

तिलक-महाराष्ट्र-विद्यापीठ-शाखाभूत-
वैदिक-संशोधन-मण्डलेन प्रकाशिताः

अष्टादश-उपनिषदः

गांधी-स्मारकभूतं संस्करणम्

प्रथमः खण्डः

[वैदिकवाङ्मयान्तर्गतसमानस्थलनिर्देशीः अर्थव्याकरणावबोधकटिप्पणीभिश्च
सनाथीकृतम् उपनिषन्मूलम्]

आचार्य वि. प्र. लिमये,

संचालकः-भारतीय-धर्म-तत्त्वज्ञान-संस्कृति-मण्डलम्,
पुण्यपत्तनम्

प्रा. रं. द. वाडेकर,

संरक्षणादिभाषाध्यापकः-कमुत्तम् महाविद्यालयः,
पुण्यपत्तनम्

इत्येताभ्यां संपादिताः

वैदिक-संशोधन-मण्डलम्, पुण्यपत्तनम्

शाके १८८०

CONTENTS

PAGES

Preface	...	v—viii
1 ईशोपनिषत्	...	1— 5
2 केनोपनिषत्	...	6— 10
3 कठोपनिषत्	...	11— 27
4 प्रश्नोपनिषत्	...	28— 37
5 मुण्डकोपनिषत्	...	38— 47
6 माण्डूक्योपनिषत्	...	48— 49
7 तैत्तिरीयोपनिषत्	...	50— 61
8 ऐतरेयोपनिषत्	...	62— 67
9 छान्दोग्योपनिषत्	...	68—173
10 बृहदारण्यकोपनिषत्	...	174—282
11 श्वेताश्वतरोपनिषत्	...	283—300
12 कौषीतक्युपनिषत्	...	301—324
13 मैत्रायण्युपनिषत्	...	325—357
14 बाष्कलमन्त्रोपनिषत्	...	358—363
15 छागलेयोपनिषत्	...	364—367
16 आरण्योपनिषत्	...	368—372
17 शौनकोपनिषत्	...	373—376
18 जैमिनीयोपनिषत्	...	377—474
Additional Notes	...	475—492
Errata to the Text	...	493—498
Corrections to the Notes	...	499—521
Index to Words and Clauses	...	522—748

PREFACE

1 Genesis of the present Undertaking

This new edition of the Eighteen Principal Upanisads which includes practically all the old and oldish Upanisads is the result of the following circumstances which we outline below

The Vaidika Samsodhana Mandala of Poona * entrusted to us the work of a new edition of the Upanisads as early as 1944. But owing to lack of earmarked funds the scheme could not materialise till 1952, when, through the good offices of our friend, Shri D. K. Gosavi, the Mandala was able to receive a subvention of Rs 10,000 for this edition, projected in two volumes, from the Government of Bombay. We began our work immediately in all earnestness. When the first volume of this edition was ready in MS form, the Gandhi Smarak Nidhi gave the Mandala another subvention of Rs 10,000. It is only on account of these funds that we are enabled to present this first volume to the public.

2 Plan of the Work

We have included eighteen (or to be precise, seventeen) Upanisads in our collection. The already famous ten are here, then Svetāśvatara, Kausitaki and Maitrāyaṇi would naturally find a place. Then follow the four newly-found Upanisads (based on a single corrupt MS) already edited twice before. Scholars are not unanimous about their relative age, but we feel that their atmosphere and thought-world (in spite of their corrupt available text) seem to be oldish, and lastly the Jaiminiya-Upanisad-Brāhmaṇa which shares all the traits of an Upanisad — in fact a part of it (viz. Kena) is already included in the principal ten. We call it as Jaiminiya Upanisad and have specially incorporated it for its further intensive study at the hands of scholars. The Mahānārāyaṇa Upanisad, which forms the last portion of the Taittiriya Āraṇyaka, is, therefore, looked upon as old, but as we are not convinced about its antiquity on account of its later contents and sectarian bias, we have left it out. There was no conscious effort on our part to bring the number to eighteen — a number which has, however, been hallowed by the eighteen parvans of the Mahabhārata, the eighteen days of the duration of the Kuruksetra war, the eighteen adhyāyas of the Bhagavadgītā, the eighteen Purāṇas, the eighteen Deśbhāṣās of the Jain Canon and so on. As a matter of fact if the Kena Upanisad is restored to its proper place in the Jaiminiya Upanisad, our number becomes seventeen.

* This prominent Institution founded in 1928 realises our dream of post-graduate days when we intended to found a new Institute devoted to Vedic research in the name of Lokamānya Bal Gangadhar Tilak who inspired us with his life-mission.

3 Presentation of the Text

We have followed in the main the text of the Wāi Prāññapāṭhaśālā edition (being latest in the field)—of course with due corrections—which in its turn follows the text of the Sāṅkara-bhāṣya, being the oldest available, we have also noted variants in the other Bhāṣyas whenever important, but this treatment cannot be said to be complete. We consulted old MSS of the Brhadāranyaka and the Śvetaśvatara but our collation was not found to be useful. In many cases we found the MSS more faulty than the printed editions; the text of the Kausitaki-Adhyāya first—is in a hopeless condition. When we consulted the MSS, we found our collation to very little advantage. So we gave up the attempt. The solitary MS of the four new Upanisads, deposited in the Adyar Library, was consulted by us on the spot and duly compared with the printed text. In a few cases correct readings have been adopted. In many places throughout the eighteen Upanisads we have suggested new readings giving our reasons therefor, but always bearing in mind the famous dictum the correct need not be the original.

4 Parallels

The parallels, drawn from the Vedic literature and elsewhere, are a special feature of our edition and we are confident that our notes will lead to further illuminating studies in the Upanisads—both linguistic and interpretative. Inter Upanisadic parallels (in word, thought, doctrine etc) are available in many books on Upanisadic philosophy. Upanisads are looked upon as the sources of later philosophies and philosophical systems but we have made great efforts to find out the sources of these sources (*śrotasām śrotāṃsi*) in the extant Vedic literature. It might be that some such sources have escaped our notice but we have made a beginning, only to be carried on by other scholars in the field. A section of Western scholars believes and rightly believes that everything Indian has a common root in the peculiarity of the Indian mind. We hope that our notes will help the reader to discover this unity of thought peculiar to the Vedic seers and their tradition. So even when we freely refer to the Nirukta of Yaska and the Aṣṭadhyāyī of Pāṇini, the reader should bear in mind that these form the principal Vedāṅgas and as such an integral part of the Veda. Occasionally we refer to Western thinkers and parallel thoughts in the Buddhist and Jain works, but we are conscious that although we have been able to cite striking similarities, our work in this direction is severely scanty and leaves much to be desired. In tracing the Vedic parallels we have got invaluable help—especially in the additional notes—from Geldner's German Translation of the R̥gveda, to which we acknowledge our indebtedness. Similarly we owe a debt to Prof. Renou's Vedic and Pāṇinian Studies, Vol I. But it should always be remembered that our notes have been illustrative—not exhaustive.

5. Apologies for Incorrections

After having expended so much time and labour in the preparation of the text and the notes, we ourselves are disconcerted to find that there are far too many misprints in the book. We earnestly request the reader to correct the text before use. Many of the misprints are due to the printing press, but we would not shirk *our* responsibility in the matter. For us, it is gratifying to note that there are fewer misprints in the body of the text. Our notes which contain references to the printed Vedic literature, would have been misleading if the numbers in the references would have been allowed to remain incorrect, so, after duly verifying the references afresh, we have corrected all the errors, however long their extant has been. We, however, assure that these misprints will be duly corrected in the second edition. We might mention in passing our plan of editing the bare text of these Upanisads, giving important variants, punctuation marks etc. to facilitate easy understanding.

6. Index of Words and Clauses

Our index of words and clauses, which might seem to be frighteningly long, covers over 225 pages and thus occupies nearly a third of the volume. This is yet another special feature of our edition. No other edition of the Upanisads has attempted anything of the kind. Jacob's *Concordance* (which perhaps can stand comparison with our Index) is executed on a different plan. We are confident that an intensive perusal of the words and clauses in the Index will lead to many fruitful studies in Upanisadic doctrines as well as in the variety of philosophical terminology and frequencies of special words.

7. The Contents of the Second Volume

The second volume, as per our present plan, will be "an Etymological Dictionary of Upanisadic Sanskrit". As this Dictionary will be limited in scope, we propose to give etymologies of all important words—at least those etymologies which are generally accepted by scholars. At present scholars fight shy of such an adventure. Prof. Renou, for instance, who, with some others, has planned the great Sanskrit Dictionary on Historical Principles to be published by the Deccan College Post-Graduate and Research Institute, Poona, observes "Should we give etymologies? It is tempting, but possibly it is not desirable." No doubt, Sanskrit etymological research is in a poor state, but we think that if the day, when all Sanskrit dictionaries will normally give word derivations, is to be brought nearer, we should do some work in this direction in our limited field. We shall take into account the efforts of the earlier scholars, will sift their suggestions, point out the probably correct derivations, and if possible, suggest some new ones in their place. We are conscious that this is an extremely difficult task and in many cases the questions will have to be kept open, nevertheless, it is worth trying and we shall try. In addition to the

Dictionary, we hope to give a free running translation in English with a minimum of explanatory notes. This will, it is hoped, facilitate the popular understanding of the Upanisads

8 Thanks-giving

We have mentioned above the generous help of the Bombay State and the Gandhi Smarak Nidhi, which have made the very publication of our work possible. For this we are deeply indebted to them. Three of our personal friends and well-wishers (*Kalyānamitras*) viz Dr R N Datar, Lady Premalila Thackersey, the present Vice-Chancellor of the S N D T Women's University and Shrimati Sundarbai Thackersey have made donations to us for the purchase of books. The help derived in this way was extremely valuable and we sincerely thank them for the same. Further, the following Libraries in Poona (Jerhai Wadia Library of the Fergusson College, the Library of the Deccan College, the Library of the Bhandarkar Oriental Research Institute, and the Poona University Library) have been—all of them—extremely useful to us in our work and we thank them. The Principal of Ramnarain Ruia College of Bombay has specially obliged us immensely by lending Bohtlingk and Roth's Sanskrit-German Dictionary (through Prof Mangrulakar of the S P College, Poona) for a number of years for which kind act they deserve our gratitude. For the same reason we thank Vaidya Rudradatta, Son of the late Vaidyarāj Yadavji Trikamji Acharya of Bombay, who latterly spared for our use another set of the same dictionary. Finally we cannot but help extending our thanks to the management of Aryabhushan Press, Poona for having performed such an extremely difficult and complicated task.

Poona, }
25th June 1958 }

V P. LIMAYE
R. D. VADEKAR

Abbreviations in the Notes

अ	अथर्ववेद-संहिता
अप्रा	अथर्ववेद-प्रातिशाख्यम्
आ or आर्षेय	आर्षेयोपनिषत्
आश्रौसू	आश्वलायन-श्रौतसूत्राणि
ई	ईशोपनिषत्
ऋ	ऋग्वेदसंहिता
ऋखिल	ऋग्वेदखिलसूक्तानि
ऋप्रा	ऋग्वेद-प्रातिशाख्यम्
ऐ	ऐतरेयोपनिषत्
ऐआ	ऐतरेयारण्यकम्
ऐवा	ऐतरेय-ब्राह्मणम्
क	कठोपनिषत्
काश्रौसू	कात्यायन-श्रौतसूत्राणि
कासं	काठकसंहिता
के	केनोपनिषत्
कौ	कौपीतक्युपनिषत्
कौवा	कौपीताकि-ब्राह्मणम्
गी	(भगवद्-) गीता
गौका	गौडपादकारिका (or माण्डूक्यकारिका)
गोवा	गोपथ-ब्राह्मणम्
छा, छाग or छागलेय	छागलेयोपनिषत्
छां	छांदोग्योपनिषत्
जै	जैमिन्सुपनिषत् (ब्राह्मणम्)
जैवा	जैमिनि-ब्राह्मणम्
तांवा	तांड्यमहाब्राह्मणम्
तै	तैत्तिरीयोपनिषत्
तैआ	तैत्तिरीयारण्यकम्
तैप्रा	तैत्तिरीय-प्रातिशाख्यम्
तैवा	तैत्तिरीय-ब्राह्मणम्
तैसं	तैत्तिरीयसंहिता
नि	निरुक्तम्
पा	पाणिनीयाष्टाध्यायी
पाशिक्षा	पाणिनीय-शिक्षा
प्र	प्रश्नोपनिषत्
वा	वाष्कलमन्त्रोपनिषत्
बृ	बृहदारण्यकोपनिषत्

बसू	ब्रह्मसूत्राणि
मनु	मनुस्मृतिः
मभा C E	महाभारतम् Critical Edition (B. O. R. I.)
मभा Cal Edn	महाभारतम् Calcutta Edition
मंवा	मंत्र-ब्राह्मणम्
माध्यं	माध्यन्दिन (Recension of श्रवा)
मां	मांडूक्योपनिषत्
मांका	मांडूक्यकारिका (or गौडपादकारिका)
मीसू	मीमांसा-सूत्राणि
मुं	मुंडकोपनिषत्
मै	मैत्रायण्युपनिषत्
मैसं	मैत्रायणी-संहिता
योसू	योगसूत्राणि
लाट्यायनश्रौसू	लाट्यायन-श्रौतसूत्राणि
वाभा	वाजसनेयि-भातिशाख्यम्
वासं	वाजसनेयि-संहिता
शब्बा	शतपथ-ब्राह्मणम्
शांआ	शांखायन-आरण्यकम्
शांखायनश्रौसू	शांखायनश्रौतसूत्राणि
शांब्बा	शांखायन-ब्राह्मणम्
शांभा	शांकरभाष्यम्
शौ	शौनकोपनिषत्
श्वे	श्वेताश्वतरोपनिषत्
पद्वा	षड्विंश-ब्राह्मणम्
साविम्बा	सामाविधान-ब्राह्मणम्
सांका	सांख्यकारिका

अष्टादश-उपनिषदः

EIGHTEEN PRINCIPAL UPANIṢADS

“ and I have now come to the final conclusion that if all the Upaniṣads and all the other scriptures happened all of a sudden to be reduced to ashes, and if only the first verse of the Īśopaniṣad were left intact in the memory of Hindus, Hinduism would live for ever.”

Mahatma Gandhi, *Speech at Quilon*,
(*Harijan*, 30-1-1937, page 405)

॥ ईशोपनिषत् ॥

[This Upaniṣad forms the fortieth or the last chapter of the S'ukla Yajurveda Saṁhitā. It is available in two recensions — Kāṇva and Mādhyandina. We have followed the Kāṇva, readings from the Mādhyandina being added in the notes.]

(N. B.—In the notes the numerals 1, 2, 3, etc. give variants in the text, while letters of the English alphabet a, b, c, etc. give parallels in words, phrases, ideas, doctrines, technical terms etc. from the Vedic literature, Nirukta, Pāṇini, Manu, Bhagavadgītā, Buddhist and Jain texts, and Western philosophers are cited exceptionally.)

ईशा 'वास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृह्यः कस्य स्विर्धनम् ॥ १ ॥

1) Some read ईशावास्यम् as split up into ईशा + आवास्यम् (उपनिषद्-ब्रह्मयोगिन्); others ईश + आवास्यम् i. e. अत्र + अस्मिन्√अस् (Hillebrandt),

a) मै 4-6 या वास्या अस्यास्तनवः (समतीर्थः — वास्याः वासयोग्या आश्रयाहीः । वास्य—आस्मिन्पक्षे दैर्घ्यविसन्धी छान्दसी). —b) प्र 5-3 तूर्णमेव जगत्यामभिसंपद्यते. —c) तैआ 6-5-3 गामर्ध्वं पुरुषं जगत्. —d) Solitary form of the root त्यज् in वास. —e) पा 7-4-34.धनायाः...गर्धेयु.

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतःसमाः ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्मिन् न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

1) Shall we read जिजीविषे. in the context of the verse of the person ?

a) ऐवा 7-29 स वैश्यतया जिज्युषितः । श्वा 3-2-4-16 विषा विषा होतया जुज्युषन्ति । —b) ऋ 10-124-4 बह्वीः समा अकलन्तरस्मिन्; वासं 19-46 तेषां श्रीमपि कल्पतामस्मिन्नेके शतः समाः । originally समा = half year; अ 1-35-4 समानी मासावृत्तुभिर्वा वर्षं संवत्सरस्य पयसा पिपर्मि । अ 3-10-9 अतून्...हायनान् समाः संवत्सरान् मासान्... । —c) Cp वासं 31-18; श्वे 3-8, 6-15 नान्यः पण्या वियतेऽप्याप. —d) Drop अस्ति metri causa. —e) वृ 4-4-23 तं चिदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन. छां 4-14-3 यया पुष्करपलाश आपो न लिप्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न लिप्यते । छां 5-10-10 न स ह वैराचरन् पाप्मना लिप्यते. क 5-11 न लिप्यते लोक-दुःखेन बाह्यः; गी 5-7 कुर्वन्नपि न लिप्यते; 5-10 लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा.

अर्चुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।

तांस्ते प्रेत्योभिगच्छन्ति ये के चात्महन्तो जनाः ॥ ३ ॥

1) Shall we read असूर्य ? Cp क 5-32-6 असूर्यं तमसि वावृधानम्; शब्दा 4-1 दिवा देवानसृजत नक्तमसुरान् । यद्दिवा देवानसृजत तद्देवानां देवत्वम् । यदसूर्यं... तदसुराणामसुरत्वम्. —2) प्रेत्यापि गच्छन्ति (मार्च्यं.).

a) ऐवा 2-5 यां ह्यन्यमना वाचं वदति असुर्या वै सा वाग्देवजुष्टा. शब्दा. 3-2-1-24 तस्मात् ब्राह्मणो म्लेच्छेत् । असुर्यां हैपा वा वाक्. वृ 4-4-11 अनन्दाः for असुर्याः. क 1-3 अनन्दा नाम ते लोकाः । छां 8-8-5 तस्मादप्येहाददानमग्रदधानमयजमानमाहुरसुरो वतीति. पा 4-4-123 असुरस्य स्वम् based on मैसं 1-8-3 असूर्यं वा एतत्पावं यत्कुलालकृतं चक्रवृत्तम्. —b) क 10-89-15 अन्येनामित्रास्तमसा सचन्तां सुज्योतिषो अक्तवस्तां अभि ध्युः. —c) गी 13-28 न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम्.

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनदेवां आप्नुवन् पूर्वमर्षत् ।

तैद्धावतोऽन्यानस्येति तिष्ठत् तस्मिन्नापो मातरिर्वा दधाति ॥ ४ ॥

1) v. l. अर्षत्.

a- -a) आत्मन्-ब्रह्मन् coincidentia oppositorum. अ 10-8-11 यदेजति पतति यच्च तिष्ठति प्राणदप्राणनिमिषच्च यद् भुवत् । क 2-20-22 अणोणीयान् महतो महीयान्...आसीनो दूरं प्रजति श्यामो याति सर्वतः...अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितम्...मुं 3-1-7 बृहच्च तद्विष्य-मचिन्त्यत्वं छद्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति । दूरत्सुदूरे तदिदं न्तिके च पर्यस्तु इहैव निहितं गुहायाम् ॥ गी. 13-14-16 सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविद्यजितम्...बहिरन्तश्च भूतानां...दूरस्थं चान्तिके च तत् आविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्... —b) के 3-2 तेभ्यो (देवेभ्यः) इ प्रादुर्बभूव तन्न ध्यानान्त किमिदं यदागमि. —c) तैसं 7-1-5-1 आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत् तस्मिन् प्रजापतिर्वायुर्भूत्वाऽचरत्. —d) क 3-29-11 मातरिश्वा यदग्मिती मातरि वातस्य सर्गो अभवत्सरीमणि । क 6-8-4 आ दूतो अग्निरभवद्विष्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः । नि 6-26 मातरिश्वा वायुः । मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति । मातरि आशु अनिति इति वा । अ 11-4-15 प्राणमाहुर्मतिरिश्वानं वातो ह प्राण उच्यते । अ 12-1-51 यस्यां वातो मातरिष्यते रजांसि कृण्वन् च्यावर्यश्च वृक्षान् । वातस्य प्रवागुपचामनु वात्पार्चिः । ऐवा 2-38 पिता मातरिष्यत्याह । प्राणो वै पिता प्राणो मातरिश्वा प्राणो रेतः । रेतस्तत् सिद्ध्यति । Cp मातरिश्वरी (bapax legomenon) in क 10-120-9 स्वसरो मातरिश्वरीरिप्रा हिन्वन्ति च शवसा वर्षयन्ति च । वासं 11-38 अपो देवीरुपसृज; 11-39 सं ते वायुर्मातरिश्वा दधातु [अपः cosmogonically, the (primeval) waters.]

तदेजति तन्नैजति तदूरे तद्वन्तिके ।

तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्यै वाह्यतः ॥ ५ ॥

1) Read तदु अन्तिके metri causa. —2) Drop अस्य metri causa.

a- -a) See a- -a on the preceding verse (4).

यैस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्नेवानुपश्यति ।

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥

1) v. l. आत्मन्नेव (आत्मनि + एव); but आत्मन् here is Vedic locative ! —2) Order changed in वृ 4-4-15 न ततो; क 4-5, 12 न ततो. —3) v. l. चिचिकित्सति.

a- -a) शब्दा 13-7-1-1 हन्ताहं भूतेष्वात्मानं जुह्वानि भूतानि चात्मानि इति...गी 6-29 सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि; 6-30 यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति. —b) छां 5-10-8 जायस्व भ्रियस्वेत्येतत् तृतीयं स्थानम् ... तस्मान्जगुप्सेत.

यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद् विज्ञानतः ।

तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

a) क 4-15 एवं मुनेर्विज्ञानत आत्मा भवति गौतम; गी 2-46 ब्राह्मणस्य विज्ञानतः —b- -b) बृ 3-5-1 योऽज्ञानायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति. —c) छां 6-9-1 एकतां रसं गमयन्ति; गी 6-31 सर्वभूतास्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः; 9-15 ज्ञानयतेन चाप्यन्ये...एकत्वेन पृथक्त्वेन...

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम् ।

कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्याथर्तध्वतोऽर्थान् व्यर्द्धधाच्छाश्वतीर्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥

1) Drop यायातव्यतः metri causa.

a- -a) सः and शुक्रम are in apposition; cp बृ 1-4-11-14 तदेकं सन्नैव व्यभवत्...स नैव व्यभवत्. —b- -b) Attributes of ब्रह्मन् (and आत्मन्); cp बृ 3-8-8 अस्यूलमनणु... —c) क 5-13, श्वे 6-13 एको बहूनां यो विदधाति कामान्. —d) अ 5-8-8 शाश्वतीम्यः समाभ्यः.

अन्यं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाऽरतोः ॥ ९ ॥

a- -a) बृ 4-4-10, verses 9-11 appear as verses 12-14 in माध्यं. —b) छां 1-1-10 नाना तु विद्या चाविद्या च; क 2-4 इमेते विपरीते विद्वोः अविद्या या च विद्येति ज्ञाता. श्वे 5-1विद्याविद्ये निहिते यत्र गृहे । क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या, विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः ।

अन्यदेवाहुर्विद्ययाऽप्यदाहुरविद्यया ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥

1) माध्यं. reads विद्यायाः and अविद्यायाः.

a) के 1-3 अन्यदेव ताद्विदितादयो आचदितादधि । इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद् व्याचचक्षिरे ॥

“विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते” ॥ ११ ॥

a- -a) मै 7-9. —b) के 2-12 आत्मना विदन्ते बीर्यं विद्या विदन्तेऽमृतम् ।

अन्यं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्याऽरतोः ॥ १२ ॥

a- -a) शब्दा 14-7-2-13. —b) गौका 3-25 संभूतेऽपवादाच्च संभवः प्रतिपिच्यते ।

अन्यदेवाहुः संभवादन्यदाहुरसंभवात् ।

“इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद् विचचक्षिरे” ॥ १३ ॥

a- -a) = Verse 10^{ad} above.

संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयसह ।

विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्याऽमृतमश्नुते ॥ १४ ॥

a) शब्दा 6-6-2-12 प्रादेशमात्रो वे गर्भो विष्णुरात्मसंमितामेवास्मिन्नेतत् संभूतिं दधाति; जै 1-46-6 संभूती रेतोऽस्य तत् । रेतसो हि संभवति. —b) ऋ 1-170-1 उताधीते विनश्यति; छां 8-11-1 विनाशमेवापीतो भवति; के 2-5 न चेदिहावेक्षीन्महती विनाष्टिः; वृ 4-4-12 न चेद्वेदिमर्हती विनाष्टिः; वृ 1-3-7 विष्वञ्चो विनेशुः; गी 4-40 संश्रमात्मा विनश्यति; 6-40 विनाशस्तस्य विषते; 13-27 विनश्यत्स्वविनश्यन्तम्; cp विनयपिटक I. 40 (हेतुप्यभव and निरोध).

१-हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥

1- -1) माध्यं Verse 17^{ab}; माध्यं 17^{cd} योऽसावदित्ये पुरुषः सोऽसावहम् । ॐ सं ब्रह्म partially similar to ई 16 योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमास्मि.

a) ई 15-18 corresponds to वृ 5-15 in its entirety. ई 15 occurs in मै 6-35 with विष्णवे for दृष्टये! —b) Attraction of cases; cp शब्दा 1-8-1-1 ययेदं पाणिभ्यामवनेजनाय (i. e. पाणी अवनेकतुम्) आहरन्ति. सत्यधर्माय where सत्यं = धर्मः cp वृ 1-4-14 सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति, धर्मं वाच वदन्तं सत्यं वदतीति.

पूषन्नेकैर्के यम सूर्य प्राजापत्य व्यूहं रश्मीन् समूहं तेजः ।

यत्ते रूपं कल्पार्णतमं तत्ते पश्यामि¹ योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमास्मि ॥ १६ ॥

1- -1) Absent in माध्यं.

a) मुं 3-2-10 क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वत एकपिं श्रद्धयन्तः. —b) शब्दा 10-4-2-4 स द्वेषात्मानं व्यौहत्. —c) तैत्ति 2-3-13-3 अयो आयतनवन्तमेव चतुर्धा व्यूहति । दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति । पुनः समूहति; शब्दा 4-5-9-1...द्वादशाहेन व्यूढच्छन्दसा यजते...समूढच्छन्दास्तदा... गृह्णाति. —d) वृ 4-4-4 अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते.

वार्युरनिलममृतमथेदं भस्मान्तश्शरीरम् ।

ॐ क्रतो स्मरं कृतस्मरं क्रतो स्मरं कृतस्मरं ॥ १७ ॥

1) माध्यं. inserts क्रिबे स्मर between the first pair क्रतो स्मर and कृतस्मर. —2) माध्यं drops the last कृतस्मर.

a) Cp ऋ 10-16-3 सूर्यं चक्षुर्च्छतु वातमात्मा; शब्दा 10-3-3-8 स यदैवंविदस्माह्लोकात्त्र्यैति वाचैवास्मिन्प्येति...प्रागेन वायुम्; वृ. 3-2-13 यवास्थ पुरुषस्य मृतस्य...अप्येति वातं प्राणः. —b) श्वे 2-11 नीहारधूमार्कानिलानलानाम्. —c) शब्दा 7-5-2-48 अपां त्वा भस्मन् सादयामि इति अभ्रं वा अपां भस्म...

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मञ्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमर्जक्ति विधेम ॥ १८ ॥

a- -a) ऋ 1.189.1 and in many Vedic texts. —*b*) Cp ऋ 4.17.14 आ कृष्ण ई जुहुराणो जिघर्ति. प्र 1.16 न येषु जिह्ममदृतं न माया. —*c*) Prayers for right guidance and freedom from sin in many places in ऋ and अ.

॥ इति ईशोपनिषत् ॥

॥ केनोपनिषत् ॥

[The four Khandas of this Upanisad, which is also called Talavakāropanisad, correspond to the Sections IV. 18-21 of the Jaiminiyopanishad (No. 18 of our collection). This Upanisad is called Kenopanishad because of the opening word : Kena.]

केनेपितं^a पतति प्रेपितं मनः केन प्राणः प्रथमः पैति युक्तः ।

केनेपितां वार्चमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो^b युनक्ति ॥ १ ॥

a) Cp क 1.182.6 चतस्रो नावः...उद्दृष्टव्यामिषिताः पारयन्ति —b) अ 10.8.35 येभिर्वात इषितः प्रवाति. —c) छां 1.2.7 मुष्णः प्राणः; वृ 1.3.7 आसन्धं प्राणम् —d) अ 10.8.33 अपूर्वणेपिता वाचः, ऐवा 2.5 मनसा वा इषिता वाग्मदति. —e) क 10.136.5 अयो देवेपितो मुनिः.

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद् वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणः ।

चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य^c धीराः प्रेत्यास्माद्धोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥

1) This pāda has one redundant syllable

a) Cp वृ 4.4.18; छां 8.12.4 ... स आत्मा भ्रमणाय श्रोत्रम्. —b) Cp वृ 3.1.3 सा मुक्तिः सातिमुक्तिः; केन यजमान आतिमितिमुच्यते; 3.1.6 इत्यतिमोक्षाः; 1.3.12 यद्वा मृत्युमत्स्यमुच्यते. —c) ऐ 2.6 अमृतः समभवत्.

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनैः ।

न विज्ञो¹ न विजानीमो यथैतदनुशिष्यात् ॥ ३ ॥

1) Oertel reads विज्ञ.

a- -a) क 6.12; तै 2.9; मुं 3.1.8.

अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधि ।

इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्वाचचक्षिरे ॥ ४ ॥

a) ई 10, 13.

यद्वाचाऽनभ्युर्दितं येन वाग्भ्युच्यते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥

a) वृ 2.4.14; 3.2.3; 3.8.8.

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो^o मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥

a) तै 2.4. — b) As per earlier expression (वागभ्युपते v.5) we expect मनो मन्यते; but the text has मनो मतम्.

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षुषि पश्यति ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥

1) रत्तरामानुज reads पश्यन्ति.

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥

यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ९ ॥

a) Cp प्र 4.3; शब्दा 7.5.1-21 यत्प्रजापतिः प्राणयत् तस्माद् प्रजापतिः प्राणः; 10.5.2-14 एष च एव प्राणः । एष हीमाः सर्वाः प्रजाः प्रणयति (an instance of popular etymology !).

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

यदि मन्यसे सुवेदेति दहैरमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपम् । यदस्य त्वं यदस्य देवेषु । अथ नु मीमांसिषमेव ते मन्ये' विदितम् ॥ १ ॥

1) v. l. दध्न and दह. — 2) v. l. मन्येऽविदितम्.

a) पा 1.4.94 सुः पूजायाम्. — b) छां 8.1.1 दहर् पुण्डरीकं वेष्टम्; बसू 1.3.14 दहर् उत्तरेभ्यः; cp दध्न—ऋ 1.31.6 दध्नेभिस्त्वमृता हंसि भूयसः; 4.25.5 न तं जिनन्ति बहवो न दध्नाः; 4.32.20 मा दध्नं भूरि आ हरः अ 8.4.10 रिपुः स्तेनः स्तेयकृद् दध्नेषु = ऋ 7.104.10. — c) त्वम् = त्वयि. Cp देवेषु, corresponding to later अध्यात्मम् and अधिदैवतम् (के 4.5 and 4.4). — d) पा 3.1.6 मान्धपदान्शान्म्यो दीर्घश्चात्म्यस्य; छां 5.11.1 महाभ्रोत्रिया मीमांसाखटुः; बृ 1.5.2 अथातो व्रतमीमांसा; तै 2.8 सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवति.

नोहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।

यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ २ ॥

1) v. l. नाह.

यस्यामर्तं तस्य मर्तं मर्तं यस्य न वेदं सः ।

अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञानताम् ॥ ३ ॥

a) Cp ऋ 1.164.32 य ई ददर्श हिरगिन्नु तस्मात्.

प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते ।

आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥ ४ ॥

a) बृ 1.4.10 यो यो देवानां प्रत्यबुध्यतः 4.4.13 यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा. — b)

वृ 1.4.17 आत्मना हि कर्म करोति; क 3.4 आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्ता... —c) Cp ई 11 विययामृतमश्नुते = मै 8.9.

ईह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनाष्टिः ।

भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः प्रेत्यास्माच्छोकादमृता भवन्ति ॥ ५ ॥

1) v. l. विचिन्त्य. Oertel reads विविच्य (Cp क 2.2 तौ संप्रतिप विविचिन्त धीराः).

a- -a) ई 14; वृ 1.3.7; 4.4.14; छां 8.11.1; गी 4.10; 6.40; 13.27.

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये । तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त । त
ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ॥ १ ॥

1) v. l. अथ तस्य (खारामानुज).

a) पा 7.8.57 सत्त्वलियेर्जेः. तैसं 1.6.2.4 महेन्द्रस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानं गमेयम्;
शान्ना 1.6.4.21 यथा महाराजो विजिग्यातः ... एवं महेन्द्रोऽभवत्. Note the relation of विजय
and महिमा (√मह्).

तद्वैपां विजिज्ञौ । तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव । तन्न व्यजानत किमिदं यक्षमिति ॥ २ ॥

1) v. l. व्यजानन्त.

a) छां 6.7.6 तद्व्यास्य विजिज्ञौ विजिज्ञौ. --b) तेभ्यः = देवेभ्यः (Cp ई 4). —c)
अ 0.1.24 तत्प्रजाप्यः प्रादुर्भवति; छां 1.12.1 तस्मै आ श्वेतः प्रादुर्बभूव; पद्मा 5.5 ईतयः प्रादुर्भवन्ति;
नि 2.8 तस्मै देवता प्रादुर्बभूव; 7.23 अमुतोऽपुष्य रश्मयो प्रादुर्भवन्ति. —d) अ 10.2.32
तस्मिन्ययक्षमात्मन्वत्; वासं 34.2 यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानाम्. यक्ष connected with Vedic
words यक्ष (क 8.60.13) and यक्ष (क 10.110.3) and not with यज्.

तेऽग्निमब्रुवन् । जानवेद एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति । तथेति ॥ ३ ॥

a) जानवेदाः = अग्निः as later मातरिवा = वायु (Vedic usage).

तदभ्यद्रवत् । तमभ्यवदत्कोऽसीति । अग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा
अहमस्मीति ॥ ४ ॥

तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति । अपीदं सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ५ ॥

तस्मै तृणं निदधौ । एतद्वहेति । तदुपमेयाय सर्वजनेन । तन्न शशाक दग्धम् ।
स तत एव निवृत्ते । नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ ६ ॥

1) v. l. नैनत्.

a) शान्ना 18.1 उत रासभो न सर्वमिव जवं धावति.

अथ वायुमद्भवत् । वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति । तथेति ॥ ७ ॥

तदभ्यद्रवत् । तमभ्यवदत्कोऽसीति । वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥ ८ ॥

तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति । अपीदं सर्वमाददीर्य यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ९ ॥

1) v. 1. आददीर्यम्; आ + दा always आत्मनेपद; so this reading seems to be an error; cp पा 1.3.20 आङ्गे दोऽनास्यविहरणे.

तस्मै तृणं निदधौ । एतदादत्स्वेति । तदुपमेयाय सर्वजवेन । तन्न शशाकाऽऽदातुम् । स तत एव निवहते । नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ १० ॥

अथेन्द्रमद्भवत् । मधवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति । तथेति । तदभ्यद्रवत् । तस्मात्तिरोदधे ॥ ११ ॥

स तस्मिन्नेवाऽऽकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीम् । तां होवाच किमेतद्यक्षमिति ॥ १२ ॥

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

a) Cp अन्तर्क्षिप्राः (fem.) क्र 10.95.17; (mas.) क्र 1.51.2. अन्तर्क्षि = आकाश in connection with स्त्री see वृ 1.4.3 तस्मादयमाकाशः स्त्रिया पूर्यत एव. —b) पा 4.4.112 वेशन्तर्क्षिमवदभ्यामण्.

सा ब्रह्मेति होवाच । ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वमिति ।

ततो हैव विदांचकार ब्रह्मेति ॥ १ ॥

1) v. 1. अमहीयध्वम् ?

तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवान् । यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते होनन्नेदिष्टं पस्पर्शुः । ते होनन्त्यथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥ २ ॥

1) v. 1. पस्पर्शुः.

a) ते विदांचकार is a syntactical anacoluthon.

तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान्देवान् । स होनन्नेदिष्टं पस्पर्श । स होनन्त्यथमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥ ३ ॥

a) पा 5.3.63 अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ.

तस्यैव आदेशः । यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा ३ इतीन्यमीमिपदा ३ इत्यधिदैवतम् ॥ ४ ॥

1) v. 1. न्यमिषत् (just like व्यद्युतत्).

a) वृ 2.3.6 अयात् आदेशो नेति नेति; छां 6.1.3 उत तमादेशमप्रादपः. —b) मुं 2.2.1

एजत् प्राणानिमिषच्च यत्.

अथाध्यात्मम् । यदेतद्गच्छतीव च मनः । अनेन चैतदुपस्मरत्यभीक्ष्णं
संकल्पः ॥ ५ ॥

a) शब्दा 2.3.2.4 यत्रैव संवज्जन्वाहार्यपचनमुपस्मरेत् तदेव तं मनसोपतिष्ठेत्; 5.2.2.2 यथोप-
स्मारमन्त्रानि संभरति. —*b*) नि 2.25 अभीक्ष्णं अभिक्षणं भवति. —*c*) क 10.164.5 जाग्रत्स्वप्नः
संकल्पः पापः (संकल्प only once in क); छां 7.4.1 संकल्पो वाव मनसो भूयान्.

तद्ध तर्द्धनं नाम । तद्धर्नमित्युपासितव्यम् । स य एतदेवं वेद । अभि ह्यनं
सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥ ६ ॥

a) क 10.81.4 किंस्विद्धनं क उ स वृक्ष आस. —*b*) Cp छां 3.14.1 तज्जलानिति.

उपनिषदं भो ब्रूहीति । उक्तां त उपनिषत् । ब्राह्मीं वाव त उपनिषदमब्रूमेति
॥ ७ ॥

a) See जै 4.23.6. —*b*) वृ 4.1.2 उक्तोपनिषत्कः.

तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा । वेदाः सर्वाङ्गानि¹ सत्यमायर्तनम् ॥ ८ ॥

1) व. 1. सर्वंगाणि.

a) वृ 4.1.2-7. (आपतनम्...प्रतिष्ठा).

यो वा एतामेवं वेद । अपहृत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये¹ प्रतितिष्ठति
प्रतितिष्ठति ॥ ९ ॥

॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥

1) व. 1. अज्येये. Cp शब्दा 11.5.7.1 लोकः...चतुर्भिर्धर्मैर्ब्राह्मणं भुनाक्ते — अर्चया च दानेन
चाज्येयतया चावध्यतया च.

a) Cp ज्यायस, ज्येष्ठ in पा 5.3.61 ज्य च.

॥ इति केनोपनिषद् ॥

॥ कठोपनिषत् ॥

[This Upaniṣad is divided into two adhyāyas and each adhyāya is subdivided into three *Vallis*; we cite the *Vallis* continuously 1-6. For the narrative in the Upaniṣad, cp कठ 1-1-9 with तैत्ति 3-11-8-1-6.]

उर्यन् ह वै वाज्र्यवसः सर्ववेदसं ददौ । तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस ॥१॥

a) उर्यन् is apparently the name of the father of Naciketas, वाज्र्यवस being the patronymic. —b) अ 9-5-17 येना सहस्रं वहसि येनाग्रे सर्ववेदसम्. तैत्ति 7-1-1-3 सर्ववेदसे वा सहस्रे वाऽवकल्लसः । श्रवा 4-6-1-15 सर्वे वै सर्ववेदसम्; 10-2-5-16 तस्मिन्सर्ववेदसं दद्यात्; तांबा 6-7-1-5 यदि सर्ववेदसं न ददाति सर्वन्याविधीयते.

त० ह कुमार० सन्तं दक्षिणासुं नीयमानासु श्रद्धाऽऽविवेश । सोऽमन्यत ॥ २ ॥

a) क 5-2-1 कुमारं माता विभर्ति (कु + मार one prone to death easily). —b) क 1-12-5-5 तस्मा इयं दक्षिणा पिबन्ते सदा. —c) अ 5-7-5 अद्धा तमप विन्दतु. पा 5-2-101 प्रज्ञाश्रद्धाचाभ्यो णः.

पीतोदका जग्धतुणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः ।

अनन्दा नाम ते लोकास्तान्स गच्छति ता ददत् ॥ ३ ॥

a) Cp क 6-28-7 प्रजावतीः (cp दुग्धदोहा and निरिन्द्रियाः here); सूयवसं रिशन्तीः (cp जग्धतुणाः here); शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिबन्तीः (cp पीतोदकाः here). —b) तैत्ति 2-5-6-4 यदुपेयाग्निरिन्द्रियः स्यात्; तैत्ति 1-5-3-3 विशमेव निरिन्द्रियामकः (Note: इन्द्रिये वै गर्भः there); वृ 6-4-4 and 12 बहवो मया ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विमुक्तोऽस्माल्लोकात् प्रयन्ति. —c) ई 3; वृ 4-4-11.

स होवाच पितरं तैत्त कस्मै मां दास्यसीति । द्वितीयं तृतीयं त० होवाच मृत्यवे त्वा ददामीति ॥ ४ ॥

a) Cp क 9-11-2-3 कारुहं ततो भिषग् उपलभक्षिणीं नना. अ 5-24-17 ततस्ततामहास्ते मावन्तु; 18-4-75-77 एतत्ते प्रततामह...एतत्ते ततामह... एतत्ते तत (ततामह on the analogy of पितामह ?). —b) तैत्ति 3-11-8-1.

बहूनामेपि प्रथमो बहूनामेपि मध्यमः ।

कि० स्विद्यर्मस्य कर्तव्यं यन्मयाऽद्य करिष्यति ॥ ५ ॥

a) क 10-16-5-4 तस्मै यमाय नमो अस्तु मृत्यवे. क 10-14-1 वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य.

अनुपश्य यथा पूर्वे प्रतिपश्य तथाऽपरे ।

सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाऽऽजायते पुनः ॥ ६ ॥

a) वृ 3-9-28 यत्समूलमावृहेपुट्टं न पुनराभवत्. क 10-79-3 ससं (= सस्यम्) न पक्वम्. अ 8-10-24 कृषिं च सस्यं च. गी 2-27 जातस्य हि ध्वो मृत्युर्ध्वं जन्म मृतस्य च । पा 5-2-68 सस्येन परिजातः.

वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् ।

तस्यैतां शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥ ७ ॥

a) वृ 1-4-15 अग्निवै देवेषु ब्रह्माभवत् । ब्राह्मणो मनुष्येषु. —b) क 10-86-20 अस्तमेहि गृहान् उप. —c) तैसं 2-5-8-2 अनयोर्लोकयोः शान्त्यै. वासं 3-4-3 क्षेमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये; 36-17 शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरोधि. अ 19-9-3-4 ययैव समृजे धोरं तयैव शान्तिरस्तु नः.

आशाप्रतीक्षे संगतं सृजतां चेष्टापूर्ते पुत्रपशूश्च सर्वान् ।

एतद् वृद्धे पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन्वसति ब्राह्मणो गृहे ॥ ८ ॥

a) तैत्रा 3-4-19-1 आशायै जायिं प्रतीक्षायै कुमारिम्. —b) Mostly इष्टापूर्तम् (sg) in Vedic lit. क 10-14-8 संगच्छस्व...इष्टापूर्तम् (hapax legomenon in क.). —c) तैत्रा 3-11-8-1-2 किं प्रयमां रात्रिमश्ना इति, प्रजां त इति...द्वितीयां...पशून्...तृतीयां...साधुकृत्याम्. —d) पा 5-4-122 नित्यमसिच् प्रजामेधयोः; cp वृ 6-2-3 कथं सुमेध इति; तै 1-10 सुमेधा अमृतोऽक्षितः; गी 7-23 तद्भवत्यल्पमेधसाम्.

तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मेऽनश्नन्ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यः ।

नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन् स्वास्ति मेऽस्तु तस्मात्प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व ॥ ९ ॥

a) क 10-63-2 विश्वा हि वो नमस्यानि नामानि देवा उत यज्ञियानि वः; अ 6-98-1 उपस्यो नमस्यो भवेह. —b) पा 2-3-16 नमःस्वास्तिस्वाहा...

शान्तसङ्कल्पः सुमना यथा स्वाद् वीतमन्युर्गौतमो माभि मृत्यो ।

त्वत्प्रसृष्टं माऽभि वदेत्प्रतीर्त एतत्त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥ १० ॥

a) प्रतीत (convinced) only here and in 1-11 in this sense.

यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत औद्दालकिराणिर्मत्प्रसृष्टः ।

सुखं रात्रीः शयिता वीतमन्युस्त्वां दर्शिवान् मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥ ११ ॥

1) v. l. प्रसृष्टम्, प्रसृष्टे. —2) v. l. दर्शिवान्. Metre requires दर्शिवान् which is later (Epic); cp मभा 1-54-19 भवान् प्रत्यक्षदर्शिवान् et passim. It always stands at the end of a compound. Cp विदस् perfect participle without reduplication like दर्शिवस्. पा 8-1-36 on विदस् would have said दृशेः शतुर्वसुः (à la विदेः शतुर्वसुः) !

a) भविता is future. —b) शयिता is future.

स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति न तत्र त्वं न जरया विभेति ।

उभे तीर्त्वाऽशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १२ ॥

a) Shall we read जरसो? Cp पा 1.4.25. Alsdorf emends it as जरायाः.
—b) वृ 3.5-1.

स त्वमग्निं स्वर्गमध्येऽपि मृत्यो प्रब्रूहि त्वं श्रद्धधानाय मह्यम् ।

स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद् द्वितीयेण वृणे चरेण ॥ १३ ॥

1) तम् instead of त्वम् (रंगरामानुज, भास्कर).

प्र ते ब्रवीमि तद् मे निबोर्धं स्वर्गमग्निं नचिकेतः प्रजानन् ।

अनन्तलोकाग्निमथो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम् ॥ १४ ॥

a) क 3.14. —b) Vedic idiom is गुहा-निधा. Cp क 10.5.2 गुहा नामानि दधिरे पराणि. अ 11.5.10 गुहा निधी निहितौ ब्राह्मणस्य.

लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टी यावतीर्वा यथा वा ।

स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्तमथास्य मृत्युः पुनरेवाऽहं तुष्टः ॥ १५ ॥

1) Metre requires omission of एव; read पुनराह तुष्टः (रंगरामानुज).

a) वासं 14.11 इन्द्राग्निं अव्ययमानामिष्टकां हंहतं ब्रुवम्. शत्रा 6.1.2.22 तस्मादग्निरेष्टकाः पचन्ति.

तेमब्रवीतीश्वरीयमाणो महात्मा वरं तवेहाय ददामि भूयः ।

तवैव नाम्ना भविताऽपमग्निः सृष्ट्वा चेभामनेकरूपां गृहाण ॥ १६ ॥

1) Verses 16-18 seem to be an interpolation.

a) छो 4.3.6; श्वे 6.23; गो 7.19. —b) क 10.51. 3 & 4. : 3 तं त्वा यमो अचिकेत (from चि to note) चित्रमानो ... 4 एतमयं न चिकेताहमग्निः (the origin of न-चिकेतम्; cp नवेद in क 1.165.13; 4.23.4). —c) क 2.3 (only here in Vedic literature).

त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्वि त्रिरुर्मकृचरति जन्ममृत्यु ।

ब्रह्मजं देवमीड्यं विदित्वा निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥ १७ ॥

1) v. 1. ब्रह्मयज्ञम् (निष्कार्क).

a) Obscure word ! —b) तैब्रा 3.11.3.5 यो अग्निं नाचिकेतं चिनुते य उ चैनमेवं वेद (here विदित्वा and निचाय्य).

त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा य एवं विद्वांश्चिनुते नाचिकेतम् ।

स मृत्युपाशान्पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १८ ॥

एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यो यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण ।

एतमाग्निं तवैर्व प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व ॥ १९ ॥

a) See verse 16 above

येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।

एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥ २० ॥

a) शब्दा 2 2 4 9 तद्वा एतदेव विचिकित्सायै जन्म यत् प्रजापतिर्व्यचिकित्सत् । स विचिकित्सन्
क्षेत्रस्याधियत्, छा 3 14 4, वृ 1 5 3, मै 6 30, तै 1 11 —b) ऋ 2 12 5 उतेमाहुर्नैपो अस्तीत्येनम्

दैवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुज्ञेयमणुरेव धर्मः ।

अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मोपरोत्सीरति मा सृजैनम् ॥ २१ ॥

a) तैत्ति 2 1 2 2 = शब्दा 2 2 4 9 [(see a) on verse 20 above] तद् व्यचिकित्सत् ।
जुहवानीशमाहोषाशमिति । तद्विचिकित्सायै जन्म, छा 3 14 4, तै 1 11 —b) छा 6 8 6, क
2 18, मु 3 1 9 —c) वृ 1 5 23, क 2 13

दैवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वं च मृत्यो यन्न सुज्ञेयमात्थ ।

वर्क्ता चास्य त्वाहगन्यो न लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥ २२ ॥

a) गी 6 39 त्वदन्य सशयास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते

शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व वर्हन् पशून् हरिताहिरण्यमश्वान् ।

भूमेर्महदायतनं वृणीष्वै स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥ २३ ॥

a- -a) छा 7 24 2 —b) च to be omitted m c. ?

एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व विचं चिरजीविकां च ।

महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि कामानां त्वा कामभोजं करोमि ॥ २४ ॥

a) Cp on कामभाज, ऋ 7 81 4 तस्यास्ते रत्नभाज ईमहे, 6 71 6 अया धिया वामभाज

स्याम

ये^१ ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान् कामाश्छन्दतः प्रार्थयस्व ।

इमा रीमाः सरथाः सत्पूया न हीदृशा लम्बनीया मनुष्यैः ।

आभिर्मत्पत्ताभिः परिचारयस्व नचिकेतो मरणं माऽनुमाप्सीः^२ ॥ २५ ॥

1) This verse contains 6 padas

a) तैत्ति 5 6 8 3 नाग्निं चित्वा रामासुपेयात् —b) तै 2 6.

श्वोर्भावा मर्त्यस्य यदन्तैकैतत् सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः ।

अपि सर्वं जीवितमल्पमेव तत्रैव बाह्यस्तव नृत्यगीते ॥ २६ ॥

a) काश्रौस्तु 12.6.31 तस्माच्च श्लोभावात्. —b) अ 19.9.7 शं विवस्वान् शमन्तकः; वासं 39.13 यमाय स्वाहान्तकाय स्वाहा मृत्यवे स्वाहा. शब्दा 10.4.3.2 स यो हैतमन्तकं मृत्युं संवत्सरं वेद. धम्मपद 288 अन्तिकेनाधिपजस्स नत्थि जातीमु ताणता. —c) अ 1.92.10 मर्तस्य देवी जरयन्त्यायुः. —d) Older form is वृत्ति or वृत्त. अ 10.18.3 वृत्तये हसाय. अ 11.8.24. हसो नरिहा वृत्तानि. शब्दा 3.2.4.6 वृत्तं गीतं उपावर्त.

नं वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यमाहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्त्वा ।

जीविष्यामो यावदीक्षिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥ २७ ॥

a) छां 5.3.6 तवैव राजन्मानुषं वित्तम्. वृ 1.4.8 प्रेयो वित्तात्; 2.4.2 and 4.5.2 अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन; 3.5.1 वित्तैपणायाश्च व्युत्थाय. क 2.3 नैतां सृष्ट्वां वित्तमयीमावाहः; 2.6 प्रमायन्तं वित्तमोहेन मूढम्. —b) Parasm. is exceptional.

अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन्मर्त्यः कथंस्थः प्रजानन् ।

आभिर्ध्यायन् वर्णरतिप्रमोद(नतिर्दीर्घं जीविते को रमेत ॥ २८ ॥

1) v. l. क तदास्यः (रंगरामानुज).

a) क 2.3. —b) क 1.24 चित्जीविकां च ।

यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो यत्सार्धपराये महति ब्रूहि नस्तत् ।

योज्यं वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते ॥ २९ ॥

॥ इति प्रथमा बह्वी ॥

a) तैत्रा 3.12.9.7 सर्वाङ्गिभूमात्मानं संपराये. क 2.6.

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषः सिनीतः ।

तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति हीर्यतेऽर्याय उ प्रेयो वृणीते ॥ १ ॥

a) अ 3.55.15 तयोरेत्यद् ग्रहं आविन्ध्यत्. धम्मपद 75 अज्जा हि लाभूपानिसा अज्जा निब्बाणगामिनी. —b) Cp नानाधिपः (अ 9.112.3); नानात्ययाः (छां 4.10.3; 6.9.1). Also क 2.4. —c) Shall we omit भवति m. c. ? —d) के 2.5 न चेदिहावेदीन्महती विनाष्टिः.

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ सम्परीत्य विविनक्ति धीरः ।

श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद् वृणीते ॥ २ ॥

a) तौ = श्रेयश्च प्रेयश्च a case of anacoluthon ! Cp वृ 1.5.12 तौ मिथुनं समैताम् (where तौ = ते i. e. वाक् and मनस्). —b) For धीर and मन्द (पाक) cp अ 1.164.21 स मा धीरः पाकमन्ना विवेश; 2.27.11 पाक्या चित् वसत्रो धीर्यां चित्. वृ 3.5.1 (बाल versus पण्डित). क 4.2. —c) अ 10.166.5 योगक्षेमं व आश्रयाहं भूयासमुत्तमः.

स त्वं प्रियान् प्रियरूपांश्च कामानभिर्ध्यायन्नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः ।

नैताः सृङ्कां वित्तमयीमवाप्तो यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः ॥ ३ ॥

a) क 1-29. —b) क 1-16.

दूरमेते विपरीते विपूचीं^१ अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।

विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त ॥ ४ ॥

a) क 1-164-31 स सध्वीचीः स विपूचीर्वसानः; 3-55-15 सध्वीचीना पय्या सा विपूची. छां 8-6-11 (= क 6-16); वृ 1-3-7 विष्वक्त्रो विनेशुः. —b) मै 7-9 विद्याभीप्सितं नचिकेतसं मन्ये. —c) श्वे 2-13 अलोलुपत्वम्. गो 16-2 दया भूतेष्वलोलुपत्वम्.

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयंधीराः पण्डितं मन्यमानाः ।

दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा र्अन्येनैव नीयमाना यथार्थोः ॥ ५ ॥

a- -a) मुं 1-2-8 (जड्वन्यमानाः for दन्द्रम्यमाणाः); मै 7-9 —b) पा 3-1-33 नित्यं कौदिल्ये गतौ. —c) Matthew 23-24 οἱ τυφλοί (blind guides).

न साम्प्रतीयः प्रतिभाति वालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् ।

अयं लोको नास्ति परं इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥ ६ ॥

1) Shall we join इति and मानी ! cp पा 3-2-82 मनः. —2) परेति m. c. ?

a) तैत्रा 3-12-9-7 cited on क 1-29. —b) मुं 1-2-7.

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः ।

आश्चर्य्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाऽऽश्चर्य्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टैः ॥ ७ ॥

a) नि 2-24 आश्चर्य्यमिव प्राधान्येन. पा 6-1-147 आश्चर्य्यमनित्ये. गो 2-29. —b) क 10-32-7 स प्रैति क्षेवविदागुशिष्टैः; शब्दा 11-4-2-1 एते कुशला मन्यमानाः.

न नरेणावरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः ।

अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्त्यर्णयान् ह्यतर्क्यमर्शुममाणात् ॥ ८ ॥

1) v. l. अगतिः.

a) छां 6-14-2 आचार्यवान् पुरुषो वेद. —b) वृ 4-4-8 अणुः पन्थाः. क 1-21; 2-13; 2-20. मुं 2-2-2; 3-1-9. वृ 4-4-1 अण्वन्ताम्.

नैषा तर्केण मतिरापनेर्यां प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ट ।

यां त्वमापः सत्यधृतिर्वृत्तासि त्वादङ् नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥ ९ ॥

a) नि 13-12 अपि श्रुतिः अपि तर्कतः ... तेभ्य एतं तर्कमुपि प्रायच्छन्. —b) Three lines of derivation: i आप (आपन), ii आप + अनिय, iii अप + नी (अपनेय). —c) शब्दा 10-6-3-2 सत्यसंकल्पं सत्यधृतिम्.

जानाम्यहं शेवधिरेत्यनित्यं न ह्यधुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् ।

ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥ १० ॥

a) क 2-13-6 शेवधिं निदधिषे विद्वत्सति; अ 7-53 5 अयं जरिष्णः शेवधिरपि इह वर्धताम्.
मै 6-30. —b) d = a query ? ऐआ 2-3-2 मर्त्येनामृतमीप्सति.

कामस्याऽऽप्तिं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरानन्त्यमभयस्य पारम् ।

स्तोममहदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यस्त्राक्षीः ॥ ११ ॥

1) Omit धृत्या m. c.

a) क 3-2 अभयं तितीर्पतां पारम्.

तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्टं पुराणम् ।

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मर्त्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥ १२ ॥

1) To read गुहा हितम् ? क 1-23-14 अपगूहं गुहा हितम्.

a) वासं 5-8 तदूर्वापिषा गह्वरेष्टा. —b) क 2-22.

एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः प्रवृत्त्या धर्म्यप्रणुमेतमाप्य ।

स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा विवृतस्सर्वं नचिकेतसं मन्ये ॥ १३ ॥

a) क 6-17; छां 4-17-1 रसान्नावृहत्. Cp तै 2 : the doctrine of कोश (sheaths). —b) छां 8-1-1 (वेश्म); मुं 3-2-4 (याम). —c) नचिकेतसम् = नचिकेतं m. c. ?

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् ।

अन्यत्र भूतैश्च भर्षाश्च यत्तत् पश्यसि तद्वद ॥ १४ ॥

a) अ 13-9-2 शान्तं नो अस्तु कृताकृतम्; but च 4-4-22 नैनं कृताकृते तपतः;
पा 2-1-60 कतेन नञ्विशिष्टेनानञ्. —b) क 4-5.

सर्वे देवा यत् पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत् ते पदं संगृहेण ब्रवीम्यो मित्येतत् ॥ १५ ॥

a) गी 8-11 (practically identical with this verse). —b) छां 8-4-3;
मुं 2-1-7; 3-1-5; प्र 1-13. —c) संग्रहं not in Vedic literature. —d) वासं 2-13;
शब्दा 1-4-1-30; छां 2-23-4; प्र 5-2; मां 1.

एतद्धवेवाक्षरं ब्रह्म एतद्धवेवाक्षरं परम् ।

एतद्धवेवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥ १६ ॥

a) The whole verse = मै 6-4. —b) छां 8-3-2.

एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।

एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७ ॥

a) क 10-81-2 आरम्भणं कतमत् स्विक्त्यासीत्.

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन् वभूव कश्चित् ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ १८ ॥

a) गी 2-20 with some changes. —b) क 4-36-7 धीरासो हि धा कवयो विपश्चितः;

अ 8-9-3 ब्रह्मैव विद्यात्तपसा विपश्चित्. —c) छां 8-1-5; 8-10-2 et passim.

हन्ता चेन्मन्यते हन्तुः हतश्चेन्मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

a) गी 2-19 (with some changes).

अणोरणीयान्महतो महीयानात्माऽस्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।

तमर्कतुः पश्यति वीतशोको धातुप्रसादान्महिमानमात्मनः ॥ २० ॥

1) v. l. धातुः प्रसादात्.

a) Cp क 2. 20-22 with ई 4, 5; छां 3-14-3; श्वे 3-9; गी 13-14-16. —b) मुं 3-1-7. —c) श्वे 3-20. —d) धातुप्रसाद = ज्ञानप्रसाद (मुं 3-1-8). धातुः प्रसादात् (through grace of God). Cp क 10-125-5 यं कामये तं तमुयं कृणोमि; मुं 3-2-3; क 2-23.

आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः ।

फस्तं मदीमदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥ २१ ॥

a) मदीमदम् intensive like चराचर (क 10 85-11), चलाचलासः (क 1-164-48), घनाघन (क 10-103-1), and वदावद (ऐमा 7-13 स वै लोकोऽवदावदः); पा 6-1-12, Vārttika 6-7.

अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ।

महान्तं विष्णुमात्मानं मर्त्या धीरो न शोचति ॥ २२ ॥

a) Cp क 2-12.

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विष्टृणुते तनूस्त्वाम् ॥ २३ ॥

a) मुं 3-2-3. —b) क 10-71-4 उतो त्वस्मै तन्वं वि सस्ते.

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।

नाशान्तमानसो वाऽपि प्रज्ञानेनैवमाप्नुयात् ॥ २४ ॥

a) क 9-73-6 कृतस्य पन्थां न तन्ति दुष्कृतः. —b) वृ 4-4-33. —c) छां 3-14-1.

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओर्दनः ।

मृत्युर्यस्योपसेचनं कं इत्या वेद यत्र सः ॥ २५ ॥

॥ इति द्वितीया बल्ली ॥

a) अ 11.3.23 स य ओर्दनस्य महिमानं विधातुः, 11.3.24 नात्प इति ब्रूयान्नानुपसेचन इति;
क 10.76.7 दुहन्त्यूधरुपसेचनाय कम्. —b) क 10.129.7 सो अंग वेद यदि वा न वेद.

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्थे ।

छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्निं ये च त्रिणाचिकेताः ॥ १ ॥

a) मुं 1.2.1; अ 6.120.1 उदिनयाति सुकृतस्य लोकं; 6.121.1 अय गच्छेम सुकृतस्य लोकम्. —b) ब्रम् 1.2.11 गुहां प्रविष्टावात्मानौ. —c) Cp छां 1.1.2 परमः परार्थः.
—d) क 6.5. —e) मनु 3.185 त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निः.

यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत् परम् ।

अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतश्शक्रेमहि ॥ २ ॥

a) मैसं 2.13.22 त्वं तंयुक्त सेतुरग्रे (= कासं 40.12 = तैत्ति 2.4.2.6); छां 8.4.1-2;
बृ 4.4.22; मुं 2.2.4; श्वे 6.19. —b) क 2.11.

आत्मानं रयिनं विद्धि शरीरं रयमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ३ ॥

a) The simile of Chariot occurs in Plato, Phaedrus (240 b ff). —b)
क 6.75.6 रये तिष्ठन्नयति वाजिनः, पुते यत्र यत्र कायते सुवारथिः । अमीशूलां महिमानं यगायत मनः.
पश्चादनु यच्छन्ति रयमयः ॥ वासं 34.6 सुवारथिश्चान् etc. —c) पा 3.3.53 (51-53);
प्रग्रह is a classical word.

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विपरींस्तेषु गोचरान् ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेर्त्पाहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥

a) गी 13.5. —b) आत्मन् = शरीर; cp क 5.12. —c) श्वे 1.9 and 12; मै 6.10;
गी 13.20.

यस्त्वविज्ञानवान् भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ।

तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुर्ष्टांश्वा इव सारथेः ॥ ५ ॥

a) श्वे 2.9.

यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सदा ।

तस्येन्द्रियाणि वर्स्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥ ६ ॥

a) पा 4-4-86 वशं गता.

यस्त्वविज्ञानवान् भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः ।

न स तत्पदमाप्नोति स० सारं चाधिगच्छति ॥ ७ ॥

a) श्वे 6-16; मै 1-4; 6-34; गी 16-19.

यस्तु विज्ञानवान् भवति समनस्कः सदा शुचिः ।

स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद् भूयो न जायते ॥ ८ ॥

a) छा 4-15-6; 8-15-1; प्र 1-10; गी 8-26.

विज्ञानसारयिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान् नरः ।

सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ९ ॥

a) क 1-22-20; 1-15-4-5 विष्णोः पदे परमे मध्व उत्तः; मै 6-26.

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥ १० ॥

a) क 6-7-8; गी 3-42.

महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ११ ॥

a) बृ 6-4-28.

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽस्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वय्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १२ ॥

a) श्वे 4-14; मुं. 3-1-7; गी 6-21; 7-25; 13-15. —b) आर्षसंधि; cp मै 6-7

अपोऽप्यायनात् (for अपो आप्यायनात्).

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥ १३ ॥

a) क 6-10-11; छा 6-8 6. —b) मै 5.1; ऋ 7.

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान् निबोधत ।

धुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गा पथस्तत् कवयो वदन्ति ॥ १४ ॥

a) अ 11-1-10 ययो वरा यतमोर्त्स्वं वृणीषे. —b) क 7-65-3 दुरत्ययू रिषवे मर्त्याय;

गी 7-14.

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचार्दय तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ॥ १५ ॥

a) वृ ३४७. —b) श्वे ४११; क १-१७; ब्रह्म १-२७ निचाप्यत्वादेवं व्योमवच्च नाचिकेतमुपाख्यायानं मृत्युप्रोक्तसनातनम् ।

उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६ ॥

य इमं परं गुह्यं श्रावयेद् ब्रह्मसंसदि ।

प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते ।

तदानन्त्याय कल्पत इति ॥ १७ ॥

॥ इति तृतीया बल्ली ॥

a) ब्रह्मसंसदि denotes the place and श्राद्धकाल the time.

पराञ्चि खीनि व्यृतृणत् स्वयम्भूस्तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् ।

कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैशदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ १ ॥

a) अ १०-२६ कः सप्त खानि विततर्द शीर्षणि (cp तैत्ति ५-१-८-१ सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः); मै २६ खानीमानि मित्वोदितः. —b) ई ४. —c) अन्तरात्मन् = आत्मन् (Vedic locative) + अन्तर; cp वृ ४-३-४-५ यश्चायमन्तरात्मन्काशः. —d) अ ३-३० ६ जहि प्रतीची अनूचः पराचः. —e) मै ६-१.

पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् ।

अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥ २ ॥

a) बालाः—cp धीर and पाश in अ १-१६४-२१ स पा धीरः पाशमत्रा विवेश पण्डित and बाल in वृ ३-५-१ and गी ५-४. —b) विततस्य for विततं, a nice instance of hypallage. For वितत see वृ ४-४-४.

येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शाश्च मैथुनान् ।

एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते । एतद् वै तत् ॥ ३ ॥

a) These 5 objects of sense are mentioned in वृ ३-२-२ (गन्धं), ४ (रसं), ५ (रूपं), ६ (शब्दं), ८ (स्पर्शं). अ १९-९-५ इमानि यानि पञ्चेन्द्रियाणि मनःपट्टानि. —b) Does मैथुन refer to the pair (मिथुन) of विषय and इन्द्रिय?

स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति ।

महान्तं विश्रुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ ४ ॥

a) छां ६-४-१; वृ ४-३-१८ (बुद्धान्तं for जागरितान्तं). —b) See २-१२ above.

य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् ।

ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत् ॥ ५ ॥

a) क 1.164.22 (मध्वदं) यस्मिन्नुक्षे मध्वदः सुपर्णाः (=अ 9.9.21). —b) बृ 4.4.15. —c) क 4.12, 13. —d) ई 6.

यैः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत ।

गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यो भूतेभिर्व्यपश्यत । एतद्वै तत् ॥ ६ ॥

a) Reference to सांख्य पुरुषः? The verse seems to be pretty obscure!
Cp गी 13-19.

यौ प्राणेन संभवत्यदितिर्देवतामयी ॥

गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीं या भूतेभिर्व्यजायत । एतद्वै तत् ॥ ७ ॥

a) Reference to सांख्य प्रकृति? Cp गी 13-19.

अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव सुभृतो गर्भिणीभिः ।

दिवे दिव ईदृयो जागृवद्भिर्दिविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः । एतद्वै तत् ॥ ८ ॥

a) = क 3.29.2 (with सुभृतो for सुभृतो and गर्भिणीषु for गर्भिणीभिः).

यैतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छति ।

तं देवाः सर्वे अर्पितास्तद् नान्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥ ९ ॥

On the whole verse, see जैबा 2.28 : मदेवोदेति सूर्योऽस्तं मट् (sic) च गच्छति । मां सर्वे देवा अन्वायता मापु नान्येति किञ्चन ॥ The first half of the verse is commented on in बृ 1.5.23.

a) क 10.121.6 यत्रापि सूर उदितो विभाति; अ 10.8.16. —b) अ 10.8.16. —c) बृ 1.5.23.

यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १० ॥

a) अ 13.1.39 अमुत्र सन्निह वेत्य; गी 6.40. —b) बृ 4.4.19.

मैनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानाऽस्ति किञ्चन ।

मृत्योः स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥ ११ ॥

a) Verse = बृ 4.4.19 (with अनुदृष्टव्यं for आप्तव्यं and आप्नोति for गच्छति).

अद्भ्युगुप्तात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।

ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत् ॥ १२ ॥

a) क 4.13; 6.17. ब्रह्म 1.3.24-25 शब्दादेव प्रमितः । ह्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्. छां 5.18.1 (प्रदेशमात्र); मै 1.2; 6.17. —b) श्वे 3.13; 5.8. —c) मै 6.38.

अद्गुगुमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ।

ईशानो भूतभव्यस्य स^१ एवाद्य स उ श्वः । एतद्वै तत् ॥ १३ ॥

a) शब्दा 10-6 3-2 यया ज्योतिरधूममेवम्. —b) बृ 1-5-23.

यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति ।

एवं धर्मान् पृथक् पश्य^२ स्तानेवानुविधावति ॥ १४ ॥

a) दुर्ग and पर्वत are respectively summit and slopes. —b) धर्म used in the Buddhist sense (phenomenon)? Cp the sense of the word धर्माः in Gaudapāda's माण्डूक्यकारिका (IV-1 et passim).

यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति ।

एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥ १५ ॥

॥ इति चतुर्थी बल्ली ॥

a) मुं 3-2-8; प्र. 6-5. —b) ई 7; गी 2-46.

पुरमेकादशद्वारैर्मजस्यावर्कचेतसः ।

अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते । एतद्वै तत् ॥ १ ॥

a) छां 8-1-1 (महपुरे). —b) ऐ 1-3-12 (विदितिर्नाम द्यः); श्वे 3-18 and गी. 5-13 (नवद्वारे पुरे). —c) वर्क not found in Vedic literature.

ईक्षतः शुचिपद्मसुरन्तरिक्षसद्भोता वेदिपदतिथिर्दुरोणसत् ।

नृपद्मरसद् व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा आद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ २ ॥

a) ऋ 4-40-5 (omits बृहत्) = वासं 12-14 (has बृहत्). Commented on in शब्दा 6-7-3-11. बृहत् has been added to ऋतम् as in ऋ 9-107-15^{ba}; 9-108-8^d and 10-66-4^a. —b) दुरोण a house, i. e. fitted with a door (दुर).

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति ।

मध्ये वार्मानमासीनं विश्वे देवा उपासते ॥ ३ ॥

a) Cp क 5-5. —b) वासं 16-30 नमो ह्रस्वाय च वामनाय च. शब्दा 1-2-5 5 वामनो ह विष्णुतास. Cp क 4-12 (अंगुष्ठमात्रः पुरुषः).

अस्य विस्रंसमानस्य गरीरस्थस्य देहिनः ।

देहाद्रिमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तत् ॥ ४ ॥

a) अस्य seems to refer to शरीर. Cp क 6.4 प्राक् शरीरस्य विवक्षः ; वृ 3.7.2 व्यसंसिपतास्याङ्गानि. —b) क 4.3.

नै प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।
इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥ ५ ॥
a) क 5.3.

हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।
यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥ ६ ॥

1) v. l. वक्ष्यामि (श्रीकरभाष्य).

धीनिमन्ये मपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिर्नः ।
स्थापुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ ७ ॥

a) छां 5.10.7 (कूप्या and रमणीया योनि). —b) क 6.4 (शरीरत्वाय). —c) देहिर्नः a later coinage dating from क and खे (2.14; 3.18) —d) आत्मा 1 स्थापुं वर्च्छति गर्ते वा प्रतिपद्यते. छां 5.2.3; वृ 6.3.7; मै 2.6. —e) ऐआ 2.3.2 यथाप्रज्ञं हि संभवाः; वृ 4.4.2; 4.4.5 (पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति).

यं एषं सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः ।
तदेवं शुकं तद् ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।
तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तर्दुं नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥ ८ ॥

1) Drop यः and पुरुषः m. c. —2) v. l. एषु (रंगरामाजुन).

a) वासं 32.1. —b) क 6.1. —c) अ 10.8.16 (with किञ्चन for कश्चन).

आग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपंरूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ ९ ॥

a) Verse 9^b = क 6.47.18 (= वृ 2.5.19); क 3.53.8 रूपंरूपं मयवा बोधवतीति.

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपंरूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ १० ॥

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुर्पैर्वाद्यदोषैः ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकादुत्पन्नं वाङ्मयः ॥ ११ ॥

a) ई 2.

एको वैशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ १२ ॥

1) रगरामानुज reads बीजम्.

a) वृ 4.4.22. —b) श्वे 3 18; 6.12. —c) आत्मस्य = शरीरस्य, cp क 3.4 (आत्मोन्द्रियमनोयुक्तम्).

नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।

तमात्मस्यं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ १३ ॥

1) v. l. नित्यानाम् (for अनित्यानाम्; cp चेतनश्चेतनानाम् which immediately follows).

a) ई 8; श्वे 6.13.

तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देयं परमं सुखम् ।

कथं नु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा ॥ १४ ॥

a) Cp एतद्वै तत् in क 4.3 et passim. —b) मै 7.1; गी 12 3.

नै तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमाग्निः ।

तमेव भान्तमनु भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १५ ॥

॥ इति पञ्चमी बह्वी ॥

a) गी 15 6,12; उदान 10 न तस्य सुक्का ज्योतिरिति आदिचो नृपकासति । न तस्य चंदिमा भाति तमो तस्य न विज्जति; प्र 2.9. —b) सु 2 2 11. —c) तैत्ति 3.12.9 7 येन सूर्यस्तपति तेजसेदः.

ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एपोऽश्वत्यः सनातनः ।

तदेव शुक्रं तद्गृह्य तदेवामृतमुच्यते ।

तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कथन । एतद्वै तत् ॥ १ ॥

In general cp गी 15 1-3 and the tree Yggdrasil in the Scandinavian mythology.

a) तैत्ति 1.11 5 ऊर्ध्वमूलमवाक्शाखं वृक्षं यो वेद संनति. —b) क 10 97.5 अश्वत्ये वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता. अ 3 6.1 अश्वत्यः क्षदितादधि, 6.11.1 शमीमश्वत्य आरुढः; छा 8.5.3; कौ 1.3 (इत्यो वृक्षः).

यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् ।

महद्भयं वज्रमुद्यतं यं एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २ ॥

a) ई 5; वसू 1.3 39 कम्पनात्. —b) क 2.41.10 इन्द्रो अंग महद्भयम्. —c) Oft-quoted क 6.9; श्वे 3.1, 10, 13; 4 17, 20.

भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।

भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ ३ ॥

1) Read सूरिः m. c.

a) तै 2-8.

इह चेदंशकद्रोहं प्राक् शरीरस्य विसर्जः ।

ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वार्यं कल्पते ॥ ४ ॥

a) के 2-5; गी 5-19, 23. —b) पा 3-1-55 ... लदितः परस्मैपदेषु (शक् is शकल). —c) तैत्ति 3-8-20-5 अभ्यमेधयाजी जरसा विन्नसा अमुं लोकं याति; ऐआ 2-3-7 विन्नसा हैवास्माल्लोकात्प्रैति; क 5-4. —d) छां 3-14-1; बृ 4-4-5.

यथाऽऽदर्शे तथाऽऽत्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके ।

यथाऽऽसु परीव ददृशे तथा गन्धर्वलोके छार्यातपयोरिव ब्रह्मलोके ॥ ५ ॥

a) शब्दा 12-9-2-2 मनुष्या वै जागरितं पितरः सुप्तम्. —b) बृ 4-4-4. —c) क 3-1.

इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तर्मयौ च यत् ।

पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६ ॥

a) योसू 3-14 शांतोदिताव्यपदेश्यधर्मात्रुपाती धर्मी; धम्मपद 374 यतो यतो सम्मसति सन्धानं उदयव्ययं; क 6-11.

इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् ।

सत्त्वादाधि महानात्मा महतोऽन्यक्तमुत्तमम् ॥ ७ ॥

a) क 3-10, 11; गी 3-42.

अन्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च ।

यं ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति ॥ ८ ॥

a) अ 12-3-5 व्याप नभसी महित्वा; 13-2-30 उभा समुद्रौ रुच्या व्यापिथ; 17-1-13 ययेन्द्र तन्वान्तरिक्षं व्यापिथ; श्वे 4-10. मै 6-31, 35; 7-2.

नै संदृशे तिष्ठति रूपस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।

हृदा मनीषा मनसाऽभिवल्लभो र्य एताद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ९ ॥

a) The whole verse = श्वे 4-20 (with minor variants). —b) क 10-129-4 हृदि प्रतीप्या कवयो मनीषा; श्वे 4-17. —c) क 6-2.

र्यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।

बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् ॥ १० ॥

a) क 3-10-13. —b) गी 8-12, 13.

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।

अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवार्थ्ययौ ॥ ११ ॥

a) Cp योसू १.२ योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः. —b) छां १.३.१२; २.२२.२; मुं २.२.४; अ २.९. —c) मां ६; क ६.६; गी ११.२; योसू ३.१४.

नैवं वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।

अस्तीति द्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥ १२ ॥

a) के १.३; मुं. ३.१.८; तै २.८.

अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः ।

अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥ १३ ॥

a) अ १.१०.

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ १४ ॥

a) बृ ४.४.६.

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावद्धचतुर्शासनम् ॥ १५ ॥

a) मुं २.१.१०; २.२.९; ३.२.९; छां ७.२६.२. —b) श्रवा ११.५.६.८ मच्चाहृतयो वा एता देवानां यदनुशासनानि; बृ २.५.१९; ४.५.१५; तै १.११.

शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ।

तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ १६ ॥

a) छां ८.६.६. —b) प्र ३.६.

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।

तं स्वाच्छरीरात्मवृहेन्मुञ्जादिवेपीकां धैर्येण ।

तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥ १७ ॥

a) छां ५.१८.१; मै ६.३८; क ४.१२, १३; बृ १.३.२४-२५. —b) अ ३.१३; ५.१८. —c) गी १५.१५. —d) श्रवा ४.३.३.१६ तप्यैषीका विमुञ्जा स्यात्

मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् ।

ब्रह्मप्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युरन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥ १८ ॥

॥ इति षष्ठी बह्वी ॥

a) Nom. Sg. of नचिकेत; cp नाचिकेत क १.१८; २.१०; ३.२, १६. —b) बृ ४.४.२३ (विरजः); छां ८.७.१; मै ६.४, २५; प्र १.१६; मुं १.२.११.

॥ इति कठोपनिषद् ॥

॥ प्रश्नोपनिषत् ॥

[This Upaniṣad belongs to the Paippalāda Śākhā of the Atharvaveda. The opening narrative seems to be an imitation of Śatapatha Brāhmaṇa 10-6-11f and Chāndogya 5-11-1f.]

सुकेशा च भारद्वाजः शैव्यश्च सत्यकामः सौर्यायणी च गार्ग्यः कौसल्य-
श्राव्वलायनो भार्गवो वैदर्भिः कवन्धी कात्यायनस्ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठा परं
ब्रह्मान्वेषमाणां एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पार्णयो भगवन्तं
पिप्पलादमुपसन्नाः ॥ १ ॥

a) These Ṛṣis are not found in अ. —b) मुं 1-2-12; 3-2-10.
—c) छां 8-1-1. —d) मुं 1-2-12; छां 8-7-2; कौ 4-19.

तान्ह स ऋषिस्त्वाच । भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवर्त्स्यथ ।
यथाकामं प्रश्नान् पृच्छत । यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वो वक्ष्याम इति ॥ २ ॥

a) छां 8-9-3ff. —b) वृ 2-1-18; छां 7-1-5.

अथ कवन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ । भगवन् कुतो ह वा इमाः प्रजाः
प्रजायन्त इति ॥ ३ ॥

a) तै 3-1.

तस्मै स होवाच । प्रजाकामो वै प्रजापतिः । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा स
मिथुनमुत्पादयते रयिं च प्राणं चेति । एतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इति ॥ ४ ॥

a) छां 1-1-6; वृ 1-1-4; वृ 5-12-1; प्र 1-15.

आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमाः । रयिर्वा एतत्सर्वं यन्मूर्तं चामूर्तं च ।
तस्मान्मूर्तिरेव रयिः ॥ ५ ॥

a) प्र 3-8. —b) वृ 2-3-1f; ऐ 3-2. —c) पा 3-3-77 मूर्तो घनः; 6-1-24.

अथाऽऽदित्य उदयन् यत्प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान्प्राणान् रश्मिषु
संनिधत्ते । यदक्षिणी- यत्प्रतीचीं यदुदीचीं यदधो यदूर्ध्वं यदन्तरादिशो यत्सर्वं
प्रकाशयति तेन सर्वान् प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते ॥ ६ ॥

a) Cp अवान्तरदिश in वासं 24-26 नकुलाव वभ्रुकानवान्तरदिशाम्य आलभते; शब्दा 1-8-1-40 चतस्रो वाऽवान्तरदिशः; वृ 1-1-1 अवान्तरदिशः पशवः; नि 11-40 अष्टापदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च.

स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते । तदेतद्वचाऽभ्युक्तम् ॥ ७ ॥

विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् ।

सहस्रराशिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥

a) = मै 6-8.

संवत्सरो वै प्रजापतिः । तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च । तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते । त एव पुनरावर्तन्ते । तस्मादेत ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते । एष ह वै रायिर्यः पितृयाणः ॥ ९ ॥

a) वृ 6-2-15-16. —b) छां 4-15-5. —c) छां 5-10-3; मुं 1-9-2, 10. —d) गी 8-24-26.

अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मानमन्विष्याऽऽदित्यमभिजयन्ते । एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणम् । एतस्मान्न पुनरावर्तन्त इति । एष निरोधः । तदेव श्लोकः ॥ १० ॥

a) छां 5-10-2. —b) मुं 1-2-11. —c) छां 8-6-5.

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् ।

अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं सप्तचक्रे षडर आहुरर्पितमिति ॥ ११ ॥

a) ऋ 1-16-4-12 (with उपरे as one word); अ 9-9-12 (with विचक्षणे).

मासो वै प्रजापतिः । तस्य कृष्णपक्ष एव रायिः शुक्रः प्राणः । तस्मादेत ऋषयः शुक्र इष्टं कुर्वन्तीतरं इतरस्मिन् ॥ १२ ॥

a) शुक्र and कृष्ण as पक्ष adj. only here. Cp ऋ 6-9-1 अहश्च कृष्णमहरजुनं च (in contrast). —b) Who are these ?

अहोरात्रो वै प्रजापतिः । तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रायिः । प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते । ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते ॥ १३ ॥

a) पा 5-4-87; 2-1 28, 29; ऋ 10-190-2 अहोरात्रा यं परिप्यन्तो नापुः, वासं 27-45; 14-30 (अहोरात्रे fem du.), छा 8-4-1 —b) छां 8-1-3; 8-5-1ff; मुं 2 1-7; ऋ 3-1-5; क 2-15; प्र 1-15; गी 8-11.

बहुलाभिमानः; मुं 1-2-9. —b) वृ 4-3-37, 38. —c) क 1-119-9 उत स्या वां मधुमन्माक्षिकारपत्. —d) Why प्रतिष्ठन्ते instead of प्रतिष्ठन्ते (cp प्रतिष्ठमाने).

एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य एष पर्जन्यो मघवानेष वायुः ।

एष पृथिवी रथिर्देवः सर्दसच्चामृतं च यत् ॥ ५ ॥

a) गी 9-19.

अँरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

ऋधौ यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥ ६ ॥

a) क 10-78-4 रथानां न ये अराः सनाभयः; अ 10-8-34 अरा नाभाविन भिताः; वासं 34-5 यस्मिन्नुचः साम यजूंषि यस्मिन्प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः. —b) अ 11-4-15 प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम्. —c) तैत्ति 3-12-8-1; वृ 2-5-15; मुं 2-2-6.

प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे ।

तुभ्यं प्राण प्रजास्त्विमा बलिं हँरन्ति प्राणैः प्रतितिष्ठसि ॥ ७ ॥

a) वासं 31-19; अ 10-8-13. —b) क 5-1-10 तुभ्यं भरंति क्षितयो... बलिमदे अन्ति अत इतरा; 7-6-5 विश्वश्चे बलिहृतः सहेभिः; 10-173-6 विशो बलिहृतस्करत; अ 11-4-19 यथा प्राण बलिहृतस्तुभ्यं सर्वाः प्रजा इमाः.

देवानामासि बह्विर्तमः पितृणां प्रथमा स्वर्धा ।

ऋषीणां चरितं सत्यमथर्वाङ्मिरसामसि ॥ ८ ॥

a) वासं 1-8 देवानामासि बह्विर्तमम्. —b) क 10-14-3 स्वाहान्ये स्वधयान्ये मदन्ति; शब्दा 13-8-1-4 स्वधा वै पितृणामनम्. —c) क 1-110-2 चरितस्य भूमना used in physical sense, here in the metaphorical; अ 3-15-4 शुनं नो अस्तु चरितमुत्थितं च. —d) अथर्वाङ्मिरसः jointly mentioned as ऋषिः here for the first time. Cp अ 11-6-13 अथर्वाङ्मिरसः अंगिरसः मनीषिणः mentioned severally; later mentioned as the epithet of the अथर्ववेद. Cp शब्दा 11-5-6-7 अथर्वाङ्मिरसोऽहरहः स्वाध्यायमधीते; छां 3-4-1; वृ 2-4-10; तै 2-3; मै 6-33.

इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता ।

त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥

a) क 5-15.

यदा त्वमाभिर्वर्षस्यथेमाः प्राण ते प्रजाः ।

आनन्दरूपास्तिष्ठन्ति कौमायान्नं भविष्यतीति ॥ १० ॥

a) छां 7-10-1.

अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद्वैतैः । तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ १४ ॥

α) प्र ४.४. —b) छां ५.१०.६; ब्रह्म ३.१.२६ रेतःसिग्योऽथ. —c) तै ३.२.

तद्ये ह वै तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति । ते मिथुनमुत्पादयन्ते । तेषामेवैष ब्रह्मलोकः ।
येषां तपो ब्रह्मचर्यम् । येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

α) Cp १.१३ above.

तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु निह्नमनृतं न माया चेति ॥ १६ ॥

॥ इति प्रथमः प्रश्नः ॥

α) क ६.१८; बृ ४.४.२३; मुं २.२.९. —b) शत्रा ५.२.२.२० स जिह्न एति स हलति;

ई १८ जुहुराणम्.

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । भगवन् कथ्येव देवाः प्रजां विधारयन्ते ।
फतर एतत् प्रकाशयन्ते । कः पुनरेषां वरिष्ठे इति ॥ १ ॥

१) व. १. बलिष्ठः (रंगरामानुज).

α) For this प्रश्न cp in general अ ११.४.

तस्मै स होवाच । आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः
श्रोत्रं च । ते प्रकाश्याभिवदन्ति । वयमेतद्द्राणमवष्टभ्य विधारयामः ॥ २ ॥

α) वाण an old word in the sense of 'body' only here. Cp अ ३.२३.२
आ ते योनिं गर्भं एतु पुमान् वाण इवेष्टुधिम्.

तान्वरिष्ठः प्राण उवाच । मा मोहमापद्य, अहमेवैतत्पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यै-
तद्द्राणमवष्टभ्य विधारयामीति । तेऽश्रद्धार्थानां बभूवुः ॥ ३ ॥

α) छां ५.१.६; बृ ६.१.७.

सोऽभिर्मनान्दूर्ध्वमुत्क्रमत इव । तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे सर्व एवोत्क्रामन्ते ।
तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रतिष्ठन्ते । तद्यथा मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्वा
एवोत्क्रामन्ते । तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रतिष्ठन्ते । एवं वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च ।
ते प्रीताः प्राणं स्तुवन्ति ॥ ४ ॥

१) व. १. प्रतिष्ठन्ते (रंगरामानुज).

α) अभिमान (noun) rare in older literature. Cp क १०.७३.१ मन्द ओजिष्ठो

बहुलाभिमानः; मुं 1-2-9. —b) वृ 4-3-37, 38. —c) ऋ 1-119-9 उत स्या वां मधुमन्माक्षिकारपत्. —d) Why प्रतिष्ठन्ते instead of प्रतिष्ठन्ते (cp प्रतिष्ठमाने).

एपोऽग्निस्तपत्येष सूर्य एष पर्जन्यो मयवानेष वायुः ।

एष पृथिवी रयिर्देवः सर्दसच्चाग्रतं च यत् ॥ ५ ॥

a) गी 9-19.

अँरा इव रथनाभौ प्राँणे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

ऋची यजूँपि सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥ ६ ॥

a) ऋ 10-78-4 रथानां न ये अराः सनाभयः; अ 10-8-34 अरा नाभाविष भिताः; वासं 34-5 यस्मिन्नुचः साम यजूँपि यस्मिन्प्रतिष्ठिता रथनाभाविचारः. —b) अ 11-4-15 प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम्. —c) तैत्ति 3-12-8-1; वृ 2-5-15; मुं 2-2-6.

प्रँजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे ।

तुभ्यं प्राण प्रजास्त्विमा बलिं हँरन्ति प्राणैः प्रतितिष्ठसि ॥ ७ ॥

a) वासं 31-19; अ 10-8-13. —b) ऋ 5-1-10 तुभ्यं भवंति क्षितयो... बलिमग्ने अन्तित ओत दूरात्; 7-6-5 विशश्वक्त्रे बलिहृतः सहोभिः; 10-173-6 विशो बलिहृतस्करत्; अ 11-4-19 यया प्राण बलिहृतस्तुभ्यं सर्वाः प्रजा इमाः.

देवानामासि बह्विर्तमः पितृणां प्रथमा स्वधा ।

ऋषीणां चरितं सत्यमथर्वाङ्गिरसामसि ॥ ८ ॥

a) वासं 1-8 देवानामासि बह्विर्तमः. —b) ऋ 10-14-3 स्वाहान्ये स्वधयान्ये मदन्ति; शन्ना 13-8-1-4 स्वधा वै पितृणामन्नम्. —c) ऋ 1-110-2 चरितस्य भूमना used in physical sense, here in the metaphorical; अ 3-15-4 शुनं नो अस्तु चरितमुत्थितं च. —d) अथर्वाङ्गिरसः jointly mentioned as ऋषिः here for the first time. Cp अ 11-6-13 अथर्वाङ्गिरसः अंगिरसः मनीषिणः mentioned severally; later mentioned as the epithet of the अथर्ववेद. Cp शन्ना 11-5-6-7 अथर्वाङ्गिरसोऽहरहः स्वाध्यायमधीते; छां 3-4-1; वृ 2-4-10; तै 2-3; मे 6-33.

इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता ।

त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥

a) क 5-15.

यदा त्वमभिर्वर्षस्यथेमाः प्राण ते प्रजाः ।

आनन्दरूपास्तिष्ठन्ति क्रीमायानं भविष्यतीति ॥ १० ॥

a) छां 7-10-1.

ब्राह्म्यस्त्वं प्राणैकैरपिरत्तां विश्वस्य सत्पतिः ।

वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिष्व नः ॥ ११ ॥

a) अ 15-1. —b) ई 16; मुं 3-2-10. —c) वृ 1-2-5; क 2-24; बसू 1-2-9 अत्ता चराचरप्रहणात्. —d) ऋ 1-54-7 त्वं सोमासि सत्पतिः; 1-11-1 वाजानां सत्पतिं पतिम्, पा 2-1-61. —e) ऋ 10-88-19 सुपर्णा वसते मातरिष्वः (Voc.); ई 4.

या ते तनूर्वाचिं प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि ।

या च मनसि संतता शिवां तां कुरु मोत्कमीः ॥ १२ ॥

a) छां 5-1-12.

प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम् ।

मातेव पुत्रान् रक्षस्व श्रीर्ध्वं प्रज्ञां च विधेहि न इति ॥ १३ ॥

॥ इति द्वितीयः प्रश्नः ॥

a) अ 11-4-1 प्राणाय नमो यस्य सर्वमिदं वशे यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम्. —b) ऋ 6-75-4 मातेव पुत्रं विभृतामुपस्ये. —c) भीः accu. pl. seems to be irregular.

अथ हैनं कौसल्यश्चाश्वलायनः पप्रच्छ । भगवन्, कुत एष प्राणो जायते । कथमायात्यस्मिन् शरीरे । आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते । केनोत्क्रमते । कथं बाह्यमभिधत्ते । कथमध्यात्ममिति ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच । अतिप्रश्नान् पृच्छसि । ब्रह्मिष्ठोऽसीति । तस्मात्तेजं ब्रवीमि ॥ २ ॥

a) To read as अति प्रश्नान्, अति going with पृच्छसि? Cp वृ 3-6-1 अनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि. —b) वृ 3-1-2.

आत्मन एष प्राणो जायते । यथैषां पुरुषे छायेतस्मिन्नेतदाततम् । मनोऽकृतेनाऽऽयात्यस्मिन् शरीरे ॥ ३ ॥

1) यथैषा...आततम् seems to be metrical (two padas of अनुष्टुप्)

a) मनः + अकृतेन; शंकराचार्य seems to read मनः कृतेन. Bohtlingk reads मनः (which goes with the earlier आततम्) । तेन..., Hillebrandt reads मनोऽकृतेन depending on कौ 2-1 तस्य ह वा एतस्य प्राणस्य मनो इत्यतः.

यथा सन्नादिबाधिकृतान् विनियुङ्क्ते । एतान् ग्रामान् एतान् ग्रामानधि-
तिष्ठस्वेति । एवमेवैष प्राण इतरान् प्राणान् पृथक्पृथगेव संनिधत्ते ॥ ४ ॥

a) वृ 4-4-1 (often used in वृ); मै 6-8. —b) Here used 'for the first time in the sense 'Officer.' —c) छां 8-1-5; पा 1-4-46; 1-4-97. In the sense "to govern" here for the first time.

पार्षपस्थेऽपानम् । चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रातिष्ठते । मध्ये तु समानः । एष होतृधृतमन्नं समं नयति । तस्मादेताः सर्वाचिपो भवन्ति ॥ ५ ॥

a) वासं 6-14; 20-9; पा 2-4-2 द्वंद्वश्च प्राणितूर्यसेनात्रानाम्. —b) Popular etymology of समान. —c) मुं 1-2-4; 2-1-8.

हृदि ह्येष आत्मा । अत्रैतदेकशतं नाडीनाम् । तासां शतं शतमेकैकस्याः । द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि भवन्ति । आसु व्यानश्चरति ॥ ६ ॥

a) छां 8-3-3. —b) छां 8-11-3; वृ 2-1-19. —c) Contrast छां 8-6-6; क 6-16.

अथैकयोर्ध्वं उर्दानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति । पापेन पापम् । उभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥ ७ ॥

a) मै 6-21. —b) प्र 1-9.

आदित्यो ह वै ब्रह्मः प्राण उदयति । एष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णातः । पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्य । अन्तरा यदाकाशः स समानः । वायुर्न्यासः ॥ ८ ॥

a) प्र 1-5. —b) छां 8-12-4.

तेजो ह वा उदानः । तस्मादुपशान्ततेजाः । पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सर्पद्यमानैः ॥ ९ ॥

a) प्र 4-6. —b) Here for the first time! —c) छां 6-8-6; 6-15-2.

यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति । प्राणस्तेजसा युक्तः सहाऽऽत्मना यथासङ्कल्पितं लोकं नयति ॥ १० ॥

a) छां 3-14-1; गी 8-6.

य एवं विद्वान् प्राणं वेद । न हास्य प्रजा हीर्यते, अमृतो भवति । तदेव श्लोकः ॥ ११ ॥

a) अ 11-1-34 प्रजामृतत्वमुत दीर्घमायुः; क 5-4-10 प्रजाभित्ते अमृतत्वमस्याय; तैत्ति 1-5-5-6 प्रजामनु प्रजायते तदु ते मर्त्यं अमृतम्; छां 2-22-2.

उत्पत्तिमार्यातिं स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा ।

अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञायामृतमश्नुते ॥ १२ ॥

॥ इति तृतीयः प्रश्नः ॥

a) क 1-139-9 तेषां देवेभ्योऽयतिस्माकं तेषु नाम्नः (आयति in क only once).

अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ । भगवन्नेतस्मिन् पुरुषे कानि स्वपन्ति ।
कान्यस्मिज्जाग्रति । कतर एष देवः स्वप्नान् पश्यति । कस्यैतत्सुखं भवति । कस्मिन्
सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच । यथा गार्ग्य मरीच्योऽर्कस्यास्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजो-
मण्डल एकीभवन्ति । ताः पुनःपुनरुदयतः प्रचरन्ति । एवं ह वै तत्सर्वं परे देवे
मनस्येकीभवति । तेन तर्ह्येष पुरुषो न शृणोति । न पश्यति । न जिघ्रति । न
रसयते । न स्पृशते । नाभिवदते । नाऽऽदत्ते । नाऽऽनन्दयते । न विसृजते । नेयायते ।
स्वर्षितीत्याचक्षते ॥ २ ॥

a) वृ 2.4.11. —b) A late word. —c) मुं 3.2.7; वृ 4.4.2; मां 5.
—c) Here five ज्ञानेन्द्रियाणि and five कर्मेन्द्रियाणि are systematically referred to.
—d) छां 6.8.1.

प्राणाग्रय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति । गार्हपत्यो ह वा एपोऽपानः । व्यानो-
ऽन्वाहार्योपर्वनः । यद्गार्हपत्यात्प्रणीयते प्रणयनात् । आहवनीयः प्राणः ॥ ३ ॥

a) शब्रा 2.2.2.18. —b) ऐब्रा 8.2.4; के 1.8.

यदुच्छ्वासनिश्वासावेतावाहुती समं नयतीति समानः । मनो ह वाव यजमानः ।
इष्टफलमेवोदानः । स एनं यजमानमहर्हर्द्वा गमयति ॥ ४ ॥

a) छां 8.3.2.

अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यद्दृष्टं दृष्टमनुपश्यति । श्रुतं श्रुतमेवार्थ-
मनुशृणोति । देशदिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनःपुनः प्रत्यनुभवति । दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं
चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च सच्चासच्च सर्वं पश्यति । सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥

a) छां 7.26.2 सर्वं ह पश्यः पश्यति; वृ 2.5.19 अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः.

स यदा तेजसाऽभिभूतो भवति । अत्रैष देवः स्वप्नान् न पश्यति । अथ
तदैतस्मिञ्शरीर एतत्सुखं भवति ॥ ६ ॥

a) मां 5 आनन्दमयो हि आनन्दभुक्.

स यथा सोम्य वयांसि वासोऽर्द्धं संप्रतिष्ठन्ते । एवं ह वै तत्सर्वं पर आत्मानि
संप्रतिष्ठते ॥ ७ ॥

a) वासस् (dwelling place). Cp वासः m. only once in ऋ 5.43.14 शिशुं
मुजन्त्यापवो न वासे; ऋ 1.25.4 वयो न वसतीरुप.

पृथिवी च पृथिवीमात्रा च । आपश्चाऽऽपोमात्रा च । तेजश्च तेजोमात्रा च । वायुश्च वायुमात्रा च । आकाशश्चाऽऽकाशमात्रा च । चक्षुश्च द्रष्टव्यं च । श्रोत्रं च श्रोतव्यं च । घ्राणं च घ्रातव्यं च । रसश्च रसयितव्यं च । त्वक् च स्पर्शयितव्यं च । वाक् च वक्तव्यं च । हस्तौ चाऽऽदातव्यं च । उपस्थश्चानन्दयितव्यं च । पायुश्च विसर्जयितव्यं च । पादौ च गन्तव्यं च । मनश्च मन्तव्यं च । बुद्धिश्च बोद्धव्यं च । अहंकारश्चाहंकर्तव्यं च । चित्तं च चेतयितव्यं च । तेजश्च विद्योतयितव्यं च । प्राणश्च विधारयितव्यं च ॥ ८ ॥

a) Cp मा ३,४ एकोनविंशतिमुखः. —b) वृ ४.४.१.

एष हि द्रष्टा स्मृष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । स परेऽक्षर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ९ ॥

a) अवे ६८.

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते । स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य । स सर्वज्ञः सर्वो भवति । तदेव श्लोकैः ॥ १० ॥

a) वृ ३८.८. —b) The श्लोक in ४.११ is commented on in this कण्डिका with मतीकs.

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि संप्रतिष्ठन्ति यत्र । तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवाऽऽविवेशेति ॥ ११ ॥

॥ इति चतुर्थः प्रश्नः ॥

a) वृ ४.३.७; ४.४.२२.

अथ हैनं शैव्यः सत्यकामः पप्रच्छ । स यो ह वै तद् भगवन् मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यासीत् । कतमं वाच स तेन लोकं जयतीति । तस्मै स होवाच ॥ १ ॥

a) In the sense of 'death' only here in old lit. —b) क २.१५-१७; मां १६.

एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः । तस्माद्विद्वान्तेनैवाऽऽयतनैकतरमन्वेति ॥ २ ॥

a) मुं १.१.४; छं २.२३ ४.

स यद्येकमात्रमभिध्यायीत । स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव जगत्यामभिसंपद्यते । तमृचो मनुष्यलोकमुपनयन्ते । स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संपन्नो महिमान्-
मनुभवति ॥ ३ ॥

a) ई 1. —b) Contrast देवयान and पितृयान of छां 5-3 and वृ 6-2.

अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते । सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकम् ।
स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते ॥ ४ ॥

a) प्र 1-9, 10; प्र 3-7, 10.

यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत । स तेजसि सूर्यं
संपन्नः । यथा पादोर्दरस्त्वंचा विनिर्मुच्यते । एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स
सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम् । स एतस्माज्जीर्वाघनात् परात्परं पुरिश्चयं पुरुषमीक्षते ।
तदेतौ श्लोकौ भवतः ॥ ५ ॥

a) त्रिमात्रेणोम् = त्रिमात्रेण + ओम्; cp पा 6-1-95 ओमाडोश्च. —b) Only here.
—c) वृ 4-4-7 अहिनिर्मुच्यते. —d) पा 3-3-77 मूर्तो घनः—जीवघनः (only once);
cp सैन्धवघन and विज्ञानघन in शब्दा 14-7-3-13 = प्रज्ञानघन वृ 4-5-13; मां 5. —e) नि
1-18; 2-3.

तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः ।

क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक्प्रयुक्तासु न कम्पते ईः ॥ ६ ॥

a) The three mātrās are combined, mathematically so to say, as
अन्योन्यसक्ताः (taken two at a time); अनविप्रयुक्ताः (taken one at a time) and
सम्यक्प्रयुक्ताः (taken three at a time); मां 8. —b) Cp in general गी 5-8-9.
—c) गी 10-7 अविकम्पेन योगेन. —d) खे 6-2; 6-17.

ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं सामभिर्यत्तत्तत्तवयो वेदयन्ते ।

तमोद्गारेणैवाऽऽयर्तनेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चेति ॥ ७ ॥

॥ इति पञ्चमः प्रश्नः ॥

a) सामभिः (द्युलोकं?). —b) The two पादs are metrically defective.
—c) के 4-8; ऐ 2-1; वृ 4-1-2; छां 6-8-2.

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ । भगवन् हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो
मामुपेत्यैतं प्रश्नमपृच्छत । पोढशर्कलं भारद्वाज पुरुषं वेत्स्य । तमहं कुमारमर्द्रुवं नाहमिदं
वेद । यद्यहमिममवेदिपं कथं ते नावक्ष्यमिति । समूलो वा एष परिशुष्यति योऽनृतमभि-
वदति । तस्मान्नाहम्यनृतं वक्तुम् । स तूष्णीं रथमाख्या प्रवव्राज । तं त्वा पृच्छामि
कासौ पुरुष इति ॥ १ ॥

a) छां 6-7-1; वृ 1-5-14. —b) ब्रू (6th conj.) hence अनुब्रूय. —c) छां 4-4-5; 5-3-5; 6-2-7.

तस्मै स होवाच । इहैवान्तः शरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीति ॥ २ ॥

a) वासं 8-36 त्रीणि ज्योतीषि सचते स षोडशी; वृ 1-5-14-15 but सप्तदशः प्रजापतिः in शक्वा 10-4-1-16-17; छां 6-7-1ff.

स ईक्षांचर्के । कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि, कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते^० प्रतिष्ठास्यामीति ॥ ३ ॥

a) छां 6-2-3 ff; ब्रू 1-1-5 ईक्षतेनीशब्दम्. —b) प्र 2-4.

स माणमसृजत । प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नादीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोका लोकेषु नाम च ॥ ४ ॥

a) प्र 1-4. —b) मुं 2-1-3, छां 5-4-2; वृ 6-2-9. —c) मुं 3-2-7.

स यथेमा नद्यः स्पन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति । भिद्येते तासां नामरूपे । समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति । भिद्येते चासां नामरूपे । पुरुष इत्येवं प्रोच्यते । स एषोऽकलोलोऽमृतो भवति । तदेव श्लोकः ॥ ५ ॥

a) मुं 3-2-8. —b) छां 6-3-2,3; छां 8-14-1; वृ 1-4-7; मुं 1-1-9.

अरी इव रथनाभौ कला यस्मिन् प्रतिष्ठिताः ।

तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिच्यथा इति ॥ ६ ॥

a) वासं 34-5 प्रतिष्ठिता रथनाभाविवादाः. —b) Omit यथा m. c.

तान्होवाच । एतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद । नीतः परमस्तीति ॥ ७ ॥

a) वृ 2-3-6.

ते तमर्चयन्तस्त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति नमः । परमं ऋषिभ्यो नमः परमं ऋषिभ्यः ॥ ८ ॥

॥ इति पष्ठः मन्त्रः ॥

a) Popular etymology of पिता (पारं तारयसि). —b) ऋ 7-73-1 अतास्मि तमसस्पारमस्य; छां 7-1-3; 7-26-2. —c) मुं 3-2-11.

॥ इति मन्त्रोपनिषत् ॥

॥ मुण्डकोपनिषत् ॥

[This Upanisad like the प्रश्नोपनिषत् belongs to the अथर्ववेद, often called as मुण्डोपनिषत् in short. Cp शिरोव्रतम् (मुण्ड) referred to in मुं ३-२-१० below. Cp मुण्ड in पा ३-१-२१.]

ब्रह्मा देवानां प्रथमः संवभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता ।

स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यामतिष्ठामथर्वीय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥

१) सर्वविद्यावरिष्ठाम् (रंगरामानुज).

a) वृ १-४-९. मे २३; ६-२९. मुं १-१-२, १३; ३-२-१०. गी १०-३२. —b) अथर्व (proper noun) only here.

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिने ब्रह्मविद्याम् ।

स भारद्वाजाय सत्यवर्हाय प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥ २ ॥

१) सत्यवाहाय (रंगरामानुज).

शौनको ह वै महार्शालोऽङ्गिरसं विधिर्वदुपसन्नः पप्रच्छ । कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ॥ ३ ॥

a) छां ५-११-१. —b) मुं ३-२-११. —c) Cp मुं १-२-१२ (समित्पाणिः); १३ (उपसन्नाय). —d) छां ६-१-३; वृ २-४-५.

तस्मै स होवाच । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ॥ ४ ॥

a) वेदितव्ये इति (with वेदितव्ये being प्रगृह्य see पा १-१-११); मे ६-२२.

तत्रापरां ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अय परा यया तदर्क्षरमधिगम्यते ॥ ५ ॥

a) छां ७-१-२; वृ ४-१-२. —b) The four Vedas and अंगानि = के ४-४. —c) मुं २-२-३; वृ ३-३-८.

यत्तदद्देश्यमग्रार्हमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिर्पादम् ।

नित्यं विभुं सर्वगतं सुमूर्क्षं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥ ६ ॥

१) Omit यद्भूतयोनिम् m. c.

a) अद्वैतम् Irr. from दृग् (Cp मां 7 अद्वैतम्). —b) मां 7. —c) श्वे 3-19.
—d) श्वे 3-11, 21; 6-17; मुं 3-2-5.

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्यते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति ।

यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाऽक्षरात् सम्भवतीह विश्वम् ॥ ७ ॥

a) Is this ऊर्णनाभिः ? (तैत्ति 1-1-2-5 ते ऊर्णविभवोऽभवत्); वृ 2-1-20; मै 6-22;
श्वे 6-11. —b) मुं 2-1-1; श्वे 6-10.

तैत्ति चायते ब्रह्म ततोऽन्नमाभिजायते ।

अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ ८ ॥

a) Cp in general मुं 2-1-2, 3.

यैः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।

तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥ ९ ॥

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

a) मुं 2-2-7.

तदेतत्सत्यम् ।

मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्तानि त्रैतार्यां बहुधा सन्ततानि ।

तान्याचरथ नियतं सत्यकर्मा एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके ॥ १ ॥

a) मुं 2-1-1. —b) त्रेता = अग्नित्रेता; cp मनु 2-231; मभा (CE) 12-109-7
सामित्रेता गरीयसी. —c) Cp कृतं in कठ 3-1. —d) प्र 5-3.

यद्वा लेलीयते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने ।

तैदाज्यभागावन्तरेणाहुतीः प्रतिपादयेत् ॥ २ ॥

1) Omit तद् m. c. ?

a) मुं 1-2-4; वृ 4-3-7; श्वे 3-8.

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासमचातुर्मास्यमनाग्रयणमतिथिवर्जितं च ।

अहुतमवैश्वदेवमविधिना हुतमासप्तमास्तस्य लोकान् हिनस्ति ॥ ३ ॥

1) v. l. अश्रद्धया.

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरूची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥ ४ ॥

1) v. I. विश्वरूपा, विश्वरूपी.

a) Cp क 1-146-1 सप्तपरिमम् अग्रिम; 3-6-2 वह्नयः सप्तजिह्वाः .

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाहुतयो ह्यार्ददायन् ।
तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥ ५ ॥

a) Irregular form !

एहोहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति ।
प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥ ६ ॥

पुंवा ह्येते अहदा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।
एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति ॥ ७ ॥

a) क 1-182-5 युवमेतं चक्रयुः सिन्धुषु पुत्रस्य; अ 12 2-48. —b) मुं 1-1-5 : Four Vedas × 3 (संहिता + ब्राह्मण + सूत्र) = 12 + six Vedāṅgas = 18 ?

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयंधीराः पण्डितमन्यमानाः ।
जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥ ८ ॥

a) क 2-5; मै 7-9.

अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः ।
यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात् तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥ ९ ॥

a) श्वे 2-14. कृतार्थ is a late word, occurring first here. Cp Pāli standard expression : कतं कर्त्तव्यं. —b) An old word (क 8-22-10; अ 6-101-2 etc.) but used here first in the Upaniṣads ! —c) Cp the expression स्त्रीणां जाति in Pāli.

इष्टीपूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः ।
नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वा इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति ॥ १० ॥

1) Omit m.c. ! —2) Renou reads अनुभूत्व इमम्.

a) छां 5-10 3; प्र 1-9. —b) क 2-1; cp मुं 1-1-7 above.

तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यां चरन्तः ।
सूर्यद्वारेण ते विर्रजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥ ११ ॥

a) छां 5-10-1-2; ऐवा 2-15, 36 (उप + वत्); शब्दा 1-1-1-7; पां 1-4-48 वार्तिक-वसेरस्यस्य प्रतिषेधः; तैसं 1-6-7-3 यदनाभानुपवसेत् पितृदेवत्यः स्यात् वृ 6-2-15. —b) पा 4-2-38 (भैक्ष); वृ 3-5-1 भिक्षाचर्यं चरन्ति. —c) प्र 1-10. —d) वृ 4-4-23; क 6-18; मुं 2-2-9 विरजम्; प्र 1-16.

परीक्ष्य लोकान् कर्मचिंतान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन ।

तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ १२ ॥

a) शब्दा 10-5-3-9 कर्मणाऽऽचीयन्त. Cp कर्मजित and पुण्यजित in छां 8-3-6. —b) वृ 3-5-1 निर्विय; क 1-120-12 सतो बन्धुमसति निरविन्दन्; 10 129-4 अध स्वप्नस्य निर्विन्दे. —c) छां 8-13-1. —d) तै 1-11; छां 8-15-1 गुरोः कर्मातिशेषेण; श्वे 6-23 तथा गुरौ; छां 4-9-3; 6 14-2 आचार्यवान् पुरुषो वेद. —e) छां 4-4-5 समिधमाहर; कौ 1-1; छां 5-11-7; प्र 1-1. —f) पा 5-2-84; अ 9-6-37; ऐवा 1-25 अपि अश्लीलस्य श्रोत्रियस्य मुखं व्येन ज्ञायते. —g) मुं 3-2-10; प्र 1-1.

तस्मै स विद्वानुपसंन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्मिताय ।

येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

a) छां 7-1-1 उपसत्ताद सनत्कुमारं नादः; मुं 1-1-3; प्र 1-1. —b) क 2-24 नाशान्तमानसः. —c) वृ 1-4-9; मै 2-3; मुं 1-1-1; 3-2-10.

॥ इति प्रथमं मुण्डकम् ॥

तदेतत्सत्यम् ।

यथा मुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।

तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि र्यन्ति ॥ १ ॥

a) मुं 1-2-1. —b) वृ 2-1-20. Cp वृ 3-8; क 10 90 in general. —c) तै 3-1.

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सचाह्वाभ्यन्तरो ह्यजः ।

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ॥ २ ॥

a) वृ 2-3-5 —b) ई 5. —c) वृ 3-8-8. —d) मुं 1-1-8-9.

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

स्वं वायुज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ ३ ॥

a) Note in reverse order श्वे 2-12 पृथिव्यन्तेजोऽनिलस्त्वानि and also श्वे 6-2.

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्बिर्हृताथ वेदाः ।

वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ४ ॥

a) क २.१३ विवृतं सद्यः २.२३; क १.११.२२ ज्योतिषा वि तमो ववर्थ. The Vedas are revealed texts. —b) क १०.१०.१४ (पद्भ्यां भूमिः). —c) क ५.१.१२.

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात्पर्जन्यं ओषधयः पृथिव्याम् ।

सुमान् रेतः सिञ्चति योषितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात्संभ्रूताः ॥ ५ ॥

a) छां ५.४.१. —b) छां ५.५.२. —c) छां ५.८.२. जैबा १.३३० यदो वै पुमान्योषायां रेतः सिञ्चति, अथ सा प्रजायते. अ ६.११.२ पुंसि वै रेतो भवति तत्त्रियामनुषिच्यते; छां ५.३-१०.

तस्माद्वैचः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च ।

संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥

a) क १०.१०.१ ऋचः सामानि जज्ञिरे...यजुस्तस्मादजायत. —b) बृ ३.८.१. —c) छां ५.१०; म १.१-१०.

तस्माच्च देवा बहुधा संभ्रूताः साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि ।

माणौपानौ ब्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥

a) क १०.१०.७-१०. —b) अ ११.४.१३.

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् सप्तार्चिर्षः समिधः सप्त होमाः ।

सप्त ईमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥ ८ ॥

१) Drop इमे m. c.

a) अ १०.८.१ तदासत ऋषयः सप्त साक्षयः; शम्बा ६.७.२.५ नव वै प्राणाः सप्त शीर्षव अवाचौ द्वौ; अ ३.१८; क ५.१; ऐ १.३.१२; भी ५.१३. —b) म ३.५; मुं १.२.४; बृ २.२.३-४. —c) अ ३.११; cp गुहाचर in मुं २.२.१.

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात्स्यन्दन्ते सिन्धुर्वः सर्वरूपाः ।

अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च येनैष भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

a) बृ ३.८.१.

पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् ।

एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

a) क १०.१०.२. —b) छां ७.२६.२, मुं ३.२.१.

आविः संनिहितं गुहाचरं नाम महत्पदमथैतत्समर्पितम् ।

एजत्प्राणान्निमिषच्च यदेतज्जानतु सदसद्वरेण्यम् ।

परं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानाम् ॥ १ ॥

α) अ 10 8 6 आविः संनिहितं गुहा जगाम महत्पदम्. —b) क 10-121-3 यः प्राणतो निमिषतो महित्वा —c) श्वे 4-18.

यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु च यस्मिँल्लोका निहिता लोकिर्नश्च ।

तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु ब्राह्मनः ।

तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेदवैषं सोम्य विद्धि ॥ २ ॥

α) शत्रा 11-8-4-5 न मम लोकी त्वहं भविष्यामि; छां 2-17-2. —b) मै 6-28; छां 8-4-2.

घर्तुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्रं शरं द्युपासांनिशितं संधयीत ।

आयम्य तद्वागतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥

α) मुं 3-2 6. —b) वृ 3-9 6. —c) उपासा only here; cp उपासन in कौ 2-7; छां 2-1-1. —d) Read संधीत ? —e) मुं 1-1-5. —f) विद् to know and not विष् to pierce.

मर्णयो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्मं तल्लक्ष्यमुच्यते ।

अप्रमत्तेन वेर्द्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥

α) क 2-15; श्वे 1-14; मै 6-3 et passim —b) म 5-1; मां 12. —c) क 6-11. —d) श्वे 5-6; 6-17. मै 6-34.

यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमीतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः ।

तमेवैकं जानय आत्मानमन्यां वाचो त्रिमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः ॥ ५ ॥

1) v. l. अन्तरिक्षम्.

α) वृ 3-8-7. —b) वृ 4-4-20. —c) श्वे 6-19.

अँरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स एपोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः ।

ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वास्ति वः पाराय तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥

α) वृ 2-1-19. —b) छां 7-26-2.

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमां श्रुवि ।

दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्यात्मा प्रतिष्ठितः ॥ ७ ॥

α) मुं 1-1-9. —b) क 10 90 3; छां 3-12 6. —c) छां 8-1-1.

मनोर्मयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं संनिधाय ।

तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं याद्विभाति ॥ ८ ॥

a) छां ३-१४-२. —b) क ६-१७; प्र ३-४; छां ३-१२-७-९. —c) तै २-५.

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे^d ॥ ९ ॥

a) छां ७-२६-२. —b) छां ३-१४-४. —c) बृ ४-४-२२. —d) क ६-१५.

हिरण्ये परे^१ कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।

तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ १० ॥

१) रंगरामानुज reads पुरे.

a) ई १५; बृ ५-१५. —b) मुं ३-१-८; प्र ६-५; मै ६-१५; श्वे ६-५; ६-१९.

) बृ ४-४-१६.

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमाग्निः ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ ११ ॥

a) क ५-१५; श्वे ६-१४; गी १५-६, १२.

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद् ब्रह्म पश्चाद् ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।

अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥ १२ ॥

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

a) Cp in general छां ७-२५-१.

॥ इति द्वितीयं मुण्डकम् ॥

; द्वां सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ १ ॥

a) क १-१६४-२०; अ ९-९-२०; श्वे ४-६; क ३-१.

समाने वृक्षे^१ पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥ २ ॥

a) श्वे ४-७. —b) श्वे ४-७. Cp अनीश in श्वे १-२.

यदा पश्यैः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।

तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूर्यं निरर्जुनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥

a) छां 7-26-2; मै 6-18. —b) श्वे 5-6. —c) छां 8-13-1; मज्झिमनिकाय 1-184. —d) श्वे 6-19. —e) A late word. Cp गी 5-19; 6-33

प्राणो ह्येव यः सर्वभूतैर्विभाति विज्ञानन् विद्वान् भवते नातिवादी ।

आत्मक्रीडं आत्मरतिः क्रियावानेपै ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४ ॥

1) Omit यः m. d. —2) v. l. आत्मरतिक्रियावान्. —3) Does शंकराचार्य read ब्रह्मनिष्ठः for एयः as appears from his भाष्य ?

a) Is this चातिवादी (च + अतिवादी) in consonance with छां 7-15-4 ? अ 11-3-25 तन्नातिवदेत्; तैत्ति 1-3-6-2 सर्वा वाचोऽतिवदति; 1-8-3-2 तस्माद्राष्ट्रं विशमातिवदति. —b) छां 7-25-2.

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येव आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।

अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ ५ ॥

a) बृ 4-4-22. —b) Cp श्वे 6-21 सम्यग्गुणसंपन्नस्य. —c) छां 2-25-1-2. —d) बृ 4-3-7 (ह्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः). —e) गी 5-26.

सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः ।

येनाक्रमन्त्यृपयो ह्यप्राप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥

1) v. l. जयते; cp जयते in verse 10 below.

a) बृ 6-2-15. —b) क 7-76-2 प्र मे पन्था देवयाना अहन्नन्; 10-18-1 यस्ते स्व इतो देवयानात्; 10-51-5 सुगान् पयः कृणुहि देवयानान्; 1-72-7 अन्तर्विद्वान् अश्विनो देवयानान्. For वितत see बृ 4-4-8 अणुः पन्था विततः पुराणः. —c) बृ 4-3-21; श्वे 1-11. —d) क 3-51-2 चकार गर्भं सनिर्तुनिधानम्; गी 9-18; 11-18.

बृहच्च तद्विव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति ।

दूरात्सुदूरे तदिहान्तिर्के च पश्यत्स्वहैव निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥

a) Cp क 2-8; 2-20; श्वे 3-20; मै 6-20; मुं 2-2-2. —b) ई 5; गी 13-15.

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा ।

ज्ञानमसादेन विशुद्धसत्त्वसूतस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥

a) क 6-12. —b) मुं 3-2-7. —c) छां 7-26-2. —d) Omission of तत्सु improves metre ! —e) मुं 2-2-10; श्वे 6-19.

मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं संनिधाय ।

तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति ॥ ८ ॥

a) छां 3-14-2. —b) क 6-17; प्र 3-4; छां 3-12-7-9. —c) तै 2-5.

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे^d ॥ ९ ॥

a) छां 7-26-2. —b) छां 3-14-4. —c) वृ 4-4-22. —d) क 6-15.

हिरण्ये परे^e कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।

तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ १० ॥

1) रंगताम्रजुज reads पुते.

a) ई 15; वृ 5-15. —b) मुं 3-1-8; प्र 6-5; मै 6-15; श्वे 6-5; 6-19.

—c) वृ 4-4-16.

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमाग्निः ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ ११ ॥

a) क 5-15; श्वे 6-14; गी 15-6, 12.

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद् ब्रह्म पश्चाद् ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।

अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥ १२ ॥

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

a) Cp in general छां 7-25-1.

॥ इति द्वितीयं सुण्डकम् ॥

द्वौ सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ १ ॥

a) क 1-164-20; अ 9-9-20; श्वे 4-6; क 3-1.

समाने वृक्षे^f पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥ २ ॥

a) श्वे 4-7. —b) श्वे 4-7. Cp अनीश in श्वे 1-2.

वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।

ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

a) खे 6 22. —b) संन्यासयोग for the first time here. —c) मुं 3-1-8-10; छां 7-26 2.

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवैश्च सर्वे प्रतिदेवतासु ।

कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परैऽव्यये सर्व एकीभवन्ति ॥ ७ ॥

a) प्र 6-4. —b) मुं 3-1-8. —c) तै 2-4,5. —d) बृ 4-4-2; प्र 4 2; मां 5.

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विद्वान्नामरूपादिमुक्ताः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥

a) अ 7-49-2 समुद्रार्या आपः; 2-35 3 समानमूर्वे नयः पृणन्ति; छां 6-10 1; बृ 2-4-11. —b) मुत्तानिपात 1037 यत्थ नामं च रूपं च असेसं उपरुञ्जति.

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । नास्याब्रह्मवित् कुले भवति ।

तैरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥ ९ ॥

a) मां 10. —b) छां 7-1-3. —c) मुं 2 1-10; छां 7-26-2.

तदेतद्वचाऽभ्युक्तम्—

क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठा स्वयं जुह्वत एर्कपि श्रद्धयन्तः ।

तेषामेवैता ब्रह्मविद्या वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम् ॥ १० ॥

a) ई 16; प्र 2-11. —b) अ 10-2-27 तदा अयवर्णः शिरो देवकोशः समुज्जितः.

तदेतत्सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतद्वचीर्णव्रतोऽधीते ।

नमः परमर्षिभ्यो नमः परमर्षिभ्यः ॥ ११ ॥

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

a) मुं 1-1-3.

॥ इति तृतीयं मुण्डकम् ॥

॥ इति मुण्डकोपनिषत् ॥

एपोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश ।
प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन् विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥ ९ ॥

a) वृ 4.4.19. —b) प्र 2.3; 3.12; मै 2.6.

यं यं लोकं मनसा संविर्भाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् ।
तं तं लोकं जयते तांश्च कामान् तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद् भूतिकामः ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

a) Peculiar use for संविभावयति (only here); छां 8.2. —b) वृ 1.4.15.
—c) मै 2.1. Cp आत्मवित्-छां 7.1.3; वृ 3.7.1; मुं 2.2.9. —d) तैत्ति 2.1.1.1 वाप्य-
मालभेत भूतिकामः; 2.2.3.3 पुरोडाशं...निर्वपेद् भूतिकामः; तै 1.11; गी 18.78.

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धामं यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् ।
उपासते पुरुषं ये ह्यर्कामास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ॥ १ ॥

1) व. 1. अशुक्रम्.

a) छां 8.1.1; मुं 3.2.4. —b) छां 8.1.3 (समाहितम्). —c) वृ 4.3.21; 4.4.6:

कामान् यः कामयते मन्यमानः स कर्मभिर्जायते तत्र तत्र ।
पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥ २ ॥

a) कामभिः is irregular ! —b) वृ 4.4.6. —c) छां 8.13.

नार्थमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यथैवैष नृणुते तेन लभ्यस्तस्मैष आत्मा विद्वश्रुते तन्नू स्वप्नम् ॥ ३ ॥

a) = क 2.23.

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाऽप्यलिङ्गात् ।
एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्म धाम ॥ ४ ॥

a) क 6.11. —b) Here for the first time. —c) गी 6.36. —d) छां 8.1.1;
मुं 3.2.1.

सम्प्राप्यैनमृपथो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः ।
ते सर्वेण सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाऽऽविशन्ति ॥ ५ ॥

a) छां 8.13. —b) A word popularised by the Jains. —c) अ 6.17.
—d) गी 7.18.

वेदान्तिविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।

ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

a) श्वे 6.22. —b) संन्यासयोग for the first time here. —c) मुं 3.1.8-10; छां 7.26.2.

गताः कर्त्ताः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु ।

कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति ॥ ७ ॥

a) प्र 6.4. —b) मुं 3.1.8. —c) तै 2.4.5. —d) बृ 4.4.2; प्र 4.2; मां 5.

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नारूपे विहाय ।

तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥

a) अ 7.49.2 समुद्रार्थो आपः; 2.35.3 समानमूर्त्ते नयः पृणन्ति; छां 6.10.1; बृ 2.4.11. —b) मुक्तनिपात 1037 यत्प नामं च रूपं च असेसं उपरुञ्जति.

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । नास्याब्रह्मवित् कुले भवति ।

तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥ ९ ॥

a) मां 10. —b) छां 7.1.3. —c) मुं 2.1.10; छां 7.26.2.

तदेतद्वचाऽभ्युक्तम्—

क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठा स्वयं जुह्वत एकीर्षि श्रद्धयन्तः ।

तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम् ॥ १० ॥

a) ई 16; प्र 2.11. —b) अ 10.2.27 तदा अयर्वणः शिरो देवकोशः समुज्जि

तदेतत्सत्यमपिरङ्गिर्नाः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतोऽधीते ।

परमर्षिभ्यो नमः परमर्षिभ्यः ॥ ११ ॥

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

1.1.3.

॥ इति तृतीयं मुण्डकम् ॥

॥ इति मुण्डकोपनिषत् ॥

॥ माण्डूक्योपनिषत् ॥

[The माण्डूक्योपनिषत् like the अथर्व and मुण्डक belongs to the Atharvaveda. It has the fundamental idea that the entire universe is expressed in the syllable ओम् whose four मात्राs are identified with the four states of consciousness. These latter are the same as dealt with in the छान्दोग्योपनिषत् (No. 9) VIII. 7-12, which form the basis of this Upaniṣad. The माण्डूक्यकारिकाs of Gauḍapāda are based upon this Upaniṣad and are only an amplification of speculations contained in it. Śaṅkarācārya calls this Upaniṣad वेदान्तार्थसारसंग्रहभूत.]

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम् । तस्योपर्याख्यानम् । भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव । यच्चान्यात्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव ॥ १ ॥

a) छां 1-1-1. —b) Cp गी 7-26 (समर्थातानि, वर्तमानानि, भविष्याणि); श्वे 6-5 (परस्त्रिकालात्).

सर्वं ह्येतद् ब्रह्म । अयमात्मा ब्रह्म । सोऽयमात्मा चतुष्पात् ॥ २ ॥

a) छां 3-14-1. —b) बृ 1-4-10 (अहं ब्रह्मास्मि) 2-5-19. —c) Cp वे 1-3-12 (वय आवसत्याः । वयः स्वमाः ।).

जागरितस्थानो वहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुवैश्वानरैः प्रथमः पादः ॥ ३ ॥

a) बृ 4-3-16-18; क 4-4. —b) छां 5-18-2.

स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥

a) क 4-4. बृ 4-3-9, 12, 17, 18, 34; छां 6-8-1. —b) बृ 4-2-3 (प्रविविक्ताहारतरः).

यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान एकीर्भूतः प्रज्ञानघन एवाऽऽनन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥ ५ ॥

a) बृ 4-3-19-21; छां 8-11-1; कौ 3-3. —b) बृ 2-1-19. Cp संप्रसाद in छां 8-3-4 and बृ 4-3-15. —c) बृ 4-4-2. —d) बृ 4-5-13. —e) तै 2-5; 3-10; बृ 1-1-12. In general Cp बृ 4-3-7, 11; 4-3-21, 35; छां 8-6-3; म 4-6.

एष सर्वेश्वरः । एष सर्वज्ञः । एषोऽन्तर्यामी । एष योनिः सर्वस्य । प्रभवार्थ्ययौ हि भूतानाम् ॥ ६ ॥

Cp in general वासं 32-8 तस्मिन्निदं सं च विचैति सर्वम्; शब्दा 13-7-1-1 हन्ताहं भूतेषु आत्मानं जुह्वानि भूतानि चात्मनीति; तैत्ति 3-14-1-2 एको देवो बहुधा निविष्टः ...तं भर्तारं तमु गोसारमाहुः; वृ 1-2-1; 1-5-3; छां 1-9-1; क 2-25; तै 3-1; मुं 1-1-7; 2-1-1.

a) वृ 4-4-22. —b) मुं 1-1-9; 2-2-7. —c) वृ 3-7. —d) मुं 1-1-6. —e) क 6-11.

नान्तःप्रज्ञं न वहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नामज्ञम् । अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकैकप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते । स आत्मा । स विज्ञेयः ॥ ७ ॥

Cp in general क 1-16-4-46...एकं सद्विधा बहुधा वदन्ति; 10-82-6; 10-90-2; 10-129-2; 6-48-18 (quoted in वृ 2-5-19); तैत्ति 3-12-9-7; छां 6-1-3.

a) अ 19-9-14 तच्छान्तं तच्छिवं सर्वमेव शमस्तु नः. —b) वृ 5-14-3-4, 6-7; छां 3-12-5; 3-18-2; 4-5-8; मै 6-19.

सोऽयमात्माऽर्ध्यक्षरमोङ्कारः । अधिर्मात्रं पादा मात्रा मात्राश्च पादा अकार उकारो मकार इति ॥ ८ ॥

a) This word is formed like अधिदैवम् and अध्यात्मम्. —b) ऐवा 5-32 अकार उकारो मकार इति तानेकधा समभरतु, तदेतदोमिति ।

जामस्तिस्थानो वैश्वानरः प्रथमा मात्राऽऽप्तेरादिमत्त्वाद्वा । आप्नोति ह वै सर्वान कामानादिश्च भवति ॥ ९ ॥

a) Popular etymology ।

स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रोर्त्कर्पादुभयत्वाद्वा । उत्कर्षति ह वै ज्ञानसन्ततिम् । समानश्च भवति । नार्स्याब्रह्मवित् कुले भवति य एवं वेद ॥ १० ॥

a) Popular etymology । —b) तैसं 2-5-3-6 यज्ञस्य संततिः; ऐवा 1-11 यज्ञस्य संतत्यै. —c) मुं 3-2-9.

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मितेरपीतेर्वा । मिनोति ह वा इदं सर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥

a) मां 6 (अप्य); क 6-11; छां 6-8-1; 8-11-1; वृ 4-1-2; 4-4-6; 4-4-8; तै 2-2; मुं 1-2-7; 2-1-1.

अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैतः । एवमोङ्कार आत्मैव । संविशैत्यात्मनाऽऽत्मानं य एवं वेद ॥ १२ ॥

Cp in general छां 1-1-1; तै 1-8; क 2-17; श्वे 1-14; मुं 2-2-4; मै 6-24.

a) वासं 32-11 आत्मनात्मानमभि सं विवेश.

॥ इति माण्डूक्योपनिषद् ॥

॥ तैत्तिरीयोपनिषत् ॥

[This Upanishad belongs to the Kṛṣṇa Yajurveda and forms prapāṭhakas 7—9 of the Taittirīyāranyaka.]

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वर्चमा ।

शं न इन्द्रो वृहस्पतिः शं नो विष्णुरुक्रमः ॥

नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वन्तारमवतु । अवतु मामवतु वन्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ १ ॥

α) = ऋ 1-90 9. —b) ऋ 8-29 7 et passim, त्रिण्येक उरुगायो वि चक्रमे. —c) Contrast वृ 2-8-3 अथापूर्तं वायुश्चान्तरिक्षं च (where वायु is अमूर्त). —d) ऋत and सत्य joined together in ऋ 10 190 1; तै 1-9.

ॐ श्रीक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः । माँत्रा बलम् । साँम सन्तानः । इत्युक्तः शीक्षाध्यायः ॥ २ ॥

α) मुं 1-1-5. —b) Cp in general ऐआ 3-1-5-6 याऽसौ मात्रा पूर्वरूपोत्तररूपे अन्तरेण संधिविशेषणी साम तद् भवति.

सह नौ यज्ञः । सह नौ ब्रह्मवर्चसम् । अथातः संहिताया उपनिषदं व्याख्यास्यामः । पञ्चस्वधिकरणेषु । अधिलोकमधिज्यौतिषमधिविद्यमधिमजमध्यात्मम् । ता महासंहिता इत्याचक्षते ॥ अथाधिलोकम् । पृथिवी पूर्वरूपम् । द्यौरुत्तररूपम् । आकाशः सन्धिः । वायुः संधानम् । इत्यधिलोकम् ॥ अथाधिज्यौतिषम् । अग्निः पूर्वरूपम् । आदित्य उत्तररूपम् । आपः सन्धिः । वैद्युतः सन्धानम् । इत्यधिज्यौतिषम् ॥ अथाधिविद्यम् । आचार्यः पूर्वरूपम् । अन्तेवास्युत्तररूपम् । विद्या सन्धिः । प्रवचनं सन्धानम् । इत्यधिविद्यम् ॥ अथाधिमजम् । माता पूर्वरूपम् । पितोत्तररूपम् । प्रजा सन्धिः । प्रजननं सन्धानम् । इत्यधिमजम् ॥ अथाध्यात्मम् । अधरा हनुः पूर्वरूपम् । उत्तरा हनुरुत्तररूपम् । वाक् सन्धिः । जिह्वा सन्धानम् । इत्यध्यात्मम् ॥ इतीमा महासंहिताः । य एवमेता महासंहिता व्याख्याता वेद । सन्धीयते प्रजया पशुभिः । ब्रह्मवर्चसेनाभ्रायेण सुवर्ग्येण लोकेन ॥ ३ ॥

α) पा 1-4-45 आधारोऽधिकरणम्. अधिकरण occurs here for the first time. —b) संहिता and महासंहिता (Cp सधि and सधान below) occur here for the first

time. Cp पा 1-4-109; नि 1-17. —c) क 3-29-1 अस्ति प्रजननं कृतम्; तैत्तिरीया 3-11-9-6 त्रिवृत् प्रजननम्—उपस्थो योनिर्मध्यमा (गर्भधारणस्थानम्); ऐत्तिरीया 3-35 तदुपरिष्ठात् प्रजननं दधाति प्रजात्यै; नि 3-21 शेषः वैतसमिति पुंस्प्रजननस्य.

यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः । छन्दोभ्योऽध्यमृतात्संवभूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य देव धारणो भूयासम् । शरीरं मे विचर्षणम् । जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम् । ब्रह्मणः कोशीऽसि मेधया पिहितः । श्रुतं मे गोपाय । आवहन्ती वितन्वाना । कुर्वाणाऽचीरमात्मनः । वासाऽसि मम गावश्च । अन्नपाने च सर्वदा । ततो मे श्रियमावह । लोमशां पशुभिः स्वाहा । आ मा यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । वि मा यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । प्र मा यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । दमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । यशो जनेऽसानि स्वाहा । श्रेयान् वस्यसोऽसानि स्वाहा । तं त्वा भर्गं प्रविशानि स्वाहा । स मा भर्गं प्रविश स्वाहा । तस्मिन्त्सहस्रशाखे । नि भगाहं त्वयि गृजे स्वाहा ।

यथापः प्रवता यन्ति यथा मासा अर्हर्जरम् ।

एवं मा ब्रह्मचारिणो धातरायन्तु सर्वतः ॥ स्वाहा ॥

प्रतिवेशोऽसि प्र मा भाहि प्र मा पद्यस्व ॥ ४ ॥

1) v. l. चीरम्.

a) ऐत्तिरीया 2-3-7. तपशः स इन्द्रः स भूतानामधिपतिः; ऐ 1-3-14; कौ 2-6; 3-1. —b) क 6-42-4 अभिशस्तेवस्पर्त; 10-87-7 उतालम् स्पृणुहि यातुधानात्; शब्दा 3-3-1-3 धन्नेवैतदान्येन स्पृणुते, तां स्पृत्वा स्वीकुर्वते. —c) क (सिल) 4-8-5 शरीरं मे विचक्षणम् (v. l. विचक्षण); cp विचर्षणिः in क 4-36-5. —d) क 5-11-5 तुम्येदमग्रे मधुमत्तमं वचः; cp क 3-26-7 घृतं मे चक्षुरमृतं म आसन् (locative sg.); क 8-17-5 गुभाय जिह्वया मधु. —e) विश्रुवम् (Aorist?). —f) अ 10-2-31 and 32 तस्यां हिरण्यः कोशः; छां 3-15-1 and 3; मुं 2-2-9; मै 3-4; 6-27. —g) क 7-41-5 तं त्वा भग सर्वं इज्जोहवीति । स नो भग पुरेता भवेह. —h) शब्दा 11-5-3-4, 7 किं सुचं परिष्टुन्य कूर्चं न्यमार्जीः; वृ 6-4-5. —i) क 3-5-8 आप इव प्रवता शुभमानाः, 9-24-2 आपो न प्रवता यतीः. —j) शब्दा 10-4-3-1-2. स यो ह एतं मृत्युं संवत्सरं वेद न हास्येय पुरा जरसो अहोरात्राभ्यां आयुः क्षिणोति; वृ 4-4-16. —k) क 10-66-13 क्षेत्रस्य पतिं प्रतिवेशमामहे.

भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तिष्ठो व्याहृतयः । तासामु ह स्मैतां चतुर्थाम् । माहाचमस्यः प्रवेदयते । मह इति । तद् ब्रह्म । स आत्मा । अङ्गन्यन्या देवताः । भूरिति वा अयं लोकः । भुव इत्यन्तरिक्षम् । सुवरित्यसौ लोकः । मह इत्यादित्यः । आदित्येन त्राव सर्वे लोका महीयन्ते । भूरिति वा अग्निः । भुव इति वायुः ।

सुवरित्यादित्यः । मह इति चन्द्रमाः । चन्द्रमसा वाव सर्वाणि ज्योतीरपि महीयन्ते ।
भूरिति वा ऋचः । भुव इति सामानि । सुर्वरिति यजूरपि । मह इति ब्रह्म । ब्रह्मणा
वाव सर्वे वेदा महीयन्ते । भूरिति वै प्राणः । भुव इत्यपानः । सुवरिति व्यानः । मह ।
अन्नम् । अन्नेन वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते ॥ ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्धा । चतस्रश्चत
व्याहृतयः । ता यो वेद स वेद ब्रह्म । सर्वेऽस्मै देवा र्वालिमावहन्ति ॥ ५ ॥

a) तैस 1.6.10.2 अग्निहोत्रं एताभिः व्याहृतिभिः उपसादयेत्; 5.5.5.3 भूर्भुवः सुवा
स्वयमावृणोष उप दधाति... एताभिः खलु वै व्याहृतीभिः प्रजापतिः प्राजायत (व्याहृति = व्याहृती als
पा 8.2.71 (भुवश्च महाव्याहृतेः); तैसा 2.2.4.3 एता वै व्याहृतय इमे लोकाः; ऐवा 5.3.2 एता
वै वेदानामन्तःश्लेषणानि यदेता व्याहृतयः; शब्दा 1.1.1.13 एताभिरानिहृक्ताभिर्व्याहृतिभिः; मै 6
—b) छां 4.17.3. —c) Cp 'भूमा' in छां 7.23.1. —d) छां 3.15.5-7. —e)
1.5.3. —f) वृ 6.1.13; छां 2.21.4; 5.14.1; म 2.7; कौ 2.1; 2.2.

स य एपोऽन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः । अमृतो हिरण्यमय
अन्तरेण तालुकै । य एप स्तन इवालम्बते । सेन्द्रयोनिः । यत्रासौ केशान्तो विचर्तते
व्यपोह शीर्षकपाले । भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति । भुव इति वायौ । सुवरित्यादित्ये ।
इति ब्रह्मणि । आप्नोति स्वाराज्यम् । आप्नोति मनसस्पतिम् । वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः
श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः । एतत्ततो भवति ॥ आकाशशरीरं ब्रह्म । सत्यात्म प्राणार
मनआनन्दम् । शान्तिसमृद्धममृतम् । इति प्राचीनयोन्योपास्त्र ॥ ६ ॥

a) छां 8.1.1. —b) मै 6.20-21. —c) छां 5.13.1.

पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशाः । अग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि । अ
ओषधयो वनस्पतय आकाश आत्मा । इत्यधिभूतम् ॥ अथाध्यात्मम्—प्राणो व्यान
पान उदानः समानः । चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् त्वक् । चर्म मांसस्नावास्थि मज्जा
एतदधिविधाय ऋषिरवोचत् । पांक्तं वा इदं सर्वम् । पांक्तेनैव पांक्तं स्पृणोतीति ॥ ७ ॥

a) ऐवा 2.14 पांक्तोऽयं पुरुषः पञ्चधा विहितो लोमानि त्वङ्मांसमस्थि मज्जा; तै
1.1.10.4 पांक्तं वा इदं सर्वम्, पांक्तेनैव पांक्तं स्पृणोति; वृ 1.4.17; 3.9.28 (स्नावन् an
मज्जा); ई 8 (अस्माविरम्). —b) तांब्रा 17.5.1 तदात्मन्यधिविधाय तेनैनमयाजयत्; श
6.3.1.16 चिते होतस्मिन् होना अधिविधीयन्ते.

ओमिति ब्रह्म । ओमितीदं सर्वम् । ओमित्येतदनुकृतिर्ह स्म वा अप्यो श्रावये
त्याश्रावयन्ति । ओमिति सामानि गायन्ति । ओंशोमिति शस्त्राणि शंसन्ति
ओमित्यध्वर्युः प्रतिगर्गं प्रतिगृणाति । ओमिति ब्रह्मा प्रस्तौति । ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति
ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह । ब्रह्मोपाप्नवानीति । ब्रह्मैवोपाप्नोति ॥ ८ ॥

a) Some wrongly read अनुकृति ह (Śaṅkara's reading is correct). —b) शोम् cp ऐवा 3.12 शोसाव (also शोशोसाव). BR suggest that the form शोसाव has grown out of शंसाव (√शंस्); Viśvabandhu Śāstri suggests शम् + ओम् with the elision of टि as per पा 6.1.9.4 वार्तिक; also cp शांसापन 14.3 शोसावो ३ इति प्रातःसवन आहूयते. —c) तैसं 3.2.9.6 प्रतिगरोऽध्वर्युणात्; शब्दा 4.3.2.1 तस्मा एतद् गृणते (होत्रे) प्रत्येवाध्वर्युगृणाति तस्मात्प्रतिगरो नाम. —d) स्तौति is a rare form. —e) तैसं 6.6.11.5 इन्द्रस्य प्रियं धामोपानोति; शब्दा 12.4.3.3 उप ह तं काममानोति.

ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यं च स्वाध्यायप्रवचने च । तपश्च स्वाध्याय-
प्रवचने च । दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । शर्मश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्नयश्च
स्वाध्यायप्रवचने च । अग्निहोत्रं च स्वाध्यायप्रवचने च । अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने
च । मार्तुपं च स्वाध्यायप्रवचने च । मजा च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजनश्च
स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यमिति सत्यवचा राधीतरः ।
तर्प इति तपोनित्यः पौरुषिष्टिः । स्वाध्यायप्रवचने एव नाको मौद्गल्यः । तद्धि
तपस्तद्धि तपः ॥ ९ ॥

a) क 10.190.1 ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत. —b) वृ 4.4.2.3 शान्तो
दन्त उपरतः. —c) मानुष (noun n.). क 1.51.1 यस्य पात्रो न विचरन्ति मानुषा; तैवा
1.2.1.15. मानुषाद्विष्यमुपैमि; ऐवा 3.33 तयन्मादुषं सन्मानुषमित्याचक्षते; वृ 2.5.1.3 इदं मानुषं
सर्वेषां भूतानां मधु. —d) तै 3.10. —e) तै 3.2; के 4.8; श्वे 1.15 and 16; 6.21;
मुं 1.2.11; प्र 1.10; मै 4.3; छां 3.17. —f) शब्दा 11.5.7.1 अथातः स्वाध्यायप्रशंसा—
प्रिये स्वाध्यायप्रवचने भवतः.

अहं वृक्षस्य रेरेरिवा कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव । ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीवै स्वमृतम् ।
अस्मि द्रविणस्सवर्चसम् । सुमेधां अमृतोऽर्क्षितः ॥ इति त्रिशङ्कुर्वेदानुवचनम् ॥ १० ॥

1) Read वाजिनीवसु? —2) Read सु or स for अस्मि? —3) Read अमृत
+ चक्षितः = अमृतोक्षितः?

a) Only here; शंकराचार्य understands this as श्रेयिता. —b) वृ 6.2.3;
क 1.8; गी 7.23. पा 5.4.122 नित्यमसिच् प्रजामेधयोः. —c) छां 3.17.6 अक्षितमसि.
—d) वृ 4.4.22; महावग्न 1.183 अञ्जवेय्याकारण.

वेदमनूच्याऽऽचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति । सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा
प्रमदः । आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् ।
धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूतैर्न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रव-

चनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव । यान्यनवद्यानि कर्माणि । तानि सेवितव्यानि । नो इतराणि । यान्यस्माकं सुचरितानि । तानि त्वयोपास्यानि । नो इतराणि । ये के चास्मच्छ्रेयांसो ब्राह्मणाः । तेषां त्वयाऽऽसनेन प्रश्वसितव्यम् । श्रद्धया देयम् । अश्रद्धयाऽर्द्धेयम् । श्रिया देयम् । द्विया देयम् । भिया देयम् । संविदा देयम् ॥ अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् । ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अल्लक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्तेरन् । तथा तत्र वर्तेथाः । अथार्याख्यातेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अल्लक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तेषु वर्तेरन् । तथा तेषु वर्तेथाः । एष आदेशः । एष उपदेशः । एषा वेदोपनिषत् । एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् । एवमु चैतदुपास्यम् ॥ ११ ॥

1) v. l. देयम्.

a) ऋ 1.109.3 मा च्छेद्य रदमीति नाध्यानाः; cp 2.28.5 मा तंतुश्छेदि वयतो धियं मे. छां 8.15; 3.17.5; 5.8.9; बृ 1.5.16-17; तै 1.9; 6.4.3; मनु 3.2. —b) Dative sg. fem. ending in ऐ used instead of ablative; cp बृ 1.5.18 पृथिव्यै चैनमग्नेश्च. —c) श्वे 6.23; अ 9.6.48 अतिथीन् प्रति पश्यति. —d) श्रद्धा 2.2.4.9 तद्वा एतदेव विचिकित्सायै जन्म यत् प्रजापतिः व्यचिकित्सत्. तैत्रा 2.1.2.2 तद् व्यचिकित्सत् । जुहवानी ३ माहौषा ३ मिति । तद्विचिकित्सायै जन्म; छां 3.14.4; क 1.20. —e) तैसं 2.5.11.3 अयो ... अभ्यनक्ति, अल्लक्षो भवति; तैत्रा 1.1.6.6 घृते भवति यज्ञस्याल्लक्षान्तत्वाय. —f) धम्मपद 139; दीपानिकाय 3.248; 3.250; मज्झिमनिकाय 1.130; अंगुत्तरनिकाय 3.290.

शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्स्वर्षमा ।

शं न इन्द्रो वृद्धस्पतिः शं नो विष्णुरुक्क्रमः ॥

नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम् । ऋतमवादिषम् । सत्यमवादिषम् । तन्मामावीत् । तद्वक्तारमावीत् । आवीन्माम् । आवीद्वक्तारम् ॥ १२ ॥

॥ इति शीशावल्लयध्यायः ॥

ब्रह्मविदामोति परम् । तदेवाभ्युक्ता—

सत्यं ज्ञानमनेनं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् ।

सोऽश्नुते सर्वान् कामान् । सह ब्रह्मणा विपश्चितेति ॥

तस्माद्वा एतस्मादात्मन आर्काशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओपधयः । ओपधीभ्योऽन्नम् । अन्नात्पुरुषः । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः । तस्येदमेव शिरः । अयं दक्षिणः पक्षः । अयमुत्तरः पक्षः । अयमात्मा । इदं पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ १ ॥

1) Shall we read आनन्दम् for अनन्तम्? Cp. वृ 3-9-28 विज्ञानमानन्दं ब्रह्म. In any case this seems to be the root of later Vedāntic सच्चिदानन्द.

a) अभ्युक्ता (क्क्); cp. वृ 4-4-23; मुं 3-2-10; म 1-7; कौ 1-6; however, what follows is metrically irregular. —b) क 1-14; 2-20; 3-1; 4-6-7; मुं 2-1-10; 3-1-7. —c) क 10-129-7 योऽस्याध्यक्षः परमे व्योमन्; तै 3-6; श्वे 4-8; मुं 2-2-7. —d) क 2-18; श्वे 2-4. —e—c) छां 6-2; ऐ 1-2; 3-3 and 11; श्वे 2-12; 6-2; क 3-15; म 6-4; मै 3-2; 6-4.

अन्नाद्वा प्रजाः प्रजायन्ते । याः काश्च पृथिवीऽश्रिताः । अंधो अन्नेनैव जीवन्ति । अथैनदपियन्त्यन्ततः । अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वोपधमुच्यते । सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति । येऽन्नं ब्रह्मोपासते । [अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वोपधमुच्यते ।]

अन्नाद् भवन्ति भूतानि जातान्यन्नेन वर्धन्ते ।

अद्यतेऽस्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते ॥

तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्राण एव शिरः । व्यानो दक्षिणः पक्षः । अपान उत्तरः पक्षः । आकाश आत्मा । पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ २ ॥

a) तैत्रा 3-10-1-4 अन्नवान् रसवानिवावान्, सर्वोपधः संभरः महस्वान्; शत्रा 3-2-2-15 प्रथमे व्रते सर्वोपधं सर्वसुराभि आवपन्ति; छां 5-2-4; वृ 6-3-1. —b) These two पादs are mere repetitions; hence included in brackets. —c) वृ 1-4-1.

प्राणं देवा अनुप्राणन्ति मनुष्याः पशवश्च ये ।

प्राणो हि भूतानामायुस्तस्मात्सर्वायुर्पमुच्यते ॥

सर्वमेव त आयुर्यन्ति । ये प्राणं ब्रह्मोपासते । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात् सर्वायुपमुच्यत इति । तस्यैष एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य ॥ तस्माद्वा एतस्मात्

प्राणमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधः । तस्य यजुरेव शिरः । ऋग्दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेश आत्मा । अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ ३ ॥

a) Formation like सर्वोपम (2.2). — b) Cp छां 3.5 1-2; also बृ 2.3-6.

यतो र्वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।

आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कदाचर्न ॥ इति ॥

तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य ॥ तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधः । तस्य श्रद्धैव शिरः । ऋतं दक्षिणः पक्षः । सत्यमुत्तरः पक्षः । योगं आत्मा । महः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ ४ ॥

a) तै 2.9; बृ 3.4.2; 3.5.1; 4.2.4; 4.4.21; क 2.23; मुं 1.1.5. — b) बृ 1.4.2 — c) तै 2.9 reads कुतश्चन. Cp the word अकुतोभय. — d) क 6.11; खे 2.11.

विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च ।

विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते ॥

विज्ञानं ब्रह्म चेद्रेद तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति ।

शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान् कामान्समश्नुते ॥ इति ॥

तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य ॥ तस्माद्वा एतस्माद् विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधतामन्वेप पुरुषविधः । तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ ५ ॥

a) ऐआ 3.2.6; बृ 3.1; छां 4.16; बृ 1.5.23; कौ 2.5; छां 5.11-24; छां 3.16-17. — b) गीका 2.38 तत्त्वादप्रच्युतो भवेत्. — c) बृ 4.3.8; 5.5.3. छां 8.13.1; — d) मै 6.13. — e) मै 6.27. — f) बृ 4.3.10.

असन्नेव स भवति असद् ब्रह्मेति वेद चेत् ।

अस्ति ब्रह्मेति चेद्रेद सन्तमेनं ततो विदुः ॥ इति ॥

तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य ॥ अथातोऽनुप्रश्नाः — उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य कश्चन गच्छतीति । आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य कश्चित्समश्नुताति ॥

सोऽकार्मयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत । यदिदं किंच । तत्सृष्ट्वा । तदेवानुमाविशत् । तदनुप्रविश्य । सच्च

त्यच्चाभवत् । निरुक्तं चानिरुक्तं च निलयनं चानिलयनं च । विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्यं चानृतं च । सत्यमभवत् । यदिदं किंच । तत्सत्यमित्याचक्षते । तदप्येव श्लोको भवति ॥ ६ ॥

a) क 6 12-13. —b) जै 3 30 6 स ह स कुरुष्वालानां ब्राह्मणाननुपृच्छमानश्रति.
—c) छां 6.2.1-3. —d) More elaborate in ऐ 1 3.12. —e) Genesis 2:7:
And the Lord God formed man... and breathed into his nostrils the breath of
life. —f) मे 2.6, वृ 1.4.7; 1.6 3, 2.1.20; 2 5.18; छां 6 1.3; 6 2 3, 7.1.2-3.

असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वा सदाजायत ।

तदात्मानं स्वयमकुरुत तस्मात्तत्सुकृतमुच्यते ॥ इति ॥

यद्वै तत्सुकृतम् । रसो वै सः । रसं होवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति । को होवान्यात् कः प्राण्यात् । यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् । एव होवानन्दयाति । यदा होवैव एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति । यदा होवैव एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुतेऽथ तस्य भयं भवति । तत्त्वेव भयं विदुषोऽपन्वानस्य । तदप्येव श्लोको भवति ॥ ७ ॥

1) श्रीकरपाठ—एतस्मिन्नुदरं अन्तरं कुरुते । —2) v 1 मन्वानस्य ।

a) क 10 129 1 नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्, तैत्ति 2 2 9 1 तदसदेव सन्मनोऽकुरुत स्यामिति,
शम्वा 6.1.1.1 असद्वा इदमग्र आसीत्. —b) ऐ 1.2 3. —c) कौ 1 5 तं ब्रह्मरसः प्रविशति.
—d) वृ 4.3 32 —e) वृ 4.2 4.

भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषा उदेति सूर्यः ।

भीषाऽस्मादग्निथेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ इति ॥

सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवति । युवा स्यात् साधुयुवाऽध्यायकः । आशिष्ठो ब्रह्मिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वा विचस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः । स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः । स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः । स एकः पितृणां चिरलोकानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं पितृणां चिरलोकानामानन्दाः । स एक आजानजानां देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमाजानजानां देवानामानन्दाः । स एकः कर्मदेवानां देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं कर्मदेवानां देवानामानन्दाः । स एको देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवा-

नामानन्दाः । स एक इन्द्रस्यानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः । स एको बृहस्पतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः । स एकः प्रजापतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः । स एको ब्रह्मणो आनन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । यथायं पुरुषे । यथासावादित्ये । स एकः । स य एवंवित् । अस्माल्लोकात् प्रेत्य । एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति । तदप्येव श्लोको भवति ॥ ८ ॥

a) क 6-3. —b) वृ 3-6-1; 4-3-32, 33; कौ 1-3. —c) अध्यायकः perhaps = आध्यायिकः cp अध्यायिन् in पा 4-4-71. —d) Almost all editions read दृष्टिः (contrary to the Pāṇinian form दृष्टिः) ! Cp पा 6-4-161 and पतञ्जलि's भाष्य on it. —e) वासं 31-17 तन्मर्त्यस्य देवत्वमाजानमये. —f) तै 3-10; वृ 5-5.

यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।

आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन ॥ इति ॥

एतत् ह वाच न तपति । किमहं साधु नाकरवम् । किमहं पापमकरवमिति । स य एवं विद्वानेते आत्मानं स्पृणुते । उभे होवैप एते आत्मानं स्पृणुते । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥ ९ ॥

a) तै 2-4; वृ 4-4-12-13; 4-4-15-17; छां 7-26-2; के 2-2-3; क 5-12; 6-12-15. —b) वृ 4-4-22; ई 6,7; श्वे 4-18. Cp छां 3-5-2; क 3-17; श्वे 5-6; 6-22; तै 3-10; मै 6-29,34; मुं 2-2-8; 3-2-2; 3-2-8; गीका 1-16.

॥ इति ब्रह्मवल्ली ॥

भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधीदि भगवो ब्रह्मेति । तस्मा एतत् प्रोवाच — अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति । तत् होवाच — यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद् ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ १ ॥

a) Cp in general शब्दा 11-6-1-1-13; छां 7; तै 3-1 parallel to छां 7-1. —b) तस्मै = वरुणाय. —c) Cp वृ 4-1 for the various words here (प्राणः, चक्षुः, श्रोत्रम्, मनस् etc.). —d) Cp छां 8-7-12. —e) छां 3-14-1 (तज्जलान्) and के 4-6 (तद्वनम्); ब्रम् 1-1-2 (जन्मास्य यतः). —f) अ 11-4-11 प्राणो मृत्युः; शब्दा 11-3-3-1 ब्रह्म वै मृत्यवे प्रजाः प्रापच्छतः; तैआ 3-14-2; वृ 1-2-1; छां 1-9-1.

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । अन्नेन जातानि जीवन्ति । अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससाद । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । त५ होवाच — तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ २ ॥

a) अ ४.१.३ ब्रह्मतद्विषात्तपसा विपाश्रित्. के ४.४; श्वे १.१५-१६; ६.२१; मुं १.२.११, ३.२.४; प्र १.१०; मै ४.३; छां ३.१७.

प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् । प्राणाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । प्राणेन जातानि जीवन्ति । प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । त५ होवाच — तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ ३ ॥

a) बृ ४.१.३ प्राणो वै ब्रह्मेति.

मनो ब्रह्मेति व्यजानात् । मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । मनसा जातानि जीवन्ति । मनः प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । त५ होवाच — तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ ४ ॥

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञानाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । विज्ञानेन जातानि जीवन्ति । विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । त५ होवाच — तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा ॥ ५ ॥

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । सैषा भार्गवी वारुणी विद्या । परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता । स य एवं वेद प्रतितिष्ठति । अक्षवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया प्रशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥ ६ ॥

a) भार्गवी and वारुणी meaning 'belonging to शृगु and वरुण (as disciple and teacher)'.

अन्नं न निन्द्यात् । तद् व्रतम् । प्राणो वा अन्नम् । शरीरमन्नादम् । प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् । शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रति-

ष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥ ७ ॥

अन्नं न परिचक्षीत । तद् व्रतम् । आपो वा अन्नम् । ज्योतिरन्नादम् । अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम् । ज्योतिष्यापः प्रतिष्ठिताः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥ ८ ॥

a) क 7-100-6 किमिदं विष्णो परिचक्ष्यं भूतं प्र यद्वक्षे शिपिविष्टोऽस्मि.

अन्नं बहु कुर्वीत । तद् व्रतम् । पृथिवी वा अन्नम् । आकाशोऽन्नादः । पृथिव्या-
माकाशः प्रतिष्ठितः । आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतद-
न्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति प्रजया
पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या ॥ ९ ॥

न फंचन वसंतौ प्रत्याचक्षीत । तद् व्रतम् । तस्माद्यथा कथा च विधया ब्रह्मन्
प्राप्नुयात् । अराध्यस्मा अन्नमित्याचक्षते । एतद्वै मुखतोऽन्नं राद्धम् । मुखतोऽस्मा
अन्नं राध्यते । एतद्वै मध्यतोऽन्नं राद्धम् । मध्यतोऽस्मा अन्नं राध्यते । एतद्वा
अन्ततोऽन्नं राद्धम् । अन्ततोऽस्मा अन्नं राध्यते । य एवं वेद ॥ क्षेम इति वाचि ।
योगक्षेम इति प्राणापानयोः । कर्मेति हस्तयोः । गतिरिति पादयोः । विभुवितरिति पायौ ।
इति मानुषीः समाज्ञाः ॥ अथ दैवीः । वृक्षिरिति वृष्टौ । बलमिति विद्युति । यश इति
पशुषु । ज्योतिरिति नक्षत्रेषु । प्रजातिरमृतमानन्द इत्युपस्थे । सर्वमित्याकाशे । तत्प्रतिष्ठे-
त्युपासीत । प्रतिष्ठावान् भवति । तन्मह इत्युपासीत । महान् भवति । तन्मन इत्युपासीत ।
मानवान् भवति । तन्नम इत्युपासीत । नम्यन्तेऽस्मै कामाः । तद् ब्रह्मेत्युपासीत ।
ब्रह्मवान् भवति । तद् ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत । पर्येणं त्रियन्ते द्विपन्तः सपत्नाः ।
परि येऽप्रिया भ्रातृव्याः । स यश्चर्यं पुरुषे । यथासावादित्ये । स एकः । स य एवंवित् ।
अस्माद्धोकात् प्रेत्य । एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्य ।
एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतमानन्दमयमा-
त्मानमुपसंक्रम्य । इमाँल्लोकान् कामान्नी कामरूप्यनुसंचरन् । एतत् साम गायन्नास्ते ।
हा३षु हा३षु हा३षु । अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहमन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नादः ।
अहं श्लोकदहं श्लोकदहं श्लोकदहं । अहमस्मि प्रथमज्ञा ऋता३स्य । पूर्वदेवेभ्यो-

ऽमृतस्य नारैर्भायि । यो मा ददाति स इदेव मारैऽऽवाः । अहमन्नमन्नमदन्तमारैर्भि ।
अहं विश्वं भुवनमभ्यभवारैम् । सुर्वर्न ज्योतीः । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥ १० ॥

a) ऋ 1.31.15 स्वादुक्षन्ना यो वसतौ स्पोनकृत्. —*b*) ऋ 1.112.3 नानाधियो वसूयवः.
—*c*) ऋ 10.166.5 योगक्षेमं व आद्यायाहं भूयासमुत्तमः. क 2.2; गी 9.22. —*d*) समाज्ञाः
(only here) where मानुषीः (= मानुष्यः) = आप्यात्मिक्यः as opposed to दैवीः. —*e*) ऐवा
8.28 अथातो ब्रह्मणः परिमरः etc; कौ 2.12 अथातो दैवः परिमरः. —*f*) तै 2.8, वृ 5.5.
—*g*) ऋ 10.61.19 दिजा अह प्रथमजा ऋतस्य; अ 6.12.21 विश्वकर्मन् प्रथमजा ऋतस्य. —*h*)
= नानिः ? —*i*) From अव् to help ? —*j*) Cp तैआ 4.40.1 सुर्वर्न ज्योतीः.

॥ इति भृगुवल्ली ॥

॥ इति तैत्तिरीयोपनिषत् ॥

—

॥ ऐतरेयोपनिषत् ॥

[This Upaniṣad forms adhyāyas 4-6 of the Aitareya Āraṇyaka and belongs to the Rīgveda. It is cited in three Adhyāyas, the first adhyāya being divided in khaṇḍas and kaṇḍikās, while the last two adhyāyas are divided only in kaṇḍikās.]

आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । नान्यत् किञ्चन मिषत् । स ईक्षत—लोमानु
सृजा इति ॥ १ ॥

a) वृ 1.4.1. —b) इदम् used adverbially. Cp क 10.165.1 दूतो निर्कृत्या इदमा जगाम; 10.108.1 किमिच्छन्ती सप्ता प्रेदमानद्; शब्दा 2.5.1.1 प्रजापतिर्ह वा इदमप एक एव आस; छां 1.12.4 ते ह यथैवेदं... सर्पन्तीत्येवम्; 6.1.3 यन्नु सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्तन्वोऽसि. —c) तैसं 6.3.5.1 साध्या वै देवा अस्मिँल्लोक आसन् नान्यत्किञ्चन मिषत्. Also क 10.190.2 विश्वस्य मिषतो वशी. —d) शब्दा 2.5.1.1 has स ऐक्षत; छां 6.2.3. ब्रह्म 1.1.5 ईक्षतेर्नाशब्दम्; 1.3.13 ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्तः. —e) शब्दा 2.5.1.1 स प्रजा असृजत.

स इमाँल्लोकानसृजताम्भो मरीचिर्मरमापः । अदोऽम्भः परेण दिवम् । द्यौः
प्रतिष्ठा । अन्तरिक्षं मरीचयः । पृथिवी मरः । या अधस्तात्ता आपः ॥ २ ॥

a) क 10.82.1, 5 (where वावापृथिवी and आपः are mentioned). छां 6.2.3; तै 2.6. —b) अम्भः celestial waters and आपः terrestrial ones. —c) परेण governs accusative. अ 10.1.16 परेणेहि नवति नाव्या अति ऐमा 8.14 ये के च परेण हिमवन्तं जनपदाः. वृ 1.3.12 परेण मृत्युमतिक्रान्तः. —d) पा 6.2.116 नवो जरमरमिवमृताः.

स ईक्षत—इमे नु लोकाः । लोकपालान्नु सृजा इति । सोऽद्भ्य एव पुरुषं
समुद्भृत्यामूर्च्छयत् ॥ ३ ॥

a) शब्दा 14.7.2.24 एष लोकपालः. Cp भूतपाल in वृ 4.4.22; कौ 3.8; पा 6.2.78 गोतन्तिष्वं पाले; is लोकपाल अन्तोद्भूतः! —b) Solitary form of मूर्च्छ (मूर्त, मूर्ति and मूर्ख come from the same root).

तर्माभ्यतपत् । तस्याभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथाण्डम् । मुखाद् वाक् ।
वाचोऽग्निः ॥ नासिके निरभिद्येताम् । नासिकाभ्यां प्राणः । प्राणाद् वायुः ॥ अक्षिणी
निरभिद्येताम् । अक्षीभ्यां चक्षुः । चक्षुष आदित्यः ॥ कर्णौ निरभिद्येताम् । कर्णाभ्यां
श्रोत्रम् । श्रोत्रादिशः ॥ त्वङ् निरभिद्यत । त्वचो लोमानि । लोमभ्य ओपधिवनस्पतयः ॥

हृदयं निरभिद्यत । हृदयान् मनः । मनसश्चन्द्रमाः ॥ नाभिर्निरभिद्यत । नाभ्या
अपानः । अपानान्मृत्युः ॥ शिश्नं निरभिद्यत । शिश्नाद्रेतः । रेतस आपः ॥ ४ ॥

α) Cp in general क 10-90-13-14 चन्द्रमा मनसो जातः, चक्षोः सूर्यो अजापत ।
मुक्तादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद् वायुरजायत. —b) छां 3-19-1. —c) Cp क 10-163-1 अक्षीर्ष्यां
ते नासिकाभ्याम्. अ 11-3-34 सूर्याचन्द्रमसाम्नामक्षीभ्याम्. पा 7-1-77 ई च द्विवचने.

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन् महत्यर्णवे प्रापतन् । तमशनापिपासाभ्यामन्वर्वाजतु ।
ता एनमद्बुवन्—आयतनं नः प्रजानीहि । यस्मिन् प्रतिष्ठिता अन्नमदामेति ॥ १ ॥

1) v. 1. अशनायापिपासाभ्याम्. Cp अशनापिपासे in छां 6-8-3; क 1-12, वृ 3-5-1.

α) शब्दा 2-6-2-17 तदेनं सास्वसमेवान्वर्वाजति.

ताभ्यो गीमानयत् । ता अद्बुवन् वै नोऽयमलमिति । ताभ्योऽध्वमानयत् । ता
अद्बुवन् वै नोऽयमलमिति ॥ २ ॥

α) क 9-11-3 शं गवे शं जनाय शमवते; छां 6-8-3 गोनाय, अध्वनाय and पुरुषनाय.
गो and अध्व occur in this section, while पुरुष occurs in the next.

ताभ्यः पुरुषमानयत् । ता अद्बुवन् सुकृतं वतेति । पुरुषो वाच सुकृतम् । ता
अब्रवीद्यथायतनं प्रविशतेति ॥ ३ ॥

α) तै 2-7. —b) कौ 3-3; 4-19.

अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् । वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत् ।
आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत् । दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन् । ओषधि-
वनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशन् । चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत् ।
मृत्युरपानो भूत्वा नाभिं प्राविशत् । आपो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन् ॥ ४ ॥

तमशनापिपासे अब्रूताम्—आवाभ्यामभिप्रजानीहीति । ते अब्रवीत्—एतास्वेव
वां देवतास्वाभजाम्येतासु भागिन्यौ करोमीति । तस्माद्यस्यै कस्यै च देवतायै
हविर्गृह्यते भागिन्यावेवास्यामशनापिपासे भवतः ॥ ५ ॥

α) तैत्रा 3-7-5 9 भजतां भागी भागम्. पा 3-2-142.

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

स ईर्षत—इमे नु लोकाश्च लोकपौलाश्च । अन्नमेभ्यः सृजा इति ॥ १ ॥

a) Cp दे 1.1.3. —b) श्रुत्वा 14.7.2.24, दे 1.1.3.

सोऽपोऽभ्यतपत् । ताभ्योऽभितप्ताभ्यो मूर्तिरजायत । या वै सा मूर्तिरजायतां
वै तत् ॥ २ ॥

तदेतत्सृष्टं पराङ्मत्यजिर्थासित् । तद्वाचाऽजिघृक्षत् । तन्नाशक्नोद्वाचा ग्रहीतुम् ।
तद्घैनद् वाचाऽग्रहैष्यदभिष्याहृत्य हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ३ ॥

1) v. l. अभिसृष्टम्. Cp वृ 6.4.2. —2) Bohtlingk reads अत्यजिगांसत्. —3)
Bohtlingk reads अप्रहीष्यत्.

a) श्रुत्वा 10.5.2.13 तस्य हैतस्य हृदये पादामतिहृत्तौ. Cp अतिष्णी in वृ 2.1.19.

तत्प्राणेनाजिघृक्षत् । तन्नाशक्नोत् प्राणेन ग्रहीतुम् । स यद्धैनत् प्राणेनाग्रहै-
ष्यदभिप्राण्य हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ४ ॥

तच्चक्षुषाऽजिघृक्षत् । तन्नाशक्नोच्चक्षुषा ग्रहीतुम् । स यद्धैनच्चक्षुषाऽग्रहैष्यद्
दृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ५ ॥

तच्छ्रोत्रेणाऽजिघृक्षत् । तन्नाशक्नोच्छ्रोत्रेण ग्रहीतुम् । स यद्धैनच्छ्रोत्रेणा-
ग्रहैष्यच्छ्रुत्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ६ ॥

तत्त्वचाऽजिघृक्षत् । तन्नाशक्नोत् त्वचा ग्रहीतुम् । स यद्धैनत्त्वचाऽग्रहैष्यत्
स्पृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ७ ॥

तन्मनसाऽजिघृक्षत् । तन्नाशक्नोन्मनसा ग्रहीतुम् । स यद्धैनन्मनसाऽग्रहैष्यद्
ध्यात्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ८ ॥

तच्छिश्नेनाऽजिघृक्षत् । तन्नाशक्नोच्छिश्नेन ग्रहीतुम् । स यद्घैनच्छिश्नेना-
ग्रहैष्यद् विसृज्य हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ९ ॥

तदपानेनाजिघृक्षत् । तदार्वायत् । सैपोऽन्नस्य ग्रहो यद्वायुः । अन्नायुर्वा एष
यद्वायुः ॥ १० ॥

a) क 10.113.8 अग्निर्न जन्मैस्तृष्वन्नमावयत् अ 4.6.3 सुपर्णस्त्वा गरुत्मान्विष प्रथममावयत्.
वासं 21.44 मेपस्य हविष आवयत् श्रुत्वा 1.6.3.5 स तेनाशनमावयत्. आवयत् is causal imperfect
of अञ्. —b) Double sandhi.

स ईक्षत । कथं न्विदं महते स्यादिति । स ईक्षत कतरेण प्रपद्या इति । स ईक्षत यदि वाचाभिव्याहृतम्, यदि प्राणेनाभिप्राणितम्, यदि चक्षुषा दृष्टम्, यदि श्रोत्रेण श्रुतम्, यदि त्वचा स्पृष्टम्, यदि मनसा ध्यातम्, यद्यपानेनाभ्यपानितम्, यदि शिशनेन विसृष्टम्, अथ कोऽहमिति ॥ ११ ॥

a) छां ७.३.२; तै २.६; मै २.६. —b) ऐआ २.१.४ तं प्रपद्यां प्रापयत ब्रह्मेण पुरुषम्.

स एतमेव सीमानं विदार्येतया द्वारा प्रापयत । सैषा विद्वतिर्नाम द्वाः । तदेतन्वानन्दनम् । तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्ना अयमावसथोऽयमावसथोऽयमावसथ इति ॥ १२ ॥

a) Cp in general वृ १.४.७; छां ७.२.३; तै २.१; ऐ ३.३. —b) तैत्रा २.७.१७.३ यत्सामिन्तं कङ्कतस्ते लिलेख. —c) वृ २.५.१८ (the same idea). —d) काशिल ३.१०.६ याभिर्गच्छति नानन्दनम्. —e) वृ ४.३.१५; छां ८.३.४; ८.१२.३; पा ४.४.७४; ५.४.२३; ६.२.१४४.

स जातो भूतान्यभिव्यैत्यत्—किमिहान्यं वारंदिपादिति । स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमिती ॥ १३ ॥

1) v. l. अभिव्यैदात्. —2) Böhtlingk reads वाच दिशेत्; Delbrück वि-वदिषेत्.

a) अभि + वि + ईङ् (?) (= ईङ् ?) Prakṛtisation ? —b) ततम = त + तम. Cp पा ५.३.१३ वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने इतमच्. S'ankara takes it as haplology from तततमम्. Cp छां ५.१०.६ दुर्निष्पतरं for दुर्निष्पततरम्.

तस्मादिन्द्रो नाम । इदन्द्रो ह वै नाम । तमिन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षमिथा इव हि देवाः, परोक्षमिथा इव हि देवाः ॥ १४ ॥

a) Cp शब्दा ३.२.१.२९ इन्द्रस्य हि एषा योनिः । अतो ह वा एनां प्रविशन् प्रविशति । अतो वा जायमानो जायते. —b) शब्दा ६.१.१.२ इन्द्रो ह वै तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षम् । परोक्षकामा हि देवाः. —c) ऐआ ३.३३ यन् मादुर्घं सन्मानुषमित्याचक्षते परोक्षेण, परोक्षमिथा इव हि देवाः. ऐआ ७.३० न्यग्रोहं सन्तं न्यग्रोध इत्याचक्षते परोक्षेण etc. वृ ४.४.२.

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

धुरूपे ह वा अयमादितो गर्भो भवति यदेतद्रेतः । तदेतत्सर्वेभ्योऽग्रेभ्यस्तेजः
संभूतमात्मन्येवात्मानं विभर्ति । तद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैनं जनयति । तदस्य प्रथमं
जन्म ॥ १ ॥

1) v. l. अयैन्म् (Bohtlingk).

a) अ 6-11-2 पुंसि वै रेतो भवति तत्स्त्रियामनु विच्यते; श्रुत्वा 11-2-1-1 विई वै पुरुषा
जायते ... — b) वृ 6-4-1. — c) वृ 6-4-9 अंगादंगात्संभवसि. — d) जै 3-8-9-10
स होवाच-त्रिवे गृहपते पुरुषो जायते etc.

तत्स्त्रिया आर्त्तभूयं गच्छति यथा स्वमङ्गं तथा । तस्मादेनां न हिनस्ति ।
साऽस्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति ॥ २ ॥

a) Only here; cp अमुत्रभूय in वासं 27-9 अमुत्रभूयादध ययमस्य...अमुत्रः; वस्योभूय
in अ 16 9-4 वस्योभूयाय; ब्रह्मभूय in गी 14-26; 18-53; पा 3-1-107 भुवो भावे. — b)
भावयति, भावयितव्या and भावयित्री in the text occur only here.

सा भीमयित्री भावयितव्या भवति । तं स्त्री गर्भं विभर्ति । सोऽग्र एव कुमारं
जन्मनोऽग्रेऽधि भावयति । स यत्कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधि भावयत्यात्मानमेव तद् भावयत्येषां
लोकानां संततयै । एवं संतता हीमे लोकाः । तदस्य द्वितीयं जन्म ॥ ३ ॥

a) गी 3-11 परस्परं भावयन्तः — b) ऐवा 7-10 अमुष्य लोकस्य संततिं धारयति.

सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः मतिधीर्यते । अथास्यायमितर आत्मा कृत-
कृत्यो वयोगतः प्रैति । स इतः प्रयन्नेव पुनर्जायते । तदस्य तृतीयं जन्म ॥ ४ ॥

a) वासं 34-55 सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे. — b) Only here !

तदुत्तमृषिणा—

गर्भे नु सन्नन्वेपापवेदहं देवानां जनिमानि विश्वा ।

शतं मा पुरं आयसीररक्षन्नर्थं श्येनो जवसा निरदीयम् ॥ इति ॥

गर्भ एवैतच्छयानो वामदेवं एवमुवाच ॥ ५ ॥

1) v. l. Śāṅkara reads अपः.

a) = ऋ 4-27-1. — b) वृ 2-5-18. — c) ब्रसू 1-1-30 शास्त्रदृष्ट्या त्वपदेशो
वामदेववत्.

स एवं विद्वान्स्माच्छरीरं भेदादूर्ध्वमुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान्
कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत् समभवत् ॥ ६ ॥

a) क 6-4. — b) के 1-2.

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

कोऽयम् ? आत्मेति वयमुपास्महे । कर्तारः स आत्मा ? ॥ १ ॥

a) छां 5-11-1. —b) ऐ 1-3-11; प्र 2-1; 4-1 (not in an alternative sense).

येन वा पश्यति, येन वा शृणोति, येन वा गन्धाब् जिघ्रति, येन वा वाचं व्याकरोति, येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति । यदेतद्भृदयं मनश्चैतत् । संज्ञानं माज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति ॥ २ ॥

a) Add रूपं (पश्यति), शब्दं (शृणोति) etc. —b) कौ 3-7 (in general) मै 6-31. —c) तांवा 10-2-7. अपि ग्राम्याणां पशूनां वाचः आजानाति; पा 6-3-5 आज्ञायिनी च. —d) छां 7-7-1; वृ 2-4-13; 3-9-28; क 3-9. —e) क 2-24; वृ 4-5-13; मां 5. —f) वृ 1-5-1; तै 1-4; क 2-23; मुं 3-2-3. —g) क 6-9; श्वे 3-13; 4-17. —h) क 1-127-2 यस्मिन् विशः प्रावन्तु जूतये; वासं 2-13 मनो जूतिर्जुषतामन्यस्य. —i) निघण्टु 3-9 where चेतः चित्तं क्रतुः are given as names of प्रज्ञा(न). निघण्टु passage seems to be the basis of this ऐतरेय passage. —j) वासं 34-3 यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च.

एषं ब्रह्मा । एष इन्द्रः । एष प्रजापतिः । एते सर्वे देवाः । इमानि च पञ्च महाभूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतीर्ध्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव बीजानी-तराणि चेताराणि चाण्डंजानि च जारुर्जानि च स्वेदजानि चोद्भिज्जानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो यार्त्किचेदं प्राणि जंगमं च पर्वत्रि च यच्च स्थाव्वरम् । सर्वं तत् प्रज्ञानेवम् । प्रज्ञाने प्रतिष्ठितम् । प्रज्ञानेवो लोकः । प्रज्ञा प्रतिष्ठा । प्रज्ञानं ब्रह्म ॥ ३ ॥

a) Cp in general क 10-90-8; अ 11-4-13; मुं 2-1-7. —b) छां 6-3-1; मनु 1-43-46. —c) अ 1-12-1 जरायुजः. —d) नि 5-3 on स्या-जगत् (क 10-88-4) स्थाव्वरं जंगमं च यत्; 9-13 (on क 6-47-29) स्थाव्वरं जंगमं च. जंगम occurs here for the first time (old word is जगत्); पा 3-2-175 (स्थावर). —e) प्रज्ञानेव = प्रज्ञानेव (haplogy ?); so also प्रज्ञानेव = प्रज्ञानेव ? Is प्रज्ञा प्रतिष्ठा = प्रज्ञानप्रतिष्ठाः (going with लोक) ? —f) वृ 2-4-14; 3-9-28; कौ 3-8; तै 2-6.

स एतेन प्रज्ञेनाऽऽत्मनाऽस्माद्धोकादुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामाना-प्त्वाऽमृतः समभवत् समभवत् ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ इत्यैतरेयोपनिषद् ॥

तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे स॒सृज्यते । यदा वै मिथुनौ^१ समागच्छत
आर्पयतो वै तावन्न्योन्यस्य कामम् ॥ ६ ॥

a) शब्दा 4-1-4-4 तौ समसृजेताम्; तत एष मैत्रावरुणो ग्रहोऽभवत्. —b) क 1-144-4 समाने योना मिथुना समोक्ता; 1-164-11 आ पुत्रा अग्रे मिथुनासौ अव; 4-45-1 पृक्षासौ अस्मिन्मिथुना अपि त्रयः (three forming a pair?); 10-17-2 अजहादु द्वा मिथुना सरण्यूः (where द्वा मिथुना means one pair only); नि 12-10 यमौ मिथुनौ. —c) बृ 4-3-21; 4-4-6; क 2-11; मुं 3-1-6.

आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥ ७ ॥

तद्वा एतदनुज्ञाक्षरम् । यद्धि किंचानुजानात्योमित्येव तदाह । एषो एव समृद्धि-
र्यदनुज्ञा । समर्पयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥ ८ ॥

a) For the first time only here. पा 8-1-43 ननु इति अनुवैपणायाम्.

तेनेयं त्रयी^१ विद्या वर्तते । ओमित्याश्रावयति । ओमिति श॒सति । ओमित्युद्-
गायति । एतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै^२ महिम्ना रसेन ॥ ९ ॥

a) शब्दा 4-6-7-1 त्रयी वै विद्या—ऋचो यजुंषि सामानि. ऐत्रा 5-32 त्रय्यै विद्यायै हुक्मम्.
—b) तै 1-8. —c) वासं 20 9 अपचितिर्भसत्—a root of Tāntrika worship? शब्दा 3-4-1-5 अपचितिं कुर्वन्ति.

तेनोभौ कुरुतः । यथैतदेवं वेद यश्च न वेद । नाना तु विद्या चाविद्या च ।
यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिर्पदा तदेव वीर्यवृत्तरं भवतीति खल्वेतस्यैवाक्षरस्योप-
व्याख्यानं भवति ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

a) क 1-102-5 नाना हि त्वा हवमाना जना इमे; शब्दा 1-4-4-8 मनश्च वाक् च समानमेव
सत् नानेव; 7-3-1-10 नानो वा एतत् यदैवं च मानुषं च; बृ 4-4-19; छां 4-10-3; क 2-1; 2-4;
4-11; ई 9; श्वे 5-1; पा 5-2-27 विनश्यो नानाजौ नसह. —b) शब्दा 10-4-5-1
अय आदेशा उपनिषदाम्; 10 5-1-1 वागेवोपनिषत्; ऐत्रा 3-2-5 अय खल्वियं सर्वस्यै वाच
उपनिषत्; बृ 2-1-20; 2-4-10; 4-2-1; छां 8-8-4-5; कौ 2-1; 2-2; के 4-7; तै 1-3; श्वे 1-16;
5-6; जै 4-17-2. —c) शब्दा 7-3-1-24 नाना हि दिशास्तिष्ठत् । तिष्ठत् वै वीर्यवृत्तरः; तांवा
15-1-13 दक्षिणो वा अर्ध आत्मनो वीर्यवृत्तरः; cp क 10-60-12 अयं मे भगवत्तरः.

॥ छान्दोग्योपनिषत् ॥

[This Upaniṣad, consisting of eight adhyāyas, belongs to the Sāmaveda. Side by side with the Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad, it is the highest and most significant collection of theologico-philosophical expressions, views, doctrines and legends. Practically every adhyāya is an independent unit, although it appears, in many cases, that the adhyāya itself is made up of several minor units.]

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत । ओमिति ह्युद्गायति । तस्योपव्याख्यानम् ॥१॥

a) पा 8.2.47 ओमभ्यादाने, but not so here; therefore not प्लुत, ओम् being syntactically connected with उपासीत. Cp Hebrew 'amen', uttered at the end of a prayer etc. —b) तैसं 3.2.9.5-6 उद्गीथ एव उद्गातृ(तु?)णाम्, ऋचः प्रणव उक्थशंसिनाम्; अ 11.7.5 उच्छिष्ट उद्गीथः; 15.3.8 उद्गीथोऽपन्नयः; ऐवा 5.32 त्रयो वर्णा अजायन्त अकार उकारो मकार इति । तानेकधा समभत् तदेतदोमिति, तस्मादोमोमिति प्रणोति...साम्ना उद्गीथम्. उद्गीथम् neuter in शब्दा 14.9.3.9 from उद्-गीतम् as in उक्थ (उक्त), कृय (कृत) etc. —c) Cp छां 1.1.10; 1.4.1; 3.19.1; मां 1.

एषां भूतानां पृथिवी रसः । पृथिव्या आपो रसः । अपामोपधयो रसः ।
ओपधीनां पुरुषो रसः । पुरुषस्य वाग्रसः । वाच ऋग्रसः । ऋचः साम रसः ।
साम्न उद्गीथो रसः ॥ २ ॥

—a) ऋ 6.4.4.21 स्वादू रसो मधुपेयो वराय; 10.9.2 यो वः शिवतमो रसः; अ 10.8.4.4 रसेन वृषो न कुतश्चनोनः; बृ 1.3.19; 4.5.13; छां 3.5.4; तै 2.6. .

स एष रसानाम् रसतमः परमः परार्थोऽष्टमो यदुद्गीथः ॥ ३ ॥

—a) शब्दा 3.1.3.1 अमिर्वै यन्नस्यावराभ्यो विष्णुः परार्थः; 3.8.4.1 पुरुषः परार्थः पञ्चतमः. पा 4.3.5; cp क 3.1 (पार्थे).

कतमा कतमवर्कतमत् कतमत् साम कतमः कतम उद्गीथ इति विमृष्टं भवति ॥ ४ ॥

a) ऋ 10.6.5.7 कतस्य योनिं विमृशन्त आसते; 10.8.8.16 मनसा विमृष्टम्; अ 13.1.8 वि रोहितो अमृशद्विष्वरूपम्.

वागेवर्क । माणः साम । ओमित्येतदक्षरमुद्गीथः । तद्वा एतन्मिथुनं यद्वाक्च
माणश्चर्च साम च ॥ ५ ॥

a) जै 3.34.1.

तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे सऋज्यते । यदा वै मिथुनौ समागच्छत
आर्पयतो वै तावन्योन्यस्य कामम् ॥ ६ ॥

a) शब्दा 4.1.4.4 तौ समसृजेताम्; तत एष मैवावरुणो ग्रहोऽभवत्. —b) ऋ 1.144-4
समाने योना मिथुना समोक्ता; 1.164-11 आ पुत्रा अग्रे मिथुनास्तौ अव; 4.45.1 पृक्षास्तौ
अस्मिन्मिथुना अधि त्रयः (three forming a pair?); 10.17-2 अजहादु ह्य मिथुना सरण्यः
(where ह्य मिथुना means one pair only); नि 12.10 यमौ मिथुनौ. —c) वृ 4.3.21;
4.4.6; क 2.11; मुं 3.1.6.

आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥ ७ ॥

तद्वा एतदनुज्ञाक्षरम् । यद्धि किंचानुजानात्योमित्येव तदाह । एषो एव समृद्धि-
र्यदनुज्ञा । समर्घयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥ ८ ॥

a) For the first time only here. पा 8.1.43 ननु इति अनुज्ञेयणायाम्.

तेनेयं त्रयीं विद्या वर्तते । ओमित्याश्रावयति । ओमिति शऋसति । ओमित्युद-
गायति । एतस्यैवाक्षरस्यापचित्यं महिम्ना रसेन ॥ ९ ॥

a) शब्दा 4.6.7.1 त्रयी वै विद्या—ऋचो यजुषि सामानि. ऐमा 5.32 त्रय्यै विद्यायै शुक्रम्.
—b) तै 1.8. —c) वासं 20.9 अपचितिर्भूतम्—a root of Tāntrika worship? शब्दा
8.4.1.5 अपचितिं कुर्वन्ति.

तेनोभौ कुरुतः । यथैतदेवं वेद यश्च न वेद । नाना तु विद्या चाविद्या च ।
यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति खल्वेतस्यैवाक्षरस्योप-
व्याख्यानं भवति ॥ १० ॥

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

a) ऋ 1.102.5 नाना हि त्वा हवमाना जना इमे; शब्दा 1.4.4.8 मनश्च वाक् च समानमेव
सन् नानेव; 7.3.1.10 नानो वा एतत् यदैवं च मानुषं च; वृ 4.4.19; छां 4.10.3; क 2.1; 2.4;
4.11; ई 9; श्वे 5.1; पा 5.2.27 विनृम्यां नानाजौ नसह. —b) शब्दा 10.4.5.1
अथ आदेशा उपनिषदाम्; 10.5.1.1 वगैवोपनिषत्; ऐमा 3.2.5 अथ खल्वियं सर्वस्यै वाच
उपनिषत्; वृ 2.1.20; 2.4.10; 4.2.1; छां 8.8.4-5; कौ 2.1; 2.2; के 4.7; तै 1.3; श्वे 1.16;
5.6; जै 4.17.2. —c) शब्दा 7.3.1.24 नाना हि दिशस्तिष्ठन् । तिष्ठन् वै वीर्यवत्तरः; तांवा
15.1.13 दक्षिणो वा अर्ध आत्मनो वीर्यवत्तरः; cp ऋ 10.60.12 अयं मे भगवत्तरः.

देवासुरा ह वै यत्र संयेतिरे । उभये प्राजापत्यास्तद्ध देवा उद्गीथमाजहुरनेनैनानभिभविष्याम इति ॥ १ ॥

Cp in general : वृ १.३.१-६; १.४.७; २.२.३; छां २.७.१; २.११.१; ३.१८.१-६; ३.१२.४-५; के १.४-८; जै १.६०; २.१; २.३; २.१०.

a) यत्र = when; cp क १.१२१.९ कुत्साय यत्र पुरुहूत वन्वन्; ७.६५.२ यावा चं यव प्रोपयन्हा च; ७.८३.६ यत्र न घुदासमावतम्; छां ६.८.१ यत्रैतत्स्वपिति. —b) ऐवा १.२३ समयतन्त; शवा ३.४.४.३ पस्पृधिरे.

ते ह नासिक्यं प्राणमुद्गीथमुपासांचक्रिरे । तद्देवासुराः पाप्मना विविधुः । तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभिं च दुर्गन्धिं च । पाप्मना ह्येष विद्धः ॥ २ ॥

a) क ५.४०.९ स्वर्भानुस्तमसाविष्पदासुरः; वासं ६.३५ पाप्मा हतो न सोमः; अ १७.१.२९ मा मा प्रापत् पाप्मा मोत मृत्युः; ऐवा १.१६ न पाप्मना संसृज्यते; तैत्ति २.३.३.१ विशीर्षां स पाप्मा अमुष्मिं-ल्लोके भवति...सशीर्षा...; शवा ११.१.६.९ तौस्तत एव पाप्मनाविष्यत; ई ८ अपापविद्धम्; वृ १.३.२. —b) क १०.१४६.६ सुरभिं आजनगन्धिं अपण्यानिम्; अ ६.१२४.३ अप्यजनं सुरभिं सा समृद्धिः; अ ८.६.१२ दुर्गन्धिन्; अ १९.३८.१ सुरभिर्गन्धोऽश्नुते. Cp सभिष्ठ (superlative of सुरभि) शवा ६.८.२.३ सभिष्ठ एनल्लोके कुरुष्वम् (solitary occurrence !)

अथ ह वाचमुद्गीथमुपासांचक्रिरे । तद्देवासुराः पाप्मना विविधुः । तस्मात्तेनोभयं घदति सैत्यं चानृतं च । पाप्मना ह्येषा विद्धा ॥ ३ ॥

a) क ७.४९.३ सत्यावृते अवपश्यजनानाम्.

अथ ह चक्षुरुद्गीथमुपासांचक्रिरे । तद्देवासुराः पाप्मना विविधुः । तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयं चादर्शनीयं च । पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥ ४ ॥

a) क १०.८८.७ दृशेन्यः अग्निः; तैत्ति २.७.९.४ दिदृक्षेण्यो दर्शनीयो भवति; पद्मा २.३ गायत्र्या व्रतं दर्शनीयं त्रिष्टुभा श्रवणीयम्.

अथ ह श्रोत्रमुद्गीथमुपासांचक्रिरे । तद्देवासुराः पाप्मना विविधुः । तस्मात्तेनोभयं शृणोति श्रवणीयं चाश्रवणीयं च । पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥ ५ ॥

a) पद्मा २.३; नि ५.२५ श्रवस्थानि श्रवणीयानि भवन्ति.

अथ ह मन उद्गीथमुपासांचक्रिरे । तद्देवासुराः पाप्मना विविधुः । तस्मात्तेनोभयं संकल्पयते संकल्पनीयं चासंकल्पनीयं च । पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥ ६ ॥

a) क.१०.१६४.५ जाग्रत्स्वप्नः संकल्पः पापः; अ ११.८.१ संकल्पस्य गृहादधि; ११.८.२७ चित्तानि सर्वे संकल्पाः.....; वृ १.५.३; २.४.११; ४.५.१२; छां ७.४.१; ७.५.१; केन ४.५; ऐ ३.२; मे ६.३०.

अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्त्वुद्गीयमुपासांचक्रे । तॄ हासुरा ऋत्वा विध्वंसुर्यथाऽश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसेतैवम् ॥ ७ ॥

a) तैसं 2-6-2-5 तस्माद् ब्राह्मणो मुख्यः (Cp क्र 10-90-12); तैवा 1-1-2-1 मुखं वा एतन्नक्षत्राणां यत्कृत्तिकाः...मुख्य एव भवति; शब्दा 1-6-1-16 एता वै मुख्या आर्तयः; वृ 1-3-7 (आसन्त्य from आसन् just as मुख्य from मुख); के 1-1 प्रथमः प्राणः. —b) Only here and in the next खण्ड. आखण appears in शांखायनश्रौत 6-3-8; 17-5-5 आखणं विध्वयति; लाट्यायनश्रौत 1-11-5 विततो देव आखणः; 3-10-5 स्थूणे विमिन्वन्ति आखणाय; cp पाली-अकखणपट्टिवेधि; तैसं 6-4-11-3 यथा त्सारिषि म आख इयति नापरात्स्यामि.

यथाऽश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसत एवं हैव स विध्वंसते य एवंविदि पापं कामयते यश्चैनमभिदासति । स एपोऽश्माखणः ॥ ८ ॥

a) अभि + दास् to treat as an enemy; cp दस्यु and दास; cp क्र 6-5-4 यो नः सनुत्यो अभिदासदग्ने; अ 5-6-10 यो अवायुरभिदासात्; क्र 7-10-4-7 यो नः कदाचिदभिदासति ब्रुहा.

नैवैतेन सुरभि न दुर्गन्धि विजानाति । अपहृतपाप्मा क्षेपः । तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतरान्प्राणानवाति । एतमु एवान्ततोऽविचोत्क्रामति । व्याददात्येवान्तत इति ॥ ९ ॥

1) Cp अवित्या in छां 1-11-2.

a) छां 8-1-5; 8-4-1; 8-7-1; वृ 4-3-21; मै 2-3; 4-4; 6-1. —b) तेन means therefore. Cp मैसं 1-4-10 यद् ग्राम्यस्य नरनाति तेन ग्राम्यान्वरुद्धे । शब्दा 4-1-5-7. यन्नावेदिपं तेनाहंसिपम्. —c) वृ 1-4-11; 1-4-15; 1-5-21; तै 2-2. —d) अ 6-56-1 व्यातं न संयमत्; वासं 31-22 अभिनौ व्यात्तम्; शब्दा 1-6-4-18 सोऽस्य व्यात्तमापयते; जैवा 1-17-6 शिशुमारी प्रतीपं व्यादाय तिष्ठति; वृ 1-1-1 व्यात्तम्; 6-2-12; गी 11-2-4; पा 1-3-20.

तॄ हाङ्गिरा उद्गीयमुपासांचक्रे । एतमु एवाऽऽङ्गिरसं मन्यन्तेऽङ्गनानां यद्रसः ॥ १० ॥

a) वृ 1-3-8 popular etymology; cp also नि 3-17 अंगारेषु अंगिराः.

तेन तॄ ह बृहस्पतिरुद्गीयमुपासांचक्रे । एतमु एव बृहस्पतिं मन्यन्ते । वाग्धि बृहती तस्या एव पतिः ॥ ११ ॥

a) वृ 1-3-20.

तेन तॄ हाऽयास्य उद्गीयमुपासांचक्रे । एतमु एवाऽयास्यं मन्यन्ते । आस्या-घर्दयते ॥ १२ ॥

a) Popular etymology; क्र 10-67-1; 10-108-8; ऐवा 7-16; जै 2-7-2.

तेन त॒ ह वको॑ दालभ्यो विदांचकार । स ह नैमिशीयानामुद्गाता बभूव ।
स ह स्पैभ्यः कामानां गायति ॥ १३ ॥

a) जै 1-9-3; 4-7-2. —b) कांसं 10-6 नैमिष्या वै सत्प्रमासतः; कौत्रा 26-5 प्रतर्दनो नैमिषीयानां सत्रमुपगम्य...; 28-4 अलीकयुर्ह वाचस्पतो नैमिषीयानां ब्रह्मा आस; तांब्रा 25-6-4 नैमिषीयाः सर्वाष्टुर्दि आर्धुवन्; जैवा 1-163 नैमिषीयाः सविणः सर्वं निषेदुः. —c) क 8-27-2 आ पशुं गासि; वृ 1-3-2-7. Cp छां 1-7 9. (कामागान्).

आगाता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ।
इत्यध्यात्मम् ॥ १४ ॥

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

अथाधिदैवम् । य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत । उद्यन्वा एष प्रजाभ्य उद्गायति । उद्य॒स्तमो भयमपहन्ति । अपहन्ता ह वै भयस्य तमसो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥

Cp in general जै 1-57-7-8.

समान उ एवार्यं चासौ च । उण्णोऽयमुण्णोऽसौ । स्वरं इतीममाचक्षते, स्वर इति प्रत्यस्वर इत्यमुम् । तस्माद्वा एतामिमममुं चोद्गीथमुपासीत ॥ २ ॥

a) Cp छां 1-4-3; also प्रस्वार in ऋक्सप्रतिशाख्य 15-3 स ओ३मिति प्रस्वरति विमात्रः प्रस्वारः. —b) Only here.

अथ खलु व्यानमेवोद्गीथमुपासीत् । यद्वै प्राणिति स प्राणः । यदपानिति सोऽर्पानः । अथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यानः । यो व्यानः सा वाक् । तस्मादप्राणन्नपानन्वाचमभिव्याहरति ॥ ३ ॥

a) जै 2-1-16; 4-22-2-3. क 10-85-12 व्यानो (?) अक्ष आहतः; अ 5-4-7 स प्राणाय व्यानाय चक्षुषे मे असौ मृदः; 10-2-13 को अस्मिन्प्राणवयत्को अपानं व्यानमु; ऐवा 2-21 प्राणक्षेपा विहितः प्राणोऽपानो व्यान इति; वृ 1-5-3; तै 2-2; प्र 3-6.

या वाक् सर्क । तस्मादप्राणन्नपानन्नृचमभिव्याहरति । यर्क तत्साम । तस्मादप्राणन्नपानन्साम गायति । यत् साम स उद्गीथः । तस्मादप्राणन्नपानन्ननुद्गायति ॥ ४ ॥

अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाऽग्नेर्धन्यनमाजेः सर्वं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्नपान॒स्तानि करोति । एतस्य हेतोर्व्यानमेवोद्गीथमुपासीत ॥ ५ ॥

a) शब्दा 5-1-4-15 आजिं हि सरिप्यन्तो भवन्ति; 5-1-5-10 आजिस्त्वत्. —b) अ 6-66-2 आतन्वाना आयच्छन्तोऽस्यन्तो ये च पावय; शब्दा 3-7-2-2 यथेपुः आपता अनस्ता; मुं 2-2-3. —c) On this idiom cp क 10-34-2 अक्षस्याहं एकपरस्य हेतोः; अ 9-8-3 यस्य हेतोः; शब्दा 2-5-2-2 तयोर्हैव अस्य हेतोः प्रजा न परावभूदुः; 11-1-4-1 अभ्रस्य वा हेतोः; गोवा 1-3-19 कस्य विद्धेहेतोः.

अथ खल्वद्वाहीथाक्षराण्युपासीत—उद् गी थ इति । प्राण एवोत् । प्राणेन ह्युचिष्ठति । वाग् गीः । वाचो ह गिर इत्याचक्षते । अन्नं यम् । अन्ने हीद*सर्व*स्थितम् ॥ ६ ॥

a) जै 1-57-7-8. —b) कौ 3-3.

द्यौरेवोत् । अन्तरिक्षं गीः । पृथिवी थम् । आदित्य एवोत् । वायुर्गीः । अग्निस्थम् । सामवेद एवोत् । यजुर्वेदो गीः । ऋग्वेदस्थम् । दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहः । अन्नवानन्नादो भवति । य एतान्येवं विद्वानुद्वाहीथाक्षराण्युपास्त उद् गी थ इति ॥ ७ ॥

अथ खल्व्वाशीःसमृद्धिः । उपसरणानीत्युपासीत । येन साम्ना स्तोप्यन्त्यात्त त्सामोपधावेत् ॥ ८ ॥

a) शब्दा 1-6-2-11 यं वै नेदिष्टमुपसर्तव्यानां मन्येत तमुपधावेत्; छां 1-3-12 उपसृत्य; छागलेय 6 उपसृत्वरः; छां 1-3-12.

यस्यामृचि तामृचं, यदापेयं तमृचि, यां देवतामभिष्टोप्यन्त्यात्तां देवतामुपधावेत् ॥ ९ ॥

a) A बहुमीहि compound (going with साम understood); cp छां 1-4-5 (यदमृत, तदमृत); कौ 2-9 (यदमृत, तदमृत). —b) क 8-3-21 उपेयं द्विवि पावमानम्; ऐवा 7-14 वरुणं राजानमुपधाव; शब्दा 1-6-2-9 अग्निर्वै देवानामद्धातमाम् । यं वा अद्धातमा मन्येत तमुपधावेत्; छागलेय 7 उपधावन्ति; आपेय 3.

येन च्छन्दसा स्तोप्यन्त्यात्तच्छन्द उपधावेत् । येन स्तोमेन स्तोप्यमाणः स्यात्त* स्तोममुपधावेत् ॥ १० ॥

यां दिशमभिष्टोप्यन्त्यात्तां दिशमुपधावेत् ॥ ११ ॥

आत्मानमन्तत उपसृत्य स्तुवीत कामं ध्यायन्नमर्षतः । अभ्याशो ह यदस्मै स कामः समृध्येत यत्कामः स्तुवीतेति यत्कामः स्तुवीतेति ॥ १२ ॥

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

a) छां 2-22-2; क 6-11; मुं 2-2-4; 3-2-4; खे 2-9. —b) तांवा 9-5-2 योऽन्योऽन्याशं स्यात्; ऐवा 3-1-3 अन्याशमेव यत्तया स्यात्; छां 2-1-4; 3-10-4; 5-10-7. —c) क 10-121-10 यत्कामास्ते जुहुमः...cp क 3-53-21 याच्छ्रेयानिस्त्वनिभिः.

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत । ओमिति ह्युद्गायति । तस्योपन्याख्यानम् ॥ १ ॥

a) छां १.१.१, १०; ३.१९.१; मां १. Cp अनुव्याख्यान and व्याख्यान in वृ २.४.१०; ४.१.२; ४.५.११; मै ६.३२.

देवा वै मृत्योर्विभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशन् । ते छन्दोभिरच्छादयन् ।
यदेभिरच्छादयन्स्तच्छन्दसां छन्दस्त्वम् ॥ २ ॥

1) Böhtlingk reads तामच्छादयन्.

a) तांत्रा २२.१२.१ मृत्योरविभयः. —b) क १०.९०.९ छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात्;
अ ११.७.२४ ऋचः सामानि च्छन्दांसि (where छन्दांसि = magic formulae of the अथर्ववेद);
जैत्रा १.२८४ तयदेनान्...तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्; ऐआ २.१.६ यच्छन्दोभिश्छन्नस्तस्माच्छन्दांसीत्याचक्षते.

तानु तत्र मृत्युर्यथा मर्त्यमुदके परिपश्येदेवं पर्यपश्यद्भवि साम्नि यजुषि । ते
नु वित्वोर्ध्वा ऋचः साम्नो यजुषः स्वैरमेव प्राविशन् ॥ ३ ॥

a) Cp क १०.६८.८...पर्यपश्यन्मत्स्यं न दीन उदके क्षियन्तम्. —b) छां १.३.२.

यदा वा ऋचमासौर्त्योमित्येवातिस्वराति एव सामैवं यजुः । एष उँ स्वरो
यदेतदक्षरमेतदमृतमभयम् । तत्प्रविश्य देवा अमृता अभया अभवन् ॥ ४ ॥

a) आयोति = समाप्नोति i. e. finishes; cp तैसं २.५.८.३ अर्धमासशः संवत्सर आप्यते;
७.५.१.१ ताः संवत्सरमाप्त्वा उदतिष्ठन्. —b) जै १.१८.१०.

स य एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणौत्येतदेवाक्षरं स्वरममृतमभयं प्रविशति । तत्प्रविश्य
यदमृता देवास्तदमृतो भवति ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥

a) प्रणौति, the root in प्रणव. —b) Compound like यदार्पेयं (साम) in छां १.३.९.

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इति । असौ वा आदित्य
उद्गीथ एष प्रणवः । ओमिति ह्येव स्वरन्नेति ॥ १ ॥

a) छां १.३.१.

एतमु एवाहमभ्यगासिपं, तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौपीतकिः पुत्रमुवाच ।
रश्मीस्त्वं पर्यावर्तयात् । बहवो वै ते भविष्यन्ति । इत्यधिदैवतम् ॥ २ ॥

a) शत्रा २.४.३.१; वृ ३.४.१.

अथाध्यात्मम् । य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीत । ओमिति ह्येव
स्वरन्नेति ॥ ३ ॥

एतमु एवाहमभ्यगासिपं, तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौपीतकिः पुत्रमुवाच ।
प्राणाः स्तुवं भूमानमभिगायताद्ब्रह्मवो वै मे भविष्यन्तीति ॥ ४ ॥

1) v. l. प्राणम्, which seems to be a better reading.

a) क 1-110-2 चरितस्य भूयता; 10 98-12 अपां भूयानम्; छां 7-23, 24; बसू 1-3-8.

—b) जै 2-6-10.

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इति । होतृपदनाद्धैवापि
दुरुर्दगीतमनुसमाहरतीत्यनुसमाहरतीति ॥ ५ ॥

॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥

a) क 2-9-1 नि होता होतृपदने असदतु; अ 7-99-1 होतृपददं हरितं हिरण्यम्. —b)

जैत्रा 1-259 अरेतस्का ह वै दुरुत्तातुर्वर्तन्यां गर्भा जायन्ते. —c) गोत्रा 2-3-13 युवं न इमं यज्ञस्याप्तं
अनुसमाहरतम्.

ईयमेवर्क् । अग्निः साम । तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम । तस्मादृच्यध्यूढं साम
गीयते । इयमेव सा । अग्निरमः । तत्साम ॥ १ ॥

a) जै 1-25-27. —b) शब्दा 8-5-2-7 यजमानः...वितानि अध्यूढः; ऐत्रा 3-41
सैतस्मिन्नध्यूढा; जैत्रा 2-30 एतस्मिन्स्वर्गे लोके अध्यूढम्; ऐआ 2-3-4 यो ह वै यज्ञे यज्ञं वेद...
अध्यूढं स संप्रतिविद्; 5-3-3 नाध्यूढे मेवे. —c) अ 14-2-71 अमोऽहमस्मि सा त्वं सामाहमस्मि;
often in Brāhmana literature; छां 5-2-6; वृ 1-3 22; 6-4-20.

अन्तरिक्षमेवर्क् । वायुः साम । तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम । तस्मादृच्यध्यूढं
साम गीयते । अन्तरिक्षमेव सा । वायुरमः । तत्साम ॥ २ ॥

द्यौरेवर्क् । आदित्यः साम । तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम । तस्मादृच्यध्यूढं
साम गीयते । द्यौरेव सा । आदित्योऽमः । तत्साम ॥ ३ ॥

नक्षत्राण्येवर्क् । चन्द्रमाः साम । तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम । तस्मादृच्यध्यूढं
साम गीयते । नक्षत्राण्येव सा । चन्द्रमा अमः । तत्साम ॥ ४ ॥

अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवर्क् । अथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम ।
तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम । तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते ॥ ५ ॥

1) v. l. परं कृष्णम्.

a) This may be taken as one word; cp छां 3 4-3.

अथ यदेवैतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैव सा । अथ यन्नीलं परःकृष्णं तदमः । तत्साम । अथ य एपोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशं आ मणस्वात्सर्व एव सुवर्णः ॥ ६ ॥

a) = आदित्ये अन्तरः; cp वसू 1.1-20 अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्. —b) हिरिस्मश्रु in क 5.7-7; 10.46-5; हरिस्मश्राह in क 10.96-8. —c) क 1.79-1. —d) प्रणस only here.

तस्य यथा कर्ण्यासं पुण्डरीकमेवमाक्षिणी । तस्योदिति नाम । स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः । उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद ॥ ७ ॥

a) Only here! —b) क 10.142-8 हृदाश्च पुण्डरीकाणि; तैत्रा 1.8.2.1 पुण्डरित्तनाम; शत्रा 5.4.5.6-12 तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति; तात्रा 18.9.6 नक्षत्राणामवकाशेन पुण्डरीकं जायते; गोत्रा 1.1.39 तस्माद्वै विद्वान् पुरुषमिदं पुण्डरीकमिति; छां 8.1.1; वृ 2.3.6. —c) छां 8.1.5; 8.7.1.

तस्यर्क्च साम च गेष्णौ । तस्मादुद्गीयः । तस्मात्वेवोद्गाता । एतस्य हि गाता । स एष ये चागुप्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च । इत्यधिदैवतम् ॥ ८ ॥

॥ इति पष्ठः खण्डः ॥

a) ऐत्रा 5.3 यदेवैता अभिगेष्णाभ्यस्तन्ति; ऐत्रा 2.36 यः कश्च गेष्णः स स्वर ओमिति; छां 1.7.5. —b) छां 1.7.6.

अथाध्यात्मम् । वागेवर्क् । प्राणः साम । तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम । तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते । वागेव सा । प्राणोऽमः । तत्साम ॥ १ ॥

चक्षुरेवर्क् । आत्मा साम । तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम । तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते । चक्षुरेव सा । आत्माऽमः । तत्साम ॥ २ ॥

a) Cp छां 8.8.1 सुवसने सुवसनः.

श्रोत्रमेवर्क् । मनः साम । तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम । तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते । श्रोत्रमेव सा । मनोऽमः । तत्साम ॥ ३ ॥

अथ यदेतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैवर्क् । अथ यन्नीलं परःकृष्णं तत्साम । तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम । तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते । अथ यदेवैतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैव सा । अथ यन्नीलं परःकृष्णं तदमः । तत्साम ॥ ४ ॥

अथ य एपोऽन्तरक्षिणि^१ पुरुषो दृश्यते सैवर्क् । तत्साम । तदुक्थम् । तद्यजुः । तद्ब्रह्म । तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपम् । यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ । यन्नाम तन्नाम ॥ ५ ॥

a) वृ २.३.५; ५.५.२; छां १.६.६; ४.१५.१; ८.७.४. —b) छां १.६.७-८.

स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकर्मानां चेति । तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति । तस्मात्ते धनसैनयः ॥ ६ ॥

a) छां १.६.८. —b) अ १८.४.३८ इहैव एषि धनसनिः; cp धनसाः in ऋ २.१०.६ अग्निं धनसा जोहवीमि.

अथ य एतदेवं विद्वान्साम गायत्युभौ स गायति । सोऽमुनैव स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्ता^२श्चाप्नोति देवकामा^३श्च ॥ ७ ॥

अथानेनैव ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्ता^२श्चाप्नोति मनुष्यकर्मा^३श्च । तस्मादु ह्येवंविदुक्ता ब्रूयात् ॥ ८ ॥

कं ते काममागायानीति । एष ह्येव कामागानस्येष्टे य एवं विद्वान् साम गायति साम गायति ॥ ९ ॥

॥ इति सप्तमः खण्डः ॥

a) छां १.६.८.

त्रयो होद्गीथे कुशलां बभूवुः शिलकः शालावत्यश्चैकितायनो, दालभ्यः प्रवाहणो जैवलिरिति । ते होतुरुद्गीथे वै कुशलाः स्मो हन्तोद्गीथे कथां वदाम इति ॥ १ ॥

a) ऐवा ७.१८ न ते कुशलं मेतिरे; शत्रा ११.४.२.१ एके कुशला मन्यमानाः; ऐआ ३.१.३ न त्वेवान्यत् कुशलाद् ब्राह्मणं ब्रूयात्; छां ४.१०.२; तै १.११; जै ३.८.३; क २.७. —b) Cp in general छां ५.३-१०; वृ ६.२. —c) जैवा १.२२ कथां वादयिष्यामः, कथाः..... अनुसंवादयय; ऐआ ५.३.३ नास्मिन् कथां वदेत; जै ४.६.२.

तथेति ह समुपविविशुः । स ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच । भगवन्तावग्रे वदताम् । ब्राह्मणयोर्वदतोर्वाच^४ श्रोष्यामीति ॥ २ ॥

a) As opposed to राजन्यबन्धुः, i. e. प्रवाहण जैवलि in छां ३.३.५.

स ह शिलकः शालावत्यथैकितायनं दाल्भ्यमुवाच हन्त त्वा पृच्छानीति ।
पृच्छेति होवाच ॥ ३ ॥

a) जैत्रा 1-337.....गायन्तं ब्रह्मदत्तं चैकितायेनमनुव्याजहार । तथा त्वा अयं दाल्भ्यः
स्यावाभ्वमगासीत्; वृ 1-3-24; जै 1-38-1. चैकितायन in the text is from चैकित.

का साम्नो गतिरिति । स्वर इति होवाच । स्वरस्य का गतिरिति । प्राण इति
होवाच । प्राणस्य का गतिरिति । अन्नमिति होवाच । अन्नस्य का गतिरिति । आप
इति होवाच ॥ ४ ॥

अपां का गतिरिति । असौ लोक इति होवाच । अमुष्य लोकास्य का गतिरिति ।
न स्वर्गं लोकमतिर्नयेदिति होवाच । स्वर्गं वयं लोकः सामाभिसंस्थापयामः । स्वर्गसं-
स्तावहि सामेति ॥ ५ ॥

a) ऋ 1-42-7 अति नः सञ्चतो नयः; 6-47-16 अन्यमन्यमतिनेनीयमानः; वासं 10-1
याभिरिन्द्रमनयन्नत्यरातीः; अ 6-110-2 अत्येनं नेषदुरितानि विश्वा; ऐत्रा 1-30 अग्निर्मायया तमत्यनयत्;
शब्दा 3-6-3-8 एवं मा कनीपांसमेव बधात्कृत्वा अतिनयत्; जैत्रा 2-423 एते ह वा एनान्यरण्यानि
अतिनयत्; तांबा 9-9-15 यद्ब्रह्मदशीमतिनयेत्, अन्तर्धीयेत्; गोत्रा 1-2-6 सप्तमीमति नयत् न ब्रह्मचारी
भवति. —b) वृ 4-2-3 (संस्तावः); पा 3-3-31 यज्ञे समि स्तुवः.

तः ह शिलकः शालावत्यथैकितायनं दाल्भ्यमुवाचाप्रतिष्ठितं वै किल ते
दाल्भ्य साम । यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति ॥ ६ ॥

a) छां 1-10-9-11; वृ 1-3-24; 3-6; 3-7-1; शब्दा 3-6-1-23 मूर्धा हास्य विपतेत्;
4-4-3-4 तस्य मूर्धा उद्वर्तः; cp सुत्तानिपात 983 मुद्धा फलत्तु सत्तथा. वि-पत् means to burst
open; to fly off.

हन्ताहमेतद्भगवतो वेदानीति । विद्धीति होवाच । अमुष्य लोकस्य का
गतिरिति । अयं लोक इति होवाच । अस्य लोकस्य का गतिरिति । न प्रतिष्ठां
लोकमतिनयेदिति होवाच । प्रतिष्ठां वयं लोकः सामाभिसंस्थापयामः । प्रतिष्ठासं-
स्तावहि सामेति ॥ ७ ॥

तः ह प्रवाहणो जैबलिस्वाच । अर्न्तवद् वै किल ते शालावत्य साम । यस्त्वेतर्हि
ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति । हन्ताहमेतद्भगवतो वेदानीति ।
विद्धीति होवाच ॥ ८ ॥

॥ इति अष्टमः खण्डः ॥

a) वृ 3-8-10; गी 7-23.

अस्य लोकस्य का गतिरिति । आकाश इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते । आकाशं मृत्यस्तं यन्ति । आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायान् । आकाशः परायणम् ॥ १ ॥

a) वृ ३-७-१२; ५-१-१; छां ३-१२-७-९; ४-१०-५; ८-१४; बृ १-१-२२. —b) छां ७-१२-१; क २-२५; मुं १-१-७; २-१-१; तै ३-१; मां ६; श्वे ४-११.

स एष परोवरीयानुद्गीथः । स एषोऽनन्तः । परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वान्परोवरीयाः समुद्गीथमुपास्ते ॥ २ ॥

a) तैसं ६-२-३-५ परोवरीयसमिधान्तरदीक्षामुपेयात्; कासं २४-९ परोवरीयः प्रजया ... म्रथते; ऐना १-२५ परोवरीयांसो वा इमे लोकाः, अर्वाग् अंहीयांसः; ऐना २-३५ वज्रमेव तत् परोवरीयांसं करोति; छां २-७-१-२; ब्रसू ३-३-७ परोवरीयस्त्वादिवत्.

तः हैतमतिधन्वां शौनक उदरशाण्डिल्यायोक्तवोवाच । यावत्त एनं प्रजायामुद्गीथं वेदिष्यन्ते परोवरीयो हैभ्यस्तावदस्मिँल्लोके जीवनं भविष्यति ॥ ३ ॥

a) वंशनाम्न (Indische Studien 4-384).

तथाऽमुष्मिँल्लोके लोक इति । स य एतमेव विद्वानुपास्ते परोवरीय एव हास्यामुष्मिँल्लोके जीवनं भवति तथाऽमुष्मिँल्लोके लोक इति लोके लोक इति ॥ ४ ॥

॥ इति नवमः खण्डः ॥

मर्तचीहतेषु कुरुष्वटिक्या सह जाययोपैस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यंग्रामे मद्राणक उवास ॥ १ ॥

a) S. K. Chatterji suggests मर्तची as a loan-word from Kannada : *midice*, meaning 'locust.' —b) वृ ३-४-१ (उपस्तः चाक्रायणः). —c) क १-६५-४ इभ्यान्न राजा; शत्रा ४-५-८-११ इभ्यतिन्विल इव. —d) Cp क १०-५५-५ विधुं दद्राणम्; पा ६-४-११४ इद्वरिदस्य.

स हेभ्यं कुल्मीपान्त्वादन्तं विभिसे । तः होवाच । नेतोऽन्ये विद्यन्ते यच्चये म इम उपनिहिता इति ॥ २ ॥

1) Wrongly split *upas* यच्च ये. Śāṅkara correctly paraphrases चये = राशौ.

a) नि १-४ कुल्माषौभिद्राहर इति अवकुत्सिते. —b) अ १८-४-३७ इदं कसांबु चपनेन चितम्.

एतेषां मे देहीति होवाच । तानस्मै प्रददौ । हन्तानुपानमिति । उच्छिष्टं वै मे पीतः स्यादिति होवाच ॥ ३ ॥

a) ऐवा ३-३८ एताभिर्वा इन्द्रस्तृतीयसवनमन्त्रपित्रत्, तदनुपानीयानामनुपानयित्वम्; श्रवा १-२-३-४१ यथा परिविष्य अनुपाययेत्. —b) तैसं ७-३-२०-१ उच्छिष्टाय स्वाहा; मनु ४-१५१ उच्छिष्टात्रं ... द्वादेव समाचरेत्; ११-१४८ शूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वापः.

न स्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति । न वा अजीविष्यमिमानस्वादन्निति होवाच ।
कामो म उदपानमिति ॥ ४ ॥

1) Is it कामे as in छां ४-१-२ or कामम् as in छां ६-७-१ ?

स ह खादित्वाऽतिशेषाञ्जायाया आजहार । साऽग्न एव सुभिर्क्षा वभूव ।
तान्प्रतिगृह्य निदधौ ॥ ५ ॥

a) Fem. of सुभिर्क्ष adj.

स ह प्रातः संजिहीन उवाच । यद्वतान्नस्यै लभेमहि, लभेमहि धनमात्राम् ।
राजाऽसौ यक्ष्यते । स मा सर्वैरार्षिर्व्यैर्दृणीतेति ॥ ६ ॥

1) I. e. अन्नस्य (मात्राम्) लभेमहि, लभेमहि धन(स्य) मात्राम्.

a) क ३-५१-४ सं सद्गते पुरुषापो जिहीते; तैसं ७-१-१९-३ संस्थास्यते स्वाहा संजिहानाय स्वाहा; ऐवा ७-१५ संजिहानस्तु द्वारः; श्रवा १-६-३-३६ स विलसैः पर्वभिः न शशाकं संहातुम्; श्रवा ४-२-२-११ यदा वै तान्तः प्राणं लभते अथ स संजिहीते. —b) क १०-११७ which is called धनान्नदान (सूक्त). —c) Cp क १-१४-६ विश्वा विद्वौ आर्त्विज्या धीर पुष्यासि.

तं जायोवाच । हन्त पत इम एव कुल्माषा इति । तान्खादित्वाऽभुं यज्ञं
विततमेयाय ॥ ७ ॥

तत्रोद्गातृर्नास्तावे स्तोष्यमाणानुपोपविवेश । स ह प्रस्तोतारमुवाच ॥ ८ ॥

a) तैसं ३-२-४-१ आस्तावः कलशः सोमः...; श्रवा २-२-४-११ इयमेव पृथिवी आस्तावः; श्रवा १३-५-१-१६ स्तुते बहिष्पवमाने अभ्यमास्तावमाक्रमयन्ति; जैत्रा ३-११६ आयतनमास्तावः.

प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तौवमन्वायत्ता, तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि, मूर्ध्ना ते विपति-
प्यतीति ॥ ९ ॥

a) वृ १-३-२८. —b) तांवा १२-१०-७ मुखं हि साम्नः प्रस्तावः.

एवमेवोद्गातारमुवाच । उद्गातर्या देवतोद्गीधमन्वायत्ता, तां चेदविद्वानुद्गास्यसि,
मूर्ध्ना ते विपतिप्यतीति ॥ १० ॥

एवमेव प्रतिहर्तारमुवाच । प्रतिहर्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता, तां चेदविद्वान्प्रति-
हरिष्यसि, मूर्ध्ना ते विपतिप्यतीति । ते ह सभारतास्तूष्णीमासांचक्रिरे ॥ ११ ॥

॥ इति दशमः खण्डः ॥

ā) तैसं 3-3-2-1 अग्निः प्रस्तोता...महंतः प्रतिहर्तारः; श्रवा 4-3-4-22 प्रतिहर्त्त उत्तमाय ददाति; तांवा 25-15-3 ग्लान्वाभ्राजगावश्च प्रस्तोतृप्रतिहर्तारौ. —b) Only here in Vedic literature. —c) ऋ 2-43-3 तूष्णीमासीनः; तैसं 2-6-4-2 तूष्णीं चतुर्थं हरति; ऐवा 2-31 देवा एतं तूष्णींशंसमपश्यन्; तैर्वा 2-1-2 8 यजुषा अन्यत्, तूष्णीमन्यत्, श्रवा 7-3-2-2 यत्तूष्णीं सर्वं वा अनिरुक्तम्; वृ 21-13, प्र 6-1; कौ 4-18; cp गाय 43-15 *tuṣṇā-maitis* (silent meditation). Cp जोषम् from जुष्, like तूष्णीम् from तुष्.

अथ हैनं यजमान उवाच । भगवन्तं वा अहं विविदिपाणीति । उपस्तिरस्मि चाक्रायण इति होवाच ॥ १ ॥

स होवाच । भगवन्तं वा अहमेभिः सर्वैरार्त्विज्यैः पर्येषिपम् । भगवतो वा अहमर्वित्याज्ज्यानृपि ॥ २ ॥

1) Max Muller suggests अवित्त्वा as in छां 1-2-9 एतमु ... अवित्त्वा संत्क्रामति.

भगवाश्स्वेव मे सर्वैरार्त्विज्यैरिति । तथेति । अथ तर्ह्येत एव समर्त्तिष्टयाः स्तुवताम् । यावत्स्वेभ्यो धनं दद्यास्तावन्मम दद्या इति । तथेति ह यजमान उवाच ॥ ३ ॥

α) Only here in Vedic literature.

अथ हैनं प्रस्तोतोपससाद । प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान् प्रस्तोष्यसि मूर्ध्ना ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत् । कतमा सा देवतेति ॥ ४ ॥

प्राण इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति । प्राणमभ्युज्जिह्वे । सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता । तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यो मूर्ध्ना ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥ ५ ॥

α) Cp प्राण and अन्न in वृ 5 12 1 with प्राण and अन्न here, with आदित्य added on; वृ 1-5-14; छा 6 7; तै 3 3, प्र 2 4, ब्रह्म 1-1-23 and 28.

अथ हैनमुद्गातोपससाद । उद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्ध्ना ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत् । कतमा सा देवतेति ॥ ६ ॥

α) सूत्रनिपात 983 मुद्रा कलत्रु सत्तथा.

आदित्य इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्तं गायन्ति । सैषा देवतोद्गीथमन्वायत्ता । तां चेदविद्वानुद्गास्यो मूर्ध्ना ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥ ७ ॥

α) छां 1-3-1 (उयन्),

अथ हैनं प्रतिहर्तोपससाद । प्रतिहर्तव्या देवता प्रतिहारमेन्वायत्ता । तां चेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भूषानिवाचत् । कृतमासा देवतेति ॥ ८ ॥

अन्नमिति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्ति । सैषा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता । तां चेदविद्वान्प्रत्यहरिष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति तथोक्तस्य मयेति ॥ ९ ॥

a) तै ३.२.

॥ इत्येकादशः खण्डः ॥

अथातः शौवं उद्रीयः । तद्ध वको दालभ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः स्वाध्यायमुद्ब्रज ॥ १ ॥

a) Here follows a satire like ऋ ७.१०३ (मण्डूकसूक्त). —b) शौवं from श्वस् (tomorrow) rather than from श्वन् (dog)? Cp कान्यायन on पा ६.४.१४४ शुनः सकोचे उपसंत्पानम्. —c) शब्दा ११.५ ७.१ प्रिये स्वाध्यायप्रवचने भवतः... .. एवं विद्वान् स्वाध्यायमधीते.

तस्मै श्वा श्वेतः प्रादुर्वभूव । तमन्ये श्वान उपसमेत्योचुः । अन्नं नो भगवानागार्यतु । अशनायाम वा इति ॥ २ ॥

a) छां १.७.९.

१.११.९

तान्दोवाचेहैव मा प्रातरुपसमीयातेति । तद्ध वको दालभ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः प्रतिपालयांचकार ॥ ३ ॥

ते ह यथैवेदं बहिष्पर्वमानेन स्तोष्यमाणाः सः सर्वाः सर्पन्तीत्येवमाससृष्टुः । ते ह समुपविश्य हिं चक्रुः ॥ ४ ॥

१) शांकरपाठ — यथैवेह.

a) ऐवा २ २२ उभयेषां वा एष देवमनुष्याणां भक्षो यद् बहिष्पर्वमानः, शब्दा ४.२.५.९ तस्मादन्न बहिष्पर्वमानेन स्तुवते; तांवा ६.७.२४ चत्वालमवेक्ष्य बहिष्पर्वमान स्तुवन्ति. —b) ऋ १० ७२ ६ सुसंख्याः.

ओ३मदा३म । ओ३ पिवा३म । ओ३ देवो वरुणः प्रजापतिः सविता२ ऽन्नमिहार्२ ऽऽहरत् । अन्नपते३ ऽन्नमिहार्२ ऽऽहरत् २ ऽऽहरो३मिति ॥ ५ ॥

a) वासं ११.८३ अन्नपते अन्नस्य नो देहि, अ १३ ३.७ यो अन्नादो अन्नपतिर्वभूव; १९.५५ ५ अन्नादयम् अन्नपतये रुद्राय नमो अग्नये.

॥ इति द्वादशः खण्डः ॥

अयं वाव लोको हार्जकारः । वायुर्हार्जकारः । चन्द्रमा अर्धकारः । आत्मेर्हार्जकारः ।

अग्निरीकारः ॥ १ ॥

α) तै ३-१० (हा३३); मभा १२-२८५-२५ (Bombay Ed.) हायिहायिदुवाहायि हातुहायि तथाऽसकृत. —b) जैबा ३-१०७ एतानयकारण. —c) तांबा १०-१-१ यदिह-कारेणाम्पस्तं तत् पञ्चाहो रूपम्. —d) जैबा ३-१०९ तान्यः ... प्रायच्छदेतानीकारान्; देवा १-२ ईकारणिषनानि आग्नेयानि.

आदित्य ऊकारः । निर्हव एकारः । विश्वे देवा औहोयिकारः । प्रजापतिर्हिकारः ।

माणः स्वरः । अन्नं या । वाग्विराट् ॥ २ ॥

α) तांबा ५-८-२ निहव एतानि सोमानि; पद्मा १-१ ते देवा निहवमेवाकुर्वत बहो३५ सुबहो३मिति, पा ३-३-७२ हः संप्रसारणं च न्यग्युपविषु. —b) जैबा १-१४१ अविता जरापितृणाम् आओ-होहापिशताम् —c) छां १-४-४. —d) क १०-१८९-३ वि राजति वाक्

अनिरुक्तस्त्रयोदशः स्तोभः संचरो हुंकारः ॥ ३ ॥

α) शबा ३-१-३-२३ सोऽस्य संचरो भवति आ सुत्यायै; गोबा २-१-२१, २३ पञ्चसंचराणि, पद्मसंचराणि इतीपि.

दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहः । अन्नवानन्नादो भवति । य एतामेव५ साम्नामुपनिर्षदं वेदोपनिषदं वेद ॥ ४ ॥

α) छां १-३-७; २-३-३.

॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

समस्तस्य खलु साम्नं उपासनं साधु । यत्खलु साधु तत्सामेत्याचक्षते । यदसाधु तदसामेति ॥ १ ॥

α) ऐबा ३-२३ यः श्रेष्ठतामश्नुते स सामन् भवति । असामन् य इति हि निन्दन्ति.

तदुताप्याहुः । साम्नैर्नमुपागादिति साधुर्नैर्नमुपागादित्येव तदाहुः । असाम्नैर्-नमुपागादित्यसाधुर्नैर्नमुपागादित्येव तदाहुः ॥ २ ॥

अत्रोताप्याहुः । साम्नो वतेति यत्साधु भवति । साधु वतेत्येव तदाहुः । असाम्नो वतेति यदसाधु भवत्यसाधु वतेत्येव तदाहुः ॥ ३ ॥

स य एतदेवं विद्वान्साधु सामेत्युपस्तेऽभ्याशो ह यदेन साधवो धर्मा आ
च गच्छेयुरूप च नमेयुः ॥ ४ ॥

a) छां ३-१९-४. —b) Cp शब्दा ११-५-७-१ प्रज्ञा वर्धमाना चतुरो धर्मानभिनिष्पाद-
यति ब्राह्मण्यं प्रतिरूपचर्यो यशो लोकपक्वितम्.

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

लोकेषु पञ्चविधः सामोपासीत । पृथिवी हिंकारः । अग्निः प्रस्तावः । अन्तरि-
क्षमुद्गीथः । आदित्यः प्रतिहारः । द्यौर्निधनम् । इत्यूर्ध्वेषु ॥ १ ॥

a) शब्दा १२-२-३-४ कयमूर्ध्वैः स्तोमैर्विषुवन्तमुपागातावृत्तैर्मामिति.

अयाऽऽवृत्तेषु । द्यौर्हिंकारः । आदित्यः प्रस्तावः । अन्तरिक्षमुद्गीथः । अग्निः
प्रतिहारः । पृथिवी निधनम् ॥ २ ॥

a) See note on the previous section.

कल्पन्ते हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्वाऽऽवृत्ताथ य एतदेवं विद्वान्लोकेषु पञ्चविधः
सामोपास्ते ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

दृष्टौ पञ्चविधः सामोपासीत । पुरोवातो हिंकारः । मेघो जायते स प्रस्तावः ।
वर्षति स उद्गीथः । विद्योतते स्तनयति स प्रतिहारः । उद्गृह्णाति तन्निधनम् ॥ १ ॥

a) जै १-१२-९; १-३६-१. —b) अ ९-६-४५ तस्या उपा हिंक्रुणोति सविता प्रस्तौति
बृहस्पतिरूर्जया उद्ग्रायति, त्वष्टा प्रष्ट्या प्रतिहरति, विधे देवा निधनम्... et passim.

वर्षति हास्मै-वर्षयति ह य एतदेवं विद्वान्दृष्टौ पञ्चविधः सामोपास्ते ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

सर्वास्वप्सु पञ्चविधः सामोपासीत । मेघो यस्तेषु वेते स हिंकारः । यद्वर्षति स
प्रस्तावः । योः प्राच्यः स्यन्दन्ते स उद्गीथः । योः प्रतीच्यः स प्रतिहारः । समुद्गी-
निधनम् ॥ १ ॥

न हाप्सु प्रैत्यर्प्सुमान्भवति य एतदेवं विद्वान्सर्वास्वप्सु पञ्चविधं
सामोपास्ते ॥ २ ॥

α) ऐवा 7-7 अग्नये अप्सुमते, also in श्रवा 12.4.4.

॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥

ऋतुषु पञ्चविधं सामोपासीत् । वसन्तो हिंकारः । ग्रीष्मः प्रस्तावः । वर्षा
उद्गीथः । शरत्प्रतिहारः । हेमन्तो निधनम् ॥ १ ॥

α) Cp जै 1-12-7; 1-35.

कल्पन्ते हास्मा ऋतव ऋतुमान्भवति य एतदेवं विद्वानृतुषु पञ्चविधं
सामोपास्ते ॥ २ ॥

α) तैत्ति 2.6.16.1 अग्निवातान्तुमतो हवामहे; ताव्वा 14.12.9 ऋतुमन्ति पूर्वाण्यहानि.

॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥

पशुषु पञ्चविधं सामोपासीत् । अर्जा हिंकारः । अवयः प्रस्तावः । गर्ग उद्गीथः ।
अन्वाः प्रतिहारः । पुरुषो निधनम् ॥ १ ॥

α) सप्त मायाः पशवः with the addition of गर्ग and अन्वतर. Cp अ 3-10-6;
वासं 9-32; तैत्ति 7-2-2-1; ताव्वा 2.14-2 (पञ्च पशवः); अ 11-2-9 तत्रेमे पञ्च पशवो विभक्ता
गावो अन्वाः पुरुषा अजावयः.

भवन्ति हास्य पशवः पशुमान्भवति य एतदेवं विद्वान्पशुषु पञ्चविधं सामो-
पास्ते ॥ २ ॥

॥ इति षष्ठः खण्डः ॥

माणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत् । माणो हिंकारः । वाक् प्रस्तावः ।
चक्षुर्द्गीथः । श्रोत्रं प्रतिहारः । मनो निधनम् । परोवरीयांसि वा एतानि ॥ १ ॥

α) जै 1-13-5.

परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकाज्जयति य एतदेवं विद्वान्माणेषु
पञ्चविधं परोवरीयः सामोपास्ते । इति तु पञ्चविधस्य ॥ २ ॥

॥ इति सप्तमः खण्डः ॥

अथ सप्तविधस्य । वाचि सप्तविधः सामोपासीत । यत्किंच वाचो हुमिति स
हिंकारः । यत्प्रोति स प्रस्तावः । यदेति स आदिः ॥ १ ॥

यदुदिति स उद्गीथः । यत्प्रतीति स प्रतिहारः । यदुपेति स उपद्रवः । यन्नीति
तन्निधनम् ॥ २ ॥

दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहः । अन्नवानन्नादो भवति । य एतदेवं
विद्वान्वाचि सप्तविधः सामोपास्ते ॥ ३ ॥

a) छां 1-3-7; 1-13-4.

॥ इति अष्टमः खण्डः ॥

अथ खल्वमुपादित्यः सप्तविधः सामोपासीत । सर्वदा समस्तेन साम । मां प्रति
मां प्रतीति सर्वेण समस्तेन साम ॥ १-॥—

a) जै 1-12 5. —b) तैसं 6 5 4-2 सर्व एव मन्यते मां प्रति उदगादिति.

तस्मिन्निमानि सर्वाणि भूतान्यन्वायत्तानीति विद्यात् । तस्य, यत्पुरोदयात्स
हिंकारः । तदस्य पशवोऽन्वायत्ताः । तस्मात्ते हि कुर्वन्ति । हिंकारभाजिनो ह्येतस्य
साम्नः ॥ २ ॥

a) जै 1-11-12

अथ यत्पर्यपोदिते स प्रस्तावः । तदस्य मनुष्या अन्वायत्ताः । तस्मात्ते
प्रस्तुतिकामाः पशवः साकामाः । प्रस्तावभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ३ ॥

a) Cp श्रुता 4-5-2-17 प्रयमावशान्तेष्वंगारेषु; जैत्रा 1-5 स्रुष्टुष्टायाम्, अस्तमिते, तांवा
12 6 8 स्रुष्टायाम्, अनुदित आदित्ये; नि 7-23 प्रयमसमावृत्ते आदित्ये, जै 3-14-8 स ययाण्ड
प्रयमनिर्णिगं where प्रयम means 'just.'

अथ यत्सर्गविवेलायाः स आदिः । तदस्य वयाः स्यन्वायत्तानि । तस्मात्तान्य-
न्तरिक्षेऽनारम्बणान्यादायाऽऽत्मानं परिपतन्ति । आदिभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ४ ॥

ॐ ५-७ ३ उगीर्थात् सर्गवे प्रातस्त्रो मर्त्यादिने उदितो सूर्यस्य; तत्रां 1-11 9-2 विरहः पशवः
प्रेते—प्रातः संगवे सायम्; 12-1-1 8 आ मर्त्यादिने मर्त्या सहे वराणि. —७ ३ जै 1-11 6-5 अन्तरिक्षे
तदवीर्येयाम् अनास्थाने अमरणे समुदे, 1-18 2-6 अन्तरिक्षे, तमासि प्रविद्धम्; 7-10 4-3 अनात्मणे
तमासि प्र विध्यतम्; च 3-1-6.

अथ यत्संप्रति मिष्यन्दिर्नेष्टोऽद्वीयः । तदस्य देवा । अन्वायत्ताः । तस्मात्ते सत्तमाः प्राजापत्यानिम् । उदगीथभाजिनो द्वेतस्य साम्नः ॥ ५ ॥

a) शब्दा 8 6 3 11 संप्रति योनौ रेतः प्रजातिं दधाति.

अथ यदूर्ध्वं मध्यन्दिनात्प्रागपराह्वात्स प्रतिहारः । तदस्य गर्भा अन्वायत्ताः । तस्मात्ते प्रतिहृता नावपद्यन्ते । प्रतिहारभाजिनो द्वेतस्य साम्नः ॥ ६ ॥

a) अ 5-17-7 ये गर्भा अवपद्यन्ते.

अथ यदूर्ध्वमपराह्वात्प्रागस्तमयात्स उपद्रवः । तदस्याऽऽरण्या अन्वायत्ताः । तस्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा कक्षं श्वभ्रमिष्युपद्रवन्ति । उपद्रवभाजिनो द्वेतस्य साम्नः ॥ ७ ॥

a) अ 6 45-31 उरुः कक्षो न गात्रच्यः; 10 28 4 क्रीडा वराहं निरतक्त कदात्, वासं 16-19 नमो मंत्रिणे वाणिजाय कक्षाणां पतये नमः. —b) अ 2 27-5 परि श्वत्रेव दुरितानि वृज्याम्; शब्दा 5-2 3-2 स यत्र स्वकृतं वेरिण विन्दति श्वभ्रप्रदं वा; 11-2-3 8 अथ यदूर्ध्वं चकुर्यथा श्वभ्राः प्रदरा एव तदास.

अथ यत्प्रथमास्तमिते तन्निधनम् । तदस्य पितरोऽन्वायत्ताः । तस्मात्तान्निदधाति । निधनभाजिनो द्वेतस्य साम्नः । एवं खल्वमुमादित्यः सप्तविधः सामोपास्ते ॥ ८ ॥

॥ इति नवमः खण्डः ॥

अथ खल्वात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविधः सामोपासीत । द्विकार इति त्र्यक्षरम् । प्रस्ताव इति त्र्यक्षरम् । तत्समम् ॥ १ ॥

आदिरिति द्व्यक्षरम् । प्रतिहार इति चतुरक्षरम् । तत इहैकम् । तत्समम् ॥ २ ॥

उदगीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समं भवति । अक्षरमतिशिष्यते त्र्यक्षरम् । तत्समम् ॥ ३ ॥

a) छां 1-10-5; 6-7-3; 8-1-4; 8-15 1.

निधनमिति त्र्यक्षरम् । तत्सममेव भवति । तानि ह वा एतानि द्वाविंशतिरक्षराणि ॥ ४ ॥

एकैविंशत्याऽऽदित्यमाप्नोति । एकैविंशो वा इतोऽसावादित्यः । द्वाविंशेन परमादित्याज्जयति । तन्नाकम् । तद्विशोक्तम् ॥ ५ ॥

a) श्रवा १.३.५.११ एकविंशतिं सामिधेनीः...एकविंशो ये एष तपति. —b) ऋ १०.१२१.५ येन स्वः स्तमितं येन नाकः; श्रवा ८.४.१.२४ नहि तत्र गताय कस्मै चन अकम्; तांब्रा १०.१.१८ तपु नाकमित्याहुः नहि प्रजापतिः कस्मै चन अकम्; नि २.१४ कमिति सुखनाम तत्प्रतिषिद्धं प्रतिषिच्येते. —c) छां ८.१.५; मै ६.२५; वृ ५.१०.१ अशोकम्.

आमोतीहाऽऽदित्यस्य जयम् । परो हास्याऽऽदित्यजयाज्जयो भवति य एतदेवं
त्रिद्वानात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविधः सामोपास्ते सामोपास्ते ॥ ६ ॥

॥ इति दशमः खण्डः ॥

मनो हिंकारः । वाक्प्रस्तावः । चक्षुरुद्वीधः । श्रोत्रं प्रतिहारः । प्राणो निधनम् ।
एतद्वायत्रं प्राणेषु मोतम् ॥ १ ॥

a) Cp छां २.७.१ with interchange of मनः and प्राण.

स य एवमेतद्वायत्रं प्राणेषु मोतं वेद । प्राणी भवति । सर्वमायुरेति ।
ज्योग्जीवति । महान्प्रजया पशुभिर्भवति । महान्कीर्त्या । महामनाः स्यात् ।
तद् व्रतम् ॥ २ ॥

a) ऋ १.१३६.६ ज्योग्जीवन्तः प्रजया संचेमहि; श्रवा १०.५.६.५ तयाम्यो भूयः प्रयच्छति
ता ज्योक्तमानीवन्ति. —b) ऋ १०.१०३.९ महामनसां देवानां जगतां घोष उदस्थात्.

॥ इत्येकादशः खण्डः ॥

अभिमन्यति स हिंकारः । धूमो जायते स प्रस्तावः । ज्वलति स उद्वीधः ।
अद्भारा भवन्ति स प्रतिहारः । उपशाम्यति तन्निधनम् । सऽशाम्यति तन्निधनम् ।
एतद्रथन्तरमग्नौ मोतम् ॥ १ ॥

स य एवमेतद्रथन्तरमग्नौ मोतं वेद । ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति । सर्वमायुरेति ।
ज्योत्जीवति । महान् प्रजया पशुभिर्भवति । महान् कीर्त्या । न प्रत्यङ्मदिमाचामेन्न
निष्ठीवत् । तद् व्रतम् ॥ २ ॥

॥ इति द्वादशः खण्डः ॥

उर्ध्वमन्त्रयते स हिंकारः । झपयते स प्रस्तावः । स्त्रिया सह शेते स उद्गीथः ।
प्रति स्त्री सह शेते स प्रतिहारः । कालं गच्छति तन्निधनम् । पारं गच्छति तन्निधनम् ।
एतद्दामदेव्यं मिथुने प्रोतम् ॥ १ ॥

a) कं 9-112-4 हसनामुपमंविणः; शब्दा 3-2 1-19 तस्माद् स्त्री पुंसोपमंविताऽऽरकादेवामे
असृपति; पा 1-3 47 भासन उपमंविणेणु वदः. —b) क 10-10-7 समाने योनौ सहशेय्याय;
अ 18-1-8.

स य एवमेतद्दामदेव्यं मिथुने प्रोतं वेद । मिथुनी भवति । मिथुनान्मिथुनात्म-
जायते । सर्वमायुरेति । ज्योग्जीवति । महान्प्रजया पशुभिर्भवति । महान्कीर्त्या ।
न काचन परिहरेत् । तद्ब्रतम् ॥ ३ ॥

a) Beginnings of ताविक philosophy.

॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥

उर्ध्वमन्त्रिकारः । उदितः प्रस्तावः । मध्यन्दिन उद्गीथः । अपराह्णः प्रतिहारः ।
अस्तं यन्निधनम् । एतद्बृहदादित्ये प्रोतम् ॥ १ ॥

a) अ 9-6-46 तस्मा उपनत्सूर्यो हिंक्रुणोति.

स य एवमेतद्बृहदादित्ये प्रोतं वेद । तेजस्व्यन्नादो भवति । सर्वमायुरेति ।
ज्योग्जीवति । महान् प्रजया पशुभिर्भवति । महान्कीर्त्या । तपन्तं न निन्देत् ।
तद्ब्रतम् ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥

अर्ध्राणि संपुवन्ते स हिंकारः । मेघो जायते स प्रस्तावः । वर्षति स उद्गीथः ।
विद्योतते स्तनयति स प्रतिहारः । उद्गृह्णाति तन्निधनम् । एतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतम् ॥ १ ॥

a) अ 9 6-47 तस्मा अग्नौ भवन् हिंक्रुणोति Cp छां 2-3-4.

स य एवमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतं वेद । विरूपाश्च सुरूपाश्च पशुनवरुण्ये ।
सर्वमायुरेति । ज्योग्जीवति । महान्प्रजया पशुभिर्भवति । महान् कीर्त्या । वर्षन्तं न
निन्देत् । तद्ब्रतम् ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥

वसन्तो हिंकारः । ग्रीष्मः प्रस्तावः । वर्षा उद्गीथः । शरत् प्रतिहारः । हेमन्तो निधनम् । एतद्वैराजमृतुषु प्रोतम् ॥ १ ॥

α) श्रुत्वा 2.2.3.9 यदैव उदेति अथ वसन्तः ... Cp छां 2.5.

स य एवमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतं वेद । विराजति प्रजया । पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । सर्वमायुरेति । ज्योग्जीवति । महान्प्रजया पशुभिर्भवति । महान् कीर्त्या । ऋतून् निन्देत् । तद्व्रतम् ॥ २ ॥

॥ इति षोडशः खण्डः ॥

पृथिवी हिंकारः । अन्तरिक्षं प्रस्तावः । द्यौरुद्गीथः । दिशः प्रतिहारः । समुद्रो निधनम् । एताः शक्वर्यो लोकेषु प्रोताः ॥ १ ॥

α) ऋ 7.83.4 यच्छकरीषु बृहता खेणः, 10.71.11 गायत्रं त्वो गायति शकरीषु; अ 13.1.5 कामं दुष्तापामिह शकरीभिः; नि 1.8 शक्ये ऋचः शक्नोतेः.

स य एवमेताः शक्वर्यो लोकेषु प्रोता वेद । लोकी भवति । सर्वमायुरेति । ज्योग्जीवति । महान्प्रजया पशुभिर्भवति । महान्कीर्त्या । लोकान् निन्देत् । तद्व्रतम् ॥ २ ॥

α) श्रुत्वा 11.8.4.5 न मम लोकी त्वहं भविष्यामि; मु 2.2.2.

॥ इति सप्तदशः खण्डः ॥

अजा हिंकारः । अवयः प्रस्तावः । गाव उद्गीथः । अश्वाः प्रतिहारः । पुरुषो निधनम् । एता रेवत्यः पशुषु प्रोताः ॥ १ ॥

α) ऋ 1.30.13 रेवतीः नः सप्तमादः सन्तु, अ 13.1.5 तस्मे ते यावापृथिवी रेवतीभिः.

स य एवमेता रेवत्यः पशुषु प्रोता वेद । पशुमान्भवति । सर्वमायुरेति । ज्योग्जीवति । महान्प्रजया पशुभिर्भवति । महान्कीर्त्या । पशून् निन्देत् । तद्व्रतम् ॥ २ ॥

॥ इत्यष्टादशः खण्डः ॥

लोम हिंकारः । त्वक् प्रस्तावः । मांसमुद्गीथः । अस्थि प्रतिहारः । मज्जा निधनम् । एतग्रज्ञायज्ञीयमङ्गेषु श्रोतम् ॥ १ ॥

a) Cp क 1-168 1 यज्ञायज्ञा वाः समना तु त्वर्वाणि, 6 48 1 यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरागिरा च दक्षसे

स य एवमेतग्रज्ञायज्ञीयमङ्गेषु श्रोतं वेद । अङ्गी भवति । नाङ्गेन विहूर्छति । सर्वमायुरेति । ज्योग्जीवति । महान्मज्जया पशुभिर्भवति । महान्कीर्त्या । संवत्सरं मज्ज्ञो नाश्रीयात् । तद्व्रतम् । मज्ज्ञो नाश्रीयादिति वा ॥ २ ॥

a) कास 25 5 य द्विष्यात्तस्य हूर्छयेत्, 32 6 न यज्ञाद् हूर्छति, न अस्मायज्ञो हूर्छति.

॥ इत्येकोनविंशः खण्डः ॥

अग्निर्हिंकारः । वायुः प्रस्तावः । आदित्य उद्गीथः । नक्षत्राणि प्रतिहारः । चन्द्रमा निधनम् । एतद्राजनं देवतासु श्रोतम् ॥ १ ॥

स य एवमेतद्राजनं देवतासु श्रोतं वेद । एतासामेव देवतानां सलोकतां साष्टितां सायुज्यं गच्छति । सर्वमायुरेति । महान्मज्जया पशुभिर्भवति । महान्कीर्त्या । ब्राह्मणान् निन्देत् । तद्व्रतम् ॥ २ ॥

a) तैत्ति 3 9 20 2 एतासामेव देवतानां सायुज्यं साष्टितां समानलोकतामाप्नोति, तांश्च 25 18 6 ब्रह्मणः सलोकतां साष्टितां सायुज्यं गच्छन्ति

॥ इति विंशः खण्डः ॥

त्रयी विद्या हिंकारः । त्रय इमे लोकाः स प्रस्तावः । अग्निर्वायुरादित्यः स उद्गीथः । नक्षत्राणि वयांसि मरीचयः स प्रतिहारः । सर्पा गन्धर्वाः पितरस्तन्निधनम् । एतत्साम सर्वस्मिन्श्रोतम् ॥ १ ॥

Cp in general जै 1 19 2.

a) छां 3 15 6

स य एवमेतत्साम सर्वस्मिन्श्रोतं वेद सर्वं ह भवति ॥ २ ॥

a) वृ 3 6 1, 3 8 7, छां 2 11-16.

तदेष श्लोकः ।

यानि पञ्चधा त्रीणि त्रीणि तेभ्यो न ज्ञाप्यः परमन्यदस्ति ॥ ३

1) In this verse the metrical scheme seems to be 9-11, 9-11 syllables. Bohtlingk substitutes सन्ति for the second श्रीणि.

a) वृ 2-3-6.

यस्तद्वेद स वेद सर्वम् । सर्वा दिशो बलिमस्मै हरन्ति । सर्वमस्मीत्युपासीत । तद्वर्त तद्व्रतम् ॥ ४ ॥

a) क 1-70-5 भ्रान्ति विश्वे बलिम् ...; 5-1-10 तुभ्यं भ्रान्ति क्षितयो बलिम्; 7-18-19 बलिं जभुरश्व्यानि शीपाणि; 7-6-5 विशश्वके बलिहृतः सहोभिः.

॥ इत्येकविंशः खण्डः ॥

“विनिर्दिं साम्नो वृणे पशव्यमित्यग्नेरुद्गीयः । अनिरुक्तः प्रजापतेः । निरुक्तः सोमस्य । मृदु श्रृङ्गं वायोः । श्रृङ्गं धलवदिन्द्रस्य । भ्रौञ्चं बृहस्पतेः । अपध्वान्तं वरुणस्य । तान्सर्वानेवोपसेवेत । वारुणं त्वेव वर्जयेत् ॥ १ ॥

a) ऐमा 6-32 नी धीव नर्देत् स तासां न्युदत्तः; तांवा 7-1-3 द्वित्रवर्देत् हिंक्र्यात्तृतीयम्. —b) जै 1-37, 51, 52. —c) अ 20-133-5 श्रृङ्गायो श्रृङ्गिकायां श्रृङ्गमेवावगूहति. शम्बा 4-1-5-19 श्रृङ्गानि पात्राणि भवन्ति; 9-1-2-40 असौ वा आदित्यो हृदयं श्रृङ्गः; तांवा 2-2-3 श्रृङ्गेव तु वा ईश्वरा पशून्निमृजः; पा 2-1-33 पूर्वसदृशसमानार्थकलहनिपुणमिग्रश्रृङ्गे. —d) क 8-6-13 यदस्य मन्युरर्चनीत; 10-73-11 अप ध्वान्तं ऊर्णुहि; जै 1-52-8; पा 7-2-18 ध्वान्त...तमः.

अमृतत्वं देवेभ्य आगायानीत्यागायेत् । स्वधां पितृभ्य आशां मनुष्येभ्यः स्तृणोदकं पशुभ्यः. स्वर्गं लोकं यजमानायान्नमात्मन आगायानीत्येतानि मनसा ध्यायन्नप्रमत्तः स्तुवीत ॥ २ ॥

a) Is it प्रजामृतत्वम्? Cp अ 11-1-34 प्रजामृतत्वमुत दीर्घमायुः; क 5-4-10 प्रजाभिर्मे अमृतत्वमस्याम्; तैमा 1-5-5-6 प्रजामनु प्रजापसे तद् ते मर्त्यं अमृतम्; अ 3-11 न हास्य प्रजा दीपते अमृतो भवति.

सर्वे स्वर्गा इन्द्रस्याऽऽत्मानः । सर्व ऊर्ष्माणः प्रजापतेरात्मानः । सर्वे र्षर्शा मृत्योरात्मानः । तं यदि स्वरेषूपालभेत । इन्द्रश्शरणं प्रपन्नोऽभूत् स त्वा प्रति वक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ३ ॥

a) क्रमा 1-11 अष्टौ समानाक्षराणि एते स्वराः; तैमा 1-5 षोडश आदितः स्वराः; अना 1-93 स्वरो अक्षरम्; तै 1-2; छां 1-4-3; 1-4-8; 1-8-4; वृ 1-3 25. —b) क्रमा 1-12 तत् उत्तरे अष्टा ऊर्ष्माणः. —c) क्रमा 1-12 तेषामायाः स्पर्शाः पञ्च ते पञ्चवर्गाः.

अथ यद्येनमृष्यसूपालभेत । प्रजापतिः शरणं प्रपन्नोऽभूत् स त्वा मतिं पेक्ष्य-
तीत्येनं ब्रूयात् । अथ यद्येनः स्पर्शेऽसूपालभेत । मृत्युः शरणं प्रपन्नोऽभूत् स त्वा मतिं
पेक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ४ ॥

a) नि 3-21 पिनाकं, प्रतिपिनष्ट्येन (although the etymology of यास्क is wrong).

सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्या इन्द्रे बलं ददानीति । सर्वे
ऊष्माणोऽग्रस्ता अनिरस्ता विवृता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं परिददानीति । सर्वे
स्पर्शा लेशेनार्नभिनिहिता वक्तव्या मृत्योरात्मानं परिहराणीति ॥ ५ ॥

1) Bohtlingk suggests अभिनिहिताः.

a) जैत्रा 3-105 एते... ऐन्द्रा घोषाः; ऐआ 2-2-2 सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः; क्रमा 13-5
आहुर्घोषं घोषवतामकारम्. —b) तै 1-2. —c) अमा 1-31; तैमा 2-5. —d) क्रमा 14-5
लेशेन वा वचन पीडनं वा; वाप्रा 10-23 लेशोऽवात्सपस्य एतयोः; अमा 2-24 लेशगृतिरापिस्पर्श
शाकदायनस्य. —e) क्रमा 2-13 अथाभिनिहितः संधिः... एकीभवति; वाप्रा 1-114 एकीदृश्यामकारो
लुगभिनिहितः; अमा 3-55 एकारौकारौ पदान्तौ पततः अकारं सोऽभिनिहितः.

॥ इति द्वाविंशः खण्डः ॥

त्रयो धर्मस्कन्धाः । यज्ञोऽध्ययनं दानमिति त्रयम् । तप एव द्वितीयः ।
ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयेन् । सर्व एते
पुण्यलोका भवन्ति । ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ॥ १ ॥

1) Bohtlingk wants to remove अत्यन्तम्... अवसादयन् as mere gloss.

a) क 1-32-5 स्कन्धांसीव कुलितेना विवृत्ता; अ 6-135-1 स्कन्धानपुण्यं ज्ञातयन्;
10-7-38 वृक्षस्य स्कन्धः परित इव शाखाः; तैस 7-3-20-1 स्कन्धोऽस्यः स्वाहा, शाखास्यः स्वाहा, पर्णस्यः...
पुष्पस्यः... फलेस्यः स्वाहा. —b) Cp वृ 4-4-22; वृ 6-2-15; के 4-8; क 2-15; मुं 2-1-7;
छां 5-10-1, 8-15. —c) श्वे 6-21; ब्रह्म 3-4-18-20; मनु 2-2-43 आत्यन्तिकं वसेत्.
—d) शवा 3-6-2-15 पुण्यलोक ईजान इति; ताव्रा 12-1-22 स्वर्गलोकः पुण्यलोको भवति.
—e) Cp श्वे 1-12 आत्मसंस्थम्. Cp ब्रह्मनिष्ठ in मुं 1-2-12; 3-2-10; म 1-1.

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् । तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयी विद्या संमास्रवत् । तामभ्यतपत् ।
तस्या अभितप्ताया एतान्यस्त्राणि संमास्रवन्त भूर्भुवः स्वरिति ॥ २ ॥

— Cp in general ऐमा 5-32; शवा 11-5-8; छां 4-17-1-3; जे 3-15.

तान्यभ्यतपत् । तेभ्योऽभितप्तेभ्य ओंकारः संप्राप्तवत् । तद्यथा शंङ्कुना
सर्वाणि पर्णानि संतुण्णान्येवमोंकारेण सर्वा वाक्संतुण्णा । ओंकार एवेदं
सर्वमोंकार एवेदं सर्वम् ॥ ३ ॥

a) क 1-164-48 तस्मिन्त्साकं विशता न शंकवः; शब्दा 2-1-1-10 शंकुमिश्रं विहन्वात्;
छां 5-1-12 (पङ्क्तीशशंकुः); वृ 6-1-13 (पङ्क्तीशशंकुः). —b) Cp शब्दा 3-5 3-7 तस्मादप्यं
पुरुष आन्तं संतुण्णः; 3-5-4-14 तस्मादिमे प्राणाः पराः संतुण्णाः; 11-2-6-4 तस्मादिदं श्रोत्रमन्तः
संतुण्णम्; जै 1-10-3.

॥ इति त्रयोविंशः खण्डः ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यद्वधूनां प्रातःसवनम् । रुद्राणां माध्यन्दिनं सवनम् ।
आदित्यानां च विश्वेषां च देवानां तृतीयसवनम् ॥ १ ॥

a) श्वे 2-1; 3-21; वृ 4-5-1 ब्रह्मवादिनी. —b) छां 3-16.

एव तर्हि यजमानस्य लोक इति । स यस्तं न विद्यात् कथं कुर्यात् । अयं
विद्वान्कुर्यात् ॥ २ ॥

a) छां 1-1-10 यदेव विद्यया करोति.

पुरा प्रातरनुवाकस्पोपाकरणाज्जघनेन गार्हपत्यस्योदङ्मुख उपविश्य स वासवं
सामाभिगायाति ॥ ३ ॥

a) ऐवा 2-15 प्रजापतौ वै स्वयंहोतारि प्रातरनुवाकं वदयति.

लोकेकद्वारमपावादेरूँ३३ । पश्येम त्वा वयं राँ३३३३३ हुँ३३म् आ ३३
ज्या ३ यो ३ आ ३ २ १ १ १ इति ॥ ४ ॥

a) Cp छां 1-12-5; 2-24-8, 12, 13. —b) I. e. राज्याय; cp वैराज्याय स्वाराज्याय.
छां 2-24-8, 12, 13; ऐवा 8-14 स्वाराज्यं वैराज्यं राज्याय.

अयं जुहोति । नमोऽग्नये पृथिवीक्षिते लोकक्षिते । लोकं मे यजमानाय विन्द ।
एष वै यजमानस्य लोकः । एताऽस्मि ॥ ५ ॥

अत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहा । अपजहि परिधमित्युस्त्योत्तिष्ठति ।
तस्मै वसवः प्रातःसवनं संप्रयच्छन्ति ॥ ६ ॥

a) छां 2-24-15; या 3-3-84 पौ घ. Cp शब्दा 10-5-2-6 अग्निं नाद्रियेत् परिहन्तुम्.

पुरा माध्यान्दिनस्य सवनस्योपाकरणाज्जघनेनाऽऽग्नीध्रीयस्योदङ्मुख उपविश्य स रौद्रं सामाभिगायति ॥ ७ ॥

लो३कद्वारमपावा३र्णू३३ । पश्येम त्वा वयं वैरा ३३३३३ हु३म् आ ३३ ज्या३यो ३ आ ३ २ १ १ १ इति ॥ ८ ॥

a) I. e. वैराज्याय.

अथ जुहोति । नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकक्षिते । लोकं मे यजमानाय बिन्द । एष वै यजमानस्य लोकः । एताऽस्मि ॥ ९ ॥

अत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहा । अपजहि परिधमित्युक्त्वोत्तिष्ठति । तस्मै रुद्रा माध्यान्दिनं सवनं संप्रयच्छन्ति ॥ १० ॥

पुरा तृतीयसवनस्योपाकरणाज्जघनेनाऽऽहवनीयस्योदङ्मुख उपविश्य स आदित्यं स वैश्वदेवं सामाभिगायति ॥ ११ ॥

लो३कद्वारमपावा३र्णू३३ । पश्येम त्वा वयं स्वाँरा ३३३३३ हु३म् आ ३३ ज्या ३ यो ३ आ ३ २ १ १ १ इत्यादित्यम् ॥ १२ ॥

a) I. e. स्वाज्याय.

अथ वैश्वदेवम् । लो३कद्वारमपावा३र्णू३३ । पश्येम त्वा वयं साम्राँ ३३३३३ हु३म् आ ३३ ज्या३ यो३ आ ३ २ १ १ १ इति ॥ १३ ॥

a) I. e. साम्राज्याय.

अथ जुहोति । नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च देवेभ्यो दिविक्षिद्भ्यो लोकक्षिद्भ्यः । लोकं मे यजमानाय बिन्दत ॥ १४ ॥

एष वै यजमानस्य लोकः । एताऽस्म्यत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहा । अपहत परिधमित्युक्त्वोत्तिष्ठति ॥ १५ ॥

तस्मा आदित्याश्च विश्वे च देवास्तृतीयसवनं संप्रयच्छन्ति । एष ह वै यज्ञस्य मात्रा वेद य एवं वेद य एवं वेद ॥ १६ ॥

a) क 10 71-11 यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः.

॥ इति चतुर्विंशः खण्डः ॥

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

असौ वा आदित्यो देवमधु । तस्य द्यौरेव तिरश्चीनवः शः । अन्तरिक्षमर्षूः ।
मरीचयः पुत्राः ॥ १ ॥

Op in general छां ३.१-११ with छां १.६-७; वै २.८; ३.१०; वृ ५.५.

a) अ १०.४५.९ अपूर्णं घृतवन्तम्; अ १८.३.६८ अपूर्णापिहितान्कुम्भात् .. स्वभावन्तो मधुमन्तो घृतश्रुतः.

तस्य ये प्राञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्राच्यो मधुनाड्यः । ऋच एव मधुकृतः ।
ऋग्वेद एव पुष्पम् । ता अमृता आपः । ता वा एता ऋचः ॥ २ ॥

a) छां ३.५४, ३.६१.

एतमृग्वेदमभ्यतपन् । तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यः रसोज्जायत ॥ ३ ॥

a) छां ३.१३.१.

तद्वयक्षरत् । तदादित्यमभितोऽश्रयत् । तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य रोहित-
रूपम् ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता एवास्य दक्षिणा मधुनाड्यः । यजुः एव
मधुकृतः । यजुर्वेद एव पुष्पम् । ता अमृता आपः ॥ १ ॥

तानि वा एतानि यजुः एतेन यजुर्वेदमभ्यतपन् । तस्याभितप्तस्य यशस्तेज
इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यः रसोज्जायत ॥ २ ॥

तद्वयक्षरत् । तदादित्यमभितोऽश्रयत् । तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य शुक्ल-
रूपम् ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्रतीच्यो मधुनाड्यः । सामान्येव
मधुकृतः । सामवेद एव पुष्पम् । ता अमृता आपः ॥ १ ॥

तानि वा एतानि सामान्येतः सामवेदमभ्यतपन् । तस्याभितप्तस्य यशस्तेज
इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यः रसोज्जायत ॥ २.॥

तद्व्यक्षरत् । तदादित्यमभितोऽश्रयत् । तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य कृष्णः
रूपम् ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

अथ येऽस्योदश्चो रश्मयस्ता एवास्योदीच्यो मधुनाड्यः । अथर्वाङ्गिरस
एव मधुकृतः । इतिहासपुराणं पृष्पम् । ता अमृता आपः ॥ १ ॥

ते वा एतेऽथर्वाङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्यतपन् । तस्याभितप्तस्य
यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यः रसोऽजायत ॥ २ ॥

तद्व्यक्षरत् । तदादित्यमभितोऽश्रयत् । तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य परःकृष्णः
रूपम् ॥ ३ ॥

α) परःकृष्णम् as one word; cp छां 1.6.6; cp शम्भा 3.4.4.26 परुर्वीः वा अन्या
उपसदः परोद्दीः अन्याः.

॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥

अथ येऽस्योर्ध्वा रश्मयस्ता एवास्योर्ध्वा मधुनाड्यः । गुहा एवाऽऽदेशा
मधुकृतः । ब्रह्मैव पृष्पम् । ता अमृता आपः ॥ १ ॥

α) शम्भा 10.4.5.1 अथादेशा उपनिषद्ग्रन्थे बृ 3.3.6; के 4.4.

ते वा एते गुहा आदेशा एतद्ब्रह्माभ्यतपन् । तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं
वीर्यमन्नाद्यः रसोऽजायत ॥ २ ॥

तद्व्यक्षरत् । तदादित्यमभितोऽश्रयत् । तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य मध्ये क्षोभत
इव ॥ ३ ॥

ते वा एते रसानाः रसाः । वेदा हि रसाः । तेषामेते रसाः । तानि वा
एतान्यमृतानाममृतानि । वेदा ह्यमृताः । तेषामेतान्यमृतानि ॥ ४ ॥

α) बृ 2.1.20 सत्यस्य सत्यम्.

॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥

तद्यत्पथमममृतं तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना मुखेन । न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्ति । एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्ति । एतस्माद्रूपादुच्यन्ति ॥ २ ॥

स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति । स एतदेव रूपमभिसंविशति । एतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता वसूनामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

॥ इति पष्ठः खण्डः ॥

अथ यद्रद्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजीवन्तीन्द्रेण मुखेन । न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्ति । एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्ति । एतस्माद्रूपादुच्यन्ति ॥ २ ॥

स य एतदेवममृतं वेद रुद्राणामेवैको भूत्वेन्द्रेणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति । स एतदेव रूपमभिसंविशति । एतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावदक्षिणत उदेतोच्चरतोऽस्तमेता रुद्राणामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

॥ इति सप्तमः खण्डः ॥

अथ यत्तृतीयममृतं तद्रादित्या उपजीवन्ति वरुणेन मुखेन । न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्ति । एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्ति । एतस्माद्रूपादुच्यन्ति ॥ २ ॥

स य एतदेवममृतं वेदाऽऽदित्यानामेवैको भूत्वा वरुणेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति । स एतदेव रूपमभिसंविशति । एतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

स यावदादित्यो दक्षिणत उदेतोच्चरतोऽस्तमेता द्विस्तावत्पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेताऽऽदित्यानामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

॥ इति अष्टमः खण्डः ॥

अथ यच्चतुर्थममृतं तन्मरुत उपजीवन्ति सोमेन मुखेन । न वै देवा अश्नन्ति न पिवन्ति । एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्ति । एतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥

स य एतदेवममृतं वेद मरुतामेवैको भूत्वा सोमेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति । स एतदेव रूपमभिसंविशति । एतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

स यावदादित्यः पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेता द्विस्तावदुत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता मरुतामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

॥ इति नवमः खण्डः ॥

अथ यत्पञ्चमममृतं तत्साध्या उपजीवन्ति ब्रह्मणा मुखेन । न वै देवा अश्नन्ति न पिवन्ति । एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्ति । एतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥

स य एतदेवममृतं वेद साध्यानामेवैको भूत्वा ब्रह्मणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति । स एतदेव रूपमभिसंविशति । एतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

स यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता द्विस्तावदूर्ध्वमुदेताऽर्वागस्तमेता साध्यानामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

॥ इति दशमः खण्डः ॥

अथ तत् ऊर्ध्वं उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल एव मध्ये स्थाता । तदेव श्लोकः ॥ १ ॥

न वै तत्र न निम्लोच नोदियाय कदाचन ।

देवास्तेनाहं सत्येन मा विराधिपि ब्रह्मणेति ॥ २ ॥

1) Read निम्लोच (Bohtlingk). This seems to be the correct reading which underwent the following transformations : नि निम्लोच (Cp ऐना 7.16 तं स निनियोज —for निगुयोज) and secondly न निम्लोच BR suggest the reading निमि- (मु !) म्लोच; रंगरामानुज says : निम्लोच इति छान्दोग्यो द्विर्वचनाभावः.

a) अ 1.1 ४ मा श्रुतेन विराधिपि, 3 29 8 माहं प्राणेन...विराधिपि; तांबा 15.12 7 नाहं एकस्मादक्षरादिराधयन्ति.

न ह वा अस्मा उदेति न निम्लोचति । सकृद्विवा ह्वास्मै भवति । य एतामेव
ब्रह्मोपनिषदं वेद ॥ ३ ॥

a) ऐवा 3-44 स वा एष न कदाचन अस्तमेति नोदेति.....न कदाचन निम्लोचति;
छां 8-4-1-2; वृ 4-3-14; क 5-15; श्वे 4-18; मै 6-24. —b) तांवा 8-1-3 दिवेति
निधनमुपयन्ति व्युष्टिर्वै दिवा; 12-6-8 एतद्वै न नक्तं न दिवा.

तद्धेतुं ब्रह्मा प्रजापतय उवाच । प्रजापतिर्मनवे । मनुः प्रजाभ्यः । तद्धेतुदुद्दाल-
कायाऽऽरुणये ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रोवाच ॥ ४ ॥

इदं वाव तज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रेणार्य्याय वाऽन्ते-
वांसिने ॥ ५ ॥

1) v. l. प्राणाप्याय.

a) Cp पा 3-1-128 प्रणाम्योऽसंमतौ. See काशिका for resolution of conflicting
meanings. —b) शत्रा 5-1-5-17 अन्तेवासी वा ब्रह्मचारी; जैत्रा 1-296 तमु ह अन्तेवासिन
ईशांचक्रिरे; 2-55 हस्त्वाशय आलुकेयो धौम्यस्यान्तेवासी आस; छां 4-10-1; वृ 6-3-12;
तै 1-11; पा 4-3-104 कलापिवैशंपायनान्तेवासिभ्यः; 6-2-36 आचार्योपसर्जनश्रान्तेवासी.

नान्यस्मै कस्मैचन । यद्यप्यस्मा इमामग्निः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव .
ततो भूय इत्येतदेव ततो भूर्यं इति ॥ ६ ॥

a) ऐवा 8-15 पृथिव्यै सप्रुद्रपर्यन्ताया एकराट्. —b) तै 2-7. —c) जैत्रा 2-75 पूर्णां
पृथिवीं प्रतिगृह्णीयात्, एकमेव तस्यादां ज्वापः.

॥ इति एकादशः खण्डः ॥

गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच । वाग्वै गायत्री । वाग्वा इदं सर्वं
भूतं गायति च त्रार्यते च ॥ १ ॥

Cp in general वृ 5-14.

a) Popular etymology ! Really वाग्वै is a formation like यजत्र, पतत्र,
संस्कृतत्र, कृन्तत्र, वधत्र, अमत्र in क.

या वै सा गायत्रीर्यं वाव सा येयं पृथिवी । अस्यां हीदं सर्वं भूतं
प्रातिष्ठितम् । एतामेव नातिशीयते ॥ २ ॥

या वै सा पृथिवीर्यं वाव सा यदिदमस्मिन् पुरुषे शरीरम् । अस्मिन्हीमे प्राणां
प्रातिष्ठिताः । एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ३ ॥

a) छां 1-2-1; 2-7-1 (where प्राणाः = पञ्चेन्द्रियाणि); 3-13 1 (where प्राणाः are breaths); 3 15-4.

यद्वै तत्पुरुषे शरीरमिदं वाव तद्यादिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे हृदयम् । अस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिताः । एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ४ ॥

सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री । तदेतद्वचाऽभ्यनूक्तम् ॥ ५ ॥

तान्वानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः ।

पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति ॥ ६ ॥

a) Cp क 10-90-3 with slight changes. —b) Cp अ 9-10-19 त्रिपाद् ब्रह्म पुरुषं वि तष्टे (sic).

यद्वै तद् ब्रह्मेतीदं वाव तद्योऽयं वहिर्धा पुरुषादाकाशः । यो वै स वहिर्धा पुरुषादाकाशः ॥ ७ ॥

a) बृ 2-1-5; 3-7-12; 5-1-1; छां 3-18-1; 4-10-5; 8-1-1; कौ 4-7.

अयं वाव स योऽयमन्तः पुरुष आकाशः । यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशः ॥ ८ ॥

अयं वाव स योऽयमन्तर्हृदय आकाशः । तदेतत्पूर्णममवर्ति । पूर्णमिमवर्तिनीं श्रियं लभते य एवं वेद ॥ ९ ॥

a) बृ 2-1-5; कौ 4-6.

॥ इति द्वादशः खण्डः ॥

तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुं पयः । स योऽस्य प्राङ् सुपिः स प्राणः । तच्चक्षुः । स आदित्यः । तदेतत्तेजोऽन्नाद्यमित्युपासीत । तेजस्व्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥

a) बृ 1-5-3; 3-9-26; छां 3-12 4; 5-19-23; 8-6-1; तै 1-7; प्र 3-5; 4-4; मे 2-6; 6-4; 6-9; 6 33; 7-15. —b) क 8-69-12 सूर्यं सुपिरामिव; कासं 19 1 एतं लोकमन्वचत यत्सुपिः...वैणवी सुपित भवति; पा 5-2-107 ऊप-सुपि-मुष्क-मधो R.

अथ योऽस्य दक्षिणः सुपिः स व्यानः । तच्छ्रोत्रम् । स चन्द्रमाः । तदेतच्छ्रीश्च यशश्चेत्युपासीत । श्रीमान्यशस्वी भवति य एवं वेद ॥ २ ॥

अथ योऽस्य प्रत्यङ् सुपिः सोऽपानः । सा वाक् । सोऽग्निः । तदेतद्ब्रह्मवर्चस-मन्नाद्यमित्युपासीत । ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥

अथ योऽस्योदद् सुपिः स समानः । तन्मनः । स पर्जन्यः । तदेतत्कीर्तिथ्य
व्युष्टिथेत्युपासीत । कीर्तिमान् व्युष्टिमान् भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

अथ योऽस्योर्ध्वः सुपिः स उदानः । स वायुः । स आर्काशः । तदेतदोजश्च
महश्चेत्युपासीत । ओजस्वी महस्वान् भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥

a) Denssen rightly proposes the dropping of स आकाशः and the
insertion of सा त्वक् before स वायुः; cp छां 5.23.2.

ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः । स य एतानेवं पञ्च
ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान् वेदास्य कुले वीरो जायते । प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकं
य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान् वेद ॥ ६ ॥

अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु
लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः । तस्यैषा दृष्टिर्यत्रैतदस्मिञ्छरीरे
स स्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति । तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपि गृह्णा निनदमिव नदयु-
रिषामेरिव ज्वलत उर्ध्वशृणोति । तदेतद् दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत । चक्षुष्यः श्रुतौ
भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ ७ ॥

a) वृ 4.3.2-7; 4.1.16; छां 8.3.4; 8.12.3; क 5.15; सुं 2.2.9-10; प्र 6.5,
श्वे 6.14; जै 1.43.10; ब्रम् 1.1.24. —b) छां 8.1.3. —c) वृ 5.9. —d) शान्ना
8.1.1.9 स्तोत्रतोर्द एकः पक्षपोरुपशुभावः, ऐआ 3.2.4 अमेरेव प्रन्वलतो रपस्येनोपद्भिः.

॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥

सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपसीत । अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो
यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति । स क्रतुं कुर्वीत ॥ १ ॥

एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान्नीहेर्वा यवाद्वा सर्पपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाक-
तण्डुलाद्वा । एष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवो
ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः ॥ ३ ॥

a) Cp in general जै 4.24.13. —b) छां 3.13.7; 8.1.3; बृ 3.7.3; क 2.8;
2.20; श्वे 3.20; मुं 2.2.9; गो 8.9.

सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः । एष म
आत्माऽन्तर्हृदये । एतद् ब्रह्म । एतमितः मेत्याभिसंभविताऽस्मीति यस्य स्यादद्भौ न
विचिकित्सांऽस्ति । इति ह स्माऽऽह शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः ॥ ४ ॥

a) कौ 1.6; क 3.1; 6.5. —b) छां 4.15.5; 5.10.3; 8.13.1; बृ 6.2.15;
कौ 2.14. —b) क 3.54.5; 10.129.6 को अद्वा वेद. —c) शब्र 2.2.4.9 तद्वैतत्
विचिकित्सायै जन्म; बृ 1.5.3; क 1.20; तै 1.11.

॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥

अन्तरिक्षोदरः कोशो भूमिवुध्नो न जीर्यति ।

दिशो ह्यस्य सक्तयो द्यौरस्योत्तरं विलम् ॥

स एष कोशो वसुधानस्तस्मिन्विश्वमिदं श्रितम् ॥ १ ॥

1) Omit सः *metri causa*.

a) Cp क 7.18.17 अथ सक्तोर्वैरपागृध्वदिद्रः; 8.76.12 नयसक्तितृप्तस्पृशम्.
—b) अ 11.2.11 उरुः कोशो वसुधानस्तत्रायम्; 12.1.6 विश्वंभरा वसुधानी प्रतिष्ठा.

तस्य प्राची दिग्बुध्नर्नाम । सहमाना नाम दक्षिणा । राज्ञी नाम प्रतीची ।
सुभूता नामोदीची । तासां वायुर्वत्सः । स य एतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद
न पुत्रोदं रोदिति । सोऽहमेतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद । मा पुत्रोदं
रुदम् ॥ २ ॥

a) कौ 2.8.

अरिष्टं कोशं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना । प्राणं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना । भूः
प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना । भुवः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना । स्वः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽ-
मुना ॥ ३ ॥

a) क 6.54.3 पूर्णश्रक् न रिप्यति न कोशो अवपयते. —b) ऐ 3.12 (अयम्...
अयम्...अयमावसयः).

अथ योऽस्योदङ् सुपिः स समानः । तन्मनः । स पर्जन्यः । तदेतत्कीर्तिश्च
व्युष्टिश्चेत्युपासीत । कीर्तिमान् व्युष्टिमान् भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

अथ योऽस्योर्ध्वः सुपिः स उदानः । स वायुः । स आकाशः । तदेतदोजश्च
महश्चेत्युपासीत । ओजस्वी महस्वान् भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥

a) Deussen rightly proposes the dropping of स आकाशः and the insertion of सा त्वक् before स वायुः; cp छां 5.23-2.

ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः । स य एतानेवं पञ्च
ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान् वेदास्य कुले वीरो जायते । प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकं
य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान् वेद ॥ ६ ॥

अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु
लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः । तस्यैषा दृष्टिर्यत्रैतदस्मिञ्छरीरे
सस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति । तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपिष्टं निनदमिव नदधु-
रिवाग्रेरिव ज्वलत उर्वशृणोति । तदेतद् दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत । चक्षुष्यः श्रुतो
भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ ७ ॥

a) वृ 4.3.2-7; 4.4.16; छां 8.3.4; 8.12.3; क 5.15; मुं 2.2.9-10; प्र 6.5;
श्वे 6.14; जै 1.43.10; ब्रम् 1.1.24. —b) छां 8.1.3. —c) वृ 5.9. —d) शब्दा
8.1.4.9 स्फोटोर्ह एकः पक्षयोरुपशुभावः, ऐआ 3.2.4 अमेरिव प्रन्वलयतो एतस्येतोपब्धिः.

॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥

सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत । अयं खलु क्रतुमयः पुरुषो
यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति । स क्रतुं कुर्वीत ॥ १ ॥

a) छां 3.14.4; वृ 1.4.10; 2.5.19; 6.1; तै 2.8; ऐ 3.3; मै 4.6. —b) On the
form जलान्-इति, cp अ 10.8.6 गुहा जरत्तामः, जरत् has become चरम् in मुं 2.2.1. Has
जरत् become जलम् (ल for र) and then by प्लुव जलाश्च इति ? Cp छां 4.15.2 (संयद्वायम्);
वृ 2.3.6 (नेति नेति); वृ 5.2 (ददद); वृ 5.12 (विरम्); वृ 6.3.5 (आमांसि आमंहि ते महि);
ऐ 1.3.14 (इन्द्र); के 4.6 (तद्वनम्); क 1.17 (ब्रह्मजज्ञम्); वृ 2.1.20 (सत्यस्य सत्यम्).
—c) Cp in general शब्दा 10.6.3; also Plotinus, Enneads 5.1.2.

मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसंकल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकर्मः
सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽजाक्यनादरः ॥ २ ॥

a) छां 7.25.2; मुं 2.2.11. —b) Only here in Vedic literature.

एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान्नीहेर्वा यवाद्वा सर्पपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाक-
तण्डुलाद्वा । एष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवो
ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः ॥ ३ ॥

a) Cp in general जै 4.24.13. —b) छां 3.13.7; 8.1.3; वृ 3.7.3; क 2.8;
2.20; श्वे 3.20; मुं 2.2.9; गो 8.9.

सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः । एष म
आत्माऽन्तर्हृदये । एतद् ब्रह्म । एतमितः प्रेत्याभिसंभविताऽस्मीति यस्य स्यादर्द्धा न
विचिकित्साऽस्ति । इति ह स्माऽऽह शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः ॥ ४ ॥

a) कौ 1.6; क 3.1; 6.5. —b) छां 4.15.5; 5.10.3; 8.13.1; वृ 6.2.15;
कौ 2.14. —b) क 3.54.5; 10.129.6 को अद्वा वेद. —c) श्रवा 2.2.4.9 तद्वैतत्
विचिकित्सायै जन्म; वृ 1.5.3; क 1.20; तै 1.11.

॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥

अन्तरिक्षोदरः कोशो भूमियुध्नो न जीर्यति ।

दिशो ह्यस्य सक्तयो द्यौरस्पोत्तरं विलम् ॥

स^१ एष कोशो वसुधानस्तस्मिन्निधमिदं श्रितम् ॥ १ ॥

1) Omit सः *metri causa*.

a) Cp क 7.18.17 अथ सक्तवैश्यावृश्चिद्रः; 8.76.12 नमस्तस्मिन्मृतस्पृशम्.
—b) अ 11.2.11 उरुः कोशो वसुधानस्तवायम्; 12.1.6 चिन्वन्मरा वसुधानी प्रतिष्ठा.

तस्य प्राची दिग्जुहूर्नाम । सहमाना नाम दक्षिणा । राज्ञी नाम प्रतीची ।
सुभूता नामोदीची । तासां वायुर्वत्सः । स य एतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद
न पुत्रोदं रोदिति । सोऽहमेतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद । मा पुत्रोदं
रुदम् ॥ २ ॥

a) कौ 2.8.

अरिष्टं कोशं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना । प्राणं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना । भूः
प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना । भुवः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना । स्वः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽ-
मुना ॥ ३ ॥

a) क 6.54.3 पूर्णश्वकं न लिप्यति न कोशो अवपश्यते. —b) ऐ 3.12 (अयम्...
अयम्...अयमावसथः).

स यदबोचं प्राणं प्रपद्य इति । प्राणो वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच । तमेव तत्प्रापत्तिः ॥ ४ ॥

अथ यदबोचं भूः प्रपद्य इति पृथिवीं प्रपद्येऽन्तरिक्षं प्रपद्ये दिवं प्रपद्य इत्येव तदबोचम् ॥ ५ ॥

अथ यदबोचं भुवः प्रपद्य इत्यग्निं प्रपद्ये वायुं प्रपद्य आदित्यं प्रपद्य इत्येव तदबोचम् ॥ ६ ॥

अथ यदबोचं स्वः प्रपद्य इत्यृग्वेदं प्रपद्ये यजुर्वेदं प्रपद्ये सामवेदं प्रपद्य इत्येव तदबोचं तदबोचम् ॥ ७ ॥

॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥

पुरुषो वाव यज्ञः । तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातःसवनम् । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । गायत्रं प्रातःसवनम् । तदस्य वसवोऽन्वायत्ताः । प्राणा वाव वसवः । एते हीदं सर्वं वासयन्ति ॥ १ ॥

a) Cp in general वृ 1.5.23; 3.1; छां 4.16; 5.11-24 (प्राणाग्निहोत्रम्); तै 2.5; कौ 2.5; ब्रसू 3.3.24.

तं चेदेतास्मिन्वयासि किंचिदुपैतपेत् स धूयात् । प्राणा वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यंदिनं सवनमनुसंतनुतेति माऽहं प्राणानां वसूनां मध्ये यज्ञो विलोप्यसीयेति । उद्धैव तत् एतर्गदो ह भवति ॥ २ ॥

a) जैबा 2.157 उपतापिनं पृच्छति-केव ते रुजति केव ते अभिपज्याम इति; वृ 4.3.36; छां 6.15.1; 8.4.2; जै 4.2.1. —b) ऐबा 6.2 वि तथा छंदांसि लुप्येरन्; वृ 4.3.23-30 विपरिलोपः. —c) ऋ 10.16.6 अग्निष्टद विश्वाद्गद कृणोतु; 10.97.2 इमं मे अगदं कृत; अ 4.17.8 अथ त्वमगदश्चर; 5.4.6 तमु मे अगदं कृधि; शबा 12.4.1-10 अश्वो वा गदायेत; पा 6.3.17 कोरे सत्यागदस्य.

अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यंदिनं सवनम् । चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनम् । तदस्य रुद्रा अन्वायत्ताः । प्राणा वाव रुद्राः । एते हीदं सर्वं रोर्दयन्ति ॥ ३ ॥

a) वृ 3.9.4.

तं चेदेतस्मिन्वयासि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात् । प्राणा रुद्रा इदं मे माध्यंदिनं
सवनं तृतीयसवनमनुसंतनुतेति माऽहं प्राणानां रुद्राणां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेति ।
उद्धैव तत एत्यगदो ह भवति ॥ ४ ॥

अयं यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तत्तृतीयसवनम् । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा
जगती । जागतं तृतीयसवनम् । तदस्याऽऽदित्या अन्वायत्ताः । प्राणा वावाऽऽदित्याः ।
एते हीदं सर्वमाददते ॥ ५ ॥

तं चेदेतस्मिन्वयासि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात् । प्राणा आदित्या इदं मे तृतीय-
सवनमायुरनुसंतनुतेति माऽहं प्राणानामादित्यानां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेति । उद्धैव
तत एत्यगदो ह वै भवति ॥ ६ ॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह महिर्दास ऐतरेयः । स किं म एतदुपतपसि योऽह-
मनेन न भ्रेष्यामिति । स ह पोडशं वर्षशतमजीवत् । म ह पोडशं वर्षशतं जीवति य
एवं वेद ॥ ७ ॥

a) ऐआ 2.1.8; 2.3.7; जै 4.2.11. Original and improved text (... विद्वान्
ब्राह्मण उवाच महिदास ऐतरेय उपतपति). —b) क 10.33.9 शतात्मा चन जीवति; कासं 34.5
शतायुर्वै पुरुषः; जै 4.2.11.

॥ इति पोडशः खण्डः ॥

स यदशिशिपति यत्पिपासति यन्न रमते ता अस्य दीक्षाः ॥ १ ॥

1) Shall we read *रिरसते* for *न रमते*?

a) अ 19.41.1 भद्रमिच्छन्त ऋषयः स्वर्विदस्तपो दीक्षामुपनिषेदुग्मे; ऐआ 1.4 अग्निश्च ह वै
विष्णुश्च देवानां दीक्षापालौ तौ दीक्षाया ईशाते.

अथ यदश्नाति यत्पिबति यद्रमते तदुर्पसदैरेति ॥ २ ॥

a) उपसद् = उपसद् (cp ऐआ 1.23 ff); वृ 6.3.1 (उपसद्भवति).

अथ यद्धसति यज्जक्षति यन्मैथुनं चरति स्तुतश्चैरेवं तदेति ॥ ३ ॥

a) Third person sg (1st Conjugation); छां 8.12.3; वृ 4.3.13.

अथ यत्तपो दानमार्जवमहिंसा सत्यवचनमिति ता अस्य दीक्षाः ॥ ४ ॥

a) क 10.109.4 सत ऋषयस्तपसे ये निषेदुः; 10.181.1 कृतं च सत्यं चाभीद्धातपसोऽप्य-
जायत; 9.113.2 सतवाकेन सत्येन श्रद्धया तपसा युतः; (cp श्रद्धावाक with सत्यवचनम् above).

बृ 1.4.14; 4.1.4; 5.2; 5.5.1; 5.14.4; 6.2.15; छां 3.11.2; 4.4.5; 7.16.1; 8.15.1; तै 1.9; के 4.8; कौ 3.1; मुं 2.1.7; 3.1.5-6; श्वे 1.15.

तस्मादाहुः सोष्यत्यसोष्टेति । पुनरुत्पादनमेवास्य तत् । मरणमेवावभृथः ॥ ५ ॥

a) उत्पादनम् only here Vedic literature. —b) क 8.93.23 अच्छाव-भृथमोजसा (only once in क); वासं 8.59 सनः सिन्धुवभृथायोयतः; अ 9.6.53 अवभृथमेव तदुपाविति.

तद्धेतद् घोरं आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्तवोवाच । आपिपास एव स वभूव । सोऽन्तवेलायामेतत्त्रयं प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युर्तमासि प्राणसंशितमसीति । तत्रैते द्वे ऋचौ भवतः ॥ ६ ॥

a) ऋषि of क 3.36.10 contrasted with निषक आयर्वण, ऋषि of क 10.97. —b) Note the idiom वस्त्वा उवाच; cp बृ 6.3.7. —c) Cp अन्तकाले in बृ 4.4.38; श्वे 3.2; गी 2.7.2; 8.5; cp प्राणकाले—गी 7.30; 8.2; 8.10. —d) तै 1.10. —e) मै 6.38.

आदित्यप्रत्नस्य रेतसः । उद्वयं तमसस्परि । ज्योतिः पश्यन्त उत्तरम् । स्वः पश्यन्त उत्तरम् । 'देवं देवत्रा सूर्यम् अगन्म ज्योतिरुत्तममिति ज्योतिरुत्तममिति ॥ ७ ॥

a) क 8.6.30^a. —b) क 1.50.10^a. —c) क 1.50.10^b. —d) वासं 20.21^b. —e) क 1.50.10^a. Note in general उद्, उत्तर and उत्तमम् in the above.

॥ इति सप्तदशः खण्डः ॥

मनो ब्रह्मेत्युपासीत । इत्यध्यात्मम् । अथाधिदैवतम् । आकाशो ब्रह्म । इत्युभयमादिष्टं भवत्यध्यात्मं चाधिदैवतं च ॥ १ ॥

a) बृ 1.3.2-6; 1.4.7; 2.2.3; 4.1.6; छां 1.2.2-6; 2.7.1; 2.11.1; 3.14.2; 8.12.4-5.

तदेतच्चतुष्पाद् ब्रह्म । वाक्पादः प्राणः पादश्चक्षुः पादः श्रोत्रं पादः । इत्यध्यात्मम् । अथाधिदैवतम् । अग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादः । इत्युभयमेवादिष्टं भवत्यध्यात्मं चैवाधिदैवतं च ॥ २ ॥

वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः । सोऽग्निर्ना ज्योतिषा भाति च तपति च । भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ३ ॥

a) क 10.90.13 मुक्तात्....अग्निश्च; बृ 4.3.5; ऐ 2.4.

मणि एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः । स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च ।
भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ४ ॥

a) क 10-90-13 प्राणाद्यायुरजायत; ऐ 2-4.

चक्षुरेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः । स आदित्येन ज्योतिषा भाति च तपति च ।
भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ५ ॥

a) क 10-90-13 चक्षोः सूर्यो अजायत; वृ 4-3-2; ऐ 2-4.

श्रोत्रमेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः । स दिग्भिर्ज्योतिषा भाति च तपति च । भाति
च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद य एवं वेद ॥ ६ ॥

a) क 10-90-14 दिशः श्रोत्रात्; ऐ. 2-4.

॥ इति अष्टादशः खण्डः ॥

आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः । तस्योपव्याख्यानम् । असदेवेदमग्र आसीत् । तत्स-
दासीत् । तत्समभवत् । तदाण्डं निरवर्तत । तत्संवर्तसरस्य मात्रामशयत । तन्निरभिद्यत ।
ते आण्डकपाले रजतं च सुवर्णं चाभवताम् ॥ १ ॥

Op ia general क 10-12-1; 10-129-3; अ 2-1-1; तैत्रा 2-2-9-1; 2-8-8-9;
शब्दा 6-1-1-10; 11-1-6-1; वृ 2-3-1; छां 6-2-1; तै 2-7; ऋष 4-1-4.

a) तै 2-7. —b) मनु 1-12 उपित्वा परितस्सारम्.

तद्यद्रजतं सेयं पृथिवी । यत्सुवर्णं सा द्यौः । यज्जरायु ते पर्वताः ।
यदुल्बं (स) समेयो नीहारः । या धमनयस्ता नद्यः । यद्वास्तेयमुदकं स समुद्रः ॥ २ ॥

a) जैत्रा 3-106 अपेते मेघे अपेते नीहारे. —b) अ 11-8-28 आस्तेयीश्च वास्तेयीश्च
... अप; cp पा 4-3-56 इति कुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्दन्.

अथ यत्तदजायत सोऽसावादित्यः । तं जायमानं घोषा उलूलवोऽनूदतिष्ठन्त-
र्वाणि च भूतानि सर्वे च कामाः । तस्मात्तस्योदयं प्रति प्रत्यायनं प्रति घोषा
उलूलवोऽनूदतिष्ठन्ति सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामाः ॥ ३ ॥

a) Semi-disjunct use of accusative; cp तैत्रा 2-7-9-4 उपन्तं वा एतं सर्वाः प्रजाः
प्रतिनन्दन्ति; छां 1-11-7 भूतानि आदित्यमुच्चैः सन्तं गायन्ति. —b) शब्दावुद्धति or imitative
word; cp अ 3-19 6 पृथग्घोषा उलूलयः केतुमन्त उदीताम्.

स य एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते । अभ्याशो ह यदेन साधवो घोषा
आ च गच्छेयुरप च निम्नेडेरनिम्नेडेरन् ॥ ४ ॥

॥ इत्येकोनविंशः खण्डः ॥

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस । स ह सर्वत
आवसथान्मापयांचक्रे सर्वत एव मेऽर्न्मत्स्यन्तीति ॥ १ ॥

Cp in general छां 4.1-3 with छां 1.10-12.

1) Some editions drop अन्नम्.

a) तै 1.11. — b) अ 9.6.7 यदावसथान् कल्पयन्ति; शत्रा 2.3.1.8 श्रेयसि
आगमिष्यति आवसथेन उपकल्लेनोपासीत; वृ 4.3.37; ऐ 3.12; पा 4.4.74 आवसथात् षष्ठः
5.4.23 अनन्तावसथेतिहभेषजान् व्यः.

अथ ह हसा निशायामतिपेतुः । तद्धैव हसो हसमभ्युवाद—हो होअपि
भल्लाक्ष भल्लाक्ष जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं दिवा ज्योतिराततं तन्मा प्रसादक्षीस्तत्त्वा
मा प्रधाक्षीरिति ॥ २ ॥

1) The reading should be प्रधाक्षीत् (पुरुषव्यत्यय).

तमु ह परः प्रत्युवाच कम्वर एनमेतत्सन्त सयुग्वानमिव रैक्वमात्येति । यो
नु कथं सयुग्वा रैक्व इति ॥ ३ ॥

a) अ 10.130 4 अग्नेर्गर्ग्यमवत्सयुग्वा.

यथा कृतीयविजितायाधरैर्याः संयन्त्येवमेन सव तदभिसमेति यत्किंच प्रजाः
साधु कुर्वन्ति । यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति ॥ ४ ॥

a) अ 10.34.6 प्रतिदीप्ते दधत आ कृतानि; 10.43.5 कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति देवने;
तैसं 4.3.3.1 कृतं अयानाम्; वासं 30.18 अक्षराजाय कितवम्, कृतायादिनवदर्शम् (Cp पाली-
आदीनवदस्सावी); अ 4.38.1 ग्लहे कृतानि कृष्णानाम्; शत्रा 5.4.4.6 एष वा अयानभिर्भूर्यत्कलिः
where कलि is the fifth die. — b) अ 1.92.10; 2.12.5. — c) अधरे-अयाः and
not अधर + इय; पा 1.1.34.

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायण उपशुश्राव । स ह संजिह्वान एव क्षत्तारमुवाचा-
ङ्गनरे ह सयुग्वानमिव रैक्वमात्येति । यो नु कथं सयुग्वा रैक्व इति ॥ ५ ॥

a) ऐवा 7-15 संजिहानस्तु द्वारः. —b) अ 9-6-49 यत्क्षत्तारं ह्वयति; वासं 16-26 नमः क्षत्तुभ्यः संप्रहीतृभ्यश्च; 30-18 विविक्त्यै क्षत्तारम्; तैवा 1-7-3-5 क्षत्तुर्गृहे प्रसृत्यै; शवा 5-3-1-7 प्रसाविता वै क्षत्ता.

यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति । यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति ॥ ६ ॥

स ह क्षत्ताऽन्विष्य नाविदमिति प्रत्येयाय । तं होवाच यत्रारे ब्राह्मणस्यान्वेपणा तदेनमर्च्छेति ॥ ७ ॥

a) ब्राह्मण a meaningful word here; cp इ 3-3-10; 3-5-1.

सोऽधस्ताच्छकटस्य पामानं कपमौणमुपोषाविवेश । तं हाभ्युवाद त्वं नु भगवः सयुग्वा रैक्व इति । अहं हारा ३ इति ह प्रतिजहौ । स ह क्षत्ताऽविदमिति प्रत्येयाय ॥ ८ ॥

a) अ 5-22-12 तस्मन् पात्रा भ्रातृभ्येण सह गच्छ; तैसं 6-1-3-8 हस्तेन कण्डूयेत पामनं भावुकाः प्रजाः; कासं 23-4 अपि गर्भाः पामना जायेन्; शवा 3-2-1-31 दीक्षितः पामनी भवितोः; पा 2-2-100. —b) पा 3-4-34 निमूलसमूलयोः कपः; 7-2-22 कृच्छ्रगहनयोः कपः.

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायणः पद् शतानि गवां निष्कमश्वतरीरथं तदादाय प्रतिचक्रमे । तं हाभ्युवाद ॥ १ ॥

Op in general छां 4-2-3 with जै 3-1 and 2.

a) ऋ 2-33-10 निष्कं अर्हन् यजतं विष्वरूपम् (विभर्षि); 8-47-15 निष्कं वा पा... स्रजं वा; अ 7-99-1 निष्का एते यजमानस्य लोके; अ 20-127-3 शतं निष्कान् दश स्रजः; शवा 11-4-1-1 तस्य निष्क उपहित आस; 11-4-1-8 तस्यै ह निष्कं प्रददुः; ऐवा 8-22 आढ्यद्वाहितृणां...निष्ककण्ड्यः; जैवा 2-103 निष्की स्रग्वी संप्रहीता भवति; शवा 13 4-1-8 सर्वा निष्किण्योऽलं-कृताः; छां 5-13-2 (दासीनिष्क). —b) Proleptic accusative !

रैक्वेमानि पद् शतानि गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथः । अनु म एतां भगवो देवतां शार्धि यां देवतामुपास्स इति ॥ २ ॥

तमु ह परः प्रत्युवाचाह हारेत्वा श्वद्र तवैवं सह गोभिरास्त्विति । तदु ह पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणः सहस्रं गवां निष्कमश्वतरीरथं दुहितरं तदादाय प्रतिचक्रमे ॥ ३ ॥

1) Böhlingk suggests, following विद्वान्श्वर, अहह अरे त्वा. The text, as it gives हार + इत्वा.

a) क 1.26 तैव वाहाः.

त२ हाभ्युवाद । रैक्वेद२ सहस्रं गवामपं निष्कोऽयमश्वतरीरथ इयं जायाऽयं
॥ यस्मिन्नास्ते अन्वेव मा भगवः शाधीति ॥ ४ ॥

तस्या ह मुखमुपोद्गृह्णन्नुवाचाऽऽर्जुनहारेमाः शूद्रानेनैव मुखेनाऽऽलापयिष्यथा
। ते हैते रैक्वपर्णा नाम महावृषेर्षु यत्रास्मा उवास । तस्मै होवाच ॥ ५ ॥

1) Böhlingk suggests : अहह अरे इमाः.

a) अ 5.22.5, 8 ओको अस् (तक्मनः) महावृषाः; जैत्रा 1.234 तमु महावृषाणां दूता
छुः; 3.183 विश्वामित्रो वै भरतानां...महावृषानपात्.

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

वायुर्वाव संवर्गः । यदा वा अग्निरुद्वायति वायुमेवाप्येति । यदा सूर्योऽस्तमेति
मेवाप्येति । यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ॥ १ ॥

a) Cp Anaximenes (doctrine of Air being *theos*). Cp in general
1.1-2; देवा 8.28 अपं वै ब्रह्म योऽयं पवते (in ब्रह्मणः परिमरः); शब्दा 10.3.3.6-8;
2.12-13.

यदाऽऽय उच्छ्रुप्यन्ति वायुमेवापियन्ति । वायुर्होवैतान् सर्वान् संवृङ्क्ते ।
धिदैवतम् ॥ २ ॥

अथाध्यात्मम् । प्राणो वाव संवर्गः । स यदा स्वपिति प्राणमेव वागप्येति ।
चक्षुः । प्राण२ श्रोत्रम् । प्राणं मनः । प्राणो होवैतान् सर्वान् संवृङ्क्ते इति ॥ ३ ॥

a) Cp शब्दा 10.3.3.6; बु 2.1.16; 4.3.19; छां 6.8.2. —b) क 8.75.12
सं सयिं जय; 10.43.5 संवर्गं यन्मववा सूर्यं जयत; तैसं 2.4.3.3 अग्नये संवर्गाय पुरोडाशं
पेत; शब्दा 14.9 3.9 निधनमसि संवर्गोऽस्ति.

तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ । वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेषु ॥ ४ ॥

a) Cp बु 1.5.21 (तस्मादेते एतेन आख्यायन्ते प्राणा इति).

अथ ह शौनैकं च कापेयमभिप्रतारिणं च कौक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी^d
मिक्षे । तस्मा उ ह न ददतुः ॥ ५ ॥

a) जै 1.59.2; 3.1.21 ff. —b) तांबा 10.5.7; 14.1.12. —c) क 10.68.6
भेन जिह्वा परिविष्टमादत; अ 6.122.3 यदां परं परिविष्टमग्नौ; कासं 36.7 कृनीयान् ज्यायांसं

परिवेष्टे; शब्दा 1-3-1-2 अथ पात्राणि निर्णेजति तैर्निर्णिज्य परिवेषिषति. —d) Cp in general
क्र 10-117 (भिक्षुः आंगिरसः); अ 11-5-9 ब्रह्मचारी भिक्षामाजभा; शब्दा 11-3-3-5 अहीर्भूत्वा
भिक्षते; छां 4-3-7; कौ 2-1.

स होवाच—

महात्मनश्चतुरो देव एकः कः स जगार भुवनस्य गोपाः ।

तं कापेय नाभिपश्यन्ति मर्त्या अभिप्रतारिन् बहुधा वसन्तम् ॥

यस्मै वा एतदन्नं तस्मा एतन्न दत्तमिति ॥ ६ ॥

1) जै 3-2-2 reads तं कापेय न विजानंत्येके. —2) जै 3-2-2 reads निविष्टम् for वसन्तम्.

तदु ह शौनकः कापेयः प्रतिमन्वानः प्रत्येयाय—

आत्मा देवानां जनिता प्रजानां हिरण्यदंष्ट्रो वभसोऽनसूरिः ।

महान्तमस्य महिमानमाहुरनद्यमानो यदनन्तमस्ति ॥

इति वै वयं ब्रह्मचारिन्नेदमुपास्महे दत्तास्मै भिक्षामिति ॥ ७ ॥

1) अ 7-111-1 आत्मा देवानामुत मानुषाणाम्; जै 3-2-4 उत मर्त्यानाम् for जनिता प्रजानाम्.

—2) जै 3-2-4 हिरण्यदन्तो रपसो न स्रुतः (v. l. परसो न स्रुतः). —3) जै 3-2-4 यददन्तमस्ति.

a) वासं 23-52 एतत्त्वा अत्र प्रतिमन्वानो अस्मि. —b) छां 4-3-5; कौ 2-1 & 2.

तस्मा उ ह ददुः । ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तस्तत्कृतम् ।

तस्मात्सर्वासु दिक्ष्वन्नमेव दश कृतम् । सैषा विराडन्नादी । तयेदं सर्वं दष्टम् ।

सर्वमस्येदं दष्टं भवत्यन्नादो भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ ८ ॥

a) Cp छां 4-3-1-3. —b) Proleptic nominative.

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

सत्यकामो ह जाबालो जवालां मातरमामन्त्रयाचक्रे । ब्रह्मचर्यं भवति

विद्यत्स्यामि किंगोत्रोन्वहस्मीति ॥ १ ॥

Cp in general Exodus 3.

a) ऐवा 8-7 इति ह स्माह सत्यकामो जाबालः; शब्दा 13-5-3-1 इति ह स्माह सत्यकामो
जाबालः—विधे वै सर्वे देवाः; छां 5-2-3; बृ 4-1-6; 6-3-12. —b) पा 6-2-38.

सा हैनमुवाच । नाहमेतद्वेद तात यद्वोत्रस्त्वमसि । बद्धं चरन्ती परिचरिणी

यौवने त्वामलभे । साऽहमेतन्न वेद यद्वोत्रस्त्वमसि । जवाला तु नामाहमस्मि ।

सत्यकामो नाम त्वमसि । स सत्यकाम एव जाबालो ब्रुवीथा इति ॥ २ ॥

a) तांवा 13-4-17 परिचारी अचक्षुः, शब्दा 4-6-8-17 वरीयानाकाशः असत् परिचरणाय, वृ 6-2-1 परिचार्यमाणम्.

स ह हरिद्रुमं गौतममेत्योवाच । ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्यामि । उपेयां भगवन्तमिति ॥ ३ ॥

तस् होवाच किंगोत्रो^१ नु सोम्यासीति । स होवाच । नाहमेतद्वेदं भो यद्वोत्रोऽहमस्मि । अपृच्छं मातरम् । सा मा प्रत्यब्रवीत्—यद्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे । साऽहमेतन्न वेदं यद्वोत्रस्त्वमसि । जवाला तु नामाहमस्मि । सत्यकामो नाम त्वमसीति । सोऽहं सत्यकामो जावालोऽस्मि भो इति ॥ ४ ॥

a) गोवा 1-3-16 किं वास्या गोवम्; लामगायनसगोवा; जै 3-14-1 नाम्ना वा गोत्रेण वा प्रह्वते; पा 4-1-162 अपत्यं पौत्रप्रभृति गोवम्.

तस् होवाच । नैतद्ब्राह्मणो विवक्षुमर्हति । समिधं सोम्याऽऽहर । उप त्वा नेप्ये न सत्यादगा इति । तमुपनीयं कृशानामवलानां चतुःशता गा निराकृत्योवाचेयाः सोम्यानुसंजोति । ता अभिप्रस्थापयन्नुवाच । नासहस्रेणाऽऽवर्तेयेति । स ह वर्षर्माणं प्रोवास । ता यदा सहस्रं संपेदुः ॥ ५ ॥

a) वासं 30-22 अश्रुद्वा अवाहणास्ते प्राजापत्याः; अ 5-17-8 उत यत्पतयो दश स्त्रियाः पूर्वे अवाहणाः; 11-1-32 अवाहणा यतमे त्वोपसदिदन्; 12-4-44 तस्या नारनीयादवाहणो य आशंसित भूत्याम्; ऐवा 2-29 दास्याः पुत्रः कितवोऽवाहणः. —b) छां 5-11-7; वृ 6-2-7. —c) शब्दा (काण्व) 2-1-2-8 निराकृतानि; अ 10-23-6 यद्वा (यद्वा आ) पशुं न गोपाः करामहे; मैसं 4-2-11 एतैरेव जुहुयाद् गोष्वाकृतासु. —d) छां 4-10-1.

॥ इति चतुर्यः खण्डः ॥

अथ हैनमृषोऽभ्युवाद सत्यकामश्चेति । भगव इति ह प्रतिशुश्राव । प्राप्ताः सोम्य सहस्रं स्मः । प्रापय न आचार्यकुलम् ॥ १ ॥

a) छां 3-18-2 तदेतच्चतुष्पादं ब्रह्म. —b) छां 2-23-2; 8-15-1.

ब्रह्मणश्च ते पादं ब्रजानीति । ब्रवीतु मे भगवानिति । तस्मै होवाच । प्राची दिक्कला । प्रतीची दिक्कला । दक्षिणा दिक्कला । उदीची दिक्कला । एष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम ॥ २ ॥

a) छां 3-12-6; 3-18-2, 3; मां 3, 8; नि 2-7 पशुपादप्रकृतिः प्रभागपादः.

“ स य एतमेवं विद्वाश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते प्रकाशवान-
स्मिँल्लोके भवति । प्रकाशवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाश्चतुष्कलं पादं
ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥

अग्निष्टे पादं वक्तेति । स ह श्वो भूते गा अभिप्रस्थापयांचकार । ता
यत्राभिसायं वभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः
प्राहुपोपविवेश ॥ १ ॥

a) तैसं 1-6-7-1 स एनाः श्वो भूते यजते; 2-4-10-1 यदि न वर्पेत् श्वो भूते हविर्निर्वपेत्;
श्रवा 5-2-3-2 अथ श्वो भूते-अनुमत्यै...; जैत्रा 3-245 श्वो ह भूते परिसहवुः; 3-172 स्वरेण श्वो
भूते प्रतिपद्यन्ते. —b) Cp बृ 6-4-19 अभिप्रातः.

तमग्निरभ्युवाद सत्यकामरे इति । भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति । ब्रवीतु मे भगवानिति । तस्मै होवाच ।
पृथिवी कला । अन्तरिक्षं कला । द्यौः कला । समुद्रः कला । एष वै सोम्य चतुष्कलः
पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम ॥ ३ ॥

“ स य एतमेवं विद्वाश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्तेऽनन्तवानस्मिँल्लोके
भवति । अनन्तवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्त-
वानित्युपास्ते ॥ ४ ॥

॥ इति षष्ठः खण्डः ॥

हस्सस्ते पादं वक्तेति । स ह श्वो भूते गा अभिप्रस्थापयांचकार । ता यत्राभिसायं
वभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राहुपोपविवेश ॥ १ ॥

तस्मै हस्स उपनिषत्याभ्युवाद सत्यकामरे इति । भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति । ब्रवीतु मे भगवानिति । तस्मै होवाच ।
अग्निः कला । सूर्यः कला । चन्द्रः कला । विद्युत् कला । एष वै सोम्य चतुष्कलः
पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मान्नाम ॥ ३ ॥

a) मुं 2-1-4.

स य एतमेवं विद्वाँश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ज्योतिष्मान-
स्मिँल्लोके भवति । ज्योतिष्मतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाँश्चतुष्कलं पादं
ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ॥ ४ ॥

॥ इति सप्तमः खण्डः ॥

मद्गुप्ते पादं वक्तेति । स ह श्वो भूते गा अभिप्रस्थापयाचकार । ता
यत्राभिसार्यं वभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः
प्राहुपोपविवेश ॥ १ ॥

a) वासं 24.22 मद्गुन् वरुणाय; 24.34 प्लवो मद्गुर्मत्स्यस्ते नदीपतये (मद्गु and
मत्स्य both from $\sqrt{\text{मद्}}$); मैसं 6.34 मद्गुर्हंसः.

तं मद्गुरुपानिपत्याभ्युवाद सत्यकामरे इति । भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति । ब्रवीतु मे भगवानिति । तस्मै होवाच ।
प्राणः कला । चक्षुः कला । श्रोत्रं कला । मनः कला । एष वै सोम्य चतुष्कलः
पादो ब्रह्मण आयतनवान्नाम ॥ ३ ॥

स य एतमेवं विद्वाँश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्त आयतन-
वानस्मिँल्लोके भवति । आयतनवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाँश्चतुष्कलं पादं
ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्ते ॥ ४ ॥

॥ इति अष्टमः खण्डः ॥

प्राप हाऽऽचार्यकुलम् । तमाचार्योऽभ्युवाद—सत्यकाम रे इति । भगव इति ह
प्रतिशुश्राव ॥ १ ॥

ब्रह्मविदिव वै सोम्य भासि । को नु त्वाऽनुशशासेति । अन्ये मनुष्येभ्य इति
ह प्रतिजज्ञे । भगवाँस्त्वेव मे कामे ब्रूयात् ॥ २ ॥

1) v. l. कामम्. Bohtlingk suggests : भगवाँस्तु एवमेको मे ब्रूयात्.

a) Cp St. Bernard (died 1081 AD) I have no other masters than
beeches and oaks.

श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्य आचार्याद्वैव विद्या विदिता सार्धिष्ठं प्रापतीति । तस्मै हैतदेवोवाच । अत्र ह न किञ्चन वीयायेति वीयायेति ॥ ३ ॥

1) v. l. प्रापदिति; प्रापयतीति.

a) छां 7-1-3. —b) क 9 70-9 क्षेत्रविद्धि दिश आह विपुच्छते; 10-327 उत छुतिं विन्दत्यअसीनाम्; अ 11-5-1 स (ब्रह्मचारी) आचार्यं तपसा पिपतिं; छां 6-14-2 आचार्यवान् पुरुषो वेद; मुं 1-2 12 तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्; क 2 8 अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति; श्वे 6-23 यथा देवे तथा गुरौ; नि 1-4 आचार्यः आचारं ग्राहयति; तै 1-4 एवं मां ब्रह्मचारिणः धातरायन्तु सर्वतः i. e. आचार्य is one who makes pupils go to him. —c) क 5-35-1 साधिष्ठः कृत्वः; 7-64-3 प्र साधिष्ठेभिः पथिभिर्नयन्तु.

॥ इति नवमः खण्डः ॥

उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यरामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवाच । तस्य ह द्वादश वर्षाण्यग्नीन् परिचचार । स ह स्मान्पानन्तेवासिनः समौवर्तयस्त्वह स्पैव न समावर्तयति ॥ १ ॥

a) छां 4-4-5. —b) गोत्रा 1-3-20 समावृत्ता आचार्या निषेदुः; छां 8-15-1 अभिसमावृत्य.

तं जायोवाच — तप्तो ब्रह्मचारी कुशलमग्नीन् परिचचारीत् । मा त्वाअग्रयः परिप्रवोचन् । प्रब्रूह्यस्मा इति । तस्मै हाप्रोच्यैव प्रवासां चक्रे ॥ २ ॥

a) क 9-83-1 अतस्ततनूनं तदामो अश्नुते; अ 11-5-26 ब्रह्मचारीतपोऽतिष्ठत्तप्यमानः. श्रवा 6-1-1-8 स तपोऽतप्यत स आन्तस्तेषां नो ब्रह्मैव प्रथममसृजत्. —b) ऐवा 7-18 तये ज्यायां सो न ते कुशलं मेनिरे; जै 3-8 3 ताम्यां न कुशलं कथेत्यमात्य. —c) क 6-52-14 मा वो वचांसि परिचक्ष्याणि वोचम्; 7-100-6 किमिचे विष्णो परिचक्ष्यं भूत्. ऐवा 7-27 श्यापर्णां परिचक्ष्याणः; श्रवा 3-9 4-17 यो ब्राह्मणं हन्ति तं परिचक्षते; तै 3 8 अन्नं न परिचक्षति. —d) छां 4-4-5 वर्षगणं प्रोवाच; 5-1-8.

स ह व्याधिनाऽनशितुं दध्रे । तमाचार्यजायोवाच — ब्रह्मचारिन्नशान । किं नु नाश्नासीति । स होवाच — चर्ह्व इमेऽस्मिन् पुरुषे कामा नानात्ययाः । व्याधिभिः प्रतिपूर्णाऽस्मि । नाशिष्यामीति ॥ ३ ॥

a) क 1-179-5 पुलुकामो हि मर्त्यः. —b) छां 6-9-1. —c) पत्रा 5-40 व्यापयो वा अनेकविधाः; छां 7-10-1 व्यापीयन्ते प्राणाः; बृ 5-11-1 यद्वाहितस्तप्यते.

अथ हाग्रयः समूदिरे । तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं नः पर्यचारीत् । हन्तास्मै प्रब्रूवामेति — तस्मै होचुः । प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति ॥ ४ ॥

a) छां 7-23. —b) बृ 5-1-1 खं पुराणं वापुरं खम्.

। स होवाच । विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म । कं च तु खं च न विजानामीति ।
ते होचुः । यद्वाच कं तदेव खम् । यदेव खं तदेव कमिति । प्राणं च हास्मै
तदाकाशं चोचुः ॥ ५ ॥

a) वृ 2-3; 5-1-1; तै 2-5; कौ 3-4. —b) शब्दा 106-3-2 मनोमयः प्राणशरीरः
and वृ 4-4-6 भास्व आकाशात्मा; जैबा 1-17 स इमां प्राणानाकाशानभिनिवर्तते; कौ 2-4, ते
(प्राणाः) वायुप्रतिष्ठा (v. l. वायुप्रतिष्ठाः) आकाशात्मानः स्वरीयुः.

॥ इति दशमः खण्डः ॥

अथ हैनं गार्हपत्योऽनुशशास पृथिव्यग्निरन्नामादित्य इति । य एष आदित्ये
पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥

Op in general छां 4-11-14 with वृ 1-4-6.

स य एतमेवं विद्वानुपास्ते । अपहते पापकृत्याम् । लोकी भवति । सर्वमायु-
रेति । ज्योग्जीवति । नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते । उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिश्च
लोकेऽमुष्मिश्च । य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥

a) जैबा 2-370 पाप्मानमेव तद्धते. —b) अ 3-31-2 वि शक्रः पापकृत्याया; शब्दा
11-2-7-33 साधुकृत्या अस्प यच्छाते न पापकृत्या; 13-5-4-1 तेनेष्टा सर्वो पापकृत्यो सर्वो
ब्रह्महत्या अपजवान्; 13-5-4-3 अजहुः कर्म पापकं पुण्याः पुण्येन कर्मणा.

॥ इति एकादशः खण्डः ॥

अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशासाऽऽपो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति । य
एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥

a) ऐबा 8-24 पुत्रोऽन्वाहार्यपचनः; शब्दा 2-2-3-18 व्यानोऽन्वाहार्यपचनः; 2-3-2-2 अथ
एष एव नडो नौपिषो (sic) यदन्वाहार्यपचनः; प्र 4-3.

स य एतमेवं विद्वानुपास्ते । अपहते पापकृत्याम् । लोकी भवति । सर्व-
मायुरेति । ज्योग्जीवति । नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते । उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिश्च
लोकेऽमुष्मिश्च । य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥

॥ इति द्वादशः खण्डः ॥

अथ हैनमाहवनीयोऽनुशशास प्राण आकाशो द्यौर्विद्युदिति । य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥

स य एतमेवं विद्वानुपास्ते । अपहते पापकृत्याम् । लोकी भवति । सर्वमायुरेति । ज्योग्जीवति । नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते । उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मि॥श्च लोकेऽगुष्मि॥श्च । य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥

॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥

ते होतुः । उपकोसलैषा सोम्य तेऽस्मद्विद्याऽऽत्मविद्या च । आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति । आजगाम हास्याऽऽचार्यः । तमाचार्योऽभ्युवादोपकोसल ३ इति ॥ १ ॥

भगव इति ह प्रतिशुश्राव । ब्रह्मविद इव सोम्य ते मुखं भाति । कोऽनु त्वाऽनुशशासेति । कोऽनु माऽनुशिष्याद्भो इतीहापेव निहनुते । इमे नूनमीदृशा अन्यादृशा इतीहाग्नीनभ्यूदे । किं नु सोम्य किल तेऽवोचन्निति ॥ २ ॥

इदमिति ह प्रतिजज्ञे । लोकान्श्राव किल सोम्य तेऽवोचन् । अहं तु ते तद्वक्ष्यामि यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति । ब्रवीतु मे भगवानिति । तस्मै होवाच ॥ ३ ॥

a) वृ 4.4.22, 23; छां 8.4.1; 8.13; मुं 3.1.3; 3.2.9; तै 2.9; ई 2; कौ 1.4; 8.1; मै 2.7; 6.34; गी 5.9.

॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥

य एषोऽक्षिणि^१ पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाच । एतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति । तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी^२ एव गच्छति ॥ १ ॥

a) वृ 2.3.5; 5.5.2; छां 1.7.5; 8.7.4. —b) छां 4.14.3.

एत॥ संयद्वा^३म इत्याचक्षते । एत॥ हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति । सर्वाण्येनं वामान्यभिसंयन्ति य एवं वेद ॥ २ ॥

a) क 2.4.8 अस्मे... संयद्वा^३म बृहन्तं... एयि धाः; तैसं 3.2.10.2 विद्वदसुअक्षुष्याः... संयदसुः श्रोत्रेपाः ...; वासं 15.18 अयमुत्तरात्संयदसुः; cp similar formations in क e. g. आभदसु (5.79.3); क्षयद्वा^३म (1.114.10).

एष उ एव वामनीः । एष हि सर्वाणि वामानि नयति । सर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद ॥ ३ ॥

एष उ एव भामनीः । एष हि सर्वेषु लोकेषु भाति । सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद ॥ ४ ॥

अथ यदु चैवास्मिच्छर्व्यं कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवाभिसंभवन्ति । अर्चिषोऽहः । अह आपूर्यमाणपक्षम् । आपूर्यमाणपक्षद्यान्पडुदङ्घ्रेति मासाःस्तान् । मासेभ्यः संवत्सरम् । संवत्सरादादित्यम् । आदित्याच्चन्द्रमसम् । चन्द्रमसो विद्युतम् । तत्पुरुषोऽमानवः । स एनान्ब्रह्म गमयति । एष देवर्षयो ब्रह्मपथः । एतेन प्रतिपमाद्यना इमं मानवमार्धर्तं नाऽऽवर्तन्ते नाऽऽवर्तन्ते ॥ ५ ॥

a) कासं 12.3 इन्द्रो वै वृवं हत्वा तं शवे मानवे प्रौहत्; -शत्रा 12.5.1.1 यदेनं शवद्वयाया इवेन्धीरन् यज्ञाय वा; ऐत्रा 7.7 यस्याग्रयः शवाग्निना संसृज्येरन्. —b) शत्रा 1.3.5.11 द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य; छां 5.10.1; 8.24. —c) छां 5.10.2 देवयानः पन्थाः. —d) शत्रा 12.9.2.4 अपामावर्तः स ह अवभृथः; श्वे 1.5; जै 1.2.7; 3.33.7. —d) छां 8.15; वृ 6.2.15.

॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥

एष ह वै यज्ञो योऽयं पवते । एष ह यन्निदं सर्वं पुनाति । यदेप यन्निदं सर्वं पुनाति । तस्मादेप एव यज्ञः । तस्य मनश्च वाक् च वर्तनी ॥ १ ॥

Cp in general ऐत्रा 5.32-34; जै 3.15-17.

a) ऋ 7.69.3 रयः...वापते...वर्तनिष्याम्; शांवा 6.11 द्वे वा यज्ञस्य वर्तनी; गोत्रा 1.3.2. अयमु यः पवते स यज्ञः; तस्य मनश्च वाक् च वर्तनी; वृ 2.2.2 अधरया एनं वर्तन्या; जै 3.16.1.

तयोरन्यतरां मनसा सःस्करोति ब्रह्मा । वाचा होताऽध्वर्युर्ब्रह्माताऽन्यतराम् । स यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदति ॥ २ ॥

a) ऐत्रा 5.33.3 ते ह एके ब्रह्माण उपाकृते प्रातरनुवाके...पत्रा 1.2.9 तस्मात्प्रातरनुवाके उपाकृते विसंस्थिते च यज्ञे; वृ 4.5.1 अन्यद्वृत्तशुपाकरित्यन्; छां 2.24.3, 7, 11. —b) ऐत्रा 6.7 उभयः परिधानीया भवन्ति; शांवा 18.4; 26.4; जै 3.4.2.

अन्यतरामेव वर्तनीं सःस्करोति । हीयतेऽन्यतरा । स यथैकपाद् व्रजन्नथो व्रैकेन चक्रेण वर्तमानो रिप्यत्येवमस्य यज्ञो रिप्यति । यज्ञः रिप्यन्तं यजमानोऽनु रिप्याति । स इष्ट्वा पापयान् भवति ॥ ३ ॥

a) ऐवा 6.27 आत्मसंस्कृतिर्वाव शिल्पानि; शवा 7.1.2.2 प्रजापतिं संस्करवाम. —b) गोत्रा 1.3.2.

अथ यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके न पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदत्युभे एव वर्तनी सः स्कुर्वन्ति । न हीयतेऽन्यतरा ॥ ४ ॥

स ययोभयपाद् व्रजन् रयो वोभाभ्यां चक्राभ्यां वर्तमानः प्रतितिष्ठत्येवमस्य यज्ञः प्रतितिष्ठति यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनु प्रतितिष्ठति । स इष्ट्वा श्रेयान् भवति ॥ ५ ॥

a) Accusative absolute ! Cp कौत्रा 18.12 तं आप्रीतं पर्यागृहीतमुदयं नयेयुः; जैत्रा 1.240 तौ द्रवन्तौ आग्निः पर्युदतिष्ठत्; 2.142 तं विजिग्यान् सर्वे देवा अभितः समन्तं पर्यविशन्.

॥ इति षोडशः खण्डः ॥

प्रजापतिर्लोकाभ्यतपत् । तेषां तप्यमानानां रसान्मादृहत् । अग्निं पृथिव्याः । वायुमन्तरिक्षात् । आदित्यं दिवः ॥ १ ॥

a) ऐवा 5.32; शवा 11.5.8.1; जै 3.15. —b) ऋ 5.29.10 प्राण्यच्चक्रमबृहः सूर्यस्य कुत्साप; शवा 3.8.5.8 प्रच्युते पशौ हृदयं प्रवृत्त; तांवा 7.5.7 तस्य (यशसः) अग्नी रौरवं प्रावृहत्; क 2.13; 6.17.

स एतास्तिष्ठो देवता अभ्यतपत् । तासां तप्यमानानां रसान्मादृहत् । अग्नेर्ऋचः । वायोर्यजूंषि । सामान्यादित्यात् ॥ २ ॥

स एतां त्रयीं विद्यामभ्यतपत् । तस्यास्तेष्वमानाया रसान्मादृहत् । भूरित्यृग्भ्यः । भुवरिति यजुर्भ्यः । स्वरिति सामभ्यः ॥ ३ ॥

तद्यद्युक्तो रिष्येद् भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् । ऋचामेव तद्रसेन च वीर्येण च यज्ञस्य विरिष्टं संदधाति ॥ ४ ॥

a) अ 6.53.3 अनु नो मार्ष्टु तन्वो यद्विष्टिम्; 7.57.1 यदात्मनि तन्वो मे विरिष्टं सरस्वती तदापुणद् घृतेन; तैसं 6.2.5.1 यदा अनीशानो भारमादत्ते वि वै स लिशते; गोत्रा 1.1.14.

अथ यदि यजुष्टो रिष्येद् भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयात् । यजुषामेव तद्रसेन यजुषां वीर्येण यजुषां यज्ञस्य विरिष्टं संदधाति ॥ ५ ॥

अथ यदि सामतो रिष्येत् स्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात् । साम्नामेव तद्रसेन साम्नां वीर्येण साम्नां यज्ञस्य विरिष्टं संदधाति ॥ ६ ॥

तद्यथा लवणेन सुवर्णं संध्यात् । सुवर्णेन रजतं रजतेन त्रपु त्रपुणा
सीसं सीसेन लोहं लोहेन दारु दारु चर्मणा ॥ ७ ॥

Cp in general ऐवा 5-32; गोत्रा 1-1-14; जै 3-17-3.

a) अ 7-76-1 सेहोः अरसतरः लवणाद् विकलेदयसीः; जैत्रा 3-236 ते सिन्धुं प्राविशन् तल्लवणमभवत्; वृ 2-4-12; छां 6-13-1; मै 7-11; पा 6-2-4 गाधलवणयोः प्रमाणम्. —b) तैत्रा 1-4-7-4 सुवर्णं हिरण्यं द्वेधा विच्छिद्य; 1-5-10-1 सुवर्णरजताभ्यां कुशीभ्यां परिगृहीत आसीत्; 3-12-6-5-6; शत्रा 10-4-5-2 अहोरात्राणि रजतसुवर्णानि पत्राणि; 12-7-1-7 तत्सुवर्णं हिरण्यमभवत्; छां 1-6-6. —c) तैसं 1-5-1-2 तस्माद्रजतं हिरण्यमदक्षिण्यमश्रुजं हि; अ 5-28-1 हरिते त्रीणि रजते त्रीणि अयसि त्रीणि तपसा विहितानि; ऐवा 7-12 रजतमन्तर्धाय प्रातरुद्धरेत्; पत्रा 5-6 अय यदास्य कनकरजतवरवस्त्र...वियोगा भवन्ति; छां 3-19-1. —d) अ 11-3-8 त्रपु भस्म; वासं 18-13 हिरण्यं च मे.....त्रपु च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्; तैत्रा 3-12-6-5 सर्वं सीसं त्रपु; जै 3-17-3. —e) वासं 18-13 सीसं च मे; अ 1-16-4 तं त्वा सीसेन विध्यामः; अ 12-2-20 सीसे मलं सादयित्वा... शुद्धा भवत यज्ञियाः; शत्रा 12-7-1-7 नाम्ना एवास्य शूरोऽस्त्रवत् तत्सीसमभवत्, न अयो न हिरण्यम्; 12-7-2-10 उभयोर्वा एतद्रूपं अयसश्च हिरण्यस्य च यत्सीसम्.

एवमेपां लोकांनामासां देवतानामस्यास्तस्या विद्याया वीर्येण यज्ञस्य विरिष्टं
संधधाति । भेषजैकृतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवंविद् ब्रह्मा भवति ॥ ८ ॥

a) शात्रा 5-9 एतेषामेव वेदानां निपण्यायै.

एष ह वा उदरमभवणो यज्ञो यत्रैवंविद् ब्रह्मा भवति । एवंविद् ह वा एषा
ब्रह्माणमनु गाथा । यतो यत आवर्तते तत्तद्गच्छति — ॥ ९ ॥

a) शात्रा 6-10 उदीचीनप्रवणो यज्ञः; cp छां 4-15-5 उदहरेति मासास्तान्. —b)
मै 1-2 एजेमां गाथां जगाद्.

मानवः । ब्रह्मैवैक ऋत्विक्कुरुन्वाऽभिरक्षति । एवंविद् वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं
सर्वांश्चत्विजोऽभिरक्षति । तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदं नानेवं-
विदम् ॥ १० ॥

a) BR's illuminating suggestion अश्वा = नश्वा = श्वा इव ! अश्वा = Latin aqua
i. e. water or river ? or can it be कुरुन् आशु अभिरक्षति ? Böhtlingk suggests अक्षणा.

॥ इति सप्तदशः खण्डः ॥

॥ इति चतुर्योऽध्यायः ॥

यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेदं ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति । प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ॥ १ ॥

Cp in general वृ 6.1.1-14; कौ 3.3; प्र 2.3.

यो ह वै वसिष्ठं वेदं वसिष्ठो ह स्वानां भवति । वाग्वाव वसिष्ठः ॥ २ ॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेदं प्रति ह तिष्ठत्यस्मिन्श्च लोकेऽमुष्मिन्श्च । चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥

यो ह वै संपदं वेदं सहास्रैः कामाः पश्यन्ते देवाश्च मानुषाश्च । श्रोत्रं वाव संपदं ॥ ४ ॥

यो ह वा आयतनं वेदाऽऽयतनं ह स्वानां भवति । मनो ह वा आयतनम् ॥ ५ ॥

अथ ह प्राणा अहश्चेयसि व्यूदिरे । अहश्चेयानस्म्यहश्चेयानस्मीति ॥ ६ ॥

a) क 1.167.7 अहंयुः स्थिरा चित्; 1.181.3 मनसो जघीयानहंपूर्वः; 10.42.4 त्वां जना ममसत्येषु विद्वपन्ते सर्माके; अ 3.8.3 हुने सोमं...नमोभिः अहमुत्तरत्वे; अ 3.18.4 उत्तरा अहमुत्तरे (following क 10.145.3 where अहमुत्तरे ought to be one word); अ 4.22.1 तान् रन्ध्रं अस्मा अहमुत्तरेषु; 12.4.50 तस्मात्तं देवाः...अवृथ्वनहमुत्तरे; श्राना 1.4.5.8 मनश्च ह वै वाक् अहंभेदे ऊदते; वृ 1.5.21; कौ 2.14; 3.3; प्र 2.2-4. Cp in general छां 5.1.6—5.2.2 (the most original form); वृ 6.1.7-14.

ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुः भगवन्को नः श्रेष्ठ इति । तान्होवाच—
अस्मिन्व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्येत स चः श्रेष्ठ इति ॥ ७ ॥

सा ह वागुच्चक्राम । सा संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच—कथमशकृतं मज्जीवितुमिति । यथा किला अवदन्तः प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति । प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥

a) श्राना 1.4.3.15 वाचात्मन आतिमारिष्यसि मूको भविष्यसीति; 11.5.4.13 अपमस्य वाचमदित मूको भविष्यसीति.

चक्षुर्होच्चक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच—कथमशकृतं मज्जीवितुमिति । यथाऽन्या अपश्यन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति । प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥

श्रोत्रं होचक्राम । तत्संवत्सरं श्रोष्य पर्येत्योवाच — कथमशकतर्ते मज्जी-
वितुमिति । यथा बधिरा अशृण्वन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा
ध्यायन्तो मनसैवमिति । प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥

a) ऋ 4.23.8 ऋतस्य श्लोको बधिरा ततर्द कर्णा; 9.73.6 अपानक्षासो बधिरा अहासत
ऋतस्य पन्था न तरन्ति दुष्कृतः; अ 11.3.33 बधिरो भविष्यतीति et passim; नि 10.41 बधिरः
वद्वशोऽवः.

मनो होचक्राम । तत्संवत्सरं श्रोष्य पर्येत्योवाच—कथमशकतर्ते मज्जीवि-
तुमिति । यथा बाला अमनसः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा
शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति । प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥

अथ ह प्राण उच्चिक्रामिपन् स यथा सुहयः पद्भीशश्चङ्कून्संखिदेदेवमितरा-
न्प्राणान्समखिदत् । तं हाभिसमेत्योचुः । भगवन्नेधि । त्वं नः श्रेष्ठोऽसि ।
मोत्कमीरिति ॥ १२ ॥

a) ऋ 1.162.14 यच्च पद्भीशमवतः; 1.162.16 संदानमवन्तं पद्भीशम्; 10.97.16
यमस्य पद्भीशात्; अ 8.1.4 मृत्योः पद्भीशमवमुद्धमानः; 12.5.15 मृत्योः पद्भीशो; तैत्ति 1.6.10.3 एष
वा अग्नीनां पद्भीशो नाम; as पद्भीश in मंवा 1.3.10.

अथ हैनं वागुवाच—यदहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति । अथ हैनं
चक्षुरुवाच—यदहं प्रतिष्ठाऽस्मि त्वं तत्प्रतिष्ठाऽसीति ॥ १३ ॥

अथ हैनं श्रोत्रमुवाच । यदहं संपदस्मि त्वं तत्संपदसीति । अथ हैनं मन
उवाच—यदहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति ॥ १४ ॥

न वै वाचो न चक्षूःपि न श्रोत्राणि न मनासीत्याचक्षते । प्राणा इत्ये-
वाऽऽचक्षते । प्राणो ह्येवंतानि सर्वाणि भवति ॥ १५ ॥

n) वृ 1.5.21; कौ 3.3.

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति । यत्किंचिदिदमां श्वभ्य आ शकुनिभ्य
इति होचुः । तद्वा एतदनस्यान्नम् । अनो ह वै नाम प्रत्यक्षम् । न ह वा एवंचिदि
किंचनान्नं भवतीति ॥ १ ॥

Cp in general वृ 6.3.

a) वृ 6.1 14. —b) छां 5.18.1; वृ 1.3.1

स होवाच किं मे वीसो भविष्यतीति । आप इति होचुः । तस्माद्वा एतद-
शिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाद्भिः परिदधाति । लम्बुको ह वासो भवति । अनग्नो
ह भवति ॥ २ ॥

a) वृ 6.1.14. —b) Only here !

तद्धैतत्सत्यकामो जाबालो गोश्रुतये वैयाघ्रपद्यायोक्तबोवाच — यद्यप्येनच्छुष्काय
स्थापवे ब्रूयाज्जायेरन्नेवास्मिञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ३ ॥

a) शांआ 9-7 गोश्रुत. —b) वृ 6.3-7-12. Cp Iliad I. 234f. *vaì μὲ τὸδε
σκήπτρον, τὸ μὲν οὐ ποτε φύλλα καὶ ὄρους φύσει.* —c) पलाश (in अपलाश) क
10-27-14 बृहन्नच्छायो अपलाशो अर्वा; 10-43-4 वयो न वृक्षं सुपलाशमासदन्; 10-135-1
यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे... अ 6-30-3 बृहत्पलाशे क्षभगे षर्षवृद्ध क्रतावरि...शमि ! शम्ना 2-6-2-8
ब्रह्म वै पलाशस्य पलाशम्; 5-2-1-17 आश्वत्येषु पलाशेषु उपनद्धा भवन्ति; छां 4-14-3.

अथ यदि मँहज्जिगमिपेत्, अमावास्यायां दीक्षित्वा पौर्णमास्यां रात्रौ
सर्वौषधस्य मन्यं दधिमधुनोरुपमथ्य ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्ये
संपातमवनयेत् ॥ ४ ॥

a) वृ 6.3-1. —b) वृ 6.3-2 (संभव for संपात).

वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्ये संपातमवनयेत् । प्रतिष्ठायै स्वाहेत्य-
ग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्ये संपातमवनयेत् । संपदे स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्ये
संपातमवनयेत् । आयतनाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्ये संपातमवनयेत् ॥ ५ ॥

अथ प्रतिसृप्याञ्जलौ मन्यमाधाय जपति—अमो नामासि । अमा हि ते
सर्वमिदम् । स हि ज्येष्ठः श्रेष्ठो राजाऽधिपतिः । स मा ज्यैष्ठ्यं श्रैष्ठ्यं राज्यमा-
धिपत्यं गमयतु । अँहमेवेदं सर्वमसानीति ॥ ६ ॥

a) वृ 1.3-22. —b) वृ 6.3-6 भूयासम् for असाति.

अथ खल्वेतर्प्यर्चा पच्छ आचामति ।

तत्सवितुर्वृणीमह इत्याचामति ।

वयं देवस्य भोजनमित्याचामति ।

श्रेष्ठं सर्वधातममित्याचामति ।

तुरं भगस्य धीमहीति सर्वं पिबति ।

निर्णिज्य कं स चमसं वा पश्चादग्नेः संविशति । चर्मणि वा स्थण्डिले वा
वांचंयमोऽप्रसाहः । स यदि स्त्रियं पश्येत् समृद्धं कर्मेति विद्यात् ॥ ७ ॥

a) ऋक् is ऋ 5-82-1. —b) ऐवा 2-18 पच्छो अनूच्यः प्रातरनुवाकः; 6-24 पच्छः प्रथमं अर्धर्चशः द्वितीयं ऋक्शस्तृतीयम्; पा 6-3-55 ऋचः शो; श्रावा 11-5-4-15 तां वै पच्छो अन्वाह. —c) वृ 6-3-1; 6-4-13; 6-4-24; जै 1-25-5. —d) श्रावा 6-14; गोवा 2-1-2 प्राग्दण्डं स्पण्डिले निदधाति; पवा 5-2 स्पण्डिलमुपलिप्य; पा 4-2-15 स्पण्डिलाच्छयितरि वते. —e) ऐवा 5-33 प्रातरनुवाके वाच्यमः स्यात्.

तदेव श्लोकः—

यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियः स्वप्नेषु पश्यति ।

समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिर्देशने तस्मिन्स्वप्ननिर्देशने ॥ ८ ॥

a) मनु 12-89 इह चापुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते. —b) मनु 11-45 एके श्रुतिनिर्देशनात्; गौका 3-3 जातौ एतन्निर्देशनम्.

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

श्वेतकेतुर्हाऽऽरुणेयः पञ्चालानां समितिमेयाय । तं ह प्रवोहणो जैवल्लिखाच ।
कुमारानु त्वाऽशिपत्पितेति । अनु हि भगव इति ॥ १ ॥

Cp in general छां 5-3-10; वृ 6-2; कौ 1.

a) ऋ 9-92-6 राजा न सत्यः समितिरियानः; 10-97-6 यत्रौषधीः सममत राजानः समिताविव;
cp परिषद् in वृ 6-2-1. —b) छां 1-8-1; वृ 6-2-1; जै 1-38-4.

वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति । न भगव इति । वेत्थ यथा पुनरावर्तन्त इ
इति । न भगव इति । वेत्थ पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तना इति । न
भगव इति ॥ २ ॥

a) Cp अ 6-26-2 पशामनु व्यावर्तने अन्यं पाप्मा अनुपपत्ताम्.

वेत्थ यथाऽसौ लोको न संपूर्यत इति । न भगव इति । वेत्थ यथा
पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति । नैव भगव इति ॥ ३ ॥

a) वृ 6-2-2.

अर्थानु किमनु शिष्टोऽवोचथा यो हीमानि न विद्यात् । कथं सोऽनुशिष्टो
ब्रूवीतेति । स हाऽऽप्यस्तः पितुरर्धमेयाय । तद्दोवाचार्ननुशिष्य वाव किल मा भग-
वानब्रवीदनु त्वाऽशिपमिति ॥ ७ ॥

1) Is अथा नु Yedic ?

a) Śāṅkarācārya understands विभु = कस्मात्. —b) वृषीति is passive. —c) क 6.47.21 दिवेदिवे सदृशीत्यमर्षम्; अ 8.9.1 कुतस्त्रौ जातौ कनमः सोऽर्षे; शत्रा 4.3.4.14 स्वैरेव रूपैर्पुत्रस्यार्थादुपायम्; 7.3.1.6 अहवनीयस्यापनैति; छां 5.3.6 राज्ञोर्षम्; प्र 1.11 दिवः परेऽर्षे. —d) वृ 4.1.2 न अनुशिश्यिष्येति.

पञ्च मा राजन्यवन्धुः प्रश्नानप्राप्सीत् । तेषां नैकंचनाद्यकं विवक्तुमिति । स होवाच — यथा मा त्वं तद्वैतानवदो यथाऽहमेपां नैकंचन वेद । यद्यहमिमानवेदिष्यं कथं ते नावक्ष्यमिति ॥ ५ ॥

a) शत्रा 11.6.2.5 अति वै नोऽयं राजन्यवन्धुत्वादीन्; वृ 6.2.3. —b) छां 6.1.7.

स ह गौतमो राज्ञोऽर्थमेयाय । तस्मै ह प्राप्तायाहौ चक्रार । स ह प्रतः समर्गं उदेयाय । तद् होवाच । मानुषस्य भगवन् गौतम वित्तस्य वरं वृणीया इति । स होवाच — तवैव राजन्मानुषं वित्तम् । यामेव कुमारस्यान्ते वाचमभापयास्तामेव मे व्रूहीति । स ह कृच्छ्री बभूव ॥ ६ ॥

a) छां 5.3.4 (above). —b) छां 5.11.5 पृथग्हांगि कारपांचकार. —c) छां 5.11.5 (प्रातः संनिधानः). —d) शत्रा 3.3.4.14 राजर्नं समागं आगच्छन्ति; जैत्रा 1.22 अयं ह्येषां समागं आवृत्तान्. शंकराचार्य understands this word differently as समा-ग and स-माग. —e) छां 4.5.3 तवैव सह गोमिस्तु; क 1.26 तवैव बाहाः. —f) क 10.52.4 मां देवा दुरिरे...अप मुक्तं बहु कृच्छ्रा चन्तार; क 6.7.5.9 कृच्छ्रेभितः शक्तीवन्तो गनीयः; ऐजा 4.4 नेच्छन्दसां कृच्छ्रादवपथ इति; पा 3.2.130 इह्यार्षोः शत्रुदृष्टिनि.

तद् हो चिरं वसेत्याज्ञापयांचकार । तद् होवाच । यथा मा त्वं गौतमावदः । यथेयं न प्राप्स्व त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान् गर्हति । तस्माद् सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूदिति । तस्मै होवाच ॥ ७ ॥

Cp वृ 5.2; कौ 1.

a) पा 3.3.4 यावत्पुत्रानिपातयोर्येह. —b) वृ 3.8.9 एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने; वृ 1.3.11 सा च प्रशासनात्.

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

— असौ वाव लोको गौतमाग्निः । तस्याऽऽदित्य एव समिद् । रश्मयो धूमः । अहरर्चिः । चन्द्रमा अङ्गाराः । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गनः ॥ १ ॥

Cp in general छां 5.4-9 with शत्रा 14.9.1-12-16 (i. e. वृ 6.2.9-13).

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति । तस्या आहुतेः सोमो राजा
संभवति ॥ २ ॥

a) जै 3-11-4,7.

॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥

पर्जन्यो वाव गौतमाग्निः । तस्य वायुरेव समित् । अभ्रं धूमः । विद्युदर्चिः ।
अश्वनिरङ्गनराः । ह्यर्दुनयो विस्फुलिङ्गनः ॥ १ ॥

a) ऋ 1-32-13 न यां मिहमक्रिद् धादुनि च; 5-54-3 वातत्विषः ह्यर्दुनीवृतः
स्तनयत; तैसं 7-4-13-1 ह्यर्दुनीभ्यः स्वाहा; तैवा 3 12-7-3 सर्वा विद्युतः सर्वान्स्तनयित्व ह्यर्दुनीर्यच
शीयते; शन्वा 11-2-7-21 ह्यर्दुनिर्द्वितीयः (अनुयाजः).

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमः राजानं जुह्वति । तस्या आहुतेर्वर्षः
संभवति ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥

पृथिवी वाव गौतमाग्निः । तस्याः संवत्सर एव समित् । आकाशो धूमः ।
रात्रिरर्चिः । दिशोऽङ्गनराः । अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गनः ॥ १ ॥

a) ऋ 1-164-42 तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः; अ 5-28-2 प्रदिशो दिशश्च; वासं 6-19 दिशः
प्रदिश आदिशो विदिश उद्दिशो दिग्म्यः स्वाहा; 24-26 बभ्रुक्वाव अवान्तरदिशाभ्यः (आलभते);
शन्वा 13-8-1-5 इतरेणात्मना अवान्तरदिशुः; तैआ 3 9 2 चतस्रो दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिशाः; वृ 1-1-1;
6-2-9; तै 1-7; श्वे 2-16.

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुह्वति । तस्या आहुतेरन्नः संभवति ॥ २ ॥

॥ इति षष्ठः खण्डः ॥

पुरुषो वाव गौतमाग्निः । तस्य वागेव समित् । माणो धूमः । जिह्वाऽर्चिः ।
चक्षुरङ्गनराः । श्रोत्रं विस्फुलिङ्गनः ॥ १ ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति । तस्या आहुते रेतः संभवति ॥ २ ॥

॥ इति सप्तमः खण्डः ॥

योपी वाव गौतमाग्निः । तस्या उपस्थ एव समित् । यदुपमन्त्रयते स धूमः ।
योनिरर्चिः । यदन्तैः करोति तेऽङ्गाराः । अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥

a) वृ 1-5-16; 6-2-13; 6-4-3; छां 3-17-5; तै 1-9, 11. —b) शब्दा 1-7-4-2 य इत्थं स्वां दुहितरमस्माकं स्वसारे करोति.

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति । तस्या आहुतेर्गर्भः संभवति ॥ २ ॥

॥ इति अष्टमः खण्डः ॥

इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति । स उल्लूकवृतो गर्भो
दर्शं वा नव वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाथ जायते ॥ १ ॥

a) क 10-51-1 महत्तदुल्लूकं स्थविरं तदासीत्; अ 4-2-8 उल्लू आसीद्विरण्ययः; तैसं 6-1-3 2 गर्भो वा एष यदीक्षित उल्लूकं वासः प्रीयते; वासं 19-76 गर्भो जरायुणावृत उल्लूकं जहाति जन्मना; शब्दा 3-2-1-11 अन्तरं वा उल्लूकं जरायुणो भवति; 3-2-1-16 प्रावृता वै गर्भा उल्लूकेनैव जरायुणेव; 6-5-3-5 अयो गर्भे उल्लूकं जरायु; छां 3-19-2; गी 3-38 यथोल्लूकेनावृतो गर्भः. —b) ऐवा 7-13 दृशमे मासि जायते.

स जातो यावदायुषं जीवति । तं प्रेतं दिष्टमिदोऽनय एव हरन्ति यत्
एवेतो^१ यतः संभूतो भवति ॥ २ ॥

a) वासं 30-7 दिष्टाय रज्जुसर्जम्, मृत्यवे मृगयुग्मं, अन्तकाय श्वानिन्म; अ 10-3-16 तांस्त्वं प्रच्छिन्दि घरणं पुरा दिष्टात् पुराऽऽयुषः; 12-3-55 दिष्टं नो अत्र जरसे नि नेषत् जरा मृत्यवे.....
—b) छां 5-10-5; वृ 6-3-6.

॥ इति नवमः खण्डः ॥

तद्य इत्थं विदुः । ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासते । तेऽर्चिपमभिसंभवन्ति ।
अर्चिपोऽहः । अहं आपूर्यमाणपक्षम् । आपूर्यमाणपक्षाद्यान्पडुदङ्खलेति मासाः स्तान् ॥१॥

Cp छां 5-10 with वृ 6-2-15, 16; कौ 1-3.

a) Deussen interprets श्रद्धा as तपः. Cp छां 2-23; वृ 3 8-10; 5-11; मुं 1-2-11 (तपःश्रद्धे). —b) छां 4-15-5; 8-13-1 ब्रह्मलोकमभिसंभवामि.

मासेभ्यः संवत्सरम् । संवत्सरादादित्यम् । आदित्याच्चन्द्रमसम् । चन्द्रमसो
विद्युत् । तत्पुरुषोऽर्मानवः । स एनान् ब्रह्म गमयति । एष देवयानः पन्था
इति ॥ २ ॥

a) चरण (a way of life, conduct) perhaps here for the first time.
—b) नि 6.19 मव्वा यः कवासत्ता (ऋ 5.3.4.3) i. e. यस्य कपूयाः सत्तायः. —c) छां 5.24.4 (चण्डालाय); वृ 4.3.22 (अचाण्डाल), अ 2.14.1 सर्वाश्रणस्य नप्यः.

अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदार्वातीनि भूतानि भवन्ति
जायँस्व प्रियस्वेति । एतत्तृतीयस्थानम् । तेनासौ लोको न संपूर्यते । तस्मा-
ज्जुगुप्सेत । तदेष श्लोकः— ॥ ८ ॥

a) प्र 1.9-10. —b) Cp मै 1.4 दंशमशकादयः तद्भूतमध्वंसिनः. —c) कौ 1.2
drops the words तृतीयं स्थानम्. —d) तैआ 2.8.7 जुगुप्सेतावृतात; छां 5.3.8.
—e) ई 6; जै 4.25.4.

स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिवँश्च गुरोस्तैल्पमावसन् ब्रह्महा च ।

एते पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाऽऽचरँस्तैरिति ॥ ९ ॥

Cp in general मनु 11.54 ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः
संसर्गाश्चापि तैः सह ॥ नि 6.27 स्तेयं तल्पारोहणं ब्रह्महत्यां भूणहत्यां सुरापानं दुष्कृतकर्मणां पुनः पुनः
सैवां पातके अन्वतोषम्.

a) Contrast छां 5.11.5. —b) ऋ 7.5.5.8 नारीयास्तल्पशीवरीः; अ 5.17.12
कल्याणी तल्पमाशये; 14.2.31 आरोह तल्पं सुमनस्वमाना; तैस 6.2.6.4 नैनं पात्रे न तल्पे मीमांसन्ते;
तैआ 10.1.15 गुरुतल्पगः.

अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन् वेद न सह तैरप्याचरन् पाप्मना लिप्यते । शुद्धः
पूतः पुण्यलोको भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ १० ॥

a) ऐआ 1.16 न पाप्मना संसृज्यते; छां 4.14.3 पापं कर्म न लिप्यते.

॥ इति दशमः खण्डः ॥

प्राचीनशाल औषमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुपिरिन्द्रद्युम्नो भाल्लवेयो जनः
शार्कराक्ष्यो बुडिल आश्वतराश्विस्ते हैते महींशाला महाश्रोत्रियाः समेत्य मीमांसं
चक्रुः । को न आत्मा, किं ब्रह्मेति ॥ १ ॥

Cp in general छां 5.11-18 with शब्दा 10.6.1.1-11.

a) शब्दा 10.3.3.1 महाशालं जाबालमुप उत्ससाद; छां 5.11.3; छां 6.4.5; मुं 1.1.3.
—b) अ 9.1.3 पृथङ् नरो बहुधा मीमांसमानाः; 12.4.42 तां देवा अमीमासन्त वशोपात्रं मवशेति
तामववीज्जादः—एषा वशानां वशतमेति; वृ 1.5.21 व्रतमीमांसा; तै 2.8 आनन्दस्य मीमांसा;
के 2.1 मीमांस्यम्. Cp पा 3.1.6 मान्-वप-दान्-शान्-म्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य; पा 8.2.97 विचार्य-
माणानाम्.

a) वृ 6.2.5 has पुरुषो मानसः. —b) क 1.72.7 अध्वनो देवानान्; शत्रा 1.9.3.2 स एष देवानो वा पितृयाणो वा पन्थाः; छां 4.15.5-6.

अथ य इमे ग्राम ईष्टापूर्ते र्दत्तमित्युपासते । ते धूममभिसंभवन्ति । धूमाद्रात्रिम् । रात्रेरपरपक्षम् । अपरपक्षाद्यान्पद् दक्षिणैति मासाःस्तान् । नैते संवत्सरमभि-
प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥

a) Contrast छां 8.15. —b) क 10.14.1 संगच्छस्व ..इष्टापूर्तेन परमे व्योमन्; अ 9.5.13 इष्टं पूर्तमभिपूर्ते वपद्रुकृतम् तदेवा ऋतुशः कल्पयन्तु; शत्रा 13.1.5-6 अयजत इति अद्वादिति ब्राह्मणो गायति, इष्टापूर्ते वै ब्राह्मणस्प; क 1.8; मुं 1.2.10; पा 5.2.88 इष्टादिष्वथ. —c) Cp त्यक्तेन in ई 1.

मासेभ्यः पितृलोकम् । पितृलोकादाकाशम् । आकाशाच्चन्द्रमसम् । एष सोमो राजा । तदेवानामन्नम् । तं देवा भक्षयन्ति ॥ ४ ॥

a) शत्रा 1.6.4-15 एष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः.

तस्मिन्यावत्संपातमुपित्वाऽयैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथैतम् । आकाशम् । आकाशाद्वायुम् । वायुर्भूत्वा धूमो भवति । धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति ॥ ५ ॥

a) संपात (residue of कर्मन्); कासं 28.8 स्तृत्यै संपातेन श्रौणाति; ३5.16 तस्य संपातमवनपेत; छां 5.2.4 मये संपातमवनपेत; 5.2.5. —b) ब्रसू 8.1.8.

अभ्रं भूत्वा मेघो भवति । मेघो भूत्वा मवर्षति । त इह व्रीहिर्ध्रुवा ओषधि-
वनस्पतयस्तिलमापा इति जायन्ते अतो वै खलु दुर्निष्पतर्त्तम् । यो यो ह्यन्नमत्ति,
यो रेतः सिर्जयति, तद्भूर्य एव भवति ॥ ६ ॥

1) BR reads दुर्निष्पतनम्; शंकराचार्य explains : दुर्निष्पतर्त्तम् इति तकार एको लुलो द्रष्टव्यः.

a) अ 6.140.2 व्रीहिमन्तं यवमन्तमथो मापमथो तिलम्; 8.2.18 शिवौ ते स्ताम् व्रीहियवौ; वासं 18.12 व्रीह्यथ...यवाथ...मापाथ...तिलाथ; पा 4.3.148 व्रीहेः पुरोडाशे; 4.5.149 असंज्ञायां तिलयवाम्भाम्; 5.1.7...यवमापतिल...also 5.2.2-4. —b) ऐ 1.1.4; 1.2.4. —c) Cp पतर in क 1.193.4 पतरमग्निम्; also पतर in 1.82.7 पर्णो मृगस्य पतरोः. —d) ब्रसू 3.1.26 रेतःसिग्योगोऽय. —e) Deussen and Senart take this as तद् भूय एव भवति, while शंकराचार्य takes it as a compound word meaning तदाकृति. On भूय-compounds, see पा 3.1.107 भुवो भावे.

तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापयेरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा । अय य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापयेरञ्चयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा ॥ ७ ॥

a) चरण (a way of life, conduct) perhaps here for the first time.
 —b) नि 6-19 मयवा यः कवासला (ऋ 5-34-3) i. e. यस्य कपूयाः सलायः. —c) छां 5-24-4 (चण्डालायाः); वृ 4-3-22 (अचाण्डाल); अ 2-14-1 सर्वाश्चण्डस्य नप्यः.

अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदार्धतीनि भूतानि भवन्ति
 जायँस्व त्रियस्वेति । एतच्चृतीयस्थानम् । तेनासौ लोको न संपूर्यते । तस्मा-
 ज्जुगुप्सेत । तदेव श्लोकः— ॥ ८ ॥

a) प्र 1-9-10. —b) Cp मै 1-4 दंशमशकादयः रुद्रभूतप्रचंसितः. —c) कौ 1-2 drops the words तृतीयं स्थानम्. —d) तैआ 2-8-7 जुगुप्सेतावृतात्; छां 5-3-3. —e) ई 6; जै 4-25-4.

स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिवँश्च गुरोस्तैल्पमावसन् ब्रह्महा च ।

एते पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाऽऽचरँस्तैरिति ॥ ९ ॥

Cp in general मनु 11-54 ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं पुनर्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः
 संसर्गश्चापि तैः सह ॥ नि 6-27 स्तेयं तन्यारोहणं ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुरापानं दुष्कृतकर्मणां पुनः पुनः
 सेवां पातके अन्ततोपय.

a) Contrast छां 5-11-5. —b) ऋ 7-55-8 नारियास्तल्पशीवरीः; अ 5-17-12 कल्याणी तल्पमाशये; 14-2-31 आरोह तल्पं सुमनस्यमाना; तैसं 6-2 6-4 नैनं पात्रे न तल्पे मीमांसन्ते;
 तैआ 10-1-15 गुरुतल्पगः.

अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन् वेद न सह तैरप्याचरन् पाप्मना लिप्यते । शुद्धः
 पूतः पुण्यलोको भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ १० ॥

a) ऐआ 1-16 न पाप्मना संसृज्यते; छां 4-14-3 पापं कर्म न लिप्यते.

॥ इति दशमः खण्डः ॥

प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुपिरिन्द्रद्युम्नो भाल्लवेयो जनः
 शार्कराक्ष्यो बुडिल आश्वतराश्विस्ते हैते महीशाला महाश्रोत्रियाः समेत्य मीमांसतां
 चक्रुः । को न आत्मा, किं ब्रह्मेति ॥ १ ॥

Cp in general छां 5-11-18 with श्रुत्वा 10-6-1-11.

a) श्रुत्वा 10-3-3-1 महाशालं जाबालमुप उत्तसाद; छां 5-11-3; छां 6-4-5; मुं 1-1-3.
 —b) अ 9-1-3 पुण्यं नरो बहुधा मीमांसमानाः; 12-4-42 तां देवा अमीमासन्त वशेषां न भवशेति
 तामब्रवीच्चारदः—एषा वशानां वशतमेति; वृ 1-5-21 ब्रवमीमांसा; तै 2-8 आनन्दस्य मीमांसा;
 के 2-1 मीमांस्यम्. Cp पा 3 16 मान्-वप-दान्-शान्-म्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य; पा 8-2-97 विचार्य-
 माणानाम्.

ते ह संपादयाचक्रुः । उद्दालको वै भगवन्तोऽयमारुणिः संप्रतीममात्मानं
वैश्वानरमध्येति । त२ हन्ताभ्यागच्छामेति । त२ हाभ्याजग्मुः ॥ २ ॥

a) अ 12.3.39 संपादयन्तौ सह लोकमेकम्; ऐवा 2.25 देवा वै ... अग्नेये न
संपादयन्; शब्दा 3.3.3-4 अवाक् पणन्ते परः संपादयन्ति. —b) अग्नि or आत्मन् common
to all creatures, good or evil. Cp Matthew 5.45.

स ह संपादयाचकार । प्रक्षयन्ति मामिमे महाशाला महाश्रोत्रियाः । तेभ्यो न
सर्वमिव प्रतिपत्स्ये । हन्ताहमन्यमभ्यनुशासनीति ॥ ३ ॥

तान् होवाच । अर्धपतिर्वै भगवन्तोऽयं कैकेयः संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति ।
त २ हन्ताभ्यागच्छामेति । त२ हाभ्याजग्मुः ॥ ४ ॥

a) शब्दा 10.6.1.2. —b) पा 7.3.2 (केकय).

तेभ्यो ह प्राप्तेभ्यः पृथग्गर्हाणि कारयाचकार । स ह प्रातः संजिह्वान उवाच—
न मे स्तेनो जनपदे न कर्दुर्यो न मर्यपः ।

नानार्हिताग्निर्नाविद्वान्न स्वैरी स्वैरिणी कुतः ॥

यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि । यावदेकैकस्मा ऋत्विजे धनं दास्यामि
तावद्भगवद्भयो दास्यामि । वसन्तु भगवन्त इति ॥ ५ ॥

a) जैत्रा 1.22 तेभ्यो ह प्रोक्तेभ्यः (for प्राप्तेभ्यः) पृथग्गतानि पृथग्गतानि पृथक् मधुपर्कानि
पृथग्गवस्थान् पृथक् पञ्चम्यः पञ्च अपचित्ति—(for अर्हाणि) श्वकार; छां 5.3.6 (अर्हो चकार).
—b) छां 4.1.5. —c) ऐवा 8.14 ये केच परेण हिमवन्तं जनपदा उत्तरकुरव उत्तरमद्रा इति;
तैत्रा 2.3.9-9 आ अत्य तं जनपदं पूर्वा कीर्तिर्गच्छति; बृ 2.1.18; छां 8.1.5. —d) Cp
कवारि in अ 10.107.3 न कवारिभ्यो न हि ते पूषन्ति; also कवत्तु in अ 7.32.9 न देवातः
कवत्तवे; पा 6.3.101 कोः कत् तत्पुरुषेऽचि. —e) अ (तिल) 3.10.5 ब्रह्मवधात्सुरापाना
त्सुवर्णस्तेयात्.....; छां 5.10.9 (सुरां पिबन्त्र). —f) तैत्ति 2.2.2.2 य आहिताग्निः सन्
अमृत्यमिव चरेत्; शब्दा 2.2 2.20 न वा आहिताग्निना अमृतं वादितव्यम्. —g) Cp कात्यायन (on
पा 6.1.89) स्वादीरोष्णिः.

ते होचुः—येन ह्येवार्थेन पुरुषश्चरेत् २ ह्येव वदेत् । आत्मानमेवेमं वैश्वानरः
संप्रत्यध्येपि । तमेव नो ब्रहीति ॥ ६ ॥

तान् होवाच—प्रातर्वः प्रतिवक्ताऽस्मीति । ते ह समित्पाणयः पूर्वाह्ने प्रतिचक्र-
मिरे । तान् हानुर्पनीयैवैतदुवाच ॥ ७ ॥

a) छां 8.7.2; 8.9.1; कौ 1.1; 4.19; मुं 1.2.12; म 1.1; cp छां 4.4.5
समिधमाहर. —b) Contrast with छां 8.11.3; बृ 2.1.14; 6.2.7; कौ 1.1; 4.19;
म 1.1; मुं 1.2.12.

॥ इति एकादशः खण्डः ॥

औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्स इति । दिवमेव भगवो राजन्निति होवाच । एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते । तस्मात्तव सुतं प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते ॥ १ ॥

Cp in general छां 5.12-17 with छां 7.1.14 and बृ 4.1.

a) सुतेजाः haplology for सुततेजाः as in श्रान्ना 10.6.1.8 यो वै एतं सुततेजस वैश्वानरं वेद.

अत्स्यन्नं, पश्यासि प्रियम् । अत्स्यन्नं, पश्याति प्रियम्, भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते । मूर्धा त्वेप आत्मन इति होवाच । मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन् मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥

॥ इति द्वादशः खण्डः ॥

अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुपिम् — प्राचीनयोग्य कं त्वमात्मानमुपास्स इति । आदित्यमेव भगवो राजन्निति होवाच । एष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते । तस्मात्तव बहु विश्वरूपं कुले दृश्यते ॥ १ ॥

a) बृ 2.6.2; 6.5.2; तै 1.6. —b) बृ 2.2.3; तै 1.4; श्वे 6.5; मै 6.8; प्र 1.7, 8.

प्रष्टोऽश्वतररीरथो दासीनिष्कः । अत्स्यन्नं, पश्यासि प्रियम् । अत्स्यन्नं, पश्याति प्रियं, भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते । चक्षुश्चेतदात्मन इति होवाच । अन्योऽभविष्यो यन् मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥

॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥

अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयम् — वैर्याघपथ कं त्वमात्मानमुपास्स इति । वायुमेव भगवो राजन्निति होवाच । एष वै पृथग्वर्त्ताऽऽत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते । तस्मात्त्वां पृथग्वलय आयन्ति, पृथग्रथश्रेणयोऽनुयन्ति ॥ १ ॥

a) छां 5.2.3; 5.16.1; बृ 6.5.1. —b) छां 5.18.2; श्रान्ना 10.6.1.7, 11.

अत्स्यन्नं, पश्यासि प्रियम् । अत्स्यन्नं, पश्याति प्रियं, भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते । प्राणस्त्वेप आत्मन इति होवाच । प्राणस्त उदक्रमिष्यद्यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥

अथ होवाच जनं (शार्कराक्ष्यम्) — शार्कराक्ष्य कं त्वमात्मानमुपास्स इति । आकाशमेव भगवो राजन्निति होवाच । एष वै बहुल आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से । तस्मात्त्वं बहुलोऽसि प्रजया च धनेन च ॥ १ ॥

अत्स्यन्नं, पश्यसि प्रियम् । अत्स्यन्नं, पश्यति प्रियं, भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते । संदेहस्त्वेप आत्मन इति होवाच । संदेहस्ते व्यशीर्यद्यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥

a) शब्दा 3-1-3-3 संदेहो हैवास; 10-5-3 8 इमं संदेघं अजसंदेहं..... शब्दा 14-7 2-17 = बृ 4-4-13 अस्मिन् संदेहे (त. 1. संदेघे) गहने प्राविष्टः; छा 5-18-2.

॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥

अथ होवाच बुडिलमाश्वतराश्विम् — वैयाघ्रपथ कं त्वमात्मानमुपास्स इति । अपि एव भगवो राजन्निति होवाच । एष वै रथिरात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से । तस्मात्त्वं रथिमान् पुष्टिमानसि ॥ १ ॥

अत्स्यन्नं, पश्यसि प्रियम् । अत्स्यन्नं, पश्यति प्रियं, भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते । वस्तिस्त्वेप आत्मन इति होवाच । वस्तिस्ते व्यभेत्स्यद्यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥

a) अ 1-3 6 यद्वस्तानपि संश्रु(त्रि)तम्; 1-3 8 विपितं ते वस्तिविलं समुद्रस्योद्धेतुः; 11-3-43 समुद्रेण वस्तिना; वासं 19-88 वस्तिर्न शेषो हरसा तरस्त्री; 25-7 अपो वस्तिना; तैत्ति 2-2-9-2 तद्वास्तिमानिनत्, स समुद्रो अभजत्, तस्मात्समुद्रस्य न पिबन्ति, प्रजननमिव हि मन्यन्ते, जैत्रा 1-297 या एव तत्र वस्तिभिमानस्य आपो यन्ति ता एव ताः.

॥ इति षोडशः खण्डः ॥

अथ होवाचोद्दालकमारुणिम् — गौतम कं त्वमात्मानमुपास्स इति । पृथिवीमेव भगवो राजन्निति होवाच । एष वै प्रतिष्ठोऽऽत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते । तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितोऽसि प्रजया च पशुभिश्च ॥ १ ॥

अत्स्यन्नं, पश्यसि प्रियम् । अत्स्यन्नं, पश्यति प्रियं, भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते । पादौ त्वेतावात्मन इति होवाच । पादौ ते व्यम्लास्येतां यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥

॥ इति सप्तदशः खण्डः ॥

तान् होवाच — एते वै खलु यूयं पृथग्वेदमात्मानं वैश्वानरं विद्वान्सोऽन्नमत्य ।
यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिर्विमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते । स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु
भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमत्ति ॥ १ ॥

Cp in general ब्रह्म 1.2.29-31.

1) Bohtlingk suggests अतिविमानम्.

a) ऐन्द्रा 8.5 तस्यै प्रादेशमात्राः पादाः स्युः; शम्बा 3.5.4.5 तान् प्रादेशमात्रं विना परिलिखति;
तैन्ना 3.7.4.11 इयान् प्रादेशसंमितः; शम्बा 10.6.1.10 प्रादेशमात्रमिव ह वै सुविदिता अमिसंपन्नाः;
cp छां 3.14; क 4.12; श्वे 5.8-9; मै 6.38.

तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्नेव सुतेर्जाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः
पृथग्वर्त्माऽऽत्मा संदेहो बहुलो वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिलोमानि
वर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः ॥ २ ॥

a) मां 3. —b) Haplogy for सुतेर्जाः (शम्बा 10.6.1.8).

॥ इति अष्टादशः खण्डः ॥

तद्यर्द्धं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयम् । स यो प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां
जुहुयात् प्राणाय स्वाहेति । प्राणस्तृप्यति ॥ १ ॥

a) पा 6.2.71 मक्तात्यास्तदर्थेषु.

प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति । चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यति । आदित्ये तृप्यति
द्यौस्तृप्यति । दिवि तृप्यन्त्यां यत्किंच द्यौश्चादित्यश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति । तस्यानु
तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

॥ इति एकोनविंशः खण्डः ॥

अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयाद् व्यानाय स्वाहेति । व्यानस्तृप्यति ॥ १ ॥

व्याने तृप्यति श्रोत्रं तृप्यति । श्रोत्रे तृप्यति चन्द्रमास्तृप्यति । चन्द्रमसि
तृप्यति दिशस्तृप्यन्ति । दिक्षु तृप्यन्तीषु यत्किंच दिशश्च चन्द्रमाश्चाधितिष्ठन्ति
तृप्यति । तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

॥ इति विंशः खण्डः ॥

अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपानाय स्वाहेति । अपानस्तृप्यति ॥ १ ॥

अपाने तृप्यति वाक् तृप्यति । वाचि तृप्यन्त्यामग्निस्तृप्यति । अग्नौ तृप्यति पृथिवी तृप्यति । पृथिव्यां तृप्यन्त्यां यत्किंच पृथिवी चाग्निश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति । तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

॥ इति एकविंशः खण्डः ॥

अथ यां चतुर्थीं जुहुयात्तां जुहुयात् समानाय स्वाहेति । समानस्तृप्यति ॥ १ ॥

समाने तृप्यति मनस्तृप्यति । मनसि तृप्यति पर्जन्यस्तृप्यति । पर्जन्ये तृप्यति विद्युत्तृप्यति । विद्युति तृप्यन्त्यां यत्किंच विद्युच्च पर्जन्यश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति । तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

॥ इति द्वाविंशः खण्डः ॥

अथ यां पञ्चमीं जुहुयात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेति । उदानस्तृप्यति ॥ १ ॥

उदाने तृप्यति (त्विक्तृप्यति । त्वचि तृप्यन्त्यां) वायुस्तृप्यति । वायौ तृप्यत्याकाशस्तृप्यति । आकाशे तृप्यति यत्किंच वायुश्चाऽऽकाशश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति । तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥

a) Cp छां 3-13 where त्वक् etc. is lacking. Words in brackets are lacking in some editions.

॥ इति त्रयोविंशः खण्डः ॥

स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गनरानपोह्य भस्मानि जुहुयात्, तादृक् तत् स्यात् ॥ १ ॥

अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मसु हुतं भवति ॥ २ ॥

a) Cp छां 5-18-1.

तद्यथेपीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैव ह्यस्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥ ३ ॥

a) शब्दा 4.3.3-16 ययेपीकां मुञ्जाद्विद्महेत्...ययेपीकां विमुञ्जा स्यात्; च 5.14.8; क 6.17; पा 6.3.65 इष्टकेपीकामालानां चित्तूलभाषि.

तस्माद् ह वैविद्यद्यपि चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् । आत्मानि ह वैस्य तद्वैश्वानरे हुतः स्यादिति । तदेव श्लोकः — ॥ ४ ॥

a) तैसं 7.3.20.1 उच्छिष्टाय स्वाहा.

ययेह क्षुधिता वाला मातरं पशुपासते ।

एव सर्वान्पि भूतान्पश्विहोत्रमुपासत इत्यग्निहोत्रमुपासत इति ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्विंशः खण्डः ॥

॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

श्वेतकेतुर्हाऽऽरुणेय आस । तः ह पितोवाच — श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यम् । न वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽननूच्य ब्रह्मयन्धुरिव भवतीति ॥ १ ॥

Cp in general on the secondary role of the father and the son in छां 5.3.1 ff; cp छां 6.3.7 and 6.5.3 with बृ 3.7 and 3.9.27; cp छां 6.3.8-12 with बृ 4.6.2.

a) पा 4.1.139 कुलात्तः; cp भोजियकुलीन and आढ्यकुलीन. —b) Used in a derogatory sense as in ऐवा 7.27 यस्त्वं कथं वेत्य ब्रह्मवन्धविति; cp राजन्यवन्धु in बृ 6.2.3.

स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वान्वेदानधीत्य महार्पना अनुचार्नमानी स्तब्ध एयाय । तः ह पितोवाच — ॥ २ ॥

a) Cp छां 4.4.5; but मनु 2.36 गर्भाष्टमेऽन्दे. —b) छां 6.7.2. —c) Cp ऋ 10.103.9 महामनसाम्...चोपो देवानां जयतामुदस्यात् (in its original good sense). छां 2.11.2 (in good sense). —d) मनु 8.197 स्तेनमस्तेनमानिनम्; पा 6.3.36 कथं मानिनोश्च (दर्शनीयमानी); also cp मुं 1.2.8 पण्डितमन्यमानाः; पा 3.2.83 आत्ममाने एव (दर्शनीयमानी, दर्शनीयमन्य). —e) खे 3.9 वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः (in its original good sense); गी 16.17 आत्मसंभावितः स्तब्धः and गी 18.28 अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः as in the sense here.

श्वेतकेतो यन्नु सोम्येदं महामना अनुचानमानी स्तब्धोऽसि । उत तमादर्शमप्राक्ष्य, येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति । कथं न भगवः स आदेशो भवतीति ॥ ३ ॥

a) शब्दा 10-4-5-1 अथादेशा उपनिषदाम्; वृ 2-3-6; छां 3-5-1-2; 3-18-1 आदिष्टम्; 3-19-1; तै 1-11; 2-3; के 4-4; जै 4-24-12. —b) वृ 1-4-7; 2-4-5; 4-3-23-30; मुं 1-1-3.

यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात् । वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं, मृत्तिकेत्येव सत्यम् ॥ ४ ॥

Cp छां 6-1-4-6 with छां 6-4-1-4.

Cp Parmenides : τὸ πάντ' οὐ μόνον ἔστιν, ὅσα καὶ βροτοὶ κατέδεντο πεποιδότες εἶναι ἀληθῆ, γίνεσθαι τε καὶ ὄλλυσθαι. — "Therefore all that men have assumed confidently as true—all becoming and perishing is a mere name."

a) ऋ 1-164-46 एकं सद्धिप्रा बहुधा वदन्ति; 10-129-2 आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यं परः किञ्चनास; 10-82-6 अजस्य नामावधेयकमर्पितम्; 10-90-2 पुरुष एवेदं सर्वम्; अ 10-7-21 असच्छाखां प्रतिष्ठन्तीं परममिव जना विदुः । उतो सन्मन्यन्तेऽवरे ये ते शाखाभुपासते ॥ —b) शब्दा 14-1-2-9 अयं मृत्पिण्डं परिगृह्णाति. —c) ऋ 10-89-1 मृन्मयं गृहम्; वासं 11-59 कृत्वाय सा महीमुखीं मृन्मयीं योनिमग्ने; शब्दा 6-1-2-30 इयं नु एव प्रथमा मृन्मयीष्टका. Sometimes written as मृन्मय (false analogy with हिरण्यम्); पद्मा 1-6 अयं यद्वै किञ्च यज्ञो मृन्मयं भियेत; तैआ 5-8-13 न मृन्मयेन पिबेत्. —d) ऋ 10-54-2 मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुर्न अयं शत्रुं ननु पुरा विविस्ते; Indra's fights are unreal, because there are no enemies as such. अ 10-8-34 अपां त्वा पुष्पं पृच्छामि यत्र तन्मायया हितम्; वृ 2-3-6; 3-9-26; 4-2-4; 4-4-19; 4-4-20; 4-4-22; 4-5-15; क 2-14, 18; कौ 3-8. —e) मृत्तिका denotes *white earth* representing शुक्ल colour of the सत्त्वगुण, while लोह and कृष्णायस denote रोहित and कृष्ण colours of the रजोगुण and तमोगुण. Cp in this connection मृत्सा and मृत्सा *better earth* in पा 5-4-39 and 5-4-40.

यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात् । वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं, लोहमित्येव सत्यम् ॥ ५ ॥

a) लोह as copper (red metal); cp लोहित and रोहित; वासं 18-13 अहमा च मे मृत्तिका च मे हिण्यं च मे अयमत्र मे श्यामं च मे लोहं च मे, where लोह represents लोहित of रजोगुण. —b) छां 8-1-3 यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितम् implying the definition of सर्वम्. —c) पा 1-4-20 अयमस्यानि च्छंदसि; 5-4-94 अनोऽस्यायःसरसां जातिसंज्ञयोः (कालायसम्, लोहितायसम्). —d) वृ 2-1-20 सत्यस्य सत्यम्.

यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्णायसं विज्ञातं स्यात् । वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं, कृष्णायसमित्येव सत्यम् । एवम् सोम्य स आदेशो भवतीति ॥ ६ ॥

a) तैआ 3-12-6-5 यावत्कृष्णायसं सर्वं ... यावत्लोहायसं सर्वम्; जै 3-17-3 लोहायसेन कृष्णायसम्.

न वै नूनं भगवन्तस्त एतदवेदिषुः । यद्वधेतदवेदिष्यन् कथं मे नावक्ष्यन् । इति भगवाःस्त्वेव मे ब्रवीत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । तस्मादसतः सज्जायत ॥ १ ॥

a) क 10-72-2-3 देवानां पूर्वे युगेऽसतो सद्जायत; देवानां युगे प्रथमेऽसतः सद्जायत; 10-129-1 नासदासीनो सदासीतदानीम्; शब्दा 6-1-1-1 असद्वा इदमग्र आसीत्; तैत्रा 2-2-9-1 इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासीत्; तै 2-7; छां 3-19-1; मै 6-17. —b) Queer form; see क 1-128 1 अयं जायत मनुषो धर्मीणि, 3-48-2 यज्जायथास्तदहरस्य कामे; 4-1-11 स जायत प्रथमः पस्त्याशु; 8-7-36 अग्निर्हि जानि पूर्व्यः; 8-89-5 यज्जायथा अपूर्व्यं मधवत् वृत्रहत्याय.

कुतस्तु खलु सोम्यैव स्यादिति होवाच । कथमसतः सज्जायेतेति । सच्चैव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ॥ २ ॥

a) छां 6-8-7 तत्सत्यं स आत्मा; वृ 5-4-1 सत्यं ब्रह्म.

तदैक्षत — बहु स्यां प्रजायेयेति । तत्तेजोऽसृजत । तत्तेज ऐक्षत । बहु स्यां प्रजायेयेति । तदपोऽसृजत । तस्माद्यत्र यव च शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस एव तदध्यापो जायन्ते ॥ ३ ॥

a) मै 3-2; 6-4; क 3-15; प्र 6-4; श्वे 2-12; 6-2; वृ 1-4-7; तै 2-6; ऐ 1-1; 1-3-11. —b) But पञ्च महाभूतानि in तै 2-1; ऐ 3-3.

ता आप ऐक्षन्त — बह्वयः स्याम प्रजायेमहीति । ता अन्नमसृजन्त । तस्माद्यत्र यव च वर्पति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवति । अद्ध्य एव तदध्यर्न्नाद्यं जायते ॥ ४ ॥

a) वासं 3-5 अग्निमन्नादमन्नायापादधे; अ 12-5-10 पयश्च रसश्च अन्नं च अन्नायं च.

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जामिति ॥ १ ॥

a) कौ 1-2; मुं 2-1-5; ऐ 3-3 (also स्वेदजानि); जारुज for जीवज. जारुज in ऐ corresponds to जरायुज of अ 1-12-1. —b) क 10-94-13 वपन्तो बीजमिव धान्याकृतः; अ 10 6-33 यथा बीजमुर्वरायां कृष्टे कालेन रोहति; पा 5-4-58 कृजो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ.

सेयं देवतैक्षत — हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्यं
नामरूपे व्याकरवाणीति ॥ २ ॥

α) तै २.६; ऐ १.३.११. — b) श्रु ११.२.३.३-५ तत् द्वाम्यामेव प्रत्यवेत् रूपेण चैव
नाम्ना च...; ते ह्येते ब्रह्मणो महती अन्वे...यक्षे...; बृ १.४.७; १.६.३; छां ८.१४.१; मुं ३.२.८;
प्र ६.५; जै ४.२२.८.

तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति । सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव
जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्यं नामरूपे व्याकरोत् ॥ ३ ॥

α) ऋ १.१४०.२ अभि द्विजन्मा त्रिवृदन्नमृज्यते; १.८६.३२ तन्तुं तन्वानन्निवृतं यथा विदे;
श्रु ८.६.२.२ त्रिवृद्वै पशुः पिता माता पुत्रः, अथो गर्भं चरन् जरायु, अथो त्रिवृदा अन्नं कृषिर्वृष्टि-
र्वीजम्. — b) बृ १.४.७ प्रविष्टः; २.५.१८ पुरः प्राविशत्; ऐ १.३.११-१२ कतरेण प्रपथा इति.

तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत् । यथा तु (नु?) खलु सोम्येमास्तिस्रो
देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

यद्ये रोहितरूपं तेजसस्तद्रूपम् । यच्छुक्लं तदपाम् । यत्कृष्णं तदन्नस्य ।
अपागादग्नेरग्नित्वम् । वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयम्, त्रीणि रूपाणीत्येव
सत्यम् ॥ १ ॥

α) श्रु १२.२.४.१ वागेवारम्भणीयम्; तां १६.३.७ एष गौः एकया विराजमातिरिक्तः
आरम्भणमेव तत्; गो १.२.१५ य एष ओदनः पच्यते आरम्भणमेवैतत्क्रियते; बृ ३.१.६ अनारम्भणम्;
छां २.९.४; ब्रह्म २.१.१४ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः.

यदादित्यस्य रोहितरूपं तेजसस्तद्रूपम् । यच्छुक्लं तदपाम् । यत्कृष्णं
तदन्नस्य । अपागादादित्यादादित्यत्वम् । वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं, त्रीणि
रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ २ ॥

α) छां ३.१६.

यच्चन्द्रमसो रोहितरूपं तेजसस्तद्रूपम् । यच्छुक्लं तदपाम् । यत्कृष्णं
तदन्नस्य । अपागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वम् । वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं, त्रीणि
रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ ३ ॥

यद्विद्युतो रोहितरूपं तेजसस्तद्रूपम् । यच्छुक्लं तदपाम् । यत्कृष्णं तदन्नस्य ।
अपागाद्विद्युतो विद्युत्वम् । वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं, त्रीणि रूपाणीत्येव
सत्यम् ॥ ४ ॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुः पूर्वे महाशाला महाश्रोत्रियाः । न नोऽय
कथनाश्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यति । इति ह्येभ्यो विदांचक्रुः ॥ ५ ॥

a) Aristotle, διὰ γὰρ ταύτα καὶ ἐκ τούτων πολλὰ γνωρίζεται, ἀλλ' οὐ ταύτα διὰ τῶν ὑποκειμένων. —b) मुं 1.1.3. —c) तैत्ति 6.2.9.4 यद्वृत्तीयं छर्दिर्विधानयोरुदाह्रियते; ऐवा 7.12 सोऽपहतपाप्मोर्ध्वः स्वर्गं लोभमेतीति वै ब्राह्मणमुदाहरन्ति, वृ 6.2.3 प्रतीकानि उदाजहार; मै 6.30 अत्रोदाहरन्ति *et passim*.

यदु रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्विदांचक्रुः । यदु शुक्लमिवा-
भूदित्यपौं रूपमिति तद्विदांचक्रुः । यदु कृष्णमिवाभूदित्यन्नस्य रूपमिति
तद्विदांचक्रुः ॥ ६ ॥

a) Cp वृ 2.4.14 द्वैतमिव. —b) Shall we add तत् after this ?

यद्विज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवतानां सर्मास इति तद्विदांचक्रुः । यथा तु
खलु सोम्येमास्तिष्ठो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिष्टुप्त्रिष्टुदेकैका भवति तन्मे
विजानीहीति ॥ ७ ॥

a) श्रुता 4.1.2 26 तस्मादिमानि वषांसि समासं पक्षौ आपुवानानि पतन्ति; 12.8.3.14 द्वौ
द्वौ समासं हुत्वा; शांबा 5.1 चतसृणां वै पौर्णमासीनां वैश्वदेवं समासः; छां 7.15 3 समासं (गमुल्)
व्यतिर्यदहेत्. —b) Cp छां 6.8.6 तदुक्तं पुरस्तदेव; cp the expressions अधिदेव
and अप्यात्म which latter in effect means as here अधिपुरुष. Cp श्रुता 11.2.6.13
तदाहुः—आत्मयानी श्रेयान् देवयानीति ? आत्मयानीति ह व्यात्.

॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥

अन्नमशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पूरीषं भवति । यो
मध्यमस्तन्मांसम् । योऽणिष्ठस्तन्मनः ॥ १ ॥

a) श्वे 2.13 मूत्रपुरीषमल्पम्.

आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते । तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति । यो
मध्यमस्तल्लोहितम् । योऽणिष्ठः स प्राणः ॥ २ ॥

a) श्वे 2.13 मूत्रपुरीषमल्पम्.

तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति । यो
मध्यमः स मज्जा । योऽणिष्ठः सा वाक् ॥ ३ ॥

अन्नमयः हि सोम्य मनः । आपोर्मयः प्राणः । तेजोमयी वागिति । भूय एव
मा भगवान् विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥

a) Cp later आप्य and अम्मय; शब्दा 13.4.4-7 अथ यदापोमयं तेज आसीत्; वृ 4.4.5.

॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥

दर्शनः सोम्य मध्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीपति ।
तत्सर्पिर्भवति ॥ १ ॥

a) तैसं 2.2.10.2 दुग्धं मथितमाज्यं भवति; ऐवा 1.3 आज्यं वै देवानाम् ... नवनीतं
गर्भाणाम्; शब्दा 5.3.3-6 अथ आतच्य दधि ... तद्यत्स्वयमुदितं नवनीतं तदाज्यं भवति ...; तांवा
16.13.13 ततो यन्नवनीतमुदिद्यात् तदाज्येऽपि कार्यं सपस्त्राय; छां 5.2.4; श्वे 1.15 दधनीव सर्पिः.

एवमेव खलु सोम्यान्नस्याश्मयमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीपति । तन्मनो
भवति ॥ २ ॥

अपाः सोम्य पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीपति । स प्राणो
भवति ॥ ३ ॥

तेजसः सोम्याश्मयमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीपति । सा
वाग्भवति ॥ ४ ॥

अन्नमयः हि सोम्य मनः । आपोर्मयः प्राणः । तेजोमयी वागिति । भूय एव
मा भगवान् विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ५ ॥

॥ इति षष्ठः खण्डः ॥

षोडशकलः सोम्य पुरुषः । पञ्चदशाहानि माऽऽर्शाः । काममयः पिव । आपो-
मयः प्राणो नपिवतो विच्छेत्स्यत इति ॥ १ ॥

a) शब्दा 7.2.2.17 षोडशकलः प्रजापतिः; 11.1.6.36 षोडशकलो वै पुरुषः;
13.2.2.13 षोडशकलं वा इदं सर्वम्; पद्मा 4.6 षोडशकलो वै चन्द्रमा; वृ 1.5.4; म 6.1.

स ह पञ्चदशाहानि नाऽऽर्शः । अथ हैनमुपससाद, किं ब्रवीमि भो इति ।
ऋचः सोम्य यजूंषि सामानीति । स होवाच—न वै मा प्रीतिभान्ति भो
इति ॥ २ ॥

a) वृ 4-2-3 (लोहितपिण्डः...अन्नम्). —b) Cp क 2-6 न सांपरायः प्रतिभाति बालम्; नि 4-6 त्रितं कूपे अवहितं एतत्सूक्तं प्रतिबभौ.

त२ होवाच — यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकोऽङ्गारः खद्योतमात्रः परीक्षितः स्यात् । तेन ततोऽपि न बहु ददेत् । एव२ सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलाऽतिशिष्टा स्यात् । तयैतर्हि वेदानानुभवासि । अज्ञान । अथ मे विज्ञास्यसीति ॥ ३ ॥

a) वृ 2-4-10; 4-5-11; मै 6-32. —b) क 10-34-9 दिव्या अक्षराः...शीताः सन्तो हृदयं निर्दहन्ति; ऐवा 3-34 येऽक्षरा आसन् ते अग्निसोऽभवन् (popular etymology); वृ 3-9-18 अक्षरावक्षयणमकृत; छां 5-8-1 यदन्तः करोति तेऽक्षराः; 5-24-1 यथा अन्नानामपोऽन्नमस्मिन् जुहुयात्.... —c) एवा 4-6 षोडशी कला अवशिष्यते. —d) क 5-52-11 यामनु शवसा वर्हेणा भुवत्; 3-32-11 न ते महित्वं अनु भूय यौ; वृ 2-5-19 सर्वानुभू; छां 7-3-1; मुं 1-2-10; प्र 4-5.

स हाऽऽश । अथ हैनमुपससाद । त२ ह यत्किंच पमच्छ सर्व२ ह प्रतिपेदे ॥ ४ ॥

त२ होवाच । यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकमङ्गारं खद्योतमात्रं परीक्षितं तं तृणैरुपसमाधाय प्राज्वलयेत्, तेन ततोऽपि बहु ददेत् ॥ ५ ॥

एव२ सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलाऽतिशिष्टाऽभूत् । साऽज्जेनोपसमाहिता प्राज्वाली । तयैतर्हि वेदाननुभवसि । अन्नमय२ हि सोम्य मनः । आपोमयः प्राणः । तेजोमयी वागिति । तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ ६ ॥

1) प्राज्वाली (sic); Śaṅkara says that the long ई stands for इ; v. l. प्राज्वालीत्.

॥ इति सप्तमः खण्डः ॥

उद्दालको हाऽऽरुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच — स्वमान्तं मे सोम्य विजानीहीति । यत्रैतत् पुरुषः स्वपिति नाम सती सोम्य तदा संपन्नो भवति । स्वमपीतो भवति । तस्मादेन२ स्वपितीत्याचक्षते । स्व२ ह्यपीतो भवति ॥ १ ॥

a) Another derivation of स्वप् ? Cp here also छां 6-2 (सत्). —b) Cp श्रुत्वा 10-5-2-14 which interprets differently and correctly thus : तस्यैते प्राणाः स्वाः, स यदा स्वपिति अथैनं एते प्राणाः स्वा अपियन्ति, तस्मात्स्वाप्ययः... एतं हि एते तदा अपीता भवन्ति; ब्रू 1-1-9 स्वाप्ययात्; 4-4-16 स्वाप्ययसम्पत्योः.

स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रवद्धो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्राऽऽयतनमलब्ध्वा
वन्धनमेवोपश्रयते । एवमेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्राऽऽयतन-
मलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते । प्राणवन्धनं हि सोम्य मन इति ॥ २ ॥

a) शब्दा 10-3-3 6 यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं मनः अप्येति; वृ 2-1-16; 4-3-19;
छां 4-3-3.

अर्शनापिपासे मे सोम्य विजानीहीति । यत्रैतत् पुरुषोऽशिशिपति नामाऽऽप एव
तदशितं नयन्ते । तद्यथा गोर्नायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तदप आचक्षतेऽर्शनापेति ।
तत्रैतच्छुद्धं मुत्पतितं सोम्य विजानीहि । नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ३ ॥

a) ऐ 1-2-1. —b) तैआ 6-5-3 याम्भं पुरुषं जगत्; ऐ 1-2-2-3. —c) अशनायाः
+ इति = अशनाया इति = अशनापेति; double saundhi pointed out by शंकराचार्य. —d)
Only in ऋ-सिल 5-15-8 (शुंग उत्पत्त) in Vedic literature.

तस्य वव मूलं स्यादन्यत्रान्नात् । एवमेव खलु सोम्याग्नेन शुद्धेनापोर्मूलमन्विच्छ ।
अद्भिः सोम्य शुद्धेन तेजोमूलमन्विच्छ । तेजसा सोम्य शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ ।
सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्यतिष्ठाः ॥ ४ ॥

a) Cp आपोमय above. —b) Cp के 4-8; वृ 4-1-2; 6-1-14.

अथ यत्रैतत् पुरुषः पिर्षासति नाम तेज एव तत्पीतं नयते । तद्यथा गोर्नायोऽ-
श्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तच्चेज आचष्ट उर्दन्त्येति । तत्रैतदेव शुद्धं मुत्पतितं सोम्य
विजानीहि । नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ५ ॥

a) ऋ 5 57-1 वृष्णजे न दिव उत्स उदन्त्यवे; पा 7-4-34 अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षा-
पिपासागर्धेषु.

तस्य वव मूलं स्यादन्यत्राद्भ्यः । अद्भिः सोम्य शुद्धेन तेजोमूलमन्विच्छ ।
तेजसा सोम्य शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ । सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः
सत्यतिष्ठाः । यथा नु खलु सोम्येमास्तिष्ठो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिष्टुप्त्रिवृदेकैका
भवति तर्दुक्तं पुरस्तादेव भवति । अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ् मनसि संपद्यते,
मनः प्राणे, प्राणस्तेजसि, तेजः परस्यां देवतायाम् ॥ ६ ॥

a) Cp छां 6-5-1-4. —b) छां 6-5-4; 6-15-2.

स य एपोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वम् । तत् सत्यम् । स आत्मा । तत्त्वमसि
श्वेतकेतो इति । भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥

a) छां 3-13-7 (पुरुषे ज्योतिः); 8-1-3 (सर्वं तदस्मिन् समाहितम्). —b) ऐआ 2-2-4 (तयोऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम्); छां 3-14-4 (एष आत्मा...एतद् ब्रह्म); 3-14-1 (सर्वं खल्विदं ब्रह्म); वृ 1-4-10 (अहं ब्रह्मास्मि); वृ 2-5-19 (अयमात्मा ब्रह्म); वृ 6-1 (पूर्णमदः पूर्णमिदम्); ऐ 3-3 (प्रज्ञानं ब्रह्म); तै 2-8 (स यथायं पुरुषे यथासावादित्ये स एकः); जै 3-14-5 (यस्त्वमासि सोऽहमस्मि; योऽहमस्मि, स त्वमसि).

॥ इति अष्टमः खण्डः ॥

यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणां रसान् समर्व-
हारमेकतां रसं गमयन्ति ॥ १ ॥

a) ऋ 1-182-7 वृक्षो निष्ठितो मध्ये अर्णसः; 8-1-33 नव्य इव सरसो निरतिष्ठन्; शब्दा 13-5-2-2 निष्ठितेषु पात्रेजनेषु (foot-water) महिषीमश्वाम उपनिपादयन्ति; 10-5-3 16 कृतं निष्ठितमाविर्भवति. —b) छां 4-10-3 (नानात्ययाः). —c) गमुल् of समवह. —d) ई 7 (एकत्वम्); गी 6-31; 9-15.

ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तेऽमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य
रसोऽस्मीति । एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति
संपद्यामह इति ॥ २ ॥

a) क 2-2 विचिन्तकि.

त इह व्याघ्रो वा "सिंहो वा वृको वा वर्राहो वा कीटो" वा पितङ्गो वा
दैक्षो वा मर्शको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति ॥ ३ ॥

a) वासं 14-9; 19-10 या व्याघ्रं विपूचिका उभौ वृकं च रक्षति, श्येनं पतत्रिणं सिंहं सेमं
पातंहसः; अ 12-1-49 सिंह व्याघ्रा पुरुषादश्नन्ति. —b) ऋ 10-28-4 क्रौष्टा वराहं निरतक्त
कक्षात्. —c) अ 9-4-16 ऊच्यमस्य कीटेष्वः. Cp कृमि = कीट = "कीर्तः"; वृ 6-1-14; 6-2-16
(आकीटपतंगेष्वः); छां 6-10-2; 7-2-1 (आकीटपतंगपिपीलिकम्); कौ 1-2. —d) मै 1-4
(दंशमशकादयः). —e) अ 4-36 9 हस्तिनं मशका इव; 7-56-3 अर्भस्य वृषर्दंशिनी मशकस्य...
...; वृ 1-3-22. —f) अ 11-4-20 आभूतो भूतः स उ जायते पुनः; वृ 3-9-28 यत्समूलमा-
वृहेयुर्दंशं न पुनराभवेत्...को न्वेनं जनयेत् पुनः.

स य एपोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वम् । तत्सत्यम् । स आत्मा । तत्त्वमसि
श्वेतकेतो इति । भूय एव मा भगवान् विज्ञापयस्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥

॥ इति नवमः खण्डः ॥

इमाः सोम्य नैद्यः पुरस्तात्पाच्यः स्यन्दन्ते पश्चात्प्रतीच्यः । ताः समुद्रात्समुद्र-
मेवापियन्ति । स समुद्र एव भवति । ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीयमहमस्मीति
॥ १ ॥

a) छां 2.4.1; बृ 3.8.9.

एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह
इति । त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो
वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति ॥ २ ॥

a) कौ 1.2 प्रत्याजायते.

स य एपोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वम् । तत्सत्यम् । स आत्मा । तत्त्वमसि
श्वेतकेतो इति । भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

॥ इति दशमः खण्डः ॥

अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याह्न्याज्जीवन् स्रवेद्यो मध्येऽभ्याह्न्या-
ज्जीवन् स्रवेद्योऽग्रेऽभ्याह्न्याज्जीवन् स्रवेत् । स एष जीवेनाऽऽत्मनाऽऽनुप्रभूतः पेपीयमानो
मोदमानस्तिष्ठति ॥ १ ॥

a) ऋ 7.77.3 चित्रामवा विश्वमनु प्रभूताः 8.58.2 एकः सूर्यो विश्वमनु प्रभूतः; शान्ना
10.6.3.2 सर्वा अनु दिशः प्रभूतम्.

अस्य यदेकांशां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति । द्वितीयां जहात्यथ सा
शुष्यति । तृतीयां जहात्यथ सा शुष्यति । सर्वं जहाति सर्वः शुष्यति ॥ २ ॥

एवमेव खलु सोम्य विद्धीति होवाच । जीवापितं वाच किलेदं म्रियते न
जीवो म्रियत इति । स य एपोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वम् । तत्सत्यम् । स
आत्मा । तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति । भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति
होवाच ॥ ३ ॥

a) Plato, *Phaedon* 52-54.

॥ इति एकादशः खण्डः ॥

न्यग्रोधफलमतं आहरोति । इदं भगव इति । भिन्दीति । भिन्नं भगव इति ।
किमत्र पश्यसीति । अण्वय इवेमा धाना भगव इति । आसामङ्गैर्कां भिन्दीति ।
भिन्ना भगव इति । किमत्र पश्यसीति । न किंचन भगव इति ॥ १ ॥

a) अ 4.37.4 यत्राश्वत्या न्यग्रोधा महावृक्षाः शिलाण्डिनः; वासं 23.13 न्यग्रोधश्चमसैः शल्मालिवृद्ध्या; तैसं 7.4.12.1; ऐवा 7.30 ते यन् न्यग्रोऽग्रेहस्तस्मात्...न्यग्रोहः, न्यग्रोहं सन्तं न्यग्रोध इत्याचक्षते; शब्दा 5.3.5.13 नैयग्रोधपादं भरति...पाद्विर्नैयग्रोधः प्रतिष्ठितः. —b) अतः = न्यग्रोध-वृक्षात्? —c) क 4.24.7 यो भुञ्जाति धानाः; 3.35.7 कृता धाना अत्तवे ते हरिभ्याम्; 10.28.1 जक्षीयात् धाना उत्त सोमं पपीयात्; अ 18.3.69 यास्ते धाना अनुकिरामि तिलामिथाः स्वधावती; वासं 19.21 धानाः करंभः सकवः; वृ 3.9.28 धानारुहः.

त२ होवाच — यं वै सोम्यैतमणिमानं न निर्भालयस एतस्य वै सोम्यैपोऽणिमन्न एवं महान्यग्रोधस्तिष्ठति । अद्धैस्व सोम्येति ॥ २ ॥

a) छां 6.13.2. —b) क 2.12.5 अदस्मै धत्त; cp अद्वा कामायनी as the कपि of the सूक्त 10.151; पा 1.4.66 कणेमनसो अद्वाप्रतीयते; 5.2.101 प्रज्ञाअद्वाचाम्यो णः.

स य एपोऽणिमैतदात्म्यमिद२ सर्वम् । तत्सत्यम् । स आत्मा । तत्त्वमासि श्वेतकेतो इति । भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

॥ इति द्वादशः खण्डः ॥

लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथा इति । स ह तथा चकार । त२ होवाच । यदोषा लवणमुदकेऽवधा अङ्ग तदाहरोति । तद्धावर्मृश्य न विवेद ॥ १ ॥

a) क 2.8.3 दोषोपसि प्रशस्पसे; अ 6.1.1 दोषो गाय बृहन्नाय. —b) अ 7.64.2 इदं यत्कृष्णः शकुनिस्त्वामृक्षत; तैसं 3.2.6.1 यत्कृष्णशकुनः पूषदाज्यमवमृशेत्, शूद्रा अस्य प्रमायुकाः स्युः.

यथा विलीनमेव । अङ्गस्यान्तादाचामेति । कथमिति । लवणमिति । मर्ध्यादाचामेति । कथमिति । लवणमिति । अन्तादाचामेति । कथमिति । लवणमिति । अभिप्रासैतदथ मोपसीदथा इति । तद्ध तथा चकार । तच्छर्ष्वत्संवर्त्तते^१ । त२ होवाचात्र वाव किल तत्सोम्य न निर्भालयसेऽत्रैव किलेति ॥ २ ॥

1) v. l. अभिप्राश्य. —2) Bohtlingk inserts इति after this.

a) Cp अ 6.89.3 मर्धं वा मर्धं भूम्या उभावन्तौ समस्यताम्. —b) शब्दा 4.2.5.5 अथान्यतरत्तुणं चात्वालमभिप्रास्यति. —c) शब्दा 2.2.4.8 शश्वद्ध वा एष न संभवति.

स य एपोऽणिमैतदात्म्यमिद२ सर्वम् । तत्सत्यम् । स आत्मा । तत्त्वमासि श्वेतकेतो इति । भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥

यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीय तं ततोऽतिजने^६ विसृजेत् । स
यथा तत्र प्राङ् वोदङ् वाऽधराङ् वा प्रत्यङ् वा प्रधर्मायीताभिनद्धाक्ष आनीतोऽभिनद्धाक्षो
विसृष्टः ॥ १ ॥

a) ऋ 1-126-7 गन्धारीणामिवाविका; अ 5-22-14 गन्धारिभ्यो मूजवद्भ्यो अंगेभ्यो
मगधेभ्यः; ऐवा 7-34 भीमाय वैदर्भाय नम्रजिते गान्धाराय; शबा 8-1-4-10 नम्रजिद्धा गान्धारः.
(Cp उत्तराध्ययनसूत्र 18-46 गंधारेसु य नम्रई.) —b) Contrast with वृ 3-2-13
सजने and जैवा 2-182 सजने तिलः; सजन्यं तामिः; 2-183 अथ याः सजने वसेत्, राजनि
हैव ता वसेत्, एतद्ध वै सजनं यद्राजा. —c) जैवा 1-175 प्रथमितामिव वा एतत् यद्वयोऽनालयमिव.

तस्य यथाभिर्नहनं प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गन्धारा एतां दिशं व्रजेति । स
ग्रामाद् ग्रामं पृच्छन् पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसंपद्येत । एवमेवेहाऽऽचार्यवान्
पुरुषो वेद । तस्य तावदेवं चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति ॥ २ ॥

a) ऋ 10-67-3 अहमन्ययानि नहना व्यस्यन्. —b) छां 4-9-3 आचार्याद्वैव विथा;
तै 1-11 आचार्यदेवः; क 2-7 कुशलानुशिष्टः; 2-8 न नरेणावरेण; मुं 1-2-12 गुरुमेवाभिगच्छेत्;
श्वे 6-23 यथा देवे तथा गुरौ. —c) शबा 11-5-1-2 तावग्भ्योङ्. —d) क 5-1 विमुक्तश्च
विमुच्यते; छां 3-14-4 एतामितः प्रेत्याभिसंभवितासि.

स य एपोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वम् । तत्सत्यम् । स आत्मा । तत्त्वमसि
श्वेतकेतो इति । भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥

पुरुषं सोम्योतोपतापिनं ज्ञातयः पृथुपासते जानासि मां जानासि मापिति ।
तस्य यावन्न वाङ् मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायां
तावज्जानाति ॥ १ ॥

अथ यदाऽस्य वाङ् मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां
देवतायामर्थं न जानाति ॥ २ ॥

a) छां 6-8-6; वृ 4-4-2 एकीभवति. —b) छां 6-9-2 न विदुः सति संपपामह
इति; वृ 2-4-12 न प्रेत्य संज्ञासि.

स य एपोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वम् । तत्सत्यम् । स आत्मा । तत्त्वमसि
श्वेतकेतो इति । भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥

पुरुषः सोम्योत हस्तर्गृहीतमानयन्ति । अपहर्षात्, स्तेयमकार्षात्, परशुमस्मै तपतेति । स यदि तस्यै कर्ता भवति तत एवानृत्तमात्मानं कुरुते । सोऽनृताभिसंधोऽनृतेनाऽऽत्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति । स दहते । अथ हन्यते ॥ १ ॥

a) अ 5-14-4 हस्तगृह्य परा ण्य; पा 3-4-39 हस्ते धर्तिग्रहोः. —b) Cp नि 3-14 तस्करः तत् करोति यत्पापकमिति नैरुक्ताः. —c) ऋ 1-127-3 परशुर्न दुहंतः; 7-101-21 परशुर्यया वनम्; 10-28-8 परशुर्विध्वजः; अ 11-9-1 असीत् परशूनापुत्रम्; ऐवा 2-35 आरंभणतो वै वज्रस्याणिमा अथो दण्डस्य अथो परशोः; शवा 3-4-6-10 वज्रो वै परशुः; कौ 2-11 अस्मा भव परशुर्भव. Cp Greek *πέλεκυς* and Skr. *paraśu*, probably from Babylonian and Assyrian, *pilaqu*.

अथ यदि तस्याकर्ता भवति । तत एव सत्यमात्मानं कुरुते । स सत्याभिसन्धः सत्येनाऽऽत्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति । स न दहते । अथ मुच्यते ॥ २ ॥

a) Cp *John* 8-32 : ... and the truth shall make you free.

स यथा तत्र नादाक्षेत । ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् । तत्सत्यम् । स आत्मा । तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति । तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ ३ ॥

a) Is it ना दाक्षेत and ना for न : as in ऋ 10-84-8 उमस्य विनम्यवे ना नमन्ते).

॥ इति षोडशः खण्डः ॥

॥ इति पष्ठोऽध्यायः ॥

अधीहि भगव इति होपससिद्धं सनत्कुमारं नारदः । तं होवाच—यद्वेत्य तेन मोपसीद् । ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति । स होवाच—॥ १ ॥

Cp in general छां 7-1ff (नारदसनत्कुमारसंवाद) with वृ 4-2 (जनकपातृवन्स्प-संवाद).

1) At छां 7-26-2 v. 1. सनत्कुमार.

a) तै 3-1. —b) उप + सद् to approach with reverence : ऋ 6-1-6 तं त्वा वयमुप ह्यवाधो नमसा सदेम; 1-72-5 संजानाना उपसीदन्मित्र; 3-14-5 उत्तानहस्ता नमसोपसय. उपसद् (f) name of a ceremony (a component of ज्योतिष्टोम in तैसं 6-2-3-4 यत्सार्यप्रातरुपसद उपसयन्ते). उप-सद् seems to be a favourite word of छां; cp e. g. 1-11-4; 6-7-2; 7-8-1 etc. मुं 1-1-3 (विधिवद् उपसन्नः); प्र 1-1. —c) अ 5-19-9 यो ब्राह्मणस्य सद्धनं अभि नारद मन्यते; 12-4-24 तामेतां विद्यानारदः सह देवैरुदाजत; ऐवा 7-13 तस्य (हरिश्चन्द्रस्य) ह पर्वतनारदौ गृह ऊपतुः, स ह नारदं पप्रच्छ.

ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं देवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमि ॥ २ ॥

a) वृ 2.4.10; 4.1.2; 4.5.11. —b) वेदानां वेदं = व्याकरणम्-शांभा. Shall we read इतिहासपुराणं वेदानां पञ्चमं वेदम्? —c) पा 4.2.31 वायु-ऋतु-पितृ-उपसो यत्. —d) राशयः (groups of stars) in क 8.96.8 उल्ला इव राशयो यज्ञियासः (Grassmann); मै 6.14 राशि is referred to as नवांशकम् i. e. ३ नक्षत्रम्. —e) शब्दा 4.6.9.20 अथ वाकोवाक्ये ब्रह्मोयं वदन्ति...यद्वाकोवाक्यं ब्राह्मणम्; 11.5.7.9 क्षीरौदनमांसौदनान्यां ह वा एष देवांस्तर्पयति य एवं विद्वान् वाकोवाक्यमितिहासपुराणमिति अहरहः स्वाध्यायमधीते... 11.5.6.8 मध्वाहुतयो ह वा एता देवानां यदनुशासनानि विद्या वाकोवाक्यमितिहासपुराणं गाथा नाराशंस्यः...; जैवा 2.25 ऋचः प्राचीन-मातानाः, यजुषि तिरश्चीनं, सामान्यास्तरणं, वाकोवाक्यं अतीरोका श्रीरुपवर्णनम्...; गोवा 1.1.30 सवितर्कं ज्ञानमयमिति एतैः अरुनैः प्रतिवचनैश्च यथार्थं पदमनुविचिन्त्य...सर्वस्मिन् वाकोवाक्य इति ब्राह्मणम्. Is वाकोवाक्यम् really वाकोपवाक्यम् (suggested by BR.)! —f) देवविद्या = निरुक्तम् (शंकराचार्य). Cp नि 7.1 अथातो देवतम्. —g) शब्दा 13.4.3.9 सर्पविद्या वेदः; 13.4.3.10 देवजनविद्या वेदः.

सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नाऽऽर्त्तमावित् । श्रुतं होव मे भगवद्दृशेभ्य-
स्तरति शोकमात्मविदिति । सोऽहं भगवः शोचामि । तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं
तारयत्विति । तं होवाच — यद्वै किंचैतद्ध्यगीष्ठा नामैवैतत् ॥ ३ ॥

a) शब्दा 10.3.2.13 सैषात्मविद्यैव, where, however, आत्मविद्या is the knowledge of the body; वृ 3.7.1; मुं 3.1.10 (आत्मज्ञम्); 2.2.10 (आत्मविदः); मै 1.2 (आत्मवित्); 2.1 (आत्मज्ञः); 6.33 (आत्मविदे); छां 4.14.1 अस्माद्विद्या (= अग्निविद्या) आत्मविद्या च; श्वे 1.16 (आत्मविद्या). —b) छां 7.26.2 (तमसस्परम्); वृ 4.3.21 (शोकान्तरम्); 4.3.22 (शोकान्तरं तीर्णः). Is शोकान्तरं शोकान्तरम् as द्रुहन्तरं in क 1.127.3 or Greek nektar from *nek-tar (meaning oae that crosses death)? छां 8.4.1; वृ 3.5.1; ई 7; क 1.12, 18 (शोकातिगः); 2.12 (रूपशोकौ जहाति); मुं 3.2.9 (तरति शोकम्).

नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद आथर्वणश्चतुर्थ इतिहासपुराणः पञ्चमो
वेदानां वेदः पित्र्यो राशिर्देवो निधिर्वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या
क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदेवजनविद्या । नामैवैतत् । नामोपास्त्विति ॥ ४ ॥

a) Note the mas. form; but neuter in शब्दा 11.5.6.8.

स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते । यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो
नाम ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवो नाम्नो भूय इति । नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति ।
तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

वाग्वाव नाम्नो भूयसी । वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापयति यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं चाऽऽकाशं चाऽपश्च तेजश्च देवाश्च मनुष्याश्च पशूश्च वयांसि च तृणवनस्पतीञ्श्वार्पदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकं धर्मं चाधर्मं च सत्यं चानृतं च साधु चासाधु च हृदयज्ञं चाहृदयज्ञं च । यद्वै वाङ् नाभविष्यन्न धर्मो नाधर्मो व्यज्ञापयिष्यन्न सत्यं नानृतं न साधु नासाधु न हृदयज्ञो नाहृदयज्ञः । वागेवैतत्सर्वं विज्ञापयति वाचमुपास्वेति ॥ १ ॥

a) मै 1.4. —b) क 10.16.6 पिपीलः सर्प उत वा श्वापदः; अ 11.10.8 श्वापदो मक्षिकाः सं रभन्ताम्; besides श्वापदः; and श्वापदः; शब्दा 5.5.4.10 शार्दूलज्येष्ठाः श्वापदाः समभवन्; वृ 1.4.16. —c) अ 9.4.16 ऊवच्यमस्य कीटिभ्यः श्ववर्तेभ्योऽधायन्; छां 6.9.3; वृ 6.2.16; कौ 1.2. —d) श्वे 4.4. —e) Cp above क 10.16.6; वृ 1.4.4. —f) Cp मनोज्ञ in पा 5.1.133 द्वंद्वमनोज्ञादिभ्यश्च. —g) Supply an object like आत्मानम् to get the passive sense.

स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते । यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवो वाचो भूय इति । वाचो वाच भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्स्विति ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

मनो वाच वाचो भूयः । यथा वै द्वे वाऽऽमले द्वे वा कोले द्वौ वाऽऽशौ मुष्टिरनुभवत्येवं वाचं च नाम च मनोऽनुभवति । स यदा मनसा मर्नस्यति मन्त्रानधीर्यीयेत्यथाधीते । कर्माणि कुर्वीयेत्यथ कुरुते । पुत्राश्च पशूश्चच्छेयेत्यथेच्छते । इमं च लोकममुं चेच्छेयेत्यथेच्छते । मनो ह्यात्मा । मनो हि लोकः । मनो हि ब्रह्म । मन उपास्वेति ॥ १ ॥

a) कुवल for कोल in वासं 19.22-धानानां रूपं कुवलम्; 19.89 पक्ष्माणि गोधूमैः कुवलैरुतानि; शब्दा 5.5.4.10 कुवलं कर्कन्ध्रवदस्मिति समभवत्; मञ्जिमनिकाय 1.80 ते कोलं खादन्ति...कोलचुष्णं...कोलविकर्ति परिभुंजन्ति; दशवैकालिक 5.1. —b) क 6.47.30 इन्द्रस्य मुष्टिरसि वीळ्यस्व. ऐवा 1.3 मुष्टी कुर्वते; यज्ञं...मुष्ट्योः कुर्वते. —c) Cp तै 2.3 (मनोमयः). —d) छां 7.4.1 (मन्त्रेषु कर्माणि); मुं 1.2.1 (मन्त्रेषु कर्माणि).

स यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते । यावन्मनसो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्मि भगवो मनसो भूय इति । मनसो वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

संकल्पो वाव मनसो भूयान् । यदा वै संकल्पयतेऽथ मनस्यति । अथ वाचमीरयति । ताम्रु नाम्नीरयति । नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति । मन्त्रेषु कर्माणि ॥ १ ॥

a) क 10-164-5 जायत्स्वमः संकल्पः पापः; अ 3-25-2 आधीपर्णा कामशल्यामिषुं संकल्पकुल्लाम्; 11-8-1 यन्मनुर्जायामावहत् संकल्पस्य गृहादधि; 11-8-27 चित्तानि सर्वे संकल्पाः; 16-6-10 अनागमिष्यतो वरावचितेः संकल्पानमुच्या द्रुहः पाशान्; शत्रा 4-4-2-7 मनसा संकल्पयति तद्वातमपिच्छति...10-5-2-15 स एतैः सुमः न कस्यचन वेद न मनसा संकल्पयति..... —b) क 10-27-5 न पर्वतासो यदहं मनस्ये; 8-45-31 यदधिपे मनस्यासि; तैत्रा 2-8-8-3 स पितृन् छद्मामनस्यत्, तदनु मनुष्यान्मृजत्; नि 3-7 मनुष्याः कस्मात्? ... मनस्यमानेन छद्माः । मनस्यातिः पुनर्मनस्वीभावे.

तानि ह वा एतानि संकल्पैकायनानि संकल्पात्मकानि संकल्पे प्रतिष्ठितानि । समकल्पतां द्यावापृथिवी । समकल्पेतां वायुश्चाऽऽकाशं च । समकल्पन्ताऽऽपश्च तेजश्च । तेपा५ संकल्प्यै वर्ष५ संकल्पते । वर्षस्य संकल्प्या अन्न५ संकल्पते । अन्नस्य संकल्प्यै माणाः संकल्पन्ते । प्राणाना५ संकल्प्यै मन्त्राः संकल्पन्ते । मन्त्राणा५ संकल्प्यै कर्माणि संकल्पन्ते । कर्मणा५ संकल्प्यै लोकः संकल्पते । लोकस्य संकल्प्यै सर्व५ संकल्पते । स एष संकल्पः । संकल्पमुपास्तेति ॥ २ ॥

स यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते । क्लृप्तान्वै स लोकान् ध्रुवान्ध्रुवः पतिष्ठितान्प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानोऽभिसिध्यति । यावत्संकल्पस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवः संकल्पाद् भूय इति । संकल्पाद्वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥

चिच्छं वाव संकल्पाद् भूयः । यदा वै चेतयतेऽथ संकल्पयते । अथ मनस्यति । अथ वाचमीरयति । ताम्रु नाम्नीरयति । नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति । मन्त्रेषु कर्माणि ॥ १ ॥

a) ऋ 1-163-11 तव चित्तं वात इव ध्रुजीमान्; 5-7-9 आ चित्तं मर्त्येषु वा; 7-59-8 तिरश्चित्तानि वसवो जिघांसति; वासं 4-19 चिदसि मनोऽसि; 34-5 यस्मिंश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु; अ 3-8-6 अहं गृण्णामि मनसा मनांसि, मम चित्तमनु चित्तेभिरते; 5-7-8 अराते चित्तं वीर्त्सन्ति आकूर्ति पुरुषस्य च; 11-9-1 चित्ताकूर्तं च यदधुदि; वासं 12-58 सं वां मनांसि सं व्रता समु चित्तान्याकरम्; सुं 3-1-19; प्र 3-10; 4-8; कौ 3-3; मै 6-20; 6-34; गौका 3-44 लये संबोधयेच्चित्तं विक्षितं पुनराह्वयेत्; दीघनिकाय 1-21.

तानि ह वा एतानि चित्तैकायनानि चित्तात्मानि चित्ते प्रतिष्ठितानि । तस्माद्यद्यपि बहुविदचित्तो भवति नायमस्तीत्येवैनमाहुः । यदयं वेद यद्वा अयं विद्वान्नेत्यमचित्तः स्यादिति । अथ यद्यल्पविच्चित्तवान् भवति तस्मा एवोत शुश्रूषन्ते । चित्तं ह्येवैपामेकायनम् । चित्तमात्मा । चित्तं प्रतिष्ठा । चित्तमुपास्वेति ॥ २ ॥

a) तैत्ति 3-12-5-11 ये ब्राह्मणा बहुविदः, तेभ्यो यदक्षिणा न नयेत्, दुरिष्टं स्यात्.

स यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्ते । चित्तान्वै स लोकान् ध्रुवान् ध्रुवः प्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽव्ययमानानव्ययमानोऽभिसिध्यति । यावच्चित्तस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारी भवति यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवश्चित्ताद् भूय इति । चित्ताद्वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥

ध्यानं वाव चित्ताद् भूयः । ध्यायतीव पृथिवी । ध्यायतीवान्तरिक्षम् । ध्यायतीव द्यौः । ध्यायन्तीवाऽऽपः । ध्यायन्तीव पर्वताः । ध्यायन्तीव देवमनुष्याः । तस्माद्य इह मनुष्याणां महर्चा प्राप्नुवन्ति ध्यानापादाऽशा इवैव ते भवन्ति । अथ येऽल्पाः कलहिनः पिशुना उपर्षादिनस्ते । अथ ये प्रभवो ध्यानापादाऽशा इवैव ते भवन्ति । ध्यानमुपास्वेति ॥ १ ॥

a) कौ 3-2-4; श्वे 1-3, 14; मै 6-9, 18, 24; गौ 12-12; योसू 3-2 तव प्रत्ययैकता ध्यानम्. —b) Cp वृ 4-3-7; छां 1-3-12; मै 6-3; सुं 2-2-6; 3-1-7. —c) This compound occurs only here (Cp Pāli अभिज्जापादकं चतुत्यज्ज्ञानं). —d) कलह in पा 2-1-31; 3-1-17; 3-2-23. —e) ऋ 7-104-20 शिशिंते शक्रः पिशुनेभ्यो वधम्; वासं 30-13 क्रतये स्तेनद्वयं वैरहत्याय पिशुनम्; नि 6-11 किमीदिने । किमिदं किमिदं इति वा पिशुनाय चरते । पिशुनः पिशतेः । विपिशतीति. —f) अ 15-2-1 य एवं विद्वांसं ध्यात्यमुपवदति; ऐत्रा 2-1-30 स य एतं.....उप वा वदेत् अनु वा व्याहरेत्; तैत्ति 2-3-9-7 ते य एनं पुरस्तादायन्तमुपवदन्ति; शत्रा 11-6-3-11 तस्माच्चोपवादी स्यात्; छां 12-3 तं हेम उपोढुः — दास्या वै त्वं पुत्रोसि; जैत्रा 1-284 येन येन ह्येवैनं छन्दसा कुर्वन्तमुपवदति; ऐआ 3-1-3 तस्य नास्त्युपवादः.

—g) क 1-188-9 त्वसा रूपानि हि प्रभुः; 2-24-10 विभु प्रभु प्रथमम्.....अ 9-4-2 प्रभुः सर्वस्मै पृथिवीर देवी; 18-3-69 तास्ते सन्तु विन्धीः प्रन्धीः; वासं 18-10 विभु च मे प्रभु च मे पूर्णं च मे पूर्णतरं च मे; श्रुता 13-3-7-1 एष वै प्रभूर्नाम यज्ञः.....एष वै विभूर्नाम यज्ञः; पा 3-2-180 विप्रसंग्यो ङु असंज्ञायाम्; 4-1-47 भुन्ध्व.

स यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते । यावद्विज्ञानस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवो ध्यानाद् भूय इति । ध्यानाद्वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

॥ इति पष्ठः खण्डः ॥

विज्ञानं वाव ध्यानाद् भूयः । विज्ञानेन वा ऋग्वेदं विजानाति यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं देवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सपदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं चाऽऽकाशं चाऽपश्च तेजश्च देवाश्च भनुष्याश्च पशूश्च वयांसि च तुणवनस्पतीञ्छ्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकम् । धर्मं चायमं च सत्यं चानृतं च साधु चासाधु च हृदयज्ञं चाहृदयज्ञं चार्त्तं च रसं चेमं च लोकममुं च विज्ञानेनैव विजानाति । विज्ञानमुपास्तेति ॥ १ ॥

a) अ 7-18-3 एषामहं समासीनानां वर्षो विज्ञानमाददे; 15-2-1 विज्ञानं वासः; तैसं 3-3-8-5 एतेन ह स्म वा ऋषयः पुराविज्ञानेन दीर्घसन्नुपयन्ति; 3-4-4-1 विज्ञात च विज्ञानं च; तैसं 5-7-4-8 अस्य विज्ञानमनु संभष्यम्; श्रुता 3-3-4-11 तत्र विद्या वसिष्यति श्रेयः (belonging to this year) इति एतदु विज्ञानम्; 10-3-5-13 आनन्द एवास्य विज्ञानम्; वृ 3-9-28; वृ 2-4-5, 13; ऐ 5-2; तै 2-5; क 3-9; मुं 1-2-12; 2-2-1; 3-2-6; गी 18-42 (ज्ञानं विज्ञानम्).

स यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते । विज्ञानवतो वै स लोकाव् ज्ञानवतोऽभिसिध्यति । यावद्विज्ञानस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवो विज्ञानाद् भूय इति । विज्ञानाद्वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥२॥

॥ इति सप्तमः खण्डः ॥

बलं वाव विज्ञानाद् भूयः । अपि इ शतं विज्ञानवत्तामेको बलवानाकल्पयते । स यदा बली भवत्यथोत्थाता भवति । उच्छिष्टं परिचरिता भवति । परिचरन्नुपसर्त्ता भवति । उपसर्दिन् द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवति । बलेन वै पृथिवी तिष्ठति बलेनान्तरिक्षं बलेन द्यौर्बलेन पर्वता बलेन

देवमनुष्या बलेन पशवश्च वयाँसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपील-
कम् । बलेन लोकस्तिष्ठति । बलमुपास्वेति ॥ १ ॥

a) वासं 27.2 सं च इष्यस्वामे प्र च बोधयेनं उच्च तिष्ठ महते सौभगाय । मा च रिपुपसत्ता
ते अग्ने; 27.4 उपसत्ता वर्धतां ते आनिष्टतः.

स यो बलमुपास्ते । यावद्बलस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो बलं
ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवो बलाद् भूय इति । बलाद्वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे
भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

॥ इति अष्टमः खण्डः ॥

अन्नं वाव बलाद् भूयः । तस्माद्यद्यपि दश रात्रीर्नाश्नीयात् । यद्यु ह जीवेत् ।
अथवाऽद्रष्टाऽश्रोताऽमन्ताऽबोद्धाऽकर्ताऽविज्ञाता भवति । अथान्नस्याऽऽयै द्रष्टा भवति
श्रोतां भवति, मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवति । अन्नमुपास्वेति
॥ १ ॥

1) v. l. अन्नस्याये.

a) Op छां 7.9-12 with छां 6.5.

स योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्ते । अन्नवतो वै स लोकान् पानवतोऽभिसिध्यति ।
यावदन्नस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवोऽ-
न्नाद् भूय इति । अन्नाद् वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

॥ इति नवमः खण्डः ॥

आपो वावान्नाद् भूयस्यः । तस्माद्यदा सुष्टुष्टिर्न भवति व्याधीयन्ते प्राणा
अन्नं कनीयो भविष्यतीति । अथ यदा सुष्टुष्टिर्भवत्यानन्दिनः प्राणा भवन्त्यन्नं बहु
भविष्यतीति । अप एवेमा मूर्ता येयं पृथिवी यदन्तरिक्षं यद् द्यौर्यत्पर्वता यदेवमनुष्या
यत्पशवश्च वयाँसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलकम् । आप एवेमा
मूर्ताः । अप उपास्वेति ॥ १ ॥

a) तांवा 5.5-6 नेह व्याहितोऽस्मानीति; वृ 5.11.1 (व्याहितः); छां 4.10.3. —b) अ
11.1.5 यदा प्राणो अम्पवर्षाद् वर्षेण पृथिवीं मह्यम् । पशवस्तत् प्रमोदन्ते महो (= अन्नम्) वै नो
भविष्यति. —c) ऋ 10.72.6 सलिले सुसंख्याः; 10.82.1 घृतम्... अदृष्टन्तः; 10.121.9

आपश्चन्द्राः; 10-129-3 अप्रेतं सलिलम्; वृ 1-2-2 (अपां शरः समहन्यत); 1-5-13; कौ 1-7; क 4-6; ऐ 1-1.

स योऽपो^a ब्रह्मेत्युपास्ते । आप्नोति सर्वान् कामाः स्तृप्तिमान् भवति । यावदपां गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति योऽपो ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवोऽद्भ्यो भूय इति । अद्भ्यो वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

a) For etymology (अप् from आप्) cp अ 3-13-2 तद्गमोदिन्द्रः...तस्मादापो अनुष्ठन; 12-3-28 सर्वं व्यापुः शुचयः शुचित्वम्; नि 9-26 आपः आप्नोतेः.

॥ इति दशमः खण्डः ॥

तेजो वावाद्भ्यो भूयः । तद्वा एतद्वायुमागृह्णाऽऽकाशमभितपति तदाऽऽहुर्नि-
शोचति नितपति वर्षिष्यति वा इति । तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते ।
तदेतद्रूर्वाभिश्च तिरश्चाभिश्च विद्युद्भिरार्हादाश्चरन्ति तस्मादाहुर्विद्योतते स्तनयति
वर्षिष्यति वा इति । तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते । तेज
उपास्वेति ॥ १ ॥

a) आह्लाद only here in Vedic literature. Cp हाडुनयो विस्फुलिगाः in छां 5-5-1; वृ 6-2-10.

स यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्ते । तेजस्वी वै स तेजस्वतो लोकान् भास्वतोऽपहतम-
स्कानभिसिध्यति । यावत्तेजसो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यस्तेजो ब्रह्मेत्यु-
पास्ते । अस्ति भगवस्तेजसो भूय इति । तेजसो वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे
भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

॥ इति एकादशः खण्डः ॥

आकाशो वाव तेजसो भूयान् । आकाशे वै सूर्याचन्द्रमसामुभौ विद्युन्नक्षत्रा-
प्यग्निः । आकाशेनाऽऽह्वयति । आकाशेन शुणोति । आकाशेन मतिशृणोति ।
आकाशे रमते । आकाशे न रमते । आकाशे जायते । आकाशमभिजायते ।
आकाशमुपास्वेति ॥ १ ॥

a) शब्दा 3-3-2-19 मध्य अंगुल्याकाशं करोति; कौ 1-6. —b) छां 4-5-1.

स य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्ते । आकाशवतो वै स लोकान् मकाशवतोऽसर्वाधानु-
र्गायवतोऽभिसिध्यति । यावदाकाशस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति य आकाशं

ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगव आकाशाद् भूय इति । आकाशाद्वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

a) ऋ 2-16-8 पुरा संवाधात् अभ्याववृत्स्व नः; 3-1-11 उरौ महौ अनिवाधे ववर्ध; 5-42-17 and 5-43-16 उरौ देवा अनिवाधे स्याम; अ 12-1-2 असंवाधं बध्यतो मानवानाम्; 18-2-20 असंवाधे पृथिव्या उरौ लोके नि धीषस्व; जैत्रा 2-25 प्रकाशं चासंवाधं च. —b) ऋ 6-28-4 उरुगायममयं तस्य ता अनु; 7-35-15 ते नो रासन्तामुरुगायमय; 10-109-7 ऊर्जं पृथिव्या भक्त्वाय उरु' मुपास्ते; ऋ 2-11.

॥ इति द्वादशः खण्डः ॥

स्मरौ वावाऽऽकाशाद् भूयः । तस्माद्यद्यपि बहव आसीरन्न स्मरन्तो नैव ते कंचन शृणुयुर्न मन्वीरन्न विजानीरन् । यदा वाव ते स्मरेयुरथ शृणुयुरथ मन्वीरन्नथ विजानीरन् । स्मरेण वै पुत्रान् विजानाति स्मरेण पशून् । स्मरमुपास्स्वेति ॥ १ ॥

a) अ 6-130-1 अन्तरसामयं स्मरः; 6-132-1 यं देवा स्मरमसिधन्. —b) मूयः (sic) ought to be भूयान्, as स्मर is mas.

स यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते । यावत् स्मरस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवः स्मराद् भूय इति । स्मराद्वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥

आशी वाव स्मराद् भूयसी । आशेद्धो वै स्मरो मन्त्रानधीते कर्माणि कुरुते पुत्राश्च पशूश्चेच्छते इयं च लोकममुं चेच्छते । आशामुपास्स्वेति ॥ १ ॥

a) अ 6-119-3 यत्संगरमभिधावाम्याशाम्; 19-4-2 यामाशामेमि केवली सा मे अस्तु; ऐवा 3-46 स एतेषां त्रयाणामाशां नेपात्; क 1-8 (आशाप्रतीक्षे).

स य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते । आशयाऽस्य सर्वे कामाः समृद्धान्ति । अमोर्वी हास्याऽऽशिषो भवन्ति । यावदाशया गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगव आशया भूय इति । आशया वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

a) शवा 1-7-3-13 तयो हास्येपोऽमोवायाचादितो मनति; 3-8-3-14 तथा ह अमोवाय देवतानां मनांसि संगतानि भवन्ति.

॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥

प्राणो वाव आशाया भूयान् । यथा वा अँरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन्
प्राणे सर्वं समर्पितम् । प्राणः प्राणेन याति । प्राणः प्राणं ददाति । प्राणाय ददाति ।
प्राणो ह पिता । प्राणो माता । प्राणो भ्राता । प्राणः स्वसा । प्राण आचार्यः ।
प्राणो ब्राह्मणः ॥ १ ॥

Cp in general अ 11.4; प्र 6.3-4; 6.6.

a) वासं 345 रथनाभाविवासाः; वृ 1.5.15 (नग्नम्, प्रधिः); 2.5.15 (रथनाभं च
रथनेनौ च); कौ 3.8; मुं 2.2.6; स्वे 1.4 (एकनेमिम्); प्र 2.6.

स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं वाऽऽचार्यं वा ब्राह्मणं वा
किञ्चिद् भृशमिव प्रत्याह । धिक्त्वाऽस्त्वित्येवैनमाहुः । पितृहा वै त्वमसि मातृहा वै
त्वमसि भ्रातृहा वै त्वमसि स्वसृहा वै त्वमस्याचार्यहा वै त्वमसि ब्राह्मणहा वै
त्वमसीति ॥ २ ॥

a) पा 7.2.18 क्षुब्ध-स्वान्त.....फण्ट-बाढानि मन्य-मनस्.....अनायास-भृशेषु. —b)
शांभा 30.5 धिक्त्वा जाल्म अस्तु पापिष्ठां ते प्रमां करोमि; गोत्रा 1.3.20 धिगिति होचुः.

अथ यद्यप्येनानुत्क्रान्तप्राणाञ्छूलैर्न समासं व्यतिपदहेत् । नैवैनं द्रव्युः
पितृहाऽसीति न मातृहाऽसीति न भ्रातृहाऽसीति न स्वसृहाऽसीति नाऽऽचार्यहाऽसीति
न ब्राह्मणहाऽसीति ॥ ३ ॥

a) अ 1.162.11 अभिशूलं निहतस्यावभावति; शम्भा 3.8.5.8 अथ हृदयशूलेनावभृथं
यन्ति.....तस्माद् परित्रयैव शूला कुर्यात्. Cp पा 5.4.65 शूलात्पाके; 4.2.17 शूलोत्पायत्;
शम्भा 11.4.2.4 शूलै न्वा अयमभ्युर्बाहू अकृत शूलबाहुर्भविष्यतीति; 11.7.3.2 अथ यस्यैतद्वक्त्रस्य
सतः शूल इवाश्रं भवति स ह कपोती नाम. —b) Cp 1 Jobn 3.15 : Whosoever hated his
brother is a murderer.

प्राणो होवैतानि सर्वाणि भवति । स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं
विजानन्नतिर्विदी भवति । तं चेद् द्रव्युरतिवाद्यसीति । अतिवाद्यसीति द्रव्यात् ।
नापह्नुवीति ॥ ४ ॥

a) But cp मुं 3.1.4 भवते नातिवादी.

॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥

एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति । सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानीति ।
सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति । सत्यं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

॥ इति षोडशः खण्डः ॥

यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति । नाविजानन् सत्यं वदति । विजानन्नेव सत्यं वदति । विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति । विज्ञानं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

॥ इति सप्तदशः खण्डः ॥

यदा वै मनुतेऽथ विजानाति । नामत्वा विजानाति । मत्वैव विजानाति । मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति । मतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

॥ इति अष्टादशः खण्डः ॥

यदा वै श्रद्धायात्यथ मनुते । नाश्रद्धधन्मनुते । श्रद्धादेव मनुते । श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्येति । श्रद्धां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

॥ इति एकोनविंशः खण्डः ॥

यदा व निस्तिष्ठत्यथ श्रद्धाति । नानिस्तिष्ठच्छ्रद्धाति । निस्तिष्ठन्नेव श्रद्धाति । निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितव्येति । निष्ठां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

a) शब्दा 6.5.2-20 देवाः कृत्वा वाचा आदित्या निष्ठापयन्. — b) Originally निष्ठा. Cp निस्तिष्ठति earlier.

॥ इति विंशः खण्डः ॥

यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति । नाकृत्वा निस्तिष्ठति । कृत्वैव निस्तिष्ठति । कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति । कृतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

a) शब्दा 10.3.5-16 कृतं निष्ठितमाविर्भवति.

॥ इति एकाविंशः खण्डः ॥

यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति । नासुखं लब्ध्वा करोति । सुखमेव लब्ध्वा करोति । सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति । सुखं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

॥ इति द्वाविंशः खण्डः ॥

यो वै भूमा तत्सुखम् । नाल्पे सुखमस्ति । भूमेव सुखम् । भूमा त्वेव विजिज्ञा-
सितव्य इति । भूपानं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥

a) क 10-98-12 अपां भूपानमुप सृज; 10-149-3 अमर्त्यस्य भुवनस्य भूमा (= भूमा);
अ 3-24-7 स्फूर्तिं बह्वं भूपानमक्षितम्; 5 28-3 अन्नस्य भूमा पुरुषस्य भूमा पशूनां भूमा; 6-141-1
रुद्रो भूमे चिकित्सतु; तैसं 1-7-1-7 आक्षितिमेवोपैति भूपानमेवोपैति; 3-4-1-4 यः पशोर्भूमा या पुष्टिः;
ऐना 1-5 भूमाऽपरिमितः.

॥ इति त्रयोविंशः खण्डः ॥

यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा । अथ यत्रान्यत्
पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम् । यो वै भूमा तदमृतम् । अथ यदल्पं
तन्मर्त्यम् । स भगवः कस्मिन्नतिष्ठित इति । स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीति ॥ १ ॥

a) क 10-149-3 अमर्त्यस्य भुवनस्य भूमा (= भूमा); वृ 2-4-14. —b) Cp
Aristotle, Physics 23b. —c) श्रुत्वा 1-4-2-17 स्वं महिमानं आवहेति वाग्वा अस्य
स्वो महिमा; 2-2-4-6 तं स्वो महिमा अम्बुवाद जुहुषीति; मुं 3-1-2 (अस्य महिमानम्).

गोअर्धमिह महिमेत्पाचक्षते हस्तिहिरण्यं दासभायं क्षेत्राण्यायतनानीति ।
नाहमेवं ब्रवीमि । ब्रवीमीति होवाच । अन्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित इति ॥ २ ॥

a) श्रुत्वा 3-3-3-1 महास्त्वेव गोमहिमेत्यध्वर्युः; पा 2-4-11 गवाश्चमृतीनि च. —b) वृ
6-2-7; क 1-23-25.

॥ इति चतुर्विंशः खण्डः ॥

स एवाधस्तात् स उपरिष्ठात् स पश्चात् स पुरस्तात् स दक्षिणतः स उत्तरतः । स
एवेदं सर्वमिति । अथातोऽहंकारादेश एव । अहमेवाधस्तादहमुपरिष्ठादहं पश्चादहं
पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदं सर्वमिति ॥ १ ॥

a) छां 3-14-3; मै 6-17; क 2-20; वे 3-20; मुं 2-2-11; गी 8-9.

अथात आत्मादेश एव । आत्मैवाधस्तादात्मोपरिष्ठादात्मा पश्चादात्मा
पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदं सर्वमिति । स वा एष एवं पश्यन्नेवं
मन्वान एवं विजानन्नात्मीरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानदः स स्वराह
भवति । तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति । अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्प-
राजानस्ते क्षर्यलोका भवन्ति । तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति ॥ २ ॥

a) मुं 3-1-4; गी 3-17 (आत्मातिः); 5-24 (अन्तःसुखः अन्तरारामः). —b) क 3-45-5 स्वयुस्त्रिन्द्रः स्वराडसि; 7-82-2 सप्ताळन्यः स्वराळन्य उच्यते वाम्; अ 17-1-22-23 विराजे नमः स्वराजे नमः सप्ताजे नमः; वासं 5-24 स्वराडसि सपत्नहा सवराडसि अभिमातिहा जनराडसि रक्षोहा सर्वराडसि अमित्रः. —c) For the formation of compound in स्वराड् & अन्यराजानः cp क 10-16-9 यमराज्ञो गच्छतु रिपिनाहः; 10-97-18-19 या ओपधीः सोमराज्ञीः; अ 18-2-46 अपरिपरेण पया यमराज्ञः पितृन् मुच्छः; तैव्रा 1-7-4-2 एष वो भरता राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेत्याह, तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणाः. —d) तैव्रा 3-11-7-4 अन्तवन्त इ वा एष क्षय्यं लोकं जयति...अथ हैपो अनन्तमपारमक्षय्यं लोकं जयति.. Cp पा 6-1-81 क्षय्य-जय्यौ शक्यार्थे.

॥ इति पञ्चविंशः खण्डः ॥

तस्य इ वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राण आत्मतः आशाऽऽत्मतः रमर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आर्विर्भावतिरोभावावात्मतोऽन्तमात्मतो बलमात्मतो विज्ञानमात्मतो ध्यान-मात्मतश्चित्तमात्मतः संकल्प आत्मतो मन आत्मतो वागात्मतो नागाऽऽत्मतो मन्त्रा आत्मतः कर्माण्यात्मत एवेदं सर्वमिति ॥ १ ॥

a) Not found in the series above beginning with नाम and ending with प्राण. आर्विर्भाव in शब्दा 10-3-5-16 तस्य इ यो निरुक्त्वाविर्भावं वेद...; तिरोभाव only here in Vedic literature.

तदेव श्लोकः—

न पश्यो मृत्तुं पश्यति न रोगं नोत दुःखंताम् ।
सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः ॥ इति ॥
स एकधा (चैव) भवति त्रिधा भवति पञ्चधा ।
सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादश स्मृतः ।
शतं च दश चैकश्च सहस्राणि च विश्रुतिः ॥

आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः । सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः । स्मृतिर्लम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः । तस्मै मृदितरूपायैव तमसस्परं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः । तं स्कन्द इत्याचक्षते ॥ २ ॥

a) क 1-148-5 अन्या अपर्या न दमन्...; अ 7-38-1 इदं खनामि भेषजं मां पश्यं..... अ 11-2-17 सहस्राक्षमतिपरं पुस्ताद्भुमस्यन्तं बहुधा विपश्चितम्; 13-4-48 नमस्ते अस्तु पश्यत;

तथा 1-8-8 कश्यपः पश्यको भवति (कश्यप read backwards !), यत्सर्वं परिपश्यतीति सौक्ष्म्यात्;
जै 1-56-5-6 ततोऽजायत पश्यतः असौ वा आदित्यः पश्यतः एतेन हि पश्यति, मुं 3-1-3
(यदा पश्यः पश्यति); पा 3-1-137 पाद्माभ्याधेदृशः शः (उत्पश्यः, विपश्यः, पश्यः). —b) For
formation, see the following words in कः देवता, बन्धुता, वसुता, पुरुषता. पा 4-2-43
ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्. —c) मै 5-2 एकस्त्रिधा.... —d) वृ 4-2-3 (प्रविविक्ताहारतर इव).
—e) मुं 3-2-6 (शुद्धसत्त्वाः). —f) Cp लम्भुक in छां 5-2-2; गी 18-73 (स्मृतिर्लब्धा).
—g) क 6-15 (हृदयस्येह ग्रंथयः); मुं 2-2-8; 3-2-9 (गुहाप्रायेभ्यः). —h) वृ 6-4-9
(अंगकपायः); पा 6-2-10 अभ्वयुक्कपाययोजनौ. (Cp Pali कासाव). —i) क 7-73-1
अतारिष्म तमसस्पासमस्य. —j) गी 10-24.

॥ इति पङ्क्तिशः खण्डः ॥

॥ इति सप्तमोऽध्यायः ॥

अथ यदिदमास्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः ।
तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं, तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति ॥ १ ॥

a) अ 10-2-31 देवानां पूरयोष्या । तस्यां हिरण्यः कोशः स्वर्गो ज्योतिषावृतः; छां 8-5-4
तदपराजिता पूर्वहणः; मुं 2-2-7 (दिव्ये ब्रह्मपुरे). —b) दहर = दध्न. Cp क 1-31-6
दध्नेभिश्चित्समुता हंसि भूयसः; 4-25-5 न तं जिनिंति बहवो न दध्नाः; 4-32-20 मा दध्नं भूरि आभरः;
के 2-1; बसू 1-3-14 (दहर उत्तरेभ्यः). —c) छां 8-7-1.

“तं चेद् ब्रूयुर्यदिदमास्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः, किं
तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति । स ब्रूयात् — ॥ २ ॥

a) Note the dialogical style तं चेद् ब्रूयुः ... स ब्रूयात्. —b) छां 6-13-2
अत्रैव किलेति; म 6-2 इहैवान्तः शरीरे स पुरुषः.

यावान् वा अयमाकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाशः । उभे आस्मिन् द्यावापृथिवी
अन्तरेव समाहिते । उभावाग्निश्च वायुश्च सूर्पाचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि । यच्चास्येहैस्ति
यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितमिति ॥ ३ ॥

a) छां 3-13-7 यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते. —b) छां 8-3-1-2.....सर्वं तदत्र
गत्वा विन्दते.

तं चेद् ब्रूयुरस्मिन् अथेदं ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितं सर्वाणि च भूतानि सर्वं च
कामा यदै नज्जरा वाऽऽप्नोति मध्वसते वा किं ततोऽतिगिष्यत इति ॥ ४ ॥

a) क 5-4 किमत्र परिशिष्यते.

स ब्रूयात्—

नास्य जरयैतज्जीर्यति । न वधेनास्य हन्यते ।

एतत् सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन् कामाः समाहिताः ॥

एष आत्माऽपहतर्पाप्मा विजरो विमृत्युवशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्य-
कामः सत्यसंफलः । यथा ह्येवेह मजा अन्वाविशन्ति यथानुर्वासनम् । यं यर्मन्तम-
भिकामा भवन्ति यं जर्नपदं यं क्षेत्रभागं तं तमेवोपजीवन्ति ॥ ५ ॥

a) If we drop एतत् the verse reads like an अनुष्टुप् as we print it. —b) Cp छां 8.7.1; वृ 3.5.1. —c) छां 1.6.7 (सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः). —d) क 10.32.7 एतद्वै भद्रमनुशासनस्य; शब्रा 11.5.6.8 मध्वाहुतयो ह वा एता देवानां यदनुशासनानि; वृ 1.5.17; 2.5.19; 4.1.2; 4.3.32; 4.5.15; छां 4.9.2; 5.3.4; क 1.20; 2.7; 6.15; तै 1.11; के 1.3; गी 8.9 (अनुशासितारम्). —e) क 1.49.3 दिवो अन्तेभ्यस्परि; 1.16.4.34 (= वासं 23.61) पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः; अ 6.89.3 मह्यं त्वा मर्षं भूम्या उभावन्तौ समस्यताम्; 13.2.6 येनोभावन्तौ परियासि सयः; छां 6.13.2; वृ 1.3.10; 1.5.3; 3.3.1; 4.1.5; 4.3.18-19; 4.3.33. Cp the word प्रान्त and प्रत्यन्त (Pāli pānt and pānt) in classical Skr. lit. —f) तैत्ति 2.3.9.9 आ अस्य तं जनपदं पूर्वा कीर्तिर्गच्छति; ऐमा 8.14 ये केच परेण हिमवन्तं जनपदा उत्तरकुरु उत्तरमद्रा इति...; छां 5.11.5; वृ 2.1.18; पा 4.1.168; 4.2.124; 4.3.7; 4.3.100; 6.3.84; 7.3.12. —g) पा 5.1.46 पात्रात् ह्यन् (पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः). —h) तैत्ति 2.1.9.2 अपां च खलु वा ओषधीनां च रसमुपजीवामः; 3.2.9.7 इतःप्रदानं देवा उपजीवन्ति; अमुतःप्रदानं मनुष्या उपजीवन्ति; अ 8.10.22 तां मायामसुरा उपजीवन्ति; उपजीवनीयो भवति य एवं वेद; 10.6.32 यं देवाः पितरो मनुष्या उपजीवन्ति सर्वदा; शब्रा 12.2.3.4 पूर्ववयसे पुत्राः पितरमुपजीवन्ति...उत्तरवयसे पुत्रान् पिता उपजीवति; वृ 5.8.1 (द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति).

तद्यथेह कर्मर्जितो लोकैः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्याजितो लोकः क्षीयते । तद्य
इहाऽऽत्मानमनुविर्ध्य ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो
भवति । अथ य इहाऽऽत्मानमनुविर्ध्य ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामांस्तेषां सर्वेषु
लोकेषु कर्मचारो भवति ॥ ६ ॥

a) वृ 1.5.16. —b) छां 7.25.2 (क्षय्यलोकाः). —c) छां 7.25.2 (अन्यथा
विदुः); वृ 3.8.10 (कृपणः-बाह्यः). —d) मनु 12.91 (समं पश्यन्नात्मयाजी). —e)
छां 3.5.4.

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

स यदि पितृलोककामो भवति । संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति । तेन पितृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ १ ॥

अथ यदि मातृलोककामो भवति । संकल्पादेवास्य मातरः समुत्तिष्ठन्ति । तेन मातृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ २ ॥

अथ यदि भ्रातृलोककामो भवति । संकल्पादेवास्य भ्रातरः समुत्तिष्ठन्ति । तेन भ्रातृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ३ ॥

अथ यदि स्वसृलोककामो भवति । संकल्पादेवास्य स्वसारः समुत्तिष्ठन्ति । तेन स्वसृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ४ ॥

अथ यदि सखिलोककामो भवति । संकल्पादेवास्य सखायः समुत्तिष्ठन्ति । तेन सखिलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ५ ॥

अथ यदि गन्धमाल्यलोककामो भवति । संकल्पादेवास्य गन्धमाल्ये समुत्तिष्ठतः । तेन गन्धमाल्यलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ६ ॥

α) कौ 1.4 शतं माल्यहस्ताः (अप्सरसः); गी 11.11 (दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनम्).

अथ यद्यन्नपानलोककामो भवति । संकल्पादेवास्यान्नपाने समुत्तिष्ठतः । तेनान्नपानलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ७ ॥

α) ऐत्रा 8.9 प्रतितिष्ठामि अन्नपानयोः; शांखा 6.15 तेन्य एतदन्नपानं ससृजे; बृ 4.3.37; मै 6.36; तै 1.4.

अथ यदि गीतवादितालोककामो भवति । संकल्पादेवास्य गीतवादिते समुत्तिष्ठतः । तेन गीतवादितलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ८ ॥

α) शंखा 3.2.1-6 वीणामेव सृष्ट्वा वादयन्तो निगायन्तो निषेदुः (Idiomatic usage : continuous action); क 1.26 तत्र नृत्यगीति.

अथ यदि स्त्रीलोककामो भवति । संकल्पादेवास्य स्त्रियः समुत्तिष्ठन्ति । तेन स्त्रीलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ९ ॥

यं यमन्तमभिकामो भवति । यं कामं कामयते । सोऽस्य संकल्पादेव समुत्तिष्ठति । तेन संपन्नो महीयते ॥ १० ॥

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानाः । तेषां सत्यानां सतामनृतमपिधानम् ।
यो यो हस्येतः प्रैति न तमिह दर्शनाय लभते ॥ १ ॥

a) क 7.49.3 सत्यानृते अवपर्यञ्जनानाम्. —b) क 1.51.4 त्वमपामपिधानावृणोरप;
1.162.13 ऊष्मण्यापिधाना चक्षुषाम्; अ 7.35.30 अश्नानं ते अपिधानं कृणोमि; 11.3.11
राध्यमानस्य ओदनस्य द्यौरपिधानम्; शब्दा 11.1.1.1 चन्द्रमा एव द्वारपिधानः.

अथ ये चास्येह जीवा ये च भेता यच्चान्येदिच्छन् लभते सर्वं तद्वर्गं गत्वा
विन्दते । अत्र हस्यैते सत्याः कामा अनृतापिधानाः । तद्यथाऽपि हिरण्यनिधिं
निहितमक्षेत्रज्ञां उर्वर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुः । एवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य
एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि मर्त्यैः ॥ २ ॥

a) वृ 1.4.10; 4.4.22; मुं 3.2.9. —b) छां 7.26.2. —c) क 1.117.12
हिरण्यस्येव कलशं निखातम्; 8.66.4 निखातं चिपः पुरुसंभूतं वसु वपति दाशुषे. —d)
शब्दा 13.2.3.2 यथा क्षेत्रज्ञोऽज्ञा नयेत्; for अक्षेत्रज्ञ cp पा 7.3.30 ननः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशल-
निपुणानाम्; cp क्षेत्रविद्—क 9.70.9 क्षेत्रविद्धि दिश आह विपुच्छते; तैस 5.2.8.5 यथा
क्षेत्रविदअज्ञा नयति; for अक्षेत्रविद्—क 5.40.5 अक्षेत्रविषया मुग्धः; 10.32.7 अक्षेत्रवित् क्षेत्रविद्
हि अप्राद्. —e) पा 8.1.4 नित्यवीप्सतोः; 8.1.7 उपर्यध्यपतः सामीप्ये. —f) छां 8.4.2-3;
8.3.4 (संप्रसादः). —g) Cp वृ 3.9.26 (नित्य प्रत्युत्पत्).

स वा एष आत्मा हृदि । तस्यैतदेव निरुक्तं हृदयमिति तस्माद् हृदयम् ।
अहरहर्वा एवंवित् स्वर्गं लोकमेति ॥ ३ ॥

a) तैआ 1.6.3 अत ऊर्ध्वं सनिर्वचनाः (आल्यायिकाः); cp नि 2.1 (अथ निर्वचनम्);
मुं 1.1.5; beginnings of निर्वचन as इतिवचन in क 5.2.12 अश्वान्वयः समजाति वेदः ।
इतीममक्षिममृता अवोचन्; cp नि 7.14 अग्निः कस्मात् ? ... त्रिष्य आप्यातेभ्यो जायते इति शाकपूणिः ।
ज्ञात, अज्ञात, दग्धाद्या नीतात्.

अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्येन
रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाच । एतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति । तस्य ह वा
एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति ॥ ४ ॥

a) वृ 2.1.18-19; 4.3.7; 4.3.9-18 and 19-33; छां 3.13.7; 8.6.3;
8.12.3; ऐ 1.3.12; कौ 4.20; मै 2.2; प्र 4.5-6.

तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि सैन्ती-यमिति । तद्यत्सत्तदमृतम् । अथ यत् ति
तन्मैर्त्यम् । अथ यद् यं तेनोभे यच्छति । यदनेनोभे यच्छति तस्माद् यम् । अहरहर्वा
एवंवित् स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥

a) Cp नि 3 13 सत्यं कस्मात् ? सत्सु तापते, सत्प्रभवं भवतीति वा; 1.13 एतेः कारितं च यकारादि च अन्तकरणम्, अस्तेः शुद्धं च सकारादि च (View of शाकटायन as regards the derivation of सत्यं refuted by यास्क). —b) वृ 5 5.1; कौ 1.6; मर्त्यम् to be dissolved as मर्तिअम्.

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय । नैतत्सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतम् । सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते । अपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः ॥ १ ॥

a) अ 9.41.2 सुवितस्य मनाहे अति सेतुं दुराभ्यम्; तैसं 6.1.4.9 सेतुमेव कृत्वा अत्येति; फासं 28.4 सेतुमेव कीर्त्वा स्वर्गं लोकमेति; ऐवा 3.35 तमेव तत्सेतुं कृत्वा तरति; तैवा 2.4.2.6 त्वं नस्तन्तुरुत सेतुग्रे त्वं पन्था भवसि देवयानः; श्रवा 13.2.10.1 सेतुमेव तं संक्रमणं यजमानः कुरुते; जैवा 1.5 सेतोर्वा संक्रमणम्; क 3.2; सुं 2.2.5; श्वे 6.19. —b) वृ 4.4.22 (विषयः); मै 7.7; अ 4.85 1 यो लोकानां विधृतिर्नाभिरेषां तेनौदनेनाति मृत्युम्; 19.54.5 पुण्याश्च लोकाश्च विधृतीश्च पुण्याः; तैसं 1.5.2.2 विभक्तयो भवन्ति वाचो विधृत्यै. —c) तैसं 6.4.1.1 असंभिन्दन्नव पति प्राणानामसंभेदाय; तैवा 1.6.4.2 वेदी असंभिन्ने भवतः; 3.7.5.3 दक्षिणाधीदसंभिन्दन्; श्रवा 11.8.4.12 जीवेभ्यश्चैवैतां पितृभ्यश्च मर्यादां करोति असंभेदाय; तावा 18.5.16 सकृत्सकृत्सवना नामन्ततो भक्षयन्ति सवनानामसंभेदाय. —d) वृ 3.1.4; कौ 1.4. —e) छां 4.14.3.

तस्माद्वा एतत्सेतुं तीर्त्वाऽन्धः सन्ननन्यो भवति । विद्धः सन्नविद्धो भवति । उर्ध्वतापी सन्ननुपतापी भवति । तस्माद्वा एतत्सेतुं तीर्त्वाऽपि नैतत्तमहरेवाभिनिष्पद्यते । सकृद्विभातो ह्येवैष ब्रह्मलोकः ॥ २ ॥

a) जैवा 2.157 तस्मादिदमप्येतर्हि उपतापिनं पृच्छन्ति — केव ते रुजति, केव ते अनिषग्याम (derivation of निषक्!); छां 3.16.2; 6.15.1; वृ 4.3.36. —b) Cp ethically गी 9.30 अपि चेत्सुदुराचारः etc. नक्तम् = सुदुराचारः, अहः = साधुः. —c) वृ 1.3.28; 2.3.10; 4.3.14; छां 3.11.3 3.17.7; श्वे 4.18; मै 6.24; क 5.15; गौका 4.81 (सकृद्विभातः).

तथ एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकः । तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥

अथ यद्यज्ञं इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । ब्रह्मचर्येण ह्येव यो ज्ञाता तं विन्दते ।
अथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । ब्रह्मचर्येण ह्येवेष्ट्वाऽऽत्मानमनुविन्दते ॥१॥

Cp in general मै 6-7 for the etymological explanations.

a) शब्दा 3-9-4-23 स यन् जायते तस्माद् यजो, यजो ह वै नाम एतद् यद् यज्ञ इति. The Upanisadic etymology is: यः ज्ञः स यज्ञः.

अथ यत् सत्त्रायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । ब्रह्मचर्येण ह्येव सत
आत्मनस्त्वाणं विन्दते । अथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । ब्रह्मचर्येण
ह्येवाऽऽत्मानमनुविद्य मनुते ॥ २ ॥

a) शब्दा 4-6-8-2 या ह दीक्षा सा निषत्, तत्सत्रम्, तदयनं तत्सत्रायणम्; ऐवा 6-22 नेपाति
सत्रायणरूपम्; तांवा 25-3-4 पक्षि वा एतत्सत्रायणम्; 25-8-2 त एतत् सत्रायणमुपायन् तेनार्धुवन्.
—b) क 10-136 3 उन्मदिता मौनेयेन वातौ आ तस्थिमा वयम्; वृ 3-5-1 अमौनं च मौनं च निर्विय

अथ यदनाशीकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । एष ह्यात्मा न नश्यति यं
ब्रह्मचर्येणानुविन्दते । अथ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । तदरंश्च ह वै
प्यथार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि । तदैरंमदीयं सरः । तदभ्वर्थः सोमसवनः ।
तदपराजिता पूर्वह्मणः, प्रभुविमितं हिरण्यम् ॥ ३ ॥ .

a) शब्दा 2-4 3-3 अनाशकेन ह वा इमाः प्रजाः पराभवन्ति; 9 5-1-9 स उपवसये अनाशक-
मुपैति; 14-7-2-25 (with variants in वृ 4-4-22) तमेतं वेदानुवचनेन ... विविदिषन्ति
अनाशकेन. —b) ऐ 1-1-2 आपः अदः अम्भः; कौ 1-3. —c) अ 5-4-3 अभत्यो देवसदन-
स्तृतीयस्यामितो दिवि. d) Cp इमं in पा 3-2-37 उग्रंश्य-इमं पाणिपमात्र. —e) क 1 135-8
यमभ्वत्यमुपातिष्ठन्त जायवः; 10-97-5 अभत्ये वो निषदन्यः; अ 3-6-1 पुमान् पुंसः परिजातो अभत्यः
खदिरादधि; 3-6-6 यथाभत्य वानस्पत्यानारोहन् कृणुषेऽध्वान्; 6-11-1 शमीमभत्य आरूढस्तत्र
पुंसजनं कृतम्.

तद्य एवैतावरं च प्यं चार्णवौ ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष
ब्रह्मलोकः । तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥

अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याग्निमनस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य
पीतस्य लोहितस्येति । असौ वा आदित्यः पिङ्गल एष शुक्ल एष नील एष पीत
एष लोहितः ॥ १ ॥

a) Cp वृ 2-2-19; 4-2-3; 4-3-20; कौ 4-19. —b) वृ 4-4-9. —c) छां
3-13-1-5 (पञ्च देवसुपयः; cp five colours in anticipation of this passage).

तद्यथा महींपथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमं चासुं चैवमेवैता आदित्यस्य
रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमं चासुं च । अमुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते तां आसु नाडीषु
सृष्टाः । आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृष्टाः ॥ २ ॥

a) ऐमा 417 अय यया महापथः पर्याण (=परियाण *circuitous*) एवम्. —b)
The word रश्मि is both mas. and femi., hence referred to here as ताः and ते.

तद्यत्रैतत् सुप्तः सपस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानाति । आसु तदा नाडीषु सृष्टो
भवति । तं न कश्चन पाप्मा स्पृशति । तेजसा हि तदा संपन्नो भवति ॥ ३ ॥

a) वृ 2.1.18-19; 4.3.9-18, 19-31; कौ 4.20. —b) छां 6.2.3; 6.8.6;
8.11.1.

अथ यत्रैतदवलिमानं नीतो भवति । तमभित आसीना आहुर्जानासि
मां जानासि मामिति । स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो भवति । तावज्जानाति ॥ ४ ॥

a) नीतः = नि + इतः; क 10.94.5 न्यइ नि यन्ति उपरस्य निष्कृतम्; 10.161.2 यदि
मृत्योरन्तिकं नीत एव; अ 6.29.1 अमृतं हेतिः पतविष्णो न्येतु; 12.2.38 आर्तिं मर्त्यो नीत्य;
12.4.20 हेडं न्येति मातृपः; तैसं 7.2.4.1 ताः सृष्टाः (प्रजाः) क्षुधं न्यायन्; ऐमा 4.26 अणिमानमेव
तत् परुषिमाणं निपन्ति; शक्वा 1.4.3.22 आर्तिं न्येति; वृ 4.3.36; 4.4.1 (न्येत्य = नि + आ + इत्य);
also न्याय in प्रतिन्यायम् (वृ 4.3.15) and न्याय्यम् (गी 18.15).

अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामति । अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमार्कर्मते । स
ओमिति वा होद्वा मीयते । स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छति । एतद्वै खलु
लोकद्वारं विदुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषाम् ॥ ५ ॥

1) v. l. ऊर्ध्वः. —2) Deussen reads इ ऊर्ध्वम् ईयते for होद्वा मीयते (इ-उत्-वा
मीयते).

a) Cp छां 8.5.6; वृ 3.1.6; 5.10.1 where we get the Atmane. form
आक्रमते (cp पा 1.3.4 आह उद्गन्ने), but Parasmai. in मुं 3.1.6 येनाक्रमन्ति ऋषयो
ह्यातकामाः. —b) शक्वा 8.6.1.23 अवस्तात् प्रपदनो ह स्वर्गो लोकः...अवस्तात् स्वर्गं लोकं
प्रापयन्त. —c) प्र 1.10.

तदेप श्लोकः —

शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ।

तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमिति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्त्युत्क्रमणे भवन्ति ॥ ६ ॥

a) क 6.16. —b) प्र 3.6 (एकशतं नाडीनाम्).

॥ इति षष्ठः खण्डः ॥

य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः । स सर्वाँश्च लोकानाम्प्रोति सर्वाँश्च कामान् यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिस्त्वाच ॥ १ ॥

a) छां 8-1-1; 8-1-5. —b) के 1-4; बृ 1-4-7; 2-4-5.

तद्धोभये देवासुरा अनुबुधुधिरे । ते होचुहन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वाँश्च लोकानाम्प्रोति सर्वाँश्च कामानिति । ईन्द्रो ह्येव देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणाम् । तौ हासंविद्वानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः ॥ २ ॥

a) शब्रा 9-5-1-19 तद् हासुरा अनुबुधुधिरे यत् वे कृत्वा तद्देवाः सत्यं तन्वते. —b) बृ 1-5-12; ऐ 1-3-14; कौ 2-6; 3-1. —c) आपर्षेया 8-15; वृ 2-2-3; प्र 5-3.

तौ ह द्वात्रिँशत् वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूपतुः । तौ ह प्रजापतिस्त्वाच । किमिच्छन्ताववास्तमिति । तौ होचतुर्य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः । स सर्वाँश्च लोकानाम्प्रोति सर्वाँश्च कामान् यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति भगवतो वचो वेदयन्ते । तमिच्छन्ताववास्तमिति ॥ ३ ॥

तौ ह प्रजापतिस्त्वाच—य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाच । एतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति । अथ योऽयं भगवोऽस्तुं परिख्यायते यथायमादर्शे कतम एष इति । एष उ एवैषु सर्वेऽन्वन्तेषु परिख्यायत इति होवाच ॥ ४ ॥

a) बृ 2-3-5; 5 5-2; छां 1-7-5; 4-15-1; योषू 2-6 दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतैवास्मिता. —b) क 6-5.

॥ इति सप्तमः खण्डः ॥

उदशरीव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे प्रभूतमिति । तौ होदशरावेऽवेक्षांचक्राते । तौ ह प्रजापतिस्त्वाच—किं पश्यथ इति । तौ होचतुः—सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं पश्याव आ लोमभ्य आ नखेभ्यः पतिरूपमिति ॥ १ ॥

a) तैसं 3-4-8-7 ब्रह्मौदनं चतुःशरावं पक्त्वा; तैत्रा 1-3-4-5 नैगरेण सप्तदशशरावेण; जैत्रा 3-262 तन्निर्माय शरावयोः संमार्जं न्यदधुः; पा 6-2-29 इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ. —b) बृ 1-4-7 (नखामेभ्यः); छां 1-6-7 (आ प्रणत्वात्); कौ 4-20. —c) क 6-47-18

रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव; तैत्रा 3-9-22-2 अस्य पुत्रः प्रतिरूपो जायते; शत्रा 3-2-1-5 यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पम् (Cp Art is imitation of Nature); 11-5-7-1 प्रज्ञा वर्धमाना चतुरो धर्मान् ब्राह्मणमभिनन्पादयति ब्राह्मण्यं प्रतिरूपचर्या यशो लोकपक्तिम्; वृ 3-9-22; कौ 4-2; जैत्रा 3-26-4 तस्मात् स भस्मना प्रतिरूपः; क 5-9-10; जै 1-27-5.

तौ ह प्रजापतिरुवाच — साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षे-
यामिति । तौ ह साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षांचक्राते । तौ ह
प्रजापतिरुवाच — किं पश्यथ इति ॥ २ ॥

a) क 9-43-2 सोमो गीर्भिः परिष्कृतः; 9-86-24 विश्वानिर्मतिभिः परिष्कृतम्; 10-107-10 परिष्कृतं देवमानेव चित्रम्; अ 9-3-10 दृढा नद्धा परिष्कृता; तैत्रा 2-6-11-10 मदा मासेरेण परिष्कृता; पा 6-1-137 से-परि-उपेक्ष्यः करोतौ भूषणे.

तौ होचतुर्यथैवेदमावां भगवः साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ स्व एवमेवेमौ
भगवः साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृताविति । एष आत्मेति होवाच । एतदमृतम-
भयमेतद् ब्रह्मेति । तौ ह शान्तहृदयौ प्रवव्रजतुः ॥ ३ ॥

तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरुवाच — अनुर्धूलभ्याऽऽत्मानमनुविद्य ब्रजतो यतर
एतदुपनिषदो भविष्यन्ति देवा वाऽसुरा वा ते पराभविष्यन्तीति । स ह शान्तहृदय
एव विरोचनोऽसुराञ्जगाम । तेभ्यो हैतामुपनिषदं प्रोवाच — आत्मैवेह महर्ह्य आत्मा
परिचर्यः । आत्मानमेवेह महयन्नात्मानं परिचरन्नुभौ लोकाववाप्नोतीमं चागुं
चेति ॥ ४ ॥

a) क 6-12 (उपलभ्यते); 6-13 (उपलब्धयः); मै 4-4; 6-8; गी 15-3 (उपलभ्यते);
गौका 3-31 (उपलभ्यते). —b) Cp similar formation in गी 14-21 (किमाचारः).
—c) अ 8-10-22 तस्या विरोचनः प्राह्मादिर्वत्स आसीत्; तैत्रा 1-5-9-1 प्रह्लादो ह वै कायाधवः
विरोचनं स्वं पुत्रमपन्यधत्. —d) Cp क 8-70-8 तं वो महो महाप्यामिन्द्रम्; क 10-122-7 त्वां
देवा महयाप्याय वावृधुः.

तस्मादप्यद्येहाददानमथ्रदधानमयजमानमाहुरासुरो वतेति । असुराणां ह्येवोप-
निषत् । प्रेतस्य शरीरं भिक्षया वसनेनालंकारेणेति सः स्कुर्वन्ति । एतेन ह्यगुं लोकं
जेयन्तो मन्यन्ते ॥ ५ ॥

a) छां 4-3-7 दत्तासौ भिक्षाम्; भिक्षा in सुभिक्षा—छां 1-10-5.

॥ इति अष्टमः खण्डः ॥

अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श । यथैव खल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्नामे स्नामः परिवृक्णे परिवृक्णः । अस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेप नश्यति । नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥

a) ऋ 1-189-4 मा ते मयं जरितारं...दूर्नं विदत्; 2-28-10 स्वप्ने भयं भीरवे मह्यमाह; 2-41-10 इन्द्रो अंग महद्भयम्; 8-61-16 आरे अस्मत्कृणुहि दैव्यं भयम्; 9-67-21 यदन्ति यच्च दूरके भयं विन्दति मामिह; 10-39-11 नाहो असनोति दुरितं नाकिर्भयम्; अ 8-1-10 भयं परस्ताद्भयमवस्तात्; वृ 1-4-2 द्वितीयादौ भयं भवति; ते 2-7; क 6-2, 3; श्वे 2-8 (भयावहानि); गी 2-40; गौका 3-39 (अभये भयदर्शनः). —b) ऋ 1-117-19 उत स्नाम धिण्या सं रिणीयः; अ 1-31-3 अस्नामस्त्वा हविषा यजामि; अरलोणस्त्वा घृतेन जुहोमि; 11-3-45 स्नामो भविष्यसीति एनमाह; वासं 30-10 द्वाभ्यः स्नामं स्वप्नायान्धं अधर्माय बाधिरम्; शम्बा 11-7-2-4 अन्धो वा स्नामो वा बाधिरौ वा पक्षहतौ भविष्यति. —c) शम्बा 6-7-2-8 यथा पक्षपुच्छवन्तं गर्भं परिवृञ्चेत् तादृक् तत्; पद्मा 3-10 पर्यवैनं वृञ्चति; तैआ 1-6-3 एतयैवेन्द्रः सलावृक्षा सह असुरान् परिवृञ्चति. —d) श्वे 1-9, 12. भोग्यम् as opposed to भयम् above.

स समित्पाणिः पुनरेयाय । तस्मै प्रजापतिरुवाच — मघवन् यच्छान्तहृदयः प्रात्राजीः सार्धं विरोचनेन, किमिच्छन् पुनरागम इति । स होवाच — यथैव खल्वयं भगवोऽस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्नामे स्नामः परिवृक्णे परिवृक्णः । अस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेप नश्यति । नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥

एवमेवैष मघवान्निति होवाच । एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि । वसपराणि द्वात्रिंशत् वर्षाणीति । स हापराणि द्वात्रिंशत् वर्षाण्युवास । तस्मै होवाच — ॥ ३ ॥

॥ इति नवमः खण्डः ॥

य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येव आत्मेति होवाच । एतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति । स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज । स ह्याप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श । तद्यद्यपीदं शरीरमन्यं भवत्यनन्धः स भवति यदि स्नाममस्नामः । नवैषोऽस्य दोषेणं दुर्यति ॥ १ ॥

a) ऋ 4-30-9 महान्महीयमानां उपासामिन्द्र सं पिणक्. —b) मै 6-18 ब्रह्मविदो दोषा नाश्रयन्ति; 6-30; क 5-11. —c) ऋ 3-3-1 अयं धर्माणि सनता न दूडुपत्; 7-104-9 ये वा भद्रं दूषयन्ति स्वधामिः; अ 3-9 4-5 शुनः कपिरिव दूषणः; इष्टचै हि त्वां भर्तयामि दूषयिष्यामि कावयम्.

न वधेनास्य हन्यते । नास्य स्नाम्येण स्नामः । घ्नन्ति त्वेवैनम् । विच्छाद-
यन्तीव । अप्रियवेत्तेव भवति । अपि रोदितीव । नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥

1) Max Müller, Bohtlingk and Deussen suggest the reading विच्छादयन्तीव.
Cp वृ 4.3.20 and पा 3.1.28.

a) जैत्रा 2.276 आचार्यप्रशिष्टो वा अहमस्मि...स ह तां रात्रिमप्रियविद्ध उवास.

स समित्पाणिः पुनरेयाय । त॥ ह प्रजापतिरुवाच — मधवन् यच्छान्तहृदयः
प्रात्राजीः, किमिच्छन् पुनरागम इति । स होवाच — तद्यद्यपीदं भगवः शरीरमन्यं
भवत्यनन्यः स भवति यदि स्नामस्तमः । नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ ३ ॥

न वधेनास्य हन्यते । नास्य स्नाम्येण स्नामः । घ्नन्ति त्वेवैनम् । विच्छाद-
यन्तीव । अप्रियवेत्तेव भवति । अपि रोदितीव । नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ।
एवमेवैष मधवन्निति होवाच । एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि । वसापराणि
द्वात्रिंशत् वर्षाणीति । स हापराणि द्वात्रिंशत् वर्षाण्युवास । तस्मै होवाच ॥ ४ ॥

1) See note on विच्छादयन्तीव in the second कण्डिका.

॥ इति दशमः खण्डः ॥

तद्यत्रैतत् सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति होवाच ।
एतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति । स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज । स हाप्राप्त्यैव देवानेतद्भयं
ददर्श । नाह खल्वयमेव॥ संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति । नो एवेमानि भूतानि ।
विनाशमेवापीतो भवति । नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥

a) छां 8.6.3. — b) ऐत्रा 2.40 आत्मा वै समस्तः...; तैत्रा 3.8.17.3 समस्तानि वैश्व-
देवानि जुहोति; छां 2.1.1. — c) वृ 1.3.7; 2.1.19; 4.3.23; 4.4.4; ई 14.

स समित्पाणिः पुनरेयाय । त॥ ह प्रजापतिरुवाच — मधवन् यच्छान्तहृदयः
प्रात्राजीः, किमिच्छन् पुनरागम इति । स होवाच — नाह खल्वयं भगव एव॥
संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति । नो एवेमानि भूतानि । विनाशमेवापीतो भवति ।
नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥

a) मुं 1.2.12; प्र 1.1; की 1.1; 4.19.

एवमेवैष मधवन्निति होवाच । एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि । नो
एवान्यत्रैतस्मात् । वसापराणि पञ्च वर्षाणीति । स हापराणि पञ्च वर्षाण्युवास ।

तान्येकशतं संपेदुः । एतच्च द्वाहुः । एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्म-
चर्यमुवास । तस्मै होवाच — ॥ ३ ॥

a) ऐवा 7-18 तस्य ह विश्वामित्रस्य एकशतं पुत्रा आसुः; पञ्चाशदेव ज्यायांसो, मधुच्छन्दसः
(51st) पञ्चाशत् कनीयांसः.

॥ इति एकादशः खण्डः ॥

मघवन् मर्त्यं वा इदं शरीरमात्तं मृत्युना । तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधि-
ष्ठानम् । आत्तो वै सशरीरः प्रियाप्रियाभ्याम् । न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिय-
योरपहतिरास्ति । अशरीरं वात्र सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ॥ १ ॥

a) शब्दा 10-1-3-2 प्रजापतेरर्धमेव मर्त्यामासिर्धर्मममृतम्; 11-1-2-12 मर्त्या ह वा अमे देवा
आसुः. —b) Cp Piprawa Vase Inscription सालिह (शरीर) निधने भगवतो बुधस.
—c) क 10-81-2 किं त्विदासीदधिष्ठानम्; अ 12-4-23 दुर्गा तस्मा अधिष्ठाने पृथिवी सददेवता;
गी 8-40 अस्याधिष्ठानमुच्यते; 18-1-4 अधिष्ठानं तथा कर्ता. —d) छां 7-1-5; 8-4-2.

अशरीरो वायुः । अर्धं विद्युत् स्तनयित्पुरशरीराण्येतानि । तद्यथैतान्यमुष्मादा-
काशात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते ॥ २ ॥

एवमेवैष संप्रसादोऽस्मच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभि-
निष्पद्यते । स उत्तमपुरुषः । स तत्र पर्येति जलत् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यनिर्वा
ज्ञातिभिर्वा नोर्षजनं स्मरन्निदं शरीरम् । स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त एवमेवा-
यमास्मिच्छरीरे प्राणो युक्तः ॥ ३ ॥

a) छां 8-3-4; मे 2-2; ब्रह्म 4-4-1 संप्रसादिविर्भावः स्वेनशब्दात्. —b) शंकराचार्य
reads उत्तमपुरुषः. —c) बृ 4-3-13 —d) क 1-25-8 वेदा य उपजायते; नि 1-3 उप
इति उपजनम्; 2-2 अयापि वर्णोर्षजनः; 4-7 अनर्थका उपजना भवन्ति. —e) क 10-106-2
प्रायोगेव भ्रात्र्या शासुरेयः; अ 8-9-7 त्वं हि युक्तं युयुसे योग्यं च; शब्दा 1-3-1-13 योक्त्रेण योग्यं
युजन्ति; 3-5-1-24 युगशर्म्येन द्वै योग्यं युजन्ति; बृ 4-3-10. —f) क 1-48-3 उवासीपा
उच्छाच्च तु देवी जीरा रथानाम्, ये अस्या आचरणेषु दधिरे समुद्रे न शवस्ववः.

अथ यत्रैतदाकाशमनुविपण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुः । अथ
यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणम् । अथ यो वेदेदमभिव्याहाराणीति
स आत्माऽभिर्व्याहाराय वाक् । अथ यो वेदेदं शृग्वानीति स आत्मा श्रवणाय
श्रोत्रम् ॥ ४ ॥

a) Cp in general वृ 1.4.7; 2.4.12; 4.4.18; के 1.1-2.

अथ यो वेदेदं मन्त्रानीति स आत्मा । मनोऽस्य देवं चक्षुः । स वा एष एतेन देवेन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके ॥ ५ ॥

a) For organs of sense in general, cp वृ 1.3.2-6; 1.4.7; 2.2.3; छां 1.2.2-6; 2.7.1; 2.11.1; 3.18.1-6; के 1.4-8. —b) क 10.71.7 मनोजवेषु असमा बभूवुः; अ 10.8.14 न सर्वे मनसा विदुः.

तं वा एतं देवां आत्मानमुपासते । तस्मात्तेपां सर्वे च लोका आत्ताः सर्वे च कामाः । स सर्वांश्च लोकानाम्रोति सर्वांश्च कामान् यस्तमात्मानमनुविद्यं विजानाति । इति ह मजापतिरुवाच मजापतिरुवाच ॥ ६ ॥

a) वृ 1.4.10; 4.3.33; 5.2.1; तै 2.8; कौ 4.20. —b) क 4.27.1 (=ऐ 2.5) गर्भे तु सन्नन्वेषामवेदम; छां 8.1.6; 8.4.3; 8.5.1; वृ 1.4.7; 4.4.8; 4.4.9; 4.4.13.

॥ इति द्वादशः खण्डः ॥

श्यामाच्छिबलं प्रपद्ये । श्वलाच्छ्यामं प्रपद्ये । अश्व इव रोमाणि विधूर्य पापं चन्द्र इव रश्मिर्मुखात् प्रमुच्य धूत्वा शरीरमर्कृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामीत्यभिसंभवामीति ॥ १ ॥

a) क 10.14.10-12 (श्वलौ...अति द्रव). —b) अ 12.1.57 अश्व इव रजो दुधुवे वि तान् जनान्; 13.2.8 विधूर्य देवस्तमो दिवमारुहत्; नि 1.18 (ज्ञानविधूतपाप्मा); मुं 3.1.8. —c) अ 19.9.10 शं नो ग्रहाभ्यान्द्रमसाः शमादित्यश्च राहुणा; मै 7.6 शनिः, राहुः, केतुः. —d) मुं 1.2.12. —e) मुं 1.2.6.

॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥

आर्कांशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता । ते यदन्तरा तद् ब्रह्म तदमृतं स आत्मा । मजापतेः सर्वां वेद्यं प्रपद्ये यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो राज्ञां यशो विशाम् । यशोऽहमनुमार्पयामि । स हाहं यशसां यशः । श्येतर्मदत्तरुमदत्तरुं श्येतं लिन्दुं माऽभिगां लिन्दु माऽभिगाम् ॥ १ ॥

a) छां 8.1.3. —b) छां 6.3.3. —c) ऐवा 2.20 अनुबुवतैव अनुपपत्त्यम्; श्रवा 7.5.1.20 तदेतदन्नं प्रपयमानं सर्वं देवा अनुप्रापयन्त अन्नजीवनं हि इदं सर्वम्; गी 9.21 एवं प्रयीषमनुपपन्नाः. —d) क 1.71.4 गृहे गृहे श्येतो जेन्यो भूतः; 5.33.8 वहन्तु मा दश श्येतासः;

7.4.3 यं मर्तासिः स्येतं जगृभे; अ 6.83.2 अन्येका स्येन्येका कृष्णैका रोहिणी (f. du.) द्वे; वासं 24.3 स्येतः स्येताक्षोऽरुणः; शत्रा 5.3.1.7 स्येत इव होष स्यंश्च अस्तं च यन् भवति. —e) अ 12.4.5 has विक्लिन्दु. Deussen and Bohtlingk suggest लिङ्गम्.

॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥

तद्धेतद् ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्यः । आचार्यकुला-
द्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेपेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्याय-
मधीयानो धार्मिकान् विदधदात्मानि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्याहिंसेन् सर्वभूतान्यन्यत्र
तीर्थेभ्यः । स खल्वेवं वर्तयन् यावदार्युपं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते । न च पुनरावर्तते
न च पुनरावर्तते ॥ १ ॥

a) छां 2.23.1; 5.10. —b) Cp यथाविधि in पा 3.4.4 and 46. —c) छां 1.10.5. —d) मै 6.28 (पुत्रदाकुटुम्बेषु सक्तस्य). —e) पा 4.4.41 धर्मं चरति. —f) बृ 1.5.23; मुं 3.1.8; प्र 4.1; श्वे 1.1; गी 15.3. —g) ऋ 1.141.5 अहिंस्यमान उर्विया वि चावृषे; 5.64.3 अस्य मियस्य शर्मणि अहिंसानस्य सन्धिरे; वासं 11.28 शिवं प्रजाम्योऽ-
हिंसन्तम्; शत्रा 2.6.2.17 अहिंसन्नः शिवोऽस्तीहि; ऐत्रा 1.30 आत्मनश्च यजमानस्य च अहिंसायै;
छां 3.17.4. —h) तांब्रा 1.1.7 मुदा शिथिरा देवानां तीर्थं वेदिरासि मा मा हिंसी; जैत्रा 2.130
तदेव तीर्थम्; तदायतनम्; बृ 6.2.7 तीर्थेन इच्छासै; पा 4.4.107 समानतीर्थे वासी; 6.8.87 तीर्थे
ये. —i) छां 5.9.2; cp यावज्जीवम् in शत्रा 5.2.2.4 तस्य नारनीयात् यावज्जीवम्; पा 3.4.30
यावति विन्दजीवोः.

॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥

॥ इति अष्टमोऽध्यायः ॥

॥ बृहदारण्यकोपनिषत् ॥

[This Upaniṣad, one of the oldest and most important ones, forms the concluding part of the 14th Kāṇḍa of the Śatapatha Brāhmaṇa of the Śukla Yajurveda. It is both an Āraṇyaka and an Upaniṣad and as its very name suggests it is voluminous (बृहत्) in extent.]

ॐ उपा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः । सूर्यश्चक्षुर्वातः प्राणो व्यात्तमाग्निर्वैश्वानरः
संवत्सर आत्माऽश्वस्य मेध्यस्य । द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरं पृथिवी पाजस्यं दिशः पार्श्वे
अवान्तरदिशः पशवं ऋतवोऽङ्गानि मासाश्चार्धमासाश्च पर्वाण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा
नक्षत्राण्यस्थीनि नभो मांसानि । ऊर्वर्धय॑ सिकताः सिन्धवो गुदा यकृच्च क्लोमानश्च
पर्वता ओपधयश्च वनस्पतयश्च लोमानि । उर्ध्वं पूर्वाधो निम्लोच्चैश्च जघनार्धः ।
यद् विजृम्भते तद् विशीतते । यद् विधुनुते तद् स्तनयति । यन्मेहति तद्दर्पति ।
वागेवास्य वाक् ॥ १ ॥

This कण्डिका and the next = शब्दा 10-6-4. Cp in general क 1-162; अ ५-7; वासं 22-25 for अश्वमेध; also शब्दा 1०-5-8 (अग्निहस्य); 10-6-1 (वैश्वानरविद्या); 10-6-3 (शाण्डिल्यविद्या i. e. छां 3-14); also तैत्ति 7-5-25 and तै 1-5.

1) v. l. यौत्पृष्ठम्.

a) बु 1-2-3. —b) छां 1-2-9 (व्याददात्तेवान्ततः); पा 1-3-20 आडो दोऽनास्य-
विहरणे. —c) वासं 19-98 आत्मानमज्ञैः समधात् सरस्वती; शब्दा 9-5-2-16 आत्मा वै यज्ञस्य
यजमानः अत्तानि कल्विजः; 12-2-3-6 आत्मा वै संवत्सरस्य विपुत्रानङ्गानि मासाः; 7-2-2-8 स वा
आत्मानमेव विकृषति, न पक्षपुच्छानि; ऐआ 2-3-5 मय्यं हेपामहानामात्मा; तै 2-1. —d) क
3-56-3 त्रिपाजस्यो वृषभो विश्वरूपः; वासं 25-8 इन्द्रस्य क्रोडो आदित्यै पाजस्यम्; अ 4-14-8
दिशि ध्रुवायां पेहि पाजस्यम्; 10-10-20 पाजस्याज्जज्ञे यज्ञः; बु 1-2-3 (इयमुः).
—e) अ 10-9-20 यास्ते श्रीत्रा ये स्कन्धा या पृष्टीयाश्च पशवः; पद्मा 1-3 तानि पृष्ठानि बाह्वतानि
तस्मात् बृहत्या एव परिदायः; शब्दा 12-2-4-13 त्रयोदशान्याः पशवः त्रयोदशान्याः पार्श्वे; पा
6-2-177 उपसर्गात् स्वांगं ध्रुवमपशुं. —f) क 1-162-10 यद्वैष्वस्यमुदरस्याप वाति; अ 12-5-39
तस्या आहननं कृत्वा मेनिराशसनं वलग ऊवध्यम्; शब्दा 12-7-1-8 ऊवध्यादेवास्य मनुयुरस्रवत्, स
म्याग्रोऽभवत् आरण्यानां पशूनां राजा; ऐआ 2-6 औषधं वा ऊवध्यम्. —g) क 10-163-3 आन्नेम्यस्ते
गुदाभ्यो वनिष्ठोर्हृदयादधि; वासं 19-86 गुदाः पात्राणि सुद्वया न पेनुः; अ 9-7-16 देवजना गुदा
मनुष्या आन्त्राणि अत्रा उदरम्. —h) क 1-151-5 आ निमुच उपसस्तकृवीरि; 8-27-19 यदप
सूर्य उपति यन्निमुचि प्रभुधि...यदा मय्यंदिने दिवः; क 10-151-5 अद्वां प्रातर्हवामहे अद्वां मय्यंदिनं
परि । अद्वां सूर्यस्य निमुचि अद्वा अद्वापयेह नः; 10-52-4 अप म्लुक्तं बहु कृच्छ्रा चरन्तम्; तैत्रा

3 7-6-23 उपा च तस्मै निमुक् च सर्वं पापं समूहताम्; ऐत्रा 3-44 स वा एष न कदाचन निमोचति; छां 3-11-2; पा 3-1-58 जूस्तधुमुचुः... ..श्विम्यश्व.

अहर्वा अश्वं पुरस्तान्महिमाऽन्वजायत । तस्य पूर्वं समुद्रे योनिः । रात्रिरेनं पथान्महिमाऽन्वजायत । तस्यापरे समुद्रे योनिः । एतौ वा अश्वं महिमानावभितः संवभूर्वतुः । हयो भूत्वा देवानवहद् वाजी गन्धर्वानर्वाऽसुरानश्वो. मनुष्यान् । समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः ॥ २ ॥

a) शब्दा 13-2-11-1 प्रजापतिरकामयत्—महान् भूयान् स्यामिति । स एतावश्वमेधे महिमानौ ग्रहौ अपश्यत्; 13-5-2-23 उदिते ब्रह्मोये प्रपय अश्वयुः हिरण्यमेन पात्रेण प्राजापत्यं महिमानं ग्रहं गृह्णाति. —b) वासं 23-2 यस्ते वापावन्तरिक्षे महिमा संवभूव. —c) शब्दा 13-2 2-19 = तैत्रा 3-8-4-3 अन्सुयोनिर्वा अश्वः. Cp कात्यायन (वातिक) अपो योनिर्यमतिषु on पा 6-3-1 अलुगुत्तरपदे.

॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

नैवेह किंचनाग्र आसीत् । मृत्युर्नैवेदमावृतमासीदशनायया । अशनाया हि मृत्युः । तन्मनोऽकुरुताऽऽत्मन्वी स्यामिति । सोऽर्धन्नचरत् । तस्यार्चत आपोऽजायन्त । अर्चते वै मे कर्मभूदिति । तदेवार्कस्यार्कत्वम् । रुह वा अस्मै भवति य एवमेतदर्कस्यार्कत्वं वेद ॥ १ ॥

Cp in general शब्दा 10-6-5.

1) Bohtlingk reads आत्मन्वि. Cp तैत्रा 2-2-9-1. —2) v. l. अर्कत्वम्. Cp शब्दा 10-4-1-4 & 12-3-3-14; जै 4-23-1.

a) शब्दा 11-3-3-1 ब्रह्म वै मृत्यवे प्रजाः प्रापच्छत्; 13-7-7-1 हन्ताहं भूतेष्वामानं जुह्वानि, भूतानि चात्मानि. —b) शब्दा 10-2-6-19 अन्नाद्वा अशनाया निवर्तते, पानात् पिपासा ..; 7-2-2-21 अशना वै तमः, अग्न्यस्या अशनायै पादम्; ऐत्रा 2-2 अशनाया वा अमतिः; शब्दा 11-7-3-3 सोऽशनायै रूपम्, स यो ह तादृशं रूपं कुरुते अशनायुक्ता ह्यस्य भार्या भवन्ति; ऐत्रा 7-15 अशनया परितः .. अरण्यमुपेयाय; तैत्रा 3-9-15-2 एको वा अमुष्मिँल्लोके मृत्युः । अशनाया मृत्युः; ऐत्रा 2-3-2 अय इतरेषां पशूनामशनापिपासे एव अभिविज्ञानम्. All the four forms अशना, अशनया, अशनाय and अशनाया are available. —c) जै 1-3-3. —d) तैत्रा 1-2-6-4 सर्वेण हि आत्मना आत्मन्वी सहोत्पत्तिः; वृ 1-2-7; 2-1-13. Cp सामन्वी in जै 1-43-11. Cp आत्मन्वत् in क 1-182-5 युवमेतं चक्रथुः सिन्धुषु प्लवमात्मन्वन्तम्; अ 10-8-43 तस्मिन्ययशमात्मन्वत् तद्वै ब्रह्मविदो विदुः; 14-2-14 आत्मन्वती उर्वरा नारीयम्; तैत्रा 2-1-6-1 प्रजापतिरकामयत्—आत्मन्वन्मे जायेतेति. —e) तांवा 17-1-9 अदण्ड्यं दण्डेन मन्तश्चरन्ति; अ 4-39-9 (with past participle) अग्नावग्निश्चरति प्रविष्टः. —f) तैस 5-3-7-1 नास्मै अकं भवति यजमानाय; निघण्टु 3-6 शम्, कम्, ... ह्युत्तनामानि; नि 1-14 कमिति सुखनाम; पा 5-2-138 कंशंभ्यां वभयुस्तिवृतयसः. Cp कंयु, शयु. —g) क 6-4-6 आ सूर्या न भानुमद्भिरर्केभ्यो ततन्य; श्वे 2-11; मै 6-8.

आपो वा अर्कः । तद्यदपां शर आसीत् तत् समहैन्यत् । सा पृथिव्यभवत् ।
तस्यामश्राम्यत् । तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजो रसो^१ निरवर्तताग्निः ॥ २ ॥

1) Weber reads तेजो रस.

a) शरस् (n) Cp अ 11 3 6 शरो अभ्रम्, तैस 5 4 4 3 अपां वा एतत् पुष्पम्, यदेतस ,
अपां शर अण्का, वास 39 5 मैत्र. शरसि सताप्यमाने, ऐत्रा 5 26 मैत्र शरो गृहीतम्, शब्दा 3 3 3 2 तस्यै
शृत तस्यै शर , तस्यै दधि, तस्यै मस्तु, तस्या आतश्चनम्, तस्यै नननीतम् Cp मण्ड 1n श्वे 4 16
—b) Cp सहत् udj 1n क 3 1 7 स्तीर्णा अस्य सहतो निषत्पा , क 8 31 9 समूधो रोमश हत ,
तैत्रा 2 2 9 2 तदभ्रमिव समहन्यत —c) शब्दा 6 10 अथैतस्या एन नय्यै त्रिधाये तेजोरस
प्रावृहत्

स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुर्वतादित्यं तृतीयं वायुं तृतीयम् । स एष प्राणस्त्रेधा
विहितः । तस्य प्राची दिक् शिरोऽसौ चासौ चेमौ^१ । अथास्य प्रतीची दिक्
पुच्छमसौ चासौ च सक्थ्यौ^१ । दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे । द्यौः पृष्ठमन्तारिक्ष-
मुदरमियमुरः । स एषोऽप्सु प्रतिष्ठितः । यत्र क चैति तदेव प्रतितिष्ठत्येवं
विद्वान् ॥ ३ ॥

a) क 10 45 1 दिवस्परि प्रथम अज्ञे अग्नि अस्मद् द्वितीय परि जातवेदा^१, तृतीयमप्सु
वास 12 19 विद्वा ते अग्ने त्रेधा त्रयाणि, शब्दा 6 7 4 4 अग्निर्वायुरादित्य एतानि हास्य तानि त्रेधा
त्रयाणि —b) क 4 35 2 एक विचक्र चमस चतुर्धा, 1 16 4 15 तेषामिष्टानि विहितानि धामश ,
स्थात्रे रेजन्ते विकृतानि रूपश , अ 12 3 5 4 तन्व स्वर्गो वि चक्रे, श्वे 5 3, मै 6 2 Cp विकार
1n छा 6 1 4 —c) तैस 5 5 6 2 स त्रेधा व्यभवत् स्यस्तृतीय रथस्तृतीय यूपस्तृतीयम्, तैत्रा
1 6 6 1 तन्त्रेधा विन्यदधात् । पशुषु तृतीयमप्सु तृतीयमादित्ये तृतीयम्, 1 7 1 2 त्रेधाऽऽत्मान विकारिष्य
इति स त्रेधात्मान व्यकुरुत—अग्निं तृतीय रुद्र तृतीय वरुण तृतीयम्, शब्दा 4 6 7 3 द्वे इन्द्रस्तृतीये
तृतीय विष्णु तृतीय when it means *one-third* has acute accent on the first
syllable, when it means *third*, it has acute on the second syllable Cp also
तुरीयम् । e *one fourth* 1n अ 10 10 29 आपस्तुरीय अमृत तुरीय यज्ञस्तुरीय पशवस्तुरीयम्
Only here in the sense of *one-fourth* —d) शब्दा 6 7 4 5 प्राणा वै महिषा दिवि
त्वा प्राणा अर्धनित्येतत् —e) Is विहित originally विहित or विभृत ? Cp शब्दा 6 7 4 4
बहुधा निहिते, वास 12 19 विभृता पुरुषा —f) ईर्मो—अ 10 10 21 ईर्मिष्यामयन जात
सक्थिभ्या च वशे तव, नि 5 25 ईर्म इति बाहुनाम्, समीरिततरो भवति

सोऽकामयत—द्वितीयो म आत्मा जायेतेति । स मनसा वाचं मिथुनम्
समर्भवदशनाया मृत्युः । तद्यदेतदेत आसीत् स संवत्सरोऽभवत् । न ह पुरा ततः
संवत्सर आस । तमेतावन्तं कालमभिभार्यावान् संवत्सरः । तमेतावतः कालस्य
परस्तादसृजत । तं जातमभिन्वादर्दात् । स भार्णकरोत् । सैव वागभवत् ॥ ४ ॥

a) वृ 1.4.17. —b) वृ 1.4.4. —c) वृ 4.4.16. —d) कासं 37.14 तां शुष्णो अभिव्याददात्; वृ 1.1.1 (व्यात्म्); छां 1.2.9; पा 1.3.20. —e) Cp√भण् (भन् in क 6.11.3 मधु छन्दो भनति रेभ इष्टौ).

स ऐक्षत यदि वा इममभिर्भिःस्ये कनीयोऽन्नं करिष्य इति । स तया वाचा तेनात्मनेदः सर्वमसृजत यदिदं किंच—ऋचो यजूंषि सामानि च्छन्दांसि यज्ञान् प्रजाः पशून् । स यद्यदेवासृजत तच्चदत्तुमधिर्यत । सर्वं वा अचीति तर्ददितेरदितित्वम् । सर्वस्यैतस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवमेतददितेरदितित्वं वेद ॥ ५ ॥

a) Cp तैसं 3.1.9-6 यज्ञे माऽऽभजाय ते पशूनाभिर्मस्ये; वासं 13.4.1 हरसा माऽभिर्मस्याः; ऐवा 7.28 विश्वरूपं त्वाष्ट्रमभ्यमंस्त, वृत्रमस्तुत; शत्रा 12.5.1-16 स हैनमीश्वरः सपुत्रं सपशुमभिमन्तोः. Cp अभिमाति—क 3.24.1 अभिमातीरपास्य. —d) वृ 1.2.4 स मनसा वाचं मिथुनं समभवत्. —c) क 10.90.9-10 तस्मायज्ञात् सर्वद्रुत ऋचः सामानि जहिरे, छन्दांसि जहिरे तस्मायजुस्तस्मादजायत. —d) जैत्रा 3.24.6 स हास्या अन्तिकं नतितुं दधे; छां 4.10.3; वृ 1.2.6; 1.5.21; 3.1.2; 4.3.19. —e) क 1.89.10 आदितिर्योः अदितिरन्तरिक्षमादितिर्माता स पिता स पुत्रः.; शत्रा 7.4.2.7 इयं वा आदितिरियं हि इदं सर्वं ददते; नि 4.22 अक्षितिः अदीना देवमाता; 11.23 अग्निरपि आदितिरुच्यते.

सोऽकामयत्—भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति । सोऽश्राम्यत् । स तपोऽस्तप्यत । तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य यशो वीर्यमुदक्तामत् । प्राणा वै यशो वीर्यम् । तत् प्राणेष्टुत्क्रान्तेषु शरीरं श्वयितुमधिर्यत । तस्य शरीर एव मन आसीत् ॥ ६ ॥

सोऽकामयत्—मेध्यं म इदं स्यादात्मन्व्यनेन स्यामिति । ततोऽश्वः समभवत् । यदर्श्वत् तन्मेध्यमभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् । एष ह वा अश्वमेधं वेद य एनमेवं वेद । तमनवरुध्यैवामन्यत । तं सवत्सरस्य परस्तादात्मन आलभत । पशून् देवताभ्यः प्रत्यौहत् । तस्मात् सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्ते । एष ह वा अश्वमेधो य एष तपति । तस्य संवत्सर आत्मा । अयमग्निरर्कः । तस्येमे लोका आत्मानः । तावेतावर्काश्वमेधौ । सो पुनरेकैव देवता भवति मृत्युरेव । अप पुनर्मृत्युं जयति । नैनं मृत्युराप्नोति । मृत्युरस्यात्मा भवति । एतासां देवतानामेको भवति ॥७॥

a) शत्रा 6.1.1-11 अशुर्ह वै तमश्व इत्याचक्षते; cp पां 7.4.18 श्वयतेरः. —b) अ 12.2.55 प्रत्यक्षमर्कं प्रत्यर्पयित्वा; शत्रा 12.3.3-14 त्रयं सह क्रियते—अग्निरर्क्यं महदुक्त्यम्..... तेनास्याम्यर्को आत्मा भवतः; ऐवा 1.4.1 अग्निर्यो अर्कः; वृ 3.2.10. —c) अ 11.7.7 राजसूयं वाजपेयम्...अर्काश्वमेधावुच्छेदे.....; जैत्रा 1.25 अर्काश्वमेधाविति एव सम्राडग्निर्होत्रं जुहोमि. —d) शत्रा 10.5.2-23 स एष एव मृत्युः... सोऽमृतो भवति । मृत्युरस्यात्मा भवति. —e) शत्रा 10.6.5-8 adds सर्वमायुरेति after this. —f) शत्रा 10.6.5-8 adds hereafter य एवं वेद.

॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

द्वयाँ ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ततः कौनीयसा एव देवा ज्याँयसा असुराः ।
त एषु लोकेष्वस्पर्धन्त । ते ह देवा ऊर्चुर्दन्तासुरान् यज्ञ उद्गाथेनात्ययामेति ॥ १ ॥

Cp in general : छां 1-2, 3; कौ 3; जै 1-60; 2-1-3; 2-10-11.

a) ऋ 6-27-8 हयानग्रे रथेनो विंशतिं गाः; 9-72-3 सं द्वयाँभिः स्वसृभिः क्षेतिं जामिभिः;
अ 19-7-5 आ मे हया मोष्ठपदा सुशर्म; शन्ना 1-1-1-4 द्वयं वा इदं न तृतीयमास्ति सत्यं चैवानृतं च;
ऐवा 7-19 ब्रह्मक्षेत्रे अनु द्वयः प्रजा असृज्यन्त-हुतादश्च अहुतादश्च; पा 5-2-43 द्वित्रिभ्यां तयस्यायन्वा;
6-4-148 यत्नेति च. कौनीयस-ज्यायस occur only here for कनीयस् and ज्यायस्; ऋ
7-86-6 अस्ति ज्यायान् कनीयस उपरि; cp पा 5-3-6-4 युजान्पयोः कन् अन्यतरस्याम्;
5-3-61 ज्य च.

ते ह वाँचमूचुस्त्वं न उद्गायेति । तथेति तेभ्यो वागुदगायत् । यो वाचि
भोगस्तं देवेभ्य आगायत् । यत् कल्याणं वदति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न
उद्गात्राऽत्येप्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन् । स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रति-
रूपं वदति । स एव स पाप्मा ॥ २ ॥

a) Cp छां 3-18-1-6; 3-12-4-5; धृ 1-4-7 (five organs of sense); धृ 2-2-3
(सत ऋषयः); केन 1-4-8. —b) ऋ 10-34-3 गार्ह विन्दामि कितवस्व भोगम्; तैसं 2-4-12-6
तव भोगाय त्वां प्र विशेषयम्; ऐवा 7-13 यावन्तः पृथिव्यां भोगाः; तैत्रा 2-3-10-3 तस्माद् ह द्वियो
भोगमा एव हारयन्ते. शन्ना 3-9-3-27 तस्मादप एतावति भोगे मुज्यमाने न क्षीयन्ते. Cp भोग in
छां 3-9-1. —c) ऋ 1-31-9 त्वं कन्याण वसु विश्वमोषिये; 3-53-6 कन्याणर्जाया सुवर्णं गृहे तैः
शन्ना 11-6-1-7 द्विषौ कन्याणीं च अतिकन्याणीं च ते अन्तरेण पुरुषः कृष्णः पिंगाक्षो दण्डपाणिस्तथैः
11-6-1-12 सा या कन्याणीं सा अद्वा ... अथ या अतिकन्याणीं सा अमद्वा; नि 2-3 कन्याणं
कमनीयं भवति; पा 4-1-126 कन्याण्यादीनामिन्द्र. —d) धृ 2-1-8. Cp प्रतिरूप in शन्ना
3-2-1-5 यदै प्रतिरूपं तच्छिन्नम्.

अथ ह प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति । तथेति तेभ्यः प्राण उदगायत् । यः
प्राणे भोगस्तं देवेभ्य आगायत् । यत् कल्याणं जिघ्रति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न
उद्गात्राऽत्येप्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन् । स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रति-
रूपं जिघ्रति । स एव स पाप्मा ॥ ३ ॥

अथ ह चक्षुरुचुस्त्वं न उद्गायेति । तथेति तेभ्यश्चक्षुरुदगायत् । यश्चक्षुषि
भोगस्तं देवेभ्य आगायत् । यत् कल्याणं पश्यति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न
उद्गात्राऽत्येप्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन् । स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रति-
रूपं पश्यति । स एव स पाप्मा ॥ ४ ॥

अथ ह श्रोत्रमूचुस्त्वं न उद्गायेति । तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुदगायत् । यः श्रोत्रे
भोगस्तं देवेभ्य आगायत् । यत् कल्याणं शृणोति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न

उद्गात्राऽत्येप्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रति-
रूपं शृणोति । स एव स पाप्मा ॥ ५ ॥

अथ ह मन ऊचुस्त्वं न उद्गायेति । तथेति तेभ्यो मन उदगायत् ।
यो मनसि भोगस्तं देवेभ्य आगायत् । यत् कल्याणं संकल्पयति
तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येप्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन् ।
स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं संकल्पयति । स एव स पाप्मा । एवमु खल्वेता
देवताः पाप्मभिरुपास्यन् । एवमेनाः पाप्मनाऽविध्यन् ॥ ६ ॥

अथ हेममासैन्यं प्राणमृचुस्त्वं न उद्गायेति । तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत् ।
ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येप्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविव्यत्सन् । स
यथाऽमौनमृत्वा लोष्टो विध्वंसतेव ह वै विध्वंसमाना विध्वञ्चो विनेशुः । ततो
देवा अभवन्, परासुराः । भवत्यात्मना, परास्य द्विपन् भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥७॥

a) छां 1.2.7; के 1.1 (प्रथमः). आसन्त्य from आसन् as मुख्य from मुख. —b)
छां 1.2.7-8 (अश्मा आखणः); जै 1.60.7 (अश्मा आखणः). —c) श्रवा 3.2.2.20 तत्
कृष्णविषाणया लोष्टं वा किञ्चिद्वा उपहन्ति; 4.1.5.2 तस्य कुमाराः ऋङ्गन्त इमं जीर्णं कृत्यारूपमनर्थकं
मन्यमाना लोष्टैर्विपिपिपुः; 13.8.4.12 मर्षादाया एव लोष्टमाहृत्य; गोत्रा 1.2.3 यथा कुंभे लोष्टः
प्रक्षिप्तो नैव शौचार्याय कल्पते. —d) Note the alliteration. —e) तैसं 2.4.8.8
भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति; ऐवा 3.21 यो वै भवति यः भेष्टतामश्नुते स महाव्र भवति; श्रवा
9.5.1.17 अयं हासुराः, आसक्त्यस्तं वदन्तः... परा ह त्वेवान्ततो भवन्ति; छां 8.8.4. —f)
अ 5.22.10 पाप्मा भ्रातृव्येण सह गच्छ; 10.3.9 भ्रातृव्या मे सवन्धवः; तैसं 5.6.2.1 आपो वा
अग्नेर्भ्रातृव्याः; कासं 27.8 तस्माद् भ्रातृव्यापातृतं वदेत्; बृ 2.2.1; तै 3.10; पा 4.1.144 भ्रातृव्यन्धः,
145 व्यन् सपत्ने.

ते होचुः—क्व नु सोऽभूद्यो न इत्यमर्शकति । अयमास्येऽन्तरिति । सोऽयास्यै
आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः ॥ ८ ॥

a) ऋ 1.33.3 नि सर्वसेन इषुषीरसस्त. —b) बृ 3.1.19.

सा वा एषा देवता दूर्नामः । दूरं ह्यस्या मृत्युः । दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति
य एवं वेद ॥ ९ ॥

सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य यत्राऽऽसां दिशामन्त-
स्तद्गमयांचकार । तैदासां पाप्मनो विन्येदधात् । तस्मान्न जनमियान्नान्तमियान्नेत्पाप्मानं
मृत्युमन्ववायानीति ॥ १० ॥

a) यव—तद्: cp शब्दा 13-8-4-5 यत्रोदकं भवति तत्त्वान्ति. —b) अ 12-3-18 मा मा प्रापत् पाप्मा. —c) तैसं 2-4-12-3 स विष्णुस्त्रेधात्मानं विन्यधत्; शब्दा 2-2-1-14 स एतास्तिष्ठस्तद्गः एषु लोकेषु विन्यधत्; तांवा 6-5-13 ता वनस्पतयश्चतुर्धा वाचं विन्यदधुः—इन्दुभौ चीणापामक्षे तूणवे. —d) शब्दा 7-2-1-13 पाप्मा वै निर्ऋतिः नेत् पाप्मानं निर्ऋतिमन्ववापामेति; 11-5-5-8 महाहिमिव वै हृदाद् बलीयान् अन्ववेत्य; ऐवा 6-14 यदहं चाहं चेति ह स देवता अन्ववयुः.

सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्यार्थेना मृत्युमत्यवहत् ॥ ११ ॥

a) क 6-22-7 स नो वक्षत ... सुवद्वा ... विश्वान्यति दुर्गहाणि; शब्दा 13-8-4-6 अयो अग्निर्वै पयो अतिवोदा स एनानतिवहति; जै 3-9-10.

सं वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत् । सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत् ।
सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥ १२ ॥

Op in general वृ 3-9-1-9.

1) Senart reads सा for सः.

a) शब्दा 2-3-3-9 तदेतं मृत्युमतिमुच्यते सैषामिहोत्रे मृत्योरतिमुक्तिः; ऐवा 3-14 स सर्वां पाशान्, सर्वान् स्थाणून् मृत्योरतिमुच्य स्वस्त्येव उदमुच्यत; तैवा 3-1-6-2 अति ह वा अहोरात्रे मुच्यते; वृ 3-1-3, 6; के 1-2. —b) अ 10-1-16 परेणेहि नवति मास्या अति दुर्गाः; ऐवा 3-37 अवरेण वै देवान्...परेणैव पितॄन्...; 8-14 ये केच परेण हिमवन्तं जनपदा उत्तरकुरव उत्तरमद्रा इति; शब्दा 7-1-1-24 तप्यन्तैः परेणापो याश्चावरेण ता एतद्वाह; ऐ 1-2; पा 2-3-3 कर्मपञ्चनीयमुक्ते द्वितीया; 2-3-31 एनपा द्वितीया.

अथ प्राणमत्यवहत् । स यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायुरभवत् । सोऽयं वायुः
परेण मृत्युमतिक्रान्तः पवते ॥ १३ ॥

अथ चक्षुरत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स आदित्योऽभवत् । सोऽसावादित्यः
परेण मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥ १४ ॥

अथ श्रोत्रमत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत ता दिशोऽभवन् । ता इमा दिशः
परेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥ १५ ॥

a) An appropriate verb is lacking as in the preceding and the following; e. g. दीप्यते, पवति, तपति and भाति.

अथ मनोऽत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमा अभवत् । सोऽसौ
चन्द्रः परेण मृत्युमतिक्रान्तो भाति । एवम् इ वा एनमेपा देवता मृत्युमातिवहति य
एवं वेद ॥ १६ ॥

अथात्मनेऽन्नाद्यमागायत् । यद्धि किंचान्नमद्यतेऽनेनैव तदद्यते । इह
प्रतिष्ठति ॥ १७ ॥

a) अनेन a pronominal form; but शंकराचार्य takes it as अन = प्राण. Cp वृ 1.5.3; 6.1.14; छां 5.2.1.

ते देवा अमुवन् । एतावद्वा इदं सर्वं यदन्नम् । तदात्मन आगासीः । अनु नोऽस्मिन्नन्न आभर्जस्वेति । ते वै माऽभिसंविशेवेति । तथेति तं समन्तं परिण्य-
विशन्ति । तस्माद्यदनेनान्नमिति तेनैतास्तृप्यन्ति । एवम् ह वा एनम् स्वा
अभिसंविशन्ति भर्ता स्वानाम् श्रेष्ठः पुरस्ता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य एवं वेद । य उ
हैवंविदं स्वेषु प्रतिवृभूपति न हैवालं भार्येभ्यो भवति । अथ य एवैतमनु
भवति यो वैतमनु मार्यान् वुभूर्पति स हैवालं भार्येभ्यो भवति ॥ १८ ॥

a) क 4.32.21 आ नो भजस्व राधासि; अ 4.22.2 एमं भज ग्रामे अश्वेषु गोषु; ऐवा 3.20 हन्तेमानस्मिन्नुक्थ आ भजै. —b) अ 3.3.4 इमं सजाता अभिसंविशश्चम; वासं 32.11 आत्मानमात्मना अभिसंविशे; तैवा 2.7.16.3 मां गोपतिमभिसंविशन्तु; तै 3.1. —c) अ 6.8.1 यथा वृक्षं लिबुजा समन्तं परिप्लवजे; ऐवा 2.19 तं सरस्वती समन्तं पर्यधावत्; वृ 3.3.2. —d) शवा 4.3.4.11 त एनमाभितः परिणविशन्ते; 14.1.1.7 तं देवा अनाभिधृष्णुवन्तः समन्तं परिण्य-
विशन्तः. —e) क 5.46.1 विश्वान् पयः पुराणं क्रजु नेपाति; 6.47.7 पुरस्ताऽश्वः. —f) क 4.17.19 यद्ध वृत्रा भूरीण्येको अप्रतीनि हन्ति; 8.32.16 न सोमो अप्रता पपे; शवा 8.7.3.8 इन्द्रो वै सर्वान् देवान् प्रतिप्रति; 13.5.2.3 नेयजमानं प्रतिप्रतिः कश्चिदसदिति; शवा 6.12 (quoted in नि 13.10) एतद्ध वा एतदक्षरं यत्सर्वा त्रयो विषां प्रतिप्रति; पा 1.4.92 प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिप्रतिप्रतिः. —g) शवा 2.3.4.7 भर्ता भार्यं नानुब्रूयते; ऐवा 1.29 अनग्रंभायुक्ता ह होतुश्च यजमानस्य च भार्या भवन्ति; जैवा 3.23 एतेषां नो भार्याणामप्यक्षः स्या इति; छां 7.24.2 (दासभार्यम्); पा 3.1.112 भृजो असंज्ञायाम्.

सोऽयस्य आङ्गिरसोऽङ्गनानां हि रसः । प्राणो वा अङ्गनानाम् रसः । प्राणो
हि वा अङ्गनानाम् रसः । तस्माद्यस्मात् कस्माच्चाङ्गात् प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छ्रूयति ।
एष हि वा अङ्गनानाम् रसः ॥ १९ ॥

a) क 10.67.1 अयास्य उक्थामिन्द्राय शंसन्; 10.108.3 एह गमन्तृपयः सोपशिता अयास्यो
अंगिरसो नवग्वाः; गोवा 1.1.7 सो अंगरसोऽभवत् तं वा एतं अंगरसं सन्तं अंगिरा इत्याचक्षते; नि
3.17 अंगारेषु अंगिराः; जै 2.11.8-9. —b) तदा + इव ?

एष उ एव बृहस्पतिः । वाग्वै बृहती । तस्या एष पतिस्तस्माद् बृहस्पतिः ॥ २० ॥

a) पा 1.1.17 उजः (विभाषासंधिः). —b) शांकरभाष्य quotes : प्राणे बृहती प्राण
कच इत्येव वियात् from some Vedic work.

एष उ एव ब्रह्मणस्पतिः । वाग्वै ब्रह्म । तस्या एष पतिस्तस्माद् ब्रह्मणस्पतिः
॥ २१ ॥

1) Weber adds ह after उ.

एष उ एव साम । वागै सामैष सा चार्मथेति तत् साम्नः सामत्वम् । यद्वै
समः प्लुपिणां समो मशकेन समो नामेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण
तस्माद्वै साम । अश्रुते सा नः सायुर्ज्यैः सलोकतां य एवमेतत् साम वेद ॥२२॥

a) अ 14.2.71 अमोऽहमस्मि सा त्वम्; छां 1.6.7; 5.2.6; जै 1.53.5. —b) पा
1.1.17 उचः (विभाषासंघिः). —c) क 1.191.1 द्वाविति प्लुपी इति; वासं 24.29 प्रजापतये
पुरुषान् हस्तिन आलभते, वाचे प्लुपान्, चक्षुषे मशकान्; अ 4.36.9 हस्तिनं मशका इव; जैत्रा 2.182
ते पशव आतपं वर्षं दशान् (sic) मशकान् न धारयन्ति; श्रवा 11.2.7.12 कं स्विदेव अपरीपु
महानागमिव अभिसंसारं दिदक्षितारः; ऐवा 8.22 दशनागसहस्राणि दश दासीसहस्राणि; सुत्तनिपात 20
अंधकमकसा न विज्जेते; पा 4.1.42...नाग...स्थौल्य... —d) तैसं 5.7.5.7 अयो एतासां
देवतानां सायुज्यतां गच्छति; कासं 37.11 एताभिर्वै देवताभिः सायुज्येन देवा अमुषाणां राष्ट्रमाददत्;
ऐवा 2.24 एतासामेव तदेवतानां यजमानं सायुज्यं सत्पतां सलोकतां गमयति; तैत्रा 3.9.20.9
अश्वेनैव मेघ्येन प्रजापतेः सायुज्यं सलोकतामाप्नोति; तांबा 25.18.6 ब्रह्मणः सलोकतां साप्तितां सायुज्यं
गच्छन्ति य एतदुपयन्ति; छां 2.20.2; छां 8.14.1 (सायुज्य from सयुज् in क.)

एष उ वा उद्गीथः । प्राणो वा उर्त । प्राणेन हीदः सर्वमुत्तब्धम् । वागेव
गीथा । उच्च गीथा चेति स उद्गीथः ॥ २३ ॥

a) अ 11.7.5 ऋक्साम यजुश्छिष्ट उद्गीथः प्रस्तुतं स्तुतम्; 15.3.6 सामासाद् उद्गीथोऽपाश्रयः;
तैसं 3.2.9.5 उद्गीथ एव उद्गातृगामः; ऐवा 5.32-33 स कचैव होत्रमकरोत् यजुषाध्वर्यं सामा उद्गीथम्;
जैत्रा 1.234 तस्य ह सोमशुष्मः सात्ययज्ञिरुद्गीथायोऽ आस; तांबा 6.6.18 एष वै सोमस्योद्गीथो यत्पवते
सोमोद्गीतमेव साम गापति; जै 1.12.4 माध्यंदिन उद्गीथः; cp उद्गाता—क 2.43.1-2 उभे वाचौ
वदति सामगा इव, गायत्रं च त्रैषुषं चातु राजति, उद्गातेव शकुने साम गायसि ...; श्रवा 13.2.3.2 यद्
उद्गाता उद्गायेत् यथाक्षेत्रज्ञो अन्येन पया नयेत् तादृक् तत्, अथ यदुद्गातारमवरूप्य अश्वमुद्गीथाय वृणीति,
यथा क्षेत्रज्ञोऽसौ नयेत्; पा 5.1.129 प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्. —b) छां 1.3.6
(प्राण एव उर्त ... वाग्गीः ... अजं थम् ...).

तद्वापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो राजानं भक्षयन्नुवाच । अयं त्वर्यस्य राजा मूर्धानं
विर्पातयताद्यादितोऽप्यास्य आङ्गिरसोऽज्येनोदगायदिति । वाचा च ह्येव स प्राणेन
चोदगायदिति ॥ २४ ॥

a) क 6.75-18 मर्माणि ते वर्मणा छादयामि, सोमस्त्वा राजाभूतेनानु वस्ताम्; 10.109.2
सोमो राजा प्रथमो ब्रह्मजायां पुनः प्रायच्छदब्रह्मणीयमानः; वासं 9.40 एष वोऽमी (Votive !) राजा
सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा; श्रवा 5.3.3.12 तस्माद् ब्राह्मणोऽनायः सोमराजा हि भवति; ऐवा 1.14
ते सोमं राजानमकुर्वन्; छां 5.10.4 एष सोमो राजा । तदेवानामजम् । तं देवा भक्षयन्ति. —b) वृ
2.3.1; 2.3.3; 3.9.9; तै 2.6; कौ 1.6. —c) सुत्तनिपात 983 मुद्धा फलतु सत्तथा; 987
मुद्धनि मुद्धपाते वा ज्ञाणं तस्स न विज्जति.

तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य स्वम् । तस्य वै स्वर एव स्वम् । तस्मादात्विज्यं करिष्यन् वाचि स्वरमिच्छेत । तया वाचा स्वरसम्पन्नायात्विज्यं कुर्यात् । तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तं दिदृक्षन्त एव । अथो यस्य रं भवति । भवति हास्य स्वं य एवमेतत् साम्नः स्वं वेद ॥ २५ ॥

a) क 1 94.6 निष्ठा निद्रां आत्विज्या धीर पुष्पसि, अ 11.3 14 ऋचा कुम्भ्यधिहितात्विज्येन प्रेषिता, ऐवा 3 46 आत्विज्य कारयते उत वा मे दयात्, उत वा मा वृणातेति, शन्ना 1 9 1 29 अमानुष एव वा एतद्भवति यदात्विज्ये प्रवृत्तः, शन्ना 12 3 3.2 अस्य त्रय्या निययाऽऽत्विज्य कृत भवति, छा 1.10 6, ब्रसू 3 4.45 आत्विज्यमिति औडुलोमि., तस्मै हि परिकीयते. —b) क 2 4 1 अस्य रणा स्वस्येव पुष्टिः, 6 28 2 उपेद्वाति न स्व मुषायति, 7.82 6 ओजो मिमाते ध्रुमस्य यत् स्वम्, अ 6 107 1 त्रायमाणे द्विपाच्च सर्वे नो रक्ष चतुष्पायच्च नः स्वम्, 12.4 10 तदाहु. स्वस्य गोपनम्, तेस 1 5.9 1 यदेव किञ्च यजमानस्य स्व तस्यैव तदेव सिञ्चति प्रजनने

तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद भवति हास्य सुवर्णम् । तस्य वै स्वर एव सुवर्णम् । भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत् साम्नः सुवर्णं वेद ॥ २६ ॥

a) Cp तै 1.2 (वर्णः स्वरः), reference to अकारादिः वर्णः ?

तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्राति ह तिष्ठति । तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा । वाचि हि खल्वेव एतत् प्राणः प्रतिष्ठितो गीयते । अर्न इत्यु हैक आहुः ॥ २७ ॥

a) 1. e अने as opposed to वाचि above.

अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः । स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति । स यत्र प्रस्तुयात् तदेतानि जपेत् । असतो मा सद्गमय, तमसो मा ज्योतिर्गमय, मृत्योर्माऽमृतं गमयेति । स यदाहासतो मा सद्गमयेति । मृत्युर्वा असत् सदमृतं मृत्योर्माऽमृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह । तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । मृत्युर्व तमो ज्योतिरमृतं मृत्योर्माऽमृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह । मृत्योर्माऽमृतं गमयेति । नात्र तिरोहितमिवास्ति । अथ यानीतराणि स्तोत्राणि तेष्व्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत् । तस्मादु तेषु वरं वृणीत । यं कामं कामयेत् तम् । स एव एवंविदुद्गातात्मने न यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायति । तद्धैतल्लोकजिदेव । न हैवालोर्म्य-ताया आशाऽस्ति य एवमेतत् साम वेद ॥ २८ ॥

a) तैस 3 2 1 1 यो वै पवमानानामन्वारोहान् विद्वान् यजते .. “अनु त्वाऽऽरभे . .” Cp पा 3 2 1 28 पूहयजोः शानन् (पयमानः, यजमानः). —b) शन्ना 3 3 4 9 भेषान् च

एषोऽभ्यारोहाद् भवति, 12 2 3 10 अथ वातो अह्नाभ्यारोहः. —c) ऐवा 2-38 होतृजप ज
रेतस्तत् सिञ्चति । उपाशु जपति, उपाशु इय वै रेतसः सिञ्चति, ऐवा 6 14 प्रशास्ता जप जपित्वा
शब्दा 11 5 5 10 उच्चैर्हेता शसति—शनैरितिः, जञ्ज्यमान इव अन्वाह, वृ 6 3 6, 6 4 9,
5 2 6, कौ 2 8, 2 11, गी 10 25 यज्ञाना जपयज्ञोऽसि, पा 7 4 86 जप-जभ दह दश-भ
पशा च —d) वास 1 5 इदमहमन्तात् सत्यमुपैमि, शब्दा 1 1-1 2 द्वयं वा इदं न तृतीयमस्ति,
चैवानृत च—सत्यमेव देवाः, अन्तृत मनुष्याः —e) ऋ 3 9 5 . अग्निमित्या तिरोहितम् ।
नयन् मातरिवा, शब्दा 1-1 1-2 इति नान् तिरोहितमिवास्ति, ऐवा 8 27 एष ह वै पुरोहितो य एव
अय स तिरोहितो य एव न वेद, ब्रह्म 3 2 5 पराभिध्यानात् तु तिरोहित ततो ह्यस्य वन्धविपर्ययो
1 4 4, छा 7 26, के 3-11. —f) वृ 1-5 17 तस्मात् पुनमनुशिष्ट लोक्यमाहुः. Cp सोम
पा 4 4 137 सोममर्हति यः.

॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः । सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत् । सोऽ
स्मीत्यग्रे व्याहरत् । ततोऽहर्नापाभवत् । तस्मादप्येतर्हामन्त्रितोऽहमयमित्ये
उक्त्वाऽथान्यन्नाम प्रभूते यदस्य भवति । स यत् पूर्वोऽस्मात् सर्वस्मात् सर्वान् पा
औपत् तस्मात् पुरुषः । ओपति ह वै स तं योऽस्मात् पूर्वो बुभूषति य एवं वेद ॥ १

a) शब्दा 6-7 4 3 यदेतमदो द्वितीयं पुरुषविधोऽज्जयत्, 10 6 1-11 स यो हैतमे
वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेज्जतः प्रतिष्ठितं वेद, तै 2 2-5 (एष पुरुषविध एव). —b) वास 18
अच्छिन्नपत्राः प्रजा अनुवीक्षस्व, शब्दा 6 2 2 6 प्रजापतिः प्रजा. सृष्टा अनुव्यैक्षत तस्यात्यामन्त्रेन
परापतत्, 7 5 1 8 ता अरिष्टा अनार्ता अनुवीक्षस्व (आन्वीक्षिकी from अनु + वि + ईक्ष्) कौमि
अर्यशास्त्र, अ 2—प्रदीपः सर्ववियानामुपायः सर्वकर्मणाम् । आश्रयः सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षिकीः
Cp अनुविलोकन in बुद्धधर्मदेशनानुविलोकन—गण्डव्यूह 98 23. —c) ऐवा 2-33
वाचमप्यच्छत् स सवत्सरस्य परस्ताद् व्याहरत्, तैवा 2 2 4 2 स भूरिति व्याहरत्, गी 8 18 ओमि
काक्षरं मन्त्रं व्याहरन्मायन्तुस्सत्. Cp व्याहृति in तै 1 5 and मै 6 2. —d) Cp असौत्तमा
इदं रूपः वृ 1 4 7, छा 7 25 1, श्वे 5 8, प्र 4 8, मै 2 5, 3 2, 6 5 —e) शब्दा 5 2 1
स रोक्ष्यन् जायमानमन्त्रयते—जाये, एहि स्वं रोहवेति, शब्दा 1 4 1 10 तस्मै ह स्म आमन्त्र्यमाणे
प्रतिशृणोति, तैवा 2 3 11 1 आत्मनात्मन्निजि आमन्त्रयत्, पा 3 3 161 निधिनमन्त्रणामन्त्र
धीष्टसप्रश्नप्राप्तेषु लिङ् —f) अ 10 2 28 पुर यो ब्रह्मणो वेद यस्याः पुरुष उच्यते,
13 6 2 1 इमे वै लोकाः पूः, अयमेव पुरुषो योऽयं पवते, सोऽस्या पुरि शेते तस्मात् पुरुष,
1 2 3 4 पूर्वमेवाहमिहासमिति तत् पुरुषस्य पुरुषत्वम्, नि 2 3 पुरुषः पुरिपादः पुरिशयः पूरयतेर्ना, श्वे ६

सोऽविभेत् तस्मादेकाकी विभेति । स हायमीक्षाचक्रे, यन्मदन्यन्नास्ति वस्म
विभेमीति । तत एवास्य भयं वीयाय । कस्माद्वयमेप्यत् । द्वितीयाद्वै भयं भवति ॥२॥

a) छा 4 9 3 (अव ह न किञ्चन वीयाय) —b) Conditional in a sim
interrogative sentence : cp ऋ 2 30 2 यो वृनाम तिनमवाभरिष्यत् —b) तै 2 1, ६
क 4 5

स वै नैव रेमे । तस्मादेकाकी न रमते । स "द्वितीयमैच्छत् । स हैतावानास यथा स्त्रीपुमासौ संपरिवृत्तौ । स इममेवाऽऽत्मानं द्वेधाऽपातयत् । ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम् । तस्मादिदमर्थवृगलमिव सर्वं इति ह स्माऽऽह याज्ञवल्क्यः । तस्मादयमाफौशः स्त्रिया पूर्यत एव । तां समभवंत् । ततो मनुष्या अजायन्त ॥ ३ ॥

a) वृ 1.4.17. —b) पा 5.4.77 स्त्रीपुंस Cp तैआ 1.10.1 सरमा इति स्त्रीपुमम् (?). —c) वृ 4.3.21. —d) Plato, Symposium 189 C. —e) नि 10.11-12 पाता वा पालयिता वा. —f) Cp ऐआ 4.22 विदलसंहित इव वै पुत्रः; ऐआ 3.1.2 पुत्रो ह वा अयं सर्वं आन्दम् द्वे विदले भरतः (cp विदल-मंचक in Pāli). —g) Denssen takes स्वे = आत्मनि. Hame, following शंकर, takes स्वः = आत्मनः; but स्वः being unaccented is first pers. dual of अस्. Cp Böhlingk. —h) Cp अन्तरिक्षप्रागुर्वशीम् in क 10.95.17; के 3.12 स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम in a mystical or Tāntrik sense. —i) तैस 2.5.1.5 ऋत्विष्यात् प्रजां विन्दामहे काममाविजितोः संभवाम इति; 7.5.9.4 अन्तर्वेदि मिथुनौ संभवतः; अ 14.2.32 प्रजावतो पत्या संभवेह; 14.2.71 ताविह संभवान् प्रजामा जनयावहे; शब्रा 1.7.4.1 प्रजापतिहे वै स्वां दुहितरमभिदृष्यौ, दिवं वा उपसं वा, मिथुनी एनया स्पामिति तौ संभवूः.

"सो हेयमीक्षांचक्रे—कथं नु माऽऽत्मन एव जनयित्वा संभवति । इन्त तिरोऽसानीति । सा गौरभवद्वृषर्भ इतरः । तां समेवाभवत् । ततो गावोऽजायन्त । र्बडवेतराऽभवदश्ववृष इतरः । गर्दभीतरा गर्दभ इतरः । तां समेवाभवत् । तत एकाशकमजायत । अजेतराऽभवद्वस्त इतरः । अविरितरा मेरु इतरः । तां समेवाभवत् । ततोऽजावयोऽजायन्त । एवमेव यदिदं किंच मिथुनमा पिपीलिकाभ्यस्तत् सर्वमसृजत ॥ ४ ॥

1) v. l. कथमः. —2) v. l. इतो = इतरा + उ.

a) सा + उ. —b) क 10.61.7 पिता यत् स्वां दुहितरमभिदृष्यत्. See शब्रा 1.7.4.1 above. —c) पा 6.3.9.4 तिरसस्तिर्यलोपे. —d) Cp अभवृषः below. —e) तैस 7.1.1.2 अथो आहुर्वडवायां न्यमाडिति; जैआ 1.67 तस्माद्वडा द्विरेताः. —f) वासं 13.38 इमं मा हिंसोरेकशकं पशुम्; 14.30 एकशकाः पशवोऽसृजन्तः; अ 5.31.3 यां ते चक्रोरेकशके ... गर्दभे ...; शब्रा 12.7.1.5 तदेकशकमभवत्, अश्वोऽश्वतरो गर्दभः. —g) क 1.161.13 भानं वस्तो बोधयितारमवसीत्. Cp बस्तश्च श्रोत्रियश्च स्त्रीकामतनौ (). —h) For अवि (fem.) cp अ 12.2.19 अर्घ्यां रामायां; 12.2.20 अर्घ्यामसिन्ध्याम्; 12.2.53 अविः वृष्णा; 5.31.2 अने वा अर्घ्यां ते; पा 5.1.8 अनाविष्यां प्यत्. —i) क 8.2.40 मेपो भूतो अभि यजयः; नि 3.16 मेपो निपतेः. —j) क 10.6.6 पिपीलः सर्प उत वा भावदः; तांवा 5.6.10 यो वै दीक्षितानां पापं कीर्तयति वृतीयमेवांशं पाप्मनो हराति, अचादस्तृतीयम्, पिपीलिकास्तृतीयम्; ऐआ

1-3-8 तस्मात् सर्वाणि भूतानि आ पिपीलिकाम्यः आत्मान्वेव जापन्ते; छां 7-2-1; नि 7-18 पेल्ले-
गतिकर्मणः.

सोऽवेदहं वाव सृष्टिरस्म्यहं हीदं सर्वमसृक्षीति । ततः सृष्टिरभवत् । सृष्ट्या
हास्यैतस्यां भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥

अथेत्यभ्यर्पयन्तत् । स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजत । तस्मादेत-
दुभयमलोमैकमन्तरतः । अलोमका हि योनिरन्तरतः । तद्यादिदमाहुरमुं यजामुं
यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिः । एष उ होव सर्वे देवाः । अथ यत्किंचेदमर्द्रं
तदेतसोऽसृजत । तदु सोमः । एतावद्वा इदं सर्वमन्नं चैवान्नादश्च । सोम
एवान्नमागिरन्नादः । सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः । यच्छ्लेषो देवानसृजताथ यन्मर्त्यः
सन्नमृतानसृजत तस्मादतिसृष्टिः । अतिसृष्ट्या हास्यैतस्यां भवति य एवं
वेद ॥ ६ ॥

a) क 3-9-5 अग्निमित्या तिरोहित...देवेभ्यो मयितं परि; छां 2-12-1; श्वे 2-6. —b)
शब्दा 2-2-4-4 स उदमुष्ट...तयदुदमुष्ट...तस्मादिदं चालोमकमिदं च; शब्दा 9-3-1-5 अलोमकमिव
हि अन्तरिक्षम् (अन्तरिक्ष corresponding to मुख in the microcosm). —c—c)
Deussen proposes this part (विसृष्टिः) as the beginning of this कण्डिका.
—d) गी 7-20-23; 9-53. —e) ऐआ 2-1-4 अथातो रेतसः सृष्टिः प्रजापते रेतो देवाः; वृ
2-1-20; क 4-9; ऐ 1-1. —f) क 1-116-4 समुद्रस्य धन्वन्नादस्य पारे; 2-13-6 आर्द्रादा
शुष्कम् मधुमद्बुद्धोहिप; तैसं 6-4-1-4 शुष्कस्य च आर्द्रस्य च संपौ उद्भासयति उभयस्य शान्त्यै; अ 1-32-3
आर्द्रं तदयं सर्वदा समुद्रस्येव स्रोत्पाः; शब्दा 1-3-4-1 एतद्ध्येषां जीवमेतेन सतेजस एतेन वीर्यवन्त-
स्तस्मादार्द्राः स्युः; 9-2-2-3 एतद्वै वनस्पतीनामनार्तं जीवं यदाद्र्म. —g) मै 6-10.
—h) श्रेयसः (abl. sg. of श्रेयस्); मैसं 1-9-3 ऊर्ध्वं उदवृणत, पूर्वपक्षः पञ्चदशः, तेन
देवानसृजत.

तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौनामाऽयमिदं रूपं
इति । तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौनामाऽयमिदं रूपं इति । स एष
इह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरर्धानेऽवहितः स्याद्विश्वंभरो वा विश्वंभरकुलाये ।
तं न पश्यन्ति । अकृत्स्नो हि स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति । वर्दन्वाक् पश्यन्धनुः
शृण्वञ्श्रोत्रं मन्वानो मनः । तान्यस्यैतानि कर्मनामान्वेव । स योऽत एकैकमुपास्ते न
स वेद । अकृत्स्नो होपोऽत एकैकेन भवति । आत्मेत्येवोपासीत । अत्र ह्येते सर्व एकं
भवन्ति । तदेतत्पर्दनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मा । अनेन ह्येतत् सर्वं वेद । यथा ह वै
पदेनानुविन्देदेवं कीर्तिं श्लोकं विन्देति य एवं वेद ॥ ७ ॥

a) Bohtlingk, followed by Max Muller, reads असौ नाम separately. Cp बृ 1.4.1 (अहंनामाऽभवत्); 4.4.5 (इदमयः, अदोमयः). —b) क 10.81.1 प्रथमच्छदौ आविवेश; बृ 2.5.18; छां 6.3.3; तै 2.6; ऐ 1.3; मै 2.6; OT (Genesis) 2.7—He breathed into his nostrils the breath of life and the man became a living soul. —c) Cp सोमधान (क 6.69.6 समुद्रः स्थः कलशः सोमधानः). —d) क 4.1.19 विश्वभर-समग्निम्; also क 6.15.16 कुलाग्निं धृतवन्तं सवित्रे (योनिम्); कौ 4.19; श्वे 1.15 (अरणीषु चाग्निः). —e) छां 8.12.4 (स चाक्षुषः पुरुषः दर्शनाय चक्षुः...); बृ 1.3.2—6 (five organs of sense). —f) बृ 2.4.11; 4.4.18; के 1.2; मै 6.31. —g) पदनीयम् पदम् (शंकराचार्य on क 2.15). —h) Shall we read अनुविन्दते?

तदेतत् प्रेर्यः पुत्रात् प्रेयो विचात् प्रेयोऽन्यस्मात् सर्वस्मादन्तरतरं यद्यमात्मा । स योऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात् प्रियं रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् । आत्मानमेव प्रियमुपासीत । स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥८॥

a) Origin of बृ 2.4.5 (आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति). —b) तैस 2.6.8.5 तत् पूषा प्रास्य दत्तोऽरुणात् (lost his teeth); शान्ना 12.4.1.4 ज्येष्ठमूत्रं रोत्स्यति; 12.4.3.6 अयं यजमानस्य प्राणान् प्रापैत्सीत्—मरिष्यत्ययं यजमान इति; 12.4.3.8 प्रियतमं रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात्. —c) तैस 6.5.6.5 यदन्वीक्षेत चक्षुरस्य प्रमायुकं स्यात्; शान्ना 12.2.2.4 एष ह वै प्रमायुको यो अन्यो वा बधितो वा; पद्मा 4.1 ततो वै यजमानस्य चित्तं प्रमायुर्भवति (sic); जैत्रा 1.87 ईश्वरो ह तु प्रमायुको भवितो; शांआ 12.4 प्रमायुकं तस्य द्विपन्तमाहुः.

तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते । किमु तद् ब्रह्मविद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥ ९ ॥

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् । तदात्मानमेवावेत् । अहं ब्रह्मास्मीति । तस्मात् तत् सर्वमभवत् । तत्रो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत् । तथर्षाणाम् । तथा मनुष्याणाम् । तद्धैतत् पश्यन्पिर्वाग्देवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवत् । सूर्यश्चेति । तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति । तस्य ह न देवाश्चनाभूत्या ईशते । आत्मा होपाः स भवति । अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद । यथा पशुरेव स देवानाम् । यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान् भुनाक्ति । एकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं भवति किमु बहुषु । तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विदुः ॥ १० ॥

a) छां 6.8.7 (तत्त्वमसि); बृ 2.5.19 (अयमात्मा ब्रह्म). —b) बृ 4.4.13 (प्रतिबुद्ध आत्मा); के 2.4 (प्रतिबोधविदितं मतम्). —c) मुं 3.2.9 (ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति). —d) बसू 1.1.30 शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्. See also क 4.27.1; ऐ 2.5. —e) क 4.26.1; गी 4.1 अहं विवस्वते योगं ... विवस्वान्मनने ग्राह. —f) अ 11.8.21 भूतिश्च वा

अभूतिश्च... शरीरमनु प्राविशन्; वासं 30-17 भूत्यै जागरणम्, अभूत्यै स्वपनम्; ऐआ 2-1-8 स एष भूतिश्चाभूतिश्च... अभूतिरिति असुराः ते परावभूवुः. —g) Is अन्यो = अन्या + उ ? —h) क 10-89-17 भुजतीनां वियाम सुमतीनां नवानाम्; तैसं 2-1-4-8 भुजत्येनं विद् एनमुपतिष्ठते; तैवा 2-4-12-6 यन्मां प्रविशेः किं मां भुज्या इत्यब्रवीत्; शब्दा 9-1-2-17 तथो हैन एता उभयोर्लोकयो-
भुजन्ति; 9-4-1-11 यज्ञो सर्वाणि भूतानि भुनक्ति; 11-5-7 1 लोकः पच्यमानश्चतुर्भिर्ममैः ब्राह्मणं भुनक्ति; ऐवा 3-46 यथा गीर्णं न हैव तयजमानं भुनक्ति; नि. 2-4 तथैव ताव न भुनक्ति श्रुतं तत्; वृ 1-4-5 स एनमविदितो भुनक्ति; कौ 4-20 यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुजन्ति—भुज् here means to be of use or service to.

ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव । तदेकं सन्न व्यभवत् । तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रम्, यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति । तस्मात् क्षत्रात् परं नास्ति । तस्माद् ब्राह्मणः क्षत्रियमपस्तादुपास्ते राज्ञमूये । क्षत्र एव तद्यशो दधाति । सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद् ब्रह्म । तस्माद्यद्यपि राजा परमर्ता गच्छति ब्रह्मैवान्तं उपनिश्रयति स्वां योनिम् । य उ एनं दिनस्ति स्वां स योनिमृच्छति । स पापीयान् भवति यथा श्रेयांसस हिंसित्वा ॥ ११ ॥

a) क 1-164-46 एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति. Is सत् = तत् ? एकम् (neu.) is referred to as सः (mas.) below in 1-4-14. Similar phenomenon in ई 8 (सः.. शुक्रम both in apposition). —b) अ 4-8-1 तस्य मृत्युश्चरति राजसूयम्; 11-7-7 राजसूयं वाजपेयमग्नि-
ष्टोमस्तदध्वरः । अर्कान्धिमेषौ ...; शब्दा 6-6-1-1 तेषामग्निचित्या राजसूयो वाजपेयोऽध्वमेधः; ऐवा 7-15 तस्मा एतं राजसूयं यज्ञक्रतुं प्रोवाच; तैवा 2-7-6-1 यो वै वाजपेयः स सप्ताद् सवः । यो राजसूयः स वरुणसवः; गोवा 1-5-7 पशुबन्धादग्निष्टोमः, अग्निष्टोमाद्वाजसूयः, राजसूयाद्वाजपेयः. —c) ऐवा 8-14 सर्वेषां देवानां श्रेष्ठमतिष्ठं परमतामगच्छत्; शब्दा 2-2-3-5 तस्मिन्नेतान्युभयानि रूपाणि दृश्यन्ते परमता वै सा; 11-5-7-2 स्वाध्यायो हैव तेषां (अमाणां) परमता काष्ठा ...; वृ 5-12-1; मै 6-38. —d) अ 14-1-64 ब्रह्मान्ततो ब्रह्म मय्यतो ब्रह्म सर्वतः; ऐवा 1-1 अन्तत एव तदेवावृत्तुवन्ति; छां 1-2-9; 1-3-12; वृ 1-4-15; 1-5-21; तै 2-2. —e) शब्दा 3-1-2-17 तस्माद्वा गावः सुवासमुपैव निश्रयन्ते; शब्दा 9-4 स प्राच्यं दक्षिणस्य हविर्धानस्य उत्तरं वर्त्मपनिश्रयेत्; शिक्षासमुच्चय (Buddhist)—सर्वसत्त्वा बुद्धोपनिश्रयविहारिणो भवन्तु. —f) गच्छति = हिनस्ति; क 10-87-15 वाचास्तेन शरव ऋच्छन्तु मर्मव; 10-164-5 यं द्विपस्तं स ऋच्छतु, यो नो द्वेष्टि तमृच्छतु. Cp the phrase आतिमृच्छ where आति is the cognate object and goes with the root ऋ (ऋच्छ) meaning 'to come to danger,' 'to injure'; ऐवा 2-31 स ह वाव तामातिमृच्छति.

सं नैव व्यभवत् । स विश्वमसृजत । यान्येतानि देवजातानि गणशं आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति ॥ १२ ॥

a) ई 8 (स पर्यागच्छुक्रम) लिंगव्यत्ययः. —b) अ 1-16-3 अनेन विश्वा ससहे या जातानि पिशाचाः; 10-4-23 येषां जातानि बहुधा महान्ति तेष्यः सर्पेभ्यो नमसा विधेम; शब्दा

9-1-1-19 अथ जातेभ्यो जुहोति । एतानि ह जातानि एते रुद्र अनुप्रविशुः...देवानां वै विधाम्नु मनुष्याः...तस्माद् हेमानि मनुष्याणां जातानि यथाजातम्... —c) Cp भेषिशः in क 1-163-10 हंसाश्च भेषिशो यतन्ते; तैसं 2-2-11-1 सतगणाः वै मरुतः, गणश एवास्मै सजातानवरुन्धे; तैत्रा 1-6-2-3 गणश एवास्मै विशं कल्पयन्ति.

स नैव व्यभवत् । स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणम् । इयं वै पूषा । इयं हीदं सर्वं पुष्यति यदिदं किंच ॥ १३ ॥

a) क 10-90-12 पद्भ्यां शूद्रो अजायत; 2-12-4 यो दासं वर्णमपरं गृह्णा कः; 1-179-6 उभौ वर्णौ रूपिह्यः पुषोप; 3-34-9 हत्वी दस्यून् प्रार्षे वर्णमावत; वासं 4-2 भद्रं वर्णं पुष्यन्; शत्रा 3-1-2 20 पापं वा एषो अग्रे वर्णं पुष्यति यममुमदीक्षितः, अथात्र भद्रम्....

स नैव व्यभवत् । तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मम् । तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मः । तस्माद्धर्मात् परं नास्ति । अथो अवलीयान् वलीयाः समाशंसते धर्मेण । यथा राज्ञैवम् । यो वै स धर्मः सत्यं वै तत् । तस्मात् सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति । धर्मं वा वदन्तं सत्यं वदतीति । एतद्वयेवैतदुभयं भवति ॥ १४ ॥

a) Cp ई 15 (सत्यधर्माय दृष्टये = सत्यधर्मं द्रष्टुम्; attraction of cases); सत्यधर्मः = सत्यमेव धर्मः; cp शत्रा 1-8-1-1 यथेदं पाणिभ्यामवनेजनाय = पाणी अवनेक्तुम्.

तदेतद् ब्रह्म क्षत्रं विद् शूद्रः । तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवद् ब्राह्मणो मनुष्येषु, क्षत्रियेण क्षत्रियः, वैश्येन वैश्यः, शूद्रेण शूद्रः । तस्माद्ग्रावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येषु । एताभ्यां हि रूपाभ्यां ब्रह्माभवत् । अथ यो ह वा अस्मा-
लोकात् स्वं लोकेमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वाऽनूक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतम् । यदिह वा अप्यनेवंचिन्महत् पुण्यं कर्म करोति तद्वास्यान्ततः क्षीयत एव । आत्मानमेव लोकमुपासीत । स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न इत्यस्य कर्म क्षीयते । अस्माद्वेवार्त्ततो यद्यद् कामयते तत् तत्सृजते ॥ १५ ॥

1) v. l. यद् ह.

a) क 10-90-12 ब्राह्मणोऽस्य मुखापासीत् etc. —b) बृ 1-4-11 (क्षत्रात् परं नास्ति) विनयापिठक 13-239 सत्तिया ब्राह्मणा वेस्ता शुद्रा; दीपनिकाय 1-199 सत्तियो सेट्टो जने. —c) By parity of reasoning ब्राह्मणो should be ब्राह्मणेन. The portion क्षत्रियेण...शूद्रः is unnecessary as it hardly makes any sense; and therefore it is an interpolation. As to the identity of अग्नि and ब्राह्मण, cp क 1-7 वैभानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान्. —d) बृ 3-8-10. —e) नि 2-4 तथैव तात्र भुनक्ति श्रुतं तत्. —f) Cp बृ 4-4-22 वेदानुवचनेन; तै 1-10 इति विशंकोर्वेदानुवचनम्. —g) छां 1-3-12; 8-2-10; क 2-16 ...ब्रह्म...परं...ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत्.

सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न । तद्यदिदमाहुः संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं
जयतीति । न तथा विशात् । यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयत्येव विद्वान्
सर्वं हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति । कस्माच्चानि न क्षीयन्ते अद्यमानानि सर्वदेति ।
पुरुषो वा अक्षितिः । स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते । यो वैतामक्षितिं वेदेति । पुरुषो वा
अक्षितिः । स हीदमन्नं धियाधियां जनयते कर्मभिः । यद्वैतन्न कुर्यात् क्षीयेत ह ।
सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति । मुखं प्रतीकं मुखेनेत्येतत् । स देवानपि गच्छति स ऊर्जं
मुपजीवतीति प्रशंसति ॥ २ ॥

a) क ४ ३३ १० ये हरी मेधयोक्त्या मदन्त इद्राय चक्रुः, अ ६ १०८ १३ मेधासूक्त, अ ५ ११ ४
न त्वदन्य कवितो न मेधया धीतर, मु १ १९, ऐ ३ २, ते १ ४ —b) क १ १६७ ४ साधारण्येव
मरुतो निमित्तु, ४ ३२ १३ यच्चिद्धि शम्भतामसि इन्द्र साधारणस्त्वम्, ७ ६३ १ साधारण सूर्या
मानुषाणाम्, तेस २ ६ १ ७ कथा पुत्रस्य केयल कथा साधारण पितु, ऐत्रा ७ १ गृहपतेर्भाषाये व्रतप्रदस्योऽ
एनयो साधारणो भवति —c) तेस १ ६ ७ १ यथा ह वै समृतसोमा एव वा एते समृतयज्ञा यदशपूर्णमासी
अ ७ ८ १ ३-४ अनून दर्श मा कृधि प्रजया च धनेन च, दर्शाऽसि दर्शतोऽसि समश्रोऽसि समन्त, शत्रा
११ २ ४ १ एष वे पूर्णमा । य एष तपति अहरहर्हि एषेव पूर्ण । अय एष एव हि दर्शो यच्च द्रमा ददश
इव होष —d) Cp क १ १६६ १४ एभिर्यज्ञोभिस्तदभौष्टिमश्याम्, १० १६९ २ यातामग्निरिष्ट्या
नामानि वेद, पत्रा ४ १ इष्टिपशुन्यधो (इष्टि from यज्, accent on इ in इष्टि) But पा ३ ३ ९६
मन्त्रे वृषेपचमनविदभूवीरा उदात्ता where the accent is on the last syllable, for याजुक्
cp पा ३ २ १५४ लपपदपतस्था छ्य उक्त्र —e) Cp पयो हि एवाये above
—f) प्रतिलेह्य and अनुधापय only here in the Brahmana literature —g) छां
५ १९-२४, वृ ६ १ १४, मै ६ ९ —h) क १० ७२ ९ प्रजाये मृत्यये त्वत् पुनर्माताग्दमाभत्, शत्रा
११ ५ ६ ९ अति ह वै पुनर्मृत्यु मुच्यते गच्छति ब्राह्मण सात्मताम्, शत्रा १० ४ ३ ९-१० मृत्वा पुन
समवन्ति ते समवन्त एव अमृतत्वमभिसमवन्ति, शत्रा २५ १ अशनाया च पुनर्मृत्यु च जयन्ति,
वृ १ २ ७, ३ २ १०, ३ ३ २ —i) Note that धियाधिया is here explained by कर्मभिः,
cp धियाधियम् in क १ १६८ १, ६ ४९ ८ —j) शत्रा ११ ५ ७ १ अथात स्वाध्यायप्रशंसा,
वृ १ ५ १६, ३ २ १३, ३ ८ ९

त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति । मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुत । अन्यत्रमर्ना अभूव
नादर्शन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषामिति मनसा द्वेव पश्यति, मनसा शृणोति । कामैः
संरुल्यो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षाभीरित्येतत् सर्वं मन एव । तस्मादपि
पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विज्ञानाति । यः कश्च शब्दो वागेव सा । एषा ह्यन्तमायचैषा हि
न । प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानोऽन इत्येतत् सर्वं प्राण एव । एतन्मयो वा
अयमात्मा । वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ॥ ३ ॥

a) मै ६ ३० (मनसा द्वेव पश्यति), this forms a counterpart to the verse of
Epicharmes τοὺς ὀφθαλμοὺς ὡς τοὺς ἄκουσας τὰ ὅλα καὶ τὰ ἅλα —b) क १० १० ७

यमस्य मा यम्यं काम आगन्; 10-34-6 अदासो अस्य वि तिरन्ति कामम्; 10-129-4 कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत्; तैसं 1-5-9-3 पश्यन् त्रित्वा कामाँ अकुर्वत्. —c) क 10-164-5 जाग्रत्-स्वप्नः संकल्पः पापः; अ 11-8-1 यन्मन्युर्जायमानहत् संकल्पस्य गृहादधि; अ 16-6-10 अनागमिष्यतो वरानवित्तेः संकल्पानमुच्यते ब्रुहः पाशान्; छां 7-4-1; ऐ 3-2; के 4-5. —d) तैत्ति 2-1-2-2 and श्वा 2-1-3-2 तद्विचिकित्सायै जन्म; छां 3-14-4; मै 6-30. —e) वासं 19-77 दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत्, सत्यावृते प्रजापतिः। अभ्रद्धामवृते अदधात्, अर्द्धां सत्ये प्रजापतिः; अ 11-8-22 शरीरं अर्द्धा दक्षिणा अभ्रद्धा चातु प्राविशन्; तै 1-11. —f) वासं 8-51 इह धृतिः इह स्वधृतिः स्वाहा; 3-4-3 यत् प्रज्ञानं चेतो धृतिश्च. —g) वासं 24-35 ह्रियै शन्यकः; तैत्ति 3-13-2 ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ; तै 1-11. —h) क 10-125-5 अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः.

त्रयो लोका एत एव । वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥ ४ ॥

त्रयो वेदा एत एव । वागेवर्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः ॥ ५ ॥

देवाः पितरो मनुष्या एत एव । वागेव देवा मनः पितरः प्राणो मनुष्याः ॥ ६ ॥

पितरौ माता प्रजैत एव । मन एव पिता वाक् माता प्राणः प्रजा ॥ ७ ॥

a) The order should rather be माता, पिता, प्रजा and then correspondingly वाक् माता etc.

विज्ञातं विजिज्ञास्यमाविज्ञातमेत एव । यत् किंच विज्ञातं वाचस्तद्रूपम् । वाग्धि विज्ञाता । वागेनं तद् भूत्वाऽवति ॥ ८ ॥

यत् किंच विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपम् । मनो हि विजिज्ञास्यम् । मन एनं तद् भूत्वाऽवति ॥ ९ ॥

यत् किंचाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपम् । प्राणो ह्यविज्ञातः । प्राण एनं तद् भूत्वाऽवति ॥ १० ॥

तस्यै वाचः पृथिवी शरीरम् । ज्योतीरूपमयमग्निः । तद्यावत्पेव वाक् तावती पृथिवी तावानयमग्निः ॥ ११ ॥

1) The sense demands ज्योतीरूपम् as a compound but the accent requires splitting of the compound into two (Weber).

अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरम् । ज्योतीरूपमसावादित्यः । तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यः । तौ मियुनः समैताम् । ततः प्राणोऽन्नायत ।

स इन्द्रः । स एषोऽसपत्नः । द्वितीयो वै सपत्नः । नास्य सपत्नो भवति य एवं वेद ॥ १२ ॥

a) तौ stands for ते (i. e. for वाक् and मनस्); for similar use cp क 2-2 (भ्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतः तौ संपरीत्य विविनक्ति धीरः)— a case of grammatical anacoluthon ! —b) क 10-166-1 कथं मा समानानां सपत्नानां विपासहिम्, हन्तारं शत्रूणां कृषि Cp अ 12-2-46 सर्वानग्रे ऐषामूर्जं रथिमस्मानु भेदि; तै 3-10.

अथैतस्य प्राणस्याऽऽर्षः शरीरम् । ज्योतीरूपमसौ चन्द्रः । तद्यावानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ चन्द्रः । त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः । स यो हैतानन्तवत् उपास्तेऽन्तवन्तः स लोकं जयति । अथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तः स लोकं जयति ॥ १३ ॥

a) आपः (Waters) as the first principle; क 10-72-6 यदेवा अदः सलिले सुसंख्या अतिष्ठतः; 10-82-1 घृतमेने अजनन्नपाने; 10-121-9 यथापथन्द्रा बृहतीर्जानः; 10-120-3 अग्रेकतं सलिलं सर्वमा इदम्; छां 7-10-1; कौ 1-7; क 4-6; ई 4.

स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः । तस्य रात्र्य एव पञ्चदश कलाः । ध्रुवैवास्य षोडशी कला । स रात्रिभिरेवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते । सोऽमावास्याः रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्राविश्य ततः प्रातर्जायते । तस्मादेतां रात्रिं प्राणभूतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कृकलासस्यैतस्या एव देवताया अपचित्यै ॥ १४ ॥

In general cp छां 6-7.

a) Cp Greek *νύξθημέρον* (lasting a day and night); क 1-116-24 दश रात्रीरशिवेना नव यून्...; ऐवा 5-21 बहु वा एतस्मिन्नवरात्रे किञ्च किञ्च वारणं क्रियते; छां 7-9-1; क 1-9. —b) छां 1-11-5; 7-15; 7-23; प्र 2-4-6; 6-1-4; ब्रसू 1-3-8 भूमा संप्रसादाद्ध्युपदेशात् (where संप्रसाद = प्राण). —c) वासं 24-40 कृकलासः पिप्पका शकुनिस्ते शरण्यायै.

यो वै स संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलोऽयमेव स योऽयमेवंवित् पुरुषः । तस्य वित्तमेव पञ्चदश कलाः । आत्मैवास्य षोडशी कला । स वित्तेनैवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते । तदेतन्नर्भ्यं यदयमात्मा । प्रीतिर्वित्तम् । तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानि जीयंत आत्मना चेज्जीवति प्रथिनाऽगादित्येवाहुः ॥ १५ ॥

1) Some interpolate इति between एव and आहुः, which is obviously wrong.

a) क 1-164-48 द्वादश प्रथमश्रमकेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत; 2-39-4 नावेव नः पारयतं युगेव नभ्येव न उपधीव प्रधीव; अ 6-70-3 यथा प्रधिर्यथोपधिर्यथा नभ्यं प्रधावधि; ऐत्रा 4-15 परि यद्वा एतदेवचक्रं यदभिप्लवः पल्लवः तस्य यावभितो अग्रिष्टोमौ तौ प्रधी, ये चत्वारो मध्य उक्थ्यास्तन्-नभ्यम्. —b) सर्वज्यानिम् is cognate object of the intran. verb ज्या (used here in passive, which is allied to the latter, etymologically, i. e. जीयते). Cp क 7-57-3 समानमभिमज्जते; अ 11-3-55-56 न च प्राणं रुणादि सर्वज्यानि जीयते, न च सर्वज्यानि जीयते न पुरैर्न जरसः प्राणी जहाति; शत्रा 10-5-5-8 श्रीर्वै शिरः, श्रियमस्य निरौहीत्, सर्वज्यानि ज्यास्यते; तांत्रा 6-7-15 यदि सर्ववेदसं न ददाति सर्वज्यानि जीयते; 25-10-20 यदा सर्वज्यानि जीयन्ते अथ उत्थानम्; गोत्रा 1-3-13 क्षिप्रं गृहपतिः सर्वज्यानि जीयते यो अविद्वान्जुहोति.

अथ त्रयो चाव लोका मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति । सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जयतो नान्येन कर्मणा । कर्मणां पितृलोकः । विद्यया देवलोकः । देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठः । तस्माद्विद्यां प्रशंसन्ति ॥ १६ ॥

a) अ 9-2-19 नैनं देवा आपुः पितरो न मर्त्याः; 10-6-32 यं देवाः पितरो मनुष्या उप-जिवन्ति सर्वदा; 11-1-5 त्रेषां भागो निहितो यः पुरा वो देवानां पितॄणां मर्त्यानाम्. —b) ऐ 2-4; तै 1-9. —c) क 10-88-15 द्वे मृती अशुणवम् पितॄणाम् देवानामुत मर्त्यानाम्; छां 5-10-3; बृ 6-2-15-16; मुं 1-2-10-11; प्र 1-9-10.

अथातः संप्रतिः । यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह—त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । स पुत्रः प्रत्याहार्हं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति । यद्वै किंचानूक्तं तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता । ये वै के च यज्ञास्तेपां सर्वेषां यज्ञ इत्येकता । ये वै के च लोकास्तेपां सर्वेषां लोक इत्येकता । एतावद्वा इदं सर्वम् । एतन्मा सर्वं सर्वय-मितोऽर्धुनैर्जदिति । तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं लोकेयमाहुः । तस्मादेनमनुशासति । स यदैवंविदस्माल्लोकात् प्रैत्ययैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति । स यद्यनेन किंचिदक्ष-याऽकृतं भवति तस्मादेनं सर्वस्मात् पुत्रो मुञ्चति तस्मात् पुत्रो नाम । स पुत्रेणैवास्मि-ल्लोके प्रतितिष्ठति । अथैनमेते देवाः प्राणा अमृता आविशन्ति ॥ १७ ॥

1) The reading भुनजत् given by Weber and Böhlingk fits in well as it is the subjunctive. —2) v. l. अक्षयामकृतम्.

a) Cp in general कौ 2-15 (संप्रदानम्). —b) मन्यते is passive; cp वृ 1-4-17 (अकृत्स्न एव तावन्मन्यते). —c) रुन् + अयम्; but as Śaṅkarāchārya seems to interpret it, it is संनयम् (also संनायम्) the gerundial form from सं + नी to ward off debt. Cp क 8-47-17 यथा कलां यथा शकं पय कृण्वं सं नयामसि; अ 19-45-1 क्रणाहणमिव संनयन्; ऐत्रा 7-13 क्रणमस्मिन् संनयति अमृतत्वं च गच्छति; मनु 9-1-107 यस्मिन्नायं संनयति; पा 6-4-93 चिण्णमुलोर्दीर्घाज्यतरस्याम् (नयम् or नायम्). —d) For the sense of पुत्र

here (i. e.) to be of use to, cp वृ 1.4.15 above. —e) वृ 1.3.28. —f) क 1.122.9 अपो न वां सुनोत्यक्षणाधुक्; 8.7.35 आक्षणावानो वहन्ति अन्तरिक्षेण पततः; श्रुत्वा 3.5.4.14 तानक्षणा संवृन्दति यक्षणा न क्षणुयादापि सर्वाचः. —g) गोत्रा 1.1.2 पुत्रां न नरकम्...तस्मात् धाति इति पुत्रः तत् पुत्रस्य पुत्रत्वम्; नि 2.11 पुत्रः पुरु धापते, निपरणादा, पुत्रकं ततस्त्रापते; मनु 9.128 पुंनान्नो नरकायस्मात् धापते पितरं सुतः । तस्मात् पुन इति प्रोक्तः...

पृथिव्यै चैनमग्रेथ दैवी वागाविशति । सा वै दैवी वाग् यया यद्यदेव वदति तत् तद्भवति ॥ १८ ॥

α) Dat. sg. fem. used as ablative; cp ते 1.11 भूत्यै न प्रमदितव्यम्.

दिवश्चैनमादित्वाच्च दैवं मन आविशति । तद्वै दैवं मनो येनानन्येव भवत्पथो न शोचति ॥ १९ ॥

अद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च दैवः प्राण आविशति । स वै दैवः प्राणो यः संचरश्चासंचरश्च न व्यथतेऽथो न रिप्यति । स एवंचित् सर्वेषां भूतानामात्मा भवति । यथैषा देवतैश्च सः । यथैतां देवतां सर्वाणि भूतान्यवन्त्येव हँवंचिद सर्वाणि भूतान्यवन्ति । यदु किंचेमाः प्रजाः शोचन्त्यैवासां तद्भवति । पुण्यमेवामुं गच्छति । न ह वै देवान् पापं गच्छति ॥ २० ॥

1) श्रुत्वा 14.4.3.29 adds एष after this.

α) क 2.38.6 विषेपां कामश्चताममाऽभूत्; 6.51.15 कर्ता नो अच्यन्ता सुगं गोपा अमा. 10.63.16 सा नो अमा सो अरणे नि पातु. Also अमात् : क 5.53.8 आ यात महतो दिवं आन्तरिक्षादमादुत; 9.97.8 अमादस्तं वृषगणा अयाष्टुः; अमा (locative) : cp अरणे above and अरण्ये; see निवण्टु 3.4.11-12 अमा । दमे. Does the author suggest अमा (loc.) by its juxta-position with दमे ?

अथातो ब्रतमीमांसा सा । प्रजापतिर्ह कर्माणि सृजते । तानि सृष्टान्यन्योन्येनास्पर्धन्त । वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे । द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः । श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रम् । एवमन्यानि कर्माणि यथार्कम् । तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे । तान्याप्नोत् । तान्याप्त्वा मृत्युरवास्व । तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक् । श्राम्यति चक्षुः । श्राम्यति श्रोत्रम् । अयेममेव नान्नोद्योऽयं मर्ध्यमः प्राणः । तानि ज्ञातुं दध्निरे । अयं वै नः श्रेष्ठो यः संचरश्चासंचरश्च न व्यथतेऽथो न रिप्यति । हन्तास्यैव सर्वे रूपमस्मीति । त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् । तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा इति । तेन ह वाच तत् कुलमाचक्षते यस्मिन् कुले भवति य एवं वेद । य उ हँवंचिदा स्पर्धतेऽनुशुष्यति । अनुशुष्य हँवान्ततो म्रियत इत्यध्यात्मम् ॥ २१ ॥

1) शत्रा 14.4.3.32 reads आख्याते — 2) Dropped in शत्रा 14.4.3.32.

a) तै 2.8 (आनन्दस्य मीमांसा). —b) बृ 1.4.7 (कर्मनामानि). —c) छां 4.10.3; बृ 1.2.5; 1.5.21; 3.1.2. —d) पा 1.3.56 उपायमः स्वकरणे; 1.2.16 विभाषोपयमने. —e) मध्यम = मुख्य, आसन्न्य. —f) बृ 3.9.26. —g) शत्रा 14.4.3.32 reads भवाम् for असाम्, which seems to be better; cp ऋ 3.52.8 रूपं रूपं भवाम् बोधवतीति.

अथाधिदैवतम् । ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे । तत्स्याम्यहमित्यादित्यः ।
भास्याम्यहमिति चन्द्रमाः । एवमन्या देवता यथादैवतम् । स यथैषां प्राणानां मध्यमः
प्राण एवमेतासां देवतानां वायुः । म्लोचन्ति हान्या देवता न वायुः । सैपाऽनस्तमिता
देवता यद्वायुः ॥ २२ ॥

a) More frequently अधिदैवतम्; यथादैवतम् as also for यथादैवतम् below.
—b) ऐत्रा 4.29 यथादैवतमेनेन यथास्तोमं यथासाम यथाछन्दसं राध्नोति य एवं वेद; शत्रा 1.5.3.23 अयं यथादैवतम्. But यथादैवं only in जैत्रा 2.239. —c) बृ 3.3.2; 3.7.2. —d) Both घृच् & म्लुच्; cp पा 3.1.58 जृ...घृजुम्लुचु...न्मिष्यः; ऋ 1.161.10 आ निघृचः शकृदेकोऽपभक्तः 8.27.19 यनिघृचि प्रघृषि... यदा मय्यदिने दिवः; छां 3.11.2-3; बृ 1.1.1.

अथैष श्लोको भवति—

यत्तद्योदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छतीति ।

प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति ॥

तं देवाश्चाकिरे धर्मं स एवाय स उ भव इति ॥

यद्वा एतेऽर्मुर्ध्वध्रियन्त तदेवाप्यथ कुर्वन्ति । तस्मादेकमेव व्रतं चरेत् प्राणैश्चैवा-
पान्याच्च । नेन्मा पाप्मा मृत्युरामेवादिति । यद्यु चरेत् समापिपयिषेत्तेनो एतस्यै देवतायै
सायुज्यं सलोकतां जयति ॥ २३ ॥

1) Some texts read आप्नुवत् erroneously. — 2) शत्रा 14.4.3.34 adds य एवं वेद after this.

a) ऋ 10.121.6 यत्राधि सूर उदितो विभाति; अ 10.8.16 यतः सूर्य उदेत्यस्तं यत्र च गच्छति; जैत्रा 2.28 मदेवोदेति सूर्यः...; क 4.9. —b) क 4.12. —c) Cp शत्रा 6.2.2.40 अमुर्हि एव दयापदस्योपकल्पेत. Cp कर्हि, एतर्हि; पा 5.3.16 इदमो हिंलु; 5.3.4 एतेतो रथोः. —d) छां 8.15 आत्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्य; मुं 1.3.8; 3.2.7; क 6.10; मे 6.30.

॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

त्रयं वा इदं नामै रूपां कर्म । तेषां नाम्नां वागित्येतदेपामुक्थम् । अतो ।
सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्ति । एतदेपां साम । एतद्धि सर्वेर्नामभिः समम् । एतदेपां ब्रह्म ।
एतद्धि सर्वाणि नामानि विभर्ति ॥ १ ॥

a) शब्दा 11 23 ३ तद् द्वाभ्यामेव प्रत्ययेत् रूपेण चैव नाम्ना च —b) जैत्रा 22
तानुक्थैरुत्थापयति तदुक्थानामुक्थत्वम् —c) शब्दा 10 4 1-4 एष उ एष उक् तस्यैतद्वत् य तदुक्थम्
10 5 2 20 उक्थमिति बहूचा एष हीदु सर्वमुत्थापयति, वृ 5 13 1, for correct etymology
see नि 11 31 उक्थ्य वस्तव्यप्रशंसम् —d) शब्दा 10 5 2 20 सामेति छन्दोगा एतस्मिन् हीदु स
समानम्, सामनिधानब्राह्मण 1 1-13 साम्यादिति तत् साम सामत्वम्, जै 1 12 5 —e) नि 1 8 ब्र
परिवृद्ध सर्वतः, जे 4 24-11.

अथ रूपाणां चक्षुरित्येतदेपामुक्थम् । अतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्ति
एतदेपां साम । एतद्धि सर्वैः रूपैः समम् । एतदेपां ब्रह्म । एतद्धि सर्वाणि
रूपाणि विभर्ति ॥ २ ॥

अथ कर्मणामात्मेत्येतदेपामुक्थम् । अतो हि सर्वाणि कर्मण्युत्तिष्ठन्ति
एतदेपां साम । एतद्धि सर्वैः कर्मभिः समम् । एतदेपां ब्रह्म । एतद्धि सर्वाणि
कर्मणि विभर्ति । तदेतत् त्रयं सदेकमयमात्मा । आत्मो एकः सन्नेतत् त्रयम्
तदेतदमृतं सत्येन चञ्चलम् । प्राणो वा अमृतम् । नामरूपे सत्यम् । ताभ्यामय
प्राणश्छन्नः ॥ ३ ॥

a) क 10 81 1 प्रथमच्छद् अवर्तौ आग्निवेश, छा 8 31-2 (अनुतापिधानाः), 61 3
7 1-2-3, 8 3 5, वृ 2 3 6, 2 1-20, 2 4 12, 4 5 13, 5 5 1, तै 2 6, कौ 1 6

॥ इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

हर्षवालाकिर्हन्नुचार्त्तो गार्ग्य आस । स होवाचाजातशत्रुं काश्यम् — ब्रह्म ते
ब्रवाणीति । स होवाचाजातशत्रुः—सहस्रमेतस्यां वाचि दशः, जनको जनक इति वै
जनं धावन्तीति ॥ १ ॥

Op in general वृ 2 1 2-8 with वृ 2 5 1-10. Also कौ 4

a) छा 6 2 1 (महामनाः—अनुचानमानी—स्तब्धः) —b) Perhaps a conscious
effort at alliteration !

स होवाच गार्ग्यः — य एवासावादित्ये पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति ।
स होवाचाजातशत्रुः — मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा
राजेति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा
राजा भवति ॥ २ ॥

a) Use of locative with सं-चद्. Cp वृ 4.5.1 (अग्निहोत्रे समदाते). —b)
अ 3.22.6 हस्ती मृगाणां सुपदां अतिष्ठान् बभूव ह; शब्दा 13.5.1.9 अतिष्ठा अश्वमेधो यज्ञानाम्.
—c) In accordance with the principle in शब्दा 13.5.2.20 तं यया मयोपासते तदेव
भवति; गी 17.3 यो यच्छुद्धः स एव सः.

स होवाच गार्ग्यः — य एवासौ चन्द्रे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स
होवाचाजातशत्रुः — मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । बृहन् पाण्डरवासाः सोमो राजेति वा
अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्तेऽहरहर्हं सुतः प्रसुतो भवति । नास्यान्नं
क्षीयते ॥ ३ ॥

1) v.l. पाण्डुरवासाः (Weber).

a) कौ 4.4 adds अन्नस्यात्मा. Cp the कल here at the end (नास्यान्नं क्षीयते).

स होवाच गार्ग्यः — य एवासौ विद्युति पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स
होवाचाजातशत्रुः — मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । तेजस्वीति वा अहमेतमुपास इति । स य
एतमेवमुपास्ते तेजस्वी हं भवति । तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥

स होवाच गार्ग्यः — य एवायमाकाशे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स
होवाचाजातशत्रुः — मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । पूर्णमर्धवर्तीति वा अहमेतमुपास इति । स य
एतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्नास्यास्माद्धोकात् मजोद्वर्तते ॥ ५ ॥

a) छां 3.12.9.

स होवाच गार्ग्यः — य एवायं वायौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स
होवाचाजातशत्रुः — मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । ईन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेत-
मुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥ ६ ॥

a) Name of a Rishi ऋ 10.48-50; जै 4.5.1. —b) छां 8.5.3 (अपराजिता
पूर्वद्वयः). —c) Solitary occurrence in Vedic lit. अन्यतस्त्य = अन्य + तः + त्य;
cp पा 4.2.98 दक्षिणापश्चात्पुरतस्त्यक्; 4.2.104 अव्ययात् त्यप्. The word इतस्त्य is
comparable to अन्यतस्त्यः.

स होवाच गार्ग्यः—य एवायमग्नौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति ।
होवाचाजातशत्रुः—मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । विर्पासहिरिति वा अहमेतमुपास इति ।
य एतमेवमुपास्ते विपासहिर्ह भवति । विपासहिर्हास्य प्रजा भवति ॥ ७ ॥

a) क 10-166-1 सप्लानां विपासहिम्; 10-174-5 अभिराप्नो विपासहिः; अ 17-
विपासहिं सहमानं सासहानं सहीपांसम्.

स होवाच गार्ग्यः—य एवायमप्सु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति ।
होवाचाजातशत्रुः—मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति । स
एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपः हैवैनमुपगच्छति, नाप्रतिरूपम् । अथो प्रतिरूपोऽस्माज्जायते ॥

a) कौ 4-11.

स होवाच गार्ग्यः—य एवायमार्दशे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति ।
होवाचाजातशत्रुः—मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति ।
स य एतमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति । रोचिष्णुर्हास्य प्रजा भवति । अथो
संनिगच्छति सर्वास्तानतिरोचते ॥ ९ ॥

a) वृ 3-9-15; छां 8-7-4; क 6-5. —b) नि 3-14 स्वमवदासः रोचिष्णुरस्म
पा 8-2-136 अलंकृन्...रुचि...चारिष्णु च.

स होवाच गार्ग्यः—य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दोऽनुदेत्येतमेवाहं ब्रह्मोपास इति ।
स होवाचाजातशत्रुः—मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । असुरिति वा अहमेतमुपास इति । स
एतमेवमुपास्ते सर्वः हैवास्मिँल्लोक आयुरेति । नैनं पुरा कालात् प्राणो जहाति ॥ १० ॥

1) र. 1. अनूदेति.

a) क 10-117-7 यजध्वानमप वृक्ते चरिषैः. —b) Is this a gloss on the
preceding ?

स होवाच गार्ग्यः—य एवायं दिक्षु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति ।
होवाचाजातशत्रुः—मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास
इति । स य एतमेवमुपास्ते द्वितीयवान् ह भवति । नास्माद्गणश्छिद्यते ॥ ११ ॥

स होवाच गार्ग्यः—य एवायं छायामयः पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति ।
होवाचाजातशत्रुः—मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति । स
एतमेवमुपास्ते सर्वः हैवास्मिँल्लोक आयुरेति । नैनं पुरा कालान्मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥

स होवाच गार्ग्यः—य एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः—मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । आत्मन्वीति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्त आत्मन्वी ह भवति । आत्मन्विनी हास्य प्रजा भवति । स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥

स होवाचाजातशत्रुः—एतावन्नू ३ इति । एतावद्धीति । नैतावता विदितं भवतीति । स होवाच गार्ग्यः—उप त्वाऽर्यानीति ॥ १४ ॥

a) The root is उप + ह; cp बृ 2.1.15 उपेयात्.

स होवाचाजातशत्रुः—प्रतिलोमं चैतद्यद् ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद् ब्रह्म मे वक्ष्यतीति । व्येव त्वा इपयिष्यामीति । तं पाणावादायोत्तस्थौ । तौ ह पुरुषः सुप्तमाजग्मतुः । तमेतैर्नामभिरामन्त्रयाचक्रे बृहन् पाण्डरवासः सोम राजन्निति । स नोत्तस्थौ । तं पाणिनापिपं बोधयांचकार । स होत्तस्थौ ॥ १५ ॥

1) v. l. वै तत् for चैतत्.

a) तैसं 3.5.1.3 य एनयोरनुलोमं च प्रतिलोमं च विपात्; पा 5.4.75 अच्-प्रत्यन्चव-पूर्वादि सामलोमः; कौ 4.19. —b) अ 20.133.1 तौ आ पिनाष्टि पुरुषः; वासं 19.11 यदा पिपेप-मातरं पुत्रः प्रमुदितो धनम्; कौ 4.19; पा 3.4.35 शुष्कचूर्णीतद्धोषु पिपः; 3.4.38 स्नेहने पिपः.

स होवाचाजातशत्रुः—यत्रैप एतत् सुप्तोऽभूद्य एव विज्ञानमयः पुरुषः कैप तदाऽभूत् कुत एतदागादिति । तदु ह न मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥

a) एतत् adverbial use; अ 1.162.21 न वा उ एतत् त्रियसे; 4.18.2 नाहमतो निरया दुर्गहैतत्. —b) बृ 3.4.5; बृ 4.3.19; छं 6.2.8; 6.8-16.

स होवाचाजातशत्रुः—यत्रैप एतत् सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेपां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एपोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते । तानि यदा गृह्णात्यथ हैतत् पुरुषः स्वपिति नाम । तद् गृहीत एव प्राणो भवति । गृहीता वाक् । गृहीतं चक्षुः । गृहीतं श्रोत्रम् । गृहीतं मनः ॥ १७ ॥

Cp in general बृ 2.1.17-20 with बृ 4.3.23.

1) v. l. निगृह्णाति.

a) शब्दा 10.3.3-6 यदा वै पुरुषः स्वपिति...यदा प्रमुष्यते...प्राणादेवापि पुनर्जायन्ते; छं 4.3.3; 6.8.1.

स यत्रैतत् स्वर्ण्यया चरति ते हास्य लोकाः । तदुतेव महाराजो भवत्युतेव
महाब्राह्मणः । उतेवोच्चावचं निगच्छति । स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा
स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्तते तैवमेवैष एतत् प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं
परिवर्तते ॥ १८ ॥

Cp in general वृ 2.1.18-19 with वृ 4.3.9-18; 19-35; also कौ 4.20.

a) Cp स्वप्नया in अ 5.7.8 उत नग्रा बोधुवति स्वप्नया सचसे जनम्; cp पा 7.1.39
सुपां पुल्ल. —b) Looks like a parenthesis. —c) शब्दा 2.3.4.32 उच्चावचै-
श्छन्दोभिरुपतिष्ठते, उच्चावचा इव हि पशवः; 13.5.1.7 बहु खलु वा एतदेतस्मिन्नहनि उच्चावचमिव
कर्म क्रियते; नि 1.3 उच्चावचाः पदार्था भवन्तीति गार्ग्यः; 1.4 अथ निपाता उच्चावचेभ्यर्थे
निपतन्ति; 7.3 एवमुच्चावचैरभिप्रायैर्कैरीणां मन्वदृष्टयो भवन्ति; पा 2.1.72 मयूष्यसकादयः.

अथ यदा सुषुप्तो भवति । यदा न कस्य चन वेद । हिता नाम नाड्यो
द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयात् पुरीतितमभिप्रतिष्ठन्ते । ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते ।
स यथा कुर्मारो वा महाराजो वा महाब्राह्मणो वाऽतिघ्नोर्मानन्दस्य गत्वा शयीत ।
एवमेवैष एतच्छेते ॥ १९ ॥

1) हिताः instead of हिताः ? Cp अ 1.17.1 हिता लोहितवाससः; 1.17.3 शतस्य
धमनीनां सहस्रस्य हिराणाम्; 7.35.2 इमा यास्ते शतं हिताः; cp वासं 22.8. —2) Dropped
by माघादिन.

a) छां 8.3.4 (संप्रसादः); 8.6.3. —b) वृ 4.2.3; 4.3.20; कौ 4.19.
—c) वासं 25.8 अन्तरिक्षं पुरीतता...हिराभिः स्रवन्तीः —d) पा 6.2.58 आर्यो ब्राह्मण-
कुमारयोः. —e) अ 11.7.16 वृषा भूम्यामतिव्यः; वृ 4.3.33 (अथैष एव पाम
आनन्दः).

स यथोर्वाभिर्तन्तुनोच्चरेद्ययाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गानि व्युच्चरन्त्येवमे-
वास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति ।
तस्योपनिषत् सत्यस्य सत्यमिति । प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यम् ॥ २० ॥

1) v. l. ऊर्णनाभिः. —2) v. l. विष्फुलिङ्गाः (माघादिन). —3) माघादिन
adds सर्वे आत्मानः after this.

a) कासं 8.1 सोऽयमूर्णनाभिः स्वैरान्नैः संतितं सति; तैवा 1.1.2.5 त ऊर्णविमयोऽभवत्;
see the proper name ऊर्णनाभिः in नि 6.13 and 7.15; cp मुं 1.1.7; 2.1.1; श्वे
6.10; मै 6.22. —b) वृ 3.4.5; वृ 5.4; छां 6.8-16. —c) वृ 1.4.7; 1.6.3;
2.3.6; मै 6.32.

॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

यो ह वै शिशुः साधानः सप्रत्याधानः सस्थूणः सदामं वेद, सप्त ह द्विपतो भ्रातृव्यानवरुणाद्वि । अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणः । तस्येदमेवाधानमिदं प्रत्याधानं प्राणः स्थूणान्नं दाम ॥ १ ॥

a) पा 4.1.144 भ्रातृव्यच्च; 145 व्यन् सपले.

तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते । तद्या इमा अक्षन् लोहिन्यो राजयस्ताभिरेन रुद्रोऽन्वायत्तः । अथ या असन्नापस्ताभिः पर्जन्यः । या कनीनका तयाऽऽदित्यः । यत् कृष्णं तेनाग्निः । यच्छुक्लं तेनेन्द्रः । अधरयैनं वर्तन्या पृथिव्यन्वायत्ता । यौरुत्तरया । नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ॥ २ ॥

1) माध्यंदिन reads यच्छुक्लं तेनाग्निः यत्कृष्णं तेनेन्द्रः.

a) बृ 1.5.1. —b) छां 4.16.1.

तदेव श्लोकी भवति —

अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम् ।

तस्याऽऽसत् ऋषयः सप्त तीरे^d वागिष्टमी ब्रह्मणा संविदनेति ॥

अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इति । इदं तच्छिर एव हर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः । तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपमिति । प्राणा वै यशो विश्वरूपम् । प्राणानेतदाह । तस्याऽऽसत् ऋषयः सप्त तीर इति । प्राणा वा ऋषयः । प्राणानेतदाह । वागिष्टमी ब्रह्मणा संविदनेति । वाग्ध्यष्टमी ब्रह्मणा संविदे ॥ ३ ॥

1) माध्यंदिन reads विहितम् after यशः.

a) अ 10.8.9 with some variants. —b) In the अयववेद-तिर्यक् for अर्वाक्. —c) तत् for तस्य in अ. —d) साकम् for तीरे in अ. —e—e) अ substitutes for this : ये अस्य गोपा महतो बभूवुः.

इमावेव गोतमभरद्वाजौ । अयमेव गोतमोऽयं भरद्वाजः । इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी । अयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निः । इमावेव वसिष्ठऋश्यपौ । अयमेव वसिष्ठोऽयं ऋश्यपः । वागेवाग्निः । वाचा ह्यन्नमद्यते । अत्तिर्ह वै नामैतद्यदत्रिरिति । सर्वस्यात्ता भवति । सर्वमस्यान्नं भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

a) गोतम's son वामदेव is the ऋषि of the fourth Mandala of ऋ. —b) ऋषि of the 6th मण्डल of ऋ. —c) ऋषि of the 3rd मण्डल of ऋ, विश्वामित्र and जमदग्नि mentioned together in ऋ 10.167.4; also in तैत्ति 3.1.7.3 which =

5-4-11-3 विश्वामित्रजमदग्नी वसिष्ठेनास्पर्धेताम्. —d) ऋषि of the 7th मण्डल of ऋ. —e) ऋषि of the 5th मण्डल of ऋ. —Cp for a—e) दीधानिकाय 1-104; अंगुत्तरानिकाय 3-224 : अट्टक, वामक, वामदेव, वेस्तामित्र, यमतगि (or यमदगि), अंगिरस, भरद्वाज, वासेट्ट, कस्तप, भगु-ब्राह्मणानं पुत्रवका इसयो मंतानं कत्तारो पवत्तारो (ब्राह्मणानाम् पूर्वे ऋषयः मंत्राणाम् कर्तारः प्रवक्तारः). —f) शब्दा 8-5-4-1 तस्मात् सर्वेषामंगानां वाचैवानस्य रसं विजानाति. —g) छां 5-2-1; 5-18-1; 5-24-2,4; वृ 1-3-17; 6-1-14.

॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे । मूर्तं चैवामूर्तं च । मर्त्यं चामृतं च । स्थितं च यच्च । सच्च त्वं च ॥ १ ॥

1) Some Mss read त्यच्च; cp तै 2, 6; elsewhere वृ 5-5-1 तदेतत् व्यक्षां सत्यमिति (स-ति-यम्).

a) मै 6-3.

तदेतन्मूर्तं यदन्यद्वायीश्वान्तरिक्षाच्च । एतन्मर्त्यम् । एतत् स्थितम् । एतत् सत् । तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत् एष रस य एष तपति । सतो ह्येष रसः ॥ २ ॥

a) छां 4-10-5 (प्राणो ब्रह्म, कं ब्रह्म, खं ब्रह्म); वृ 3-7-2 वायुर्वै गौतम तत् सूत्रम्.

अथामूर्तम् । वायुश्वान्तरिक्षं च । एतदमृतम् । एतद्यत् । एतत् त्यम् । तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत् एतस्य त्यस्यैष रसो य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः । त्यस्य ह्येष रसः । इत्याधिदैवतम् ॥ ३ ॥

1) Some Mss read त्यत् (for त्यम्); cp वृ 3-9-9 त्यदित्याक्षते. —2) v. l. आधिदेवतम्.

अथाध्यात्मम् । इदमेव मूर्तं यदन्यत् प्राणाच्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाशः । एतन्मर्त्यम् । एतत् स्थितम् । एतत् सत् । तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत् एष रसो यच्चक्षुः । सतो ह्येष रसः ॥ ४ ॥

a) Case of pendant nominative; तस्मात् after आकाश is understood.

अथामूर्तं प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाशः । एतदमृतम् । एतद्यत् । एतत् त्यत् । तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत् एतस्य त्यस्यैष रसो योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः । त्यस्य ह्येष रसः ॥ ५ ॥

तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपम् । यथा माँहारजनं वासो यथा पाण्डूविकं
यथेन्द्रगोपो यथाऽग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं यथा सकृद्विद्युत्तम् । सकृद्विद्युत्तेव ह वा अस्य
श्रीर्भवति य एवं वेद । अथात आदेशो नेति नेति । न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्
परमास्ति । अथ नामधेयः सत्यस्य सत्यमिति । प्राणा वै सत्यम् । तेषामेव
सत्यम् ॥ ६ ॥

a) Cp कात्यायन on पा 4.2.24 हरिद्रामहारजनाभ्यामत्र वक्तव्यः. —b) The word
is पाण्डु and not पाण्डु; शब्दा 5.3.5-21 अथैनं पाण्डुं परिधायति; cp वेत्सन्तर-जातक 6.500
इन्द्रगोपकवण्णाभा गन्धारा पण्डुकम्बला; cp पा 4.2.11 पाण्डुकम्बलादिनिः. —c) Cp के 4.4;
छां 8.4.2 सकृद्विधातः. —d) बृ 3.9.26; 4.2.4; 4.4.22; 4.5.15; के 1.5. —e)
बृ 2.1.20.

॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः — उद्यास्यन् वा अरेऽहमस्मात् स्थानादस्मि । इन्त
तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति ॥ १ ॥

Cp in general बृ 2.4 with बृ 4.5 for the general motive; cp बृ 2.4.1-4
with क 1.26-29 and मे 1.

a) अन्त (*settlement*); is it used in the same sense in अण्वन्त
in बृ 4.1.1; वेदान्त in मुं 3.2.6; श्वे 6.22; गी 15.15 ?

सा होवाच मैत्रेयी—यन्तु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात् कथं
तेनामृता स्यामिति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते
जीवितं स्यात् । अमृतत्वस्य तु नाऽऽशस्ति वित्तेनेति ॥ २ ॥

1) नु Dropped in माष्यंदिन. —2) बृ 4.5.3 adds आहो नेति after अमृता.

a) मनु 2.105 वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके.

सा होवाच मैत्रेयी—येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्याम् । यदेव भगवान् वेद
तदेव मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥

1) v. l. भगवन् वेत्य. —2) v. l. विब्रूहि.

स होवाच याज्ञवल्क्यः—प्रिया वतारे नः सती प्रियं भापसे । एद्यास्स्य ।
व्याख्यास्यामि ते । व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥ ४ ॥

1) v. 1. आस्व (माध्यंदिन). —2) माध्यंदिन adds ब्रवीतु भगवानिति.

a) ऐवा 3-2 कुमारं जातं संवदन्त उप वै शुश्रूषते नि वै ध्यायतीति; वृ 2-4-5 निदिध्यासितव्यः.

स होवार्च—न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्मं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयि । आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम् ॥ ५ ॥

1) माध्यंदिन adds याज्ञवल्क्यः after उवाच. —2 -- 2) Deussen proposes to place this concluding portion at the end of the 6th कण्डिका.

a) ब्रह्म-क्षत्र; cp क 1-157-2 घृतेन नो मधुना क्षत्रमुक्षतम्; अस्माकं ब्रह्म घृतनामु जिन्वतम् (the first occurrence of the pair ब्रह्म-क्षत्र although in a different sense); अ 9-7-9 ब्रह्म च क्षत्रं च श्रोणी; 12-5-8 ब्रह्म च क्षत्रं च राष्ट्रं च विश्वश्च; वासं 30-5 ब्रह्मणे ब्राह्मणं क्षत्राय राजन्यं मरुद्भ्यो वैश्यं तपसे रुद्रम्; ऐवा 7-19 यज्ञं सृष्टेमनु ब्रह्मक्षत्रे असृज्येताम्; क 2-25 यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च. —b) Cp वृ 4-5-6 (आत्मनि सत्त्वे दृष्टे etc. —locative absolute construction). —c) छां 6-1-3; 8-7-1; वृ 3-7-3; 4-3-23; मुं 1-1-3.

ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनो ब्रह्म वेद । क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः क्षत्रं वेद । लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो लोकान् वेद । देवास्तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो देवान् वेद । भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो भूतानि वेद । सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः सर्वं वेद । इदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा ॥ ६ ॥

a) क 8-1-15 महे चन त्वामद्विषः पशु शुल्काय देयाम्.

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्शब्दाञ्शक्नुयाद् ग्रहणाय । दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥

Contrast the similes in बृ here with those of छां 6.1 (मृत्पिण्ड, लोहमणि and नखनिकृन्तन).

a) क 6.47.31 केतुमद्वन्दुभिर्वावदीति. —b) Cp बृ 2.4.12 न हास्योद्ग्रहणायेव स्यात्. —c) वासं 30.19 शब्दायाडम्बरावातम्, महसे वीणावादम्...अत्रास्पाय शंसधम्. The sarinbitā seems to be the source of the दृष्टान्तः here !

स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्याञ्शब्दाञ्शक्नुयाद् ग्रहणाय, शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याञ्शब्दाञ्शक्नुयाद् ग्रहणाय, वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

स यथाऽऽर्द्धेधायेरभ्याहितात् पृथग्धूर्मा विनिश्चरन्त्येवं वा' अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसं इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि । अस्यैवैतानि' निःश्वसितानि ॥ १० ॥

1) व. 1. निःश्वसितम्. —2) मार्थादिन adds सर्वाणि after एतानि.

a) बृ 4.5.11; मै 6.32. —b) बृ 2.4.12. —c) बृ 5.13.1-4; 6.1.14-16; 6.4.18; छां 7.1.2; मुं 1.1.5.

स यथा सर्वासामपां समुद्रं एकार्येनम् । एवं सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम् । एवं सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनम् । एवं सर्वेषां रसानां जिह्वेकायनम् । एवं सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनम् । एवं सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनम् । एवं सर्वेषां संकल्पानां मन एकायनम् । एवं सर्वासां विद्यानां हृदयमेकायनम् । एवं सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनम् । एवं सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनम् । एवं सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनम् । एवं सर्वेषामध्वना पादावेकायनम् । एवं सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥ ११ ॥

1) विद्या and वेद interchange their place in the मार्थादिन. —2) पादौ follows हस्तौ in मार्थादिन.

a) क 2.35.3 समानमूर्ध्वं नयः पुनन्ति; 7.49.2 समुद्रायो आपः; छां 6.10.1; मुं 3.2.8; प्र 6.5; गी 2.7.1 समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत्. —b) In this series, which is

long enough, आत्मन् as the एकाग्रम् of all the इन्द्रियसु is left to be inferred, which, however, is made explicit in the following . बृ 1 47, छा 8 12 4-5, कौ 3 4, के 1 2

स यथा सैन्धवस्विलर्ष्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत न हास्योद्ग्रहणायेव स्यात् । यतो यतस्त्वाददीत लवणमेव । एवं वा अर इदं महद् भूतमनन्तमपारं विज्ञानं धन एव । एतेभ्यः भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति । न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यरे ब्रवीमि । इति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

1) माध्यदिन reads न अह अस्य etc.

a) क 6 28 2 अभिने खिल्ये निदधाति देवयुम्, 10 142 3 उत खिल्या उर्वराणां भवन्ति
—b) छा 6 13 (लवणम् यथा विलीनमेत), बृ 4 5 13 —c) Cp जीवघन in प्र 5 5
—d) Cp छा 6 9 2 (ते यथा तत्र . न विवेकं लभन्ते...सति सपय न विदुः), मनु 1 49
अन्तं सज्ञा भवन्त्येते

सा होवाच मैत्रेयी—अत्रैव मा भगवानमृष्युर्हन् प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति । स होवाच—न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीमि । अलं वा अर इदं विज्ञानाय ॥ १३ ॥

1) माध्यदिन adds याज्ञवल्क्य after होवाच

a) बृ 3 5 1, 4 5 14, ई 7, क 2 6, प्र 2 3 —b) छा 8 11 1.

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं जिघ्रति, तदितर इतरं पश्यति, तदितर इतरं शृणोति, तदितर इतरमभिवर्दति तदितर इतरं मनुते, तदितर इतरं विजानाति । यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं जिघ्रेत् तत् केन कं पश्येत् तत् केन कं शृणुयात् तत् केन कं मभिवर्देत् तत् केन कं मनुते तत् केन कं विजानीयात् । येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् । विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥ १४ ॥

1) माध्यदिन interchanges जिघ्रति and पश्यति —2) माध्यदिन interchanges शृणोति and जिघ्रति

a) बृ 3 4 2; 4 3 7; 4 3 31; 4 4 19

॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु । यथायमस्यां पृथिव्या तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १॥

Op in general तै 2.1; ऐ 1.1; also cp वृ 2.5.1-10 with वृ 2.1.2-8; and also with वृ 3.7.

इमा आपः सर्वेषां भूतानां मधु । आसामपाः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमास्वप्सु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मः रैतसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ २ ॥

अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं वाङ्मयस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ३ ॥

अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ४ ॥

अयमादित्यः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं चाक्षुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ५ ॥

इमा दिशः सर्वेषां भूतानां मधु । आसां दिशाः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मः श्रौत्रः मातिथुत्कस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ६ ॥

1) मार्क्यंदिन interchanges this section with the next.

अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य चन्द्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ७ ॥

इयं विद्युत् सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यै विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्यां विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं तैजसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ८ ॥

अयं स्तनायित्नुः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य स्तनायित्नोः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् स्तनायित्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मः शाब्दः सौवरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ९ ॥

अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्याकाशस्य सर्वाणि भूतानि मधु ।
यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मः हृद्याकाशस्तेजोमयोऽ-
मृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १० ॥

1) This section occurs between आग्नि and वायु in माध्यंदिन. See above.

अयं धर्मः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु ।
यश्चायमस्मिन् धर्मे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मः धर्मस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ११ ॥

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु ।
यश्चायमस्मिन् सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मः सत्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १२ ॥

इदं मानुषं सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु ।
यश्चायमस्मिन् मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मः मानुषस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १३ ॥

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चाय-
मस्मिन्नात्मानि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव
स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १४ ॥

स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां राजा । तद्यथा
रथनाभौ च रथनेभौ चाराः सर्वे समर्पिताः । एवमेवास्मिन्नात्मानि सर्वाणि भूतानि
सर्वे देवाः सर्वे लोकाः सर्वे प्राणाः सर्व एत आत्मानः समर्पिताः ॥ १५ ॥

1) भूतानि and प्राणाः interchange places in माध्यंदिन.

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङ्वाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदपिः पश्यन्नवोर्चत्—
तद्वा नरा सनये दंस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यर्तुनं दृष्टिम् ।
दध्यङ्ङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णां प्र यदीमुवाचेति ॥ १६ ॥

a) क 1.116.12. —b) क 1.38.14 मिमीहि श्लोकमात्स्ये पर्जन्य इव ततनः; ऋ
6.38.2 घोषादिन्द्रस्य तन्याति ब्रुवाणः; 8.21.18 पर्जन्य इव ततनस्त्रि बृहत्या.

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङ्वाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदपिः पश्यन्नवोर्चत्—
आथर्वणायाश्विनौ दधीचेऽद्वयं शिरः मत्यैरयतम् ।

स वा मधु प्र वोचदतायन् त्वाष्ट्रं यद्वत्तावपिकक्ष्यं वामिति ॥ १७ ॥

a) ऋ 1.117.22.

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदपिः पश्यन्नवोचत् —
पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः ।

पुरः स पक्षी^१ भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति ॥

स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्णं पुरिशयः । नैनेन किंचनानाट्टतम् । नैनेन
किंचनासंष्टतम् ॥ १८ ॥

a) Source ? —b) तैत्ति 3.12.9.7 हिष्मयः शकुनिर्वह नाम. —c) छां 6.3.3;
ऐ 1.3.12; 3.3; मुं 2.1.7.

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदपिः पश्यन्नवोचत् —
रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।

इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेति ॥

अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च । तदेतद् ब्रह्मा-
पूर्वमनपरमनन्तरमब्राह्मम् । अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः । इत्यनुशासनम् ॥ १९ ॥

a) ऋ 6.47.18. —b) Cp बृ 3.8.8; 4.2.4; छां 7.25; मै 6.17. —c) तैत्ति
3.12.9.7 नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं सवन्निभूमात्मानं संपराये.

॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

अथ वक्षः । पौतिमाप्यो गौपवनात् । गौपवनः पौतिमाप्यात् । पौतिमाप्यो
गौपवनात् । गौपवनः कौशिकात् । कौशिकः कौण्डिन्यात् । कौण्डिन्यः शाण्डिल्यात् ।
शाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च । गौतमः — ॥ १ ॥

आग्निवेश्यात् । आग्निवेश्यः शाण्डिल्याच्चानभिम्लाताच्च । अनभिम्लात
आनभिम्लातात् । आनभिम्लात आनभिम्लातात् । आनभिम्लातो गौतमात् । गौतमः
सैतवप्राचीनयोग्याभ्याम् । सैतवप्राचीनयोग्यौ पाराशर्यात् । पाराशर्यो भारद्वाजात् ।
भारद्वाजो भारद्वाजाच्च गौतमाच्च । गौतमो भारद्वाजात् । भारद्वाजः पाराशर्यात् ।
पाराशर्यो वैजवापायनात् । वैजवापायनः कौशिकायने । कौशिकायनिः — ॥ २ ॥

घृतकौशिकात् । घृतकौशिकः पाराशर्यायणात् । पाराशर्यायणः पाराशर्यात् ।
पाराशर्यो जातूकर्पात् । जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्च । आसुरायणस्त्रैवणे ।

अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्याकाशस्य सर्वाणि भूतानि मधु ।
यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मः हृद्याकाशस्तेजोमयोऽ-
मृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १० ॥

1) This section occurs between अग्नि and वायु in माध्यंदिन. See above.

अयं धर्मः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु ।
यश्चायमस्मिन् धर्मे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं धर्मस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ११ ॥

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु ।
यश्चायमस्मिन् सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सत्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १२ ॥

इदं मानुषं सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु ।
यश्चायमस्मिन् मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानुषस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १३ ॥

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चाय-
मस्मिन्नात्मानि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव
स योऽयमात्मा । इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १४ ॥

स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां राजा । तद्यथा
रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिताः । एवमेवास्मिन्नात्मानि सर्वाणि भूतानि
सर्वे देवाः सर्वे लोकाः सर्वे प्राणाः सर्व एत आत्मानः समर्पिताः ॥ १५ ॥

1) भूतानि and प्राणाः interchange places in माध्यंदिन.

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदपिः पश्यन्नवोर्चत्—
तद्वां नरा सनये दंस उग्रमात्रिष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् ।
दध्यङ्ङ ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णां प्र यदीमुवाचेति ॥ १६ ॥

a) क 1-116-12. —b) क 1-38-14 मिमीहि श्लोकमास्ये पर्जन्य इव ततनः; क
6-38-2 घोषादिन्द्रस्य तन्यति ब्रुवाणः; 8 21-18 पर्जन्य इव ततनद्वि वृष्ट्या.

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदपिः पश्यन्नवोर्चत्—
आथर्वणायाश्विनौ दधीचेऽव्यं शिरः प्रत्यैरयतम् ।

स वां मधु प्र वोचद्वतायन् त्वाष्ट्रं यद्वत्सावपिरुक्षं वामिति ॥ १७ ॥

a) क 1-117-22.

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदपिः पश्यन्नवोचत् —
पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः ।

पुरः स पक्षी^० भूत्वा पुरः पुरुष आंविशदिति ॥

स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्णं पुरिशयः । नैनेन किंचनानावृतम् । नैनेन
किंचनासंवृतम् ॥ १८ ॥

a) Source? —b) तैत्रा 3-12-9-7 हिष्मयः शकुनिर्बल नाम —c) छां 6-3-3;
ऐ 1-3-12; 3-3; मुं 2-1-7.

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदपिः पश्यन्नवोचत् —
रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।

इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेति ॥

अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च । तदेतद् ब्रह्मा-
पूर्वमनपरमनन्तरमज्ञात् । अयमात्मा ब्रह्म सर्वार्तुभूः । इत्यनुशासनम् ॥ १९ ॥

a) क 6-47-18. —b) Cp बृ 3-8-8; 4-2-4; छां 7-25; मै 6-17. —c) तैत्रा
3-12-9-7 नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं सर्वाणिभूमात्मानं संपराये.

॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

अथ वक्षः । पौतिमाप्यो गौपवनात् । गौपवनः पौतिमाप्यात् । पौतिमाप्यो
गौपवनात् । गौपवनः कौशिकात् । कौशिकः कौण्डिन्यात् । कौण्डिन्यः शाण्डिल्यात् ।
शाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च । गौतमः — ॥ १ ॥

आग्निवेश्यात् । आग्निवेश्यः शाण्डिल्याच्चानभिम्लाताच्च । अनभिम्लात
आनभिम्लातात् । आनभिम्लात आनभिम्लातात् । आनभिम्लातो गौतमात् । गौतमः
सैतवमाचीनयोग्याभ्याम् । सैतवमाचीनयोग्यौ पाराशर्यात् । पाराशर्यो भारद्वाजात् ।
भारद्वाजो भारद्वाजाच्च गौतमाच्च । गौतमो भारद्वाजात् । भारद्वाजः पाराशर्यात् ।
पाराशर्यो वैजवापायनात् । वैजवापायनः कौशिकायनेः । कौशिकायनिः — ॥ २ ॥

घृतकौशिकात् । घृतकौशिकः पाराशर्यायणात् । पाराशर्यायणः पाराशर्यात् ।
पाराशर्यो जातूकर्ण्यात् । जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्च । आसुरायणस्त्रैवणेः ।

त्रैवाणिरौपजन्धनेः । औपजन्धनिरासुरेः । आसुरिर्भारद्वाजात् । भारद्वाज आत्रेयात् ।
आत्रेयो माण्डेः । माण्डिगौतमात् । गौतमो गौतमात् । गौतमो वात्स्यात् । वात्स्यः
शाण्डिल्यात् । शाण्डिल्यः कैशोर्यात् काप्यात् । कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात् ।
कुमारहारितो गालवात् । गालवो विदर्भीकौण्डिन्यात् । विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो
वाभ्रवात् । वत्सनपाद्वाभ्रवः पथः सौभरात् । पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसात् ।
अयास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रात् । आभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपाच्चाष्ट्रात् । विश्वरूप-
स्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्याम् । अश्विनौ दधीच आथर्वणात् । दध्यङ्ङथर्वणोऽथर्वणो दैवात् । अथर्वा
दैवो मृत्योः प्राध्व२सनात् । मृत्युः प्राध्व२सनः प्रध्व२सनात् । प्रध्व२सन एकर्षेः ।
एकर्षिर्विप्रचित्तेः । विप्रचित्तिर्व्यष्टेः । व्यष्टिः सनारोः । सनारुः सनातनात् । सनातनः
सनगात् । सनगः परमेष्ठिनः । परमेष्ठी ब्रह्मणः । ब्रह्म स्वयंभु । ब्रह्मणे नमः ॥ ३ ॥

Proper names differ in the माध्यंदिन version of the वंश.

॥ इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे । तत्र ह कुरूपञ्चालानां ब्राह्मणा
अभिसमेता बभूवुः । तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव — कः स्विदेपां
ब्राह्मणानामनूचानतम इति । स ह गवा२सहस्रमवरुरोध । दर्शदश पादा एकैकस्याः
शृङ्गन्योरावद्धा बभूवुः ॥ १ ॥

Op in general शत्रा 10-6-1; जैत्रा 2-76f; छां 1-10-11; 5-11-24.

a) शत्रा 11-6-2-1 जनको ह वै वैदेहो ब्राह्मणैर्धावियाग्निः समाजगाम श्वेतकेतुनारणेयेन
सोमशुम्पिणा सात्ययज्ञिना याज्ञवल्क्येन । तान् होवाच — कथं कथं अग्निहोत्रं जुहुयेति; बृ 2-1-1; 5-14 8.
—b) जैत्रा 2-76 कुरूपञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमाजगमुः; बृ 3 9-20; कौ 4-1; जै 3-30 6; 4-6 2.
—c) क 10-75-1 प्र सप्तसप्त त्रेधा हि चक्रमुः; 10-55-3 पञ्च देवान् ऋतुशः सप्तसप्त; 3 55-18
पोल्हा युक्ताः पञ्चपञ्चा वहन्ति.

तान् होवाच — ब्राह्मणा भगवन्तो यो धो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजैतामिति ।
ते ह ब्राह्मणा न दधृवुः । अथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाच — एताः
सोम्योदज सामश्रवाः इति । ता होवाचकैर । ते ह ब्राह्मणाश्चक्रुः — कथं नो
ब्रह्मिष्ठो जुवीतेति । अथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताऽश्वलो बभूव । स हैनं पप्रच्छ —
त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसीः इति । स होवाच — नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय
कुर्मो गोमाता एव वयं२स्म इति । त२ ह तत एव प्रष्टुं दध्रे होताऽश्वलः ॥ २ ॥

1) माध्यंदिन adds नु after कथम्.

a) तैसं 2-6-8-7 नहि ब्राह्मणस्योदरं किञ्चन हिनास्ति बृहस्पतेर्ब्रह्मणेति स हि ब्रह्मिष्ठः; प्र 3-2; comparative ब्रह्मीयान्; तैसं 2-5 8-3 नृमेधश्च परुच्छेपश्च ब्रह्मवायमवदेताम्—अस्मिन् दारात्रार्द्धे अग्निं जनयाव—यतरो नौ ब्रह्मीयान् इति ब्रह्मवायमवदेताम्. —b) बृ 3-7-1 ब्रह्मगविरुदजसे; cp प 3 3-69 समुदोरजः पशुषु. —c) छां 4-3-5; 4-4-5; 8-15-1. —d) क 10-67-4 बृहस्पतिस्तमसि ज्योतिरिच्छन् उदुस्त्रा आकर्वि हि तिस्र आवः.

याज्ञवल्क्येति होवाच — यदिदं सर्वं मृत्युनाऽऽप्नोति सर्वं मृत्युनाऽभिपन्नं केन यजमानो मृत्योराप्तिमितिमुच्यत इति । होत्रित्विजाऽग्निर्ना वाचा । वाग् वै यज्ञस्य होता । तथेयं वाक् सोऽयमग्निः । स होता स मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥ ३ ॥

In general cp बृ 3-1-3-6 with छां 3-13-1-6; छां 5-19-23; तै 1-7.

1) प. 1. सा.

a) छां 4-16-2 वाचा होताऽध्वर्युर्ब्रह्माता अन्यतराम्.

याज्ञवल्क्येति होवाच — यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तं सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नं केन यजमानोऽहोरात्रयोराप्तिमितिमुच्यत इति । अध्वर्युणा त्विजा चक्षुषादित्येन । चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्युः । तद्यदिदं चक्षुः सोऽसावादित्यः । सोऽध्वर्युः स मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥ ४ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच — यदिदं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नं केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोराप्तिमितिमुच्यत इति । उद्गात्र-त्विजा वायुना प्राणेन । प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता । तद्योऽयं प्राणः स वायुः स उद्गाता । स मुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥ ५ ॥

1) माध्यंदिन changes the order of उद्गाता and ब्रह्मा, कण्व practice is borne out by क 10-71-11 ऋचां त्वः...गायत्रं त्वः...ब्रह्मा त्वः...यज्ञस्य मात्राम् .. उ त्वः.

याज्ञवल्क्येति होवाच — यदिदमन्तरिक्षमनारिम्बणामिव केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इति । ब्रह्मण त्विजा मनसा चन्द्रेण । मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा । तद्यदिदं मनः सोऽसौ चन्द्रः स ब्रह्मा स मुक्तिः साऽतिमुक्तिरित्यतिमोक्षाः । अथ संपदः ॥ ६ ॥

a) छां 2-9-4 तान्यन्ताक्षिज्ज्वास्वणानि. —b) छां 4-16-2. —c) बृ 3-1-3; के 1-2.

याज्ञवल्क्येति होवाच — कतिभिरयमद्यग्भिर्होतास्मिन् यज्ञे करिष्यतीति । तिस्रभिरिति । कतमास्तास्तिस्र इति । पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया । किं ताभिर्जयतीति । यत्किंचेदं प्राणभृदिति ॥ ७ ॥

1) माघ्यांदिन reads पृथिवीलोकमेव पुरोनुवाक्या जयति, अन्तरिक्षलोकं याज्या, ब्रूलोकं शस्यया.

α) वासं 20-12 पुरोनुवाक्या याज्याभिः, याज्या वषट्कारैः; ऐत्रा 1-4 आग्नावैष्णवस्य हविषो याज्यानुवाक्ये भवतः.

याज्ञवल्क्येति होवाच — कत्ययमद्यध्वर्युरस्मिन् यज्ञ आहुतीर्होष्यतीति । तिस्र इति । कतमास्तास्तिस्र इति । या हुता उज्ज्वलन्ति या हुता अतिनेदन्ते या हुता अधिशेरते । किं ताभिर्जयतीति । या हुता उज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति । दीप्यत इव हि देवलोकः । या हुता अतिनेदन्ते पितृलोकमेव ताभिर्जयति । अतीव हि पितृलोकः । या हुता अधिशेरते मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयति । अथ एव हि मनुष्यलोकः ॥ ८ ॥

1) माघ्यं reads अतिनेदन्ति. — 2) पितृलोक and मनुष्यलोक interchanged in माघ्यांदिन.

α) तैसं 1-6-8-1 तदाहुयति वा एता वर्षे नेदन्ति, अति वाचं मनो वाचैता नातिनेदन्तीति; ऐत्रा 6-32 छन्दसां वै पठेनाह्वाणानां रसोऽत्यनेदत्.

याज्ञवल्क्येति होवाच — कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायतीति । एकयेति । कतमा सैकेति । मन एवेति । अनन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वे देवाः । अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ ९ ॥

1) माघ्यांदिन reads गोपायिष्यतीति.

याज्ञवल्क्येति होवाच — कत्ययमद्योद्गातास्मिन् यज्ञे स्तोत्रियाः स्तोप्यतीति । तिस्र इति । कतमास्तास्तिस्र इति । पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया । कतमास्ताः । या अध्यात्मामिति । प्राण एव पुरोनुवाक्याऽपानो याज्या व्यानः शस्यया । किं ताभिर्जयतीति । पृथिवीलोकमेव पुरोनुवाक्या जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्या ब्रूलोकः शस्यया । ततो ह होताऽञ्चल उपराम ॥ १० ॥

1) माघ्यांदिन adds, after तृतीया, इत्यधिदेवतम् । अथाप्यात्मम्. — 2) माघ्यांदिन substitutes यत्किंचेदं प्राणभृदिति for this.

॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

अथ हैनं जास्तकारव आर्तभागः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच कति ग्रहाः
कत्यतिग्रहा इति । अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति^१ । ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः
कतमे त इति ॥ १ ॥

1) Omitted by माय्यंदिन.

a) छां 7.26.2 (ग्रह = ग्रंथि); क 6.15. —b) अतिग्रह is the same as
अतिग्राह in the following paragraphs; पा 5.4.46 अतिग्रहाव्ययनक्षेपेषु... —c) Ten
indriyas, cp बृ 2.4.11.

प्राणो वै ग्रहः । सोऽपानेनातिग्राहेण गृहीतः । अपानेन हि गन्धा-
ज्जिघ्रति ॥ २ ॥

1) माय्यंदिन reads गन्धेन. —2) माय्यंदिन reads प्राणेन. Cp श्रवा 10.5.2.15 न
प्राणेन गन्धं विजानाति.

वाग्वै ग्रहः । स नाम्नाऽतिग्राहेण गृहीतः । वाचा हि नामान्यभि-
वेदति ॥ ३ ॥

1) माय्यंदिन interchanges 3.2.3 with 3.2.4.

जिह्वा वै ग्रहः । स रसेनातिग्राहेण गृहीतः । जिह्वया हि रसान्
विजानाति ॥ ४ ॥

चक्षुर्वै ग्रहः । स रूपेणातिग्राहेण गृहीतः । चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥

श्रोत्रं वै ग्रहः । स शब्देनातिग्राहेण गृहीतः । श्रोत्रेण हि शब्दान्
शृणोति ॥ ६ ॥

मनो वै ग्रहः । स कामेनातिग्राहेण गृहीतः । मनसा हि कामान् कामयते ॥ ७ ॥

हस्तौ वै ग्रहः । स कर्मणाऽतिग्राहेण गृहीतः । हस्ताभ्यां हि कर्म
करोति ॥ ८ ॥

त्वग्वै ग्रहः । स स्पर्शेनातिग्राहेण गृहीतः । त्वचा हि स्पर्शान् वेदयते । इत्येतेऽष्टौ
ग्रहा अष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥

1) माय्यंदिन drops एते.

याज्ञवल्क्येति होवाच—यदिदं सर्वं मृत्योरन्नं का स्विन् सा देवता यस्या
मृत्युरन्नमिति । आग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्नम् । अप पुनर्मृत्युं जयति^१ ॥ १० ॥

1) माघ्यादिन adds after this य एवं वेद as in बृ 1.2.7 and 3.3.2.

a) श्रुता 10.6.1.4ff; बृ 1.2.7.

याज्ञवल्क्येति होवाच — यत्रायं पुरुषो म्रियत उदस्मात् प्राणाः कामन्त्याहो ३
नेति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । अत्रैव समवनीयन्ते । स उच्छ्वयति । आध्मायति ।
आध्मातो मृतः शेते ॥ ११ ॥

1) The कण्डिका 11 & 12 interchange places in माघ्यादिन. —2) The
प्लुत mark absent in माघ्यादिन. —3) माघ्यादिन has, before अत्रैव, न तस्मात् प्राणा
उत्क्रामन्ति. —4) माघ्यादिन adds after this ब्रह्मैव सत् ब्रह्माप्येति. Contrast this with बृ
4.4.2 तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनुत्क्रामति.

याज्ञवल्क्येति होवाच — यत्रायं पुरुषो म्रियते किमेनं न जहातीति । नामेति ।
अनन्तं वै नामानन्ता विश्वे देवाः । अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ १२ ॥

a) बृ 1.6.1; छां 7.1.3.

याज्ञवल्क्येति होवाच — यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति धातं प्राणश्चक्षुरा-
दित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मौपश्रीर्लोमानि वनस्पतीन्केशा
अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते कायं तदा पुरुषो भवतीति । आहर सोम्य हस्तमार्त-
भार्गं । आवाभेवैतस्य वेदिष्यावो न नावेतत् सजन इति । तौ होत्क्रम्य मन्त्रयांचक्राते ।
तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुः । अर्थं यत् प्रशशंसतुः कर्म हैव तत् प्रशशंसतुः ।
पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति । ततो ह जारत्कारव आर्तभाग
उपरराम ॥ १३ ॥

1) माघ्यादिन reads सौम्य. —2) माघ्यादिन adds इति होवाच. —3) माघ्यादिन
reads आवम्. Cp श्रुता 4.1.5-10 केनावमसर्वो स्वः; जैत्रा 1.145 आवञ्च निधनाभ्यां विवहावहा
इति; cp युवम् in क. —4) माघ्यादिन reads एतत् for एतस्य. —5) माघ्यादिन reads
अथ ह यत्.

a) ई 17. —b) Cp Buddhist extinction of individuality. —c) आवम्...
वेदिष्यावः; cp अ 4.16.2 द्वौ संनिपय यन्मन्त्रयेते राजा तद्वेद वरुणस्तृतयिः; काशिका on पा 5.4.7
अपदक्षीणो मन्त्रः । यो ह्याम्यमेव क्रियते न बहुभिः. —d) Origin of the Buddhist theory
of *lamma*. —e) Upaniṣadic theory of good and evil (based on *karman*); cp
क 10.117.9 यमयोश्चित् न समा बीर्षाणि; बृ 4.4.3, 5 यथाकारी यथाचारी तथा भवति; छां
5.10.5; क 3.7 संसारं चाधिगच्छति; श्वे 6.16 संसारमोक्षस्थितिवन्धहेतुः; मै 1.4; गी 6.40 न हि
कल्याणकृत्...दुर्गतिं तात गच्छति; 6.43 बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम्.

॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिः पमच्छ — याज्ञवल्क्येति होवाच — मद्रेर्षु चरकाः पर्यव्रजाम । ते पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहानैम । तस्यासीद् दुहिता गन्धर्वगृहीता । तमपृच्छाम कोऽसीति । सोऽब्रवीत् सुधन्वाऽऽङ्गिरस इति । तं यदा लोकानामन्तान-पृच्छाम । अथैनमब्रूम—क्व पारिक्षिता अभवन्निति^१ । क्व पारिक्षिता अभवन् । स त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य । क्व पारिक्षिता अभवन्निति ॥ १ ॥

1) माध्यंदिन transfers इति after the repeated sentence (क पारिक्षिता अभवन्) and rightly. —2) माध्यंदिन substitutes तत् for सः; वृ 3-3 and 7 appear to be two versions of the same original; cp cosmography in वृ 3-3 with that in छं 3-19.

a) वृ 3-7-1. —b) ऐवा 8-21 तुरः कावयेयो जनमेजयं पारिक्षितमभिषिषेच.

स होवाच — उवाच वै सः । अगच्छन् वै ते तैश्चान्नाश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । क न्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । द्वाविंशत् वै देवरथाह्वान्ययं लोकः । त९ समन्तं पृथिवी द्विस्तावत् पर्येति । ताम्र समन्तं पृथिवी द्विस्तावत् समुद्रः पर्येति । तद्यावती ध्रुवस्य धारा यावद्वा मक्षिकायाः पत्रं तावानन्तरेणाकाशस्तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे^० प्रायच्छत् । तान् वायुरात्मनि धित्वा तन्नागमयद्यन्नाश्वमेधयाजिनोऽभवन्निति । एवमिव वै स वायुमेव प्रशशस् तस्माद्वायुरेव व्याष्टिर्वायुः समाष्टिः । अप पुनर्मृत्युं जयति^० य एवं वेद । ततो ह भुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम ॥ २ ॥

1) माध्यंदिन reads तत् after सः. —2) माध्यंदिन reads तत्र for तत्. —3) माध्यंदिन reads समन्तं लोकं द्विस्तावत् पृथिवी. —4) माध्यंदिन drops समन्तम्. —5) माध्यंदिन substitutes पारिक्षिताः for अश्वमेधयाजिनः. —6) माध्यंदिन reads सर्वमायुरेति after जयति.

a) Three concentric circles having each the diameters 32, 128 and 256 units make altogether the diameter 416 units.

The calculations are to be made thus:—

अयं लोकः has the diameter of 32 (i. e. the radius is 16); beyond this the पृथिवी is double the diameter of अयं लोकः i. e. $2 \times 32 = 64$ (i. e. the diameter of the पृथिवी would be $2 \times (16 + 64) = 160$); beyond the पृथिवी the समुद्र extends twice the size of पृथिवी i. e. $2 \times 64 = 128$; so the diameter of the world will be $2 \times (16 + 64 + 128) = 416$ units

—b) क 3-14. —c) वृ 5-10 (स वायुमागच्छत्); 5-15; ई 15-18. —d) वृ 3-7-2 (वायुर्वै गौतम तत् सूत्रम्).

॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

अथ हैनमुपस्तथाक्रायणः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच — यत् साक्षादपरो-
क्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेति । एष त आत्मा सर्वान्तरः ।
यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरः । योऽपानेनापानीति स त आत्मा
सर्वान्तरः । यो व्यानेन व्यानीति स त आत्मा सर्वान्तरः । य उदानेनोदानिति स
त आत्मा सर्वान्तरः । एष त आत्मा सर्वान्तरः ॥ १ ॥

1) माध्यंदिन interchanges वृ ३-४ and वृ ३-५. —2) माध्यंदिन reads
(correctly) अपानिति, व्यनिति and उदानिति. —3) माध्यंदिन adds after this यः
समानेन समनिति सः; स instead of एष above.

a) वृ ३-५.

स होवाचोपस्तथाक्रायणः — यथा विब्रूयादसौ गौरसावश्च इत्येवमेवैतद्
व्यपदिष्टं भवति । यदेव साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेति ।
एष त आत्मा सर्वान्तरः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः । न ह्येदं पश्येः । न
श्रुतेः श्रोतारः, शृणुयाः । न मतेर्मन्तारं मन्वीथाः । न विज्ञातेर्विज्ञातारं वि-
जानीयाः । एष त आत्मा सर्वान्तरः । अतोऽन्यदतिम् । ततो होपस्तथाक्रायण
उपरराम ॥ २ ॥

1) माध्यंदिन reads यथा वै ब्रूयात् instead of यथा विब्रूयात्. —2) Omitted
in माध्यंदिन.

a) वृ २-४-१४; ४-२-४; छां ६-८-१६. —b) वृ ३-७-२३; ३-८-११; ४-४-२. —c)
Therefore आर्तम् means शोकम्, मोहम्, जरां and मृत्युम्. Cp वृ ३-५-१; ३-७-२३.

॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

अथ हैनं कहोलः कौपीतकेयः पप्रच्छ — याज्ञवल्क्येति होवाच । यदेव
साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेति । एष त आत्मा सर्वान्तरः ।
कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः । योऽज्ञानायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति एतं
वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैपणायाश्च विचैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थायाय
भिक्षाचर्यं चरन्ति । या होव पुत्रैपणा सा विचैपणा या विचैपणा सा लोकैपणा । उभे
होते एपणे एव भवतः । तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठामेत् । बाल्यं
च पाण्डित्यं च निर्विद्याय मुनिः । अमौनं च मौनं च निर्विद्याय ब्राह्मणः । स ब्राह्मणः

केन स्याद् येन स्यात् तेनेदृश एव । अतोऽन्यदार्तम् । ततो ह कहोलः कौपीतकेय
उपरराम ॥ १ ॥

1) माघ्यादिन reads कहोडः. —2) एव dropped in माघ्यादिन. —3) माघ्यादिन
reads पण्डितः. —4) माघ्यादिन adds भवति after एव. —5) Dropped in माघ्यादिन,
which reads य एवं वेद instead.

a) बृ ३.४.१. —b) Basis of छां ८.१.५ एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको
विजिह्वतोऽपिपासः and of छां ८.५.१. —c) ई ७. —d) बृ ४.४.२२; गौका १.९
आत्मकामस्य का स्पृहा. —e) For explanation of एषणा (काम), see बृ १.४.१७
(सोऽकामयत...नेच्छंश्चन अतो भूयो विन्देत्); एषणा in पा ८.१.४३ नन्वित्यनुत्तैषणायाम्. —f) Cp
the pairs पाक and धीर in ऋ १.१६.४.२१ स मा धीरः पाकमत्रा विवेश; बाल and धीर in क
४.२ पराचः कामाननुयन्ति बालाः...अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा...; बाल and पण्डित in गी ५.४
सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः; Matthew १८-३ "Become as little children."
बृ ४.४.२१; तै २.४; क २.२३; मुं १.१.४-५. —g) बृ ३.८.१० अय य एतदक्षरं गार्गि विदित्वा-
स्माल्लोकात् प्रैति स ब्राह्मणः; छां २.२३.१; ४.१.७.

॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

अथ हैनं गार्गी वाचकवी पप्रच्छ — याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वमप्सवोतं
च प्रोतं च कस्मिन्नु खल्वप ओताश्च प्रोताश्चेति । वायौ गार्गीति । कस्मिन्नु खलु
वायुरोतश्च प्रोतश्चेति । अन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका
ओताश्च प्रोताश्चेति । गन्धर्वलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका ओताश्च
प्रोताश्चेति । आदित्यलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु खल्वआदित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ।
चन्द्रलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । नक्षत्रलोकेषु
गार्गीति । कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । देवलोकेषु गार्गीति ।
कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । इन्द्रलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु
खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । प्रजापतिलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु खलु
प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । ब्रह्मलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका
ओताश्च प्रोताश्चेति । स होवाच — गार्गि माऽतिमाप्सीः । मा ते मूर्धा व्यपस्य ।
अनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि । गार्गि माऽतिमाप्सीरिति । ततो ह गार्गी
वाचकनव्युपरराम ॥ १ ॥

1) माघ्यादिन drops खलु. —2) माघ्यादिन reads आकाश एव गार्गीति । कस्मिन्नु
आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति after this. —3) माघ्यादिन reads यौलोकेषु. —4) यौलोकाः

(माघ्यादिन) —5) गन्धर्वलोकेषु (माघ्यादिन). —6) गन्धर्वलोकाः (माघ्यादिन) —7)
Bohtlingk reads निपत्त. —8) माघ्यंदिन reads अनतिप्रश्न्याः देवताः, वृ 36 and
3.8 appear to be two versions of the same original.

a) अ 10 8 37 यस्मिन्नेता इमाः प्रजाः, श्रुत्वा 13 3 4 2 मणिरिव सूत्र ओतानि भविष्यन्ति,
सूत्रमिव वा मणानिति, तात्त्वा 20 16 6 यथा वा अदो मणौ सूत्रमोतम्, मु 2 2 5, 3 1 9, मै 6 3
—b) जै 2 7 7 अनतिप्रश्न्या वै मा देवतामत्यप्राक्षीः.

॥ इति पष्ठं ब्राह्मणम् ॥

अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ — याज्ञवल्क्येति होवाच । मद्रेष्ववसाम
पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानाः । तस्यासीद्धार्या गन्धर्वगृहीता । तमपृच्छाम—
कोऽसीति । सोऽब्रवीत् क्वन्ध आधर्वण इति । सोऽब्रवीत् पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकाश्च—
वेत्थ नु त्वं काप्य तत् सूत्रं येनायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदब्धानि
भवन्तीति । सोऽब्रवीत् पतञ्चलः काप्यो नाहं तद्भगवन् वेदेति । सोऽब्रवीत् पतञ्चल काप्यं
याज्ञिकाश्च । वेत्थ नु त्वं काप्य तमन्तर्यामिणं य इमं च लोकं परं च लोकश्च सर्वाणि
च भूतानि योऽन्तरो यमयाति । सोऽब्रवीत् पतञ्चलः काप्यो नाहं तं भगवन् वेदेति । सोऽ-
ब्रवीत् पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकाश्च । यो वै तत् काप्य सूत्रं विद्यात् तं चान्तर्यामिणमिति ।
स ब्रह्मवित् स लोकवित् स देववित् स वेदवित् स आत्मवित् स सर्ववित् । इति
तेभ्योऽब्रवीत् । तदहं वेद । तच्चेत् त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वाश्च त्वं चान्तर्यामिणं
ब्रह्मगवीरुर्दजसे मूर्धा ते विपतिष्यति । वेद चा अहं गौतम तत् सूत्रं तं चान्तर्या-
मिणामिति । यो वा इदं कथिद् ब्रूयाद्देव वेदेति यथा वेत्थ तथा ब्रूहीति ॥ १ ॥

Cp in general वृ 3 3 and 3.7; they appear to be two versions of the
same original.

1) माघ्यादिन reads यस्मिन्, but येन is justified by वायुना in वृ 3 7 2 —2)
माघ्यादिन omits य. —3) Dropped in माघ्यादिन. —4) माघ्यादिन adds after वेदवित्—
स यज्ञवित्.

a) पा 4 3 1 29 छन्दोगौत्थिकयाज्ञिकबहुचनयम् न्यः —b) अ 10 8 38 सूत्रस्य सूत्र
यो विद्यात् —c) वृ 3 8 9 एतस्य वा अक्षरस्य प्रज्ञासने...., —d) वृ 3 1 2 (स एता गा
उदजताम्), पा 3 3 69 समुदोजः पशुपु.

स होवाच — वायुर्वै गौतम तत् सूत्रम् । वायुना वै गौतमं सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदब्धानि भवन्ति । तस्माद्वै गौतम पुरुषं प्रेतमाहुर्व्यस्र ५ सिपतास्याङ्गनीति । वायुना हि गौतम सूत्रेण संदब्धानि भवन्तीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । अन्तर्यामिणं ब्रूहीति ॥ २ ॥

1) माघ्यंदिन drops स होवाच.

a) छां 4.3.4; 4.15.4; तै 1.1; कौ 2.1; प्र 2.13.

यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येप त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ३ ॥

Cp वृ 3.7.3-14 with वृ 2.5.1-10.

1) स instead of एष (माघ्यंदिन).

a) बाष्कल 12 विश्वं विचक्षे यमयन्नभीक्षः. — b) वृ 4.4.22 (सर्वस्य वशी सर्वस्पेशानः सर्वस्याधिपतिः); मां 6 (एष सर्वेश्वरः... एषोऽन्तर्यामी..).

योऽसु तिष्ठन्नदभ्योऽन्तरो यमापो न विदुर्यस्यापः शरीरं योऽपोऽन्तरो यमयत्येप त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ४ ॥

a) वृ 2.1.8 (असु पुरुषः).

योऽग्नी तिष्ठन्नग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद यस्याग्निः शरीरं योऽग्निमन्तरो यमयत्येप त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ५ ॥

a) वृ 2.1.7 (अग्नी पुरुषः).

योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नन्तरिक्षादन्तरो यमन्तरिक्षं न वेद यस्यान्तरिक्षं शरीरं योऽन्तरिक्षमन्तरो यमयत्येप त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ६ ॥

1) माघ्यंदिन reads आकाश for अन्तरिक्ष.

a) वृ 2.1.5 (आकाशे पुरुषः).

यो वायौ तिष्ठन् वायोऽन्तरो यं वायुर्न वेद यस्य वायुः शरीरं यो वायुमन्तरो यमयत्येप त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ७ ॥

a) वृ 2.1.6 (वायौ पुरुषः).

यो दिवि तिष्ठन् दिवोऽन्तरो यं द्यौर्न वेद यस्य द्यौः शरीरं यो दिवमन्तरो यमयत्येप त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ८ ॥

1) The whole कण्डिका is absent in माध्यंदिन.

य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ९ ॥

यो¹ दिक्षु तिष्ठन् दिग्भ्योऽन्तरो यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः शरीरं यो दिशोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १० ॥

1) माध्यंदिन interchanges the 10th and 11th कण्डिकाऽ.

यश्चन्द्रतारके तिष्ठन् चन्द्रतारकादन्तरो यं चन्द्रतारकं न वेद यस्य चन्द्रतारकं शरीरं यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ११ ॥

य आकाशे^a तिष्ठन्नाकाशादन्तरो यमाकाशो न वेद यस्याकाशः शरीरं य आकाशमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १२ ॥

1) For the three कण्डिकाऽ (य आकाशे; यस्तमासि, यस्तेजसि), माध्यंदिन substitutes (यो विद्युति, यः स्तनापिलौ, यः सर्वेषु लोकेषु the last preceded by अथाधिलोकम्).

a) बृ 3.8.11; 4.4.17; 4.4.20.

यस्तमासि तिष्ठन् स्तमसोऽन्तरो यं तमो न वेद यस्य तमः शरीरं यस्तमोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १३ ॥

यस्तेजसि तिष्ठन् स्तेजसोऽन्तरो यं तेजो न वेद यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ इत्याधिदैवतम् ॥ १४ ॥¹

1) माध्यंदिन adds two more कण्डिकाऽ—यः सर्वेषु वेदेषु, यः सर्वेषु यज्ञेषु preceded by अथाधिदैवतम् and अथाधियज्ञम् respectively.

अथाधिभूतम् । यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यः सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ इत्याधिभूतम् ॥ १५ ॥

अथाध्यात्मम् । यः प्राणे तिष्ठन् प्राणादन्तरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १६ ॥

यो वाचि तिष्ठन् वाचोऽन्तरो यं वाक् न वेद यस्य वाक् शरीरं यो वाचमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १७ ॥

यश्चक्षुषि तिष्ठन् चक्षुषोऽन्तरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यश्चक्षुरन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १८ ॥

यः श्रोत्रे तिष्ठञ्छ्रोत्रादन्तरो यः श्रोत्रं न वेद यस्य श्रोत्रं शरीरं यः श्रोत्र-
मन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १९ ॥

यो मनसि तिष्ठन् मनसोऽन्तरो यं मनो न वेद यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरो
यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २० ॥

यस्त्वाचि तिष्ठः स्त्वचोऽन्तरो यं त्वक् न वेद यस्य त्वक् शरीरं यस्त्वचमन्तरो
यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २१ ॥

1) माघ्यंदिन adds between कण्डिकास 21 and 22 two more कण्डिकास
(यस्तेजसि..., यस्तमसि).

यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानं शरीरं यो
विज्ञानमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २२ ॥

1) माघ्यंदिन substitutes आत्मन् for विज्ञान.

यो रेतसि तिष्ठन् रेतसोऽन्तरो यः रेतो न वेद यस्य रेतः शरीरं यो
रेतोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽप्रतो
मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता । नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति
मन्ता नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता । एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः । अतोऽन्यदार्तम् । ततो
होद्दालक आरुणिरुपरराम ॥ २३ ॥

1) माघ्यंदिन drops अतः everywhere.

॥ इति सप्तमं ब्राह्मणम् ॥

अथ ह वाचक्रव्युवाच — ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताहमिमं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि ।
तौ चेन् मे वक्ष्यति । न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद् ब्रह्मोर्थं जेतोति^१ । पृच्छ
मार्गाति ॥ १ ॥

Cp in general बृ 3-8 with 3-6. They appear to be two versions of the
same original.

1) माघ्यंदिन adds याज्ञवल्क्यम् after इमम्. — 2) विवक्ष्यति (माघ्यंदिन). — 3)
माघ्यंदिन adds—तौ चेन्ने न विवक्ष्यति मूर्धास्य विपतिष्यतीति. Cp बृ 3-9-26.

α) ऐवा 2-25 अय ब्रह्मोर्थं वदन्ति अग्निर्ब्रह्मविदिति; शम्बा 4-6-9-20 अय वाकोवाक्ये
ब्रह्मोर्थं वदन्ति; 11-4-1-2 हन्तैनं ब्रह्मोपमाह्वयामहै; जै 3-8-2 अय ह स्म वै यः पुरा ब्रह्मवाचं वदति.

सा होवाच — अहं वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो वोऽग्रपुत्र उज्ज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा द्वौ वाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनौ^१ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेदेवमेवाहं त्वा द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थाम् । तौ मे ब्रूहीति । पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥

1) v. l. अधिव्याधिनौ.

सा होवाच — यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद् भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ३ ॥

स होवाच — यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद् भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाशे तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ४ ॥

सा होवाच — नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्य यो म एतं र्व्यवोचोऽपरस्मै धारयस्वेति । पृच्छ गार्गीति ॥ ५ ॥

1) माष्यंदिन drops अस्तु.

a) Cp विवक्ष्यति in बृ ३.८.१.

सा होवाच — यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद् भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ६ ॥

स होवाच — यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद् भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेति । कस्मिन् खल्वकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ७ ॥

Cp in general बृ ३.८.३.

1) माष्यंदिन drops खलु.

स होवाच — एतद्वै तदर्शं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्यैलमनष्वहस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाध्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमैक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखमगात्रमनन्तरमवाहम् । न तदश्नाति^१ किंचन । न तदश्नाति कथन ॥ ८ ॥

1) माष्यंदिन adds अस्पृशम् after असंगम्. — 2) Order reversed in माष्यंदिन. — 3) माष्यंदिन further adds after अमुखम्—अनाम, अगोत्रम्, अजरम्, अमरम्, अभयम्, अमृतम्, अरजः, अशब्दम्, अविवृतम्, असंवृतम्, अपूर्वम्, अतपरम्. — 4) माष्यंदिन reads अह्नोति.

a) बृ २.५.१९; मुं १.१.५; क ३.१५; ई ८. — b) मुं १.१.६; ई ८.

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि निमेषां मुहूर्ता अहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा इति^१ विधृतास्तिष्ठन्ति । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नयः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्या यां यां च दिशमनु^२ । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतो^३ मनुष्याः प्रशंसन्ति यजमानं देवा देवीं पितरोऽन्वायन्ताः ॥ ९ ॥

1) These interchange places in माध्यंदिन. —2) Dropped in माध्यंदिन. —3) माध्यंदिन reads ददतम्. —4) दर्मम् (माध्यंदिन).

a) क 10-121-2 यस्य विश्व उपासते प्राशिषं यस्य देवाः; छां 5-3-7; ब्रसू 1-3-11.

यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तर्ब्रह्मदेवास्य तद्भवति^१ । यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात् प्रैति, स कूर्पणः । अथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्माल्लोकात् प्रैति, स ब्राह्मणः ॥ १० ॥

1) माध्यंदिन reads ददाति तपस्यति अपि instead of यजते तपस्तप्यते. —2) v. l. अन्तर्ब्रह्मदेवास्य स लोके भवति.

a) Artificially induced penances here rated lower than offerings of life and death, termed तपः as in वृ 5-11 (एतद्वै परमं तपः...) and वृ 4-4-22 (तमेतं वेदानुवचनेन ..). —b) वृ 1-4-15 (अन्ततः क्षीयत एव). —c) क 10-99-9 कुत्साय शुष्णं कृपणे परादात्; 8-39-4 तत्तदग्निर्वयो दपे यथायथा कृपण्यति; ऐवा 7-13 सखा ह जाया कृपणं ह दुहिता ज्योतिर्ह पुत्रः...; श्रवा 11-4-2-9 अयं हैतत् कृपणं ... कृपणम् वा अपमष्वष्टकम्; जैवा 2-183 यस्त्वाव (तु+वाव) पुत्राणां कृपणतमो भवति स पितुर्हृदयमन्येति । कृपणतामिव एष न्येति; मनु 4-185 दुहिता कृपणं परम् (an echo of ऐवा); गी 2-49 कृपणाः फलहेतवः. —d) गी 2-46 ब्राह्मणस्य विज्ञानतः.

तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यर्हं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ । नान्यदतो^१ऽस्ति द्रष्टृ । नान्यदतो^२ऽस्ति श्रोतृ । नान्यदतो^३ऽस्ति मन्तृ । नान्यदतो^४ऽस्ति विज्ञातृ । एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ११ ॥

1) अतः omitted in माध्यंदिन. —2) माध्यंदिन reads : एतद्वै तदक्षरं गार्गि यस्मिन्.

a) वृ 3-7-23; 4-3-23-31.

सा होवाच—ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहु मन्येध्वं यदस्मान्नमस्कारेण मुच्येध्वम् ।
न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद् ब्रह्मोयं जेतोति । ततो ह वाचक्रव्युपरराम ॥ १२ ॥

1) मन्यध्वम् (माध्यंदिन). — 2) मुच्याध्वै (माध्यंदिन).

॥ इति अष्टमं ब्राह्मणम् ॥

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ — कति देवा याज्ञवल्क्येति । स हैतयैव
निविर्दां प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते । त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च
सहस्रेति । ओमिति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिंशदिति । ओमिति
होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । षडिति । ओमिति होवाच । कत्येव देवा
याज्ञवल्क्येति । त्रय इति । ओमिति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । द्वाविति ।
ओमिति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । अध्यर्ध इति । ओमिति होवाच ।
कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । एक इति । ओमिति होवाच । कतमे ते त्रयश्च त्री च
शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ १ ॥

Cp in general शब्दा 11-6-3 and जैबा 2-76-77.

a) क 1-89-3 ताव पूर्वया निविदा ह्यहे वयम्; 1-175-6 तामतु त्वा निविदं जोहवीमि; वासं
19-25 अर्धकचैरुक्त्यानां रूप पदैरामोति निविदः; अ 5-26-4 त्रैषा यज्ञे निविदः स्वाहा; 11-7-19
चतुर्होतार आप्रियः चातुर्मास्यानि नीविदः.

स होवाच—माहिमान एवैपामेते । त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति । कतमे ते
त्रयस्त्रिंशदिति । अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव
प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशाविति ॥ २ ॥

a) शब्दा 11-6-3-5 त्रयस्त्रिंशौ; 4 5-7-2 यावापृथिवी त्रयस्त्रिंशौ.

कतमे वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च
चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसवः । एतेषु हीदः सर्वं वसुं हितमिति' तस्माद्वसव
इति ॥ ३ ॥

1) Some Mss drop the vital word वसुं. — 2) माध्यंदिन drops इति and
adds एते हीदं सर्वं वासयन्ते । तपदिदं सर्वं वासयन्ते. Cp छां 3-16-1.

कतमे रुद्रा इति । दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकांशः । ते यदास्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति । तद्यद्रोदयन्ति तस्माद् रुद्रा इति ॥ ४ ॥

कतम आदित्या इति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्यैत आदित्याः । एते हीदं सर्वमाददाना यन्ति । ते यदिदं सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति ॥ ५ ॥

1) माघ्यंदिन omits वै. —2) माघ्यंदिन rightly reads तत् for ते.

कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति । कतमः स्तनयित्नुरिति । अशनिरिति । कतमो यज्ञ इति । पशव इति ॥ ६ ॥

कतमे षडिति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चाऽऽदित्यश्च द्यौश्चैते षट् । एते हीदं सर्वं षडिति ॥ ७ ॥

1) माघ्यंदिन adds इति after षट्. —2) माघ्यंदिन reads हेवेदम्.

कतमे ते त्रयो देवा इति । इम एव त्रयो लोकाः । एषु हीमे सर्वे देवा इति । कतमौ तौ द्वौ देवा इति । अन्नं चैव प्राणश्चेति । कतमोऽध्यर्ध इति । योऽयं पवत इति ॥ ८ ॥

a) घृ 5.12.1 अन्नं ब्रह्म ..प्राणो ब्रह्म. —b) मनु 9.117 एकाधिकं हरेज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्धं ततोऽनुजः; पा 5.1.28 अध्यर्धपूर्वदिगोरुगसंज्ञायाम्.

तदाहुर्यदयमेक इवैव पवते । अय कथमध्यर्ध इति । यदस्मिन्निदं सर्वमध्याध्नोत्तेनाध्यर्ध इति । कतम एको देव इति । प्राण इति । स ब्रह्म त्यादित्याचक्षते ॥ ९ ॥

1) माघ्यंदिन drops इव. —2) माघ्यंदिन omits प्राण इति.

a) के 4.1 सा ब्रह्मेति होवाच.

पृथिव्येव यस्याऽऽयतनमग्निर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्यं वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ । य एवायं शरीरः पुरुषः स एषः । यदैव शाकल्य तस्य का देवतोति । अमृतमिति होवाच ॥ १० ॥

The following table elucidates the differences between the काण्व and the माघ्यंदिन recensions of घृ 3.9.10-15.

माध्यंदिन		काण्व
10 पृथिवी (स्त्रिय इति)	...	पृथिवी (अमृतमिति)
11 रूपाणि (चक्षुरिति)	...	कामः (स्त्रिय इति)
12 आकाशः (प्राण इति)	...	रूपाणि (सत्यमिति)
13 कामः (मन इति)	...	आकाशः (दिश इति)
14 तेजः (वागिति)	...	तमः (मृत्युरिति)
15 तमः (मृत्युरिति)	...	रूपाणि (असुरिति).

1) चक्षुर्लोकः (माध्यंदिन).

a) Should the दण्ड after स्यात् be placed after याज्ञवल्क्य ?

काम एव यस्याऽऽयतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ । य एवायं काममयः पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति । स्त्रिय इति होवाच ॥ ११ ॥

रूपाण्येव यस्याऽऽयतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ । य एवासावादित्ये पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति । सत्यमिति होवाच ॥ १२ ॥

आकाश एव यस्याऽऽयतनं श्रोत्रं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ । य एवायं श्रोत्रः प्रातिश्रुतः पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति । दिश इति होवाच ॥ १३ ॥

तम एव यस्याऽऽयतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ । य एवायं छायायमयः पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति । मृत्युरिति होवाच ॥ १४ ॥

रूपाण्येव यस्याऽऽयतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ । य एवायमादर्शो पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति । असुरिति होवाच ॥ १५ ॥

आप एव यस्याऽऽयतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽ-

त्मनः परायणं यमात्थ । य एवायमप्सु पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति । वरुण इति होवाच ॥ १६ ॥

रेत एव यस्याऽऽयतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ । य वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्यवेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्याऽऽत्मनः परायणं यमात्थ । य एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति । प्रजापतिरिति होवाच ॥ १७ ॥

शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यः । त्वां स्वदिमे ब्राह्मणा अङ्गारावर्क्षयण-मकता ३ इति ॥ १८ ॥

a) शब्दा 11 6 3 3, जैत्रा 2 7 6 उत्सुकावक्षयणम् in both

याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यः । यदिदं कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणानत्यवादीः किं ब्रह्म विद्वानिति । दिशो वेद सदेवाः समतिष्ठा इति । यदिशो वेत्थ सदेवाः समतिष्ठाः ॥ १९ ॥

किंदेवतोऽस्यां प्राच्या दिश्यसीति । आदित्यदेवत इति । स आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । चक्षुषीति । कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितमिति । रूपेष्विति । चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति । कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानीति । हृदय इति होवाच । हृदयेन हि रूपाणि जानाति । हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीति । एवमेवैतद्याज्ञ-वल्क्य ॥ २० ॥

a) Four quarters in छा 4 5 2, six quarters with the addition of ऊर्चा and अत्राची in वृ 4 2 4, and with addition of अपस्तात् and उपरिष्ठात् in छा 7 25 1, eight quarters with चतस्र उपदिश. in मै 6 2 —b) वृ 2 1 17, 4 4 1.

किंदेवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति । यमदेवत इति । स यमः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । यज्ञ इति । कस्मिन्नु यज्ञः प्रतिष्ठित इति । दक्षिणायामिति । कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठितेति । श्रद्धायामिति । यदा ह्येव श्रद्धत्तेऽथ दक्षिणां ददाति । श्रद्धायामेव दक्षिणां प्रतिष्ठितेति । कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठितेति । हृदय इति होवाच । हृदयेन हि श्रद्धां जानाति । हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥

1- -1) Dropped in माघ्यादिन —2) Bohthingk substitutes throughout सत्य for श्रद्धा. —3) माघ्यादिन reads श्रद्धत्ते.

a) क 1 2 दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धाविवेश

किंदेवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति । वरुणदेवत इति । स वरुणः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । अस्मिन्वति । कस्मिन्वापः प्रतिष्ठिता इति । रेतसीति । कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितमिति । हृदय इति । तस्मादपि प्रतिष्ठितं जातमाहुर्हृदयादिव सृष्टौ हृदयादिव निर्मित इति । हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २२ ॥

किंदेवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति । सोमदेवत इति । स सोमः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । दीक्षायामिति । कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठितेति । सत्य इति । तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति । सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठितेति । कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितमिति । हृदय इति होवाच । हृदयेन हि सत्यं जानाति । हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥

किंदेवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीति । अग्निदेवत इति । सोऽग्निः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । वाचीति । कस्मिन्नु वाक् प्रतिष्ठितेति । हृदय इति । कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितमिति ॥ २४ ॥

1) माध्यंदिन adds after प्रतिष्ठितेति—मनसीति । कस्मिन्नु मनः प्रतिष्ठितमिति.

अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यज्ञैतदन्यत्रास्मन्मन्यासै । यद्धयेतदन्यत्रास्मत् स्याच्छ्रवणो वैनदद्युर्वयांसि वैनद्विमर्शनीरन्ध्रिति ॥ २५ ॥

a) ऋ 4-38-5 उत स्मै न वृक्षमयि न तापुम; 8-66-8 वृकाश्चिदस्य पारण उरामयि; 10-95-14 अपैर्न वृका एसासो अयुः; 10-95-15 मा त्वा वृकासो आशिवास उ क्षयः तैर्न 3-1-3-2 ये पशुं विमर्शन्ति; 3-5-4-2-3 यज्ञहन्ते वै देवा यज्ञमुपः सन्ति तमेपु लोकेष्वसत आददाना विमर्शाना यो ददाति यो यजते तस्य; अ 5-8-4 अयि वृक इव मर्शन्ति; ऐवा 7-1 अय येऽन्यथा तपया सेव्या (j. e. शैलगाः तस्कराः) वा पापकृतो वा पशुं विमर्शन्तिस्तादृक् ततः शत्रा 11-5-1-8 तदेनं वृका वा श्वानो वा अयुरिति.

कस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति । प्राण इति । कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इति । अपान इति । कस्मिन्नुवपानः प्रतिष्ठित इति । व्यान इति । कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इति । उदान इति । कस्मिन्नुदानः प्रतिष्ठित इति । समान इति । स एष नेति नेत्यात्मा । अमृद्यो न हि मृद्यते । अशीर्यो न हि शीर्यते । अंसङ्गो न हि सङ्ग्यते । असितो न व्यर्थते¹ । न रिप्यति । एतान्यष्टावायतनान्यष्टौ लोका अष्टौ देवा अष्टौ पुरुषाः । स यस्तान् पुरुषान्निरुहं प्रत्युह्यात्यक्रामत्, तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि । तं चेन्मे न विवक्ष्यासि, मूर्धा ते विपतिष्यतीति । तत् ह न मेने शाकल्यः । तस्य ह मूर्धा विपपात । अपि हास्य परिमोषिणोऽस्थीन्यपजहुरन्यन्मन्यमानाः ॥ ॥ २६ ॥

1- -1) माघ्यादिन reads असंगोऽसितो न सज्यते न व्यथते. —2) माघ्यं drops अष्टौ देवाः. —3) माघ्यं reads व्युद्बुध. —4) माघ्यं reads अत्यक्रामीत्.

a) क 6.54.3 पूष्णश्चक्रं न रिप्यति.. नो अस्य व्यथते पविः. —b) Light abodes as mentioned in वृ 3.9.10-17. —c) मुं 2.2.3 औपनिषद् महास्रम्; मनु 6.29 विविधाश्चौपनिषद्दीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः. —d) क 1.42.3 परिपन्थिनं मुपीवाणम्; तैसं 6.1.11.5...सोमं...गन्धर्वः...पर्यमुष्णात् ..अपरिमोषाय यजमानस्य; श्रुत्वा 11.6.3.11 तस्य हाप्यन्यन्मन्यमानाः परिमोषिणोऽस्थीन्यपजहुः; 13.2.4.2 कक्षाकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिण आख्याधिन्यस्तस्करा अरण्येष्वजायेरन्.

अथ होवाच—ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते स मा पृच्छतु । सर्वे वा मा पृच्छत । यो वः कामयते तं वः पृच्छामि सर्वान् वा वः पृच्छामीति । ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥ २७ ॥

1) माघ्यं adds याज्ञवल्क्यः between ह and उवाच. —2) माघ्यं reads पृच्छानि.

a) Cp वृ 4.3.1 स ह कामप्रप्तमेव वने.

तान् हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ—

यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा ।

तस्य लोमानि पर्णानि त्वंगस्योत्पादिका बहिः ॥

त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः ।

तस्मात् तदातृष्णात् प्रैति रसो वृक्षादिवाहतात् ॥

मांसान्यस्य शर्कराणि किर्नाटस्त्राव तत् स्थिरम् ।

अस्थीन्यन्तरतो दाहूणि मज्जा मज्जोषभा कृता ॥

यद्वृक्षो वृक्वणो रोहति मलान्नर्वतरः पुनः ।

मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्वणः कस्मान्मूलात् प्ररोहति

रेतस इति मा वोचत जीवितस्तत् प्रजायते ।

धानारुहं इव वै वृक्षोऽञ्जसां मेत्य सम्भवः ॥

यत् समूलमवृहेयुर्वृक्षं न पुनराभवेत् ।

मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्वणः कस्मान्मूलात् प्ररोहति ॥

जात एव न जायते को न्वेन जनयेत् पुनः ।

विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणं तिष्ठमानस्य तद्विद् इति ॥ २८ ॥

1) माध्य reads आतुन्नात् —2) Read दाह, cp मधु (pl) in क 8710 श्रीणि सरासि मधु (= मधूनि), क 6.18 15 आनिर्गुह्य वसू कर्त्तु, however पदपाठ reads वसू —3) Read धानारुहेव वै वृक्ष. m. c. —4) माध्य reads उ for इव —5) माध्य reads अन्यतः for अजसा. —6) माध्य reads उद्बृहेयुः —7) माध्य reads राते.

a) For मृषा see क 1 179 3 न मृषा श्रान्त यद्वन्ति देवा. —b) मज्झिमनिकाय 72 9 तच्चपटिका (त्वचा-प्रपाटिका), cp उत्पट in the next verse —c) शवा 7.4.2 13 प्राण रस. अदधुः इय वै स्वयमावृण्णा —d) शकराणि = शकलानि, शकल, शकु, शकि and शाखा all derived from the Indo-Germanic root शक् (शक्) तैस 6 3 3 2 वृक्षस्य विष्यतः प्रथमेन शकलेन सह तेजः परापतति, शवा 1 2 4.1 अथ यत्र प्राहृत तच्छकलोऽशीर्यत्, 1 5 1.3 इध्मस्य वा शकलमपच्छिद्य, पा 8 2 59 मित्त शकलम् —e) Only here in Vedic literature —f) Cp and contrast : Old Testament, Job : 14.7-10 (Tree and Man) —g) जैबा 2 425 अथो यथाऽन्यौ नवतरी चक्रौ, वृ 4 4 4. —h) मु 1 1 7 सतः पुरुषात् —i) पा 4 4 88 मूलमस्यावाहिं (मूल and आ-वृ used by Panini in juxtaposition). j- -j) तै 2 1 सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म

॥ इति नवमं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

जनको ह वैदेह आसांचने । अथ ह याज्ञवल्क्य आवव्राज । तं होवाच—
याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः पशूनिच्छन्नपशून्तानिति । उभयमेव सम्राडिति होवाच ॥ १ ॥

1) माध्य reads स होवाच जनको वैदेहः

a) Cp वेदान्त in मु 3 2 6 वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः, श्वे 6 22 वेदान्ते परम गुह्यम्, गी 15.15 वेदान्तकृत, also कृतान्त in गी 18 13 सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि, cp Buddhist सुत्तन्त (सूत्रान्त).

यत्ते कश्चिदब्रवीत् तच्छृण्वामेति । अब्रवीन्मे जित्वा शैलिनिः—वाग्वै ब्रह्मेति ।
यथा मातृभान् पितृभानाचार्यवान् ब्रूयात् तथा तच्छैलिनिरब्रवीद्वाग्वै ब्रह्मेति ।
अवदतो हि किं ऋष्यादिति । अब्रवीत् तु ते तस्याऽऽप्यतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति ।
एकपाद्वा एतत् सम्राडिति । स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । वागेवाऽऽप्यतनमाकाशः प्रतिष्ठा
प्रज्ञेत्येनदुपासीत । का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य । वागेव सम्राडिति होवाच । वाचा वै
सम्राह् बन्धुः प्रज्ञायते । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या

उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यायानानि व्याख्यायानानीष्टिः हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि वाचैव सम्राट् प्रज्ञायन्ते । वाग्वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं वाग्जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति । देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यूपभक्षः सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः — पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ २ ॥

1) माष्यं reads शैलिनः. — 2) वाक् in this section interchanged with प्राणः in the next section. 3-3) माष्यंदिन drops this. — 4) After हरेत, माष्यं adds क एव ते किमब्रवीदिति at the end of every section except the last.

a) Use of the plural वयम् for sg. अहम्; cp वृ 3-1-2 गोकामा एव वयम्. — b) वासं 7-4-6 ब्राह्मणमय विदेय पितृमन्तं पैत्रमत्यम्; तै 1-11 मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव; छां 6-14-2 आचार्यवान् पुरुषो वेद. — c) के 4-8. — d) वृ 3-9-28; तै 2-1. — e) वृ 2-4-10; 4-5-11. — f) वृ 2-1-1; कौ 4-1 ब्रह्म ते ब्रवाणि; छां 5-11-1 को न आत्मा किं ब्रह्मेति; श्वे 1-1 किंकाणं ब्रह्म; प्र 1-1 परं ब्रह्मन्वेपमाणाः. — g) छां 4-4-5 नासहस्रेणावर्तेयेति; 4-5-1 अथैनमुपमोऽभ्युवाद्...प्राताः सोम्य सहस्रं स्मः.

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृण्वामेति । अब्रवीन्म उदङ्कुः शौल्वायनः । प्राणो वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान् पितृमानाचार्यवान् धूयात् तथा तच्छौल्वायनोऽब्रवीत् प्राणो वै ब्रह्मेति । अप्राणतो हि किंस्यादिति । अब्रवीत् तु तस्याऽऽयतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत् सम्राडिति । स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । प्राण एवाऽऽयतनमाकाशः प्रतिष्ठा । प्रियमित्येनदुपासीत । का प्रियता याज्ञवल्क्य । प्राण एव सम्राडिति होवाच । प्राणस्य वै सम्राट् कामायायाज्यं याजयति । अप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्याति । आपि तत्र बंधार्शङ्कं भवति यां दिशमेति प्राणस्यैव सम्राट् कामाय । प्राणो वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं प्राणो जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति । देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यूपभक्षः सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः—पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ३ ॥

1) माष्यं reads सः instead of प्राणः. — 2) माष्यं reads वधाशंका.

a) तै 3-3 प्राणो ब्रह्मेति म्यजनात्. — b) मनु 3-65 अयान्ययाजनैश्चैव...कुलान्याशु विनश्यन्ति. — c) पा 3-1-118 प्रत्यपिष्यां महेरुन्दसि, where प्रतिगृह्य means an 'acceptable thing', but here it means a person from whom प्रतिग्रह can be accepted तैसं 2-5-1-6 अन्यजनं एव न प्रतिगृह्यं काममन्यदिति; तैत्रा 1-3-2-7 तस्माद् गायतश्च मत्तस्य च न प्रतिगृह्यम्. — d) पा 6-2-21 आशङ्काचपनेदीयस्तु संभावने.

यदेव ते कश्चिदब्रवीत् तच्छृण्वामेति । अब्रवीन्मे वर्कुर्वाणः । चक्षुर्वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान् पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् तथा तद्वाणोऽब्रवीच्चक्षुर्वै ब्रह्मेति । अपश्यतो हि किं स्यादिति । अब्रवीत् तु ते तस्याऽऽयतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत् सम्राडिति । स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा । सत्यमित्येनदुपासीत । का सत्यता याज्ञवल्क्य । चक्षुरेव सम्राडिति होवाच । चक्षुषा वै सम्राट् पश्यन्तमाहुरद्राक्षीरिति । स आह्राक्षामिति तत् सत्यं भवति । चक्षुर्वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं चक्षुर्जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति । देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्युपभक्षं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः—पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ४ ॥

a) तै 2.1 सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म.

यदेव ते कश्चिदब्रवीत् तच्छृण्वामेति । अब्रवीन्मे गर्दभीविपीतो भारद्वाजः । श्रोत्रं वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान् पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् तथा तद् भारद्वाजोऽब्रवीच्चोत्रं वै ब्रह्मेति । अशृण्वतो हि किं स्यादिति । अब्रवीत् तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत् सम्राडिति । स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । श्रोत्रमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽनन्तं इत्येनदुपासीत । काऽनन्तता याज्ञवल्क्य । दिश एव सम्राडिति होवाच । तस्माद्वै सम्राडपि यं कां च दिशं गच्छति नैवास्या अन्तं गच्छति । अनन्ता हि दिशः । दिशो वै सम्राट् श्रोत्रम् । श्रोत्रं वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं श्रोत्रं जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति । देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्युपभक्षं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः—पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ५ ॥

1) Weber and Bohtlingk drop अपि. 2- -2) माष्यं reads, instead of this, श्रोत्रं हि दिशः.

a) तै 2.1 सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म.

यदेव ते कश्चिदब्रवीत् तच्छृण्वामेति । अब्रवीन्मे सत्यरूपो जावालः—मनो वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान् पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् तथा तज्जावालोऽब्रवीन्मनो वै ब्रह्मेति । अमनसो हि किं स्यादिति । अब्रवीत् तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत् सम्राडिति । स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । मन एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽऽनन्दं इत्येनदुपासीत । काऽऽनन्दता याज्ञवल्क्य । मन एव सम्राडिति होवाच मनसा वै सम्राट् स्त्रियमभिर्हयति तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते

स आनन्दः । मनो वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं मनो जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्याभिक्षरन्ति । देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृपभः सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः—पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ६ ॥

1) माघं reads सत्यकाम contrary to the usual metronymic elsewhere; cp pa 6-2-38. —2) काण्व reads wrongly अभिहार्यते.

a) तै 3-4 मनो ब्रह्मेति व्यजानात्. —b) वृ 3-9-28; तै 1-6 मनआनन्दं शान्ति-समुद्धममृतम्. —c) छां 7-3-1 पुत्राश्च पशूश्चेच्छेयेति अयेच्छते. —d) ऋ 10-11-2-6 यं विश्वमिदमिह्यन्ति देवाः; अ 3-30-1 अन्योन्यमभिहर्षतः; तैत्रा 2-5-4-5 कामं नो अग्ने अभि हर्षं दिग्न्यः; नि 7-17 हर्षतिः प्रेप्साकर्मा; also हर्षत in अविहर्षतकतो (ऋ 1-63-2).

यदेव ते कश्चिदब्रवीत् तच्छृण्वामेति । अब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यः । हृदयं वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान् पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् तथा तच्छाकल्योऽब्रवीद् हृदयं वै ब्रह्मेति । अहृदयस्य हि किं स्यादिति । अब्रवीत् तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत् सम्राडिति । स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । हृदयमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा । स्थितिरित्येनदुपासीत । का स्थितता याज्ञवल्क्य । हृदयमेव सम्राडिति होवाच । हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानामायतनम् । हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा । हृदये श्वेव सम्राट् सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति । हृदयं वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं हृदयं जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्याभिक्षरन्ति । देवो भूत्वा देवानप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृपभः सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः—पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ७ ॥

1) माघं reads स्थितता. 2- -2) माघं drops this sentence. —3) माघं reads हृदयेन perhaps wrongly.

॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

जनको ह वैदेहः कूर्चादुपावसर्पन्नुवाच—नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्य । अनु मा शशीति । स होवाच यथा वै सम्राण्महान्तमध्वानमेष्यन् रथं वा नावं वा समाददी-तैवमेवैताभिरुपनिर्षद्भिः समाहितात्माऽसि । एवं वृन्दारक आढर्यः सर्वधीतवेद उक्तोपनिर्षत्क इतो विमुच्यमानः क्व गमिष्यसीति । नाहं तद्भगवन् वेद यत्र गमिष्यामीति । अथ वै तेऽहं तद्भक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति । ब्रवीतु भगवानिति ॥ १ ॥

1) माघ्यं reads अयं ह जनको वैदेहः. 2) माघ्यं drops अस्तु rightly; cp पा 2.3.16 नमःस्वस्ति...योगाच्च.

a) तैस 7.5.8.5 आसन्दिमुद्रगाताऽऽरोहति हुँल* होता कूर्चावध्वर्युः; श्रवा 13.4.3.1 दक्षिणेन होतार* हिरण्मये कूर्चे यजमानः...अध्वर्युर्हिरण्मये वा कूर्चे हिरण्मये वा फलके. —b) We propose समादधीत as the correct form; cp below समाहितात्मा (सम् + आ + √धा) असि; वृ 4.3.3.5 ययानः सुसमाहितमुत्सर्जयायात्; पा 8.4.8 वाहनमाहितव. —c) के 4.7 उक्ता त उपनिषत्; the Upaniṣads (= उपासा) are contained in वृ 4.1.2-7 (प्रज्ञा इत्येनद्रुपासीत प्रियमिति...सत्यामिति...अनन्त इति...आनन्द इति...प्रतिष्ठा इति...); cp also उपासा in मुं 2.2.3 शरं ह्युपासानिशितं संघयीत; ब्रह्म 1.1.3.1 उपासात्रैविष्यात्. —d) नि 6.3.4 वृन्दं वृन्देन व्याख्यातम्; वृन्दारकश्च; पा 2.1.6.2 वृन्दारकनागकुजैः पूज्यमानम्. —e) श्रवा 9.5.1.1.7 आसक्तिं अमृतं वदन्त ऊप इव पिपिस्तुरादृषा इवायुः; ऐवा 8.2.2 सर्वसामादृष-द्वहितृणाम्; पा 3.2.5.6 आदृषसुभगस्यलपलितनग्नान्धाम्रियेषु...; गी 16.15 आदृषोऽभिजनवानसि. —आदृष from * आर्दृष्य (from कृद्धि). —f) नि 1.1.9 अधीत्य वेदम्; छां 6.1.2 सर्वं वेदानधीत्य; 8.1.5.1 आचार्यकुलद्वेदमधीत्य.

इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षेण पुरुषः। तं वा एतमिन्द्र* सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव। परोक्षमिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विपः ॥ २ ॥

1) माघ्यं adds स होवाच in the beginning. —2) माघ्यं drops ह. —3) माघ्यं reads परोक्षेणैव; cp ए 3.1.4 which drops इव (एव) altogether. इव is to be preferred.

a) श्रवा 6.1.1.2 इन्धो ह वै तमिन्द्र इत्याचक्षते. —b) मै 7.1.1 has three verses beginning with पुरुषश्चाक्षुषो योऽयम्.

अथैतद्वामेऽक्षेणि पुरुषरूपमेपाऽस्य पत्नी विराट्। तयोरेप संस्तावो य एपोऽन्तर्हृदय आकाशः। अथैनयोरेतदन्नं य एपोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डः। अथैनयोरेतत् प्रावरणं यदेतदन्तर्हृदये जालकमिव। अथैनयोरेपा सृतिः^२ संचरणी यैषा हृदयादूर्ध्वा नाड्युच्चरति^३ यथा केशः सहस्रधा भिन्न एवमस्यैता हिता नाम नाड्योऽन्तर्हृदये प्रतिष्ठिता भवति। एताभिर्वा एतदास्रवदास्रवतिन्ति^३। तस्मादेप प्राविर्विक्ताहारतर इवैव भवत्यस्माच्छारीरादात्मनः ॥ ३ ॥

1) माघ्यं reads अक्षिणि. Cp छां 1.7.5; 4.15.1; कौ 4.2. Also अक्षन् (वृ 2.2.2 इमा अक्षन् लोहिन्धो राजयः). —2) माघ्यं adds सती after सृतिः. —3) माघ्यं reads ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्न एताभिर्वा एतमास्रवदास्रवति. —4) माघ्यं drops एव.

a) छां 1.8.5 स्वर्गसंस्तावं हि साम; 1.8.7 प्रतिष्ठासंस्तावं हि साम; पा 3.3.3.1 यज्ञे समि स्तुवः (संस्तावश्छन्दोगानाम्—काशिका). —b) क 1.16.2.2 यजिर्णिजा रेफणसा प्रावृतस्य; 10.8.2.2 नीहारेण प्रावृता जल्यया च. —c) अ 8.8.7 बृहद्वि जालं...तेन शङ्खानि सर्वा

न्युञ्ज यथा न मुच्यतै कतमश्नैषाम्; जैत्रा 1.135 एयन्तरेण वै देवा असुरान् संविच्य बृहता जालेन इव अभिन्यौञ्जन्; श्वे 3.1 जालवान्; 5.3 एकैकं जालम्; मे 3.2; 6.30 जालेनैव सचरः; नि 6.27 मत्स्यानां जालमापन्नानामेतदार्पं वेदयन्ते; पा 3.3-124 जालमानायः (for आनाय *net*, cp क 10.109.2 अग्निर्होता हस्तगृह्णा निनाय). —d) छां 8.6.6; क 6.16. —e) बृ 2.1.19; 4.3.20; कौ 4.19. —f) मां 4 प्रविक्वित्तुम्.

तस्य प्राची दिक् प्राञ्चः प्राणाः । दक्षिणा दिग् दक्षिणे^२ प्राणाः । प्रतीची दिक् प्रत्यञ्चः प्राणाः । उदीची दिग् उदञ्चः प्राणाः । ऊर्ध्वा दिग् ऊर्ध्वाः प्राणाः । अवाची दिग् अवाञ्चः प्राणाः । सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः । स एष नेति^३ नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यते । अशीर्यो न हि शीर्यते । असङ्गो न हि सङ्ग्यते । आसितो न व्यर्थ्यते । न रिप्यति । अभयं वै जनक प्राप्नोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः । स होवाच जनको वैदेहोऽभयं त्वां गच्छेताद्याज्ञवल्क्य यो नो भगवन्नभयं वेदर्यसे । नमस्तेऽस्तु । इमे^४ विदेहा अयमहमस्मि ॥ ४ ॥

1) माध्यं adds वा पुरुषस्य after तस्य. —2) माध्यं reads दक्षिणाः. Cp पा 1.1.34 पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापरापराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्. 2- -2) माध्यं reads असङ्गोऽसितो न सङ्ग्यते न व्यर्थ्यते. —3) माध्यं reads त्वा आगच्छतात्. —4) माध्यं drops अस्तु.

a) बृ 2.3.6; 3.9.26; 4.4.22; 4.5.15. —b) बृ 4.4.5 अभयं वै ब्रह्म; तै 2.7 अयं सोऽभयं गतो भवति. —c) For (अ) भय with गम्, see क 1.32.14 हृदि यत्ते जघ्नुषो भीरावच्छत्. —d) For the idiom, see क 10.146.1 न त्वा भीरिव बिन्दति, contaminated idiom in तै 2.7 अभयं प्रतिष्ठां बिन्दते and तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य. —e) बृ 4.4.23 सोऽहं भगवते विदेहान् ददामि मां चापि सह दास्याय; गी 2.71 निर्यमो निरहंकारः.

॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

जनकः^५ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । समेनेन वदिष्य इति । अथ ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे^६ समूदते^७ । तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ । स ह कामप्रश्नमेव वव्रे । तः^८ह हास्मै ददौ । तः^९ह सम्राडेव पूर्वं पमच्छ ॥ १ ॥

1) The variant स मेने न वदिष्य इति should be rejected; the text means एनेन संवदिष्य इति. —2) माध्यं reads समूदतुः. —3) माध्यं reads पूर्वः.

a) शब्दा 11.3.1.2 तद्वैतज्जनको वैदेहो याज्ञवल्क्यं पमच्छ-वेत्याग्निहोत्रं याज्ञवल्क्या ३ इति; जै 1.19. —b) शब्दा 11.6.2.10 कामप्रश्न एव मे त्वयि याज्ञवल्क्य असत् इति ततो ब्रह्मा जनक आसत्. Cp धर्मप्रश्न in मभा 2.61.54 (CE) धर्मप्रश्नमयो ब्रूयात् and क्रियाप्रश्न in पा 8.1.44 किंक्रियाप्रश्ने अनुपसर्गमप्रतिषिद्धम्.

याज्ञवल्क्य किञ्ज्योतिरयं पुरुष इति । आदित्यज्योतिः सम्राडिति होवाच ।
आदित्येनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति । एवमेवै-
तद्याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥

1) माध्यं reads विपर्येति; पा 8.2.18 कृपो रो लः; 19 उपसर्गस्यायतौ.

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इति । चन्द्रमा एवास्य
ज्योतिर्भवतीति¹ । चन्द्रमसैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति ।
एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥

1- -1) माध्यं reads चन्द्रज्योतिः सम्राडिति होवाच. —2) माध्यं reads चन्द्रेण
instead of चन्द्रमसा.

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इति ॥
अग्निरेवास्य ज्योतिर्भवतीति¹ । अग्निनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति ।
एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥

1- -1) माध्यं reads अग्निज्योतिः सम्राडिति होवाच.

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किञ्ज्योतिरेवायं
पुरुष इति । वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति¹ । वाचैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म
कुरुते विपल्येतीति । तस्माद्वै सम्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्णयतेऽथ यत्र
वागुच्चरत्युपैव तत्र न्येतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥

1- -1) माध्यं reads वाग् ज्योतिः सम्राडिति होवाच. —2) माध्यं reads ज्येति; cp
पा 8.4.7ff for the change of नि to णि.

a) क 6.11.2 अग्रे यजस्व तन्वं तव स्वाम्; 7.23.2 नहि स्वमायुश्चिकित्ते जनेषु. —b)
Solitary occurrence of वि + निम् + णा in Vedic literature.

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि
किञ्ज्योतिरवायं पुरुष इति । आत्मैवास्य ज्योतिर्भवतीति¹ । आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते
पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति ॥ ६ ॥

1- -1) माध्यं reads आत्मज्योतिः सम्राडिति होवाच.

a) वृ 4.3.7 इयन्तर्ज्योतिः पुरुषः; 4.4.16 ज्योतिषां ज्योतिः; छा 3.13.7; 8.3.4; 8.12.3
परं ज्योतिरुपसंघः; क 5.15; श्वे 6.14; मुं 2.2.9-10.

कतम आत्मेति—योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तज्योतिः पुरुषः । स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीव । स हि स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि ॥ ७ ॥

1) माष्यं places this word after विज्ञानमयः. —2) माष्यं drops अनु. —3) माष्यं reads सधीः instead of स हि. —4) माष्यं drops मृत्यो रूपाणि.

a) गी 8.12 सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च; 14.11 सर्वद्वारेषु ... प्रकाश उपजायते । ज्ञानम् —b) छां 7.6.1 ध्यायतीव पृथिवी. —c) श्वे 3.18 हंसो लेलायते बहिः.

स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः पाप्मभिः सः सृज्यते । स उत्क्रामन्त्रियर्माणः पाप्मनो विजहाति ॥ ८ ॥

1) माष्यं inserts मृत्यो रूपाणि after विजहाति.

a) शरीरमभिसंपद्यमानः is the explanation of जायमानः. —b) Plato, Phaedon (p. 66 b) εμπεφυμένῃ; cp संजर्भुराणः in क 5.44.5; शत्रा 14.5.3-7 अविनाशी वा ओऽयमात्मा अनुच्छिन्नतिथी, मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति. —c) त्रियमाणः = उत्क्रामन्.

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवतः । इदं च परलोकस्थानं च । सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम् । तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं च । अथ यथाक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति तमाकर्ममाक्रम्योभयान् पाप्मन आनन्दाश्च पश्यति । स यत्र प्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति । अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति ॥ ९ ॥

1) माष्यं adds अयम् after यत्र.

a) बृ 4.4.3 अन्यमाक्रममाक्रम्य. —b) Cp सञ्चान्त (दीर्घनिकाय 1.73; 2.51; 8.224). —c) शत्रा 14.1.2-17 मृत्पिण्डमपादाय महावीरं करोति; बृ 4.4.4 पेशसो मात्रामपादाय; बृ 6.2.7 हिरण्यस्यापातम्. —d) क 1.173.5 ब्रह्मपुष्पितमसो विहन्ता; वा 10 विजघ्नपः.

न तत्र रथा न रथयोगा न पन्यान्तो भवन्ति । अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते । न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्ति । अथानन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते । न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्ति । अथ वेशान्तान् पुष्करिणीः स्रवन्तीः सृजते । स हि कर्ता ॥ १० ॥

a) For योग in रथयोग, cp छां 8-12-3 स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्तः; पा 5-1-102 योगायच. Cp रथयुज् in क 8-33-14 बहन्तु त्वा रथेष्ठामा हरयो रथयुजः; अ 6-91-1 इमे यवमष्टायोगैः पद्भ्योगेभिरचकृष्टुः. —b) क 9-113-11 यवानन्दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसते। कामस्य यत्रान्ताः कामास्तत्र माममृतं कृषिः; अ 11-7-26 आनन्दा मोदाः प्रमुदो ऽभीमोदमुदश्च ये; तै 2-5. —c) अ 11-6-10 समुद्रा नयो वेशन्ताः; 20-128-8-9 अप्रपाणा च वेशन्ता, सुप्रपाणा च वेशन्ता; वासं 30-16 वैशन्ताम्यो वैन्दमः; तैन्ना 3-4-12-1 सरोभ्यो धैवरं वेशन्ताम्यो दाशमः; also वेशन्ती in अ 1-3 7 वर्त्रं वेशन्त्या इव; शब्दा 5-3-4-14 अथ वैशन्तीर्गृह्णाति (वैशन्तीरापः); पा 4-4-112 वेशन्तविमवदम्पामणू. —d) क 5-78-7 यथा वातः पुष्करिणीं समिन्नपति सर्वतः; क 10-107-10 भोजस्येदं पुष्करिणीव वेदमः; अ 4-34-5 उप त्वा तिष्ठन्तु पुष्करिणीः समन्ताः; पा 5-2-135 पुष्करादिम्यो देशे —e) क 1-32-14 नव च यन्नवतिं च स्रवन्तीः. —f) वृ 3-4-2; 3-7-23; 3-8-11; 4-3-23-31; 4-4-2.

तदेते श्लोका भवन्ति —

स्वप्नेन शारीरमभिप्रहृत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति ।

शुक्रमादाय पुनरैति स्थानं हिरण्मयः पुरुष एकहंसः ॥ ११ ॥

1) माध्यं reads पौरुषः; पुरुषः will also be metrically faultless.

a) वृ 4-3-9 स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय. —b) क 5-8 य एष सुतेषु जागर्ति.

—c) क 4-40-5 हंसः शुचिपद्मः (= क 5-2); श्वे 1-6; 3-18; 6-15; मै 6-8; 7-7.

प्रार्णेन रक्षन्नवरं कुलायं बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा ।

स ईयतेऽमृतो यत्र कामं हिरण्मयः पुरुष एकहंसः ॥ १२ ॥

1) माध्यं reads अपरम्.

a) प्र 4-2 प्राणाग्र्य एवैतस्मिन् पुरे जाग्रति. —b) क 6-15-16 योनिं कुलायिनं घृतवन्तयः

7-50-1 कुलायपदं विश्वयन्मा न आ गन्; अ 9-3-20 कुलाये अथि कुलायं कोशे कोशः समुच्चितः

20-127-8 कुलायं कृष्वन् कौरुषः; शब्दा 6-6-1-23-24 मुञ्जकुलायेनावस्तीर्णा भवति, शणकुलाय-

मन्तरं भवति. —c) अ 9-3-24 बध्मिव त्वां शाले यत्र कामं भ्रामसि. —d) See note

c on the eleventh verse.

स्वप्नान्त उर्च्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि ।

उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जस्रदुत्तेवापि भयानि पश्यन् ॥ १३ ॥

a) वृ 2-1-18 उतेवोच्चावचं निगच्छति. —b) जस्रत् from $\sqrt{\text{हस}}$; cp क 1-33-7

त्वमेताव रुदतो जस्रतश्च अयोधयो रजस इन्द्र पारे (hapax legomenon in क); छां 8-12-3

जस्रत् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिः.

आरामस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चनेति ।

तं नार्यतं बोधयेदित्याहुः ॥

दुर्भिपज्यः हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यते । अथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति । यानि ह्येव जाग्रत् पश्यति तानि सुप्त इति । अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति^१ । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि । अत ऊर्ध्वं विमोक्षार्यं ब्रूहीति ॥ १४ ॥

1.) माध्यं reads न तं कश्चन पश्यति. —2.) माध्यं adds hereafter एवमेवैत-पाज्ञवल्क्य. —3.) माध्यं adds एव after विमोक्षाय.

a) शब्दा 11.5.7.1 एकारामता; तै 1.6 प्राणारामः; गी 3.16 इन्द्रियारामः; 5.24 अन्तरारामः. —b) आयतम् (adv.) 'violently'; शब्दा 1.7.3.3 स आयतया उचरत उपोत्पेदे; आयत-या (cp साधु-या क 1.46.11; आशु-या क 4.4.2 etc.) used adverbially like आयतम्. —c) वृ 4.4.8 इत ऊर्ध्वं विमुक्ताः.

सं वा एष एतस्मिन् संप्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नायैव । स यत् तत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवति । असङ्गो ह्ययं पुरुष इति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि । अत ऊर्ध्वं विमोक्षार्यं ब्रूहीति ॥ १५ ॥

1.) माध्यं drops this whole कण्डिका.

a) छां 8.15.3 एवमेवैष संप्रसादः.... —b) Hapax legomenon.

स वा एष एतस्मिन् स्वप्ने^१ रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव । स यत् तत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवति । असङ्गो ह्ययं पुरुष इति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि । अत ऊर्ध्वं विमोक्षार्यं ब्रूहीति ॥ १६ ॥

Cp in general this कण्डिका with वृ 4.3.34.

1.) माध्यं reads स्वप्नान्ते. —2.) माध्यं reads अत्र for तत्र.

सं वा एष एतस्मिन् बुद्धान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नान्तायैव ॥ १७ ॥

1.) माध्यं drops this whole कण्डिका.

तथया महामत्स्य उभे कूले^१ अनुसंचरति पूर्वं चापरं च । एवमेवायं पुरुष एतावुभावन्तावनुसंचरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च ॥ १८ ॥

a) क 8.47.11 आदित्या अव हि त्यत अपि कूलादिव स्पशः; नि 6.1 रोषः कूलं निरुणद्धि स्रोतः; कूलं रुजतेर्विपरीतात्, लोष्टो अविपयिणः; पा 3.2.31 उदि कूले रुजिवहोः (note the

juxtaposition of कूल and रुज् in कूलमुद्रज (रघुवंश 4-22) which perhaps shows that पाणिनि knew Yāska's etymology; पा 3-2-42 सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कपः for कूलकप.

तद्यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः स हृत्य पक्षौ संलयायैव ध्रियते । एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति । यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति ॥ १९ ॥

a) क 10-144-4 यं सुपर्णः परावतः श्येनस्य पुत्र आभत्. —b) क 3-1-7 स्तीर्णा अस्य संहतः (pl. of संहत्) विश्वरूपाः. —c) Shall we read संलयाय ? Cp अ 11-9-19 प्रक्लीनो मृदितः श्याम्, where श्याम् = शयताम् (3rd Sg); तैसं 5-2-3-4 तेषां सुवर्गं लोकं यतो दिशः समक्लीयन्तः; शब्दा 1-6-3-16 स यथा हतिर्निष्पीत एवं संक्लीनः शिरये; तैवा 1-5-4-2 स निर्मितो नाध्रियत समक्लीयत ... यज्ञस्य धृत्यै असंक्लयाय. —d) For the idiom cp बृ 1-2-5 तत्तदनु-मध्रियत; 1-3-6 शरीरं श्वपितुमध्रियत; 1-5-21 तानि ज्ञातुं दधिरैः 3-1-2 प्रष्टुं दधे होताभल; ण 4-10-3 स ह व्यापिनानाशितुं दधे.

ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावताजग्निना तिष्ठन्ति । शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णाः । अथ यन्नं जिनन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विच्छाययति गर्तमिव पतति । यदेव जाग्रद्वयं पश्यति तदत्राविद्यया मन्यते । अथ यत्र देव इव राजेवाहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते । सोऽय परमो लोकः ॥ २० ॥

1) माथ्यं adds भयम् after अत्रियया. —2) माथ्यं reads सर्वम्. —3) माथ्यं adds अथ यत्र सुप्तः...पश्यति as in बृ 4-3-19 after लोकः.

a) बृ 4-2-3. —b) छां 8-10-2,4 ध्वन्ति त्वेवैनम्, विच्छाय(द)यन्तीव अप्रियवेत्तेव भवति अपि रोदित्वैव. —c) क 3-59-2 न हन्यते न जीयते त्वोतः; 4-25-5 न तं जिनन्ति बहवो न दम्नाः; बृ 1-5-15 यद्यपि सर्वज्यानि जीयते. —d) पा 3-1-28 गुणधूपविच्छि-पणिपनिम्य आयः.

तद्वा अस्यैतदातिच्छन्दः अपहतपाप्माऽभयः रूपम् । तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिध्वक्तो न बाह्वं किंचन वेद नान्तरम् । एवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिध्वक्तो न बाह्वं किंचन वेद नान्तरम् । तद्वा अस्यैतदात्मकाममात्मकाममकाम-रूपः शोर्कान्तरम् ॥ २१ ॥

1) माथ्यं reads अतिच्छन्दः. —2) माथ्यं reads अशोकान्तरम्.

a) शब्दा 13-5-1-9 अतिष्ठा वा एषा छन्दसां यदातिच्छन्दाः. —b) बृ 1-4-3 यया स्त्रीपुमांसौ संपरिध्वक्तौ. —c) Is it शोकान्-तरम् ! अलङ् compound with pl. of the first member. Cp क 1-139-11 अन्ध-क्षितः; बृ 4-3-22 तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवति. Can it be शोकं-तरम् ! Cp दुर्हतर in क 1-127-3.

अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदाः ।
अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहोऽभ्रूणहा चाण्डालोऽचाण्डालः पौल्लसोऽपौल्लसः
श्रमणोऽश्रमणस्तर्पासोऽतर्पासः । अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन । तीर्णो हि तदा
सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति ॥ २२ ॥

1) माध्यं adds hereafter यद्वा अयद्वाः. —2) माध्यं reads अनन्वागतः.

a) कौ 3-1 मातृवधेन...न भ्रूणहत्यया. —b) चाण्डाल (the same as चण्डाल) in
वासं 30-21 वायवे चाण्डालम्; छां 5-10-7 चण्डालयोनिम्; 5-24-4 यद्यपि चण्डालायोच्छिष्टं
दद्यात्. —c) वास 30-17 बीभत्सायै पौल्लसम्; मैसं 1-6-11 यया वृषलो निजः पुल्लकाश्रितस्तेत;
अंगुत्तरनिकाय 1-62; 3-214 चण्डालपुक्कुसा. —d) तैआ 2-7-1 वातरक्षना ह वा क्रपयः
श्रमणा ऊर्ध्वमान्यिनः बभूवुः; पा 2-1-70 कुमारः श्रमणादिभिः (पतञ्जलि refers to श्रमणब्राह्मणम्
on पा 2-4-12 येषां च निरोधः शाश्वतिकः); उदान pp 66-67 संबहुला नानातिथिया समण-
ब्राह्मणा परिव्याजका नानादिद्विनिस्सपनिस्सिता; अंगुत्तरनिकाय 1-110 समणब्राह्मणा; अत्याश्रमिन् in
श्वे 6-21. —e) छां 2-23-1 तप एव द्वितीयः; पा 5-2-102 तपःसहस्राभ्यां विनीनी (तपस्विन्);
5-2-103 अण् च (तापसः). —f) बृ 4-3-15-16 अनन्वागतस्तेन भवति.

यद्वै तन्न पश्यति पश्यन् वै तन्न पश्यति । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽ-
विनाशित्वात् । न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येत् ॥ २३ ॥

Cp बृ 4-3-23-31 with बृ 2-4-14.

1) माध्यं reads द्रष्टव्यम् after तत्.

a) बृ 4-4-19; क 4-10-11 नेह नानास्ति किंचन.

यद्वै तन्न जिघ्रति जिघ्रन् वै तन्न जिघ्रति । न हि घ्रातुर्घ्रातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽ-
विनाशित्वात् । न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यज्जिघ्रेत् ॥ २४ ॥

1) माध्यं reads घ्रातव्यं after तत्. —2) माध्यं reads घ्राणात् instead of घ्रातेः.

यद्वै तन्न रसयते रसयन् वै तन्न रसयते । न हि रसयित् रसयतेर्विपरिलोपो
विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेत् ॥ २५ ॥

1) माध्यं drops रसयन् and substitutes विज्ञानन् वै तद्रसम्. —2) माध्यं reads
रसात् for रसयतेः.

यद्वै तन्न वदति वदन् वै तन्न वदति । न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽ-
विनाशित्वात् । न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥ २६ ॥

1) माध्यं adds वक्तव्यम् after तत्. —2) माध्यं substitutes वचः for वक्तेः.
Bohtlingk reads उक्तेः.

यद्वै तन्न शृणोति शृण्वन् वै तन्न शृणोति । न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात् ॥ २७ ॥

1) माध्यं adds श्रोतव्यम् after तत्.

यद्वै तन्न मनुते मन्वानो वै तन्न मनुते । न हि मन्तुर्मतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यन्मन्वीत् ॥ २८ ॥

1) माध्यं reads मन्तव्यम् after तत्.

यद्वै तन्न स्पृशति स्पृशन् वै तन्न स्पृशति । न हि स्पृष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत् स्पृशेत् ॥ २९ ॥

1) माध्यं reads स्पृष्टव्यम् after तत्.

यद्वै तन्न विजानाति विजानन् वै तन्न विजानाति । न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् ॥ ३० ॥

1) माध्यं reads विज्ञेयम् after तत्. — 2) माध्यं reads विज्ञानात् instead of विज्ञातेः.

यत्र वा अन्यदिक् स्यात् तत्रान्योऽन्यत् पश्येदन्योऽन्यज्जिघ्रेदन्योऽन्यद्रसयेदन्योऽन्यद्वेदन्योऽन्यच्छृणुयादन्योऽन्यन्मन्वीतान्योऽन्यत् स्पृशेदन्योऽन्यद्विजानीयात् ॥ ३१ ॥

1) माध्यं drops this कण्डिका entirely.

सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति । एष ब्रह्मलोकः सम्राट् । इति हैनमनुशासत याज्ञवल्क्यः । एषोऽस्य परमा गतिः^२ । एषोऽस्य परमा संपत् । एषोऽस्य परमो लोकः । एषोऽस्य परम आनन्दः । एतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्राभ्युपजीवन्ति ॥ ३२ ॥

1) माध्यं reads उवाच for अनुशासत. 2- -2) माध्यं drops this.

a) प्र 6-5 परिब्रह्मः; श्वे 6-11 साक्षी; गी 9-18 साक्षी. — b) तै 2-7-8; मां 5. — c) छां 1-10-6 धनमात्रास्य; बृ 4-3-9 सवितो मात्रामपादाय; बृ 4-4-4 पेशसो मात्रामपादाय; मां 8 पादा माना मात्राश्च पादाः; मभा (CE) 5-3-9 यथाशक्ति धर्ममात्रां चरन्तः; सुश्रुत 2-50-18 प्रातः प्रातः मात्रां पश्येत्.

स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवत्पन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यैर्भोगैः संपन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दः । अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः स एकः पितृणां जितलोकानामानन्दः । अथ ये शतं पितृणां जितलोकानामानन्दाः स एको

गन्धर्वलोक आनन्दः । अथ ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्ते । अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्दः । यश्च श्रोत्रियोऽष्टजिनोऽकामहतः । अथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः स एकः प्रजापतिलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियोऽष्टजिनोऽकामहतः । अथ ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः स एको ब्रह्मलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियोऽष्टजिनोऽकामहतः । अथैष एव परम आनन्दः । एष ब्रह्मलोकः सम्राट् । इति होवाच याज्ञवल्क्यः । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि । अत ऊर्ध्वं विमोक्षायव ब्रूहीति । अत्र ह याज्ञवल्क्यो विभर्षाचकार—मेधावी राजा सर्वेभ्यो मान्तेभ्य उदरौत्सीदिति ॥ ३३ ॥

1) माष्यं reads कामैः for भोगैः. 2-2) dropped in माष्यं.

a) मभा (CE) 5.75.8 कृतं मानुष्यकं कर्म देवेनापि निरूप्यते; 17.3.33 (Vulgate) किं त्वं मानुष्यकं स्नेहमयापि परिकर्षसि. —b) वासं 31.17 तन्मर्त्यस्य देवत्वमाजानमग्ने; शत्रा 5.1.3.4 पुरुषाजानो हि हस्ती; तै 2.8.

सं वा एष एतस्मिन् स्वमान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव ॥ ३४ ॥

1) माष्यं drops this कण्डिका entirely.

तद्यथाऽर्जः सुसमाहितमुत्सर्जयायादेवमेवायं शरीर आत्मा प्राज्ञेनाऽऽत्मनाऽन्वारुढ उत्सर्जन् याति । यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥ ३५ ॥

1) माष्यं interchanges वृ 4.3.35 and वृ 4.3.36.

a) अ 10.146.3 उतो अरण्यानिः सायं शक्यीरिव सर्जति, तैसं 5.2.2.3 यदन् उत्सर्जति अक्रन्ददित्यन्वाह; 6.2.9.1 स यदुत्सर्जेत् यजमानस्य गृहान्गुह्यतुजेत्; शत्रा 3.5.3.17 तमुद्गृह्येव प्रवर्तयेयुर्यथा नोत्सर्जेताम्; 6.8.1.10 स यदा अक्ष उत्सर्जेदयैतद्युज्जिपेत्—अमुषो वा एषा वा यादास्य.....

स यत्रायमणिमानं न्येति जरया बोधितपता वाऽणिमानं निगच्छति । तद्यथाऽऽर्जं बोधुर्ध्वरं वा विप्लवं वा वयन्नात्प्रमुच्यते । एवमेवायं पुरुष एभ्योऽङ्गेभ्यः संप्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति प्राणायैव ॥ ३६ ॥

1) माष्यं reads प्रमुच्येत. —2) माष्यं reads शरीर आत्मा instead of पुरुषः.

a) अ 6.32.1 अग्ने न नो गृहाणा उपतीतपासि, छां 3.16.2; 6.15.1; 8.4.2; उपताप in पा 5.2.128 द्वंद्वोपतापगृहात् पाणिस्थ्यादिभिः; 7.3.61 भुज्यन्गुह्यौ पाण्युपतापयोः. —b) पा 8.4.5. —c) तैसं 2.1.1.6 औदुम्बरो यूपो भवति; ऐवा 7.15 चरन् वै मधु बिन्दति चरन् स्वादुमुदुम्बरम्. —d) अ 1.16.4.20 तयोर्न्यः विप्लवं स्वाद्वति = मुं 3.1.1 = श्वे 4.6;

अ 1-164-22 तस्पेदाहुः पिप्पलं स्वाह्वे; 5-54-12 रुशत्पिप्पलं मरुतो विधूनुष; 7-101-5 मपोभुवो वृषयः सन्त्वसे शुपिप्पला ओषधीर्देवगोपाः. —c) कासं 30-9 पशूनामेवैषा संपशुकिः.

तद्यथा राजानमायान्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽन्नैः पानैरावसयैः प्रति-
कल्पन्तेऽयमायात्ययमागच्छतीति । एवम् हैवंविदः सर्वाणि भूतानि प्रतिफलन्त इदं
ब्रह्मायातीदमागच्छतीति ॥ ३७ ॥

1) माघ्यं reads आपन्तम्.

a) अ 10-34-8 उग्रस्य चिन्मन्यवे ना (= न) नमन्ते, राजा विदेभ्यो नम इत् कृणोति;
10-97-12 उग्रो मध्यमशीरिव. —b) कासं 8-4 ये वै देवानां राजानस्ते राजन्यस्य प्रत्येनसः; पा
6-2-27; 6-2-60. —c) अ 10-62-11 सहस्रदा ग्रामणीर्मा रिशन्मुनुः; 10-107-5 दक्षिणावान्
ग्रामणीरभमेति; कासं 8-4 मनोस्त्वा ग्रामण्यो वृतेनादध इति. —d) बृ 1-5-20; तै 1-5; कौ
2-1; छां 2-21-4.

तद्यथा राजानं प्रयियासन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽभिसमायन्ति ।
एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति^३ । यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी
भवति ॥ ३८ ॥

1) माघ्यं reads उपसमायन्ति for अभिसमायन्ति. —2- -2) माघ्यं reads एवं
हैवंविदं सर्वे प्राणा उपसमायन्ति.

a) अ 3-2 संशुक्रोचान्तकाले; गी 2-72; 8-5; cp अन्तवेलायाम् in छां 3-17-6 सोऽन्त-
वेलायामेतत् अयं प्रतिपद्येत. .

॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

स यत्रायमात्माऽवर्त्यं न्येत्य संमोहमिव न्येति । अयैनमेते प्राणा अभिसमा-
यन्ति । स एतास्तेजोमात्राः समभ्योदिदोऽनोः हृदयमेवान्ववक्रामति । स यत्रैष चाक्षुषः
पुरुषः पराङ् पर्यावर्तते । अयारूपज्ञो भवति ॥ १ ॥

1) माघ्यं reads अयं शरीर आत्मा. —2) v. l. आबल्यम्. —3) माघ्यं rightly
has नीत्य (= नि + इ + त्य).

a) छां 8-6-4 अवलिमालं नीतः (नि + इतः); कौ 3-3 आतो मरिष्यन्नावबन्त्यं न्येत्य संमोहं
न्येति. —b) बृ 2-1-17-20; 4-3-23-31. —c) प्र 4-8 तेजश्च तेजोमात्रा च.

एकीभवति न पश्यतीत्याहुः । एकीभवति न जिघ्रतीत्याहुः । एकीभवति न
रसयतीत्याहुः । एकीभवति न वदतीत्याहुः । एकीभवति न शृणोतीत्याहुः ।

एकीभवति न मनुत इत्याहुः । एकीभवति न स्पृशतीत्याहुः । एकीभवति न विजानातीत्याहुः । तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते । तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः । तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति । प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति^१ । सविज्ञानो भवति । सविज्ञानमेवान्ववक्रामति । तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञां च ॥ २ ॥

1) माष्यं reads रसयति. —2) माष्यं reads संज्ञानमेवान्ववक्रामति स एष ह्यः after this.

a) कौ 3-3. —b) Contrast this with छां 8-6-6 and क 6-16 मूर्धनिमभिनिः-सूतैका. —c) Contrast this with बृ 3-2-11 अत्रैव समवनीयन्ते. —d) क 5-7 यथाकर्म यथाश्रुतम्; कौ 1-2 प्रत्याजापते यथाकर्म यथाविषम्. —e) ऐआ 2-3-2 यथाप्रज्ञं हि संभवाः. Cp क 10-117-9 यमयोश्चिन्न समा वीर्याणि pointing to inborn character as the result of previous actions.

तद्यथा तृणजलायुक्ता तृणस्यान्तं गत्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्याऽऽत्मानमुपसंहरति । एवमेवायमात्मैदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्याऽऽत्मानमुपसंहरति ॥ ३ ॥

1- -1) Dropped in माष्यं. —2) माष्यं substitutes पुरुषः for आत्मा. —3) Is the reading निहत्य correct? Cp बृ 4-3-9 (विहत्य); 4-3-11 (अभिप्रहत्य).

a) बृ 4-3-9.

तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रांमपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते । एवमेवायमात्मैदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते^२ । पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वाऽन्येषां वा भूतानाम् ॥ ४ ॥

1) माष्यं reads पुरुषः for आत्मा. —2) माष्यं reads तनुते for कुरुते. —3- -3) माष्यं reads ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा दैवं वा मानुषं वा अन्येभ्यो वा भूतेभ्यः.

a) पेशस्कारी is the fem. of पेशस्कार ! and not nom. sg. as शंकराचार्य takes. Cp वासं 30-9 निष्कृत्यै पेशस्कारीम्, संज्ञानाप स्तस्कारीम्..... —b) बृ 4-3-9. —c) इ 16 कल्याणतमं रूपम्. —d) बृ 4-3-20; मुं 1-2-8; 2-1-10; म 6-8; श्वे 5-1. —e) अविद्यां गमयित्वा is the explanation of निहत्य (रंगरामानुज). —f) क 5-7 स्याणुमन्येऽनुसंयन्ति; छां 6-9 3; 6-10-2 यद्यद् भवन्ति तदा भवन्ति.

स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय-आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽतेजोमयः काममयोऽक्राममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयः । तद्यदेतदिदमयोऽदमय इति^१ । यथाकारं यथाचारं तथा भवति । साधुकारी साधुर्भवति । पापकारी पापो भवति । पुण्यः पुण्येन कर्मणा पापः पापेन । अथो खल्वाहुः । कर्ममय एवायं पुरुष इति । स यथाकामो भवति तत्कर्तुर्भवति । यत्कर्तुर्भवति तत् कर्म कुरुते । यत् कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते ॥ ५ ॥

1- -1) माध्यं reads : विज्ञानमयो मनोमयो वाहमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमय आकाशमयो वायुमयस्तेजोमयो आपोमयः पृथिवीमयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो हर्ममयोऽहर्ममयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयस्तद्यदे (दि ?) दमयोऽदोमय इति. —2) माध्यं reads तथाकृतुः. —3) माध्यं reads यथाकृतुः.

a) क 4-35-4 किंमयः स्विच्चमस एव आस. —b) Note the distinction between यथाकारी and यथाचारी i. e. between कर्म and चरण (चरित); तै 1-11 यानि अनवयानि कर्माणि.....यानि अस्माकं सुचरितानि.. छां 5-10 7 तथ इह रमणीयचरणाः.....य इह कपूयचरणाः..... —c) शत्रा 10-6-3-1 अथ सत्तु क्रतुमयोऽयं पुरुष ; छां 3-14-1.

तदेव श्लोको भवति—

तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निपक्तमस्य ।

प्राप्यान्ति कर्मणस्तस्य यत् किंचिद् करोत्ययम् ।

तस्माद्धोकात्पुनरैतयस्मै लोकाय कर्मणे ॥

इति नु कामयमानः । अपाकामयमानो योऽक्रामो निष्काम आप्तकाम आत्म-
कामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति^१ । ब्रह्मैवं सन् ब्रह्माप्नोति ॥ ६ ॥

1) माध्यं reads सत् तत्. —2) माध्यं interchanges these and adds भवति. —3) माध्यं reads तस्मात् for तस्य. —4) माध्यं adds after this : अत्रैव समवनीयन्ते.

a) क 6-8 व्यापकोऽलिङ्ग एव च; मुं 3-2-4; मे 6-31 तस्यैताल्लिङ्गमालिङ्गस्य; 6-35; 7-2. —b) Contrast वृ 4-4-3 वृणस्यान्तं गत्वा. —c) क 5-1 विमुक्तश्च विमुच्यते.

तदेव श्लोको भवति—

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि धिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति ॥

तद्यथाऽहिनिर्लेयनी बल्मीके^१ मृता प्रत्यस्ता शयीत । एवमेवेदं शरीरं शेते ।
अथायमशरीरोऽमृतः प्राणो^२ ब्रह्मैव तेज एव^३ । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति
होवाच जनको वैदेहः ॥ ७ ॥

1) माघ्यं reads स्थिताः. —2) The reading अहिनिर्लेयनी seems to be better; cp मैसं 1-10-10 यद्वै तदरुणगृहीता अवेल्लीमन्त इव; आश्रौसू 7-22-7-8 गुदं मा निर्लेपीरिति संग्रह्यति, मा विपरिस्त इत्यर्थो भवति; सांख्यसूत्र 4-6 अहिनिर्लेयनीवत्; पा 7-3-36 अतिह्रीस्त्रीरिवसूयिष्माप्यातां पुग्गौ. —3- —3) माघ्यं reads अनस्थिकोऽशरीरः प्राज्ञ आत्मा. —4) माघ्यं reads लोकः. —5) माघ्यं adds hereafter सम्प्राडिति.

a) क 6-14. —b) तैसं 5-1-2-5 तस्या एतच्छ्रोत्रं यदल्मीकः; तैन्ना 1-1-3-4 ऊर्जं वा एतं रसं पृथिव्या उपदीक्षा उद्दिहन्ति यदल्मीकः; शब्दा 2-6-2-17 यदि बुद्धं वा स्थाणुं वा वेपुं वा बल्मीकं वा विन्देत् तस्मिन्नासजति....

तदेते श्लोका भवन्ति—

अंशुः पन्था वितर्ततः पुराणो मां स्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव ।

तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वं विमुक्तौः ॥ ८ ॥

1) v. l. तदप्येते. —2) v. l. वितरः. —3- —3) माघ्यं reads उत्क्रम्य स्वर्गं लोकमितौ विमुक्ताः.

a) क 1-21; 2-8; 2-13; मुं 2-2-2; 3-1-9. —b) Active use of the participle.

तस्मिच्छुर्कमुत नीलमाहुः पिङ्गलं हरितं लोहितं च ।

एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित् पुण्यकृत् तैजसश्च ॥ ९ ॥

1) Omit ब्रह्मवित् and read तेन एति m. c.

a) For colours see वृ 4-3-20. —b) आहुः shows that this verse is probably a quotation from छां 8-6-1-2 पिङ्गलस्य...शुक्लस्य...but पीत instead of हरित.

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।

ततो भूर्य इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥ १० ॥

1) माघ्यं reads असंभूतिम् for आविष्याद्. —2) Read भूयेव (double sandhi) m. c. ? —3) माघ्यं reads संभूत्याम्.

a- —a) = ई 9. Cp also के 1-3.

अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।

तां स्ते प्रेत्याभिर्गच्छन्त्यविद्वान्सोऽबुधो^३ जनाः ॥ ११ ॥

1) माध्यं reads असुर्याः. —2) माध्यं reads अपिगच्छन्ति. —3) अबुधाः (माध्य).

a) क 1-3 अनन्दा नाम ते लोकाः; ई 3; मुं 1-2-8-10

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥ १२ ॥

1) माध्यं reads अनुसंचरेत्.

यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्माऽस्मिन् संदेहे^१ गहने^२ प्रविष्टः ।

स विश्वकृत् स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव ॥ १३ ॥

1) माध्यं reads संदेहे (some MSS read संदेहे; cp शब्दा 3-1-3-3 संदेहो हेवात्).

a) बु 1-4-10 प्रत्ययुप्यत; के 2-4 प्रतिबोधविहितम्; क 3-14 ज्ञात...निबोधत. —b) अ 10-129-1 अम्भः किमासीद् गहनं गभीरम्; मे 7-1 गभीरो गुह्यः...गहनः; cp गह्वर in अ 12-2-53 अरण्यान्वा गह्वर सचस्व; चांसं 5-8 या ते अग्ने अयःशया तनूर्वापिष्ठा गह्वरेष्ठा; क 2-12 गृहाहितं गह्वरेष्ठम्.

“इहैवं सन्तोऽथ विश्वस्तद्वयं न चेदवेदिर्महती विनष्टिः^१ ।

ये^२ तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापरियन्ति^३ ॥ १४ ॥

1- -1) शब्दा 14-7-2-15 तदेव सन्तः । तदु तद्रूपवामः । न चेदवेदी महती विनष्टिः where अवेदी is अवेदि (Aorist, 3rd per. sg.). —2) माध्यं reads उप for अपि.

a- -a) के 2-5. —b- -b) श्वे 3-10.

यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा ।

“ईशानं भूतभव्यस्य न ततो^१ विजुगुप्सते^२ ॥ १५ ॥

1) माध्यं reads तदा विचिकित्सति for ततो विजुगुप्सते.

a- -a) क 4-5, 12.

यस्मादर्वाक् संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते ।

तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होर्पासतेऽमृतम् ॥ १६ ॥

1) माध्यं reads होपासते.

a) शब्दा 2-3-11-12; कौ 1-4; मे 6-28. —b) मुं 2-2-9.

यस्मिन् पञ्च पञ्चर्जना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।

तमेव मन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥ १७ ॥

a) पञ्चजनाः here may refer to the five in the next verse according to the माध्यं text; cp ब्रह्म 1-4-12 प्राणादयो वाक्यशेषात्.

प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रं^१ मनसो ये मनो विदुः ।
ते निचिर्वैयुर्ब्रह्म पुराणमग्न्यम् ॥ १८ ॥

1) माष्यं adds after श्रोत्रम्, अग्नस्य अग्नम्.

a) के 1-2. — b) वासं 11-1; श्वे 2-1 अग्नेर्गोतिर्निचाप्य; श्वे 4-11; क 1-17; 3-15.

मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानाऽस्ति किंचन ।

मृत्योः स मृत्युमामोति य इह नानेव पश्यति ॥ १९ ॥

1) माष्यं reads आतव्यम् (for अनुद्रष्टव्यम्) which does not suit the metre.

— 2) Read येह m. c.

a) क 4-10, 11. — b) वृ 2-4-6 योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद; 4-3-23 न तु तादृतीयमस्ति;
कौ 3-8 नो एतन्नाना.

एकैधानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवम् ।

विरजः पर आकाशादज आत्मा महान् ध्रुवः ॥ २० ॥

1) मनसा for एकधा (माष्यं).

a) छां 6-1-3; क 2-14; 2-18. — b) अप्रमयं from प्रमयम् which is derived from प्र + मी; क 3-61-4 अप्रामिसत्य मवचन् तथेदसत्; अ 6-110-3 स मा वधीत् पितरं वर्धमानो मा मातरं प्र मिनीज्जनित्रीमः अ 8-1-5 त्वां मृत्युर्दयतां मा प्र मेष्टाः; 8-1-16 मा जिह्वा बहिः प्रमयुः कथा स्याः; कासं 25-7 तेषां त्रयो ह्येतेषां प्रामीयन्त अथो यद्भूत उदक्षिप्यत स प्रमयाद-विभेत्; श्रुत्वा 4-1-2-10 यद्वा अयोनी रेतः सिच्यते प्र वै तन्मीयते; जैत्रा 1-338 स होवाच प्रमेयो वा अयम्. — c) क 6-18; मुं 1-2-11; 2-2-9; प्र 1-16.

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वन्त ब्राह्मणः ।

नानुध्यायाद्ब्रह्मच्छब्दान् वाचो विगर्लापन् हि तदिति ॥ २१ ॥

a) वृ 3-5 पाण्डित्यं निर्विद्य; तै 2-4 यतो वाचो निर्वर्तन्ते; क 2-23 नायमात्मा प्रवचनेन... न बहुना श्रुतेन; मुं 1-1-5 तत्रापरा-ऋग्वेदः... ज्योतिषमिति. The word विगर्लापनं occurs only here. Cp मुं 2-2-5 अन्या वाचो विमुञ्चय.

स वा एष महानर्ज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु । य एषोऽन्तर्हृदयं आकाशस्तस्मिच्छेते । सर्वस्य वैशी । सर्वस्येशानः । सर्वस्याधिपतिः । स न साधुना कर्मणा भूयान् । नो एवासाधुना कनीयान् । एष सर्वेश्वरः । एष भूताधिपतिः । एष भूतपालः । एष सेतुर्विधरणं एषां लोकानामसंभेदाय । तमेतं वेदार्नुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यङ्गेन दानेन तपसाऽनार्शकेर्न । एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति । एतमेव

प्रजाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रजजन्ति । एतद्द स्म वै तत् पूर्वं विद्वांसः प्रजान् कामयन्ते । किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयंमात्माऽयं लोक इति । ते ह स्म पुत्रैपणायाश्च वित्तैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थायाश्च भिक्षार्चयन् चरन्ति । या खेव पुत्रैपणा सा वित्तैपणा । या वित्तैपणा सा लोकैपणा । उभे ह्येते एपणे एव भवतः । स एष नेति नेत्यात्मा । अमृतो न हि मृह्यते । अशीर्यो न हि शीर्यते । अंसङ्गो न हि सज्यते । असितो न व्यथते^१ । न रिष्यति । एतमु ह्वैवैते न तरत इति । अतः पापमकरवमिति । अतः कल्याणमकरवमिति । उभे उ ह्वैवै एते तरति^{१०} । नैनं^१ कृताकृते तपतः ॥ २२ ॥

1) माध्यं reads अयम् for एष महानजः. —2) माध्यं reads लोकेश्वरः. —3) लोकपालः (माध्यं). —4) Omitted in माध्यं. —5 -- 5) माध्यं reads ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन च. —6) माध्यं reads ईप्सन्तः. —7) माध्यं reads, after पूर्व-ब्राह्मणा अनुचानाः. —8 -- 8) असंगोऽसितो न सज्यते न व्यथते (माध्यं). —9) माध्यं drops उ and एव. —10) माध्यं adds अमृतः after तरति. —11) माध्यं reads साध्वसाधुनी before नैनम्. Cp तै 2.9. —12) माध्यं adds नास्य केनचन कर्मणा लोको मीयते.

a) बृ 4.3.7 ह्यन्तर्ज्योतिः; तै 2.1 निहितो गुहायाम्; छां 8.8.3 ह्ययम्; क 1.14; 2.20; 3.1; 4.6,7; मुं 2.1.10; 3.1.7. —b) कौ 3.8 एष ह्येवैनं साधु कर्म कारयति; ई 1 ईशावात्स्यम्; छां 4.5.2-4 संपदाम्, वामनीः, भामनीः. —c) छां 8.4.1 नैतं सेतुमहोरात्रे तरतः; मुं 2.2.5 अमृतस्यैव सेतुः; श्वे 6.19 अमृतस्य परं सेतुम्. —d) बृ 8.8.9 सूर्याचन्द्रमसौ विधुतौ तिष्ठतः. —e) तैत्त 6.4.1.1 असंभिन्दन्व यति प्राणानामसंभेदाय; ऐवा 7.12 पुरा संभेदाच्छायायाम्; शब्बा 18.8.4.12 मर्यादां करोत्यसंभेदाय; छां 8.4.1; नि 2.24 स वित्तं गृहीत्वा विपाद-छुत्तुः संभेदमाययौ, अनुययुतिरे. —f) छां 2.23.1 त्रयो धर्मस्कन्धाः...; के 4.8. —g) शब्बा 2.4.8.2 ता हेमाः प्रजा अनाशकेन नोत्परा बभूवुः; छां 8.5.3 यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्, एष हि आत्मा न नश्यति (Popular etymology!). —h) बृ 1.5.16 सोऽयं मनुष्यलोकः. पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा. —i) के 2.5 इह चेद्वेदीदय सत्यमस्ति. —j) बृ 3.5.1 —k) बृ 3.5.1; पा 4.2.38 भिक्षादिभ्योऽण् (= भैक्षम्); गी 3.5. —l) बृ 2.3.6; 3.9.26; 4.2.4; 4.5.15. —m) अ 19.9.2 शान्तं नो अस्तु कृताकृतम्; क 2.14 अन्यत्रास्मात् कृताकृतात्; छां 8.4.1; 8.13.1; मुं 3.1.3; 3.2.9; तै 2.9; कौ 1.4; 3.1; मै 2.7; 6.34; पा 2.1.60.

तदेतद्वचाऽभ्युक्तम्—

एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वधते^१ कर्मणा नो कनीयान् ।

तस्यैव स्यात् पदवित् तं विदित्वा न लिप्यते^३ कर्मणा पापकेनेति ॥

तस्मादेवंविच्छान्तो^० दान्त उपरतस्त्वितिशुः समार्हितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति^१ । सर्वमार्त्मानं पश्यति^१ । नैनं पाप्मा तरति । सर्वं पाप्मानं तरति । नैनं

पाप्मा तपति । सर्वं पाप्मानं तपति । विपापो^१ विर्रजोऽविचिकित्सो ब्राह्मणो भवति^{१०} ।
एष ब्रह्मलोकः सम्राट् । एनं प्रापितोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः । सोऽहं भगवते
विदेहान् ददामि मां चापि सह दास्यायेति^१ ॥ २३ ॥

1) माध्यं reads कर्मणा वर्धते. —2) तैत्ति 3.12.9.7-8 reads आत्मा for स्यात्.
—3) माध्यं reads कर्मणा लिप्यते. —4) माध्यं reads भद्रावित्तः. —5) पश्येत् (माध्यं).
—6) माध्यं reads एनम् for आत्मानम्. —7) माध्यं adds, after this, सर्वोऽस्यात्मा भवति ।
सर्वस्यात्मा भवति । —8) माध्यं reads विजरः. —9) माध्यं reads विजिघत्सोऽपिपासः for
अविचिकित्सः. —10) माध्यं adds य एवं वेद after भवति.

a) पदवित् only here. —b) ई 2; छां 4.14.3; 5.10.10; क 5.11; गी 5.7.10.
—c) क 2.24; मुं 1.2.13; श्वे 6.22; मै 6.29. —d) मुं 1.2.11; 2.2.9; प्र 1.16;
बृ 4.4.20; क 6.18. —e) छां 3.14.4 यस्य स्यादद्वा न विचिकित्सा अस्ति; मं 2.2.8 छियन्ते
सर्वतश्चाः. —f) Cp बृ 4.4.2 इमे विदेहा अयमहमस्मि; गी 2.71 निर्ममो निरहंकारः.

स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानः । विन्दते वसु य एवं वेद ॥ २४ ॥

स वा एष महानज आत्माऽर्जरोऽर्मरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म । अभयं वै ब्रह्म ।

अभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद ॥ २५ ॥

1) पा 6.2.116 नमो जरमामित्रमृताः.

॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मैत्रेयी च कात्यायनी च । तयोर्ह
मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव । स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायनी । अथ ह याज्ञवल्क्योऽ-
न्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन्—॥ १ ॥

Cp in general बृ 2.4.

1) माध्यं reads इव for एव. —2) माध्यं reads उपाकरिष्यमाणः.

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रव्रजिष्यन् वा अरेऽहमस्मात् स्थानादस्मि । हन्त
तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति ॥ २ ॥

a) बृ 2.4.1 substitutes उयास्यन् for प्रव्रजिष्यन्.

सा होवाच मैत्रेयी—यन्तु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात् स्यां
न्वहं तेनामृताहो ३ नेति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यथैवोपकरणवतां जीवितं
तथैव ते जीवितं स्यात् । अमृतत्वस्य तु नाऽऽज्ञाऽस्ति वित्तेनेति ॥ ३ ॥

सा होवाच मैत्रेयी—येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्याम् । यदेव भगवान् वेदं तदेव मे ब्रूहीति ॥ ४ ॥

1) माध्यं reads भगवन् for भगवान् and वेत्य for वेद. —2) विब्रूहि (माध्यं). Cp घृ ३.४.२ यथा विब्रूयात् असौ गौरसावश्च इति.

स होवाच याज्ञवल्क्यः—प्रिया वै^१ खलु नो भवती सती मियमवृधत्^२ । इत् तर्हि^३ भवत्येतद्वाख्यास्यामि ते^४ । व्याचक्ष्णस्य तु मे निदिध्यासस्वेति^५ ॥ ५ ॥

1) Dropped in माध्यं. —2) अवृधत् (माध्यं). —3) माध्यं reads खलु for तर्हि. —4 - 4) माध्यं reads तेऽहं तद् वक्ष्यामि व्याख्यास्यामि. —5) माध्यं inserts वाचं तु मे before व्याचक्ष्णस्य. —6) माध्यं adds hereafter ब्रवीतु भगवानिति.

स होवाच । न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे पशूनां कामाय पशवः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पशवः प्रिया भवन्ति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा^१ अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयि । आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम् ॥ ६ ॥

1) माध्यं adds याज्ञवल्क्यः after उवाच. —2) माध्यं adds hereafter न वा अरे यज्ञानाम् कामाय —3) माध्यं substitutes न्वरे for वा अरे. —4) वा अरे for तन्वरे (माध्यं).

ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनो ब्रह्म वेद । क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः क्षत्रं वेद । लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान् वेद । देवास्तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो देवान् वेद । वेदास्तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो वेदान् वेद । भूतानि तं परादुर्योऽ

न्यत्राऽऽत्मनो भूतानि वेद । सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः सर्वं वेद । इदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमे वेदा इमानि भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा ॥ ७ ॥

1) माध्यं reads hereafter यज्ञास्तं पठुः... —2) माध्यं adds इमे यज्ञा hereafter.

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छवनुयाद् ग्रहणाय । दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छवनुयाद् ग्रहणाय । शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

1) This and the next कण्डिका interchange places in the माध्यं.

स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याञ्छब्दाञ्छवनुयाद् ग्रहणाय । वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ १० ॥

स यथाऽऽर्द्धधागेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽधर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राणि अनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टं ह्येतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि । अस्यैवैतानि सर्वाणि निश्चसितानि ॥११॥

1) माध्यं has दत्तम् for इष्टम्.

a- -a) This portion is wanting in बृ 2.4.10, but found in बृ 4.1.2.

स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनम् । एव सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम् । एव सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनम् । एव सर्वेषां रसानां जिह्वेकायनम् । एव सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनम् । एव सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनम् । एव सर्वेषां संकल्पानां मन एकायनम् । एव सर्वासां विद्यानां हृदयमेकायनम् । एव सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनम् । एव सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनम् । एव सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनम् । एव सर्वेषामध्वनां पादावेकायनम् । एवं सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥ १२ ॥

स यथा सैन्धवर्धनोऽनन्तरोऽवाहः कृत्स्नो रसघन एव । एवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽवाहः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव । एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति । न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यरे ब्रवीमि । इति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १३ ॥

- 1) माध्यं adds स्यात् after एव. —2 —2) इदं महद्भूतमनन्तमपारम् (माध्यं).
a) वृ 2.4.12; छां 6.13.

सा होवाच मैत्रेयी—अत्रैव मा भगवान् मोहान्तमापीपिषत् । न वा अहमिदं विजानामिति । स होवाच—न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीमि । आविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छिच्छिधर्मा ॥ १४ ॥

- 1) माध्यं reads आपीपदत्. Cp अ 10 5-42 व्याप्ते परमेष्ठिनो ब्रह्मणा आपीपदम् तन्; प्र 2.3 मा मोहमापयय. —2) माध्यं reads इदम्. —3) माध्यं adds, after विजानामि, न मेत्य संज्ञाऽस्ति. —4) माध्यं adds याज्ञवल्क्यः after उवाच. —5) माध्यं adds माया-संसर्गस्त्वस्य भवति after this.

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति, तदितर इतरं जिघ्रति, तदितर इतरं रसयते, तदितर इतरमभिवदति, तदितर इतरं शृणोति, तदितर इतरं मनुते, तदितर इतरं स्पृशति, तदितर इतरं विजानाति । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैर्वाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं रसयेत्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कं शृणुयात्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं स्पृशेत्तत्केन कं विजानीयात् । येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् । स एष नेति^१ नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यते । अशीर्यो न हि शीर्यते । असङ्गो न हि सङ्गते । असितो न व्यथते न रिप्यति^२ । विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युक्तानुशासनाऽसि मैत्रेयि । एतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यो विनहारं ॥ १५ ॥

- 1) माध्यं reads यत्र वा अन्यादिभ्यं स्यात् तत्रान्योऽन्यत्पश्यति and so on. —2 —2) माध्यं drops this and rightly, because विज्ञातारमरे केन विजानीयात् is the summing up of the earlier position. —3) माध्यं reads प्रववाज.

- a) ई 7 यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः. —b) वृ 2.3.6; 3.9.26; 4.2.4; 4.4.22.

॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

अथ वक्षः । पौतिमाप्यो गौपवनात् । गौपवनः पौतिमाप्यात् । पौतिमाप्यो गौपवनात् । गौपवनः कौशिकात् । कौशिकः कौण्डिन्यात् । कौण्डिन्यः शाण्डिल्यात् । शाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च । गौतमः—॥ १ ॥

आग्निवेश्यात् । आग्निवेश्यो गार्ग्यात् । गार्ग्यो गार्ग्यात् । गार्ग्यो गौतमात् । गौतमः सैतवात् । सैतवः पाराशर्यायणात् । पाराशर्यायणो गार्ग्यायणात् । गार्ग्यायण उद्दालकायनात् । उद्दालकायनो जावालायनात् । जावालायनो माध्यन्दिनायनत् ।

माध्यन्दिनायनः सौकरायणात् । सौकरायणः कापायणात् । कापायणः सायकायनात् ।
सायकायनः कौशिकायनेः । कौशिकायनिः—॥ २ ॥

घृतकौशिकात् । घृतकौशिकः पाराशर्यायणात् । पाराशर्यायणः पाराशर्यात् ।
पाराशर्यो जातूकर्ण्यात् । जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्च । आसुरायणस्त्रैवणेः ।
त्रैवणिरौपजन्धनेः । औपजन्धानिरासुरेः । आसुरिर्भारद्वाजात् । भारद्वाज आत्रेयात् ।
आत्रेयो माण्डेः । माण्डिगौतमात् । गौतमो गौतमात् । गौतमो वात्स्यात् । वात्स्यः
शाण्डिल्यात् । शाण्डिल्यः कैशोर्यात् काप्यात् । कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात् । कुमार-
हारितो गालवात् । गालवो विदर्भीकौण्डिन्यात् । विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो
वाभ्रवात् । वत्सनपाद्वाभ्रवः पथः सौभरात् । पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसात् ।
अयास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाप्ट्रात् । आभूतिस्त्वाप्ट्रो विश्वरूपात्त्वाप्ट्रात् । विश्वरूप-
स्त्वाप्ट्रोऽश्विभ्याम् । अश्विनौ दधीच आधर्वणात् । दध्यङ्ङाधर्वणोऽधर्वणो दैवात् । अथर्वा
दैवो मृत्योः प्राध्व५सनात् । मृत्युः प्राध्व५सनः प्रध्व५सनात् । प्रध्व५सन एकर्षेः ।
एकर्षिर्बिप्राचित्तेः । बिप्राचित्तिर्व्यष्टेः । व्यष्टिः सनारोः । सनारुः सनातनात् । सनातनः
सनगात् । सनगः परमेष्ठिनः । परमेष्ठी ब्रह्मणः । ब्रह्म स्वयंभु । ब्रह्मणे नमः ॥ ३ ॥

॥ इति पष्ठं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते— ॥

ॐ खं ब्रह्म । खं पुराणम् । वाङ्मुरं खम् । इति हं स्माद् कौरव्यायणीपुत्रः ।
वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुः । वेदैनेन यद्वेदितव्यम् ॥ १ ॥

1) v. 1. यम् for अयम्.

a- -a) This is the शान्ति of the ईशोपनिषत् although it forms part
of text here. Cp अ 10-8-29 पूर्णात् पूर्णमुदचति पूर्णं पूर्णेन सिच्यते । उतो तदयं विद्याम
यतस्तत् परिपिच्यते. —b) छां 4-10-5. —c) बायुर occurs only here; cp मयुर,
धीर etc.

॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

त्रयाः प्रजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूर्धुः । देवा मनुष्या असुराः ।
उपित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच द इति ।
व्यज्ञासिष्टा ३ इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुः । दाम्यतेति न आत्थेति । ओमिति
होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ १ ॥

Cp in general श्रुता २.४.२.१-६.

a) छां ४.१०.१ सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवाच. —b) छां १.१.४ याद्वि किंचानुजानाति
ओमित्येव तदाह; वृ ३.९.१.

अथ हैनं मनुष्या ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द
इति । व्यज्ञासिष्टा ३ इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुः । दत्तेति न आत्थेति । ओमिति
होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ २ ॥

अथ हैनमसुरा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति ।
व्यज्ञासिष्टा ३ इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुः । दयध्वमिति न आत्थेति । ओमिति
होवाच व्यज्ञासिष्टेति । तदेतदेवैषा देवी वागनुवदाति स्तनयित्नुर्द द द इति । दाम्यत
दत्त दयध्वमिति । तदेतत् त्रयं शिक्षेदमं दानं दयामिति ॥ ३ ॥

a) Origin of अधिदैवम्. —b) तै १.९ दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च; छां ३.१७.४
अथ यत्तपो दानम्...

॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

एष प्रजापतिर्यद्बृहदयम् । एतद्ब्रह्म । एतत् सर्वम् । तदेतत् व्यक्षरं
हृदयमिति । ह्रं इत्येकमक्षरम् । अभिर्हरन्त्यस्मै स्वाध्याये च य एवं वेद । ह्रं
इत्येकमक्षरम् । दर्दत्यस्मै स्वाध्याये च य एवं वेद । र्यमित्येकमक्षरम् । एति स्वर्गं
लोकं य एवं वेद ॥ १ ॥

१) ददन्ति (!) माध्यं.

a) Etymological play; cp छां ३.३.३. —b) वृ ४.३.३७ एवं हैवविदं सर्वाणि
भूतानि प्रतिकल्पन्ते; ६.१.१३ तस्यो मे बलिं कुर्वतेति; छां २.२१.४ सर्वा दिशो बलिमस्मै हवन्ति;
५.१४.१ तस्मात्त्वा पृथग् बलय आपन्ति; कौ २.२; तै १.५; प्र २.७.

॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

तद्वै तदेतदेव तदास । सत्यमेव । स यो हैतं^१ महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमाँल्लोकान् —जितं इन्वसावसत्— य एवमेतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति । सत्यं ह्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

१) हैवैतन् (माध्यं).

a) To be taken parenthetically. असौ = शत्रुः; असत् = भवेत् or to be taken as an interrogative construction, where असौ = यः etc.

॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

आप एवेदमग्र आसुः । ता आपः सत्यमसृजन्त । सत्यं ब्रह्म । ब्रह्म प्रजापतिम् । प्रजापतिर्देवान् । ते देवाः सत्यमेवोपासते । तदेतत् व्यर्क्षरं स-ति-य-मिति स इत्येकमक्षरम् । तीत्येकमक्षरम् । यमित्येकमक्षरम् । प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतम् । तदेतद्वृतमुभयतः सत्येन परिगृहीतम् । सत्यंभूयमेव भवति । नैवांविद्वां समनृतं दिनस्ति ॥ १ ॥

१) इति for एव (माध्यं). —२) उभयतः dropped in माध्यं.

a) Etymological play; छां ८.३.५; कौ १.६; तै २.६ सच्च त्यच्चाभवत्...सत्यमभवत्. —b) शब्दा ७.१.२.२३ अयो अन्तयोवाच संस्क्रियमाणपोर्मध्यं संस्क्रियते. —c) ऋ ५.८१.४ उत रात्रीमुभयतः परीयसे (said of सवितृ). —d) छां ५.१०.६ तद्भूय एव भवति; गी १४.२६; १८.५३ ब्रह्मभूयाय कल्पते.

तद्यत् तत् सत्यमसौ स आदित्यः । य एष एतस्मिन्मण्डले^१ पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषस्तावेतावन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ । रश्मिर्भरेपोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन् । स यदोत्क्रमिष्यन् भवति शुद्धमेवैतन् मण्डलं पश्यति । नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥ २ ॥

१) माध्यं adds वै after रश्मिभिः.

a) शब्दा ७.४.१.१७ असौ वा आदित्य एष रुक्मो अय य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः; वृ २.३.३; मै ६.१६; ६.३८ सौर-सौम्य-आग्नेय-सात्त्विकानि मण्डलानि. —b) ई १६; वृ ५.१५ व्यूह रश्मीन्, समूह तेजः; छां ८.६.२ एवमेवेता आदित्यस्य रश्मयः.

य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिरः । एकं शिर एकमेतदक्षरम् । भुव इति बाहू । द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे । स्वरिति प्रतिष्ठा । द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे । तस्थोपनिषदहरिति । हन्ति पाप्मानं जह्वाति च य एवं वेद ॥ ३ ॥

α) ऋ 10-71.5 अपेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवौ अफलो अपुष्पाम्; वृ 1-4-17; 1-5-7.

॥ इति अष्टमं ब्राह्मणम् ॥

अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे । येनेदमन्नं पच्यते । यदिदमद्यते । तस्यैष घोषो^१ भवति । यमेतत् कर्णावपिधाय शृणोति । स यदोत्क्रमिष्यन् भवति नैनं^१ घोषः शृणोति ॥ १ ॥

Op in general मै 26 which quotes this passage thus अन्यत्राप्युक्तम्....

1) माघ्यं reads एतम् instead of एनम्.

α) शब्दा 10 6-1.1 ते ह वैश्वानरो समासतः; गी 15-14 अहं वैश्वानरो भूत्वा...पचाम्यन्नं चतुर्विधम्. —b) छां 3-13 7-8 यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः.

॥ इति नवमं ब्राह्मणम् ॥

यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात् प्रैति स वायुमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते । यथा रथचक्रस्य खम् । तेन स ऊर्ध्व आक्रमते । स आदित्यमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते । यथा लम्बरस्य खम् । तेन स ऊर्ध्व आक्रमते । स चन्द्रमसमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते । यथा दुन्दुभेः खम् । तेन स ऊर्ध्व आक्रमते । स लोकमागच्छत्यशोरुर्महिमम् । तस्मिन् वसति शान्तिः सर्वाः ॥ १ ॥

This ब्राह्मण interchanges with the following in माघ्यं.

1) माघ्य reads यथाऽन्तरस्य for यथा लम्बरस्य. —2) Bohtlingk reads अशोकान्तरम्. —3) माघ्यं reads शान्तिः.

α) वृ 3 3-2 तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत्... —b) ऋ 5-78-5 वि जिहिष्व वनस्पते योनिः स्रप्यन्त्या इव; cp विहायस् (later) open space, falling apart. —c) ई 8 शाश्वतीभ्यः सामान्यः.

॥ इति दशमं ब्राह्मणम् ॥

एतद्वै परमं तपो यद्व्याहृतैस्तप्यते । परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद । एतद्वै परमं तपो यं प्रेतमरण्यं हरन्ति । परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद । एतद्वै परमं तपो यं प्रेतमग्नावभ्यादधति । परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद ॥ १ ॥

1) Böhtlingk reads सुअर्.

a) उपनिषत् in the sense औपम्य; cp पा 1.4.79 जीविकौपनिषदौ औपम्ये. —b) Etymological explanation of अहः.

योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषस्तस्य भूरिति शिरः । एकं शिर एकमेतदक्षरम् ।
भुव इति बाहू । द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे । स्वरिति प्रातिष्ठा । द्वे प्रातिष्ठे द्वे एते अक्षरे ।
तस्योपनिषद्ग्रामिति । हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

मनोमयोऽयं पुरुषो भाःसर्त्यः । तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा ग्रीहिर्वा यवो वा । स
एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशांस्ति यादिदं किं च^१ ॥ १ ॥

Cp in general शब्रा 10.6.2; छां 3.14; वृ 4.4.22. This ब्राह्मण interchanges with the following.

1) माष्यं adds एवमयमन्तरात्मन् पुरुषः before सः. —2) माष्यं adds य एवं वेद after च.

a) Cp अन्तर्हृत्तिः in वृ 4.3.7. —b) वृ 3.8.9 एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने; छां 5.3.7 क्षवस्यैव प्रशासनमभूत्.

॥ इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

विद्युद् ब्रह्मेत्याहुः । विद्वान्नाद्विद्युत् । विद्यत्येनं पाप्मनो य एवं वेद विद्युद्-
ब्रह्मेति । विद्युद्धयेव ब्रह्म ॥ १ ॥

1) माष्यं reads सर्वस्मात् before पाप्मनः.

a) वृ 2.3.6 यया सकृद्विद्युत्तमः के 4.4 यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा ३ इति. —b) Popular etymology !

॥ इति सप्तमं ब्राह्मणम् ॥

वाचं धेनुमुपासीत । तस्याश्चत्वारः स्तनाः । स्वाहाकारो वपट्कारो हन्तकारः
स्वधाकारः । तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति । स्वाहाकारं च वपट्कारं च ।
हन्तकारं मनुष्याः । स्वधाकार पितरः । तस्याः प्राण ऋषभो मनो वत्सः ॥ १ ॥

a) क 10.71.5 अपेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवौ अफलो अपुष्पाम्; वृ 1.4.17; 1.5.7.

॥ इति अष्टमं ब्राह्मणम् ॥

अयमाग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे । येनेदमन्नं पच्यते । यदिदमद्यते । तस्यैष घोषो^१ भवति । यमेतत् कर्णावपिधाय शृणोति । स यदोत्क्रमिष्यन् भवति नैनं^२ घोषः शृणोति ॥ १ ॥

Cp in general मै 2.6 which quotes this passage thus अन्यत्राप्युक्तम्....

1) माध्यं reads एतम् instead of एनम्.

a) श्रवा 10.6.1.1 ते ह वैश्वानरे समासतः; गी 15.14 अहं वैश्वानरो भूत्वा...पचाम्यन्नं चतुर्विधम्. —b) छां 3.13.7-8 यदिदमास्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः.

॥ इति नवमं ब्राह्मणम् ॥

यदा वै पुरुषोऽस्माद्धोकात् प्रैति स वायुमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते । यथा रथचक्रस्य खम् । तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते । स आदित्यमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते । यथा लम्बरस्य खम् । तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते । स चन्द्रमसमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते । यथा दुन्दुभेः खम् । तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते । स लोकमागच्छत्यशोक्तमहिम् । तस्मिन् वसति शान्ध्वतीः सर्माः ॥ १ ॥

This ब्राह्मण interchanges with the following in माध्यं.

1) माध्यं reads यथाऽम्बस्य for यथा लम्बरस्य. —2) Bohtlingk reads अशोकान्तरम्. —3) माध्यं reads शान्ध्वतीः.

a) वृ 3.3.2 तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत्... —b) क 5.78.5 वि जिहीष्व वनस्पते योनिः स्रप्यन्त्या इव; cp विहायम् (later) open space, falling apart. —c) ई 8 शाश्वतीभ्यः समाम्यः.

॥ इति दशमं ब्राह्मणम् ॥

एतद्वै परमं तपो^१ यद्व्याहृतंस्तप्यते । परमं^२ हैव लोकं जयति य एवं वेद । एतद्वै परमं तपो यं भेतमरण्यं^३ हरन्ति । परमं^४ हैव लोकं जयति य एवं वेद । एतद्वै परमं तपो यं भेतमग्नावभ्यादधति । परमं^५ हैव लोकं जयति य एवं वेद ॥ १ ॥

a) Sufferings of life and death are the तपस्, provided one is अविषीदन् and अनिन्दन् as शंकराचार्य nicely puts it. —b) छां 7.10.1 व्याधीयन्ते प्राणाः. —c) तैत्ति 3.9.1.3 क्षिप्ते यजमानमरण्यं मृतं हरेयुः.

॥ इति एकादशं ब्राह्मणम् ॥

अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुः । तन्न तथा । पूर्णतिं वा अन्नमृते प्राणात् । प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुः । तन्न तथा । शुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नात् । एते ह त्वेव देवते एकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतः । तद्ध स्माह प्रार्तुदः पितरम् । किंस्विदेवैवं विदुषे साधु कुर्यां किमेवारमा असाधु कुर्यामिति । स ह स्माह पाणिना मा प्रार्तुद । कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति । तस्मा उ हैतदुवाच वीति । अन्नं वै वि^१ । अन्ने हीमानि सर्वाणि भूतानि विष्टानि । रमिति । प्राणो वै रम् । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि रमन्ते । सर्वाणि ह वा अस्मिन् भूतानि विशन्ति सर्वाणि भूतानि रमन्ते^२ य एवं वेद ॥ १ ॥

1) माष्यं reads कुर्यात्. —2) Bohtlingk reads प्रवृद्ध. —3) माष्यं reads रतानि (cp विष्टानि above).

a) तै 3.2. —b) शब्दा 10.5.3.8 अकृत्स्नं वै कर्म ऋते प्राणेभ्यः, अकृत्स्ना उ वै प्राणा ऋते कर्मणः. —c) तैसं 4.1.1.13 तस्मादेव हतो न पूयति; 6.4.7.2 यत्पूयति तत्प्रवाते विपजन्ति; शब्दा 7.3.1.45 तस्माद्वैतः सिक्तं प्राणमभिसंभवति पूयेद्ध यद्वै प्राणात्संभवत्. —d) वृ 5.5.1 सत्यभूय. —e) जै 3.31.4 ब्राह्मणोऽस्मि प्रार्तुदो भाहुः. —f) वि and रम् which go to form the word वीर (which is एकधाभूय of वि and रम्); cp the Indo-Germanic word *wiros*. See वीर in 5.13.1 below उद्धास्मादुक्थविद्वीरस्तिष्ठति.

॥ इति द्वादशं ब्राह्मणम् ॥

उक्थम् । प्राणो वा उक्थम् । प्राणो हीदं सर्वमुत्थापयति । उद्धास्मादुक्थ-विद्वीरस्तिष्ठति । उक्थस्य सायुज्यं सलोकैतां जयति य एवं वेद ॥ १ ॥

उक्थम्, यजुः, and साम represent the ब्राह्मण्य and क्षत्रम् represents the क्षत्रियः; cp कठ 2.25 यस्य ब्रह्म त्र क्षत्रं च; or the first three represent the three Vedas and the last, अथर्ववेद.

a) ऐआ 2.1.2 पुरुष एव उक्थम् । अयमेव महान् प्रजापतिः; अहमुक्थमस्मीति विधातुः; कौ 3.3 अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मा इदं शरीरं परिगृह्य उत्थापयति तस्मादेतदेवोक्थमुपासीत. —b) वृ 1.5.3; छां 2.20.2 which adds सार्धिताम्.

यजुः । प्राणो वै यजुः । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते । युज्यन्ते हास्मै^१ सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय^२ । यजुषः सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ २ ॥

α) अस्मै श्रैष्ठ्याय = अस्य श्रैष्ठ्याय (attraction of cases); cp तैत्ति १.३.२.१ अतिष्ठन्त अस्मै ज्यैष्ठ्याय; कौ २.६; ४.१५.

साम । प्राणो वै साम । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि । सम्यञ्चि हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय कल्पन्ते । साम्नः सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ ३ ॥

१) माध्यं reads अस्मिन् for अस्मै.

क्षत्रम् । प्राणो वै क्षत्रम् । प्राणो हि वै क्षत्रम् । त्रायते हैनं प्राणः क्षणितोः । प्रक्षत्रमत्रमामोति । क्षत्रस्य सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ ४ ॥

१) माध्यं reads क्षत्रमात्रम्.

α) Popular etymology of क्षत्र; cp कालिदास-रघुवंश २.५३ क्षतात् किल प्रापते (क्षत्रिय).

॥ इति त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥

भूमिरन्तरिक्षं द्यौस्त्यष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदम् । एतद्दु हैवास्या एतत् । स यावदेषु त्रिषु लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ १ ॥

१) Read दिऔः to make up the number eight.

α) शब्दा ११.२.३.१ अस्मिन्नेव लोके अग्निं वायुमन्तरिक्षे दिव्येव सूर्यम्. —b) छां ३.१२.५ सैषा चतुष्पदा पृहविधा गायत्री.

ऋचो यजूंषि सामानीत्यष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदम् । एतद्दु हैवास्या एतत् । स यावदीयं त्रयी विद्या तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ २ ॥

प्राणोऽपानो व्यान इत्यष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदम् । एतद्दु हैवास्या एतत् । स यावदिदं प्राणि तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद । अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति । यद्वै चतुर्थं तत् तुरीयम् ।

दर्शतं पदमिति ददृश इव ह्येषः । परोरजा इति सर्वमु ह्येवैष रज उपर्युपरि तपति ।
एव॑ ह्यैव श्रिया यशसा तपति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ ३ ॥

1) Read विजान to make up the number eight.

a) तैत्ति 3-7-7-13 परोरजास्ते पञ्चमः पादः; 3-10-9-4 परोरजाः as opposed to
अवाग्रजाः; तैत्ति 1-25-3 परोरजाः पादः; पद्मा 1-2 परोरजास्ते पञ्चमः पादः इत्याह परोरजसो वै ब्रह्मणः
स्थानम्... —b) शन्ना 11-2-4-1 अथैष एव दर्शो यच्चन्द्रमाः, ददृश इव ह्येषः.

सैषा गायत्र्येतस्मिन्स्तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता । तद्वै तत् सत्ये
प्रातिष्ठितम् । चक्षुर्वै सत्यम् । चक्षुर्हि वै सत्यम् । तस्माद्यादिदानीं द्वौ विवर्दमाना-
वेयातामहमदर्शमहमथौपामिति । य एवं ब्रूयादहमदर्शमिति । तस्मा एव श्रद्धध्याम ।
तद्वै तत् सत्यं बले प्रतिष्ठितम् । प्राणो वै बलम् । तत् प्राणे प्रतिष्ठितम् । तस्मा-
दाहुर्वल॑ सत्यादोगीर्य॑ इति । एवम्वेषा गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता । सा ह्येषा गया॑-
स्तत्रे । प्राणा वै गयाः । तत् प्राणा॑स्तत्रे । तद्यद्गया॑स्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम । स
यामेवामू॑ सावित्रीमन्वाहैपैव सा । स यस्मा अन्वाह तस्य प्राणा॑ स्त्रायते ॥ ४ ॥

1) प्रतिष्ठिता (माध्यं). —2) अद्राक्षम् (माध्यं). —3) श्रद्धध्यात् (माध्यं).
—4) ओजीयः (माध्यं). Cp क 2-33-10 न वा ओजीयो रुद्र त्वदास्ति; 9-66-17 य
समेष्ट्यश्विदोर्जीयान्. —5) Dropped in माध्यं.

a) ऐत्ति 1-6 एतद्ध वै मनुष्येषु सत्यं निहितं यच्चक्षुः. —b) ऐत्ति 2-40 तस्मायतो
विवर्दमानयोराहानुष्ठया चक्षुषाऽदर्शमिति तस्य श्रद्धधाति. —c) सावित्री = गायत्रीमन्
(क 3-62-10).

ता॑ ह्यैतामेके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुः । वागनुष्टुप् । एतद्वाचमनुष्टुम् इति । न
तथा कुर्यात् । गायत्रीमेव सावित्रीमनुष्टुयात् । यदि ह वा अप्येवंविद्धद्विव प्रति-
गृह्णाति न ह्यैव तद्गायत्र्या एकंचन पदं प्राति ॥ ५ ॥

1) एताम् dropped in माध्यं. —2) माध्यं drops सावित्रीम्. —3) माध्यं
drops एवंचित्.

a) क 5-82-1. The only अनुष्टुप् verse in an otherwise गायत्रीसूक्त-
तत्सवित्रुर्वीर्यमिहै वयं देवस्य भोजनम् । भेष्टं सर्वधातमं त्वं भगस्य धीमहि. —d) ऊ 3-11 6
एतदेव ततो भूयः.

स य इमा॑ स्त्रील्लोकान्पूर्णान् प्रतिगृहीयात् सोऽस्या एतत् प्रथमं पदमाप्नुयात् ।
अथ यावतीयं त्रयी विद्या यस्तावत् प्रतिगृहीयात् सोऽस्या एतद्द्वितीयं पदमाप्नुयात् ।
अथ यावदिदं प्राणि यस्तावत् प्रतिगृहीयात् सोऽस्या एतत् तृतीयं पदमाप्नुयात् । अथास्या

एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति । नैकेनचनाप्यम् । कुत उ
एतावत् प्रतिगृह्णीयात् ॥ ६ ॥

तस्या उपस्थानम् । गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदी । अपदासि ।
न हि पद्यसे । नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसे । असावदो मा प्रापदिति ।
यं द्विष्यादसावस्मै कामो मां समृद्धीति वा । न हैवास्यै स कामः समृध्यते यस्मा
एवमुपतिष्ठते । अहमदः प्रापमिति वा ॥ ७ ॥

1) माष्यं reads समर्षाति Cp शब्दो 3-9-1-2 न मे स कामः समर्षि; 4-6-5-5 अस्मै
कामो मा समृद्धीति.

α) शब्दो 2-3-2-4 उप च तिष्ठत उप चास्ते तदेव तस्योपस्थानम्; 2-4-1-2 दीर्घ-
मन्युपस्थानम्.

एतद्ध वै तज्जनको वैदेहो बुद्धिलमाश्वतराभिमुवाच—यन्तु हो तद्गायत्री-
विद्वद्भूयाः । अथ कथं हस्तीभूतो बहसीति । मुखं हस्याः सम्राण विदांचिकारेति
होवाच । तस्या अग्निरेव मुखम् । यदि ह वा अपि बद्धिवाग्नावभ्यादधति सर्वमेव
तत् संदहति । एव ह वैवैविद्ययपि बद्धिं पापं कुरुते सर्वमेव तत् संप्साय शुद्धः पूतोऽ-
जरोऽमृतः संभवति ॥ ८ ॥

1) विदांचिकार (माष्यं).

α) ऐवा 6-30 बुद्धिल आश्वतर आभिः; जैवा 1-22; शब्दो 4-6-1-9; 10-6-1-1; छां
5-11-1; 5-16-1. —b) Double retribution in बृ 4-6-6 प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य...तस्मा-
होकात् पुनरित्यस्यै लोकाय कर्मणि. —c) जै 4-8-1-2. —d) अ 10-3-14 यथा वातश्वाग्निश्च
वृक्षान् प्सातो वनस्पतीन्; 10-5-43 इयं तं प्सातु आहुतिः; शब्दो 3-9-3-26 एवमेवाहुतिरतेया देवतया-
प्साता भवति.

॥ इति चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥

हिरण्यमेव पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

तत् त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥

पूषन्नेकर्षे यम सूर्यं प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् समूह तेजः ।

यत् ते रूपं कल्याणतमं तत् ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तः शरीरम् ।

ॐ कर्तो स्मर कृतं स्मर कतो स्मर कृतं स्मर ॥

अग्निं नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १ ॥

1) मार्घ्यं reads क्लिबे.

a) Cp ई 15-18; मै 6 35 (विष्णवे for हृष्टये !). —b) वृ 4.4.5 स यत्कुरु-
र्भवति तत् कर्म कुरुते; छां 3.14.1 यथाकुरुस्मिँल्लोके... —c) Cp ऋ 1.189.1.

॥ इति पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

यो¹ ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति । प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति । अपि च येषां बुभूषति । य एवं वेद ॥ १ ॥

Cp in general वृ 6.1.1-6 with छां 5.1.1-5; ऐआ 2.4; कौ 3.3; प्र 2.3.

1) वृ 6.1 appears as 6.2 in मार्घ्यं.

a) छां 5.1.1 drops स्वानाम्.

यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां भवति । वाग्वै वसिष्ठां । वसिष्ठः स्वानां भवति । अपि च येषां बुभूषति¹ । य एवं वेद ॥ २ ॥

1- -1) dropped in मार्घ्यं.

a) छां 5.1.2 has वसिष्ठम्. —b) छां 5.1.2 has वसिष्ठः.

यो ह वै प्रतियिष्ठां वेद प्रतियिष्ठति समे² । प्रतियिष्ठति दुर्गे । चक्षुर्वै प्रतियिष्ठति । चक्षुषा हि समे च दुर्गे च प्रतियिष्ठति । प्रतियिष्ठति समे प्रतियिष्ठति दुर्गे । य एवं वेद ॥ ३ ॥

a) अ 8.7.17 पर्वतेषु समेषु च.

यो ह वै संपदं वेद सः हास्यै पद्यते यं कामं कामयते । श्रोत्रं वै संपदं । श्रोत्रे हीमे सर्वे वेदा अभिसंपन्नाः । सः हास्यै पद्यते यं कामं कामयते । य एवं वेद ॥ ४ ॥

यो ह वा आयतनं वेदायतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानाम् । मनो वा आयतनम् । आयतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानाम् । य एवं वेद ॥ ५ ॥

यो ह वै प्रजातिं वेद प्रजायते ई प्रजया पशुभिः । रेतो वै प्रजातिः । प्रजायते ई प्रजया पशुभिः । य एवं वेद ॥ ६ ॥

1) छां lacks this कण्डिका. —2) प्रजापतिम् (माघ्यं). —3) प्रजापतिः (माघ्यं). —4) माघ्यं drops ह.

ते हेमे प्राणा अहं श्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः । तद्धोचुः—को नो वसिष्ठ इति । तद्धोवाच—यस्मिन् व उत्क्रान्त इदं शरीरं पापीयो मन्यते स वो वसिष्ठ इति ॥ ७ ॥

1) Shall we read मयेत ? Cp हृषेत in छां 5.2.7.

a) Contrasted with निःश्रेयस; cp पा 5.4.77, 80; कौ 2.9 uses निःश्रेयस and अहंश्रेयस side by side; cp ऐआ 2.1.4 ता अहिंसन्त-अहमुक्त्यमसि, अहमुक्त्यमसि; वृ 6.1.7-14; छां 5.1.6-12; 5.2.2; कौ 2.14; 3.3; प्र 2.1-4. —b) छां has प्रजापतिम्. —c) छां reads पापिष्ठतरमिव.

वाग्योच्चक्राम । सा संवत्सरं प्रोप्यागत्योवाच—रुथमशकत महते जीवितुमिति । ते होचुः—यथाऽरुला अवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्येति । प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥

1) माघ्यं reads कडाः (i. e. कलाः).

चक्षुर्होच्चक्राम । तत् संवत्सरं प्रोप्यागत्योवाच—रुथमशकत महते जीवितुमिति । ते होचुः—यथाऽन्धा अपश्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्येति । प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥

श्रोत्रं होच्चक्राम । तत् संवत्सरं प्रोप्यागत्योवाच—रुथमशकत महते जीवितुमिति । ते होचुः—यथा वधिरा अशृण्वन्तः श्रोत्रेण प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्येति । प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥

मनो होच्चक्राम । तत् संवत्सरं प्रोप्यागत्योवाच—रुथमशकत महते जीवितुमिति । ते होचुः—यथा मुग्धा अविद्वांसो मनसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा

पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्येति । प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥

रेतो होच्यक्राम । तत् संवत्सरं श्रोण्यागत्योवाच—कथमशक्तं मृते जीवितु-
मिति । ते होचुः—यथा स्त्रीया अप्रजायमाना रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो
वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसैवमजीविष्येति । प्रविवेश ह
रेतः ॥ १२ ॥

अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन् यथा महासुहयः सैन्धवः पद्वीशशङ्कून् संहृदेव
हैवेमान् प्राणान् संववर्ह । ते होचुः—मा भगव उत्क्रमीः । न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितु-
मिति । तस्यो^१ मे वलिं कुरुतेति । तथेति ॥ १३ ॥

1) माष्यं reads वै for उ.

a) छां 5-1-12 has संखिदेत्.

सा ह वागुवाच—यद्वा अहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वासिष्ठोऽसीति । यद्वा अहं
प्रतिष्ठाऽस्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोऽसीति चक्षुः । यद्वा अहं संपदस्मि त्वं तत्संपदसीति
श्रोत्रम् । यद्वा अहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति मनः । यद्वा अहं प्रजातिरास्मि
त्वं तत् प्रजातिरसीति रेतः । तस्यो मे किमन्नं किं वास इति । यदिदं किंचा भव्य
आ कृमिभ्यं आ कीटपतङ्गेभ्यस्तत् तेऽन्नम् । आपो वास इति । न ह वा अस्यानन्नं
जग्धं भवति, नानन्नं प्रतिष्ठितं, य एवमेतदनस्यान्नं वेद । तद्विद्वांसः
श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्त्वाशित्वाऽऽचामन्ति । एतमेव तदनमनन्नं कुर्वन्तो
मन्यन्ते^२ ॥ १४ ॥

1) माष्यं reads क्रिमिभ्यः. —2) माष्यं adds hereafter—तस्मादेवंविदशिष्यन्ना-
चामेदाशित्वाचामेदेतमेव तदनमनन्नं कुरुते.

॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

श्वेतकेतुर्ह वा आरुण्यः पञ्चालानां परिपदमाजगाम । स आजगाम जैवलिं
प्रवाहणं परिचारयमाणम् । तमुदीक्ष्याभ्युवाद कुमार ३ इति । स भो ३ इति
प्रतिशुश्राव । अनुशिष्टो न्यासि पित्रेति । ओमिति होवाच ॥ १ ॥

Op in general 6.2.1-16 with छां 5.3-10, the basis of the doctrine of transmigration of the soul; see क 10.16.3 सूर्यं चक्षुर्गच्छतु वातमात्मा; शब्रा 10.3.3.8 वाचैवाग्निमप्येति चक्षुषादित्यम् ..

a) छां 1.8.1.

वेत्थ यथेमाः प्रजाः प्रयत्यो विप्रतिपद्यन्ता ३ इति । नेति होवाच । वेत्थो यथेमं लोकं पुनरापद्यन्तां ३ इति । नेतिः हौवाच । वेत्थो यथाऽसौ लोक एवं बहुभिः पुनः पुनः प्रयद्भिर्न संपूर्यता ३ इति । नेति हौवाच । वेत्थो यतिर्ध्या-
माहुत्याः हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती ३ इति । नेति हौवाच ।
वेत्थो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा । यत् कृत्वा देवयानं वा पन्थानं
प्रतिपद्यन्ते पितृयाणं वा । अपि हि न ऋषेर्वचः श्रुतम्—

द्वे सृती अश्रृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् ।

ताभ्यामिदं विश्वमेजत् समेति यदन्तरा पितरं मातरं चेति ॥

नाहमत एकंचन वेदेति होवाच ॥ २ ॥

1) माध्यं and Bohtlingk read विप्रतिपद्यन्ता ३ इति. —2) माध्यं and Bohtlingk read पुनरापद्यन्ता ३ इति. —3) Bohtlingk reads संपूर्यता ३ इति. —4) न or नः ?

a) शब्रा 1.8.1.5 स यतिर्धो तत् समां पतिदिदेश तातिर्धो समां नावमुपकल्पोपासांचके.
—b) छां 5.3.3 reads पुरुषवचसः. —c) तैसं 1.6.10.4 ब्रह्मैव प्रतिपदं कुरुते; वासं 7.38 त्वं राजासि प्रतिपस्तुतानाम्; तैब्रा 3.8.15.11 आन्यस्य प्रतिपदं करोति. Cp पालि-पटिपदा.
—d) क 10.88.15 (सृती for सृती).

अथैनं वसत्योपमन्त्रयांचके । अनादृत्य वसतिं कुमारः प्रदुद्राव । स आजगाम
पितरम् । तहौवाच—इति वाच किल नो भवान् पुराणुशिष्टानवोच इति । कथं
सुमेधं इति । पञ्च मा प्रश्नान् राजन्यवन्धुरमासीत् । ततो नैकंचन वेदेति । कतमे त इति ।
इम इति ह प्रतीकान्युदाजहार ॥ ३ ॥

1) माध्यं adds होवाच after इति.

a) तैसं 2.6.6.5 अनायेन देवा अग्निमुपामंत्रयन्त, राज्येन पितरो यमम्; शब्रा 3.2.1.19 योषा वा इयं वाक् । उपमंत्रयस्व ... स्त्री पुंसोपमंत्रिता. —b) तै 1.10 सुमेधा अमृतोक्षितः; क 1.8 पुरुषस्यात्ममेधसः; गी 7.23 तद्भवत्यत्ममेधसाध; पा 5.4.11.2 नित्यमसिच्च प्रजामेधयोः. —c) शब्रा 11.6.2.5 अति वै नो राजन्यवन्धुरवादीत्; छां 6.1.1 ब्रह्मवंधुवि भवति. —d) क 10.118.8 स त्वमग्ने प्रतीकेन प्रत्योष यातुधान्यः; बृ 1.5.1 सोऽजमाति प्रतीकेन.

स होवाच—तथा नस्त्वं तात जानीथा यथा यदहं किंच वेद सर्वमहं
तत् तुभ्यमवोचम् । मेहि तु तत्र । प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति । भवानेव गच्छत्विति ।
स आजगाम गौतमो यत्र प्रवाहणस्य जैबलेरास । तस्मा आसनमाहुत्योदकमाहारया-
चकार । अथ हास्मा अर्घ्यं चकार । त२ होवाच—वरं भगवते^३ गौतमाय दन्न इति ॥४॥

1) माघ्यं reads आहार्य. —2) माघ्यं reads अर्घ्यम्. —3) माघ्यं reads भवते.

स होवाच—प्रतिज्ञातो म एष वरः । यां तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तां मे
ब्रूहीति ॥ ५ ॥

स होवाच—दैवेषु वै गौतम तद्वरेषु । मानुषाणां ब्रूहीति ॥ ६ ॥

स होवाच—विज्ञायते हांस्तिहिर्हिरण्यस्यापातं गोअश्वानां दासीनां प्रवराणां
परिधानस्य । मा नो भवान् बहोरनन्तस्यापर्यन्तस्याभ्यवदान्यो भूदिति । स वै गौतम
तीर्थेनेच्छासा इति । उपैम्यहं भवन्तमिति । वाचा ह स्मैव पूर्वं उपयन्ति । स
होपायनकीर्त्योवास ॥ ७ ॥

1) Bohtlingk splits this as ह + अस्ति; हस्तिहिरण्यम् (माघपाठ). —2)
माघ्यं reads प्रवराणां परिधानानाम्. —3) माघ्यं reads उपायनकीर्ता उवास.

a) छां 7.24.2 हस्तिहिरण्यं दासभार्यम्; क 1.23 हस्तिहिरण्यमश्वान्. —b) Shall we
read अवत्तम्; cp शब्दा 4.5.2 6 तदस्य सर्वपामेवाज्ञानाम् अवत्तं भवति; cp अभ्यवदान्यः further; cp
मे 6.1 अक्षाप्यक्षोऽवदातमनाः; 6.33 यजमानस्यात्माविदे अवदानं करोति. If we read अपातम्—
cp बृ 4.3.9 अस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय. —c) अभि + अवदान्यः (from अवदान)
or अभि + अ + वदान्यः itself from अवदान्य by the elision of the initial अ; cp
मभा (CE) 3.31.18 कजोर्मुदोर्वदान्यस्य ह्रीमतः सत्यवादिनः. —d) मुं 1.1.3 विधिवदुपसन्नः
पप्रच्छ.

स होवाच—तर्था नस्त्वं गौतम मापराधास्तव च पितामहाः । यथेयं विद्येतः
पूर्वं न कस्मिंश्चन ब्राह्मण उवास । तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि । को हि त्वैवं ब्रुवन्तमर्हति
प्रत्याख्यातुमिति ॥ ८ ॥

1) माघ्यं drops स होवाच.

a) छां 5.3.7 यथा मा त्वं गौतमावक्षो यथेयं न प्राक् त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणात् गच्छति.
—b) क 2.9 त्वाहह नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा; तै 3.10 न कंचन वसतौ प्रत्याचक्षीत; की 2.2 य
एवैनं पुरस्तात् प्रत्याचक्षीत् त एव एनमुपमंत्रयन्ते.

असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्यादित्य एव समित् । रश्मयो धूमः । अहरार्चिः । दिशोऽङ्गाराः । अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुहति । तस्या आहुत्यै सोमो राजा संभवति ॥ ९ ॥

Cp in general छां 5-4.

1) माष्यं substitutes चन्द्रमाः for दिशः. —2) नक्षत्राणि for अवान्तरदिशः; विस्फुलिङ्गाः for विस्फुलिङ्गाः (माष्यं). —3) आहुतेः for आहुत्यै (माष्यं).

पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम । तस्य संवत्सर एव समित् । अभ्राणि धूमः । विद्युदार्चिः । अशनिरङ्गाराः । द्वादशनयो विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमं राजानं जुहति । तस्या आहुत्यै वृष्टिः संभवति ॥ १० ॥

1) Dropped in माष्यं. —2) आहुतेः for आहुत्यै (माष्यं).

अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्य पृथिव्येव समित् । अग्निर्धूमः । रात्रिरार्चिः । चन्द्रमा अङ्गाराः । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं जुहति । तस्या आहुत्या अन्नं संभवति ॥ ११ ॥

1) वायुः for अग्निः (माष्यं). —2) दिशः for चन्द्रमाः (माष्यं). —3) अवान्तरदिशः for नक्षत्राणि (माष्यं). —4) आहुतेः for आहुत्यै (माष्यं).

पुरुषो वा अग्निर्गौतम । तस्य व्यात्तमेव समित् । प्राणो धूमः । वागार्चिः । चक्षुरङ्गाराः । श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुहति । तस्या आहुत्यै रेतः संभवति ॥ १२ ॥

योषा वा अग्निर्गौतम । तस्या उपस्य एव समित् । लोमान् धूमः । योनिरार्चिः । र्यदन्तः करोति तेऽङ्गाराः । अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुहति । तस्या आहुत्यै पुरुषः संभवति । स जीवति यावज्जीवति । अथ यदा म्रियते—॥ १३ ॥

1) माष्यं adds स जायते after this.

a) शब्दा 1-7-4-2 य इत्थम्...करोति; छां 5-8-1.

अथैनमग्रये हरन्ति । तस्याग्निरेवाग्निर्भवति । समित् समित् । धूमो धूमः । अर्विरार्चिः । अङ्गारा अङ्गाराः । विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पुरुषं जुहति । तस्या आहुत्यै पुरुषो भास्वरवर्णः संभवति ॥ १४ ॥

ते य एवमेतद्विदुर्यं चामी अरण्ये श्रद्धाँससत्तयमुपासते तेऽर्चिरभिसंभवन्ति ।
अर्चिषोऽहः । अह आपूर्यमाणपक्षम् । आपूर्यमाणपक्षाद्यान् पण्मासानुदङ्ङादित्य एति ।
मासेभ्यो देवलोकम् । देवलोकदादित्यम् । आदित्याद्वैद्युतम् । तान् वैद्युतान् पुरुषो
मानस एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति । ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति । तेषां
न पुनरावृत्तिः^१ ॥ १५ ॥

1) माध्यं reads, obviously rightly, वैद्युतात्. —2- -2) माध्यं reads तेषामिह
... आवृत्तिरस्ति.

a) छां 5-10-1 श्रद्धा तप इति; मुं 1-2-11 तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये; प्र 1-10 तपसा
ब्रह्मचर्येण श्रद्धया. —b) छां 4-15 5 and 5-10-2 पुरुषोऽमानवः. —c) ऋ 10-58-11 यत्ते
पराः परावतो मनो जगाम दूरकम्. —d) छां 8-15-1 न च पुनरावर्तते.

अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाञ्जयन्ति ते धूममाभिसंभवन्ति । धूमाद्राग्निम् ।
रात्रेरपक्षीयमाणपक्षम् । अपक्षीयमाणपक्षाद्यान् पण्मासान् दक्षिणादित्य एति । मासेभ्यः
पितृलोकम् । पितृलोकाच्चन्द्रम् । ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति । तास्तत्र देवा यथा
सोमः राजानमाप्यायस्वापक्षीर्यस्वेत्येवमेनास्तत्र भक्षयन्ति । तेषां यदा तत् पर्यवैत्य-
थेमेवाकाशमभिनिष्पद्यन्ते । आकाशाद्वायुम् । वायोर्वृष्टिम् । वृष्टेः पृथिवीम् । ते पृथिवीं
प्राप्यान्नं भवन्ति । ते पुनः पुरुषाग्नौ हूयन्ते ततो योपाग्नौ जायन्ते । लोकान् प्रत्यु-
त्थायिर्नस्त एवमेवानुपरिवर्तन्ते । अथ य एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा
यदिदं दन्दश्चकम् ॥ १६ ॥

1- -1) Dropped in माध्यं.

a) छां 5-10-3 इष्टापूर्ते दत्तमिति; प्र 1-9 इष्टापूर्ते कृतमिति; गी 18-5 यज्ञो दानं तपश्चैव;
but बु 4-4-22 तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन. —c) Cp
in construction जायस्व त्रिपस्वेति in छां 5-10-8.

.. ॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

स यः कामयेत—महत् प्राप्नुयामित्युदगयन आपूर्यमाणपक्षस्य पुण्याहे द्वादशा-
हमुपसद्वती भूत्वौदुम्बरे कसे चमसे वा सर्वोपधं फलानीति संभृत्य परिसमुद्ध
परिलिप्याग्निमुपसमाधाय परिस्तीर्याऽऽवृताज्यं सस्कृत्य पुंसा नक्षत्रेण मन्यं
संनीय जुहोति—

यावन्तो देवास्त्रायि जातवेदस्तिर्यञ्चो घ्नन्ति पुरुषस्य कामान् ।
 तेभ्योऽहं भागधेयं जुहोमि ते मा तृप्ताः सैवैः कामैस्तर्पयन्तु स्वाहा ॥
 या तिरश्ची निषर्धतेऽहं विधरणी इति ।
 तां त्वा घृतस्य धारया यजे सऋषाधनीमहः स्वाहा ॥ १ ॥

* Cp in general बृ 6.3.1-13 (which is a continuation of बृ 6.1.1-6) with छां 5.2.4-9 and 5.3; कौ 2.3.

1) Weber reads कामयते. —2) Dropped in माष्यं. —3) Dropped in माष्यं but it is required m. c. —4) माष्यं reads निषयसे. —5) माष्यं adds प्रजापते न त्वदेतान्यन्य (ऋ 10.121.10) इति तृतीयां जुहोति.

a) अ 7.9.9.1 परि स्तृणीहि परि धेहि वेदिम्; शब्दा 1.1.1.18 अयं वृणैः परित्स्तृणाति; 1.7.3.28 का ते अनमृता इति अभित एव मा परि स्तृणीयुरिति. —b) These verses are absent in छां. —c) बसू 3.2.24 अपि च संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्.

ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । प्राणाय स्वाहा वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । वाचे स्वाहा प्रतिष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । चक्षुषे स्वाहा संपदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । श्रोत्राय स्वाहाऽऽयतनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । मनसे स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । रेतसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति ॥ २ ॥

a) ऋ 9.113.5 सं स्रवन्ति संस्रवाः; शब्दा 3.5.3.13 संस्रवं पत्न्यै पाणावानयति; 3.9.3.32 यदि संस्रवः परिशिष्टोऽलं होमाय स्यात्.

अग्नये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । भूः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । सत्राय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । भूताय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति । प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सऋस्रवमवनयति ॥ ३ ॥

In the स्वाहाकारs which follow, माघ्यं also changing their order, adds ten more स्वाहाकारs i. e. पृथिव्यै, अन्तरिक्षाय, दिवे, दिग्भ्यः, तेजसे, ध्रियै, लक्ष्म्यै, सवित्रे, सारस्वत्यै and विश्वेभ्यः देवेभ्यः.

अथैनमभिमृशति—भ्रमदसि । ज्वलदसि । पूर्णमसि । प्रस्तब्धमसि । एकसभमसि । हिंकृतमसि । हिंक्रियमाणमसि । उद्गीथमसि । उद्गीयमानमसि । श्रावितमसि । प्रत्याश्रावितमसि । अर्द्धं संदीप्तमसि । विभूरसि । प्रभूरसि । अन्नमसि । ज्योतिरसि । निधनमसि । संवर्गोऽसीति ॥ ४ ॥

1) माघ्यं reads भ्रमसि.

अथैनमुद्यच्छर्त्तमिंस्स्योमं हि ते महि । स हि राजेशानोऽधिपतिः । स मां राजेशानोऽधिपतिं करोत्विति ॥ ५ ॥

1) माघ्यं reads अमोऽसि, आमं हि ते महि.

a— —a) The padapāṭha will be आमंसि आमंहि ते महि. Cp छां 5.2.6 for play on words : अमो नामाऽसि, अमा हि ते सर्वमिदम्.

अथैनमाचामति—

तत् सवितुर्वरेण्यम् ।

मधुं वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः ।

माध्वीर्नः सन्त्वोपधीः ॥ भूः स्वाहा ।

भर्गो देवस्य धीमहि ।

मधुं नक्तमुतोपसो मधुमत् पार्थिवं रजः ।

मधु धौरस्तु नः पिता ॥ भुवः स्वाहा ।

‘धियो यो नः मनोदयात् ॥

मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमां अस्तु सूर्यः ।

माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥ स्वः स्वाहा ।

सर्वा सावित्रीमन्वाह । सर्वाश्च मधुमेतीरहमेवेदं सर्वं भूयासं भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यन्तत आचम्य पाणी प्रक्षाल्य जघनेनाग्निं प्राक्शिराः संविशति । प्रातरादित्यमुपतिष्ठते । दिशामेकपुण्डरीकमासि । अहं मनुष्याणामेकपुण्डरीकं भूयासमिति । यथेतमेत्य जघनेनाग्निमासीनी च सं जपति ॥ ६ ॥

1) माघ्यं adds after this सर्वाश्च म्याहतीः.

. a) ऋ ३-62-10°. —b) ऋ. 1-90-6; वासं 13-27. —c) ऋ ३-62-10°. —d) ऋ 1-90-7; वासं 13-28. —e) ऋ ३-62-10°. —f) ऋ 1-90-8; वासं 13-29. —g) ऋ 10-142-8 हृदाश्च पुण्डरीकाणि; शब्दा 5-4-5-6 तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति; वृ 2-3-6 पुरुषस्य रूपं ... यथा पुण्डरीकम्; छां 1-6-7 तस्य यथा कण्ठासं पुण्डरीकम्; 8-8-1 दहरं पुण्डरीकं वेष्टम्. —h) छां 5-10-5; ब्रह्म 3-1-8 यथेतदनेवं च. —i) वृ 6-5.

त॥ हैतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्तेवासिन उर्वत्त्वोवाच—
अपि य एन॥ शुक्ले स्थाणौ निपिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ७ ॥

a) For the idiom, cp छां 3-17-6 तद्वैतद् घोर आगिरसः कृष्णाय देवकीपुत्राय उक्त्वा उवाच; also the अर्धमागधी usage उद्गाए उद्गाइ. —b- -b) छां 5-2-3 जायेन्नेव आस्मि शाखाः, प्ररोहेयुः पलाशानीति; cp Iliad I-234 f *νχι μετ' τοδε σκηπτρον, τὸ μὲν οὐ ποτε φύλλα καὶ ὄζους φύοι*. (Verily by this staff, that shall no more put forth leaf or twig.)

एतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैङ्ग्यायान्तेवासिन उर्वत्त्वोवाच—
अपि य एन॥ शुक्ले स्थाणौ निपिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ८ ॥

एतमुद्दालक मधुकः पैङ्ग्यश्चूलाय भागवित्तिर्जनकाय आयस्थूणायान्तेवासिन उर्वत्त्वोवाच—अपि य
एन॥ शुक्ले स्थाणौ निपिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ९ ॥

एतमुद्दालक चूलो भागवित्तिर्जनकाय आयस्थूणायान्तेवासिन उर्वत्त्वोवाच—
अपि य एन॥ शुक्ले स्थाणौ निपिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १० ॥

एतमुद्दालक जानकिरायस्थूणः सत्यकामाय जावालायान्तेवासिन उर्वत्त्वोवाच—
अपि य एन॥ शुक्ले स्थाणौ निपिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ११ ॥

एतमुद्दालक सत्यकामो जावालोऽन्तेवासिभ्य उर्वत्त्वोवाच—अपि य एन॥
शुक्ले स्थाणौ निपिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति । तमेतं नापुत्राय
वाऽनन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥ १२ ॥

a) ऐआ 3-2-6 ता एताः संहिता नानन्तेवासिने ब्रूयान्नासंवत्सरावासिने नाप्रवक्त्र इत्याचार्याः;
छां 3-11-5 पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रगाभ्याय वा अन्तेवासिने; ऋ 6-22 नामशान्ताय दातव्यं नापुत्राया-
शिष्याय वा पुनः; मै 6-29.

चैतुरौदुम्बरो भवति । औदुम्बरः सुव औदुम्बरश्चमस औदुम्बर इधम
औदुम्बर्या उपमन्थन्यौ । देश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति । ग्रीहिर्यवास्तिलमाषा
अणुमिर्यंगवो गोधूमाश्च मसूराश्च खल्वाश्च खलकुलाश्च । तान् पिष्टान् दधानि मधुनि घृत
उपसिञ्चन्ति । आज्यस्य जुहोति ॥ १३ ॥

1- -1) माध्यं reads तान् सार्धं पिष्ट्वा दध्ना मधुना घृतेनोपसिञ्चति. Cp ओदन and उपसेचन in क 2.25.

a) चतुः used adverbially as a multiplicative. —b) पा 5.2.2-4 where ग्रीहि, यव, तिल, माष and अणु are mentioned.

॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः । पृथिव्या आपः । अपामोपधयः । ओषधीनां पुष्पाणि । पुष्पाणां फलानि । फलानां पुरुषः । पुरुषस्य रेतः ॥ १ ॥

a) छां 1.1.3 स एष रसानां रसतमः.

स ह प्रजापतिरिक्षांचक्रे—इन्तास्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति स स्त्रियं सृष्टेः । तां सृष्ट्वाऽथ उपास्त । तस्मात् स्त्रियमथ उपासीत । स एतं माश्वं ग्रावाणमात्मन एव समुदपारयत् । तेनैनामभ्यसृजत् ॥ २ ॥

1) माध्यं reads after this श्रीतेषां.

तस्या वेदिरुपस्थः । लोमानि बर्हिः । चर्माधिपत्रणे । समिद्धो मध्यतस्तौ ह्युष्कौ । स यावान् ह वै वाजपेयेन यजमानस्य लोको भवति तावानस्य लोको भवति । य एवं विद्वानधोपहासं चरत्यासां स्त्रीणां सुकृतं वृज्जते । अथ य इदमविद्वानधोपहासं चरत्याऽस्य स्त्रियः सुकृतं वृज्जते ॥ ३ ॥

1) माध्यं reads चरति आ स for चरत्यासाय. —2) = चरति + आ + अस्य.

a) क 9.112.4 रोमण्वन्तौ भेदौ. —b) i. e. अधः + उप + ह + आसम्? Cp अध उपासीत above.

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराह । एतद्ध स्म वै तद्विद्वान्नाको मौद्गल्य आह । एतद्ध स्म वै तद्विद्वान् कुमारहारित आह—बहवो मर्या ब्राह्मणांयना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्माह्लोकात् प्रयन्ति य इदमविद्वांसोऽधोपहासं चरन्तीति । बहु वा इदं सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः स्क्रन्दति ॥ ४ ॥

a) तै 1.9. —b) A mere distant relative of ब्राह्मण; cp पा 4.1.99 नडादिभ्यो कङ्. —c) अध + उपहास (= प-हास (Pāli) = हर्ष).

तदभिमृशेदनु वा मन्त्रयेत्—यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमस्कान्तसीद्यदोपधीरप्यसर-
घदपः । इदमहं तद्रेत आददे । पुनर्मामैत्विन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भगः । पुनरग्निर्येण्णया
यथास्थानं कल्पन्ताम् । इत्यनमिकाङ्कुष्ठाभ्यामादायान्तरेण स्तनौ वा भ्रुवौ वा
निर्मृज्यात् ॥ ५ ॥

1) माष्यं reads अग्नयः. —2) माष्यं reads निमृज्यात्.

a) अ 7.67.1 (with variants). —b) Only here for the first time.

अथ यद्युदक आत्मानं पश्येत् तदभिमन्त्रयेत्—मयि तेज इन्द्रियं यशो द्रविणं
सुकृतमिति । श्रीर्ह वा एषा स्त्रीणां यन्मलोद्वासाः । तस्मान्मलोद्वाससं यशस्विनीम-
भिक्रम्योपमन्त्रयेत् ॥ ६ ॥

सा चेदस्मै न दद्यात् काममेनामवक्रीणीयात् । सा चेदस्मै नैव दद्यात् काममेनां
यष्ट्या वा पाणिना वोपहृत्पातिकामेत् । इन्द्रियेण ते यशसा यश आदद इति ।
अयशा एव भवति ॥ ७ ॥

1) माष्यं reads अपक्रीणीयात्.

a) शब्दा 2.6.2.17 तात् द्वयोर्मृतकयोरुपनह्य वेषुयष्ट्या वा कुपे वोमयत आबध्य ...

सा चेदस्मै दद्यादिन्द्रियेण ते यशसा यश आदधामीति । यशस्विनावेव
भवतः ॥ ८ ॥

स यामिच्छेत्—कापयेत् मेति तस्यामर्थं निष्ठां मुखेन मुखं संधायो-
पस्थमस्या अभिमृश्य जपेत्—

अङ्गदङ्गनात् संभवसि हृदयादधिजायसे ।

स त्वमङ्गरूपायोऽसि दिग्धविद्धामिव मादयेमाममूं मयीति ॥ ९ ॥

1) माष्यं reads मादयेति.

a) Only here in the sense of वेतस or शेष. —b) Used in the causal
sense ? माष्यं reads निष्ठाप्य. —c) कौ 2 11 (only the two pādas).

अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठां मुखेन मुखं संधायाभिप्राण्या-
पान्यात् । इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदद इति । अरेता एव भवति ॥ १० ॥

अथ यामिच्छेदधीतेति तस्यामर्थं निष्ठां मुखेन मुखं संधायापान्याभिप्राण्यात् ।
इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामीति । गर्भिण्येव भवति ॥ ११ ॥

1) माध्यं reads गर्भं दधीत.

अथ यस्य जायायै जारः स्वात् तं चेद् द्विष्यादामपात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रतिलोमं शरवर्हिः स्तीर्त्वा तस्मिन्नेताः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिषाक्तौ जुहुयात् । मम समिद्धेऽहौषीः । प्राणापानौ त आददेऽर्साविति । मम समिद्धेऽहौषीः । पुत्रपशूस्त आददेऽर्साविति । मम समिद्धेऽहौषीः । इष्टार्सुकृते त आददेऽर्साविति । मम समिद्धेऽहौषीः । आशापरकाशौ त आददेऽर्साविति । स वा एष निरिन्द्रियो विमुक्तोऽस्माल्लोकात् प्रैति यमेवंविद्ब्राह्मणः शपति । तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेत् । उत ह्येवंवित् परो भवति ॥ १२ ॥

1) माध्यं reads तिस्रः after एताः. —2) माध्यं reads अक्त्वा. —3) माध्यं changes the order of प्राणापानौ, पुत्रपशून् and आशापरकाशौ. —4) माध्यं adds after अर्साविति—नाम गृह्णाति. 5) माध्यं drops इष्टार्सुकृते 6) माध्यं reads जायया.

a) शब्दा 1.8.3-13 स वा अयं जुह्वामनक्ति मध्यं उपभूति मूलं ध्रुवायाम्. —b) This असौ seems to be used vocatively; cp अभी in मैसं 2.2.6 अभी ये विवताः स्य तान् वः संनयामसि. —c) शब्दा 1.6.1-8 तस्माद् इ नानुव्याहरी स्यात्, उत ह्येवंवित्.....

अथ यस्य जायामर्तव्यं विन्देत् त्र्यहं कसे न पिबेत् । अहतवासाः । नैनां वृषलो न वृषल्युपहन्यात् । त्रिरात्रान्त आप्नुत्य त्रीहो नवघातयेत् ॥ १३ ॥

a) Note the idiom; cp अ 10-146-1 न त्वा भीतिं विन्दति.

स य इच्छेत्—पुत्रो मे शुक्लो जायेत, वेदमनुब्रवीत, सर्वमायुरियादिति, क्षीरौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवौ ॥ १४ ॥

1) माध्यं reads गौर.

—a) Cp पा 3.4.13 ईश्वरे तोमुनकमुतौ.

अथ य इच्छेत्—पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत, द्वौ वेदानुब्रवीत, सर्वमायुरियादिति, दध्यौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवौ ॥ १५ ॥

अथ य इच्छेत्—पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत, त्रीन् वेदानुब्रवीत, सर्वमायुरियादित्युदौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवौ ॥ १६ ॥

अथ य इच्छेत्—दुहिता मे पण्डिता जायेत, सर्वमायुरियादिति, तिलौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवौ ॥ १७ ॥

अथ य इच्छेत्—पुत्रो मे पण्डितो विगीतः समितिगमः शुश्रूषितां वाचं भाषित
जायेत, सर्वान् वेदाननुब्रवीत, सर्वमायुरियादिति, माःसौदनं पाचयित्वा सर्पिण्यन्तमश्री
याताम् । ईश्वरौ जनयितवौ । औक्षेण वार्षभेण वा ॥ १८ ॥

1) v. l. विजिगीतः; माघं reads विजिगीयः (celebrated).

अथाभिप्रातरेव स्थालीपाकावृताज्यं चेष्टित्वा स्थालीपाकस्योपघातं जुहोत्यग्नये
स्वाहाऽनुर्मतये स्वाहा देवाय सवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहेति । हुत्वोद्धृत्य प्राश्नाति
प्राश्येतरस्याः प्रयच्छति । प्रक्षाल्य पाणी उदपात्रं पूरयित्वा तेनैनां त्रिरभ्युक्षति—

उत्तिष्ठान्तो विश्वावसोऽन्यामिच्छ प्रपूर्व्याम् ।

सं जायां पत्या सहेति ॥ १९ ॥

1) माघं reads प्रपूर्व्याम् as in क 10-85-22.

a) क 10-59-6 अनुमते मृच्छया नः स्वस्ति; 10-167-3 बृहस्पतेरनुमत्या उ शर्मणि; वास
34-8 अन्विदनुमते त्वं मन्यासै; 34-9 अनु नो अयानुमतिर्वहं देवेषु मन्यताम्; अ 5-7-4 सरस्वतीमनुमति
भगं यन्तो हवामहे; ऐत्रा 7-10 या पूर्वा पौर्णमासी सा अनुमतिः योत्तरा सा राका. —b) क
10-85-22 (with variants).

अथैनामभिपद्यते—अमोऽहमस्मि सा त्वम् । सा त्वमस्यमोऽहम् । सामाहमस्मि
ऋक् त्वम् । धौरहं पृथिवी त्वम् ॥

तावेहि स ऋभावहै सह रेतो दधावहै ।

पुंसे पुत्राय वित्तय इति ॥ २० ॥

a) अ 14-2-71; ऐत्रा 8-27; बृ 1-3-22; छां 1-6-7; 5-2-6; तैत्रा 3-7-1-9 reads
अमूहमस्मि instead of अमोऽहमस्मि. —b) तैत्रा 3-7-1-9 (which reads मवाव for
ऋभावहै and वेत्तवै for वित्तये). —c) Attraction of cases.

अथास्या ऊरु विहापयति—विजिहीषां द्यावापृथिवी इति । तस्यामर्थं निष्ठाप्य
मुखेन मुखःसंधाय त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि—

विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिशतु ।

आ सिञ्चतु प्रजापतिर्यथा गर्भं दधातु ते ॥

गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि पृथुष्टुके ।

गर्भं ते अश्विनौ देवावायत्तां पुष्करस्रजौ ॥ २१ ॥

a) क 10-184-1. —b) क 10-184-2; cp अ 5-25-3.

हिरण्मयी अरणी याभ्यां निर्मन्थतामभिनौ ।

तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतये ॥

यथाऽग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी ।

वायुर्दिशां यथा गर्भं एवं गर्भं दधामि तेऽसाविति^१ ॥ २२ ॥

1) माष्यं reads दधामहे. —2) माष्यं reads सूतये as in क. —3) माष्यं adds नाम गृह्णाति.

a) क 10-184-3. b) Source ?

सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति—

यथा वायुः पुष्करिणीं सपिङ्गयति सर्वतः ।

एवा ते गर्भं एजतु सँहावैतु जरायुणा ।

इन्द्रस्यायं व्रजः कृतः सार्गलः सपरिश्रयः ।

तामेन्द्र निर्जहि गर्भेण सावरो सहेति ॥ २३ ॥

1) माष्यं reads समीपयति. —2) माष्यं reads सावरम्.

a) क 5-78-7 यातः for वायुः. —b) क 5-78-8^d with इहि for एतु.

जातेऽग्निगुपसमाधायाङ्क आधाय कस्ते पृषदाज्यं संनीयं पृषदाज्यस्योपघातं जुहोति—

अस्मिन् सहस्रं पुण्यासमेधमानः स्वे गृहे ।

अस्योपसर्त्या मा ऋतसीत् प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा ॥

मयि प्राणास्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा ।

यत् कर्मणाऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् ।

अग्निष्टु स्विष्टकृद्दिद्वान् स्विष्टं सुहुतं करोतु नः स्वाहेति ॥ २४ ॥

1) माष्यं reads आनीय for संनीय. —2) माष्यं reads स्वगृहे for स्वे गृहे. —3) उपसन्नाम् for उपसन्नाम् (माष्यं). —4) Dropped in माष्यं.

अथास्यं दक्षिणं कर्णमभिनिधाय चाग्नागिति त्रिः । अथ दधि मधु घृतं संनीयानन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति । भूस्ते दधामि, भुवस्ते दधामि, स्वस्ते दधामि, भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति ॥ २५ ॥

1) माष्यं adds आयुष्यं करोति. —2) संसृज्य for संनीय (माष्यं).

अथास्य नाम करोति वेदोऽसीति । तदस्य तद् गुह्यमेव नाम भवति ॥ २६ ॥

1) नामधेयं for नाम (माध्यं). —2) एतत् for तत् (माध्यं). —3) स्यात् for भवति (माध्यं). माध्यं adds after this अथैनमभिमुखति—अहमा भव परशुर्भव हिरण्यमधुतं भव । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमिति. Cp कौ 2.11.

अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छति—

यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः ।

येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि सरस्वति तमिह धातवे करिति ॥ २७ ॥

a) क 1-164-49 with transpositions

अथास्य मातरमभिमन्त्रयते—

ईलासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनत् ।

सा त्वं वीरवती भव याऽस्मान् वीरवतोऽकरदिति ॥

तं वा एतमाहुः—अतिपिता वताभूः । अतिपितामहो वताभूः । परमां वत काष्ठां प्रापच्छ्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन । य एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायत इति ॥ २८ ॥

1) माध्यं reads अजीजनथाः. —2) माध्य reads प्राप for प्रापत्.

a) क 1-88-8 भारतीले सरस्वति.

॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

अथ व२शः । पौतिमापीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात् । कात्यायनीपुत्रो गौतमीपुत्रात् । गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्रात् । भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् । पाराशरीपुत्र औपस्वस्तीपुत्रात् । औपस्वस्तीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् । पाराशरीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात् । कात्यायनीपुत्रः कौशिकीपुत्रात् । कौशिकीपुत्र आलम्बीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्राच्च । वैयाघ्रपदीपुत्रः काण्वीपुत्राच्च कापीपुत्राच्च । कापीपुत्रः—॥ १ ॥

आत्रेयीपुत्रात् । आत्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्रात् । गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्रात् । भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् । पाराशरीपुत्रो वात्सीपुत्रात् । वात्सीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् । पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्रात् । वार्कारुणीपुत्रो वार्कारुणीपुत्रात् । वार्कारुणीपुत्र आर्तभागीपुत्रात् । आर्तभागीपुत्रः शौङ्गेपुत्रात् । शौङ्गेपुत्रः सांक्रुतीपुत्रात् । सांक्रुतीपुत्र आलम्बायनीपुत्रात् । आलम्बायनीपुत्र आलम्बीपुत्रात् । आलम्बीपुत्रो जायन्तीपुत्रात् । जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रात् । माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रात् । माण्डूकीपुत्रः

शाण्डलीपुत्रात् । शाण्डलीपुत्रो रायीतरीपुत्रात् । रायीतरीपुत्रो भालुकीपुत्रात् ।
भालुकीपुत्रः क्रौञ्चिकीपुत्राभ्याम् । क्रौञ्चिकीपुत्रौ वैदभृतीपुत्रात् । वैदभृतीपुत्रः
कार्शकेयीपुत्रात् । कार्शकेयीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात् । प्राचीनयोगीपुत्रः सांजीवीपुत्रात् ।
सांजीवीपुत्रः माश्रीपुत्रादासुरिवासिनः । माश्रीपुत्र आसुरायणात् । आसुरायण
आसुरेः । आसुरिः—॥ २ ॥

याज्ञवल्क्यात् । याज्ञवल्क्य उदालकात् । उदालकोऽरुणात् । अरुण उपवेशेः
उपवेशिः कुश्रेः । कुश्रिर्वाजश्रवसः । वाजश्रवा जिह्मावतो वाध्योगात् । जिह्मावान् वाध्यो-
गोऽसिताद्वार्षगणात् । असितो वार्षगणो हरितात् कश्यपात् । हरितः कश्यपः शिल्पात्
कश्यपात् । शिल्पः कश्यपः कश्यपान्नैश्रुवेः । कश्यपो नैश्रुविर्वाचः । वागम्भिण्याः ।
अम्भिण्यादित्यात् । आदिर्दित्पान्मानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येना-
ख्यायन्ते ॥ ३ ॥

a) आदित्य is adj. Cp पा 4.1.85 दित्यदित्पादित्यपत्पुत्तरपदाण्यः; श्रवा 4.4.5.19
आदित्पानि यजूंषि.

समानमा सांजीवीपुत्रात् । सांजीवीपुत्रो माण्डूकायनेः । माण्डूकायनिर्माण्डव्यात् ।
माण्डव्यः कौत्सात् । कौत्सो माहित्येः । माहित्यिर्वामकक्षायणात् । वामकक्षायणः
शाण्डिल्यात् । शाण्डिल्यो वात्स्यात् । वात्स्यः कुश्रेः । कुश्रिर्यज्ञवचसो राजस्तम्बायनात् ।
यज्ञवचा राजस्तम्बायनस्तुरात् कावपेयात् । तुरः कावपेयः प्रजापतेः । प्रजापतिर्ब्रह्मणः ।
ब्रह्म स्वयम्भु । ब्रह्मणे नमः ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ इति बृहदारण्यकोपनिषत् ॥

॥ श्वेताश्वतरोपनिषत् ॥

[The Svetāśvatāras are cited in the चरणव्यूह as belonging to the कृष्णयजुर्वेद and although Śaṅkarācārya cites this Up. as श्वेताश्वतराणां संज्ञोपनिषत्, the present Upaniṣad seems to have श्वेताश्वतर as the personal author (6-21) who taught it to the अत्याश्रमिन्स् (ascetics) who do not belong to any Veda or Brāhmaṇa. The individual traits of this Upaniṣad are many : e. g. a criticism of philosophical opinions at the beginning of the first and the sixth *adhya*ya; no ordered movement of philosophical thoughts; irregular and arbitrary metres; quotations and explanations; special treatment of Sāṅkhya and Yoga; monistic, theistic and idealistic doctrines; rich Sāṅkhya vocabulary (e. g. पुण्य, श, प्रकृति, प्रधान, व्यक्त, अव्यक्त, गुण, लिंग, भाव); doctrine of भक्ति etc. As is well known next to Kathopaniṣad, this is the source-book for many ideas of the Bhagavadgītā.]

ॐ ब्रह्मवादिनो वदन्ति—

किं कारणं ब्रह्म कुतः स जाता जीवामः^१ केन व च संप्रतिष्ठाः ।

अधिष्ठिताः केन सुखे^२तरेषु वर्तमहे ब्रह्मविदो व्यवस्थाम् ॥ १ ॥

१) च. १. जीवाम.

a) वृ 2-1-1; 4-1-2; छां 5-11-1; कौ 4-1. —b) इतर = दुःख. The compound occurs only here. —c) व्यवस्था in पा 1-1-34.

कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छां भूतानि योनिः पुरुषं इति चिन्त्यम् ।

संयोग एषां न त्वात्मभावादात्माऽप्यनीशः सुखदुःखहेतोः ॥ २ ॥

१) च. १. चिन्त्यम्. —2) Heuschild proposes ननु for ननु.

a) श्वे 6-1. —b) शांभा 22-1 नियत्या प्रच्युत्यै रूपम्. —c) Here for the first time; गी 2-32 यदृच्छा चोपपन्नम्; 4-22 यदृच्छालाभसंतुष्टः. —d) Read पुरुषेति m. c. —e) श्वे 1-8 संयुक्तम्. —f) Cp सुखेतेषु in श्वे 1-1.

ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ।

यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः ॥ ३ ॥

a) श्वे 6-13 सांख्ययोगाधिगम्यम्. —b) श्वे 4-1 शक्तियोगात्; 4-10 मायां तु प्रकृतिं वियात्. —c) अ 10-8-43 पुण्डरीकं नवद्वारं विभिर्युगेभिरावृतम्; श्वे 6-10 प्रधानजैः स्वभावतो देव एकः स्वमावृणोत्. —d) Here for the first time. —e) श्वे 6-3 कालेन चैवात्म-गुणैश्च सूक्ष्मैः.

तमेकंनेमिं त्रिवृतं षोडशान्तं शतार्धारं विंशतिप्रत्यराभिः ।

अष्टकैः षड्भिर्विश्वरूपैरुपाशं त्रिमार्गभेदं द्विनिमित्तकमोहम् ॥ ४ ॥

a) वृ 2-5-15; छां 7-15-1; कौ 3-8; मुं 2-2-6; प्र 2-6; 6-6. —b) सांका 46 तस्य च भेदास्तु पञ्चाशत्. —c) Cp the अष्टक referred to in सांका (41,45) धर्म, अधर्म; ज्ञान, अज्ञान; वैराग्य, राग; ऐश्वर्य, अनैश्वर्य (विपर्यय). —d) बृ 3-7-2. —e) श्वे 1-11; 5-7.

पञ्चस्रोतोऽम्बुं पञ्चयोन्युग्रवक्रां पञ्चप्राणोर्मिं पञ्चबुद्ध्यादिमूळाम् ।

पञ्चावर्तां पञ्चदुःखौघवेगां पञ्चाक्षदेदां पञ्चपर्वामधीमः ॥ ५ ॥

1) v. l. पञ्चक्षेशाम् ?

a) Cp the five क्षेत्राः in योम् 2-3 अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशः.

सर्वाजीवे सर्वसंस्थे बृहन्ते तस्मिन् हंसो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे ।

पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्तस्तेनामृतत्वमेति ॥ ६ ॥

a — a) वै 2-6; श्वे 3-18; 6-1. —b) के 1-1 केनेपितम्.

उद्गीतमेतत् परमं तु ब्रह्म तस्मिन्नयं सुप्रतिष्ठाक्षरं च ।

अत्रान्तरं ब्रह्मविदो विदित्वा लीना ब्रह्मणि तत्परा योनिमुक्ताः ॥ ७ ॥

1) v. l. वेदविदः (Max Muller).

संयुक्तमेतत् क्षरंमक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः ।

अनीशश्चात्मा वर्धयते भोक्तृभार्वज्ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ ८ ॥

1) v. l. बुध्यते.

a) श्वे 1-2. —b) गी 15-16-18. —c— -c) क 3-4; श्वे 4-6; 5-7; सांका 17 पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्.

ज्ञाज्ञौ द्वावजावर्शनीशावजा ह्येका भोक्तृभोगार्थयुक्ता ।

अनंतश्चाऽऽत्मा विश्वरूपो ह्यकर्ता त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत् ॥ ९ ॥

1) v. l. भोग्यार्थः .

a) ईश + अनीश dual. —b) श्वे 4-5; 5-7.

क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीक्षते देव एकः ।

तस्याभिध्यानाद्योजनात् तत्त्वभावाद् भूयश्चान्ते विश्वमार्यानिवृत्तिः ॥ १० ॥

a) क 6-13 तत्त्वभावेन. —b) बृ 4-4-19; क 4-10-11; श्वे 4-9-10.

ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युमहाणिः ।

तस्याभिध्यानात् तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकामः ॥ ११ ॥

1) v. l. आत्मकामः (शंकराचार्य on ब्रसू ३-२-५).

a) योसू 1-24 क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः. — b) योसू 1-24; 2-2 समाधिभाववार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च; 2-3; 4-30 ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः. Cp पालि — किलेसा (धम्मसंगणि 1548). — c) श्वे 1-4.

एतज्ज्ञेयं नित्यमेवाऽऽत्मसंस्थं नातःपरं वेदितव्यं हि किञ्चित् ।

भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ॥ १२ ॥

a) श्वे 5-7.

बह्वैर्यथा योनिगतस्य मूर्तिर्न दृश्यते नैव च लिङ्गनाशः ।

स भूय एवेन्धनयोनिगृह्यस्तदोभयं वै प्रणवेन देहे ॥ १३ ॥

a) क 2-15, 17; प्र 5; मुं 2-2-4; मां 12; मै 6-24, 26, 28.

स्वदेहमरिणि कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।

ध्याननिर्मयनाभ्यासाद्देवं पश्येन्निगूढवत् ॥ १४ ॥

a) क 2-29-2 अरण्योर्निहितो जातवेदाः; क 4-8.

तिलेषु तैलं दधिनीव सर्पिरापः स्रोतःस्वरणीषु चाग्निः ।

एवमात्माऽऽत्मनि गृह्यतेऽसौ सत्येनैनं तर्पसा योऽनुपश्यति ॥ १५ ॥

1) Read दधनि (which is correct).

a) के 4-8; मुं 3-1-5.

सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवार्पितम् ।

आत्मविद्यातपोमूलं तद् ब्रह्मोपनिषत्परं तद् ब्रह्मोपनिषत्परमिति ॥ १६ ॥

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियः ।

अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत् ॥ १-॥

Cp in general श्वे 2-1-5 with श्वे. 3-1-6; 4-1.

1) v. l. धियम्. — 2) v. l. अग्निम्.

a) वासं 11-1; तैसं 4-1-1-1; शब्दा 6-3-1-12ff. —b) तत्त्वाय from तन्. Cp हित्वाय, गत्वाय in क.

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे ।

सुवर्गेयाय शक्त्या ॥ २ ॥

1) v. l. शक्त्यै. Read शक्तिता m. c.

a) वासं 11-2; तैसं 4-1-1-2.

युक्त्वाय मनसा देवान् सुवर्गतो धिया दिवम् ।

बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रमुवाति तान् ॥ ३ ॥

a) वासं 11-3 (with सविता for मनसा); तैसं 4-1-1-3.

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।

वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिप्लुतिः ॥ ४ ॥

a) क 5-81-1; वासं 5-14; 11-4; तैसं 4-1-1-4; शब्दा 3-5-3-11-12; 6-3-1-16.
—b) क 1-48-7 स धीनां योगमिन्वति.

युजे वां ब्रह्म पूष्यं नमोभिर्वि श्लोकां यन्ति पथ्येव सूरैः ।

शृण्वन्ति विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्युः ॥ ५ ॥

1) v. l. सूरैः for श्लोकाः. —2) शृण्वन्तु (क).

a) क 10-13-1 (श्लोक एतु for श्लोका यन्ति); वासं 11-5; तैसं 4-1-1-5;
अ 18-3-19 (एति or Rigvedic एतु).

अग्निर्यत्राभिमध्यते वायुर्यत्राधिरुध्यते ।

सोमो यत्रातिरिच्यते तत्र संजायते मनः ॥ ६ ॥

1) v. l. अभिश्रुयते (Hauschild).

a) क 1-17; 3-2. —b) मै 1-1.

सवित्रा प्रसवेन जुपेत ब्रह्म पूष्यम् ।

तत्र योनिं कृणवसे न हि ते पूर्वमक्षिर्षत् ॥ ७ ॥

1) Hauschild adds च after this m. c. —2) क 6-16-17° reads तत्रा सवः.

a) क 6-16-18^a; मै 1-1.

त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा संनिवेश्य ।

ब्रह्मोऽप्येन प्रतरेत विद्वान् सोतासि सर्वाणि भयावहानि ॥ ८ ॥

Cp श्वे 2-8-15 with क 3-10-13; 6-6-13; गी 6-13.

1) v. l. व्युन्नतम् (शंकराचार्य on ब्रह्म 2-1-3). —2) Drop सम् m. c.

a) सुतनिपात 319 यथा नरो आपमं ओतारत्वा महोदिकं सलिलं सीपसोतं; 433, 1034, 1035 सवन्ति सन्वधी सोता...सोतानं संवरं द्रुमि पञ्चायेते पिथयिरे.

प्राणान् प्रपीड्येह स युक्तचेष्टः क्षीणे प्राणे नासिक्योच्छ्वसीत ।

दुष्टार्थयुक्तमिव बाहमेनं विद्वान्मनो धारयेताममत्तः ॥ ९ ॥

1) v. l. संयुक्तचेष्टः for स युक्तचेष्टः. —2) Shall we read नासिकयोः श्वसीति ?

a) गी 6-17 युक्तचेष्टस्य कर्मसु. —b) गी 5-27 प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तर-
चारिणौ. —c) क 3-4.

समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलार्थयादिभिः ।

मनोनुकूले न तु चक्षुपीडने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत् ॥ १० ॥

1) Bohtlingk proposes आशय for आश्रय.

a) गी 6-11. —b) मै 6-30. —c) For चक्षु (m. l) see क 10-90-13 चक्षोः
सूर्यो अजायत, अ 4-20-5 सहस्रचक्षो त्वम्.

नीहार्धूमाकानिलानिलानां खद्योतविद्युत्स्फटिकशशीनाम् ।

एतानि रूपाणि पुरःसराणि ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगे ॥ ११ ॥

1) Shall we read स्फटिका m. c ?

a) क 10-82-7 नीहारेण प्राचुता जल्प्या च. —b) श्वे 6-2.

पृथ्व्यप्तेजोनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ।

न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम् ॥ १२ ॥

1) v. l. दुःखम् for मृत्युः.

a) छां 7-26-2 न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नीत दुःखताम्.

लघुत्वमारोग्यमलोलुपत्वं वर्णप्रसादः स्वरसौम्यं च ॥

गन्धः शुभो मृत्रपुरीषमल्पं योगप्रवृत्तिं प्रथमां वदन्ति ॥ १३ ॥

a) गी 16-2. —b) गी 7-9.

यथैव विम्बं मृदयोपलिप्तं तेजोमयं भ्राजते तत् सुधौतम् ।

तद्वाऽऽत्मतत्त्वं प्रसमीक्ष्य देही एकः कृतार्थो भवते वीतशोकः ॥ १४ ॥

1) v. l. सुधातम्, सुधान्तम्.

a) Only here in Vedic literature. Cp पठवीकसिण in the Buddhist scheme of ज्ञान (ध्यान).

यदाऽऽत्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं दीपोपमेनेह युक्तः प्रपश्येत् ।

अजं ध्रुवं सर्वतत्त्वं विशुद्धं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १५ ॥

एष ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वो ह जातः स उ गर्भे अन्तः ।

स एव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्मूर्जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥ १६ ॥

1) Silhurn proposes एषोऽह. — 2) v. l. प्रत्यङ्मूर्जनास्तिष्ठति.

a) वासं 32.4; तैआ 10.1.3.

यो देवो अग्नौ यो अप्सु यो विश्वं भुवनमाविवेश ।

य ओषधीषु यो वनस्पतीषु तस्मै देवाय नमो नमः ॥ १७ ॥

a) तैसं 5.5.9.3; अ 7.87.1 with modifications.

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

य एको जालं वानीशत ईशनीभिः सर्वाँल्लोकानीशत ईशनीभिः ।

य एवैक उद्भवे संभवे च य एतद्विदुरमृतांस्ते भवन्ति ॥ १ ॥

Cp in general श्वे 3.1-6 with श्वे 2.1-5; 4.1; 6.10; वृ 2.1.10.

1) Hauschild reads यैको (double sandhi).

a) अ 8.8.8 अयं लोको जालमासीत्...तेनाहनिन्द्रजालेन.

एँको^१ हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे^२ य इमाँल्लोकानीशत ईशनीभिः ।

प्रत्यङ्मूर्जनास्तिष्ठति संक्षुकोचान्तकाळे^३ संसृज्य विश्वा भुवनानि गोर्षाः ॥ २ ॥

1) Hauschild reads एकैव. — 2) v. l. तस्थुः. — 3) Drop अन्तकाले m. c. — 4) v. l. जनाः. — 5) v. l. गोत्रा.

a) तैसं 1.8.6.1 with एव for हि. — b) नि 1.15.

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुस्त विश्वतस्पात् ।

सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्वाभूमौ जनयन् देव एकः ॥ ३ ॥

a) This verse is अ 10 81-3; वासं 17-19. —b) श्वे 3-11; अ 13 2-26 with विश्वचर्पणि for विश्वतश्चक्षुः, विश्वतःपाणिः for विश्वतोबाहुः and विश्वतस्पृथः for विश्वतस्पात्, भरति for धमति, and पृथिवी for भूमी; तैसं 4-6-2-4 with हस्त for बाहु and नमति for धमति; मैसं 2-10-2; तैआ 10 1-3

यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः ।

हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ ४ ॥

1) v. l. महौ कपिः.

a) श्वे 3-1; 4-12. —b) श्वे 4-12 —c) श्वे 4-1.

यौ ते रुद्र शिवा तनूरधोराऽपापकाशिनी ।

तया नस्तनुवा शंतमया गिरिशैन्ताभिचाकशीहि ॥ ५ ॥

a) वासं 16 2 तन्वा for तनुवा; तैसं 4-5-1-1. —b) गिरि + शन्त
(from √ क्षी ?)

याभिषुं गिरिशन्त हस्ते विभर्ष्यस्तवे ।

शिवां गिरित्र तां कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत् ॥ ६ ॥

Op in general वासं 16-3; तैस 4-5-1-1—2.

ततः परं ब्रह्म परं बृहन्तं यथानिकायं सर्वभूतेषु गूढम् ।

विश्वस्यैकं परिवेष्टितारमीशं तं ज्ञात्वाऽमृता भवन्ति ॥ ७ ॥

1) Read विश्वस्य एकं m c. —2) Read अमृता m c.

a) श्वे 4-14, 16.

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।

तमेव विदित्वाऽस्ति मृर्त्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ।

1) v. l. तमसस्तु पारे for तमसः परस्तात्.

a) वासं 31-18. —b) तैआ 3-13-1 अमृत इह भवति. —c) श्वे 6 15; तैआ 3 12 7 अयनाय विद्यते

यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित्

दृक्षं इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ ९ ॥

1) Read वृक्षेण m. c.

a) तैआ 10-10 3; क 6-1; श्वे 6 6.

ततो यदुत्तरतरं यदरूपमनार्मयम् ।

य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति ॥ १० ॥

a) छां 7-26-2 न रोगं नोत दुःखताम्; श्वे 2-13 लघुत्वमारोग्यम्; गी 2-51. —
बृ 4-4-14.

सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः ।

सर्वव्यापी स भगवांस्तस्मात् सर्वगतः शिवः ॥ ११ ॥

a) क 10-81-3 विश्वतश्चक्षुरा विश्वतोमुखः; 10-90-1 सहस्रशीर्षा पुरुषः —b—
श्वे 3-3, 16, 21. —c) Cp सर्वग in मुं 1-1-6; 3-2-5.

महान् प्रभुर्वै पुरुषः सर्वस्वस्यैव प्रवर्तकः ।

सुनिर्मलामिमां प्राप्तिमीशानो ज्योतिरव्ययः ॥ १२ ॥

1) v. l. शान्तिम् for प्राप्तिम्.

a) क 6-7. —b) क 3-9.

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सैदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।

हृदा मनीषा मनसाऽभिकल्पो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १३ ॥

a) क 4-12, 13; श्वे 4-17. —b—b) Fusion of क 6-9 and 6-1
—c) श्वे 4-20.

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं विश्वतो वृत्वाऽत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ १४ ॥

a) क 10-90 1; अ 19 6-1; वासं 31-1 with सर्वतः स्पृत्वा for विश्वतो वृत्वा; तै
3 12-1. —b) कौ 4-3; बृ 2-1-2.

पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भव्यम् ।

उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ १५ ॥

a) क 10-90-2; वासं 31-2; अ 19 6 4 (with variants). श्वेता 2.19 1 / and
variants).

सर्वतःपाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्

सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १

a) श्वे 3 3, 3 11; गी 13-13.

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं सुहृत् ॥ १७ ॥

1) v. l. बृहत् for सुहृत्.

a) गी 13-14 —b) गी 9 18.

नवद्वारे पुरेऽदेही हंसो^१ लेलायते बहिः ।

वशी सर्वस्य लोकस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥ १८ ॥

a) अ 10 2 31 अष्टाचक्रा नवद्वारा देवानां पूषोष्मा; 10-8-43 पुण्डरीकं नवद्वारं त्रिभिर्गुणिभिरावृतम्; क 5-1 एकादशद्वारम्; गी 5-13. —b) श्वे 1-6. —c) बृ 4-3-7. —d) क 4-1.

अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।

स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ॥ १९ ॥

अङ्गोरणीयान् महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ।

तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुप्रसादान्महिमानमीशम् ॥ २० ॥

1) v. l. धातुः प्रसादात्.

a) क 2-20 with variations.

वेदाहमेतमजरं पुराणं सर्वात्मानं सर्वगतं विश्रुत्वात् ।

जन्मनिरोधं प्रवदन्ति यस्य ब्रह्मवादिनो हि प्रवदन्ति नित्यम् ॥ २१ ॥

a) श्वे 3-11; cp सर्वग in मुं 1-1-6; 3-2 5.

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

य एकोऽवर्णो बहुधा शक्तियोगाद्वर्णानिनेकान्निहितार्थो दधाति ।

वि^१ चैति चान्ते विश्वमादौ स देवः स नो बुद्ध्या शुभया संयुक्तः ॥ १ ॥

Cp श्वे 4-1 with श्वे 2-1-5; 3-1-6.

1) v. l. वर्णः; cp मुं 1-1-6 अवर्णय.

a) Cp प्यानयोग in श्वे 1-3. —b) वासं 32 8; श्वे 4-11. —c) श्वे 3-4.

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः ।

तदेवं शुकं तद्ब्रह्म तदापस्तत् प्रजापतिः ॥ २ ॥

a) वासं 32.1 with variants (ताः for तत् and स for तत्.)

त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी ।

त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चासि त्वं जातो भवासि विश्वतोमुखः ॥ ३ ॥

a) अ 10.8.27. —b) क 8.45 20 रुमं न निवयः.

नीलः पतङ्गो हरितो लोहिताक्षस्तद्विर्भ ऋतवः समुद्राः ।

अनादिमांस्त्वं विभुत्वेन वर्तसे यतो जातानि भुवनानि विश्वा ॥ ४ ॥

1) v. l. अनादिमत्त्वम्.

a) वृ 4.4.9.

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां वद्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।

अजो ह्येको जुपमाणोऽनुगेते जहत्पतेनां भुक्तभोगामनोऽन्यः ॥ ५ ॥

1) v. l. भुक्तभोग्याम्.

a) छा 6.4.1. —b) श्वे 1.9.

ह्यै गुपर्णा सपुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वैत्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ ६ ॥

1) Read स्वादु अस्ति m. c.

a) क 1.164.20; अ 9.9.20; क 3.1; मुं 3.1.1. —b) क 1.164.22 यस्मिन् वृक्षे मध्वदः गुपर्णाः । तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्वैत्ये, श्वे 1.8; 5.7.

सर्पिणे वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्वप्नं महिमानमिति वीतशोकः ॥ ७ ॥

1) Read पश्यति अन्यम् m. c. —2) Hauschild reads तन्महिमानम्.

a) क 3.1; मुं 3.1.2.

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निपेदुः ।

यस्तन्न वेद किमृचा कारिष्यति य इत् तद्विदुस्त इमे समासते ॥ ८ ॥

a) क 1.164.39; अ 9.10.18 with अभी for इमे; तैआ 2.11.1. —
वृ 4.4.21; मुं 2.2.5.

छन्दांसि यज्ञाः कर्तव्यो व्रतानि भूतं भर्ग्यं यच्च वेदा वदन्ति ।

अस्मान् मार्यी सृजते विश्वमेतत् तस्मिन्वान्यो मायया संनिरुद्धः ॥ ९ ॥

a) पा 4-3-64 ऋतुयज्ञेभ्यश्च. —b) ऋ 10-55-2 येन भूतं जनयो येन भव्यम्; 10-58-1 यत्ते भूतं च भव्यं च; 10-90-2 यद् भूतं यच्च भव्यम्; क 2-14 अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च; 4 ईशानं भूतभव्यस्य; मां 1 भूतं भवद्भविष्यत्. —c) श्वे 1-10; क 4-10-11; वृ 4-4-1 —d) श्वे 3-6-7. —e) ऋ 10-71-5 अधेन्वा चरति माययैः.

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महर्ष्वरम् ।

तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥ १० ॥

a) ऋ 10-54-2 मायेत् सा यानि युद्धान्याहुः; छां 6-1-4; 8-1-3; श्वे 1-3; गी 4-
—b) नि 1-7 दिग्घस्तप्रकृतिः; 1-17 पदप्रकृतिः संहिता; मै 6-10 भोक्ता पुरुषः, भोग्या प्रकृति
—c) श्वे 6-10. —d) श्वे 6-7. —e) वृ 2-1-20; मुं 2-1-1; पा 5-1-6 शरीरावयवायत्

यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको यस्मिन्निदं स' च वि चैति सर्वम् ।

तमीशानं वरदं देवमिदं निर्वर्त्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥ ११ ॥

a) श्वे 5-2. —b) वासं 32-8; श्वे 4-1. —c) तैसं 5-2-8-2 त्रिं वरात् दयात्;
19-71-1 वरा वेदमाता; अ 11-1-10 त्रयो वरा यतमांस्त्वं वृणीषे; क 1-9; कौ 3-1. —d)
क 1-17; श्वे 4-14.

यो देवानां प्रभवंश्चोद्भवश्च विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः ।

हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तुं ॥ १२ ॥

a) श्वे 3-4. —b) श्वे 5-2.

यो देवानामधिपो यस्मिंल्लोका अधिश्रिताः ।

यं ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १३ ॥

a) वासं 20-32. —b) ऋ 10-121-3; वासं 23-3; तैसं 4-1-8-4.

सूक्ष्मातिसूक्ष्मं कलिलस्य मध्ये विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपम् ।

विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति ॥ १४ ॥

a) श्वे 4-13 (with modifications). —b) गी 2-52 मोहकलिलम्. —c) 3-7; 4-16. —d) श्वे 4-11; क 1-17.

स एव काले भुवनस्य गोप्ता विश्वाधिपः सर्वभूतेषु गूढः ।

यस्मिन् युक्ता ब्रह्मर्षयो देवताश्च तमेवं ज्ञात्वा मृत्युपाशाश्छिनत्ति ॥ १५ ॥

1) Omit ब्रह्म m. c. 1

धृतात् परं मण्डमिवातिसूक्ष्मं ज्ञात्वा शिवं सर्वभूतेषु गूढम् ।

विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १६ ॥

1) v. l. ब्रह्मपरे.

a) अ 10·2·28 पुरं यो ब्रह्मणो वेदः छां 8·1·1; मुं 2·2·7. —b) क 2·14; ई 11; वृ 4·4·3-4, 11-12; मुं 1·2·8-10; मै 7·9. —c) Cp Plato, Republic 534 a.

यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको विश्वानि रूपाणि योनीश्च सर्वाः ।

ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्विभर्ति जायमानं च पश्येत् ॥ २ ॥

1) v. l. कपिप्रसूतम्; cp सवितृप्रसूताः in श्रुता 6·3·1·13. —2) v. l. पिपतिं (Hillebrandt).

a) श्वे 4·11; 5·4. —b) श्वे 3·4; 4·12.

एकैकं जालं बहुधा विकुर्वन्नस्मिन् क्षेत्रे संहस्त्येव देवः ।

भूयः सृष्ट्वा पतयिस्तथेशः सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा ॥ ३ ॥

1) Bohtlingk suggests जातम्. —2) v. l. यस्तु पतिस्तथेशः (Bohtlingk); v. l. यतयः.

a) मुं 1·1·7; श्वे 3·1; 6·10.

सर्वा दिश ऊर्ध्वमधश्च तिर्यक् प्रकाशयन् भ्राजते यद्वनईवान् ।

एवं स देवो भगवान् धरेण्यो योनिस्वभावानधितिष्ठत्येकः ॥ ४ ॥

a) Cp अनङ्गान् in अ 4·11·7f.

यच्च स्वभावं पचति विश्वयोनिः पाच्यांश्च सर्वान् परिणामयेद्यः ।

सर्वमेतद्विश्वमधितिष्ठत्येको गुणांश्च सर्वान् विनियोजयेद्यः ॥ ५ ॥

a) श्वे 5·12. —b) श्वे 6·4; 6·12.

तद्वेदेगुह्योपनिषत्सु गूढं तद्ब्रह्मा वेदते ब्रह्मयोनिम् ।

ये पूर्वं देवा ऋषयश्च तद्विदुस्ते तन्मया अमृता वै बभूवुः ॥ ६ ॥

1) Some read वेद गुह्यं. —2) v. l. पूर्वदेवाः (Hauschild).

a) मुं 2·2·4; श्वे 6·17.

गुणान्वयो यः फलकर्मकर्ता कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता ।

स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिः ॥ ७ ॥

a) श्वे 1·8, 9, 12; 4·6; क 3·4. —b) श्वे 1·4

अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः संकल्पाहंकारसमन्वितो यः ।

घुद्धेर्गुणेनाऽऽत्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः ॥ ८ ॥

a) Only here for the first time in Vedic literature.

एष देवो विश्वकर्मा महात्मा संदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।

हृदा मनीषा मनसाऽभिवल्लो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १७ ॥

a) क 6-9; श्वे 3-13.

यदाऽतमस्तर्ज्वा दिवा न रात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव केवलः ।

तदक्षरं तत् सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञा च तस्मात् प्रसृता पुराणी ॥ १८ ॥

1) Bohtlingk reads यद् आ तमः. —2) v. l. असन्न.

a) छां 3 11-3; 8-4-1-2. —b) मुं 2-2-1; मै 6-24; 6-34. —c) ऋ 3-62-10.
—d) श्वे 5-4. —e) वृ 2 4-10; श्वे 6 18. —f) गी 15-4.

नैनमूर्ध्वं न तिर्यश्चं न मध्ये परिजग्रभत् ।

न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः ॥ १९ ॥

a) वासं 32-2; मै 6-17. —b) वासं 32 3.

नै संदृशेतिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।

हृदा हृदिस्थं मनसा य एनमेवं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २० ॥

a) क 6 9. —b) श्वे 3-13.

अजात इत्येवं कश्चिद्भीरुः प्रपद्यते ।

रुद्र यत् ते दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यम् ॥ २१ ॥

1) Hauschild proposes to read अजात इति एवं कश् —चिद्भीरुः प्रतिपद्यते m. c.

मां नस्तोमे तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।

वीरान् मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तः सदमिच्छा हवामहे ॥ २२ ॥

1) Hauschild reads सदसि त्वा.

a) ऋ 1-114-8 (with आयौ for आयुषि); तैसं 4 5 10 3; वासं 16-16 (भामिनो for भामितो).

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

द्वे अक्षरे ब्रह्मपुरे त्वनन्ते विद्याविद्ये निहिते यत्र गृहे ।

क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः ॥ १ ॥

1) v. l. ब्रह्मपरे.

a) अ 10-2-28 पुरं यो ब्रह्मणो वेद; छां 8-1-1; मुं 2-2-7. —b) क 2-14; ई 11; बृ 4-4-3-4, 11-12; मुं 1-2-8-10; मै 7-9. —c) Cp Plato, Republic 534 a.

यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको विश्वानि रूपाणि योनीश्च सर्वाः ।

ऋषिं प्रसूतं कर्षिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्विभर्ति जायमानं च पश्येत् ॥ २ ॥

1) v. l. ऋषिप्रसूतम्; cp सवितृप्रसूताः in शवा 6-3-1-13. —2) v. l. पिपति (Hillebrandt).

a) श्वे 4-11; 5-4. —b) श्वे 3-4; 4-12.

एकैकं जालं बहुधा विकुर्वन्नस्मिन् क्षेत्रे संहरत्येव देवः ।

भूयः सृष्ट्वा पतयिस्तथेशः सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा ॥ ३ ॥

1) Bohtlingk suggests जातम्. —2) v. l. यस्तु पतिस्तथेशः (Bohtlingk); v. l. यतयः.

a) मुं 1-1-7; श्वे 3-1; 6-10.

सर्वा दिश ऊर्ध्वमधश्च तिर्यक् प्रकाशयन् भ्राजते यद्वनईवान् ।

एवं स देवो भगवान् वरेण्यो योनिस्वभावानधितिष्ठत्येकः ॥ ४ ॥

a) Cp अनङ्गान् in अ 4-11-7f.

यच्च स्वभावं पचति विश्वयोनिः पाच्याश्च सर्वान् परिणामयेद्यः ।

सर्वमेतद्विश्वमधितिष्ठत्येको गुणांश्च सर्वान् विनियोजयेद्यः ॥ ५ ॥

a) श्वे 5-12. —b) श्वे 6-4; 6-12.

तद्वेदगुह्योपनिषत्सु गूढं तद्ब्रह्मा वेदते ब्रह्मयोनिम् ।

ये पूर्वं देवा ऋषयश्च तद्विदुस्ते तन्मया अमृता वै बभूवुः ॥ ६ ॥

1) Some read वेद गुह्यं. —2) v. l. पूर्वदेवाः (Hauschild).

a) मुं 2-2-4; श्वे 6-17.

गुणान्वयो यः फलकर्मकर्ता कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता ।

स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिः ॥ ७ ॥

a) श्वे 1-8, 9, 12; 4-6; क 3-4. —b) श्वे 1-4

अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः संकल्पाहंकारसमन्वितो यः ।

घुद्धेर्गुणेनाऽऽत्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः ॥ ८ ॥

1) v. l. अपरः for अवरः.

a) छां 3-14-3; क 2-20. —b) श्वे 5-12.

वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चाऽऽनन्त्याय कल्पते ॥ ९ ॥

1) v. l. तु for च.

a) क 3-17.

नैवं स्त्री न पुमानेप न चैवायं नपुंसकः ।

यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स युज्यते ॥ १० ॥

1) v. l. रक्षते (Hauschild)

a) श्रुता 5-5 4-35 न वा एष स्त्री न पुमान् यन्नपुंसको गौः. —b) श्वे 4-3.

संकल्पनस्पर्शनदृष्टिमोहैर्ग्रासाम्बुवृष्ट्या चात्मविद्वद्धिजन्म ।

कर्मानुगान्यनुक्रमेण देही स्थानेषु रूपाण्यभिसंप्रपद्यते ॥ ११ ॥

1) v. l. बृष्ट्या आत्म°. —2) आत्त for आत्म and °जन्मा for °जन्म (Hillebrandt).

a) छां 3-17-2. —b) क 5-7; छां 3-14-1.

स्थूलानि सूक्ष्माणि बहूनि चैव रूपाणि देही स्वगुणैर्वृणोति ।

क्रियागुणैरात्मगुणैश्च तेषां संयोगहेतुरपरोऽपि दृष्टः ॥ १२ ॥

a) श्वे 5-5. —b) श्वे 5-8.

अर्नाद्यनन्तं कलिलस्य मध्ये विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपम् ।

विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १३ ॥

a) श्वे 4-14; क 3-15. —b) श्वे 3-7. —c) श्वे 1-8; 2-15; 4-16; 6-13.

भावग्राह्यमनीढारूपं भावाभावकरं शिर्वम् ।

कलासर्गकरं देवं ये विदुस्ते जहुस्तनुम् ॥ १४ ॥

a) मुं 2-2-3 आयम्य तद्भवगतेन चेतसा; गी 10-8. —b) क 10-55-6 सनादनीढः.
—c) श्वे 3-11 सर्वगतः शिवः; 3-14 ज्ञात्वा शिवं; 4-16, 18 शिव एव केवलः. —d) म
6-2; 6-4.

॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

स्वभावेमेके कवयो वदन्ति कालं तथाऽन्ये परिमुह्यमानाः ।

देवस्यैव महिमा तु लोके येनेदं भ्राम्यते ब्रह्मचक्रम् ॥ १ ॥

a) श्वे 1-2 —b) श्वे 1 6.

येनाऽऽवृतं नित्यमिदं हि सर्वं ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः ।

तेनेशितं कर्म विवर्तते ह पृथिव्यप्तेजोनिलखानि चिन्त्यम् ॥ २ ॥

1) कालकरो (Silburn). —2) v. 1. सर्वविद् यः (?); cp श्वे 6-16.

a) क 10 91-1 विवर्तते ब्रूता. —b) श्वे 2-12.

तत् कर्म कृत्वा विभिवर्त्य भूयस्तत्त्वस्य तत्त्वेन समेत्य योगम् ।

एकेन द्वाभ्यां त्रिभिरष्टभिर्वा कालेन चैवाऽऽत्मगुणैश्च सूक्ष्मैः ॥ ३ ॥

Cp श्वे 6 3-4 with श्वे 5-3 and मै 6-17.

a) श्वे 4 5; 5-7; 6 11; 6 16.

आरभ्य कर्माणि गुणान्वितानि भावांश्च सर्वान् विनियोजयेद्यः ।

तेषामभावे कृतकर्मनाशः कर्मक्षये याति स तत्त्वतोऽन्यः ॥ ४ ॥

a) श्वे 5-5; 6-12. —b) मु 2 2 8 क्षीयन्ते चास्य कर्माणि.

आदिः स संयोगनिमित्तहेतुः परं त्विकालादकालोऽपि दृष्टः ।

तं विश्वरूपं भवभूतमीड्यं देवं स्वचित्तस्थमुपास्य पूर्वम् ॥ ५ ॥

a) मां 1 यच्चान्यत् त्रिकालातीतम्. —b) श्वे 6-19 निकलम्; मुं 2-2 9; प्र 6 5; मै 6-15.

सं ब्रह्मकालाकृतिभिः परोऽन्यो यस्मात् प्रपञ्चः परिवर्ततेऽयम् ।

धर्मावहं पापनुदं भगेशं ज्ञात्वाऽऽत्मस्यममृतं विश्वधाम ॥ ६ ॥

a) क 6-1; श्वे 3-9. —b) मां 7. —c) तै 2-9

तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतम् ।

पतिं पतीनां परमं परस्ताद्विदाम देवं भुवनेशमीड्यम् ॥ ७ ॥

न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।

पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ ८ ॥

न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम् ।
स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ॥ ९ ॥

a) कं 6-8 व्यापकोऽलित एव च.

यस्तन्तुनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावतः ।

देव एकः स्वमावृणोति स नो दधाद्ब्रह्माप्ययम् ॥ १० ॥

1) The metre is faulty. Haunschild proposes to read two pādas of जगती (?) here : यस्तूर्णनाभेव तन्तुभिः प्रधानजैः, स्वभावतो देव एकः स्वमावृणोति । स नो दधाद् ब्रह्माप्य (व्य) यम् which does not seem to be satisfactory.

a) श्वे 4-10; 5-3. —b) क 10-81-1 प्रथमच्छब्दरौ आविवेश; श्वे 1-3; वृ 1-4-7; 1-6-3; 2-1-20; 2-4-12; 5-14. 3; छं 3-12-6; 6-13-2; क 5-9-11.

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः सांक्षी चेतां केवलो निर्गुणश्च ॥ ११ ॥

1) v. l. चेता.

a) वृ 4-3-32; मै 2-7; 6-16; प्र 6-5; सांका 65 प्रेक्षरुवदवस्थितः स्वस्य; गी 9-18; 13-12.

एको वैशी निष्क्रियार्णा बहूनामेकं बीजं बहुधा यः करोति ।

तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ १२ ॥

a) क 5-12. —b) श्वे 5-5; 6-4.

निर्त्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।

तत्कारणं सांख्ययोगाधिर्गम्यं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १३ ॥

1) v. l. तम्. —2) v. l. अभिपन्नम्.

a) क 5-13. —b) ई 8. —c) श्वे 1-3. —d) श्वे 5-13.

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १४ ॥

a) क 5-15; मुं 2-2-9, 10; वृ 4-4-16; गी 13-17; 15-6.

एको हंसो भुवनस्यास्य मध्ये स एवाग्निः सलिले संनिविष्टः ।

तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ १५ ॥

a) वासं ३१-१८; श्वे ३-८.

स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिर्ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः ।
प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः संसारमोक्षस्थितिवन्धहेतुः ॥ १६ ॥

a) श्वे ६-२, १७.

स तन्मयो ह्यमृत ईशसंस्थो ज्ञः सैवगो भुवनस्यास्य गोप्ता ।
य ईशे^० अस्य जगतो नित्यमेव नान्यो हेतुर्विद्यत ईशनाय ॥ १७ ॥

a) श्वे ५-६; मुं २-२-४. —b) मुं १-१-६; ३-२-५. —c) श्वे ३-११, २१. —d)

श्वे १-९; ६-२, १६, १८.

यो^० ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो^० वै वेदांश्च ग्रहिणोति तस्मै ।
तं ह देवमात्मगुद्विप्रर्काशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥ १८ ॥

१) v. l. आत्मगुद्विप्रसादम्.

a) श्वे ३-४; ४-१२; ५-२; ६-१७. —b) वृ २-४-१०; वृ ४-५-११. —c) वृ २-४-१०;
४-३-९; श्वे ४-१८. —d) छां २-२२-३, ४; गी २-७; १५-४.

निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ।

अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम् ॥ १९ ॥

a) मुं २-२-९; श्वे ६-५; प्र ६-५; मै ६-१५. —b) मुं ३-१-३. —c) छां ८-४-१ य आत्मा स
सेतुर्विद्युतिः; वृ ४-४-२२; मै ७-७ एष सेतुर्विषणः; क ३-२ यः सेतुरजिगानाम्; मुं २-२-५. —d)
क ४-१३; मै ६-३४.

यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।

तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥ २० ॥

तपःप्रभावाद्देवमसादाच्च ब्रह्म ह श्वेताश्वतरोऽयं विद्वान् ।

अर्त्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यग्पितृपञ्चजुष्टम् ॥ २१ ॥

१) It seems that Deussen reads वेदमसादात्. —२) v. l. अन्त्याश्रमिभ्यः.

a) वृ ३-५; ४-४-२२; ४-५-२, १५; मै ४-३. —b) सम्यग्पि = सम्यग्-दर्शनवान् i. e.
a perfect कवि; cp सम्मासंजुद्ध.

वेदान्ते परमं गुह्यं पुरारूपे प्रचोदितम् ।

नाप्रशान्ताय दातव्यं नापुत्रायाशिष्याय वा पुनः ॥ २२ ॥

a) मुं ३.२.६; श्वे ५.६; मै २.३. —b) ऐआ ३.२.६; छां ३.११.५; वृ ६.३.१२; मुं ३.२.११; मै ६.२९.

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ^१ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः प्रकाशन्ते महात्मन इति ॥ २३ ॥

१) For the first time (in the sense of devotion, love through faith)
गि. —b) मुं १.२.१२.

. ॥ इति पष्ठोऽध्यायः ॥

॥ इति श्वेताश्वतरोपनिषत् ॥

—

॥ कौपीतक्युपनिषत् ॥

[The Kausītaki-Upaniṣad (also called Kauṣītaki-Brāhmaṇopaniṣad) belongs to the school of Kausītakins of the Ṛgveda. They are also called Sāṅkhāyanas. They have a Brāhmaṇa, at the end of which there is the Kauṣītaki-Āraṇyaka, which, in its turn, contains the present Upaniṣad. The Brāhmaṇa contains 30 adhyāyas and the Āraṇyaka, fifteen. The place of the Upaniṣad is different according to different manuscripts. Some place the Up. as Adhyāyas 1, 2, 3, 4, while others as 6, 7, 8, 9 and still others as 1, 7, 8, 9. This circumstance shows that by the time the Āraṇyaka and the Upaniṣad were amalgamated, they were ready in their final forms.]

चित्रो ह वै गार्ग्यार्यणिर्यक्ष्यमाण आर्हणि वव्रे । स ह पुत्रं श्वेतकेतुं प्राजिर्वाय याजयेति । तं हाभ्यामैतं पप्रच्छ—गौतमस्य पुत्रास्ति संवृतं लोके यस्मिन् मा धास्यसि, अन्यैतमो वाध्वा तस्य, मा लोके^१ धास्यसीति । स होवाच—नाहमेतद्वेदं । हन्तार्चायं पृच्छामीति । स ह पितरमासाद्य पप्रच्छ—इतीति माऽप्राक्षीत् कथं प्रतिब्रवाणीति । स होवाच—अहमप्येतन्न वेद । सदस्येव वयं स्वाध्यायमधीत्य हरामहे यत्रः परे ददति । एक्षुभौ गमिष्याव इति । स ह समित्प्राणिश्चित्रं गार्ग्यार्यणिं प्रतिचक्रम उपायामीति । तं होवाच—ब्रह्मार्होऽसि गौतम यो^२ न मान-मुपागाः । एहि व्येवं त्वा ज्ञपयिष्यामीति ॥ १ ॥

Cp in general शब्दा 10-3-4-1; वृ 6-2; छां 5-3.

1) v. l. गार्ग्यार्यणिः; गार्ग्यार्यनिः; cp गार्ग्यार्यणि in वृ 4-6-2. —2) v. l. प्राजिगाय. —3) v. l. आसीनिम्. —4) v. l. पुत्रोऽस्ति; पुत्रास्ते. —5) v. l. अन्यमुताहो वाध्वा. —6) v. l. अलोके. —7) v. l. पृच्छामीति. —8) v. l. ब्रह्मार्चः. —9) v. l. यो मामुपागाः.

a) The name of a Ṛṣi in वृ 4-6-2. —b) छां 5-11-2; वृ 6-2-1. —c) शब्दा 10-3-4-1; छां 5-3; 6-1. —d) शब्दा 11-5-3-2; क 1-10; 4-15. —e) वृ 2-5-18. —f) छां 6-14-2. —g) शब्दा 10-6-1-2; 11-4-1-9; छां 4-4-5; सुं 1-2-12. —h) वृ 2-1-14. —i) वृ 2-1-15.

स होवाच—ये वै के चास्माद्धोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति । तेषां प्राणैः पूर्वपक्ष आप्यायते । तानपरपक्षेण प्रजनयति । एतद्वै स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं यच्चन्द्रमाः । तं यः प्रत्याह तमतिर्लज्जते । अथ य एनं न प्रत्याह तमिह वृष्टिभूत्वा

वर्षति । स इह कीटो वा पतङ्गो वा शकुनिर्वा शार्दूलो वा सिंहो वा मत्स्यो वा परश्वो वा पुरुषो वाऽन्यो वैतेषु स्थानेषु प्रत्याजायते यथाकर्म यथाविद्यम् । तमागतं पृच्छति—कोऽसीति । तं प्रतिब्रूयात्—

विचक्षणोऽहोऽतवो रेत आभृतं पञ्चदशार्तं प्रमृतात् पित्र्यवतः ।

तन्मा पुंसि कर्तयैर्यध्वम् पुंसा कर्त्रा मातरि मा निषिक्त ॥

स जार्य उपजायमानो द्वादशत्रयोदश उपमासो द्वादशत्रयोदशेन पित्रा सं तद्विदे प्रति तद्विदेऽहम् । तन्म ऋतवो अमृत्यव आभरध्वम् । तेन सत्येन तेन तपसा ऋतुरस्मि । आर्तवोऽस्मि । कोऽस्मि । त्वमस्मीति तमातिष्ठजते ॥ २ ॥

1) v. l. तानपरपक्षे न. —2) v. l. यश्चन्द्रमाः; छां 7.10.1. —3) Some Mss drop एनय. —4) Some Mss add वराहो वा. —5) Deussen reads मा आसिपिक्त. Geldner proposes नि सिञ्च—an archaic form of 2nd pers. pl. perfect !!! —6) v. l. for जाय (i. e. जाये) is जायाया (i. e. जायायै or जायायाः); cp कौ 1.6 संभूतः भायायै रेतः. Prof. S. Bhattacharya suggests boldly, for उपजायमानो etc. उपजायमानव्योदशो द्वादशेन पित्रा. —7) Böhlingk adds अहम् after तद्विदे. —8) v. l. अमर्त्यवः (!); v. l. अमृतवे which looks like a negative Vedic infinitive like सूतवे; but the correct form would be अमर्त्यवे like कर्तवे, सत्तवे, इतवे etc. Also cp in the Paippalāda recension of अथर्ववेद.

a) वृ 5.10.1; के 1.2. —b) जैबा 1.49 धूमात्; जै 3.28.1-3. —c) वृ 6.2.16. —d) शब्बा 1.9.3.2; वृ 6.10.1 (विजिहीते). —e) ऐबा 8.28; वृ 6.2.16 —f) छां 6.9.3; 6.10.2. —g) वृ 6.2.16. —h) Is it परस्वा? cp क 10.86.18 परस्वन्तं हतं विदत्; अ 6.72.2 यावत् परस्वतः पतः; वासं 24.28 ईशानाय परस्वत आलभते. —i) छां 6.3.9; 6.10.2. —j) क 5.7 ययाध्वतम्. —k) जैबा 1.49. —l) जैबा 1.18; 1.50 reads अर्धमासं प्रमृतात् पित्र्यवतः । तं मा पुंसि कर्तयैर्यध्वं पुंसः कर्तुर्मातरि आसिपिक्त ॥ स उपजायोपजायमानो त्रयोदशेन द्वादशोपमासः । समु तद्विदे प्रति तद्विदेऽहं तं मा ऋतवोऽमृत आनयध्वम्. —m) क 8.41.9 यस्य श्वेता विचक्षणा तिलो भूमीः आधिक्षितः; कौबा 4.4; 12.5. —n) तैबा 1.5.10.5 तं पञ्चदशेनैव हन्ति...; शब्बा 8.4.1.10 वज्रः पञ्चदशः... —o) वृ 6.2.12-13. —p) क 4.34.2 सुवीरामसे रयिमेरयध्वम्. —q) क 1.25.8 वेदा य उपजायते. —r) शब्बा 6.2.2.29 उप च त्रयोदशो मासः. —s) जैबा 1.50. —t) तैसं 7.2.6.1 तदार्तवानामार्तवत्वम्; अ 5.28.2 आर्तवा ऋतुभिः संविद्वानाः.

स एतं देवयानं पन्थानमार्पयामिलोकमगच्छति । स वायुलोकम् । स आदित्यलोकम् । स वरुणलोकम् । स इन्द्रलोकम् । स प्रजापतिलोकम् । स ब्रह्मलोकम् । तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मलोकस्यारो हृदः । मुहूर्ता येष्टिहः । विजरा नदी । इह्यो वृक्षः । सालंज्यं संस्थानम् । अपराजितमायतनम् । इन्द्रप्रजापती

द्वारगोपौ । विभुप्रभितम् । विचक्षणाऽऽसन्दी । अभितौजाः पर्यङ्कः । मिया च मानसी । प्रतिरूपा च चाक्षुषी । पुष्पाण्यावर्यतो वैराजगानि । अम्बाश्चाभ्यायवी-
श्वाप्सरसः । अम्बया नद्यः । तमित्थाविदागच्छति । तं ब्रह्माऽऽह्माभिधावत मम यशसा । विजरां वा अयं नदीं प्रापत् । न वा अयं जरयिष्यतीति ॥ ३ ॥

Cp in general छां 5.3-10; वृ 6.2.

1) v. l. आसाय. —2) v. l. अन्वेष्टिहा; ऐष्टकाः which really is ऐष्टकाः with the advent of य before; see पा 8.3.17; Renou asks : is it इष्टकाः? Cp शब्दा 10.4.2.4 ff. —3) Weber suggests इय. —4) v. l. सालज्ज and सालुज्ज; सज्जलम् (cp तज्जलम् in छां 3.14.1). —5) v. l. आदायावत्यौ (तौ). —6) v. l. वै च जगानि. —7) v. l. अम्बायवाश्च. —8) Belvalkar suggests नद्यः. —9) v. l. अभिधावति.

a) वृ 3.6.1. —b) छां 8.5.3. —c) छां 8.1.5; वृ 4.4.25 (अजरः). —d) क 10.48.11 अपराजितमस्तृतमपाय्यम्. —e) तैत्ति 2.8.8.10; ऐआ 2.6; वृ 8.9.2. —f) छां 8.5.3 प्रभुवितम् (Is this perhaps the original reading of the Kausitaki?); क 2.22 (विभु). —g) अ 15.3.3 तस्मै मात्यासासन्दी समभन् ऐष्टा 8.12 तस्मा एतामासन्दी समभन्. —h) क 1.11.4 पुरां भिन्दुर्यवा कविरामितौजा अजायत. —i) पा 8.2.22 परेश पाङ्कयोः.

तं पञ्च शतान्यप्सरसां प्रतिरूपानि । शतं चूर्णहस्ताः । शतं वासोहस्ताः । शतं फलहस्ताः । शतमाञ्जनहस्ताः । शतं माल्यहस्ताः । तं ब्रह्मालङ्कारेणालङ्कुर्वन्ति । स ब्रह्मालङ्कारेणालङ्कृतो ब्रह्म विद्वान् ब्रह्माभिप्रैति । स आगच्छत्यारं इदम् । तं मनसाऽत्योति । तमित्था संप्रतिविदो मज्जन्ति । स आगच्छति गृह्णतान् योष्टिहान् । तेऽस्मादपद्रवन्ति । स आगच्छति विजरां नदीम् । तां मनसैवात्येति । तत् सुकृतदुष्कृते धुर्नुते । तस्य मिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्ति । अमिया दुष्कृतम् । तद्यथा रथेन धावयन् रथचक्रे पर्यवेक्षेत । एवमहोरात्रे पर्यवेक्षते । एवं सुकृतदुष्कृते सर्वाणि च द्वन्द्वानि । स एष विमुक्तो विदुष्कृतो ब्रह्म विद्वान् ब्रह्मैवाभिप्रैति ॥ ४ ॥

1) v. l. धावन्ति. —2) v. l. कण, कणो, केणा for फल. —3) v. l. ज्वाला for माल्य. —4) एव added after ब्रह्म in some Mss. —5) v. l. अप्येति for अत्येति. —6) v. l. विधुते; Keith proposes धुन्वाते.

a) क 2.1.15 त्वं तान्सं च प्रति चासि मज्जन्ता; ऐआ 2.3.4 यो ह वै यन्ते यन्मध्युच्छं वेद स संप्रतिविदः; 2.3.6 यो वैतां वाचं वेद...स संप्रतिवित्. —b) जैबा 1.18 स एतमेव सुकृतसम्येति, तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति पितरः साधुकृत्याम् तै. 2.7. —c) मै 6.28; गी 2.45

5.3 निर्वैद. —d) शब्दा 2.3.3.12 अहोरात्रे उपावेक्षते. —e) द्वंद्व in the sense of a pair of opposites is late; cp योसू 2.48 ततो द्वंद्वानभिघातः; मै 3.1 द्वंद्वैरभिभूयमानः; 6.29; गी 4.22 द्वन्द्वार्तितः; 7.27 द्वंद्वमोहेन; 7.28 ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ताः; 15.5 द्वंद्वैर्विमुक्तः सुखदुःखसंज्ञैः. —f) शब्दा 2.3.3.11 अहोरात्रे सुकृतं न क्षिणुतः; छां 4.14.3; 8.4.1.

स आगच्छतीत्यं वृक्षम् । तं ब्रह्मगन्धः प्रविशति । स आगच्छति सालज्यं संस्थानम् । तं ब्रह्मरसः प्रविशति । स आगच्छत्यपराजितमायतनम् । तं ब्रह्मतेजः प्रविशति । स आगच्छतीन्द्रमजापती द्वारगोपौ । तावस्मादपद्रवतः । स आगच्छति विभ्रुप्रमितम् । तं ब्रह्मयशः प्रविशति । स आगच्छति विचक्षणां मासन्दीम् । बृहद्रथन्तरे सामनी पूर्वा पादौ । श्यैतनौधसे चापरौ । वैरूपवैराजे अनुच्ये । शांकरैवते तिरिथी । सा प्रज्ञा । प्रज्ञया हि विपर्ययति । स आगच्छत्यमितौजसं पर्यङ्कम् । स प्राणैः । तस्य भूतं भविष्यच्च पूर्वा पादौ । श्रीधेरां चापरौ । बृहद्रथन्तरे अनुच्ये । भद्रयज्ञायज्ञीये शीर्षण्ये । ऋचश्च सामानि च प्राचीनातानानि । यजूंषि तिरिथीनानि । सोमांशव उपस्तरणम् । उद्गीथ उर्षथीः । श्रीरूपवर्हणम् । तस्मिन् ब्रह्माऽऽस्ते । तमित्थं चित् पादेनैवाग्र आरोहति । तं ब्रह्मा पृच्छति—कोऽसीति । तं प्रतिब्रूयात् ॥ ५ ॥

1) v. l. आह.

a) जैत्रा 1.18 संपलाय्य; तै 2.8; क 6.3. —b) अ 15.3.3 तस्मै धात्यायासन्दीं समभवत्; ऐत्रा 8.12; जैत्रा 2.25. —c) अ 15.2.22 तं श्यैतं च नौधसं च; जैत्रा 1.145 श्यैतं ह वा अग्ने रथन्तरस्य प्रिया तनूरास, नौधसं बृहतः; तांबा 7.10.3 देवविवाहो वै श्यैतनौधसे. —d) तांबा 7.8.10-11 स वैरूपमसृजत...स वैराजमसृजत; 8.9.12-13 परिदुभं हि वैरूपम्...अनुतुषं हि वैराजम्. —e) ऐत्रा 8.12, 17 शांकरैवते शीर्षण्ये. —f) जैत्रा 2.25 यजूंषि तिरिथीनं. ... —g) See विचक्षणा above. —h) For the identification of प्राण and प्रज्ञा see कौ 2. —i) अ 15.2.19 इरा पुंश्रली. —j) अ 15.3.5 बृहच्च रथन्तरे च अनुच्ये आस्ताम्. —k) अ 15.3.5 यज्ञायज्ञीयं च वामदेव्यं च; तांबा 5.1.18 यज्ञायज्ञीयं पृच्छं कार्यम्. —l) अ 15.3.6 ऋचः प्राञ्चस्तन्तवः; तैस 6.1.1.4 आदित्यानां प्राचीनतानः. —m) अ 15.3.6 (तिरिथः); ऐत्रा 8.12 सामानि तिरिथीनवायान् यजुष्यतीकाशान्; जैत्रा 2.25. —n) अ 15.3.7 वेदास्तणम्. —o) अ 15.3.8 उद्गीथोऽपश्यः. —p) अ 15.3.7 ब्रह्मोपवर्हणम्. —q) तांबा 5.5.4 छन्दोभिरारोहति स्वर्गमेव तल्लोकमारोहति; ऐत्रा 8.12.

• ऋतुरस्मि । आर्तवोऽस्मि । आकाशाद्योनेः संभूतो भाया एतद्रेतः । संवत्सरस्य तेजोभूतस्य भूतस्य भूतस्य भूतस्याऽऽत्मा त्वमात्माऽसि । “यस्त्वं मासि सोऽहमस्मी”ति । तमाह—कोऽहमस्मीति । सत्यमिति ब्रूयात् । किं तद्यत् सत्यमिति । यदन्यद्देवेभ्यश्च प्राणेभ्यश्च तत् सत् । अथ यद्देवाश्च प्राणाश्च तत् सत्यम् । तदेकयो

वाचाऽभिव्याह्रियते सत्यमिति । एतावदिदं सर्वम् । इदं सर्वमासि^१ । इत्येवैनं तदाऽऽह । तदेतद्वक्ष्योकेनाभ्युक्तम् ॥ ६ ॥

1) Some Mss add इति after अस्ति. —2) v. l. एतया. 3- -3) Dropped in some Mss.

a) कौ 1-2. —b) तैत्ति 3-4-8-1 भाये दार्वाहारम्. —c) छां 3-14-4. —d) जैत्रा 1-18. —e) क 10-190-1 कृतं च सत्यं च. —f) छां 8-3-5; वृ 5-5-1. —g) वृ 2-3-1; वृ 3-9-9. —h) छां 6-8-7 तत्त्वमासि. —i) Is it तत् + आह ?

यजूदरः सामशिरा असाष्टमूर्तिरव्ययः ।

स ब्रह्मेति स विज्ञेय ऋषिर्ब्रह्ममयो महानिति ॥

तमाह—केन मे पौंसानि^२ नामान्याप्नोषीति । प्राणेनेति^३ ब्रूयात् । केन स्त्रीनामानीति । वाचेति । केन नपुंसकानीति । मनसेति । केन गन्धानिति । घ्राणेनेत्येव ब्रूयात् । केन रूपाणीति । चक्षुषेति^४ । केन शब्दानिति । श्रोत्रेणेति । केनान्न-रसानिति । जिह्वेयेति । केन कर्माणीति । हस्ताभ्यामिति । केन सुखदुःखे इति । शरीरेणेति । केनाऽऽनन्दं रतिं प्रजातिमिति । उपस्थेनेति । केनेत्या^५ इति । पादाभ्यामिति । केन धियो विज्ञातव्यं कौमानिति । प्रज्ञेयेति ब्रूयात् । तमाह—आपो^६ वै खलु मे हासावर्यं ते लोक इति^७ । सा या ब्रह्मणो जितिर्या व्यष्टिस्तां जितिं जयति, तां व्याप्तिं व्यश्नुते य एवं वेद य एवं वेद ॥ ७ ॥

1) Some Mss drop this verse. —2) v. l. पौस्यानि. —3) Some Mss add एव after इति. —4) शंकरानन्द adds hereafter केन स्पर्शानिति त्वचोति. —5) Some add एव after प्रज्ञया. —6- -6) v. l. आपो वै खलु मीयन्ते असौ लोकः (quoted by Śaṅkara on ब्रसू 4-4-21); v. l. लोको अर्यं ते असौ.

a) क 3-10, 13; 6-7; श्वे 3-19. —b) पा 4-1-87 स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्-स्त्रञौ भवनात्; but पौंस्य in क 1-80-10 महत्तदस्य पौंस्यम्; तैत्ति 2-7-17-3 पौंस्येनेमं वर्चसा सप्तसृजाय. —c) छां 2-7-1. —d) श्रवा 10-5-2-15 न वाचा अन्नस्य रसं विजानाति; कौ 3-5-8; जै 4-11-5. —e) क 1-28; प्र 1-13; मै 7-9. —f) वृ 6-1-6; 6-1-14; 6-3-2; तै 1-9; 3-10. —g) क 1-167-5 त्वेपप्रतीका नमसो नेत्या; 7-36-3 आ वातस्य ध्रजतो रन्त इत्याः. —h) कौ 2-15; 3-5-8; जै 4-11-5. —i) क 10-72-6 यदेवा अदः सालिले सुसंख्या अतिष्ठत; 10-82-1 घृतमेने अजनम् ननमाने; 10-121-9 यथापश्चन्द्रा बृहतीर्जानान्; 10-129-3 अप्रकेतं सर्वमा इदम्; ई 4; ऐ 1-1-1; क 4-6; वृ 1-5-13. —j) श्रवा 10-2-4-8 इमां व्याप्तिं व्यश्नुते.

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

प्राणो ब्रह्मेति ह स्माऽऽह कौपीतकिः । तस्य ह वा एतस्य प्राणस्य ब्रह्मणो मनो^० दूतम् । वाक् परिवेष्टी^१ । चक्षुर्गोत्रम् । श्रोत्रं संश्रावयितुं । तस्मै वा एतस्मै प्राणाय ब्रह्मण एताः सर्वा देवता अयाचमानाय वलिं हरन्ति । तथो एवास्मै सर्वाणि भूतान्ययाचमानायैव वलिं हरन्ति य एवं वेद । तस्योर्पनिषन्न याचेदिति । तद्यथा ग्रामं भिक्षित्वाऽलब्धोपविशेन्नाहमतो दत्तमश्रीयामिति । य एवैनं पुरस्तात् प्रत्याचक्षीरंस्त एवैनमुपमन्त्रयन्ते—ददाम त इति । एष धर्मोऽयाचतो भवति । अन्यतस्त्वेवैनमुपमन्त्रयन्ते—ददाम त इति ॥ १ ॥

1) v. l. गोष्ट for गोत्रम्. —2) Some Mss read after this : स यो ह वा एतस्य प्राणस्य ब्रह्मणो मनो दूतं वेद दूतवान् भवति यश्चक्षुर्गोत्रं गोप्तृमान् भवति । यः श्रोत्रं संश्रावयितुं संश्रावयितुमान् भवति यो वाचं परिवेष्टीं परिवेष्टीमान् भवति.

a) शब्दा 8.4.1.3 प्राणा उ वै ब्रह्म; but refuted in वृ 5.12.1; वृ 4.1.3; छां 4.10.5; जै 1.33.2. —b) ऐवा 7.10 and many times in कौत्रा; शांआ 15.1; छां 1.5.2,4; कौ 2.7; कौपीतकेयः in वृ 3.5.1. —c) तैत्त 2.5.11.5 प्रजापतिदूतीरेव त्वं मनसोऽस्ति. —d) अ 9.6.51 यत् परिवेष्टारः पात्रहस्ताः पूर्वे च अपरे च; वासं 6.13 सुपरिविष्टा वयं परिवेष्टारो भूयास्म; ऐवा 8.21 मरुतः परिवेष्टारः; शब्दा 11.2.7.5 स यो ह वा अहोरात्रे परिवेष्टी इति वेद.... —e) तांवा 20.14.2 तस्य वागेव स्वगासीत्, वाग् द्वितीया; शब्दा 2.5.2.2 अयान्या देवता अपचक्रमुः; वृ 1.3.6; 1.5.23; 3.7.1-2; छां 4.3.3; 7.15.4; कौ 2.18; म 2.13. —f) कौ 2.14. —g) वृ 2.1.20; 2.3.6; छां 3.14.1; के 4.6.

प्राणो ब्रह्मेति ह स्माऽऽह पैङ्गयः । तस्य ह वा एतस्य प्राणस्य ब्रह्मणो वाक् परस्ताच्चक्षुरारुन्धे । चक्षुः परस्ताच्छ्रोत्रमारुन्धे । श्रोत्रं परस्तान्मन आरुन्धे । मनः परस्तात् प्राण आरुन्धे । तस्मै वा एतस्मै प्राणाय ब्रह्मण एताः सर्वा देवता अयाचमानाय वलिं हरन्ति । तथो एवास्मै सर्वाणि भूतान्ययाचमानायैव वलिं हरन्ति य एवं वेद । तस्योपनिषन्न याचेदिति । तद्यथा ग्रामं भिक्षित्वाऽलब्धोपविशेन्नाहमतो दत्तमश्रीयामिति । य एवैनं पुरस्तात् प्रत्याचक्षीरंस्त एवैनमुपमन्त्रयन्ते—ददाम त इति । एष धर्मोऽयाचतो भवति । अन्यतस्त्वेवैनमुपमन्त्रयन्ते—ददाम त इति ॥ २ ॥

a) शब्दा 11.7.2.8 मधुको ह स्माह पैत्रचः; 12.2.2.4 पृष्ठ्याभिष्टवौ तन्वे कुर्वीत इति स्माह पैत्रचः; वृ 6.3.8 मधुकाय पैत्रचाय. —b) वाक् (neu.); cp कौ 2.8. —c) Vaguely parallel to वृ 2.1.17; cp the doctrine of Kos'as in तै 1.2.

अथात एकर्धनावरोधनम् । यदेकधनमभिध्यायात् पौर्णमास्यां वाऽमावास्यां वा शुद्धपक्षे वा पुण्ये नक्षत्रेऽग्निमुपसमाधाय परिसंस्तुय परिस्तीर्य पर्युक्ष्योत्पूर्य दक्षिणं

जान्वाच्य सुवेण वा चर्मसेन वा कंसेर्न वैता आज्याहुतीर्जुहोति । वाङ्नाम देवताऽव-
रोधिनी^३ सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्धां तस्यै स्वाहा । प्राणो^४ नाम देवताऽवरोधिनी
सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्धां तस्यै स्वाहा । चक्षुर्नाम देवताऽवरोधिनी सा मेऽमुष्मा-
दिदमवरुन्धां तस्यै स्वाहा । श्रोत्रं नाम देवताऽवरोधिनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्धां
तस्यै स्वाहा । मनो नाम देवताऽवरोधिनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्धां तस्यै स्वाहा ।
प्रज्ञा नाम देवताऽवरोधिनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्धां तस्यै स्वाहेति । अथ धूमगन्धं
प्रतिघ्रायाऽऽज्यलेपेनाङ्गन्यनुविमृज्य वाचंयमोऽभिप्रव्रज्यार्थं ब्रुवीत । दूतं वा
प्रहिणुयात् । लभते^५ हैव ॥ ३ ॥

1) Some Mss add after this एतेपामेकस्मिन् पर्वणि. —2) Omitted by
some Mss. —3) v. l. देवतावरोधिनी. —4) v. l. प्राणो; cp शांआ 5.5; कौ 1.7;
छां 8.12.4. —5) v. l. ब्रूयात्.

a) वासं 5.7 इन्द्रायैकधनविदे; शत्रा 11.4.1.1 एतद्ध स्म वै तत् पूर्वेषां वृत्तानां धावयता-
मेकधनमुपाहितं भवति. —b) शांआ 12.8; बृ 6.3.1. —c) ऋ 10.15.6 आच्या जानु
दक्षिणतो निषय; शत्रा 2.4.2.1 ततो देवा यज्ञोपवीतिनो भूत्वा दक्षिणं जान्वाच्योपासीदन्; 8.2.1.5
जान्वाक्न उपविशति. —d) छां 5.2.8; बृ 6.3.1. —e) कौ 2.1. —f) शांआ 12.8;
बृ 6.3.1; छां 5.2.4.

अथातो दैवः स्मरः । यस्य प्रियो दुभूषेद्यस्यै वा चेपां वा यासां वा
एकास्मिन् पर्वण्यग्निर्मुपसमाधायैतयैवाऽऽर्हतेता आज्याहुतीर्जुहोति । वाचं ते मायि
जुहोम्यसौ स्वाहा । प्राणं ते मायि जुहोम्यसौ स्वाहा । चक्षुस्ते मायि जुहोम्यसौ स्वाहा ।
श्रोत्रं ते मायि जुहोम्यसौ स्वाहा । मनस्ते मायि जुहोम्यसौ स्वाहा । प्रज्ञां ते मायि
जुहोम्यसौ स्वाहेति । अथ धूमगन्धं प्राजिघ्रायाऽऽज्यलेपेनाङ्गन्यनुविमृज्य
वाचंयमोऽभिप्रव्रज्य संस्पर्शं जिगमिषेत् । अपि वाताद्वा संभापमाणस्तिष्ठेत् । प्रियो हैव
भवति । स्मरन्ति हैवास्य ॥ ४ ॥

1) v. l. एषां वै तेषामेव.

a) अ 6.130.1; 6.132.5 देवाः प्र हिणुत स्मरं असौ मामनुशोचतु; यं मित्रावरुणौ स्मर-
सिञ्चताम्; छां 7.14. —b) कौ 2.3. —c) बृ 6.3.1 has only आवृता and
not एतया.

अथातः सांयमनं प्रार्तिर्दनमान्तरमाग्निहोत्रमिति चाऽऽचक्षते । यावद्वै पुरुषो
भापते न तावत् प्राणितुं शक्नोति । प्राणं तदा वाचि जुहोति । यावद्वै पुरुषः प्राणिति
न तावद्वापितुं शक्नोति । वाचं तदा प्राणे जुहोति । एते अनन्ते अमृताहुती जाग्रच्च

स्वपंश्च सन्ततमव्यवच्छिन्नं जुहोति^१ । अथ या अन्या आहुतयोऽन्तर्वत्यस्ताः
कर्ममय्यो हि भवन्ति । एतद्ध वै पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुह्वांचक्रुः ॥ ५ ॥

1) v. l. संयमनम्. —2) Some Mss drop च. —3) v. l. अमृते आहुति.
—4) Some Mss. drop अव्यवच्छिन्नम्. —5) v. l. तद्ध सैतत्.

a) कासं 21.10 एतेन ह स्म वै भद्राजः प्रतर्दनं संमहन्नेति; कौत्रा 26.5; कौ 3.1; वृ
5.12.1. —b) शत्रा 11.3.1.1 वाग् वा एतस्याग्निहोत्रस्याग्निहोत्री etc.; जैत्रा 1.20; वृ
1.5.23. —c) ऐआ 3.2.6 वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचम्. —d) वृ 1.3.3; छां
1.2.2; ऐ 1.3.4; जै 2.1.16. —e) वृ 3.8.10; गी 7.23.

उर्वथं ब्रह्मेति ह स्माह शुष्कभृङ्गनरः । तदग्नित्युपासीत । सर्वाणि हास्मै
भूतानि श्रैष्ठ्यायाभ्यर्चन्ते । तद्यजुरित्युपासीत । सर्वाणि हास्मै भूतानि श्रैष्ठ्याय
युज्यन्ते । तत् सामेत्युपासीत । सर्वाणि हास्मै भूतानि श्रैष्ठ्याय संनमन्ते । तच्छ्रीरित्युपा-
सीत । तद्यश इत्युपासीत । तच्चेज इत्युपासीत । तद्यथैतच्छस्त्राणां श्रीमत्तमं
यशस्वितमं तेजस्वितमं भवति । तथो एवैवं विद्वान् सर्वेषां भूतानां श्रीमत्तमो
यशस्वितमस्तेजस्वितमो भवति । तमेतमैष्टकं कर्ममयमात्मानमध्वर्युः संस्करोति ।
तस्मिन् यजुर्मयं प्रवयति । यजुर्मय ऋङ्मयं होता । ऋङ्मये साममयमुद्गाता ।
स एष सर्वस्यै त्रयीविद्याया आत्मा । एष उ एवास्यात्मा । एतदात्मा भवति
य एवं वेद ॥ ६ ॥

1) v. l. अभ्यर्चन्ते.

a) शत्रा 10.6.2.8-10 अग्निर्वा उक् तस्य आहुतय एव थम् etc.; ऐआ 2.1.2 उक्त्य-
मुक्त्यमिति वै प्रजा वदन्ति; वृ 5.13.1. —b) तैत्रा 1.3.2.1 अतिष्ठन्त अस्यै ज्यैष्ठ्याय.

अथातः सर्वजितः कौपीतकेस्त्रीण्युपासनानि भवन्ति^१ । यज्ञोर्षवीतं
कृत्वाऽर्ष आचम्य त्रिरुदपात्रं प्रसिच्योद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठेत् । वर्गोऽसि पाप्मानं
मे वृद्धधीति । एतयैवाऽऽवृता मध्ये सन्तम् । उद्गर्गोऽसि पाप्मानं मे उद्गृद्धधीति ।
एतयैवाऽऽवृताऽस्तं यन्तम् । संवर्गोऽसि पाप्मानं मे संवृद्धधीति । यदहोरात्राभ्यां पापं
करोति^२ सं तद् वृद्धे ॥ ७ ॥

1- —1) Some Mss read instead : सर्वजिद्ध स्म कौपीतकिरुयन्तमादित्यमुपतिष्ठेत्.
—2) For अप आचम्य v. l. उदकमानीय. —3) Some read here : तयद्दहोरात्राभ्यां
पापमकरोत्, सं तद् वृद्धे; तयो एवैवं विद्वानेतयैवावृतादित्यमुपतिष्ठेत्. —4) v. l. अकरोत्; pc
वृ 2.4.6.

a) शत्रा २-४-२-१ ततो देवा यज्ञोपवीतिनो भूत्वा दक्षिणं जानु आच्योपासीदन्; तैत्रा ३-१०-९-१२ यज्ञोपवीतं कृत्वाथो निपपात. —b) क ८-७५-१२ संवर्गं सं रयिं जय; १०-४३-५ संवर्गं यन्मघवा सूर्यं जयत्.

अथ मासि मास्यमावास्यायां पश्चाच्चन्द्रमसं दृश्यमानमुपतिष्ठेतैतयैवाऽऽवृता ।
हरितवृणाभ्यां वार्क प्रत्यस्याति—

• धत्ते^३ सुसीम हृदयमधि^६ चन्द्रमासि श्रितम् ।

तेनामृतत्वस्येशाने माऽहं पौत्रमघं रुदमिति ॥

न हांस्मात् पूर्वा प्रजाः प्रैति इति नु जातपुत्रस्य । अथाजातपुत्रस्य । “आप्या-
यस्व समेतु ते”, “सं ते पयांसि समु यन्तु वाजाः”, “यर्मादित्या अंशुमाप्याययान्ति”
इत्येतास्तिस्र ऋचो जपित्वा । मास्माकं प्राणेन प्रजया पशुभिराप्यार्यविष्टाः ।
योऽस्मान् द्वेष्टि । यं च वयं द्विष्मः । तस्य प्राणेन प्रजया पशुभिराप्याययस्वेति
दैवीमातृतमावर्त आदित्यस्याऽऽवृतमन्वावर्ते । इति दक्षिणं बाहुमन्वावर्तते ॥ ८ ॥

1) Some Mss add वृत्तायाम् after this. 2) v. l. हरितवृणे. —3) v. l. यन्ने. —4) Deussen conjectures सुपीमे; v. l. सुसमित्. —5) v. l. हृदये. —6) v. l. दिवि for अधि. —7) v. l. मन्येऽहं मां तद्विद्वंसि for तेनामृतत्वस्येशाने. —8) v. l. पुत्र्यम् for पौत्र्यम्. —9) v. l. हि for ह. —10) v. l. ऐन्द्रीम् for दैवीम्.

a) वाक् is neuter; cp कौ २-२. —b) Cp this verse with कौ २-१० (with many variants). —c) प्रजाः is nom. sg of प्रजा; therefore पूर्वा प्रजाः. —d) क १-९१-१८. —e) क १-९१-१८. —f) तैत्त २-३-५-३; २-४-१४-१; अ ७-८१-६; मैत्र ४-९-२७; ४-१२-२ (यथा for यम्). —g) अ ७-८१-५ आ वयं प्यासिपीमहि गोभिरथैः प्रजया पशुभिर्गृहैर्धनेन. —h) अ ३-२९-८ माहं प्राणेन मात्मना मा प्रजया प्रतिगृह्य विराधिषि; क १०-१२८-५ मा हास्माहि प्रजया मा तन्नभिः; कौ ४-६. —i) कौत्रा १०-२.

अथ पौर्णमास्यां पुरस्ताच्चन्द्रमसं दृश्यमानमुपतिष्ठेतैतयैवाऽऽवृता । सोमो
राजाऽसि विचक्षणः पञ्चमुखोऽसि प्रजापतिः । ब्राह्मणस्त एकं मुखं तेन मुखेन
राज्ञोऽसि । तेन मुखेन मामन्नादं कुरु । राजा त एकं मुखं तेन मुखेन विशोऽसि ।
तेन मुखेन मामन्नादं कुरु । इयेनस्त एकं मुखं तेन मुखेन पक्षिणोऽसि । तेन
मुखेन मामन्नादं कुरु । अग्निष्टं एकं मुखं तेन मुखेनेमं लोर्कमसि । तेन मुखेन मामन्नादं
कुरु । त्वायि पञ्चमं मुखं तेन मुखेन सर्वाणि भूतान्यासि । तेन मुखेन
मामन्नादं कुरु । मास्माकं प्राणेन प्रजया पशुभिरपक्षेष्टाः । योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं

द्विष्मः । तस्य प्राणेन प्रजया पशुभिरपंक्षीयस्वेति दैवीमावृतमावर्त आदित्यस्याऽऽ-
वृतमन्वावर्ते । इति दक्षिणं बाहुमन्वावर्तते ॥ ९ ॥

1) v. l. अवक्षेष्टाः for अपक्षेष्टाः.

a) कौ 1-2. —b) शत्रा 3-3-2-8 अन्नं वै क्षात्रियस्य विद्. —c) क 2-1-13
त्वामग्न आदित्यास आस्यम्, त्वां जिह्वां शुच्यभक्तिरे कवे ..त्वे देवा हविरदन्ति आहुतम् —d)
क 8-44-26 विश्वादं पुरुषेपसमग्निं शुभामि मन्मभिः; 10-16-6 अग्निष्टद विश्वाद्गदं कृणोतु.

अथ संवेक्ष्यज्ञायायै हृदयमभिमृशेत्—

यत्ते^१ सुसीमे हृदये^२ हितमन्तः प्रजापतौ^३ ॥

मन्येऽहं मां तद्विद्वांसं (तेन) माऽहं पौत्रमघं रुदमिति ॥

न हांस्मात् पूर्वा प्रजाः प्रैतीति ॥ १० ॥

1) v. l. यन्मे सुसीमं हृदयम्. —2) v. l. दिवि चन्द्रमासि भितम्. —3) v. l.
पुत्रम् for पौत्रम्. —4) v. l. निगाम; रिशम् for रुदम्. —5) v. l. हस्याः.

a) On the whole verse, cp कौ 2-8. —b) प्रजाः nom. sg.; cp
कौ 2-8.

अथ प्रोष्याऽऽयन् पुत्रस्य मूर्धानमभिमृशेत्—

अङ्गान्दङ्गात् संभवसि हृदयादधिजायसे ।

आत्मा त्वं पुत्र माऽऽविर्यं स जीव शरदः शतम् ॥

असौ इति नामास्य गृह्णाति ।

अदमो भव परशुर्भव हिरण्यमस्तुतं भव ।

तेजो^३ वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥

असौ इति नामास्य गृह्णाति^४ ।

येन प्रजापतिः प्रजाः पर्यगृह्णादरिष्ट्यै ।

तेन त्वा परिगृह्णामि ।

असौ इति नामास्य गृह्णाति । अथास्य दक्षिणे कर्णे जर्पति—

‘ अस्मै प्रयन्धि मघवन्वृजीपिन्निति ’ ।

‘ ईन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहीति ’ सव्ये ।

मां च्छित्त्वा मा व्यथिष्टाः शतं शरद आयुषः ।

जीवस्व पुत्र ते नाम्ना मूर्धानमर्वाजिघ्रामि ॥

असौ इति त्रिर्मूर्धानमर्वाजिघ्रेत् ।

‘ गैर्वा त्वा हिंकारेणाभि हिं करोमि ’ ।

इति त्रिर्मूर्धानमभि हिं कुर्यात् ॥ ११ ॥

1) v. l. अभिजिघ्रेत्. —2) v. l. आत्मा वै. पुत्रनामासि; [cp शत्रा (का) 14.9.4.9; शत्रा (मा) 14.9.4.20]. —3) v. l. वेदो. —4) Some Mss add अथैनं परिगृह्णाति after this. —5) v. l. तदस्तिचै. —6) v. l. व्यधिष्ठाः. —7) v. l. अभिजिघ्रामि; अभिजिघ्रेत्. —8) v. l. विरस्य.

a) वृ 6.4.9. —b) वृ 6.4.26. —c) शत्रा 14.9.4.11; वृ 6.4.11. —d) वृ 6.4.25. —e) ऋ 3.36.10 (with अस्मे for अस्मै). —f) ऋ 2.21.6. —g) अ 8.1.4 मा छित्वा अस्माहोकात्. —h) Quotation untraced.

अथातो दैवः परिर्भरः । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यदाग्निर्ज्वलति । अथैतन्म्रियते यन्न ज्वलति । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यदादित्यो दृश्यते । अथैतन्म्रियते यन्न दृश्यते । तस्य चन्द्रमसमेव तेजो गच्छति । वायुं प्राणः । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यच्चन्द्रमा दृश्यते । अथैतन्म्रियते यन्न दृश्यते । तस्य विद्युतमेव तेजो गच्छति । वायुं प्राणः । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यद्विद्युद्विशोतते । अथैतन्म्रियते यन्न विद्योतते । तस्य वायुमेव तेजो गच्छति । वायुं प्राणः । ता वा एताः सर्वा देवता वायुमेव प्रविश्य वायौ स्रग्मा न मृच्छन्ते । तस्मादेव उ पुनरुदीरते । इत्यधिदैवतम् ॥ अथाध्यात्मम्— ॥ १२ ॥

1) v. l. तस्या दिश एव for तस्य वायुमेव. —2) v. l. मृच्छन्ते. —3) Some Mss. drop उ.

a) ऐजा 8.28; तैजा 8.1.3; तै 3.10.

एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यद्वाचा वदति । अथैतन्म्रियते यन्न वदति । तस्य चक्षुरेव तेजो गच्छति । प्राणं प्राणः । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यच्चक्षुषा पश्यति । अथैतन्म्रियते यन्न पश्यति । तस्य श्रोत्रमेव तेजो गच्छति । प्राणं प्राणः । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते । यच्छ्रोत्रेण शृणोति । अथैतन्म्रियते यन्न शृणोति । तस्य मन एव तेजो गच्छति । प्राणं प्राणः । एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यन्मनसा ध्यायति । अथैतन्म्रियते यन्न ध्यायति । तस्य प्राणमेव तेजो गच्छति । प्राणं प्राणः । ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणमेव प्रविश्य प्राणे स्रग्मा न मृच्छन्ते । तस्मादेव उ पुनरुदीरते । तद्यदि ह वा एवं विद्वांसं उभौ पर्वतावाभिप्रवर्तेयातां तुस्तूर्पमाणौ दक्षिणथोत्तरश्च न ईवैनं स्तृण्वीयाताम् । अथ य एनं द्विपन्ति यांश्च स्वयं द्वेष्टि त एनं सर्वे परिम्रियन्ते ॥ १३ ॥

Cp in general शांआ 10.1; वृ 1.3.12; 3.1.3.

1) v. l. एवैनम् for एनम्.

a) i. e. विन्ध्य and हिमवतः; cp मनु 2.21. —b) शत्रा 2.2.2.14 न हैनं सपत्न-
स्तुस्त्रुपमाणश्च न सृणुते.

अथातो निःश्रेयसादानम् । सर्वा ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमाना अस्मा-
च्छरीरादुत्क्राम्युः । तद्गौहभूतं शिश्ये । अथैतद्वाक् प्रविवेश । तद्वाचा वदच्छिश्य एव ।
अथैतच्चक्षुः प्रविवेश । तद्वाचा वदच्चक्षुषा पश्यच्छिश्य एव । अथैतच्छ्रोत्रं प्रविवेश ।
तद्वाचा वदच्चक्षुषा पश्यच्छ्रोत्रेण शृण्वच्छिश्य एव । अथैतन्मनः प्रविवेश । तद्वाचा
वदच्चक्षुषा पश्यच्छ्रोत्रेण शृण्वन्मनसा ध्यायच्छिश्य एव । अथैतत् प्राणः प्रविवेश ।
तत्तत एव समुत्तस्थौ । ते^२ देवाः प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा प्राणमेव प्रज्ञात्मानमभि-
संभूय सहैतैः सर्वैरस्माल्लोकादुत्क्राम्युः । ते वायुप्रतिष्ठा आकाशात्मानः स्वरीयुः ।
तथो एवैवं विद्वान् सर्वेषां भूतानां प्राणमेव प्रज्ञात्मानमभिसंभूय सहैतैः सर्वैरस्मा-
च्छरीरादुत्क्रामति । स वायुप्रतिष्ठ आकाशात्मा स्वरेति । स तद्भवंति यत्रैते देवाः ।
तत् प्राप्य तदमृतो भवति यदमृता देवाः ॥ १४ ॥

Cp in general शत्रा 10.5.2.15 एष उ एव प्राणः । एष हीमाः सर्वाः प्रजाः प्रणयति ।
तस्यैते प्राणाः स्वाः...तस्मात् स्वाप्ययः ।

1) Some Mss add अप्राणत् and शुष्कम् after दारुभूतम्. —2) v. l. ता वा एताः
सर्वा देवताः for ते देवाः. —3) v. l. शरीरात् for लोकात्. —4) v. l. °प्रविष्टाः for
°प्रतिष्ठाः. —5) v. l. °प्रविष्टः for °प्रतिष्ठः. —6) v. l. गच्छति for भवति, which
(former) appears to be a better reading. —7) v. l. यदमृता देवास्तदमृतो भवति
य एवं वेद.

a) तैसं 2.5.11.4 वाक् च मनश्च आर्तियेताम्-अहं देवेभ्यो हव्यं वहामि इति वागन्नवीदहं
देवेभ्य इति मनः; ऐआ 2.1.4 ताः (देवताः) अर्हिसन्त-अहमुक्थमस्म्यहमुक्थमिति; छां 1.2.1;
5.1.6; वृ 1.3.1; 1.5.21; 6.1.1-14; ऐ 3.1-10; कौ 3.3; प्र 2.1-4. अहंश्रेयसे is the
loc. of अहंश्रेयस. —b) शत्रा 3.8.3-15 यदास्मात् प्राणोऽपक्रामति दार्वेव तर्हि भूतोऽन्यः शेते;
3.8.4.5 (identical with the previous quotation); जै 3.32.3; छाग 4 यदयं
शवशयितमशयिष्ठ इति. —c) कौ 2.1. —d) ऐआ 3.2.3-4 स यश्चायमशरीरः प्रज्ञात्मा
यश्चासावादित्ये एकमेवादिति विधात्. —e) छां 4.10.5; वृ 5.1.1; तै 2.7. —f) छां
7.15; कौ 3.2.

अथातः पितापुत्रीयं संप्रदानमिति चाऽऽचक्षते । पिता पुत्रं प्रेष्यन्नाह्वयति ।
नवैस्तृणैरगारं संस्तीर्याग्निमुपसमाधायोदकुम्भं सपात्रमुपनिधायान्तेन वाससा
संप्रच्छन्नः स्वयं श्येत एत्य पुत्र उपरिष्टदभिनिपद्यत इन्द्रियैरस्येन्द्रियाणि संस्पृश्य ।

अपि वाऽस्याभिमुखत एवाऽऽसीत् । अथास्मै संप्रयच्छेति । वाचं मे त्वयि दधानीति पिता । वाचं ते मयि दध इति पुत्रः । प्राणं मे त्वयि दधानीति पिता । प्राणं ते मयि दध इति पुत्रः । चक्षुर्मे त्वयि दधानीति पिता । चक्षुस्ते मयि दध इति पुत्रः । श्रोत्रं मे त्वयि दधानीति पिता । श्रोत्रं ते मयि दध इति पुत्रः । अन्नरसान् मे त्वयि दधानीति पिता । अन्नरसांस्ते मयि दध इति पुत्रः । कर्माणि मे त्वयि दधानीति पिता । कर्माणि ते मयि दध इति पुत्रः । सुखदुःखे मे त्वयि दधानीति पिता । सुखदुःखे ते मयि दध इति पुत्रः । आनन्दं रतिं प्रजातिं मे त्वयि दधानीति पिता । आनन्दं रतिं प्रजातिं ते मयि दध इति पुत्रः । इत्या मे त्वयि दधानीति पिता । इत्यास्ते मयि दध इति पुत्रः । धियो^१ विज्ञातव्यं कामान् मे त्वयि दधानीति पिता । धियो विज्ञातव्यं कामांस्ते मयि दध इति पुत्रः ॥ अथ दाक्षिणाष्टत् प्राङ्मुपनिष्कामति । तं पिताऽनुमन्त्रयते—यशो ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यं कीर्तिस्त्वा जुपतामिति । अथेतरः सव्यमंसमन्ववेक्षते । पाणिनाऽन्तर्याय वसनान्तेन वा प्रच्छाद्य स्वर्गाङ्घ्रिकान् कामान् अनुहीति । स यद्यर्गदः स्यात् पुत्रस्यैश्वर्यं पिता वसेत् । परि वा व्रजेत् । यद्यु वै भ्रयाद्यदेवैनं समापयति, तथा समापयितव्यो भवति तथा समापयितव्यो भवति ॥ १५ ॥

१) v. l. पिता शेते for स्वयं श्येतः. 2- -2) v. l. अपि वा अस्मा आसीनाय, अभिमुखायेव संप्रदयात्. —3) One Ms adds a similar sentence about शरीर after this. —4) Instead of धियो some Mss add a corresponding statement about मनः and प्रज्ञा, and add at the end संप्रदानविधि in short thus : यद्यु वा उपाभिगदः स्यात् समाप्तेनैव ब्रूयात्—प्राणान् मे त्वयि दधानीति पिता प्राणांस्ते मयि दध इति पुत्रः. —5) Some Mss drop प्राङ्. —6) v. l. तथैवैनं समापयेयुः.

a) Cp संप्रतिः in वृ 1.5.17-20. —b) कौ 1.7. —c) कौ 2.3-4. —d) छां 3.13.3; 3.18.3; वृ 6.4.28. —e) छां 8.12.6; ऐ 3.4. —f) छां 3.16.2.

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

प्रतर्दनो ह वै वोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च । तं हेन्द्र उवाच—प्रतर्दन वरं^२ ददानीति । स होवाच प्रतर्दनः—त्वमेव मे (वरं) वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस इति । तं हेन्द्र उवाच—न वै वरं परस्मै

वृणीते । त्वमेव वृणीष्वेति । एवमवरो वै किल मँ इति होवाच प्रतर्दनः । अथो खल्विन्द्रः सत्यादेव नेयार्य । सत्यं हीन्द्रः । स होवाच—मामेव विजानीहि । एतदेवाहं मनुष्याय हिततमं मन्ये यन् मां विजानीयात् । त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनम् । अरुमुखान् यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छम् । वह्नीः संधां अतिक्रम्य दिवि प्रह्लादीयानतृणमह-
मन्तारिक्षे पौलोमान् पृथिव्यां कालखञ्जान् । तस्य मे तत्र नलोमं चनीमीयत । स यो मां विजानीयान् नास्य केन च कर्मणा लोको मीयते । न मातृवधेन न पितृवधेन न स्तेयेन न भ्रूणहर्षया । नास्य पापं चन चक्रुपो मुखानीलं व्येतीति ॥ १ ॥

Cp in general वृ 1.4.7; छां 8.12.4.

- 1) Some Mss add वै after ह. —2) Some Mss add वृणीष्व after वरम्. —3) Dropped in some Mss. —4) v. l. वरः परस्मै; परः परस्मै; वरोऽपरस्मै; वरोऽवस्मै. —5) Some Mss add तर्हि after वै. —6) Böhtlingk reads सः for म. —7) v. l. तं हेन्द्रः for सः. —8) v. l. अरुमुखान्. —9) v. l. कालसाजान्, कालकाशान्, कालकआन्, कालकञ्जान्. —10) v. l. च मा मीयते. —11) v. l. वेद. —12) v. l. चक्रुः. —13) v. l. वेति.

- a) कौ 26.5; कौ 2.5. —b) तांबा 14.2.5 ऋभो वा इन्द्रस्य प्रियं धाम; ऐआ 2.2.3 तेनेन्द्रस्य प्रियं धामोपेयाय; ऐ 1.3.14. —c) क 1.9; frequently in क 1. —d) क 1.73.3 उप क्षेति हितामित्रो न राजा; 10.16.3 अपो वा गच्छ यदि तत्र ते हितय; पा 2.3.73 चतुर्थी च...आयुष्य...हितैः. —e) छां 4.4.5 न सत्यादगाः. —f) क 1.63.3 त्वं सत्य इन्द्र; 1.174.1 त्वं सत्यः. 2.12.15 स किलासि सत्यः. —g) क 10.8.8 त्रिशीर्षाणं सप्तर्षिं जक्वन्वान् त्वाष्ट्रस्य चित्रिः सप्तजे वितो (इन्द्रेषितः आन्पः) नाः; 10.99.6 पञ्चदं त्रिशीर्षाणं दमन्यत्...विपा वराहमयोअग्रया हन्; तैसं 2.5.1.1 विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः...तस्य धोणि शीर्षाणि; शबा 5.5.4.2-3 त्वष्टुर्ह वै पुत्रः त्रिशीर्षा पञ्चद आस...तामिन्द्रो दिदेव तस्य तानि शीर्षाणि प्राचिच्छेद. —h) ऐवा. 7.28 (इन्द्रः) विश्वरूपं त्वाष्ट्रमभ्यमस्तः...अरुमघानवधीत; जैबा 2.134 (इन्द्रः) त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रम् अवधीत...अरुमुखानवधीत. —i) क 10.73.3 त्वामिन्द्र सालावृकान् सहस्र-
मासन् दधिपे; 10.95.15 सालावृकाणां हृदयान्येता; तैसं 6.2.7.5 इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्; तांबा 8.1.4 इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्. —j) जैबा 2.134 संधां संहिता-
मतीत्य (इन्द्रः) नमुचेरासुरस्य शिरः प्राच्यैत्सीत्. —k) तैबा 1.5.9.1 मद्रादो ह वै कायाधवः. —l) अ 6.80.2 ये वयः कालकाआ दिवि देवा इव भिताः; का 8.1 कालकाआ वै नामासुरा आसन्. —m) Cp the sentiment in क 5.34.4 न किन्विपादीपते वस्व आकरः. —n) तैबा 3.9.15.2 भ्रूणहत्यामेव जयते (where, according to Sāyana, भ्रूण means a Brāhmaṇa); वृ 4.3.22. —o) तैसं 3.1.1.2 नास्य नीलं न हरो व्येति.

स होवाच—प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा । तं मामायुरमृतमित्युपास्व । आयुः प्राणैः । प्राणो वा आयुः । प्राण एवामृतम् । यावद्ध्यस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुः । प्राणेन ह्येवामुष्मिँल्लोकेऽमृतत्वमाप्नोति । प्रज्ञया सत्यं संकल्पम् । स यो मामायुरमृतमित्युपास्ते । सर्वमायुरस्मिँल्लोक एति । आप्नोत्यमृतत्वमक्षिति' स्वर्गे लोके । तद्धैक आहुरेर्कभूयं वै प्राणा गच्छन्तीति । न हि^१ कश्चन श्वनुयात् सकृद्वाचा नाम प्रज्ञापयितुं चक्षुषा रूपं श्रोत्रेण शब्दं मनसा ध्यातुम् । इत्येकभूयं वै प्राणाः । एकैकमेतानि सर्वाण्येव प्रज्ञापयन्ति^२ । वाचं वदन्तीं सर्वे प्राणा अनु वदन्ति । चक्षुः पश्यत् सर्वे प्राणा अनु पश्यन्ति । श्रोत्रं शृण्वत् सर्वे प्राणा अनु शृण्वन्ति । मनो ध्यायत् सर्वे प्राणा अनु ध्यायन्ति । प्राणं प्राणन्तं सर्वे प्राणा अनु प्राणन्तीति^३ । एवमु द्वैतदिति हेन्द्र उवाच । अस्ति त्वेव प्राणानां निःश्रेयसमिति ॥ २ ॥

1) v. l. अस्मिँल्लोके. —2) Omitted by some Mss. —3) v. l. ध्यानम्. —4) Some Mss read भूत्वा after प्राणाः. —5) Omitted by some Mss. —6) Some Mss add इति after प्रज्ञापयन्ति. —7) Some Mss drop इति. —8) v. l. अस्तित्वे च (See शांकरभाष्य on ब्रसू 1-1-29.)

a) कौ 2-14. —b) शब्दा 5-2-4-10 यो वै प्राणः स आयुः; तै 2-3 प्राणो हि भूतानामायुः. —c) ऐवा 2-38 प्राणो वा आयुः. —d) बृ 1-6-3; 3-9-9. —e) ऋ 10-16-4-5 जाग्रत्स्वप्नः संकल्पः पापः; शब्दा 10-6-3-2 सत्यसंकल्पम्; छां 7-4-3; 7-8-2; 7-26-1; बृ 1-5-3; 2-4-11; 4-5-12; के 4-5; ऐ 3-2. —f) ऋ 8-7-16 उत्तं द्रुहन्तो अक्षितम्; 9-110-5 उत्तं न कंचिज्जनपानमक्षितम्; तै 1-10. —g) Cp वासं 27-9 अमुत्रभूयादथ ययमस्य; अ 19-37-3 अभिभूयाय त्वा (अभिभूय *n. superiority; solitary occurrence*); शब्दा. 14-8-6-2 (= बृ 5-5-1) सत्यभूयमेव भवति; ऐवा 2-5-1 (= ऐ 2-2) आत्मभूयं गच्छति. बृ. 5-12-1 एरुधाभूयं मूत्वा. —h) ध्यातुम् = ध्यानं प्रज्ञापयितुम्. —i) Cp बृ 1-4-7; 4-4-2. —j) कौ 2-14.

जीवति वागपेतः । मूकान् हि पश्यामः । जीवति चक्षुरपेतः । अन्यान् हि पश्यामः । जीवति श्रोत्रापेतः । बाधिरान् हि पश्यामः । जीवति मनोपेतः । बालान् हि पश्यामः । जीवति बाहुच्छिन्नः । जीवत्पुरुच्छिन्न इति । एव हि पश्याम इति । अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति । तस्मादेतदेवोत्थं गुपासीत । यो वै प्राणः सा प्रज्ञा । या वा प्रज्ञा स प्राणैः । संहं रोतावस्मिन् शरीरे वसतः । सहोत्क्रामेतैः । तस्यैपैव दृष्टिः । एतद्विज्ञानम् । यत्रैतत् पुरुषः सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति । अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति । तदेनं वाक् सर्वेर्नामभिः सहप्येति ।

चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति । श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति । मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति । स यदा प्रतिबुध्यते । यथाऽग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विष्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवै-
तस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते । प्राणेभ्यो देवाः । देवेभ्यो लोकाः ।
तस्यैषैव सिद्धिः । एतद्विज्ञानम् । यत्रैतत् पुरुष आर्तो मरिष्यन्नावर्त्य न्येत्य संमोहं
न्येति । तदाहुः—उदकमीच्चित्तम् । न शृणोति । न पश्यति । न वाचा वदति । न
ध्यायति (इति) । अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति । तदेतन् वाक् सर्वैर्नाभिः
सहाप्येति । चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति । श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति । मनः सर्वैर्ध्यानैः
सहाप्येति । स यदाऽस्माच्छरीरादुत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रामति । स यदा प्रति-
बुध्यते यथाऽग्नेर्ज्वलतो विष्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं
विप्रतिष्ठन्ते । प्राणेभ्यो देवाः । देवेभ्यो लोकाः ॥ ३ ॥

Cp in general शांआ 9-3; वृ 6-1; छां 5-1.

1) Some editions add after this : सैषा प्राणे सर्वातिः. 2- -2) Omitted
by some Mss. —3) v. l. यदा for यत्रैतत् पुरुषः. —4) v. l. तदेतन्. —5) v. l.
विष्फुलिङ्गाः. —6) शंकराचार्य (on वसु 1-3-30) has सर्वै before प्राणाः in the कौपीतकि
quotation. —7) v. l. अवलप्य.

a) शब्दा 1-6-2-8 आग्निर्वा चक्षुः तस्याहुतय एव थम्; 10-6-2-10 प्राणो वा उक् तस्यान्नेव
थम्; ऐजा 2-1-4 इदं शरीरमुत्थास्यति तदुक्तं भविष्यति; वृ 5-13-1; कौ 2-6. —b) नि
10-34 असुरत्वम्—प्रज्ञावत्त्वं वा अनवत्त्वं वा. —c) वृ 2-2-19; 4-3-19. —d) वृ
2-1-17. —e) शब्दा 10-5-2-15 स एतैः सुतः न कस्यचन वेद etc; छां 4-3-3. —f)
वृ 2-1-20; मुं 2-1-1; मै 6-26. g) वृ 1-4-7; ऐ 3-2; कौ 3-7-8. —h) तांजा 12-9-1
इति गायत्री भवति सिध्वै; तैजा 4-3-2 सिध्वैत्वा; शांआ 8-2. —i) नि + आ + इ + त्य;
वृ 4-4-1; छां 8-6-4.

वागस्मात् सर्वाणि नामान्यभिविस्तृजते । वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति ।
प्राणोऽस्मात् सर्वान् गन्धानभिविस्तृजते । प्राणेन सर्वान् गन्धानाप्नोति । चक्षुरस्मात्
सर्वाणि रूपाण्यभिविस्तृजते । चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति । श्रोत्रमस्मात् सर्वान्
शब्दानाभिविस्तृजते । श्रोत्रेण सर्वान् शब्दानाप्नोति । मनोऽस्मात् सर्वाणि ध्यानान्यभि-
विस्तृजते । मनसा सर्वाणि ध्यानान्याप्नोति । सैषा प्राणे सर्वाप्तिः । यो वै
प्राणः सा प्रज्ञा । या वा प्रज्ञा स प्राणः । सह होतावस्मिन् शरीरे वसतः ।
सहोत्क्रामतः । अथ खलु यथाऽस्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतान्येकं भवन्ति तद्व्याख्या-
स्यामः — ॥ ४ ॥

Cp in general कौ 4; वृ 1.4.7.

1) Some Mss drop खलु.

a) तैसं 6.3.2.1. —b) वृ 2.1.17. —c) ऐजा 2.1-2; छां 4.10.5; 8.12.4; के 1.1-8.

वर्गिवास्या एकमङ्गमुदूळ्हम् । तस्यै नाम परस्तात् प्रतिविहिता भूत-
मात्रा । प्राण एवास्या एकमङ्गमुदूळ्हम् । तस्य गन्धः परस्तात् प्रतिविहिता
भूतमात्रा । चक्षुरेवास्या एकमङ्गमुदूळ्हम् । तस्य रूपं परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा ।
श्रोत्रमेवास्या एकमङ्गमुदूळ्हम् । तस्य शब्दः परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा ।
जिह्वैवास्या एकमङ्गमुदूळ्हम् । तस्या अन्नरसः परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा ।
हस्तावेवास्या एकमङ्गमुदूळ्हम् । तयोः कर्म परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । शरीरमे-
वास्या एकमङ्गमुदूळ्हम् । तस्य सुखदुःखे परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा । उपस्थ
एवास्या एकमङ्गमुदूळ्हम् । तस्याऽऽनन्दो रतिः प्रजातिः परस्तात् प्रतिविहिता
भूतमात्रा । पादावेवास्या एकमङ्गमुदूळ्हम् । तयोरित्याः परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा ।
प्रज्ञैवास्या एकमङ्गमुदूळ्हम् । तस्यै धियो विज्ञातव्यं कामाः परस्तात् प्रतिविहिता
भूतमात्रा ॥ ५ ॥

1) v. l. अदूळ्हम्; अदूडुहत्. —2) v. l. मनः. —3) v. l. तस्य. —4) v. l.
धीः कामाः.

a) कौ 1.7; 2.15. —b) कौ 1.6. —c) सांका 38 तन्मात्राण्यविशेषाः. —c)
कौ 1.7 (कर्माणि).

प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्यामोति । प्रज्ञया प्राणं समारुह्य
प्राणेन सर्वान् गन्धानामोति । प्रज्ञया चक्षुः समारुह्य चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्यामोति ।
प्रज्ञया श्रोत्रं समारुह्य श्रोत्रेण सर्वान् शब्दानामोति । प्रज्ञया जिह्वां समारुह्य जिह्वया
सर्वानन्नरसानामोति । प्रज्ञया हस्तौ समारुह्य हस्ताभ्यां सर्वाणि कर्माण्यामोति ।
प्रज्ञया शरीरं समारुह्य शरीरेण सुखदुःखे आमोति । प्रज्ञयोपस्थं समारुह्योपस्थेनाऽऽ-
नन्दं रतिं प्रजातिमाप्नोति । प्रज्ञया पादौ समारुह्य पादाभ्यां सर्वा इत्या आमोति ।
प्रज्ञयैव धियं समारुह्य प्रज्ञयैव धियो विज्ञातव्यं कामानामोति ॥ ६ ॥

न हि प्रज्ञापेता वाङ् नाम किंचन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह ।
नाहमेतन्नाम प्राज्ञासिपमिति । न प्रज्ञापेतः प्राणो गन्धं किंचन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे
मनोऽभूदित्याह । नाहमेतं गन्धं प्राज्ञासिपमिति । न हि प्रज्ञापेतं चक्षु रूपं किंचन

प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह । नाहमेतद्रूपं प्राज्ञासिपमिति । न हि प्रज्ञापेतं श्रोत्रं शब्दं कंचन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह । नाहमेतं शब्दं प्राज्ञासिपमिति । न हि प्रज्ञापेता जिह्वाऽन्नरसं कंचन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह । नाहमेतमन्नरसं प्राज्ञासिपमिति । न हि प्रज्ञापेतौ हस्तौ कर्म किंचन प्रज्ञापयेताम् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह । नाहमेतत् कर्म प्राज्ञासिपमिति । न हि प्रज्ञापेतं शरीरं सुखं दुःखं किंचन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह । नाहमेतत् सुखं दुःखं प्राज्ञासिपमिति । न हि प्रज्ञापेत उपस्थ आनन्दं रतिं प्रजातिं कांचन प्रज्ञापयेत् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह । नाहमेतमानन्दं न रतिं न प्रजातिं प्राज्ञासिपमिति । न हि प्रज्ञापेतौ पार्दावित्यां कांचन प्रज्ञापयेताम् । अन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह । नाहमेतामित्यां प्राज्ञासिपमिति । न हि प्रज्ञापेतौ धीः कांचन सिध्येत् । न प्रज्ञातव्यं प्रज्ञायेत ॥ ७ ॥

१) v. l. नौ for मे. — २) v. l. आहतुः. — ३) v. l. आवाम् for अहम्. — ४) v. l. प्राज्ञासिपम् for प्राज्ञासिपम्. — ५) v. l. न सुखम् न दुःखम्. — ६) v. l. न रतिम्, न प्रजातिम्. — ७) Cp the various readings as in the case of हस्तौ above.

a) वृ १.५.३. — b) ऐ ३.३.

न वाचं विजिज्ञासीत् । वक्तारं विद्यात् । न गन्धं विजिज्ञासीत् । घ्रातारं विद्यात् । न रूपं विजिज्ञासीत् । रूपविद्यं विद्यात् । न शब्दं विजिज्ञासीत् । श्रोतारं विद्यात् । नान्नरसं विजिज्ञासीत् । अन्नरसस्य विज्ञातारं विद्यात् । न कर्म विजिज्ञासीत् । कर्तारं विद्यात् । न सुखदुःखे विजिज्ञासीत् । सुखदुःखयोर्विज्ञातारं विद्यात् । नाऽऽनन्दं न रतिं न प्रजातिं विजिज्ञासीत् । आनन्दस्य रतेः प्रजातेर्विज्ञातारं विद्यात् । नेत्यां विजिज्ञासीत् । एतारं विद्यात् । न मनो विजिज्ञासीत् । मन्तारं विद्यात् ॥ ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञम् । दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतम् । यद्धि भूतमात्रा न स्युर्न प्रज्ञामात्राः स्युः । यद्वा प्रज्ञामात्रा न स्युर्न भूतमात्राः स्युः । न ह्यन्यतरतो रूपं किंचन सिध्येत् । नो एतन्नानां ॥ तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पितः । नाभावरा अर्पिताः । एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः । प्रज्ञामात्राः प्राणे अर्पिताः । स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरीऽमृतः । न साधुना कर्मणा भूयान् । नो एवासाधुना कनीयान् ॥ एष ह्येवैनं साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीर्षते । एष उ एवैनमसाधु कर्म कारयति तं यर्मथो निनीपते । एष लोकरूपालः । एष लोकाधिपतिः । एष सर्वेशः । स म आत्मेति विद्यात् स म आत्मेति विद्यात् ॥ ८ ॥

1) v. l. रूपविद्म् and द्यारम्. —2) v. l. अनन्तः. —3) Some Mss add कर्मणा after असाधुना. —4) Some Mss drop एनम्. —5) v. l. अन्वानुनेपति, जुनुत्सते (Renou). —6) Some Mss add, after यम्, एभ्यः लोकेभ्यः. —7) v. l. लोकेशः.

a) वृ 4.4.1. —b) वृ 4.4.19; क 4.10-11. —c) वृ 2.5.15; छां 7.15.1; मुं 2.2.6. —d) वृ 2.1.19; 4.4.25; 5.14.8; छां 4.10.5; प्र 5.7; आप्येय 9; बाष्कल 24. —e) वृ 3.8.9; 4.4.22. —f) वृ 3.8.9; के 3.4-10; मै 3.2 (प्रभुम्... कारयितारम्). —g) वृ 4.4.22; बाष्कल 23, 25; ऐ 2.1-3.

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ गार्ग्यो ह वै वालाकिरनूर्चानः संस्पृष्ट आस । सोऽवसदुशीनरेषु सवशमर्त्येषु कुरुपञ्चालेषु कांशिधिदेहेध्विति । स हाजातशत्रुं काश्यमेत्योवाच—ब्रह्म ते ब्रवाणीति । तं होवाचाजातशत्रुः—सहस्रं दर्शस्तं इत्येतस्यां वाचि । जनको जनक इति वा उ जना धावन्तीति ॥ १ ॥

Cp in general वृ 2.1.1-19 and छां 5.11-24; वृ 1.4.7; कौ 3.4.

1) v. l. संस्पृष्ट. —2) v. l. आवज्य. —3) Some Mss drop ते.

a) वृ 2.1.1; 3.1.1; छां 1.1.2. —b) क 10.59-10 य आवहदुशीनराण्या अनः; the कपि of क 10.179 is शिवि औशीनर; अ 19.39-9 यं वा वसो (शो) यं मात्स्यः (reconstructed text!); ऐत्रा 8.14 ये के च कुरुपञ्चालानां राजानः स-वशोऽशीनराणां सञ्थापैव तेऽभिषिच्यन्ते. —d) तैत्रा 1.8.4.1-2. तस्माच्छिरे कुरुपञ्चालाः प्राप्ये यान्ति... तस्माज्जघन्ये नैश्वरे प्रत्ययः कुरुपञ्चाला यान्ति; शवा 3.2.3.15 तस्मादब्रुवन्तः हि बाष्कल वदति कुरुपञ्चालाः; 13.5.4.7 किञ्च इति ह वै पुरा पञ्चालानाचक्षते. —e) शवा 13.5.4.19 काशयोऽग्नीनादपत; वृ 3.8.2. —f) Cp विदेह in शवा 1.4.1.10 विदेहो ह मायवोऽग्निर्वैश्वानरं मुखे जभार; विदेह in वेदेहः (जनकः) शवा 11.3.1.2; तैत्रा 3.10.9.9. —g) वृ 2.1.1; 4.3.14. —h) शवा 11.6.2.10 ततो ब्रह्मा (v. l. ब्रह्मिष्ठः) आस; तैत्रा 3.10.9.9 जनको ह वैदेहः.....

सं होवाच वालाकिः—य एवैप आदित्ये पुरुषस्तमेवाद्मुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः—मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । बृहन् पाण्डरवासा अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा भवति ॥ २ ॥

1) Some Mss insert here a list of clue words, summarising the following conversation. —2) वृ 2.1.2 has असौ instead of एषः. —3) वृ 2.1.2 adds ब्रह्म before उपासे. —4) वृ 2.1.2 reads संवदिष्टः.

a) वृ 2.1.3; कौ 4.18. —b) श्रुत्वा 4.5.4.1-2 तेऽतिष्ठावानोऽभवन्; 5.3.3-6 अतिष्ठा वा एता ओषधयः; 13.5.1.9 अतिष्ठा वा एषा च्छन्दासां यदतिच्छन्दाः अतिष्ठा अभ्यमेषः.

स होवाच बालाकिः— य एवैष चन्द्रमसि पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । सोमो^१ राजाऽन्नस्योऽऽत्मेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्तेऽन्नस्याऽऽत्मा भवति ॥ ३ ॥

1) Dropped in some Mss.

a) तैत्ति 3.2.3-4 अन्नं वै चन्द्रमाः; वृ 1.4.6; 2.1.3; 6.2.16.

स होवाच बालाकिः— य एवैष विद्युति पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । तेर्जस आत्मेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते तेर्जस आत्मा भवति ॥ ४ ॥

1) v. l. सत्यस्य.

a) वृ 2.1.4.

स होवाच बालाकिः— य एवैष स्तनयित्नौ पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । शब्दस्याऽऽत्मेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते शब्दस्याऽऽत्मा भवति ॥ ५ ॥

स होवाच बालाकिः— य एवैष आकाशे पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । पूर्णमप्रवर्ति ब्रह्मेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिः^२ । नो एव नास्य प्रजा पुरा कालात् प्रवर्तते ॥ ६ ॥

1) v. l. अपवृत्ति. —2) Some Mss add यशसा ब्रह्मवर्चसेन । सर्वमायुरोति.

a) छां 3.12.9. —b) ऋ 3.5.4.18 प्रजावानः पशुमौ अस्तु गावुः; 5.41.17 इति चित्र प्रजायै पशुमत्यै; कौ 2.8.

स होवाच बालाकिः— य एवैष वायौ पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते । जिष्णुर्ह वाऽपरार्जयिष्णुरन्यतस्त्य-जायी भवति ॥ ७ ॥

1) अपराजिष्णुः in वृ 2.1.6.

a) Association of Indra and Vāyu : क 1.23.2 उभा देवा दिविस्पृशा इन्द्रवायू हवामहे. — b) वृ 2.1.6; जै 4.5.1; 4.10.10.

स होवाच बालाकिः— स एवैपोऽग्नौ पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतास्मिन् संवादयिष्ठाः । विपांसहिरिति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते विपासहिर्हैवान्वेपं भवति ॥ ८ ॥

1) v. l. वान्येषु for एवान्वेषः.

a) Cp सासहि in क 3.16.4 चक्रिष्ये विश्वा भुवनाभि सासहिः; 8.12.9 अग्निर्वनेव सासहिः प्र वावृधे.

स होवाच बालाकिः— य एवैपोऽग्नौ पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतास्मिन् संवादयिष्ठाः । नाम्न आत्मेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते नाम्न आत्मा भवति । इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम्— ॥ ९ ॥

a) नाम्न in the Vedic sense; cp क 3.20.3 अग्ने भूषीणि तव.....अमृतस्य नाम (= नामानि).

स होवाच बालाकिः— य एवैष आदर्शे पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतास्मिन् संवादयिष्ठाः । प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते प्रतिरूपो हैवास्य प्रजायामाजायते नाम्नाप्रतिरूपः ॥ १० ॥

a) वृ 2.1.9 तोचिष्णुः, 3.9.15 अष्टः.

स होवाच बालाकिः— य एवैष प्रतिश्रुत्कायां पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतास्मिन् संवादयिष्ठाः । द्वितीयोऽनपमं इति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते विन्दते द्वितीयाद् । द्वितीयवान् भवति ॥ ११ ॥

1) Some Mss read छायापुरुष here. — 2) v. l. द्वितीयान् — 3) Some Mss add हि after द्वितीयवान्; वृ 2.1.11 has ह instead of हि

a) वृ 2.1.11-12; 3.9.14.

स होवाच बालाकिः— य एवैष शब्दः पुरुषमन्वेति तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतास्मिन् संवादयिष्ठाः । अमुरिति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते नो एव स्वयं नास्य प्रजा पुरा कालात् संमोहमेति ॥ १२ ॥

1) v. l. शब्दे पुरुषः. —2) v. l. आयुः.

a) Cp वृ 2.1.10; 3.9.13.

स होवाच बालाकिः— य एवैष च्छायापुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते नो एव स्वयं नास्य प्रजा पुरा कालात् प्रमीयते ॥ १३ ॥

स होवाच बालाकिः— य एवैष शरीरः पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । प्रजापतिरिति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते प्रजायते प्रजया पशुभिः ॥ १४ ॥

1) v. l. शरीरे. 2) Some Mss add यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति.

a) वासं 81.19 प्रजापतिश्चरति गर्भेऽन्तर् (= अ 10.8.13). —b) शत्रा 6.2.2 12 स यत् प्राजापत्यो भवति, प्रजापतिर्ह्यात्मा (where आत्मन् = body).

स होवाच बालाकिः— य एवैष प्राज्ञ आत्मा येनैतत् पुरुषः सुप्तः स्वप्न्यया चरति तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । यमो^० राजेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्ते सर्वं हास्मा इदं श्रैष्ठ्याय यम्यते ॥ १५ ॥

a) वृ 2.1.16-19; 4.3.35. —b) अ 5.7.8 स्वमया सचसे जनम्. —c) Cp वृ 4.3 7; कौ 2.6; note the etymological relation between यम and यम्यते.

स होवाच बालाकिः— य एवैष दक्षिणेऽक्षन् पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । नीम्न आत्माऽग्रेरात्मा ज्योतिष आत्मेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्त एतेषां सर्वेषामात्मा भवति ॥ १६ ॥

1) v. l. वाचः (see वृ 3.8.15 माय्यं).

a) वृ 2.1.10; 2.3.5; 4.2.2; 5.5.2-4.

स होवाच बालाकिः— य एवैष सव्येऽक्षन् पुरुषस्तमेवाहमुपास इति । तं होवाचाजातशत्रुः— मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः । सत्पस्याऽऽत्मा विद्युत आत्मा तेजस आत्मेति वा अहमेतमुपास इति । स यो हैतमेवमुपास्त एतेषां सर्वेषामात्मा भवतीति ॥ १७ ॥

a) शत्रा 10.5.2 8 योऽयं सव्येऽक्षन् पुरुषः; छां 1.7.4; 4.15.1; 8.7.4.

तत उ ह वालाकिस्तूष्णीमास । तं होवाचाजातशत्रुः—एतावन्तु वालाका ३ इ इति । एतावद्धीति होवाच वालाकिः । तं होवाचाजातशत्रुः—मृपा वै किल मा समवादयिष्ठाः, ब्रह्म ते ब्रवाणीति । स होवाच—यो वै वालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्म स वै वेदितव्यं इति । तत उ ह वालाकिः समित्पाणिः प्रतिचक्रम उपायानीति । तं होवाचाजातशत्रुः—प्रतिलीमरूपमेव तत्स्याद्यत्-क्षत्रियो ब्राह्मणमुर्पनयेत् । एहि व्येव त्वा इषीयिष्यामीति । तं ह पाणावभिपद्य प्रवव्राज । तौ ह सुप्तं पुरुषमाजग्मत्तुः । तं हाजातशत्रुरामन्त्रयाचक्रे—बृहन् पाण्डरवासः सोम राजन्ति । स उ ह शिश्य एव । तत उ हैनं यष्ट्या विचिक्षेपं । स तत एव समुत्तस्थौ । तं होवाचाजातशत्रुः—क्वैप एतद्वालाके पुरुषोऽशायिष्ठ । कतदभूत् । कुत एतदार्गा ३ दिति । तत उ ह वालाकिर्न विजज्ञे । तं होवाचाजातशत्रुः—यत्रैप एतद्वालाके पुरुषोऽशायिष्ठ । यत्रैतदभूत् । यत एतदागादिति । हिता नाम हृदयस्य नाड्यो हृदयात् पुरीततमाभिप्रतन्वन्ति । तद्यथा सहस्रधा केशो विपाटितस्तावदण्व्यः पिङ्गलस्याणिम्नां तिष्ठन्ति । शुक्लस्य कृष्णस्य पीतस्य लोहितस्येति । तासु तदा भवति । यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति । अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति । तदैवं वाक् सर्वैर्नाभिः सहाप्येति । चक्षुः सर्वै रूपाः सहाप्येति । श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति । मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति । स यदा प्रतिबुध्यते । यथाऽग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गन् विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते । प्राणेभ्यो देवाः । देवेभ्यो लोकाः ॥ १८ ॥

1) v. l. खलु. —2) v. l. संवादयिष्ठाः with मा as prohibitive; संवदिष्ठाः in शांभा on ब्रसू 1.4.16. —3) v. l. वै तत् (for वा एतत्). —4) v. l. मन्ये. —5) v. l. कंचिदीयतुः. —6) v. l. तूष्णमिव शिरये. —7) v. l. हिताः for हिताः; see अ 1.17.1, 3 and 7.35.2. —8) v. l. पुरुषस्य.

a) कौ 1.1; 4.1. —b) वृ 2.1.14; कौ 3.8. —c) छां 8.1.1; 8.7.1. —d) कौ 1.1. —e) वृ 6.2.7; छां 4.4.5; 5.13.7, 8.7.2; 8.10.3; 8.11.2; मुं 1.2.12; प्र 1.1. —f) वृ 2.1.15; 6.2.8; छां 5.3.7. —g) छां 4.4.5 उप त्वा नेप्ये. —h) वृ 2.1.15; कौ 1.1. —i) वृ. 2.1.15 पाणिना पेपं बोधयाचकार. —j) वृ 2.1.16. —k) वृ 2.1.16 (with न मेने for विजज्ञे). —l) वृ 2.1.17, 19; 4.2.3; 4.3.20. —m) वासं 25.8 अन्तर्हिं पुरीतता. —n) वृ 2.1.19 अभिप्रतिष्ठन्ते. —o) वृ 4.3.20 (अणिम्ना); छां 8.6.1 (अणिम्नः). —p) नील in वृ 4.3.20; छां 8.6.1. —q) हरित for पीत in वृ 4.3.20; छां 8.6.1. —r) Cp संप्रसाद in छां 8.3.4; वृ 4.3.15. —s) वृ 2.1.19; कौ 3.3.

तद्यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्यात् । विश्वंभरो वा विश्वंभरकुलाये । एवमेवैष
 प्राज्ञ आत्मेदं शरीरमात्मानमनुमाविष्ट आ लोमभ्य आ नखेभ्यः । तमेतमात्मानमेत
 आत्मानोऽन्ववस्यन्ति । यथा श्रेष्ठिनं स्वाः । तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते । यथा वा
 श्रेष्ठिनं स्वा भुञ्जन्ति । एवमेवैष प्रज्ञात्मैरौतत्माभिर्भुङ्क्ते । यथा श्रेष्ठी स्वैः । एवं
 वैतमात्मानमेत आत्मानोऽन्ववस्यन्ति । यथा श्रेष्ठिनं स्वाः ॥ स यावद्ध वा इन्द्र
 एतमात्मानं न विजज्ञे तावदेनमसुरा अभिवर्भूतुः । स यदा विजज्ञेऽथ हत्वाऽसुरान्
 विजित्य सर्वेषां देवानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं परीर्याय । तथो एवैवंविद्वाप्
 सर्वान् पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति य एवं वेद य
 एवं वेद ॥ १९ ॥

1) v. l. अन्ववस्यन्ते. — 2) v. l. पर्येति.

a) वृ 1.4.7. — b) अ 2.16.5 विश्वंभर विश्वेन मा भरता पाहि स्वाहा; क 4.1.19
 होतारं विश्वंभरसं यजिष्ठम्; विश्वंभर not in क. — c) Similarly परस्मैपदी in तैन्ना
 1.4.10.2; शन्ना 6.7.3.5. — d) कौ 3.8. — e) छो 1.2.1; 8.8.4; वृ 1.3.2.
 — f) छो 3.6.4 (पर्येता).

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ इति कौपीतक्युपनिषत् ॥

॥ मैत्रायण्युपनिषत् ॥

This Upaniṣad belongs to the बृहग्यजुर्वेद and is closely related to the मैत्रायणी संहिता in four काण्डs. It contains the orthographic and euphonic traits of the Saṃhitā; but a large number of quotations not only from the छान्दोग्य and बृहदारण्यक Upaniṣads, but also those from ऋग्वेद, प्रश्न, श्वेताश्वतर Upaniṣads proves that the Upaniṣad seems to belong to a much later period of Upaniṣadic speculations. Complete silence of Śaṅkarācārya about this Upaniṣad also bears testimony to this. This Up. is also called मैत्र्युपनिषत्; see मै 2-3 अस्माकं भगवता मैत्रिणाऽऽख्याता.

ब्रह्मयज्ञो वा एष यत् पूर्वेषां चयनम् । तस्माद्यजमानश्चित्त्वैतान्ग्रीनात्मानम-
भिध्यायेत् । स पूर्णः खलु वा अद्भ्यऽविकलः संपद्यते यज्ञः । कः सोऽभिध्येयोऽयं
यः प्रार्णायः । तस्योपाख्यानेम् — ॥ १ ॥

a) श्वे 2-7; मनु 3-10 अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः. —b) क 1-18. —c) क 10-129-6
को अद्भ्य वेद क इह प्रवोचत्; छां 3-14-4 यस्य स्यादद्भ्य न विचिकित्सा अस्ति. —d) प्र 3-1;
तै 2-8; कौ 2-14; 3-2.

बृहद्द्रथो वै नाम राजा विराज्ये पुत्रं निधापयित्वा इदमशार्धतं मन्यमानः
शरीरं वैराग्यमुपेतोऽरण्यं निर्जगाम । स तत्र परमं तप आस्थायाऽऽदित्यमुदीक्षमाण
ऊर्ध्वबाहुस्तिष्ठति । अन्ते स ईसाहस्यान्तिकमाजगामाग्निरिवाधूमकस्तेजसा निर्दह-
न्निवाऽऽर्धविद्भर्गवाब् शाकार्यन्यः — उंचिष्ठोत्तिष्ठ वरं वृणीष्वेति राजानमब्रवीत् । स
तस्मै नमः कृत्वोवाच— भगवन्नाहमात्मविद् । त्वं तत्त्वविच्छुश्रुमो वयम् । स त्वं नो
ब्रूहीति । एतद्वृत्तं पुरस्ताद्दुःशक्यमेतं प्रश्नम् । ऐर्ध्वाकान्यान् कौमान् वृणीष्वेति
शाकायन्यः । शिरसाऽस्य चरणावभिमृशमानो राजेमां गाथां जगाद — ॥ २ ॥

1) v. l. वैराज्ये. —2) v. l. सहस्रस्य instead of सहस्राहस्य. —3) Some
Mss add मुनेः before अन्तिकम्.

a) बृहद्द्रथ, a person (king?) mentioned in क 1-36-18 and 10-49-6
is referred to as a king later. —b) ऐवा 7-32 स्वाराज्यं च ह वा एतद्वैराज्यं च; 8-6
तानहमनु राज्याय साम्राज्याय भौज्याय स्वाराज्याय वैराज्याय पारमेष्ठ्याय राज्याय माहाराज्याय
आधिपत्याय स्वावर्याय आतिशाय आरोहामि. —c) Note the Buddhist trend (Cp Pali
सस्सतो लोको and असस्सतो लोको); गी 8-15 दुःखालयमशाश्वतम्; 9-33 अनित्यमसुखं लोकम्;
छां 7-1-3 सोऽहं भगवः शोचामि; वृ 3-5-1 (निर्विय). —d) Cp तैत्ति 5-2-5-1 यावान् पुरुष
ऊर्ध्वबाहुस्तावान् भवति; श्रु 5-4-1-17 तस्मादेनमूर्ध्वबाहुमभिपिबति. —e) क 4-13. f) छां

7-1-3 तरति शोकमात्मवित्. *g*) छां 7-26-2 तस्मै दृष्टितकपायाय तमसस्पां दर्शयति भगवान् सनात्कुमारः. — *h*) कासं 22-7 एतद्ध वा उवाच जातः शाकायन्यः शंसं कौष्यम्; क (पिष्ठल) कठसं 35-1. — *i*) क 3-14. — *j*) तत्त्वविद् here for the first time in Vedic literature; गी 3-28; 5-8; गौका 2-34. — *k*) प्रथम् is idiomatic for प्रष्टुम्; cp तैसं 2-5-8-5 तौ प्रजापतिं प्रश्नमैताम्; 2-5-11-9 यद् ब्राह्मणश्चाब्राह्मणंश्च प्रश्नमेयाताम् ब्राह्मणायाधिब्रूयात्; ऐवा 3-28 ते देवेषु प्रश्नमैताम्; तैत्रा 2-1-6-2 ते प्रजापतिं प्रश्नमायन्. — *l*) अ 10-60-4 यस्यैवाकुरुष्वते रेवान् मराय्येधते; अ 19-39-9 यं त्वा वेद पूर्व इक्ष्वाको; शम्बा 13-5-4-5 तेन ह पुरुकुत्सो दौर्महिजे ऐक्ष्वाको राजा. — *m*) क 1-25.

भगवन्नस्थिचर्मस्नायुमज्जमैः सशुक्रशोणितश्लेष्माशुद्रूपिकां विष्मूत्रवातपित्तकफ-
सङ्घाते दुर्गन्धे निःसारोऽस्मिञ्शरीरे किं कामोपभोगैः । कामक्रोधलोभमोहभय-
विपादेष्वेष्टवियोगानिष्टसंप्रयोगक्षुत्विपासाजरामृत्युरोगशोकाद्यैरभिहतेऽस्मिञ्शरीरे किं
कामोपभोगैः ॥ ३ ॥

a) अ 10-68-9 निर्मज्जानं न पर्वणो जभार; अ 4-12-4 मज्जा मज्जा सं धीयताम्.
— *b*) वासं 25-9 द्वादुनीर्दूषिकाभिः; अ 16-6-8 कुम्भीका दूषिकाः पीयकान्; शम्बा 3-1-3-10
पूयो ह्येवास्य दूषीका. — *c*) महावग 1-6-19 (धम्मचकप्पवत्तन) अवियेहि संपयोगो दुक्खो,
पियेहि विप्पयोगो दुक्खो, मनु 6-62 विप्रयोगं पियैश्चैव संयोगं च तथाप्रियैः. — *d*) वृ 3-4-2;
4-4-11; क 1-3; 1-26-29.

सर्वं चेदं क्षयिष्णु पश्यामः । यथेमे दक्षमशकादयस्तृणवनस्पतयोद्भूतमध्व-
सिनः । अथ किमेतैर्वा । परेऽन्ये महायनुर्धराश्चक्रवर्तिनः केचित् सुद्युम्नभूरिद्युम्नेन्द्रद्युम्न-
कुबलयाश्वयौवनाश्ववच्यश्वाश्वपतिशशविन्दुहरिश्चन्द्राम्बरीपननैकतु शर्यातिययात्य-
नरण्यक्षसैनादयः । अथ मरुत्तभरतमभूतयो राजानो मिपतो धन्धुवर्गस्य महती-
श्रियं त्यक्त्वाऽस्माद्धोकादमुं लोकं प्रयाता इति । अथ किमेतैर्वा । परेऽन्ये गन्धर्वा-
सुरयक्षराक्षसभूतगणपिशाचोरगग्रहादीनां निर्दोषं पश्यामः । अथ किमेतैर्वा ।
अन्यानां शोषणं महार्णवानाम् । शिखरिणां प्रपतनम् । ध्रुवस्य प्रचलनम् । ब्रथनं
वातरज्जूनाम् । निमज्जनं पृथिव्याः । स्थानादपसरणं सुराणाम् । इत्येतद्विधेऽ-
स्मिन् सारं किं कामोपभोगैर्यैरेवाशित्तस्यासकृदिहाऽऽवर्तनं दृश्यता इत्युद्धर्तुमर्हसि ।
अन्योदपानस्थो भेक इवाहमस्मिन् सारं भगवस्त्वं नो गतिस्त्वं नो
गतिः ॥ ४ ॥

1) Double Samdhi वनस्पतयः + उद्धतप्रभंसिनः. — 2) v. l. नहुप for ननक्तु.
— 3) v. l. उक्षसेन for अक्षसेन. — 4) Some Mss add अपसरस् between अश्रु
and यक्ष. — 5) v. l. नितोषनम्. — 6) v. l. चाश्रित. — 7) दृश्यते + इति is written
दृश्यता इति, a peculiar संधि met with in this उपनिषद् (which we call मैत्रायणी-संधि).

a) छां 5-10-8 जायस्व त्रिपद्योति. —b) ऐवा 8-21 आद्विरसो मरुत्तमाविक्षितमभिपिपेच;
शवा 13-5-4-6 तेन ह मरुत्त आविक्षित ईजे —c) ऋ 3-3-12 अतारिपुर्धस्ता गव्यवः;
3-5-3-24 इम इन्द्र भरतस्य पुत्राः; शवा 13-5-4-11 तेन हैतेन भरतो दौमन्तिरीजे; 13-5-4-13
शकुन्तला नाडपिति (perhaps the name of कण्व-आश्रम) अप्सरा भरतं दधे.

॥ इति प्रथमः प्रपाठकः ॥

अथ भगवाञ्ज्ञाकायन्यः सुश्रीतस्त्वब्रवीद्राजानम्—महाराज बृहद्रथेक्ष्वाकुवः—
शध्वज शीघ्रमात्मज्ञः कृतकृत्यस्त्वं मरुन्मन्नेति विश्रुतोऽसीति । अयं वाव खलवात्मा
ते । यः कतमो भगवाँ इति । तः होवाचेति ॥ १ ॥

1) मैत्रायणी-संधि.

a) क 1-15-16; 29. —b) मुं 3-1-10 आत्मज्ञं हर्षयेद् भूतिकामः. —c) ऐ
2-4 इतर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति; मै 6-30; गी 15-20 कृतकृत्यश्च भारत. —d) मै
6-30 यथावदुपचारी कृतकृत्यो मरुदुत्तरायणं गतः. —e) मै 6-32.

अथ य एष उच्छ्वासाविष्टमभनेनोर्ध्वमुत्क्रान्तो व्यर्थमानोऽव्यर्थमानस्तमः
प्रणुदत्येप आत्मा । इत्याह भगवान् मैत्रिः । इत्येव ह्याह । अथ य एष संप्रसादोऽ-
स्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यताँ इति । एष
आत्मेति होवाच । एतदमृतमभयमेतद्ब्रूहोति ॥ २ ॥

1) Dropped by some Mss. —2) v. l. व्यर्थमानः, अव्यर्थमानः.
—3) मैत्रायणी-संधि; some Mss, however, omit इति.

a) छां 8-3-4. —b) वृ 1-4-10; 2-5-19; छां 6-8-7.

अथ खल्वियं ब्रह्मविद्या सर्वोपनिषद्विद्या वा राजन् । अस्माकं भगवता
मैत्रिणाऽऽख्याता । अहं ते कथयिष्यामीति । अथापहतपाप्मानस्तिग्मतेजसाँ
ऊर्ध्वरेतसो वालखिल्याँ इति श्रूयन्ते । अयं ऋतुं मजापतिमब्रुवन् । भगवञ्शकट-
मिवाचेतनमिदं शरीरम् । कस्यैप खल्वीदृशो महिमाऽतीन्द्रियभूतस्य येनैताद्विधमे-
तच्चेतनवत् प्रतिष्ठापितम् । प्रचोदयिता वाऽस्य यद्भगवन् वेत्ति तदस्माकं ब्रूहीति ।
तान् होवाचेति ॥ ३ ॥

1) मैत्रायणी-संधि. —2) Some Mss add here ब्रूहीति ते होबुः भगवन् कथमनेन
वाक्यम्.

a) वृ 1.4.9; मुं 1.1.1-2; 1.2.13; 3.2.10; मै 6.59. —b) श्रमा 8.3.4.1 प्राणा वै बालासिन्याः; तैआ 1.23.3 ये बालाः ते बालासिन्याः. —c) Here begins the conversation which ends in 4.6.

यो ह खलु बावोपरिस्थः श्रूयते गुणेष्विवोर्ध्वरेतसः स वा एष शुद्धः पृतः
शून्यः शान्तोऽप्राणो निरर्तमाऽनन्तोऽक्षय्यः स्थिरः शाश्वतोऽजः स्वतन्त्रः स्वे
महिम्नि तिष्ठति । अनेनेदं शरीरं चेतनवत् प्रतिष्ठापितम् । प्रचोदायिता वैपोऽप्यस्येति ।
ते होचुर्भगवन् कथमनेनेदं शोनाणिष्ठेनैतद्विधमिदं चेतनवत् प्रतिष्ठापितं प्रचोदायिता
वैपोऽस्य कथमिति । तान् होवाच— ॥ ४ ॥

1) v. l. अनीशात्मा. —2) v. l. अनिष्टेन.

a) मै 6.28, 31. —b) छां 7.24.1.

स वा एष सूक्ष्मोऽप्राणोऽदृश्यः पुरुषसंज्ञो बुद्धिपूर्वमिहैवाऽऽवर्ततेऽशोनेति ।
सुप्तस्येवाबुद्धिपूर्वं विबोधं एवमिति । अथ यो ह खलु बावैतस्य सोऽशोऽयं
चेतामात्रः प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गः प्रजार्पतिर्विश्वार्थः ।
चेतनेनेदं शरीरं चेतनवत् प्रतिष्ठापितं प्रचोदायिता वैपोऽप्यस्येति । ते होचुः—
भगवन् यद्यनेनेदं शोनाणिष्ठेनैतद्विधमिदं चेतनवत् प्रतिष्ठापितं प्रचोदायिता वैपोऽप्य
कथमिति । तान् होवाचेति ॥ ५ ॥

1) v. l. बुद्धिपूर्वम्. —2) मैत्रायणी-संघि —3) Some Mss add ईदृशस्य
कथमंशेन वर्तनमिति । तान् होवाच between भगवन् and यत्.

a) मै 3.2; 5.2; सांका 24 अभिमानोऽहंकारः. —b) वृ 1.4.1-4. —c) मां 3;
गौका 3.3-10.

प्रजार्पतिर्वा एकोऽग्रैजतिष्ठत् । स नारमतैकः । सोऽर्तमानमभिध्यात्वा बह्वीः प्रजा
असृजत । ता अग्नेवामप्रबुद्धा अप्राणाः स्याणुरिव तिष्ठमाना अपश्यत् । स नारमत ।
सोऽमन्यत— एतासां प्रतिबोधनायाभ्यन्तरं विशानीति । स बायुरिवात्मानं कृत्वाऽभ्य-
न्तरं प्रविशत् । स एको नाशकत् । स पञ्चधाऽऽत्मानं विभज्योच्यते यः प्राणोऽपानः
समान उदानो व्यान इति । अथायं य ऊर्ध्वमुत्क्रामत्येष बाव स प्राणः । अथ
योऽप्यमबाहू संक्रामत्येष बाव सोऽपानः । अथ येन चैर्ताऽनुगृहीतेत्येष बाव स व्यानः ।
अथ योऽप्यस्य स्थविष्ठो धातुरन्नस्यापाने प्रापयत्यणिष्ठो वाऽङ्गेऽङ्गे समानयत्येष बाव
स समानसंज्ञः । उत्तरं व्यानस्य रूपं चैतेषामन्तरा प्रसूतिरेवोदानस्य । अथ
योऽयं पीता—शितमुद्गिरति निगिरतीति बावैष स उदानः । अथोपाऽर्शुरन्तर्यार्पमभि-

भवत्यन्तर्याम उपा२शुं च । एतयोरन्तरा देवौष्ण्यं प्राप्नुवत् । यदौष्ण्यं स पुरुषः ।
अथ यः पुरुषः सोऽग्निर्वैश्वानरः ॥ अन्यत्राप्युक्तम् । अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः
पुरुषे । येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेतत् कर्णावपिधाय
शृणोति । स यदोत्क्रमिष्यन् भवति नैनं घोषं शृणोति । स वा एष पञ्चधाऽऽत्मानं
विभज्य निहितो गुहायाम् । मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसङ्कल्प आकांशात्मेति ।
स वा एषोऽस्माद्भृदन्तरादकृतार्थोऽप्रन्यतार्थानश्रानीति । अतः खानिमानि भिच्चोदितः
पञ्चभी रश्मिभिर्विषयानचीति । बुद्धीन्द्रियाणि यानीमान्येतान्यस्य रश्मयः ।
कर्मेन्द्रियाण्यस्य हयाः । रथः शरीरम् । मनो नियन्ता । प्रकृतिमयोऽस्य प्रतोदः ।
अनेन खल्वीरितं परिभ्रमतीदं शरीरं चक्रमिव मृत्पत्रेण । इदं शरीरं चेतनवत् प्रतिष्ठापितं
प्रचोदयिता वैपोऽप्यस्येति ॥ ६ ॥

1) Irregular संधि like क 3-12 गृहोऽऽत्मा. —2) v. l. अभिधायन्. 3) v. l. वायुम्. —4) v. l. एताः सिरा अनुव्याता एव एताऽनुगृहीतेति = एते + अनुगृहीता + इति is मैत्रायणीसंधिः. 5-5) v. l. योऽयं स्थविर् धातुमनस्यापाने स्थापयति अणिष्ठं चाहगेऽन्ते संनयति एष वाव स समानः. —6) v. l. अस्य हृदन्तरे तिष्ठन् for अस्माद्भृदन्तरात्.

a) ऐ 1-11. —b) वृ 1-4-3. —c) Cp Plotinus : ἡ ἐπιστροφή; προσκυτόν. —d) छां 3-13-1-5; 5-19-23; वृ 1-5-3; 3-9-26; प्र 3-3-10; 4-3-4; तै 1-7; मै 6-4,9,33; 7-1-5. —e) छां 6-5-1. —f) On उपोऽनुग्रह and अन्तर्यामग्रह, see तैसं 1-4-2 and 3 respectively; तैसं 6-4-5 and 6 deal with the same; ऐना 2-21 प्राणापानौ उपाहवन्तर्यामौ; तैना 1-5-4-1 प्राणापानाम्यामेवोपा२वन्तर्यामौ निरमिमीत; शत्रा 4-1-1-1 प्राणो ह वा अस्योपा२शुर्नान उपा२शुस्त्वन उदान एवान्तर्यामः. —g) Double संधि—देव + औष्ण्यम्. —h) छां 3-13-7; वृ 5-9. —i) छां 3-14-2. —j) क 4-1 परास्त्रि खानि. —k) श्वे 1-6. —l) क 3-3-4.

स वा एष आर्तमेहोशन्ति कवयः सितसितैः कर्मफलैरनभिभूत इव
प्रतिशरीरेषु चरति । अव्यक्तत्वात् सौक्ष्म्याददृश्यत्वादग्राह्यत्वान्निर्ममत्वाच्चानवस्थोऽ
सति कर्ताऽकर्तृत्वावस्था । स वा एष शुद्धः स्थिरोऽचलश्चालेयोऽव्यग्रो निस्स्पृहः
प्रेक्षकवदवास्थितः स्वस्थश्च । ऋतं शुभं गुणमयेन पटेनाऽऽत्मानमन्तर्धायावस्थितं
इत्यवास्थितं इति ॥ ७ ॥

1) v. l. आत्मेति होशन्ति for आत्मेहोशन्ति. —2) v. l. अभिप्रयमानः. —3) v. l. अलेपः. —4) v. l. सुस्थः. —5) मैत्रायणीसंधिः.

a) वृ 1.4.9; मुं 1.1.1-2; 1.2.18; 3.2.10; मै 6.59. —b) शत्रा 8.3.4.1 प्राणा वै वालाखिल्याः; तैआ 1.23.3 ये वालाः ते वालाखिल्याः. —c) Here begins the conversation which ends in 4.6.

यो ह खलु वावोपरिस्थः श्रूयते गुणेष्विवोर्ध्वरेतसः स वा एष शुद्धः पूतः
शून्यः शान्तोऽप्राणो निर्ऋताऽनन्तोऽक्षय्यः स्थिरः शाश्वतोऽजः स्वतन्त्रः स्वे
माहिम्नि तिष्ठति । अनेनेदं शरीरं चेतनवत् प्रतिष्ठापितम् । प्रचोदायिता वैपोऽप्यस्येति ।
ते होचुर्भगवन् कथमनेनेदृशोनाणिष्टेनैतद्विधमिदं चेतनवत् प्रतिष्ठापितं प्रचोदायिता
वैपोऽस्य कथमिति । तान् होवाच— ॥ ४ ॥

1) v. l. अनीशात्मा. —2) v. l. अनिष्टेन.

a) मै 6.28, 31. —b) छां 7.24.1.

स वा एष सूक्ष्मोऽग्राहोऽदृश्यः पुरुषसंज्ञो बुद्धिपूर्वमिहैवाऽऽवर्ततेऽंशेनेति ।
सुप्तस्येवाबुद्धिपूर्वं विबोधा एवमिति । अथ यो ह खलु वावैतस्य सोऽंशोऽयं
चेतामात्रः प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गः प्रजापतिर्विश्वारूढः ।
चेतनेनेदं शरीरं चेतनवत् प्रतिष्ठापितं प्रचोदायिता वैपोऽप्यस्येति । ते होचुः—
भगवन् यद्यनेनेदृशोनाणिष्टेनैतद्विधमिदं चेतनवत् प्रतिष्ठापितं प्रचोदायिता वैपोऽस्य
कथमिति । तान् होवाचेति ॥ ५ ॥

1) v. l. बुद्धिपूर्वम्. —2) मैत्रायणी-संघि. —3) Some Mss add ईदृशस्य
कथमंशेन वर्तनमिति । तान् होवाच between भगवन् and यत्.

a) मै 3.2; 5.2; सांका 24 अभिमानोऽहंकारः. —b) वृ 1.4.1-4. —c) मां 3;
गौका 3.3-10.

प्रजापतिर्वा एकोऽग्रेऽतिष्ठत् । स नारमतैकः । सोऽर्तमानमभिध्यात्वा बह्वीः प्रजा
असृजत । ता अश्मेवाप्रबुद्धा अप्राणाः स्थाणुरिव तिष्ठमाना अपश्यत् । स नारमत ।
सोऽमन्यत— एतासां प्रतिबोधनायाभ्यन्तरं विशानीति । स वायुरिवात्मानं कृत्वाऽभ्य-
न्तरं प्राविशत् । स एको नाशकत् । स पञ्चधाऽऽत्मानं विभज्योच्यते यः प्राणोऽपानः
समान उदानो व्यान इति । अथायं य ऊर्ध्वमुत्क्रामत्येष वाव स प्राणः । अथ
योऽपमवाङ् संक्रामत्येष वाव सोऽपानः । अथ येन वैताऽनुगृहीतेत्येष वाव स व्यानः ।
अथ योऽयं स्वविष्टो धातुरन्नस्यापाने प्रापयत्याणिष्ठो वाऽङ्गेऽङ्गे समानयत्येष वाव
स समानसंज्ञः । उत्तरं व्यानस्य रूपं चैतेषामन्तरा प्रसूतिरेवोदानस्य । अथ
योऽयं पीता— शितमुद्गिरति निगिरतीति वावैष स उदानः । अथोपांशुस्तर्पामभि-

भवत्यन्तर्याम उपा२शुं च । एतयोरन्तरा देवौष्ण्यं प्राप्नुवत् । यदौष्ण्यं स पुरुषः ।
 अथ यः पुरुषः सोऽग्निर्वैश्वानरः ॥ अन्यत्राप्युक्तम् । अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः
 पुरुषे । येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेतत् कर्णावपिधाय
 शृणोति । स यदोत्क्रमिष्यन् भवति नैनं घोषैः शृणोति । स वा एष पञ्चधाऽऽत्मानं
 विभज्य निहितो गुहायाम् । मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसङ्कल्प आकाशात्मेति ।
 स वा एषोऽस्मादधृदन्तरादकृतार्थोऽमन्यतार्थानश्रानीति । अतः खानीमानि भिच्चोदितः
 पञ्चभी रश्मिभिर्विषयानन्तीति । बुद्धीन्द्रियाणि यानीमान्येतान्यस्य रश्मयः ।
 कर्मेन्द्रियाण्यस्य हयाः । रथः शरीरम् । मनो नियन्ता । प्रकृतिमयोऽस्य प्रतोदः ।
 अनेन खल्वीरितं परिभ्रम्यतीदं शरीरं चक्रमिव मृत्पचेन । इदं शरीरं चेतनवत् प्रतिष्ठापितं
 प्रचोदयिता वैपोऽप्यस्येति ॥ ६ ॥

1) Irregular संधि like क 3-12 गूढोऽऽत्मा. —2) v. 1. अभिधायन्. 3) v. 1. बायुम्. —4) v. 1. एताः सिरा अनुव्याता एव एताऽनुगृहीतेति = एते + अनुगृहीता + इति is मैत्रायणीसंधिः. 5-5) v. 1. योऽयं स्थविर्धं धातुमन्नस्यापाने स्थापयति अणिष्ठं चाह्नेऽग्रे संनयति एष वाव स समानः. —6) v. 1. अस्प हृदन्तरे तिष्ठन् for अस्माद्धृदन्तरात्.

a) दे 1-11. —b) वृ 1-4-3. —c) Cp Plotinus : ἡ ἐπιστροφὴ πρὸς αὐτόν.
 —d) छां 3-13-1-5; 5-19-23; वृ 1-5-3; 3-9-26; प्र 3-3-10; 4-3-4; तै 1-7;
 मै 6-4, 9, 33; 7-1-5. —e) छां 6-5-1. —f) On उपांशुग्रह and अन्तर्यामग्रह, see तैसं
 1-4-2 and 3 respectively; तैसं 6-4-5 and 6 deal with the same; ऐत्रा 2-21
 प्राणापानौ उपांश्वन्तर्यामौ; तैत्रा 1-5-4-1 प्राणापानाम्यामेवोपांश्वन्तर्यामौ निरामिमीत, शब्रा 4-1-1-1
 प्राणो ह वा अस्योपांशुर्व्यान उपांशुसवन उदान एवान्तर्यामः. —g) Double संधि—देव +
 औष्ण्यम्. —h) छां 3-13-7; वृ 5-9. —i) छां 3-14-2. —j) क 4-1 पराशि खानि.
 —k) श्वे 1-6. —l) क 3-3-4.

स वा एष आर्तमेहोशन्ति कवयः सितासितैः कर्मफलैरनभिभूत इव
 मतिशरीरेषु चरति । अव्यक्तत्वात् सौक्ष्म्याददृश्यत्वादग्राह्यत्वान्निर्ममत्वाच्चानवस्थोऽं
 सति कर्ताऽर्तुर्तेवावस्थः । स वा एष शुद्धः स्थिरोऽचलश्चालेऽप्योऽव्यग्रो निस्स्पृहः
 प्रेक्षरुचदवास्थितः स्वस्थश्च । ऋतुं गुणमप्येन पटेनाऽऽत्मानमन्तर्धायावस्थितं
 इत्यवास्थितं इति ॥ ७ ॥

1) v. 1. आत्मेति होशन्निव for आत्मेहोशन्ति. —2) v. 1. अभिभूयमानः.
 —3) v. 1. अलेपः. —4) v. 1. सुस्पः. —5) मैत्रायणीसंधिः.

a) वृ 1.4.9; मुं 1.1.1-2; 1.2.13; 3.2.10; मै 6.59. —b) शवा 8.3.4.1 प्राणा वै बालाखिल्याः; तैआ 1.23.3 ये बालाः ते बालाखिल्याः. —c) Here begins the conversation which ends in 4.6.

यो ह खलु बावोपरिस्थः श्रूयते गुणेष्विवोर्ध्वरेतसः स वा एष शुद्धः पूतः
शून्यः शान्तोऽप्राणो निरर्तमाऽनन्तोऽक्षयः स्थिरः शाश्वतोऽजः स्वतन्त्रः स्वे
महिम्नि तिष्ठति । अनेनेदं शरीरं चेतनवत् प्रतिष्ठापितम् । प्रचोदायिता वैपोऽप्यस्येति ।
ते होचुर्भगवन् कथमनेनेदृशेनाणिष्टेनैतद्विधमिदं चेतनवत् प्रतिष्ठापितं प्रचोदायिता
वैपोऽस्य कथमिति । तान् होवाच— ॥ ४ ॥

1) v. l. अनीशात्मा. —2) v. l. अनिष्टेन.

a) मै 6.28, 31. —b) छां 7.24.1.

स वा एष सूक्ष्मोऽग्राहोऽदृश्यः पुरुषसंज्ञो बुद्धिपूर्वमिहैवाऽऽवर्ततेऽंशेनेति ।
सुप्तस्येवाबुद्धिपूर्वं विवोधां एवमिति । अथ यो ह खलु बावैतस्य सोऽंशोऽयं
चेतामात्रः प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गः प्रजापतिर्विश्वारूपः ।
चेतनेनेदं शरीरं चेतनवत् प्रतिष्ठापितं प्रचोदायिता वैपोऽप्यस्येति । ते होचुः—
भगवन् यद्यनेनेदृशेनाणिष्टेनैतद्विधमिदं चेतनवत् प्रतिष्ठापितं प्रचोदायिता वैपोऽस्य
कथमिति । तान् होवाचेति ॥ ५ ॥

1) v. l. बुद्धिपूर्वम्. —2) मैत्रायणी-संघे. —3) Some Mss add ईदृशस्य
कथमंशेन वर्तनमिति । तान् होवाच between भगवन् and यत्.

a) मै 3.2; 5.2; सांका 24 अभिमानोऽहंकारः. —b) वृ 1.4.1-4. —c) मां 3;
गौका 3.3-10.

प्रजापतिर्वा एकोऽग्रेऽतिष्ठत् । स नारमतैकः । सोऽर्तमानमभिध्यात्वा बह्वीः प्रजा
असृजत् । ता अश्मेवाप्रबुद्धा अप्राणाः स्याणुरिव तिष्ठमाना अपश्यत् । स नारमत ।
सोऽप्यन्यत— एतासां प्रतिबोधनायाभ्यन्तरं विदानीति । स बायुरिवात्मानं कृत्वाऽभ्य-
न्तरं प्राविशत् । स एको नाशकत् । स पञ्चधाऽऽत्मानं विभज्योच्यते यः प्राणोऽपानः
समान उदानो व्यान इति । अथार्यं य ऊर्ध्वमुत्क्रामत्येव वाव स प्राणः । अथ
योऽप्यमवाहं संक्रामत्येव वाव सोऽपानः । अथ येन वैर्ताऽनुगृहीतेत्येव वाव स व्यानः ।
अथ योऽयं स्थविष्ठो धातुरन्नस्यापाने प्रापयत्यणिष्ठो वाऽङ्गेऽङ्गे समानयत्येव वाव
स समानसंज्ञः । उत्तरं व्यानस्य रूपं चैतपामन्तरा प्रसृतिरेवोदानस्य । अथ
योऽयं पीता—शितमुद्गिरति निगिरतीति बावैव स उदानः । अथोपाः शुरुन्तर्याममभि-

भवत्यन्तर्याम उपांशुं च । एतयोरन्तरा देवौष्ण्यं प्राप्नुवत् । यदौष्ण्यं स पुरुषः ।
 अथ यः पुरुषः सोऽग्निर्वैश्वानरः ॥ अन्यत्राप्युक्तम् । अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः
 पुरुषे । येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेतत् कर्णावधिधाय
 शृणोति । स यदोत्क्रमिष्यन् भवति नैनं घोषं शृणोति । स वा एष पञ्चधाऽऽत्मानं
 विभज्य निहितो गुहायाम् । मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसङ्कल्प आर्काशात्मेति ।
 स वा एषोऽस्मादधृदन्तरादकृतार्थोऽमन्यतार्थानश्रानीति । अतः खानीमानि भित्त्वोदितः
 पञ्चभी रश्मिभिर्विपयानचीति । बुद्धीन्द्रियाणि यानीमान्येतान्यस्य रश्मयः ।
 कर्मेन्द्रियाण्यस्य हयाः । रथः शरीरम् । मनो नियन्ता । प्रकृतिमयोऽस्य प्रतोदः ।
 अनेन खल्वीरितं परिभ्रमैतीदं शरीरं चक्रमिव मृत्पचेन । इदं शरीरं चेतनवत् प्रतिष्ठापितं
 प्रचोदयिता वैपोऽयस्येति ॥ ६ ॥

1) Irregular संधि like क ३-१२ गृहोऽऽत्मा. — 2) v. l. अभिधायव. 3) v. l. वायुम्. — 4) v. l. एताः सिरा अनुव्याता एव एताऽनुगृहीतेति = एते + अनुगृहीता + इति is मैत्रायणीसंधिः. 5- 5) v. l. योऽयं स्यविष्टं धातुमन्स्थापाने स्थापयति अणिष्ठं चाङ्गेऽङ्गे संनयति एष वाव स समानः. — 6) v. l. अस्य हृदन्तरे तिष्ठत् for अस्मादधृदन्तरात्.

a) ऐ १-११. — b) वृ १-४-३. — c) Cp Plotinus : ἡ ἐπιστροφὴ πρὸς τὸν. — d) छां ३-१३-१-५; ५-१९-२३; वृ १-५-३; ३-९-२६; प्र ३-३-१०; ४-३-४; तै १-७; मै ६-४, ९, ३३; ७-१-५. — e) छां ६-५-१. — f) On उपांशुमह and अन्तर्याममह, see तैसं १-४-२ and ३ respectively; तैसं ६-४-५ and ६ deal with the same; ऐत्रा २-२१ प्राणापानौ उपांश्वन्तर्यामौ; तैत्रा १-५-४-१ प्राणापानाभ्यामेवोपांश्वन्तर्यामौ निरामिमातः; श्रवा ४-१-१-१ प्राणो ह वा अस्योपांश्वन्यान् उपांशुसवन उदान एवान्तर्यामिः. — g) Double संधि—देव + औष्ण्यम्. — h) छां ३-१३-७; वृ ५-९. — i) छां ३-१४-२. — j) क ४-१ पराखि खानि. — k) श्वे १-६. — l) क ३-३-४.

स वा एष आर्तमेहोशन्ति कवयः सितसितैः कर्मफलैरनभिभूत इव
 प्रतिशरीरेषु चरति । अव्यक्तत्वात् सौक्ष्म्याददृश्यत्वादग्राह्यत्वान्निर्गमत्वाच्चानवस्थोऽ
 सति कर्ताऽकर्तृत्वावस्थः । स वा एष शुद्धः स्थिरोऽचलश्चालेऽप्योऽव्यग्रो निस्पृहः
 मेक्षरुवदवास्थितः स्वस्थश्च । ऋतुर्मुग्गुणर्मयेन पटेनाऽऽत्मानमन्तर्धायावस्थितः
 इत्यवस्थितः इति ॥ ७ ॥

1) v. l. आत्मेति होशन्ति for आत्मेहोशन्ति. — 2) v. l. अभिभूयमानः. — 3) v. l. अलेपः. — 4) v. l. मुस्यः. — 5) मैत्रायणीसंधिः.

a) छां ४.४.१३; वृ ४.४.२२; तै २.९; कौ ३.८. —b) सांका ६५ प्रेक्षक्यद्वयस्थितः सुस्थः; स्वस्थ and सुस्थ seem to be identical; cp मनु ८.२१६ आर्तस्तु कुर्यात् स्वस्थः सन् and ८.२१७ यथोक्तमार्तः सुस्थो वा; cp also स्वधा and सुधा which seem to be identical. —c) क ३.१ कृतं पिबन्तौ. —d) अ १०.८.४३ त्रिभिर्गुणिभिर्गृह्यतम्; श्वे १.३; गी ७.१४.

॥ इति द्वितीयः प्रपाठकः ॥

ते होचुर्भगवन् यद्येवमस्याऽऽत्मनो महिमान् सूचयसीत्यन्यो वा परः कोऽयमात्माख्यो योऽयं सितासितैः कर्मफलैरभिभूयमानः सदसद्योनिमापद्यता इति । अवाञ्छ्योर्ध्वा वा गतिर्द्वन्द्वैरभिभूयमानः परिभ्रमति ॥ १ ॥

१) मैत्रायणीसंधिः . —२) Read अवाच्यूर्ध्वा वा.

a) वृ २.३.१. —b) गी १३.२१.

अस्ति खल्वन्योऽपरो भूतत्माख्यो योऽयं सितासितैः कर्मफलैरभिभूयमानः सदसद्योनिमापद्यता इति । अवाञ्छ्योर्ध्वा वा गतिरभिभूयमानः परिभ्रमतीति । अस्योपव्याख्यानम्— पञ्चतन्मात्रा भूतशब्देनोच्यन्ते । अथ पञ्चमहाभूतानि भूतशब्देनोच्यन्ते । अथ तेषां यत् समुद्दयं तच्छरीरमित्युक्तम् । अथ यो ह खलु बाव शरीरं इत्युक्तं स भूतत्मेत्युक्तम् । अथामृतोऽस्याऽऽत्मा विन्दुरिव पुष्करं इति । स वा एषोऽभिभूतः प्राकृतैर्गुणैरिति । अथोऽभिभूतत्वात् संमूढत्वं प्रयातः । संमूढत्वादात्मस्थं प्रभुं भगवन्तम् कारयितारं नापद्यत् । गुणौघैरुद्धमानः फलुपीकृतश्चास्थिरश्चञ्चलो लुप्यमानः सस्पृहो व्यग्रश्चाभिर्मानित्वं प्रयात इति । अहं सो ममेदमित्येवं मन्यमानो निर्वधनात्पात्मनाऽऽत्मानं जालेनेव खचरः कृतस्यानु फलैरभिभूयमानः सदसद्योनिमापद्यता इति । अवाञ्छ्योर्ध्वा वा गतिर्द्वन्द्वैरभिभूयमानः परिभ्रमतीति । कतम एष इति । तान् होवाचेति ॥ २ ॥

१) v. l. तन्मात्राणि. —२) v. l. समुद्दयः. —३) मैत्रायणीसंधिः —४) सो = स+उ; double संधि. —५) मैत्रायणीसंधिः.

a) नि १४.३ तन्निष्ठः भूतत्मा. —b) See २ on मै ३.१ above. —c) प्र ४.८; मनु १.२७ अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानां तु या सृताः. —d) शरीर used here mas. as in रामायण (७.७५.४) —यथा शरीरो बालस्य युतः सन् क्लिष्टकर्मणः etc. —e) छां ४.१४.३; गी ५.१०. —f) मै ७.११. —g) कौ ३.८. —h) मै ६.३०. —i) सांका २४ अभिमानोऽहङ्कारः. —j) सांका ६३ रूपैः सप्तभिरिव तु बन्धनात्पात्मानमात्मना प्रकृतिः; प्र ३.३.

अथान्यत्राप्युक्तम् । यः कर्ता सोऽयं वै भूतात्मा करणैः^१ कारयिताऽन्तः-
 पुरुषः । अथ यथाऽग्निनाऽयस्मिण्डी वाऽभिभूतः कर्तृभिर्हन्यमानो नानात्वमुपैति ।
 एवं वाव खल्वसौ भूतात्माऽन्तःपुरुषेणाभिभूतो गुणैर्हन्यमानो नानात्वमुपैति ।
 चतुर्जालं चतुर्दशविधं चतुरशीतिधा परिणतं भूतगणम् । एतद्वै नानात्वस्य रूपम् ।
 तानि ह वा एतानि पुरुषेणेरितानि चक्रमिव मृत्पत्रेणेति । अथ यथाऽयस्मिण्डी
 हन्यमानेनाग्निरभिभूयत्येवं नाभिभूयत्यसौ पुरुषः । अभिभूयत्ययं भूतात्मोप-
 संश्लिष्टत्वादिति ॥ ३ ॥

1) v. l. अन्तःकरणैः. —2) Some add अथ त्रिगुणं before this. —3) v. l. संश्लिष्टत्वात्.

a) मनु 12-12 यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः. —b) मनु 12-12
 योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते. —c) बृ 4.4.4. —d) तै 2.1-4; मै 6-28, 38.
 —e) सांका 53 (which enumerates however thirteen kinds) अष्टविक्रमो देवः
 तैर्यग्योन्मथ पञ्चधा भवति. —f) Cp जैन-समवायोग (162, where 84 a favourite
 number). —g) बृ 4.4.4. —h) मै 6.10.

अथान्यत्राप्युक्तम् । शरीरविदं मैथुनादेवोद्भूतं संवृद्धद्युपेतं निरयेऽथ
 मूत्रद्वारेण निष्क्रान्तमस्थिभिश्चितं मांसेनानुलिप्तं चर्मणाऽवनद्धं विष्णुमूत्रपित्तकफ-
 मज्जापेदोर्वसाभिरन्यैश्चामयैर्वहुभिः परिपूर्णं कोश इव वसुनेति ॥ ४ ॥

Cp in general मनु 6-76, 77 आस्थिरूपं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् । चर्मावनद्धं
 दुर्गन्धिपूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥ जराशोकसमाविष्टं रोगापतनमातुरम् । रजस्वलमनित्यं च भूतावासाभिरं त्यजेत् ॥
 Cp धम्मपद 150 (अट्टीनं नगरं कतं) etc.

1) Some Mss add स्नायु after वसा. —2) v. l. च मलैः.

अथान्यत्राप्युक्तम् । संमोहो भयं विषादो निद्रा तन्द्री प्रमादो जरा शोकः क्षुध पिपासा
 कार्पण्यं क्रोधो नास्तिक्यमज्ञानं मात्सर्यं नैऋत्यं मूढत्वं निर्वीडत्वं निकृतत्वमुद्धतत्वम-
 समत्वमिति तामसानि । अतस्तृष्णा स्नेहो रागो लोभो हिंसा रतिर्दिष्टिर्व्यावृत्तत्व-
 मार्याऽस्माभिमस्थिरत्वं चर्लत्वं व्यग्रत्वं जिगीषाऽर्थोपार्जनं मित्रानुग्रहणं परिग्रहाव-
 लम्बोऽनिष्टोऽभिन्द्रियार्थेषु द्विष्टिरिष्टेष्वभिष्वङ्गः शुक्लैस्सरोन्नतत्वमास्त्विति राजसानि । एतैः
 परिपूर्णं एतैरभिभूतं इत्ययं भूतात्मा । तस्माद्वानारूपाण्यामोतीत्यामोतीति ॥ ५ ॥

1) v. 1. वैकारुण्यम्. —2) v. 1. निराकृतित्वम्. —3) v. 1. असत्त्वम्. —4) v. 1. कामम्. —5) v. 1. चञ्चलत्वम्. 6) Double sandhi शुक्स्वरः + उन्नतत्वम्. —7) मैत्रायणीसंधिः.

a) सांका 12 प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः ... च गुणाः. —b) शुक् in कासं 27.4 तस्माच्छ्रुतं विपजन्ति; शत्रा 4.1.3.6 स एनाच्छ्रुतः प्रीतिप्रभवौ.

॥ इति तृतीयः प्रपाठकः ॥

ते ह खलु बाबोर्ध्वरेतसोऽतिविस्मिता अभिस्मृत्योर्भुर्भगवन्नमस्तेऽस्त्वनुशाधि ।
त्वमस्माकं गतिरन्या न विद्यता इति । अस्य को विधिर्भूतात्मनो येनेदं हित्वाऽऽ-
त्मन्नेव सायुज्यमुपैति । तान् होवाचेति ॥ १ ॥

1) मैत्रायणीसंधिः.

अथान्यत्राप्युक्तम् । महानदीपूर्वम् इवानिवर्तकमस्य यत् पुराकृतं, सर्गुद्रवेलेव
दुर्निवार्यमस्य मृत्योरोगमनं, सदसत्फलमयैः पाशैः पङ्गुरिव बद्धम्, बन्धनस्थस्येवा-
स्वातन्त्र्यं, यमविषयस्थस्येव बहुभयावस्थं, मदिरोन्मत्त इव मोहमादिरोन्मत्तं, पाप्मना
गृहीत इव भ्राम्यमाणं, महोरगदष्ट इव विषयदष्टं, महान्धकारमिव रागान्धं, इन्द्रजाल-
मिव मायामयं, स्वप्न इव मिथ्यादर्शनं, कदलीगर्भ इवासारं, नट इव क्षणवेशं,
चित्रभित्तिरिव मिथ्यामनोरममिति । अथोक्तम्—

शब्दस्पर्शादयो येष्या मर्त्येऽनर्था इवाऽऽस्थिताः ।

येपाऽऽस्तस्तु भूतात्मा न स्मरेत् परमं पदम् ॥ २ ॥

1) v. 1. न स्मरेत् परं पदम्.

a) संयुक्तनिकाय 3.140.

अयं बाव खल्वस्य प्रतिविधिर्भूतात्मनो यद्वेदविद्याधिगमः स्वधर्मस्यानुचरणं
स्वाश्रमेष्वेवानुक्रमणं स्वधर्मस्य वा । एतद्व्रतम् । स्तम्बशाखेवापराणि ।
अनेनोर्ध्वभाग् भवति । अन्यथाऽऽर्द्धं पतति । एष स्वधर्मोऽभिहितो यो वेदेषु । न
स्वधर्मातिक्रमेणाऽऽश्रमी भवति । आश्रमेष्वेवानवस्थस्तपस्वी वेत्युच्यते इत्येतदयुक्तम् ।
नातपस्कस्याऽऽत्मज्ञानेऽधिगमः कर्मसिद्धिर्वेति । एवञ्चाह—

तपसा प्राप्यते सच्चैः सत्त्वात् संप्राप्यते मनः ।

मनसः प्राप्यते ह्यात्मा यमाप्त्वा न निवर्तता इति ॥ ३ ॥

1) v. l. स्वधर्म एव सर्वं धत्ते. —2) v. l. अधः for अवाङ्. —3) v. l. अवस्थितः. —4) v. l. अप्युक्तम्. —5) v. l. आत्मज्ञानेन. —6) कर्मशुद्धिः. —7) मित्रायणीसंधिः.

a) तैत्रा 3-6-7-1 स्वधर्म (स्वधर्म in क 3-21-2) देववीतये; गी 2-31, 33; 3-35; 18-47
—b) वृ 4-4-22; छां 2-23-1; 5-10-1; तै 1-9; गी 18-67 इदं ते नातपस्काय.
—c) गी 14-6, 11.

अस्ति ब्रह्मेति ब्रह्मविद्याविदब्रवीत् । ब्रह्मद्वारमिदमित्येवैतदाह यस्तपसाऽपहत-
पाप्मा । ॐ ब्रह्मणो महिमेत्येवैतदाह यः सुयुक्तोऽजन्तं चिन्तयति । तस्माद्विद्यया
तपसा चिन्तया चोपलभ्यते ब्रह्म । स ब्रह्मणः परं एता भवत्यधिदैवत्वं
देवेभ्यश्च । इत्यक्षय्यमपरिमितमनामयं सुखमश्रुते य एवं विद्वाननेन त्रिकेण
ब्रह्मोपास्ते । अथ यैः परिपूर्णोऽभिभूतोऽयं रथितश्च तैर्वैव मुक्तस्त्वात्मन्नेव
सायुज्यमुपैति ॥ ४ ॥

1) v. l. यस्तु युक्तः. —2) v. l. उपलभते. —3) v. l. पुरस्ता.

a) तै 2-6. —b) क 3-3; मै 2-3, 6.

ते होत्रुर्भगवन्नभिवाद्यसीत्पभिर्वाद्यसीति । निहितमस्माभिरेतद्यथावदुक्तं
मनसीति । अथोत्तरं प्रश्नमनुब्रूहीति । आग्निर्वायुरादित्यः कालो यमः प्राणोऽज्जं ब्रह्मा
रुद्रो विष्णुरित्येकेऽन्यमभिधायन्ति । एकेऽन्यम् । श्रेयः कतमो यः सोऽस्माकं
ब्रूहीति । तान् होवाचेति ॥ ५ ॥

a) Is it अतिवादी ? cp छां 7-15-4 and 7-16; वृ 3-9-10; मुं 3-1-4; तैत्रा
1-3-6-2 तस्माद् दंडुभिः सर्वा वाचोऽतिवदति.

ब्रह्मणो वाचैता अग्न्यास्तनवः परस्यामृतस्याशरीरस्य । तस्यैव लोके
प्रतिमोदतीह यो यस्यानुपर्क्त इत्येव ५ लाह । ब्रह्मं खल्विदं वाव सर्वम् । या
वास्यां अग्न्यास्तनवस्ता अभिध्यायेदर्चयेन्निहुयाच्च । अतस्ताभिः सहैवोपर्युपरि
लोकेषु चरति । अथ कृत्स्नक्षयं एकत्वमेति पुरुषस्यै पुरुषस्य ॥ ६ ॥ . .

1) v. l. वाऽऽस्या अग्न्याः; वा अस्याग्न्याः. —2) v. l. कृत्स्नः क्षयः.

a) शत्रा 10-5-2-20 तं यथायथोपास्ते तदेव भवति. —b) छां 3-14-1. —c) ई 1.
—d) End of the conversation, begun in मै 2-3.

॥ इति चतुर्थः प्रपाठकः ॥

अथ यथेयं कौत्सायनी स्तुतिः ।

त्वं ब्रह्मा त्वं च वै विष्णुस्त्व॥ रुद्रस्त्वं प्रजापतिः ।

त्वमाग्निर्वरुणो वायुस्त्वामिन्द्रस्त्वं निशाकरः ॥

त्वं मनुस्त्वं यमस्त्वं पृथिवी त्वं विश्वं त्वमथाच्युतः ।

स्वार्थे स्वाभाविकेऽर्थे च बहुधा स॥स्थातिस्त्वयि ॥

विश्वेश्वर नमस्तुभ्यं विश्वात्मा विश्वकर्मकृत् ।

विश्वभृग्विश्वमायुस्त्वं विश्वक्रीडारतिप्रभुः ॥

नमः शान्तात्मने तुभ्यं नमो गुह्यतमाय च ।

अचिन्त्यायाप्रमेयाय अनादिनिधनाय चेति ॥ १ ॥

1) v. 1 अजः (!). —2) v. 1. स्वाभाविकार्थे.

a) सांका 56 स्वार्थ इव परार्थ आरंभः —b) क 3-13. —c) मनु 1-3 अचिन्त्य-
स्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित् प्रभो.

तमो वा इदमग्र आसीदेकम् । तत् परे स्यात् । तत् परेणेरितं विपमत्वं
प्रयाति । एतद्वै वै रजः । तद्रजः खल्वीरितं विपमत्वं प्रयाति । एतद्वै सत्त्वस्य
रूपम् । तत् सत्त्वमेवेरित॥रसः संप्राप्तवत् । सोऽ॥शोऽयं यथेतामात्रः प्रतिपुरुषैः
क्षेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गः प्रजापतिर्विश्वा इत्यस्य प्रागुक्ता एतास्तनवः ।
अथ यो ह खलु वावास्य ताममोऽ॥शोऽसौ स ब्रह्मर्चारिणो योऽयं रुद्रः । अथ यो ह
खलु वावास्य राजसोऽ॥शोऽसौ स ब्रह्मर्चारिणो योऽयं ब्रह्मा । अथ यो ह खलु
वावास्य सात्त्विसोऽ॥शोऽसौ स ब्रह्मर्चारिणो योऽयं विष्णुः । स वा एष एकर्विधा
भूतोऽष्टैर्कादशधा द्वादशधाऽपरिमितधा वोद्भूतः । उद्भूतत्वात् भूतम् । भूतेषु चरति
पविष्टः स भूतानामधिपतिर्विभूव । इत्यसौ आत्मान्तर्बहिश्चान्तर्बहिश्च ॥ २ ॥

1) Max Muller reads: तत् सोऽस्यात्. —2) v. 1. एतद्वै रजसो रूपम्.
—3) v. 1. प्रतिपुरुषम्. —4) मैत्रायणीसंधिः. —5) v. 1. तस्य प्रोक्ता अग्यास्तनवः.
—6) Some Mss omit ब्रह्मचारिणः. —7) Some Mss drop उद्भूतः and substitute
च for वा.

a) क 10 129-3 तम आसीत् तमसा गुह्यतमे. —b) वृ 1-4-6; मै 6-11-13.
—c) छां 8-26-2. —d) मो 13-5.

॥ इति पञ्चमः प्रपाठकः ॥

द्विधा वा एष आत्मानं विभर्त्ययं यः प्रीणो यश्चासा आदित्यः । अथ द्वौ वा एता अस्य पन्थाना अन्तर्बहिश्च । अहोरात्रेणैतौ व्यावर्तेते । असौ वा आदित्यो बहिरात्मा । अन्तरात्मा प्राणः । अतो बहिरात्मकया गत्याऽन्तरात्मनोऽनुमीयते गतिः । इत्येवञ्छाह । अथ यः कश्चिद्विद्वानपहतपाप्माऽक्षाध्यक्षोऽवदातमनास्तन्निष्ठ आवृत्तचक्षुः सोऽन्तरात्मकया गत्या बहिरात्मनोऽनुमीयते गतिः । इत्येवञ्छाह । अथ य एपोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो यः पश्यतीमां हिरण्यवस्थात् स एपोऽन्तरे^१ हत्पुष्करे एवाश्रितोऽन्नमत्ति ॥ १ ॥

1) Some Mss add आत्मा after एष. —2) Is it हिरण्यवक्षसम् as in अ 12.1.6 and 26 ? —3) v. l. अन्तः पुष्करे हत्पुष्करे वा.

a) तै 1.1; क 6.2; प्र 3.3. —b) मै 5.2. —c) क 4.1. —d) सो=सा+उ. उ and अन्तर् can not coalesce as the vowels are प्रगृह्य. —e) हिरण्य + अवस्थात् = हिरण्यवस्थात्.

अथ य एपाऽन्तरे हत्पुष्कर एवाऽऽश्रितोऽन्नमत्ति स एपोऽग्निर्दिवि श्रितः सौरः कालाख्योऽदृश्यः सर्वभूतान्यन्नमचीति । कः पुष्करः किमयो वेति । इदं वाव तत् पुष्करं योऽयमाकाशः । अस्पेमाश्चतस्रो दिशश्चतस्र उपदिशो दलसञ्स्था आसम् । अर्वाग् विचरत एतौ प्राणादित्यौ । एतौ उपासीतोमित्येतदक्षरे व्याहृतिभिः साविज्ञ्या चेति ॥ २ ॥

1) v. l. आसन्न, आसुः.

a) अ 3.62.10 तत् सवितुर्वरिण्यम्...; वृ 5.14.4; 6.3.6; मै 6.7.

द्वे^२ वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं च । अथ यन्मूर्तं तदसत्यं यदमूर्तं तत् सत्यम् । तद्ब्रह्म तज्ज्योतिः । यज्ज्योतिः स आदित्यः । स वा एष ओमित्येतदात्माऽभवत् । स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुर्वत् । ओमिति तिस्रो मात्राः । एताभिः सर्वमिदमोतं^३ प्रोतं चैवास्मिन्नित्येवञ्छाह । एतद्वा आदित्य ओमित्येवं ध्यायताऽऽत्मानं युञ्जीतेति ॥ ३ ॥

1) According to Cowell यत् सत्यं should be read before this. —2) Cowell proposes यद् ब्रह्म before तज्ज्योतिः. —3) v. l. अस्मि.

a) वृ 2.3.1. —b) क 2.17; मुं 2.2.4; प्र 5; मां 12; श्वे 1.14; मै 6.23, 24, 26, 28. —c) वृ 1.2.3. —d) वृ 3.6.1. —e) क 2.12; 6.11, 18; प्र 5.5; तै 2.4; श्वे 2.11; 6.13; मै 6.18-25.

अथान्यत्राप्युक्तम् । अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो य प्रणवः स उद्गीथ इति । असौ वा आदित्य उद्गीथः । एष प्रणवा इत्येव५ ह्याह । उद्गीथं प्रणवाख्यं प्रणेतारं भारूपं विगतनिद्रं विजरं विमृत्युं त्रिपदं त्र्यक्षरं पुनः पञ्चधा ज्ञेयं निहितं गुहायामित्येव५ ह्याह । ऊर्ध्वमूलं त्रिपाद्ब्रह्म । शाखा आकाशवाय्वग्न्युदकभूम्यादर्या एकोऽश्वत्थनामौ । एतद् ब्रह्म । एतस्यैतत् तेजो यदसा आदित्यः । ओमित्येतदक्षरस्य चैतत् । तस्मादोमित्यनेनैतदुपासीताजस्रमिति । एकोऽस्य संवोधयितेत्येव५ ह्याह ।

एतदेवाक्षरं पुण्यमेतदेवाक्षरं परम् ।

एतदेवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥ ४ ॥

α) छां 1.5.1. —b) मैत्रायणीसंधिः. —c) मै 6.25. —d) मै 7.11.
—e) क 6.1; गी 15.1 —f) ऋ 10.90.3, 4; छां 3.12.6. —g) मैत्रायणीसंधिः.
—h) क 6.1; गी 12.1. —i) क 2.16 (with ब्रह्म for पुण्यम्).

अथान्यत्राप्युक्तम् । स्वनवत्येषाऽस्य तनूर्योमिति । स्त्रीपुंनपुंसकेति लिङ्गवत्येषा । अथाग्निर्वायुरादित्या इति भास्वत्येषा । अथ ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरित्यधिपतिवत्येषा । अथ गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीर्या इति मुखवत्येषा । अथ ऋग्यजुः सामेति विज्ञानवत्येषा । अथ भूर्भुवः स्वरिति लोर्भवत्येषा । अथ भूतं भव्यं भविष्यदिति कालवत्येषा । अथ माणोऽग्निः सूर्या इति प्रतापवत्येषा । अथार्चमापश्चन्द्रमा इत्याप्यायनवत्येषा । अथ बुद्धिर्मनोऽहंकारा इति चेतनवत्येषा । अथ प्राणोऽपानो व्याना इति प्राणवत्येषा । इत्येत ओमित्युक्तेनैताः प्रस्तुता अर्चिता अर्पिता भवन्ति । इत्येव५ ह्याह । एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोमित्येतदक्षरमिति ॥ ५ ॥

1) v. l. एतद्वै for इत्येतः.

α) योम् = या + ओम्. See पा 6.1.95 ओमाडोश्च; cp वासं 13.53 अपां त्वेमन् (= त्वा + एमन्); त्वोदमन् (= त्वा + ओदमन्). —b) गौका 2.27. —c) मैत्रायणीसंधिः.
—d) मै 6.6. —e) गी 15.14. —f) गी 15.13. —g) प्र 5.2.

अथाव्याहृतं वा इदमासीत् । स सत्यं प्रजापतिस्तपस्तप्त्वाऽनुव्याहरद् भूर्भुवः स्वरिति । एषैवास्य प्रजापतेः स्थविष्ठा तनूर्या लोभ्वतीति । स्वरित्यस्याः शिरः । नाभिर्भुवः । भूः पदाः । आदित्यश्चक्षुः । चक्षुरायत्ता हि पुरुषस्य महतीर्मात्राः ।

चक्षुषा ह्ययं मात्राश्चरति । सत्यं वै चक्षुः । अक्षिण्यवस्थितो हि पुरुषः सर्वार्थेषु चरति । एतस्माद् भर्गुवः स्वरित्युपासीत । अनेन हि प्रजापतिर्विश्वात्मा विश्वचक्षु-
रिवोपासितो भवति । इत्येव५ ह्याह । एषा वै प्रजापतेर्विश्वमृत् तनूः ।
एतस्यामिदं५ सर्वमन्तर्हितम् । अस्मिन् सर्वस्मिन्नेषाऽन्तर्हितेति । तस्मादेषो-
पासीत ॥ ६ ॥

1) v. 1. अयं व्याहृतम्, अयं व्यातम्, (cp तैसं 7-5-25-1 वैश्वानरो व्यातम्; वृ 1-1-1).
—2) v. 1. उपासिता इति.

a) क 10-90-13,14. —b) Middle Voice in the passive sense.

तत् सवितुर्वरेण्यमिति । असौ वा आदित्यः सविता । स वा एवं प्रवरणीय
आत्मकामेनेत्याहुर्ब्रह्मवादिनः । अथ भर्गो देवस्य धीमहीति । सविता वै देवः ।
ततो योऽस्य भर्गाख्यस्तं चिन्तयामीत्याहुर्ब्रह्मवादिनः । अथ धियो यो नः
प्रचोदयादिति । बुद्धयो वै धियः । ता योऽस्माकं प्रचोदयादित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ।
अथ भर्गा इति । यो ह वा अमुष्मिन्नादित्ये निहितस्तारकोऽक्षिणि भर्गाख्यः ।
भाभिर्गतिरस्य हीति भर्गः । भर्जयतीति वैष भर्ग इति रुद्रो ब्रह्मवादिनः । अथ भ
इति भासयतीमाँल्लोकान् । र इति रञ्जयतीमानि भूतानि । ग इति गच्छन्त्य-
स्मिन्नागच्छन्त्यस्मादिमाः प्रजाः । तस्माद्भरगत्वाद्भर्गः । शश्वत् सूयमानात् सूर्यः ।
सवनात् सविता । अदानादादित्यः । पवनात् पर्वनः । अथाऽऽपोऽप्यार्ययानादित्येव५ ह्याह ।
खल्वात्मनोऽस्मा नेताऽमृताख्यश्चेता मन्ता गन्तोत्सृष्टाऽऽनन्दयिता कर्ता वक्ता
रसविता घ्राता द्रष्टा श्रोता स्पृशति च विभुर्विग्रहे संन्निविष्ट इत्येव५ ह्याह । अथ यत्र
द्वैतीभूतं विज्ञानं तत्र हि शृणोति पश्यति जिघ्रति रसयति चैव स्पर्शयति । सर्वमात्मा
जानीतेति । यत्राद्वैतीभूतं विज्ञानं कार्यकारणकर्मनिर्मुक्तं निर्वर्चनमनौपम्यं
निरुपाख्यम् । किं तत् । अवाच्यम् ॥ ७ ॥

1) v. 1. पावनः. —2) कार्यकारण; cp गी 13-20.

a) क 3-62-10; वृ 5-14-4; 6-3-6; मै 6-2. —b) मैत्रायणीसंधिः. —c) Here
follow some quaint etymologies at which even यास्क would shudder !.
—d) Cp तैत्रा 2-2-10-4 तं देवा अनुवन् सुवीर्यो मया गोपायत इति, तत् सूर्यस्य सूर्यत्वम्.
—e) ऐ 1-30 सविता वै प्रसवानामीशे; शब्दा 1-1-3 6 सविता वै देवानां प्रसविता (= जै 3-18-3).
—f) तैत्रा 3-9-21-2 यदसुराणां लोकानादत्त तस्मादादित्यो नाम; शब्दा 2-1-2-18 उपनेव वीर्यं
क्षत्रमादत्त तस्मादादित्यो नाम. —g) But अ 3-13-2 तदामोदिन्द्रो वो यतीस्तस्मादापोऽशु हन;
12-3-28 सर्वं व्यापुः शुचयः शुचित्वम्; गोत्रा 1-1-2 तयद्वज्रवीदाभिर्वा अहमिदं सर्वमाप्सामि

तस्मादापोऽभवस्तदपामप्त्वम्; नि 9-26 आपः आप्रोतेः. —h) On आत्मनोऽत्मा, cp क 3-12 गुह्योऽत्मा न प्रकाशते. —i) मुं 2-2-7 प्राणशरीनेता. —j) श्वे 6-11 साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च; मै 6-10 पुरुषश्चेता प्रधानान्तःस्थः. —k) प्र 4-9; 7-8-1; दीपनिकाय Vol. II, 210 = 226. —l) मैत्रायणीसंधिः. —m) बृ 2-4-14. —n) जानीतेति + इति = जानीतेति which reminds of the प्राकृत—ति instead of इति ! —o) ई 7 विजानतः ... एकत्वमनुपश्यतः. —p) A fitting conclusion to the निर्वचनानि above !

एष हि खल्व्वात्मेशानः शंभुर्मवो रुद्रः प्रजापतिर्विश्वस्याधिरण्यगर्भः सत्यं प्राणो ह२सः शास्ता विष्णुर्नारयणोऽर्कः सविता वाता विधाता^१ सम्राडिन्द्र इन्दुरिति । य एष तपत्यग्निरिवाग्निना पिहितः सहस्राक्षेण हिरण्यमेनाण्डेन । एष वाव जिज्ञासितव्योऽन्वेष्टव्यः सर्वभूतेभ्योऽभयं दत्त्वारण्यं गत्वाऽथ वहिः कृत्वेन्द्रियार्थान् स्वाच्छरीरादुपलभेतैनमिति ।

विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् ।

सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥

1) Dropped in some Mss.

a —a) मै 7-7. —b) छां 8-1-1; तै 3-2. —c) क 4-1; गी 5-27. —d) This is the peculiar मैत्रायणीसंधि e. g. निर्वपेत् + श्यामाकम् = निर्वपेत्श्यामाकम् (मैसं 2-1-14) निर्वपेत् + श्रीकामः = निर्वपेत्श्रीकामः; cp के 6-17 तं स्वाच्छरीरात् प्रवृद्धेत्. —e) प्र 1-9.

तस्माद्वा एष उभयात्मैवंविदात्मन्नेवाभिध्यायत्यात्मन्नेव र्यजतीति ध्यानं प्रयोगस्थं मनो विद्वद्भिः^१ प्लुतम् । मनःपूतिमुच्छिष्टोपहतमित्यनेन तत् पावयेत् । मन्त्रं पठति । उच्छिष्टोच्छिष्टोपहतं यच्च पापेन दत्तं मृतसूतकाद्वा । वैसोः पवित्रमाग्निः सवितुश्च रश्मयः पुनन्त्वन्नं मम दुष्कृतं च यदन्यत् । आद्भिः^२ पुरस्तात् परिदधाति । प्राणाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा समानाय स्वाहोदानाय स्वाहोति पश्चभिरभिजुहोति । अथावशिष्टं यतवागश्नाति । अतोऽद्भिर्भूय एवोपरिष्ठात् परिदधाति । आचान्तो भूत्वाऽऽत्मेज्यानः प्राणोऽग्निर्विश्वोऽसीति च द्वाभ्यामात्मानमभिध्यायेत् ।

प्राणोऽग्निः परमात्मा वै पञ्चबायुः समाश्रितः ।

स प्रीतः प्रीणात् विश्वं विश्वभुक् ॥

विश्वोऽसि वैश्वानरोऽसि विश्वं त्वया धार्यते जायमानम् ।

विशन्तु त्वामाहुतयश्च सर्वाः प्रजास्तत्र यत्र विश्वामृतोऽसीति ॥

एवं न विधिना खल्वनेनात्ताऽन्नत्वं पुनरुपैति ॥ ९ ॥

Cp in general छां 3-19-24.

1) v. l. विद्वदभिष्टुतम्.

a) See this idea of आत्मयाजी in श्रुता 12-2-6-13 तदाहुः—आत्मयाजी भेषा ३ न देवयाजी ३ इति । आत्मयाजीति ह दूयात्. —b) This मंत्र which sounds apparently metrical, may be presented thus :—

उच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतं च यत् (यच्च) पापेन दत्तं मृतसूतकादा ।

पवित्रमग्निः सवितुश्च रश्मयः पुनन्त्वन्नं मम दुष्कृतं च यत् ॥

—c) वासं 1-2 वसोः पवित्रमसि; श्रुता 1-7-1-9 यज्ञो वै वसुः; तस्मादाह वसोः पवित्रमसीति. —d) छां 5-2-2-5. —e) वृ 1-5-3; 3-9-26; छां 3-13-1-5; 5-19-23; तै 1-7; प्र 3-5; 4-4; मै 2-6, 6-33. —f) छां 5-24; मै 6-34.

अथापरं वेदितव्यम् । उत्तरो विकारोऽस्याऽऽत्मयज्ञस्य यथाऽन्नमन्नादथेति । अस्योपव्याख्यानम् । पुरुषश्चेता प्रधानान्तःस्थः । स एव भोक्ता प्राकृतमन्नं शुद्धता इति । तस्यायं भूतात्मा ह्यन्नम् । अस्य कर्ता प्रधानः । तस्मात् त्रिगुणं भोज्यम् । भोक्ता पुरुषोऽन्तःस्थः । अत्र दृष्टं नाम प्रत्ययम् । यस्माद्वीजसंभवा हि पशवस्तस्माद्वीजं भोज्यम् । अनेनैव प्रधानस्य भोज्यत्वं व्याख्यातम् । तस्माद्भोक्ता पुरुषः । भोज्या प्रकृतिः । तत्स्थो शुद्धता इति । प्राकृतमन्नं त्रिगुणभेदपरिणाम-त्वान्महर्दाद्यं विशेषान्तं लिङ्गम् । अनेनैव चतुर्दशविधस्य मार्गस्य व्याख्या कृता भवति । सुखदुःखमोहसंज्ञं ह्यन्नभूतमिदं जगत् । न हि वीजस्य स्वादुपरिग्रहोऽस्तीति यावन्न प्रसूतिः । तस्याप्येवं तिष्ठन्व्यवस्थास्वन्नत्वं भवति । कौर्मारं यौवनं जरा । परिणामत्वात् तदन्नत्वम् । एवं प्रधानस्य व्यक्ता गतस्योपलब्धिर्भवति । तत्र बुद्ध्यादीनि स्वादूनि भवन्ति । अध्यवसायसंकल्पाभिमाना इति । अथेन्द्रियार्थान् पञ्च स्वादूनि भवन्ति । एवं सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्रार्णकर्माणि । एवं व्यक्तमन्नमव्यक्तमन्नम् । अस्य निर्गुणो भोक्ता । भोक्तृत्वाच्चैतन्यं प्रसिद्धं तस्य । यथाऽग्निर्वै देवानामन्नादः सोमोऽन्नम् । अग्निर्नैवान्नमित्येवंविद् । सोमसंज्ञोऽयं भूतात्माऽग्निसंज्ञोऽय्यव्यक्तमुख इति । वचनात् पुरुषो ह्यव्यक्तमुखेन त्रिगुणं शुद्धता इति । यो ह वै वेद संन्यासी योगी चाऽऽत्मयाजी चेति । अथ यद्वै कश्चिच्छून्यागारे कामिन्यः प्रविष्टाः स्पृशतीन्द्रियार्थास्तद्वद्यो - न स्पृशति प्रविष्टान् संन्यासी योगी चाऽऽत्मयाजी चेति ॥ १० ॥

1) v. l. महदायविशेषान्तम्. —2) v. l. स्वादूनि. —3) v. l. यद्वान्यः. —4) Read कामिनीः as in अ 3-8-4 अस्य कामाय उपकामिनीः.

a) गी 13-21 भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान्. —b) मैत्रायणीसंधिः. —c) मै 3-3. —d) गी 13-21 पुरुषः प्रकृतिस्थो हि. —e) सांका 38 तन्मात्राण्यविशेषाः ... 40 महदादि स्रक्ष्मपर्यन्तम्. —f) क 6-8; श्वे 6-9. —g) गी 2-13 कौमारं यौवनं जरा. —h) स्वाहुनि is loc. sing. going with तत्र (= तस्मिन्). —i) गी 4-27. —j) बृ 1-4-6; मै 5-2.

परं वा एतदात्मनो रूपं यदन्नम् । अन्नमयो ह्ययं प्राणः । अथ न यद्यश्नात्य-
मन्ताऽश्रोताऽस्पृष्टाऽद्रष्टाऽवक्ताऽघ्राताऽरसयिता भवति । प्राणाश्चोत्सृजति । इत्येव
ह्याह । अथ यदि खल्वश्नाति प्राणसमृद्धो भूत्वा मन्ता भवति श्रोता भवति
स्पृष्टा भवति वक्ता भवति रसयिता भवति घ्राता भवति द्रष्टा भवतीति ।
एवञ्च ह्याह—

अन्नाद्वै प्रजा प्रजायन्ते याः काश्चित् पृथिवीश्रिताः ।

अतोऽन्नेनैव जीवन्त्यथैतदपियन्त्यन्ततः ॥ ११ ॥

a) छा 7-9-1. —b) तै 2-2.

अथान्यत्राप्युक्तम्—सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यहुरहः प्रपतन्त्यन्नमभिजिघृ-
क्षमाणानि । सूर्यो रश्मिभिराददात्यन्नम् । तेनासौ तपाति । अन्नेनाभिपिक्ताः
पचन्तीमे प्राणाः । अग्निर्वा अन्नेनाभिज्वलति । अन्नकामेनेदं प्रकल्पितं ब्रह्मणा ।
अतोऽन्नमात्मेत्युपासीत । इत्येवञ्च ह्याह—

अन्नाद् भूतानि जायन्ते जातान्यन्नेन वर्धन्ते ।

अद्यतेऽस्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते ॥ १२ ॥

a) गी 15-14 प्राणापानसमायुक्तः पचाप्यन्नं चतुर्विधम्. —b) तैआ 8-2; तै 2-2.

अथान्यत्राप्युक्तम् । विश्वभृद्वै नामैषा तनूर्भगवतो विष्णोर्यदिदमन्नम् । प्राणो
वा अन्नस्य रसः । मनः प्राणस्य । विज्ञानं मनसः । आनन्दं विज्ञानस्येति ।
अन्नवान् प्राणवान् मनस्वान् विज्ञानवानानन्दवाश्च भवति यो ह्येवं वेद । यावन्तीह वै
भूतान्यन्नमदान्ति तावत् स्वन्तःस्थोऽन्नमस्ति यो ह्येवं वेद—

अन्नमेव विजरन्नमन्नञ्च संवननं स्मृतम् ।

अन्नं पशूनां प्राणोऽन्नं ज्येष्ठमन्नं भिषक् स्मृतम् ॥ १३ ॥

1) v. l. स्वन्तःस्थः.

a) तै 2-2.

अथान्यत्राप्युक्तम्—अन्नं वा अस्य सर्वस्य योनिः । कालश्चान्नस्य । सूर्यो योनिः कालस्य । तस्यैतद्रूपं यन्निमेषादिकालात् संभूतं द्वादशात्मकं वत्सरम् । एतस्याऽऽग्नेयमर्धमर्धं वारुणम् । मघाद्य२ अविष्टार्धमाग्नेयं क्रमेण । उत्क्रमेण सार्पाद्य२ अविष्टार्धान्त२ सौम्यम् । तत्रैकैकमात्मनो नवांशकं सचारकविधम् । सौक्ष्म्यत्वादेतत् प्रमाणम् । अनेनैव प्रमीयते हि कालः । न विना प्रमाणेन प्रमेयस्योपलब्धिः । प्रमेयोऽपि प्रमाणतां पृथक्त्वादुपैत्यात्मसंवाधनार्थम् । इत्ये२व ह्यह । यावत्सो वै कालस्य कलास्तावतीषु चरत्यसौ । यः कालं ब्रह्मेत्युपासीत कालस्तस्यातिदूरमपसरति इत्येव२ ह्यह —

कालात् स्रवन्ति भूतानि कालाद् दृष्टिं प्रयान्ति च ।

काले चास्तं नियच्छन्ति कालो मूर्तिरमूर्तिमान् ॥ १४ ॥

1) v. l. अचापय; cp क्र 10-85-13 अपासु हन्यन्ते गावः, while अ 14-1-13 has मघासु हन्यन्ते गावः.

a) नवांशकम् is to be calculated thus:—27 नक्षत्राः divided by twelve मासः give $2\frac{3}{4}$ i. e. nine fourths; cp बृहत्संहिता 1-2 राश्यंशः = नवांशः ?

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे कालश्चाकालश्च । अथ यः प्रागादित्यात् सोऽकालोऽकलः । अथ य आदित्याद्याः स काल सकलः । सकलस्य वा एतद्रूपं यत् संवत्सरः । संवत्सरात् खल्वेवेमाः प्रजाः प्रजायन्ते । संवत्सरेणेह वै जाता विवर्धन्ते । संवत्सरे मर्त्यस्तं यन्ति । तस्मात् संवत्सरो वै प्रजापतिः कालोऽन्नं ब्रह्मनीडमात्मा च । इत्येव२ ह्यह—

कालः पचति भूतानि सर्वाण्येव महात्मनि ।

यस्मि२स्तु पच्यते कालो यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १५ ॥

a) वृ 2-3-1. —b) वृ 4-4-15; क 2-14; 4-5, 12, 13; श्वे 6-5. Plato, *Timaeus* p. 38 D. —c) तै 3-1.

विग्रहवानेष कालः सिन्धुराजः प्रजानाम् । एष तत्स्था सविताख्यः । यस्मादेवेमे चन्द्रर्षग्रहसंवत्सरादयः स्रयन्ते । अथै२भ्यः सर्वमिदम् । अत्र वा यत् किञ्चिच्छुभाशुभं दृश्यते ह लोके तदेतेभ्यः । तस्मादादित्यात्मा ब्रह्म । अथ कालसंज्ञमादित्यमुपासीत । आदित्यो ब्रह्मेत्येके । अथैव२ ह्यह—

होता भोक्ता हविर्मन्त्रो यज्ञो विष्णुः प्रजापतिः ।

सर्वः कश्चित् मनुः साक्षी योऽमुष्मिन् भाति मण्डले ॥ १६ ॥

1) v. l. दृश्यते ह.

a) छां 5-19-1, 3.

ब्रह्म ह वा इदमग्र आसीदेकोऽनन्तः प्रागनन्तो दक्षिणतोऽनन्तः प्रतीच्योऽनन्तं उदीच्योऽनन्तं ऊर्ध्वं चावाङ् च सर्वतोऽनन्तः । न ह्यस्य प्राच्यादिदिशः कल्पन्ते । अथ तिर्यग्वाऽवाङ् बोध्वं वाऽनूह एष परमात्माऽपरिमितोऽजोऽतर्क्योऽचिन्त्यः । एष आकाशात्मा । एवैष कृत्स्नक्षय एको जागर्ति । इत्येतस्मादाकाशादेऽप खल्विदं चेतामात्रं बोधयति । अनेनैव चेदं ध्यायते । आस्मिन् च प्रत्यस्तं याति । अस्यैतद् भास्वरूपं यदशुष्मिन्नादित्ये तपति । अग्नौ चाधूमं यज्ज्योतिश्चित्रतरम् । उदरस्थोऽथ वा यः पचत्यन्नम् । इत्येव ह्याह । यश्चैषोऽग्नौ यश्चायं हृदये यश्चासा आदित्ये स एष एका इति । एकस्य हैकत्वमेति य एवं वेद ॥ १७ ॥

1) v. l. प्रतीच्यनन्तः. 2) v. l. उदीच्यनन्तः. —3) v. l. तिर्यग्वाह च. —4) Some add यः after अपरिमितः.

a) छां 3-14-2; कौ 2-14 —b) श्वे 6-3-4. —c) क 4-13. —d) छा 3-13-7. —e) मैत्रायणीसंधिः.

तथा तत्प्रयोगकल्पः । प्रार्णायामः प्रत्याहारो ध्यानं धारणा तर्कः समाधिः षडङ्ग इत्युच्यते योगः । अनेन—

यदा पश्यन् पश्यति रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म योनिम् ।

तदा विद्वान् पुण्यपापे विहाय परेऽर्ज्ये सर्वमेकीकरोति ॥

एव ह्याह—

यथा पर्वतमादीप्तं नाऽऽश्रयन्ति मृगद्विजाः ।

तद्वद् ब्रह्मविदो³ दोषा नाऽऽश्रयन्ति कदाचन ॥ १८ ॥

1) v. l. प्रदीप्तं पर्वतम्. —2) v. l. मृगा द्विजाः. —3) Read ब्रह्मविदम्.

a) Cp योसू 2-29 यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि. —b) मुं 3-1-3. —c) छां 8-13; मुं 1-1-12; 3-2-7.

अथान्यत्राप्युक्तम्—यदा वै बहिर्विद्वान् मनो नियम्येन्द्रियार्थाश्च प्राणो⁴ निवेशयित्वा निःसंकल्पस्ततस्तिष्ठेत् । अप्राणादिह यस्मात् संभूतः प्राणसंज्ञको जीवस्तस्मात् प्राणो वै तुर्याख्ये धारयेत् प्राणम् । इत्येव ह्याह—

अचित्तं चित्तमध्यस्थमाचिन्त्यं गुह्यमुत्तमम् ।

तत्र चित्तं निधायेत तच्च लिङ्गं निरंश्रयम् ॥ १९ ॥

a) वृ 1-5-23; छां 8-15; मुं 3-1-8; 3-2-7. —b) Contrast क 10-90-3 पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपाद् (Gender !) अस्यामृतं दिवि; वृ 5-14-3-4, 6-7; छां 3-12; 3-18; 4-5-8; मां 7; मांका 1-12; 2-33 f; मै 7-11. —c) सांका 41 न तिष्ठति निराभयं लिङ्गम्.

अथान्यत्राप्युक्तम् । अतः पराऽस्य धारणा तालुरसनाग्रनिपीडनाद्वाङ्मनः-
प्राणनिरोधनाद् ब्रह्म तर्केण पश्यति । यदाऽऽत्मनाऽऽत्मानमणोरणीयां सं द्योतमानं
मनःक्षयात् पश्यति तदाऽऽत्मनाऽऽत्मानं दृष्ट्वा निरात्मा भवति । निरात्मकत्वादसंख्योऽ
योनिश्चिन्त्यः । मोक्षलक्षणमित्येतत् परं रहस्यम् । इत्येवम् ह्याह—

चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् ।

प्रसन्नात्माऽऽत्मानि स्थित्वा सुखमव्ययमश्नुतां इति ॥ २० ॥

a) मैत्रायणीसंधिः.

अथान्यत्राप्युक्तम् — ऊर्ध्वगा नाडी सुपुम्नाख्या प्राणसंचारिणी ताल्वन्त-
र्विच्छिन्ना । तया प्राणोकारमनोयुक्तयोर्ध्वमुत्क्रमेत् ताल्वध्यग्रं परिवर्त्य चेन्द्रियाण्य-
संयोज्य । महिमां महिमानं निरीक्षेत् । ततो निरात्मकत्वमेति निरात्मकत्वान्न
सुखदुःखभाग् भवति । केवलत्वं लभता इत्येवम् ह्याह—

परः पूर्वं प्रतिष्ठाप्य निगृहीतानिलं ततः ।

सीत्वा पारमपारेण पश्चाद्युज्जीत मूर्धनि ॥ २१ ॥

1) v. l. सुपुम्नाख्याः. —2) v. l. संयोज्य.

a) छां 8-6-5-6. —b) तै 1-6. —c) क 6-16; प्र 3-6-7. —d) छां 7-24-1;
प्र 5-3.

अथान्यत्राप्युक्तम्—द्वे वाक् ब्रह्मणी अभिध्येये शब्दश्चाब्दश्च । अथ शब्देनैवाशब्द-
माविष्क्रियते अथ तत्रोमिति शब्दः । अनेनोर्ध्वमुत्क्रान्तोऽशब्दे निधनमेति । अथ हैपा
गतिः । एतदमृतम् । एतत् सायुज्यत्वं निर्वृतत्वं तथा चेति । अथ यथोर्णनाभिस्तन्तुनोर्ध्व-
मुत्क्रान्तोऽवकाशं लभतीत्येवं वाक् खल्वसा अभिध्यातोमित्यनेनोर्ध्वमुत्क्रान्तः स्वातन्त्र्यं
लभते । अन्यथा परे शब्दवादिनः श्रवणाङ्गुष्ठयोगेनान्तर्हृदयाकाशशब्दमार्कर्णयन्ति ।
सप्तविधेयं तस्योपमा । यथा नद्यः सिङ्घिणी काऽस्यचक्ररुभेरुविःकृन्धिका वृष्टिर्निर्वहते
वदतीति । तं पृथग्लक्षणमतीत्य परेऽशब्देऽव्यक्ते ब्रह्मण्यस्तं गताः । तत्र
तेऽपृथग्धर्मिणोऽपृथग्विवेक्या यथा संपन्ना मधुत्वं नानारसाः । इत्येवम् ह्याह—

द्वे^१ ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।

शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ २२ ॥

1) v. l. लभत इत्येवम्. —2) v. l. निवति.

a) तत्रो ३ मिति? Cp प्र 5-2,5. —b) Elsewhere in the Upaniṣads we have सायुष्यम्; छां 2-20-2; वृ 1-3-22. —c) Vedic word is ऊर्णवाभिः; e. g. शवा 14-5-1-23 and ऊर्णवाभि in तैत्ति 1-1-2-5 वाभि or वभि from the root वम् to weave. —d) छां 3-13-7; वृ 5-9. —e) छां 8-1-1. —f) शवा 11-5-3-12 एतास्मिन्नेव काले निवाते सर्वेऽग्नयोऽनुगच्छेयुः; श्वे 2-10 गुहानिवाताश्रयणे; गी 6-19 निवातस्थः. —g) छां 5-18-1. —h) छां 6-9-1-2. —i) ममा (CE) XII. 224-60; मांका 2-27.

अथान्यत्राप्युक्तम्—यः शब्दस्तदोमित्येतदक्षरम् । यदस्याग्रं तच्छान्तम्-
शब्दमभयमशोकमानन्दं तृप्तं स्थिरमचलममृतमच्युतं ध्रुवं विष्णुसंज्ञितम् । सर्वापरत्वाय
तदेतौ उपासीत । इत्येवम् ब्रह्म—

योऽसौ परापरो देवो^१ ओंकारो नाम नामतः ।

निःशब्दः शून्यभूतस्तु मूर्ध्नि स्थाने ततोऽभ्यसेत् ॥ २३ ॥

a) वृ 4-3-9 et passim; मुं 2-2-7; तै 2-4 et passim; मै 6-13,27; 7-3.
—b) मैत्रायणीसंधि even with प्रगृह्य. —c) मैत्रायणीसंधिः.

अथान्यत्राप्युक्तम्—धर्तुः शरीरम् । ओमित्येतच्छरः । शिखास्य मनः ।
तमोलक्ष्यं भित्त्वा तमोऽन्तर्माविष्टमागच्छति । अथाऽऽविष्टं भित्त्वा अलातचक्रमिव
स्फुरन्तमादित्यवर्णमूर्जस्वन्तं ब्रह्म तमसः पर्यमपश्यत् । यदमुष्मिन्नादित्येऽथ सोमेऽग्नौ
विद्युति विभाति । अथ खल्वेनं दृष्ट्वाऽमृतत्वं गच्छति । इत्येवम् ब्रह्म—

ध्यानमन्तः परे तच्चे लक्ष्येषु च निधीयते ।

अतोऽविशेषविज्ञानं विशेषमुपगच्छति ॥

मानसे च विलीने तु यत् सुखं चाऽऽत्मसाक्षिकम् ।

इद् ब्रह्म चामृतं शुक्रं सा गतिर्लोक एव सः ॥ २४ ॥

) v. l. तमसः परि अपश्यत्.

) मुं 2-2-3-4. —b) छां 1-1; तै 1-8; क 2-17; श्वे 1-4. —c) अतमः +
आवष्टम्; छां 8-4-1; क 5-15. —d) मांका 4-47-52. —e) तमसः पर्यम् from
तमसः परि in क 1-50-10; वासं 31-18 आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्; श्वे 3-8; गी 8-9.
—f) क 5-15; गी 15-12. —g) वासं 31-18 अति मत्यमेति. छां 3-11-3; 8-4-2;
श्वे 4-18.

अथान्यत्राप्युक्तम्—निद्रेवान्तर्हितेन्द्रियः शुद्धतमया धिया स्वप्न इव यः पश्यतीन्द्रियविलेऽविवशः प्रणवाख्यं प्रणेतारं भारूपं विगतनिद्रं विजरं विमृत्युं विशोकं च । सोऽपि प्रणवाख्यः प्रणेतारं भारूपो विगतनिद्रो विजरो विमृत्युर्विशोको भवति । इत्येव५ ह्याह—

एवं प्राणमथोक्तरं यस्मात् सर्वमनेकधा ।

युनाक्ति युज्जते वाऽपि तस्माद्योगं इति स्मृतः ॥

एकत्वं प्राणमनसोरिन्द्रियाणां तथैव च ।

सर्वभात्रपरित्यागो योग इत्यभिधीयते ॥ २५ ॥

a) मै 6-4. —b) मुं 3-2-9. —c) तै 2-4; क 2-12; 6-11, 18; श्वे 2-11; 6-13; मै 6-3, 18.

अथान्यत्राप्युक्तम्—यथा वाऽऽधुचारिणः शाकुनिकः सूत्रयन्त्रेणोद्धृत्योदरेऽग्नौ जुहोत्येवं वायु खल्विमान् प्राणानोमित्यनेनोद्धृत्यानामयेऽग्नौ जुहोति । अतस्तप्तोर्वाव सः । अथ यथा तप्तोर्विसर्पिस्तृणकाष्ठसंस्पर्शेनोज्ज्वलतीत्येवं वायु खल्वसावप्राणाख्यः प्राणसंस्पर्शेनोज्ज्वलति । अथ यदुज्ज्वलत्येतद्ब्रह्मणो रूपं च । एतद्विष्णोः परमं पदं च । एतद् रुद्रस्य रुद्रत्वम् । एतत् तदपरिमितं चाऽऽत्मानं विभज्य पूरयतीमाँल्लोकान् । इत्येव५ ह्याह—

वह्नेश्च यद्वत् खलु विस्फुलिङ्गाः सूर्यान्मयूखाश्च तथैव तस्य ।

प्राणादयो वै पुनरेव तस्मादभ्युच्चरन्तीह यथाक्रमेण ॥ २६ ॥

a) श्वे 3-10; गी 2-51. —b) ऋ 1-22-20-21; 1-154-5; 5-3-3; क 3-9. —c) छां 7-26-2. —d) बृ 2-1-20; मुं 2-1-1; मै 6-31.

अथान्यत्राप्युक्तम्—ब्रह्मणो वावैतत् तेजः परस्यामृतस्याशरीरस्य यच्छरीर-स्यौर्लभ्यमस्यैतद् घृतम् । अथाऽऽर्विः सन्नभसि निहितं वा । एतदैकाग्रयेणैवमन्त-हृदयाकाशं विनुदन्ति यत् तस्य ज्योतिरिव संपद्यतीत्यतस्तद्वायमाचिरेणैति । भूमावयस्विण्डं निहितं यथाऽचिरेणैति भूमित्वम् । मृद्वत्संस्थमयस्विण्डं यथाऽज्जपयस्कारादयो नाभिभवन्ति । प्रणश्यति चित्तं तथाऽऽश्रयेण सहैवम् । इत्येव५ ह्याह—

हृद्याकाशमयं कोशमानन्दं परमालयम् ।

स्वं योगश्च ततोऽस्माकं तेजश्चैवाग्निमूर्त्ययोः ॥ २७

a) छां 3-13-8. —b) मुं 2-2-1. —c) मुं 2-2-7-8. —d) मै 6-38. —e) छां 4-4-5; 8-11-3; संपपति is परस्मैपदी, see संपेदुः in छां 4-4-5. —f) वृ 2-2-1; तै 2-1.

अथान्यत्राप्युक्तम्—भूतेन्द्रियार्थानतिक्रम्य ततः प्रव्रज्याज्यं धृतिदण्डं धनुर्गृहीत्वाऽनभिमानमयेन चैवेपुणा तं ब्रह्मद्वारपारं निहत्याद्य५ संमोहमौली तृष्णेर्ष्या-कुण्डली तन्द्रीराघवेभ्यभिमानाध्यक्षः क्रोधज्यं प्रलोभदण्डं धनुर्गृहीत्वेच्छामयेन चैवेपुणेमानि खलु भूतानि हन्ति । त५ इत्योकारप्लवेनान्तर्हृदयाकाशस्य पारं तीर्त्वाऽऽविर्भूतेऽन्तराकाशे शनकैरवटैर्वावटकृद्धातुक्रामः संविशत्येवं ब्रह्मशालां विशेत् । ततश्चतुर्जालं ब्रह्मकीशं प्रणुदेद् गुर्वागमेनेति । अतः शुद्धः पूतः सून्यः शान्तोऽप्राणो निरात्माऽनन्तोऽक्षयः स्थिरः शाश्वतोऽजः स्वतन्त्रः स्वे० महिम्नि तिष्ठति । अतः स्वे महिम्नि तिष्ठमानं दृष्ट्वाऽऽवृत्तचैक्रमिव संसारचक्रमालोकयति । इत्येव५ द्वादह—

पहभिर्मासैस्तु युक्तस्य नित्यमुक्तस्य देहिनः ।

अनन्तः परमो गुह्यः सम्यग्योगः प्रवर्तते ॥

रजस्तमोभ्यां विद्धस्य सुसमिद्धस्य देहिनः ।

पुत्रदार्कुदुर्भवेषु संक्तस्य न कदाचन ॥ २८ ॥

1) v. l. आनन्दः.

a) मुं 2-2-3. —b) मैत्रायणीसंधिः—अवटे + इव (संधिवृद्धौ छांदसे—रामतीर्थ.)
—c) मै 3-3; 6-38. —d) वृ 2-2-1; तै 2-1-4; मै 6-26. —e) छां 7-24-1; मै 2-4; 6-31. —d) शत्रा 2-3-3-12 यथा रयोपस्ये तिष्ठन् उपरिष्टाद्रथचक्रे पन्थग्नमानं
उपावेशेत; वृ 4-4-16; कौ 1-4. —e) गी 13-9. —f) छां 8-15-1.

एवमुक्त्वाऽन्तर्हृदयः शाकायन्यस्तस्मै नमस्कृत्वाऽनया ब्रह्मविद्यया राजन् ब्रह्मणः पन्थानमारुढाः पुत्राः प्रजापतेरिति । संतोषं द्वन्द्वतितिक्षा५ शान्तत्वं योगाभ्यासादवाप्नोतीति । एतद् गुह्यतमं नापुत्राय नाशिष्याय नाशान्ताय कीर्तयेदिति । अनन्यभक्ताय सर्वगुणसंपन्नाय दद्यात् ॥ २९ ॥

a) Speaking thus (एवमुक्त्वा) to बृहद्रथ, concluding the conversation (begun at मै 1-2) and the course of instruction begun at मै 2-1. —b) ऐआ 3-2-6 न अनन्तेवासिने प्रब्रूयात् नासंवत्सरवासिने नामवक्त्रे; छां 3 11-5-6; वृ 6-3-12; श्वे 6-22; मुं 3-2-11.

ॐ शुचौ देशे शुचिः सत्त्वस्थः सदधीयानः सद्वादी सद्दयायी सदाजी
 स्यादिति । अतः सद्ब्रह्माणि सत्याभिलाषिणि निर्वृत्तोऽन्यस्तत्फलच्छिन्नपाशो
 निराशः परेष्व्वात्मवाद्विगतभयो निष्कामोऽक्षय्यमपरिमितं सुखमाक्रम्य तिष्ठति ।
 परमं वै शेषधेरिव परस्योद्धरणं यन्निष्कामत्वम् । स हि सर्वकाममयः पुरुषोऽध्यव-
 सायसंकल्पाभिमानलिङ्गो बद्धः । अतस्तद्विपरीतो मुक्तः । अत्रैका आहुः । गुणः
 प्रकृतिभेदवशादध्यवसायात्मबन्धमुपागतः । अध्यवसायस्य दोषक्षयाद्विमोक्षः ।
 “ मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति । कामैः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा
 धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भारित्येतत् सर्वं मन एव । ” गुणौघैरुल्लमानः कलुषीकृतश्चास्थिरश्चालो
 लुप्यमानः सस्पृहो व्यग्रश्चाभिमानित्वं प्रयतर्ता इति । अहं सो ममेदमित्येवं
 मन्यमानो निबध्नात्यात्मनाऽऽत्मानं जालिनेव खचरः । अतः पुरुषोऽध्यवसाय-
 संकल्पाभिमानलिङ्गो बद्धः । अतस्तद्विपरीतो मुक्तः । तस्मान्निरध्यवसायो
 निःसंकल्पो निरभिमानस्तिष्ठेत् । एतन्मोक्षलक्षणम् । एषोऽत्र ब्रह्मपदवी । एषोऽत्र
 द्वारविवरः । अनेनास्य तमसः पारं गमिष्यति । अत्र हि सर्वे कामाः समाहिता इति ।
 अत्रोदाहरन्ति—

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।

बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमां गतिम् ॥

एतदुक्त्वाऽन्तर्हृदयः शाफायन्यस्तस्मै नमस्कृत्वा यथावदुपचारी कृतकृत्यो
 मरुदुत्तरायणं गतः । न ह्यत्रोद्वर्तना गतिः । एषोऽत्र ब्रह्मपथः सौरं द्वारं भित्त्वोर्ध्वेन
 विनिर्गता इति । अत्रोदाहरन्ति—

अर्नन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद्यः स्थितो हृदि ।

सितासिताः कटुनीलाः कपिला मृदुलोहिताः ॥

ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम् ।

ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन यान्ति परां गतिम् ॥

यदस्पान्यद्रश्मिशतमूर्ध्वमेव व्यवस्थितम् ।

तेन देवानिकायानां स्वधामानि प्रपद्यते ॥

ये नैकरूपाश्चाधस्ताद्रश्मयोऽस्य मृदुप्रभाः ।

इह कर्मोपभोगाय तैः सः सरति सोऽवशः ॥

तस्मात् सर्गस्वर्गापवर्गहेतुर्भगवानसावादित्य इति ॥ ३० ॥

१) v. l. सत्याभिलाषिणि; we propose सद्भिलाषिणि. — २) मैत्रायणीसंधिः.

a) छां ८.१५; श्वे २.१०; गी ६.११. — b) मै ६.९; गी १८.६५ (मयाजी).
— c) सांका २३ अघ्यवसायो बुद्धिः. — d) वृ १.५.३. — e) मै ३.२. — f) वृ ४.४.२३.
— g) छां ७.२६.२. — h) छां ८.१.५. — i) क ६.१० (with विचेष्टति for विचेष्टे).
— j) गी ८.२१. — k) मै ३.२. — l) प्र १.९-१० — m) छां ५.१०.१-२. — n)
वृ ४.४.९; छां ८.६.१६; क ६.६. — o) वृ ६.२.१६.

किमात्मकानि वा एतानीन्द्रियाणि प्रचरन्ति । उद्गन्ता चैतेपामिह को नियन्ता
वेत्याह । प्रत्याहाऽऽत्मात्मकानीति । आत्मा ह्येषामुद्गन्ता नियन्ता वा । अप्सरसो
भानवीयाश्च मरीचयो नाम । अथ पञ्चभी रश्मिर्भिविषयानर्त्ति । कतम आत्मेति ।
योऽयं शुद्धः पूतः शून्यः शान्तादिलक्षणोक्तः स्वैकैर्लिङ्गैरुपगृह्यः । तस्यैतलिङ्गमलिङ्ग-
स्याग्नेर्यदौर्ण्यमाविष्टं चापां यः शिवतमो रस इत्येके । अथ वाक्श्रोत्रं चक्षुर्मनः प्राण
इत्येके । अथ बुद्धिर्धृतिः स्मृतिः प्रज्ञानमित्येके । अथ ता एतस्यैवं यथैवेह
बीजस्याङ्गुना अथ धूमार्चिर्विस्फुलिङ्ग इवाग्नेयेति । अत्रोदाहरन्ति—

वह्नेश्च यद्वत् खलु विस्फुलिङ्गः सूर्यान्मयूखाश्च तथैव तस्य ।

प्राणादयो वै पुनरेव तस्मादभ्युद्यन्तीह यथाक्रमेण ॥ ३१ ॥

१) Some Mss add इति after अत्ति.

a) के १.१. — b) ऐ १.१.२-३. — c) अ १९.९.५ इमानि या पञ्चेन्द्रियाणि मनः-
पमानि; गी १५.९. — d) मै २.४; ६.२८. — e) मै ६.२७. — f) के १.२; वृ ४.४.१८.
— g) ऐ ३.२. — h) मैत्रायणीसंधिः. — i) वृ २.१.२०; मुं २.१.१; मै ६.२६.

तस्माद्वा एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे वेदाः सर्वे देवाः सर्वाणि च
भूतान्युचरन्ति । तस्योपनिषत्—सत्यस्य सत्यमिति । अथ यथाऽऽर्द्धधाग्नेरभ्याहितस्य
पृथग्धूमा निश्चरन्त्येवं वा एतस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः
सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि
व्याख्यानान्यस्यैवैतानि विश्वा भूतानि ॥ ३२ ॥

१) v. l. सर्वाणि निःश्वसितानि (cp वृ २.४.१०).

a) वृ २.१.२०. — b) क २.१.५.१ प्र या न्वस्य महतो महानि सत्या सत्यस्य करणानि
वोचम्; वृ २.१.२०; छां ६.१. — c) छां ७.१.

पञ्चैष्टको वा एपोऽग्निर्यत् संवत्सरः । तस्येमा इष्टका यो वसन्तो ग्रीष्मो वर्षाः
 शरद्धेमन्तः । स शिरःपक्षसीपृष्ठपुच्छवानेपोऽग्निः पुरुषविधः^१ । सेयं पृथिवी प्रजापतेः
 प्रथमा चितिः । करैर्यजमानमन्तरिक्षमुत्क्षिप्त्वा वायवे प्रायच्छत् । प्राणो वै वायुः ।
 प्राणोऽग्निः । तस्येमा इष्टका यः प्राणोऽपानो व्यानः समान उदानः । स
 शिरःपक्षसीपृष्ठपुच्छवानेपोऽग्निः पुरुषविधः । तदिदमन्तरिक्षं प्रजापतेर्द्वितीया चितिः ।
 करैर्यजमानं दिवमुत्क्षिप्त्वेन्द्राय प्रायच्छत् । असौ वा आदित्य इन्द्रः । सैपोऽग्निः ।
 तस्येमा इष्टका यदग्न्यजुःसामाथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणम् । स शिरःपक्षसीपृष्ठ-
 पुच्छवानेपोऽग्निः पुरुषविधः । सैपा द्यौः प्रजापतेस्तृतीया चितिः । करैर्यजमान-
 स्याऽऽत्मविदेज्वदानं करोति । अथाऽऽत्मविदुत्क्षिप्य ब्रह्मणे प्रायच्छत् । तत्राऽऽनन्दी
 मोदी भवति ॥ ३३ ॥

1) Some drop यत् — 2) v. l. पुरुषविदः (going with प्रजापतेः in the next sentence?) — 3) Double संधि

a) प्र 5 in general. — b) अ 6-55-2 ग्रीष्मो हेमन्तः शिशिरो वसन्तः शरद्धर्षाः स्विते
 नो दधातः 15-3-4 तस्या ग्रीष्मश्च वसन्तश्च द्वौ पादावास्ताम् । शरच्च वर्षाश्च द्वौ. — c) Irregular
 use of dual in a compound. — d) मै 22-5; वृ 1-4-1. — e) वृ 1-5-3;
 3-9-16; छां 3-13-1-5; 5-19-23; तै 1-7; प्र 3-5; 4-4; मै 2-6; 6-9.

पृथिवी गार्हपत्यः । अन्तरिक्षं दक्षिणाग्निः । द्यौराहवनीयः । तत एव पञ्चमान-
 पावकशुचय आविर्भूतमेतेनास्य यज्ञम् । यतः पञ्चमानपावकशुचिसंघातो हि जाठरः ।
 तस्मादग्निर्यष्टव्यश्चेतव्यः स्तोतव्योऽभिध्यातव्यः । यजमानो हविर्गृहीत्वा देवताभिध्यान-
 मिच्छति ।

हिरण्यवर्णः शकुनो हृद्यादित्ये प्रतिष्ठितः ।

मद्गुह्यं सस्तेजोवृषः सोऽस्मिन्नग्रौ यजामहे ॥

इति चापि मन्त्रार्थं विचिनोति । तर्त्तुं सवितुर्वरेण्यं भर्गोऽस्याभिध्येयम् । यो
 बुद्धयन्तस्यो ध्यायीह मनःशान्तिपदमनुसरत्यात्मन्येव धत्ते । अत्रेमे श्लोका भवन्ति—

यथा निरिन्धनो बद्धिः स्वयोनोबुपशाम्यति ।

तथा वृत्तिक्षयाच्चित्तं स्वयोनोबुपशाम्यति ॥

स्वयोनोबुपशान्तस्य मनसः सत्यकर्मितः ।

इन्द्रियार्थविमूढस्यानृताः कर्मवशानुगाः ॥

नमोऽग्नये पृथिविषिते लोकस्पृते लोकरुमस्मै यजमानाय देहि । नमो वायवेऽन्तरिक्षाक्षिते लोकस्पृते लोकरुमस्मै यजमानाय देहि । नम आदित्याय दिविषिते लोकस्पृते लोकरुमस्मै यजमानाय देहि । नमो ब्रह्मणे सर्वक्षिते सर्वस्पृते सर्वरुमस्मै यजमानाय देहि ।

हिरण्यमेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

तत् त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय विष्णवे ॥

योऽसा आदित्ये पुरुषः सोऽसा अहमिति । एष ह वै सत्यधर्मो यदादित्य-
स्याऽऽदित्यत्वम् । तच्छुक्लं पुरुषमलिङ्गं नभसोऽन्तर्गतस्य तेजसोऽशमात्रम् ।
एतद्यदादित्यस्य मध्यं इवेत्यक्षिण्यग्नौ च । एतद् ब्रह्म । एतदमृतम् । एतद्भर्गः ।
एतत् सत्यधर्मो नभसोऽन्तर्गतस्य तेजसोऽशमात्रमेतद्यदादित्यस्य मध्येऽमृतम् । यस्य
हि सोमः प्राणा वाऽप्ययङ्कुन्ताः । एतद् ब्रह्म । एतदमृतम् । एतद्भर्गः । एतत् सत्यधर्मो
नभसोऽन्तर्गतस्य तेजसोऽशमात्रमेतद्यदादित्यस्य मध्ये यजुर्दाप्यति ।

ओमापो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् ।

अष्टपादश्च शुचिश्च हस्तिं त्रिसूत्रमशुमव्ययम् ।

द्विधर्मोऽन्धं तेजसेन्यं सर्वं पश्यन् पश्यति ॥

नभसोऽन्तर्गतस्य तेजसोऽशमात्रमेतद्यदादित्यस्य मध्ये उदित्वा मधूत्वे
भवतः । एतत् सावत् सत्यधर्मः । एतद्यजुः । एतत् तपः । एतदग्निः । एतद्वायुः । एतत् प्राणः ।
एतदापः । एतच्चन्द्रमाः । एतच्छुक्रम् । एतदमृतम् । एतद् ब्रह्माविपर्यम् ।
एतद्भार्गुर्भर्गः । तस्मिन्नेव यजमानाः सैन्धवं इव विलीयन्ते । एषा वै ब्रह्मैकता ।
अत्र हि सर्वे कामाः समाहिता इति । अत्रोदाहरन्ति—

अशुभारय इवार्थुवातेरितः सस्फुरत्यसावन्तर्गः सुराणाम् ।

यो ह वैवित् स सवित् स द्वैतवित् सैरुधाभेतः स्यात् तदात्मकश्च ॥

ये विन्द्व इवाभ्युच्चरन्त्यजसं विशुदिवाभ्राधिपः परमे व्योमन् ।

तेऽर्चिपो वै यज्ञस आश्रयवशाज्जटाभिरूपा इव कृष्णवर्त्मनः ॥ ३५ ॥

1) v. l. लोकस्पृते which is obviously wrong. —2) § 15 reads दृष्टे for विष्णवे here; cp बु 5-15-1. —3) v. l. निवर्त्तानम् for द्विधर्मोऽन्धम्. —4) v. l. ब्रह्म-
नियः. —5) v. l. ब्रह्मैकता; cp सायण्यत्वं (double abstraction as in मे 6-22).
—6) v. l. अणुतेरिताः. —7) v. l. अन्तर्गतः.

- चित्तमेव हि सत्सारस्तत् प्रयत्नेन शोधयेत् ।
 यच्चित्तस्तन्मयी भवति गुह्यमेतत् सनातनम् ॥
 चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् ।
 प्रसन्नात्माऽऽत्मानि स्थित्वा सुखमव्ययमश्नुते ॥
 समासक्तं यथा चित्तं जन्तोर्विषयगोचरे ।
 यद्येवं ब्रह्मणि स्यात् को न मुच्येत बन्धनात् ॥
 मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च ।
 अशुद्धं कामसंपर्काच्छुद्धं कामविवर्जितम् ॥
 लयविक्षेपरहितं मनः कृत्वा सुनिश्चलम् ।
 यदा यात्यमनीभावं तदा तत् परमं पदम् ॥
 तावन्मनो निरोद्धव्यं हृदि यावत् क्षयं गतम् ।
 एतज्ज्ञानं च मोक्षं च शेषान्ये ग्रन्थविस्तराः ॥
 समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो निवेशितस्याऽऽत्मानि यत् सुखं भवेत् ।
 न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदन्तःकरणेन शृण्वते ॥
 अपामापोऽग्निरग्नौ वा व्योम्नि व्योम न लक्षयेत् ।
 एवमन्तर्गतं यस्य मनः स परिमुच्यते ॥
 मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
 बन्धाय विषयासङ्गि मोक्षे^{१०} निर्विषयं स्मृतम् ॥ इति ॥
 अतोऽनग्निहोत्र्यनाग्निचिदज्ञानभिध्यायिनां ब्रह्मणः पदव्योमानुस्मरणं विरुद्धम् ।
 तस्मादग्निर्यष्टव्यश्चेतव्यः स्तोतव्योऽभिध्यातव्यः ॥ ३४ ॥

1) v. l. पवमानः पावकः शुचिर्यः. —2) v. l. सत्यकामिनः. —3) v. l. गतक्षयम्. —4) A case of double संधि—शेषाः + अन्ये. —5) v. l. ग्रन्थविस्तराः. —6) v. l. निर्धूत. —7) v. l. ^{१०}करणेति = करणे + इति—a case of double संधि ! —8) v. l. लक्ष्यते. —9) v. l. विषयासक्तम्. —10) v. l. मुक्त्यै.

a) छां 5.24; मै 6.9. —b) यज्ञम् neu. —c) Irregular construction : सः for तम्. —d) ऋ 3.62.10. —e) अंगुत्तरनिकाय 2.18. —f) छां 3.14.1; गी 8.6; धम्मपद 1.1 मनोपुब्बंगमा धम्मा मनोत्तेट्ठा मनोमया. —g) गौका 3.31-32. —h) बु 4.4.12-13, 15-17; छां 7.26.2; तै 2.9; के 2.2-3; क 5.12; 6.12-15; ई 6, 7; श्वे 4.18; मुं 2.2-8; 3.2.2, 8; मांका 1.16.

नमोऽग्नये पृथिविक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि । नमो
वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि । नम आदित्याय दिविक्षिते
लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि । नमो ब्रह्मणे सर्वक्षिते सर्वस्पृते सर्वमस्मै
यजमानाय देहि ।

हिरण्यमेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

तत् त्वं पूषन्नपाटुण सत्यधर्माय विष्णवे ॥

योऽसा आदित्ये पुरुषः सोऽसा अहमिति । एष ह वै सत्यधर्मो यदादित्य-
स्याऽऽदित्यत्वम् । तच्छ्रुत्वं पुरुषमलिङ्गं नभसोऽन्तर्गतस्य तेजसोऽशमात्रम् ।
एतद्यदादित्यस्य मर्ध्य इवेत्यक्षिण्यग्रौ च । एतद् ब्रह्म । एतदमृतम् । एतद्भर्गः ।
एतत् सत्यधर्मो नभसोऽन्तर्गतस्य तेजसोऽशमात्रमेतद्यदादित्यस्य मध्येऽमृतम् । यस्य
हि सोमः प्राणा वाऽप्ययङ्कुराः । एतद् ब्रह्म । एतदमृतम् । एतद्भर्गः । एतत् सत्यधर्मो
नभसोऽन्तर्गतस्य तेजसोऽशमात्रमेतद्यदादित्यस्य मध्ये यजुर्दोष्यति ।

ओमापोऽव्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् ।

अष्टपादं शुचिं हंसं त्रिसूत्रमणुमव्ययम् ।

द्विधर्मोऽन्धं तेजसेन्धं सर्वं पश्यन् पश्यति ॥

नभसोऽन्तर्गतस्य तेजसोऽशमात्रमेतद्यदादित्यस्य मध्ये उदित्वा मयैखे
भवतः । एतत् सावत् सत्यधर्मः । एतद्यजुः । एतत् तपः । एतदग्निः । एतद्वायुः । एतत् प्राणः ।
एतदापः । एतच्चन्द्रमाः । एतच्छुक्रम् । एतदमृतम् । एतद् ब्रह्मविपर्यम् ।
एतद्भानुरर्णवः । तस्मिन्नेव यजमानाः सैन्धव इव विलीयन्ते । एषा वै ब्रह्मैकता ।
अत्र हि सर्वे कामाः समाहिता इति । अत्रोदाहरन्ति—

अशुधोरय इवार्णुवातेरितः सः स्फुरत्यसावन्तर्गः सुराणाम् ।

यो ह वैवित् स सवित् स द्वैवित् सैरुधामेतः स्यात् तदात्मकश्च ॥

ये विन्दव इवाभ्युच्चरन्त्यजसं विद्युदियाभ्रार्चिषः परमे व्योमन् ।

तेऽर्चिषो वै यशस आश्रयवशाज्जटाभिरूपा इव कृष्णवर्त्मनः ॥ ३५ ॥

1) v. l. लोकस्पृते which is obviously wrong. —2) ई 15 reads दृष्टये for
विष्णवे here; cp वृ 5-15-1. —3) v. l. त्रिसूत्रात्म for द्विधर्मोऽन्धम्. —4) v. l. ब्रह्म-
विषयः. —5) v. l. ब्रह्मैक्यता; cp सामुन्यत्व (double abstraction as in मै 6 22).
—6) v. l. अणुतेरिताः. —7) v. l. अन्तर्गतः.

a) तैसं 7.5.24.1. —b) ई 15; वृ 5.15.1. —c) ई 15 (and वृ 5.15.1 reads दृष्टे for विष्णवे here. —d) ई 16. —e) क 10.34.8 देव इव सविता सत्यधम 10.121.9 यो वा दिवं सत्यधर्मा जगान्. —f) श्वे 5.10. —g) छां 3.1.11 —h) Irregular संधिः or प्रमादपाठः? —i) तै 2.3. —j) तैआ 10.15. 10.28.1. —k) क 4.40.5 हंसः शुविषद्; क 5.2. —l) Irregular for द्विधर्मान्मा —m) Irregular for तेजसेद्धम्; cp तैवा 8.12.9.7 येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः. —n) Wh no संधि! It cannot go with मयूखे (*neu. dual*), which would make it प्रगृह —o) उदित्वा (archaic) for उदित्य. —p) मयूख (originally a wooden peg; cp क 7.99.3 दार्ष्यं पृथिवीमभितो मयूखैः or ऐवा 5.15 मयूखं वान्ततो धारणाय निहन्यात् means here a ray, which is perhaps the oldest reference in Vedic literature however cp निषण्डु (1.5.12) where मयूख is listed as रश्मिनाम्; मै 6.26, 3. —q) सवित् as opposed to द्वैतवित्, स means 'one' as in सकृत्. —r) क 3.22. त्वेष स भानुरर्णवो वृक्षशः; वासं 12.48; तैसं 4.2.4.3; मैसं 2.7.11; कासं 16.1. शवा 7.1.1.23. —s) वृ 2.4.12; छां 6.13.1-2. —t) छां 8.1.5; मै 6.30, 3. —u) पा 3.13.18, धारयतीति धारयः (काशिका).

द्वे वाव खल्वेते ब्रह्मज्योतिषो रूपके । शान्तमेकं समृद्धं चैकम् । अ यच्छान्तं तस्याऽऽधारं खम् । अथ यत् समृद्धमिदं तस्यान्नम् । तस्मान्मन्त्रौषधाज्य मिषपुरोडाशस्थालीपाकादिभिर्यष्टव्यमन्त्रर्वेद्याम् । आस्यवाशिष्टैरन्नपानैश्चाऽऽस्यमाह वनीयमिति मत्वा । तेजसः समृद्धयै पुण्यलोकविजित्यर्थाय । अमृतत्वाय च अत्रोदाहरन्ति । अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः । यमराज्यमाग्निष्टोमेनाभिजयति' सोमराज्यमुक्थेन' । सूर्यराज्यं पोडाशिना । स्वाराज्यमातिरात्रेण । प्राजापत्यमांसहं संवत्सरान्तक्रतुनेति ।

वर्त्याधारस्नेहयोगाद्यथा दीपस्य सन्स्थितिः ।

अन्तर्याण्डोषयोगादिमौ स्थितावात्मशुची तथा ॥ ३६ ॥

1) v. l. औषधान्यामिव. —2) v. l. आस्ये for आग्नि. —3) v. l. अभियजति —4) v. l. उक्थेन.

a) Cp पा 6.2.131 वर्गादयश्च for अन्तर्य.

तस्मादोमित्यनेनैतदुपासीतापरिमितं तेजः । तत् त्रेधाऽभिहितमग्नावादित्ये प्राणे अथैषा नाड्यन्नवहुमित्येपांऽग्नौ हुतमादित्यं गमयति । अथादित्ये यो रसोऽस्तवत् ; उद्धीधं वर्षति । तेनेमे प्राणाः । प्राणेभ्यः प्रजा इति । अत्रोदाहरन्ति । यद्धविरस हूयते तदादित्यं गमयति । तत् सूर्यो रश्मिभिर्वर्षति । तेनान्नं भवति । अन्नाद् भूत नामुत्पत्तिरिति । एवञ्छाह—

अग्नौ मास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते दृष्टिदृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ ३७ ॥

a) बहु used in *mas.* in the sense of 'abundance' is rather obscure.
—b) इत्येषा seems to be redundant. —c) मनु ३.७६.

अग्निहोत्रं जुह्वानो लोभजालं भिनत्ति । अतः संमोहं छित्त्वा न क्रोधान् स्तुन्वानः
काममभिध्यायमानस्ततश्चतुर्जालं ब्रह्मकोशं भिन्ददतः परमाकाशमत्र हि सौरसौम्या-
ग्रेयसात्त्विकानि मण्डलानि भित्त्वा ततः शुद्धः सत्त्वान्तरस्थमचलममृतमच्युतं ध्रुवं
विष्णुसंज्ञितं सर्वोपरं धाम सत्यकामसर्वज्ञत्वसंयुक्तं स्वतन्त्रं चैतन्यं स्वे महिम्नि
तिष्ठमानं पश्यति । अत्रोदाहरन्ति—

रविमध्ये स्थितः सोमः सोममध्ये हुताशनः ।

तेजोमध्ये स्थितं सत्त्वं सत्त्वमध्ये स्थितोऽच्युतः ॥

शरीरपादेशाङ्गुष्ठमात्रमणोरप्यणुं ध्यात्वास्तः परमतां गच्छति । अत्र हि सर्वे
कामाः समाहिता इति । अत्रोदाहरन्ति—

अङ्गुष्ठपादेशशरीरमात्रं प्रदीपप्रतापवद् द्विस्त्रिधा हि ।

तद् ब्रह्माभिष्टूयमानं महो देवो भुवनान्याविवेश ॥

ॐ नमो ब्रह्मणे नमः ॥ ३८ ॥

a) मै ३.३; ६.२८; तै २.१-४. —b) मै ६.२७. —c) मै ६.२३. —d) छां
७.२४.१. —e) छां ८.१.५; मै ६.३०, ३५.

॥ इति पष्ठः प्रपाठकः ॥

अग्निर्गार्थित्रं त्रिवृद्धयन्तरं वसन्तः प्राणो नक्षत्राणि वसंवः पुरस्तादुद्यन्ति ।
तपन्ति वर्षन्ति स्तुवन्ति पुनर्विशन्त्यन्तर्विचरेणोसन्ति । अचिन्त्योऽमूर्तो गभीरो
गुप्तोऽनवद्यो घनो गहनो निर्गुणः शुद्धो भास्वरो गुणभृगभयोऽनिर्दृष्टिर्योगीश्वरः
सर्वज्ञोऽनयोऽप्रमेयोऽनाद्यन्तः श्रीमानजो धीमाननिर्देश्यः सर्वसृक् सर्वस्याऽऽत्मा
सर्वभृक् सर्वस्पेशानः सर्वस्याऽन्तरान्तरः ॥ १ ॥

Compare in general मै 7-1-5 with अ 11-4-13; तैआ 3-14; ऐआ 2-1; क 5-3; मुं 2-1-7 for प्राण and अपान; with वृ 3-1-10; 5-14-3; छां 1-3-3; तै 1-5; 2-2 for प्राण, अपान, ध्यान and उदान; and with वृ 1-5-3; 3-1-26; 3-13-1-5; 5-19-23; तै 1-7; प्र 3-5; and मै 2-6; 6-4; 6-9 and 6-33 for all the five Prāṇas.

a) क 10-130-4 अग्रेर्गायत्री अभवत् सयुग्मा. —b) क 1-164-25 जगता सिन्धुं दिवि अस्तभायत्, रयन्तरे सूर्यं पर्यपश्यत् । गायत्रस्य समिधास्तिष्ठ आहुः ...; 10-181-1 रयन्तरमा जभारा वसिष्ठः; छां 1-12-1-2; कौ 1-5. —c) वृ 3-9-3; छां 3-16-1. —d) मै 7-11.

इन्द्रस्त्रिष्टुप् पञ्चदशो बृहद् ग्रीष्मो व्यानः सोमो रुद्रा दक्षिणत उद्यन्ति । तपन्ति वर्षन्ति स्तुवन्ति पुनर्विशन्त्यन्तर्विवरेणेक्षन्ति । अनाद्यन्तोऽपरिमितोऽपरिच्छिन्नोऽपर-
प्रयोज्यः स्वतन्त्रोऽलिङ्गोऽमूर्तोऽनन्तशक्तिर्धाता भास्करः ॥ २ ॥

a) गौ 10-35.

मरुतो जगती सप्तदशो वैरूपं वर्षा अपानः शुक्र आदित्याः पश्चादुद्यन्ति । तपन्ति वर्षन्ति स्तुवन्ति पुनर्विशन्त्यन्तर्विवरेणेक्षन्ति । तच्छान्तमशब्दमभयमशोकमानन्दं
तुप्तं स्थिरमचलममृतमच्युतं ध्रुवं विष्णुसंज्ञितं सर्वापरं धाम ॥ ३ ॥

1) Some Mss add इति after धाम to denote the end of the section.

a) क 2-27-1 इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूः सनाद्राज्यो जुह्वा जुहोमि. —b) क 8-9; मै 6-23, 26.

विश्वे देवा अनुष्टुबेकाविंशौ वैराजः शरत् समानो वरुणः सांध्यौ उत्तरत उद्यन्ति । तपन्ति वर्षन्ति स्तुवन्ति पुनर्विशन्त्यन्तर्विवरेणेक्षन्ति । अतः शुद्धः पूतः
शून्यः शान्तोऽप्राणो निरात्माऽनन्तः ॥ ४ ॥

1) v. l. अन्तःशुद्धः; see मै 6-28

a) छां 2-24-1, 14, 16; cp श्वे 2-5, the same as क 10-13-1. —b) अ 8-9-20; वासं 10-13; 14-24; नि 7-11. —c) क 1-164-50; 10-90-7, 16; शब्दा 3-7-1-25; 10-2-2-3; 13-4-2-16; नि 12-35; मनु 1-22.

मित्रावरुणौ पङ्क्तिस्त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ शाक्वररैवते हेमन्ताशिशिरा उदानोऽ-
ङ्गिरसश्चन्द्रमा ऊर्ध्वा उद्यन्ति । तपन्ति वर्षन्ति स्तुवन्ति पुनर्विशन्त्यन्तर्विवरेणेक्षन्ति ।
प्रणवाख्यं प्रणेतारं भारुपं विगतनिद्रं विजरं विमृत्युं विशोक्तम् ॥ ५ ॥

a) Sporadic परसैपदी form; cp क 4-1 (ऐक्षत्) —b) मै 6-4; 6-25.

शान्तिराहुकेतूरगरक्षोयक्षनरविहगक्षरभेमादयोऽधस्तादुच्यन्ति । तपन्ति वर्षन्ति
स्तुवन्ति पुनर्विशन्त्यन्तर्विकरेणेक्षन्ति । यः प्राज्ञो विधरणः सर्वान्तिरोऽक्षरः शुद्धः पृतो
भान्तः क्षान्तः शान्तः ॥ ६ ॥

a) For शनैश्चर cp क ४.४५.११ शनैश्चिन्तः; ४.९१.३ शनैरिव शनकैरिव; तांवा
७.९.११ यथाकुली पुत्रान् सन्दृश्यासांभिन्दन्ती हरति यथा वातोऽणु शनैर्वाति; मै ६.२८.

एष हि खल्वात्माऽन्तर्हृदयेऽणीर्यानिद्धोऽग्निरिव विश्वरूपः । अस्यैवान्नामिदं
सर्वम् । अस्मिन्नोता इमाः प्रजाः । एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्सुर्वशीकोऽ-
विचिकित्सोऽविर्पाशः सत्यसंकल्पः सत्यकामः । एष परमेश्वरः । एष भूताधिपतिः ।
एष भूतपालः । एष सेतुर्विधरणः । एष हि खल्वात्मे शान्तः शम्भुर्भवो रुद्रः प्रजापति-
विश्वसृष्टिर्गर्भः सत्यं प्राणो ह्रस्वः शास्ताच्युतो विष्णुर्नारायणः । यथैषोऽग्नौ
यथायं हृदये यथासा आदित्ये स एष एकः । तस्मै ते विश्वरूपाय सत्ये नमसि
हिताय नमः ॥ ७ ॥

a) छां ३.१४.३. —b) बृ ३.६; ३.८.३-४. —c) छां ८.७.१. —d)
Mislection for अविजिघत्सः. —e) Mislection for अपिपासः. —f) छां ८.१.५.
—g) बृ ३.८.९; ४.४.२२; छां ८.४.१. —h) मै ६.८. —i) मै ६.१७.

अयेदानीं ज्ञानोपसर्गाः—राजन् मोहजालस्यैव वै योनिर्यदस्वर्ग्यैः सह स्वर्ग्यस्य ।
एष धाँट्ये पुरस्तादुक्तेऽप्यधःस्तम्बेनाऽऽश्लिष्यन्ति । अथ ये चान्ये ह नित्यप्रमुदिता
नित्यप्रसविता नित्ययाचनका नित्यं शिल्पोपजीविनः । अथ ये चान्ये ह पुरयाचका
अयाज्ययाजकाः शूद्रशिष्याः शूद्राश्च शास्त्रविद्वांसः । अथ ये चान्ये ह चाटजट-
नटमटप्रजितरङ्गावतारिणो राजकर्मणि पतितादयः । अथ ये चान्ये ह यक्षराक्षस-
भूतगणपिशाचोरगग्रहादीनामर्थं पुरस्कृत्य शमयाम इत्येवं द्रुवाणाः । अथ ये चान्ये
ह वृथा कपायकुण्डलिनः कापालिनः । अथ ये चान्ये ह वृथातर्कट्टणान्तकुहकेन्द्र-
जालैर्वैदिकेषु परिस्थातुमिच्छन्ति तैः सह न संवसेत् । प्रकाशभूता वै ते तस्करा
अस्वर्ग्याः । इत्येवं ह्यह—

नैरात्म्यवादकुहकैर्मिध्यादृष्टान्तहेतुभिः ।

भ्राम्यल्लोको न जानाति वेद विद्यान्तरं तु यत् ॥ ८ ॥

१) v. l. वाट्यैः. —२) v. l. पुतोपाचकाः. —३) v. l. भ्राम्यल्लोकः. —४).
v. l. वेदविद्यान्तरम्.

a) नि २.१ अयान्यादिविषयो भवति—ज्योतिः, घनः, विन्दुः, वाट्य इति.

बृहस्पतिर्वै शुक्रो भूत्वेन्द्रस्याभयायासुरेभ्यः क्षयायेमाप्रविद्यामसृजत् । तथा शिवमशिवमित्युद्दिशन्ति । आशिव २ शिवमिति वेदादिशास्त्रहिंसकधर्माभिधान-
मास्त्विति वदन्ति । अतो नैनामाभिधीयेत । अन्यथैषा वन्द्येवैषा रतिमात्रं फलमस्या
वृत्तच्युतस्येव नाऽऽरम्भणीया । इत्येव २ द्वाह—

दूरमेते विपरीते विपूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।

विद्याभीप्सितं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवो लोलुपन्ते ॥

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥

अविद्यायामन्तरे वेष्टयमानाः स्वयंधीराः पण्डितमन्यमानाः ।

दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥ ९ ॥

1) v. 1. वेदादिशास्त्रम्.

a) For बृहस्पतिसर्व see तैत्ति 2.7.1.2 and द्वावा 5.2.1.19. —b) छा 8.7 ff.
—c) धर्माभिधान in तत्त्वार्थसिद्धिप्रसङ्ग (of the Jēns) 9.28 आर्तगौद्रधर्मशुक्लानि. —d)
Cp क 2.1-2 प्रेयः versus श्रेयः —e) क 2.4. —f) ई 11. —g) क 2.5; ई
1.2.8 with वर्तमानाः for वेष्टयमानाः here.

देवांसुरा इ वै य आत्मरूपा ब्रह्मणोऽन्तिकं प्रयातास्तस्मै नमस्कृत्योद्युः ।
भगवन् वयमात्मकामाः । स त्वं नो ब्रूहि । इत्यतश्चिरं ध्यात्वाऽमन्यत । अन्यतोत्मानो
वै तेऽसुराः । अतोऽन्यतमेतेषामुक्तम् । तदिमे मूढा उपजीवन्त्याभिष्वङ्गिणस्तर्था-
भिवातिनोऽनृताभिश्च २सिनः । सत्यमिवानृतं पश्यन्ति इन्द्रजालवदिति । अतो
यद्वेदेष्वभिहितं तत् सत्यम् । यद्वेदेषूक्तं तद्विद्वां २स उपजीवन्ति । तस्माद्ब्राह्मणो
नावैदिकमधीयीत । अयमर्थः स्यादिति ॥ १० ॥

1) v. 1. अयतात्मानः.

a) छा 8.7.2. —b) क 1.17; ई 2; श्वे 2.6-7; मै 1.1; 4.3.

एतद्वाव तत् स्वरूपं नभसः खेज्जन्तर्भूतस्य यत् परं तेजः । तत् त्रेधाऽभिहितमग्रा
आदित्ये प्राणे । एतद्वाव तत् स्वरूपं नभसः खेज्जन्तर्भूतस्य यदोमित्येतदक्षरम् । अनेनैव
तदुद्बुध्यत्युदयत्युच्छ्वासिति । अजस्रं ब्रह्मधीयांलम्बं वाऽत्रैव । एतत् समीरणे
प्रकाशप्रक्षेपकौण्यस्थानीयमेतद्धूमस्येव समीरणे नभासि प्रशास्त्रयैवोत्क्रम्य
स्कन्धात् स्कन्धमनुसरति । अस्तु प्रक्षेपको लवणस्येव । घृतस्य चौण्यमिव ।

अभिध्यातुर्विस्तृतिरिव । एतदित्यत्रोदाहरन्ति । अथ कस्मादुच्यते वैद्युतः ।
यस्मादुच्चारितमात्र एव सर्वं शरीरं विद्योतयति । तस्मादोमित्यनेनैतदुपासीता-
परिमितं तेजः ।

पुरुषश्चाक्षुषो योऽयं दक्षिणेऽक्षिण्यवस्थितः ।
इन्द्रोऽयमस्य जायेय सव्ये चाक्षिण्यवस्थिता ॥
समागमस्तयोरेव हृदयान्तर्गते सुषौ ।
तेजस्तल्लोहितस्यात्र पिण्ड एवोभयोस्तयोः ॥
हृदयादायता तावच्चक्षुष्यस्मिन् प्रतिष्ठिता ।
सारणी सा तयोर्नाडी द्वयोरेका द्विधा सती ॥
मनःकायामिमाहन्ति स मेरयति मारुतम् ।
मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम् ॥
खजाग्रियोगाद्धृदि संप्रयुक्तमणोर्हणुर्द्विरणुः कण्ठदेशे ।
जिह्वाग्रदेशे त्र्यणुकं च विद्धि विनिर्गतं मर्तुकमेवमाहुः ॥
न पश्यन् मृत्युं पश्यति न रोमं नोत दुःखताम् ।
सर्वं हि पश्यन् पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः ॥
चाक्षुषः स्वप्नचारी च सुप्तः सुप्तात् परश्च यः ।
भेदाश्चैतेऽस्य चत्वारस्तेभ्यस्तु यं महत्तरम् ॥
त्रिध्वेकपाच्चरेद् ब्रह्म त्रिपाच्चरति चोत्तरे ।
सत्यानृतोपभोगार्थो द्वैतीभावो महात्मन इति ।
द्वैतीभावो महात्मन इति ॥ ११ ॥

a) मै 6.37. —b) ब्रह्मणीयालम्बम् is विस्तिष्ठपाठ for ब्रह्मणी + आलम्बम्. —c) मै 7.1.
—d) वृ 4.2.2-3. —e) पाणिनीयशिक्षा 6-7. —f) Cp στοιχεια (letters of the
alphabet), an epithet of Athena at Epidaurus. —g) छां 7.26.2 पश्यः for पश्यन्.
—h) Cp मां 2-7. —i) मां 7; मै 6.19. —j) ऋ 10.90.3-4; मांका 1.12-16;
3.33f; छां 3.12; 3.18; 4.58; वृ 5.14. —k) मै 3.2.

॥ इति सप्तमः प्रपाठकः ॥

॥ इति मैत्रायण्युपनिषत् ॥

॥ बाष्कलमन्त्रोपनिषत् ॥

[This Upanisad, for a long time, was known only in Perso-Latin-German translation. Fortunately, however, one (or two) manuscripts have been found in Southern India. They are full of inaccuracies and we give below the text, as reconstructed and emended by our predecessors in the field. We have taken care to compare our text with the Adyar Mss themselves and found some interesting readings, duly acknowledged. The Upanisad seems to be a part of the बाष्कलसंहिता of the ऋग्वेद, which is no longer extant.]

मेधातिथिं काण्वमिन्द्रो जहार द्यां मेधभूयोपगतो विदानः ।

तमन्य इत्तमर्नं परिप्राद् पद एनं निर्युजे परस्मिन् ॥ १ ॥

1) Is it दाम् ? The gloss reads द्यां (= स्वर्गलोकात्).

a) The legend is referred to in अ ४.२.४० इत्या धीवन्तमाद्रिवः काण्वं मेधातिथिं (sic) मेधो भूतोऽभि यजयः; cp पद्मा १.१.१ मेधातिथेर्मेधं द्राति मेधातिथिं ह काण्वायनं मेधो भूत्वा जहार; शब्दा ३.३.४.१८ quotes पद्मा passage; जैम्बा २.७९ मेधातिथेर्मेधो भूत्वा राजानं पपौ; तैआ १.१२३. —b) अ १.५१.१ अभि त्वं मेधं पुरुहूतमुगमियमिन्द्र... —c) वा २४. —d) For निर्युजे with haplology; cp ऐमा ७.१६ तं स निनियोज for नियोज; छां ३.११ निम्लोच for निमुम्लोच.

को ह स्मैष भवसि व्यवायो नावायो म इह शश्वदास्ति ।

सुशेवामिच्चङ्क्रमसि प्रपश्यान्नित्या न कश्चोरणमाचचक्षे ॥ २ ॥

a) Cp in the next pāda : न अवायः; व्यवाय occurring in प्रातिशात्य, technical and later classical literature.

नेमामस्पृक्षदिदुदस्यमानः को अद्धाऽमूमभि चङ्क्रमीति ।

तदिच्छाधि योऽसि सर्वचित्तमो न त्वाऽश्नवद् ब्रह्म रिषी मयस्वि ॥ ३ ॥

1) Ms reads नेत्वा. Is it न इत् त्वा ? Deussen seems to translate this variant.

a) अ १.४१.२ पान्ति मय्ये रिषः (abl.). —b) Only here in Vedic literature; cp शतस्विन्, नमस्विन्, तपस्विन्, and रक्षस्विन्.

इन्द्रो वृचक्षा वृषभस्तुरापादि प्रसांसाहिस्तपसा मा विचक्षे ।

स इदेवो ऋतमन्वयन्तं मं भीमकर्मा तवर्तोऽपविद्धात् ॥ ४ ॥

1) Ms containing the bare text begins here and ends with the word अध्वर्युः in verse 15. —2) Ms reads निचक्षेः. —3) देवो कृतम् irregular संधि! —4) Ms reads अन्ववन्दम् while the Com. paraphrases अन्वयन्तम्. —5) Read तवसा अपविष्यात् (!); cp क 6-75 4 अप शत्रून् विष्यतां संविदाने.

a) क 3-53 9 अस्तन्नात् सिन्धुमर्गं नृचक्षाः. —b) क 5-40 4 कजीपी बज्री वृषभस्तुरापाद्. —c) क 3-48 4 उपस्तुरापाद्यभिभूत्योजाः. —d) आर्षेय 9; क 1-100-3 तरद्वेपाः सासहिः पौत्येभिः; अ 3-21-3 यं जोहवीमि पृतनासु सासहिम्; पा 3-2 171 वार्तिक-सासहिवावहिचाचलिपापतीनां निपातनम्. Patanjali cites वृषा सहमानं सासहिः (probably a quotation from lost literature). —e) The com. construes प्रभीम् अरुद् मा.

कुहेव माऽवशमितो नर्यातै कुहेव ते चित्रतम प्रतिष्ठा ।

कुहा चिदेव स्वपिता पिता नो यो न वेद न हतं हरन्तम् ॥ ५ ॥

1) Ms reads नपातैः.

a) क 6-38-1 अपादित उदु नभित्रतमः. —b) Future of स्वप्—not स्व+पिता.

भृत्यङ्गवाद्वा माहिन्तरौ च नेह नाहमेनाननुपतस्थिरदा ।

न मामिमे नूनमित्था पथो विदुर्ये मा नर्यान्ति मिथुं चाकर्शनाः ॥ ६ ॥

1) Read न यन्ति ?

a) तस्यिः formation like सस्रि, वसि, चक्रि, पाप्ति etc. in the Rgveda.

—b) क 2 31-5 उत त्वे देवी स्रग्मे मिथुदशा (उपासा-नक्ता). —c) क 1-164-20 अनशनन्न्यो अभिचाकशीति = मुं 3-1-1; श्वे 4-6; वृ 4-3-11.

परः स्मियानो विवरस्य शूकं किं सीमिच्छरणं मन्यमानः ।

न ह त्वाहमप्रणीय त्वंविष्णामित्था जहामि शपमानमिन्नु ॥ ७ ॥

1) The com. reads अविवर्.

a) Cp शूल and सूची; Avestā sūkā. —b) क 10-168-2 संभ्रेते अनु वातस्य

विष्ठाः; अ 12-1-5 गवामधानां वयसश्च विष्ठाः; तैत्ति 3-7-5-3 देवानां विष्ठांस्तु यो वितस्थे.

अहमास्मि जरितृणामु दावा अहमाशिरमहमिदं दधर्मान् ।

अहं विश्वा भुवना विचक्षन्तं देवानामासर्त्तवोर्दः ॥ ८ ॥

Cp in general गीता 9 16 ff.

a) ऐवा 3-38 यजमानो जरिता. —b) Cp दावा in वसुदाना (क 2 27-12), वाजदाना (क 8-2 34) and भूदिवा (क 9-87-4); पा 3-2 74. —c) क 1-134 6 विश्वा इत्ते धेनवो दुह आशिरम्. —d) Perf. parti. of दह्. —e) Com. reads

विचक्षत् and perhaps rightly. —f) आसत् (Vedic locative), cp क 3 26.7 घृत मे चक्षुःसृत्त म आसत् —g) अवोदः (= अवस् + अद्), cp क 4 21 10 मक्षीय ते अवसो दैव्यस्य, cp similar words in क—आभाद्, क्रव्याद्, मध्वद्, यवादः, सोमाद्, हविरद्; etc.

मम प्रतिष्ठा भुव आण्डकोशा वि० चैमि सं० च हि नु यो० विरप्सी ।

अहन्वहिं पर्वते शिथियाणमुग्रो नु कं तवर्सावस्यु रद्धा ॥ ९ ॥

1) Ms reads वा विराशीः (?) —2) क 1 32 2 अहन्वहिं पर्वते शिथियाणम् seems to be copied अहन् नु अहिम् ? —3) No need of emending this as न्वहम्

a) श्वे 4 11 —b) क 4 17 20 एवा न इन्द्रो मधवा विरप्सी; 4 20 2 तिष्ठाति धञ्जी मधवा विरप्सी, —c) “ Helping willingly ”, cp क 4 16 11 यासि कुत्सेन सत्यमवस्युः, 5 31 10 कविश्विदेयो अजगन्नवस्युः, 5 46 1 ता बहामि प्रतरणीमवस्युर्वम्.

मै वङ्गणा अभिदं पर्वतानां यत् सीमिन्द्रो अकरोदनीकैः ।

को० अद्धा वेद क इह प्रवोचत् को अन्नवदभिर्मातिं विजघ्नुर्यः ॥ १० ॥

a) क 1-32 1 प्र वङ्गणा अभिनत् पर्वतानाम् —b) क 1 168 9 त्वेपमयासां मरुता-मनीकम्, 6-47 28 इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकम्, 8 96 9 तिग्ममायुध मरुतामनीकम्. —c) = क 3 54 5, 10 129 6 —d) क 3 51 3 अभिमातिहनामिन्द्रम्. —e) क 1-32 14 जघ्नुर्य इन्द्रस्य.

को म अवो दाशुपो विष्वगूतीरित्था दृष्ट्रे भुवनाधि विश्वा ।

रूपंरूपं जनुषां बोभवीमि मायाभिरेको अभिचाकशानः ॥ ११ ॥

a) क 3-53 8 रूपरूप मधवा बोभवीति मायाः कृष्णानस्तन्व परि स्वाम्; 6-47-18 रूपरूप प्रतिल्लभो बभूव...इन्द्रो मायाभि. पुरुरूप ईयते —b) जनुषा (right from the birth or origin) क 1-102 8 अशत्रुर्हि जनुषा सनादसि.

विश्वं विचक्षे यर्मयन्नभीको नेष्टे मे कश्च महिमानमन्यः ।

अह द्यावा पृथिवी आर्ततानो० विभर्मि धर्ममवसे० जनानाम् ॥ १२ ॥

1) Divide as आततान + उ. —2) v 1 अवसेज्जनानाम् = अवसा + इत् + जनानाम्

a) श्वे 6 11 (साक्षी) —b) वृ 3 7-1, 4-23 —c) अ-भी-क. —d) ईशे = ईष्टे (3rd per. sg. the usual form ईष्टे occurs only once in ऋ, क 7 101 2 यो विश्वस्य जगतो देव ईशे ईश usually governs genitive but here accusative —e) क 10 88 3 यो भानुना पृथिवीं यामुत्तेमामाततान रोदसी अन्तरिक्षम् —f) क 5 30 15 धर्मश्चित्तमः प्रवृजे य आसीत्, अ 7 73 6 धर्मे सिध पय चन्त्रियायाः, ऐवा 1 18 तस्माद्वर्च्यं धर्मं सभरतः, शवा 14 1 1-10 तप्यं वृडिडत्यपत्त, तस्माद् धर्म .

अहमु इ प्रवर्ति यज्ञियामिमामहं वेद भुवनस्य नाभिम् ।

आपिः पिता सूरहमस्य विष्वङ्ङहं दिव्या आन्तरिक्षास्तुकां वहम् ॥ १३ ॥

1) v. l. प्रापिः. —2) v. l. आन्तरिक्षाः.

a) प्रवति from प्र + √वत् (like प्रगति from प्र + √गम्); cp क 10-96-1. प्र ते वन्वे वनुषो ह्येतं मदम्. —b) क 1-32-9 उत्तरा सूरधः पुत्र आसीत्. —c) तुकाः = स्तोकाः ? Then it would mean 'drops.' Cp क 10-95-16 घृतस्य स्तोकं सकृद्दह आरन्नाम्, तादेवेदं तावृषाणा चरामि.

अहं वेदानामुत यज्ञानामहं छन्दसामविदं रयीणाम् ।

अहं पचामि सरसः परस्य यदिदेतीव सरिरस्य मध्ये ॥ १४ ॥

1) v. l. देवानाम्.

अहमिन्नु परमो जातवेदा यमध्वर्युरभि लोकंपूणधीत् ।

यमन्वाहं नभसो न पक्षी काष्ठां भिन्दन् गोभिरितोऽमुतश्च ॥ १५ ॥

1) Ms reads अन्वाह for अन्वाह.

a) Is लोकंपूणा Vedic instrumental ? For लोकंपूणा cp तैस 5-5-3-6 त्रयोदश लोकंपूणा उपदधाति; 5-5-6-2 आत्मा वै लोकंपूणा; वासं 12-54 लोकं पूण; छिदं पूण; शब्बा 6-1-2-25 तदेष्टे तस्माल्लोकंपूणा एव भूयसरूपदध्यात्; 9-1-2-19 दक्षेष्टका उपधाय लोकंपूण्याभि-मन्त्रयते; 10-5-2-15 तस्मादेका सती लोकंपूणा सर्वमग्निमनुविभवति. —b) क 4-58-7 काष्ठा भिन्दन्नुर्मिभिः पिन्वमानः.

अहमु यन्नपतता रथेन द्विपडरिण प्रधिनैकचक्रः ।

अहमिन्नु दिशुतानो दिवेदिवे तन्वं पुषुष्वानमृतं वहामि ॥ १६ ॥

a) आर = अर (spoke) only here ! Cp द्वादशार in क 1-164-11 द्वादशारं न हि तज्जराय वर्वति चक्रं परियावृतस्य. —b) क 3-7-4 व्यगेभिर्दिशुतानः सप्तस्ये. —c) दिवेदिवे locative, not dative. —d) क 10-71-1 ऋचां त्वः पोषमास्ते पुषुष्वान्.

अहं दिशः प्रदिशं आदिशं विष्वक् पुनानः पर्येमि लोकम् ।

अहं विन्वा ओपधीर्गर्भ आधां याभिरिदं धिनुयुर्दुर्गुषः प्रजाः ॥ १७ ॥

a) वासं 6-19 adds विदिशः and अदिशः. —b) तांवा 4-10-1 तदेनमधिनो-न्महन्मर्या वतं यदिदमधिन्वीदिति तन्महाव्रतस्य महाव्रतत्वम्. —c) पा 6-1-12 for absence of reduplication; क 3-60-5 धियेपितो मधवन् दाशुषो गृहे.

अहं चरामि भुवनस्य मध्ये पुनरुच्चावर्चं व्यश्नुवानः ।

यो मां वेद निहितं गुहां चित् स इदित्या बोधवीदाश्चर्य्यै ॥ १८ ॥

a) तैसं 7-4-3-6 उच्चावचान् हि स्तोमानुपयन्ति; शब्दा 2 3 4-3-2 उच्चावचा इव हि पशवः; 13-5-1-7 उच्चावचं बहु कर्म क्रियते; वृ 4-3-13 उच्चावचमीयमानः. —b) क 1-14; 2-20; तै 2-1. —c) क 1-67-6 गुहा गुहं गाः (गुहा is instrumental of गुहा fem.); 9 6 9 गुहा चिदधिपे गिरः. —d) क 3-53-8. रूपंरूपं मयवा बोधवीति; शब्दा 2-2-3-16 तिर एव एतन बोधवत्; वा 11 & 12. —e) क 2-17-6. येना पृथिव्यां नि किञ्चि शय्यै; 6-62-3 मनोजवेभि-
रिषिः शय्यै.

अहं पञ्चर्धा दशधा चैकधा च सहस्रधा नैकधा चासमत्र ।

मया ततमितीदमश्नुते तदन्यथाऽसद्यादि मे असद्भिदुः ॥ १९ ॥

1) v. 1. ततमितीदीदम् (one additional इति !).

a) छां 7-26-2. —b) गी 9-4.

न माभश्नोति जरिता न कथं न मा अश्नोति परि गोभिरामिः ।

न भेज्नाश्चानुत दाश्वानजग्रभीत् सर्वं इन्मामुपयन्ति विश्वतः ॥ २० ॥

a) क 2-23; मुं 3-2-3. —b) पा 3-2-109 उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च; तैबा 1-1-4-2 नास्य ब्राह्मणोऽनाश्वान् गृहे वसेत्; 3-11-8-2 तस्य स तिस्रो रात्रीनाश्वात् गृहे वसतात्; वृ 4-4-22 (तपसानाशकेन); छां 8-5-3 अनाशकायनम्; क 1-8-9. —c) तै 1-4; गी 4-11.

क शरीरः क सुमरः क नूरुणः सर्वमिदं त्वत्त्वंदितो बहामि ।

यन्मदिमे विभ्यति तन्म एकं ते मे अक्षन्नहस्यु ताननु क्षम् ॥ २१ ॥

a) क 10-86-9 अवीरामिव मामयं शरारुभिमन्यते; पा 3-2-173 शृवन्चोराहः. —b) तैसं 5-5-16-1 अरण्याय सुमरः (also वासं 24-39); पा 3-2-160 सुवस्पदः कमरच्. —c) On the use of त्वत्-त्वत् cp क 7-101-3 स्तरीह त्वद् भवति सूत उ त्वत्. —d) क 1-82-2 अक्षन्नमीमदन्त हि; पा 2-4-37 लुङ्सन्तोर्वसन्; 6-4 98 गमहन्जन्तस्यसां लोपः विडत्यनङि.

यत्तप्यथा बहुधा मे पुराचित् तन्नु भुवेऽमुहरणो बोधुवे ।

ऋतस्य पन्थामासि प्रपन्नोऽयसे स मे सत्यमिदेकमेहि ॥ २२ ॥

1) v. 1. ईहि (from ई !).

a) Cp वा 11, 18. —b) क 1-124-3 ऋतस्य पन्थामन्वेति साधु; 10-66-13 ऋतस्य पन्थामन्वेमि साधुषा; अ 17-1-16 ऋतस्य पन्थामन्वेमि विद्वाव.

अहं ज्योतिरहमृतं विर्नाद्धिरहं जातं जनि जनिष्यमाणम् ।

अहं त्वमहमहं त्वमिन्तु त्वमहं चक्ष्व विचिकित्सीम ऋज्वा ॥ २३ ॥

a) Cp नद्धिः (*bond*) in ऐवा 1-11 यज्ञस्य वर्सनघ्यै — b) Cp क 1-66-4 यमो ह जातो यमो जानित्वं; 4-18 4 अन्तजतिषु सत ये जानित्वाः; 10-45-10 उज्जातेन मिनददुज्जानित्वैः; मां 1 भूतं भवद् भविष्यत्. — c) 'मा + ऋज्वा = 'म ऋज्वा *as per* पा 6 1-128 ऋत्यकः; ऋज्वन् (like यज्वन्) means ऋजु.

विश्वशास्ता विधरणो विश्वरूपो रुद्रः प्रणीती^१ तमर्नः प्रजापतिः ।

हंसो विशोको अजरः पुराण ऋतीर्यमानो अहमस्मि नाम ॥ २४ ॥

a) Cp छां 8-4-1; वृ 4-4-22; 6-3-1; मै 7-7. — b) ऋ 3 51-7 तव प्रणीती तव शूर शर्मन्; 4-4-14 त्वोता तव प्रणीत्यस्याम वाजान्. — c) वा 1. — d) पा 3 1-29 ऋतीर्यद्.

अहमस्मि जरितां सर्वतोर्मुखः पर्यारणः परमेष्ठी नृचक्षाः ।

अहं विष्वङ्महमास्मि प्रसर्त्तवानहमेकोऽस्मि यदिदं नु किंच ॥ २५ ॥

a) ऐवा 3 38 जरिता यजमानः — b) Cp क 10-81-3 विश्वतश्चक्षुरुत विश्वं. — c) Cp सत्त्वन् in क 9-87-7 गा गव्यजभि शूरो न सत्त्वा.

॥ इति बाष्कलमन्त्रोपनिषत् ॥

॥ छागलेयोपनिषत् ॥

[Like the चाकलमन्त्रोपनिषत्, this Upanisad was long known through its Perso-Latin-German translation. It is available in Sanskrit from one single Ms in Adyar Library, Madras. We have been fortunate in comparing the printed text with the original Ms.]

ॐ ऋषयो वै सरस्वत्यां सत्रमासत । तेऽर्थं कवंपमैल्लूपं दास्याः पुत्रं इति दीक्षार्या आच्छिदन् । ते होचुः—अप वा एतद्व्यजुपादप सान्न इति । स होवाच—भगवन्तो यदिदं सत्रमाध्वै यद्वचोऽधीध्वै यद्यजुंषि यत् सामानि कस्यायं महिमेति । ते होचुर्ब्राह्मणा वाव स्मस्तेषामेवामिति । स होवाच—यदिदमिच्छाचिदिच्छाचिदीक्षध्वै किं तद्येन ब्राह्मण इति । ते होचुः—यदिदमृग्यजुषैरेवोषवत्वन्नो जुहुवुर्यद्वैनमुपाव्रासिपुर्व्यदुपानेपतैतद् ब्राह्मण इति ॥ १ ॥

Cp in general ऐवा 2-19; कौवा 12-1, 3.

1) Ms reads तेषाम्. —2) Ms reads एवामिति; unnecessarily emended by editors as एवमिति; cp पा 5-4-11-12 which enables us to justify the form एवम् as well as एवाम्. —3) i. e. इत्याचित् इत्याचित् (in this way).

a) सत्र (also written as सत्र). —b) कवप ऐल्लूप is the author of several सूक्त of the Rigveda (10-30-34); ऐवा 2-19; कौवा 12-1, 3. —c) शान्वा 12-3 तं हेम उपोद्दिदास्या वै त्वं पुत्रोऽसि; cp पा 6-3-21-22 पञ्चा आक्रोशे, पुत्रे अन्यतरस्याम्. —d) दीक्षार्यै + आच्छिदन्. —e) पा 5-4-77 (ऋषयुष). —f) The root is √ आम् (a solitary irregular form); cp पा 7-1-43 यज्यैवमिति च (for यज्यवम् + एनम्), क 8-2-37. —g) उपवती are certain *riks* (e. g. क 9-18-1; 9-18-6) having the word उप at the beginning. उपवच्चम् might be उपवत्या going with जुहुवुः (!); होम, उपावाण and उपनयन are the rites which make a person ब्राह्मण. On उपावाण cp शान्वा 11-8-3-10 अयं यदैव उपजिघ्रन्ति अयं जानन्ति; मैसं 1-5-5 अयं यदुपवत्पदमाह

स हाविर्दूरके एव शवशयितमात्रेयमच्छावर्दमुपदर्शयन्नुवाच—यदिदमृग्यजुषैरुपवत्या जुहावोपाव्रासीदथोपानेष्ट नैतदत्यगादिति । किं तदिति होचुः । स होवाच—नैमिषेऽभी शुनंकाः सत्रमासत । तेषामात्रेयोऽच्छावदः सर्वाण्येवावर्तय-द्यद्याज्या यदनुवाक्या यत् मातरनुवाको यत् प्रगम यदाज्यं यन्मरुत्वतीयमित्यथ

यन्महावीरसंभरणानि यदग्नेराभिवर्तनानि यद्राजाभिक्रयणानि यदभिपावित्राणि यदौपयामानि यदुपमन्त्रणान्यथ यत् त्रिवृत् पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इति । कास्य तदगादिति । ते हासुहन् । अथैते सर्व एवोपसमेत्योचुरूप नो नयस्वेम एव त इति । स ह स्मयमान उवाच—संपश्यध्वा एव मा प्रमदत । न होत्तमानधम उपनेतेति । ते होचुर्मैव स्मोपनयथा गतिस्तु त्वमिदिति ॥ २ ॥

1) Printed editions read अविद्वे without any justification.

a) Cp अच्छावाक in ऐन्द्रा 6.14 अस्ति अच्छावाकस्य प्रवरः नेति. —b) Not referred to elsewhere in Vedic literature; cp शौनक descendant of शुनक. —c) Cp अ 8.9.20 कथं गायत्री विवृतं व्याप कथं त्रिष्टुप्पञ्चदशेन कल्पते...अनुष्टुप् कथमेकविंशः. —d) Cp से + $\sqrt{हृ}$ in क 6.9 न संदशे —e) Cp the idea in छा 5.3.7; 5.11.7; वृ 7.2.7. —f) वृ 4.3.32 एषास्य परमा गतिः; क 3.11, मै 1.4; 4.1.

स होवाच—कुरुक्षेत्र एवोपसमेत्य ये वालिशस्तानुपाध्वै । ते व इदं प्रवक्ष्यन्तीति । ते ह तत एवोपसमेत्य कुरुक्षेत्रमुपजग्मुः । ते ह वालिशानेवोपासदन् । तानिम उपसीदत एव विदांचक्रुरिति कामुका इति । ते होचुर्यात् किमिव वालिशानुपासदत महाशाला वै महाश्रोत्रिया वर्षीयांसः स यन्महाशाला महाश्रोत्रिया वर्षीयांसः कुरुक्षेत्रमध्यासत इति । ते हान्योन्यस्याभिसमीक्षामासुः । ते हापश्यन् हास्मान्मिथुचिदेवासावचोचत्—वालिशानेव चैतान् विचसेमेति । ते होचुः—नमस्यानतीव वचो रेचयिष्यथ यदन्तर्नोऽसाविह प्राहैयात् (?) । यथैव तु स्मोपसन्ना यथानसूयवो यथोपश्रद्धिन इति ॥ ३ ॥

a) वालिशः not known in Vedic literature. —b) From उप + $\sqrt{आ}$ स्. The form is irregular. —c) वर्षीयांसः as opposed to वालिशः; comparative of वृद्ध see पा 6.4.157. —d) स यत् is like स यथा (वृ 4.5.8, 9, 10 etc). —e) क 6.18.8 स यो न मुहे न मिथू जनो भूतः; वा 6, आर्षेय 8 शौनक 4.

ते होचुः—किं वा अस्मत् प्रतीच्छथेति । ते होचुः—नैमिषेऽमी शुनकाः सत्रमासत । तेपामात्रेयोऽच्छावदः सर्वाण्येवावर्तयत् । यद्याज्या यदनुवाक्या यत् प्रातरनुवाको यत् प्रउगं यदाज्यं यन्मरुत्वतीयमित्यथ यन्महावीरसंभरणानि यदग्नेरभिवर्तनानि यद्राजाभिक्रयणानि यदभिपावित्राणि यदौपयामानि यदुपमन्त्रणान्यथ यत् त्रिवृत् पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इति । कास्य तदगाद्यदयं शवशयित-

मशयिष्येति । ते होचुः—न हासंवत्सरवासिनमनुब्रूयादिति नः पूर्वेष्ववशिषन् । यत् संवत्सरं वत्स्यथाथ वेदिष्यथेति । ते ह संवत्सरमूषुः ॥ ४ ॥

a) वृ 2 1 16 व्षेप तदाभूत्, कुत एतदागात् —b) ऐजा 3 2 6 नानन्तेवासिने प्रब्रूयान्ना-
संवत्सरवासिने नाप्रवक्ष्ये —c) के 1-3 इति शुश्रुम पूर्वेषाम्

ततो ह वालिशा ऊचुः—अवार्त्तं वा संवत्सरमिमे ब्राह्मणाः । हन्तैषामनु-
ब्रवामेति । ते ह गृहीत्वैवैवान् पथोऽभिसमीयुः । ते ह संक्रीडत एव कूर्परिणो
रथकट्यार्थमविन्दन् । ते होचुः—संपश्यध्वमिति । किं हीति । कूवरिणमेव सोम्या इति ।
तथेति । कथमिवेति । यथैवोपसृत्त्वरो वार्धिंस्तिर्यगुल्लन्तीभिरिव वीचिभिः
शफाभिरेवोपस्कन्दन्तुत्पुवेदेवं हैवैपोभिसृत्त्वरणामेव धुर्याणां चङ्क्रमतामरीणां-
मुत्पुवतीति । यथैवासौ प्रतिसृत्त्वरेण समः समेव क्रीडेदेवं हैष संक्रीडतीति ।
यथैवासावितश्चेतोऽमुत्तश्चासुतश्च संपद्रवत इवापशुष्यत इवोपस्कन्दमभिमृदनीता-
भिपातयेदेवं हैष इतश्चेतश्चासुतश्च संपद्रवत इवोपशुष्यत इवोपस्कन्दमभिमृद्वत्प्रतिपात-
यति । यथैवासौ राजानं वा राजपुरुषं वा निलयनं प्रापयेदेवं हैवैष यन्तरं निलयनं
प्रापयतीति । ते होचुः—अपीदं साधीर्या इति । साधीय इति होचुः । ते ह तस्यैव
पण्यामनुप्रातिष्ठन्तं ह सायाहन्येवोपसंपादयामासुः ॥ ५ ॥

1) Ms reads चचमताम् —2) Ms reads अरिणाम् —3) Ms reads सनः
—4) Ms reads यत्तात् —5) The long final due to interrogative construc-
tion ! —6) Ms reads प्रातिष्ठन् न त ह etc

a) Irregular form of √ वस् to dwell —b) ऋ 5 44 13 अनुब्रूवाणो
अध्येति न स्वप्न —c) शक्वा 4 69 11 जपन्याया कूवर्या साम अभिगयान्ति, मैस 2 1 11
सा कुसितायी वामदेवरयस्य कूवरमच्छिनत्, कास 10 5 तस्य कुसिदायै पूर्वस्य अतिद्रुतस्य कूवर
न्यमृणत् —d) Cp पा 4-2 50, 51 meaning a रयसमूह —e) On सूत्वर see पा
3 2 163 —f) वार्धि (वार् + धि) ' sea, ' a late word not found in Vedic lit.
—g) Can शफा be शाप (floating substance in a river, cp ऋ 7-18 5 शाप
सिन्धूनाम्, 10 28 4 प्रतीप शाप मयो वहन्ति, अ 3 24 3 वृष्टे शाप नदीरिव —h) नि 2 2-3
तद्धितसमासेषु . प्रातिमन्य निर्ह्यात् । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः —i) पा 6 3 110 सत्यानिषाय-
पूर्वस्य अहस्य अहन् अन्यतरस्याम् ङी

तं यदावर्त्तयात्वांस्तक्षापोद्यापागात् । अथ व्यलिष्टं । अदीदृशत् । कथमिवेति ।
ते होचुर्यथैतं काष्ठभारमानद्धमनुपश्यामस्तथैवावशो भूस्थः स्पन्दते । नेङ्गते, न
विवर्तते, न च वीर्त इति । ते ह वालिशा ऊचुः—यदयमीदृगभूत् किमस्यापार्गादिति ।

तस्यैवेति । तथैवेतत् सोम्या इति । आत्मा वास्य प्रचोदयिता करणान्यश्वाः शिरा नद्धयोऽस्थीन्युपग्रहा अस्मृगाञ्जनं कर्म प्रतोदो वायवं काणनं त्वगुपर्नाह इति । स यथा प्रचोदयित्रापोऽक्षितो नेङ्गेन रुरुवीतैवं हैप माङ्गेनात्मनापोऽक्षितो न ब्रूते, न चैत्यपि न श्वसित्यपि पूयत्यपि श्वान उपधावन्त्यपि काकाः पतन्त्यपि गृध्रा आस्कन्दन्त्यपि शिवा जिघत्सन्तीति । ते तत एव द्रागिव व्यज्ञासिपुः । ते ह पादपोरेवाभिमर्श्य बालिशानूचुः—न ह वाव नस्तद्येन निर्णुर्म इममेवेत्यञ्जलिं कृत्वोपास्थिपतेत्याह भगवान् छागलेयस्त इमे श्लोकाः—

यथैतत् कूवरस्तक्षणापोऽक्षितो नेङ्गते मनाक् ।

परित्यक्तोऽयमात्मना तद्वदेहो विरोचते ॥

यदस्य प्रथयश्चक्रौ युगमैक्षो वरत्रिका ।

प्रतोदश्चर्मकील

....

.... ॥ ६ ॥

1) Ms reads स्पशत्यपि. —2) Ms reads मनः, an obvious error.

a) क 1-104-1 विमुच्या वयो अवसायाश्चान्; नि 1-17. —b) क 9-112-1 तक्षा रिष्टं रुतं भिषक् ब्रह्मा सुचन्तामिच्छति. —c) तैसं 6-2-5-1 यद्वा अनीशानो भारमादत्ते वि धै स लिशते; —d) तांवा 12-5-14 इयं वाव तृतीयमहर् अदीदृशत्. —e) वीते—√इ with वि (Ātmane.?). —f) छां 6-4-1 अपगात्; वृ 5-2-12 किमेनं न जहाति. —g) क 3-4 इन्द्रियाणि हयानाहुः. —h) ऐवा 1-11 वर्सन्यै (पा 3-2-182 uses the word नद्धी). —i) Cp प्रग्रह in क 3-3. —j) तैसं 3-3 9-2 देवानामेव उपनाह आसीत्; अ 9-4-5 देवानां भाग उपनाह आसीत् —k) द्राक् is a later word. —l) क 10-97-9 यदामयति निष्कृत्य; अ 2-9 5 यश्चकार स निष्कृतत् । स एव सुभियस्तमः; श्रुत्वा 12-4-2-1 अनोर्तेनैव तदार्तं यज्ञस्य निष्करोति. —m) पा 4-1-117 (छागल); 4-3-109 (छागलेपिन्). —n) क 1-164-48 द्वादश प्रथयश्चक्रमेकम्; 2-39-4 नावेव नः पारयतं युगेव नभ्येव न उपधीव प्रधीव; ऐवा 4-15 परियद्वा एतदेवचक्रम् ... यौ अग्निरोमौ तौ प्रधी; वृ 1-5-5 —o) क 10-89 4 यो अक्षेणेन चक्रिथा शचीभिः. —p) क 10-60-8 यथा युगं वरत्रपा नह्यन्ति. —q) अ 15-2-1 वातः सारथी रेष्मा प्रतोदः; तांवा 17-1-14 उष्णीषं प्रतोदश्च.

॥ इति छागलेयोपनिषत् ॥

॥ आर्षेयोपनिषत् ॥

[This Upaniṣad was long known only through Perso-Latin-German translation only. The printed editions of Madras and Dr. Belvalkar have been duly compared by us with the original solitary Ms of the Adyar Library and we have accepted or rejected the emendations and readings contained therein.]

ॐ ऋषयो वै ब्रह्मोद्यमाह्वयित्वा ऊचुः परस्परामिवानुब्रुवाणाः । तेषां विश्वामित्रो विजितीयमिव मन्यमान उवाच—यदेतदेतन्तरे द्यावापृथिवी अनश्नुवदिव सर्वमश्नवद्यदिदमाकाशमिवेतथेतथ स्तर्नयन्ति विद्योर्तमाना इवावस्फूर्जयमाना इव तद्ब्रह्मेति । तस्योपव्याख्यानम्—यदिदमग्निभिर्ज्वलयन्ति, पोर्ध्वयन्त्यद्भिः, अभिपीवयन्ति वदग्नीभिः, अभिमथ्नन्ति वरत्राभिः, अभिघ्नन्त्ययोधेनैः, विध्यन्ति सूचीभिः, निखानयन्ति शङ्कुभिः, अभितुन्दन्ति पट्टीशिकाभिः, अभिलिम्पन्ति मृत्स्नयीभिः, तक्ष्णवन्ति वासीभिः, कृपन्ति फालिभिः, न ह एव श्वनुवत् इति नास्पेशीमहि न नमतीर्यमहि ॥ १ ॥

1) Printed edns. read परस्परम्. —2) Shall we read अन्तरेण ? Cp शब्दा 1-1-3-4 यदिदं अन्तरेण द्यावापृथिवी. —3) Shall we read अनश्नुवत् ? —4) Ms reads इष्टम् for इदम्.

a) ऐवा 5-25 अथ प्रजापतेस्तनुर्नुदवति ब्रह्मोयं च; वृ 3-8-1, 12 ब्रह्मोयं जेता; also ब्रह्मवायमवदेताम्; जै 3-8-2 ब्रह्मवायं वदति; cp पा 3-1-123 छन्दसि निष्टक्यं... ब्रह्मवाय...उपचाप्यपृष्ठानि; also ब्रह्मवय in शान्ता 27-4 समातं ब्रह्मवयम्. —b) शब्दा 2-5-3-18 अथर्षमहाह्वयित्वै ब्रूयात्. —c) क 5-44-13 अनुब्रुवाणो अध्येति न स्वपन्; वृ 1-4-16. —d) पा 6-3-128, 130 विश्वस्य...मित्रे चर्यते. —e) विजितिः—fight, victory; तैसं 2-4-2-3 तां वाव देवा विजितिमुत्तमामश्नूः व्यजयन्त; शब्दा 2-2-4-18 इमां विजितिं व्यजयन्त येमेषां विजितिः. —f) वासं 22-26 विद्योर्तमानाय स्वाहा, स्तनयते स्वाहा, अवस्फूर्जते स्वाहा; तैआ 2-14 विद्युदग्निः...स्तनयितुर्वपदकारः, यदवस्फूर्जति सोऽनुवपदकारः. —g) ऐआ 1-3-5 या अन्तरिक्षास्ता हि पोष्टयन्त इव. —h) See our note —o) on वरत्रिका in छागलेय 6. —i) पा 3-3-82. —j) क 2-32-4 सौम्यत्वपः सूच्याऽच्छिद्यमानया. —k) क 1-164-48 विशता न शङ्कुवो अपिताः पार्तिर्न चलाचलासः. —l) क 1-162-14 यत्त्व पद्भीशमर्वतः; 10-97-16. अयो यमस्य पद्भीशात् सर्वसादेवकिन्विपात्; छां 5-1-13; 6-1-13. —m) पा 5-4-39 f मृदास्तिकन्, सत्तो प्रशंसायाम्; शब्दा 14-3-2-21 मात्स्न्या मृदा संमुन्य. —n) क 8-19-23 वाशीमग्निर्भत उत च अव च; 8-29-3 वाशीमेको विभर्ति हस्त आपसीम्;

10-101-10 वाशीभिस्तक्षत अश्मन्मयीभिः; अ 10-6-4 यत्वा शिवः परावधीत् तक्षा हस्तेन वास्या. —o) क 4-57-8 शुनं नः काला विकृन्तु भूमिम्; 10-117-7 कृषन्ति काल आशितं कृणोति. —p) Note the आत्मनेपद use.

तद् ह जमदाग्निर्नानुपेने । आर्तमिव वा एष तन्मेने यदिदमन्तरेणैनदुपयन्ति, पर्याप्तं इवैष दिवस्पृथिव्योरिति । स होवाच—अन्तरिक्षं वा एतद्यदिदमित्थेत्योपव्याख्ये इति । महिमानं त्वमुप्येह पश्यामीति यदिदमस्मिन्नन्वायत्तमिति । स यदिदमेतस्मिन्नन्वायत्तं वेदाय तथोपास्तेऽन्वायत्तो ह्यैवास्मिन् भवति । तदेतदविद्वानेवास्मिन्नन्वायत्तमुपास्ते वीव पद्येत्, आर्तिमृच्छेत् । तस्मादेवमुपासीत ॥ २ ॥

a) वृ 3-5-1 आर्तम्. —b) ऐवा 5-4 इमं तु मायिनं हव इति पर्याप्तो हववान्; शत्रा 3-1-2-18 अग्नेः पर्याप्तो भवति. —c) पा 6-3-30 दिवसश्च पृथिव्याम्. —d) वि + √पठ् in पत्रा 5-6 आरम्भा वा विपयन्ते. —e) तैसं 2-2-2-3 ताजगार्तिमाच्छति; 2-2-4-7. स ईश्वर आर्तिमार्तोः न आर्तिमाच्छति; शत्रा 3-2-2-15 यदि दीक्षितमार्तिर्विन्देत्

तमितरः पप्रच्छ—कतमस्त्वमनीतं मन्यस इति । तं होवाच—यदिदमिति द्यावापृथिव्योरनारम्बमिव नोपयन्ति नाभिचक्षते नाश्लुवन्ति । तस्योपव्याख्यानम्—यदिदमित्थेतथाण्डकोशादुदयन्ति नापद्यन्त इव न विस्रंसन्त इव न स्खलन्तीव न पर्यावर्तन्त इव । न ह वा एनत् केचिदुपावन्तो विन्दन्ति नाभिपश्यन्ति । यदिदमेक इदप एवाहुस्तम एके ज्योतिरेकेऽवकाशमेके परमं व्योमैक आत्मानमेक इति ॥३॥

1) Ms reads आण्डकोशा उदयन्ति.

a) तैत्रा 1-4-3 4 अनातेनैव आर्तं यज्ञस्य निष्करोति; शत्रा 9-2-2-3 एतद्वै वनस्पतीनामनार्तं जीवं यदर्थम्; तैत्रा 6-3-3 येनामुनादिन्द्रमनार्तमार्त्यं. —b) छां 2-9-4 अनारम्बणानि; वृ 3-1-6 अनारम्बणम्. —c) क 8-3-21 उपेव दिवि धावधानम्; तैसं 2-1-1-1 वरुणमेव स्वेन मागधेयेन उप धावति. —d) क 10-129 2 तम आसीत्तमसा गूळहमप्रे. —e) Deussen's German trans. adds प्राणः after ज्योतिः. —f) Deussen thinks the last sentence (यद् इति) to be an interpolation, because it is irrelevant.

तद् ह भरद्वाजो नानुपेने । यदिह सर्वे वेत्येत्येति व्यूदिरे नास्य तद्रूपं पर्याप्तमिति । स होवाच—आर्तमिवेदं ते विज्ञानमपि स्वित्तेन्द्रोऽस्योरेव पर्यायेणोपवन्वीमहि यदिदमित्थेत्योपव्याख्यास्याम् इति । महिमानं त्वेवास्वोपास्ते । यदिदमन्वान्वायत्तमिति । स यदिदमन्वान्वायत्तं वेदाय तथैवोपास्तेऽत्रैवान्वायत्तो भवति । स य इहान्वायत्तमिदमविद्वानेवैदमुपास्ते पापीयान् भवति, आर्तिमाच्छत्यवन्नियते यदेवमेतदन्वायत्तमुपास्ते सर्वमायुरेति वसीयान् भवति । स य एतदेनमुपास्ते ॥ ४ ॥

1) Ms reads अपर्याणमिति for पर्याणमिति. —2) Ms reads पर्याणे for पर्यायेण. —3) Shall we read उपास्ते (2nd pers sg.)? —4) Ms reads अन्वाभक्तम् —5) Shall we read अथ प्रेव मीयते?

a) Deussen's translation presupposes भूताकाशम् in place of रोदस्योः —b) वृ 3-9-2; श्वे 6-1.

तमितरः पप्रच्छ—ऋतमत् त्वमनार्तं मन्यस इति । स होवाच—यदेतस्मिन् मण्डलेऽर्चिर्दीप्यते वम्भ्रम्यमाणमिव चारुदयर्मानमिव जाज्वल्यमानमिव देदीप्यमानमिव लेलिहानं तदेव मे ब्रह्म । तस्योपव्याख्यानम्—यदिदमद्धै पराः परावर्तोऽभिपद्यन्ते संपन्नमेवैतत् संमितमेव यथोपयातमात्मैवाभिचक्षत इति । य एतदभिपद्येव गृहीयादथो विस्फुरन्तीव धावन्तीवोत्प्लवन्तीवोपश्लिष्यन्तीव न हँवाभिपद्यन्ते । तदिदमान्तिके दवीयो नेदीय इव दूरतो न वा अस्य महिमानं कँथातीति ॥ ५ ॥

1) Add one इव here as before.

a) श्रुत्वा 2-8-2-13 अङ्गाराः चाकश्यन्त इव; 11-8-8-10 तस्मादेते चाकश्यमाना इवैव न जानन्ति —b) क 10-58-11 यत्ते पराः परावर्तो मनो जगाम दूरकम्. —c) क 6-1 तद् नात्येति कश्चन.

तद् ह न मेने गौतमो यदिदमार्तमिव स्तिमितमिव पर्यायेण पश्यन्तीवेमं मौयं संविदाना इति । य इमे पुण्ड्राः सुह्राः कुलुम्भा दरदा वर्वरा इति । न ह वा असंविदाना एव द्रागेवाभि तत् पद्यन्त इति । महिमानं त्वेवास्योपासे । य एतदस्मिन्नन्तर्हिर्ण्मयः पुरुषो हिरण्यवर्णो हिरण्यश्मश्रुरानखाग्नेभ्यो दीप्यमान इव । स य एवमेनमुपास्तेऽतीव सर्वा भूतानि तिष्ठति सर्वमायुरेति वसीयान् भवति । न ह वा एष परमतीवोदेति । यस्त्वेनं परमतीवोद्यन्तं पश्यन्नुपास्ते पापीयान् भवति वीव पद्यत आर्तिमृच्छति । यस्त्वेनं परमनूर्द्यन्तं वेदाथ तथोपास्ते परं ज्योतिरुपसंपद्यते सर्वमायुरेति वसीयान् भवति । स य एवमेनमुपास्ते ॥ ६ ॥

1) Ms reads पर्यायेण. —2) Shall we read उलुम्बाराः i. e. उदुम्बाराः ?

a) Cp स्तीम in अ 11-8-34 अस्तु स्तीमास्तु वृद्धामु शरीरमन्तरादितम्. —b) ऐना 7-18 त एते अन्धाः पुण्ड्राः शरराः पुलिन्दा मूतिना इति. —c) छां 8-7-2 'असंविदानौ' —d) छां 1-6-6. —e) वृ 2-1-2 अतिताः; कौ 4-3; श्वे 3-14 अत्यतिष्ठत्; cp क 10-90-1. —f) क 4-9. —g) क 5-15. —h) छां 8-3-4 परं ज्योतिरुपसंपद्यते; वै 2-2.

तमितरः पप्रच्छ — कतमत् त्वमनार्तं मन्यस इति । तं होवाच — विस्फुरन्ती-
रेवेमा लेलायन्तीरिव संजिहाना इव नेदीयसितमा इव दवीयसितमा एव, दवीयसितमा
इव नेदीयसितमा एवेति । यदपि बहुधाचक्षीरन्न किञ्च प्रतिपद्यत इति तन्मे
ब्रह्मेति ॥ ७ ॥

तदु ह वसिष्ठो नानुमेने । यदिमा विस्फूर्जयत एवाभिपद्यन्ते वीव यन्ति मिथुं
चेति विचक्षतेऽकार्ष्ण इवेमा न ह वै परमित्था कश्चादनोत्यसंविदान इव । अथ ये
संविद्रेते तदेतदन्तर्विचक्षत इति । महिन्नः पश्येमाविजान (१) इति । स य एवमिमा महिन्न
एवास्य पश्यन्नुपास्ते महिन्न एवाश्नोति सर्वमायुरेति वसीयान् भवति । यैस्त्विमा
अवयतीरेवोपास्ते न पराः संपद्यमाना नो एव परेति पापीयान् भवति वीवपद्यते
प्रमीयते । अथ य इमाः पराः संपद्यमाना एवोपास्ते परैव संपद्यते सर्वमायुरेति
वसीयान् भवति ॥ ८ ॥

1) Read संनिदे (cp ऋ 7.56.2). —2- -2) Missing in Deussen's translation. —3) Correctly प्रेव मीयते.

a) तैज 3.7.11.5 अनाज्ञातं यद्वाज्ञातं यदस्य क्रियते मिथुः तैज 1.11.6 अस्माज्जाता मे
मिथू चरन्. —b) अकार्ष्णे not in Vedic literature.

तमितरः पप्रच्छ — कतमत् त्वमनार्तं मन्यस इति । स हाविज्ञानमेव प्रतिपेदे
नाध्यवर्त्सायामिव यत्रैतदित्येत्येत्यभिपद्यति । अथ नेति नेत्येतदित्येत्येति । स वा
अयमात्माऽनन्तोऽजरोऽपारो न वा अरेऽवालोऽनन्तरः सर्वविद् भारूपो विर्धसः
प्रसरणोऽन्तर्ज्योतिर्विश्वभुक् सर्वस्य र्षशी सर्वस्येशनिः सर्वमाधिक्षियन् न तमश्नोति
कश्चन ॥

परोर्वरीयांसमभिप्रणुत्यमन्तर्जुपाणं भुवनानि विश्वा ।
यमर्शनवन्न कुशिकौसो अग्निं वैश्वानरममृतजातं गमर्ध्वयी ॥
भरेर्भरे पु तमुपह्वयाम प्रसासहिं युध्मिन्द्रं वरेण्यम् ।
सत्रासाहमवसे जनानां पुरुहूतमृगिर्माणं विश्ववेदसम् ॥
अहिं तमर्णवे शयानं वाह्वेहाणं तवसा परेण ॥ ९ ॥

1) Ms reads सर्वमभिक्षिपत्. —2) गमयै is correct. —3) Read वावृधानम्.

a) मै 6-10, 30; सांका 23 अप्यवसापो बुद्धिः. —b) वृ 2-5-19. —c) छां 8-1-5 (विजिघत्सः); 8-7-1, 3. —d) वृ 4-3-7. —e) मै 5-1; 6-9. —f) वृ 4-4-22; क 5-12; श्वे 3-18; 6-12. —g) ऋ 1-154-2 अधिक्षिपन्ति भुवनानि विश्वा. —h) जै 1-10-5. —i) शांत्रा 24-8 अभिप्रणोतुमः. —j) ऋ 8-90-6 प्र ते सुम्ना नो अस्नवत्. —k) क 3-26-1 गीर्भी रण्वं कुशिकासो हवामहे; 3-29-15 युष्मवद् ब्रह्म कुशिकास परिर. —l) क 7-32-24 भरेभरे च हव्यः; 10-63-9 भरेषु इन्द्रं सुहवं हवामहे. —m) क 1-55-2 सनात् स युष्म ओजसा पनस्पते. —n) क 2-21-3 सत्रासाहो जनभक्षो जनंसहः च्यवनो युष्मः. —o) क 1-100-4 ऋग्मिभिर्ऋग्मी.

तदु ह प्रतिपेदिरे । ते वाभिवाद्यैवोपसमीयुः । नमोऽग्नये । नम इन्द्राय । नमः प्रजापतये । नमो ब्रह्मणे नमो ब्रह्मणे ॥ १० ॥

॥ इत्यर्षेयोपनिषत् ॥

॥ शौनकोपनिषत् ॥

[This prose Upanisad, also like the three earlier ones, was long known through the Perso-Latin-German translation. The solitary MS of the Adyar Library has been duly consulted by us in editing the Sanskrit text given below, along with the two earlier printed texts, and correct readings restored.]

ॐ देवासुराः संयत्ता आसन् । तेषामिन्द्रो न प्रत्यप्रचत । ते ह वसूनेव मातःसवनेषु पुरोधाय व्यजिगीषन्त । ते ह नुनेषु नारांशंसेषु ऋषीणां यज्ञवीस्त्वभ्यायन् हनिष्याम वा एतद्वो यदेवान् न पराभावयिष्यथेति । ते ह विभ्यत एव स्तोकांनुदकर्त्तयन् विजेष्यध्वे वावैतानन्विति । ते ह तत एवाजिर्मीच्छंस्तानन्वितरान् पराभावयन् । ततो हेन्द्रोऽपश्यत् । स ह गायत्रीमेव प्रतिसंदिदेश । सा होवाच — विभेमि वा एतदेतेभ्यो ययैतत् परावृत्तमिति । स प्रणवमेवास्याः पुरोर्गमकरोदेष वाव ते गोप्यायेति । सा होवाच — यदेष पुरोर्गा उदेष मे भागधेयी स्यादिति । स होवाच — न ह वावैष त्वद्भागधेयी भवति । महान् वा अस्य महिमा न ह वा महीयांसो भागवत्स्मिभ्याभजन्तीति । विश्वमिन्द्रु समन्वालभध्वमिति । सेनान्यास्तु प्रथमजानाप्याययिष्यसीति । ओमिति होवाच । स होवाच यत् प्रथमं नाभ्यकीर्तयो^१ नामग्राहमथ नानुवत्स्य इति । नामग्राहमेतेन सर्वमभिपद्यन्ते सर्वं वा एष सर्वमश्नातीति । अक्षरं वा एषः । तस्मादोमित्यनुजानन्ति ओमिति प्रतिपद्यन्त ओमित्यभ्याददत्त ओमित्यभिनिधापयन्ति । तदेतदक्षरं जैत्रमित्त्वरं सर्वाणि भूतान्यभ्यात्तं यदनेकमेकं नानावर्णं नानारूपं नानाशब्दं नानागन्धं नानारसं नानास्पर्शमिति । अथो खल्वाहु रिन्द्रो वाचैतदक्षरमिति । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्येतदक्षरमन्वायत्तानि सर्वे वेदाः सर्वे यज्ञा इत्यथ खल्विन्द्रमन्वायत्तमिति ॥ १ ॥

- 1) Shall we add मुखं before प्रत्यप्रचत ? Cp हेजा 2-25 वायुमुखं प्रथमः प्रत्यप्रचत.
—2) Printed edition substitutes आर्तिम् which makes no sense ! —3) Shall we read गोपायितेति ? —4) Shall we read तदेव or उ एष ? —5) Ms reads °कीर्तयो for °यो which seems to be a double संधि as °कीर्तयः + ओम्. —6) Ms reads अभ्यातयत्.

a) तैसं १-५-१-१; छां १-२-१. —b) पा ८-२-५६. —c) क १०-५७-३ मनो न्वा हुवामहे नाराशंसेन सोमेन; क १०-८५-६ नाराशंसी व्योचनी; अ १५-६-११ तमितिहासश्च पुराणं च गायत्र्यश्च नाराशंसीश्च अनुव्यचलन्; २०-१२७-१ इदं जना उप श्रुत नाराशंसः स्तविष्यते; कासं १४-५ अमृतं हि गात्रा अमृतं नाराशंसी. —d) तैसं २-६-३-२ तद्वपयो यज्ञवास्त्वभ्यायन्; ऐवा २-१ ततो वै मनुष्याश्च ऋषयश्च देवानां यज्ञवास्त्वभ्यायन्; श्रवा १२-३-४-१ अथ मम यज्ञवास्त्वेव, यज्ञवास्तोवेव अहमास इति. —e) क ३-२१-३ तुभ्यं स्तोका घृतश्रुतः; ऐवा २-१२ तयत् स्तोकाश्चोतन्ति तस्मादिदं स्तोकं शो वृष्टिर्विभक्ता उपाचरति; श्रवा १३-१-३-२ स्तोकीयान् वा अहमभ्यवेधं संस्थापयामि (= तैवा ३-८-६-१, २, ३). —f) उट् + कलप्र; cp अ १२-४-४१ या वशा उदकल्पयन् देवा यज्ञादुदेत्य (*hapax legomenon*). —g) ऐवा २-२५ हन्त आजिम् अयाम (*to run a race*). Here आर्च्यन् (कच्छ) has been substituted. —h) A classical word occurring here first. —i) पुरोगः is not a Vedic word. पुरोगाः is Vedic. Cp क १-१८८-११ पुरोगा आग्नेर्देवानां गायत्रेण समन्यते; १०-१२४-१ असौ हव्यवानुत नः पुरोगाः; तैसं ३-२-४-४ नमः सखीनां पुरोगाणां चक्षुषे. —j) क ३-२८-४ अग्रे यदस्य तव भागधेयं न प्रमिनन्ति विद्वेषु घोरान्; १०-५२-१ प्र मे हूत भागधेयं यथा वः; श्रवा २-४-३-५ तदैवं स्वेन भागधेयेन निर्भगति; पा ४-१-३०; चातिकं ३ on पा ५-४-३६ भागरूपनामभ्यो येयः. —k) छां ३-१४-२; वृ ४-४-१. —l) क ९-१०६-२ सोमो जैवस्य चेतति; तैवा २-४-७-५ इन्द्र जैवाप जज्ञिषे. —m) क ४-३ (रूप, शब्द, गन्ध, रस and स्पर्श). —n) क २-१५ सर्वं वेदाः.

स मन्त्रेणैवान्वाभक्तो विदिद्युतेऽञ्जसैव भ्रातृव्यानपहनानीति । तस्मान्मन्त्रं मतिःसवनमभवद् यद् गायत्री तद्वायत्रं यद्वसवः तद्वसव्यम् । स ह प्रणव उवाच— यदहं सर्वं भवानि यद्वायत्री वै पुरोगाः तत् किं मे स्यादिति । गायत्रमन्त्रेव, गायत्री-मन्त्रेव त्वा सर्वरूपमिमं कृत्वा हिङ्कुर्वन्ति । स हापश्यन्नैतदञ्जसैव सर्वा रूपाण्येव मभिचक्षीरन्निति । स हान्तत एवात्मानमुपसंहृत्य तावदेवाग्राहयत् । स विशृङ्ग एवाभवत् । तस्माद् विशृङ्गमेवैतद् इहानुद्वन्ति । तदाहुर्गृह्णा एतस्य वीर्यं यच्छुक्रं यज्ज्योतिर्यदमृतं यदजयं तदव इति । तस्मात् त एवातो ज्योतिस्मृतमजयं प्रतिपद्यन्ते । ततो हासुराः पराभवन् । स एष इन्द्रः सर्वं यद्वायत्री उद्गीथो वसवः प्रातःसवनमिति । तदाहुः—सर्वं वा एतदिन्द्रो यज्जगद्यथैवेति ॥ २ ॥

a) ऐवा ३-४-४ यदा वा एष प्रातरुदेति मन्त्रं तपति तस्मान्मन्त्रया वाचा प्रातःसवने शंसेत्. —b) वृ १-४-९ सर्वं भविष्यन्तः; ४-३-२० इदं सर्वोऽस्मि. —c) श्रवा १३-४-२-२ तद् यत् सर्वरूपो भवति; ऐवा ४-२६ सर्वरूप एष पशुः; जै १-२७-६ (सर्वरूपः); मुं २-१-९ (सर्वरूपाः). —d) क १-३२-१५ राजा शमस्य (विशृङ्गस्य) च शृङ्गिणो वज्रबाहुः.

ततो हासुराः पुनरेवोदपतिपन्त । ते ह माध्यन्दिनस्यैव सवनस्य पवमानेषु यज्ञवास्त्वभ्यायन् । तेषां जरितारो विभ्यत एव वंसीतीवरीरूपाकल्पयन् । ते ह

नाभिरेव जिघांसन् । तेषामिन्द्रो रुद्रानेव सेनान्योऽकः । ते हाक्षीयन्त । स ह त्रेष्टुभमेव प्रतिसंदर्दत् । सोऽब्रवीत् — विभेमि वा एतदेतेभ्यो यथौजीयांसो वलीयांस इमे पराभवन्निति । स ह प्रणवमेवोवाच—पुरोगायमेवारभस्वेति । सोऽब्रवीत् — किं मेऽतः स्यादिति यदेहं स त्वं ममैव रूपेण न्यूह्ययिष्यन्ति त्वामिति । स हापश्यत् — सर्वमेव न्यूह्ययन्तो मामभिचक्षीरन्निति । स ह सर्वमेवात्मानमुपसंहृत्य शृङ्गमेवागूहयत् । स ह विशृङ्ग एवाभवत् । तस्मादित्यैव न्यूह्ययन्ति । ततो हासुराः पराभवन् । तस्माद्रुद्रानेव माध्यन्दिनं सवनं त्रेष्टुभं चेति ॥ ३ ॥

1) Read प्रतिसंदिदेश ? — 2) Ms reads यद् असौ ह स त्वमे, असौ Atmane-form, which, however, would be solitary.

a) तैसं 6·4 2·1 वसतु नु नः इवमिति तद् वसतीवरीणां वसतीवरीत्वम्; ऐवा 2·20 याश्चेमाः पूर्वेषुर्वसतीवर्यो गृह्यन्ते; शवा 3 9·2·2 रसवन्तं यज्ञं करोति, तस्माद् वसतीवरीरञ्जैति; जैवा 3·115 वसतीवरीष्ववनीय सोममाभिमुख्य भक्षयेदुरिति. — b) क 9·96·1 प्र सेनानीः शूरो अग्रे रयानाम्. — c) Cp उरुगाय (न 8·29·7 शीष्येक उरुगायो वि चरुने). — d) क 10·94·3 न्यूह्ययन्ते अपि पक्व आमिपि; ऐवा 5·8 तयच्चतुर्थमहन्त्ययन्ति; पा 1·2·34 यज्ञकर्माणि अजपन्यूह्यसामसु.

ते हासुराः पुनरेवोदपतिपन्त । ते ह तृतीयस्येह सवनस्य पवमानेषु यज्ञ-
वास्त्वभ्यायन् । तेषामिमे विभ्यत एवांश्चक्षुपाकल्पयन् । ते ह तैरेव देवानपाजि-
घांसन् । तेषामिन्द्रो जगतीमेव प्रतिसंदिदेश । सोऽब्रवीत् — विभेमि वा एतदेतेभ्यो
यथौजीयांसो वलीयांस इमे परावृत्तन्निति । तस्या इन्द्रः प्रणवमेव पुरोगामकरोत् ।
स होवाच—किं मेऽतः स्यादिति । स होवाचेन्द्रः—यत् त्वामुद्गीथेनोपवर्णिष्यन्ते
तेनैव ते कल्पयिष्यन्तीति । सेनान्यो हि तर्णादित्यानकल्पयत्, तस्माज्जगत्
तृतीयसवनमादित्यानाम् । स हापश्यत्—आदित्यो वा जह्नीथोऽसौ खल्वादित्यो
ब्रह्म । न ह वा एनं मिथु चिदेमीति । स ह स्वेनैव रूपेणादित्यानगच्छत् । स ह
तेनैव वज्रेणासुरान् पराभावयत् । तद्यत् स्वेनैव रूपेणाविस्तरामगच्छत् प्रतिष्ठाप-
विन्दत् । प्रतिष्ठा ह वा एषा यत् प्रणवः । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्रणव एव
प्रतिष्ठन्ति । तस्य ह वा एषा प्रतिष्ठा यत्रासावात्मानमुपसंहृत्याजुगुपत् । तस्मात्
तदेवोपन्वीतेति तदेवोपासीत । तदेतद्वचाभ्युक्तम्—

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा वद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याः आविवेश ॥ ४ ॥

1) The division is सा + उ + अवब्रीत्.

a) ऋ 1.91.17 आप्यायस्व मन्दितम सोम विश्वेभिरंशुभिः; अ 6.49.2 अंशून् वमस्ति हरतिभिरासभिः; 11.1.9 निर्भिन्दि अंशून् यजमानाथ साधु. —b) उप + $\sqrt{\text{वन्}}$ occurs only here. —c) शब्दा 10.5.3.10 आविस्तरां वाग्भिः कर्मणा; ऐआ 2.3.2 य आत्मानमाविस्तरां वेद. —d) तै 2.7 (अभयं प्रतिष्ठाम्). —e) उपब्रवीत् (?) —f) ऋ 4.58.3; वासं 17.91; मैसं 1.6.2.

यदिमास्तिस्रोऽथासाविति चत्वारोति । यदिमे द्वे वाक्षरे त्रिभिरुपन्वन्ति तत् त्रय इति । यत् प्रत्यक्षं तद् द्वे इति । यदुद्गीथं सप्तभिरभिपद्यन्ते तत् सप्तेति । अथो खल्वाहुः—सप्तभिरेनं स्वारयन्तीति । यदीमांस्त्रीनाभिधत्ते तत् त्रिधेति । यदिन्द्र एवोद्गीथस्तद् दृषभ इति । तदेतद्वचाभ्युक्तम्—

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानं यद्वावयन्ति तद्गोरवीति ।

यदेव सर्वाणि भूतान्यनुप्राविष्टस्तन्मर्त्याः आविवेशेति ।

तस्मादोमित्येकाक्षरमुपासीतेत्याह भगवान् शौनकः शौनक इति ॥ ५ ॥

1) न्वन्ति for दुगन्ति (?).

a) Popular etymology ! —b) ऋ 3.47.5; 6.19.11. —c) छं 1.1.1; 1.1.5. —d) मुं 1.1.3.

॥ इति शौनकोपनिषत् ॥

॥ जैमिनीयोपनिषत् ॥

[In the Vedic literature this is known as जैमिनीयोपनिषद्ब्राह्मण. We have canonized it as जैमिनीयोपनिषत् and included it in our collection. Although called a ब्राह्मण, it fully partakes of the nature of an Upanisad. Its text-tradition is laconic and at places, corrupt. We feel that its inclusion here will lead to its further intensive study, worthy of this ancient text. The traditional scheme of text-division is fourfold : अध्याय, अनुवाक, खण्ड and कण्डिका; but, we have accepted Oertel's (the first editor's) scheme of अध्याय, खण्ड and कण्डिका and cited this in our earlier notes. The वेदोपनिषत्, which has been transposed by us earlier (No. 2), forms an integral part of this Upanisad (IV. 18-IV. 21)].

१.१ .

प्रजापतिर्वा इदं त्रयेण वेदेनाजयद्यदस्येदं जितं तत् ॥ १ ॥ स ऐक्षत—
इत्थं चेद्वा अन्ये देवा अनेन वेदेन यक्ष्यन्त इमां वाव ते जितिं जेष्यन्ति येयं मम ।
हर्तुं त्रयस्य वेदस्य रसमाददां इति ॥ २ ॥ स भूरित्येवम्वेदस्य रसमादत्त । सेयं
पृथिव्यभवत् । तस्य यो रसः प्राणेदत् सोऽग्निरभवद्द्रसस्य रसः ॥ ३ ॥ भुव इत्येव
यजुर्वेदस्य रसमादत्त । तदिदमन्तरिक्षमभवत् । तस्य यो रसः प्राणेदत् स वायुरभवद्
रसस्य रसः ॥ ४ ॥ स्वरित्येव सामवेदस्य रसमादत्त । सोऽसौ द्यौरभवत् । तस्य
यो रसः प्राणेदत् स आदित्योऽभवद्द्रसस्य रसः ॥ ५ ॥ अथैरुस्यैवाक्षरस्य रसं
नाशक्नोदादातुमोमित्येतस्यैव ॥ ६ ॥ सेयं वागभवत् । ओमेव नामैषा तस्या उ
प्राण एव रसः ॥ ७ ॥ तान्येतानि अष्टौ । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रं साम ब्रह्मो
गायत्री । तद् ब्रह्माभिसंपद्यते । अष्टाक्षराः पञ्चवस्तेनो पञ्चर्यम् ॥ ८ ॥

Cp in general जै 1.1.1-2 with जै 1.8.1-2.

1) Shall we read तस्याः for तस्य (as तस्याः would then correctly refer to the earlier पृथिवी) ?

a) ऋ 10.45.2 विद्या ते अग्ने वेधा त्रयाणि, विद्या ते धाम (= धामानि) विभूता पुरुवा;
अ 4.11.2 त्रयान् शक्नो वि मिमीते अप्वनः; जै 1.8.1, ३, 4, 10, cp त्रयो विद्या in जै 1.18.10;
1.19.2; 1.23.6; 1.45.3; 1.58.2; पा 5.2.43 द्वित्रिभ्यां तयस्यायन्त्रा; cp द्या इ प्राजापत्या
देवाश्चासुराश्च in वृ 1.3.1; for वेदेन cp ऋ 8.19.5 यः समिधा य आहुती यो वेदेन ददाश मर्तो
अग्नये । यो नमसा स्वध्वरः. —b) ऋ 10.53.11 सिपासनिर्वनते कार इज्जितिम्; अ 10.6.16
स एभ्यो जितिमिद् दुहे भूयो भूयः स्वः स्वः...; ऐन्द्रा 1.24 जितयो वै नाम एता यदुपसदः असपत्नां वा

एताभिर्देवा विजितिं व्यजयन्त; कौ 1-7 सा या ब्रह्मणो जितिः...तां जितिं जयाति. —c) छां 1-10-6 राजासौ यक्षयते स मा सर्वैरात्विज्यैर्वृणीत. —d) पा 8-1-52, 54 लोद च; हन्त च. पीठ्यानि stands for आददै in जै 1-8-3 —e- -e) Cp गोत्रा 1-6 स (प्रजापतिः) खलु पृथिव्या एवाग्निं निरामिमत, अन्तरिक्षाद्वायुं, दिव आदित्यम्. —f) जैवा 1-354 यज्ञस्य वै यत्र शिरोऽच्छिद्यन् तस्य यो रसः प्रागेदत् त एवोतीका अभवन्, cp जै 1-23-3-8; for अतिनेदन्ते see ऐवा 6-32 छन्दसां वै पठेनाह्वातानां रसोऽत्यनेदत् स प्रजापतिराविभेत्; वृ 3-1-8 या हुता अतिनेदन्ते. —g) यौः is both *mas.* and *fem.*; here it is masculine. —h) जै 1-8-4 अक्षरं पीठ्यायितुम्. —i) मै 6-23 यः शब्द तदोमित्येतदक्षरम्...एव ह्राह । योऽसौ परापरो देवा (= देवः) ओङ्कारो नाम नामतः. —j) जै 1-6-6; 1-9-4; 1-33-11; 1-34-2 —k) छां 8-15-1 ब्रह्मलोकमभिसंपयते. —l) वृ 4-3-33 ये कर्मणा देवत्वमभिसंपयन्ते; 4-4-5 यत् कर्म कुरुते तदभिसंपयते. —m) क 8-47-17 यथा कलां यथा शफं यथ ऋणं संनयामासि (where कला means $\frac{1}{8}$ and शफ means $\frac{1}{2}$); जैवा 1-135 तस्माद् दिपाद् अष्टाशफानधितिष्ठति; 3-242 अथो अष्टाशफा वै यायत्री अष्टाशफाः पशवः; तांवा 3 8-2; 7-7-1; श्वा 6 2-2-15 अष्टाशफो हि गौः; तैवा 1-2-1-26 अष्टाशफाश्च य इहाम्ने ये चैकशफा आशुगाः. —n) ऐवा 6-24 तस्मै ह यथा महद्भ्य कत्विम्य एव निनाय तदेतत् पशव्यं च स्वर्ग्यं च शश्वम्; जैवा 1-217 तदेतत् पशव्यं साम; तांवा 2-4-3-2 अपशव्यं वा एतत् सत्रं यदच्छन्दोमय; छां 2-22-1 विनार्दि सान्नो वृणे पशव्यम्.

१२

स यदोमिति सोऽग्निर्वागिति पृथिवी । ओमिति वायुर्वागित्यन्तरिक्षम् । ओमित्यादित्यो वागिति द्यौः । ओमिति प्राणो वागित्येव वाक् ॥ १ ॥ स य एवं विद्वान्नायत्योमित्येवाग्निमादाय पृथिव्यां प्रतिष्ठापयति । ओमित्येवादित्यमादाय दिवि प्रतिष्ठापयति । ओमित्येव प्राणमादाय वाचि प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥ तद्धेतच्छैलना गायत्रं गायन्त्योर्वा३च् ओवा३च् ओवा३च् हुं भा ओवा इति ॥ ३ ॥ तदुह तत् पराङ्मिवाऽनायुर्ध्यामिव । तद्वायोश्चार्पा चानुर्बर्त्तमं गेयम् ॥ ४ ॥ यद्वै वायुः पराङ्मेव पवेत क्षीयेत (र्सः) स पुरस्ताद्वाति स दक्षिणतः स पश्चात् स उत्तरतः स उपरिष्ठात् स सर्वा दिशोऽनुसंवाति ॥ ५ ॥ तदेतदाहुरिदानीं वा अयमितोऽवासी- दथेत्याद्वातीति । स यद्रेष्माणं जनमानो निवेष्टमानो वाति क्षयादेव विभ्यत् ॥ ६ ॥ यदु ह वा आपः पराचीरेव प्रसृताः स्यन्देरन् क्षीयेरस्ताः । यदङ्गान्सि कुर्वाणा निवेष्टमाना आर्वर्तान् सृजमाना यन्ति क्षयादेव विभ्यतीः । तदेतद्वायोश्चैवार्पा चानु- बर्त्तमं गेयम् ॥ ७ ॥

a) जैवा 1-118 तदु ह स्माह मार्जः शैलनो भ्रातृव्याद् वाव निधनेन तोपयतीति; जै 1-14 4; 1-22 8 श्रुचितः शैलनः; 2-4-6 प्रभूतिरिति शैलनाः; 2-4-8 अपरोषोऽनपरुद्ध इति पाष्ण्यः शैलनः.

—b) जै 1.3.1 ओवा...ओवा इति करोत्येव; 3.39.1 ओवाच्...ओवा इति षोडशाक्षराण्यभ्यगायत
 —c) ऐवा 3.46 तद्ध तत् पराडेव यथा जग्धं न हैव तयजमानं भुनाक्ते; ऐ 3.3 पराडत्यजिघांसत्;
 क 4.1 पराञ्चि खानि ... तस्मात् पराङ् पश्यति... —d) जैवा 1.175 वय एवैनं शकुनो भूत्वा
 स्वर्गं लोकं वहति तदु तदनायुष्यामिव. —e) जैवा 1.333 नो ह अन्यस्यानुवर्त्म गेयम्...स्वधूरेव
 गेयम्; शवा 3.3.4.5 तदस्मा इदं सर्वमनुवर्त्म करोति यदिदं किञ्च; 4.4.1.9 तदिदं सर्वं मनसः
 कृतानुकरमनुवर्त्म. —f) Oertel adds सः (sic) which is a sister-form handed
 down from Indo-European times; cp क 10.86.16 सेदीशे यस्य रोमशं...न सेशे यस्य
 रोमशम्. —g) अ 4.40.1-4, 7-8 ये पुरताञ्जुह्वति जातवेदः प्राच्या दिशो अभिदासन्त्यस्मान्
 ...ये दिशामन्तदेशेभ्यः...सर्वाभ्यो दिग्भ्यो अभिदासन्त्यस्मान्... —h) तैवा 3.10.4.3 वायुर्भूत्वा
 सर्वा दिश आवाहि, सर्वा दिशोऽनु पिवाहि, सर्वा दिशोऽनु संवाहि. —i) शवा 3.2.3.23 तस्मात्
 पथेत्यादङ्गुलयः पथेत्यात्; 11.1.6.17 यदेव वेद इत्यादातीति; 13.4.4.5 पङ्च बैलवाः त्रय इत्यात् त्रय
 इत्यात्; 14.1.2.1 स यद्वा एनानित्याचेत्याच्च संभरति तत् संभाराणां संभारत्वम्; तैवा 4.33.1 इत्यादुलूक
 आपसत्. —j) अ 6.102.2 रेष्माच्छिन्नं यथा तृणं मयि ते वेष्टतां मनः; 15.2.7 वातः सारथी रेष्मा
 प्रतोदः; वासं 16.39 नमो वात्पाय च रेष्मया च; 25.2 संक्रोशैः प्राणान् रेष्माणं स्तुपेन; जैवा 1.11
 यथा रेष्माणमुपमध्यादेवम्. —k) क 4.40.4 पथामङ्कात्पन्वापनीकणत्. —l) शवा 12.9.2.4
 यो ह वा अयमपामवर्तः स ह अवभृथः; छां 4.15.5 मानवमावर्तम्; जै 3.33.7 ब्रह्मण आवर्तः.

१.३

ओवा ओवा ओवा हुं भा ओवा इति करोत्येव । एताभ्यां सर्वमायुरेति
 ॥ १ ॥ स यथा वृक्षमाक्रमणैराक्रममाणं इयादेवमेवैते द्वे-द्वे देवते संधायेमाल्लोकान्
 रोहन्नेति ॥ २ ॥ एक उ एव मृत्युरन्वेत्यशनयैव ॥ ३ ॥ अथ हिङ्करोति । चन्द्रमा वै
 हिङ्करोऽर्जुम् वै चन्द्रमाः । अग्नेनाशनायां घ्नन्ति ॥ ४ ॥ तां-तामशनायामग्नेन
 हत्वीमित्येतमेवादित्यं समयातिमुच्यते । एतदेव दिवश्छिद्रम् ॥ ५ ॥ यथा खं वाऽर्जसः
 स्यादर्थस्य वैवमेतादिवश्छिद्रम् । तद्रश्मिभिः संछन्नं दृश्यते ॥ ६ ॥ यद्वायवस्योर्ध्वं
 हिङ्करात् तदमृतम् । तदात्मानं दध्यादथो यजमानम् । अथ यदितरत् सामोर्ध्वं तस्य
 प्रतिहारात् ॥ ७ ॥ स यथाङ्घ्रिरापः संसृज्येरन् यथाग्निनाग्निः संसृज्येत यथा क्षीरे
 क्षीरमासिच्येदेवमेतदक्षरमेताभिर्देवताभिः संसृज्यते ॥ ८ ॥

a) एताभ्याम् = देवताभ्याम्; cp जै 1.3.8 एताभिः देवताभिः. —b) शवा 9.3.3.6 यथा
 वृक्षं रोहन्नुत्तरामुत्तरां शाखां समालम्भं रोहेत् तादृक्कृतः; जैवा 2.420; ऐवा 3.19 स्वर्गस्य हैतल्लोकस्या-
 क्रमणम् यन्निवित्, तामाक्रममाण इव शंसेत्; वृ 3.1.6 अथ केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमते.
 —c) जैवा 1.136 अशनाया ह वै रया अन्नमु वै रथन्तरम् । अग्नेनाशनायां घ्नन्ति । तां तामशनायामग्नेन
 हत्वा स्वर्गं लोकमारोहन्. But following the form अशनाया, जैवा 1.117 has the forms
 अशनायन्तीः and अशनायेयुः; वृ 1.2.1 अशनाया हि मृत्युः; जै 1.3.4; 3.12.2. —d) कौ
 4.2 चन्द्रमासि पुरुषः...अन्नस्यात्मा; मै 6.5 अय अन्नमापन्नचन्द्रमा इति आप्यायनवत्येषा. —e)

Note the संधि - हत्वा + ओम् - according to पा 6.1.95 ओमाडोश्च. —f) पा 2.3.2 कर्माणि द्वितीया, कात्यायन—समयानिकपाहापोनेषु उपसंख्यानम्. —g) ऋ 8.91.7 ते रथस्य ते अनसः खे युगस्य शतक्रतो; शाट्यायनम् quoted by Sāyana on the above: तां ते रथस्यात्यगृहत्...तां ते अनसोऽत्यगृहत्..तस्येह यत् कल्याणतमं रूपाणां तद्रूपमाप्त. —h) जैवा 1.181 यथाग्नावग्नीमिसमादध्यात् तादृक् तत्. —i) श्रवा 3.5 3.3; 4.2.4.18 यथा मुक्त आसिधेदेवं तत्. Caland suggests emendation आसिच्येत in line with संसृज्येत and संसृज्येरन्; जै 1.22.1; ऋ 4.15.

१४

तं वा एतं हिङ्गारं हिं भा इति हिङ्कुर्वन्ति । श्रीर्वै भाः । असौ वा आदित्यो भा इति ॥ १ ॥ एतं ह वा एतं न्यङ्गमनु गर्भे इति । यद्भ इति स्त्रीणां प्रजननं निगच्छति तस्मात् ततो ब्राह्मणं ऋषिकल्पो जायतेऽतिव्याधी राजन्यः शूरः ॥ २ ॥ एतं ह वा एतं न्यङ्गमनु वृषभ इति । यद्भ इति निगच्छति तस्मात् ततः पुण्यो बलीर्वदो दुहाना धेनुरुक्ता दशवाजी जायन्ते ॥ ३ ॥ एतं ह वा एतं न्यङ्गमनु गर्दभे इति । यद्भ इति निगच्छति तस्मात् स पापीयाञ्छ्रेयसीषु चरति । तस्मादस्य पापीयसः श्रेयो जायतेऽश्वतरो वाऽश्वतरी वा ॥ ४ ॥ एतं ह वा एतं न्यङ्गमनु कुर्भ इति । यद्भ इति निगच्छति तस्मात् सोऽनार्यः सन्नपि राज्ञः मामोति ॥ ५ ॥ तं हैतमेके हिङ्गारं हिं भा ओवा इति बहिर्धेव हिङ्कुर्वन्ति बहिर्धेव वै श्रीः । श्रीर्वै साम्नो हिङ्गार इति ॥ ६ ॥ स य एनं तत्र ब्रूयाद् बहिर्धा न्वा अयं श्रियमधित पापीयान् भविष्यति । 'स यदा वै त्रियतेऽथाग्नौ प्रास्तो भवति । क्षिमे धृत मरिष्यत्यग्नावेनं प्रासिष्यन्ति' इति । तथा हैव स्यात् ॥ ७ ॥ तस्माद्दु हैतं हिङ्गारं हिं वो इत्यन्तरिवैवाऽऽत्मन्नर्जयेत् । तथा ह न बहिर्धा श्रियं कुरुते सर्वमायुरेति ॥ ८ ॥

Cp in general जै 3.39.3 ff.

a) श्रवा 1.8.1.27 यदेव मित्रावरुणाम्यां समगच्छत स एव मैत्रावरुणो न्यक्तः...; जै 1.45.5; 2.12.1-2; 3.37.7. —b) ऋ 3.29.1 अस्तीदमधिमन्यनमस्ति प्रजननं कृतम्; वासं 19.48 इदं हविः प्रजननं मेऽस्तु; नि 3.21 शेषो वैतस इति पुंसप्रजननस्य. —c) नि + गम् *inire feminam*; cp ऋ 10.10.12 पापमाहुयः स्वसारं निगच्छात्. अ 18.1.14 explains this further as भ्राता स्वसुः शयने यच्छयीय. —d) तैत्ति 7.5.18.1; वासं 22.22 आ ब्रह्मन् (i. e. ब्राह्मणकुले) ब्राह्मणो ब्रह्मवर्त्सो जायताम्. —e) पा 5.3.67 ईषदसमातो कल्पद्देश्य-देशीयः. —f) ऋ 5.62.9 यद् बहिर्धं नातिविधे इदाम् अच्छिद्रं शर्म भुवनस्य गोपा (voc. dual); अ 9.2.16 वर्म विततमनातिव्याप्यं कृतम्; जैवा 2.266 ऋषिर्ह स्म मन्त्रकृद् ब्राह्मण आजायते । अतिव्याधी राजन्यः शूरः...; तैवा 3.9 19.3 एष वा अतिव्याधी नाम यज्ञः । आह वै तत्र

राजन्योऽतिव्याधी जायते, वृ ३ ३ २ सपत्नातिव्याधिनौ —g) शब्दा 12 4 2 10 तप्यैरादो धामयतोऽथो वाऽश्वतरो वा गदायेत बलीर्दो वा युक्तः तेन दण्डमजितेन तोत्रमजितेन (w r. for प्राजिन ?) यमध्वान समीप्सति त समश्नुते, तैत्रा ३ ३ २ ० ५ इलुर्दोय रमाहा । बलिर्दोय स्वाहा । सवत्सरो वा इलुर्दो, परिवत्सरो बलिर्दो. । तस्मादश्वमेधयाजी जरसा वित्तासा अमु लोकमेति, वास २ २ २२ दोग्धी धेनुर्वादि अनङ्गान् आशुः सप्तिः. —h) ऋ ३ ५३ २३ न गर्दभ पुरो अश्व नयन्ति, नैस ५ १ २ १ अश्वाद् गर्दभो असत्तरः, ५ १ २ ३ पापीयानश्वाट गर्दभः, वास ११ ४६ प्रेतु वाजी कनिक्रदन्नानदद्रासभ. पत्वा. —i) मैस २ ५ ३ = जै ३ ३० ५ तस्य सहस्रस्यामे कुभ उदेत्, तैस २ १ ५ २ substitutes उन्नत for कुभ, so कुभ perhaps means a hump-backed bull (MW). —j) Shall we supply राज्यम् after राज्ञः ? Cp तैस २ ६ ६ ५ य एव वेद प्र राज्य अनाय प्राप्नोति, शब्दा २ ४ ४ ६ राज्यामिह वै प्राप्नोति, or राज्ञ प्राप्नोति is idiomatic for पदम् or राज्यम्, see छा १-१० ६ यद् वत अजस्य लभेमहि, लभेमहि धनमानाम् —k) न्वै = नु + वै, cp तैस १ ५ ९-६ मनुष्यायेन्वे योऽहरहाराहृत्यायै न याचति स इन्वै तमुपाच्छति where इन् न्वै = इत् + नु + वै, तैत्रा १ १ ३ ८ पुरुष इन्वे स्वाद्वितसो बीभत्सते, शब्दा १० ६ १ ३ सपति खलु न्वा अह वैश्वानर वेद, शब्दा ११ ७ २ ८ इति न्वा एतद् ब्राह्मणमुपते —l) ऋ ४ ८ ८ अति क्षिमेन विध्यति perhaps = क्षिमे + व (for इन्), जैत्रा २ ६ ७ स्नात्वा क्षिप उदेयात्, क्षिमे पाप्मनो व्यावृत्त्या इति, तैत्रा ३ ९ १ ३ क्षिमे यजमानमण्य मृत हरेयुः, शब्दा ४ २ १ ५ यद् स्म देवाः किञ्च कर्म कुर्वन्ते तद् स्म मोक्षयित्वा क्षिप एन पुनरपद्रवतः (शुक्रामन्यितौ).

१५

सैपाऽखर्ला देवताऽपसेधन्ती तिष्ठति । इदं वै त्वमत्र पापमकर्णेहैष्यासि । यो वै पुण्यकृत् स्यात् स इहेयादिति ॥ १ ॥ स द्रूयादपश्यो वै त्वं तद्यदहं तदकरवं तद्वै मा त्वं नाकारयिष्यस्त्वं वै तस्य कर्ताऽसीति ॥ २ ॥ सा ह वेद सत्यं माऽऽहेति । सत्यं हैपा देवता । सा ह तस्य नेशे यदेनमपसेधेत् । सत्यमुपैव ह्वर्यते ॥ ३ ॥ अथ होवाचैश्वर्यो वा वाणोऽनुवक्ता वा सत्यकर्तः । उतैपाऽखर्ला देवताऽपसेद्धुमेव ध्रियतेऽस्यै दिशः ॥ ४ ॥ (तद्) दिवोऽन्तः । तदिमे द्यावापृथिवी संश्लिष्यतः । यविती वै वेदिस्तावतीयं पृथिवी । तयत्रैतच्चात्वालं खातं तत् संपाति स दिव आकाशः ॥ ५ ॥ तद् बहिष्पवमाने स्तूयमाने मनसोदृष्टीयात् ॥ ६ ॥ स यथोच्छ्रायं प्रत्यस्य मप्रेतैवमेतैतया देवतयेदममृतमभिपर्येति यत्रायमिदं तपतीति ॥ ७ ॥ अथ होवाच—॥ ८ ॥

१) v १ प्रतियस्य (Oertel).

a) अवला suggested by Caland as opposed to खला accepted by Oertel
—b) Divide as अक् + न + इह + एष्यासि, cp तैमतिशाख्य ७ अथ नकारो णकारः.
—c) ईशे (3rd pers. sg.), cp ऋ १० १२१ ३ य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पद —d) अ १-१-१ उपास्मान् वाचस्पतिर्ह्वयताम् —e) छा ४ १० ३ सह व्याधिनानशितु दग्धे, वृ १ ५ २१ तानि धातुं

दधिरे. —f) तैसं 2.6.1.3 एतावती वै पृथिवी यावती वेदिः —g) तैसं 6.1.3.8, जैवा 3.11.5 योनिर्वै यज्ञस्य चात्माः. —h) जै 3.31.2 तस्मै ह मीमांसमानानामेकश्चन संप्रत्यभिदधाति. —i) छां 4.2.5 तस्या ह मुखमुपोद्गृह्णान्नुवाच. —j) शवा 3.5.3.24 अयोच्छ्रया उपस्पृश्य वाचयति; पा 3.3.49 उदि श्रयति योतिषूदुवः.

१.६

गोवलो वार्ष्णिः । क एतमादित्यमर्हति समयैतुम् । दूराद्वा एष एतत् तपति न्यङ् । तेन वा एतं पूर्वेण सामपथस्तदेव मनसाऽऽहृत्योपरिष्ठादेतस्यैतस्मिन्नमृते निदध्यादिति ॥ १ ॥ तदु होवाच शाट्वायनिः—समयैवैतदेनं कस्तद्वेद । यद्येता आपो वा अभितः, यद्वायुं वा एष उपद्वयते रश्मीन् वा एष तदेतस्मै व्यूहतीति ॥ २ ॥ अथ होवाचोलुक्त्रयो जानीश्रुतेयः—यत्र वा एष एतत् तपत्येतदेवामृतम् । एतच्चेद्वै प्राप्नोति ततो मृत्युना पाप्मनां व्यावर्तते ॥ ३ ॥ कस्तद्वेद यत् परेणाऽऽदित्यमन्तरिक्षमिदमनालर्यनमवरेण ॥ ४ ॥ अथैतदेवामृतम् । एतदेव मां यूयं प्रापयिष्यथ । एतदेवाहं नातिमन्य इति ॥ ५ ॥ तान्येतान्यष्टौ । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रं साम ब्रह्मो गायत्री । तदु ब्रह्माभिसंपद्यते । अष्टाक्षराः पशवस्तेनो पशव्यम् ॥ ६ ॥

a) Cp जै 1.5.4 ऐश्वर्यकः वार्ष्णिः. —b) ऐवा 7.80 तस्मान्न्यङ् रोहति न्यप्रोषः where न्यङ् is *adj.* and न्यक् is *adverb.* —c) शवा 8.1.4.9 अपि ह स्माह शाट्वायनिः; जै 1.30.1; 2.2.8; 2.4.3; 2.9.10; 3.13.6 *et passim.* —d) ऐवा 1.25 उपाविः जानश्रुतेयः; शवा 5.1.1.5 औपाविः जानश्रुतेयः; जै 3.40.2 नगरी जानश्रुतेयः, सायकः जानश्रुतेयः —e) पाप्मना instead of पाप्मनः (*abl.*); cp जै 1.16.11 यस्त्वेतेन व्यावर्तयात् व्येव स पाप्मना वर्तता इति; तांवा 24.11.3 ति ल्पमनाऽऽवर्तन्ते य एता उपयन्ति; but वृ 1.5.2 न स पाप्मनो (*abl.*) व्यावर्तते. —f) जैवा 1.17.5 प्रथमितमिव वा एतत् यद् वयोऽनालयनमिव; तै 2.7 एतस्मिन्...अनिलयने अभयं प्रातिष्ठा विन्दते.

१.७

ता एता अष्टौ देवताः । एतावदिदं सर्वम् । ते.....^१ करोति ॥ १ ॥ स नैषु लोकेषु पाप्मने भ्रातृव्यायावर्त्तानं कुर्यात् । मनसैनं निर्भजेत् ॥ २ ॥ तदेतद्वर्चाऽभ्यनूच्यते—

चत्वारि वार् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मिणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥ इति ॥

तद्यानि तानि गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ती (ति । इ) म एव ते लोकाः

॥ ४ ॥ तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्तीति । चतुर्भागो ह वै तुरीयं वाचः । सर्वयाऽस्य

वाचा सर्वेरेभिर्लोकैः सर्वेणास्य कृतं भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥ स यथाऽऽमान-
मार्खणमृत्वा लोष्टो विध्वंसत एवमेव स विध्वंसते य एवं विद्वांसमुपवदति ॥ ६ ॥

1) No lacuna evinced by the Mss.

a) तैत्ति 2-2-8-1 ते वै पाप्मना भ्रातृव्येणाजयन्तः, पा 4-1-144 भ्रातृव्यत् च; 4-1-145
व्यन् सपत्ने. —b) मै 6-22 यथोर्णनाभिः...अवकाशं लभतीति एवं स्वातन्त्र्यं लभते. —c)
ऋ 8-81-6 इन्द्र मा नो वसोर्निर्भाक्, अ 4-2-2-2 एमं भज ग्रामे अश्वेषु गोषु निष्टं भज यो अमित्रो
अस्य; मनु 9-207 स निर्भान्यः स्वकादंशात्. —d) ऋ 1-164-25 also repeated at जै
1-40-1. —e) कृत suggests four i. e. fulfilment. —f) जै 1-60-8; 2-3-12-13;
छां 1-2-7-8; वृ 1-8-8. —g) अ 15-2-1 य एवं विद्वांसं ब्राह्म्यमुपवदति; छां 7-6-1 अथ
येऽल्पाः कलहिनः पिशुना उपवादिनस्ते.

१८

प्रजापतिर्वा इदं त्रयेण वेदेनाजयद्यदस्येदं जितं तत् ॥ १ ॥ स ऐक्षतेत्यं चेद्वा
अन्ये देवा अनेन वेदेन यक्ष्यन्त इमां वाव ते जितिं जेष्यन्ति येयं मम ॥ २ ॥ हन्तेमं
त्रयं वेदं पीळयानीति ॥ ३ ॥ स इमं त्रयं वेदमपीळयत् । तस्य पीळयन्नेरुमेवाक्षरं
नाशवनीत् पीळयितुमिति यदेतत् ॥ ४ ॥ एष उ ह वाव सरसः । सरसा ह वा
एवंविदस्त्रयी विद्या भवति ॥ ५ ॥ स इमं रसं पीळयित्वापनिर्धायोर्ध्वोऽद्रवत् ॥ ६ ॥
तं द्रवन्तं चत्वारो देवानामन्वपश्यन्निन्द्रथन्द्रो रुद्रः समुद्रः । तस्मादेते श्रेष्ठा देवानाम् ।
ते ह्येनमन्वपश्यन् ॥ ७ ॥ स योऽयं रस आसीत् तदेव तपोऽभवत् ॥ ८ ॥ त इमं देवा
अन्वैक्षन्त । तेऽभ्यपश्यन् । स तपो वा अभूदिति ॥ ९ ॥ इममु वै त्रयं वेदं मरीर्मृशित्वा
तस्मिन्नेतदेवाक्षरमपीळितमविन्दन्नोमिति यदेतत् ॥ १० ॥ एष उ ह वाव सरसः ।
तेनैनं प्रायुवन् । यथा मधुना लाजान् प्रयुयादेवम् ॥ ११ ॥ तेऽभ्यतपन्त । तेषां
तप्यमानानामाप्यायत वेदः । तेऽनेन च तपसाऽऽपीनेन च वेदेन तामु एव जिति-
मजयन् यां प्रजापतिरजयत् । त एते सर्व एव प्रजापतिमात्रा अर्याश्च अयाश्च
इति ॥ १२ ॥ तस्मात् तप्यमानस्य भूयसी कीर्तिर्भवति भूयो यशः । स य एतदेवं
वेदमेवाऽऽपीनेन वेदेन यजते । यदो याजयत्येवमेवाऽऽपीनेन वेदेन याजयति
॥ १३ ॥ तस्य हैतस्य नैव काचनाऽऽतिरस्ति य एवं वेद । स य एवैनमुपवदति स
आर्तिमृच्छति ॥ १४ ॥

1) v. 1. द्रवम्, cp ऋ 4-40-2 सत्यो द्रवो द्रवरः पतङ्गरः. Note the last
syllable of the four gods : इन्द्र, चन्द्र, रुद्र and समुद्र who became प्रजापतिमात्राः.
(जै 1-8-12).

a) जै 1.1.1-2. —b) जै 1.1.2 रसमाददै. —c) जै 3.19.3-4. —d) तांवा 15.3.23 अन्नं वै देवा अर्कं इति वदन्ति, रसमस्य पुष्पमिति, सरसमेवानायमवरुन्धे; 16.137 खल उत्तरवेदित्र हि रसः समवैति सरसमेव यज्ञं करोति; शब्दा 3.3.3-18 रसो वा आपः सरसमेव एतत् क्रीणाति —e) शब्दा 3.9.4-22 तस्य या जुष्टतमा तनूरास तामपनिदधे; 4.3.3-8 ते होचुः—अपनिधायैनमोज उपावर्तामहा इति; 5.1.4-10 जघो यस्ते वाजिनापि अन्यत्रापनिहितः. —f) के 4.2 तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान् देवान्.. ते होन्नेदिष्टं परपृशुः. —g) शब्दा 4.5.1-10 अयेतरं विश्वे देवा अमरीमृश्यन्त (काण्व version : तद् विश्वे देवा मरीमृशां चक्रे). —h) वासं 19.13 लाजाः सोमांशवो मधु; 19.81 त्वगस्य मांसमभवत् न लाजाः; जैवा 1.3.22 स यथा मधुना लाजान् प्रयुपात् एवमेतेनैवाक्षरेण सामन् रसं दधाति; जैवा 2.79 यथा मध्वासिच्य लाजाना-वपेत्. —i) अयम् with *pluti*-mark 3 becomes अयाश्म. —j) वासं 30.9; 17 आर्त्यं परिवित्तम्...आर्त्यं जनवादिनम्; अ 8.8.9 आर्तिश्चानपवाचना; 10.2.10 आर्तिरवर्तिर्निकृतिः कुतो नु पुरुषेऽमर्तिः; 12.2.38 मुहुर्गृह्यैः प्रवदति आर्तिं मर्त्यो नीत्य; आर्षेयवा २—वीव पयेत्, आर्तिमुच्छेत्; 4—पापीयान् भवति, आर्तिमाच्छति अय म्रियते; शब्दा 11.5.4-2-5 तथा हास्य ब्रह्मचारी न काश्चनार्तिमाच्छति; 1.31.2-4 ईश्वरो वा एष आर्तिमार्तोः...नार्तिमाच्छति.

१.९

तदाहर्षदोवा ओर्वा इति गीयते काऽऽगर्भवति क सामेति ॥ १ ॥ ओर्मिति वै साम वागित्यृक् । ओमिति मनो वागिति वाक् । ओमिति प्राणो वागित्येव वाक् । ओमितीन्द्रो वागिति सर्वे देवाः । तदेतादिन्द्रमेव सर्वे देवा अनुयन्ति ॥ २ ॥ ओमित्येतदेवाक्षरम् । एतेन वै सँसवे परस्पेन्द्रं वृज्जीता एतेन ह वै र्वको दालभ्य आज-केशिनामिन्द्रं वृज्जे । ओमित्येतेनैवाऽऽनिनाय ॥ ३ ॥ तान्येतान्यष्टौ । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रं साम ब्रह्मो गायत्री । तद् ब्रह्माभिसंपद्यते । अष्टाशफाः पशवस्तेनो पशव्यम् ॥ ४ ॥ तस्यैतानि नामानि । इन्द्रः कर्माक्षितिरमृतं व्योमान्तो वाचः । यैहोर्भूयः सर्वं सर्वस्मादुत्तरं ज्योतिः । ऋतं सत्यं विज्ञानं विवाचनमप्रतिवाच्यम् । पूर्वं सर्वम् । सर्वा वाक् सर्वमिदमपि धेनुः पिबते परागर्वाक् ॥ ५ ॥

1) v. 1. बहुभूयः.

a) ओवा = ओम् + वाक् (with the loss of the final consonants of both) —b) छां 1.3.4 या वाक् सर्क...यत् साम स चद्रगीयः. —c) छां 2.23.2 एवमोद्गारेण सर्वा वाक् संतृष्णा. —d) ऐवा 1.3 तदाहर्षं पूर्वदीक्षिणः संसवोऽस्ति; तैवा 1.4.6.4 यो वै छन्दो भिरभिभवति स संसुन्वतोराभिभवति; जैवा 2.70. —e) जै 4.7.2; छां 1.2.13; 1.12.1. —f) These words stand for numerals; cp जै 1.10.4 पद्मशक्तित्व्योमान्तः; the same series also in जै 1.28.3 and 1.29.3; तांवा 17.14.1 with slight variations gives वद for पद्म; ऐवा 8.22 has द्वे द्वे सहस्रे ब्रह्मनाम् आत्रेयो मध्यतोऽदरात्. —g) जै 1.10.4 (where it indicates the highest number) दशषा क्षरति...

नितर्वधा पद्मक्षतिर्व्योमान्तः. —h) ऋ 1.188.5 विषद् सत्राद् विन्वीः प्रन्वीर्वह्नीश्च भूयसीश्च याः; पा 6.3.158 बहोर्लोपो भू च बहोः. —i) 1.9.5 in part parallel to ऐआ 5.3; the close correspondences between the two passages testifies that they are the versions of the same tradition.

१.१०

सा पृथक् सलिलं कामदुघाक्षिति प्राणसंहितं चक्षुः श्रोत्रं वाक्प्रभृतं मनसा
व्याप्तं हृदयाग्रं ब्राह्मणभक्तमन्नशुभं वर्षपवित्रं गोभगं पृथिव्युपरं तपस्तनु वरुण-
परियतनमिन्द्रश्रेष्ठं सहस्राक्षरमयुतधारममृतं दुहाना सर्वाणिमाँल्लोकानाभिविक्शरतीति
॥ १ ॥ तदेतत् सत्यमक्षरं यदोमिति तस्मिन्नापः प्रतिष्ठिता अप्सु पृथिवी पृथिव्यामिमे
लोकाः ॥ २ ॥ यथा सूच्यां पलाशानि संतृण्णानि स्युरेवमेतेनाक्षरेणेमे लोकाः
संतृण्णाः ॥ ३ ॥ तदिदमिमानातिविध्य दशर्धा क्षरति शतधा सहस्रधाऽयुतधा
प्रयुतधा (नियुतधा)ऽयुर्दधा न्ययुर्दधा निखर्वधा पद्मक्षतिर्व्योमान्तः ॥ ४ ॥
यथौघो विध्यन्दमानः परःपरोर्वरीयान् भवत्येवमेवैतदक्षरं परःपरोवरीयो भवति
॥ ५ ॥ ते हैते लोका ऊर्ध्वा एव श्रिताः । इम एव त्रयोदशमासाः ॥ ६ ॥ स य
एवं विद्वान् उद्गायति स एवमेवैताँल्लोकानतिवर्हति । ओमित्येतेनाक्षरेणामुमादित्यं
मुख आधत्ते । एष ह वा एतदक्षरम् ॥ ७ ॥ तस्य सर्वमाप्तं भवति, सर्वं जितं, न
हास्य कश्चन कामोऽनाप्तो भवति य एवं वेद ॥ ८ ॥ तद्ध पृथुर्वैन्धो दिव्यान्
व्रात्यान् पमच्छ—

सूर्याणां दिवस्तम्भनीं सूर्यमाहुरन्तरिक्षे सूर्यः पृथिवीप्रतिष्ठः ।

अप्सु भूमीः शिश्नियरे भूरिभौराः किंस्विन्महीरधितिष्ठन्त्यापः ॥ ९ ॥ इति ॥

ते ह प्रत्युचुः—

सूर्याणामेव दिवस्तम्भनीं सूर्यमाहुरन्तरिक्षे सूर्यः पृथिवीप्रतिष्ठः ।

अप्सु भूमीः शिश्नियरे भूरिभाराः सत्स्यं महीरधितिष्ठन्त्यापः ॥ १० ॥ इति ॥

ओमित्येतेदेवाक्षरं सत्यम् । तदेतदापोऽधितिष्ठन्ति ॥ ११ ॥

1) v. l. हृदयोग्रम् (noted by Oertel). —2) v. l. for भक्तम् : भक्त्रम्, भ्रमम् and भृतम् (Oertel).

a) जै 1.10.10-11. —b—b) ऐआ 3.18 = (जैआ 2.10) तयथा सूच्या वासः
संदधदियात्; छां 2.23.4. —c) ऋ 2.32.4 सीव्यत्वपः सूच्याच्छिद्यमानया; तैआ 3.9.6.4
वप्यः सूच्यो भवन्ति—अपस्पयः, रजताः, हरिण्यः, ऐआ 5.1.3 प्राग्गम्यां सूचीन्यां समुता; आर्षेय 1

विध्यन्ति सूचीभिः. —d) क 10-27-8 बृहन्नच्छायो अपलाशो अर्वा; 10-135-1 यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे देवैः संपिबते यमः; अ 6-30-3 बृहत्पलाशे सुभगे वर्षवृद्ध क्रतावरि; छां 4-14-3 यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते; 5-2-3 प्ररोहेयुः पलाशानि = वृ 6-3-7. —e) दशधा etc. जै 1-28-3; 1-29-5; तांब्रा 17-14-1 which uses these numerals—दश, शत, सहस्र etc. जैत्रा 2-10 दशधा वा एतदतिविध्यमान् क्षरति; शतधा...इमान्, सहस्रधा...इमान्. —f) तैसं 6-2-3-5 परोवरीयसीमवान्तरक्षीक्षामुपेयात्; ऐत्रा 1-25 परोवरीयांसो वा इमे लोका अवर्गिणीयांसः; कौत्रा 8-9 तां परोवरीयसीरभ्युपेयात्; छां 1-9-2; 2-7-1-2. —g) शत्रा 13-8-4-6 अथो अग्निर्वै पथो अतिबोधा । स एनानतिवहति; वृ 1-3-16; जै 2-11-2; 3-9-3. —h) क 8-9-10 पृथी यदां वैन्यः सादनेष्वेव; अ 8-10-24 तां पृथिव्योऽपोः तां कृषिं च सस्यं चापोः; तैत्रा 1-7-7-4 पृथिव्यैः अम्यपिच्यत । स राष्ट्रं नामवतः शत्रा 5-3-5-4 पृथी ह वैन्यो मनुष्याणां प्रथमोऽभिपिपिचे; जैत्रा 1-186 तस्यै क्षत्रं प्रायच्छत । स एव पृथुर्वैन्यः. —i) These two verses cannot be traced in Vedic literature. —j) क 10-149-1-2 अस्कम्भे सविता यामदहत् ।...यत्रा सुप्रदः स्कभितो व्यौनत्; क 4-13-5 दिवः स्कम्भः समृतः पाति नाकम्. —k) क 1-164-13 तस्य नाक्षस्तप्यते भूरिभारः. —l) क 10-85-1 सत्येनोत्तमिता भूमिः.

१.११

प्रजापतिः प्रजा असृजत । ता एनं सृष्ट्वा अर्न्नाकाशिनीरर्भितः समैर्नतं पर्यविशन् ॥ १ ॥ ता अग्रमीत्—किंकामाः स्पेति । अर्न्नाद्यकामा इत्यष्टुवन् ॥ २ ॥ सोऽब्रवीदेकं वावेदमन्नाद्यमष्टाक्षी सामैव । तद्गः प्रयच्छानीति । तन्नः प्रयच्छेत्यष्टुवन् ॥ ३ ॥ सोऽब्रवीदिदमान् वै पशून् भूयिष्ठमुपजीवामः । एभ्यः प्रथमं मदास्यामीति ॥ ४ ॥ तेभ्यो हिङ्क्षारं प्रायच्छत् । तस्मात् पशवो हिङ्क्षरिर्कृतो विजिज्ञासमाना इव चरन्ति ॥ ५ ॥ प्रस्तावं मनुष्येभ्यः । तस्माद् दु ते स्तुवत इषेदं मे भविष्यत्यदो मे भविष्यतीति ॥ ६ ॥ आदिं वयोभ्यः । तस्मात् तान्यादृदान्युपापपातमिव चरन्ति ॥ ७ ॥ उद्रीथं देवेभ्योऽमृतम् । तस्मात् तेऽमृताः ॥ ८ ॥ प्रतिहारमारण्येभ्यः पशुभ्यः । तस्मात् ते प्रतिहतास्तन्तस्यर्माना इव चरन्ति ॥ ९ ॥

1) v. l. तावत्प्रमानाः; cp the intensive form तावस्यते (जैत्रा).

a) जैत्रा 1-88; 2-148-149; 'in search of food' ? —b) अभितः, समन्तम् and परि a tautological expression as in जैत्रा 2-142. —c) किंकाम = किंयु; cp क 3-33-4 किंयुर्विमो नथो जोहवीति. —d) वासं 3-5 पुष्टेऽग्निं अजादं अजादाय आदधे; अ 12-5-10 अन्नं च अजायं च; छां 6-2-4; वृ 1-3-27; तै 1-3. —e) जैत्रा 3-213 ततो वै तं पशवोऽभिसमजानत ... तद् हिङ्क्षारं भवति. —f) करिक्त् intensive of कृ; क 1-140-5 महि वर्षः करिक्त्; तैसं 6-4-10-2 इन्दो हि एतानि रूपाणि करिक्त्चत्; अ 4-18-3 अश्मानः...बहुलाः फट् करिक्ती; जै 1-25-2 तस्मात् पशवो वसन्ता (loc.) हिङ्क्षरिक्तः समुदायन्ति; निवण्डु 2-1-14 करिक्त् (कर्मनामसु); पा 7-4-65. —g) गी 16-13 इदमपि मे भविष्यति. —h) उप + अपपातम्; is

this णमुल्? —i) छा 296 स प्रतिहारः, तदस्य गर्भीन्वायता —j) क 10 90 8 आरण्यान् (पशून्) ग्राम्याश्च ये —k) क 6 25 6 व्यचक्षन्ता यदि वि ततसै ते

११२

उपद्रवं गन्धर्वासरोभ्यः । तस्मात् त उपद्रवं गृह्णन्त इव चरन्ति ॥ १ ॥ निधनं पितृभ्यः । तस्माद् तु ते निधनसंस्थाः ॥ २ ॥ तद्यदेभ्यस्तत् साम प्रायच्छदेतमेवैभ्यस्तदादित्यं प्रायच्छत् ॥ ३ ॥ स यदनुदितः स हिङ्गारोऽर्धोदितः प्रस्ताव आसीद्भवमादिर्माध्यन्दिन उद्गीथोऽपरारहः प्रतिहारो यदुपास्तमयं लोहितायाति स उपद्रवोऽस्तमित एव निधनम् ॥ ४ ॥ स एष सर्वलोकैः समः । तद्यदेष सर्वलोकैः समस्तस्मादेष एव साम । स ह वै सामवित् स साम वेद य एवं वेद ॥ ५ ॥ तेऽब्रुवन्—दूरे वा इदमस्मत् । तत्रेदं कुरु यत्रोपजीवामेति ॥ ६ ॥ तद्वतूनभ्यत्यनयत् । स वसन्तमेव हिङ्गारमकरोत्, ग्रीष्मं प्रस्तावं, वर्षाशुद्धीथं, शरदं प्रतिहार, हेमन्तं निधनम् । मासार्धमासावेव सप्तर्मावकरोत् ॥ ७ ॥ तेऽब्रुवन्नेदीयो न्वावैतर्हि । तत्रैव कुरु यत्रोपजीवामेति ॥ ८ ॥ तत् पर्जन्यमभ्यत्यनयत् । स पुरोवातमेव हिङ्गारमकरोत् ॥ ९ ॥

a) छा 297 —b) उपद्रव = harassment, reference to the harmful nature of the Gandharvas! Cp अ 8 6 19 गन्धर्वा वातोऽप्रापिवाजतु —c) तेस 1 6 11 2 अरिष्टेन यज्ञेन सस्या (end) गच्छति, ऐवा 7 17 अस्य अह्न सस्यामापिगच्छ, शत्रा 3 1 3 6 नेत् पुरा यज्ञस्य सस्याया अन्त गच्छानि, 9 4 4 15 सस्यारूपं वा एतद् यद्विभोचनम् —d) तैत्रा 2 1 1 3 आसन्न माता सह चरति, for सन्नव cp क 5 7 6 3 उतायात सन्नवे प्रातरह्न (सन्नव only once in क), अ 9 6 4 6 सन्नव प्र स्तोति in fact cp the whole *sūkta*; शत्रा 2 2 3 9 यदा सन्नवोऽय ग्रीष्म, छा 294 अय सन्नववेलाया स आदि. —e) शत्रा 7 3 2 19 त वा उपास्तमयमादित्यस्य परिणयति, cp उपोदयम्, उप-युपसम् —f-f') छा 29 in general —g) वृ 13 22 यदेव सम प्लुपिणा तस्माद् एव साम —h) सप्तमौ = षष्ठसप्तमौ (i c the sixth & seventh), cp जै 1 13 1 below ते सप्तर्मावकरोत्, छा 2 5, 2 16 —i) शत्रा 1 5 2 18 पुरोवात सद्यजिरे, अत्राणि समष्टावयन्, शत्रा 2 2 3 8 यदेव पुरस्ताद्वाति तद्वसन्तस्य रूपम्

११३

जीमूर्तान् प्रस्तावं स्तनयित्सुमुद्गीथं विद्युत्वं प्रतिहारं वृष्टिं निधनम् । यद् वृष्टात् प्रजाश्चोपधयश्च जायन्ते ते सप्तर्मावकरोत् ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन्नेदीयो न्वावैतर्हि । तत्रैव कुरु यत्रोपजीवामेति ॥ २ ॥ तत्रज्ञमभ्यत्यनयत् । स यजुष्येव हिङ्गारमकरोदचः प्रस्तावं सामान्युद्गीथं स्तोमं प्रतिहारं छन्दो निधनम् । स्वाहाकारवपन्कारावेव

सप्तमावकरोत् ॥ ३ ॥ तेऽब्रुवन् नेदीयो न्वावैतर्हि । तत्रैव कुरु यत्रोपजीवामेति ॥ ४ ॥
तत् पुरुषमभ्यत्यनयत् । स मर्न एव हिङ्गिरमकरोद्वाचं प्रस्तावं प्राणमुद्रीधं क्षुः
प्रतिहारं श्रोत्रं निधनं रेतश्चैव प्रजां च सप्तमावकरोत् ॥ ५ ॥ तेऽब्रुवन्नत्र वा
एनत् तदर्कयत्रोपजीविष्याम इति ॥ ६ ॥ स विद्यादहमेव सामास्मि मय्येता देवता
इति ॥ ७ ॥

—a) *Hapax legomenon* in अ 6-75-1 जीमूतस्येव भवति प्रतिक्रियः; वासं 25-8
जीमूतान् हृदयौपशेन.....; अ 11-5-14 जीमूता आसन् सत्वानः; ऐवा 2-19 जीमूतवर्षा ह प्रजाम्यः
पर्जन्यः स्यात्; शत्रा 11-8-1-2 जीमूतैश्च नक्षत्रैश्च दिवम् (अहं हत्). —b) शत्रा 2-6-3-7
वृष्टोपपद्यो जायन्ते. —c) जै 1-33-3 below; छां 2-7-1 प्राणेषु पञ्चविधं सामाकरोत्. —d)
Shall we read सप्तमे *neuter dual*? —e) अ 2-12-4 यो दासं वर्णमधरं गुहाकः *et*
passim. —f) वृ 1-4-10 अहं ब्रह्मास्मि *etc.*

१.१४

न ह दूरेदेवतः स्यात् । यावद्ध वा आत्मना देवानुपास्ते तावदस्मै देवा
भवन्ति ॥ १ ॥ अथ य एतदेवं वेदाऽहमेव सामास्मि मय्येताः सर्वा देवता इत्येवं
हाऽस्मिन्नेताः सर्वा देवता भवन्ति ॥ २ ॥ तदेतदेवैश्रुत् साम । सर्वा ह वै देवताः
शृण्वन्त्येवंविदं पुण्यायै साधवे । ता एनं पुण्यमेव साधु कारयन्ति ॥ ३ ॥ स ह
स्माह सुचित्तः शैलनः यो यज्ञकामो मामेव स वृणीताम् । तत एवैनं यज्ञ
उपनंस्यति । एवंविदं बुद्ध्वायन्तं सर्वा देवता अनुसंतुष्यन्ति । ता अस्मै वृत्तास्तथा
कारिष्यन्ति यथैनं यज्ञ उपनंस्यतीति ॥ ४ ॥

a) अ 7-63-4 दूरेअर्थस्तराणिभ्राजमानः; अ 4-28-3 दूरेगन्तुती स्तुवन्नेमि उद्यौ. —b)
अ 10-98-7 देवश्रुतं वृष्टिर्वनि राणाः. —c) नि 2-12 देवा एनं शृण्वन्ति. —d) पुण्याय =
साधवे. —e) कौ 3-8 अप ह्येव एनं साधु कर्म कारयति. —f) तैसं 2-1-3-4 यमलं राण्याय
सन्तं राज्यं नोपनमेत्; तैवा 1-1-8-4 उपैनं उत्तरो यज्ञो नमति.

१.१५

देवा वै स्वर्गं लोकमैप्सन् । तं न शयानां नासीना न तिष्ठन्तो न धावन्तो
नैव केनचन कर्मणाप्नुवन् ॥ १ ॥ ते देवा प्रजापतिमुपाधावन् । स्वर्गं वै लोकमैप्सिष्म ।
तं न शयाना नासीना न तिष्ठन्तो न धावन्तो नैव केनचन कर्मणाऽऽप्ताम । तथा
नोऽनुशाधि यथा स्वर्गं लोकमाप्नुयामेति ॥ २ ॥ तानब्रवीत्—साम्नाऽनृचेनै स्वर्गं
लोकं प्रयातेति । ते साम्नाऽनृचेनै स्वर्गं लोकं प्रायन् ॥ ३ ॥ प्र वा इमे साम्नाऽ-

गुरिति । तस्मात् प्रसाम तस्माद् प्रसाम्यन्नमत्ति ॥ ४ ॥ देवा वै स्वर्गं लोकमायन् ।
त एतान्युपदानि शरीराणि धूर्न्वन्त आयन् । ते स्वर्गं लोकमजयन् ॥ ५ ॥ तान्या
दिवः प्रकीर्णान्यशेरन् । अथेमानि प्रजापतिर्ऋक्पदानि शरीराणि संचित्याऽभ्यर्चत् ।
यदभ्यर्चत् ता एवर्चोऽभवन् ॥ ६ ॥

a) ऐवा 7.15 शयानः ..संजिहानः...उत्तिष्ठन्...चरन्; cp चत्तारो इत्यापथा in Pali
Buddhism. —b) See below जै 1.18.8 अस्पाष्टिच अस्वरायाम्; 1.21.9 सग्वा एषते
स्वराद्भवति; पद्मा 3.1; जैवा 1.25.9 यत् सामानृचं गायेन्मांसमेव जायेत, न अस्थि; पा 5.4.74
ऋक् पूरन्धूः पयामानक्षे. —c) प्रसाम not elsewhere. —d) शब्दा 3.9.1.9 तस्मापो वाचा
प्रसाम्यन्नादो ह्येव भवति (प्रसामि = अर्थं सव्यजनानस्य-शंकराचार्य on गी 6.18). —e) छां
2.8.3 अन्नवाननादो भवति. —f) छां 8.13 धृत्वा शरीरम्....

१.१६

सैवर्गभवदियमेव श्रीः । अतो देवा अभवन् ॥ १ ॥ अथैषामिमामसुराः
श्रियमविन्दन्त तदेवासुरमभवत् ॥ २ ॥ ते देवा अघ्रुवन्—या वै नः श्रीरभूदविन्दन्त
तामसुराः । कथं न्वेषामिमां श्रियं पुनरेव जयेमेति ॥ ३ ॥ तेऽघ्रुवन्मृच्येव साम
गायामेति । ते पुनः प्रत्यादुत्यर्थिं सामागायन् । तेनास्माल्लोकादसुराननुदन्त ॥ ४ ॥
तद्वै माध्यन्दिने च सवने तृतीयसवने च नर्चोऽपराधीऽस्ति । स यत् ते^१ ऋचि गायति
तेनास्माल्लोकाद् द्विपन्तं भ्रातृव्यं नुदते । अथ यदनृचं देवतासु प्रातःसवनं गायति
तेन स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥ प्रजापतिर्वै साम्नेर्मां जितिमजयद्यास्येयं जितिस्ताम् ।
स स्वर्गं लोकमारोहत् ॥ ६ ॥ ते देवाः प्रजापतिमुपेत्याऽघ्रुवन्नस्मभ्यमपीदं साम
प्रयच्छेति । तथेति । तदेभ्यः साम प्रायच्छत् ॥ ७ ॥ तदेनानिदं साम स्वर्गं लोकं
नाकामयत् वोढुम् ॥ ८ ॥ ते देवाः प्रजापतिमुपेत्याऽघ्रुवन्—यद्वै नः साम प्रादा इदं
वै नस्तत् स्वर्गं लोकं न कामयते वोढुमिति ॥ ९ ॥ तद्वै पाप्मना संसृजतेति ।
कोऽस्य पाप्मेति । ऋगिति । तदृचा समसृजन् ॥ १० ॥ तदिदं प्रजापतेर्गर्ह्यमाणम्
तिष्ठदिदं वै मा तत् पाप्मना समस्राक्षुरिति । सोऽग्नवीथिस्त्वैतेन व्यावर्तयाद् व्येव स
पाप्मना वर्ताता इति ॥ ११ ॥ स य एतदृचा प्रातःसवने व्यावर्तयति व्येवं स
पाप्मना वर्तते ॥ १२ ॥

a) पाशिक्षा 52 स्वरतोऽपराधात्. —b) ते (neu. dual). —c) ऋ 10.117.3
स इन्द्रो ज्यो यो गृहवे ददाति (गृह = गृह) अन्नकामाय चते कृशाय; 5.32.12 किं ते ब्रह्माणो
गृहते सत्वाय; 8.21.16 इन्द्र मा ते गृहामहि; मैस 1.9.5 न चक्षुषो गृहे य एवं वेद; कासं 9.13
चक्षुषो गृहे.

१.१७

तदाहुर्यदोवा ओवा इति गीयते कात्रगर्भवति क सामेति ॥ १ ॥ प्रस्तुवन्नेवा-
टाभिरक्षरैः प्रस्तौति अष्टाक्षरा गायत्री । अक्षरमक्षरं व्यक्षरम् । तच्चतुर्विंशतिः संपद्यन्ते ।
चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री ॥ २ ॥ तामेतां प्रस्तावेनर्चमाप्त्वा या श्रीर्याऽपचितिर्यः स्वर्गो
लोको यद्यशो यदन्नाद्यं तान्यागायमान आस्ते ॥ ३ ॥

a) The plural verb implies अक्षराणि as the subject (understood) with चतुर्विंशतिः in apposition. —b) अ 1-10.4 ब्रह्म चाप चिकीर्हि नः; वासं 21-58 यशो न दधादिन्द्रियमूर्जमपचितिं स्वधाम्; शत्रा 3-4-1-5 अथास्मा उदकं हरन्ति, अथापचितिं कुर्वन्ति; छां 1-1-9 एतस्यैवाक्षास्यापचित्यै; बृ 1-5-14 एतस्या एव देवताया अपचित्यै; पा 7-2-30 अपचितिश्च.

१.१८

प्रजापतिर्देवानसृजत । तान् मृत्युः पाप्माऽन्वसृज्यत ॥ १ ॥ ते देवाः प्रजापति-
मुपेत्याद्युवन्—रुस्माद् नोऽसृष्टा मृत्युं चेन्नः पाप्मानमन्ववत्सक्ष्यन्नासिंथेति ॥ २ ॥
तानब्रवीत्—छन्दांसि संभरत । तानि यथार्यतनं प्रविशत । ततो मृत्युना पाप्मना
व्यावत्सर्ष्यथेति ॥ ३ ॥ वसवो गायत्रीं समभरन् । तां ते प्राविशन् । तान् साऽच्छा-
दयत् ॥ ४ ॥ रुद्रास्त्रिष्टुभं समभरन् । तां ते प्राविशन् । तान् साऽच्छादयत् ॥ ५ ॥
आदित्या जगतीं समभरन् । तां ते प्राविशन् । तान् साऽच्छादयत् ॥ ६ ॥ विधेदेवा
अनुष्टुभं समभरन् । तां ते प्राविशन् । तान् साऽच्छादयत् ॥ ७ ॥ तानस्यामृच्यस्वरीयां
मृत्युर्निरजानाद्यथा मणौ मणिर्सूत्रं परिपश्येदेवम् ॥ ८ ॥ ते स्वरं प्राविशन् । तान् स्वरं
सतो न निरजानात् । स्वरस्य तु घोषेणान्वैत् ॥ ९ ॥ त ओमित्येतदेवाक्षरं समारोहन् ।
एतदेवाक्षरं त्रयी विद्या । यददोऽमृतं तपति, तत् प्रपद्य ततो मृत्युना पाप्मना
व्यावर्तन्त ॥ १० ॥ एवमेवैनं विद्वानोमित्येधेमेवाक्षरं समारुह्य यददोऽमृतं तपति
तत् प्रपद्य ततो मृत्युना पाप्मना व्यावर्ततेऽथो यस्यैवं विद्वानुद्गायति ॥ ११ ॥

a) Cp in general जैवा 1-283 ff. —b) Perfect 2nd sg. of आस् ? (hapax legomenon); if the reading is genuine Pāṇini would incorporate the root आस् in 3-1-38 उपविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्, provided that he had the form before him. —c) ऐवा 2-3; कौ 3-3; शब्दा 13-5-2-16 यथायतनं पयुपविशन्ति; तांवा 5-6-7; 16-5-24 पृष्ठानि यथायतनं कल्पन्ते; जैवा 1-154 तस्मात् प्रजा यथायतनादनुद्धताः; तैवा 1-2-5-2 यथायतनात् देवता अवत्स्ये. —d) अ 11-8-13 ये संभारान् समभरन्; तैसं 2-6-2-5 धर्जं संपृत्त्य भावृष्याप प्र हरति; क 1-162-6 ये चावैते पचन् संभरन्ति. —e) छां 1-4-2 देवा वै मृत्योर्विष्यतः त्रयी

विद्यां प्रानिषत् । ते छन्दोभिरच्छादयन्. —f) जै 1.15.3; 1.16.4; 1.21.9. —g) Contrast गी 7.7 सूत्रे माणिगणा इर. —h) छां 1.4.3 यथा मत्स्यमुदके परिपश्येत् which itself can be traced to क 10.68.8..... पर्यपश्यन् मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तम्. —i) बृ 4.3.5 अपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञायते. —j) छां 1.4.4 एष उ स्वरो यदेतत् (ओम्) अक्षरम्. —k) छां 1.1.9 तेनेयं त्रयी विद्या वर्तते.

१.१९

अथैतदेकविंशं साम ॥ १ ॥ तस्य त्रय्येव विद्या हिङ्गारः । अग्निर्वायुरसावादित्यः प्रस्तावः । इम एव लोका आदिः । तेषु हीदं लोकेषु सर्वमाहितम् । श्रद्धा यज्ञो दक्षिणा एष उद्गीथः । दिशोऽवान्तरदिश आकाश एष प्रतिहारः । आपः प्रजा ओषधय एष उपद्रवः । चन्द्रमा नक्षत्राणि पितर एतन्निधनम् ॥ २ ॥ तदेतदेकविंशं साम । स य एवमेतदेकविंशं साम वेदैतेन हास्य सर्वेणोद्गीतं भवत्येतस्मादेव सर्वस्मादावृच्यते य एवं विद्वांसमुपवदति ॥ ३ ॥

a) Attempt at popular etymology. We can say *brahmanawise* आधि सन्तमाद्रिमित्याचक्षते परोक्षेण. —b) जै 1.57.9; 1.58.10 (स्तुतम् for उद्गीतम्). —c) जैवा 1.28.4 येन येन हेयैर्न छन्दसा (आर्त्विज्यम्) कुर्वन्तमुपवदति तस्मादावृच्यते...; तैवा 3.8.10 1. पदग्रसे सायं जुहुयाद्वा सूर्याय वृश्च्येत.

१.२०

इदमेवेदमग्रेऽन्तरिक्षमासीत् । तद्वेवाप्येतर्हि ॥ १ ॥ तद्यदेतदन्तरिक्षं य एवायं पवत एतदेवान्तरिक्षम् । एष ह वा अन्तरिक्षनामि ॥ २ ॥ एष उ एवैष विततः । तद्यथा पलाशे विष्कम्भे स्यातामक्षेण वा चर्कावेवमेतेनेमौ लोकौ विष्कम्भौ ॥ ३ ॥ तस्मिन्निदं सर्वमन्तः । तद्यदस्मिन्निदं सर्वमन्तस्तस्मादन्तर्यक्षम् । अन्तर्यक्षं ह वै नामैतत् । तदन्तरिक्षमिति परोक्षमाचक्षते ॥ ४ ॥ तद्यथा मृताः प्रवद्धाः प्रलम्बेरन्नेवं हैतस्मिन् सर्वे लोकाः प्रवद्धाः प्रलम्बन्ते ॥ ५ ॥ तस्यैतस्य साम्नस्तिस्र आगीतास्त्रीप्यागीतानि षड्विभूतयश्चतस्रः प्रतिष्ठा दश प्रगाः सप्त संस्था द्वौ स्तोभावेकं रूपम् ॥ ६ ॥ तद्यास्तिस्र आगा इम एव ते लोकाः ॥ ७ ॥ अथ यानि (त्रीणि) आगीतान्यग्निर्वायुरसावादित्य एतान्यागीतानि । न ह वै कांचन श्रियमपराध्नोति य एवं वेद ॥ ८ ॥

a) Idiomatic for अन्तरिक्षनामा? Cp बृ 1.4.7 असौनामायम् containing असौनाम? —b) जैवा 1.14.4 यथाक्षेण चर्का विष्टम्भौ (v. l. विष्कम्भौ) —c) चरु (mas.), cp क 4.1.3 आजुं न चक्रम्; 8.5.29 उभा चका हिरण्यया. —c) क 7.9.9.3

व्यस्तभा रोदसी विष्णवेते (= विष्णो + एते). —d) ऋ. 7-61-5 प्र यासु चित्रं ददशे न यक्षम्; वासं 34-2 यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानाम्; अ 8-7-38 महयक्षं भुवनस्य मध्ये; वृ 5-4-1; के 3-2 —e—e) An attempt at popular etymology, अन्तरिक्ष = अन्तरि + क्ष; for अन्तरि loc. cp उपरि loc. 1 —f) तैत्ति 1-6-10-5 मूते (neut. dual?) कृत्वा सजन्ति; शब्दा 2-6-2-17 ताव द्वयोर्मृतकयोरुपनह्य.... —g) जै 1-37-1 आग्नेयी एका ऐन्द्री एका वैश्वदेवी एका. —h) The precise meaning of आगीत, विभूति, प्रतिष्ठा and प्रगा is obscure. —i) जैत्ति 1-330 एक एकरूपमेव भा भा इति स्तोमन्ति. —j) जै 1-37-5 एकस्यां त्रियं ऋणोति (न अपराणोति = ऋणोति) —राष्ट्र and ऋष्ट्र being cognates.

१.२१

अथ याः पद् विभूतय ऋतवस्ते ॥ १ ॥ अथ याश्चतस्रः प्रतिष्ठा इमा एव ताश्चतस्रो दिशः ॥ २ ॥ अथ ये दश प्रगा इम एव ते दश प्राणाः ॥ ३ ॥ अथ याः सप्त संस्था या एवैताः सप्त होत्राः प्राचीर्वपदकुर्वन्ति ता एव ताः ॥ ४ ॥ अथ यौ द्वौ स्तोभावहोरात्रे एव ते ॥ ५ ॥ अथ यदेकं रूपं कर्मैव तत् । कर्मणा हीदं सर्वं विक्रियते ॥ ६ ॥ तस्यैतस्य साम्नो देवा आजिर्मायन् । स प्रजापतिर्हरसा हिङ्गारस्युद-जयदग्निस्तेजसा प्रस्तावं रूपेण. बृहस्पतिरुद्गीथं स्वधया पितरः प्रतिहारं ब्रीह्येन्द्रो निधनम् ॥ ७ ॥ अथेते देवा अन्तरिता इवासन् । त इन्द्रमब्रुवन्—तव वै वयं स्मोऽनु न एतस्मिन् सामन्नाभजेति ॥ ८ ॥ तेभ्यः स्वरं प्रायच्छत् । तं प्रजापतिरब्रवीत्—कथेत्यमकः । सर्वं वा एभ्यः साम प्रादाः । एतावद्वा साम यावान् स्वरः । ऋग् वा एपेतं स्वराद्ब्रवीतीति ॥ ९ ॥ सोऽब्रवीत्—पुनर्वा अहमेपामेतं रसमादास्य इति । तानब्रवीत्—उग्रं मां गायत । अभि मा स्वरतेति । तथेति ॥ १० ॥ तमुपागीयन् । तमभ्यस्वरन् । तेषां पुना रसमादत् ॥ ११ ॥

a) होत्रा is fem.; cp ऐवा 6-1 एका वै होत्रा अकृता. —b) Oertel suggests प्राचीः = पराचीः. —c) Oertel already notes that अहोरात्रे is a rare fem. idual; cp मभा (CE) 12-166-9 अहोरात्राः पतन्त्येताः where, however, the reading एताः is relegated to Malayalam variants. Cp also वासं 14-30 अहोरात्रे अधिपत्नी आस्ताम्. —d) ऐवा 2-25 त आजिमयुः; शब्दा 2-4-3-4 आजिमेवास्मिन्नामहै; 5-1-4-15 आजिं हि सरिष्यन्तो भवन्ति; छां 1-3-5 आजैः सरणम्. —e) ऋ. 10-87-5 अग्निर्हरसा हन्त्वेनेभ्यः अ 18-2-36 वनेषु शुष्मो अस्तु ते पृथिव्यामस्तु यद्वरः. —f) No Vedic parallel; cp अग्निज्ञान-शाकुन्तल i-15f पादपान्तरित एव विश्रब्धं तावदेनो पदयामि. —g) ऋ. 8-92-32 त्वमस्माकं तव स्मिति; जै 1-57-5. —h) उप + गा = अभि + स्वर.

१.२२

स यथा मधुधाने मधुनौज्जीभिर्मध्वासिञ्चादेवमेव तत् सामन् पुना रसमासिञ्चत् ॥ १ ॥ तस्मादु ह नोर्पगायेत् । इन्द्र एष यदुद्गाता । स यथाऽसावमीषां रसमादत्त एवमेव तेषां रसमादत्ते ॥ २ ॥ कामं ह तु यजमान उपगायेत् । यजमानस्य हि तद् भवति । अथो ब्रह्मचार्याचार्योक्तः ॥ ३ ॥ तदु वा आहुः । उपैव गायेत् । दिशो ह्युपगायन् दिशामेवं सलोकतां जयतीति ॥ ४ ॥ ते य एवमे मुख्याः प्राणा एत एवोद्गातारश्चोपगातारश्च । इमे ह त्रय उद्गातार इम उ चत्वार उपगातारः ॥ ५ ॥ तस्मादु चतुर एवोपगातृन् कुर्वीत । तस्मादु होपगातृन् प्रत्यभिमुञ्चेत् । दिशः स्थ श्रोत्रं मे मा हिंसिष्टेति ॥ ६ ॥ स यः स रस आसीद्य एवायं पर्वत एष एव स रसः ॥ ७ ॥ यथा मध्वालोपमयादिति ह स्माह सुचित्तैः शलनः । एवमेतस्य रसस्यात्मानं पूरयेत् । स एवोद्गाताऽऽत्मानं च यजमानं चामृतत्वं गमयतीति ॥ ८ ॥

a) Cp क 6-69-6 कलशः सोमधानः. — b) छां 3-1-2 ता एवास्य प्राच्यो मधुनाड्यः. — c) Vedic locative. — d) तैसं 6-3-1-4 न अध्वर्युरुपगायेत्. — e) तैसं 3-3-2-1 बृहस्पतिरुद्गाता विश्वे देवा उपगातारः. — f) आत्मनेपद i. e. in the passive sense; छां. 4-16-1 एष ह वै यज्ञो योऽयं पर्वते; मुं 2-1-6 सोमो यज पर्वते. — g) आलौप mouthful bite, थेरगाथा 9-1055 (verse), थेरीगाथा 986 चत्वारि पथ आलोपे अभुत्वा उदकं पिबे. — h) जैत्रा 1-245.

१.२३

अयमेवेदमग्र आकाश आसीत् । स उ एवाप्येतर्हि ॥ १ ॥ स यः स आकाशो वागेव सा । तस्मादाकाशाद्वाग् वदति ॥ २ ॥ तामेतां वाचं प्रजापातिरभ्यपीळयत् । तस्या अभिपीळितायै रसः प्राणेदत् । त एवमे लोका अभवन् ॥ ३ ॥ स इमाँल्लोकानभ्यपीळयत् । तेषामभिपीळितानां रसः प्राणेदत् । ता एवैता देवता अभवन्नाग्निर्वायुरसावादित्य इति ॥ ४ ॥ स एता देवता अभ्यपीळयत् । तासामभिपीळितानां रसः प्राणेदत् । सा त्रयी विद्याऽभवत् ॥ ५ ॥ स त्रयीं विद्यामभ्यपीळयत् । तस्या अभिपीळितायै रसः प्राणेदत् । ता एवैता व्याहृतयोऽभवन् भूर्भुवः स्वरिति ॥ ६ ॥ स एता व्याहृतीरभ्यपीळयत् । तासामभिपीळितानां रसः प्राणेदत् । तदेतदक्षरमभवदोमिति यदेतत् ॥ ७ ॥ स एतदक्षरमभ्यपीळयत् । तस्याभिपीळितस्य रसः प्राणेदत् ॥ ८ ॥

a) This is a contradiction of जै 116 अय एकस्यैवाक्षरस्य रसं नाशक्नोदादातुमोमित्येतस्यैव.

१.२४

तदक्षरदेव । यदक्षरदेव तस्मादक्षरम् ॥ १ ॥ यद्वेवाक्षरं नाक्षीयत
तस्मादक्षयम् । अक्षयं ह वै नामैतत् । तदक्षरमिति परोक्षमाचक्षते ॥ २ ॥ तद्वैतदेक
ओमिति गायन्ति । तत् तथा न गायेत । ईश्वरो हैनदेतेन रसेनान्तर्धातोः^१ । अथो द्वे
इवैवं भवत ओमिति । ओ इत्यु ईके गायन्ति । तदु ह तन्न गीतम् । नैव तथा
गायेत । ओमित्येव गायेत् । तदेनदेतेन रसेन संदधाति ॥ ३ ॥ तदेतं रसं
तर्पयति । रसस्तृप्तोऽक्षरं तर्पयति । अक्षरं तृप्तं व्याहृतीस्तर्पयति । व्याहृतयस्तृप्ता
वेदास्तर्पयन्ति । वेदास्तृप्ता देवतास्तर्पयन्ति । देवतास्तृप्ता लोकास्तर्पयन्ति ।
लोकास्तृप्ता अक्षरं तर्पयन्ति । अक्षरं तृप्तं वाचं तर्पयति । वाक् तृप्ताकाशं तर्पयति ।
आकाशस्तृप्तः प्रजास्तर्पयति । तृप्यति प्रजया पशुभिर्न एतदेवं वेदायो यस्यैवं
विद्वानुद्गायति ॥ ४ ॥

Cp in general जों 1.1.3 स एष रसानां रसतमः यद्वैतीयः.

a) जे 1.43.8 यत् क्षरं नाक्षीयतेति. —b) अन्तर्धातोः as opposed to संदधाति
in 1.24.3; जों 6.10.1 अद्वैतेनात्मानमन्तर्धाप्य.

१.२५

अयमेवेदमग्र आकाश आसीत् । स उ एवाप्येतर्हि ॥ १ ॥ स यः स आकाश
आदित्य एव सः । एतस्मिन् (हि) उदिते सर्वभिदमाकाशते ॥ २ ॥ तस्य
मर्त्यामृतयोर्वै तीराणि समुद्र एव । तद्यत् समुद्रेण परिगृहीतं तन्मृत्योराप्तमथ यत् परं
तदमृतम् ॥ ३ ॥ स यो ह स समुद्रो य एवायं पवत एष एव स समुद्रः । एतं
हि संद्रवन्तं सर्वाणि भूतान्यनुसंद्रवन्ति ॥ ४ ॥ तस्य द्यावापृथिवी एव रोधसी ।
अथ यथा नद्यां कंसानि वा प्रहीणानि स्युः सैरांसि वैवमस्यायं पार्थिवः समुद्रः
॥ ५ ॥ स एष पार एव समुद्रस्योदेति । स उद्यन्नेप वायोः पृष्ठ आक्रमते ।
सोऽमृतादेवोदेति । अमृतमनुसञ्चरति । अमृते मतिष्ठितः ॥ ६ ॥ तस्यैतत् त्रिवृद्धं
मृत्योरनाप्तं शुक्लं कृष्णं पुरुषः ॥ ७ ॥ तद्यच्छुक्लं तद्वाचो रूपमृचोऽमृतयोः । सा
या सा वायुक् सा । अथ योऽग्निर्मृत्युः सः ॥ ८ ॥ अथ यत् कृष्णं तदपां रूपमन्नस्य
मनसो यजुषः । तथास्ता आपोऽन्नं तत् । अथ यन्मनो यजुस्तत् ॥ ९ ॥ अथ यः
पुरुषः स प्राणस्तत् साम तद्वह्न्यं तदमृतम् । स यः प्राणस्तत् साम । अथ यद्वह्न्यं
तदमृतम् ॥ १० ॥

a) आकाश = आदित्य, identity based on popular etymology. —b) ऐवा 4.13 यथैव छिन्ना नौर्वन्धनात् तीरं तरिमृच्छन्ती पुनरेत; जैवा 2.297 दक्षिणे तीरे दीक्षन्ते; तांवा 22.18.7 सुदान्नस्तारि उत्तरे. —c) Popular etymology of समुद्र. —d) क 5 29.7 श्री...सरांसि सुतं पिबत्...सोमम्. —e) Cp the विवृत्करण in छां 6.3.3 where instead of पुरुष, we have रोहितम्. —f) शवा 2.2.4.7 अत्स्यतश्चाग्नेर्मृत्योरात्मानमवापत्; जैवा 1 12 स यो ह स मृत्युमग्निरेव सः. —g) कौवा 4.2 य एव एष आदित्ये पुरुषः; छां 1.6.6; 4.11.1; वृ 2.1.2; 3.9.12.

१.२६

अथाध्यात्मम् । इदमेव चक्षुस्त्रिष्टुक्चक्षुः कृष्णं पुरुषः ॥ १ ॥ तद्यच्छुक्लं तद्वाचो रूपमृचोऽग्नेर्मृत्योः । सा या सा वायुः सा । अथ योऽग्निर्मृत्युः सः ॥ २ ॥ अथ यत् कृष्णं तदपां रूपमन्नस्य मनसो यजुषः । तथास्ता आपोऽन्नं तत् । अथ यन्मनो यजुष्टत् ॥ ३ ॥ अथ यः पुरुषः स प्राणस्तत् साम तद्ब्रह्म तदमृतम् । स यः प्राणस्तत् साम । अथ यद्ब्रह्म तदमृतम् ॥ ४ ॥ सैपोत्क्रान्तिर्ब्रह्मणः । अथातः पराक्रान्तिः सा या साऽऽक्रान्तिर्विद्युदेव सा । स यदेव विद्युतो विद्योतमानायै श्येत रूपं भवति तद्वाचो रूपमृचोऽग्नेर्मृत्योः ॥ ६ ॥ यदेव विद्युतः संद्रवन्त्यै नीलं रूपं भवति तदपां रूपमन्नस्य मनसो यजुषः ॥ ७ ॥ य एवैष विद्युति पुरुषः स प्राणस्तत् साम तद्ब्रह्म तदमृतम् । स यः प्राणस्तत् साम । अथ यद्ब्रह्म तदमृतम् ॥ ८ ॥

a) जैवा 1.254 तस्मात् विवृच्छक्षुः, शुक्लं कृष्णं कनीनिका (sic) (i. e. the आक्षिपुरुषः ?); 1.324 त्रैष्टुभमिदं चक्षुः शुक्लं कृष्णं पुरुषः; शवा 12.8.2.26 विवृद्ध इदं चक्षुः शुक्लं कृष्णं कनीनिका; जै 1.34.1. —b) शवा 2.1.1.3 तस्माद् यदेमं लोकमाप आगच्छन्ति अयेहानाचं जायते; जै 1.29.5; 1.33.5. —c) What are these — उत्क्रान्तिः and आक्रान्तिः ?

१.२७

स हैपोऽमृतेन परिष्टृढो मृत्युमध्यास्तेऽन्नं कृत्वा ॥ १ ॥ अथैष एव पुरुषो योऽयं चक्षुषि । य आदित्ये सोऽतिर्षुः । यो विद्युति स परमपुरुषः ॥ २ ॥ एते ह वाव त्रयः पुरुषाः । आ हाऽस्यैते जायन्ते ॥ ३ ॥ स योऽयं चक्षुष्येपोऽनुरूपो नाम । अन्वङ् ह्येष सर्वाणि रूपाणि । तमनुरूप इत्युपासीत । अन्वञ्चि हैनं सर्वाणि रूपाणि भवन्ति ॥ ४ ॥ य आदित्ये स प्रतिरूपः । प्रत्यङ् ह्येष सर्वाणि रूपाणि । तं प्रतिरूप इत्युपासीत । प्रत्यञ्चि हैनं सर्वाणि रूपाणि भवन्ति ॥ ५ ॥ यो विद्युति स सर्वरूपः । सर्वाणि ह्येतस्मिन् रूपाणि । तं सर्वरूप इत्युपासीत । सर्वाणि हास्मिन्

रूपाणि भवन्ति ॥ ६ ॥ एते ह वाच त्रयः पुरुषाः । आ हाऽस्यैते जायन्ते य एतदेवं
वेदाथो यस्यैवं विद्वानुद्गायति ॥ ७ ॥

a) नि 1-7 बृहदिति महतो नामधेयं परिवृढं भवति । ब्रह्मा परिवृढः श्रुतः; ब्रह्म परिवृढं सर्वतः.
—b) ऋ 1-25 १ वेदा ये अध्यासते. —c) वृ 1-2-1; जै 1-3 3. —d) शन्ना 13 5 4 7
अभ्येध्यामालमत क्रियाणामतिपूरुषः. —e) Note the juxta-position of अनुरूप (in 4),
प्रतिरूप (in 5) and सर्वरूप (in 6)

नियुतथाऽर्जुदधा न्यर्जुदधा निखर्वधा पद्ममक्षितिर्व्योमान्तः ॥ ५ ॥ स एष एतस्य
रश्मिरन्नं भूत्वा सर्वास्वासु प्रजांसु प्रत्यवस्थितः । स यः कथाश्चात्येतस्यैव रश्मि-
नाश्नाति ॥ ६ ॥ स एव सप्तरश्मिर्दृषभस्तुविष्मान् । तदेतद्वाऽभ्यनूयते—

यैः सप्तरश्मिर्दृषभस्तुविष्मानवासृजत् सतर्वे सप्त सिन्धून् ।

यो रौहिणमस्फुरद्वज्रवाहुर्धामारोहन्तं स जनास इन्द्रः ॥ ७ ॥

यैः सप्तरश्मिरिति सप्त ह्येत आदित्यस्य रश्मयः । दृषभ इति । एष ह्येवासां
प्रजानामृषभः । तुविष्मानिति महीयैवाऽस्यैषा ॥ ८ ॥ अवासृजत् सतर्वे सप्त सिन्धूनि ।
सप्त ह्येते सिन्धवः । तैरिदं सर्वं सितम् । तद्यदेतैरिदं सर्वं सितं तस्मात् सिन्धवः
॥ ९ ॥ यो रौहिणमस्फुरद्वज्रवाहुरिति । एष (हि) रौहिणमस्फुरद् वज्रवाहुः ॥ १० ॥
धामारोहन्तं स जनास इन्द्र इति । एष हीन्द्रः ॥ ११ ॥

a) क 2-12-12. —b) Brāhmaṇa-wise comment on the Rigveda quotation. —c) जैत्रा 2-87 इन्द्रो वा अकामयत्, ऋषभः सर्वासां प्रजानां स्यामिति. —c) तैत्ति 7-5-10-1 महीयामेव एषु दधाति; जै 1-46-2 महीया च रश्मि; 1-48-5 महीया मांसान्यस्य तानि । मांसैर्हि स महीयते. —d) Popular etymology !

१-३०

तद्यथा गिरिं पन्थानः समुदिर्युरिति ह स्माह शात्र्यायानिरेषमेत आदित्यस्य
रश्मय एतमादित्यं सर्वतोऽपियन्ति । स ह्येवं विद्वानोमित्याददान एतैरेतस्य रश्मिभिरेत-
मादित्यं सर्वतोऽप्येति ॥ १ ॥ तदेतत् सर्वतोद्धारमनिषेधं साम । अन्यतोद्धारं ह्येनदेक
एवाऽभ्रङ्गमुपासते । अतोऽन्यथा विद्युः ॥ २ ॥ अथ य एतदेवं वेद स एवेतत् सर्वतो-
द्धारमनिषेधं साम वेद ॥ ३ ॥ सा एषा विद्युत् । (यद्) एतन्मण्डलं समन्तं
परितपति तत् साम । अथ यत् परमतिभाति स पुण्यकृत्यार्य रसः । तपभ्यतिमुच्यते ॥ ४ ॥
तदेतद्भ्रातृव्यं साम । न ह वा इन्द्रः कंचन भ्रातृव्यं पश्यते । स यथेन्द्रो न कंचन
भ्रातृव्यं पश्यत एवमेव न कंचन भ्रातृव्यं पश्यते य एतदेवं वेदाथो यस्यैवं
विद्वानुद्गापति ॥ ५ ॥

a) Wrong reading for —ईदुः १, —b) शक्वा 8-1-49; 10-1-5-20; सावित्रा 38; जै 1-6-2; 1-30-1; 2-2-8; 2-4-3; 3-13-6; 3-28-5; 4-16-1; 4-17-2. —c) जैत्रा 2-90 ताः ... निषेधेन निषिष्य आत्स्न्य दधिरे ... बृहत्सामा निषेधब्रह्मा; ताना 15-9-11 निषेधेन देवाः पश्यन् पर्यगच्छन्; आत्रा 2-17 आत्रेसां च उत्तेषानिषेधैः; 3-5 एतां निषेध उत्तमम्. —d) Cp

अभ्रद्वप in पा 3.2.42. —e) शब्दा 1.6.1.8 आभक्तो ह वै तस्यां पुण्यकृत्यायां भवति; also साधुकृत्या in शब्दा 13.8.1.1; cp पापकृत्या in शब्दा 11.2.7.33 and 13.5.4.1. —f) ऐवा 4.2 अभ्रावृण्यं वा एतद् भ्रावृण्यहा (sic) साम यज्ञानदम्; जै 1.45 6.

१.३१

अयमेवेदमग्र आकाश आसीत् । स उ एवाऽव्येतर्हि । स यः स आकाश इन्द्र एव सः । स यः स इन्द्रः सामैव तत् ॥ १ ॥ तस्यैतस्य साम्न इयमेव प्राची दिग्धिष्णार ईयं प्रस्ताव ईयमादिरियंमुद्गीथोऽसौ प्रतिहारोऽन्तरिक्षमुपद्रव ईयमेव निधनम् ॥ २ ॥ तदेतत् सप्तविधं साम । स य एवमेतत् सप्तविधं साम वेद यत् किञ्च प्राच्यां दिशि या देवर्ता ये मनुष्या ये पशवो यदन्नाद्यं तत् सर्वं हिङ्गारेणामोति ॥ ३ ॥ अथ यदक्षिणायां दिशि तत् सर्वं प्रस्तावेनामोति ॥ ४ ॥ अथ यत् प्रतीच्यां दिशि तत् सर्वमादिनामोति ॥ ५ ॥ अथ यदुदीच्यां दिशि तत् सर्वमुद्गीथेनामोति ॥ ६ ॥ अथ यदमुष्यां दिशि तत् सर्वं प्रतिहारेणामोति ॥ ७ ॥ अथ यदन्तरिक्षे तत् सर्वमुपद्रवेणामोति ॥ ८ ॥ अथ यदस्यां दिशि या देवता ये मनुष्या ये पशवो यदन्नाद्यं तत् सर्वं निधनेनामोति ॥ ९ ॥ सर्वं ह्यैवास्याप्तं भवति सर्वं जितं न हास्य कश्चन कामोऽजातो भवति य एवं वेद ॥ १० ॥ स यद्द किञ्च किञ्चैवं विद्वानेषु लोकेषु कुरुते स्वस्यैव तत् स्वतः कुरुते । तदेतद्वचाऽभ्यनूयते— ॥ ११ ॥

a) I.e. दक्षिणा दिक्. —b) I.e. प्रतीची दिक्. —c) I.e. उदीची दिक्. —d) I.e. द्युलोकः. —e) I.e. अपरा दिक् or पृथ्वी. —f) Cp छां 2.8 f. —g) The divinities of the different quarters; see वृ 3.9.20ff. —h) Note the idiom स्वस्य स्वतः कुरुते.

१.३२

यद् द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः ।

न त्वा वज्रिन्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी इति ॥ १ ॥

यद् द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युरिति । यच्छतं द्यावः स्युः शतं भूर्म्यस्ताभ्य एष एवाकाशो ज्यायान् ॥ २ ॥ न त्वा वज्रिन्सहस्रं सूर्या अन्विति । न ह्येतं सहस्रं च न सूर्या अनु ॥ ३ ॥ न-जातमष्ट रोदसी इति । न ह्येतं जातं रोदन्ति । इमे ह द्याव रोदसी ताभ्यामेव एवाकाशो ज्यायान् । एतस्मिन् ह्येवैते अन्तः ॥ ४ ॥ स य आकाश इन्द्र एव सः । स यः स इन्द्र एष एव स य एष

तपति ॥ ५ ॥ स एपोऽभ्राण्यति^१ मुच्यमान एति । तद्यथैपोऽभ्राण्यति मुच्यमान
एत्येवमेव स सर्वस्मात् पापनोऽतिमुच्यमान एति य एवं वेदाथो यस्यैवं विद्वानुद्रायति
॥ ६ ॥

a) ऋ ८.७०.५. —b) रोदसी *fem. sg.* The dual used as *sg.* The verb अट् is singular. —c) भूमीः is *nom. sg.* of भूमी. —d) भूम्यः is *nom. pl.* Cp ऋ ७.५०.४ सर्वा नयो अशिमिदा भवन्तु. —e) क ५.१५ न तत्र सूर्यो भाति. —f) Cp छां ३.१४.३ ज्यायान् पृथिव्याः. —g) The author of the Upanisad understands रोदसी as dual. —h) अति is a preposition governing अभ्राणि.

१.३३

त्रिवृत्साम चतुष्पात् । ब्रह्म तृतीयं^१मिन्द्रस्तृतीयं प्रजापतिस्तृतीयमन्नमेव चतुर्थः
पादः ॥ १ ॥ तद्यद् ब्रह्म स प्राणोऽथ य इन्द्रः सा वागथ यः प्रजापतिस्तन्मनोऽन्नेमेव
चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ मन एव हिङ्गारो वाक् प्रस्तावः प्राण उद्गीथोऽन्नेमेव चतुर्थः
पादः ॥ ३ ॥ करोत्येव वाचा, नयति प्राणेन, गमयति र्मनसा । तदेतन्निर्बुद्धं यन्मनः ।
तेन यत्र कामयते तदात्मानं च यजमानं च दधाति ॥ ४ ॥ अथाधिदैवतम् । चन्द्रमा
एव हिङ्गारोऽग्निः^२ प्रस्ताव आदित्य उद्गीर्थ आप एव चतुर्थः पादः । तद्धि
प्रत्यक्षमन्नम् ॥ ५ ॥ ता वा एता देवता अमावास्यां रात्रिं संयन्ति । चन्द्रमा
अमावास्यां रात्रिमादित्यं प्रविशत्यादित्योऽग्निम् ॥ ६ ॥ तद्यत् संयन्ति तस्मात् साम । स
ह वै सामवित् स साम वेद य एवं वेद ॥ ७ ॥ तासां वा एतासां देवतानामेकैकैव
देवता साम भवति ॥ ८ ॥ एष एवादित्यस्त्रिवृत्चतुष्पाद्रश्मयो मण्डलं पुरुषः । रश्मय
एव हिङ्गारः । तस्मात् ते प्रथमत एवोद्यतस्तायन्ते । मण्डलं प्रस्तावः पुरुष उद्गीथो या
एता आपोऽन्तः स एव चतुर्थः पादः ॥ ९ ॥ एवमेव चन्द्रमसो रश्मयो मण्डलं
पुरुषः । रश्मय एव हिङ्गारो मण्डलं प्रस्तावः पुरुष उद्गीथो या एता आपोऽन्तः स
एव चतुर्थः पादः ॥ १० ॥ चत्वार्यन्यानि चत्वार्यन्यानि । तान्यष्टौ । अष्टाक्षरा
गायत्री । गायत्रं साम ब्रह्मो गायत्री । तद् ब्रह्माभिसंपद्यते । अष्टाशफाः पशवस्तेनो
पशन्त्यम् ॥ ११ ॥

a) A strange way of saying प्रथम, द्वितीय and तृतीय; cp बृ १.२.३ आदित्यं
तृतीयम् etc. —b) बृ ५.१२.१ प्राणो ब्रह्मेत्याहुस्तन्न तथा (a refutation); बृ ४.१.३ प्राणो वै
ब्रह्म; छां ४.१०.५ प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म; ते ३.३ प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्; को २.१-२ प्राणो
ब्रह्मेति स्माह कौपीतकिः १ ... स आह पैतृचः २. —c) जै १.१३.५; छां २.११.१. —d) छां

2-7-1; 2-11-1. —e) See below 2-2-8; 3-32-9 स एष प्राणो वाचा करोति मनोनेत्रः; शब्दा 4-6-7-5 सा यत्रेयं वागासीत् सर्वमेव तत्राक्रियत्; शब्दा 8-1-2-9 वाग् वै विश्वकर्मा कपिः, वाचा हि इदं सर्वं कृतम्. —f) छां 4-15-6; 5-10-2 तत् पुरुषोऽमानस एतान् ब्रह्म गमयति; also वृ 6-2-15 पुरुषोऽमानस एत्य —g) मनोनिरोध seems to enable a person to move wherever he likes; see the next sentence; मै 6-34; गी 6-20. —h) छां 2-2-1. —i) छां 2-20-1. —j) The same etymology below 1-40-6; 1-48-7; 1-51-2; 4-13-2. —k) On 1-33-8-10 see छां 1-6-3-4.

१-३४

अर्थाध्यात्मम् । इदमेव चक्षुस्त्रिवृच्चतुष्पाच्छुक्लं कृष्ण पुरुषः । शुक्लमेव हिङ्गारः कृष्णं प्रस्तावः पुरुष उद्गीथो या इमा आपोऽन्तः स एव चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ इदमादित्यस्यायनमिदं चन्द्रमसः । चत्वारिमानि चत्वारिमानि । तान्यष्टौ । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रं साम ब्रह्मो गायत्री । तदु ब्रह्माभिसंपद्यते । अष्टाशफाः पशवस्तेनो पशव्यम् ॥ २ ॥ स योऽयं पश्यते स एष एव प्रजापतिः । तद्वेव साम । तस्यायं देवो योऽयं चक्षुषि पुरुषः । स एष आहुतिमतिमत्योत्क्रान्तः ॥ ३ ॥ अथ यावेतो चन्द्रमाश्चादित्यश्च यावेतावप्सु दृश्येते एतावेतयोर्देवौ ॥ ४ ॥ यद् वा इदमाहुर्देवानां देवा इति । एते ह ते । त एत आहुतिमतिमत्योत्क्रान्ताः ॥ ५ ॥ तद् पृथुर्वैन्यो दिव्यान् घ्रातृयान् पप्रच्छ —

येभिर्वात इपितः प्रवाति ये ददन्ते पञ्च दिशः समीचीः ।
य आहुतीरत्यभ्यन्यन्त देवा अपां नेतारः कतमे त आसन् ॥ ६ ॥ इति ॥
ते ह प्रत्यूचुः —

इममिषां पृथिवीं वस्त एकोऽन्तरिक्षं पर्येको बभूव ।
दिवमेको ददते यो विधर्ता विश्वा आशाः प्रतिरक्षन्त्यन्ये ॥ इति ॥ ७ ॥
इमामेकां पृथिवीं वस्त एक इत्यग्निर्ह सः ॥ ८ ॥ अन्तरिक्षं पर्येको बभूवेति वायुर्ह सः ॥ ९ ॥ दिवमेको ददते यो विधर्तेत्यादित्यो ह सः ॥ १० ॥ विश्वा आशाः प्रतिरक्षन्त्यन्य इति । एता ह वै देवता विश्वा आशाः प्रतिरक्षन्ति चन्द्रमा नक्षत्राणीति । ता एताः सामैव सत्यो ऋदोऽन्नाद्याय ॥ ११ ॥

a) See above 1-26-1. —b) Refer to पाद (c) of the ऋक् quoted in 1-33-6. —c) जैबा 1-277; ऋ 8-9-10 (पृथि वैन्य). —d) तांजा 24-18-2 देवा घ्रात्याः सवमासत; cp अ 15-1-1 f on घ्रात्य. —e) अ 10-8-35. The सूक्त is called ज्येष्ठब्रह्मवर्णनम् (variants : सप्तीची for समीचीः; आहुतिम् for आहुतीः). —f) शब्दा 7-3-1-24 तस्मात् सर्वतः समीच्यो दिशः. —g) अ 10-8-36 (variants : एषां for एकः and

एके for अन्ये). —h) ददते is 3rd pers. sg.; cp नि 2-2 अकूरो ददते मणिम्. —i) वस्ते from √ वस् to illumine? Cp श्रवा 10-5-2-4 ... विवस्वान् एष हि अहोरात्रे विवस्ते. —j) Obscure and corrupt.

१-३५

अथैतत् साम । तदाहुः संवत्सरं एव सामेति ॥१॥ तस्य वसन्त एव हिङ्गारः । तस्मात् पशवो वसन्तं हिङ्गारिक्तः समुदीयन्ति ॥ २ ॥ ग्रीष्मः प्रस्तावः । अनिरुक्तो वै प्रस्तावोऽनिरुक्तं ऋतूनां ग्रीष्मः ॥ ३ ॥ वर्षा उद्गीथः । उदिव वै वर्षं गायति ॥ ४ ॥ शरत् प्रतिहारः । शरदि ह खलु वै भूयिष्ठा ओर्षधयः पच्यन्ते ॥ ५ ॥ हेमन्तो निधनम् । निधनं कृता इव वै हेमन् प्रजा भवन्ति ॥ ६ ॥ तावेतावन्तौ संधत्तः । एतदन्वनन्तः संवत्सरः । तस्यैतावन्तौ यद्धेमन्तश्च वसन्तश्च । एतदनु ग्रामस्यान्तौ समेतः । एतदनु निष्कस्यान्तौ समेतः । एतदन्वाहिर्भोगान् पर्याहृत्य शयै ॥ ७ ॥ तद्यथा ह वै निष्कः समन्तं ग्रीवा अभिपर्यक्त एवमनन्तं साम । स य एवमेतदनन्तं साम वेदानन्ततामेव जयति ॥ ८ ॥

a) संवत्सरे एव; cp 1-36-1,4,10. below. —b) Vedic locative; cp पा 7-1-39, तैत्ति 2-1-2-5 ग्रीणि वा आदित्यस्य तेजांसि, वसन्ता प्रातर, ग्रीष्मे मध्यन्दिने, शरदि अपराह्णे; कांस 10-2 वसन्ता पजेत; श्रवा 7-2-4-26 वसन्ता प्रावृषि शरदि; तैत्ति 1-1-2-6 वसन्ता ब्राह्मणोऽग्निमादधीत (Krasis: वसन्ते + आ = वसन्त + आ = वसन्ता). —c) Cp 1-12-7 above. —d) अनिरुक्त means a mode of sāman-chant? —e) श्रवा 2-2-3-7 वर्षादित् वर्षाः. —f) क 1-6 सस्यमिव मर्त्यः पच्यते. —g) पत्रा 3-1 तस्माद् हेमन्तं प्रजा निधनकृता इव आसते; cp वषट्कृताः in श्रवा 11-2-7-32 तस्माद्धेमन् वषट्कृताः पशवः सीदन्ति. —h) श्रवा 1-5-4-5 तस्माद्धेमन् म्लायन्त्योपधयः; जैत्रा 1-167 तस्माद् हेमन्नुष्णाः कृष्या अप उदाहरन्ति. —i) ग्राम and निष्क in juxta-position in छां 4-2-4 अयं ग्रामः, अयं निष्कः; for निष्क see क 5-19-3 निष्कग्रीवः. —j) क 6-74-14 अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुम्. —k) Third pers. sg. for शेते; cp क 1-3-29 दातुः शये सहवत्सा न धेनुः.

१-३६

अथैतत् पर्जन्ये साम । तस्य पुरोवात एव हिङ्गारः । अथ यदभ्राणि संप्लावयति स प्रस्तावः । अथ यत् स्तनयति स उद्गीथः । अथ यद्विद्योतते स प्रतिहारः । अथ यद्वर्षति तन्निधनम् ॥ १ ॥ तदेतत् पर्जन्ये साम । स य एवमेतत् पर्जन्ये साम वेद वर्षको^१ हासै पर्जन्यो भवति ॥ २ ॥ अथैतत् पुरुषे साम । तस्यायमेव हिङ्गारोऽयं प्रस्तावोऽयमुद्गीथोऽयं प्रतिहार इदं निधनम् ॥ ३ ॥ तदेतत् पुरुषे साम । स य एवमेतत् पुरुषे साम वेदोर्ध्व एव प्रजया पशुभिरारोहन्नेति ॥ ४ ॥ य उ एनत्

प्रत्यग् वेद ये प्रत्यश्चो लोकास्ताञ्जयति । तस्यायमेव हिङ्कारोऽयं प्रस्तावोऽयमुद्गीथोऽयं प्रतिहार इदं निधनम् । ये प्रत्यश्चो लोकास्ताञ्जयति ॥ ५ ॥ य उ एनत् तिर्यग् वेद ये तिर्यश्चो लोकास्ताञ्जयति । तस्य लोमैव हिङ्कारस्त्वक्प्रस्तावो मांसमुद्गीथोऽस्थि प्रतिहारो मज्जा निधनम् ॥ ६ ॥ तस्य त्रीण्याविर्गायति प्रस्तावं प्रतिहारं निधनम् । तस्मात् पुरुषस्य त्रीण्यस्थीन्याविर्दन्ताश्च द्वयाश्च नखाः । ये तिर्यश्चो लोकास्ताञ्जयति ॥ ७ ॥ य उ एनत् सम्यग् वेद ये सम्यश्चो लोकास्ताञ्जयति । तस्य मन एव हिङ्कारो वाक् प्रस्तावः प्राण उद्गीथश्चक्षुः प्रतिहारः श्रोत्रं निधनम् । ये सम्यश्चो लोकास्ताञ्जयति ॥ ८ ॥ अथैतदेवतासु साम । तस्य वायुरेव हिङ्कारोऽग्निः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथश्चन्द्रमाः प्रतिहारो दिश एव निधनम् ॥ ९ ॥ तदेतदेवतासु साम । स य एवमेतदेवतासु साम वेद देवतानामेव सलोकतां जयति ॥ १० ॥

a) तैस 1.6.11.3-4; श्रुता 1.5.2.8; छां 2.3.1; 2.15.1. —b) श्रुता 7.5.2.37 तस्यादेतस्यां दिशि पर्जन्यो न वपुःकः; पोपुक् in बंशवाहण २; लम्भुक in छां 5.5.2; cp पा 3.2.154 where लम्भुक and पोपुक् ought to have been included. —c) Cp क 5.3 ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयति, अपानं प्रत्यगस्यति; छां 3.13.35. —d) छां 2.19 एतं यज्ञायज्ञीयमज्ञेयु प्रोतम्. —e) To make up the number three, द्याः to be construed as द्विप्रकाराः, i.e. हस्तनखाः and पादनखाः. —f) छां 2.7.11. —g) छां 2.20 (with minor variations).

१.३७

तस्यैतास्तिष्ठ आगा आग्नेय्येकैन्द्रचेका वैश्वदेव्येका ॥ १ ॥ सा या मन्द्रा साऽऽग्नेयी । तया प्रातःसवनस्योद्गेयम् । आग्नेर्य वै प्रातःसवनमाग्नेयोऽयं लोकः । स्वयागया प्रातःसवनस्योद्गायत्यृध्नोतीमं लोकम् ॥ २ ॥ अथ या घोषिण्युर्ष्विन्द्रमती सैन्द्री । तया माध्यन्दिनस्य सवनस्योद्गेयम् । ऐन्द्रं वै माध्यन्दिनं सवनम् । ऐन्द्रोऽसौ लोकः । स्वयागया माध्यन्दिनस्य सवनस्योद्गायत्यृध्नोत्यमुं लोकम् ॥ ३ ॥ अथ या वीङ्क्ष्यन्निव प्रथयन्निव गायति सा वैश्वदेवी । तया तृतीयसवनस्योद्गेयम् । वैश्वदेवं वै तृतीयसवनम् । वैश्वदेवोऽयमन्तरालोक्तः । स्वयागया तृतीयसवनस्योद्गायत्यृध्नोतीममन्तरालोक्तम् ॥ ४ ॥ अथो उर्चर्वा खल्वाहुरेकयैवागयोद्वेयं यदेवास्य मध्यं वाच इति । तद्यथा वै वाचा व्यायच्छमान उद्गायति तदेवास्य मध्यं वाचः । तया वा एतया वाचा सर्वा वाच उपगच्छति । अव्यासिक्तामेकस्थां श्रियमृध्नोति य एवं वेद ॥ ५ ॥ अथ या कौश्र्या सा वार्हस्पत्या । स यो ब्रह्मवर्चसं कामः स्यात् स

तयोद्गायेत् । तद् ब्रह्म वै बृहस्पतिः । तद्वै ब्रह्मवर्चसमृद्ध्योति । तथा ह ब्रह्मवर्चसी भवति ॥ ६ ॥ अथ ह चैकितानेय एकस्यैव साम्न आगां गायति गायत्रस्यैव । तदनवानं गेयम् । तत् साम्न एवा प्रतिहारादनवानं गेयम् । तत् प्राणो वै गायत्रम् । तद्वै प्राणमृद्ध्योति । तथा ह सर्वमायुरेति ॥ ७ ॥

On the distribution of सवनस, see तैसं 7.1.1.4-6 and तांब्रा 6.1.6-11.

a) ऐवा 3.44 तस्मान्मन्द्रया वाचा प्रातःसवने शंसेत् । बलीयस्या वाचा मध्यान्दिने ... बलिष्ठतमया (sic—double superlative) वाचा तृतीयसवने; also below 1.51.6 f; but differently छां 2.22.1 where विनर्दि साम्नः is regarded as अग्नि's उद्गीय. —b) ऋ 1.31.8 ऋष्याम कर्म अपसा नवेन; 1.84.16 य एषां भृत्यां ऋणधत् स जीवात् (transitive use). —c) घोषिणी and उपव्दिमती together in जैवा 1.253 तस्मात् घोषीव उपव्दिमादिव गर्भा जायन्ते; ऐवा 4.9 तस्मात् स उच्चैर्वेष उपव्दिमान क्षत्रस्य रूपम्; छां 2.22.1 assigns to इन्द्र-श्रद्धणं बलवत् साम्नः; ऋ 10.94.4 आघोषयन्तः पृथिवीमुपव्दिभिः; तैसं 3.1.9.1 यानूर्ध्वान् तानुपव्दिमतः...; शब्रा 11.2.7.32 साम्न इव उपव्दिः कियते. —d) I. e. further on in this case. See below 1.37.7. —e) The verb व्यासिच् occurs only in आश्रौसू 3.10.25 अन्यतरा (?) दोषे व्यासिच्य प्रचरेयुः. —f) छां 2.22.1 attributes ऋषीं साम्नः to बृहस्पति, preceptor of gods, while तैसं 2.5.11.1 is assigned to the Asuras, यद् ऋषीन्मन्त्राह आसुरं तत्, यन्मन्द्रं भाजुषं तत्, यदन्तरा तत् सदेवम्. —g) जै 1.42.1; 2.5.2; वृ 1.3.24. चैकितानेय is brought into relation with साम्नः; पद्मा 3.7 वासिष्ठः चैकितानेयः. —h) ऐवा 2.28 अनवानं दिदेवस्यान् यजेत प्राणानां संतत्यै; 3.35 अनवानं प्रयमर्कं शंस्तव्या (sic); for अवान see 2.5.7 below.

१.३८

अथ ब्रह्मर्दत्तं चैकितानेयमुद्रायन्तं कुरव उपोदुः—उज्जहीहि साम दालभ्येति ॥ १ ॥ स होपोद्यमानो निर्तरां जगौ । तं होदुः—किमुपोद्यमानो नितराम-गासीरिति ॥ २ ॥ स होवाच—इदं वै लीमेत्पेतदेवैतत् प्रत्युपशृणुमः । तस्माद् येन एतदुपावादिपुर्लोर्मशानां तेपां श्मशानानि भवितारः । अथ वयमुदेव गातारः स्म इति ॥ ३ ॥ अथ ह राजा जैर्बलिर्गलूनसमाक्षायिणं शंमूलपर्णाभ्यामुत्थितं पप्रच्छ—ऋचाऽऽगाता शालावत्याऽऽ साम्नाऽ इति ॥ ४ ॥ नैव राजनृचेति होवाच न साम्नेति । तद्युयं तर्हि सर्वे एव पणाट्या भविष्यथ य एवं विद्वांसोऽगायतेति ॥ ५ ॥ अथ यद्वाऽवक्ष्येत्वा च साम्ना चागामेति धीतेन वै तद्यातयाम्नाऽमलाऽऽण्डेनागातेति हैनस्तदवक्ष्यत् । तद्ध तदुवाच स्वरेण चैव हिङ्कारेण चागामेति ॥ ६ ॥

१.४०

चैत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥

वागेव साम । वाचा हि साम गायति । वागेवोक्तम् । वाचा हुक्थं शंसति ।
वागेव यजुः । वाचा हि यजुरनुवर्तते ॥ २ ॥ तद्यत् किंचार्वाचीनं ब्रह्मणस्तद्वागेव
सर्वम् । अथ यदन्वर्त्रं, ब्रह्मोपदिश्यते । नैव हि तेनाऽऽर्त्विज्यं करोति । परोक्षेणैव
तु कृतं भवति ॥ ३ ॥ तस्या एतस्यै वाचो मनः पादश्चक्षुः पादः श्रोत्रं पादो वागेव
चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ तद्यद्वै मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति । यच्चक्षुषा पश्यति
तद्वाचा वदति । यच्छ्रोत्रेण शृणोति तद्वाचा वदति ॥ ५ ॥ तद्यदेतत् सर्वं वाचमेवाभि-
समयति तस्माद्वागेव साम । स ह वै सामवित् स साम वेद य एवं वेद ॥ ६ ॥ तस्या
एतस्यै वाचः प्राणा एवाऽसुः । एषु हीदं सर्वमस्मृतेति ॥ ७ ॥

a) न 1.164.45. —b) वृ 1.3.22 वाग् वै साम. —c) अन्यत्र = पराचीनम् as
opposed to अर्वाचीनम्. —d) शब्दा 6.6.2.6 प्राणो वा असुः. Popular etymology of
असु (as contained in अस्मृत).

१.४१

तेन हैतेनासुना देवा जीवन्ति, पितरो जीवन्ति, मनुष्या जीवन्ति, पशवो
जीवन्ति, गन्धर्वाप्सरसो जीवन्ति, सर्वमिदं जीवति ॥ १ ॥ तदाहुः—यदसुनेदं सर्वं जीवति
फः साम्नोऽसुरिति । प्राण इति ब्रूयात् । प्राणो ह वाच साम्नोऽसुः ॥ २ ॥ स एष
प्राणो वाचि प्रतिष्ठितो वायु प्राणे प्रतिष्ठितः । तावेतावेवमन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ ।
प्रतितिष्ठति य एवं वेद ॥ ३ ॥ तदेतद्वाचाऽभ्यनूच्यते—

आदितिर्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वे देवा आदितिः पञ्च जना आदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥

आदितिर्यौरदितिरन्तरिक्षमिति । एषा वै यौरेपान्तरिक्षम् ॥ ५ ॥ आदितिर्माता
स पिता स पुत्र इति । एषा वै मातैषा पितैषा पुत्रः ॥ ६ ॥ विश्वे देवा आदितिः
पञ्च जना इति । ये देवा असुरेभ्यः पूर्वे पञ्च जना आसन् य एवासावादित्ये पुरुषो
यश्चन्द्रमासि यो विद्युति योऽसु योऽग्नमक्षन्नन्तरेष एव ते । तदेतैव ॥ ७ ॥ आदितिर्जात-
मदितिर्जनित्वमिति । एषा ह्येव जातमेषा जानित्वम् ॥ ८ ॥

a) See note on 1.37.7. —b) छां 1.2.13; 1.12.1, 3. —c) शब्दा 15.4 नितरां परिधानीयां शंसेत्. —d) तांब्रा 13.11.11 भरद्वाजस्य लोम भवति. —e) Perhaps a pun on the words लोम and लोमश. —f) Periphrastic future; cp वासं 18.59 अन्वागन्ता (= आगमिष्यति) यक्षपतिर्वो अव; तैसं 5.7.7.1; ऐवा 1.27 यहि वाव वो मयाऽर्थो भविता तर्ह्येव वो अहं पुनरागन्ताऽस्मि इति; शब्दा 11.5.1.11 एकां रात्रिमन्ते शयितासे जात उ ते अयं तर्हि पुत्रो भवितेति; 11.5.1.14-16 ततो अग्निर्जनिता स एव स भवितेति; शब्दा 1.8.1.3 तर्हि वा अतिनाद्यो भवितास्मि; 12.8.8.7 वयममुष्मिँल्लोके भवितास्म इति; जै 3.7.6 यत्र भूयिष्ठाः कुरुपञ्चालाः स्मागता भवितारः तत्र एष संवादः. —g) छां 1.2.8; 1.8.1; 5.3.1; वृ 6.2.1, 4 प्रवाहणो जैवलिः. —h) जैवा 1.316 ता हैता गळ्ना आर्क्षाकायणः शालापत्य (sic) आरुण्येराधे अधिजगे. —i) शालूपर्ण is obscure. Cp जैवा 2.55 शालूलाजिनम्; ऋ 10.85.29 परा देहि शालुन्यम्. —j) The note —h) contains the form शालापत्य. —k) शब्दा 14.2.1.5 यो धनानां दाता बहवित् पणाम्य इत्येवैतद्वाह; जैवा 2.299 अथ ये परिशिशिषिरे त इम एतर्हि पणाम्यतरा इव स्थूराणाम् । पापग्रामतरा इव हि ततः पुरा आसुः. —l) जैवा 1.156 धीतमिव वै वृतीयसवनम्, जागतं सुपर्ण आहारनयपत्; तदेतत् पीडितमिव; तांब्रा 3.4.1 दन्तैर्हि तत् दंष्ट्रा (sic) धयन्ती अहरत्; ऐवा 3.27 तस्य पतन्ती रसपथपत् तद्धीतरसं न अन्याप्नोत्. —m) तैवा 3.2.3.9 यातयाम्ना हविषा यजेत. —n) छां 7.3.1 यथा वै द्वे वाऽमलके...गुष्टितुभवति.

१.३९

अथ ह सत्यधिवाकश्चैत्ररायिः सत्ययज्ञं पौलुपितमुवाच—प्राचीनयोगेति मम चेद्वै त्वं साम विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करिष्यसि नैव तर्हि पुनर्दीक्षामभिध्यातासीति । मुहुर्दीक्षी ह्यस ॥ १ ॥ स होवाच—यो वै साम्नः श्रियं विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोति श्रीमानेव भवति । मनो वाच साम्नः श्रीरिति ॥ २ ॥ यो वै साम्नः प्रतिष्ठां विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोति प्रत्येव तिष्ठति । वाग्वार साम्नः प्रतिष्ठेति ॥ ३ ॥ यो वै साम्नः सुवर्णं विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोत्यध्यस्य गृहे सुवर्णं गर्म्यते । प्राणो वाच साम्नः सुवर्णमिति ॥ ४ ॥ यो वै साम्नोऽपचितिं विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोत्यपचितिमान् भवति । चक्षुर्वाच साम्नोऽपचितिरिति ॥ ५ ॥ यो वै साम्नः श्रुतिं विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोति श्रुतिमानेव भवति । श्रोत्रं वाच साम्नः श्रुतिरिति ॥ ६ ॥

a) Occurs only here. —b) पौलुपित is probably the same as पौलुपि in छां 5.11.1 and शब्दा 10.6.1.1; cp प्राचीनयोग्य in छां 5.13.1. —c) Periphrastic future (अभिष्यता) coupled with simple future (करिष्यसि). —d) मुहुः in the Vedic sense; quickly; cp ऋ 2.4.5 जुजुवी यो मुहुता युवाभूत्. —e) वृ 1.3.27; सावित्रा 1.1.12. —f) अपि + गम्यते in the verb (Vedic usage). —g) वृ 1.3.26 तस्य वै स्वर एव सुवर्णम्; सावित्रा 1.1.11.

१.४०

चैत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्ग्यन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥

वागेव सामं । वाचा हि साम गायति । वागेवोक्त्यम् । वाचा ह्युक्त्यं शंसति ।
वागेव यजुः । वाचा हि यजुरनुवर्तते ॥ २ ॥ तद्यत् किंचार्वाचीनं ब्रह्मणस्तद्वागेव
सर्वम् । अथ यदन्यत्र, ब्रह्मोपदिश्यते । नैव हि तेनाऽऽर्त्विज्यं करोति । परोक्षेणैव
तु कृतं भवति ॥ ३ ॥ तस्या एतस्यै वाचो मनः पादश्चक्षुः पादः श्रोत्रं पादो वागेव
चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ तद्यद्वै मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति । यच्चक्षुषा पश्यति
तद्वाचा वदति । यच्छ्रोत्रेण शृणोति तद्वाचा वदति ॥ ५ ॥ तद्यदेतत् सर्वं वाचमेवाभि-
समयति तस्माद्वागेव साम । स ह वै सामवित् स साम वेद य एवं वेद ॥ ६ ॥ तस्या
एतस्यै वाचः प्राणा एवाऽमुः । एषु हीदं सर्वमसूतेति ॥ ७ ॥

a) ऋ 1.164.45. —b) वृ 1.3.22 वाग् वै साम. —c) अन्यत्र = पराचीनम् as
opposed to अर्वाचीनम्. —d) शब्दा 6.6.2.6 प्राणो वा अमुः. Popular etymology of
अमु (as contained in असूत).

१.४१

तेन हैतेनामुना देवा जीवन्ति, पितरो जीवन्ति, मनुष्या जीवन्ति, पशवो
जीवन्ति, गन्धर्वाप्सरसो जीवन्ति, सर्वमिदं जीवति ॥ १ ॥ तदाहुः—यदमुनेदं सर्वं जीवति
कः साम्नोऽमुरिति । प्राण इति द्रूयात् । प्राणो ह वाच साम्नोऽमुः ॥ २ ॥ स एष
प्राणो वाचि प्रतिष्ठितो वागु प्राणे प्रतिष्ठिता । तावेतावेवमन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ ।
प्रतितिष्ठति य एवं वेद ॥ ३ ॥ तदेतद्वचाऽभ्यनूच्यते—

अदितिर्यौरदितिरन्तरिक्षमादितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥

आदितिर्यौरदितिरन्तरिक्षमिति । एषा वै यौरेपान्तरिक्षम् ॥ ५ ॥ आदितिर्माता
स पिता स पुत्र इति । एषा वै मातैषा पितैषा पुत्रः ॥ ६ ॥ विश्वे देवा अदितिः
पञ्च जना इति । ये देवा असुरेभ्यः पूर्वे पञ्च जना आसन् य एवासावादित्ये पुरुषो
यश्चन्द्रमासि यो विद्युति योऽप्सु योऽयमसन्नन्तरेण एव ते । तदेतैव ॥ ७ ॥ अदितिर्जात-
मदितिर्जनित्वमिति । एषा ह्येव जातमेषा जानित्वम् ॥ ८ ॥

a) See note on 1.37.7. —b) छां 1.2.13; 1.12.1,3. —c) शान्ना 15.4 नितरां परिधानीयां शंसेत्. —d) तांवा 13.11.11 भरद्वाजस्य लोम भवति. —e) Perhaps a pun on the words लोम and लोमश. —f) Periphrastic future; cp वासं 18.59 अन्वागन्ता (= आगमिष्यति) यज्ञपतिर्वो अत्र; तैसं 5.7.7.1; ऐवा 1.27 यद्दि वाव वो मयाऽर्थो भविता तर्ह्येव वो अह पुनरागन्ताऽस्मि इति; शवा 11.5.1.11 एकां रात्रिमन्ते शयितसि जात उ ते अयं तर्हि पुत्रो भवितेति; 11.5.1.14-16 ततो अग्निर्जनिता स एव स भवितेति; शवा 1.8.1.3 तर्हि वा अतिनाष्टो भवितास्मि; 12.8.3.7 वयममुष्मिँल्लोके भवितास्म इति; जै 3.7.6 यत्र भूयिष्ठाः कुरुपञ्चालाः स्मागता भवितारः तत्र एष संवादः. —g) छां 1.2.8; 1.8.1; 5.3.1; वृ 6.2.1,4 प्रवाहणो जैबलिः. —h) जैवा 1.316 ता हैता गच्छन् आर्क्षाकायणः शालापत्य (sic) आरुणेरधि अधिजगे. —i) शामूलपर्ण is obscure. Cp जैवा 2.55 शामूलाजिनम्; ऋ 10.85.29 परा देहि शामूल्यम्. —j) The note —b) contains the form शालापत्य. —k) शवा 14.2.1.5 यो धनानां दाता वसुवित् पणाम्य इत्येवैतदाह; जैवा 2.299 अथ ये परिशिशिपिरे त इम एतर्हि पणाम्यतरा इव स्थूराणाम् । पापग्रामतरा इव हि ततः पुरा आसुः. —l) जैवा 1.156 धीतमिव वै तृतीयसवनम्, जागतं सुपर्ण आहरन्नवपत्; तदेतत् पोडितमिव; तांवा 8.4.1 दत्तैर्हि तत् दंष्ट्रा (sic) पयन्ती अहरत्; ऐवा 3.27 तस्य पतन्ती रसमथयत् तद्धीतरसं न अम्वाप्नोत्. —m) तैवा 3.2.3.9 यातयान्ना हविषा यजेत. —n) छां 7.3.1 यथा वै द्वे वाऽमलके...मुष्टितुभवाति.

१.३९

अथ ह सत्यैवाधिवाकश्चैत्ररायिः सत्ययज्ञं पौलुषितमुवाच—प्राचीनयोगेति मम चेद्वै त्वं साम विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करिष्यसि नैव तर्हि पुनर्दीक्षामभिध्यातासीति । मुहुर्द्विदीक्षी ह्यास ॥ १ ॥ स होवाच—यो वै साम्नः श्रियं विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोति श्रीमानेव भवति । मनो वाव साम्नः श्रीरिति ॥ २ ॥ यो वै साम्नः प्रतिष्ठं विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोति प्रत्येव तिष्ठति । वाग्वाव साम्नः प्रतिष्ठेति ॥ ३ ॥ यो वै साम्नः सुवर्णं विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोत्यर्घ्यस्य गृहे सुवर्णं गर्म्यते । प्राणो वाव साम्नः सुवर्णमिति ॥ ४ ॥ यो वै साम्नोऽपचितिं विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोत्यपचितिमान् भवति । चक्षुर्वाव साम्नोऽपचितिरिति ॥ ५ ॥ यो वै साम्नः श्रुतिं विद्वान् साम्नाऽऽर्त्विज्यं करोति श्रुतिमानेव भवति । श्रोत्रं वाव साम्नः श्रुतिरिति ॥ ६ ॥

a) Occurs only here. —b) पौलुषित is probably the same as पौलुषि in छां 5.11.1 and शवा 10.6.1.1; cp प्राचीनयोग्य in छां 5.13.1. —c) Periphrastic future (अभिष्यता) coupled with simple future (करिष्यसि). —d) मुहुः in the Vedic sense : quickly; cp ऋ 2.4.5 जुमुर्वा यो मुहुषा मुवाभूत्. —e) वृ 1.3.27; सावित्रा 1.1.12. —f) अधि + गम्यते in the verb (Vedic usage). —g) वृ 1.3.26 तस्य वै स्वर एव सुवर्णम्; सावित्रा 1.1.11.

१.४०

चैत्वारि वारू परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥

वागेव सामं । वाचा हि साम गायति । वागेवोवयम् । वाचा हुक्थं शंसति । वागेव यजुः । वाचा हि यजुरनुवर्तते ॥ २ ॥ तद्यत् किंचार्वाचीनं ब्रह्मणस्तद्वागेव सर्वम् । अथ यदन्यत्रं, ब्रह्मोपदिश्यते । नैव हि तेनाऽऽर्त्विज्यं करोति । परोक्षेणैव तु कृतं भवति ॥ ३ ॥ तस्या एतस्यै वाचो मनः पादश्चक्षुः पादः श्रोत्रं पादो वागेव चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ तद्यद्वै मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति । यच्चक्षुषा पश्यति तद्वाचा वदति । यच्छ्रोत्रेण शृणोति तद्वाचा वदति ॥ ५ ॥ तद्यदेतत् सर्वं वाचमेवाभिसमयति तस्माद्वागेव साम । स ह वै सामवित् स साम वेद य एवं वेद ॥ ६ ॥ तस्या एतस्यै वाचः प्राणा एवाऽसुः । एषु हीदं सर्वमसूतेति ॥ ७ ॥

a) ऋ 1.164.45. — b) वृ 1.3 22 वाम् वै साम. — c) अन्यन = पराचीनम् as opposed to अर्वाचीनम्. — d) शब्रा 6.6.2 6 प्राणो वा असुः. Popular etymology of असु (as contained in असूत).

१.४१

तेन हैतेनामुना देवा जीवन्ति, पितरो जीवन्ति, मनुष्या जीवन्ति, पशवो जीवन्ति, गन्धर्वाप्सरसो जीवन्ति, सर्वमिदं जीवति ॥ १ ॥ तदाहुः—यदमुनेदं सर्वं जीवति कः साम्नोऽसुरिति । प्राण इति ब्रूयात् । प्राणो ह वाव साम्नोऽसुः ॥ २ ॥ स एष प्राणो वाचि प्रतिष्ठितो वागु प्राणे प्रतिष्ठितः । तावेतावेवमन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ । प्रतितिष्ठति य एवं वेद ॥ ३ ॥ तदेतद्वचाऽभ्यनूच्यते—

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥

आदित्यौरदितिरन्तरिक्षमिति । एषा वै द्यौरेपान्तरिक्षम् ॥ ५ ॥ अदितिर्माता स पिता स पुत्र इति । एषा वै मातैषा पितैषा पुत्रः ॥ ६ ॥ विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना इति । ये देवा असुरेभ्यः पूर्वं पञ्च जना आसन् य एवासावादित्ये पुरुषो यश्चन्द्रमासि यो विश्विती योऽप्सु योऽयमक्षन्नन्तरेण एव ते । तदेतैव ॥ ७ ॥ अदितिर्जातमदितिर्जनित्वमिति । एषा ह्येव जातमेवा जानित्वम् ॥ ८ ॥

a) ऋ 1.89-10. —b) The same five पुरुष are mentioned in वृ 2.1.2 and कौ 4.3; slightly different in छां 4.11.1; 4.12.1; 4.13.1 and 4.15.1,6. —c) ऋ 1.66-8 यमो ह जातो यमो जनित्वम्, जारः कनीनां पतिर्जनीनाम्; 8.89-6 यज्जातं यच्च जन्तवम्.

१-४२

आरुणिर्ह वासिष्ठं चैकितानेयं ब्रह्मचर्यमुपेयाय । तं होवाच—आजानासि सोम्य गौतप यदिदं वयं चैकितानेयाः सामैवोपास्महे कां त्वं देवतामुपास्स इति । सामैव भगवन्त इति होवाच ॥ १ ॥ तं ह पप्रच्छ—यदग्नौ तद् वेत्था३ इति । ज्योतिर्वा एतत् तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥२॥ यत् पृथिव्यां तद् वेत्था३ इति । प्रतिष्ठा वा एषा तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ ३ ॥ यदप्सु तद् वेत्था३ इति । शान्तिर्वा एषा तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥४॥ यदन्तरिक्षे तद् वेत्था३ इति । आत्पा वा एषा तस्य साम्नो यद् वयं सामोपास्मह इति ॥ ५ ॥ यद्वायौ तद् वेत्था३ इति । श्रीर्वा एषा तस्य साम्नो यद् वयं सामोपास्मह इति ॥ ६ ॥ यद्विष्णु तद् वेत्था३ इति । व्याप्तिर्वा एषा तस्य साम्नो यद् वयं सामोपास्मह इति ॥ ७ ॥ यदिवि तद् वेत्था३ इति । विभूतिर्वा एषा तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ ८ ॥

१-४३

यदादित्ये तद्वेत्था३ इति । तेजो वा एतत् तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ १ ॥ यच्चन्द्रमसि तद्वेत्था३ इति । भा वा एषा तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ २ ॥ यन्नक्षत्रेषु तद्वेत्था३ इति । मज्ञा वा एषा तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ ३ ॥ यदन्ने तद्वेत्था३ इति । रेतो वा एतत् तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ ४ ॥ यत् पशुषु तद्वेत्था३ इति । यशो वा एतत् तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ ५ ॥ यद्वचि तद्वेत्था३ इति । स्तोमो वा एष तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥ ६ ॥ यद्यजुषि तद्वेत्था३ इति । कर्म वा एतत् तस्य साम्नो यद्वयं सामोपास्मह इति ॥७॥ अथ किमुपास्स इति । अक्षरमिति । कतमत् तदक्षरमिति । यत् क्षरन्नाक्षीयतेति । कतमत् क्षरन्नाक्षीयतेति । इन्द्र इति ॥८॥ कतमः स इन्द्र इति । योऽक्षन् रमत इति । कतमः स योऽक्षन् रमत इति । इयं देवतेति होवाच ॥ ९ ॥ योऽयं चक्षुषि पुरुष एष इन्द्र एष प्रजापतिः । (स) सर्मः पृथिव्या सम आकाशेन समो दिवा समः सर्वेण भूतेन । एष परो दिवो दीप्यते । एष एवेदं

सर्वमित्युपासितव्यः ॥ १० ॥ स य एतदेवं वेद ज्योतिष्मान् प्रतिष्ठावान् शान्तिमान्
आत्मवान् श्रीमान् व्याप्तिमान् विभूतिमान् तेजस्वी भावान् प्रज्ञावान् रेतस्वी यशस्वी
स्तोमवान् कर्मवान् अक्षरवान् इन्द्रियवान् सामन्वी भवति ॥ ११ ॥ तदेतद्व्याऽभ्य-
नूच्यते — ॥ १२ ॥

a) तै ३ १० says ज्योतिरिति नक्षत्रेषु — b) तै ३ १० अथ दैवी (समाज्ञा) — यश इति
पशुषु, तैत्रा ३ ८ ७ १२ अथ पशूना यशस्वितम् — c) Popular etymology of अक्षर
— d) मै ७ ११ पुरुषाश्चो योऽय दक्षिणेऽक्षिण्यवस्थितः । इन्द्रोऽयम् ., cp वृ ४ २ २ — e) जै
४.२४ १३. — f) With ref. to इन्द्र in ८ and ९ above and सामन्वि with ref to सम
in १० above

१ ४४

रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।

इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश ॥ १ ॥

रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूवेति । रूपंरूपं ह्येव प्रतिरूपो बभूव ॥ २ ॥ तदस्य रूपं
प्रतिचक्षणायोति । प्रतिचक्षणाय हास्यैतद्वृषम् ॥ ३ ॥ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत
इति । मायाभिर्ह्येव एतत् पुरुरूप ईयते ॥ ४ ॥ युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेति सईसं
हैत आदित्यस्य रश्मयः । तेऽस्य युक्तास्तैरिदं सर्वं हरति तस्माद्धरयः ॥ ५ ॥

रूपंरूपं मघवा बोभवीति मायाः कृष्णानः परि तन्वं स्वाम् ।

त्रिर्यद्विचः परि मुहूर्तमागात् स्वैर्मन्त्रैरनुतुपा ऋतावा इति ॥ ६ ॥

रूपंरूपं मघवा बोभवीतीति । रूपंरूपं ह्येव मघवा बोभवीति ॥ ७ ॥ मायाः
कृष्णानः परि तन्वं स्वामिति । मायाभिर्ह्येव एतत् स्वां तनुं गोपायति ॥ ८ ॥ त्रिर्यद्विचः
परि मुहूर्तमागादिति । त्रिई वा एष एतस्य मुहूर्तस्येर्मा पृथिवी सर्मान्तः पर्यतीमाः प्रजाः
संचक्षणः ॥ ९ ॥ स्वैर्मन्त्रैरनुतुपा ऋतावेति । अनुतुपा ह्येव एतद्वृतावा ॥ १० ॥

a) क ६ ४७ १८, वृ २ ५ १९, क ५ ९-१०, रूपरूपम् used adverbially.
— b) वृ २ ५ १९ अथ वै हरयः, अथ वै दश च सहस्राणि बहूनि च अनन्तानि च — c)
Popular etymology of हरि, cp नि ७ २४ हरयो हरणाः, पञ्चा १.१ पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य
हरी ताम्बां हि इदं सर्वं हरति — d) क ३ ५३ ८, नि १० १७ cites a निगम by saying
यद् यद् रूपं कामयते तत् तद्देवता भवति — e) क reads तन्वं परि instead — f) Faulty
reading? समन्तम् or समन्ततः would be the correct reading — g) An
additional explanation, cp क ६ ५८ २ सचक्षाणो भुवना देव ईयते

१.४५

तद् पृथुर्वैन्यो दिव्यान् घ्रातृयान् पप्रच्छ—

इन्द्रमुक्थमृचमुद्रीथमाहुर्ब्रह्म साम प्राणं व्यानम् ।

मनो वा चक्षुरपानमाहुः श्रोत्रं श्रोत्रिर्था बहुधा वदन्ति ॥ १ ॥ इति ॥

ते प्रत्यूचुः—

ऋषय एते मन्त्रकृतः पुराजाः पुनराजायन्ते वेदानां गुप्त्यै कर्म ।

ते वै विद्वांसो वैन्य तद्ददन्ति सर्वानं पुरुषं बहुधा निविष्टम् ॥ २ ॥ इति ॥

इमां ह वा तदेवतां त्रययां विद्यायामिमां समानामभ्येक आपर्यन्ति, नैके ।

यो ह वावैतदेवं वेद स एवैतां देवतां संप्रति वेद ॥ ३ ॥ स एष इन्द्र उद्रीयः । स

यदैष इन्द्र उद्रीथ आगच्छति नैवोद्गातुश्चोपगातृणां च विज्ञायते । इत एवोर्ध्वः

स्वरुदेति । स उपरि मूर्धनो लेलायति ॥ ४ ॥ स' विद्यादागमदिन्द्रः, नेह कथन

पाप्मा न्यङ्गः परिक्षेप्यत इति । तस्मिन् ह न कथन पाप्मा न्यङ्गः परिक्षिप्यते ॥ ५ ॥

तदेतदभ्रातृव्यं साम । न ह वा इन्द्रः कंचन भ्रातृव्यं पश्यते । स यथेन्द्रो न कंचन

भ्रातृव्यं पश्यत एवमेव न कंचन भ्रातृव्यं पश्यते, य एतदेवं वेदाधो यस्यैवं

विद्वानुद्गापति ॥ ६ ॥

a) जैत्रा 2.221 दिव्या वै घ्रात्या घ्रात्यायावायनं जुषेन स्पपतिना. —b) These verses cannot be traced in Vedic literature. Metre of the verses appears irregular. Thought of the first verse similar to क 1.164.46 इन्द्रं मित्रं वरुणमग्नि-माहुः etc. The *hexad* of इन्द्र etc. to be compared with the अद्यात्म *hexad* beginning with प्राण. —c) The fourth पाद similar to एकं सदिमा बहुधा वदन्ति (क 1.164.46). —d) पा 2.1.65 प्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैः; 5.2.82 श्रोत्रियैश्छन्दोऽधीते; अ 9.6.37 एष वा अतिथिर्यच्छ्रोत्रियः; ऐत्रा 1.25 अपि अश्वीलस्य श्रोत्रियस्य मुखं व्येव ज्ञायते वृत्तमिव; जै 2.6.11; छां 5.11.1 ते हेतु महाश्रोत्रियाः समेत्य मीमांसां चक्रुः; कांसं 23.4 तस्माच्छ्रोत्रियः स्त्रीकामतमः; बृ 4.3.33 श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः; 6.4.12 तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेत्; मुं 1.2.12 श्रोत्रियं ब्रह्मविष्टम्. —e) क 9.114.2 कपे मन्त्रकृतां स्तोमैः कश्यपोद्धर्षयन् गिरः; ऐत्रा 6.1 तात्त हेवाच अर्बुदः काद्रवेयः सर्प कपिः मन्त्रकृतः; जैत्रा 2.219 परस्सहस्रा हास्य प्रजायां मन्त्रकृत आसुरपि हास्य स्त्रियो मन्त्रकृत आसुः; तांवा 13.3.24 शिशुवा आद्विरसो मन्त्रकृतां मन्त्रकृत आसीत्; पा 3.2.89 सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृत्वा. For मन्त्रकार see पा 8.2.23 न शब्दश्लोक ... गाथा ... सूत्रमन्त्रपदेषु. —f) क 1.118.3 आहुर्विप्रासो अश्विना पुराजाः; 3.31.19 नव्यं कृणोमि सन्यसे प्रताजाय. —g) तैत्ति 6.2.5.5 आत्मनो गुप्त्यै;

अ 6-122-3 तस्य गुप्तये दम्पती संश्रयेथाम्. —h) Expletive; नि 1-9 अनर्थकाः कमीमिद्विति । कम्, ईम्, इत् and उ. —i) See below 3-2-2. —j) छां 1-1-6. —k) मैसं 1-8-6 यदङ्गारेषु व्यवस्थान्तेषु लेलाय (sic) वीव भाति, तद्देवानामात्मम्; जैवा 1-299 प्रजापतिर्पस्मायोनेः प्रजा असृजत सोऽलेलायदेव; वृ 4-3-7; मुं 1-1-2; श्वे 3-18; जै 1-51-3; 1-55-4; 1-58-7. —l) Cp जै 3-37-6f. —m) जैवा 1-10 तयया हि हिरण्ये ष्माते न कश्चन न्यङ्गः पाप्मा परिशिष्यते See below 2-12-1.

१-४६

प्रजापतिर्वावेदमग्र आसीत् । सोऽकामयत् । वहुः स्यां प्रजायेय भूमानं गच्छेयमिति ॥ १ ॥ स षोडशधात्मानं व्यकुरुत भद्रं च समाप्तिश्चाभूतिश्च संभूतिश्च भूतं च सर्वं च रूपं चापरिमितं च श्रीश्च यशश्च नाम चाग्रं च सर्जाताश्च पयश्च महीर्षी च रसश्च ॥ २ ॥ तद्यद्भद्रं हृदयमस्य तत् । ततः संवत्सरमसृजत । तदस्य संवत्सरोऽनूपतिष्ठते ॥ ३ ॥ समाप्तिः कर्मास्य तत् । कर्मणा हि समाप्नोति । तत ऋतूनसृजत । तदस्यर्तवोऽनूपतिष्ठन्ते ॥ ४ ॥ आभूतिरन्नमस्य तत् । (तत्) चतुर्धा भवति । ततो मासानर्धमासानहोरात्राण्युपसोऽसृजत । तदस्य मासा अर्धमासा अहोरात्राण्युपसोऽनूपतिष्ठन्ते ॥ ५ ॥ संश्रूती रेतोऽस्य तत् । रेतसो हि संभवति ॥ ६ ॥

a) छां 6-2-3; तै 2-6. —b) छां 7-23-1 यो वै भूमा तत् सुखम्, नाल्पे सुखमास्ति; for the connection between बहु and भूमन्, cp पा 6-4-158 बहोर्लोपो भू च बहोः. —c) शब्दा 5-4 4-19 तं ग्रामणीः सजाताय प्रयच्छति. —d) See above 1-29-8; see below 1-48-5. —e) गी 15-14 पञ्चाभ्यं चतुर्विधम्. —f) Cp ई 12, 14; cp संभव (pāli) means seed.

१-४७

ततश्चन्द्रमसमसृजत । तदस्य चन्द्रमा अनूपतिष्ठते । तस्मात् स रेतसः प्रतिरूपः ॥ १ ॥ भूतं प्राणोऽस्य सः । ततो वायुमसृजत । तदस्य वायुनूरपतिष्ठते ॥ २ ॥ सर्वमपानोऽस्य सः । ततः पशूनसृजत । तदस्य पशवोऽनूपतिष्ठन्ते ॥ ३ ॥ रूपं व्यानोऽस्य सः । ततः प्रजा असृजत । तदस्य प्रजा अनूपतिष्ठन्ते । तस्मादासु प्रजासु रूपाभ्यधिगम्यन्ते ॥ ४ ॥ अपरिमितं मनोऽस्य तत् । ततो दिशोऽसृजत । तदस्य दिशोऽनूपतिष्ठन्ते । तस्मात् ता अपरिमिताः । अपरिमितमिव हि मनः ॥ ५ ॥ श्रीर्वागस्य सा । ततः समुद्रमसृजत । तदस्य समुद्रोऽनूपतिष्ठते ॥ ६ ॥ यशस्तपोऽस्य तत् । ततोऽग्निमसृजत । तदस्याग्निरनूपतिष्ठते । तस्मात् स मथितादिव संतप्तादिव जायते ॥ ७ ॥ नाम चक्षुरस्य तत् ॥ ८ ॥

a) वृ 4-1-5 अनन्ता हि दिशः. —b) वृ 3-1-9 अनन्तं वै मनः

१.४८

तत आदित्यमसृजत । तदस्यादित्योऽनूपतिष्ठते ॥ १ ॥ अग्रं मूर्धास्य सः । ततो दिवमसृजत । तदस्य द्यौरनूपतिष्ठते ॥ २ ॥ सजाता अङ्गान्यस्य तानि । अङ्गैर्हि सह जायते । ततो वनस्पतीन्सृजत । तदस्य वनस्पतयोऽनूपतिष्ठन्ते ॥ ३ ॥ पयो लोमान्यस्य तानि । तत ओषधीरसृजत । तदस्यौषधयोऽनूपतिष्ठन्ते ॥ ४ ॥ महीया माँसान्यस्य तानि । माँसैर्हि सह महीयते । ततो वयँस्यसृजत । तदस्य वयँस्यनूपतिष्ठन्ते । तस्मात् तानि प्रपतिष्णुनि । प्रपतिष्णूनीव महामाँसानि ॥ ५ ॥ रसो मञ्जाऽस्य सः । ततः पृथिवीमसृजत । तदस्य पृथिव्यनूपतिष्ठते ॥ ६ ॥ स हँवँ पोडशधाऽऽत्मानं विकृत्य सार्धं समैत् । तद्यत् सार्धं समैत् तत् साम्नः सामत्वम् ॥ ७ ॥ स एवैष हिरण्यः पुरुष उदतिष्ठत् प्रजानां जनितां ॥ ८ ॥

1) v. l. समैत्तत्. Cp the variant अन्वैत्तत् for अन्वैत् in ३.३८.१० below; for अन्वैत्तत्, see अ १८.३.४० चतुष्पदीमन्वैत्तत् वतेन.

a) Form uninstanced in earlier literature. —b) अ ३.१.१२ जनिता यो जजान्; वासं १२.१०२ मा मा हिंसीज्जनिता यः पृथिव्याः; १३.५१ सोऽपश्यज्जनितामग्ने; अ ४.१.७ त्वं विश्वेषां जनिता यथासः; छां ४.३.७ जनिता प्रजानाम्; श्वे ६.९ न चास्य कश्चिज्जनिता; पा ६.४.५३ जनिता मन्त्रे; but जनयिता in जैत्रा २.३८८ प्रजापतिः प्रजानां प्रजनयिता, and below in ३.३८.३.

१.४९

देवासुरा अस्पर्धन्त । ते देवाः प्रजापतिष्ठुपाधावक्षयामाऽसुरानिति ॥ १ ॥ सोऽब्रवीन्न वै मां यूयं वित्य नाऽसुराः । यद्वै मां यूयं विद्यात् ततो वै यूयमेव स्यात् पराऽसुरा भवेयुरिति ॥ २ ॥ तद्वै द्यूहीत्यब्रुवन् । सोऽब्रवीत् पुरुषः प्रजापतिः सामेति मोषाध्वम् । ततो वै यूयमेव भविष्यथ पराऽसुरा भविष्यन्तीति ॥ ३ ॥ तं पुरुषः प्रजापतिः सामेत्युपासत । ततो वै देवा अभवन् पराऽसुराः । स यो हँवँ विद्वान् पुरुषः प्रजापतिः सामेत्युपास्ते भवत्यात्मना पराऽस्य द्विप् भ्रातृव्यो भवति ॥ ४ ॥

a) Here स्यात् = भवेत् (i e असू = भू = to conquer).

१.५०

देवा वै विजिग्याना अब्रुवन्—द्वितीयं करवामहै । माऽद्वितीया भूमेति । तेऽब्रुवन्—सामैव द्वितीयं करवामहै । सामैव नो द्वितीयमास्त्विति ॥ १ ॥ त इमे द्यावापृथिवी अब्रुवन् । समेतं साम प्रजनयतमिति ॥ २ ॥ सोऽसावस्या अवीभरसत । सोऽब्रवीत्

—बहु वा एतस्यां किंच किंच कुर्वन्त्यधिष्ठीवन्त्यधिचरन्त्यध्यासते । पुनीत न्वेनामपूता वा इति ॥३॥ ते गाथामब्रुवन्—त्वया पुनामेति । किं ततः स्यादिति । शतंसनिः स्या इति । तथेति । ते गार्धयाऽपुनन् । तस्मादुत गाथया शतं सुनोति ॥ ४ ॥ ते कुम्भ्यामब्रुवन्—त्वया पुनामेति । किं ततः स्यादिति । शतसनिः स्या इति । तथेति । ते कुम्भ्ययाऽपुनन् । तस्मादुत कुम्भ्यया शतं सुनोति ॥ ५ ॥ ते नाराशंसीमब्रुवन्—त्वया पुनामेति । किं ततः स्यादिति । शतसनिः स्या इति । तथेति । ते नाराशंस्याऽपुनन् । तस्मादुत नाराशंस्या शतं सुनोति ॥ ६ ॥ ते रैभीमब्रुवन्—त्वया पुनामेति । किं ततः स्यादिति । शतसनिः स्या इति । तथेति । ते रैभ्याऽपुनन् । तस्मादुत रैभ्या शतं सुनोति ॥ ७ ॥ सेयं पूता । अथासुमव्रवीद्—बहु वै किंच किंच पुमांश्चरति । त्वमनुपुनीष्वेति ॥ ८ ॥

a) To पा 7-3-57 सन्लियेर्जेः (गी in IE times for जि, cp जिगीपा and विजिग्यान्) should be added this form which is the *medial present participle* from the intensive base; शब्दा 1-6-4-21 यथा महाराजो विजिग्यान् एवं महेन्द्रोऽभवत् (the source of this is perhaps तैस 6-5-5-3 महान् वै अयमभूत् यो बृजमवधीत् । तन्महेन्द्रस्य महेन्द्रत्वम् and तैस 1-6-2-4 महेन्द्रस्य अहं देवयज्यया जेमानं महिमानं गमेयम्); शब्दा 2-5-4-10 सर्वं जितं देवानामासीत् ... विजिग्यानानाम्; 2-6-3-6 विजिग्यान् मा प्रजाः भिवै...अभिसंजानन्तै; 2-6-3-8 एष मा विजिग्यान् प्रीतः साधुना त्वत् अभिगोपायत् साधौ त्वत् विदधत्. —b) For छीच् cp अ 5-19-3 ये ब्राह्मणं प्रति प्रक्षीवन्; शब्दा 1-2-3-1 सो अपो अभितिष्ठेव (perfect of छीच्) अवधत्ताः स्थ. —c) पत्रा 1-4 शतसन्निभं तत् आत्मानं च यजमानं च करोति; cp the words गोपाणि, वाजसनि, ऊर्जसनि, पितृपाणि and हृदंसनि; but शतसा in क 9-87-4 सहस्रसाः शतसा भूरिश्वा. —d) For गाथा, नाराशंसी and रैभी see क 10-85-6 रैभी आसिदनुदेयी नाराशंसी न्योचनी, सूर्याया भद्रमिद्वारो गार्धयेति परिष्कृतम्; तैस 7-5-11-2 गाथाम्बः स्वाहा, नाराशंसीम्बः स्वाहा, रैभीम्बः स्वाहा; अ 20-127. 4-6 are called रैभीः, because they contain the word रैभ; ऐवा 6-32 तं परस्ताच्छन्दोभिः पर्यगृह्णन्; नाराशंस्या गायत्र्या रैभ्या विष्टुम्; कौवा 30-5 नाराशंसी रैभीः कारव्या इन्द्रमायाः. —e) सुनोति is the Ms. reading throughout, although सनोति should be expected; but cp ऐवा 4-17 where सिपासत्यः from सन्-सा and असुन्वन् from सु are used; cp क 1-123-4 सिपासन्ती. f) कुम्भ्या or कुम्भ्या; शब्दा 11-5-7-11 तस्मादपि कृचं वा यजुर्वा साम वा गाथा वा कुम्भ्या वा अभिग्याहोत् ..धतस्य अव्यवच्छेदय; ऐवा 2-3-6 कक् गाथा कुम्भ्या तन्मितम्; जै 1-53-9.

१-५१

स ऐलवेनापुनीत । पूतानि ह वा अस्य सामानि, पूता ऋचः, पूतानि यजूंषि,
 पूतमनूवर्तं, पूतं सर्वं भवति य एवं वेद ॥ १ ॥ ते समेत्य साम प्राजनयताम् ।
 तद्यत् समेत्य साम प्राजनयतां तत् साम्नः सामत्वम् ॥ २ ॥ तदिदं साम सृष्टमद् उत्क्रम्य
 लेलायदतिष्ठत् । तस्य सर्वे देवा ममैतिव आसन्—मम ममेति ॥ ३ ॥ तेऽब्रुवन्—
 वीदं भजामहा इति । तस्य विभागे न समपादयन् । तान् प्रजापतिरब्रवीत्—अपेत ।
 मम वा एतत् । अहमेव वो विभक्ष्यामीति ॥ ४ ॥ सोऽग्निमब्रवीत्—त्वं वै मे ज्येष्ठः
 पुत्राणामसि । त्वं प्रथमो वृणीष्वेति ॥ ५ ॥ सोऽब्रवीन्मन्द्रं साम्नो वृणेऽन्नाद्यमिति ।
 स य एतद्वायादन्नाद् एव सोऽसत् । मायु स देवानामृच्छाय एवं विद्वँसमेतद्
 गायन्तमुपवदादिति ॥ ६ ॥ अथेन्द्रमब्रवीत्—त्वमनुवृणीष्वेति ॥ ७ ॥ सोऽब्रवीदुग्रं
 साम्नो वृणे श्रियमिति । स य एतद्वायाच्छ्रीमानेव सोऽसत् । मायु स देवानामृच्छाय
 एवं विद्वँसमेतद्वायन्तमुपवदादिति ॥ ८ ॥ अथ सोममब्रवीत्—त्वमनुवृणीष्वेति
 ॥ ९ ॥ सोऽब्रवीत्—वल्गु साम्नो वृणे प्रियमिति । स य एतद्वायात् प्रिय एव स
 कीर्तः प्रियश्चक्षुषः प्रियः सर्वेषामसत् । मायु स देवानामृच्छाय एवं विद्वँसमेतद्वायन्त-
 मुपवदादिति ॥ १० ॥ अथ बृहस्पतिमब्रवीत्—त्वमनुवृणीष्वेति ॥ ११ ॥ सोऽब्रवीत्
 —कौश्वं साम्नो वृणे ब्रह्मवर्चसमिति । स य एतद्वायाद् ब्रह्मवर्चस्येव सोऽसत् ।
 मायु स देवानामृच्छाय एवं विद्वँसमेतद्वायन्तमुपवदादिति ॥ १२ ॥

a) अ 6-16-3 ऐलव ऐलीत्; 11-2-30 ऐलवकोरूपः. —b) ऋ 10-42-4 त्वां जन।
 ममसत्येभिन्द्र संतस्याना विद्वयन्ते समीके; cp अहमेपस (-न्) in the Upanisads, छां 5-1-6;
 see 1-58-8 below. —c) Cp जै 1-37-1 ff.

१-५२

अथ विश्वान् देवानब्रवीद्—यूयमनुवृणीध्वमिति ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन्—वैश्वदेवं
 साम्नो वृणीमहे प्रजननमिति । स य एतद्वायात् प्रजावानेव सोऽसत् । अस्मानु
 देवानामृच्छाय एवं विद्वँसमेतद्वायन्तमुपवदादिति ॥ २ ॥ अथ पशूनब्रवीत्—
 यूयमनुवृणीध्वमिति ॥ ३ ॥ तेऽब्रुवन्—वायुर्वास्माकमीशे । स एव नो वरिष्यत
 इति । ते वायुश्च पशवश्चाब्रुवन्—निरुक्तं साम्नो वृणीमहे पशव्यमिति । स य एतद्वायात्
 पशुमानेव सोऽसत् । अस्मानु च स वायुं च देवानामृच्छाय एवं विद्वँसमेतद्वायन्त-
 मुपवदादिति ॥ ४ ॥ अथ प्रजापतिरब्रवीत्—अहमनुवरिष्य इति ॥ ५ ॥ सोऽ-
 ब्रवीत्—अनिरुक्तं साम्नो वृणे स्वर्ग्यमिति । स य एतद्वायात् स्वर्गलोक एव

सोऽसत् । मामु स देवानामृच्छाद्य एवं विद्वँसमेतद्वायन्तमुपवदादिति ॥ ६ ॥ अथ वरुणमब्रवीत्—त्वमनुवृणीष्वेति ॥ ७ ॥ सोऽब्रवीत्—यद्वो न कथनाऽऽवृत्तस्तदहं परिहरिष्ये इति । किमिति । अपध्वान्तं साम्नो वृणेऽपश्यमिति । स य एतद्वायादपशु-
रेव सोऽसत् । मामु स देवानामृच्छाद्य एतद्वायादिति ॥ ८ ॥ तानि वा एतान्यष्टौ गीतागीतानि साम्नः । इयान्यु ह वै सप्तगीतानि । अथेयमेव वारुण्यागाऽगीता ॥ ९ ॥ स यां ह कां चैवं विद्वानेतासां सप्तानामागानां गायति गीतमेवास्य भवत्येतासु कामान्नाध्नोति य एतासु कामाः । अथेयामेव वारुणीमागां न गायेत् ॥ १० ॥

a) The common form (3rd pers. sg.) in the R̥gveda (exceptions—
ईष्टे in 5-87-3 and ईशते in 10-43-3 both, 3rd pers. sg.). —b) छां 2-22-1
अपध्वान्तं वरुणस्य. —c) छां 2-22-1 वारुणं त्वेव वर्जयेत्.

१.५३

द्वयं वावेदमग्र आसीत् सँच्चैवासच्च ॥१॥ तयोर्यत् सत् तत् साम, तन्मनः, स
प्राणः । अथ यदसत् सर्क, सा वाक्, सोऽयानः ॥२॥ तद्यन्मनश्च प्राणश्च तत् समानम् ।
अथ या वाक् चापानश्च तत् समानम् । इदमायतनं मनश्च प्राणश्चेदमायतनं वाक्
चापानश्च । तस्मात् पुमान् दक्षिणतो योपोमुपशेते ॥ ३ ॥ सेयमृगास्मिन् सार्पन्
मिथुनमैच्छत् । तामपृच्छत्—का त्वमसीति । साऽहमस्मीत्यब्रवीत् । अथ वा
अहममोऽस्मीति ॥ ४ ॥ तद्यत् सा चामश्च तत् सामाऽभवत् तत् साम्नः सार्पत्वम् ॥ ५ ॥
तौ वै नौ संभवावेति । नेत्यब्रवीत् स्वसां वै मम त्वमस्यन्यत्र मिथुनमिच्छँस्वेति ॥६॥
साऽब्रवीत्—न वै तं बिन्दामि येन संभवेयम् । त्वयैव संभवानीति । सा वै पुनीष्वे-
त्यब्रवीत् । अपूता वा असीति ॥ ७ ॥ साऽपुनीत यदिदं विप्रा वदन्ति तेन ।
साऽब्रवीत्—केदं भविष्यतीति । प्रत्यूहेत्यब्रवीत् । धीर्वा एषा । प्रजानां जीवनं वा
एनद्भावविष्यतीति । तथेति । तत् प्रत्यूहत् । तस्मादेषा धीरेव प्रजानां जीवनमेव ॥ ८ ॥
पुनीष्वेत्यब्रवीत् । साऽपुनीत गायया साऽपुनीत कुम्बयया, साऽपुनीत नाराशँस्या,
साऽपुनीत पुराणेतिहासेन, साऽपुनीत यदिदमादाय नाऽऽगायन्ति तेन ॥ ९ ॥
साऽब्रवीत्—केदं भविष्यतीति । प्रत्यूहेत्यब्रवीत् । धीर्वा एषा । प्रजानां जीवनं वा

एतद्भविष्यतीति । तथेति । तत् प्रत्यौहत् । तस्मादेपा धीर्वैषे प्रजानां जीवनम्वैषे ॥ १० ॥ पुनीष्वेत्यब्रवीत् ॥ ११ ॥

a) क 10-129-1 नासदासीन्नो सदासीत् तदानीम्; 10-129-4 सतो बन्धुमसति निरविन्दम् हृदि प्रतीप्या कवयो मनीषा; तै 2-7; छां 3-19-1; 6-2-1. —b) v. l. इदमायतना (वाक्) seems to be बहुव्रीहि compound; cp इदमायतनं मनः above. —c) शब्दा 1-1-1-20 = 2-5-2-17 उत्तरतो हि स्त्री पुमांसमुपशेते; शब्दा 6-3-1-10 = 7-5-1-6 दक्षिणतो वै वृषो योषामुपशेते. —d) सामन् Vedic *locative*. सामन् is loosely treated as a male and masculine; cp अहममोऽस्मीति; in 1-54-2 स भरण्डकेष्णेन अपुनीत; शब्दा 4-6-7-11 साम योषामृचं सदसि अध्येति. —e) For etymology cp ऐवा 3-23; वृ 1-3-24; छां 1-6-1. —f—f) क 10-10-12 पापमादुर्यः स्वसारं निगच्छात्, अन्येन मत् प्रमुदः कल्पयस्व. —g) Unusual order; normal order is इतिहास-पुराण. —h) Optional सन्धि of उ + एव.

१.५४

सा मधुनाऽपुनीत । तस्माद् ब्रह्मचारी मधु नाश्नीयाद् वेदस्य पलावि इति । कामं ह त्वाचार्यदत्तमश्नीयात् ॥ १ ॥ अथर्कं सामाब्रवीत्—किंच किंच पुमांश्चरति त्वमनुपुनीष्वेति । स भरण्डकेष्णेनाऽपुनीत । पूतानि ह वा अस्य सामानि, पूता ऋचः, पूतानि यजूंषि, पूतमनूक्तं, पूतं सर्वं भवति य एवं वेद ॥ २ ॥ ताभ्यां सदो मिथुनाय पर्यश्रयन् । तस्मादुपवसंतीयां रात्रिं सदसि न शयीत । अत्र होतावृक्सामे उपवसंतीयां रात्रिं सदसि संभवंतः । स यथा श्रेयसं उपद्रष्टुं हि शश्वदीश्वरोऽनुलब्धः पराभवितोः ॥ ३ ॥ अथो आहुः—उद्गातुर्मुखे संभवतः । उद्गातुरेव मुखं नेक्षेतेति ॥ ४ ॥ तद् वा आहुः—काममेवोद्गातुर्मुखमीक्षेत । उपवसंतीयां रात्रिं सदसि न शयीत । अत्र होत्रेतावृक्सामे उपवसंतीयां रात्रिं सदसि संभवत इति ॥ ५ ॥ तां संभविष्यन् आह—अमोऽर्हमास्मि सा त्वं, सा त्वमस्यमोऽहम् । सामानुर्व्रता भूत्वा प्रजाः प्रजन्यावहै । एहि संभवावहा इति ॥ ६ ॥ तां संभवन्नत्यरिष्यत्, सोऽब्रवीन्न वै त्वाऽनुभवामि । विराड् भूत्वा प्रजनयावेति । तथेति ॥ ७ ॥ तौ विराड् भूत्वा प्राजनयताम् । द्विङ्कारश्चाहांवश्च प्रस्तावश्च प्रथमा चोद्गीथश्च मध्यमा च प्रतिहारश्चोत्तमा च निधनं च वषट्कारश्चैवं विराड् भूत्वा प्राजनयताम् । ते अमुमजनयतां योऽसौ तपति । ते व्यद्रवताम् ॥ ८ ॥

a) अ 12-3-19 वर्षवृद्धं उप यच्छ शूर्पं तुषं पलावानप तद्विनक्तु. —b) भरण्डक + इण्य as in देण्, गेण् etc. It is an-old comparative termination found in other Indo-European languages : Greek : *ἡδ-ισον-ος* (* *hēd-ison-os*); Lithuanian : *sald-ėsnis*. For the termination स् cp तीक्ष्ण, कृष्ण, अक्ष्ण and मृत्स्न

(Cp पा 5.4.40 स-स्रौ प्रशंसायाम्). —c) शब्दा 9.2.1.1 उपवसयीषेऽहन् प्रातरुदिते आदित्ये वाचं विसृजते; तैत्रा 1.5.9.7 स एष उपवसयीषेऽहन् द्विद्वैत्यः पशुरालम्ब्यते; ऐत्रा 3.4.5 तमुपवसथ्ये अहन्नाप्नुवन्. —d) शब्दा 4.6.7.9f uses much of the vocabulary of this *kāṇḍikā*. —e) Cp the युधिष्ठिर-द्रौपदी-अर्जुन episode in Mbh. —f) अ 12.2.71; शब्दा 14.9.4.19 = वृ 6.4.20; ऐत्रा 8.27; तैत्रा 3.7.1.9; गोत्रा 2.3.20. —g) ऋ 10.34.2 अनुव्रतामप जायामरोधम्. —h) Emendation after जै 1.57.5; ऐत्रा 3.23. —j) Emendation after शब्दा 4.6.7.10 वि एव द्रवतः आग एव कुर्वति.

- १.५५

मर्दध्यभूरेन्मदध्यभूरेदिति । तस्मादाहुर्मधुपुत्र इति ॥ १ ॥ तस्मादुत
स्त्रियो मधु नाश्नन्ति पुत्राणामिदं व्रतं चराम इति वदन्तीः ॥ २ ॥ तदयं वृचोऽ-
नूदश्रयत । इयमेव गायन्त्यन्तरिक्षं त्रिष्टुवसां जगती । तस्यैतत् वृचः ॥ ३ ॥ स
उपरिष्ठात् सामाध्याहितं तपति । सोऽधुव इवासीदलेलायदिव । स नोर्ध्वोऽतपत् ॥ ४ ॥
स देवानब्रवीत्—उन्मा गायतेति । किं ततः स्यादिति । श्रियं वः प्रयच्छेयम् ।
मामिह हँहेतेति ॥ ५ ॥ तथेति । तमुदगायन् । तमेतदत्राऽहँहन् । तेभ्यः श्रियं
प्रायच्छत् । सैषां देवानां श्रीः ॥ ६ ॥ तत एतदूर्ध्वस्तपति । स नार्वाङ्तपत् ॥ ७ ॥
स ऋषीनब्रवीत्—अनु मा गायतेति । किं ततः स्यादिति । श्रियं वः प्रयच्छेयम् ।
मामिह हँहेतेति ॥ ८ ॥ तथेति । तमन्वगायन् । तमेतदत्राऽहँहन् । तेभ्यः श्रियं
प्रायच्छत् । सैषा ऋषीणां श्रीः ॥ ९ ॥ तत एतदर्वाङ् तपति । स न तिर्यङ्तपत्
॥ १० ॥ स गन्धर्वाप्सरसोऽब्रवीत्—आ मा गायतेति । किं ततः स्यादिति । श्रियं
वः प्रयच्छेयम् । मामिह हँहेतेति ॥ ११ ॥ तथेति । तमागायन् । तमेतदत्राऽहँहन् ।
तेभ्यः श्रियं प्रायच्छत् । सैषा गन्धर्वाप्सरसां श्रीः ॥ १२ ॥ तत एतत् तिर्यङ् तपति
॥ १३ ॥ तानि वा एतानि त्रीणि साम्न उद्गीतमनुगीतमागीतम् । तद्यथेदं चयमागा-
योद्गायाम एतदुद्गीतम् । अथ यद्ययागीतं तदनुगीतम् । अथ यत् किंचेति साम्नस्तदा-
गीतम् । एतानि ह्येव त्रीणि साम्नः ॥ १४ ॥

This section treats of three triads; देव, उद्गीतम्, ऊर्ध्वम्; ऋषि, अनुगीतम्, अर्वाङ्; गन्धर्वाप्सरसः, आगीतम्, तिर्यङ्.

a) मद् + अधि governing *ablative*, secondarily and less commonly; cp ऋ 1.6.9 दिवो रोचनादधि; 1.33.3 मा पणिर्भूदस्मदधि प्रवृद्धः; 1.48.7 सूर्यस्य रोचनादधि; —b) Popular etymology! —c) अ 19.23.19 वृचेष्यः स्वाहा; तैत्ति 1.5.8.3 अथो यदेतं वृचमन्वाह; शब्दा 1.4.1.33 वृषण्वन्तं त्रिचमन्वाह (शब्दा throughout reads त्रिचम्); नि 2.1 अथापि द्विवर्णलोपः । वृच इति; 7.20 तत् एतदेकमेव जातवेदसं गायत्रं वृचं दशतपीपु विपते (ऋ 10.188); ऐत्रा 1.3 वृचो भवति; see below 1.56.10; पा 6.1.37 वार्तिक 1 ऋचि वेः

उत्तपदादिलोपश्छन्दसि; पा 5-4-74 ऋकृपूरबुधःपयामानक्षे. —d) ऋ 2-12-2 यः पृथिवीं
व्यथमानामहंहतः; 5-45-2 स्थूगेव सुमिता दंहत यौ; तैस 7-5-19-2 प्राणधृक् आसि प्राणं मे दंह;
(धृक् in प्राणधृक् from दह?)

१-५६

आपो वा इदमग्रे महत् सलिलमासीत् स ऊर्मिरूर्मिमस्क्रन्दत् । ततो हिरण्मयो
कुक्ष्यौ समभवताम् । ते एवर्वसामे ॥१॥ सेयमृगिदं सामाभ्यप्लवत । तामपृच्छत्—
का त्वमसि । साऽहमस्मीत्यब्रवीत् । अथ वा अहममोऽस्मीति । तद्यत् सा चामथ
तत् साम्नः सामत्वम् ॥ २ ॥ तौ वै संभवावेति । नेत्यब्रवीत् । स्वसा वै मम त्वमसि ।
अन्यत्र मिथुनामिच्छस्वेति ॥ ३ ॥ सा पराप्लवत मिथुर्नमिच्छमाना । सा समाः सहस्रं
सप्ततीः पर्यप्लवत ॥ ४ ॥ तदेव श्लोकः—

स्त्री स्मैवाग्रे संचरन्ती इच्छन्ती सलिले पतिम् ।

समाः सहस्रं सप्ततीस्ततोऽजायत पश्यतः ॥ ५ ॥ इति ॥

असौ वा आदित्यः पश्यतः । एष एव तदजायत । एतेन हि पश्यति ॥ ६ ॥
साऽविच्चा न्यप्लवत । साऽब्रवीन्न वै तं विन्दामि येन संभवेयम् । त्वयैव संभवा-
नीति ॥ ७ ॥ सा वै द्वितीयामिच्छस्वेत्यब्रवीन्न वै मैकोद्यस्यसीति । सा द्वितीयां
विच्चा न्यप्लवत ॥ ८ ॥ (तृतीयाम्) इच्छस्वेत्यब्रवीन्नो वाव मा द्वे उद्यस्यथ
इति । सा तृतीयां विच्चा न्यप्लवत । सोऽब्रवीदन्न वै मोद्यस्यथेति ॥ ९ ॥ स
यदेकयाग्रे समवदत तस्मादेकर्वे साम । अथ यद् द्वे अपासेधत् तस्माद् द्वयोर्न
कुर्वन्ति । अथ यत् तिसृभिः समपार्दयत् तस्माद् तृचे साम ॥१०॥ ता अब्रवीत्—
पुनीध्वं नपूर्ता वै स्येति ॥ ११ ॥

a) ऋ 10-129-3 अप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम्; 10-72-6 यदः सलिले अतिष्ठत; वासं
8-59 सलिलः प्रप्लुतः; वृ 4-3-32 सलिल (*adj.*) एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति; श्वे 6-15 स एवाग्निः
सलिले संनिविष्टः. —b) कुक्ष्य (*mas.*) only here. —c) See पाप्लु and परिप्लु in
1-56-4 and निप्लु in 1-56-8. —d) पा 4-1-42 कामुक, मैथुनेच्छा.
—e) Source untraced. —f) *Adj.* like दर्शत; cp अ 13-4-48 नमस्ते अस्तु पश्यत.
—g) ऐवा 3-23 मिथुनं संभवाव प्रजात्या. —h) ऋ 1-10-1 उदंशवि येमिरे; 6-71-5 उद्
अर्थो उपवस्तेव बाहू. —i) अप + सिप् is the opposite of सं + वद्. —j) Shall we
read समवादयत्? Cp समवदत above. —k) Is read by Caland as अपूता:—not
much difference !

१.५७

सा गायत्री गायथाऽपुनीत नाराशंस्या त्रिष्टुब् रैभ्या जगती । भीमं वत
मलमपावधिपतेति । तस्माद् भीमला धियो वा एताः । धियो वा इमा मलमपावधिप-
तेति । तस्माद् भीमला । तस्माद् गायतां नाशनीयात् । मलेन ह्येते जीवन्ति ॥ १ ॥
अथर्क् सामान्नवीद्—बहु वै किंच किंच पुमँश्चरति । त्वमनुष्ठीप्येति । स ऊर्ध्वगणे-
नापुनीत ॥ २ ॥ पूतानि ह वा अस्य सामानि, पूता ऋचः, पूतानि यजूँषि, पूतमनूक्तं,
पूतं सर्वं भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥ ताभ्यां दिशो मिथुनाय पर्योहन् । तां
संभविष्यन्नद्धयत—अमोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोऽहमिति ॥ ४ ॥ तामेतदुभयतो
वाचात्यरिच्यत दिङ्ङारेण पुरस्तात् स्तोभेन मध्यतो निधनेनोपरिष्ठात् । अति तिस्रो
ब्राह्मणायनीः सदृशी रिच्यते य एवं वेद ॥ ५ ॥ तयोर्यः संभवतोरूर्ध्वः शृणोऽद्रवत्
(प्राणाः) ते । ते प्राणा एवोर्ध्वा अद्रवन् ॥ ६ ॥ सोऽसावादित्यः स एष एव
उद् अग्निरेव गी, चन्द्रमा एव धेम् । सामान्येव उदच एव गी, यजूँष्येव धमित्यधि-
देवतम् ॥ ७ ॥ अथाध्यात्मम् । प्राण एव उद्, वागेव गी, मन एव धम् । स एपोऽ
धिदेवतं चाध्यात्मं चोद्गीथः ॥ ८ ॥ स य एवमेतदधिदेवतं चाध्यात्मं चोद्गीथं
वेदैतेन हास्य सर्वेणोद्गीतं भवत्येतस्माद् एव सर्वस्मादावृश्च्यते य एवं विद्वांस-
मुपवदति ॥ ९ ॥

a) भी (म) मला = भीमला by haplogy ! —b) ब्राह्मणायनाः in शब्दा 14.9.4.4 =
बृ 6.4.4. —c) वासं 21.5.4 शृणं न मये नाम्नाम्. —d — d) छां 1.3.6; बृ 1.3.23.

१.५८

तथादिदमाहुः क उद्गासीरिति क एतमादित्यमगासीरिति ह वा एतत् पृच्छन्ति
॥ १ ॥ एतं ह वा एतं त्रयया विद्यया गायन्ति । यथा वीणागायिनो गापयेयुरेवम्
॥ २ ॥ स एष हृद्दः कामानां पूर्णो यन्मनः । तस्यैषा कुल्यार् यद्वाक् ॥ ३ ॥ तद्यथा
वा अपो हृदात् कुल्ययोपरामुपनयन्त्येवमेवैतन्मनसोऽधि वाचोद्गाता यजमानं यस्य
कामान् प्रयच्छति ॥ ४ ॥ स य उद्गातारं दक्षिणाभिराराधयति तं सा कुल्यो-
पधावति । य उ एनं नाराधयति स उ तामपहन्ति ॥ ५ ॥ अथ वा अतः प्रीतिश्चैव
प्रतिग्रहश्च । तद्भूममिति वै प्रदीयते । तद्वाचा यजमानाय प्रदेयं मनसाऽऽत्मने । तथा
ह न सर्वं प्रयच्छति ॥ ६ ॥ तथादिदं संभवतो रेतोऽसिच्यत तदशयत् । यथा
हिरण्यमविकृतं लेलायदेवम् ॥ ७ ॥ तस्य सर्वे देवा ममत्विन आसन् मम ममेति ।

तेऽब्रुवन्—वीदं करवामहा इति । तेऽब्रुवन्—श्रेयो वा इदमस्मत् । आत्मभिरेवैनद्
विकरवामहा इति ॥ ८ ॥ तदात्मभिरेव व्यकुर्वत । तेषां वायुरेव हिङ्गार आसाग्निः
प्रस्ताव इन्द्र आदिः सोमवृहस्पती उद्गीथोऽश्विनौ प्रतिहारो विश्वेदेवा उपद्रवः
प्रजापतिरेव निधनम् ॥ ९ ॥ एता वै सर्वा देवता एता हिरण्यम् । अस्य सर्वाभि-
देवताभिः स्तुतं भवति य एवं वेद । एताभ्य उ एव स सर्वाभ्यो देवताभ्य
आवृश्च्यते य एवं विद्वांसमुपवदति ॥ १० ॥

a) शब्दा 13.1.5.1 ब्राह्मणा वीणागाथिनः; 13.4.3.5 राजन्यो वीणागाथी. —b) क
3.45.3 हृदं कुल्या इवाशत; 10.43.3 सोमास इन्द्रं कुल्या इव हृदं (समक्षान्). —c) उपराम्,
only here, is adverb; cp उपरेण in वासं 6.2 पृथिवीमुपरेण अहंहीः; शब्दा 3.7.1.3 उपरेण
संमाप अवतं खनति. —d) तैसं 5.4.7.2 प्रत्यै; ऐवा 2.40 प्रतिर्वै याज्या जै 3.6.1 —e)
मनसा = in silence; see above 1.5.6. —f) जैवा 3.1 स इदं सर्वं व्यकरोत्, यथा ह वै
हिरण्यमविकृतमेवविदं ततः पुरा.

१.५९

अथ ह ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयः कुरुं जगामाभिप्रतारिणं काक्षसेनिम् । स हास्मै
मधुपर्कं ययाच ॥ १ ॥ अथ हास्य वै प्रपद्य पुरोहितोऽन्ते निपसाद शौनकः । तं
हानामन्व्य मधुपर्कं पपौ ॥ २ ॥ तं होवाच—किं विद्वाच्चो दाहभ्याऽन्नामन्व्य मधुपर्कं
पिबसीति । सामवैर्यं प्रपद्येति होवाच । तं ह तत्रैव पमच्छ—यद्वायौ तद्वेत्यारे इति ।
हिङ्गारो वा अस्य स इति ॥ ४ ॥ यद्ग्नौ तद्वेत्यारे इति । प्रस्तावो वा अस्य स इति
॥ ५ ॥ यदिन्द्रे तद्वेत्यारे इति । आदिर्वा अस्य स इति ॥ ६ ॥ यत् सोमवृहस्पत्योस्त-
द्वेत्यारे इति । उद्गीथो वा अस्य स इति ॥ ७ ॥ यदश्विनोस्तद्वेत्यारे इति । प्रतिहारो
वा अस्य स इति । यद्विश्वेषु देवेषु तद्वेत्यारे इति । उपद्रवो वा अस्य स इति ॥ ९ ॥
यत् प्रजापतौ तद्वेत्यारे इति । निधनं वा अस्य तदिति होवाच । आर्पेयं वा अस्य
तद्वन्धुता वा अस्य सेति ॥ १० ॥ स होवाच—नमस्तेऽस्तु भगवो विद्वानपा
मधुपर्कमिति ॥ ११ ॥ अथ हेतरः पमच्छ—किं देवत्यं सामवैर्यं प्रपद्येति । यद्देवत्यामु
स्तुवत इति होवाच तद्देवत्यामिति ॥ १२ ॥ तदेतत् साध्वेव प्रत्युक्तम् । व्याप्तिर्वा
अस्यैवेति होवाच ब्रूयेवेति । मेद् ते नमोऽकर्मति होवाच । मैव नोऽतिप्राप्तीरिति
॥ १३ ॥ स होवाच—अप्रक्ष्यं वाव त्वा देवतामप्रक्ष्यं वाव त्वा देवतायै देवताः ।
वाग्देवत्यं साम वाचो मनो देवता मनसः पशवः पशूनामोपधय ओषधीनामापः ।
तदेतद्भ्यो जातं सामाप्सु प्रतिष्ठितमिति ॥ १४ ॥

a) A teacher in वृ 1-3-24; cp जै 1-38-1. —b) छां 4-3-5. —c) वृ 1-4-11 तस्माद् ब्राह्मणः क्षत्रियमथस्ताद् उपास्ते. —d) जैबा 1-219 वीर्यं वा एतत् साम्नो यन्निधनम्; वैर्यम् = वीर्यत्वम्! —e) ऐबा 7-25 तस्मात् तस्य पुरोहितस्य आर्पेयेण दीक्षामावेदयेयुः। पुरोहितस्य आर्पेयेण प्रवरं प्रवृणीरन्. —f) क 4-4-11 महो रुजानि बन्धुता (Instru.) वचोभिः तन्मा पितुर्गोतमादन्वियाप; 10-1-44-5 एता जागार बन्धुता. —g) वृ 5-13-2 स ह स्माद् पाणिना मा प्रावृद्. —h) Dative form identical with genitive. —i — i) साम a product of आपः again established in आपः through the intermediary links.

१-६०

देवांसुरा अस्पर्धन्त । ते देवा मनसोदगायन् । तदेपामसुरा अभिदृत्य पाप्मनो समसृजन् । तस्माद् बहु किंच किंच मनसा ध्यायति । पुण्यं चैनेन ध्यायति पापं च ॥ १ ॥ ते वाचोदगायन् । तां तथैवाकुर्वन् । तस्माद् बहु किंच किंच वाचा वदति । सत्यं चैनया वदत्यनृतं च ॥ २ ॥ ते चक्षुषोदगायन् । तत् तथैवाऽकुर्वन् । तस्माद् बहु किंच किंच चक्षुषा पश्यति । दर्शनीयं चैनेन पश्यत्यदर्शनीयं च ॥ ३ ॥ ते श्रोत्रेणोदगायन् । तत् तथैवाकुर्वन् । तस्माद् बहु किंच किंच श्रोत्रेण शृणोति । श्रवणीयं चैनेन शृणोत्यश्रवणीयं च ॥ ४ ॥ तेऽपानेनोदगायन् । तं तथैवाकुर्वन् । तस्माद् बहु किंच किंचापानेन जिघ्रति । गुराभि चैनेन जिघ्रति-दुर्गन्धि च ॥ ५ ॥ ते प्राणेनोदगायन् । अथासुरा आर्द्रवँस्तथा करिष्याम इति मन्यमानाः ॥ ६ ॥ स यथाऽऽमानमाखणमृत्वा लोष्टो विध्वँसेतैवमेवासुरा व्यध्वँसन्त । स एषोऽऽमाऽखणो यत् प्राणः ॥ ७ ॥ स यथाऽऽमानमाखणमृत्वा लोष्टो विध्वँसत एवमेव स विध्वँसते य एवं विद्वाँसमुपवदति ॥ ८ ॥

a) Cp below 2-1; 2-10; छां 1-2; वृ 1-2= शबा 14-4-1. —b) जैबा 1-269 मनो वै रेतस्या मनसा सुहृदंसं (पुण्यं) च दुर्हृदंसं (पापं) च विजानाति. —c) वृ 3-2-2 अपानेन गन्धान् जिघ्रति; जै 2-1-16. —d) बासं 11-12 प्रतूर्तं वाजिनाद्रव; ऐबा 3-20 मां हनिष्यन्त आद्रवन्ति; शबा 14-7-1-17 पुनः प्रतियोन्याद्रवति; ब्रसू 1-3-34 तदाद्रवणात् सूच्यते हि.

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

२.१

देवानां वै पडुद्गात्रार आसन् । वाक् च पनश्च चक्षुश्च श्रोत्रं चापानश्च प्राणश्च ॥ १ ॥ तेऽधियन्त तेनोद्गात्रा दीक्षामहा येनापहत्य मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमियौमेति ॥ २ ॥ तेऽब्रुवन्—वाचोद्गात्रा दीक्षामहा इति । ते वाचोद्गात्रादीक्षन्त । स यदेव वाचा वदति तदात्मन आगायदथ य इतरे कामास्तान् देवेभ्यः ॥ ३ ॥ तां पाप्माञ्चसृज्यत । स यदेव वाचा पापं वदति स एव स पाप्मा ॥ ४ ॥ तेऽब्रुवन्—न वै नोऽयं मृत्युं न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । मनसोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ ५ ॥ ते मनसोद्गात्राऽदीक्षन्त । स यदेव मनसा ध्यायति तदात्मन आगायदथ य इतरे कामास्तान् देवेभ्यः ॥ ६ ॥ तत् पाप्माञ्चसृज्यत । स यदेव मनसा पापं ध्यायति स एव स पाप्मा ॥ ७ ॥ तेऽब्रुवन्—नो न्वाव नोऽयं मृत्युं न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । चक्षुषोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ ८ ॥ ते चक्षुषोद्गात्राऽदीक्षन्त । स यदेव चक्षुषा पश्यति तदात्मन आगायदथ य इतरे कामास्तान् देवेभ्यः ॥ ९ ॥ तत् पाप्माञ्चसृज्यत । स यदेव चक्षुषा पापं पश्यति (स एव स पाप्मा) ॥ १० ॥ तेऽब्रुवन्—नो न्वाप नोऽयं मृत्युं न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । श्रोत्रेणोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ ११ ॥ ते श्रोत्रेणोद्गात्राऽदीक्षन्त । स यदेव श्रोत्रेण शृणोति तदात्मन आगायदथ य इतरे कामास्तान् देवेभ्यः ॥ १२ ॥ तत् पाप्माञ्चसृज्यत । स यदेव श्रोत्रेण पापं शृणोति स एव स पाप्मा ॥ १३ ॥ तेऽब्रुवन्—नो न्वाव नोऽयं मृत्युं न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । अपानेनोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ १४ ॥ तेऽपानेनोद्गात्राऽदीक्षन्त । स यदेवापानेनापानिति तदात्मन आगायदथ य इतरे कामास्तान् देवेभ्यः ॥ १५ ॥ तं पाप्मान्वसृज्यत । स यदेवापानेन पापं गन्धमपानिति स एव स पाप्मा ॥ १६ ॥ तेऽब्रुवन्—नो न्वाव नोऽयं मृत्युं न पाप्मानमत्यवाक्षीत् । प्राणेनोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ १७ ॥ ते प्राणेनोद्गात्राऽदीक्षन्त । स यदेव प्राणेन प्राणिति तदात्मन आगायदथ य इतरे कामास्तान् देवेभ्यः ॥ १८ ॥ तं पाप्मान्वसृज्यत । न ह्येतेन प्राणेन पापं वदति, न पापं ध्यायति, न पापं पश्यति, न पापं शृणोति, न पापं गन्धमपानिति ॥ १९ ॥ तेनापहत्य मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमायन् । अपहत्य ह्यैव मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमेति य एवं वेद ॥ २० ॥

a) Cp 1-60 above and 2-10 below. —b) तैत्ति 2 2-3-5 वषं पूर्वं सुषर्गं लोकमियाम वषं पूर्वं. See below 2-10-2; 4-13-3; 4-14-7. —c) अति + वद्, see व 1-3-11, 12, 16. —d) न्वाव = नु + वाव; cp न्यै = नु + वै.

२.२

सा या सा वागासीत् सोऽग्निरभवत् ॥१॥ अथ यत् तन्मन आसीत् स चन्द्रमा अभवत् ॥२॥ अथ यत् तच्चक्षुरासीत् स आदित्योऽभवत् ॥ ३॥ अथ यत् तच्छ्रोत्रमासीत् ता इमा दिशोऽभवन् । ता उ एव विश्वे देवाः ॥ ४॥ अथ यः सोऽपान आसीत् स बृहस्पतिरभवत् । यदस्यै वाचो बृहत्स्यै पतिस्तस्माद् बृहस्पतिः ॥ ५ ॥ अथ यः स प्राण आसीत् स प्रजापतिरभवत् । स एष पुत्री प्रजावानुद्गीथो यः प्राणः । तस्य स्वर एव प्रजाः । प्रजावान् भवति य एवं वेद ॥ ६ ॥ तं हैतमेके प्रत्यक्षमेव गायन्ति प्राणा३ प्राणा३ हुं भा ओवा इति ॥ ७ ॥ तद्दु होवाच शाट्वायनिस्तत एतमर्हति प्रत्यक्षं गातुम् । यद्वाँ वाचा करोति तदेतदेवास्य कृतं भवतीति ॥ ८ ॥ अथ वा अत ऋक्साम्नोरेव प्रजातिः । स यद्धिङ्करोत्यभ्येव तेन क्रन्दति । अथ यत् प्रस्तौत्येव तेन प्लवते । अथ यदादिमादत्ते रेत एव तेन सिर्जति । अथ यदुद्गायति रेत एव तेन सिक्तं संभावयति । अथ यत् प्रतिहरति रेत एव तेन संभूतं प्रवर्धयति । अथ यदुपद्रवति रेत एव तेन प्रवृद्धं विकरोति । अथ यन्निधनमुपैति रेत एव तेन विकृतं प्रजनयति । सैषा ऋक्साम्नोः प्रजातिः ॥ ९ ॥ स य एवमेतामृक्साम्नोः प्रजातिं वेद प्र हैनमृक्सामनी जनयतः ॥ १० ॥

a) Cp छां 1.2.11; वृ 1.3.20. —b) See below 3.32.9. —c) See 1.33.4 above. —d) But वा 5.4.7 ऋक्साम् with elision of च; cp क 10.85.11 ऋक्साम्नामभिहितौ गात्रौ; 10.114.6 ऋक्साम्नाम् प्र रथं वर्तयन्ति. —e) Note सिञ्चति ~ सिक्तं, संभावयति ~ संभूतम्; प्रवर्धयति ~ प्रवृद्धम्.

२.३

एष एवेदमग्र आसीत् एष तपति । स एव सर्वेषां भूतानां तेजोहर इन्द्रियं वीर्यमादायोर्ध्व उदक्रामत् ॥ १ ॥ सोऽकामयत—एकमेवाक्षरं स्वादु मृदु देवानां वर्नामेति ॥ २ ॥ स तपोऽन्तप्यत । स तपस्तपैरुपेवाक्षरमभवत् ॥ ३ ॥ तं देवाश्चर्षयश्चोपसमैप्सन् । अथैपोऽसुरान् भूर्तंहनोऽसृजतैतस्य पाप्मनोऽनन्वागमाय ॥ ४ ॥ तं वाचोपसमैप्सन् । ते वाचं समारोहन् । तेषां वाचं पर्यादत्तं । तस्मात् पर्यादत्तं वाक् । सत्यं च ह्येनया वदत्यनृतं च ॥ ५ ॥ तं मनसोपसमैप्सन् । ते मनः समारोहन् । तेषां मनः पर्यादत्तं । तस्मात् पर्यादत्तं मनः । पुण्यं ह्येतेन ध्यायति पापं च ॥ ६ ॥ तं चक्षुषोपसमैप्सन् । ते चक्षुः समारोहन् । तेषां चक्षुः पर्यादत्तं । तस्मात् पर्यादत्तं चक्षुः । दर्शनीयं च ह्येनेन पश्यत्यदर्शनीयं च ॥ ७ ॥ ते श्रोत्रेणोप-

हीमे शीर्षण्याः प्राणाः । सप्त ह्रैवास्याऽऽजायन्ते ॥७॥ स यदि ब्रूयान्नव म आगायेति । प्राण उद्गीथ इत्येव विद्वान्नव मनसा ध्यायेत् । सप्त शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ । नव ह्रैवास्याऽऽजायन्ते ॥ ८ ॥ स यदि ब्रूयादश म आगायेति । प्राण उद्गीथ इत्येव विद्वान् दश मनसा ध्यायेत् । सप्त शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ नाभ्यां दशमः । दश ह्रैवास्याऽऽजायन्ते ॥ ९ ॥ स यदि ब्रूयात् — सहस्रं म आगायेति । प्राण उद्गीथ इत्येव विद्वान् सहस्रं मनसा ध्यायेत् । सहस्रं हैत आदित्यरश्मयः । तेऽस्य पुत्राः । सहस्रं ह्रैवास्याजायन्ते ॥ १० ॥ एवं हैवैतमुद्गीथं पर आदृणारः कक्षीवाँस्तसदस्यु-
रिति पूर्वं महाराजाः श्रोत्रियाः सहस्रपुत्रमुपनिषेदुः । ते ह सर्वे सहस्रपुत्रा आसुः ॥ ११ ॥ स य एवं वेद सहस्रं ह्रैवास्य पुत्रा भवन्ति ॥ १२ ॥

This section is a mere repetition of 2.5.

—a) सहस्रम् instead of बहु of 2.5.11; cp 2.9.10 below. —b) Caland gives आण्हार as a variant in तांब्रा 25.16.3; तैत्त 5.6.5.3 एतं वै पर आदृणारः, कक्षीवाँ औशिजः, वीतद्वयः श्रापसः, वसदस्युः पौरुकुत्स्यः प्रजाकामा अचिन्वतः, कासं 22.3 पर आङ्गारः, शत्रा 13.5.4.4 तेन ह पर आदृणार ईजे कोसल्यो राजा; शाङ्खायनश्रौसू 16.9.11 gives the variant पर आलहरो वैदेहः; नि 1.14 सन्ति अल्पप्रयोगाः कृतोऽपि ऐकपदिका यथा व्रततिर्दमूना जादय आदृणारः —c) अ 1.51.13 अददा अर्भो महते वचस्येव कक्षीवते वृचयामिन्द्र मुन्वते. —d) अ 5.33.8 उत स्ये मा पौरुकुत्स्यस्य सूरैस्तस्योः हिराणिनो रराणः. —e) अ 19.41.1 भद्रमिच्छन्त ऋषयः स्वविदः तपो दीक्षामुपनिषेदुर्ये = तैत्त 5.7.4.3 (with variants); जैत्रा 2.160 तमुह वृषशुष्मेण कुमारेण उपनिषेदुः; 1.226 स एतन्मेधातिथिः काण्वः सामापश्यत् तेन (काण्वायनाः) उपन्यषीदन्; ऐआ 2.2.3 विश्वामित्रमेतदहः शंसिष्यन्तमिन्द्र उपनिषत्साद (sic), see below 3.2.9 and 11.

२.७

शर्यातो वै मानवः प्राच्यां स्यल्ल्यामयजत । तस्मिन् ह भूतान्युद्गीथेऽर्षित्व-
मेपिरे ॥ १ ॥ तं देवा बृहस्पतिनोद्गात्रा दीक्षामहा इति पुस्ततादागच्छन्नयं त
उद्गायत्विति वम्बेनाजद्विपेण पितरो दाक्षिणतोऽयं त उद्गायत्वित्युशनसा काव्ये-
नामुराः पश्चादयं त उद्गायत्वित्यर्षास्येनाङ्गिरसेन मनुष्या उत्तरतोऽयं त
उद्गायत्विति ॥ २ ॥ स हेक्षांचक्रे—इतैनान् पृच्छानि, कियतो वा एक ईशे, कियत
एकः कियत एक इति ॥ ३ ॥ स होवाच बृहस्पतिम्—यन्मे त्वमुद्गायेः किं ततः
स्यादिति ॥ ४ ॥ स होवाच—देवेष्वेव श्रीः स्यात्, देवेष्वीशा, स्वर्गं त्वां लोकं
गमयेयमिति ॥ ५ ॥ अथ होवाच वम्बमाजद्विपम्—यन्मे त्वमुद्गायेः किं ततः स्यादिति
॥ ६ ॥ स होवाच—पितृष्वेव श्रीः स्यात्, पितृष्वीशा, स्वर्गं त्वां लोकं गमयेय-

मिति ॥ ७ ॥ अथ होवाचोशनस काव्यम्—यन्मे त्वमुद्गायेः किं ततः स्यादिति ॥ ८ ॥ स होवाच—असुरेष्वेव श्रीः स्यात्, असुरेष्वीशा, स्वर्गमेव त्वां लोकं गमयेयमिति ॥ ९ ॥ अथ होवाचायास्यमाङ्गिरसम्—यन्मे त्वमुद्गायेः किं ततः स्यादिति ॥ १० ॥ स होवाच—देवानेव देवलोकं दध्याम्, मनुष्यान् मनुष्यलोके, पितॄन् पितृलोके, रुदेयास्माह्नोकादसुरान्, स्वर्गं त्वां लोकं गमयेयमिति ॥ ११ ॥

a) क 1.112-17 याभिः शर्यातमवयो महाधने; जैबा 3-120 तं तुष्टुवानं शर्यातो मानवो ग्रामेणाप्यवास्यत् (sic); शब्दा 4.1.5-2; see below 4.7.1. —b) स्थाल्याम् corrected into स्थल्याम् after जैबा 3-128; for the distinction between स्थला and स्थली, see पा 4.1.42 (काशिका—स्थली भवति अकृत्रिमा चेत्, स्थला अन्या); for स्थला see तैसं 1.6.10.5. —c) क 10.71-6 न तस्य वाचि अपि भागो अस्ति; अ 10.8.5 तस्मिन् ह अपित्वमिच्छन्ते; शब्दा 4.1.3-11 हन्त अस्मिन्नापित्वमिच्छन् इति; 9.1.1-18 क्षत्रमेव तद्विशि अपि भागं करोति; cp क 9.69-1 अस्य व्रतेषु अपि सोम इष्यते; see also पा 1.4.96 अपिः पदार्थ..... समुच्चयेषु. —d) On this whole cp शब्दा 3.1.1-2, 6, 7 प्राची हि देवानां दिक्...but for असुर s (in the West) शब्दा has सर्पाः. —e) तैसं 6.6-8.4 एतान् वै महान् बन्धाविश्ववयसौ अविताम्; मैसं 4.7.3 एतेषां वै वीर्येण बन्धाविश्ववयसा; कासं 29.7 बन्धाविश्ववयसौ; see 6 below. —f) क 10.67.1 अयास्य उक्थमिन्द्राय शंसन्; 10.108.8 अयास्यो अत्रिरसो नवम्बाः; वृ 1.3.8 अयमास्येऽन्तः सोऽयास्यः. —g) ईशा (f.) अ 11.9.25 ईशां व क्रपयश्चक्रामिषेयुः, 11.10.2 ईशां वो वेद रान्यम्; 15.1.5 स देवानामीशां पर्यत् स ईशानोऽभवत्; बासं 21.57 ईशमि मनुष्यं राजानं बर्हिषा दधुः; शब्दा 5.3.1-13 मा मे अप ईशायां वासीत्. —h) See अनुदत्त in 2.8.3 below.

२.८

स होवाच—त्वं मे भगव उद्गाय य एतस्य सर्वस्य यशो (असि इ) ति ॥ १ ॥ तस्य हायास्य एवोज्जगौ । तस्मादुद्गाता वृत उत्तरतो निवेशनं लिप्सेत । एतद्दानारुद्धनिवेशनं यदुत्तरतः ॥ २ ॥ उत्तरत आगतोऽयास्य आङ्गिरसः शर्यातस्य मानवस्योज्जगौ । स प्राणेन देवान् देवलोकेश्यात्, अपानेन मनुष्यान् मनुष्यलोके, व्यानेन पितॄन् पितृलोके, हिङ्कारेण वज्रेणास्माह्नोकादसुराननुदत्त ॥ ३ ॥ तान् होवाच—दूरं गच्छतेति । स दूरो ह नाम लोकः । तं ह जग्मुः । त एतेऽसुरा असंभवाव्यं पराभूताः ॥ ४ ॥ छन्दोभिरेव वाचा शर्यातं मानवं स्वर्गं लोकं गमयाश्चकार ॥ ५ ॥ ते होचुरसुराः—एतं तं वेदाम यो नोऽयमित्यमधत्तेति । तत आगच्छन् । तमेत्यापश्यन् ॥ ६ ॥ तेऽनुवन्नयं वा आस्य इति । यदनुवन्नयं वा आस्य इति तस्मादर्यमास्यः । अयमास्यो ह वै नामैषः । तमयास्य इति परोक्षमाचक्षते ॥ ७ ॥ स प्राणो

वा अयास्यः । प्राणो ह वा एनान् स जुनुदे ॥ ८ ॥ स य एवं विद्वानुद्गायति प्राणेनैव देवान् देवलोकं ददाति, अपानेन मनुष्यान् मनुष्यलोके, व्यानेन पितॄन् पितृलोके, हिङ्कारेणैव वज्रेणास्माद्धोकाद् द्विपन्तं भ्रातृव्यं नुदते ॥ ९ ॥

a) Corrupt readings । Is it सर्वस्येवा इति ? —b) शब्दा 4-6-6-1 अयं अभये अनाष्ट्रे उत्तरतो यज्ञमुपचक्षिष्याम इति. —c) वृ 1-3-9 सा वा एषा देवता दूर्नामि. —d) ऐत्रा 3-39 तान् असंभाव्यं पराभावयत्, but असंभवम् in अ 5-8-12; 5-19-11 असंभव्यं परामवन् —e) वृ 1-3-8. —f) छां 1-2-12 आस्पाद्यते; वृ 1-3-8 अयमास्येऽन्तर् the same etymology below 2-11-8f

२.९

तं ह द्रूयाद्दूरं गच्छेति । स यमेव लोकमसुरा अगच्छंस्तं ह वै गच्छति ॥ १ ॥ छन्दोभिरेव वाचा यजमानं स्वर्गं लोकं गमयति ॥ २ ॥ ता एता व्याहर्तव्यः । प्रेत्येति वाग् (इति) भूर्भुवः स्वरिति (उदिति) ॥ ३ ॥ तद् यत् प्रेति तत् प्राणस्तदयं लोकस्तदयं लोकमस्मिँल्लोक आभजति ॥ ४ ॥ एतपानस्तदसौ लोकस्तदयं लोकमस्मिँल्लोक आभजति ॥ ५ ॥ वागिति तद्ब्रह्म तदिदमन्तरिक्षम् ॥ ६ ॥ भूर्भुवः स्वरिति सा त्रयी विद्या ॥ ७ ॥ उदिति सोऽसावादित्यः । तद्यदुदित्युदिव श्लेषयति ॥ ८ ॥ तद्यदेकमेवाऽभिसंपद्यते तस्मादेकवीरः । एको ह तु सन् वीर्यवान् भवति । आ हास्यैको वीरो वीर्यवाञ्जायते य एवं वेद ॥ ९ ॥ तदु होवाच शत्र्यायनिर्घुपुत्र एष उद्गीथ इत्येवोपासितव्यम् । बहवो ह्येत आदित्यरश्मयस्तेऽस्य पुत्राः । तस्माद् बहुपुत्र एष उद्गीथ इत्येवोपासितव्यम् ॥ १० ॥

a) The five व्याहृतिः are प्र, आ (अ); वाक्; भू; भुवः, स्वर्; उत्; cp जैत्रा 2-356 पञ्चभिर्वै व्याहृतिभिर्दिं देवा अजयन् For प्र, आ and उत् cp छां 2-9-1-2 प्रेति प्रस्तावः ... आ इति आदिः... उदिति उद्गीथः. —b) See 8 below. —c) शब्दा 1-41-5 एत्युदानः. —d) छां 1-3-7 आदित्य एव उत्. —e) उद् + क्लिप् is *hapax legomenon*.

२.१०

देवासुराः समर्धतन्तेत्याहुः । न ह वै तद्देवासुराः संयेतिरे । प्रजापतिश्च ह वै मृत्युश्च संयेताते ॥ १ ॥ तस्य ह प्रजापतेर्देवाः मिथाः पुत्रा अन्त आसुः । तेऽधियन्त । तेनोद्गात्रा दीक्षामहै येनापहत्य मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमियामेति ॥ २ ॥ तेऽब्रवन्—वाचोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ ३ ॥ ते वाचोद्गात्राऽदीक्षन्त । तेभ्य इदं वागागायद्यदिदं वाचा वदति, यदिदं वाचा भुञ्जते ॥ ४ ॥ तां पाप्माञ्चमृज्यत । स यदेव वाचा पापं वदति, स एव स पाप्मा ॥ ५ ॥

तेऽब्रुवन्—न वै नोऽयं मृत्युं, न पाप्मानमत्यवाप्सीत् । मनसोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ ६ ॥ ते मनसोद्गात्राऽदीक्षन्त । तेभ्य इदं मन आगायद्यदिदं मनसा ध्यायति यदिदं मनसा भुञ्जते ॥ ७ ॥ तत् पाप्माऽन्वसृज्यत । स यदेव मनसा पापं ध्यायति स एव स पाप्मा ॥ ८ ॥ तेऽब्रुवन्—नो न्वाव नोऽयं मृत्युं, न पाप्मानमत्यवाप्सीत् । चक्षुषोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ ९ ॥ चक्षुषोद्गात्राऽदीक्षन्त । तेभ्य इदं चक्षुरागायद्यदिदं चक्षुषा पश्यति यदिदं चक्षुषा भुञ्जते ॥ १० ॥ तत् पाप्माऽन्वसृज्यत । स यदेव चक्षुषा पापं पश्यति स एव स पाप्मा ॥ ११ ॥ तेऽब्रुवन्—नो न्वाव नोऽयं मृत्युं, न पाप्मानमत्यवाप्सीत् । श्रोत्रेणोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ १२ ॥ ते श्रोत्रेणोद्गात्राऽदीक्षन्त । तेभ्य इदं श्रोत्रमागायद् यदिदं श्रोत्रेण शृणोति यदिदं श्रोत्रेण भुञ्जते ॥ १३ ॥ तत् पाप्माऽन्वसृज्यत । स यदेव श्रोत्रेण पापं शृणोति स एव स पाप्मा ॥ १४ ॥ तेऽब्रुवन्—नो न्वाव नोऽयं मृत्युं, न पाप्मानमत्यवाप्सीत् । प्राणेनोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ १५ ॥ ते प्राणेनोद्गात्राऽदीक्षन्त । तेभ्य इदं प्राण आगायद्यदिदं प्राणेन प्राणिति यदिदं प्राणेन भुञ्जते ॥ १६ ॥ तं पाप्माऽन्वसृज्यत स यदेव प्राणेन (पापं) प्राणिति स एव स पाप्मा ॥ १७ ॥ तेऽब्रुवन्—नो न्वाव नोऽयं मृत्युं, न पाप्मानमत्यवाप्सीत् । अनेन मुख्येन प्राणेनोद्गात्रा दीक्षामहा इति ॥ १८ ॥ तेऽनेन मुख्येन प्राणेनोद्गात्राऽदीक्षन्त ॥ १९ ॥ सोऽब्रवीद्—मृत्युरेप एषां स उद्गाता येन मृत्युमत्येप्यन्तीति ॥ २० ॥ न ह्येतेन प्राणेन पापं वदति, न पापं ध्यायति, न पापं पश्यति, न पापं शृणोति, न पापं गन्धमपानिति ॥ २१ ॥ तेनापहत्य मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकेमायन् । अपहत्य ह्यैव मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकेमेति य एवं वेद ॥ २२ ॥

Cp 1-60 above.

a) छां 1.2.1 संपेतिते. —b) The same phrase is repeated below 3.30.3; cp also जैत्रा 3-190 अय ह वै वैलानसा इति ऋषिः इन्द्रस्य प्रिया आयुः. —c) Third pers. sg. of भुञ्. 1st conjugation !

२.११

स यथा हत्वा प्रमृशतीत्यदिरेमेवैतं मृत्युमत्यायत् ॥ १ ॥ स वाचं प्रथमात्यवहत् । तां परेण मृत्युं न्यदधात् । सोऽग्निरभवत् ॥ २ ॥ अथ मनोज्ञ्यवहत् । तत् परेण मृत्युं न्यदधात् । स चन्द्रमा अभवत् ॥ ३ ॥ अथ चक्षुरत्यवहत् । तत् परेण मृत्युं न्यदधात् । स आदित्योऽभवत् ॥ ४ ॥ अथ श्रोत्रमत्यवहत् । तत् परेण मृत्युं

न्यदधात् । ता इमा दिशोऽभवन् । ता उ एव विश्वे देवाः ॥ ५ ॥ अथ प्राणमत्पवहत् ।
तं परेण मृत्युं न्यदधात् । स वायुरभवत् ॥ ६ ॥ अथात्मने केवलमेवाग्नाद्यमागायत्
॥ ७ ॥ स एष एवायास्यः । आस्ये धीयते । तस्मादयास्यः । यद्वेव (अयम्) आस्ये
रमते तस्माद्वेवायास्यः ॥ ८ ॥ स एष एवाङ्गिरसः । अतो हीमान्यङ्गानि रसं लभन्ते ।
तस्मादाङ्गिरसः । यद्वेवैषामङ्गानां रसः, तस्माद्वेवाङ्गिरसः ॥ ९ ॥ तं देवा अब्रुवन्—
केवलं वा आत्मनेऽन्नाद्यमागासीः । अनु न एतस्मिन्नन्नाद्यं आमज । एतदस्यानामयं
त्वमस्तीति ॥ १० ॥ तं वै प्राविशतेति । स वा आकाशान् कुरुष्वेति । स इमान्
प्राणानाकाशानकुरुत ॥ ११ ॥ तं वागेव भूत्वाग्निः प्राविशन् मनो भूत्वा चन्द्रमाश्चक्षुर्भू-
त्वादित्यः श्रोत्रं भूत्वा दिशः प्राणो भूत्वा वायुः ॥ १२ ॥ एषा वै दैवी परिपदैवी
सभा दैवी संसर्त् ॥ १३ ॥ गच्छति ह वा एतां दैवीं परिपदं दैवीं सभां दैवीं संसदं
य एवं वेद ॥ १४ ॥

Cp in general वृ 1.3.10 ff पाप्मानं मृत्युमपहत्य ..तदासां पाप्मनो विन्यदधात्...
अथैतां मृत्युमत्पवहत्.

a) See 2.8.7 above. —b) For this alternative etymology cp वृ 1.3.8, 19. —c) Is अनामयत्व = अनामयत्व Cp तांवा 17.12.1 यः कामयेत अनामयता अमुं लोकमियामिति; जैवा 2.167 पुण्यमेवास्मिंल्लोके कृत्वा अपापंकृत्य स्वर्गं लोकं गच्छेयमिति; also क 10.137.7 अनामयितुमेषां हस्ताभ्यां त्वामुप स्पृशामसि. —d) वृ 6.2.1 पश्चालानां परिपद-
माजगाम; पा 5.2.112 रजःकृष्यामुतिपरिपदो बलच्. —e) क 8.4.9 सदा चन्द्रो याति सभामुप; मैसं 4.7.4 निरिन्द्रिया स्त्री पुमानिन्द्रियवान्, तस्मात् पुमांसः सभां यन्ति, न स्त्रियः; शब्रा 3.3.4.14 अपि अस्य राजानः सभा-गा आगच्छन्ति; छां 5.3.6 स ह प्रातः सभा-ग उदेयाय. —f) क 8.45.25 ता संसत्सु प्र वोचत; 8.92.20 रणन्ति सत संसदः; अ 7.12.3 अस्याः सर्वस्याः संसदो मामिन्द्र भगिनं कृणु; तैसं 7.4.2.1 श्रीहि मनुष्यस्य दैवी संसद.

२.१२

यत्रो ह वै क चैता देवता निस्पृशन्ति न ह वै तत्र कथन पाप्मा न्यङ्गः परि-
शिष्यते ॥ १ ॥ स विद्यान्नेह कथन पाप्मां न्यङ्गः परिशेक्ष्यते । सर्वमेवैता देवताः
पाप्मानं नियक्ष्यन्तीति । तथा ह वै भवति ॥ २ ॥ य उ ह वा एवंविदमृच्छति यथैता
देवता ऋत्वा नीर्यादेवं व्येति । एतासु ह्येवैनं देवतासु प्रपन्नमेतासु वसन्तमुपवदति
॥ ३ ॥ तस्य हैतस्य नैव काचनार्तिरस्ति य एवं वेद । य एवैनमुपवदति स आर्ति-
मार्च्छति ॥ ४ ॥ स य एनमृच्छदेव ता देवता उपसृत्य ब्रूयादयं माऽऽरत् स

इमामार्तिं न्येत्विति । तां हैवार्तिं न्येति ॥ ५ ॥ यावर्दावासा उ हाऽस्येमे प्राणां अस्मिँ-
ल्लोके, एतावर्दावासा उ हास्यैता देवता अमुष्मिँल्लोके भवन्ति ॥ ६ ॥ तस्मादु हैवं
विद्वान्नैवागृहतायै विभीयान्नालोकतायै । एता मे देवता अस्मिँल्लोके गृहान् करिष्यन्ति ।
एता अमुष्मिँल्लोके भवन्ति । तस्मादु लोकं प्रदास्यन्तीति ॥ ७ ॥ तस्मादु हैवं विद्वान्नै-
वागृहतायै विभीयान्नालोकतायै । एता मे देवता अस्मिँल्लोके गृहेभ्यो गृहान् करिष्यन्ति
स्वेभ्य आर्यतनेभ्य इति हैव विद्यात् (एता) देवता अमुष्मिँल्लोके लोकं प्रदास्यन्तीति
॥ ८ ॥ तस्मादु हैवं विद्वान्नैवागृहतायै विभीयान्नालोकतायै एता म एतदुभयं संनंस्य-
न्तीति हैव विद्यात् । तथा हैव भवति ॥ ९ ॥

a) क 8-96-11 नि स्पृश विषा तन्वि श्रुतस्य; 10-91-18 भूषा अन्तरा ह्यस्य निस्पृशे;
10-95-9 यदासु मर्ते अमृतासु निस्पृशः —b) See above 1-45-5. —c) नि + इयात्;
cp न्येति below; क 10-161-2 यदि मृत्योन्तिकं नीत एव; अ 12-4-20 तेषां सर्वेषामददत् हेड
न्येति मानुषः; वृ 4-3-36 न्येति अणिमानम्. —d) अ 12-2-38 आर्ति मर्त्यो नीत्य. —e) एनम्
stands for सः in the beginning and यः goes with अयम्. —f) छां 1-3-8
उपसरणानीत्युपासति; 1-3-12 आत्मानमन्त उपसृत्य. —g) Both these are बहुव्रीहि
compounds; cp 2-12-3 above एतासु वसन्तम्; cp ऐ 2-12 तस्य त्रय आवसयाः. —h)
तांवा 10-5-16 न अगृहतापा भयम्. —i) श्रवा 14-4-1-33 न हैव अलोकताया आशाऽस्ति.
—j) क 6-54-2 यो गृहो अभिज्ञासति; 10-85-26 गृहान् गच्छ गृहपत्नी ययासः; 10-86-20
नेदीयसो वृषाकपे अस्तमेहि गृहो उप; अ 7-81-3 अयु ते वरुण राजन् गृहो हिरण्ययो मियः; नि
3-13 गृहाः कस्मात् गृह्णन्तीति सतः. —k) तैसं 2-2-6-1 देवानामायतने यतते; श्रवा 4-4-5-3
कूपा इव हि सर्पाणामायतनानि; छां 7-24-2 क्षेत्राण्यायतनानीति. —l) क 10-87-4 इयूः संनममानः;
अ 3-8-5 सं धो मर्नासि सं वता समाकृतनिर्मासासि; वासं 26-1 ते मे संनमतामदः; श्रवा 2-3-4-16
ते अस्मै इमे संजानाने सर्वान् कामान् संनमतः.

२-१३

देवा वै ब्रह्मणो वत्सेन वाचमदुहन् । अग्निर्हैव ब्रह्मणो वत्सः ॥ १ ॥ सा या
सा वाग् ब्रह्मैव तत् । अथ योऽग्निर्मृत्युः सः ॥ २ ॥ तामेतां वाचं यथा भेनुं
वत्सेनोपसृज्य प्रेक्षां दुरीतैवपेव देवा वाचं सर्वान् कामानदुहन् ॥ ३ ॥ दुहे ह वै वाचं
सर्वान् कामान् य एवं वेद । स हैयोऽर्जुतो वाचं देवीमुदिन्वे वद वद वदेति ॥ ४ ॥
तद्यदिह पुरुषस्य पापं कृतं भवति तदाविष्करोति । यदिहैनदपि रहसीव कुर्वन्मन्य-
तेऽथ हैनदाविरेव करोति । तस्माद्वाच पापं न कुर्यात् ॥ ५ ॥

a) तैसं 2-2-8-4 यस्मै प्रतमिव सत्र प्रदीयेत; 2-3-6-2 यथा वत्सेन प्रतां गां दुहे (3rd sg.) एवमिर्मेळोकान् प्रतान् काममन्त्रायं दुहे; शब्दा 12-9-2-11 यद्वा वै वत्सो मातरं धयति, अथ सा प्रता दुहे (3rd sg.); पा 7-4-47 अच उपसर्गात् तः. —b) Double negative; cp the popular etymology of नासत्या (न + अ + सत्या). —c) Only here. —d) शब्दा 2-5-2-20 निरुक्तं वा एतः कनीपो भवति; सत्यं हि भवति.

२.१४

एष उ वाव देवाना नेदिष्ठमुपचर्यो यदग्निः ॥ १ ॥ तं साधूपचरेत् । य एनमस्मिँल्लोके साधूपचरति तमेपोऽमुष्मिँल्लोके साधूपचरति । अथ य एनमस्मिँल्लोके नाद्रियते तमेपोऽमुष्मिँल्लोके नाद्रियते । तस्माद्वा अग्निं साधूपचरेत् ॥ २ ॥ तं नैव हस्ताभ्यां स्पृशेत्, न पादाभ्यां, न दण्डेन ॥ ३ ॥ हस्ताभ्यां स्पृशति यदस्यान्तिकमवनेनिके ॥ ४ ॥ अथ यदभिप्रसारयति तत् पादाभ्याम् ॥ ५ ॥ स एनमास्पृष्ट ईश्वरो दुर्ध्यायां धातोः । तस्माद्वा अग्निं साधूपचरति । सुर्ध्यायां हैवैनं दधाति ॥ ६ ॥

a) ऋ 1-103-6 य आहत्या परिन्धीव शूरः; 8-66-2 य आहत्या शशमानाय सुन्वते; नि 2-4 अघ्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते; आद्रियते is used in active sense; पा 7-4-28 रिदृश्यक्-लिङ्क्षु. —b) ऋ 7-71-3 नेनिके अप्सु यजते परिमणि; शब्दा 1-2-5-23 पाणी अवनेनिके; पा 7-4-75 निजां वपाणां गुणः श्लै. —c) शब्दा 3-1-1-7 तस्माद्वा ह न प्रतीचीनशिषः क्षयित नेत् देवानभिप्रसार्य क्षया इति. —d) पा 3-4-13 ईश्वरे तोष्टुन्-कसुनौ. —e) ऋ 10-109-4 भीमा जाया ब्राह्मणस्योपनीता दुर्धा दधाति परमे व्योमन्; cp also ऋ 1-140-11 इदमग्ने दधाति दुर्धितादधि. —f) शब्दा 2-2-2-6 त एनमुभये देवाः प्रीताः सुर्ध्यायां दधाति; ऐवा 3-19 सुर्ध्यायां ह वै वाजी दृष्टो दधाति.

२.१५

एष उ ह वाव देवानां महाशनतमो यदग्निः ॥ १ ॥ तन्न व्रत्यमाददानोऽ-
शनीयात् । यो वै महाशनेऽनशनत्यशनातीश्वरो हैनमभिर्पङ्क्तोः । पूतिमिव हाशनीयात्
॥ २ ॥ अथो ह प्रोक्तेऽशने ब्रूयात्—समिन्स्वाग्निमिति । स यथा प्रोक्तेऽशने
श्रेयांसं परिवेष्ट्यै ब्रूयात् तादृक् तत् ॥ ३ ॥ एतद्वा ह वाव साम यद्वाक् । यो वै चक्षुः
साम श्रोत्रं सामेत्युपास्ते न ह तेन करोति ॥ ४ ॥ अथ य आदित्यैः साम चन्द्रमाः
सामेत्युपास्ते न हैव तेन करोति ॥ ५ ॥ अथ यो वाक् सामेत्युपास्ते स एवानुष्ठया
साम वेद । वाचा हि साम्नाऽऽर्तिर्वज्रं क्रियते ॥ ६ ॥ स यो वाचः-स्वरो जायते
सोऽग्निर्वाग् वेव वाक् । तदत्रैकधा साम भवति ॥ ७ ॥ स य एवमेतदेकधा साम
भवद्देवैर्द्वैतदेकधा साम भवतीत्येकधेव श्रेष्ठः स्वानां भवति ॥ ८ ॥ तस्माद्वा हैव-
विदमेव साम्नाऽऽर्तिर्वज्रं कारयेत् । स ह वाव साम वेद साम वेद ॥ ९ ॥

a) नि 2-27 अश्वः कस्मात् अश्नुतेऽध्वानं महाशनो भवतीति ब्रा; गी 3-37 महाशनो महापाप्मा. — b) अभि + सज् only here in the sense of "to put a slur upon." — c) अ 8-8-2 पूति सेनां कृणोत्वमूय; शब्दा 1-1-3-5 स हतः पूतिः अभि प्र सुप्ताव; मभा (Cal. Edn.) 9-2259 स पूतिना विस्रवता वेदनातो महापुनिः. d) शब्दा 6-2-1-25 तामिर्मा समिस्त्वेति; 11-5-4-5 समिस्त्वात्मानं तेजसा ब्रह्मवर्चसेन. — e) बृ 1-4-11; तै 1-4; 1-11. — f) ऋ 10-62-10 उत दासा परिविषे; 10-68-6 दद्रिर्न जिह्वा परिविष्टमादत्; तैस 6-3-1-2 तं पर्यविशन् य एवं वेद विन्दते परिविष्टारम्; कासं 36-7 कनीयाच् ज्यायांसं परिविवेष्टि; अ 9-6-51 यत् परिविष्टारः पात्रहस्ताः; वासं 30-12 वर्षिषाय नाकाय परिविष्टारम्; ऐवा 8-21 मरुतः परिविष्टारः; तांवा 15-7-3 प्रजापतिं वा एतेन अह्ना परिविवेषति । यद्वै श्रेष्ठ परिविवेष्माणे वदति अन्नायस्य सोऽवग्रहः; छां 4-3-5; जै 3-1-21. — g) अनुष्ठया (adv.); ऋ 1-95-2 ऋतून् प्रशासद् वि दधादनुष्ठु; 4-4-14 अनुष्ठया कृणुहि अह्निषाण; ऐवा 1-8 यदैव अनुष्ठया चक्षुषा प्रजानाति; 2-6 पङ्क्तिर्विशतिरस्य वङ्कयः ता अनुष्ठयोच्चावयतात; 2-40 यतरो विवदमानयोराह-अहमनुष्ठया चक्षुषा अदर्शमिति, तस्य श्रद्धधाति; शब्दा 2-1-2-12 तदा अनुष्ठया यद्वस्तेन प्रदीयते; 2-2-4-17 अग्निरनुष्ठया स्वं रेतः प्रजनायिष्यते; जैवा 3-115 अनुष्ठया अस्प रेतः सिकतं प्रजायते; जै 3-33-4.

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

३.१

एका ह वाच कृत्स्ना देवताऽर्धदेवता एवान्याः । अयमेव योऽर्थं पवते ॥ १ ॥
 एष एव सर्वेषां देवानां ग्रहाः ॥ २ ॥ स हैपोऽस्तं नाम । अस्तमिह हेह पश्चाद्
 ग्रहानाचक्षते ॥ ३ ॥ स यदादित्योऽस्तमगादिति ग्रहानगादिति हैतत् । तेन सोऽसर्वः ।
 स एतमेवाप्येति ॥ ४ ॥ अस्तं चन्द्रमा एति । तेन सोऽसर्वः । स एतमेवाप्येति
 ॥ ५ ॥ अस्तं नक्षत्राणि यन्ति । तेन तान्यसर्वाणि । तान्येतमेवापियन्ति ॥ ६ ॥
 अर्धवृत्तिर्गच्छति । तेन सोऽसर्वः । स एतमेवाप्येति ॥ ७ ॥ एत्यहः । एति रात्रिः ।
 तेन ते असर्वे । ते एतमेवापीतः ॥ ८ ॥ मुहूर्तान्ति दिशो न वै ता रात्रिं प्रज्ञार्थन्ते ।
 तेन ता असर्वाः । ता एतमेवापियन्ति ॥ ९ ॥ वर्षति च पर्जन्य उर्चं गृह्णाति । तेन
 सोऽसर्वः । स एतमेवाप्येति ॥ १० ॥ स्तीयन्त आप एवमोषथय एवं वनस्पतयः ।
 तेन तान्यसर्वाणि । तान्येतमेवापियन्ति ॥ ११ ॥ तद्यदेतत् सर्वं वायुमेवाप्येति तस्माद्वा-
 युरेव साम ॥ १२ ॥ स ह वै सामवित् स (कृत्स्नं) साम वेद य एवं वेद ॥ १३ ॥
 अधार्घ्यात्मम् । न वै स्वर्पन् वाचा वदति । सेयमेव प्रार्णमप्येति ॥ १४ ॥ न मनसा
 ध्यायति । तदिदमेव प्राणमप्येति ॥ १५ ॥ न चक्षुषा पश्यति । तदिदमेव प्राण-

मप्येति ॥ १६ ॥ न श्रोत्रेण शृणोति । तदिदमेव प्राणमप्येति ॥ १७ ॥ तद्यदेतत् सर्वं प्राणमेवाभिसमेति तस्मात् प्राण एव साम ॥ १८ ॥ स ह वै सामवित् स कृत्स्नं साम वेद य एवं वेद ॥ १९ ॥ तद्यदिदमाहुः—न वताद्य वतीति (स) हेतत् पुरुषेऽन्तर्निर्मते स पूर्णः स्वेदमान आस्ते ॥ २० ॥ तद्ध शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च (काक्षसेनिम्) ब्राह्मणः परिवेविष्यमाणा उपावव्राज ॥ २१ ॥

For 3.1 and 3.2 cp in general छां 4.3.

a) ऐवा 8.28 अयं वै ब्रह्म योऽयं पवते; but at शब्दा 3.9.2.5 we have सर्वं वा इदमन्यद् इत्येति यदिदं किंच अपि योऽयं पवते; वृ 1.5.22. —b) Shall we emend this into गृहाः which always occurs in plural; cp शब्दा 4.6.5.1 एष वै ग्रहः य एष तपति । येन इमाः सर्वाः प्रजाः गृहीताः. —c) जैवा 3.123 कुमारि स्थविरो वाऽयमसर्वो नालं पतित्वनाय; शब्दा 5.1.4.5 असर्वो हि वै समभवत्, तस्मान्न सर्वैः पदैः प्रतितिष्ठति; 6.3.1.23 यदि उ असर्वैः असर्वमनुवेत्स्याम इति. —d) Instead of अनु अग्निर्गच्छति, अस्तमग्निर्गच्छति in जैवा 2.49 यदा वा अग्निरुद्वापति वायुमेवाप्येति. —e) मोह versus प्रज्ञा; cp वृ 2.4.13 न वा अरे मोहं ब्रवीमि—अलं वा अरे इदं विज्ञानाय. —f) Accusative of time. —g) ऋ 5.88.10 अवपीर्वर्षम् उदु पू गृभाय. —h) तानि (neu. pl. though all words are feminine). —i) कृत्स्नं added after the manner of 19. —j) This implies that the earlier disquisition is अपिदैवतम्. —k) Later स्वप्न and अप्येति are etymologically shown to be related in छां 6.8.1 तस्मादेनं स्वापित्वाचक्षते; स्वमपीतो भवति. —l) जैवा 2.50 यदा वै तूष्णीमास्ते प्राणमेव वागप्येति; कौ 3.8. —m) No corresponding entities have been mentioned in the Devatā sections above (नक्षत्राणि, अहः, रात्रिः, पर्जन्यः, आपः, ओषधयः and वनस्पतयः). —n) शब्दा 1.1.3.2 सोऽयमेक इवैव पवते । सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टः. —o) ऋ 10.42.1 नि रामय जातिः सोम इन्द्रम्; अ 14.2.5 नि अश्विना हस्तु कामा अरंसत. —p) But ब्रह्मचारी in छां 4.3.5.

३.२

तौ ह विभिसे । तं ह नाऽऽद्वद्वाति को वा को वेति मन्यमानौ ॥ १ ॥

तां होपजगौ—

महात्मनश्चतुरो देव एकः कः स जगार भुवनस्य गोपाः ।

तं कापेय न विजानन्त्येकैः अभिप्रतारिन् बहुधा निविष्टम् ॥ २ ॥ इति ॥

स होवाच—अभिप्रतारिणं वाव प्रपद्य प्रतियूहीति त्वया वा अयं प्रत्युच्य इति ॥ ३ ॥

तं ह प्रत्युवाच—

आत्मा देवानामुत मर्त्यानां हिरण्यदन्तो रपसो न स्रुतुः ।

महान्तमस्य महिमानमाहुरनद्यमानो यददन्तमप्ति ॥ ४ ॥ इति ॥

महात्मनश्चतुरो (देव) एक इति । वाग् वा अग्निः स महात्मा देवः । स यत्र स्वापिति तद् वाचं प्राणो गिरति ॥ ५ ॥ मनश्चन्द्रमाः स महात्मा देवः । स यत्र स्वापिति तन्मनः प्राणो गिरति ॥ ६ ॥ चक्षुरादित्यः स महात्मा देवः । स यत्र स्वापिति तच्चक्षुः प्राणो गिरति ॥ ७ ॥ श्रोत्रं दिशस्ता महात्मानो देवाः । स यत्र स्वापिति तच्छ्रोत्रं प्राणो गिरति ॥ ८ ॥ तद्यन्महात्मनश्चतुरो देव एक इत्येतद् तत् ॥ ९ ॥ कः स जगारेति । प्रजापतिर्वै कः । स हैतज्जगार ॥ १० ॥ भुवनस्य गोपा इति । स उ वाव भुवनस्य गोपाः ॥ ११ ॥ तं कापेय न विजानन्त्येक इति । न ह्येतमेके विजानन्ति ॥ १२ ॥ अभिप्रतारिन् बहुधा निविष्टमिति । बहुधा ह्येवैष निविष्टो यत् प्राणः ॥ १३ ॥ आत्मा देवानामुत मर्त्यानामिति । आत्मा ह्येष देवानामुत मर्त्यानाम् ॥ १४ ॥ हिरण्यदन्तो रपसो न स्रुतुः । न ह्येष स्रुतुः । स्रुतुर्गो ह्येष सन्न स्रुतुः ॥ १५ ॥ महान्तमस्य महिमानमाहुरिति । महान्तं ह्येतस्य महिमानमाहुः ॥ १६ ॥ अनद्यमानो यददन्तमप्ति । अनद्यमानो ह्येषोऽदन्तमप्ति ॥ १७ ॥

a) छां 4.3.5 तस्मा उ इ न ददुः । —b) छां 4.3.6 स होवाच. —c) छां 4.3.6. —d) छां 4.3.6 reads अभिप्रश्यन्ति मर्त्याः. —e) छां 4.3.6 reads वसन्तम्; cp जैबा 2.27 सत पश्यन्ति बहुधा निविष्टौ. —f) छां 4.3.7. —g) छां 4.3.7 reads अनिता प्रजानाम् for उत मर्त्यानाम्. —h- —h) छां 4.3.7 reads हिरण्यदन्तो रपसोऽनस्रुतः. —i) दन्त and दंष्ट्रा both occur in ऋ 2.13.4; 6.75.11; 10.87.3. —j) छां 4.3.7 reads अनन्नम् for अदन्तम्. —k) Cp जगार in 3.2.2 above; 3.2.10 प्रजापतिर्वै कः; for कः see ऋ 10.121.1-3 कस्मै देवाय हविषा विधेम. —l) A probable origin of the identity न = इव.

३.३

तस्यैव श्रीरात्मा सर्गुद्रुहो यदसावादित्यः । तस्माद् गायत्रस्य स्तोत्रे णावा. न्यान्नेच्छिष्या अवच्छिद्या इति ॥ १ ॥ स एष एवोक्त्यम् । यत् पुरस्तादवानिति । तदेतदुक्त्यस्य शिरः, यदक्षिणतः स दाक्षिणः पक्षः, यदुत्तरतः स उत्तरः पक्षः, यत् पश्चात् (तत्) पुच्छम् ॥ २ ॥ अयमेव प्राण उक्त्यस्यात्मा । स य एवमेतमुक्त्यस्यात्मानमात्मन् प्रतिष्ठितं वेदं स ह्यमुष्मिँल्लोके साङ्गः संव्रतुः (सर्वः) संभवति ॥ ३ ॥ शर्वद वा अमुष्मिँल्लोके यदिदं पुरुषस्याऽऽगौ त्रिभ्यं ईशो नात्रिकं यत्किञ्चान्ति

न संभवति ॥ ४ ॥ अथ य एवमेतमुक्त्यस्यात्मानमात्मन् प्रतिष्ठितं वेद स हैवामुष्मि-
ल्लोके साङ्गः सतनुः सर्वः संभवति ॥ ५ ॥ तदेतद्वैश्वामित्रमुक्तम् । तदन्नं वै विश्वं
प्राणो मित्रम् ॥ ६ ॥ तद्ध विश्वामित्रः श्रमेण तपसा व्रतचर्येणन्द्रस्य प्रियं धामोप-
जगाम ॥ ७ ॥ तस्मा उ हैतत् प्रोवाच यदिदं मनुष्यानागतम् ॥ ८ ॥ तद्ध स उपनिषदा
ज्योतिरेतदुक्तमिति ॥ ९ ॥ ज्योतिरिति द्वे अक्षरे, प्राण इति द्वे, अन्नमिति द्वे । तदेतदन्न
एव प्रतिष्ठितम् ॥ १० ॥ अथ हैनं जमदग्निरुपनिषदाऽऽयुरेतदुक्तमिति ॥ ११ ॥
आयुरिति द्वे अक्षरे, प्राण इति द्वे, अन्नमिति द्वे । तदेतदन्न एव प्रतिष्ठितम् ॥ १२ ॥
अथ हैनं वसिष्ठ उपनिषदा गौरेतदुक्तम् । तदेतदन्नमेव । अन्नं हि गौः ॥ १३ ॥
तदाहुः—यदस्य प्राणस्य पुरुषः शरीरमथ केनाऽन्ये प्राणाः शरीरवन्तो भवन्तीति
॥ १४ ॥ स ब्रयाद्यद्वाच वदति तद्वाचः शरीरं, यन्मनसा ध्यायति तन्मनसः शरीरं,
यच्चक्षुषा पश्यति तच्चक्षुषः शरीरं, यच्छ्रोत्रेण शृणोति तच्छ्रोत्रस्य शरीरम् । एवमु-
हान्ये प्राणाः शरीरवन्तो भवन्तीति ॥ १५ ॥

a) Only here! —b) Note the change of न to ण in the संहिता, cp 1.5.1 above. —c) वृ 5.13.1. —d) Perhaps an attempt at etymology. —e) जैबा 1.3.21 यथा सर्व एव साङ्गाः सतनयो अमृताः संभवामेति; ऐबा 1.21 सतनुमेव एनं तद करोति—सत्तुं करोति; शबा 12.8.3.31 तथा कृत्स्न एव सर्वतनुः साङ्गः संभवति; तैआ 5.9.3 सात्मानमेव सतनुं करोति; ऐआ 1.3.8 सोऽन्न आ लोमन्य आ नलेभ्यः सर्वः साङ्ग आयते; जै 4.8.9; 4.9.9; 4.10.8,9,18. —f) Restore here 'as per 5th कण्डिका where it occurs. —g) If शब्त् = probably (German: *wohl*, which interpretation suits almost all Brāhmaṇa passages), then न may be retained; see note j) below; cp शबा 5.4.3.2 for शब्त्. —h) आण्डौ (*mas. dual*); अ 9.7.13 मनुष्याण्डौ प्रजा शेषः; वासं 20.9 आनन्दतन्द्वाण्डौ मे भगः सौभाग्यं पतः; 25.1 वृषणमाण्डाभ्याम्; cp क 1.10.5.8 मूयो न शिरसा व्यदन्ति माऽऽध्यः. —i) ऐबा 1.21 अक्षी इव कर्णाविव नासेव इति अन्नसमाख्या. —j) Oertel suggests dropping of न (we think rightly) on account of अ 4.34.2 अनस्थाः पूताः पवनेन शुद्धाः शुचयः शुचिमपि यन्ति लोकम्. —k) Cp similar etymology in ऐबा 6.20 विश्वस्य ह वै मित्रं विश्वामित्र आस; see पा 6.3.130 मित्र चर्यो. —l) In वृ 5.12.1 the juxta-position of प्राण and अन्न is found: अन्नं वै वि प्राणो वै रम्. —m) जैबा 2.217 ऋषयो ह वै स्वर्गे लोकं जिग्युः—श्रमेण तपसा व्रतचर्येण; 3.352 देवा वै श्रमेण तपसा व्रतचर्येण अमृतान् रक्षांसि अम्यभवन्. —n) कौ 3.1. —o) जैबा 2.217 has अकामयत instead of उपनिषदा; are they identical in meaning? Cp छां 1.3.12 .. स (कामः) समृध्येत आत्मानमन्ततः उपसृत्य स्तुवीत कामम्.

३.४

तदेतदुक्तं सप्तविंशं शस्यते । स्तोत्रियोऽनुरूपो धार्या प्रगाथः सूर्यं निविदं
परिधानीया ॥ १ ॥ इयमेव स्तोत्रियोऽग्निरनुरूपो वायुर्धार्याऽन्तरिक्षं प्रगाथो द्यौः
सूक्तमादित्यो निविदः । तस्माद् बह्वर्चा उदिते निविदमधीर्यन्ते । आदित्यो हि
निविदः । दिशः परिधानीयेत्याधिदेवतम् ॥ २ ॥ अथाध्यात्मम् — आत्मैव स्तोत्रियः
प्रजाऽनुरूपः प्राणो धार्या मनः प्रगाथः शिरः सूक्तं चक्षुर्निविच्छ्रोत्रं परिधानीया
॥ ३ ॥ तद्धैतदेके त्रिष्टुभा परिदधत्यनुष्टुभैके । त्रिष्टुभा त्वेव परिदध्यात् ॥ ४ ॥
तद्धैतदेक एता व्याहृतीरभिव्याहृत्य शंसन्ति । महान् महा समधत्त, देवो देव्या
समधत्त, ब्रह्म ब्राह्मण्या समधत्त । तत्रत् समधत्त समधत्तेति ॥ ५ ॥ तस्मादिदानीं
पुरुषस्य शरीराणि प्रतिसंहितानि । पुरुषो ह्येतदुक्तम् ॥ ६ ॥ महान् महा समधत्तेति ।
अग्निर्वै महान् । इयमेव मही ॥ ७ ॥ देवो देव्या समधत्तेति । वायुर्वै देवोऽन्तरिक्षं देवी
॥ ८ ॥ ब्रह्म ब्राह्मण्या समधत्तेति । आदित्यो वै ब्रह्म द्यौर्ब्राह्मणी ॥ ९ ॥ तासां
वा एतासां देवतानां द्वयोर्द्वयोर्देवतयोर्नैव नवाक्षराणि संपद्यन्ते । एतदिमे लोकास्त्रिणवा
भवन्ति ॥ १० ॥ तद्ब्रह्म वै त्रिद्वित् । तद् ब्रह्मणाऽभिव्याहृत्य शंसन्ति । एष उ एव
स्तोमः सोऽनुचरः ॥ ११ ॥ यदिदमाहुरेकस्तोम इति — अयमेव योज्यं पवते । एषोऽधि-
देवतम् । प्राणोऽध्यात्मम् । तस्य शरीरमनुचरः ॥ १२ ॥ तद्यथा ह वै मणौ मणिमूत्रं
संमोतं स्यात् — ॥ १३ ॥

a) वासं 19 24 आभ्रानयेति स्तोत्रियाः । प्रत्याग्रावो अनुरूपः । यजेति धार्यारूपम् ।
प्रगाथा येयजामहाः । ; 19 25 पदैराग्राति निविदः, cp ऐवा 3 23f (for the first five)
आत्मा वै स्तोत्रियः, प्रजा अनुरूपः, पत्नी धार्या, पशवः प्रगाथः, ग्रहाः सूक्तम् — b) शब्दा
13 5 1 2 सार्धं स्तोत्रिय शस्त्वा सार्धमनुरूप शसति, ऐवा 3 24 स्तोत्रिय शसति, अनुरूप शसति.
— c) तैस 2 2 10 2 मानवी ऋचौ धार्ये कुर्यात्, ऐवा 3 18 धार्याभिर्नै प्रजापतिरिमौल्लोकानपयत्,
य य काममकामयत्, ..य यत्र वै यत्स्य च्छिद्र निरजानन्, तद्धार्याभिरापिदधुः, तद्धार्यानां धार्यत्वम्,
6-21 ता द्वेके पुस्तात् प्रगाथानां शसन्ति, धार्या इति वदन्तः, शब्दा 1 4 1 37 तस्मादुपरिष्टादेव
धार्ये दध्यात्, see also note (a) above, पा 3 1 129 (धार्या = सामिधेनी) — d)
पा 4 2-55 सोऽध्यादिति च्छन्दसः प्रगाथेषु (प्रगयनात् मकपेगानाद्वा प्रगाथः — काशिका), ऐवा
3 16, 17, 24, 4 10, 24, तावा 4 4 1 पञ्चसु मासु बार्हताः प्रगाथा आप्यन्ते, 9 1-1 ते देवा
एतमनुष्टुप्शिरसि प्रगाथमपश्यत् — e) सूक्त = the principal part of a शस्त्र, ऐवा 2-33
निविदं शस्त्वा सूक्तं शसति, क्षत्र वै निविदः, विदं सूक्तम्, 3 11 एकैकं वै निविदः पदसूचं सूक्तं प्रति,
शब्दा 13 5 1 8 सार्धमेव सूक्तमावपेत् — f) ऐवा 2 33-34 द्वादशपदा वा एषा निविदं
(अग्निर्देवेन्द्रः, अग्निर्मन्त्रिन्द्रः, अग्निः सुयमिन् सोऽध्वरा करति जातवेदाः), 6 33 त वा एतमेतदशमलाप
शसति पदावप्राह यथा निविदम्, तस्य उत्तमेन पदेन प्रणोति, यथा निविदः. — g) ऐवा 6-15

अथ कस्मादेपां विष्टुभः परिधानीया भवन्तीति; 6.23 अथ यत् अहीनपरिधानीयाभिः परिदध्युः.
—h— -h) A parenthetical observation ! —i) ऐवा 2.36 तस्मायो ब्राह्मणो बह्वचो
वीर्यवान् स्यात्; शब्दा 10.5.2.20 उक्त्यमिति बह्वचः...तं यथायथोपासते तदेव भवति; तांवा
5.6.6 कथमप्ययुः बह्वचः साम गायेत्; पा 4.3.129. —j) Shall we read here बह्व,
although further on the text reads बह्व ? —k) प्रतिसंहितानि parallel to समधत्.
—l) वासं 10.14 विणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ; तैसं 5.2.6.3 विणवामिभ्रातृव्यवतस्त्रिवृतमेव वज्रं संभृत्य
भ्रातृव्याय प्रहरति; तैत्रा 2.2.1.6 विणवेन स्तोमेन एभ्यो लोकेभ्यः अमुषाम् प्राणुदत्; शब्दा 12.3.1.6
पार्श्वे पशून्विणवेन अभिकल्पते; तांवा 3.1.2 वज्रो वै विणवः. —m) ऋ 1.118.2 विवन्धुणे
विबृता रथेन विचक्रेण सुबृता यातमर्वाकः; 1.140.2 अभि द्विजन्मा विबृद् अजमृग्यते; अ 10.8.17
अग्निं द्वितीयं विवृतं च हंसमे; छां 6.3.3; श्वे 1.4. —n) ऐवा 8.1 रायन्तरी प्रतिपद्, रायन्तरोऽ-
नुचरः; आभ्यां प्रतिपदात्रुचराभ्यां शंसति; शब्दा 13.5.1.9. —o) जैवा 2.245 यथो ह वै मणौ
मणिमूत्रमोतं स्यात्; शब्दा 12.3.4.2 यथा त उक्त्यानि मणिरिव सूत्र ओतानि भविष्यन्ति, सूत्रमिव वा
मणौ; तांवा 20.16.6; गी 7.7; निदानकथा (para 78 Bombay Uni. Ed. विष्णुसन्तमणिरतने
आवृतपण्डुसुते विष पस्तति.

३.५

एवं हैतस्मिन् सर्वमिदं संश्रुतं गन्धर्वाप्सरसः पशवो मनुष्याः ॥ १ ॥ तद्ध मुञ्जं
सामश्रवसः प्रययौ । तस्मै ह श्वाजनिर्वैश्यः प्रेयाय ॥ २ ॥ तस्य हान्तरिक्षात् पातित्वा
नर्धनीतपिण्ड उरसि निपपात । तं हादायानुदधौ ॥ ३ ॥ ततो ह वै स्तोमं ददशर्निरिसे
विततं बहुशोभमानम् । तस्यो ह युक्तिं ददर्श ॥ ४ ॥ बाह्विष्वमानमासद्य टीत्र (१) विधि
(१) प्राण्य इति कुर्यात् टीत्र (१) गृह्णन् (१) अपान्य इति वाचा । दिदक्षेतै-
वांक्षिभ्यां शुश्रूषेतैव कर्णाभ्याम् । स्वयमिदं मनोयुक्तम् ॥ ५ ॥ तद्यत्र वा इपुरत्यग्नौ
भवति न वै स ततो दिनस्ति । तद् वा एतं नोपाप्नुयात् । प इत्येवापान्यात् । तद्यथा
विंशेन मृगमार्गयेदेवपेवैनमेव । देवतयाऽऽनयति । स युक्तः करोति । एष एवापि
युक्तः ॥ ६ ॥

a) पवा 3.7 एतद्ध स्माह मुञ्जः सामश्रवसः—एतं ह वै वयं साम्नः पोषं विधेति; cp कुपीतकः
सामश्रवसः in तांवा 17.4.3. —b) Name proper only here in Brāhmaṇa
literature. —c) तैसं 2.3.10.1 यन्नवमेत् तन्नवनीतमभवत्; मैसं 2.3.4 यन्नवमेत् तन्नवनीतम्;
ऐवा 1.3 नवनीतेन अम्यजन्ति; शब्दा 3.1.3.7 तद्वै नवनीतं भवति. —d) के 3.12
आकाशे...बहुशोभमानम्. —e) ऐवा 6.23 तयच्चतुर्विंशे अहन् युग्यन्ते सा युक्तिः
(as opposed to विमुक्तिः); विमुच्यन्ते सा विमुक्तिः. —f) तैसं 2.6.5.4 न अत्ययं प्रहेत.
—g) पा 3.3.124 जालमानायः (काशिका—आनायो मृगाणाम्); cp विम्बजाल in पाली—
जातक 1.39.

३.६

योऽसौ साम्नः प्रीतिं वेद, म हारमै दीयते ॥ १ ॥ ददा इति ह वा अयमग्नि-
र्दीप्यते, तथेति वायुः पवते, हन्तेति चन्द्रमाः, ओमित्यादित्यः ॥ २ ॥ एषा ह वै
साम्नः प्रीतिः । एतां ह वै साम्नः प्रीतिं सुदक्षिणः क्षेमिर्विदांचकार ॥ ३ ॥ तां हैतां
होतुर्वाऽऽज्ये गायेन्मैत्रावरुणस्य वा, तां ददा३ तथा३ हन्ता३ हिं भा ओवा इति ।
म ह वारमै दीयते ॥ ४ ॥ (सोऽ) प्यन्यान् बहुनुपर्युपरि य एवमेतां साम्नः प्रीतिं
वेद ॥ ५ ॥ य उ ह वा अवन्धुर्वन्धुमत् साम वेद, यत्र हाप्येनं न विदुर्यत्र रोषन्ति,
यत्र परीव चक्षते, तद्वाऽपि श्रैष्ठ्यमाधिपत्यमन्नाथं पुरोधां पर्येति ॥ ६ ॥ अग्निर्ह वा
अवन्धुर्वन्धुमत् साम । कस्माद्वा ह्येनं दैर्वाः कस्माद्वा पर्यावृत्य मन्यति स श्रैष्ठ्यायाधि-
पत्यायान्नाथाय पुरोधापै जायते ॥ ७ ॥ स यत्र ह वा अप्येवंविदं न विदुर्यत्र रोषन्ति
यत्र परीव चक्षते तद्वापि श्रैष्ठ्यमाधिपत्यमन्नाथं पुरोधां पर्येति ॥ ८ ॥

a) तैसं ५.४.७.२ प्रत्यू; ऐवा २.४० याज्या वै प्रीतिः; जै १.५८.६. — b) जैवा २.११३;
३.१९२; जै ३.७.५; ३.८.६. — c) तैसं ६.२.४.२ तमिन्द्र उपर्युपर्येत्यक्रामत्; शब्दा ३.२.१.२९ अथ
दक्षिणां ध्रुवमुपर्युपरि ललाटमुपस्पृशति; ५.१.२.१८ उपर्युपर्येवाक्षमध्वर्यु; ५.४.१.८ सर्वमेवेदमुपर्युपरि
भवति; या ३.१.७ उपर्युपर्ययसः सामीप्ये. — d) क ३.२१.४ वयं हि त्वा वन्धुमन्तोऽवन्धवः. — e)
क ३.४.४ न दानो अस्म रोषति; ३.९९.४ सोऽस्य कामः विधतो न रोषति; ऐवा ४.१० न या रोषति न
प्रयतः; जै ३.२७.२. — f) क ६.५२.१४ मा वो वचांसि परिचक्ष्याणि वोचम्; ७.१००.६ किमिहे
विष्णो परिचक्ष्यं भूत; ऐवा ७.२० श्यापर्णां परिचक्षणः; शब्दा ३.९.४.१७ योऽन्वेवेमं मानुषं ब्राह्मणं
हन्ति तं न्वेव परिचक्षते—अथ किं य एतम्; १०.५.२.५ तस्मादुक्त्यशंसं भूयिष्ठं परिचक्षते; तै ३.८ अन्नं
न परिचक्षति. — g) अ ५.२४.१६ अस्मिन् ब्राह्मणि...अस्यां पुरोधायां स्वाहा; तैसं २.१.२.९
पुरोधायां स्पर्धमानः; ७.४.१.१ गच्छेयं पुरोधामिति; तांवा १५.४.७ पुरोधाकामः समन्तेन स्तुवीत.
— h) दार्वोः = two अरणीः? तैसं २.५.८.३ अस्मिन् दाराचार्दे अग्निं जनयाम; तैवा १.४.७.३
यस्मादारात्तद्वायेत् तस्य अरणी कुर्यात्.

३.७

स्वयमु तत्र यत्रैनं विदुः ॥ १ ॥ सुदक्षिणो ह वै क्षेमिः प्राचीनशालिर्जावालौ
ते ह सत्रहर्षचारिण आसुः ॥ २ ॥ ते हेमे बहु जप्यस्य चान्यस्य चानूचिरे
प्राचीनशालिश्च जावालौ च ॥ ३ ॥ अयं ह स्म सुदक्षिणः क्षेमिर्यदेव यत्रस्याञ्जो
यत् सुविदितं तद् स्मैव पृच्छति ॥ ४ ॥ तस्य उ ह वा अपोदितां व्याक्रोशमानाश्चेरुः ।
शूद्रो दुरनुचान इति ह स्म सुदक्षिणं क्षेमिमाक्रोशन्ति प्राचीनशालिश्च जावालौ च
॥ ५ ॥ स ह स्माह सुदक्षिणः क्षेमिः । यत्र भूयिष्ठाः कुरुपाञ्चालाः स्था-
भवितैरस्तन्न एष संवादः । नानुपदंष्ट्रे शूद्रा इव संविदिष्यामह इति ॥ ६ ॥ ता इति

जावालौ दिदीक्षांति शुक्रश्च गोशुच्च । तयोर्ह प्राचीनशालिर्द्युत उद्गाता ॥ ७ ॥ स तद्
सुदक्षिणोऽनुयुधे जावालौ हाऽदीक्षिपातामिति । स ह संग्रहीतारमुवाच—
आनयस्वारे जावालौ हादीक्षिपातां तद्वमिष्याव इति ॥ ८ ॥

a) Not in Brāhmaṇa literature except here? पा 6-3-86 चरणे ब्रह्मचारिणि.
—b) शब्दा 10-1-5-2 यज्जप्यं तद्वात्सप्रम्; मनु 2-87 जप्येनैव तु संसिष्येत. —c) तैत्ति 2-8-9-9
उत मे अपवदेयुः. —d) आकुश in तैत्ति 7-5-9-3 आ अन्यः क्रोशति, प्र अन्यः क्षंसति; cp
पाली—अकोसन-पसंसा; पा 3-2-147 देवि-कुशोश्च उपसर्गः. —e) Cp अनूचान in ऐत्ति 2-2
ये वा अनूचानास्ते कवयः; शब्दा 10-6-1-3 यन्तु भगवन्तः अनूचाना अनूचानपुत्राः; छां 6-1-2.
—f) जै 3-10-2. —g) See कुरूपवालाः in 3-8-7 and the references given there.
—h) See जै 1-38-3 and the references given there. —i) उपद्रष्टु in अ 11-3-54 स
य एवंविधु उपद्रष्टा भवति; तैत्ति 3-3-8-5 अग्निर्वा उपद्रष्टा वायुरुपश्रोता आदित्योऽनुष्याता; 7-5-8-1
अग्निमेवोपद्रष्टारं कृत्वा ऋद्धिमुपयन्ति; शब्दा 3-4-2-5 सोऽयं प्रजानामुपद्रष्टा प्रविष्टः; गी 13-22
उपद्रष्टाऽनुमन्ता च. —j) शब्दा 3-2-2-30 धीक्षितो ह वै नौतैत् यदीक्षित इति । (दीक्ष् &
secondary base from दृह् or दिह्?). —k) अ 9-1-24 अन्वेनं प्रजा अनु प्रजापतिर्बुध्यते;
शब्दा 2-2-3-17 कृतकर्मैव हि स तर्हि भवति; सर्वो हि कृतमनुबुध्यते. —l) वासं 16-26 नमः
क्षत्रस्यः संप्रहीतृष्यश्च; तैत्ति 1-8-9-2; ऐत्ति 2-25 तुरीये ह्येव संप्रहीतारो वदन्ते; तैत्ति 1-7-3-5
आश्विनं द्विकपालं संप्रहीतुर्गृहे.

३.८

तस्य ह ज्ञातिका अश्रुमुत्वा इवाऽऽसुरन्यतरां वा अयमुपागादिति ॥ १ ॥ अथ
ह स्म वै यः पुरा ब्रह्मर्वायं वदत्यन्यतरांमुपागादिति ह स्मै न मन्यन्ते । अथो ह स्मै न
मृतामिवैवोपासते ॥ २ ॥ तं ह संग्रहीतोवाच—अथ यद्भगवस्ते ताभ्यां न कुशलं
कथेत्यमात्येति ॥ ३ ॥ ओमिति होवाच गन्तव्यं म आचार्यः सुर्यमानमन्यतेति ॥ ४ ॥
स ह रथमास्थाय प्रधावयांचकार । तं ह स्म प्रतीक्षन्ते ॥ ५ ॥ कं जानीतेति ।
सुदक्षिण इति । न वै नूनं स इक्ष्मभ्यवेयादिति । स एवेति ॥ ६ ॥ स ह
सोर्षानादेवान्तर्वेश्यवस्थापोवाच—अङ्गं न्वित्थं गृहपता३ इति । तं ह नानूदतिर्घासत् ।
स होवाच—अनूत्थाता म एधि । कृष्णांजिनोऽसी (ति) । तदिमे कुरूपश्वाला
अविदुरनूत्थातैव त इति होबुः ॥ ७ ॥ तं ह कनीयान् भ्रातोवाच—अनूत्तिष्ठ भगव
उद्गातारमिति । तं हानूत्तस्यौ ॥ ८ ॥ स होवाच—‘त्रिवै गृहपते पुरुषो
जायते । पितुरेवाग्रेऽधि जायतेऽथ मातुरथ यज्ञात् ॥ ९ ॥ त्रिवै म्रियत इति । स
यद् वा एनमेतत् पिता योन्यां रेतो भूतं सिञ्चति—॥ १० ॥

a) क 7-55-5 ससन्तु सर्वे ज्ञातयः; छां 6-15-1; कौ 1-4. —b) अ 11-9-7 प्रतिष्ठाता अश्वमुत्सी. —c) तैसं 2-5-8-3 . दृमेधश्च परुच्छेपश्च ब्रह्मवायमवदेताम्—अस्मिन् दारावार्धे अग्निं जनयाच यतरो नौ ब्रह्मियानिति; also ब्रह्मोपम्—वृ 3-8-1; also ब्रह्मययम्; cp पा 3-1-106; 3-1-123; श्रवा 4-6-9-20 अथ वाकोवाक्ये ब्रह्मोयं वदन्ति; 11-4-1-2 हन्तैनं ब्रह्मोपमाह्वयामहा इति; 11-5-9-1 ब्रह्मोपमग्निहोत्रं विविदिषामीति; 13-2-6-9 होता च ब्रह्मा च ब्रह्मोयं वदतः. —d) A euphemistic expression similar to श्रवा 5-1-3-13 स एव ततः स्यात्. —e) सुयम mostly about horses; क 3-61-2 आ त्वा वहन्तु सुयमासो अश्वाः; 5-55-1 इयन्ते अश्वैः सुयमेभिराशुभिः. —f) सोपान not in Vedic literature; perhaps from सूपायन; cp क 10-18-11 सूपायना अश्वै भव सूपवन्धना. —g) छां 3-19-13 घोषा उत्तूलवो अनुदतिष्ठन्. —h) Is this n. p.? Cp कार्णाजिनिः in ब्रसू 3-1-9; पा 6-2-165 संज्ञायां मित्राजिनयोः. —i) वासं (काण्व) 11-3 एष वः कुरुवो राजा, एष वः पञ्चाला राजा, सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा; तैत्ति 1-8-4-1-2 तस्मात् शिशिरे कुरुपञ्चालाः प्राञ्चो यान्ति...जवन्त्ये नैदाघे प्रत्यञ्चः कुरुपञ्चाला यान्ति; श्रवा 3-2-3-15 तस्मादत्रोत्तरा वागवदति कुरुपञ्चालाः; वृ 3-9-19; कौ 4-1; जै 3-7-6; 3-8-7; 4-7-2; पा 2-4-56 देव...पुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासत्तम्यर्थे बहुलम् (पुरुषु वसति, पुरात्रा वसति). —j) ऐ 2-4 तदस्य तृतीयं जन्म; cp the three births of अग्नि in क 4-1-7 विरस्य ता...देवस्य जनिमान्यमे; also क 1-95-3; 10-45-1. —k) Shall we read रेतोभूतं as one word? Cp मैसं 3-4-7 and 3-8-7 हविर्भूतो वा एषः.

३.९

—तत् प्रथमं ध्रियते ॥१॥ अन्यमिव चै तमो योनिः लोहितस्तोको वा चै स तदाभवत्यपां वा स्तोकेः । किं हि स तदा भवति ॥ २ ॥ स यस्तां देवतां वेद, यां च ततोऽनुसंभवति, या चैनं तं मृत्युमतिवहति, स उद्गाता मृत्युमतिवहतीति ॥ ३ ॥ अथ य एनमेतद्दीक्षयन्ति तद्द्वितीयं ध्रियते । वर्षन्ति केशश्मश्रूणि निकृन्तन्ति नखान् । प्रत्यञ्जन्त्यङ्गानि । प्रत्यंचत्यङ्गुलीः । अपवृतोऽपवेष्टित आस्ते । न जुहोति । न यजते । न योषितं चरति । अर्मानुर्यो वाचं वदति । मृतस्य वावैप तदा रूपं भवति ॥ ४ ॥ स यस्तां देवतां वेद, यां च स ततोऽनुसंभवति, या चैनं तं मृत्युमतिवहति, स उद्गाता मृत्युमतिवहतीति ॥ ५ ॥ अथ य एनमेतदस्माद्धोकात् प्रेतं चित्यामैदधांति तत् तृतीयं ध्रियते ॥ ६ ॥ स यस्तां देवतां वेद, यां च स ततोऽनुसंभवति, या चैनं तं मृत्युमतिवहति, स उद्गाता मृत्युमतिवहतीति ॥ ७ ॥ एतावद्धोक्त्वा रथमास्थाय प्रधावयांचकार ॥ ८ ॥ तं ह जावालं प्रत्येतं कनीयान् आतोवाच—कां भवाञ्छूद्रको वाचमैवादीति । हस्तिना गार्धमैपीरिति ॥ ९ ॥ प्र हवैनं तच्छंसं यः कथमवोचद्भगव इति । यस्त्रयाणां मृत्युनां साम्नातिवाहं वेद स उद्गाता मृत्युमतिवहतीति ॥ १० ॥

a) स्तोत्र in क 3-21.1 where स्तोकाः is aligned with श्रोतन्ति which has led Yāska to derive it from इचुत् in नि 2.1 as an instance of आयन्तविपर्यय; see also क 10-95-16 घृतस्य स्तोत्रं सकृदहं आरुणम्; अ 6-124-1 अपां स्तोको अम्यपतद् रसेन. —b) वृ 1-3-11, 16. —c) जैना 1-22 उपत्वा केशरमश्रुणि नखान् निरुत्प...see below जै 4-6-4. —d) Is it अभि-अञ्ज्? —e) Is this प्रत्यवेन्ति? (अन्ते?); for अचति (ते) see शब्दा 3-4-3, 3, 5, 9 (where संतपमद्गुलीरचते) अचते is connected with अंगुलीः as here. The root अच् is not instanced anywhere else. —f) Cp मैथुनं चर in छां 3-17-3; also वृ 4-3-15, 16, 17 रत्वा चरित्वा (where मैथुनम् seems to be left out before चरित्वा); छां 4-4-2 बह्वहं चरन्ती परिचारिणी where also मैथुनम् seems to be left out. Shall we read यौपितम्? शब्दा 2-5-2-20 अन्यस्य सती अन्येन चरति. —g) क 10-95-8 अमानुषेषु मानुषो निषेवे. —h) चिति (f.) from the root चि; तैसं 5-4-2-1 अथैव वा एषा यन्मध्यमा चितिः; शब्दा 6-1-2-17 यच्चिनोति तस्माच्चितयः. —i) वृ 2-4-10 यथा आर्द्रधामेरस्याहितस्य; 4-5-11; 5-11-1 यं प्रेतमग्नावप्यादधति; 5-14-8; छां 6-7-3 महतोऽभ्याहितस्याग्नेः; all of which show that (अभि +) आ + धा is the proper root to express the idea of supplying fuel to fire. —j) शब्दा 12-9-1-17 एता एव देवता अनुसंभवति. —k) अवादि = अवादीत्? —l) क 5-47-7 अशीमहि गाधमुत प्रतिष्ठा; 6-24-8 गम्भीरे चिद् भवति गाधमसै; 10-106-9 पादेव गाधं तर्ते विदायः; शब्दा 12-2-1-2 गाधमेव प्रतिष्ठा; गाधं विद् in Rigveda = गाधमिप् here? नि 2-24 स नदीस्तृष्टाव गाधा भवतः; पा 6-2-4 गाधलवणयोः प्रमाणे. —m) एनम् refers to the कनीयाम् जाबालः. —n) Cp this with आतिवाहिकाः in ब्रह्म 4-3-4.

३.१०

तं वाव भगवस्ते पितोद्गातारममन्यतेति होवाच । तद् ह माचीर्नशाला विदुर्य
 एषामयं वृत्तं उद्गाताऽऽस । तस्मिन् ह नाऽनुविदुः ॥ १ ॥ ते होतुः—अनुधावत
 काण्ड्वियमिति । त हानुससुः । ते ह काण्ड्वियमुद्गातारं चक्रिरे ब्रह्माणं माचीर्नशालिम्
 ॥ २ ॥ तं हाभ्यवेक्ष्योवाच—एवमेव ब्राह्मणो भोवाय वादाय नागर्थात् । स
 नाऽर्णुं साम्नोऽन्विच्छतीति । अति हैवैनं तच्चक्रे ॥ ३ ॥ स यद्वा एनमेतत् पिता
 योन्यां रेतोभूतं सिञ्चत्यादित्यो हैनं तद्योन्यां रेतोभूतं सिञ्चति, स हास्य तत्र मृत्यो-
 रीशे ॥ ४ ॥ अथो यदेवैनमेतत् पिता योन्यां रेतोभूतं सिञ्चति, तद्वाव स ततोऽ-
 नुसंभवति प्राणं च । यदा ह्येव रेतः सिक्तं प्राण आविशत्यथ तत् संभवति ॥ ५ ॥ अथो
 यदेवैनमेतद्दीक्षयन्त्यग्निर्हैवैनं तद्योन्यां रेतोभूतं सिञ्चति । स हैवास्य तत्र मृत्योरीशे
 ॥ ६ ॥ अथो यामेवैतां वैसर्जनीयामाहुतिमध्वर्युर्जुहोति, तामेव स ततोऽनुसंभवति

छन्दांसि चैव ॥ ७ ॥ अथ य एनमेतदस्माद्धोकात् प्रेतं चित्यामादधति, चन्द्रमा हैवैनं तद्योन्यां रेतोभूतं सिञ्चति । स उ हैवास्थ तत्र मृत्योरीशे ॥ ८ ॥ अथो यदेवैनमेतदस्माद्धोकात् प्रेतं चित्यामादधति, अथो या एवैता अवोक्षणीया आपस्ता एव स ततोऽनुसंभवति प्राणम्वेव । प्राणो ह्यापः ॥ ९ ॥ तं ह वा एवंविदुद्गाता यजमान-मोमित्येतेनाक्षरेणाऽऽदित्यं मृत्युमातिवहति, वागित्यग्निं, हुमिति वायुं, भा इति चन्द्रमसम् ॥ १० ॥ तान् वा एतान् मृत्यून् साम्नोद्गाताऽऽत्मानं च यजमानं चातिवह-त्योमित्येतेनाक्षरेण प्राणेनाप्नुनादित्येन ॥ ११ ॥ तस्यैव श्लोकः—

उतैषां ज्येष्ठ उत वा कनिष्ठ उतैषां पुत्र उत वा पितृपाम् ।

एको ह देवो मनसि प्रविष्टः पूर्वो ह जज्ञे स उ गर्भेऽन्तः ॥ १२ ॥ इति ॥

तद्यदेपोऽभ्युक्त इममेव पुरुषं योऽयमाच्छन्नोऽन्तरोमित्येतेनैवाक्षरेण प्राणेनैवा-भुनैवादित्येन [.....] ॥ १३ ॥

Paragraphs 1-3 are obscure.

a) छां 1-10-6 स मा सर्वात्स्विज्यैर्दुग्धीतः; 1-11-2 भगवतो वा अहमर्चित्या अन्यानवृषि-
—b) क 4-27-1 अन्येषामवेदं जनिमानि; 10-17-5 पूषा एषा आशा वेद सर्वाः; शब्रा 1-5-1-6 एष वै देवाननु विद्वान् यदग्निः. —c) Only here in Vedic literature; जैवा 1-24 काण्डिण्य is a name of दिय जानधुतेय. —d) जै 3-7-5. —e) क 10-55-5 यत्चिकेत सत्यमित्तज मोषम्; 10-165-6 यद्वृत्को वदति मोषमेतत्; शब्रा 3-2-4-6 तस्मादप्येताहि मोषसंहिता योषाः. —f) शब्रा 2-3-3-4 सावि हस्मै स ग्लायति; 3-8-5-10 यद्यु अम्यवायनाय ग्लायेत; नि 1-20 उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे...ग्रन्थं समाम्नासिपुः; पा 3-4-65. —g) वृ 3-8-8 अननु; 4-1-1 अण्वन्ताव; 4-4-8 अणुः पन्था विततः पुराणः; क 1-21 अणुरेव धर्मः; 2-13 अणुमेतमान्य; 2-20 अणोष्णीयान्; मुं 2-2-2 यदणुष्योऽपि अणु. —h) 3rd sg. as in क 1-71-9 एकः सत्रा स्रो वस्व ईहे; it is the more usual form in the क; ईष्टे being *hapax legomenon* (क 5-87-3 न येपामिं सप्तस्य ईष्ट औ); also ईशते in one place (क 10-43-3 स इन्द्रायो मघना वस्व ईशते). —i) तैसं 6-3-2-1-2 वैसर्जनानि जुहोति. —j) छां 6-7-1 आपोमयः प्राणः. —k) अ 10-8-28 (with slight variants). —l) The paragraph is laconic; it lacks the verb.

३-११

त्रिहं वै पुरुषो म्रियते त्रिर्जायते ॥ १ ॥ स हैतदेव प्रथमं म्रियते यद्वर्तः सित्तं संभूतं भवति । स प्राणमेवाभिसंभवति । आशामभिजायते ॥ २ ॥ अथैतद्वितीयं म्रियते यद्दीक्षते । स छन्दांस्येवाभिसंभवति । दक्षिणामभिजायते ॥ ३ ॥ अथैतत् तृतीयं म्रियते यन्त्रियते । स श्रद्धामेवाभिसंभवति । लोरुमभिजायते ॥ ४ ॥ तदेतत्

ऽघातृद् गायत्रं गायति । तस्य प्रथमयाऽऽवृत्तेमेव लोकं जयति यदु चास्मिँल्लोके । तदेतेन चैनं प्राणेन समर्धयति यमभिसंभवति एतां चास्मा आशां प्रयच्छति यामभिजायते ॥ ५ ॥ अथ द्वितीययाऽऽवृत्तेदमेवान्तरिक्षं जयति यदु चान्तरिक्षे । तदेतथैनं छन्दोभिः समर्धयति यान्मभिसंभवति । एतां चास्मै दक्षिणां प्रयच्छति यामभिजायते ॥ ६ ॥ अथ तृतीययावृतामुमेव लोकं जयति यदु चासुष्मिँल्लोके । तदेतया चैनं श्रद्धया समर्धयति ययैवैनमेतच्छ्रद्धयाऽग्रावभ्यादधति समधामितो भविष्यतीति । एतं चास्मै लोकं प्रयच्छति यमभिजायते ॥ ७ ॥

a) शब्दा 7-3-1-45 इदमेवैतदेतः सिक्तमाप्यायति. —b) ऋ 2-41-12 इन्द्र आशास्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं कर्तुः; वासं 11-63 आशा दिशश्च आगूणः; 22-27 दिग्भ्यः स्वाहा, आशास्यः स्वाहा; अ 4-15 8 आशामाशां वियोततां, वाता वान्तु दिशो दश; तैसं 5-7-8-2 चतस्र आशाः प्रचरन्त्वग्रयः; नि 6-1 आशा उपदिशो भवन्ति—अभ्यशनात् (अभि + $\sqrt{\text{अञ्}}$). In this sense आशा is not used in the Upaniṣads. —c) छां 7-12-1 आकाशे जायते, आकाशमभिजायते. —d) प्र 6-4 प्राणाच्छ्रद्धाम्. —e) तैत्ति 2-1-3-4 विः पर्याप्तिं करोति, व्यावृद्धिं यज्ञः; शब्दा 13-1-7-2 व्यावृत्तो वै देवास्पावृत्त इमे लोकाः; cp विवृत्. —f) ऋ 3-42-3 आवृते सोमपीतये; अ 10-5-37 छर्स्यावृत्तमन्यावर्ते. —g) वासं 11-8 ऋचा स्तोमं समर्धय; शब्दा 1-3-1-27 सत्येनैवैतत् समर्धयति; शब्दा 14-8-15-10 असावस्मै कामो मा समर्धाति = वृ 5-14-7 समृद्धीति. —h) दक्षिणा is here the sacrificial gift. —i) Construe अयम् इतः संमविष्यति.

३.१२

एतद्वै तिस्रभिरावृद्धिरिमाँश्च लोकाञ् जयत्येतैश्चैनं भूतैः समर्धयति यान्याभिसंभवति ॥ १ ॥ अथ वा अतो हिङ्गारस्यैव । तं ह स्वर्गे लोके सन्तं मृत्युरन्वेत्यर्शनया ॥ २ ॥ श्रीर्वा एषा प्रजापतिः साम्नो यद्धिङ्गारः । तमिदुद्वाता श्रिया प्रजापतिना हिङ्गारेण मृत्युमपसेधति ॥ ३ ॥ हुं मेत्याह, माऽत्र नु गा यत्रैतद्यजमान इति हैतत् ॥ ४ ॥ स यथा श्रेयसा सिद्धः पापीयान् प्रतिविजत एवं ह वैास्मान्मृत्युः पाप्मा प्रतिविजते ॥ ५ ॥ यन्मेत्याह, चन्द्रमा वै माँ मासः । एष ह वै मा मासः । तस्मान्मेत्याह । भा इति हैतत् परोक्षेणेव । यस्मादेव मेत्याह यदेव मेत्याहैतानि त्रीणि । तस्मान्मेति द्रूयात् ॥ ६ ॥

a) See notes on 1-1-3 above. —b) ऋ 6-47-29 दूरादनीयः अप सेध शत्रूयः; 10-98-12 अपामीवामप रक्षांसि सेध; अ 5-19-9 तं वृक्षा अप सेधन्ति च्छायां नो मोष गा इति; वासं 34-26 अप सेध रक्षसो यातुधानान्; मनु 11-198 संवत्सरं यथाहास्तत् पापमपसेधति. —c) सिध् to drive away, repel; ऋ 1-105-11 ते सेधन्ति पयो वृकम्; 3-35-16 इतं रक्षांसि सेधतममीवा; ताँवा 10-3-13 तस्मात् (पशवः) वाचा सिद्धा वाचाहूता आयान्ति; जैवा 3-5 (यन्ति instead of

आयन्ति). —d) Is this मास? Cp क 10-52-3 अहरहर्जायते मासि मासि and मास in क 7-61-4 अयन्मासा अयज्यनामविराः. —e) ऐवा 3-33 तयन्मानुषं तन्मादुषं सन् मानुषामित्याचक्षते परोक्षेण, परोक्षमिवा इव हि देवाः; ऐ 3-14; वृ 4-2-2.

३.१३

हुं भा इति ब्रह्मवर्चसकामस्य । भातीव हि ब्रह्मवर्चसम् ॥ १ ॥ हुं वो इति पशुकामस्य । वो इति ह वै पशवो वाश्यन्ते ॥ २ ॥ हुं वगिति श्रीकामस्य । वगिति ह श्रियं पर्णायान्ति ॥ ३ ॥ हुं भा ओवा इत्येतदेवोपगीतम् ॥ ४ ॥ महद्दिवाभिपरिवर्तयन् गायोदिति ह स्माह नाकः, महार्ग्रामो महर्निवेशो भवतीति । स यथा स्थाणुमर्पयित्वेतेरेण वेतरेण वा परिपायात् तादृक् तत् ॥ ५ ॥ तद्गु होवाच शाश्वत्यायानिः—कस्मै कामाय स्थाणुमर्पयेत् । अथोपगीतमेवैतत् । नैवैतदाद्रियेतेति ॥ ६ ॥ [इति] तु हिङ्गाराणाम् । अथ वा अतो निधनमेव । ओ वा इति द्वे अक्षरे । अन्तो वै साम्नो निधनमन्तः स्वर्गो लोकानामन्तो ब्रध्नस्य विष्टपम् ॥ ७ ॥ तमेतदुद्गाता यजमानमोमित्येतेनाक्षरेणान्ते स्वर्गे लोके दधाति ॥ ८ ॥ य उ ह वा अपक्षो वृक्षाग्रं गच्छत्यथ वै स ततः पद्यते । अथ यद्वै पक्षी वृक्षाग्रे, यदसिधारायां, यत् क्षुरधारायामास्ते, न वै स ततोऽवपद्यते । पक्षाभ्यां हि संयत आस्ते ॥ ९ ॥ तमेतदुद्गातां यजमानमोमित्येतेनाक्षरेण स्वर्गपक्षं कृत्वान्ते स्वर्गे लोके दधाति । स यथा पक्ष्यविभ्यदासीतैवमेव स्वर्गे लोकेऽविभ्यदास्तेऽथाऽऽचरति ॥ १० ॥ ते ह वा एते अक्षरे देवलोकश्चैव मनुष्यलोकश्च । आदित्यश्च ह वा एते अक्षरे चन्द्रमाश्च ॥ ११ ॥ आदित्य एव देवलोकश्चन्द्रमा मनुष्यलोकः । ओमित्यादित्यो वागिति चन्द्रमाः ॥ १२ ॥ तमेतदुद्गाता यजमानमोमित्येतेनाक्षरेणादित्यं देवलोकं गमयति ॥ १३ ॥

a) अ 19-71-1 द्रविणं ब्रह्मवर्चसम्; वासं 22-22 आ ब्रह्मन् बाह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायताम्; तैसं 2-5-10-2 चतुर्विंशतिस्तुद्ग्याद् ब्रह्मवर्चसकामस्य; शब्दा 13-1-5-3 न क्षत्रे ब्रह्मवर्चसं रमते; ऐवा 1-4 तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामः । तेजो वै ब्रह्मवर्चसम्; तैवा 2-1-3-2 न प्रतिपिबेत् ब्रह्मवर्चसकामस्य । समिद्धमिव हि ब्रह्मवर्चसम्; कौ 2-16 प्रजापते प्रजया ..ब्रह्मवर्चसेन; छां 3-18-3 भाति च तपति च ब्रह्मवर्चसेन य एव वेद; वृ 6 4-28 श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन, पा 5 4-78 ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः. —b) ऐवा 1-5 श्रीकामः यशस्कामः ..पशुकामः कुर्वीत. —c) वाङ् (1st Conj.) क 5-54-2 वाशति वितः; अ 12-5-20 वाश्यमानानि स्फूर्जन्ति; ऐवा 5-27 यस्याग्निहोत्रो वाश्येत; शब्दा 12-4-1-12 यस्याग्निहोत्रो दोह्यमाना वाश्येत. —d) पन् and पण् seem to be interchangeable; क 7-45-2 तून् सो अस्य महिमा पनितः; 3-34-6 महो महानि पनयन्त्यस्य कर्म; 1-160 5 पनाय्यमोजो अस्मे समन्वितम्; 6-69 5 इन्द्राणिण् तत् पनयाम्यं वाम्; 6-75-6 अभोऽशूनां महिमान पनायत; जैवा 2-239 कयोदन्वः पनायासि; नि 2-26 पाणिः पनायते; पूजार्कर्मणः; पा 3-1-28...पनिपणिभ्य

आयः. —e) = नाक मौद्गल्य in तै 1-9 (?); शब्दा 12-5-2-1; वृ 6-4-4. —f) Cp महाप्राम (तत्पुरुष) in क 10-78-6 महाप्रामो न यामनुत त्विषः as opposed to बहुव्रीहि here. —g) क 6-71-2 निवेशने प्रसवे चासि भूमता; 9-69-7 शं नो निवेशे द्विपदे चतुष्पदे; 10-142-7 समुद्रस्य निवेशनम्. —h) स्थाणुमर्षय (स्थाणुमुच्छ्र is the standard phrase and अर्षय is the causal of ऋच्छ्र (पा 7-3-78 अर्ति-ऋच्छ्र; 7-3-36 पुग्नौ); क 10-40-13 स्थाणुं पयेष्टामप दुर्मतिं हतम्; तैसं 3-2-4-3 एवा वै देवताः सदस्पातिर्मापयन्ति ...न सदस्पातिर्माच्छति; 6-1-2-4 यत्रस्थाणुमुच्छ्रेत; अ 5-22-6 तां वज्रेण समर्षय; 6-66-1 समर्षयेन्द्र महता वषेन; 10-9-1 सपत्नेषु वज्रमर्षयेतम्; 10-4-1 अहीनामपमारयः स्थाणुमारदथार्पतः 14-2 48 स्थाणावध्या सजामि; शब्दा 3-6-2-5 अश्वः श्वेतः स्थाणौ सेवते; वृ 6-3-7 अपि य एवं शुक्ले स्थाणौ निषिञ्चेत्; छां 5-2-3 यत्पयेन-च्छ्रकाय स्थाणवे ब्रूयात्; क 5-7 स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति; मै 2-6 स्थाणुमिव तिष्ठमानाः; नि 1-16 नैष स्थाणोरपराधः; 1-19 स्थाणुरयं भारहारः किलाभूत्. —i) शाट्यायनिनः referred to in Sāyaṇa's भाष्य on क 1-105; शब्दा 8-1-4-9 अपि हास्य शाट्यायनिः. —j) दृ (द्रियते) with आ occurs in the Brāhmaṇas. Here and there in active sense, though passive in form; cp शब्दा 1-7-4-12 ययु कामयेतापि नाद्रियेत; 2-3-3-8 यथा हैवासिँल्लोके न संयतमाद्रियेत; ऐवा 3-7 किं स यजमानस्य पापभद्रमाद्रियेत; वृ 6-3-2 अनादृत्य वसतिं कुमारः प्रदुद्राव; cp Jain (Ardhamāgadhī) canon उवासरदसाओ 7 गोसालं मंजालिपुत्तं एज्जमाणं पासिता नो आदाइ (= आद्रियते) ...अणादापमाणे (अनाद्रियमाणः) तुसिणीए संचिद्दइ. —k) व्रत्रस्य विष्टपम् *range of the ruddy one* (i. e. Sun)—Caland. क 8-69-7 उपद् व्रत्रस्य विष्टपम्; 9-113-10 यत्र व्रत्रस्य विष्टपम्; वासं 18-51 तेन वयं गमेन व्रत्रस्य विष्टपम्; 30-12 व्रत्रस्य विष्टपाय अभिषेकारम्; शब्दा 8-4-1-23 स्वाराज्यं वै व्रत्रस्य विष्टपम्; तांवा 18-7-13 स्वर्गमिव तल्लोकं रुद्रा व्रत्रस्य विष्टपमभ्यतिक्रामति; for विष्टप cp क 8-80-5 इमानि त्रीणि विष्टपा तानिन्द्र वि रोहय; 10-123-2 क्रतस्य सानावपि विष्टपि भ्रातृ; जैवा 3-223 समुद्रस्याधि विष्टपे; 3-219 तयथा ह वै व्रत्रस्य विष्टपानि एवमेतानि विशालस्य विष्टपानि; जै 3-19-7; नि 2-14 विष्टप् आदित्यो भवति. —l) क 4-13-5 न्यद् उत्तानोऽव पयते न; 6-54-3 न कोशोऽव पयते; 6-120-2 माव पत्ति लोकात्; ऐवा 4-4 नेच्छन्दसां कृच्छ्रादवपयै; तैवा 1-2-4-2 अवाचोऽवपादादविभयुः; 1-5-12-1 तस्यावाच एवावपादाद-विभयुः; तांवा 12-13-11 न भ्रिया अवपयते; छां 2-9-6 नावपयन्ते. —m) वृ 3-3-2 यावती क्षुरस्य धारा; क 3-14 क्षुरस्य धारा निशिता द्रुत्यया. —n) क 1-136-2 पन्या क्रतस्य समर्षस्त राशिमिः; 6-67-1 सं या रश्मेव यमवर्षमिष्टा; नि 5-8 संयतरश्मिः. —o) *Hapax legomenon*; a बहुव्रीहि.

३.१४

तं हागतं पृच्छति—कस्त्वमसीति । स यो ह नाम्ना वा गोत्रेण वा प्रब्रूते तं हाह—यस्तेऽयं मय्यात्माभूदेप ते स इति ॥ १ ॥ तस्मिन् हात्मन् प्रतिर्पत् । तमृतवः संप्रधार्य पदं दृष्ट्वर्हीतमपकर्षन्ति । तस्य हाहोरात्रे लोकमाप्नुतः ॥ २ ॥ तस्मा उ हैतेन प्रब्रूवीत—कोऽहमास्मि सुर्वस्त्वम् । स त्वां स्वर्ग्यं स्वरगामिति ॥ ३ ॥ को ह वै प्रजापतिः । अयं हैवंविदेव सुर्वर्गः । स हि सुवर्गच्छति ॥ ४ ॥ तं हाह—

यस्त्वमासि सोऽहमस्मि, योऽहमस्मि स त्वमस्येहीति ॥ ५ ॥ स एतमेव सुकृतरसं प्रविशति । यदु ह वा आस्मिँल्लोके मनुष्या यजन्ते यत् साधु कुर्वन्ति तदेपामूर्ध्वमन्नाद्य-मुत्सीदति । तदमुं चन्द्रमसं मनुष्यलोकं प्रविशति ॥ ६ ॥ तस्येदं मार्तुपनिकाशन-मैण्डमुदरेऽन्तः प्रविशति । तस्योर्ध्वमन्नाद्यमुत्सीदन्ति स्तनावभि । स यदाजायतेऽ-याऽस्मै माता स्तनमन्नाद्यं प्रयच्छति ॥ ७ ॥ अजातो ह वै तावत् पुरुषो यावन्न यजते स यज्ञेनैव जायते । स यथाण्डं प्रथमं निर्भिण्णमेवमेव ॥ ८ ॥ तदा तं ह वा एवंविदुद्गाता यजमानमोमित्येतेनाक्षरेणादित्यं देवलोकं गमयति । वागित्यस्मा उत्तराक्षरेण चन्द्रमसमन्नाद्यमक्षितिं प्रयच्छति ॥ ९ ॥ अथ यस्यैतद्विद्वानुद्गायति, न हैवैनं देवलोकं गमयति, नो एनमन्नाद्येन समर्पयति ॥ १० ॥ स यथाण्डं विदिग्यं शयीताऽन्नाद्यमलभमानमेवमेव विदिग्यः शेतेऽन्नाद्यमलभमानः ॥ ११ ॥ तस्मादु हैवंविदमेवोद्गापयेत् । एवंविदि हैवोद्गातरिति हूतः प्रतिशृणुयात् ॥ १२ ॥

Cp in general जैत्रा 1.18.

a) कौ 1.5. —b) छां 4.4.1 किंमोत्रोऽहमस्मीति. —c) वासं 7.38 त्वं राजासि प्रतिपत् स्तानाम् = क 3.47.1 where क has प्रदिवः for प्रतिपत्; तैसं 1.7.10.4 ब्रह्मैव प्रतिपदं कुल्ले. cp Pali पटिपदा (e. g. at दीवानिकाय 1.156). —d) The reading संप्रसार्य पद of Oertel is doubtful. संपलाप्य (the reading of जैत्रा 1.18) seems to be correct; भट्टिकान्य 15.47 व्यकुक्षत् वानरानाकं संपलापितं चायति । हस्ताभ्यां नश्यदकाक्षीद् भीमे चोपाधितानने. —d1) Cp पादगृह्य in क 4.18.12 यत् प्राक्षिणाः पितरं पादगृह्य; 10.27.4 प्र तं क्षिणां पर्वते पादगृह्य; cp कर्णगृह्य and हस्तगृह्य in क. —e) सुवस् = स्वस् = स्वर. —e1) सुवर्गः = स्वर्गः. —f) Transition to the Upaniṣadic doctrine of the identity of God and Ātman. —g) The root काश् to appear to see, to show, in Veda; cp क 1.164.20 अवरनन्नन्यो अमि चाकशीति. —h) क 10.68.7 आण्डेव मित्वा स्रकुनस्य गर्भम्; छां 3.19.1 आण्डकपाले. —i) क 8.63.2 दिवो मानं नोत्सद्व. —j) Cp यज्ञोपवीत, wearing, which a man becomes द्विज i. e. twice-born. —k) क 1.104.8 आण्ड मा नो...निर्भेत; जैत्रा 2.12 यथा ह वा इदं आण्डान् निर्भिण्ण; ऐ 1.4 तस्य अभितप्तस्य मुलं निरभियत् यथाण्डम्; note the ण in निर्भिण्ण.

३.१५

वागिति हेन्द्रो विश्वामित्रायोक्यमुवाच । तदेतद्विश्वामित्रो उपासते वाचमेव ॥ १ ॥ मनुर्ह चसिष्ठाय ब्रह्मत्वमुवाच । तस्मादाहुः—वासिष्ठमेव ब्रह्मेति ॥ २ ॥ तदु वा आहुः—एवंविदेव ब्रह्मा । क उ एवंविदं वासिष्ठमर्हतीति ॥ ३ ॥ प्रजापतिः प्राजिर्जनपत । स तपोऽस्तप्यत । स ऐक्षत—हन्त नु प्रतिष्ठां जनयै, ततो याः प्रजाः

स्रक्ष्ये ता एतदेव प्रतिष्ठास्यन्ति, नामप्रतिष्ठाश्चरन्तीः प्रदाधिष्यन्त इति ॥ ४ ॥ स इमं लोकमजनयदन्तरिक्षलोकमगुं लोकमिति । तानिमाँस्त्रींल्लोकाञ् जनयित्वाऽभ्यश्राम्यत् ॥ ५ ॥ तान् समतपत् । तेभ्यः संतप्तेभ्यस्त्रीणि शुक्राण्युदायन्नाग्निः पृथिव्या वायुरन्तरिक्षादादित्यो दिवः ॥ ६ ॥ स एतानि शुक्राणि पुनरभ्येवाऽस्तपत् । तेभ्यः संतप्तेभ्यस्त्रीण्येव शुक्राण्युदायन् नृग्वेद एवाग्नेर्यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यात् ॥ ७ ॥ स एतानि शुक्राणि पुनरभ्येवास्तपत् । तेभ्यः संतप्तेभ्यस्त्रीण्येव शुक्राण्युदायन्, भूरित्येवर्ग्वेदात्, भुव इति यजुर्वेदात्, स्वरिति सामवेदात् तदेव ॥ ८ ॥ तद्ध वै त्रयै विद्यायै शुक्रम् । एतावदिदं सर्वम् । स यो वै त्रयीं विद्यां विदुषो लोकः सोऽस्य लोको भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

a) विश्वामित्राः means the descendants of विश्वामित्र; cp क 3-53-13 विश्वामित्रा अरासत; 10-89-17 विश्वामित्रा उत ते इन्द्र नूनम्. —b) पत्रा 1-5-1,3 (reads मनो for मनुः) वागित्येव विश्वामित्राय । मनो वक्ष वसिष्ठाप; is मनुः a wrong reading for मनः । —c) Cp in general ऐत्रा 5-32; शत्रा 11-5-8-1-4. —d) For the root दृष् see क 1-23-5 पश्चात् स दृष्या यो अयस्य धाता; 7-56-21 मा पश्चाद् दृष्म रय्यो विभागै; also cp आदध्न (i. e. आस् + दध्न) in क 10-71-7; also क 6-42-1 अरक्षमाप जग्मये अपश्चादध्वने. —e) ऐत्रा 5-32; शत्रा 11-5-8-4.

३.१६

अयं वाव यज्ञो योऽयं पवते । तस्य वाक् च मनश्च वर्तन्यौ । वाचा च ह्येव एतन्मनसा च वर्तते ॥ १ ॥ तस्य होताऽध्वर्युरुद्धातेत्यन्यतरां वाचा वर्तन्ति संस्कुर्वन्ति । तस्मात् ते वाचा कुर्वन्ति । ब्रह्मैव मनसाऽन्यतराम् । तस्मात् स तूष्णीमास्ते ॥ २ ॥ स यद्ध सोऽपि स्तुयमाने वा शस्यमाने वा वावद्यमान आसीतान्यतरामेवास्यापि तर्हि स वाचा वर्तन्ति संस्कुर्वात् ॥ ३ ॥ स यथा पुरुष एकपाद् यन् भ्रेपन्नेति रथो वैकचक्रो वर्तमानः, एवमेव तर्हि यज्ञो भ्रेपन्नेति ॥ ४ ॥ एतद्ध तद्विद्वान् ब्राह्मण उवाच—ब्रह्माणं प्रातरनुवाक उपाकृते वावद्यमानमासीनमर्थं वा इमे तर्हि यज्ञस्यान्तरगुरिति । अर्थं हि ते तर्हि यज्ञस्याऽन्तरीयुः ॥ ५ ॥ तस्माद् ब्रह्मा प्रातरनुवाक उपाकृते वाचंयम आसीतापरिधानीयाया आ वपट्कारादितरेपां स्तुतशस्त्राणामेवासंस्थायै पवमानानाम् ॥ ६ ॥ स यथा पुरुष उभयपाद् यन् भ्रेपं न न्येति, रथो वोभयचक्रो वर्तमानः, एवमेतर्हि यज्ञो भ्रेपं न न्येति ॥ ७ ॥

Cp in general ऐत्रा 5-33; कौत्रा 6-11; पत्रा 1-5-4; छां 4-16.

a) क 7-20-6 न चित् स भ्रेपते जनो न रेपत्. —b) Cp उभयाद् in क 10-90-10 and उभयापदी in जै 4-14-3.

३-१७

स यदि यज्ञ ऋक्तो भ्रेषन्नियात्, ब्रह्मणे प्रव्रूतेत्याहुः । अथ यदि यजुष्टे ब्रह्मणे प्रव्रूतेत्याहुः । अथ यदि सामतो ब्रह्मणे प्रव्रूतेत्याहुः । अथ यद्यनुपस्मृतात् कुत इदमजनीति ब्रह्मणे प्रव्रूतेत्येवाहुः ॥ १ ॥ स ब्रह्मा प्राङ् उदेत्य सुवेणाऽऽग्नीध्र आज्यं जुहुयाद् भूर्भुवः स्वरित्येताभिर्व्याहृतिभिः ॥ २ ॥ एता वै व्याहृतयः सर्व-
प्रायश्चित्तयः । तद्यथा लवणेन सुवर्णं संदध्यात्, सुवर्णेन रजतं, रजतेन त्रपु, त्रपुणा लोहायसं, लोहायसेन कार्णायसं, कार्णायसेन दारु, दारु च चर्म च श्लेष्मणैवमेवं-
विद्वोस्तत् सर्वं भिषज्यति ॥ ३ ॥ तदाहुः—यदहौषीन्मे ग्रहान् मेऽग्रहीदित्यध्वर्यवे दक्षिणा नयन्त्यशंसीन्मे वपद् अकर्म इति होत्र उदगासीन्मे इत्युद्गात्रेऽथ किञ्चकुप
ब्रह्मणे तूष्णीमासीनाय समर्पितरीरेवेतरैर्ऋत्विग्भिर्दक्षिणा नयन्तीति ॥ ४ ॥ स
ब्रूयात्—अर्धभागध वै स यज्ञस्यार्धं ह्येष यज्ञस्य बहतीति । अर्धा ह स्म वै पुरा
ब्रह्मणे दक्षिणा नयन्तीति । अर्धा इतरेभ्य ऋत्विग्भ्यः ॥ ५ ॥ तस्यैव श्लोकः—

मयीदं मन्ये भुवनादि सर्वं मयि लोका मयि दिशश्चतस्रः ।

मयीदं मन्ये निमिषद्यदेजति मय्याप ओषधयश्च सर्वाः ॥ ६ ॥ इति ॥

मयीदं मन्ये भुवनादि सर्वमित्येवंविदं ह वावेदं सर्वं भुवनमन्त्रायत्तम् ॥ ७ ॥ मयि
लोका मयि दिशश्चतस्र इत्येवंविदि ह वाव लोकाः, एवंविदि दिशश्चतस्रः ॥ ८ ॥
मयीदं मन्ये निमिषद्यदेजति मय्याप ओषधयश्च सर्वा इत्येवंविदि ह वावेदं सर्वं
भुवनं प्रतिष्ठितम् ॥ ९ ॥ तस्माद् दुर्हं विदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत । स ह वाव ब्रह्मा य
एवं वेद ॥ १० ॥

Cp in general जैमा 1-358; छां 4 17-7

a) तैसं 1-6 10-5 समावर्ता एतान् यज्ञस्थाशमिच्छेत; कासं 11-3 सर्वेष्वेव समावद् वसाथ;
19-2 तस्मादेव समावत् पशूनां रेतो दधानानां कनिष्ठः (गर्दभः); शम्भा 11-1-6-34 समावन्त्येव
अस्पीनि. —b) Source? —c) मुं 2-2-1 एजत् प्राणानिमिषच्च यत्.

३-१८

अथ वा अतः स्तोमभागानामेवानुमन्त्राः ॥ १ ॥ तद्धेतदेके स्तोमभागैरेवानु-
मन्त्रयन्ते । तत् तथा न कुर्यात् ॥ २ ॥ देवेन सवित्रा प्रसूतः प्रस्तोतर्देवेभ्यो वाचमित्येषु
हैकेऽनुमन्त्रयन्ते सविता वै देवानां प्रसविता सवित्रा प्रसूता इदमनु मन्त्रयामह इति
वदन्तः । तद् तथा न कुर्यात् ॥ ३ ॥ भूर्भुवः स्वरिति उ हैकेऽनुमन्त्रयन्त एषा वै त्रयी
विद्या त्रयै वेदं विद्ययानुमन्त्रयामह इति वदन्तः । तद् तथा नो एव कुर्यात् ॥ ४ ॥
ओमित्येवानुमन्त्रयेत् ॥ ५ ॥ अथैव वसिष्ठस्यैकस्तोमभागानुमन्त्रः । तेन हैतेन वसिष्ठः

प्रजातिकामोऽनुमन्त्रयांचके देवेन सवित्रा प्रसूतः प्रस्तोतर्देवेभ्यो वाचमिष्य भूर्भुवः
स्वरोमिति । ततो वै स बहुः प्रजया पशुभिः प्राजायत ॥ ६ ॥ स एव तेन वसिष्ठस्यै-
कस्तोमभागानुमन्त्रणेनानुमन्त्रयेत् । वहुरेव प्रजया पशुभिः प्रजायते । इयं त्वेव स्थिति-
रोमित्येवानुमन्त्रयेत् ॥ ७ ॥

a) स्थिति means 'a rule, a prescription.' शब्दा 4-6-5-4 एषैव स्थितिः;
6-1-2-25 अन्या त्वेवातः स्थितिः; 13 4-3-4 पूर्वा त्वेव स्थितिः; नि 8-22 आग्नेया इति तु स्थितिः ।
भक्तिमात्रमितरत्.

३.१९

अथैष वाचा वज्रमुद्गृह्णाति । यदाह सोमः पवत इति वोपावर्तध्वमिति वा
वाचैव तद्वाचो वज्रं विगृह्णाते, वाचः सत्येनातिमुच्यते । तस्मादोमित्येवानुमन्त्रयेत्
॥ १ ॥ देवा वा अनया त्रयया (विद्यया) सरसयोर्वाः स्वर्गं लोकमुदक्रामन् । ते
मनुष्याणामन्वार्गमाद्विभ्यतस्त्रयं वेदमपीच्छन् ॥ २ ॥ तस्य पीळयन्त एकमेवाक्षरं
नाशक्नुवन् पीळयितुमोमिति यदेतत् ॥ ३ ॥ एष उ ह वाव सरसः । सरसा ह वा
एवंविदस्त्रयी विद्या भवति ॥ ४ ॥ स यां ह वै त्रयया विद्यया सरसया जितिं जयति
यामृद्धिमृध्नोति जयति तां जितिमृध्नोति तामृद्धिं य एवं वेद ॥ ५ ॥ एतद्ध वा अक्षरं
त्रयै विद्यायै प्रतिष्ठा । ओमिति वै होता प्रतिष्ठितः, ओमित्यध्वर्युः, ओमित्युद्गाता
॥ ६ ॥ एतद्ध वा अक्षरं वेदानां त्रिविष्टर्पम् । एतस्मिन् वा अक्षरं ऋत्विजो यजमान-
माधाय स्वर्गे लोके समुद्रूहन्ति तस्मादोमित्येवानुमन्त्रयेत् ॥ ७ ॥

a) Quotation from वासं 7-21; also शब्दा 4-6-7-19; see below 3-34-2. —b)
शब्दा 4-6-7-19. —c) Taken apart? —d) वासं 18-59 अन्वागन्ता यज्ञपतिर्वो
अवः; शब्दा 2-4-3-5 तद्विधे देवा अन्वाजगुः. —e) See above 1-8-4-5. —f) Cp
गोत्रा 1-5-25.

३.२०

गुहाऽसि देवोऽस्युपवास्युप तं वायस्व योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं
द्विर्भेः ॥ १ ॥ माहिनामि, बहुलासि, वृहत्पासि, रोहिण्यसि, अपन्नाऽसि ॥ २ ॥
संभूर्देवोऽसि समहं भूयासम् । आभूतिरस्याभूयासम् । भूतिरसि भूयासम् ॥ ३ ॥
यास्ते प्रजा उपदिष्टा । इहं तव ताः पर्येमि । उप ते ता दिशामि ॥ ४ ॥ नाम मे
शरीरं मे प्रतिष्ठा मे । तन्मे त्वयि तन्मे मोपहृथा इतीमां पृथिवीमवोचत् ॥ ५ ॥
तमियमागतं पृथिवी प्रतिनन्दत्ययं ते भगवो लोकः । सह नावयं लोक इति ॥ ६ ॥

यद्वाव मे त्वयीत्याह तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥ ७ ॥ किं नु ते मयीति । नाम मे, शरीरं मे, प्रतिष्ठा मे । तन्मे त्वयि तन्मे पुनर्देहीति । तदस्मा इयं पृथिवी पुनर्ददाति ॥ ८ ॥ तामाह—प्र मा वहेति । किमभीति । अग्निमिति । तमाग्निमभि प्रवहति ॥ ९ ॥ सोऽग्निमाह—अभिजिदसि, अभिर्जय्यासम् । लोकजिदसि, लोकं जय्यासम् । अत्तिरसि, अन्नमद्यासम् । अन्नादो भवति यस्तुवैवं वेद ॥ १० ॥ संभूर्देवोऽसि, समहं भूयासम् । आभूतिरसि, आभूयासम् । भूतिरसि, भूयासम् ॥ ११ ॥ यास्ते प्रजा उपदिष्टा नाहं तव ताः पर्येमि । उप ते ता दिशामि ॥ १२ ॥ तपो मे, तेजो मे, अन्नं मे, वाङ् मे । तन्मे त्वयि । तन्मे मोषहृथा इत्यग्निप्रबोचत् ॥ १३ ॥ तं तथैवागतमग्निः प्रतिनन्दत्ययं ते भगवो लोकः । सह नावयं लोक इति ॥ १४ ॥ यद्वाव मे त्वयीत्याह तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥ १५ ॥ किं नु ते मयीति । तपो मे, तेजो मे, अन्नं मे, वाङ् मे । तन्मे त्वयि । तन्मे पुनर्देहीति । (तद्) अस्मा आग्निः पुनर्ददाति ॥ १६ ॥ तमाह—प्र मा वहेति ॥ १७ ॥

a- -a) Standard formula; अ 2.11.3; कौ 2.8. —b) ऋ 6.61.13 प्र या महिम्ना महिनाष्टु चेकिते. —c) वासं 6.24 अग्नेर्वो अपन्नगृहस्य. —d) See below 3.20.11 —e) Rare form; cp मभा (OE) 4.46.17 यया च न पराजय्यात् तथा नीतिर्विधीयताम्. —f) A rare occurrence : बृ 2.2.4 अतिर्ह वै नाभैतत् यदन्त्रिरिति.

३.२१

किमभीति । वायुमिति । तं वायुमभि प्रवहति ॥ १ ॥ स वायुमाह—यत् पुरस्ताद्वासीन्द्रो राजा भूतो वासि । यदक्षिणतो वासीशानो भूतो वासि । यत् पश्चाद्वासि वरुणो राजा भूतो वासि । यदुत्तरतो वासि सोमो राजा भूतो वासि । यदुपरिष्ठादव वासि प्रजापतिर्भूतोऽव वासि ॥ २ ॥ व्रातयोऽस्येकव्रातयोऽनवसृष्टो देवानां त्रिलमप्यधाः ॥ ३ ॥ तव प्रजास्तवोपधयस्तवापो विचलितमनु विचलन्ति ॥ ४ ॥ संभूर्देवोऽसि, समहं भूयासम् । आभूतिरसि आभूयासम् । भूतिरसि, भूयासम् ॥ ५ ॥ यास्ते प्रजा उपदिष्टा नाहं तव ताः पर्येमि । उप ते ता दिशामि ॥ ६ ॥ प्राणापानौ मे, श्रुतं मे । तन्मे त्वयि । तन्मे मोषहृथा इति वायुमबोचत् ॥ ७ ॥ तं तथैवागतं वायुः प्रतिनन्दत्ययं ते भगवो लोकः । सह नावयं लोक इति ॥ ८ ॥ यद्वाव मे त्वयीत्याह तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥ ९ ॥ किं नु ते मयीति । प्राणापानौ मे, श्रुतं मे । तन्मे त्वयीति । तन्मे पुनर्देहीति । तदस्मै वायुर्ददाति ॥ १० ॥ तमाह—प्र मा वहेति । किमभीति । अन्तरिक्षलोकमिति । तमन्तरिक्षलोकमभि प्रवहति ॥ ११ ॥ तं तथैवागतमन्तरिक्षलोकः प्रतिनन्दत्ययं ते भगवो लोकः । सह नावयं लोक इति ॥ १२ ॥ यद्वाव मे त्वयीत्याह

तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥ १३ ॥ किं नु ते मयीति । अयं म आकाशः स मे त्वयि ।
तन्मे पुनर्देहीति । तमस्मा आकाशमन्तरिक्षलोकः पुनर्ददाति ॥ १४ ॥ तमाह—प्र मा
वहेति ॥ १५ ॥

a) अ 7.35.2 अहमस्मानं विलम्बधाम् (our text emended after this).
—b) पुनर् used as a preposition (उपसर्ग) as in पुनर्दयि (क 10.109.7) पुनर्दय
ब्रह्मजायाम्.

३.२२

किमभीति । दिश इति । तं दिशोऽभि प्रवहति । तं तथैवागतं दिशः प्रतिनन्द-
न्त्ययं ते भगवो लोकः । सह नोऽयं लोक इति ॥ २ ॥ यद्वाव मे युष्मास्वित्याह
तद्वाव मे पुनर्दत्तेति ॥ ३ ॥ किं नु तेऽस्मास्विति । श्रोत्रमिति । तदस्मै श्रोत्रं दिशः
पुनर्ददति ॥ ४ ॥ ता आह—प्र मा वहतेति । किमभीति । अहोरात्रयोर्लोकमिति ।
तमहोरात्रयोर्लोकमभि प्रवहन्ति ॥ ५ ॥ तं तथैवागतमहोरात्रे प्रतिनन्दतोऽयं ते भगवो
लोकः । सह नोऽयं लोक इति ॥ ६ ॥ यद्वाव मे युवयोरित्याह तद्वाव मे पुनर्दत्तामिति
॥ ७ ॥ किं नु त आवयोरिति । आक्षितिरिति । तामस्मा अक्षितिमहोरात्रे पुनर्दत्तः
॥ ८ ॥ ते आह—प्र मा वहतामिति ॥ ९ ॥

a) क 8.103.5 स धत्ते आक्षिति अवः, वृ 1.5.1; कौ 3.2.

३.२३

किमभीति । अर्धमासानिति । तमर्धमासानाभि प्रवहतः ॥ १ ॥ तथैवागतमर्ध-
मासाः प्रतिनन्दन्त्ययं ते भगवो लोकः । सह नोऽयं लोक इति ॥ २ ॥ यद्वाव मे
युष्मास्वित्याह तद्वाव पुनर्दत्तेति ॥ ३ ॥ किं नु ते अस्मास्विति । इमानि क्षुद्राणि
पर्वाणि । तानि मे युष्मासु । तानि मे प्रतिसंधत्तेति । तान्यस्यार्धमासाः पुनः प्रति-
संधत्ति ॥ ४ ॥ तानाह—प्र मा वहतेति । किमभीति । मासानिति । तं मासानाभि
प्रवहन्ति ॥ ५ ॥ तं तथैवागतं मासाः प्रतिनन्दन्त्ययं ते भगवो लोकः । सह नोऽयं
लोक इति ॥ ६ ॥ यद्वाव मे युष्मास्वित्याह तद्वाव मे पुनर्दत्तेति ॥ ७ ॥ किं नु तेऽस्मा-
स्विति । इमानि स्थूलानि पर्वाणि । तानि मे युष्मासु तानि मे प्रतिसंधत्तेति । तान्यस्य
मासाः पुनः प्रतिसंधत्ति ॥ ८ ॥ तानाह—प्र मा वहतेति ॥ ९ ॥

३.२४

किमभीति । ऋतूनि । तमृतूनाभि प्रवहन्ति ॥ १ ॥ तं तथैवागतमृतवः प्रति-
नन्दन्ति—अयं ते भगवो लोकः । सह नोऽयं लोक इति ॥ २ ॥ यद्वाव मे

युष्मास्वित्याह तद्वाव मे पुनर्दत्तेति ॥ ३ ॥ किं नु तेऽस्मास्विति । इमानि ज्ञ्यायासि
 पर्वाणि । तानि मे युष्मासु तानि मे प्रतिसंधत्तेति । तान्यस्यर्तवः पुनः प्रतिसंधत्तेति
 ॥ ४ ॥ तानाह—प्र मा वहतेति । किमभीति । संवत्सरमिति । तं संवत्सरमाभि प्रवहन्ति
 ॥ ५ ॥ तं तथैवागतं संवत्सरः प्रतिनन्दति—अयं ते भगवो लोकः । सह नावयं
 लोक इति ॥ ६ ॥ यद्वाव मे त्वयीत्याह तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥ ७ ॥ किं नु ते
 मयीति । अयं म आत्मा । स मे त्वयि तन्मे पुनर्देहीति । तमस्मा आत्मानं संवत्सरः
 पुनर्ददाति ॥ ८ ॥ तमाह—प्र मा वहतेति ॥ ९ ॥

a) क 10.33.9 शतात्मा चन जीवति.

३.२५ .

किमभीति । दिव्यान् गन्धर्वानिति । तं दिव्यान् गन्धर्वानभि प्रवहति
 ॥ १ ॥ तं तथैवागतं दिव्या गन्धर्वाः प्रतिनन्दन्ति—अयं ते भगवो लोकः ।
 सह नोऽयं लोक इति ॥ २ ॥ यद्वाव मे युष्मास्वित्याह तद्वाव मे पुनर्दत्तेति
 ॥ ३ ॥ किं नु तेऽस्मास्विति । गन्धो मे, मोदो^१ मे, प्रमोदो^२ मे । तन्मे युष्मासु,
 तन्मे पुनर्दत्तेति । तदस्मै दिव्या गन्धर्वाः पुनर्ददाति ॥ ४ ॥ तानाह—प्र मा वहतेति ।
 किमभीति । अप्सरस इति । तमप्सरसोऽभि प्रवहन्ति ॥ ५ ॥ तं तथैवागतमप्सरसः
 प्रतिनन्दन्ति—अयं ते भगवो लोकः । सह नोऽयं लोक इति ॥ ६ ॥ यद्वाव मे युष्मा-
 स्वित्याह तद्वाव मे पुनर्दत्तेति । किं नु तेऽस्मास्विति । ईसो मे, क्रीळा मे, मियुनं मे ।
 तन्मे युष्मासु, तन्मे पुनर्दत्तेति । तदस्मा अप्सरसः पुनर्ददाति ॥ ८ ॥ ता आह—प्र मा
 वहतेति ॥ ९ ॥

a) गन्ध and गन्धर्व are here interrelated. —b) तै 2.5 मोदो दाक्षिणः पक्षः,
 प्रमोद उत्तरः पक्षः. —c) क 10.18.3 नृतये हस्तयः, छं 7.25. आत्मक्रीडाः आत्ममिथुनः
 आत्मानन्दः.

३.२६

किमभीति । दिवमिति । तं दिवमभि प्रवहन्ति ॥ १ ॥ तं तथैवागतं द्यौः
 प्रतिनन्दति—अयं ते भगवो लोकः । सह नावयं लोक इति ॥ २ ॥ यद्वाव मे त्वयीत्याह
 तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥ ३ ॥ किं नु ते मयीति । तृप्तिरिति । सकृत् तृप्तेव शेषा ।
 तामस्मै तृप्तिं द्यौः पुनर्ददाति ॥ ४ ॥ तमाह—प्र मा वहतेति । किमभीति । देवानिति ।
 तं देवानभि प्रवहति ॥ ५ ॥ तं तथैवागतं देवाः प्रतिनन्दन्ति—अयं ते भगवो लोकः ।

सह नोऽयं लोक इति ॥ ६ ॥ यद्वाव मे युष्मास्वित्याह तद्वाव मे पुनर्दत्तेति ॥ ७ ॥
किं नु तेऽस्मास्विति । अमृतमिति । तदस्मा अमृतं देवाः पुनर्ददाति ॥ ८ ॥ तानाह—
प्र मा वहतेति ॥ ९ ॥

a) तै 3-10 वृत्तिरिति वृष्टौ. —b) तै 3-10 प्रजातिरमृतमानन्द इत्युपस्ये.

३.२७

किमभीति । आदित्यमभि प्रवहन्ति । स आदित्यमाह—विभूः परस्तात्, संपत्
पथात् । सम्यङ् त्वमसि । समीचो मनुष्यानरोपीः । रुपतस्त ऋषिः पाप्मानं हन्ति ।
अपहृतपाप्मा भवति यस्त्वैवं वेद ॥ २ ॥ संभूदेवोऽसि, समहं भूयासम् । आभूतिरसि,
आभूयासम् । भूतिरसि, भूयासम् ॥ ३ ॥ यास्ते प्रजा उपदिष्टा नाहं तव ताः पर्येमि ।
उप ते ता दिशामि ॥ ४ ॥ ओजो मे, बलं मे, चक्षुर्मे । तन्मे त्वयि मोपहृथा इत्यादित्य-
मवोचत् ॥ ५ ॥ तं तथैवागतमादित्यः प्रतिनन्दति—अयं ते भगवो लोकः । सह नावयं
लोक इति ॥ ६ ॥ यद्वाव मे त्वयीत्याह तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥ ७ ॥ किं नु ते मयीति ।
ओजो मे, बलं मे, चक्षुर्मे । तन्मे त्वयि । तन्मे पुनर्देहीति । तदस्मा आदित्यः पुन-
र्ददाति ॥ ८ ॥ तमाह—प्र मा वहति । किमभीति । चन्द्रमसमिति । तं चन्द्रमसमभि
प्रवहति ॥ ९ ॥ स चन्द्रमसमाह—सत्यस्य पन्था न त्वा जहाति । अमृतस्य पन्था न
त्वा जहाति ॥ १० ॥ नवो नवो भवसि जायमानो भरो नाम ब्राह्मण उपास्ते ।
तस्मात् ते सत्या उभये देवमनुष्या अन्नाद्यं भरन्ति । अन्नादो भवति यस्त्वैवं वेद
॥ ११ ॥ संभूदेवोऽसि, समहं भूयासम् । आभूतिरसि, आभूयासम्, भूतिरसि, भूयासम् ।
॥ १२ ॥ यास्ते प्रजा उपदिष्टा नाहं तव ताः पर्येमि । उप ते ता दिशामि ॥ १३ ॥
मनो मे, रेतो मे, प्रजा मे, पुनः संभूतिर्मे । तन्मे त्वयि तन्मे मोपहृथा इति
चन्द्रमसमवोचत् ॥ १४ ॥ तं तथैवागतं चन्द्रमाः प्रतिनन्दति—अयं ते भगवो लोकः ।
सह नावयं लोक इति ॥ १५ ॥ यद्वाव मे त्वयीत्याह तद्वाव मे पुनर्देहीति ॥ १६ ॥
किं नु ते मयीति । मनो मे, रेतो मे, प्रजा मे, पुनः संभूतिर्मे । तन्मे त्वयि । तन्मे
पुनर्देहीति । तदस्मै चन्द्रमाः पुनर्ददाति ॥ १७ ॥ तमाह—प्र मा वहति ॥ १८ ॥

a) Shall we supply आदित्यमिति । तय् & la 3-26 a? —b) Is this metri-
cal? —c) क 10-85-19 (with भवति for भवसि).

३.२८

किमभीति । ब्रह्मणो लोकमिति । तमादित्यमभि प्रवहति ॥ १ ॥ स आदित्य-
माह—प्र मा वहति । किमभीति । ब्रह्मणो लोकमिति । तं चन्द्रमसमभि प्रवहति ।

स एवमेते देवते अनुसंचरति ॥ २ ॥ एषोऽन्तोऽन्तः परः प्रवाहो नास्ति । यानु
कौश्र्यातः माचो लोकानभ्यवादिष्म, ते सर्व आत्मा भवन्ति, ते जितास्तेष्वस्य
कामचारो भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥ स यदि कामयेत पुनरिहाऽऽजयिष्येति,
यस्मिन् कुलेऽभिध्यायेद्यदि ब्राह्मणकुले यदि राजकुले तस्मिन्नाजायते । स एतमेव
लोकं पुनः प्रजानन्नभ्यारोहन्नेति ॥ ४ ॥ तद्गु होवाच श्राष्ट्यायनिर्वहुव्याहितो वा
अयं बहुशो लोकः । एतस्य वै कामाय नु ब्रुवते (वा) श्राम्यन्ति वा, क एतत् प्रास्य
पुनरिहेयादत्रैव स्यादिति ॥ ५ ॥

जै ३.२८.१ f is similar to वृ ५.१२ and कौ १.२, differing considerably.

a) वृ २.३.६ नहि एतस्मादन्यत् परमस्ति. —b) क १.६ सस्यमिवाजायते; कौ ४.११ प्रतिरूपो
हैवास्य प्रजायामाजायते. —c) वासं २२.२२ आ ब्रह्म ब्राह्मणो जायताम् । आ राष्ट्रे..... —d)
वृ ५.११.१ एतद्वै परमं तपः, यद्व्याहितस्तप्यते; छा ७.१०.१ व्याधीयन्ते प्राणाः. —e) वृ ५.१०.१
स लोकमागच्छति अशोकमहिमम्.

३.२९

उच्चैःश्रवा ह कौपयेयः कौरव्यो राजास । तस्य ह केशी दाभ्यः पाञ्चालो
राजा स्वस्तीय आस । तौ हान्योन्यस्य प्रियावासतुः ॥ १ ॥ स होच्चैःश्रवाः
कौपयेयोऽस्माद्धोक्तात् प्रेषाय । तस्मिन् प्रेते केशी दाभ्योऽरुण्ये मृगयां चचारामियं
विनिनीपमाणः ॥ २ ॥ स ह तथैव पल्ययमानो मृगान् प्रसरन्नन्तरेणैवोच्चैःश्रवसं
कौपयेयमाधिजर्गाम ॥ ३ ॥ तं होवाच—दृष्यामि र्वीरेज्जानामि । न दृष्यसीति
होवाच जानासि । स एवास्मि यं मा मन्यस इति ॥ ४ ॥ अथ यद्भगव आहुरिति
होवाच य आविर्भवन्त्यन्येऽस्य लोकस्तु पश्यन्तीत्यथ कथमशको म आविर्भवितुमिति
॥ ५ ॥ ओमिति होवाच, यदा वै तस्य लोरुस्य गोप्तास्मविदेऽतस्त आविरभूवमभियं
चास्य विनेध्याम्यनु चैनं शासिष्यामीति ॥ ६ ॥ तथा भगव इति होवाच । तं वै नु
त्वा परिष्वजा इति । तं ह स्म परिष्वजमानो यथा धूमं चाऽपीयाद्रायुं वाकाशं वाग्न्यर्चिं
चाऽपो वैवं ह स्मैनं व्येति । न ह स्मैनं परिष्वङ्गयोपैर्लभते ॥ ७ ॥

a) Cp उपमश्रवाः (क १०.३३.६-७). —b) तैत्ति २.५.१.१ विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः
स्वस्तीयोऽष्टाणाम्. —c) छां ८.३.१ यो यो हि अस्य इतः प्रैति. —d) श्रवा २.३.२.५ आपि
कामं पल्ययेत; वृ ४.३.२ पल्ययते कर्म कुर्वते; पा ८.२.१९. —e) Cp the story
of मृग in श्रवा ११.६.१.१f; जैत्रा १.४२-४४. —f) ऐत्रा ६.३३ अदृष्टत् पिता नः;
२.७ स यां वै हसो वदति प्राप्नुवन्तः सा वै राक्षसी वारुः श्रवा ३.२.१.९ दृष्यति वा प्र वा

पतिष्यति. —g) Why प्लुत ? —h) Cp Homer, *Iliad* 23-99; He spake and reached forth with hands, but clasped him not; for like a vapour the spirit was gone beneath the earth with a faint shriek. i) छां ६.३.१ दर्शनाय लभते.

३.३०

स होवाच — यद्वै ते पुरा रूपमासीत् तत् ते रूपम् । न तु त्वा परिष्वङ्गनायो-
पलभ इति ॥ १ ॥ ओमिति होवाच, ब्राह्मणो वै मे साम विद्वान् साम्नोदगायत् ।
स मेऽशरीरेण साम्ना शरीराण्यधुनोत् । तद्यस्य वै किल साम विद्वान् साम्नोद्गायति
देवतानामेव सलोकतां गमयति ॥ २ ॥ पतङ्गः प्राजापत्य इति होवाच प्रजापतेः
मियं पुत्र आस । स तस्मा एतत् सामाब्रवीत् । तेन स ऋषीणामुदगायत् । त एत
ऋषयो धूर्तशरीरा इति ॥ ३ ॥ एतेनो एव साम्नेति होवाच प्रजापतिर्देवानुदगायत् ।
त एत उपरि देवा धूतशरीरा इति ॥ ४ ॥ तस्मिन् हैनमनुशशास । तं हानुशिष्यो-
वाच—यः स्मैवैतत् साम विद्यात् स स्मैव त उद्गायत्विति ॥ ५ ॥ स हानुशिष्ट
आजगाम । स ह स्म कुरूपश्चालानां ब्राह्मणानुपपृच्छमानश्चरति ॥ ६ ॥

a) Name of the ऋषि of ऋ 10-177; कौष्ठा 258 (1). —b) Cp 2-10-1
above. —c) छां 8-13-1 धृत्वा शरीम्. —d) बृ 3-1-1; कौ 4-1.

३.३१

व्यूढं च्छन्दसा वै द्वादशाहेन यक्ष्यमाणोऽस्मि । स यो वस्तत् साम वेद यदहं
वेद, स एव मे उद्गास्यति । मीमांसध्वामिति ॥ १ ॥ तस्मै ह मीमांसमानानामेकश्चन
(न) संप्रत्यभिदधाति ॥ २ ॥ स ह तथैव पल्ययमानः श्मशाने वा वने वाऽऽवृत्ती
शयानमुपधावयांचकार । तं ह याचमानः प्रजहौ ॥ ३ ॥ तं होवाच—कोऽसीति ।
ब्राह्मणोऽस्मि प्रार्तुदो भाल्ल इति ॥ ४ ॥ स किं वेत्येति सामेति ॥ ५ ॥ ओमिति
होवाच । व्यूढं च्छन्दसा वै द्वादशाहेन यक्ष्यमाणोऽसि । स यदि तत् साम वेत्थ यदहं
वेद, त्वमेव म उद्गास्यसि । मीमांसस्येति ॥ ६ ॥ तस्मै ह मीमांसमानस्तदेव संप्रत्याभि-
दधौ ॥ ७ ॥ तं होवाच—अयं म उद्गास्यतीति ॥ ८ ॥ तस्मै ह कुरूपश्चालानां
ब्राह्मणा असूर्यन्त आहुः—एषु ह वा अयं कुर्येषु सत्सुद्गास्यति । कस्मा अयमल-
मिति ॥ ९ ॥ अलं न्वै मह्यमिति ह स्माह । सैवालम्भस्यालम्भता । यदुद्गातास्य
हालम्भमेवोज्जगौ । तस्मादलम्भो राजोद्गातेत्याख्यापयन्ति ॥ १० ॥

a) ऐवा 4-27 प्रजापतिव्यूढच्छन्दसं द्वादशाहमपर्यत्; शब्दा 4-5-9-1 तत्रैतद्द्वादशाहेन व्यूढच्छन्दसा यजते; तांवा 10-5-14 यत्कामो व्यूढच्छन्दसा यजते सोऽस्मै कामः समृध्यते; जैवा 3-7 स एतं व्यूढच्छन्दसा द्वादशाहमपर्यत्. —b) तैसं 7-5-7-1 उत्सृज्याश्च नोत्सृज्याश्च मिति; कांसं 36-14 अभिधायार्शं नामिधायार्शं इति मीमांसन्ते; अ 9-1-3 पृथङ् नरो बहुधा मीमांसमानाः; 12-4-42 तां देवा अमीमांसन्त वशेयाश्चमवशेति; ऐवा 4-27 तस्मादप्येतर्हि गव्यं मीमांसमानाः पृच्छन्ति-सन्ति तत्रोपा इति; शब्दा 14-4-2-29 एतद्विदितं मीमांसितम्; वृ 2-8-1 अयातो व्रतमीमांसा; छां 5-11-1 महाश्रोत्रियाः समेत्य मीमांसां चक्रुः; तै 2-8 सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा; के 2-1 अयं नु मीमांसयमेव ते मन्ये विदितम्. —c) आवृती शयानम्—for the long vowel (ई), cp क 7-103-2 सरसी शयानम्; आवृत् (lodging, inn), cp क 3-43-3 आवृते सोमपीतये; 5-46-1 नास्या वारिम विमुच्यं नावृत्तम्. —d) वृ 5-12-1 तद्ध स्नाह प्रावृदः पितरम् ।...स ह स्नाह पाणिना मा प्रावृद. —e) क 10-135-2 अमृषन्नम्यचाकशम्, तस्मा अमृषह्यं पुनः; शब्दा 1-2-5-4 ते ई असुरा अमृषन्त इवोचुः; 3-2-1-19 तस्माद् स्त्री पुंसोपमान्विताऽऽकादिवामेऽसृयति. —f) पा 4-1-139-140. —g) तांवा 13-10-8 को न्वयं कस्मा अलामिलन्तु वै मत्तामिति तदलम्पस्यालम्पत्वम्.

३.३२

तद्ध सात्त्यं कीर्ता आहुयौ वयं देवतामुपास्मह एकमेव वयं तस्यै देवतायै रूपं गव्यादिशाम एकं वाहैन एकं हस्तिन्येकं पुरुष एकं सर्वेषु भूतेषु । तस्या एवेदं देवतायै सर्वं रूपमिति ॥ १ ॥ तदेतदेकमेव रूपं प्राण एव । यावद्धयेव प्राणेन प्राणिनि, तावद्रूपं भवति यद्रूपं भवति ॥ २ ॥ तदथ यदा प्राण उत्क्रामति दार्बेर्वै भूतोऽनर्थः परिशिष्यते न किंचन रूपम् ॥ ३ ॥ तस्यान्तरात्मा तपः । तस्मात् तप्यमानस्योष्णतरः प्राणो भवति ॥ ४ ॥ तपसोऽन्तरात्माग्निः । स निरुक्तः । तस्मात् स दहति ॥ ५ ॥ अयाधिदेवतम् । इयमेवैषा देवता योऽयं पवते । तस्मिन्नेतस्मिन्नापोऽन्तः । तदन्नम् । सोऽईरुक्ष उपासितव्यः । यदस्मिन्नापोऽन्तस्तेनारुक्षः ॥ ६ ॥ तस्यान्तरात्मा तपः । तस्मादेव आतपत्युष्णतरः पवते ॥ ७ ॥ तपसोऽन्तरात्मा विद्युत् । स निरुक्तः । तस्मात् सोऽपि दहति ॥ ८ ॥ तानि वा एतानि चत्वारि सामं प्राणो वाङ् मनः स्वरः । स एव प्राणो वाचा करोति मनोनेत्रः । तस्य स्वर एव प्रजाः । प्रजावान् भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

a) Only here in Vedic literature; a school of teachers. —b) ऐवा 4-9 गर्दभः सर्वेषां वाहनानामवाशिष्टः; शब्दा 1-8-2-9 येन वाहनेन धावयेत्. —b1) क 6-3-4 द्रविर्न (smelter) द्रवयति दारु घट्टत्. —c) शब्दा 3-8-3-15 (अपक्रामति for उत्क्रामति; and शेति for परिशिष्यते); 4-1-5-2 इमं जीर्णं कृत्यारूपं अनर्थं मन्थमाना लोष्टैर्विपिपिपुः. —d) क 4-11-1 अरुक्षितं दृशे आ रूपे अन्नम्; तै 1-11 अरुक्षा धर्मकामाः स्युः. —e) Nom. pl. like धाम in क 10-45-2 विया ते धाम विभूता पुरुषा ! —f) See above 1-33-4 —g) Cp above 2-2-6; छां 1-13-2 प्राणः स्वरः.

३.३३

स यो वायुः प्राण एव सः । योऽग्निर्वागेर्व सा । यश्चन्द्रमा मन एव तत् । य आदित्यः स्वर एव सः । तस्मादेतमादित्यमाहुः स्वरं एतीति ॥ १ ॥ स यो ह वा अमूर्देवता उपास्ते या अमूराधिदेवतं दूरूपा वा एता दुरनुसंभाष्या इव । कस्तद्देद यद्येता अनु वा संप्राप्नुयान्न वा ॥ २ ॥ अथ य एना अध्यात्ममुपास्ते स हान्तिदेवो भवति । निर्जीर्यन्तीर्व वा इत एताः । अ [त] स्य वा एताः शरीरस्य सह प्राणेन निर्जीर्यन्ति । क उ एव तद्देद यद्येता अनु वा संप्राप्नुयान्न वा ॥ ३ ॥ अथ य एना उभयीरेकधा भवन्तीर्वेद स एवानुष्ठुया साम वेद, स आत्मानं वेद, स ब्रह्म वेद ॥४॥ तदाहुः—प्रादेशमात्राद्वा इत एता एकं भवन्ति । अतो ह्ययं प्राणः स्वयं उपर्युपरि वर्तत इति ॥ ५ ॥ अथ हैक आहुः—चतुरङ्गुलाद्वा इत एता एकं भवन्तीति । अतो होवायं प्राणः स्वयं उपर्युपरि वर्तत इति ॥ ६ ॥ स एष ब्रह्मण आवर्तः । स य एवमेतं ब्रह्मण आवर्तं वेदाभ्येनं प्रजाः पशव आवर्तन्ते सर्वमायुरेति ॥ ७ ॥ स यो हैवं विद्वान् प्राणेन प्राणवापानेनापान्य मनसैता उभयीर्देवता आत्मन्येत्य मुख आधत्ते तस्य सर्वमाप्तं भवति, सर्वं जितम् । न हास्य कश्चन कामोऽनाप्तो भवति य एवं वेद ॥ ८ ॥

a) छां 3-18-3 सा वाक् सोऽग्निः. —b) छां 1-3-2 स्वर इति इयमाचक्षते. —c) छां 1-5-1 ओमित्येष स्वरजेति. —d) Only here in Vedic literature. —e) अ 1-180-7 पायो हि प्मा वृषणावान्तिदेवम्. —f) Cp निर्जता in Jain philosophy. —g) Cp अनुष्ठुया in अ 4-4-14 (अनुष्ठुया from अनुष्ठुया ?); ऐना 1-8 यदैवानुष्ठुया चक्षुषा प्रजानात्यय प्रजानाति; शत्रा 1-4-2-17 अनुष्ठुया यजेति यदाह सुयजा च यजेति. —h) शत्रा 3-5-4-5ताम् प्रादेशमात्रं विना परिलिखति; छां 5-18-1 प्रादेशमात्रमभिधिमानम्. —i) छां 4-15-6 मानवमावर्तं नावर्तन्ते.

३.३४

तदेतन्मिथुनं यद्वाक् च प्राणश्च । मिथुनम्वसामि । आर्चतुरं वाक् मिथुनं प्रजननम् ॥ १ ॥ तद्यत्राद् आह सोमः पवत इति वोपावर्तध्वमिति वा तत् सहैव वाचा मनसा प्राणेन स्वरेण हिङ्कुर्वन्ति । तद् हिङ्गारेण मिथुनं क्रियते ॥ २ ॥ सहैव वाचा मनसा प्राणेन स्वरेण निधनमुपयन्ति । तन्निधनेन मिथुनं क्रियते ॥ ३ ॥ तत् सप्तविधं साम्नः । सप्तकृत्व उद्गातात्मानं च यजमानं च शरीरात् प्रजनयति ॥४॥ यादृशस्यो ह वै रेतो भवति तादृशं संभवति, यदि वै पुरुषस्य पुरुष एव, यदिगोर्गौरिव, यद्यश्वस्याश्व एव, यदि मृगस्य मृग एव । यस्वैर्वै रेतो भवति तदेव संभवति ॥ ५ ॥

तद्यथा ह वै सुवर्णं हिरण्यमग्नौ प्रास्यमानं कल्याणतरं-कल्याणतरं भवति, एवमेव कल्याणतरेण-कल्याणतरेणात्मना संभवति य एवं वेद । तदेतदहचाभ्यनूच्यते—॥७॥

α) छां 1.1.5 ऋक्च साम च; पा 5.4.77. —b) मैतं 1.7.3 आचतुरं हि द्वन्द्वं मिथुना; जैत्रा 3.4.2 आचतुरं मिथुनं प्रजननम्; पा 8.1.15 द्वन्द्वं रहस्यमर्थादावचन....., काशिका-आचतुरं ह्येति पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते. —c) See above 3.19.1. —d) शत्रा 6.6.1.6 यादृग्वै योनौ रेतः सिच्यते तादृग् जायते; 7.4.1.1 यादृशद्वै जायते तादृशद्वै भवति; छां 5.10.6 यो रेतः सिच्यति तद्भूय एव भवति. —e) तैत्ति 1.5.1.2 तस्माद्रजतं हिरण्यमदासिष्यम्, अधुजं हि; तैत्रा 1.4.7.4 सुवर्णं हिरण्यं द्वेषा विच्छिप (Note the contrast between सुवर्णं हिरण्यम् and रजतं हिरण्यम्). —f) बृ 4.4.4 नवतरं कल्याणतरं रूपम्.

३.३५

पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया हृदा पश्यन्ति मनसा विपश्चितः ।

समुद्रे अन्तः कवयो विचक्षते मरीचिनां पदमिच्छन्ति वेधसः ॥ १ ॥ इति ॥

पतङ्गमक्तमिति । प्राणो वै प्रतङ्गः । पतन्निर्वं श्लेष्मङ्गेष्वतिरिथमुदीक्षते । पतङ्ग इत्याचक्षते ॥ २ ॥ असुरस्य माययोति । मनो वा अहुरम् । तद्वद्यसुषु रमते तस्यैव माययाक्तः ॥ ३ ॥ हृदा पश्यन्ति मनसा विपश्चित इति । हृदैव ह्येते पश्यन्ति यन्मनसा विपश्चितः ॥ ४ ॥ समुद्रे अन्तः कवयो विचक्षत इति । पुरुषो वै समुद्र एवविद् उ कवयः । त इमां पुरुषेऽन्तर्वाचं विचक्षते ॥ ५ ॥ मरीचिनां पदमिच्छन्ति वेधस इति । मरीच्य इव वा एता देवता यदग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमाः ॥ ६ ॥ न ह वा एतासां देवतानां पदमस्ति । पदेनो ह वै पुनर्पृथुरन्वेति ॥ ७ ॥ तदेतदनन्वितं साम पुनर्पृथुना । अति पुनर्पृथुं तरति य एवं वेद ॥ ८ ॥

α) ऋ 10.177.1. —b) Popular etymology. —c) अतिरिथम् is used adverbially ! —d) See नि 3.9 for various etymologies. —e) ऋ 10.129.4 इदि प्रतीप्सा कवयो मनीषा; ऋ 6.9 इद्वा मनीषा मनसाभिकल्पः; श्वे 4.17. —f) ऋ 4.58.1 समुद्राद्भिर्मिथुर्वा उदारत्; प्र 6.5 समुद्रावपणाः...पुरुषावपणाः. —g) मरीच्यः (f. nom. pl.) ऋ 10.57.12 यत्ते मरीचीः प्रवतो मनो जगाम दूरकम्; अ 4.38.5 मरीचीर्वा या अनुसंचरन्ति; वास 18.39 सूर्यो गन्धर्वो मरीचयोऽप्सरसः; 25.9 मरीचिभिर्विद्वद्भ्यः; शत्रा 5.3.4.21 अथ मरीचीः अजलिना संगृह्य; ऐ 1.2 अम्नो मरीचीर्मरिषः; प्र 4.2 यथा गान्धर्व मरीचयोऽर्कस्यास्तं गच्छतः... एकीभवन्ति; मै 6.31 अप्सरसो मानवीयाश्च मरीचयो नाम.

३.३६

पतङ्गो वाचं मनसा विभर्ति तां गन्धर्वोऽचदग्ने अन्तः ।

तां द्योतमानां स्वयं मनीषामृतस्य पदे कवयो नि पान्ति ॥ १ ॥ इति ॥

पतङ्गो वाचं मनसा विभर्तीति । प्राणो वै पतङ्गः । स इमां वाचं मनसा विभर्ति ॥ २ ॥ तां गन्धर्वोऽवदद्गर्भे अन्तरिति । प्राणो वै गन्धर्वः पुरुष उ गर्भः । स इमां पुरुषेऽन्तर्वाचं वदति ॥ ३ ॥ तां द्योतमानां स्वयं मनीषामिति । स्वर्या ह्येषा मनीषा यद्वाक् ॥ ४ ॥ ऋतस्य पदे कवयो नि पान्तीति । मनो वा ऋतमेवंविद उ कवयः । ओमित्येतदेवाक्षरममृतम् । तेन यदृचं मीमांसन्ते यद्यजुर्यत् साम तदेना निपान्ति ॥ ५ ॥

a) क 10-177-2.

३.३७

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम् ।

स सध्रीचीः स विपूचीर्वसान आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः ॥ १ ॥ इति ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमिति । प्राणो वै गोपाः । स हीदं सर्वमनिपद्यमानो गोपायति ॥ २ ॥ आ च परा च पथिभिश्चरन्तमिति । तथे च ह वा इमे प्राणा अमी च रश्मय एतैर्ह वा एष एतदा च परा च पथिभिश्चरति ॥ ३ ॥ स सध्रीचीः स विपूचीर्वसान इति । सध्रीचीश्च ह्येष एतद्विपूचीश्च प्रजा व्रस्ते ॥ ४ ॥ आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तरिति । एष ह्येषु भुवनेष्वन्तरा वरीवर्ति ॥ ५ ॥ स एष इन्द्र उद्गीथः । स यदैष इन्द्र उद्गीथ आगच्छति नैवोद्गातुश्चोपगातृणां च विज्ञायते । इत एवोर्ध्वः स्वरुदेति । स उपरि मूर्ध्नो लेलायति ॥ ६ ॥ स विद्यादागमदिन्द्रो नेह कश्चन पाप्मा न्यङ्गः परिशेक्ष्यत इति । तस्मिन् ह न कश्चन पाप्मा न्यङ्गः परिशिष्यते ॥ ७ ॥ तदेतदभ्रातृव्यं साम । न ह वा इन्द्रः कंचन भ्रातृव्यं पश्यते । स यथेन्द्रो न कंचन भ्रातृव्यं पश्यत एवमेव (न) कंचन भ्रातृव्यं पश्यते य एतदेवं वेदाथो यस्यैवं विद्वानुद्गायति ॥ ८ ॥

a) क 10 177-3. —b) क 10 162 5 आरो भूत्वा निपद्यते; 10 146 5 स्वादोः फलस्य जग्न्वाय यथाकारं निपद्यते. —c) ई 1 ईशावात्यमिदं सर्वम्. —d) See above 1.45-6f —e) वृ 4.3-7; मुं 1.2 2,4; श्वे 3.18.

३.३८

प्रजापतिं ब्रह्मासृजत । तमर्पश्यममुखमसृजत ॥ १ ॥ तमप्रपश्यममुखं शयानं ब्रह्माविशत् । पुरुषं तद् । प्राणो वै ब्रह्म । प्राणो वाचैनं तदाविशत् ॥ २ ॥ स उदतिष्ठत् प्रजानां जनयिता । तं रक्षांस्यन्वसचन्त ॥ ३ ॥ तमेतदेव साम गायन्नभ्रायत् । यद्वै गायन्नभ्रायत् तद्गायत्रस्य गायत्रत्वम् ॥ ४ ॥ भ्रायत् एनं सर्वस्मात् पाप्मनो

मुच्यते य एवं वेद ॥ ५ ॥ तमुपास्मै गायता नर इत्युचाऽऽश्रवणीयेनोपागायन् ॥ ६ ॥
 येदुपास्मै गायता नर इति तेन गायत्रमभवत् । तस्मादेपैव प्रतिपत् कार्या ॥ ७ ॥
 पवमानायेन्दावा अभि देवमिया-हुंभा-क्षाता इति षोडशाक्षराण्यभ्यगायन्त । षोडशकलं
 वै ब्रह्म । कलाश एवैनं तद् ब्रह्माविशत् ॥ ८ ॥ तदेतच्चतुर्विंशत्यक्षरं गायत्रम् ।
 अष्टाक्षरः प्रस्तावः । षोडशाक्षरं गीतम् । तच्चतुर्विंशतिः संपद्यते । चतुर्विंशत्यर्धमासः
 संवत्सरः । संवत्सरः साम ॥ ९ ॥ ता ऋचः शरीरेण मृत्युरन्वैत । तद्यच्छरीर-
 वत्तन्मृत्योराप्तम् । अथ यदशरीरं तदमृतम् । तस्याशरीरेण साम्ना शरीराण्यधूनोत्
 ॥ १० ॥

a) क 1.148.5 अन्या अपर्या न दम्भ अभित्पा; छां 7.26.2 न पर्यो मृत्युं पर्यति; सर्वे
 ह पर्यः पर्यति; मुं 3.1.3 यदा पर्यः पर्यते रुक्मवर्णम्. —b) क 7.29.4 उतो पा ते पुरुष्याऽ
 इदासत् (the only occurrence in क). —c) See above 1.48.8. —d) Similar
 etymology in वृ 5.15.7. —e) क 9.11.1. —f) शम्बा 1.5.1.1 यज्ञो वा आश्रावणम्
 ...तस्मात् प्रनरायाधावपति. —g) ऐवा 3.29 तस्मात् सावित्री प्रतिपद् भवति; जैत्रा 2.221
 आनुष्टुप् प्रतिपद् भवति. —h) क 9.11.1 पवमानाय इन्दवे अभि देवी इयक्षते. —i) शम्बा
 11.1.6.36 षोडशकलो वै पुरुषः; वृ 1.5.14; छां 6.7.1; प्र 6.1; see below 4.25.2. —j)
 Cp पर्वशः etc. in क 1.57.6 त्वं...पर्वशः चकर्त्तिथ. —k) See समैत् in 1.48.7 above.
 —l) छां 8.12.1 आतं मृत्युना.

३-३९

ओवा३चोवा३चोवा३च् हुं भा ओवा इति षोडशाक्षराण्यभ्यगायत ।
 षोडशकलो वै पुरुषः । कलाश एवास्य तच्छरीराण्यधूनोत् ॥ १ ॥ स एषोऽपहत-
 पाप्मा धूतशरीरः । तदेकक्रियाष्टाक्षिपुदासङ्गायत्यो इति उदास (?) । आ इति
 आष्टत् । यत् वागिति तद्ब्रह्म । तदिदमन्तरिक्षं, सोऽयं वायुः पवते । हुमिति चन्द्रमाः ।
 भा इत्यादित्यः ॥ २ ॥ एतस्य ह वा इदमक्षरस्य क्रतोर्भातीत्याचक्षते ॥ ३ ॥ एतस्य
 ह वा इदमक्षरस्य क्रतोरभ्रमित्याचक्षते ॥ ४ ॥ एतस्य ह वा इदमक्षरस्य क्रतोः
 कुभ्रमित्याचक्षते ॥ ५ ॥ एतस्य ह वा इदमक्षरस्य क्रतोः शुभ्रमित्याचक्षते ॥ ६ ॥
 एतस्य ह वा इदमक्षरस्य क्रतोर्दृष्टपम इत्याचक्षते ॥ ७ ॥ एतस्य ह वा इदमक्षरस्य
 क्रतोर्दर्भ इत्याचक्षते ॥ ८ ॥ एतस्य ह वा इदमक्षरस्य क्रतोर्यो भातीत्याचक्षते ॥ ९ ॥
 एतस्य ह वा इदमक्षरस्य क्रतोः संभवतीत्याक्षते ॥ १० ॥ तत् किञ्च भा३ इति च
 भा३ इति च तदेतन्मिथुनं गायत्रम् । प्र मिथुनेन जायते य एवं वेद ॥ ११ ॥

a) The text seems to be obscure and corrupt. —b) जै 3.39 3f are similar to जै 1.4.2 f. —c) मैसं 2.5-3 तस्य सहस्रस्य अग्रतः कुम्भ उदैत्; तैसं 2.1.5-2 भवति साहस्री लक्ष्मीर्षुभ्रतः.

३.४०

तदेतदमृतं गायत्रम् । एतेन वै प्रजापतिरमृतत्वमगच्छदेतेन देवा एतेनर्षयः
॥ १ ॥ तदेतद् ब्रह्म प्रजापतयेऽब्रवीत् । प्रजापतिः परमेष्ठिने प्राजापत्याय । परमेष्ठी
प्राजापत्यो देवाय सवित्रे । देवः सविताग्नये । अग्निरिन्द्राय । इन्द्रः काश्यपाय ।
काश्यप ऋष्यशृङ्गनय काश्यपाय । ऋष्यशृङ्गः काश्यपो देवतरसे श्यावसायनाय काश्य-
पाय । देवतराः श्यावसायनः काश्यपः श्रुपाय वाह्वेयाय काश्यपाय । श्रुपो वाह्वेयः
काश्यप इन्द्रोताय दैवापाय शौनकाय । इन्द्रोतो दैवापः शौनको हनय ऐन्द्रोतये
शौनकाय । हतिरैन्द्रोतिः शौनकः पुलुपाय प्राचीनयोग्याय । पुलुपः प्राचीनयोग्यः
सत्ययज्ञाय पौलुपये प्राचीनयोग्याय । सत्ययज्ञः पौलुपिः प्राचीनयोग्यः सोमशुष्माय
सात्ययज्ञाय प्राचीनयोग्याय । सोमशुष्मः सात्ययज्ञिः प्राचीनयोग्यो हत्स्वाशयायाऽऽ-
ह्रकेयाय माहावृषाय राज्ञे । हत्स्वाशय आह्रकेयो माहावृषो राजा जनश्रुताय
काण्ड्वियाय । जनश्रुतः काण्ड्वियः सायकाय जानश्रुतेयाय काण्ड्वियाय । सायको
जानश्रुतेयः काण्ड्वियो नगरिणे जानश्रुतेयाय काण्ड्वियाय । नगरी जानश्रुतेयः
काण्ड्वियः शङ्गाय शाश्यायनाय आत्रेयाय । शङ्गः शाश्यायनिरात्रेयो रामाय ऋतु-
जातेयाय वैयाघ्रपद्याय । रामः ऋतुजातेयो वैयाघ्रपद्यः—॥ २ ॥

Only very few of these names in this section occur in the वंश ब्राह्मण.
A number of names are repeated in the वंश at 4.16f below.

३.४१

शङ्खनय वाभ्रव्याय । शङ्खो वाभ्रव्यो दक्षाय कात्यायनय आत्रेयाय । दक्षः
कात्यायनिरात्रेयः कैसाय वारक्ये । कैसो वारक्यः प्रोष्ठपादाय वारक्याय । प्रोष्ठपादो
वारक्यः कैसाय वारक्याय । कैसो वारक्यो जयन्ताय वारक्याय । जयन्तो वारक्यः
कुबेराय वारक्याय । कुबेरो वारक्यो जयन्ताय वारक्याय । जयन्तो वारक्यो
जनश्रुताय वारक्याय । जनश्रुतो वारक्यः सुदत्ताय पाराशर्याय । सुदत्तः पाराशर्योऽ-
षाढयोत्तराय पाराशर्याय । अषाढ उत्तरः पाराशर्यो विपाश्विते शकुनिमित्राय
पाराशर्याय । विपाश्विच्छकुनिमित्रः पाराशर्यो जयन्ताय पाराशर्याय । जयन्तः
पाराशर्यः—॥ १ ॥

३-४२

श्यामजयन्ताय लौहित्याय । श्यामजयन्तो लौहित्यः पल्लिगुप्ताय लौहित्याय । पल्लिगुप्तो लौहित्यः सत्यश्रवसे लौहित्याय । सत्यश्रवा लौहित्यः कृष्णधृतये सात्यकये । कृष्णधृतिः सात्यकिः श्यामसुजयन्ताय लौहित्याय । श्यामसुजयन्तो लौहित्यः कृष्णदत्ताय लौहित्याय । कृष्णदत्तो लौहित्यो मित्रभूतये लौहित्याय । मित्रभूतिलौहित्यः श्यामजयन्ताय लौहित्याय । श्यामजयन्तो लौहित्यः त्रिवेदाय कृष्णराताय लौहित्याय । त्रिवेदः कृष्णरातो लौहित्यो यशस्विने जयन्ताय लौहित्याय । यशस्वी जयन्तो लौहित्यो जयकाय लौहित्याय । जयको लौहित्यः कृष्णराताय लौहित्याय । कृष्णरातो लौहित्यो दक्षजयन्ताय लौहित्याय । दक्षजयन्तो लौहित्यो विपश्चिते दृढजयन्ताय लौहित्याय । विपश्चिद् दृढजयन्तो लौहित्यो वैपश्चिताय दार्ढजयन्तये दृढजयन्ताय लौहित्याय । वैपश्चितो दार्ढजयन्तिर्दृढजयन्तो लौहित्यो वैपश्चिताय दार्ढजयन्तये गुप्ताय लौहित्याय ॥ १ ॥ तदेतदमृतं गायत्रमथ यान्यन्यानि गीतानि काम्यानिषेव तानि काम्यान्येव तानि ॥ २ ॥

α) काम versus अमृतत्व; cp क 4-2 पराचः कामाननुयन्ति बालाः...अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा.

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

४-१

श्वेताश्वो दर्शतो हरिनीलोऽसि हरितैस्पृशः समानबुद्धौ मा हिंसीः । न मां त्वं वेत्य प्रद्रव ॥ १ ॥ यदभ्यवचरणोऽभ्यवैपि स्वपन्तं पुरुषमकोविदमश्ममयेन वर्मणा वरुणोऽन्तर्दधातु मा ॥ २ ॥ यदभ्यवचरणोऽभ्यवैपि स्वपन्तं पुरुषमकोविदमयस्मयेन वर्मणा वरुणोऽन्तर्दधातु मा ॥ ३ ॥ यदभ्यवचरणोऽभ्यवैपि स्वपन्तं पुरुषमकोविदं लोहमयेन वर्मणा वरुणोऽन्तर्दधातु मा ॥ ४ ॥ यदभ्यवचरणोऽभ्यवैपि स्वपन्तं पुरुषमकोविदं रजतमयेन वर्मणा वरुणोऽन्तर्दधातु मा ॥ ५ ॥ यदभ्यवचरणोऽभ्यवैपि स्वपन्तं पुरुषमकोविदं सुवर्णमयेन वर्मणा वरुणोऽन्तर्दधातु मा ॥ ६ ॥

आयुर्माता मतिः पिता नमस्त आविशोपण ।

ग्रहो नामासि विश्वायुस्तस्मै ते विश्वाहा नमः ॥

नमस्ताम्रायै नमो नमो वरुणाय नमो जिघांसते ॥ ७ ॥ यक्ष्म राजन्मा मां हिंसीः ।
राजन् यक्ष्म मा हिंसीः । तयोः संविदार्णयोः सर्वमौयुरयान्यहम् ॥ ८ ॥

a) जै 4.1.1 reads like an अनुष्टुप् verse; श्वेताश्व later an epithet of अर्जुन; cp the words श्वेतवाह, श्वेतवाहन and the name of the Upanisad श्वेताश्व-तर. —b) These words seem to be obscure. —c) शब्दा 1.3.8.4 नेत् पुरस्तान्नाम्ना रक्षांस्यम्-वचनान्. —d) को + विद्; cp मनु 7.26 धर्मकामार्थज्ञोविदम्. —e) अ 5.10.1 अहमवर्म मे आसि; cp अ 10.101.10 अहमन्मपीभिः वाशीभिः. —f) पा 1.4.20 अपस्ययादीनि च्छन्दसि. —g) Source ? —h) वासं 16.39 नमस्ताम्राय च अरुणाय च. —i) अ 1.122.9 स्वयं स यक्ष्म हृदये निधते; 10.97.13 सार्कं यक्ष्म प्रपत; 10.161.1 अज्ञातयक्ष्मादुत राजयक्ष्मात् प्राहिर्जग्राह; cp सोमराजन् and यक्ष्मराजन् (waning of the moon); सुश्रुत 5.445.7 राज्ञश्चन्द्रमसो यस्मात् अमूदेष्ट क्लामयः । तस्मात् तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः. —j) अ 3.54.6 समानेन कतुना संविदाने; अ 11.2.14 भवा रुद्रौ सयुजा संविदानौ; शब्दा 10.6.1.2 ते ह प्रातरसंविदाना; छां 8.7.3 तौ ह असंविदानावेव. —k) छां 2.11.2; वृ 6.4.14 et passim.

४.२

पुरुषो वै यज्ञः ॥ १ ॥ तस्य यानि चतुर्विंशतिर्वर्षाणि तत् प्रातःसवनम् ।
चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । गायत्रं प्रातःसवनम् ॥ २ ॥ तद्गमूनाम् । प्राणा वै वसवः ।
प्राणा हीदं सर्वं वस्वादिते ॥ ३ ॥ स यद्येनमेतस्मिन् काल उपतपदुपद्रवेत्, स
ब्रूयात्—प्राणा वसव इदं मे प्रातःसवनम् । माध्यन्दिनेन सवनेनानुसंतनुतेति ।
अगदो हव भवति ॥ ४ ॥ अथ यानि चतुश्चत्वारिंशतं वर्षाणि तन्माध्यन्दिनं
सवनम् । चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनम् ॥ ५ ॥ तद्ग्राणाम् ।
प्राणा वै रुद्राः । प्राणा हीदं सर्वं रोदयन्ति ॥ ६ ॥ स यद्येनमेतस्मिन् काल
उपतपदुपद्रवेत्, स ब्रूयात्—प्राणा रुद्रा इदं मे माध्यन्दिनं सवनम् । तृतीयसवनेनानु-
संतनुतेति । अगदो हव भवति ॥ ७ ॥ अथ यान्यष्टाचत्वारिंशतं वर्षाणि तत् तृतीय-
सवनम् । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती । जागतं तृतीयसवनम् ॥ ८ ॥ तदादित्यानाम् ।
प्राणा वा आदित्याः । प्राणा हीदं सर्वमाददति ॥ ९ ॥ स यद्येनमेतस्मिन् काल
उपतपदुपद्रवेत्, स ब्रूयात्—प्राणा आदित्या इदं मे तृतीयसवनमायुषाऽनुसंतनुतेति ।
अगदो हव भवति ॥ १० ॥ एतद् तद्विद्वान् ब्राह्मण उवाच महिदास ऐतरेय उपतपति
किमिदमुपतपासि योऽहमेनेनोपतपता न प्रेष्यामीति । स ह षोडशशतं वर्षाणि जिजीव ।
प्र ह षोडशशतं वर्षाणि जीवति नैनं प्राणः सान्प्रायुषो जहाति य एवं वेद ॥ ११ ॥

Cp in general छां 3-16-1f.

1) v. 1. चतुर्विंशति वर्षाणि (common to छां also).

a) Inferior reading! Cp 4-1-9 below, which reads likewise, but suits the etymology of आदित्य; cp शन्ना 11-6-3-6 एते हि इदं सर्वं वासयन्ते; जैत्रा 2-77 एतेषु हीदं वसु सर्वं हितम्, तस्माद्वसवः = वृ 3-9-4. —b) क 10-16-6 अग्निष्टद्विधादग्दं कृणोतु; अ 5-4-6 तमु मे अग्दं कृधि; पा 6-3-70 करो सत्याग्दस्य (मुम्). —c) जैत्रा 2-77; शन्ना 11-6-3-7. —d) जैत्रा 2-77 इदं सर्वमाददाना यन्ति = शन्ना 2-1-2-18 and 11-6-3-8. —e) ऐआ 2-1-8; छां 3-16-7. —f) शांआ 2-17, a rare form! —g) क 1-89-9 मा नो मघ्या रीरिप्तायुर्गन्तोः.

४.३

य्यायुपं कश्यपस्य जमदग्नेश्यायुपम् ।

त्रीण्यमृतस्य पुष्पाणि त्रीण्यायूपि मेऽकृणोः ॥ १ ॥

स नो मयोभूः पितृवाविशस्व शान्तिको यस्तनुवे स्योनः ॥ २ ॥

येऽग्नयः पुरीष्याः प्रविष्टाः पृथिवीमनु ।

तेषां त्वमस्युत्तमः प्र णो जीवातवे सुव ॥ ३ ॥

a) वासं 3-62 (with variations); अ 5-28-7 (with variations). —b) क 1-187-3 उप नः पितृवाच । मयोभूः..... —c) A late word; only here in Vedic literature. —d) Quotation from तैसं 5-5-7-5; cp क 3-22-4 पुरीष्यासो अग्नयः; वासं 3-40 अयमग्निः पुरीष्यः; 18-67 (with variations).

४.४

अरण्यस्य वत्सोऽसि विश्वनामा विश्वाभिरक्षणोऽपां पक्वोऽसि वरुणस्य
दूतोऽन्तर्धिर्नामि ॥ १ ॥ यथा त्वममृतो मर्त्येभ्योऽन्तर्हितोऽस्येवं त्वमस्मान्धायायुभ्यो-
ऽन्तर्धेहि । अन्तर्धिरसि स्तेनेभ्यः ॥ २ ॥

a) मनु 7-35 राजा सृष्टोऽभिरक्षितः. —b) अ 12-2-44 अन्तर्धिर्देवानां परिधि-
र्ननुष्याणाम्; पा 1-4-28 अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति; 1-4-71 तिरोऽन्तर्धौ. —c) क 1-120-7
पातं नो वृकादद्यापोः; वासं 4-34 मा त्वा वृका अघापवो विदन्; गी 3-16 अघायुरिन्द्रियाणामः
where शङ्कर, perhaps wrongly, takes the word as अघ + आयुः; cp पा 7-4-37
अघापस्य आत्. —d) क 2-23-16 मा नः स्तेनेभ्यः...रिपवो अन्येषु जागृधुः; 2-28-10 स्तेनो
यो दिप्सति नः.

४.५

व्युपि सविता भवसि, उदेष्यन् विष्णुः, उद्यन् पुरुषः, उदितो बृहस्पतिः,
अभिप्रयन् मधवेन्द्रो वैकुण्ठः, मध्यन्दिने भगः, अपराह उग्रो देवो लोहितायन्,
अस्तमिते यमो भवासि ॥ १ ॥ अश्मत्तु सोमो राजा निशायां पितृराजः स्वमे मनुष्यान्
प्रविशसि पयसा पशून् ॥ २ ॥ विर्रात्रे भवो भवासि, अपररात्रेऽङ्गिराः, अग्निहोत्रवेलायां
भृगुः ॥ ३ ॥ तस्य तदेतदेव मण्डलमूयः । तस्यैतौ स्तनौ यद् वाक् च प्राणश्च ।
ताभ्यां मे धुक्ष्वाऽध्यायं ब्रह्मचर्यं प्रजां पशून् स्वर्गं लोकं सजार्तवनस्याम् ॥ ४ ॥
एता आशिष आशासे । भूर्भुवः स्वः । उदिते शुक्रमादिश । तदात्मन् दधे ॥ ५ ॥

a) अ 13.3.21 निष्ठुवास्तिष्ठः । व्युपो ह तित्रः. See below 4.10.10 ff. —b) शब्दा 14.5.1.6 = बृ 2.1.6 इन्द्रो वैकुण्ठः; कौ 4.2. —c) Only here in Vedic literature. Cp व्यच्व in अ 13.2.31 अर्वाह परस्तात् प्रयतो व्यच्चे; 4.40.6 व्यच्वाया दिशो (mid-way quarter) अभिदासन्ति अस्मान्; शब्दा 6.3.3.5 अय वल्मीकवपा स्यपि व्यच्चे निहिता भवति; 9.2.3.15 व्यच्चे व्यच्चे होष इतः. —d) तैत्ति 2.6.9.7 सजार्तवनस्यामाशास्ते; cp गिर्वर्णस्य in क 10.111.1 स हि वीते गिर्वर्णस्युर्विदानः.

४.६

भगेर्यो ह वैष्वाको राजा काममेण यज्ञेन यक्ष्यमाण आस ॥ १ ॥ तद्दु ह
कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा ऊचुः — भगेर्यो ह वा अयमैष्वाको राणा काममेण यज्ञेन
यक्ष्यमाणः । एतेन कथां वदिष्याम इति ॥ २ ॥ तं हाभ्येयुः । तेभ्यो हाऽऽगतेभ्योऽ-
पचिर्वात्स्नकार ॥ ३ ॥ अर्थ हैपां सर्भाग आवव्राजोप्त्वा केशश्मश्रूणि नखान्निकृत्वाऽऽ-
ज्येनाभ्यज्य दण्डोपानहं विभ्रत् ॥ ४ ॥ तान् होवाच—ब्राह्मणा भगवन्तः कतमो
वस्तद्वेद यथाऽऽश्रावितप्रत्याश्राविते देवान् गच्छत इति ॥ ५ ॥ अथ होवाच कतमो
वस्तद्वेद यद्विदुषः सृष्टाता सुहोता स्वध्वर्युः सुमानुषविदाजायत इति ॥ ६ ॥ अथ
होवाच—कतमो वस्तद्वेद यच्छन्दांसि प्रयुज्यन्ते यत् तानि सर्वाणि संस्तुतान्यभिसम्पद्यन्त
इति ॥ ७ ॥ अथ होवाच—कतमो वस्तद्वेद यथा गायत्र्या उत्तमे अक्षरे पुनर्यज्ञमपि-
गच्छत इति ॥ ८ ॥ अथ होवाच—कतमो वस्तद्वेद यथा दक्षिणाः प्रातिगृहीता न
हिंसन्तीति ॥ ९ ॥

a) Unknown in early Vedic literature; perhaps = भगीरथ. —b) क 1.158.2 काममेणेव मनसा चरन्तः; अ 10.8.4 यः शतौदनां पचति काममेण स कल्पते; शब्दा 10.2.6.4 काममो लोकः । अमृतं वै काममम्र; शब्दा 11.1.6.18 अनेन त्वा काममेण यज्ञेन याजयानि. —c) छां 1.8.1 हन्तोऽज्ञीये कथां वदामः; बृ 4.3.1 समेनेन वदिष्ये. —d) वात्सं

21-58 दधदिन्द्रियमूर्जमपचितिं स्वधाम्; शब्दा 3-4-1-5 अथास्मा उदकं हरन्ति, अपापचितिं कुर्वन्ति; छां 1-1-9; वृ 4-5-14. —e) जैवा 1-22, a practically identical passage. —f) छां 5-3-6. —g) तैत्ति 7-1-8-1. आ अस्य चत्वारो वीरा जायन्ते, सुहोता सुहोता स्वध्वर्युः सुभेयः = सुमानुषवित् in this passage. मानुषवित् only here in Vedic literature.

४.७

एतान् हैनान् पञ्च प्रश्नान् पप्रच्छ ॥ १ ॥ तेषां ह कुरुपञ्चालाना वको दालभ्योऽनुचान आस ॥ २ ॥ स होवाच—यथाऽऽश्रावितप्रत्याश्राविते देवान् गच्छत इति प्राच्यां वै राजन् दिश्याश्रावितप्रत्याश्राविते देवान् गच्छतः । तस्मान् प्राङ् तिष्ठन्नाश्रावयति, प्राङ् तिष्ठन् प्रत्याश्रावयतीति ॥ ३ ॥ अथ होवाच—यद्विदुषः सुहोता सुहोता स्वध्वर्युः सुमानुषविदाजायत इति, यो वै मनुष्यस्य संभूतिं वेदेति होवाच तस्य सुहोता सुहोता स्वध्वर्युः सुमानुषविदाजायत इति, प्राणा उ ह वाव राजन् मनुष्यस्य संभूतिरेवेति ॥ ४ ॥ अथ होवाच—यच्छन्दांसि प्रयुज्यन्ते यत् तानि सर्वाणि संस्तुतान्यभिसंपद्यन्त इति गायत्रीषु ह वाव राजन् सर्वाणि च्छन्दांसि संस्तुतान्यभिसंपद्यन्त इति ॥ ५ ॥ अथ होवाच—यथा गायत्र्या उत्तमे अक्षरे पुनर्यज्ञमपि गच्छत इति वपदकारेणो वाव राजन् गायत्र्या उत्तमे अक्षरे पुनर्यज्ञमपि गच्छत इति ॥ ६ ॥ अथ होवाच—यथा दक्षिणाः प्रतिगृहीता न हिंसन्तीति ॥ ७ ॥

a) छां 1-2-13; see above 1-9 3. —b) ई 12, 13, 14.

४.८

यो वै गायत्रीयै मुखं वेदेति होवाच तं दक्षिणाः प्रतिगृहीता न हिंसन्तीति ॥ १ ॥ अग्निर्ह वाव राजन् गायत्रीमुखम् । तस्माद्यदग्रावभ्यादधाति भूयानेव स तेन भवति वर्धते । एवमेवैवंविद्वां ब्राह्मणः प्रतिगृह्णन् भूयानेव भवति वर्धत उ एवेति ॥ २ ॥ स होवाच—अनुचानो वै किलायं ब्राह्मण आस । त्वामहमनेन यज्ञेनमीति ॥ ३ ॥ तस्य वै ते यथोद्गास्यामीति होवाच यथैरुंराडेव भूत्वा स्वर्गं लोकमेत्यसीति ॥ ४ ॥ तस्मा एतेन गायत्रेणोद्गीधेनोज्जगौ । स हैकराडेव भूत्वा स्वर्गं लोकमियाय । तेन हैतेनैकराडेव भूत्वा स्वर्गं लोकमेति [य एवं वेद] ॥ ५ ॥ ओं वा इति द्वे अक्षरे । ओं वा इति चतुर्थे । ओं वा इति षष्ठे । हुं भा ओं घागित्यष्टमे ॥ ६ ॥ तेन हैतेन प्रतदिशोऽस्य भयदैस्याऽऽसमात्यस्योज्जगौ ॥ ७ ॥ तं होवाच—किं त आगास्या-

मीति । स होवाच— हरी मे देवाश्वावागायेति । तथेति । तौ हास्मा आजगौ । तौ
हैनमाजग्मतुः ॥ ८ ॥ स वा एष उद्गीथः कामानां संपदो वाश्चो वाश्चो वाश्च
हुं भा ओं वागिति । साङ्गो हैव सतनुरमृतः संभवति य एतदेवं वेदाथो यस्यैवं-
विद्वानुद्गायति ॥ ९ ॥

a) वृ 5-14-8. —b) वृ 5-14-8. —c) ऋ 8-37-3 एकराजस्य भुवनस्य राजसि;
अ 3-4-1 विशां पतिरेकराजं त्वं विराज; ऐवा 8-15 पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया एकराज्यति. —d)
चतुर्यै = तृतीयचतुर्यै. —e) पष्टे = पञ्चमपष्टे. —f) अष्टमे = सप्तमाष्टमे. —g) N. p. प्रतीदर्श
स्वैक्य in शब्दा 2-4-4-3; प्रतीदर्श ऐभावत् in शब्दा 12-8-2-3. —h) Descendant of
अंसमाति; only here in Vedic literature. —i) जैवा 1-321 सर्वो हैव सात्रः सतनुरमृतः
संभवति; शब्दा 12-8-3-31 तथा कृत्स्न एव सर्वतनूः सात्रः संभवति, see 3-3-4 above.

४.९

पुरुषो वै यज्ञः पुरुषो होद्गीथः । अथैत एव मृत्यवो यदग्निर्वायुरादित्य-
श्चन्द्रमाः ॥ १ ॥ ते ह पुरुषं जायमानमेव मृत्युपाशैरभिदधति । तस्य वाचमेवाग्निरभि-
दधाति प्राणं वायुश्चक्षुरादित्यः श्रोत्रं चन्द्रमाः ॥ २ ॥ तदाहुः—स वा उद्गाता यो
यजमानस्य प्राणेभ्योजपि मृत्युपाशानुन्मुञ्चतीति ॥ ३ ॥ तद्यस्यैवंविद्वान् प्रस्तौति य
एवास्य वाचि मृत्युपाशस्तमेवास्योन्मुञ्चति ॥ ४ ॥ अथ यस्यैवंविद्वानुद्गायति य
एवास्य प्राणे मृत्युपाशस्तमेवास्योन्मुञ्चति ॥ ५ ॥ अथ यस्यैवं विद्वान् प्रतिहरति य
एवास्य चक्षुषि मृत्युपाशस्तमेवास्योन्मुञ्चति ॥ ६ ॥ अथ यस्यैवं विद्वान्निधनमुपैति य
एवास्य श्रोत्रे मृत्युपाशस्तमेवास्योन्मुञ्चति ॥ ७ ॥ एवं वा एवंविदुद्गाता यजमानस्य
प्राणेभ्योजपि मृत्युपाशानुन्मुञ्चति ॥ ८ ॥ तदाहुः—स वा उद्गाता यो यजमानस्य
प्राणेभ्योजपि मृत्युपाशानुन्मुञ्चयाथैनं साङ्गं सतनूं सर्वमृत्योः स्पृणातीति ॥ ९ ॥

a) See 4-2-1 above. —b) ऋ 5-50-4 यत्र बहिरभिहितो उद्भवत् द्रोण्यः पशुः
10-85-11 ऋक्सामयामभिहितौ गावौ; अ 4-36-10 अभि तं निकीर्तिर्धत्ताम् । अश्वमिवाश्वामिधान्या;
8-10-2 तस्या इन्द्रो वत्स आसीत्, गायत्री अभिधानी, अन्नमूयः; शब्दा 6-3-1-26 ते मौज्रीभिरभिधानी-
भिरभिहिता भवन्ति. —c) ऋ 1-25-11 उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चूत, अवाधमानि
जीवसि. —d) ते 1-4; 1-7; 2-9.

४.१०

तद्यस्यैवंविद्वान् हिङ्गरोति य एवास्य लोमसु मृत्युपाशस्तस्मादेवैनं
स्पृणाति ॥ १ ॥ अथ यस्यैवंविद्वान् प्रस्तौति य एवास्य त्वचि मृत्युपाशस्तस्मादेवैनं
स्पृणाति ॥ २ ॥ अथ यस्यैवंविद्वान् आदिमादत्ते य एवास्य मौंसेषु मृत्युपाशस्तस्मादेवैनं

स्पृणाति ॥ ३ ॥ अथ यस्यैवंविद्वानुद्गायति य एवास्य स्नावसु मृत्युपाशस्तस्मादेवैनं
 स्पृणाति ॥ ४ ॥ अथ यस्यैवंविद्वान् प्रतिहरति य एवास्याङ्गेषु मृत्युपाशस्तस्मादेवैनं
 स्पृणाति ॥ ५ ॥ अथ यस्यैवंविद्वानुपद्रवति य एवास्यास्थिषु मृत्युपाशस्तस्मादेवैनं
 स्पृणाति ॥ ६ ॥ अथ यस्यैवंविद्वान् निधनमुपैति य एवास्य मज्जसु मृत्युपाशः स
 तस्मादेवैनं स्पृणाति ॥ ७ ॥ एवं वा एवंविदुद्गाता यजमानस्य प्राणेभ्योऽधि मृत्यु-
 पाशानुमुच्यार्थेनं साङ्गं सतनुं सर्वमृत्योः स्पृणाति ॥ ८ ॥ तदाहुः स वा उद्गाता यो
 यजमानस्य प्राणेभ्योऽधि मृत्युपाशानुमुच्यार्थेनं साङ्गं सतनुं सर्वमृत्योः स्पृत्वा
 स्वर्गे लोके सप्तर्षी दधातीति ॥ ९ ॥ स वा एष इन्द्रो वैमृधं उच्यन् भवति सविता,
 उदितो मित्रः, सङ्गन्वकाळ इन्द्रः, वैकुण्ठो मध्यन्दिने समावर्तमानो शर्वः, उग्रो देवो
 लोहितायन्, प्रजापतिरेव संवेशेऽस्तमितः ॥ १० ॥ तद्यस्यैवंविद्वान् हिङ्करोति य
 एवास्योद्यतः स्वर्गो लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति ॥ ११ ॥ अथ यस्यैवंविद्वान् प्रस्ताति
 य एवास्योदिते स्वर्गो लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति ॥ १२ ॥ अथ यस्यैवंविद्वानादि-
 मादत्ते य एवास्य संगवकाले स्वर्गो लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति ॥ १३ ॥ अथ
 यस्यैवंविद्वानुद्गायति य एवास्य मध्यन्दिने स्वर्गो लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति ॥ १४ ॥
 अथ यस्यैवंविद्वान् प्रतिहरति य एवास्यापराहे स्वर्गो लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति ॥ १५ ॥
 अथ यस्यैवंविद्वानुपद्रवति य एवास्यास्तं यतः स्वर्गो लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति ॥ १६ ॥
 अथ यस्यैवंविद्वान् निधनमुपैति य एवास्यास्तमिते स्वर्गो लोकस्तस्मिन्नेवैनं
 दधाति ॥ १७ ॥ एवं वा एवंविदुद्गाता यजमानस्य प्राणेभ्योऽधि मृत्युपाशानुमुच्यार्थेनं
 साङ्गं सतनुं सर्वमृत्योः स्पृत्वा स्वर्गे लोके सप्तर्षा दधाति ॥ १८ ॥

(a) सप्तर्षा = by means of seven ऋषिः; see above 1-7 and 18 below.

—(b) तैस २.२ ७.४ इन्द्राय वैमृधाय पुरोडाशवेकादशकपाल निर्यपद् यं मृधो आभि प्र वेपेत्, २ ५ ३.१ इन्द्र वैमृधम् (वृत्र जघ्निर्नासम्).

४.११

पङ्क्त वै देवताः स्वयंभुवोऽग्निर्वायुरसावादित्यः प्राणोऽन्नं वाक् ॥ १ ॥ ताः
 श्रेष्ठये व्यवदन्त—अहं श्रेष्ठाऽस्म्यहं श्रेष्ठ्यास्म्य (स्मि ?) मां श्रियमुपाध्वमिति ॥ २ ॥
 ता अन्योन्यस्यै श्रेष्ठतायै नातिष्ठन्त । ता अब्रुवन्—न वा अन्योन्यस्यै श्रेष्ठतायै
 तिष्ठामह एताः संप्रब्रवामह यथा श्रेष्ठाः स्म इति ॥ ३ ॥ ता अग्निमब्रुवन्—कथं त्वं
 श्रेष्ठोसीति ॥ ४ ॥ सोऽब्रवीत्—अहं देवानां मुखमास्मि, अहमन्यासां प्रजानाम् ।
 मयाऽऽहुतयो हूयन्ते । अहं देवानामन्नं विकरोमि, अहं मनुष्याणाम् ॥ ५ ॥ स यत्र

स्याममुखा एव देवाः स्युरमुखा अन्याः प्रजाः । नाहुतयो हूयेरन् । न देवानामन्नं विक्रियेत, न मनुष्याणाम् ॥६॥ तत इदं सर्वं पराभवेत् ततो न किञ्चन परिशिष्येतेति ॥ ७ ॥ एवमेवेति होचुः— नैवेह किञ्चन परिशिष्येत यत् त्वं न स्या इति ॥८॥ अथ वायुमद्भुवन्— कथमु त्वं श्रेष्ठोऽसीति ॥ ९ ॥ सोऽब्रवीत्— अहं देवानां प्राणोऽस्मि, अहमन्यासां प्रजानाम् । यस्मादहमुत्कमामि ततः स प्रभुवते ॥ १० ॥ स यदहं न स्यां तत इदं सर्वं पराभवेत्, न ततो किञ्चन परिशिष्येतेति ॥ ११ ॥ एवमेवेति होचुर्नैवेह किञ्चन परिशिष्येत यत् त्वं न स्या इति ॥ १२ ॥

a) अ 1.9.3 सजातानां श्रेष्ठ्य आ धेहेनम्, 10.6.31 मणिः श्रेष्ठ्याय मूर्धतः; वृ 5.13.2; 6.1.7 (अहंभेषसे); छां 5.1.6 (अहंभेषसि); 5.2.6 स मा जैष्ठ्यं श्रेष्ठ्यं गमयतु; कौ 2.6; 2.14; 4.20. —b) In the sense of 'digestion' ? गी 15.14 पचाम्भन्नं चतुर्विधम्.

४.१२

अथादित्यमद्भुवन्— कथमु त्वं श्रेष्ठोऽसीति ॥ १ ॥ सोऽब्रवीत्— अहं भवोद्यन्नहर्भवाभ्यहमस्तं यन् रात्रिः । मया चक्षुषा कर्माणि क्रियन्ते । स यदहं न स्यां नैवाहः स्यान्न रात्रिः । न कर्माणि क्रियेरन् ॥ २ ॥ तत इदं सर्वं पराभवेत्, ततो न किञ्चन परिशिष्येतेति ॥ ३ ॥ एवमेवेति होचुः— नैवेह किञ्चन परिशिष्येत यत् त्वं न स्या इति ॥ ४ ॥ अथ प्राणमद्भुवन्—कथमु त्वं श्रेष्ठोऽसीति ॥ ५ ॥ सोऽब्रवीत्— प्राणो भूत्वाग्निर्दीप्यते । प्राणो भूत्वा वायुराकाशमर्जुं भवति । प्राणो भूत्वाऽऽदित्य उदेति । प्राणादन्नं प्राणाद्वाक् ॥ ६ ॥ स यदहं न स्यां तत इदं सर्वं पराभवेत्, ततो न किञ्चन परिशिष्येतेति ॥ ७ ॥ एवमेवेति होचुः—नैवेह किञ्चन परिशिष्येत यत् त्वं न स्या इति ॥ ८ ॥ अथान्नमद्भुवन्— कथमु त्वं श्रेष्ठमसीति ॥ ९ ॥ तदब्रवीत्— मायि प्रतिष्ठायाग्निर्दीप्यते । मायि प्रतिष्ठाय वायुराकाशमनुविभवाति । मायि प्रतिष्ठायः दित्य उदेति । मदेव प्राणो मद्वाक् ॥ १० ॥ स यदहं न स्यां तत इदं सर्वं पराभवेत्, ततो न किञ्चन परिशिष्येतेति ॥ ११ ॥ एवमेवेति होचुः— नैवेह किञ्चन परिशिष्येत यत् त्वं न स्या इति ॥ १२ ॥ अथ वाचमद्भुवन्—कथमु त्वं श्रेष्ठोऽसीति ॥ १३ ॥ साऽब्रवीत्—मयैवेदं विज्ञायते मयाऽद्ः । स यदहं न स्याम्, नैवेदं विज्ञायते नाऽद्ः ॥ १४ ॥ तत इदं सर्वं पराभवेत्, नैवेह किञ्चन परिशिष्येतेति ॥ १५ ॥ एवमेवेति होचुः— नैवेह किञ्चन परिशिष्येत यत् त्वं न स्या इति ॥ १६ ॥

a) छां 7.3.1 यथा वै द्वे वामलके द्वे वा कोले द्वौ वाक्षौ शुष्टिरनुभवति.

४-१३

ता अब्रुवन्—एता वै किल सर्वा देवताः । एकैकामेवानु स्मः । यन्नु नः सर्वासां देवतानामेका चन न स्यात्तत् इदं सर्वं पराभवेत्, ततो न किञ्चन परिशिष्येत । हन्त सार्धं समेत्य यच्छ्रेष्ठं तदसामेति ॥ १ ॥ ता एतस्मिन् प्राण ओकारे वाच्यकारे समायन् । तद्यत् समायन्, तत् सान्नः सामत्वम् ॥ २ ॥ ता अब्रुवन्—यानि नो मर्त्यान्यनपहतपाप्मान्यक्षराणि तान्युद्धृत्यामृतेष्वपहतपाप्मसु शुद्धेष्वक्षरेषु गायत्रं गायामाग्नौ वायावादित्ये प्राणेऽन्ने वाचि । तेनापहत्य मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमियामेति ॥ ३ ॥ एतयग्रेरमृतमपहतपाप्म शुद्धमक्षरम् । भिरित्यस्य मर्त्यमनपहतपाप्माक्षरम् ॥ ४ ॥ वेति वायोरमृतमपहतपाप्म शुद्धमक्षरम् । युरित्यस्य मर्त्यमनपहतपाप्माक्षरम् ॥ ५ ॥ एत्यादित्यस्यामृतमपहतपाप्म शुद्धमक्षरम् । त्येत्यस्य मर्त्यमनपहतपाप्माक्षरम् ॥ ६ ॥ मेति प्राणस्यामृतमपहतपाप्म शुद्धमक्षरम् । णेत्यस्य मर्त्यमनपहतपाप्माक्षरम् ॥ ७ ॥ एत्यन्नस्यामृतमपहतपाप्म शुद्धमक्षरम् । नमित्यस्य मर्त्यमनपहतपाप्माक्षरम् ॥ ८ ॥ वेति वाचोऽमृतमपहतपाप्म शुद्धमक्षरम् । गित्यस्यै मर्त्यमनपहतपाप्माक्षरम् ॥ ९ ॥ ता एतानि मर्त्यान्यनपहतपाप्मान्यक्षराण्युद्धृत्यामृतेष्वपहतपाप्मसु शुद्धेष्वक्षरेषु गायत्रमागायन्नग्नौ वायावादित्ये प्राणेऽन्ने वाचि । तेनापहत्य मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमियाम् ॥ १० ॥ अपहत्य मृत्युमपहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोकमेति य एवं वेद ॥ ११ ॥

α) For 4-9 cp वृ 2.3.1 (स-ति-पय).

४-१४

ता ब्रह्माब्रुवन्—त्वयि प्रतिष्ठाप्यैतद्यच्छामेति । ता ब्रह्माब्रवीदास्येन प्राणेन युष्मानास्येन प्राणेन मामुपागवायेति ॥ १ ॥ ता एतेन प्राणेनौकारेण वाच्यकारमानि-मेर्ष्यन्त्यो हिङ्गिराजकारमोकारेण वाचमनुस्वरन्त्य उभाभ्यां प्राणाभ्यां गायत्रमगायन्—ओवादेचोवादेचोवादेच् हुं भा वो वा इति ॥ २ ॥ स यथोभयापदी प्रतितिष्ठत्येवमेव स्वर्गं लोके प्रत्यतिष्ठन् । प्रति स्वर्गं लोके तिष्ठति य एवं वेद ॥ ३ ॥ य उ ह वा एवंविदस्माद्धोकात् प्रैति स प्राण एव भूत्वा वायुमप्येति, वायोरध्यभ्राण्य-भ्रेभ्योऽधि वृष्टिं वृष्ट्यैवेमं लोरुमनुविभवति ॥ ४ ॥ ऋषयो ह सत्रमासांचक्रिरे । ते पुनः पुनर्वह्नीभिर्वह्नीभिः प्रतिपद्भिः स्वर्गस्य लोरुस्य द्वारं नानु चन वुर्धुधिरे ॥ ५ ॥ त उ श्रमेण तपसा व्रतचर्येणेन्द्रमवरुहधिरे ॥ ६ ॥ तं होचुः—स्वर्गं वै लोरुमैप्सिष्म । ते पुनः पुनर्वह्नीभिर्वह्नीभिः प्रतिपद्भिः स्वर्गस्य लोरुस्य द्वारं नानु चनाभुत्स्महि । तथा

नोऽनुशाधि यथा स्वर्गस्य लोकस्य द्वारमनुप्रज्ञायानार्ताः स्वस्ति संवत्सरस्योद्वचं गत्वा स्वर्गं लोकमियामेति ॥ ७ ॥ तान् होवाच— को वः स्थविरतम इति ॥ ८ ॥

a) Irregular form. —b) छां 5-10-5-6. —c) छां 8-7-2. The intrusion of चन between अनु and बुधिरि is *tnesis*. —d) Cp आर्त in वृ 3-4-2 अतोऽन्यदातम्; कौ 3-3 यवैतत् पुरुष आर्तो मणियन्. —e) उद्वचम्-ऋ 1-53-11 य उद्वचीन्द्र देवगोपाः; 10-77-7 य उद्वचि यज्ञे अच्वरेष्ठाः.

४.१५

अहमित्यगस्त्यः ॥ १ ॥ स वा एहीति होवाच तस्मै तेऽहं तद् वक्ष्यामि यद्विद्वांसः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारमनुप्रज्ञायानार्ताः स्वस्ति संवत्सरस्योद्वचं गत्वा स्वर्गं लोकमेष्यथेति ॥ २ ॥ तस्मा एतं गायत्रस्योद्गीर्थमुपनिषदममृतमुवाचाप्रौ वायावादित्ये प्राणेऽन्ने वाचि ॥ ३ ॥ ततो वै ते स्वर्गस्य लोकस्य द्वारमनुप्रज्ञायानार्ताः स्वस्ति संवत्सरस्योद्वचं गत्वा स्वर्गं लोकमायन् ॥ ४ ॥ एवमेवैनं विद्वान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारमनुप्रज्ञायानार्ताः स्वस्ति संवत्सरस्योद्वचं गत्वा स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥

a) उद्गीथम्, उपनिषदम्, अमृतम् should be noted carefully.

४.१६

एवं वा एतं गायत्रस्योद्गीथमुपनिषदममृतमिन्द्रोऽगस्त्यायोवाच । अगस्त्य इषाय श्यावाश्वये । इषः श्यावाश्विगौषूक्तये । गौषूक्तिर्ज्वालायनाय । ज्वालायन शाट्यायनये । शाट्यायनी रामाय क्रातुजातेयाय वैयाघ्रपद्याय । रामः क्रातुजातेयो वैयाघ्रपद्यः — ॥ १ ॥

४.१७

शङ्खाय बाभ्रव्याय । शङ्खो बाभ्रव्यो दक्षाय कात्यायनय आत्रेयाय । दक्षः कात्यायनिरात्रेयः कँसाय वारक्याय । कँसो वारक्यः सुयज्ञाय शाण्डिल्याय । सुयज्ञः शाण्डिल्योऽग्निदत्ताय शाण्डिल्याय । अग्निदत्तः शाण्डिल्यः सुयज्ञाय शाण्डिल्याय । सुयज्ञः शाण्डिल्यो जयन्ताय वारक्याय । जयन्तो वारक्यो जनश्रुताय वारक्याय । जनश्रुतो वारक्यः सुदत्ताय पाराशर्याय । सैषा शाट्यायनी गायत्रस्योपनिषदेवमुपासितव्या ॥ २ ॥

४.२२

आर्शा वा इदमग्र आसीद्भविष्यदेव । तदभवत् । ता आपोऽभवन् ॥ १ ॥
 तास्तपोऽतप्यन्त । तास्तपस्तेषां ह्यस्मिन्त्येव प्राचीः प्राश्वसन् । स वाव प्राणोऽभवत्
 ॥ २ ॥ ताः प्राण्यापानन् । स वा अपानोऽभवत् ॥ ३ ॥ ता अपान्य व्यानन् । स
 वाव व्यानोऽभवत् ॥ ४ ॥ ता व्यान्य समानन् । स वाव समानोऽभवत् ॥ ५ ॥ ताः
 समान्योदानन् । स वा उदानोऽभवत् ॥ ६ ॥ तदिदमेव सधमाद्यमासीदविर्विक्तम्
 ॥ ७ ॥ स नामरूपमकुरुत् । तेनैनद्रूपव्यविनक् । वि ह पाप्मनो विच्यते य एवं
 वेद ॥ ८ ॥ तदसौ वा आदित्यः प्राणोऽग्निरपान आपो व्यानो दिशः समानश्चन्द्रमा
 उदानः ॥ ९ ॥ तद्वा एतदेकमभवत् प्राण एव । स य एवमेतदेकं भवद्देवैर्हैतदेकधा
 भवतीत्येकयैव श्रेष्ठः स्वानां भवति ॥ १० ॥ तदग्निर्वै प्राणो वागिति पृथिवी वायुर्वै
 प्राणो वागित्यन्तरिक्षमादित्यो वै प्राणो वागिति द्यौर्दिशो वै प्राणो वागिति श्रोत्रं
 चन्द्रमा वै प्राणो वागिति मनः पुमान् वै प्राणो वागिति स्त्री ॥ ११ ॥ तस्येदं सृष्टं
 शिथिलं भुवनमासीदपर्याप्तम् ॥ १२ ॥ स मनोरूपमकुरुत् । तेन तत् पर्याप्तोत् ।
 दृढं ह वा अस्येदं सृष्टमशिथिलं भुवनं पर्याप्तं भवति य एवं वेद ॥ १३ ॥

a) क 2.41.12 इन्द्र आशान्यस्परि सर्वान्यो अभयं कर्तुः; अ 4.15.8 आशाप्राशां
 वियोततात् वाता वान्तु दिशो दश. —b) क 4.3.4 उक्था सधमापानि; पा 6.3.96 सध
 मादस्यमोरेच्छन्दसि. —c) बृ 4.2.3 प्रविविक्ताहारातरः; मां 4 प्रविविक्तभुक्; गी 18.52 विविक्तसेवी.
 —d) बृ 1.4.7; छां 6.3.2; मुं 1.1.9; 3.2.8. —e) क 5.85.8 सर्वा ता विष्वा
 शिथिरेव; ऐवा 3.31 पर्वाणि शिथिपाणि सन्ति दृढानि. —f) मनोरूपम् contrasted in
 8 above ?

४.२३

सैषा चतुर्विधा विहिता श्रीरुद्रीयः सार्मास्यं ज्येष्ठब्राह्मणम् ॥ १ ॥ प्राणो
 वावोद् वाग् गी स रुद्रीयः ॥ २ ॥ प्राणो वावामो वाक् सा तत्र सार्म ॥ ३ ॥ प्राणो
 वाव को वाक् ऋक् तदकर्म ॥ ४ ॥ प्राणो वाव ज्येष्ठो वाग् ब्राह्मणं तज्ज्येष्ठब्राह्मणम् ॥ ५ ॥
 उपनिषदं भो ब्रूहीति । उक्ता त उपनिषद् यस्य ते धातव उक्ताः । त्रिधातु विपु वाव
 त उपनिषदमब्रूमेति ॥ ६ ॥ एतच्छुर्वलं कृष्णं ताम्रं सामवर्णं इति ह स्माह यदैव
 शुरुकृष्णे ताम्रो वर्णोऽभ्यवैति स वै ते दृक्ते दर्शमं मानुषमिति त्रिधातु । स ऐसत
 —क नु म उत्तानाय शर्यानायेमा देवता यलि हरेयुरिति ॥ ७ ॥

a) वृ 1.2.1 तदेवाकर्षस्य अर्कत्वम्. —b) तांत्रा 7.6.7 ज्येष्ठवाङ्मणं वा एतत्. —c) छां 1.7.1; वृ 1.3.22; 6.4.20. —d) के 4.7 उपनिषदं भो ब्रूहीति etc. —e) छां 6.4.1 रोहितं शुक्रं कृष्णं रूपम्; श्वे 4.5 लोहितशुक्रकृष्णाय. —f) Obscure text ! —g) अ 3.21.10 आप उत्तानशीवरीः.

४.२४

स पुरुषमेव प्रपदनायावृणीत ॥ १ ॥ तं पुरस्तात् प्रत्यञ्चं प्राविशत् । तस्मा उरुरभवत् । तदुरस उरस्त्वम् ॥ २ ॥ तस्मा अत्रसद एता देवता बलिं हरन्ति ॥ ३ ॥ वाचमनुहरन्तीमग्निरस्मै बलिं हरति ॥ ४ ॥ मनोऽनुहरच्चन्द्रमा अस्मै बलिं हरति ॥ ५ ॥ चक्षुरनुहरदादित्योऽस्मै बलिं हरति ॥ ६ ॥ श्रोत्रमनुहरादिशोऽस्मै बलिं हरन्ति ॥ ७ ॥ प्राणमनुहरन्ते वायुरस्मै बलिं हरति ॥ ८ ॥ तस्यैते निष्खाताः पन्था बलिवाहना इमे प्राणाः । एवं हैतं निष्खाताः पन्था बलिवाहनाः सर्वतोऽपियन्ति प्राणा य एवं वेद ॥ ९ ॥ सा हैषा ब्रह्मासन्दीमारुढा । आ हास्मै ब्रह्मासन्दीं हरन्त्याधि ह ब्रह्मासन्दीं रोहति य एवं वेद ॥ १० ॥ तदेतद् ब्रह्म यशःश्रिया परिवृढम् । ब्रह्म ह तु सन् यशसा श्रिया परिवृढो भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥ तस्यैष आदेशो योऽयं दक्षिणेऽक्षचन्तः । तस्य यच्छुक्लं तदृचां रूपं, यत् कृष्णं तत्साम्रां, यदेव ताम्रमिव चभ्रुरिव तद्यशुषाम् ॥ १२ ॥ य एवायं चक्षुषि पुरुष एष इन्द्र एष मजापतिः समः पृथिव्या सम आकाशेन समो दिवा समः सर्वेण भूतेन । एष परो दिवो दीप्यते । एष एवेदं सर्वमित्युपासितव्यम् ॥ १३ ॥

a) छां 8.6.5 लोकद्वारं विदुषां प्रपदनम्. —b) शान्ना 7.5.2.52 मनो वै समुद्रः, मन्तो वै समुद्राद् वाचाभ्या देवाभ्यां विद्यां निरखनम्; पन्थ is the basic word: क 1.35.11 ये ते पन्थाः सवितः प्रव्यास्ते. —d) वासं 9.5.6 वरुण आसन्ध्यामारुढः; तैत्ति 7.5.9.5 उद्गाता आसन्दीमारोहति, अ 14.2.65 यशसन्ध्यामुपधाने; कौ 1.5 विचक्षणामासन्दीम्. —e) यशःश्रिया is singular. —f) नि 1.8 ब्रह्म परिवृढं सर्वतः. —g) वृ 2.3.6; छां 6.1.3, के 4.4; तै 1.11. —h) बहु neuter ? —i) Cp 1.43.10 above.

४.२५

सत्त्वासत्त्वासत्त्वं सत्त्वं वाक् च मनश्च (मनश्च) वाक् च चक्षुश्च श्रोत्रं च श्रोत्रं च चक्षुश्च श्रद्धा च तपश्च तपश्च श्रद्धा च तानि षोडश ॥ १ ॥ षोडशकलं ब्रह्म । स य एवमेतत् षोडशकलं ब्रह्म वेद तमेवैतत् षोडशकलं ब्रह्माप्येति ॥ २ ॥ वेदो ब्रह्म तस्य सत्यमायतनं शमः प्रतिष्ठा दमश्च ॥ ३ ॥ तद्यथा श्वः प्रैष्यन् पापात् कर्मणो जुगुप्सेतैवमेवाहरहः पापात् कर्मणो जुगुप्सेतार्कालात् ॥ ४ ॥ अथैष

दशपदी विराट् ॥ ५ ॥ दश पुरुषे स्वर्गनरकाणि । तान्येनं स्वर्गं गतानि स्वर्गं गमयन्ति, नरकं गतानि नरकं गमयन्ति ॥ ६ ॥

a) छां 5-10-1 श्रद्धातप इत्याचक्षते. —b) See above 3-38-8; छां 6-7-1; वृ 1-5-14-15. —c) के 4-8 सत्यमायतनम्. —d) छां 5-10-8 तस्मान्जुगुप्तेत; ई 6 ततो न विजुगुप्तेत. —e) काल = Death; काल meaning death is epic and classical. —f) छां 4-3-8. —g) तैआ 1-19-1 विसर्पी नरकः (m.); here it is neuter; नि 1-11 नेज् जिह्वायन्त्यो नरकं पताम.

४.२६

मनो नरको वाङ् नरकः प्राणो नरकश्चक्षुर्नरकः श्रोत्रं नरकस्त्वङ् नरको हस्तौ नरको गुदं नरकः शिशनं नरकः पादौ नरकः ॥१॥ मनसा परीक्ष्याणि वेदेति वेद ॥२॥ वाचा रसान् वेदेति वेद ॥ ३ ॥ प्राणेन गन्धान् वेदेति वेद ॥ ४ ॥ चक्षुषा रूपाणि वेदेति वेद ॥५॥ श्रोत्रेण शब्दान् वेदेति वेद ॥ ६ ॥ त्वचा संस्पर्शान् वेदेति वेद ॥ ७ ॥ हस्ताभ्यां कर्माणि वेदेति वेद ॥ ८ ॥ उदरेणाशनयां वेदेति वेद ॥ ९ ॥ शिशनेन रासीन् वेदेति वेद ॥१०॥ पादाभ्यामध्वनो वेदेति वेद ॥ ११ ॥ पुंसस्य प्रासवणस्य प्रादेशर्मात्रादुदक् तत् पृथिव्यै मध्यम् । अथ यत्रैते सप्तर्षयस्तद्विवो मध्यम् ॥ १२ ॥ अथ यत्रैत उपास्तत् पृथिव्यै हृदयम् । अथ यत्रैतत् कृष्णं चन्द्रमसि तद्विवो हृदयम् ॥ १३ ॥ स य एवमेते द्यावापृथिव्योर्मध्ये च हृदये च वेद नाकामोऽस्माद्धोऽरुत् मैति ॥१४॥ नमोऽतिसार्मायैतुरेयाय धृतराष्ट्र्यै पार्थुश्रवसाय ये च प्राणं रक्षन्ति ते मा रक्षन्तु । स्वस्ति । कैमेति गार्हपत्यः । शम इत्याहवनीयः । दम इत्यन्वाहार्यपचनः ॥ १५ ॥

a) शब्दा 10-4-2-21 सर्वाणि भूतानि पर्येक्षन् (*parasmai*); जैत्रा 1-13-1 ते आत्मानमेव पर्येक्षेताम्. —b) वाचा = जिह्वा (1); शब्दा 8-5-4-1 वाचैत्रात्रस्य रसं विजानाति; तांब्रा 20-14-3 एषा वाव प्रत्यक्षं वाक् या जिह्वेण वाचो वक्षति; जैत्रा 1-269 वाचा स्वादु चास्वादु च विजानाति. —c) रामान् m. and pl. like दातः? but op तैसं 5-6-8-3 नाग्निं चित्वा रामानुपेयात्. —d) तांब्रा 25-10-16, 22 सरस्वत्या विनशनात् प्लक्षः प्राप्तवणः. —e) छां 5-18-1; मै 6-38. —f) Mentioned only here. —g) धृतराष्ट्र and पृथुश्रवस् are mentioned in तांब्रा 25-15-3 (वंश). —h) के 4-8 कैमेति प्रतिष्ठा.

४.२७

कः सविता । का सावित्री । अग्निरेव सविता । पृथिवी सावित्री ॥ १ ॥ स यत्राग्निस्तत् पृथिवी यत्र वा पृथिवी तदग्निः । ते द्वे योनी । तदेकं मिथुनम् ॥ २ ॥ कः सविता । का सावित्री । वरुण एव सविता । आपः सावित्री ॥ ३ ॥ स यत्र

वरुणस्तदापो यत्र वाऽऽपस्तद्वरुणः । ते द्वे योनी । (तदेकं मिथुनम्) ॥ ४ ॥ कः सविता । का सावित्री । वायुरेव सविता । आकाशः सावित्री ॥ ५ ॥ स यत्र वायुस्तदाकाशो यत्र वाऽऽकाशस्तद्वायुः । ते द्वे योनी । तदेकं मिथुनम् ॥ ६ ॥ कः सविता । का सावित्री । यज्ञ एव सविता । छन्दांसि सावित्री ॥ ७ ॥ स यत्र यज्ञस्तच्छन्दांसि यत्र वा छन्दांसि तद्यज्ञः । ते द्वे योनी । तदेकं मिथुनम् ॥ ८ ॥ कः सविता । का सावित्री । स्तनयित्नुरेव सविता । विद्युत् सावित्री ॥ ९ ॥ स यत्र स्तनयित्नुस्तद्विद्युत्, यत्र वा विद्युत् तत् स्तनयित्नुः । ते द्वे योनी । तदेकं मिथुनम् ॥ १० ॥ कः सविता । का सावित्री । आदित्य एव सविता । द्यौः सावित्री ॥ ११ ॥ स यत्रादित्यस्तद् द्यौर्यत्र वा द्यौस्तदादित्यः । ते द्वे योनी । तदेकं मिथुनम् ॥ १२ ॥ कः सविता । का सावित्री । चन्द्र एव सविता । नक्षत्राणि सावित्री ॥ १३ ॥ स यत्र चन्द्रस्तन्नक्षत्राणि, यत्र वा नक्षत्राणि तच्चन्द्रः । ते द्वे योनी । तदेकं मिथुनम् ॥ १४ ॥ कः सविता । का सावित्री । मन एव सविता । वाक् सावित्री ॥ १५ ॥ स यत्र मनस्तद्वाग् यत्र (वा) वाक् तन्मनः । ते द्वे योनी । तदेकं मिथुनम् ॥ १६ ॥ कः सविता । का सावित्री । पुरुष (एव) सविता । स्त्री सावित्री । स यत्र पुरुषस्तत् स्त्री, यत्र वा स्त्री तत् पुरुषः । ते द्वे योनी । तदेकं मिथुनम् ॥ १७ ॥

४.२८

तस्या एष प्रथमः पादो भूस्तत् सवितुर्वरेण्यमिति । अग्निर्वै वरेण्यम् । आपो वै वरेण्यम् । चन्द्रमा वै वरेण्यम् ॥ १ ॥ तस्या एष द्वितीयः पादो भर्गमयो भुवो भर्गो देवस्य धीमहीति । अग्निर्वै भर्गः । आदित्यो वै भर्गः । चन्द्रमा वै भर्गः ॥ २ ॥ तस्या एष तृतीयः पादः स्वर्धियो यो नः प्रचोदयादिति । यज्ञो वै प्रचोदयति । स्त्री च वै पुरुषश्च प्रजनयतः ॥ ३ ॥ भूर्भुवस्तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहीति । अग्निर्वै भर्गः । आदित्यो वै भर्गः । चन्द्रमा वै भर्गः ॥ ४ ॥ स्वर्धियो यो नः प्रचोदयादिति । यज्ञो वै प्रचोदयति । स्त्री च वै पुरुषश्च प्रजनयतः ॥ ५ ॥ भूर्भुवःस्वस्तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि, धियो यो नः प्रचोदयादिति । यो वा एतां सावित्रीमेवं वेदाप्युनर्मुक्त्युं तरति, सावित्र्या एव सलोकतां जयति, सावित्र्या एव सलोकतां जयति ॥ ६ ॥

α) The normal formula is अप पुनर्मुक्त्युं जयति; e. g. in वृ 1.2.7 *et passim*; cp क 10.133-5 अव तस्य बलं तिर; अ 6.6.3 अप तस्य बलं तिर.

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ इति जैमिनीयोपनिषत् ॥

Additions to the Notes

Page	Line	Parallel Quotations etc.
1	15	Add under a) : cp वृ 2-5-18 नैनेन किंचनानावृतं, नैनेन किंचनासंवृतम्.
"	16	Add —d ₁) after —d) : भुज् in the sense of 'to be of use'; cp नि 2-4 तथैव तान् न भुनक्ति भुतं तत्. Correspondingly add d ₁ above भुज्जीथाः in the text.
"	17	Add at the end : इति alternately splits the last पाद into two sentences, मा गृधः and कस्य खिद् (v. l. चिद् in श्रीकर) धनम्.
"	21	Read at the end : उवट and महीधर suggest जिजीविषोरिति पुरुषव्यत्ययः प्रत्यक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य । जीवितुमिच्छेः.....
2	9	Add at the end : उवट rightly refers to छां 5-10-8 जायस्व म्रियस्वेति एतत् वृत्तये स्थानम्.
3	8fb	Put b on शुभ्रम्; add in the notes : —b) क 10-88-15 द्वे स्तुती अशृण्वं पितृणाम्.....
5	9	Add at the end : for नमज्जकि cf क 3-14-2 अयामि ते नमज्जकि जुपस्व; 5-43-9 म तथ्यसो नमज्जकि तुस्य, अहं पूषा उत वायोऽदिक्षि; 8-4-6 द्यश्नोति नमज्जकिभिः.
6	6	On केनेपितं पतति प्रेषितं मनः cp क 10-136-5 अथो देवोपितो मुनिः, 6-9-5 मनो जविष्ठं पतयत्स्वन्तः; 3-39-1 इन्द्रं मतिर्हृद आ वच्यमाना; 10-47-6 हृदिस्पृशो मनसा वच्यमानाः; वासं 34-3 यत् प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च.....; 34-6 इत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु.
7	13	Add at the end : ऐत्रा 5-31 उपर खलु वा आदित्यः सर्वाणि भूतानि प्रणयति तस्मादेनं प्राण इत्याचक्षते.
"	15	Can नूनं be न्यूनं ! cp जैत्रा 3-156 स होवाच न्यूनं त्वं वेत्य, अन्यथा वयमतो विभ्रोति.
8	3	Add : अ 5-30-10 ऋषो बोधप्रतीबोधौ, अस्वग्नो यश्च जागृविः.
"	7ib	Add after प्रादुर्भवन्ति : जैत्रा 3-203 देव्यो ह नाविरास.
"	6fb	Add after प्रजानाम् : जैत्रा 3-203 समुदेन्तर्महयक्षम्; शत्रा 11-2-3-5 ते हैते (नाम च रूपं च) ब्रह्मणो महती यक्षे (अन्वे in शत्रा 11-2-3-4).
8	4fb	For etymological explanation of the word जातवेदस् see क 6-15-13 अग्निः...विश्वा वेद अग्निमा जातवेदः and 8-39-6 अग्निर्जाता देवानामग्निर्वेद मर्तानामग्नीच्यम्.
9	9	For अयेन्द्रमद्भुवन्, cp जैत्रा 3-203 एत, इन्द्रमेव स्तवाम, स वावाप्येशे । स एव न इमं दर्शयिष्यतीति ।
10		For तस्मात्तिरोदधे, cp क 9-97-47 तिरो वर्पासि दुहितुः (abl., cp तस्मात् in the text) दधानः.

Page	Line	Parallel Quotations etc.
10	8fb	Add : further see note on छां 3-12-3.
11	3	Add : सयण connects the story of नचिकेतस् in तैत्रा and क with क 10-135.
„	9	For नीयमानासु, cp छात्रा 14-1-1-32 यामस्मै दक्षिणामानयेयुः; instead of आ-नी, क 10-107-5 has आ-वी, यः प्रथमो दक्षिणामाविषाय.
„	9fb	For the idiom द्वितीयं तृतीयं, cp तं ह द्वितीये वा तृतीये वा वचने उवाच—an entirely untraced remarkable उपनिषद्-quotation given by शंकराचार्य on ब्रम् 3-2-17 दर्शयति च, अयो अपि स्मर्यते.
12	1	For अनुपश्य, cp क 7-70-4 अनु पूर्वाणि चक्ष्यतुष्टुमानि.
„	18	On तिस्रो रात्रीः cp अ 11-5-3 आचार्य उपनयमानो ब्रह्मचारिणं . तं रात्रिस्तत्र उदरे विभर्ति.
16	4	On दूरमेते विपरिते, we can say with Geldner (on क 1-163-3 असि सोमेन समया विवृक्तः) समया <i>ist das Gegenteil von</i> दूरम्.
„	9	Add a note on पण्डितं मन्यमानाः (one word) : Compare the use of ऊह with acc. as in पण्डितं मन्यमानाः in क 10-52-3 कमन्यूहे यत् सपञ्चान्ति देवाः; cp मन्त्रा 1-90-23 अधीयानः पण्डितं मन्यमानः.
16	18	Compare the use of आश्चर्य with that of कश्चित् in क 1-37-13 शृणोति कश्चिदेवाम् and also in क 4-1 कश्चिद् धीरः प्रत्यगात्मानमेक्षत.
18	10fb	Add : धुराधुरम् and मेनामेनम् in जैत्रा 1-107 and 145 respectively.
19	10	After —d) क 6-5, add : तैसं 6-4-2-4 छापायै च आतपतश्च सन्धौ गृह्णाति, अहोरात्रयोरेवासौ वर्णं गृह्णाति.
„	8fb	Add : also प्रयाह.
20	1	For युक्तेन मनसा cp छात्रा 6-3-1-14 न ह्ययुक्तेन मनसा किञ्चन संप्रति शक्नोति कर्तुम्.
21	12	For धीरः and इच्छन् cp क 10-46-2 गुहा चतन्तमुशिजो नमोभिः, इच्छन्तो धीरा भृगवो अविन्दन्.
22	9	प्राणेन संभवति = <i>unites herself with Prāṇa</i> , cp अ 6-119-2 अयं पञ्चैव सह सं भवेत्.
25	12fb	For the idea and the vocabulary, cp क 1-24-7 नीचीनाः स्थिरपरि बुध्न एषाम्.
26	12	Add after वृ 4-1-4, (विन्यम्, गान्धर्वम्, ब्राह्मम्).
„	8fb	Cp the following from क 1-61-2 इन्द्राय इन्द्रा मनसा मनीषा, प्रत्याय पत्ये धियो मर्जयन्तः; 1-171-2 इन्द्रा तष्टः (स्तोमः) मनसा धायि देवाः; 4-58-6 अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः; 6-28-5 इच्छामीद् धृष्टा मनसा चिदिन्द्रम्; 7-98-2 उत इन्द्रा उत मनसा जुषाणः; 10-177-1 इन्द्रा मरयन्ति मनसा विपश्चितः.

Page	Line	Parallel Quotations etc.
27	7fb	Add : अ 12.2.54 इपीकां जरतीमिष्या...; शब्दा 1.1.4.19 यदि नडानां यदि वेणूनां यदि इपीकाणाम्; जैत्रा 1.9 यथा मुजादिषीकां विवृहेत; नि 9.8 मुञ्जः विमुच्यते इपीकया (attempt at etymology by connecting मुच् with मुञ्ज in मुञ्ज्).
30	9	Add : cp क 7.61.5 न पासु चित्रं ददृशे न यक्षम्.
32	8fb	For पुरुषे छाया cp शब्दा 2.2.3.10 छायेव वा अयं पुरुषः पाप्मनाऽनुपक्तः.....
,,	12fb	अतिप्रभान् पृच्छति; cp for a similar idea, क 10.88.18 नोपस्विजं वः पितरो वदामि पृच्छामि वः कथयो विदमे कम्.
33	1fb	Add वासं 4.22 अस्मे ते वन्धुः (similar meaning); later cp मभा 4.58.65 तस्य बाणमयं वर्षं शलभानामिवायतिम् (नी. संततिम्); 5.166.3 काम्बोजानां मदारान् शलभानामिवायतिः; 9.13.41 शरघृष्टिमपर्याप्तं शलभानामिवायतिम्.
34	1fb	For अनुभवति cp क 1.52.11 यामनु शवसा बर्हणा भुवत्; 1.165.5 इन्द्र स्वधामनु हि नो बभूय; 3.32.11 न ते महित्वमनु भूदध यौ; तैस 7.3.14.1 आग्निना तपोऽन्वभवत्, याचा ब्रह्म, ब्राह्मणेन वाचम्.
35	4	उपस्यथानन्दयितव्यं च : cp वासं 19.92 आत्मनुपस्ये न वृक्षस्य लोम; शब्दा 12.9.1.6 अन्वस्य शिश्रं माहिषी उपस्ये निधत्ते; and see also म 4.8; छां 5.1.1; वृ 2.4.11, 4.5.12, 6.2.13; तै 3.10.
35	10	Add : also छां 6.1.3; वृ 3.7.23; 3.8.11. For a fuller enumeration, see ऐआ 3.2.4 स योऽतोऽधुतोऽगतोऽमृतोऽनृतोऽदृष्टोऽविज्ञातोऽनादिष्टः श्रोता मन्ता द्रष्टाऽऽदेष्टा घोष्टा विज्ञाता प्रज्ञाता सर्वेषां भूतानामन्तरपुरुषः स म आत्मेति विषात्.
36	13	Add after अहिनिर्लपनी : cp क 9.86.44 अहिर्न जूणांमति सर्पाति त्वचम्; शब्दा 11.2.6.13 स यथाहिस्त्वचो निर्मुच्येत, एवमस्मान्मत्स्याच्छरीरात् पाप्मनो निर्मुच्यते; जैत्रा 1.9 स यथाहिरहिच्छव्यै निर्मुच्येत.
37	14	समुद्र इत्येवं प्रोच्यते. Was it originally एव as in छां 6.10.1 ?
,,	3fb	Add : also क 1.92.6 and 1.183.6.
43	10	Stages in the process of धनुर्गृहीत्वा etc. given vividly in वासं 16.22-23 : नम इधुमह्यो धन्वागिम्यश्च नम आतन्वानेभ्यः प्रतिदधानेभ्यश्च नम आयच्छद्म्योऽस्यद्म्यश्च नमो विष्टजद्म्यो विष्ट्यद्म्यश्च; see also तैस 4.5.3.2 with variants.
50	8fb	Add the following note on अन्तेगासी : शब्दा 5.1.5.17 अन्तेगासी वा ब्रह्मचरी वा एतदनुशीयात्; ऐआ 3.2.6 ता एताः संहिता नानन्तेगासिने प्रब्रूयात्, नासंवत्सरासिने, नाप्रवक्षे इति आचार्याः; also वृ 6.3.7; छां 3.11.5; 4.10.1.

Page	Line	Parallel Quotations etc.
52	4fb	For अप्यो आवय, cp वार्तिक 2 सिद्धं तु आभावये परस्य चेति वचनात्, on पा 8-2-92 अग्नीत्रेपणे परस्य च; also पतञ्जलि on पा 8-2-89 प्रणवदेः— त्रिमात्रमोकारं त्रिमात्रमोकारं वा विदधति तं प्रणव इत्याचक्षते
53	4fb	Add : See also वेदमन्त्रच्य in तै 1-11, which means वेदानुवचनं कृत्वा.
„	3fb	On सत्यं वद, cp श्रुत्वा 14-1-1-33 एकं ह वै देवा व्रतं चरन्ति यत् सत्यम्, तस्माद् सत्यमेव वदेत्.
54	10	Add after अतिथीन् प्रति पश्यति : अ 9-6-1 यो विद्याद् ब्रह्म प्रत्यक्षम्; ऐआ 1-1-1 यो वै भवति यः श्रेष्ठतामश्नुते स वा अतिथिर्भवति न वा असन्तमातिथ्या-याद्रियन्ते.
56	3	Add the following note as c on अथर्वाङ्गिरसः—अ 10-7-20 अथर्वाङ्गिरसो मुखं रूग्मं तं ब्रूहि; 11-6-14...कचः सामानि भेषजा (i. e. अथर्ववेद) यजुषि...; तैआ 3-12-8-2 अथर्वाङ्गिरसश्च ये; श्रुत्वा 10-5-2-20 अग्निमित्यध्वर्यव उपासते, सामेति छन्दोगाः, उक्थमिति बह्वृचः, याजुरिति याजुर्विदः (perhaps a reference to the sorcery of the अथर्ववेद.).....; 11-5-6-7 मेदआहुतयो ह वा एता देवानां यदथर्वाङ्गिरसः; छां 3-4-1-2; इ 2-4-10; 4-1-2.
„	12	2) शं alternately reads आसने न.
57	2	It would be better if we could read सत्यम् in सत्यमभवत्, cf सच्च त्यच्चाभवत् above and in वृ 5-5-1.
„	9	...स्वयमकुरुत...सुकृत...; an attempt at etymology of सुकृत as स्व (यं) कृत, cp स्वधा = सुधा in क 2-35-7 स्वर्धा पीपाय; 1-14-2 स्वधा अधयत्; अ 18-3-3 सं सोमेन मदस्व सं स्वधामिः; and स्वधित = सुधित in तैआ 3-7-13-1 प्रियाण्यज्ञानि स्वाधिता पश्वि.
60	7	Add at the end : also तैआ 3-7-3-4 आपस्तु न परिचक्षीत...तस्मादापो न परिचक्ष्याः.
61	3	Add at the end : श्रुत्वा 6-7-4-9 देवानां वै विधामनु मनुष्याः; 10-2-4-3 स एष एकशतविधः, तस्य रश्मयः शतं विधाः, एष एवैकशततमो य एष तपति.
61	8	Add before तैआ the following :—क 1-148-1 स्वर्णं चित्रम्; 2-2-7 स्वर्णं शुक्रम, 8 स्वर्णं दीदेत्, 10 स्वर्णं शुशुचीत्; 2-8-4 स्वर्णं भानुना चित्रो विभात्यर्चिषा; 4-10-3 स्वर्णं ज्योतिः; 10-123-7 स्वर्णं नाम जनत प्रियाणि.
62	3fb	Add the following note on प्राणाद् वायुः—तैसं 5-1-5-1 प्राणो वै वायुः.
„	2fb	Similarly on चक्षुष आदित्यः—क 10-16-3 सूर्यं चक्षुर्गच्छतु.....
63	1	Note on नाभ्या अपानः—Connection of अपान with नाभि not unnatural with प्राण; see अ 2-28-3 मेमं प्राणो हासीन्मो अपानः; 5-30-15 मा ते प्राण उप दसन्मो अपानः; 2-16-1 प्राणापानौ मृत्योर्मा पातम्...; वासं 13-19 विश्वस्मै प्राणाय, अपानाय, व्यानाय, उदानाय...

Page	Line	Parallel Quotations etc.
63	8	For आयतनम् and प्रतिष्ठिता. (प्रतिष्ठा), see note on छा 3 12 3
70	13	Add : the forms दुर्गन्धि and आज्ञनगन्धि do not seem to be covered by पा 5 4 135 गन्धस्य इत्, उत् पृति सु सुरभिभ्यः, दुर्गन्धि occurs in मनु 6 76 चर्माननद्ध दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयो, दुरभि (wrong formation) on the analogy of सुरभि occurs in मैत्र 2 1 3 दुरभि वा एतमारद् यमाभिःशसन्ति.
71	9fb	For अङ्गिराः cp the following —ऋ 1 45 3 आङ्गिरस्वन्मह्वित प्रस्कण्यस्य क्षुभी हवम्, 1.139 9 दध्यद् ह मे जनुष पूर्वो आङ्गिराः प्रियमेध. कण्वो अत्रिमनुर्दिदु, 3 31 7 अथाभवदाङ्गिराः सयो अर्चन्.
72	2fb	For आज्ञे सरणम् cp also जैवा 2 128 स बृहस्पति. आजिसरण (adj) पन्यानमपश्यत्, ऐवा 2 25 हन्त, आजि अयाम्
73	2fb	Add the following note on यत्काम. स्तुनीति यत्काम. स्तुनीतेति. Prof. Louis Renou has drawn pointed attention to these 'Répétitions en fin de khanda' in the chapter 'Remarques sur la छान्दोग्य-उपनिषद्' of his 'Études Védiques et Paninéennes : Tome I' (1955) So far as the छा is considered, we find these repetitions at the end of the following sections : I 3, 5, 7, 9, 11, 13, II 10, 21, 23, 24, III 11, 13, 14, 15, 17, 18 (not noticed by Renou), 19, IV. 3, 9, 15, 17, V 2, 10, 24, VI 7, 16, VII 26, VIII 6, 12, 13, 14, 15 These repetitions are generally of two or three words, one is the minimum and four is the maximum श, except in two or three places, has noticed and tried to explain the purpose of this द्विरप्यास, द्विरुक्ति or द्विर्वचन (e g आदरार्थ, वियासमाप्त्यर्थ, उपासनसमाप्त्यर्थ, अध्यापपरिसमाप्त्यर्थ, साक्षात्प्रियसमाप्त्यर्थ, सामोपासनसमाप्त्यर्थ, यज्ञकल्पनापरिसमाप्त्यर्थ, दर्शनसमाप्त्यर्थ, कर्मसमाप्त्यर्थ, समस्त-प्रश्रान्तिर्णयप्रदर्शनार्थ, त्रिवृत्करणप्रकरणसमाप्त्यर्थ, मन्त्रपरिसमाप्त्यर्थ, अत्यन्तानर्थ-हेतुत्वप्रदर्शनार्थ and उपनिषद्विद्यापरिसमाप्त्यर्थ) If we examine other Upanishads in the present collection, we find these as follows.—ई 17 क्तो स्वर कृतरस्वर (which we find in the same passage in वृ 5 15 1), के 4 9 प्रतिष्ठितेति, क 3 17 तदानन्त्याय कल्पते, 6 17 त त्रियाच्छुक्रममृतम्, प्र 3 12 विज्ञापामृतममृतं, 6 8 नम. परमकृपिभ्यः (also in मृ 3 2 11), मा does not contain any repetition; ते 1 9 तद्धि तपः; ऐ 1 3 14 परोक्षप्रिया इव हि देवा, 2 6 समभवत्; 3 4 समभवत्; it is extremely remarkable that वृ does not have any repetition, श्वे 1 16 तद् ब्रह्मोपनिषत्परम्, 2 17 नम. (!), 6 23 प्रकाशन्ते महात्मन, को 1 7 य एव वेद (also in कौ 4 19), 2 15 तथा समापयितव्यो

Page Line

Parallel Quotations etc.

भवति; 3-8 स म आत्मेति वियात्; मै 1-4 त्वं नो गतिः; 2-7 अवास्थिता इति; 3-5 आनोतीति; 4-6 पुरुषस्य; 5-2 अन्तर्बाहिश्च; 7-11 द्वैतीभावो महात्मन इति; बाष्कल has none; छागलेष is incomplete at the end and has, therefore, it seems, no repetition; आर्येय 10 नमो ब्रह्मणे; शौनक 5 शौनकः; and last but not the least जै 2-15 साम वेद; 4-28 सावित्र्या एव सलोकतां जयति.

73 13 & 14 Add in the notes उपसरणानि...उपधावेत् cp क 9-3-7 एष दिवं विधावति and 9-3-8 एम दिवं व्यासरत्, also वा 7-3-78 पाद्मा...सर्तिशद-सदां पिबन्निध...धौशीयसीदाः, ऐवा 7-14 वरुणं राजानमुपधाव स वरुणं राजानमुपससार.

79 11 On उदरशाण्डिल्य, add the following from मभा (CE) 2-7-11 :—
हविष्माश्च गविष्ठश्च हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः । ह्यश्चोदरशाण्डिल्यः पाराशर्यः कृषीरलः ॥
„ 8fb Other citations from क are 4-4-1 याहि राजेवामर्षौ इमेन and 9-57-3 इमो राजेय सुवतः; शं explains : (i) इमो हस्ती तं अर्हति इति इयः ईश्वरः, (ii) हस्यासौहः वा.

80 6 क 3-48-2 यन्नाययास्तदहरस्य कामे supports the reading कामे.

84 „ हिङ्गार goes back to क 1-164-28 मूर्धनि हिङ्गकृणोन्मातवा उ.

86 „ We find the origin of संगव in क 4-44-1 तं वा रथं वयमया हुवेम । पृथुजयमग्निना संगतिं गोः । संगतिं गोः i. e. संगवम् is acc. of time like दौषाम्; cp तैवा 1-5-3-1 निवस्य संगवः; श्रवा 2-2-3-9 यथा संगवोऽथ शीघ्रः; जै 1-12-4 आसंगवं आदिः; ऐवा 3-18 has संगविनीः—तस्माद्धेदं भरतानां पशवः सायंगोष्ठाः सन्तः मय्यन्दिने संगविनीमायन्ति.

88 12 Origin of महामनाः seems to be क 1-165-2 केन महा मनसा रीरमाम and 6-40-1 अयाहि...इन्द्र महा मनसा सोमपेयम्.

89 1 Cp in general क 6-75-3 वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिपस्वजाना । योवेव शिङ्के वितताधि धन्वन् ज्या इयं समने पारयन्ती ॥

96 5 For अपूम, add the following :—क 3-52-7 अपूपमग्निं समणो मरुजिः; सोमं पिब वृत्रहा शूर विद्वान्; श्रवा 2-2-3-12 बीहिमयमपूपं कृत्वा, 13 यवमयमपूपं कृत्वा; 4-2-5-19 इदं वा अपूपमशित्वा कामयते.

99 7fb For the origin of the formula of oath-taking तेन सत्येन, see क 1-21-6 तेन सत्येन जागृतमग्निं प्रचेतुने पदे. In the Epics we find the formula made a little more explicit by the addition of the verb आलम् :—मभा (CE) 3-210-38 सत्येनागुधमालम्; 3-281-98. सत्येनात्मानमालम्; (Bombay ed.) 13-2-72 तेनाहं विप्र सत्येन स्वयमात्मानमालम्; 15-3-52 सत्यमात्मानमालम्; 5-172-14 तथा मूर्धनिमालम्; 15 सत्येनात्मानमालम्.

Page	Line	Parallel Quotations etc.
99	3fb	Add also ममा 9-9-35 कोशाद्दिदृषितैस्त्वे भवार्ता न निवर्तिरे ! (really for निवर्तिरे; न निवर्तिताः; as commented by नी, is obviously wrong, the sense being quite the contrary).
100	6	उद्दालक आरुणि himself was the teacher of so many ऋषिः, besides his famous son, श्वेतकेतुः—e. g. शत्रा 11-5-3-1 शौचेयो ह प्राचीन-योग्यः । उद्दालकमाहनिमाजगाम । ब्रह्मोयमाग्निहोत्रं विविदिपिप्यामीति; 12-2-2-13 प्रोतिर्ह कौशाम्बेयः । कौसुर्विन्दिः उद्दालके आरुणौ ब्रह्मचर्यमुवास; पत्रा 1-6 न हि तदमुष्मिन्ल्लिके शक्तुवन्ति यदस्मात्त्रिकादकृत्वा प्रयन्ति । एतद्ध स्माहोद्दालक आरुणिः; cp also छां 5-11-2; बृ 6-3-7; कौ 1-1.
„	8	पुत्राय पिता.....i. e. from father (older generation) to son (younger generation); cp क 7-87-4 युगाय विप्र उपाय शिक्षन्.
„	1fb	प्रतिष्ठा and आयतन are synonymous although they are always found together; cp क 3-16-4 आ देवेषु यतते...; अ 17-1-30 सहस्रं प्राणा मयि आ यतन्ताम; शत्रा 9-3-4-13 स्वायाम एव एनम् एतत् दिशि आयतं प्रतिष्ठितं अभिपिथति न वै स्वे आयतने प्रतिष्ठितः शिष्यति; शत्रा 11-5-2-10 अयो दिप्रतिष्ठे वा अयं यजमानः.....यजमानमेवैतत् स्वर्गे लोके आयातयति प्रतिष्ठापयति (both causal); तांबा 20-16-1 यदिदमस्यामाधि आयत्तमूलम्; cp also छां 6-8-6 सन्मूलाः सदायतनाः सत्यतिष्ठाः (प्रजाः) and के 4-8 तस्यै तयो दयः कर्मेति प्रतिष्ठा, बेदाः सर्वज्ञानि सत्यमायतनम्.
106	7	घोर आह्निस, a mythical teacher, personifying the dark side of the practice of अथर्ववेद.
107	12	For आण्डम् cp क 10-121-1 हिरण्यमर्भः समवर्ततामे; शत्रा 6-1-1-10 तत् आण्डं समवर्तत; also अण्डम्, cp मनु 1-9 तदण्डमभवद्वैमम्.
„	„	For संवत्सरस्य मात्राम् cp शत्रा 11-1-6-1 तदिदं हिरण्यमाण्डं यावत् संवत्सरस्य वेला तावत् पर्यन्ल्लवत.
„	9fb	For समेधो नीहारः cp दैसं 7-4-8-2 तस्यैकैव निर्यां यत् साम्मेधे विप्लवान्संपयते; तांबा 5-9-9 तस्य सा निर्यां यत् साम्मेधे विपुत्रान् संपयते; साम्मेध्व means a cloudy season.
„	„	For धमनयः cp अ 6-90-2 यास्ते शतं धमनयो अज्ञान्यनु विष्टिताः; 7-35-2 इमा यास्ते शतं हिराः सहस्रं धमनीस्त.
108	6	आवसथान् यापयांचके; here आवसथ has a special meaning : a place for the reception of guests; in ऐ 1-3-12 आवसथ has a more general sense of 'abode.'
„	13	समं दिवा; cp क 7-62-1 समो दिवा ददृशे रोचमानः (धर्मः).
„	9fb	For अयाः in अयरेऽयाः, cp क 10-116-9 अया इव परि चरन्ति; see नीलकण्ठ चतुर्परं on ममा (Bombay Text) 4-50-24 नास्ताव क्षिपति गाण्डीयं न कृतं द्वापरं न च.

Page	Line	Parallel Quotations etc.
109	13fb	अश्वतरीयम् cp ऐवा 4-9 अश्वतरीयेन अग्निः आजिम् अघावत्; see also जै 1-4-4 and notes thereon (which are included later in these 'additions').
111	6	आभिप्रतारि see जैया 3-15-6 तद् होवाचाभिप्रतारणो जीर्णः शयानः । पुत्रा हास्य दायं विभेजिरे.
113	12,13	चतुःशता गाः...नासहस्रेण...cp तैसं 7-1-5-2-3 ते संवत्सर एकां गाममृजन्त । सा वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः प्राजायत वीणि च शतानि त्रयस्त्रिंशतं च ($333 \times 3 = 999$) । अथ सैव सहस्रतमी अभवत्.
„	12	उप त्वा नेष्ये cp अ 11-5-3 आचार्य उपनयमानो ब्रह्मचारिणम्.
114	4fb	For the reading कामे in the text, cp अ 3-48-2 यन्नायथा स्तदहरस्य कामे.
115	12	अन्तेवासिनः cp श्रद्धा 5-1-5-17 अन्तेवासी वा ब्रह्मचारी वा; also वृ 6-3-7; छां 3-11-5; तै 1-3, 11.
„	7fb	For बह्वः.....पुरुषे कामाः....., also cp अ 10-46-10 पुरुषस्यो मानुषासः .
120	2	लोह probably means 'Copper' or 'Bronze'; cp वासं 18-13 हिरण्यं च मे, अयश्च मे, श्यामं च मे, लोहं च मे...
„	7	कुरुन्श्चाभिरक्षति. Renou suggests विश्वौ or विश्वा (n. pl.) [विश्वौ, better in our opinion] in line with the following gloss in the text सर्वाश्चत्विजोऽभिरक्षति.
123	12	महज्जिगमिषेत् cp ऐवा 8-2-3 अजैषीर्वै समन्तं सर्वतः पृथिवीं महन्मा गमयेति; छां 7-6-1 तस्माद्य इह मनुष्याणां महतां प्राप्नुवन्ति...
„	13	मन्यं दक्षिणधुनोः उपमन्य cp वासं 30-12 अवसत्यै वषाय उपमान्यितारम्; तैत्रा 1-6-8-4-5 एकपा उपमन्यति । एका हि पितृणाम् ।; श्रद्धा 2-6-1-6 तस्मात् सक्तुद्रुपमयितो भवति; वृ 6-3-13 औदुम्बरा उपमन्यन्तौ.
127	8fb	अरण्ये contrasted with ग्रामे in छां 5-10-3; see also वासं 3-45 यद् ग्रामे यदरण्ये...यदेनश्चकृमा वयम्...; अ 12-1-56 ये ग्रामा यदरण्यं...तेषु चारु वदेम ते.
128	14,17	अग्रं भवति, मेघो भवति, प्रवर्षति cp in this connexion these three names 4 अग्रयन्ती 5 मेघयन्ती 6 वर्षयन्ती from among the seven names of कृतिकाs mentioned in तैसं 4-4-5-1.
129	4	क्षुद्राणि...भूतानि...cp अ 1-129-6 अव क्षुद्रमिव स्नेते; also in पा 2-4-8 क्षुद्रजन्तवः.
„	8fb	बुडिल आश्वतराशि, see note a on वृ 5-14-8.
„	„	महाशालाः cp a similar word सुपंसद् in अ 1-112-7 याभिः शुचन्ति धनसौ सुपंसदम्.

Page	Line	Parallel Quotations etc
30	1	सप्रति cp ऐत्रा ० 31 प्राणे हाम्य सप्रति हुत भवति तैत्रा 2 1 2 12 यदोपस जुहोति तदेव सप्रति, शब्दा 6 3 1 14 न ह्यपुक्तेन मनसा किंचन सप्रति शक्नोति कर्तुम्, also छा 8 11 1, निरुक्त 6 22 उपसर्ग लुक्नामकरण, यथा सप्रति, पा 2 1 6 असप्रति and in गण 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च' (पा 2 1 17)
31	2	सुत प्रसुतमासुतम् cp ऋ 7 37 1 अभि त्रिष्वे सवनेषु सोमै, 8 2 7 उप इन्द्रस्य सोमा सुतास सन्तु देवस्य, for only आसुतम् cp ऋ 1 10 4 7 इन्द्र क्षुयन्धो वप आसुतिं दा, 7 9 7 7 पुरु सखिभ्य आसुतिं करिषि, 10 4 2 ० तीव्रान्तसोमो आसुनोति प्रयस्वान्
33	11fb	प्राणाय स्वाहेति cp छा 5 19-23 with छा 3 13 1-5, ३ 1 5 3 3 4 1, 3 9 2, मै 2 6 for the detailed enumeration of the पञ्च प्राणा, though not always in the same order
35	1	Add in brackets after वृ 5 14 8. सद्गति and सम्साय, cp प्रद्वयते here.
36	1fb	Add after कृष्णायसम् जे 4 1 2-3 अयस्येन वर्मणा, लोहमयेन वर्मणा
37	5	Cp ऋ 10 5 7 असच्च सच्च परमे योगम् ..
41	7fb	उश्लक्षो हारुमि cp शब्दा 10 3 4 1, 11 2 7 12, 12 2 1 9, छा, 5 3 1, 6 1 1, वृ 6 2 1
142	1	शकुनि सूत्रेण प्रसद्व cp ऋ 1 1 2 5 2 मुक्षीजयेन (cp सूत्रेण) पदि (cp शकुनि) उत्तिनाति (cp प्रसद्व)
"	11	Add . and in compound एकशुद्र in अ 8 7 4 प्रसृगती स्तम्भिनी रेकशुद्रा प्रतन्वतीरोपधीता वदामि
"	6,7fb	For सम्मूला, सदायतना and सत्प्रतिष्ठा cp के 4 8, see also note on छा 3 12 3
144	12	मूलेऽस्याहपात् मये अपे cp ऋ 3 30 17 उद्गृह रक्ष सहमूलमिन्द्र, वृथ मय्य प्रत्यग्र शृणीहि
147	1,2	परशुमस्ये तपत for the axe-ordnal (अग्निद्विष्य) cp ऋ 3 5 3 2 2 परशु चिद् मि तपति, see मन्त्रवाङ्मय 1 8 7, कौशिकसूत्र 26 on यग्निरिति (अ 1 2 5 1) । परशु जपन्तापयति स्वाययति अनासिञ्चति
148	1	आथर्यं चतुर्थम् cp अ 19 23 1 आथर्यगाना चतुर्कंचेभ्य स्वाहा, ताना 12 9 10 भेषज वाऽऽथर्यगानि भेषजमेव तत् करोति, यु 1 1 5 अथर्येद
"	5	Add after पञ्चम वेदम् cp गोत्रा 1 1 10 पञ्च वेदान् निरामिमीत सर्पनेद पिशाचवेद असुरवेद इतिहासवेद पुराणवेदमिति, शब्दा 13 4 3 12, 13 इतिहासे वेद, पुराण वेद, तैआ 2 9 1 इतिहासान् पुराणानि
149	10fb	हे वामलके, it might be अमलके or आमलके, cp अमलाकाङ्गेन in जै 1 38 6

Page	Line	Parallel Quotations etc.
149	10fb	अक्षौ the nut of the निर्भीदक (Terminalia helleberica), for निर्भीदक, see क 7.86.6 and 10.34.1.
„	9fb	For अनुभवति cp म 4.5 and 5.3.
153	10	आयै (व 1 आयै), acc to झ. वर्णव्यत्ययेन from आयौ All the readings are recorded by रगरामानुज, for आय, cp क 2.38.10 आयै वामस्य सम्ये रयणाम्.
„	1fb	Add after भविष्यति : शत्रा 2.1.13 यदेम लोकमाप आगच्छन्ति, अथेहान्नाय जायते
157	11fb	निष्ठा (originally निष्ठा, cp निस्तिष्ठति), निष्ठा! bedeutet (has the sense of) Entscheidung (decision), Gewissheit (certainty) (Geg. [as against] सशय), cp मभा 14.20.27 सशयस्तत्र जायते (said of मनः), ततः सजायते निष्ठा (said of बुद्धि) and 14.22.12 मनस्त (सशयम्) अधिगच्छति, ... बुद्धिस्ता (निष्ठाम्) अधिगच्छति, for निष्ठा see क 3.31.10 जाते निष्ठामदधुर्गापु वीरान् and 9.110.9 गृहे न निष्ठा वृषभो वि तिष्ठते
158	14	आयतनानि. Later, sense limited to 'holy place' or 'sanctuary' as suggested by Macdonell and Keith, cp रामायण 2.25.4 चैत्येष्वायतनेषु च.
„	3fb	No corresponding अक्षय्यलोकः after स्वराट्.
„	„	कामचाः, cp क 9.113.9 यत्रानुकामं चरण निनाके त्रिदिवे दिवः.
159	8	After क्षय्य लोक जयति add : योऽनेरेणादित्यम्, after अक्षय्य लोकं जयति add : यः परेणादित्यम्.
„	3fb	Add तत्स्फुट इत्याचक्षते, as marking the end of the अध्याय
„	2fb	Add : v.] सनत्कुमारः (in contrast with सनात्कुमारः of the text, as corrected in the Text-Corrections)
163	2	न तमिह दर्शनाय लभते The word दर्शनाय seems to be taken direct from क 1.116.23 पशु न नष्टमिह दर्शनाय ददधुः (नास्तया), it is also remarkable that दर्शनाय occurs only once in क.
165	13	अरण्यायनम्, cp a सन्यासशासन quoted by श on ई 2 as follows : 'न जीवति मरणे वा गृधिं कुर्वति, अरण्यमियादिति, पदं ततो न पुनरेयात्', शं also quotes this in his भाष्य on ब्रह्मसूत्र 3.4.40.
165	9fb	Add after पुनस्तन कृतम् : अ 5.4.3 अन्वयो देवस्तनस्तृतीयस्यामितो विवि, क 6.1, गी 10.26, 15.1, 3.
166	1	महापय....गच्छति . cp पा 4.3.85 तद् गच्छति पयिद्वृतयोः.
„	10	स यावदस्माच्छरीरादनुत्पन्नान्तो भवति (i. e. न उत्क्रामति) तावज्जानाति, for the use of यावद् न and तावत् cp क 10.88.19 यावन्मानमुपसो न प्रतीक सुपर्णो वसते मातृभिः । तावद्भाति उप यत्तमापद् ..., अ 12.4.27 यावदस्या

Page	Line	Parallel Quotations etc.
166	10	गोपतिर्नोपशृणुयाद्वचः स्वयम् । चरेदस्य तावद् गोपु...; शब्दा 1-9-2-12 वै तावदेवता आसते यावन्न समिष्टयजुर्जुहति; similarly for the 1 यत् न instead of यावत् न see क 10-111-7 आ यन्नक्षत्रं ददृशे । पुनर्यतो नकिरद्धा नु वेद.
„	11	नीतः cp शबर on मीसू 10-5-11-44 न पूर्वे सवने आति नीतः.
166	10fb	Add at the end: Renou compares उद्मीयते with उन्मि cp क 10-10-9 सूर्यस्य चक्षुर्मुहुर्नुमिमीयात्, the meaning of v again is not quite certain.
167	11	अप्सु...आदर्शे...cp ऐआ 3-2-4 अयाप्यादर्शे वोदके वा जिह्वाशिरसं वा. वाऽऽत्मानं परयेत्; cp also वृ 2-1-9; 3-9-15, कौ 4-10; गी 3-38 द दर्शो मलेन च. Acc. to Bailey, cp abdži-ps 'transparent glass'; आदर्शे (glass, mirror) and अप्सु (water) are re- similarly in Iranian, Oir. āp = water (* āpaka) and l āpa-Kēnak (made crystal).
168	4	भिक्षया; Macdonell and Keith suggest आमिक्षया as the co reading; cp अ 11-5-9 ब्रह्मचारी भिक्षामा जहार; see भिक्षाचर्य in वृ. and 4-4-22.
173	...	Add ॥ इति छान्दोग्योपनिषत् ॥ at the end.
179	6fb	Add after असक्त, ऐआ 6-33 पापिष्ठां ते मजां करोमि यो मेत्यम इति.
183	3,10fb	मृत्योः...; तपसः...; cp अ 5-30-11 उदेहि मृत्योर्गम्भीरात् कृष्णा तमसस्पति.
185	2	स इमेवात्मानं द्वेषाऽपातयत्; but इतरेतरकारणत्वम् in क 10-72-4 अदि अजायत दक्षाद्वदिति: परि and in क 10-90-5 तस्माद्विराजजायत विराजो पूरुषः; also गौका 4-15 पुत्राञ्जन्म पितुर्यथा.
„	17	सा गौरभवद् वृषभ इतरः; cp क 4-3-10 वृषा शुक्रं दुइहे पृथिरुषः; 10 अग्निर्ह नः प्रथमजा क्रतस्य पूर्व आगुनि वृषभश्च धेनुः.
186	1	पदेनानुविन्देत्; cp क 1-65-1...धीराः पदैरनु गमन्, उप त्वा सीद 10-46-2 पशुं न नष्टं पदैरनु गमन्.
190	15	Add after निष्णामि ते : निष्ठाः पिण्डाः see पतञ्जलि on पा 1-1-72.
192	15fb	Cp in this connexion of मतिलेहय and अनुधापयः शब्दा 2-5 यदैव द्वियै स्तनाद्याप्ययिते, ऊषः पशूनाम्...तास्ततः स्तनावेवाभिपय संभ 2-5-1-6...यासां पयो न भवति, जातमेव ता अयादयन्ति; जैत्रा 1-1 यथा इ जातः स्तनमभिपयेत्.
195	11	मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जप्यः; cp ऐआ 7-13 नापुत्रस्य लोकोऽस्ति.
197	10fb	एकमेव व्रतं चरेत्, cp शब्दा 14-1-1-33 एकं ह वै देवा व्रतं चरन्ति सत्यम्, तस्मादु सत्यमेव वदेत्.

Page	Line	Parallel Quotations etc.
200	1,10fb	But cp श्रुता 21.3.4 अमृता देवाः, . . सर्वमाप्नुते । मर्यां पितरः, पुत्रा हायुषो म्रियते.
201	14	Add after को 4.19 : cp तैत्ति 2.3.2.1-2 प्रतिलोम विप्राहम् अनुलोम अविप्राहम्
202	8fb	सत्यस्य सत्यम्, cp ऋ 8.57.2 सत्याः सत्यस्य, 9.113.11 कामस्य कामाः, 10.55.4 पुष्टस्य पुष्टम्, 10.102.12 चक्षुषं चक्षुः.
203	6fb	विश्वामित्र. जमदग्निः, जमदग्नि as teacher of विश्वामित्र see ऋ 3.53.15 ससर्परी जमदग्निदत्ता, 16 या मे (विश्वामित्राय) पलास्ति जमदग्ने यो ददुः, for the formation of विश्वामित्र see पा 6.3.128 विश्वस्य वसुरागे and 130 मित्रे चर्षो
,	7fb	गोतमभरद्वाजौ : भरद्वाजेषु mentioned in ऋ 1.59.7, which is a सूक्त by नोषा गोतम, for the various ऋषिः, note the following : ऋ 9.114.2 ऋषे कश्यप, अ 2.32.3 अनिरुद्ध किमयो हन्मि कण्ववज्-जमदग्निवत्, 4.29.3 (जमदग्नि, अनि, कश्यप, वसिष्ठ), 5 (भरद्वाज, विश्वामित्र) and 6 (गोतम), 19.53.10 स्वयम्भू कश्यपः कालात् तैत्ति 1.8.8 कश्यप. पश्यको भरति यत् सर्वं परिपश्यतीति, सौख्यादिति.
205	1	आविक 1 e. 'woollen cloth' first occurs here in Vedic literature, मनु 5.119-120 has कौशेयाविकयोः ऊषैः शुद्धिर्विजानता कार्या
,	8fb	Cp वृ 4.5.3, in a different context, cp श्रुता 21.3.4 अमृता देवाः । नामृतत्वस्याश्नास्ति, सर्वमाप्नुते
207	13,14	इतिहास पुराण व्याख्यानानि. We find इतिहास (legend) in juxtaposition with अन्त्याख्यान (tale) in श्रुता 11.1.6.9 : नैतदस्ति यद्देवाभिर, यदिदमन्त्याख्याने त्वयुते इतिहासे त्वत्, in निरुक्त 2.10 तत्रेतिहासमाचक्षते, 4.6 ब्रह्म इतिहासमिन्द्र, ऋग्मिन्द्र, गायामिन्द्र भवति, 12.10 यम च पर्मा च इति ऐतिहासिका, वातिके on पा 4.2.60 ऋतून्वादिस्त्रान्तादृक् runs as follows :—आख्यान (यवक्रीत, नियुद्ध, ययाति), आख्यायिका (वासुदत्ता, सुमनोत्तरा), इतिहासपुराणेश्वर, स comments thus : इतिहास - सर्वशी-पुत्रवसो सवादादि., 'सर्वशी हाप्सरा' (श्रुता 11.5.1.1) इत्यादि ब्राह्मणमेव, पुराणम्—'असद्वा इदमपि आसीत्' (तै 2.7) इत्यादि, अनुव्याख्यानानि—(1) मन्त्रविवरणानि (11) वस्तुसमवाक्यविवरणानि, व्याख्यानानि—(1) अर्थवाद. (11) मन्त्रविवरणानि
212	1	आसुरिर्भारद्वाजात् cp वृ 4.6.3, but see वृ 6.5.2 आसुरिर्भारद्वाजक्यात्
,	6	अयास्य आक्षिरस cp वृ 4.6.3, छा 1.2.12, जै 2.7.2, 2.8.3.
,	9	अयवां देव, head of a semi-divine family of mythical priests, characteristically he is the pupil of सृष्ट्यु
212	14fb	स ह गवा सहस्रमस्तुपे, cp ऋ 1.10.7 सुनिवृत सुनिरज गवामप वज वृषि, 1.130.3 वज वजी गवानि, 9.103.6 अभि वज तल्पे गन्धमन्थ्यम्.

Page	Line	Parallel Quotations etc.
212	14,15	दशदश पादा एकैरुस्याः शृङ्गयोरावद्धा बभूवुः; cp क 1-122-14 हिरण्यकर्णं मणिमीवं अर्णः (here we have शृङ्ग instead); 8-65-10 दाता मे पुपतीनां राजा हिरण्यवीनाम्; ऐवा 8-23-3 हिरण्येन परीवृतात् कृष्णाञ् शुक्लदत्तो मृगान् मण्यारे भरतोऽददात्.
216	13,14,17	वातं प्राणः, चक्षुरादित्यं, कर्म ह्येव तद्वचतुः; cp क 10-16-3 सूर्यं चक्षुर्गच्छतु वातमात्मा यां च गच्छ पृथिवीं च धर्मणा.
217	2	दुहिता गन्धर्वगृहीता; cp ऐवा 5-29 एतद् दुहैवोवाच कुमारी गन्धर्वगृहीता; also वृ 3-7-1 भार्या गन्धर्वगृहीता.
218	9fb	Add after मृत्युम्: कौ 3-3 आर्तो मरिष्यन्; for आर्तम् cp तैसं 7-4-8 आर्तं वा एते संवत्सरस्य अभि दीक्षन्ते; व्यस्तम् is also substituted for आर्तम्.
223	8fb	जातु cp क 10-27-11 यस्यानक्षा दुहिता जात्वात्; तैवा 2-8-9-1 ययोर्मतं न ममे जातु देवयोः; शत्रा 2-2-2-20 न वदन् जातु नावृत्तं वदेत्; जैवा 2-83 स यथा जातु अपातिजगृहिवान् स्याद्, एवमात्; जनुषा is the same as जातु, cp क 4-20-7 न यस्य वर्ता जनुषा न्यसि.
224	1,3	अहं वै त्वा याज्ञवल्क्य...अहं त्वा द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्याम्; mark the repetition अहं त्वा.
225	3	निमेषाः...संवत्सराः cp तैसं 7-1-15 अहोरात्रेभ्यः स्वाहा । अर्धमासेभ्यः स्वाहा । मासेभ्यः स्वाहा । ऋतुभ्यः स्वाहा । संवत्सरेभ्यः स्वाहा ।; वृ adds निमेष and मुहूर्त.
226	9fb	महिमानः cp क 10-114-7 चतुर्दशान्ये महिमानो जस्य.
229	9	Add : also शत्रा 4-6-8-7 and 5-2-4-15 अथैत एकैकमेवोन्मुकमादाय यथाधिष्यं विपरायन्ति तैरेव तेषामुन्मुकैः प्रवृन्ति इति ह स्माह याज्ञवल्क्यः.
233	5	पिता मेऽमन्यत. A standard phrase, cp शत्रा 12-2-2-13 कुमार कति ते पिता संवत्सरस्याहानि अमन्यत.
,	15	उदङ्गः शौल्बायनः; cp तैसं 7-5-4-2 एताश्च ह वा उदङ्गः शौल्बायनः सप्तस्याङ्गि-मुवाच यद्वशरात्रः.
236	16	परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विपः. For example see क 10-53-11 गर्भं योषामदधुर्वत्समासनि; other examples are क 4-3-10 वृषा शुक्रं दुदुहे पृथिरूपः; 10-31-10 स्तरीर्यत् सूत and so on; 10-32-3 ...पुत्रो यज्जानं पित्रोरधीयति.....
238	1	किंज्योतिष्यं पुरुषः; cp क 1-24-7 अस्मे अन्तर्निहिताः केतवः स्युः; 1-191-4 नि केतवो जनानां (अविक्षत); 5-66-4 नि केतुना जनानां चिकेये.
239	11fb	स्वेन ज्योतिषा; cp क 6-9-4 इदं ज्योतिष्युतं मर्त्येषु; also छां 3-13-7 यद्विदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः.
,	4fb	न तत्र स्या न रथयोगाः cp क 2-8-1 वाजयन्त्रि नू स्यात् योगो अग्रेरुप स्तुहि; स्यात् and योगात् "sind beides Abkürzungen für रथयोगात्" (Geldner).

Page	Line	Parallel Quotations etc.
240	3	Add after अचर्कृषुः—ऋ 1-34-9 कदा योगो वाजिनो रासभस्य; 8-35-7 युआथो रासभे रथे.
„	3fb	जक्षत् from $\sqrt{\text{हस्}}$; according to modern linguistic terminology, जक्षत् is a weak—(or zero) grade form of हस्, reduplicated (जहसत् = जक्षत् with the लोप of अ); corresponding normal (अत्-गुणः) and strengthened (आत्-वृद्धिः) grades of हस् will be the forms हसति and हास.
242	12	Add after अवि रोदितवी ; cp ऐआ 3-2-4 अय स्वमाः । पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति, वराह एनं हन्ति, मर्कट एनं आस्कन्दयति, आशु बाधुरेन प्रवहति.....
243	3	अमणोऽभ्रमणः, तापसोऽतापसः. If अमण is from अम as तापस is from तपस्, then mark the juxta-position of अम and तपस् in अ 4-35-2 यमन्वाविन्दन् तपसा अभ्रेण; 6-133-3 तमहं ब्रह्मणा तपसा अभ्रेण; 10-7-36 यः अमात् तपसो जातः; 11-5-4 अभ्रेण लोकांस्तपसा पिपति; 12-5-1 अभ्रेण तपसा सृष्टा.
245	12fb	Add before ऋ 10-146-3 : ऋ 3-33-9 ययौ वो दूरादनसा रथेन.
246	3	सूतग्रामण्यः cp अ 3-5-7 येऽराजानो (emended by Weber) राजकृतः सूता ग्रामण्यश्च ये; शब्दा 3-4-1-7 यया राजोऽराजानो राजकृतः सूतग्रामण्य एवम् ...; पा 7-1-56 श्रीग्रामण्योऽश्छन्दसि (काशिका - अन्यत्र सूतग्रामणीनाम्).
247	2,3	निष्क्रामति...शरीरदेशेभ्यः cp पा 4-3-86 अभि निष्क्रामति द्वारम्.
249	1	अहिनिर्ल्वयनी cp प्र 5-5 यया पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते and other parallels under this; सांख्यसूत्र 4-6 अहिनिर्ल्वयनीचत.
250	6	प्रतिबुद्धः cp GK <i>notis</i> ; Av (a) - <i>paitibusti</i> (सं * [अ] प्रतिबुद्धि) meaning 'not noticing.'
250	13	इहैव सन्तः, for this idiom cp अ 6-117-2 इहैव सन्तः प्रति दद्य एनत्.
„	7fb	तदेवा ज्योतिषां ज्योतिः ... cp ऋ 6-9-5 ध्रुवं ज्योतिर्निहितं ..विश्वे देवाः समनसः सकेता एकं ऋतुमभि वि यन्ति साधु.
251	12	v. l. for महान् is महाः, which is nomi. sing. masc. of महत् (adj.).
252	2,1fb	आत्मन्येवात्मानं पश्यति cp गी 6-20 and 13-24.
„	1fb	सर्वं पाप्मानं तरति; cp शब्दा 1-8-1-22 सर्वं ह्येषा पाप्मानं तरति तस्मादाह तदुत्तरिति.
259	9	अक्षरम् (स-ति-यम्), cp ऋ 5-67-10 आह वां ववाम सत्यानि उक्त्वा, where metre requires the breaking up of सत्यानि into सति आनि; this is the only instance in ऋ as pointed out by Grassmann.
264	11	ओगीयः; this reading is to be preferred to ओजीयः; ओगीयः is comp. of उग्र; for the ग् instead of ज्, see Av. <i>sogard</i> and Lat. <i>augustus</i> .

Page	Line	Parallel Quotations etc.
265	12	हस्तीभूतो वहसि; cp शब्दा 3-1-3-4 यथायं पुरुषो विकृतः...ततो हस्ती समभवत् ...पुरुषाजानो हि हस्तीति.
268	7	महासुहयः सैन्यवः; cp ऋ 10-75-8 स्वश्वा सिन्धुः सुरथा...वाजिनीवती.
272	4fb	Cp above च 6-2-15 यन् षट् मासान् उदङ् आदित्यः एति; उदङ् and एति clearly indicate उदगयनम्; cp also मनु 1-67 अहस्तत्रोदगयनं राशिः स्याद् दक्षिणायनम्. In later literature उदगयन is also termed उत्तरायण; see गी 8-24 षण्मासा उत्तरायणम्.
275	3,2fb	वीहिषवाः...खलकुलाश्वः; cp वासं 18-12 वीहयश्च मे यवाश्च मे माषाश्च मे तिलाश्च मे मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे मियह्वश्च मे अणवश्च मे श्यामाकाश्च मे नीवाश्च मे गोधूमाश्च मे मसूश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्.
279	6fb	त्रिरेणामनुलोमामनुमार्ष्टि; here अनुलोमम् is, in sense, an adverb; for अनुलोमम् as an adverb; cp तैसं 6-1-1-5 तस्मान्नवनीतेन अभ्यङ्कृत अनुलोमम्; शब्दा 3-1-3-9 तमम्यनाक्ति शीर्षतोऽग्र आ पादाम्यामनुलोमम्.
280	4fb	अनन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति; cp एवा 8-13 प्रजापतिः...जातरूपमयेन च पवित्रेण अन्तर्घाय अभ्यपिबत्; निघण्टु (1-2-15) enumerates जातरूप among the synonyms for gold (हिरण्यनामानि); cp या 4-3 153 जातरूपेभ्यः परिमाणे.
282	6	अरुण उपवेशेः; cp तैसं 6-1-9-2 अरुणो ह स्माहौपवेशिः; मैसं 1-4-10 एतद् स्म वा आहारुण औपवेशिः; शब्दा 2-2-2-20 तद् हाप्सरुणमौपवेशिं क्षातय ऊचुः; 10-6-1-1 अप हैते अरुणे औपवेशौ समाजमुः.
288	3fb	Instead of नि 1-15, insert वासं 32-4 प्रत्यङ्मनास्तिष्ठति सर्वतोद्युतः.
293	10	For the phrase सं च वि च, cp ऋ 5-78-6 मायामिराविना युवं वृक्षं सं च वि चाचयः; 10-158-4 सं चेद वि च पर्येम; 10-187-4 यो विश्वामि विपश्यति भुवना सं च पर्यति. <i>Hysteron proteron</i> , as Geldner says; in rhetorics a figure of speech in which the logical order of two elements in discourse is reversed. Literally it means 'latter, sooner.'
295	5	ऋषिं प्रसूतं कपिलं...विभर्ति; cp ऋ 10-27-16 दशानामेकं कपिलं समानं...गर्भं माता सुधितं...विभर्ति.
302	8	आर्तवोऽस्मि; is आर्तव merely adjectival from ऋतु? It does not seem to denote a portion of the year consisting of more seasons (ऋतुs) than one as in अ 3-10-9 ऋतून् यजे...आर्तवानुत हायनात्.
304	8	आसन्दीम्; cp तैसं 7-5 8-5 आसन्दीमुद्गातातोहति; वासं 8-56 वरुण आसन्त्यामासजः; शब्दा 6-7-1-12 इयं वा आसन्दी, अस्यां हीदं सर्गमासजम्.
311	10fb	Instead of तैवा 8-1-3, insert तैसं 5-6-21 दिव्यावृषभौ परिमरी.

Page	Line	Parallel Quotations etc.
312	2fb	आगरे in अ 4.36.3 य आगरे मृगयन्ते...सर्वास्तान्सहसा सहे; आगर for अगार.
316	8-10	स यदा...लोकाः, this section has been taken from the beginning of the following कण्डिका and restored to its proper place here.
319	10fb	Instead of उत्तरा हि, we must have उत्तराहि, which is equal to कुरुपञ्चालत्रा. उत्तराहि, like दक्षिणाहि, is an adverb; in this connection see पा 5.3.36-38 दक्षिणाश्वच्, आहि च दूरे, उत्तराश्वच्; for the use of उत्तराहि, see श्वा 2.1.2.4 अमी हि उत्तराहि सर्पयः उपान्ति; as the ब्राह्मण passage says, सर्पयः ह स्म वै पुरा कक्षा इत्यचक्षते; we can definitely find out this पुरा in क 1.24.10 अमी य कक्षा निहितास उच्चा.
337	14fb	आपोऽप्यायनात्, a peculiar सन्धि of आपः + आप्यायनात्; cp गृहोऽत्मा from गृहः + आत्मा.
338	5	Add after इति ! : or a case of double सन्धि ! जानीते + इति = जानीत + इति = जानीतेति !
364	7fb	Add after the words 'at the beginning' :—cp श्वा 2.3.4.9 स वा उपवत्या प्रतिपद्यते; 2.3.4.16 तस्योपवती प्रथमा.
365	3	उप नो नयस्व, an instance of <i>imesis</i> .
"	4	संपश्यच्चै as imperative; cp उपाच्यै in छाग 3 as उपाच्यम्.
"	11,12fb	अतीव वचो रेचक्षिष्य, another instance of <i>imesis</i> .
366	10	समेव क्रीडित्, a further instance of <i>imesis</i> .
"	15	पन्याम् a Vedic form for पन्यान्म.
367	1	प्रचोदयिता etc. a metaphor of रथ later than or prior to कठ !
"	3	रुरुवीत् <i>optative</i> from a perfect stem.
368	7	आह्वयित्वै Vedic infinitive.
"	8	विजितीयमिव मन्यमानः cp पण्डितं मन्यमानाः cp मुं 1.28; also पा 3.2.83 आत्ममाने खञ्च (both पण्डितं मन्य and पण्डितमानो).
368	13	तद्गुणवन्ति वासीभिः; for वासी or वाशी see also क 10.53.3 सं शिशीत् वाशीभिर्यामिरमृताय तक्षय; पा 3.3.108.7 इज वपादिभ्यः (वापिः, वासिः, वादिः); for वाशी in compounds see क 1.42.6 हिरण्यवाशीमत्तम (पूयन्); 7.97.7 हिरण्यवाशीः (बृहस्पतिः); 8.7.32 वज्रहस्तैः...मरुद्भिः...हिरण्यवाशीभिः.
369	6	अस्मिन्नन्वायत्तम्; cp छां 2.6.2 तस्मिन्निमानि सर्वाणि भूतानि अन्वायत्तानि; with acc. शौ 1 सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि एतद्दक्षरमन्वायत्तानि.
370	10,11	अन्तिके दर्वीयो नेदीय इव दूरतः; reminiscent of ई 5 तद्दूरे तद् अन्तिके.
"	16	मेने ought to be अनुमेने in line with अनुमेने; cp 2, 4 and 8.

Page	Line	Parallel Quotations etc.
370	18	असंविदानाः not conscious or on their senses; the word असंविदानौ (cp छां 8-7-2) may mean "not agreeing together" or ब्रह्मचारिणौ i.e. not knowing what संविद् (<i>sexual enjoyment</i> ; cp ऋ. 10-10-14 अथा कृणुष्व संविदं सुभद्राम्) is.
"	6fb	उदुम्बराः, an ancient people of the Punjab, as suggested by Przyluski.
371	5,4fb	वसिष्ठः and कुशिकस्तः Prof. Tsnji of Tokyo Univ. suggests : in this उपनिषद्, विश्वामित्र represents the lowest and वसिष्ठ, the highest stage of secret knowledge. Does not the legendary rivalry between them glimmer in the text ?
373	14	भागवत्सिमम्प्राभजन्ति; cp ऋ 1-156-6 ऋतस्य भागे यजमानमाभजत्
"	"	सेनान्याः; is it सेनान्यः acc. plu. going with प्रथमजान् ?
"	16	नामग्राहम्. णमुल् absolute, cp पा 3-4-58 नाम्यादिशिष्योः (नामादेशम् and नामग्राहम्).
"	9fb	अम्पात्तम्; cp छां 3-14-2.
"	6fb	इन्द्रमन्वायत्तम्; for इन्द्रम् (with acc.) अन्वायत्तानि (भूतानि) through attraction.
375	7fb	एनं मिथु एनि—"I act falsely towards this one." (
376	7	तिस्रः may stand for the three मात्राः and असौ for the अमात्र; see in this connection मां.
"	10-12	तदेतद् रुचांशुकम्. रुचा is here only the first पाद "मरुत्सन्तं वृषभं वायुधानम्"; cp ऋ 3-47-5; the rest is an explanation in prose of the several पद as in the रुचा 4-58-3; e. g. यद्वावयन्ति तद्गोवीति । यदेव सर्वाणि भूतान्यनुभवितस्तत्र मर्त्याः आविवेशेति ।
379	19	आक्रमणैः...The specific sense of आक्रमण is 'step to climb trees.'
380	15	अश्वतरो वाऽश्वतरी वा; cp अ 4-4-8 अश्वस्याश्वतरस्य अजस्य पेतवस्य च, अथ ऋषभस्य ये वाजाः...; 8-8-22 दिशश्चतस्रोऽश्वतर्यो देवरथस्य; ऐवा 3-47 यथाऽश्वो वाऽश्वतरो वा ऊहिवांस्तिष्ठेत्.
387	7	आसन्नवम्; cp ऐवा 3-18 तस्माद्देवं भरतानां पशवः सायंगोष्ठाः सन्तः संगविनी-मायन्ति; तैवा 1-4-9-2 तस्मात् त्रिरहः पशवः प्रेरते । प्रातः संगवे सायम्.
388	3fb	आपाम्. An irregular form of आप्; 1st pers. pl. imperf.?
400	17,20	पप्रच्छ and प्रत्युचुः; cp पा 3-2-120 ननौ पृष्टप्रतिवचने; 8-2-93 विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः.
"	18,19	येभिर्वातः...कतमे त आसन्न. No ब्राह्मण i. e. explanation on this मन्त्र by the author of the उपनिषद् as we find on the next मन्त्र.

Page	Line	Parallel Quotations etc.
408	7fb	Add after स्त्रीकामतमः the following from आपस्तम्बधर्मसूत्र 2.14.13 “वस्तश्च श्रोत्रियश्च स्त्रीकामतमौ;” and hence the propriety of the adjective अकामहत in the case of a श्रोत्रिय.
416	7fb	After सलिले संनिविष्टः, add the following references:—तैस्र 5.7.5.3; 7.1.5.1; तैत्ति 1.1.3.6; 2.2.9.3; श्रुत्वा 11.1.6.1.
418	4fb	मैव नोऽतिप्राक्षीः cp श्रुत्वा 11.6.3-11 अनतिप्रश्न्यां मा देवतामत्यप्राक्षी; the same in जैत्रा 2.77.
419	11,9fb	तेऽपानेनोदगायन्...ते प्राणेनोदगायन्; cp ऋ 10.1.89.2 अन्तश्चरति रोचना अस्य प्राणादयानती.
423	2	एकवीर इत्याहुनेयः, आहुनेयः, son of आहुणि, in जैत्रा 2.80 : “तदु ह वा आहुणिनैव यशस्विना उपज्ञातम्.”
429	14fb	Add, after तांवा 10.5.16 न अगृहताया भय्यम् (as corrected), the following : cp या 6.1.83 भय्य प्रवय्ये च च्छन्दसि.
„	5fb	Cp ऋ 7.18.4 धेनुं न त्वा सूर्यवसे द्रुतुक्षन् उप ब्रह्माणि ससृजे वसिष्ठः.
443	14	असिधारायाम्. For असि ‘sword’ and other weapons see अ 11.9.1 ये बाहवो या इषवो धन्वर्ना वीर्याणि च, असीन् परशूनायुधं चित्ताकृतं च यदृष्टिः; here असिधारा denotes a ‘sheath,’ cp कांसं 15.4 आसिर्वालान्वृतः चविर्वालप्रतिप्रथिता.
460	10	इन्द्रोतः दैवापः शौनकः, a priest at the अश्वमेध of जनमेजय पारिक्षित; cp श्रुत्वा 13.5.4.1 एतेन इन्द्रोतो दैवापः शौनको जनमेजयं पारिक्षितं याजयाचकार, तेनेष्ट्वा सर्वा पापकृत्यां सर्वा ब्रह्महत्यामपजपान; but in ऐवा 8.21 his place is taken by तुर कावपेयः; cp एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण तुरः कावपेयो जनमेजयं पारिक्षितमभिषिषेच.

Errata

[It is regretted that in spite of our care and vigilance a large number of errors of commission and omission have remained in the book. All of them have been corrected below. The misprints in the text of the Upanisads are given first and then those in our notes. We request the readers to correct them before they read the volume. In counting the lines the (top) title-line is omitted]

(i) Corrections to the Text of the Upanisads

Page	Line	Incorrect	Correct
13	7	द्वितीयेण	द्वितीयेन
17	8fb	देवा	वेदा
21	2	तं	तन्
"	6	परं	परमं
22	14	दिवे दिव	दिवेदिव
23	19	Add ऋतसद् after वरसद्	
36	4fb	नाहमिदं	नाहमिमं
37	12	Add च after लोकेषु	
49	17	Add अकारः after वैश्वानरः	
55	12fb	Add इति after तदुच्यते	
64	5	तदेतत्	तदेनत्
"	6	तद्धैनद्	स यद्धैनद्
67	15	ज्योतींष्येता-	ज्योतींपीत्येता-
91	13	Add ज्योञ्जीवति after सर्वमायुरेति	
103	7	स्यादद्वा	स्यादद्वा
"	8	विचिकित्सा	विचिकित्सा
105	11	प्रेष्यामिति	प्रेष्यामीति
118	8	पतिपमायना	प्रतिपद्यमाना
128	2fb	इह	इह
135	6	क्षुधिता	क्षुधिता
146	2	—मिनद्धास	—मिनद्धास

Page	Line	Incorrect	Correct
153	5	बलमुपास्ते	बलं ब्रह्मेत्युपास्ते
155	Title line	15	155
158	3fb	आत्मानदः	आत्मानन्दः
159	4fb	सनत्कुमारः	सनात्कुमारः
„	3fb	तं स्कन्दं इत्याचक्षते ॥२॥	तं स्कन्द इत्याचक्षते । तं स्कन्द इत्याचक्षते ॥२॥
161	„	—वशोको	—विशोको
167	5	होचुहन्त	होचुहन्त
174	11	विधुनुते	विधूनुते
176	3fb	तद्यदेतद्रेतः	तद्यद्रेतः
177	13fb	—ध्वमधत्वम्	—ध्वमेधत्वम्
„	12fb	संवत्सरस्य	संवत्सरस्य
180	7	—इत्याथैना	—इत्याथैना
181	„	प्रतिर्बुभूपति	प्रतिप्रतिर्बुभूपति
182	3	सा नः	साम्नः
191	last line	—माहुस्तृणाद	—माहुरतृणाद
193	12fb	वाग्धि	वाग्धि
202	10fb	यथोणवाभि-	यथोर्णवाभि-
207	6fb	—मध्वना	—मध्वनां
209	3	सर्वेषा	सर्वेषां
214	12	एव	इव
219	8fb	गागाति	गार्गीति
220	12fb	Add स भूतवित् after वेदवित्	
224	12fb	भत	भूतं
„	„	मतं	प्रोतं
„	6fb	—मगात्र-	—ममात्र-
227	„	मनोज्योतिं-	मनो ज्योति-
231	8fb	मलान्नवतरः	मूलान्नवतरः
„	7fb	प्ररोहति	प्ररोहति ॥

Page	Line	Incorrect	Correct
233	15fb	Add ते after तु	
„	9fb	भवति	भवन्ति
236	„	—स्रवतिन्ति	—स्रवन्ति
241	10fb	ब्रूहीति	ब्रूहीति
245	1	कर्मदेवाना—	कर्मदेवाना—
„	7	विमोक्षायव	विमोक्षायैव
246	4	सर्वाणि	सर्वाणि
248	5	कर्मणा	कर्मणा
256	last line	माध्यन्दिनायन्त ।	माध्यन्दिनायनात् ।
260	„	स्वधाकार	स्वधाकारं
265	1	नैकेनचनाप्यम्	नैव केनचनाप्यम्
268	12	वसिष्ठोऽस्मि	वसिष्ठोऽस्मि
270	9	प्रवराणां	प्रवाराणां
271	6fb	स्वाहा	स्वाहेति
274	5fb	सर्वा	सर्वा च
275	14fb	जनकाय	जानकाय
294	13	संदृशेतिष्ठति	संदृशे तिष्ठति
298	4fb	भान्तमनुभाति	भान्तमनु भाति
299	5	सर्वगो	सर्वगो
302	5	कर्तर्येरेयध्वम्	कर्तर्येरेयध्वम्
307	10fb	प्रजिघ्राय—	प्रतिघ्राय—
311	12	After ज्वलति ad ।	तस्यादित्यमेव तेजो गच्छति । वायुं प्राणः ।
315	5fb	एव	एवं
320	9fb	Add स्वयं after एव	
323	„	कतदभूत्	कैतदभूत्
324	5	प्रज्ञात्मैरात्मभिः	प्रज्ञात्मैरात्मभिः
326	13fbननक्तु शर्याति....ननक्तुशर्याति....
328	13	चेतामात्रः	यश्चेतामात्रः

Page	Line	Incorrect	Correct
330	13fb	प्राकृतैर्गुणैः....	प्राकृतैर्गुणैः...
332	7fb	—विधिभूता—	—विधिभूता—
337	2	भूर्भुवः	भूर्भुवः
„	14fb	—प्याययाना—	—प्यायना—
341	2	संभृतं	संभृतं
344	13	देवो	देवा
351	12fb	सैवत्	सैविद्
„	13fb	Read नभसोऽन्तर्गतस्य	
359	12	चिदेव	चिदेप
„	10fb	त्वविष्ठा—	स्वविष्ठा—
364	9	दीक्षध्वै	दीक्षध्वै
„	last line	प्रउग	प्रउगं
365	1	—पावित्राणि	—पावित्राणि
„	5	स्मोपनयथा	स्मोपनथा
„	15	होचुर्यात्	होचुर्यत्
366	11	इवापशुष्यते	इवोपशुष्यते
„	12	संप्रद्वत्	संप्रद्वत्
368	8	अनश्नुवादिव	अश्नुवादिव
„	14	न नमतीयीमहि	नैनमतीयीमहि
369	6	—व्याख्ये इति	—व्याख्य इति
„	15fb	केचिदुपावन्तो	केचिदुपावन्तो
371	4fb	अमृतजातं	ऋतुजातं
„	9	वीवपद्यते	वीव पद्यते
373	7fb	वाचैतत्	वावैतत्
„	11fb	सर्वमश्नातीति	सर्वमश्नोतीति
375	5	सर्वमेव	सर्व एव
„	6	रुद्रानेव	रुद्राणामेव

Page	Line	Incorrect	Correct
376	10,11,12	The lines should be as follows : तदेतदृचाभ्युक्तम् । मरुत्वन्तं दृपभं वाष्टधानम् (ऋ 3-47-5) । यद्रावयन्ति तद्रोरवीति । यदेप सर्वाणि भूतान्यनुप्रविष्टस्तन्मर्त्याः आविवेशेति ।	
378	12fb	After प्रतिष्ठापयति, add ओमित्येव वायुमादायान्तरिक्षे प्रतिष्ठापयति	
383	13fb	ते ह्येनम्—	एते ह्येनम्—
"	"	After इमं add रसं	
"	10fb	तेऽभ्यतपन्त	तेऽभ्यतप्यन्त
384	15fb	वको	तद्वको
386	10fb	प्रतिहृता—	प्रतिहृता—
387	4fb	—मुद्रीथं	—मुद्रीथं
389	8fbमाणममाणम—
"	7fbस्त्वैतेनस्त्वेतेन
391	11fb	After तथया add काष्ठेन	
392	13fb	एतावद्वा	एतावद्वा
398	7fb	उद्यन्नेप	उद्यन्नेव
400	9fb	इमामेकां	इमामेषां
407	12fb	—रन्तृपा	—रन्तृपा
409	8fb	वायुनूप—	वायुरनूप—
413	11fb	योपोमुपशेते	योपोमुपशेते
414	15	Add बहु वै before किंच किंच	
419	8fb	एपोऽऽमाऽऽखणो	एपोऽऽमाऽऽखणो
420	7fb	पाप्मान्वसृज्यत	पाप्मा नान्वसृज्यत
421	8	प्राणारे प्राणारे	प्राणारे प्राणारे प्राणारे
"	3fb	समारोहन्	समारोहन्
"	"	Add च after पुण्यं	
422	3	Add च after सुरभि	
"	"	भ्रातृव्यमुप—	भ्रातृव्यमप—

Page	Line	Incorrect	Correct
426	15fb	Add वीरो after सन् .	
427	5	Add ते before (second) चक्षुषोऽज्ञा	
"	2fb	मृत्यु	मृत्युं
429	6fb	व	वै
430	7	देवाना	देवानां
432	6fb	ता	तौ
436	10fb	—मेत ।	—मेतया
437	4fb	तस्य उ	त उ
439	"	एतावद्वोक्त्वा	एतावद्वैवोक्त्वा
442	8fb	एपिरे	ईपिरे
446	9,10	भ्रेपन्नेति	भ्रेपं न्येति
"	14fb	ह्येव	ह्येष
"	5fb	उभयपाद्	उभयापाद्
457	12	मरीचिनाम्	मरीचीनाम्
"	15	मरीचिनाम्	मरीचीनाम्
458	5	—क्षरममृतम्	—क्षरमृतम्
464	14fb	राणा	राजा
465	15fb	गायत्रीषु	गायत्रीं
467	7	मृत्युपाशं जु-	मृत्युपाशां जु-
468	5	उत्क्रामामि	उत्क्रामामि
471	6	तदिदमेव	तदिदमेकमेव

(ii) Corrections to the Notes

Page	Line	Incorrect	Correct
2	1	शत्रा	पत्रा
"	6	दुरसुरो	. दुरासुरो
"	15fb	अग्निमभवद्..	अग्निमभवद्..
"	"	नि 6 26	नि 7-26
3	12	सन्नैव	सन्न
"	7fb	के 2 12	के 2 4
"	"	विन्दते	विन्दते
4	5	वृ 4 4 12	वृ 4 4 14
"	5fb	कृतस्मर	कृतो स्मर कृतस्मर
7	10fb	वृ 1 5 2	वृ 1 5 21
8	2	मै 8 9	मै 7 9
"	13fb	छा 1 12 1	1 12 2
"	12fb	रश्मयो प्रादुर्...	रश्मय प्रादुर् .
10	4	सभरति	(सभरति)
11	6	Nachiketas	Nachiketas
"	12fb	तैत्रा 1 5 3 3	तैत्रा 1 8 3 3
"	11fb	and 12 वहवो प्रयन्ति	वहवो प्रयन्ति and 12
12	4	अ 8 10 24	अ 8 13 11-12
"	10	-4 ययैव नः	ययैव . नः and 4 येनैव सद्यजे घोर् तेनैव शान्तिरस्तु नः ।
"	15	3 11 8 1-2	3 11 8 2-3
"	"	रात्रिमरुता	रात्रिमरुता
"	5fb	मभा 1 54 19	मभा 1 54 18
"	3fb	पा 8 1 36	पा 7 1 36
14	9	तैत्रा 2 1 2 2 = शत्रा	तैत्रा 2 1 2 2 cp शत्रा
15	4	अ 11 8 24	अ 11 10 24
"	8	4-5 2	4 5 3
16	3	क 1 5 9	क 1 28
"	7	8 6 11	8 6 6
"	11	पा 3 1 33	पा 3 1 23
"	11fb	एते	एके
"	6fb	वृ 4 4 1	वृ 4 1 1
17	3	अ 7 53 5	अ 7 55 5
"	11fb	भय्यार्ध	भय्यार्ध
"	4fb	छां 2 23 4	छां 2 23 3
"	1fb	verse = मै 6 4	verse, cp मै 6 4

Page	Line	Incorrect	Correct
18	15fb	तं तमुग्रं	तंतमुग्रं
„	1fb	वृ 4.4.33	वृ 4.4.23
19	9	छां 1.1.2	छां 1.1.3
„	13	कासं 40.12 = तैत्रा	कासं 40.12; cp तैत्रा
20	3	गता	गतः
„	9	छां 4.15.6	छां 4.15.5
21	15fb	वृ 4.3.4-5	वृ 2.3 4-5
22	3	अ 9.9.21	अ 9.14.21
„	4fb	अर्हृष्टमात्रः	अर्हृष्टमात्रैः
23	7	धर्माः	धर्मान्
24	13	प्रतिपद्यते	पद्यति
„	8fb	मद्यवा	मद्यवा
25	2	a) वृ 4.4.22. —b) श्वे 3.18; 6.12.	a) वृ 4.4.22; श्वे 3.18. —b) श्वे 6.12.
26	11	यथाऽऽहुः...गन्धर्वलोके	यथाऽऽहुः...गन्धर्वलोके
27	7	ते 2.8	ते 2.9
„	13	वृ 4.4.6	वृ 4.4.7
„	8fb	श्वे 3.18; 5.18	श्वे 3.13
„	7fb	यथेपीका	यथेपीका
28	10	कौ 4.19	कौ 4.18
„	7fb	वृ 1.1.4	वृ 1.2.4
„	2fb	यदन्तरादिशः	यदन्तरादिशः
29	11	मुं 1.9.2, 10	मुं 1.2.10
„	3fb	क 10.190.2 अहोरात्रा...	क 10.190.2, अ 4.35.4 अहोरात्रा...
30	2	प्र 4.4	प्र 1.4
„	3	मुं 2.2.9	मुं 2.2.10
32	„	अ 15.1	अ 15.1.1
„	„	क 2.24	क 2.25
„	4	क 1.54.7 त्वं सोमासि	क 1.54.7 स घा राजा सत्यतिः, 1.91.51 त्वं सोमासि
„	8	छां 5.1.12	छां 5.1.8-12
33	1	वृ 4.4.1	वृ 4.3.33, 4.4.23 (Also see 4.3.37, 38 for similar ideas)

Page	Line	Incorrect	Correct
34	14	ऐवा 8-24	ऐवा 8-24 (तस्य पुरोहित एवाऽ- हवनीयो भवति) जाया गार्हपत्यः (पुत्रोऽन्वाहार्यपचनः)
"	"	के 1-8	के 1-9
35	1fb	छां 2-23-4	छां 2-23-3
36	6fb	ऐ 2-1	ऐ 1-2-1
37	2	4-4-5	4-4-4
"	12	मुं 3-2-7	मुं 3-2-8
38	8	मुं 1-12, 13	मुं 1-1-2; 1-2-13
39	6	श्वे 6-11	श्वे 6-10
"	"	मुं 2-1-1; श्वे 6-10	मुं 2-1-1
"	4fb	वृ 4-3-7 श्वे 3-8	वृ 4-3-7
40	3fb	मुं 1-1-7	1-2-7
41	1	छां 5-10-1-2	छां 5-10-1
"	4	मुं 2-2-9	मुं 2-2-10
"	7	छां 8-3-6	छां 8-1-6
"	1fb	श्वे 2-12 पृथि... श्वे 6-2	श्वे 6-2 पृथि... 2-12 पृथ्व्यतेजो- निलले
42	10fb	शत्रा 6-7-2-5	शत्रा 6-4-2-5
43	13	मुं 3-2-6	मुं 3-2-6 औपनिषद् धनुः = वेदान्त- विज्ञान...
"	"	वृ 3-9-6	वृ 3-9-26
"	12fb	प्र 5-1	प्र 5-2
"	7fb	वृ 4-4-20	वृ 4-4-21
44	10	वृ 5-15	वृ 5-15-1
"	13fb	अनुभाति	अनु भाति
45	14	छां 2-25-1-2	छां 2-23-1
"	9fb	ऋ 3-51-2	ऋ 3-31-2
46	3	प्र 23	प्र 2-3
49	1	विचैति	वि चैति
"	2	तैआ 3-14-1-2	तैआ 3 14-1
"	11fb	संततिः	संतत्यै
51	13fb	वज्रेणे...	वज्रेणै...
"	10fb	हिरण्यः कोशः,	हिरण्यः कोशः, तस्मिन् हिरण्यये कोशे;
"	9fb	मुं. 2-2-9	मुं. 2-2-10
52	6	उपसादयेत्	उप सादयेत्

Line	Incorrect	Correct
12fb	छां 3.17	छां 3.17.4
13	5.8.9;	5.8.2;
"	तै 1.9; 6.4.3	6.4.3; तै 1.9
12	योऽस्या...	यो अस्या...
13	ऐ 1.2; 3.3 and 11	ऐ 1.1.2, 1.2.11, 3.3
9fb	ऐआ 3.2.6 वृ 3.1	ऐआ 3.2.6 वाचि हि प्राणं जुहुमः, प्राणे वा वाचम्.
8	वृ. 3.6.1; 4.3.32, 33 कौ 1.3	तै 3.6.1 वृ. 4 3.32.33 कौ 1.7
1fb	तेआ 3.14.2	तैआ 3.14.1 तमेव मृत्युमाहुः.
5	बह्वैतादि.....	बह्वैनादि...
7	शिविविष्टोऽस्मि	शिविविष्टो अस्मि
3	ऋ 1.112.3	ऋ 9.112.3
7	अहं	अह
"	अ 6.12.21	6.122.1
6fb	अतो ह वा एनां	अतो वां हेनां
5	पुरुषा	पुरुषो
8	आज्ञायिनी	आज्ञायिनि
9fb	स्या	स्याः
9	पा 8.2.47	पा 8.2.87
11fb	तै 2.6	तै 2.7
5fb	ई 9	ई 10
1fb	15.1.13	5.1.13
14	गन्धोऽश्नुते	गन्धो अश्नुते
7fb	अवणीयं	अवणीयं
6fb	अवस्थानि अवणीयानि भवन्ति	(अवस्थानि) अवणीयानि (भवन्ति)
5	प्रथमः प्राणः	प्राणः प्रथमः
8	त्सारियाति	त्सारियाति
12	कदाचिद्...	कदा चिद्...
6fb	ऐआ 2.21	ऐआ 2.29
16	छागलेय 6 उपसृत्वरः छां 1.3.12	छागलेय 5 उपसृत्वरः कौ 2.14
12fb	कौ 2.9	कौ 2.14
11fb	छागलेय 7	छागलेय 6
10fb	आर्षेय 3	आर्षेय 3 उपावन्तः
2fb	ऐआ 3.1.3	ऐआ 3.1.3 and 4

Page	Line	Incorrect	Correct
74	12	उदके	उदनि
"	1fb	वृ 3-4-1	वृ 3-5-1
75	11	हिरण्यमय	हिरण्यम
76	12fb	ऐआ 2-36	ऐआ 2-3-6
"	6fb	छां 8 8-1	छां 8-9-1
78	14	...अति नयन्	अतिनयन्
79	5	7-12-1 क 2-25	7-12-1
80	3	उच्छिष्टान्नं	उच्छिष्टान्ननिषेकं च
82	12	शवा 11-5-7-1	शवा 11-5-7,1-2
"	7fb	चत्वालम्	चात्वालम्
84	7fb	तस्या	तस्मा
86	3fb	आ संगवं	आसंगवं
88	3	प्रतिपिप्येत	प्रतिपिप्येत
"	10fb	शवा 10-5-6-5	शवा 10-2-6-5
"	9fb	जगतां	जयतां
89	4	आरकादेव	आरकादिव
91	3	वृ तुर्वणि	तुर्वणि
92	6	भरन्ति	भरन्त
94	6	श्रीव्रमन्तः	श्रीव्रमन्तरतः
"	7fb	छां 1-12-5	छां 8-6-5
97	9fb	वृ 3-3-6	वृ. 2-3-6
99	2fb	विराधिपि	वि राधिपि
100	4	तांवा 8-1-3	8.1-13
101	1	छां 1-2-1	छां 1-2-2 ff
"	12	कौ 4-7	कौ 4-6
102	15	मुं 2-2-9-10	मुं 2-2.10-11
"	9fb	6-1; तै 2-8	तै 2-8
"	1fb	मुं. 2-2-11	मुं 3-1-10
103	5	मुं 2-2-9	मुं 2-2-2
"	7	स्याद्दद्या	स्याद्दद्या
"	10	—b)	—b1)
"	2fb	अवपयते	अव पयते
"	"	ऐ 3-12	ऐ 1-3-12
104	14fb	3-1, छां 4-16	छां 4-1-6
"	5fb	पा 6-3-17	पा 6-3-70
105	"	10-181-1	10-190-1
106	4	here	here in

Page	Line	Incorrect	Correct
106	11	बृ 4.4.38	बृ 4.3.38
"	7fb	2.2.3; 4.1.6	4.1.6
"	1fb	ऐ 2.4	ऐ 1.2.4
107	3,6,9	ऐ 2.4	ऐ 1.2.4
"	13fb	ऋ 10.12.1	ऋ 10.12.1
108	10	ऐ 3.12	ऐ 1.3.12
109	8	बृ 3.3.10	बृ. 3.8.10
"	13	पामनं भावुकाः	पामनंभावुकाः
"	14	पा 2.2.100	पा 5.2.100
"	10fb	निष्कं... (विभर्षि)	(निष्कं...विभर्षि)
"	8fb	उपहितः	उपाहितः
"	"	प्रददुः	प्रददौ
110	9	अ 5.2.2.5; 8 ओको...	अ 5.2.2.5 ओको...महावृषाः
"		महावृषाः	8 महावृषान्
"	9fb	बृ 2.1.16	बृ 2.1.16-17
111	1	निर्णेजति	निर्णेजति
"	2	भिक्षामाजभार	भिक्षामा जभार
112	1	पर्यचारी अचरत्	पर्यचार्यं चरन्
"	5fb	छां 2.23.2	छां 2.23.1
113	9	जैत्रा 3.245	जैत्रा 3.247
114	"	मैसं	मै
115	5fb	पत्रा 5.40	पत्रा 5.4
116	4	बृ 2.3	बृ 2.3.5
"	4-5	मनोमयः प्राणशरीरः ante बृ 4.4.6 भारूप आकाशात्मा	मनोमयं प्राणशरीरं भारूपम् आकाशात्मा
"	5	कौ 2.4	कौ 2.14
"	6fb	शब्दा 2.2.3.18	शब्दा 2.2.2.18
117	3fb	धाः	दाः
118	9	नावर्तन्ते	नर्वर्तन्ते
"	10	शब्दा 12.5.1.1	शब्दा 12.5.1.2
"	13	—d)	—d 1)
"	10fb	द्वे वा	द्वे वै
"	6fb	ऐत्रा 5.33.3	ऐत्रा 5.33
"	"	पत्रा 1.2.9	पत्रा 1.2
"	5fb	ऐत्रा 6.7	ऐत्रा 6.8
119	7	आप्रीते	आ प्रीते
120	4	अरसतरः	अरसतराः

Page	Line	Incorrect	Correct
120	5	प्रमाणम्	प्रमाणे
"	9	तपसा विष्ठितानि	तपसाविष्ठितानि
"	12fb	शांवा 5-9	शांवा 6-10
121	13	ममसत्येषु विह्वयन्ते	ममसत्येषु .. वि ह्वयन्ते
122	14	पद्मीशात्	पद्मीशात्
"	1fb	वृ 1-3-7	वृ 1-3-17
124	14fb	छां 5-3-10 वृ 6-2 कौ 1.	छां 5-3-10 with वृ 6-2, कौ 1.
"	8fb	अनुपपत्ताम्.	अनु पपताम्.
125	2	सोऽर्धः	सो अर्धः
"	13fb	छां 4-5-3	छां 4-2-3
"	12fb	अप म्लुकं	अपम्लुक्तं
127	11fb	प्रच्छिन्धि	प्रच्छिन्धि
128	1	वृ 6-2-5	वृ 6-2-15
"	6	न 10-14-1	न 10-14-8
"	10fb	वीहिमन्तं यवमन्तमथो	वीहिमन्तं यवमन्तमथो
"	9fb	4-5-149	4-3-149
"	7fb	न 1-193-4	न 2-2-4
		पतरमग्निम्	पतरम् (अग्निम्)
129	8-9	—d) तैआ 2-8-7 जुगुप्सेतावृ- तात् छां 5-3-3. —e) ई 6, जै 4-25-4	—d) छां 5-3-3, —e) ई 6 जै 4-25-4 तैआ 2-8-1 जुगुप्सेतावृतात्.
"	15fb	तरुपमाशये	तरुपमा शये
"	"	आरोह	आ रोह
130	4fb	8-9-1	8-9-2
"	" & 3fb	4-19	4-18
131	4	छां 7-1-14	छां 5-18-2
132	8	(v-1 संदेधे)	(v-1 संदेहे, संदेधे)
"	11fb	तैआ 2-2-9-2	तैआ 2-2-9-2 and 3
135	1	वृ 5-14-8	वृ 5-14-8 (संदेहति and संसाय cp प्रह्वयन्ते here)
136	13	न 10-89-1	न 7-89-1
"	14	महासुतां योनिमग्रे	महासुतां .. योनिमग्रे
"	7fb	अयस्मयानि	अयस्मयादीनि
137	6	असतो	असतः
138	10	पुरः प्राविशत्	पुरः पुरुष आविशत्
"	"	ऐ 1-3-11-12	ऐ 1-3-11

Page	Line	Incorrect	Correct
161	12fb	उपजीवन्ति	उप जीवन्ति
"	2fb	छां 3.5.4	छां 8.5.4
163	4	अ 7.35.30	अ 7.35.3
164	14fb	3.7.5.3	3.7.5.6
"	13fb	11.8.4.12	13.8.4.12
165	2fb	वृ 2.2.19	वृ 2.1.19
166	9fb	छां 8.5.6 वृ 3 1.6	वृ 3 1.6
"	8fb	पा 1.3.4 आइ	पा 1.3.40 आइ
167	4	छां 8.1.1; 8.1.5	छां 8.1.5
"	10	कौ 2.6; 3.1	कौ 3.1
"	1fb	छां 1.6.7	छां 1.6.6
"	"	कौ 4.20	कौ 4.19
168	1	अस्य	आऽस्य
"	3	कौ 4.2	कौ 4.10
"	4	भस्मना	भस्मनः
"	8	अ 9.43.2	अ 9.43.3
169	7-8	अभयमवस्तात्	अभयं ते अर्षाक्
"	3fb	अथ	अथा
"	2fb	शुनः...दृष्ट्यै हि त्वां भर्त्स्यामि	शुनां.. दृष्ट्यै...हि त्वा भर्त्स्यामि
170	3fb	4.19	4.18
171	12	छां 7.1.5; 8.4.2	छां 8.4.2
"	5fb	शवस्ववः	श्वस्ववः
172	10	कौ 4.20	कौ 4.19
173	"	5.10	5.10.9
174	7	चौः	चौः ¹
"	8	पृश्नि	पृश्नि
175	1	उपा च	उपाश्च
"	14fb	13.7.7.1	13.7.1.1
"	12fb	अशनाया वा अमतिः	अशनाया वै पाप्माऽमतिः
"	"	अशना वै तमः, अगन्म अस्या	अशनाया वै तमः
"	"	अशनायै पादम्	अगन्म अस्या अशनायायै पादम्
"	10-11fb	परितः...अरूप्यमुपेयाय	परितमरूप्यमुपेयाय
"	2fb	नि 1.14	नि 2.14
176	5	संताप्यमाने	संताप्यमाने
"	15fb	मै 6.2	मै 6.3
177	10	d	b
"	11	अ 10.90 9-10	अ 10.90.9

Page	Line	Incorrect	Correct
178	7	कानीयस-	—b) कानीयस-
"	15	केन 1-4-8	के 1-5-8
179	"	गोत्रा 1-2-3	गोत्रा 1-2-23
"	12fb	...परा इ त्वेवान्नतो भवन्ति	...परा इचसुग अमवन्
"	11fb	अ 5-22-10 पान्ना	अ 5-22-12 पान्ना
"	6fb	वृ 3-1-19	वृ 1-3-19
180	1	अ 12-3-18	अ 17-1-29
"	15fb	ऐ 1-2	ऐ 1-1-2
181	4	समन्तं	समन्तं
"	11	आत्मानात्माना आमिसंविदेश	आत्मानात्मानानि सं विवेश
182	1	यदेव	यदेव
"	2	मशकेन	मशकेन
"	4	छां 1-6-7	छां 1-6-1
"	11	तैत्रा 3-9-20-9	तैत्रा 3-9-20-3
"	13	छां 8-14-1	छां 8-14-1;
"	16	15-3-6	15-3-8
"	17	ऐत्रा 5-32-33	ऐत्रा 5-32
183	7	इव	इव
184	5	शत्रा 1-1-1-2	शत्रा 1-1-1-4
"	9	छां 7-26	छां 7-26-1
"	13fb	गो 8-18	गो 8-13
"	4fb	वीण्य	वीण्य
185	8fb	वासं 13-38	वासं 13-48
"	5fb	()	(आपस्तम्ब घसू 2-14-13)
186	4fb	मनः	मनः
187	2	प्रयमच्छदौ	नयमच्छदवौ
"	3	ऐ 1-3	ऐ 1-3-11, 12
"	5-6	विश्वमरसनाग्निम्	अग्निं विश्वमरसम्...
188	3	विद् एनमुपनिष्टने	विदुपनिष्टने
"	"	तैत्रा 2-4-12-6	2-4-12-6
"	5	यज्ञो सर्वाणि	यज्ञो हि सर्वाणि
"	"	11-5-71	11-5-7-1
"	7	वृ 1-4-5 स एनमविदितो मुनकि	वृ 1-4-15 स एनमविदितो न मुनकि

Page	Line	Incorrect	Correct
188	"	कौ 4.20 यथा वा स्वाः भेदिनं भुजान्ति	कौ 4.19 यथा वा भेदिनं स्वाः भुजान्ति
"	12fb	ब्रह्मान्ततो ब्रह्म मध्यतो	ब्रह्मान्ततो मध्यतो
"	1fb	पिशाचाः	पिशाच्याः
189	4	कल्पयन्ति	कल्पयति
190	2	निष्पृणाति	निष्पृणाति
"	11	यामीरनुद्यवत्	यामीरनुद्यवत्
"	16	शब्दा 6.4.4.1	शब्दा 6.6.4.1
191	1	आत्मा यद् "	आत्मा यद्वाक्
"	4	शब्दा 1.2.3.6	शब्दा 1.2.3.6-7
192	16fb	लपपदपतस्या...सृभ्यः	लपपदपतस्या...सृभ्यः
"	13fb	ब्राह्मणः	ब्रह्मणः
"	"	शब्दा 10 4.3.9-10	शब्दा 10.4.3.10
193	5	शब्दा 2.1.3.2	शब्दा 2.2.4.9
"	"	तद्विचिकित्सायै	विचिकित्सायै
195	6	समानमभिमतते	समानमभ्यजते
196	5	मनु 9.128	मनु 9.138
197	"	ऋ 3.52.8	ऋ 3.53.8
199	"	वृ 4.5.1 (अग्निहोत्रे समुदाते)	वृ 4.3.1 (अग्निहोत्रे समुदाते)
"	6	.. बभूव ह	बभूव हि
"	7	शब्दा 13.5.2.20	शब्दा 10.5.2.20
"	14	कौ 4.4	कौ 4.3
200	"	नि 3.14	नि 3.15
"	15	अलङ्कृत्...रुचि...चरयिष्णु च	अलङ्कृत्...रुचि...चर इष्णुच्
201	14fb	धनम्	धनम्
"	9fb	छां 6.2.8	छां 6.8.1,2
202	5	कौ 4.20	कौ 4.19
"	16	वासं 22.8	वासं 25.8
"	9fb	भूर्तानि	भूर्तानि
"	8fb	सत्यस्य	सत्यस्य
204	13fb	छां 4.10.5	छां 4.10.4
205	6	पा 4.2.24	पा 4.2.2
206	10fb	सृष्टेमनु	सृष्टेमनु
"	1fb	ऋ 8.1.15	ऋ 8.1.5
207	1	महर्णायै	महर्णायै
"	13	अथर्वान्तिरस	अथर्वान्तिरस

Page	Line	Incorrect	Correct
243	10-11	भ्रमण ब्राह्मणम् on पा...शाश्वतिकः	भ्रमणब्राह्मणम् in his भाष्य on पा 2.4.12 which is in con- tinuation of पा 2.4.9 येषां च विरोधः शाश्वतिकः
"	12fb	क 4.10-11	क 4.10-11 य इह नानिव पश्यति,
244	5fb	मभा (CE) 5.3.9	मभा (CE) 5.30.9
245	12	5.1.3.4	3.1.3.4
"	10fb	वा	वाग्
"	4fb	गृहाणा उपतीतपासि	गृहाणाम् उप तीतपासि
"	3fb	पाणिस्थादिनिः	प्राणिस्थादिनिः
246	1	विधूनुथ	वि धूनुथ
"	9	रिश्मनुः	रिपन्मनुः
247	3fb	इ	ई
249	10	वल्मीकः	वल्मीकम्
250	5fb	मुं 2.2.9	मुं 2.2.10
251	11fb	2.2.9	2.2.10
252	15	निहितो	निहितं
"	17	छां 4.5.2-4	छां 4.15.2-4
"	14fb	ऐवा 7.12	ऐवा 7.11
"	8fb	गी 3.5	गी 2.5
253	10	2.2.9	2.2.10
259	14	सत्यम्	सत्यम्
261	9	छां 3.13.7-8	छां 3.13.7
262	14fb	तैसं 4.1.1.13 तस्मादेव...पूयति; 6.4.7.2 यत्पूयति...विपजन्ति,	शत्रा 4.1.1.13 तस्मादेव...पूयति, तैसं 6.4.7.2 यत्पूयति...वि पजन्ति;
262	12fb	सत्यभूय	सत्यभूयम्
"	1fb	वृ 1.5.3	वृ 1.5.23
263	4	तेवा 1.3.2.1	तैवा 1.3.2.3
264	5	परो रजसो	परं रजसो
265	8	समृद्धीति	समृद्धीति
"	9fb	वृ 4.6.6	वृ 4.4.6
266	6	स यत्कतु...	यत्कतु...
267	10	छां 5.2.7	छां 5.1.7
"	11	कौ 2.9	कौ 2.14
"	12-13	अहमुक्त्यमस्मि वृ 6.1.7-14, छां 5.1.6-12; 5.2.2	अहमुक्त्यमस्मि; छां 5.1.6-12;

Page	Line	Incorrect	Correct
304	6fb	वेदास्तरणम्	वेद आस्तरणम्
305	4fb	अजनन् ननमाने	अजनन्जनमाने
"	3fb	ऐ 1.1.1	ऐ 1.1.2
306	3fb	तै 1.2	तै 2.1ff.
307	5	मामनुशोचतु	मामनु शोचतु
308	6	वाग्घ	वाग्घ
"	2fb	pc	cp
309	11fb	ऋ 1.91.18	ऋ 1.91.16
"	9fb	विंराधिपि	वि राधिपि
311	10fb	तैवा 8.1.3	तैसं 5.6.21 दिव्या वृषभौ परिमरौ
311	9fb	एतद्वै	एतद्वै
312	18fb	शत्रा 10.5.2.15	शत्रा 10.5.2.14
"	10fb	...उक्थयामिति	...उक्थयमस्मीति
"	fb9	ऐ 3.1.10	ऐ 1.3.1-10
314	15fb	उप क्षेति	उपक्षेति
"	4fb	फा	कासं
"	2fb	जयते	अवपजते
316	10fb	सिद्ध्यैत्वा	सिद्ध्यै त्वा
317	3	ऐआ 2.1-2, छां 4.10.5	छां 4.10.5
319	13fb	अ 19.39.9	—c) अ 19.39.9
"	7fb	जभार	बभार
"	7fb	वेदेह	वैदेह
321	4fb	वृ 2.1.11-12; 3.9.14	वृ 2.1.11
323	8fb	5.13.7	5.3.7
325	12	मनु 3.10	मनु 3.70
"	1fb	तस्मादेनमूर्ध्व...	तस्मादेनमूर्ध्व...
326	14	द्रादुनीदूषिकाभिः	द्रादुनीदूषिकाभिः
327	2	अतारिपुर्भरता	अतारिपुर्भरता
"	10	मै	मै
328	1	मै 6.59	मै 6.29
"	10fb	गौका 3.3-10	गौका 1.1-5
329	15	ऐ 1.11	ऐ 1.1.1
330	1	a) छां 4.4.13, वृ 4.4.22	a) वृ 4.4.22
"	8	अवाञ्च्योर्ध्वा	अवाञ्च्योर्ध्वा
"	10	वृ 2.3.1	वृ 2.3.6
330	12	आपयता	आपयता

Page	Line	Incorrect	Correct
330	14fb	पुक्करा	पुक्करा
331	1	कारयिता	कारयिता
"	13	84 a	84 is a
"	9fb	दुर्गन्धिपूर्ण	दुर्गन्धि पूर्ण
332	4	कासं 27.4	कासं 27.3
333	8	यः	यः
"	6fb	वास्या	वास्या
334	18fb	इत्यसा	इत्यसा
"	2fb	छां 8.26.2	छां 7.26.2
335	5	सो ^b	सो ^d
"	3fb	क 2.17	क 2.15
336	12	गी 12.1	गी 15.1
337	4fb	ऐ	ऐवा
338	2	मुं 2.2.7	मुं 2.2.8
"	3	प्र 4.9; 7.8 1	प्र 4.9; छां 7.8.1
"	4	जानीतेति + इति	जानीते + इति
"	15fb	के 6.17	क 6.17
"	14fb	प्र 1.9	प्र 1.8
339	3	शत्रा 12.2.6.13	शत्रा 11.2.6.13
340	4	मै 5.2	मै 6.2
342	2	छां 5.19.1,3	छां 3.19.1-4
"	12fb	पुण्यपापे	पुण्यपापे
"	6fb	मुं 1.1.12, 3.2.7	मुं 3.2.7
343	3	मांका 1.12; 2.33 f;	मां 1.12;
344	"	मुं 2.2.7	मुं 2.2.8
"	5fb	क 2.17	क 2.15
"	4fb	छां 8.4.1	छां 8.4.2
346	1	छां 3.13.8	छां 3.13.7
"	9	शान्तो	शान्तो
"	10	स्वे ^e	स्वे ^e
"	11	ऽऽवृत्तचक्र	ऽऽवृत्तचक्र
346	15	पुनर्दाकुटुम्बेषु सक्तस्य	पुनर्दाकुटुम्बेषु सक्तस्य
"	10fb	—d) शत्रा	—f) शत्रा
"	9fb	—e) गी	—g) गी
"	9fb	—f) छां	—h) छां

Page	Line	Incorrect	Correct
348	6	छं 3.6.16	छं 3.6.1, 6
"	"	क 6.6	क 6.16
"	11fb	ऐ 1.1.2-3	ऐ 1.1.2
"	1fb	छं 7.1	छं 7.1.2
349	13fb	3.9.16	3.9.26
351	6	विष्णवे	विष्णवे ²
"	13fb	मैयूले	मैयूले
352	3	छं 3.1.11	छं 3.11.1
"	6	तैवा 8.12.9.7	तैवा 3.12.9.7
"	15	षा 3.13.18	षा 3.1.138
354	1	तैआ 3.4	तैआ 3.14.7
"	3	for प्राण, अपान, व्यान and उदान	for प्राण, अपान, and व्यान; with वृ 3.4.1 for प्राण, अपान, व्यान and उदान
"	3	वृ 3.1.26, 3.13.1-5	वृ 3.9.26, छं 3.13.1-5
358	13	भूतोऽभि	भूतो ३ मि
"	13fb	छं 3.11	छं 7.11.2
359	1fb	उह	उह
360	16	अभिमातिहनमिन्द्रम्	अभिमातिहनम् (इन्द्रम्)
"	17	जघ्नुष इन्द्रस्य	जघ्नुषः (इन्द्रस्य)
361	14	तैसं 5.5.3.6	तैसं 5.2.3.6
"	6fb	क 10.71.1	क 10.71.11
362	6	तिर एव एतन	तिर इव एतेन
"	7fb	गमहनजनखनवसां	गमहनजनखनवसां
363	"	त्येता तव	त्योतास्तव
"	3fb	जरिता यजमानः	यजमानो जरिता
364	8fb	(c. g. क 9.13.1; 9.13.6)	(c. g. क 9.11.1; 9.19.6)
365	4	होतर्मानधम	होतर्मानधम
"	11	वृ 7.2.7	वृ 6.2.7
366	4	के 1.3	के 1.4
"	9	शकाभि...	शर्काभि...
"	10fb	वामदेवरयस्य	वामदेवरयस्य
367	11fb	वृ 5.2.12	वृ 3.2.12
"	10fb	पा 3.2.182	काशिना on पा 3.2.182
"	9fb	तैसं 3.3.9.2	तैसं 3.3.9.1
"	8fb	उपनाह आसदि	उपनाह एषः

Page	Line	Incorrect	Correct
367	4fb	वृ 1 5 5	वृ 1 5 15
368	14	परस्परम्	परस्परम्
"	3fb	6 1 13	वृ 6 1 13
369	1	अ 10 6 4	अ 10 6 3
"	10fb	तैस 2 1 1 1	तैस 2 1 2 1-2
"	9fb	क 10 129 2	क 10 129 3
374	14	शब्दा 2 4 3 5	शब्दा 11 7 4 2
"	"	तदेन स्वेन	तदेन स्वेन
375	2fb	चत्वारि	चत्वारि
378	15	एन	एन
379	2	ऐ 3 3	ऐ 1 3 3
"	7	क 10 86 16	क 10 86 16, 17
"	9	दिशामन्तदेशेभ्यः	दिशामन्तदेशेभ्यः
"	"	तेना 3 10 4 3	तैना 3 10 4 2
"	1fb	4 2	4 3
380	4	तस्येह	तस्ये ह
381	1	12 4 2 10	12 4 1 10
"	5	2 2 22	22 22
"	"	अथ	अथान्
381	7	मैस 2 5 3 = जे 3 39 5	मैस 2 5 3
"	"	सहस्रस्याये	सहस्रस्यामत
"	10	प्राप्नोति	आप्नोति
382	3	गृह्णन्नुवाच	गृह्णन्नुवाच
383	1	ते वै	ते वि
"	7	1 164 25	1 164 45
384	9	एवमेतेनैवाक्षरेण	एवमेतैतेनाक्षरेण
"	14	1 31 2 4	13 1 2 4
"	7fb	छा 2 23 2	2 23 3
385	2	पा 6 3 158	पा 6 4 158
385	2fb	छा 2 23 4	छा 2 23 3
"	2fb	तैना 3 9 6 4	तैना 3 9 6 5
"	1fb	समुता	समुत
386	1	10 27 8	10 27 14
"	7	तां परीरयसी	परीरयसी
"	10	1 7 7 4	1 7-7 3-4
"	6fb	अनादाय	अनापाय
"	4fb	तद् दिद्धार	तद् दिद्दिद्धार

Page	Line	Incorrect	Correct
386	2fb	करिकृति; जै 1.25.2	करिकृति जै 1.35.2
387	1	गर्भान्वायत्ता	गर्भा अन्वायत्ता:
"	2	वि तंतसै ते	वितंतसैते
"	13fb	उतापायं	उता यातं
388	Title line	मै 1.13.3	जै 1.13.3
"	9	सामा करोत्	सामोपासति
389	1fb	गृहे	गृहये
390	4fb	ऐवा 2.3	ऐ 1.2.3
391	16	3.3-10.1	2.1.2-10
392	1	प्र यासु	न यासु
"	2	8.7.38	10.7.38
"	7fb	12.166 9	12.169.9
"	1fb	1.57.5	1.57.4
393	13	तैस 6.3 1.4	तैस 6.3-1-1
395	6	कौवा 4.2	कौ 4.2
396	3	नि 1.7	नि 1.7,8
"	5	अश्वमेध्यमालभत	अश्व मेध्यमात्
397	6	वृषभ	वृषभ
"	4fb	10.4.5.20	10.4.5.2
"	3fb	जै 1.6.2; 1.30.1;	जै 1.6.2;
"	2fb	निषेधवद्वा	निषेधवद्वासामा
399	"	4.10.5	4.10 4
400	3	4.15.6	4.15.5
"	4fb	1.33.6	1.34 6
401	9fb	6.74.14	6.75.14
"	8fb	1.3.29	1.32.9
402	11	शवा 1.5.2.8	शवा 1.5.2.18
"	12	5.5.2	5.1.2
"	14	3.13.35	3.13.3, 5
"	"	एतं यज्ञा...	एतद् यज्ञा...
"	14fb	2.7.11	2.7.2
403	14, 15	अन्यतरा (1) दोषे	अन्यतरादोषे
"	5fb	जैर्वालिर्गन्तसम्	जैर्वालिर्गन्तसम्
404	8-9	छां 1.2.8; 1.8.1	छां 1.8.1
"	12	14.2.1.5	14.2.1.15
"	3fb	युवाभूत्	युवा भूत्
406	2	4.15.1,6	4.15.1,5

Page	Line	Incorrect	Correct
407	6	3·8·7·12	3·8·7·2
408	10fb	5·2·82	5·2·84
„	4fb	शिशुवा	शिशुर्वा
„	2fb	8·2·23	3·2·23
409	4	मुं 1·1·2	मुं 1·2·2
411	12fb	अवधूयताः	अवधूयताः
„	6fb	पर्यगृह्यन्	पर्यगृह्यात्
412	12fb	ऐलीत्	ऐलयीत्
414	6	6·3·1·10	6·3·1·30
„	9	वृ 1·3·24	वृ 1 3·22
415	3	अहन्पान्नुवन्	अहन्पान्नुवन्
„	4	अ 12·2·71	अ 14·2·71
415	6	जै 1·57·5 ऐवा	जै 1·57·5
„		3·23	
„	5	पणिभूर्दस्मदधि	पणिभूर्दस्मदधि
„	„	सूर्यस्य रोचनादधि	सूर्यस्योदयनादधि
„	1fb	ऐआ 1·3	ऐआ 1·3·8
„	1fb	वार्तिक 1	वार्तिक 5
416	9fb	यददः सलिले	यदेवा अदः सलिले
„	4fb	प्रजात्या	प्रजात्यै
418	7	ब्राह्मणा वीणागायिनः	ब्राह्मणौ वीणागायिनौ
„	8	10·43·3	10·43·7
„	12	...मेवमिदं	...मेवमिदं
419	4	महो रुजानि	महो रुजामि
„	5	वृ 5·13·2	वृ 5·12·1
„	4fb	दुर्हर्दिसं	दुर्हर्दिसं
„	3fb	प्रतूर्त	प्रतूर्त
421	13fb	पा 5·4·7	पा 5·4·77
424	12	आण्हार	आह्वार
„	13	आङ्गार	आङ्गनारः
„	15	आल्हारो	आह्वार ईजे
„	16	वचस्येव	वचस्येवे
„	15fb	त्रयदस्योः हिरणिनो रराणः	त्रयदस्योर्हिरणिनो रराणाः
425	6	जैवा 3·120	जैवा 3·121
„	7	शवा 4·1·5·2; see below 4·7·1	शवा 4·1·5·2
„	15	बभ्माविश्ववयसौ	बभ्माविश्ववयसौ

Page	Line	Incorrect	Correct
441	11fb	यदग्न्योऽपि अणु	यदग्न्योऽणु
"	8fb	6-3-2-1-2	6-3-2-2
"	3fb	अभिर्जायते	अभिर्जायते
442	9	आशादिशश्च	आशा दिश
"	10	दिशो दश	दिशोदिशः
"	5fb	1-1-3	1-3-3
"	3fb	अप सेध	अप सेधन्
443	2	तयन्मातृपं तन्मातृपं	तन्मातृपं
"	3	ऐ 3-14	ऐ 1-3-14
"	10fb	2-5-10-2 चतुर्विंशतिरनु	2-5-10-3 चतुर्विंशतिमनु
"	9fb	1-4	1 5
"	8fb	कौ 2-16 प्रजायते	छां 2-16-2 विराजाति
"	1fb	2-239	3 239
444	6	एता वै	या वै
"	10	स्याणुमिव	स्याणुरिव
"	14	1-7-4-12	1-7-4-22
"	15	वृ 6-3-2	वृ 6-2-3
"	15fb	8-80-5	8-91-5
"	14fb	जैत्रा 3-223	जैत्रा 3-213
"	12fb	6-120 2	अ 6-120-2
445	14	तैसं 1-7-10-4	तैसं 1-6-10-4
446	12	वागित्येव	वागुक्थमित्येव
"	14	1-23-5 पश्चात् स	1-123-5 पश्चा स
451	8fb	छां 7-25	छां 7-25-2
453	9	कौ 4-11	कौ 4-10
455	3	व्यूढच्छन्दस्या द्वादशाहमपश्यत्	व्यूढच्छन्दस्यं द्वादशाहं यज्ञमपश्यत्
"	6	वृ 2-8-1	वृ 1-5-21
"	9	क 3-43-3	क 3-42-3
"	11	ह	ह
"	6fb	गर्दभः सर्वेषां वाहनमवाशिष्टः	(गर्दभः) सर्वेषां वाहनानामवाशिष्टः
"	2fb	विषा	विष्ठा
456	9fb	1-15-6	4-15 5
457	10fb	नि 3-9	नि 3-8
"	5fb	ऐ 1-2	ऐ 1-1-2
462	5	शवा 1-3-8 4	शवा 1-3-4-8
"	9	प्रपत	प्र पत
"	10	सुधुत 5-415-7	सुधुत 2-115-7

Page	Line	Incorrect	Correct
463	4	दादा 11-6-3-6	दादा 11-6-3-6
464	2	सुवि	सुवि
"	3fb	अ 10-8-4	अ 10-9-4
465	2	य 4-5-14	य 1-5-14
466	6fb	क 1-25-11	क 1-25-21
468	10	4-20	4-19
471	13fb	विदेवरा "विदेव दत्त	विदेवरा "विदेवदेवः
"	11fb	विष्णु	विष्णु
472	10fb	सुप्रसिद्धे	सुप्रसिद्धः
"	"	बाग 9-56	बाग 8-56
"	"	7-5-9-5	तेन 7-5-8-5

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

INDEX TO WORDS AND CLAUSES

उपनिषच्छब्दवाक्यसूची

[Numbers refer to the pages. To facilitate reference to a particular Upaniṣad, the extent of each Upaniṣad in our Collection is indicated on every two facing pages of the Index.]

अंशः 328	अकृते (कृताकृते) 252
अंशमात्रम् (तेजसः) 351	अकृतम् 172, 195
अंशुधारम् 351	अकृतार्थः 329
अंशुत् (उपाकल्पयत्) 375	अकृत्तः 186, 190
अ-इति अग्नेः शुद्धमक्षरम् 469	अकृत्त एव तावन्मन्यते 190
अ-इति अन्नस्यामृतमक्षरम् 469	अकृत्तो ह्येपोऽत एकैकेन भवति 186
अकरवम् 58	अकोविदम् 461
अकर 375, 381, 388	अकृतम् (मायया) 457
अकर्णः (शृणोति) 291	अकृता इति 229
अकर्ता 147, 153, 284, 329	अकृतुः 18
अकलः 37, 297	अकृतुम् 291
अकलाः 267	अकोपमयः 248
अकाण्डे (इव) 371	अक्षः 367
अकामः 248	अक्षणि 236
अक्षमचारः 158, 161	अक्षन् 203, 362; (दक्षिणे) 236, 259
अकामम् (रूपम्) 242	अक्षन्तः पुरुषः 405
अक्षममयः 248	अक्षयम् 394
अक्षमयत् 176, 177	अक्षयम् (अक्षरम्) 394
अक्षमयमानः 248	अक्षय्य 328, 346, 347 (सुखम्) 333
अक्षमहतः 245	अक्षरमतिशिष्यते ध्यक्षरम् 87
अक्षमहतस्य 57, 58	अक्षरम् 17, 19, 35, 38, 41, 43, 48,
अक्षमाः 46	68, 74, 104, 259, 260, 284,
अक्षयम् 3	(अविदित्वा) 225; (द-इति) 258,
अक्षरः 19	(एतत् = इन्द्रः) 373; (अपीडितम्) 383
अक्षरार्थि 147	(एकम्) 383; (= प्रसी विषा) 390
अक्षरत 175	(ओमिति 393); (एकमेव स्वाङ्ग मृदु)
अकृतः 41	421; (इति) 406

श्लो 283-300 की 301-324 ने 325-357 का 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-378

अक्षर वा एषः 373
अक्षर देवताभिः समृज्यते 379
अक्षरवान् 407
अक्षरस्य प्रज्ञासने 225
अक्षरस्य कृतोर्मातीत्याचक्षते 459
अक्षराणि 93, (व्रीणि) 163
अक्षरात् 39, 41
अक्षराद्विधा भावाः प्रजायन्ते 41
अक्षरे 35, 259, 260, (परमे) 292,
(द्वे) 294, 376
अक्षरेण 36
अक्षरेण-प्राणिन-आदित्येन 441
अक्षाभ्यक्षः 335
आक्षिपि 167, (पुरुष) 117, 337
आक्षिणी 62, 33, 76
आक्षेपः 53
आक्षेपम् 106
आक्षेपय (सप्त) 203
आक्षेपिः 102, 384, 385, 396, 397,
450
आक्षेपितम् 191, 315
आक्षेपित (पूर्वम्) 286
अक्षेप्यन्त 375
अक्षेण 391
अक्षेत्रदा 163
अक्षौ 149
अक्षु शुक्र भा सैवर्ह 76, (यत्नील तत्साम)
76
अक्षय्याऽऽकृतम् 195
अखला (देवता) 381
आक्षिप्तम् 122
अगच्छन्वे ते तपसाभवेययाजिनो गच्छन्ति
217
अगातिः (v l) 16
अगदः 104, 105, (स्पात्) 313
अगदो ह भवति 104, 105

अगदो ह्येव भवति 462
अगन्धम् 224
अगन्धवत् 21
अगन्म 106
अगस्त्यः 470
अगा 112
अगात्रम् 224
अगारम् (सस्तीर्य) 312
अगु 388
अगृह्णताये (विभीषात्) 429
अगृह्णी न हि गृह्यते 230, 237, 252,
256
अगोत्रम् 35
अग्रप 53, 115, 127
अग्रये 94
अग्रये स्वाहा 273, 279
अग्रा-आदित्ये-प्राणे (नेषा तेज) 356
अग्नि 22, 24, 25, 26, 29, 30, 31,
42, 44, 50, 51, 52, 55, 57, 62,
63, 73, 75, 83, 84, 91, 101,
106, 113, 116, 125, 126, 127,
134, 154, 176, 177, 180, 193,
203, 291, 306, 336, 353, 457,
460, 466, 467, (वैश्वानर) 174,
(मधु) 209, (वसु) 226, (देव)
227, (लोक) 227, (सन्निविष्टः)
298, (एक मुलम्) 309, (ब्रह्मणस्तनुः)
333, 334, (विनि श्रित) 335,
(अभिज्वलति) 310, (यष्टव्य,
चेतव्य, स्तोतव्य, अभिष्यातय) 350,
(= मृत्यु) 394, (प्रस्ताव) 399,
102, (पृथिवीं वस्ते) 100,
(सोऽभवत्) 427, (प्राविशत्) 428,
(महाशनतम) 430, (सिधाति) 110,
(पृथिव्या) 446, (अपान) 171,
(अस्मे वालि हयति) 472

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छे 38-47 मो 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 च 174-282

- अमित्रत्वम् 138
अमिदत्ताय शाण्डिल्याय 470
अमिदेवत इति 230
अमिना 98, 106, 107,
अमिनामिः संसृज्यते 379
अमिनैवान्नम् 339
अमिभिः (ज्वलयन्ति) 368
अमिम 104, 119, 186, 216, 409;
(प्रवहति) 449
अमिमुपसमाधाय 278, 280
अमिं साधूपचरेत् 430
अमिग्नौ (न लक्षयेत्) 350
अमिरेव गो 417
अमिरेव सविता 473
अमिरोवाग्निः 271
अमिरेवास्य ज्योतिर्भवति 238
अमिर्धूमः 271
अमिर्नदिष्टमुपचर्यः 430
अमिर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् 63
अमिर्वायुतादित्यः स रुद्रीयः 91
अमिर्वै देवानामन्नादः 339
अमिर्वै प्राणः 471
अमिर्वै भर्गः 474
अमिर्वै महान् 435
अमिर्वै मृत्युः सोऽपामन्नम् 215
अमिर्वै वरेण्यम् 474
अमिर्हं ब्रह्मणो धत्सः 429
अमिर्हं वा अबन्धुः बन्धुमत्साम् 437
अमिर्हं वा गायत्रीमुत्तम् 465
अमिलोकम् 302
अमि-वायु-आदित्य (आगीतानि) 391;
(प्रस्तावः) 391, 393
अमिष्टे पादं वक्ता 113
अमिष्टोमेन 352
अमिहोत्रम् 39, 52, 53, 134, 135, 308,
353
अमिहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः 352
अमिहोत्रमुपासते 135
अमिहोत्रवेलायां भृगुः 464
अमिहोत्रे 237
अमिन् 115, 117
अम्रेः 138, 196, 202, 285; (ज्वलत)
102, 316, 323
अम्रे नव सुपथा राये अस्मान् 5, 266
अम्रेन्तरः 221
अम्रेरात्मा 322
अम्रेरुद्गीतः 92
अम्रौ 88, 123, 261, 470; (पुरुषः)
200; (तिष्ठन्) 221; (शान्ते) 238;
(बह्विव अम्यादधति) 265; (पुरुषः)
321; (यः) 342; (साम) 406, 418
अम्रौ प्रास्ताहुतिः सम्यक् 353
अम्रौ प्रास्यमानम् 457
अम्रौ दृत्वा 273
अम्रौ-हृदये-आदित्ये स एकः 355
अग्न्ययस्कारादयः 345
अग्न्यर्चिः 205, 453
अमम् 344, 409; (हृदयस्य) 247
अमस्ताः 93
अमहैष्यत् 64
अमाहयत् 374
अमाहयत्वात् 329
अमाहयम् 38, 49
अमासः 328
अम्रे 62, 77, 107, 137, 141, 184,
187, 188; (दीप्यतेऽमुष्य वासः) 422
अग्न्यम् (ब्रह्म) 251
अग्न्यया 20
अग्न्यास्तनवः 333
अग्लापत् (न) 440
अपम् (पौत्रम्) 309
अपचेनी 316

श्वे 283-300 को 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
ज्ञो 373-376 जे 377-474

अध्याय्यः 463

अघोरा 289

अघ्राता 340

अङ्गासि (कुवाणा) 378

अङ्गे (आशय) 280

अङ्ग 144, 145, 438

अङ्गादङ्गात्सभनासि 277, 310

अङ्गाना रस 119, 181

अङ्गानि 51, 174, 307, (सजाताः)

110, (इमानि रस लभन्ते) 428,

(प्रत्यञ्जति) 439

अङ्गार 141

अङ्गारा 88, 125, 126, 127, 271,

अङ्गागन् 134

अङ्गारा भगन्ति स प्रतिहार 88

अङ्गारावक्षयणम् 229

अङ्गिरस 354

अङ्गिरसम् 38

अङ्गिरसाम् 31

अङ्गिरसे 38

अङ्गिरा 47, 71

अङ्गिरे 38

अङ्गी भवति 91

अङ्गुली 439

अङ्गुष्ठमान 22, 23, 27, 290, 295

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमक 23

अङ्गुष्ठमात्र पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति 22

अङ्गुष्ठमान पुरुषोऽन्तरात्मा 27

अङ्गेभ्य 66, (संप्रमुच्य) 245

अङ्गेषु 91, (पतञ्जिन) 457, (मृच्युपाश)
467

अचक्षु (पश्यति) 291

अचक्षु श्रोत्रम् 38

अचक्षुष्कम् 224

अचक्षत् 175

अचलम् 341, 353, 354

अचातुमास्यम् 39

अचारीः 232

अचित्त. 151

अचित्तम् (चित्तमध्यस्थम्) 342

अचिन्त्यः 312, 353

अचिन्त्यम् 49, 312

अचिन्त्यरूपम् 45

अचिन्त्याय 334

अचीरम् 51

अचीर्णवितः 47

अचेतनम् 327

अच्छाद्यत् 390

अच्छायम् 35, 224

अच्छाषदम् 364

अच्युतः 334, 355, (सत्त्वमये) 358

अच्युतम् 106, 344, 353, 354

अजः 18, 41, 292, 328, 342, 346,
353

अज आत्मा महान् ध्रुव 251

अजप्रभीत् 362

अजरम् 36, 291

अजरः 253, 265, 318, 363, 371

अजर्यम् 374

अजस्य 13

अजस्रम् 333, (उपासीत) 334, 351,
356

अजाः 85, 90

अजा 185

अजात इति 294

अजातपुत्रस्य 309

अजातशत्रुः 199, 200, 201

अजातशत्रु काश्यम् 198, 319

अजानो ह वै पुरुषो यावन्न यजते 445

अजाम् (एकाम्) 292

अजायन्त 175, 185

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 पे 62-67
छां 68-173 नृ 174-282

अजावयः 185
अजा हिङ्कारः 85
अजा ह्येका भोक्तृभोगार्थयुक्ता 284
अजिघांसत् 64
अजिघृक्षत् 64
अजीर्यताम् 15
अजीविष्य 267, 268
अजीविष्यम् 80
अजुगुपत् 375
अजेतराभवद्वस्त इतरः 185
अजो नित्यः शारवतोऽयं पुराणः 18
अजौ 284
अज्ञ (ज्ञाज्ञौ) 284
अज्ञानम् 381
अजसा 231; (अनुपश्यति) 250; (एव)
374
अजलिं कृत्वा (उपास्यपत) 367
अजलौ 128
अणिमा 140, 142, 143, 144, 145,
146
अणिमानम् 145; (न्येति) 245; (निग-
च्छति) 245
अणिमः 145, 165
अणिम्रा (तिष्ठन्ति) 242, 323
अणिष्ठः 139
अणिष्ठेन 328
अणीयः 289
अणीयान् 16, 18, 103, 355
अणुः 14, 46
अणुः पन्था विततः पुराणः 249
अणु 17, 43; (अन्विच्छति) 440
(ध्यात्वा) 353
अणुप्रमाणात् 16
अणुप्रियद्वयः 275
अणुष्यः 43
अणुवातेरितः 351

अणोरणीयान् 291, 343; (महतो महणियन्)
18
अणोरणुः 357
अणोरणुष्यम् 353
अण्डम् 445; (विदिग्धम्) 445.
अण्ड प्रथमानभिषेणमेव 445
अण्वन्तान् (इच्छन्) 232
अण्व्यः (धानाः) 144; (नाड्यः)
323
अतः कल्याणमकरवामिति 252
अतः परः प्रवाहो नास्ति 453
अतः पापमकरवामिति 252
अत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहि 241
अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि 245
अतर्क्यः 342
अतर्क्यम् 16
अतपस्कस्य 332
अतप्यत 177
अतमः 224, 294
अति (न वा कश्च) 370
अतिक्रान्तः 180
अतिक्रामति (इमं लोकम्) 239
अतिक्रामेत् 277
अतिश्रद्धाः 215
अतिश्रीम् (आनन्दस्य) 202
अतिचक्रे 440
अतिच्छन्दाः (रूपम्) 242
अतिजने 146
अतितरति 457
अतितराम् 9
अतिथयः 53
अतिथिः 12, 23
अतिथिदेवः 54
अतिथिवर्जितम् 39
अतिदीर्घे जीविते को रमेत 15
अतिधन्वा शौनकः 79

श्वे 283-300 का 301-324 से 335-357 वा 358-363 छा 364-367 अा 368-372
शो 373-376 जे 377-474

अतिनयेत् 77	अतिघृजते 301, 302
अतिनेदन्ते 214	अतिसृष्टिः 186
अतिपिता 281	अतिस्वराति 74
अतिपितामहः 281	अतीन्द्रियभूतस्य 327
अतिपुरुष (य आदिन्ये) 395	अतीयात् 427
अतिपेतुः 108	अतीव हि पितृलोकः 214
अतिप्ररुनात् 32	अतृणम् 314
अतिप्राक्षीः 418	अतृणादः 191
अतिमन्ये (न) 382	अतेजस्कम् 224
अतिमुच्य 6	अतेजोमयः 248
अतिमुच्यमानः 399	अतोऽन्यदार्तम् 218, 219, 223
अतिमृत्सु 87, 88	अतोऽन्येनैव जीवन्ति 340
अतिरयम् 457	अतो वै सल्लु दुर्निष्पत्तरम् 128
अतिरात्रेण (स्वराज्यम्) 352	अतो ह्यय प्राण उपर्युपरि वर्तते 456
अतिरिच्यते 286	अत्ता 32, 177, 203, (अन्नत्वं नोपैति) 338
अतिरोचते 200	अत्तिः (अत्ति) 449
अतिरुदति 156	अतिर्ह वै नौमैतयदात्रिः 203
अतिवदानि 156	अत्तुम् 177
अतिवर्तन्ति 46	अत्यतिष्ठदशाह्युलम् 290
अतिवहति 385, 439	अत्यन्तम् 93
अतिवादी 45, 156,	अत्यमुच्यत् 180
अतिवायस्मीति ब्रूयात् 156	अत्यपाम 178
अतिवाहम् 439	अत्यरिच्यत् (ता सभयम्) 414
अतिविच्य 385	अत्यरहत् 180
अतिविस्मिताः 332	अत्यवाक्षीत् 420
अतिव्याधी (राजन्यः) 380	अत्यरात्रीः 229
अतिशिष्टा 141	अत्यमज्यत 178, 179, 188
अतिशिष्यते 87	अत्यम्राक्षीः 16, 17
अतिशीयते 100	अत्यापत् 427
अतिशीयन्ते 100, 101	अत्याश्रमिष्यः 299
अतिशेषान् 89	अत्येति 22, 21, 25, 218, (मनसा) 303
अतिशः 199, (संरिषा भूतानाम्) 319	अत्येप्यन्ति 178, 179
अतिष्ठन्त (न) 167	अत्रम् 263
अतिसामाप नमः 473	अत्र गत्वा 163
अतिमूक्षम् 293	
अतिघृज 11	

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सु 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

अन पिताऽपिता भवति 213
अनप्यत् 64
अन ब्रह्म समश्नुते 27, 248
अन वाव किल तत्सोम्य 145
अन वै मोर्यस्यथेति 416
अनसदे 472
अन ह न किंचन वीयाय 115
अन हास्येते सत्याः कामा अनृतापिधानाः
163
अन होते सर्व एक भवन्ति 186
अनान्तर विदित्वा 284
अनार्यं पुरुषः स्वपश्योतिर्भवति 239, 241
अत्रैव समवनीयन्ते 216
अस्ति 309
अत्स्यान्ति 108
अथ कथं हस्ताभूतो बहसीति 265
अथकारः 83
अथ कोऽहमिति 65
अथ खलु कतुमयः पुरुषः 102
अथ खलु य उद्गीयः स प्रणयः 75
अथ खल्वमुमादित्य सप्तविध सामोपासीत 86
अथ चक्षुरत्यग्रहत् 180
अथ न जानाति 146
अथ परा यमा तदक्षरमधिगम्यते 39
अथ प्राणमत्यग्रहत् 180
अथ भिक्षार्च्यं चरन्ति 252
अथ मनोऽत्यग्रहत् 180
अथ मर्त्याऽष्टुतो भवति 248
अथ य आत्मा स सेतुर्निर्धृतिरेवा लोकानाम-
सभेदाय 164
अथ य इहात्मानमनुविष वजन्ति 161
अथ य एतौ पन्थानौ न विदुः 272
अथ य एवैतमनुभवति स हैवाल भार्पेभ्यो
भवति 181
अथ य एष सप्रसादोऽस्माच्छरीत्समुत्थाय 163
अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः 76

अथ यत् ति तन्मर्त्यम् 163
अथ यत्प्रशशंसतुः कर्म हैव तत्प्रशशंसतुः
216
अथ यत्र देव इव राजेवाहमेवेद् "मन्यते 242
अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति नाम 142
अथ यत्रैतद्वलिमान नीतो भवति 166
अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः 171
अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामति 166
अथ यत्रैन वन्तीव जिनन्तीव 242
अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दृश्यते 102
अथ यदास्य वाद्मनसि संपद्यते 146
अथ यदि अन्नपानलोककामो भवति 162
अथ यदि गन्धमान्यलोककामो भवति 162
अथ यदि गीतनादितल्लोककामो भवति 162
अथ यदि पितृलोककामः 162
अथ यदि भ्रातृलोककामः 162
अथ यदि मातृलोककामः 162
अथ यदि सखिलोककामः 162
अथ यदि स्त्रीलोककामः 162
अथ यदि स्वसृलोककामः 162
अथ यद्य तेनोमे यच्छति 163
अथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत 186
अथ यस्य जाययै जारः स्यात् 278
अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाजयन्ति
272
अथ योऽन्या देवतामुपास्ते 187
अथ योऽय भगवो अप्सु परित्यायते 167
अथ यो वेदेद् जिघ्राणीति स आत्मा 171
अथ यो वेदेद् मन्वानोति स आत्मा 172
अथ यो वेदेद्मभिर्व्याहराणीति स आत्मा 171
अथ यो वेदेद् अणनानीति स आत्मा 171
अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते 239
अथरणे 38
अथर्वविद्ः 38
अथर्वा 31, 38
अथर्वान्निरसः 56, 97, 232, 348

शब्दे 283-300 की 301-321 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-171

अथर्वान्निरसम् 207, 255

अथर्वा देवः 212, 257

अथर्वस्य 38

अथ वाचमीरयति 150

अथवाऽद्रष्टाऽभोता... भवति 153

अथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीषेति 190

अथ वेशान्तात् पुष्करिणीः स्रवन्तीः मृजते
239

अथ भोजमत्यवहत् 180

अथ संपत्स्य इति 146

अथ सा घुष्यति 144

अथ य इह कपूषचरणाः 126

अथ हेन्द्रोऽपान्यैव देवान् 169

अथाकामयमानः 248

अथात आत्मादेश एव 158

अथात आदेशो नेति-नेति 205

अथातोऽहकारादेश एव 158

अथानन्दान्मुदः प्रमुद मृजते 239

अथानु (च l. अया नु ?) 121

अथानु क्रिमन्नुशिष्टोऽशोचषाः 124

अथान्नस्यायै द्रष्टा भवति 153

अथारूपज्ञो भवति 246

अथास्य नाम करोति 280

अथास्या एतदेव तुरीय दर्शत पदम् 263

अथान्यत्रायुक्तम् 331, 332, 340, 341

342, 343, 344, 345, 346

अथेतरे दुःखमेवापियन्ति 250, 290

अथेत्यभ्यमन्यत 186

अथेममेनाकाशमभित्यप्यन्यते 272

अथैतमेवाध्वान पुनर्निवर्तन्ते यथेतम् 128

अथैतयोः पथोर्न कतरेण चन 129

अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते 166

अथैनमग्रये हरन्ति 271

अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति 246

अथैना मृत्युमत्यवहत् 180

अथैष एव परम आनन्दः 245

अथो अवलीयान् बलीयांसमाशंसते धर्मण
189

अदत्कम् 172

अददानम् 168

अदन्तम् (अग्नि) 61, (अग्नि) 433

अदर्शनीयम् 70, (पर्ययति) 419, 421

अदर्शम् 39, 65

अदाश्म 82

अदासित 147

आदितिः 22

आदितित्वम् 177

आदित्योऽदितिरन्तरिक्षम् 405

आदितिर्जातमादितिर्जनित्वम् 405

आदितिर्माता स पिता स पुत्रः 405

आदिते 177

अदीक्षन्त 420

अदीक्षिताम् 138

अदीक्षितम् 366

अदीर्घम् 224

अद्वैहम् 415

अदृष्टाः 40

अदृश्यः 328

अदृश्यत्वात् 329

अदृश्ये 57

अदृष्टम् 34, 49, (द्रष्ट) 225

अदृष्टो द्रष्टा 223

अदियम् 54

अदो मे भविष्यति 386

अद्धा 103, 325, 358, 359, 360,
(एव) 370

अद्भिः 100; (पद्भिः) 338 (पोद्भिः
यति) 368

अद्भिः सोम्य दृष्टिं देहेन्द्रमन्विच्छ 142

अद्भिगः 373

अदृश्यः 142, 328, 358, 359, 360, 370

(अदृश्यः) 328

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 तुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

अद्भ्यो जातम् (साम) 418
अद्भ्यो वाव भूयोऽस्तीति 154
अय 23
अयतेऽस्ति च भूतानि 55, 340
अयमानानि 191
अयासम् (अजम्) 449
अयुः 230
अद्रवत् (ऊर्ध्वः) 383, 417
अद्रस 153, 340
अद्राक्षम् 234
अद्राक्षन् 15
अद्रिजाः 23
अद्रेयम् 38
अद्वितीयम् 137
अद्वितीयाः (मा-भूम) 410
अद्वैतः 49; (भवति) 244
अद्वैतम् 49
अद्वैतीभूतम् (विज्ञानम्) 337
अध श्येनो जवसा निरर्दायम् 66
अधः 28, 44, 169; (एव हि मनुष्यलोकः)
214
अधमः (उपनेता) 365
अधरया (वर्तन्या) 203
अधरा 50
अधरेऽयाः 108, 109
अधर्मम् 149, 152
अधर्ममयः 248
अधर्मात् 17
अधः स्तम्बेन (आश्लिष्यन्ति) 355
अधस्तात् 62, 109, 158, 188; (उपान्ति)
355
अधिकरणेषु 50
अधिकृतम् 32
अधिक्षियन् (सर्वम्) 371
अधिगमः 332
अधिगम्यन्ते 409

अधिचरन्ति 411
अधिजगाम 453
अधिग्यम् 224
अधिर्यौतिषम् 50
अधित (श्रियम्) 380
अधितिष्ठतः 133
अधितिष्ठति 283, 293; (एकः) 295;
385
अधितिष्ठन्ति 385
अधितिष्ठस्व 32
अधिदेवतम् 417, 435, 455
अधिदैवतम् 9, 74, 76, 106, 110,
197, 204, 222, 311, 321, 399
अधिदैवम् 72
अधिपः 293, 298
अधिपतिः 123, 181; (अन्येषाम्) 244;
(सर्वस्य) 251, 260; 274
अधिपतिवती (तनूः) 336
अधिपजम् 50
अधिपज्ञम् 318
अधिभूतम् 52, 222, 318
अधिमात्रम् 49
अधिरुध्यते 286
अधिलोकम् 50
अधिवासः 40
अधित्रिपम् 50
अधिविषाय 52
अधिशोते 214
अधिषवणे 276
अधिज्ञानम् 171
अधिष्ठिताः 283
अधिष्ठीवन्ति 411
अधीतवेदः 235
अधीत्य 173
अधीमः 284
अधीयानः 173

श्वे 283-300 को 301-324 मे 325-357 या 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-474

अधीयानाः (यत्नम्) 220

अधीयी 149

अधीहि 58; 147

अधुनोत् (शरीराणि) 459

अधूमकः 22; (अग्निर्वि) 325

अधूमके (अग्नौ) 342

अधुतिः 192, 347

अधोपहासम् 276

अध्यक्षम् 49

अध्यगीष्टाः 148

अध्ययनम् 93

अध्यर्धः (देवः) 226, 227

अध्यवसायः 328, 339, 347; (इव न)
371

अध्यवसायसंकल्पाभिमानलिङ्गः 317

अध्यात्मम् 10, 27, 32, 33, 50, 52,
72, 75, 76, 106, 110, 196, 204,
208, 209, 210, 214, 222, 311,
321, 395, 400, 417, 431, 435;
(उपासते) 456.

अध्यात्मयोगाधिमेन 17

अध्याभरत् 285

अध्यायकः 57

अध्यासते 365, 411

अध्याहितम् 415

अध्यूढम् 75, 76

अध्येति 130

अध्येषि 13

अधुरः 415

अधुवेपु 21

अधुवैः 17

अध्विपत् 177

अध्विपन्त (ते) 420, 426

अध्वनः 20

अध्वनाम् (सर्वेषाम्) 207, 255

अध्वर्यवे (दक्षिणा नयन्ति) 447

अध्वर्युः 52, 118, 213, 214, 308,
361; (जुहोति) 440; 446, 448.

अध्वर्युणात्रिजा चक्षुषादित्येन 273

अध्वा (अन्यतमः) 301

अध्वानम् 128; (एष्यन्) 235

अनः 192

अनः (सुसमाहितम्) 245

अनमम् (अनम्) 268

अनामिचित् 350

अनामिहोत्री 350

अनामो ह भवति 123

अनामः 123

अनाघः 353

अनङ्गान् 295

अनशु 224

अनातिप्रश्रम्या वै देवतामातिपृच्छति 219

अनयमानः 111

अनयमानो यद्वनचपति 111

अनयमानो यद्वदन्तमति 433

अननूक्तः (चेदः) 189

अननूच्य 135

अननुभूतम् 34

अननुविष 161, 168

अननुशिष्य 124

अनन्तम् 21, 55, 194, 208; (साम)
401

अनन्तमेव स तेन लोकं जयति 214, 216

अनन्तं वै नाम 216

अनन्तं वै मनः 214

अनन्तं लोकम् 216

अनन्तः 79; 284, 342, 346, 354,
371; (संवत्सरः) 401

अनन्त इत्येनदुपासीत 234

अनन्तरः (आत्मा) 255, 371

अनन्तरम् 224

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 घ 28-37 झ 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- अनन्तहितेन 280
अनन्तलोकासिम् 13
अनन्तवान् 113
अनन्तशक्तिः 354
अनन्ताः 194
अनन्ता विश्वे देवाः 214, 216
अनन्ता हि दिशः 234
अनन्दाः 2, 11
अनन्दाः नाम ते लोकाः 11, 249
अनन्यः 164, 169, 170
अननम् 122, 268
अनन्यप्रोक्ते 16; (गतिरत्र नास्ति) 16
अनन्यभक्ताय 346
अनन्वागतः (तेन) 241
अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन 243
अनन्वागमाय (पाप्मनः) 421
अनन्वितम् (मृत्युना) 457
अनपगः 200, 321
अनपरुद्धः (अपरोधः) 422
अनपहतपाप्मानि (अक्षराणि) 469
अनपानम् 72
अनभिधायन् 350
अनभिप्लवः 211
अनभ्युदितम् 6
अनम् (अनग्रम्) 268
अनराणि 326
अनर्थाः (इव) 332
अनर्थः (परिशिष्यते) 455
अनलः 287
अनलम् 299
अनवयः 353
अनवयानि 54
अनवसृष्टाः 449
अनवस्थः 329; (आश्रमेषु) 332
अनवस्थेषु 18
अनवानम् (गेयम्) 403
अनविप्रयुक्ताः 36
अनशितम् 115
अनश्नति (महाशने) 430
अनश्नन् 12, 44, 292
अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति 49
अनश्नुवादेव 368
अनसः (सम्) 379
अनसूयवः 365
अनसूरिः 111
अनस्तमिता 197
अनस्थिकम् (यत्किञ्च) 433
अनस्य 122
अनस्यान्नम् 268
अनाकाशम् 224
अनाग्रयणम् 89
अनात्मे 57
अनादाः 102, 103
अनादि 21
अनादिनिधनाय 334
अनादिमान् 292
अनादित्य (वसतिम्) 269
अनायन्तः 353, 354
अनायन्तम् 296
अनातः (कामः) 385
अनामयम् 290, 333 (अस्तु) 128
अनामयेऽग्नौ 345
अनामन्व्य (तम्) 418
अनामिकाहगुप्ताभ्याम् 277
अनायुष्यम् 378
अनारम्भणानि 86
अनारम्भ्य (इव) 369
अनारुद्ध- (निवेशनम्) 425
अनार्तम् (मन्यसे) 369, 370, 371
अनार्ताः (स्वस्ति) 470
अनार्पः 380
अनालयनम् 382

श्वे 283-300 की 301-324 मे 325-357 या 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

अनाशकायनम् (ब्रह्मचर्यम्) 165
अनाशकेन (तपसा) 251
अनाश्वान् 362
अनाहिताग्निः 130
अनित्यम् 16
अनित्यानाम् 25
अनित्यैः 17
अनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् 18
अनिमेष्यन्त्यः 469
अनिरस्ताः 93
अनिरुक्तः 83, 92; (उद्गीथः प्रजापतेः)
92; (प्रस्तावः) 401
अनिरुक्तम् 57; (साम्नः) 412
अनिरुक्ते 57
अनिर्देश्यः 353
अनिर्देश्यम् 25
अनिर्देश्यं परमं सुखम् 25
अनिलम् 4, 266
अनिलयनम् 57
अनिलयने 57
अनिलानाम् 287
अनिवर्तकम् 332
अनिवृत्तिः 353
अनिषेधम् (साम्) 397
अनिष्टसंप्रयोग 326
अनिष्टेषु (इन्द्रियार्थेषु) 331
अनीकैः (अकरोत्) 360
अनीडात्यम् 296
अनीशः (आत्मा) 283, 284
अनीशया 44; (शोचति) 292
अनीशया शोचति मुह्यमान् 44
अनुकृतिः 52
अनुक्रमणम् (स्वधर्मस्य) 332
अनुक्रमेण 296
अनुक्षम् 362
अनुगीतम् 415

अनुगृह्णानः 33
अनुचरः 435
अनुचरणम् (स्वधर्मस्य) 332
अनुच्छित्तिधर्मा (आत्मा) 256
अनुजानन्ति (ओमिति) 373
अनुजानन्ति 52
अनुज्ञा 69
अनुज्ञाक्षरम् 69
अनुत्क्रान्तः 166
अनुत्तमेषु 102
अनुद्यू (तमादाय) 436
अनुदन्त (असुरान्) 389
अनुदितः (आदित्यः) हिङ्कारः 387
अनुद्वन्ति (विशृङ्खलम्) 374
अनुद्वष्टव्यम् (एकपैव) 251, (मन्सा) 251
अनुधापयन्ति 191
अनुधावत (कण्विद्वयम्) 440
अनुध्यापन्ति 315
अनुध्यायात् (शब्दान्) 251
अनु न एतस्मिन्नायमाभज 428
अनु न एतस्मिन् सामन्नाभज 392
अनु नोऽस्मिन्न आभजस्वेति 181
अनुपतास्थिः 359
अनुपतापी 164
अनुपदष्टे 437
अनुपनीय 130
अनुपरिवर्तन्ते 272
अनुपलभ्य 168; (आत्मानमननुविद्य व्रजतः)
168
अनुपश्य 12
अनुपश्यतः 3
अनुपश्यति 21, 34, 250, 285
अनुपश्यन्ति 24, 25, 315
अनुपसृतात् (भ्रमम्) 447
अनुपानम् 79
अनुपनीष्व 411, 414, 417

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 छं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 दे 62-67
छां 68-173 च 174-282

अनुप्रज्ञाय (स्वर्गद्वारम्) 470
अनुप्रभूतः 144
अनुप्रविश्य 138, 194
अनुप्रविष्टः 15, 324, 376
अनुप्रविष्टम् 17
अनुप्रश्नाः 56
अनुप्राक्षीः 14
अनुप्राणन्ति 55, 315
अनुप्रातिष्ठन् 366
अनुप्रापत्ति 172
अनुप्राविशत् 56
अनुबुबुधिरे 167
अनुबुबुधे 438
अनुब्रवाम 366
अनुब्रूते 190
अनुब्रूम 264
अनुब्रूयात् 366
अनुब्रुवाणाः 368
अनुभवति 34, 36, 149
अनुभवसि 141
अनुभाति 44
अनुभूतम् 34
अनुभूत्वा 40
अनु म एतां देवतां शाधि 109
अनुमतये स्वाहा 279
अनु मा शाधीति 235
अनुमीयते (गतिः) 335
अनुमन्वयते 313
अनुमन्वयेत 277; (ओमित्येव) 448
अनुमन्त्राः 447
अनुयान्ति 21, 384
अनुरिष्यति 118
अनुरूपः (पुरुषः) 395; (अग्निः) 435;
(प्रजाः) 435
अनुलब्धः 414
अनुलोमाम् 279

अनुवक्ता सात्यकीर्तः 381
अनुवचनेन (वेद-) 251
अनुवस्त्ये 373
अनुव्याख्यातानि 207, 233, 255, 348
अनुव्याख्यास्यामि 169, 170
अनुव्याहरत् 336
अनुवता (भूत्वा) 414
अनुवारिष्ये (अहम्) 412
अनुवर्त्म मेयम् 378
अनुवाक्या 364, 365
अनु विचलन्ति 449
अनुवित्तः (बहणा) 249; (मयैव) 249;
(आत्मा) 250
अनुविदुः 440
अनुविय 161, 165, 167, 172
अनुविधावति 23
अनुविनश्यति 208
अनुविन्दते 165
अनुविन्दन्ति 164
अनुविन्देत् (पदेन) 186
अनुविभवति 469
अनुविमृज्य 307
अनुविलीयेन (उदकम्) 208
अनुविषण्णम् 171
अनुवीक्ष्य 184
अनुवृणीष्व (इन्द्रः) 412
अनुवृणीध्वम् 412
अनुशशास 114, 116; (याज्ञवल्क्यः)
244
अनुशाधि 109, 110, 332, 388; (तथा
नः) 470
अनुशासति 125
अनुशासन (उक्त-) 256
अनुशासनम् 27, 54, 211
अनुशासिष्यामि 453
अनुशास्ति 53

म्बे 283-300 को 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-37.
श्री 373-376 जे 377-474

अनुशिष्टः 14, 121
अनुशिष्टम् 195
अनुशिष्टान् (पुण) 269
अनुशिष्टोन्वसि विना 268
अनुशिष्यात् 6, 117
अनुशुष्यति 196
अनुशुष्य हेवान्ततो प्रियते 196
अनुशृणोति 34
अनुशृण्वन्ति 315
अनुशेते 292
अनुपस्तः 333
अनुष्टुप् 354
अनुष्टुभम् 264
अनुष्टुभा (परिधाति) 435
अनुष्टाय 23
अनुष्टया (सामवेद) 430, 456
अनुसंपन्ति 24
अनुसंवाति (सवां दिशः) 378
अनुसंवाज 112
अनुसंवात् 60
अनुसंवाति (उभौ लोकौ) 239; (उभे
कूले) 241
अनुसञ्ज्यते (शरीम्) 250
अनुसन्तनुत 104, 105, 462
अनुसन्तृप्यन्ति 388
अनुसन्त्रवन्ति 394
अनुसम्भवति 439, 440
अनुसमाहरति 75
अनुसरति 349
अनुस्मरणम् 350
अनुस्वरन्त्यः 469
अनु हि भगव इति 124
अनूकाम् (पूतम्) 412
अनूक्तम् 195
अनूचानः 198, 319, 465; (किलायं
बाह्यणः) 465

अनूचानतमः 212
अनूचानमानी 135
अनूच्य 53
अनूच्ये 304
अनूत्कामति (प्राणः) 247
अनूत्कामन्ति (प्राणाः) 247
अनूत्तिष्ठ (उद्रातारम्) 438
अनूत्प्याता म एषि 438
अनूदतिष्ठत् 107
अनूदतिष्ठासत् 438
अनूदभयत 415
अनूदेति 200
अनूपन्ताम् (परम्) 370
अनूपतिष्ठते 409
अनूचे 389
अनूचेन (साम्ना) 388
अनूतः 429
अनूतम् 30, 36, 45, 57, 70; (आत्मा
147, 149, 152, 163; (म
259; (वदति) 419, 421
अनूताः 349
अनूतापिधानाः 163
अनूताभिर्शंसिनः 356
अनूताभिसन्धः 147
अनूतुपाः 407
अनूतेन 163; (हि प्रत्युदाः) 163
अनेकरूपम् 293, 296
अनेकरूपाम् 13
अनेजत् 2
अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य 138
अनेनैव मुखेनालापयिष्यथाः 110
अनेवंचित् 189
अनेवंविदम् 120
अनो ह वै नाम प्रत्यक्षम् 129
अनौपम्यम् 337
अन्तःकरणेन (गृहते) 350

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 छ 38-47 मों 48-49 ते 50-61 रे 62-67
छां 68-173 च 174-282

अन्तःकरोति 127

अन्तःपुरुषः 331

अन्तःपुरुषे 102

अन्तःप्रज्ञः 48

अन्तःप्रज्ञम् 49

अन्तःशरीरे 37, 45

अन्तःस्थः (पुरुषः) 339

अन्तः स्वर्गो लोकानाम् 443

अन्तः (दुःस्तस्य) 299

अन्तक 14

अन्तकाले (प्राणा अभिसमायान्ति) 246;
288

अन्ततः 60, 71, 188, 189, 374;
(आचम्य) 274

अन्तम् 161, 162, 179, 192; (वृणस्य)
247; (कर्मणः) 248, 366;
(करवाणि) 205, 253

अन्तरक्षिणि 77

अन्तरतः 186, 231

अन्तरम् 57

अन्तरतम् 187; (यद्यमात्मा) 187

अन्तरा 33, 172; (पितरम्) 269;
(मातरम्) 269

अन्तरपकाशे (आविर्भूते) 346

अन्तरा यावापृथिवी 224

अन्तरात्मन 21

अन्तरात्मकया (गत्या) 335

अन्तरात्मा 27, 42, 290, 298; (प्राणः)
335; (तस्य तपः) 455

अन्तरादित्ये 76; (पुरुषः) 335

अन्तरादिशः 28

अन्तरान्तरः (सर्वस्य) 353

अन्तरिक्षाक्षिते 95; (वायवे) 351

अन्तरिक्षनाम (९५ ह वा) 391

अन्तरिक्षमुद्गीयः 84

अन्तरिक्षमेवर्क-वायुः साम 75

अन्तरिक्षमेव सा-वायुरमः 75

अन्तरिक्षम् 36, 43, 51, 52, 62, 73,
75, 84, 90, 96, 104, 113, 151,
152, 153, 174, 176; (वयुः)
226; (देवः) 227, 349; (क्षितिपा
चितिः) 349, 369, 377, 382, 391,
405, 426; (देवी) 435; (जयति)
442, 459

अन्तरिक्षं पर्येको बभूव 400

अन्तरिक्षलोकम् 193, 214, 446, 449

अन्तरिक्षलोकेषु 219

अन्तरिक्षसद् 23

अन्तरिक्षात् 103, 119, 204, 436

अन्तरिक्षादन्तरः 221

अन्तरिक्षे 31; (तिष्ठन्) 221, 385,
406; (विततम्) 436

अन्तरिक्षोदरः 103; (कोशः) 103

अन्तरे (यावापृथिवी) 368

अन्तरेण 52

अन्तर्यः (सुपणाम्) 851

अन्तर्यतम् (चित्तम्) 350

अन्तर्युपाणम् 371

अन्तर्ग्यातिः 371

अन्तर्धतिः (ईश्वरः) 394

अन्तर्धाय 147, 329

अन्तर्धनोम 463

अन्तर्धिरसि स्तेनेभ्यः 463

अन्तर्धेहि (अघायुष्यः) 463

अन्तर्धीहि (आत्मा) 334, 335

अन्तर्य 352

अन्तर्यक्षम् 391

अन्तर्यामः 329

अन्तर्यामिणम् 220; (ब्रूहि) 221

अन्तर्यामी 48

अन्तर्व्यायम् 352

अन्तर्हितः (असि) 463

श्रे 283-300 की 301-324 से 325-357 या 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

- अन्तर्हितम् 337
अन्तर्हितोन्द्रियः 345
अन्तर्हृदयः 346, 347
अन्तर्हृदयाकाशम् 345
अन्तर्हृदयाकाशशब्दम् 343
अन्तर्हृदयाकाशस्य पारम् 346
अन्तर्हृदये 52, 103, 236, 260;
(आकाशः) 201
अन्तवत् 78
अन्तवतः 194
अन्तवत्यः (आहुतयः) 308
अन्तवदेवास्य तद्रवति 225
अन्तवद्दे किल ते साम् 78
अन्तवेलापाम् 106
अन्तादाचामेति 145
अन्तात् (लोकानाम्) 217
अन्ताय (एतस्यै) 242
अन्तिकम् (आजगाम्) 325
अन्तिकात् 22
अन्तिके 45; (दवीयः) 370
अन्तिदेवः 456
अन्ते 125; (निपसाद्) 418
अन्तेभ्यः (सर्वेभ्यः) 215
अन्तेवासिनः 115
अन्तेवासिनम् 53
अन्तेवासिने 100, 275
अन्तेवासिभ्यः 275
अन्तेवासी 50
अन्तेषु (सर्वेषु) 167
अन्तो ब्रह्मस्य विष्टपम् 443
अन्तो वै साम्नां निधनम् 413
अन्तौ (उभौ) 241; (एतौ संघतः) 401
अन्धः 131, 169
अन्धं तमः 3; (प्रविशन्ति) 3, 249
अन्धमिव वै तमो योनिः 439
अन्धाः 16, 40, 121, 267
अन्धान् (पर्यायः) 315
अन्धेन 40; (तमसा) 249
अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः 40, 356
अन्धोदधानस्थः (भेकः) 326
अन्नकामेन (ब्रह्मणा) 340
अन्नकाशिनीः 386
अन्नत्वम् (न उपैति) 338
अन्नपते 82
अन्नपानलोककामः 162
अन्नपाने 51, 162
अन्नपानैः (अवशिष्टैः) 352
अन्नबहुम् 352
अन्नभूतमिदं जगत् 339
अन्नं बहु भविष्यतीति 153; (कनीयो भवि-
ष्यतीति) 153
अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति 59
अन्नमन्नादश्च 339
अन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् 59
अन्नमयः (प्राणः) 340; (अवाह् प्रतिष्ठितः)
396
अन्नमयम् 58, 60, 140, 141; (हि सोम्य
मनः) 140, 141
अन्नमशितं वेषा विधीयते 139
अन्नमसि 274
अन्नमात्मैस्त्युपासीत 340
अन्नमिति (दे अक्षरे) 434
अन्नमु चै चन्द्रमाः 379
अन्नमेभ्यः सृजा इति 64
अन्नमेव विजराजम् 340
अन्नम् 30, 31, 33, 37, 39, 52, 55,
58, 59, 61, 63, 64, 77, 82, 83,
111, 116, 122, 126, 128, 133,
137, 139, 150, 152, 153, 159,
177, 181, 186, 191, 192, 199,
203; (देवः) 227; (एतयोः) 236;

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सु 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

(पच्यते) 261; (पूयति) 262; (किम्)
268; (संभवति) 271; (भवन्ति) 272;
333, 336; (आत्मनो रूपम्) 340;
(अभिजिघृक्षमाणानि) 340; 352;
(वृष्टेः) 353, 355, 396; (चतुर्थः
पादः) 399; (प्रत्यक्षम्) 399;
(अस्य तत्) 409, 455, 467

अन्नं दाम 203

अन्नं बहोत्याहुः 262

अन्नं मे 449

अन्नं वाव बलाद्भूयः 153

अन्नं वा सर्वस्य योनिः 341

अन्नं वै प्रजापतिः 30

अन्नं वै वि 262

अन्नं वै विश्वम् 434

अन्नं हि गौः 434

अन्नरसः (भूतमात्रा) 317

अन्नरसमयः 55

अन्नरसस्य विज्ञातारम् 318

अन्नरसान् (केन) 305, 313

अन्नवतः 153; (वै स लोकान् पानवतोऽभि-
सिच्यति) 153

अन्नवान् 60, 340

अन्नशुभम् 385

अन्नस्य 138, 139, 140; (आत्मा) 320

अन्नस्य का गतिरिति 78

अन्नस्य संकल्प्यै प्राणाः संकल्पन्ते 150

अन्नात् 142; (कते) 262

अन्नाद् 60, 73, 83, 86, 88, 89, 101,
111, 181, 186, 253; (अग्निः) 339

अन्नाद् 59, 309; (ऊर्ध्वमुत्तीदति) 445

अन्नादी 111

अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते 59

अन्नाद् भवन्ति भूतानि 55

अन्नाद् भूतानि जायन्ते 340

अन्नायम् 96, 97, 101, 137, 180,
183, 192, 313; (एकम्) 386, 390,
412; (आत्मने आगायत्) 428, 437

अन्नायकामाः 386

अन्नापाय 400

अन्नायेन 50, 133, 134

अन्नाद्वाव भूयोऽस्तीति 153

अन्नाद् वै प्रजाः प्रजायन्ते 340

अन्नानि 191

अन्नायुः 64; (वा एष यद्वायुः) 64

अन्ने 44, 183, 469, 470

अन्नेन 141; (अभिषिक्ताः) 340

अन्नेन जातानि जीवन्ति 59

अन्नेन वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते 52

अन्नेन शुक्तेनापोमूलमन्विच्छ 142

अन्नेनाक्षनायां घ्नन्ति 379

अन्ने भूतानि विष्टानि 262

अन्ने साम तद्वेत्या 406

अन्ने हीदं सर्वं स्थितम् 73

अन्नेः प्रतिकल्पन्ते 246

अन्यः 292

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयः 15

अन्यतरां वा अयमुपागात् 438

अन्यतस्त्यजायी 199, 320

अन्यतात्मानः 356

अन्यतोद्धारम् 397

अन्यत्र तीर्थेभ्यः 173

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधमति 17

अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च 17

अन्यत्रमना अभुवं नादृशम् 192

अन्यत्रमना अभुवं नाधौषम् 192

अन्यत्र मिथुनमिच्छस्व 418, 416

अन्यत्र मे मनोऽभूत् 317, 318

अन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद 206, 254

अन्यत्रात्मनः सर्वं वेद 206, 254

अन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद 206, 254

श्वे 283-300 की 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

अन्यत्रात्मनो भूतानि वेद 206, 254
अन्यत्रात्मनो लोकान् वेद 206, 254
अन्यत्राप्युक्तम् 336
अन्यत्रायतनमलब्ध्वा 142
अन्यत्रास्मात्कृताकृतात् 17
अन्यदाहुर्विषया 3
अन्यदाहुरसंभवात् 3
अन्यदेव तद्विदितात् 6
अन्यदेवाहुर्विषया 3
अन्यदेवाहुः संभवात् 3
अन्यद्वा कर्माकृतम् 189
अन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन् 253
अन्यन्मन्यमानाः 230
अन्यराजानः 158
अन्यात् 57
अन्याद्दशाः 117
अन्यामिच्छ प्रपूर्व्याम् (v. l. प्रपूर्व्याम्) 279
अन्या वाचो विमुञ्चथ 43
अन्ये मनुष्येभ्यः 114
अन्योन्यसक्ताः 36
अन्योन्यस्मिन् (प्रतिष्ठितौ) 259
अन्योन्यस्य 365
अन्योन्यस्यै श्रेष्ठतायै 467
अन्योन्येन 196
अन्योऽसावन्योऽहम् 187
अन्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित इति 158
अन्वाहिर्गच्छति तेन सोऽसर्वः 431
अन्वजापत् 175
अन्वाक्षि (सर्वाणि रूपाणि) 395
अन्वपश्यन् 383
अन्वयन्तम् 358
अन्ववक्रामति (सविज्ञानमेव) 247; (हृदय-
मेव) 246
अन्ववायानि 179
अन्ववार्जत् 63
अन्ववस्यन्ति 324

अन्ववस्यन् 390
अन्वाशिषत् 124
अन्वाशिषन् 366
अन्वाशिषम् 124
अन्वसृज्यत् 390
अन्वागमात् (मनुष्याणाम्) 448
अन्वाभक्तः (मन्त्रेण) 374
अन्वायत्तः 203
अन्वायत्तम् 369
अन्वायत्ताः 87, 104, 105, 225
अन्वायत्तानि 86, 373
अन्वारूढः (प्राज्ञेनात्मना) 245
अन्वावर्तते 309, 310
अन्वावर्ते 309, 310
अन्वाविशन्ति 161 .
अन्वाह 361
अन्वाहार्यपचनः 34, 116, 133, 473
अन्विच्छ 142
अन्विच्छति (अणु) 440
अन्विष्य 29, 109
अन्वेति 36, 457
अन्वेपणा 109
अन्वेपमाणाः 28
अन्वेष्टव्यः 167, 338
अन्वेत् 390
अपः 132, 137; (असत्) 277;
(एवाहुः) 369, 453
अपक्षः 443
अपक्षीयते 194
अपक्षीयमाणपक्षात्...मासान् 272
अपक्षीयस्व 272, 310
अपचितिः 390
अपचितिमान् 404
अपचितिम् (साम्नाः) 404
अपचितौः (चकार) 464
अपचित्यै 69, 194

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 वे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

अपजयति 192
अपजहि 94, 95
अपजहुः (अस्थीनि) 230
अपतता (रथेन) 361
अपट् 265
अपद्रवतः (तौ) 304
अपद्रवन्ति 303
अपध्वान्तम् 92; (धरुणस्य) 92; (सान्नः)
413
अपनिहृते 117
अपन्नाऽसि 448
अप पुनर्घृत्यं जयाति 215, 217
अप पुनर्घृत्यं तसति 474
अपरपक्षम् 128
अपरपक्षेण (प्रजनयति) 301
अपरप्रयोज्यः 354
अपरस्मै धारयस्व 224
अपररात्रे अत्रिराः 464
अपरा (विधा) 38
अपराजयिष्यु 199, 320
अपराजितम् (आयतनम्) 302, 304
अपराजिता 165; (सेना) 199, 320
अपराधा (ऋचः) 389
अपराधाः (मा) 270
अपराप्नोति 391
अपराहः 89; (प्रतिहारः) 387
अपराह्णात् 87
अपराह्णे (स्वर्गः) 467
अपराह्ण उग्रो देवो लोहितायन् 464
अपरिच्छिन्नः 354
अपरिमितः 342, 354
अपरिमितया 345; (उद्भूतः) 334
अपरिमितम् 333, 347 409; (तेजः)
352, 357; (इव मनः) 409
अपरिमिताः (दिशः) 409
अपरे 12

अपरोधोऽनपरुद्ध इति 422
अपर्याप्तम् 471
अपवर्गहेतुः (आदित्यः) 347
अप वा एतद्व्ययजुषात् 364
अपविद्धात् 358
अपवृतः 439
अपवेष्टितः 439
अपशयम् 413
अपयुः 413
अपरयतो हि किं स्यात् 234
अपरयन्, 39, 283
अपरयन्तः 121
अपरयम् 458
अपरयं गोपामानिपयमानम् 458
अपसरणम् (सुराणाम्) 326
अप सान्नः 364
अपसेधन् 381
अपसेधन्ती 381
अपहत 95; (- तपस्कान्) 154
अपहतपाप्मसु (अक्षरेषु) 469
अपहतपाप्मा 71, 161, 164, 167,
242, 335, 355, 452, 459
अपहतपाप्मानः 327
अपहतपाप्मा शेषः 71
अपहतपाप्मा शेष बह्वलोकः 71
अपहतिः 171
अपहते 116, 117
अपहत्य 10; (मृत्युम्) 420, 427, 469;
(पाप्मानम्) 420, 427, 469
अपह्नानि (भ्रातृव्याम्) 374
अपहन्ता 72; (वै भयस्य तपसो भवति) 72
अपहन्ति 417
अपह्नुवीत् 156
अपहर्षति 147
अपाः 354
अपागात् 138, 366

श्वे 283-300 की 301-321 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

अपागाचन्द्राचन्द्रत्वम् 138
अपागादग्नेराग्नित्वम् 138
अपागादादित्यादादित्यत्वम् 138
अपागाद्विद्युतो विद्युत्वम् 138
अपाजिघासन् 375
अपाणिपादः 291
अपाणिपादम् 38
अपातयत् 185
अपातम् (गोअभ्यानाम्) 270
अपादाय (मात्राम्) 239; (पेशसो मात्राम्)
247
अपानः 34, 52, 55, 63, 72, 101,
134, 328, 336, 409, 413, 420,
471
अपान आसीत् (स बृहस्पतिः) 121
अपान इति 230
अपानम् 23, 33, 408
अपानाय 134
अपानेन 24; (उदगायन्) 419; (उद्गात्रा)
420; (उपसमैप्सत्) 422 (अपान्य)
456
अपानेन मनुष्यान् मनुष्यलोके 425, 426
अपानेन हि गन्धाजिघ्रति 215
अपानो यान्या 214
अपान्य (अभिप्राप्यात्) 277
अपान्य इति वाचा 436
अपान्यात् (अभिप्राप्य) 277
अपापकाशिनी 289
अपापविद्धम् 3
अपापापः (न लक्षयेत्) 350
अपाम् 138, 139, 140, 207, 253,
348; (ओषधयो रसः) 68, 276;
(का गतिरिति) 78; (नेतारः कर्तव्ये व
आसन्) 400; (वा स्तोकः) 439
अपियन्ति (सर्वतो प्राणाः) 472
अपारः 371

अपारम् 208
अपावपिपत् 417
अपावाशर्णू 33, 94, 95
अपावुणु 4; (मुत्तम्) 265
अपासेधत् 416
अपिकक्षयम् 210
अपिगच्छति 191
अपिगृह्य 102
अपि च येषां बुभूपाति 266
अपि तत्र वधाशङ्कं भवति 233
अपिता (पिता भवति) 243
अपित्वम् (एपिरे) 424
अपिधानम् 163
अपिधाय (कर्णौ) 261
अपि नमस्तमहेत्वाभिनिष्पद्यते 164
अपिपासः 106, 161, 167;
अपिपास एव स बभूव 106
अपि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेत् 275
अपियन्ति 40, 41, 55, 144; (दुःसम्)
250; (अन्ततः) 340; (रमयः) 397;
(सर्वतः प्राणाः 472)
अपि रोदिति 170
अपि सर्वे जीवितमल्पमेव 11
अपि ह शतं विज्ञानवनामेवो बलवानाकम्पयते
152
अपिहितम् 4; (दुःसम्) 265
अपीडयन् 383, 393
अपीडयन् (वसं वेदय) 448
अपीडः (स्वर) 141, 170
अपीडः (दे स्तनेव) 431
अपीडः 49
अपीडः 49
अपीडं सर्वं देहेन यदिदं पृथिव्यानि 3
अपीडं स्वेन्द्रदीप 9
अपीडं सारस इति 366
अपीडन् 299; (न कीदृशे) 152

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 छं 38-47 मों 48-49 ते 50-61 रे 62-67
छं 68-173 वृ 174-282

अपुनीत (गायया) 413; (कुम्भया) 413;
(नाराशंस्या) 413; पुराणेतिहासेन) 413;
(तेन यदिदं विप्रा वदन्ति) 413;
(मधुना) 414

अपूता 411

अपूता वाऽसि 413

अपूपः 96

अपृथग्धर्मिणः 343

अपृथग्विवेक्याः 343

अपेत मम वा एतत् 412

अपोज्झितः 367

अपोदिताः 437

अपोह्य 134, 366

अपौर्णमासम् 89

अप्यप 27

अप्यपद्मकुराः 351

अप्ययम् (बद्ध) 298

अप्येति 110, 232, 233, 234, 235;

(बद्ध) 248

अप्यो श्रावय 52

अप्रदयम् (धाव त्वा देवताम्) 418

अप्रज्ञम् 49

अप्रणीय 359

अप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णाति 233

अप्रतिरूपम् 178, 179, 200

अप्रतिरूपः 321 -

अप्रतिवाच्यम् 384

अप्रतिष्ठितं वै ते साम 78

अप्रमत्तः 27, 73, 92; (धारयेत्) 287-

अप्रमत्तेन 43; (वेद्धव्यं) 43

अप्रमयम् (ध्रुवम्) 251

अप्रमेयः 353

अप्रमेयाय 334

अप्रवर्ति 101, 199, 320

अप्रशान्ताय 299

अप्रसाहः 123

अप्राक्षीत् 269

अप्राणः 41; 328, 346, 354

अप्राणतो हि किं स्यात् 233

अप्राणन् 72

अप्राणम् 224

अप्राणाः 328

अप्राणात् (संभूतः) 342

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः 41

अप्राप्य 56; (देवान्) 169; (मनसा
सह) 56, 58

अप्रियम् 187

अप्रियवेत्ता 170

अप्रियवेत्तेव भवति 170

अप्रियाः (क्षातयः) 303

अप्रोच्य 115

अप्सरसः 303, 348, 451

अप्सु 26; (स्रवांसु) 84, 167, 176,
216; (पुरुषः) 229; (प्रक्षेपकः)
356; (पृथिवी) 385; (साम तद्वत्प्राक्)
406

अप्सु इति 230

अप्सु चारिणः 345

अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम् 60

अप्सु तिष्ठन् 221

अप्सु पुरुषः 200, 321, 405

अप्सु प्रतिष्ठितम् (साम) 418

अप्सुमान् 85

अबन्धुः (बन्धुमत्साम वेद) 437

अबलानाम् 112

अबलिमानम् (नीतः) 166

अबलीयान् 189

अबल्यम् (न्येत्य) 246

अबाह्य (आत्मा) 255, 371

अबाह्यम् 224

अविभर 176

अविभेत् 184

श्वे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शी 373-376 जे 377-474

- अवीमत्सत 410
अबुद्धिपूर्वम् 328
अबुधः (जनाः) 249
अचोद्धा 153
अब्जाः 23
अब्रह्मवित् 47, 49
अब्राह्मणः 112
अब्रशेचु ते तस्यापतनं प्रतिष्ठापिति 232, 235
अभयः 253, 353
अभयम् 19, 29, 36, 57, 117, 163,
167, 168, 169, 170; (रूपम्)
242; (दत्त्वा) 338, 344, 354
अभय त्वा गच्छतात् 237
अभयं वै जनक प्रातोऽसीति 237
अभयं वै ब्रह्म 253
अभयं हि वै ब्रह्म भवति 253
अभयस्य 17
अभयाः 74
अभयम् 179, 389
अभविष्यः 131
अभाजयत् 191
अभावे 297
अभिकामः 162
अभिकामाः 161
अभिकल्पः (मनसा) 26, 290, 294
अभिकन्दाम्नी 421
अभिक्रम्य (उपमन्त्रयेत्) 277
अभिक्रयणानि 365
अभिक्षरन्ति 232, 235
अभिगच्छन्ति (प्रेत्य) 249
अभिगच्छेत् 41
अभिगाम् (मा) 172
अभिगन्ति (अयोधनैः) 368
अभिचक्षते 369, 370
अभिचक्षीरन् 374, 375
अभि चङ्क्रमीति 358
अभिचाकक्षानः 360
अभिचाकशीति 44; (सुमान्) 240, 292
अभिचाकशीहि 289
अभिजयन्ते 29
अभिजय्यासम् 449
अभिजायते 39, 154
अभिजिघृक्षमाणानि (अक्षम्) 340
अभिजित् (अस्ति) 449
अभिजुहोति 338
अभितः 166, 175, 386
अमितपति 154
अभितृन्दन्ति (पङ्क्तीशिकाभिः) 368
अभिदधाति 466
अभिदम् 360
अभिदासति 71
अभिद्वय 178; (समकृत्) 419
अभिपते 32; (धीन्) 376
अभिधावत 303
अभिधीयत (नैनाम्) 356
अभिध्यातव्यः 349; (अग्निः) 350
अभिध्याता 343; (अस्ति) 404
अभिध्यातुः 357
अभिध्यात्वा 328
अभिध्यानात् 284, 285
अभिध्यायति 338
अभिध्यायन् 15, 16
अभिध्यायन्ति 333
अभिध्यायमानः (कामम्) 353
अभिध्यायात् 306
अभिध्यायीत 35, 36
अभिध्यायेत् (आत्मानम्) 325, 333
अभिध्येयः 325
अभिध्येयम् 349
अभिनन्दाक्ष आनीतोऽभिनन्दाक्षो निगृष्टः
146
अभिनन्दाक्षम् 146

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 रे 62-67
छां 68-173 च 174-282

अभिनन्दन्ति 40
अभिनन्दाः 127; (विस्तुलिताः) 271
अभिनहनम् 146
अभिनिधाय 280
अभिनिपयते 312
अभिनिष्पयते 163, 171, 327
अभिनिष्पयन्ते 171, 272
अभिनिःसृता 27, 166
अभिनिहिताः 93
अभिपय (इव) 370
अभिपयते 279
अभिपयन्ते 370; (न हैव) 370, 373
अभिपस्वितयन् 443
अभिपर्यक्तः 401
अभिपर्येति 381
अभिपश्यन्ति 111
अभिपातयेत् 366
अभिप्रजानीहि 63
अभिप्रणुत्यम् 371
अभिप्रतन्वन्ति 323
अभिप्रतास्त्रि 110, 111
अभिप्रतास्त्रि बहुधा निविष्टम् 432
अभिप्रतास्त्रि बहुधा वसन्तम् 111
अभिप्रतारिणम् (काक्षसेनिम्) 418, 432
अभिप्रपयन्ते 376
अभिप्रपयन् मधवा इन्द्रो वैकुण्ठः 464
अभिप्रवर्तेयाताम् 311
अभिप्रववाज 167
अभिप्रवज्य 307
अभिप्रवज्यार्थं भुवीत 307
अभिप्रसारयति 430
अभिप्रस्थापयन् 112
अभिप्रस्थापयांचकार 113, 114
अभिप्रहत्य 240
अभिप्राणितम् 65
अभिप्राण्य 64; (अपान्यात्) 277;
(अपान्य) 277

अभिप्रातः 279
अभिप्रातिष्ठन्ते 202
अभिप्राप्नुवन्ति 128
अभिप्रास्य 145; (एतद्य मोपसीदयाः)
145
अभिप्रीति 303
अभिप्रभुः (अमुराः) 324
अभिप्रविष्यामः 70
अभिभूतः 34
अभिभूयमानः 330
अभिर्मस्ये 177
अभिर्मभन्ति (वराभिः) 368
अभिर्मय्यते 286
अभिर्मन्त्रयते 281
अभिर्मन्त्रयेत 277
अभिर्मन्यति 88; (स हिङ्कारः) 88
अभिर्मन्यन्ति 40
अभिमातिम् 360
अभिमान 328, 339; (अध्पक्षः) 346
अभिमानात् 30
अभिमानित्वम् 330, 347
अभिमुत्ततः 313
अभिमुदनीत 366
अभिमुशति 274
अभिमुशमानः 325
अभिमुशेत् 277, 310
अभिमुशति 120
अभिलिम्पन्ति (मृत्तनयाभिः) 368
अभिमुदति 36, 208, 256
अभिमुदते 34
अभिमुदन्ति 30
अभिमुदन्त्यः 40
अभिमुवर्तनानि (अग्नेः) 365
अभिमुवर्षति 31
अभिवादी 333
अभिवाद्य 372

श्वे 283-300 को 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

अभिविक्षरतीति 385
अभिर्विमानम् 133
अभिवि सृजते 316
अभिव्यक्तिकराणि 287
अभिव्याददात् 176
अभिव्याहरति 72
अभिव्याहराणि 171
अभिव्याहाराय वाक् 171
अभिव्याहृतम् 65
अभिव्याहृत्य 64, 435
अभिव्यैत्यत् 65
अभिषङ्कोः 430
अभिषावित्राणि 365
अभिषिक्ताः (प्राणाः) 340
अभिषीचयन्ति (वद्भीभिः) 368
अभिष्टोष्यन् 73
अभिवृत्तः 331
अभिवृत्तिः 356
अभिसंयन्ति 117
अभिसंविशत 181
अभिसंविशन्ति 58, 81, 98
अभिसंस्थापयामः 77
अभिसमयन्ति (वाचमेव) 405
अभिसमायन्ति (प्राणाः) 246; (राजानम्)
246
अभिसमावृत्य 173; (कुटुम्बे शुचौ देशे)
173
अभिसमीक्षामासुः 365
अभिसमायुः 366
अभिसमेताः 212
अभिसमेति 108, 109
अभिसमेत्य 122
अभिसम्पद्यते 36, 173; (तद्) 248;
377; (देवत्वम्) 245
अभिसम्पद्यमानः (शरीरम्) 239
अभिसम्पन्नाः (वेदः) 266

अभिसम्पद्यते 296
अभिसम्भवति (प्राणमेव) 441, 442;
(श्रद्धाम्) 441; (छन्दांसि) 441
अभिसम्भवन्ति 118, 127, 128
अभिसम्भवामि 172
अभिसम्भविता 103
अभिसम्भूय 312
अभिसंयम् 113, 114
अभिसिध्यति 150, 151, 152, 153,
154
अभिसृत्तराणाम् 366
अभित्स्वत 392
अभिहृते (शरीरे) 326
अभिहरन्ति (अस्मै) 258
अभिहृयन्ति 234
अभिहितम् (वेदेषु) 356
अभि हैनं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति 10
अभीके 360
अभीक्ष्णम् 10
अभुनजत् 195
अभूत्यै 187
अभेद्यत् 184
अभ्यकीर्तयः 373
अभ्यगासिपम् 74
अभ्यज्य 464
अभ्यतपत् 62, 64, 93, 94, 119
अभ्यतपन् 96, 97.
अभ्यतिमुच्यते 397
अभ्यद्रवत् 8, 9
अभ्यधिकः 297
अभ्यनुशासति 130
अभ्यनूयतम् 101
अभ्यनूच्यते 382
अभ्यपानितम् 65
अभ्यलवत (कनसान्) 416
अभ्यमन्यत् 186

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 न 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

अभ्यर्चत् 389
अभ्यर्चन्ते 308
अभ्यवचरण 461
अभ्यवदान्य 270
अभ्यवेपात् 438
अभ्यवैषि 461
अभ्यव्राम्यत् (श्रीव लोकाद् जनयित्वा) 446
अभ्यसृजत् (एनाम्) 276
अभ्यसेत् (मूर्ध्नि) 344
अभ्याख्यातेषु 54
अभ्यागच्छाम 130
अभ्यागतम् 301
अभ्याजरमुः 130
अभ्यातः 102, 103
अभ्यातम् (सर्वाणि भूतानि) 373
अभ्यादधाति 261; (बह्वि) 265; (अग्नौ)
442
अभ्याभजन्ति 373
अभ्यारोहः 183
अभ्यारोहन् (याति) 453
अभ्याशः 73, 84, 108, 128
अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापयेत् 128
अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापयेत् 128
अभ्याशो ह यदस्मै स कामः समृद्धयेत् 73
अभ्याशो ह यदेनं साधवो घोषा आ च गच्छेयुः
108
अभ्यासात् (ध्याननिर्मयन-) 285
अभ्याहन्यात् 144
अभ्याहितस्य 141, 254, 348
अभ्याहितात् 207
अभ्युक्तम् 29, 47, 252
अभ्युक्तः 441
अभ्युक्ता 55
अभ्युक्षति (त्रिः) 279
अभ्युच्चरन्ति (प्राणादयः) 345, 351
अभ्यज्जिहते 81

अभ्युद्यते 6
अभ्युवाद 109, 110, 112, 113, 114,
(जैवालः) 268
अभ्युदे 117
अभ्रतम् 397
अभ्रम् 126, 128, 171; (इत्याचक्षते)
459
अभ्रं विद्युरतनापित्पुरशरीराण्येतानि 171
अभ्राणि 89, 399; (धूमः) 271; (संस्ला-
वयति) 401; (संस्लवन्ते) 89
अभ्रावृष्यं साम 397, 408, 458
अभ्राचिपः 351
अभ्रेभ्योऽधि वृष्टिम् 469
अमः 75, 76, 123, 182
अमतम् 135, 139; (मन्तु) 225
अमतो मन्ता 223
अमनः 224
अमनसः 122
अमनसो हि किं स्यात् 234
अमनस्कः 20
अमनाः 41
अमनीभावम् 350
अमन्ता 153, 340
अमन्वानस्य 57
अमरः 253
अमलाकाण्डेन 403
अमहीयन्त 8
अमा 123, 196
अमात्रः 49
अमानवः 118, 127
अमानुषीं चाचम् (वदति) 439
अमावास्याम् 194, 306; (रात्रिम्) 399
अमावास्यायाम् 123, 309
अमितौजसम् (पर्यङ्कम्) 304
अमितौजाः (पर्यङ्कः) 303
अभीयत 314

श्वे 283-300 कौ 301-324 भै 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- अमृतम् 224, 458
अमृता एव देवाः स्युः 468; (अन्याः प्रजाः)
468
अमृतश्चासुतश्च 366
अमृत् 22
अमुनाऽमुनाऽमुना 108
अमुं यज 186
अमुष्य लोकस्य का गतिरिति 78
अमुष्याहं ब्रह्मस्य रसः 143
अमुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्सु 66,
67
अमुहन् (ते ह) 365
अमुहरणः 362
अमृमुहन् 208
अमूर्छयत् 62
अमूर्तः 41, 353, 354
अमूर्तम् 28, 204; (= सत्यम्) 335
अमूर्तस्यैव रसः 204
अमूलम् 142
अमृतः 27, 33, 37, 40, 47, 52, 53,
66, 240; (मर्त्यः) 248, 249,
253, 265, 318; (मर्त्येभ्यः) 463;
(संभवति) 466
अमृतत्वम् 7, 13, 21, 26, 27, 92,
93, 166, 284
अमृतत्वस्य तु नाशास्ति विज्ञेन 205, 253,
अमृतमयः (पुरुषः) 208, 209, 210
अमृतम् 3, 4, 24, 25, 27, 29, 31,
33, 36, 39, 43, 44, 52, 60,
98, 101, 117, 158, 163, 167,
168, 169, 170, 172, 198, 204,
266, 343, 344, 353, 374, 379,
384, 386; (= ज्योतिः) 155;
(सत्येन च्छन्नम्) 198; (इति विदुः)
227; (उपासते) 257; (तु विद्य) 224,
256; (तु विद्य) 224, 256;
315; (ब्रह्मणि) 361; (अनुसंचरति)
394; (यत्रैव तपति) 382; (तपति)
390; (इति) 452; (गायत्रम्) 460,
461
अमृतस्य 43, 171
अमृतस्य देव धारणो भूयात्तम् 51
अमृतस्य पन्था न त्वा जहाति 452
अमृता 6; (स्याम्) 205, 253
अमृताः 8, 25, 26, 74, 96, 97,
195; (ते भवन्ति) 250, 295
अमृताक्षरम् 284
अमृतात् 51
अमृतानाम् 15, 97
अमृताणि 97
अमृतान् 186
अमृताहुती (अनन्ते) 307
अमृते प्रतिष्ठितः 394
अमृतेषु (अक्षरेषु) 469
अमृत्यवे 302
अमुषा (पुरुषः) 231
अमोऽहमस्मि सा त्वत् 279, 414, 417
अमोषाः 155
अमोषा इत्यस्ति चे भवति 155
अमो नास्ति 155
अननै च ननै च इतिष्य च्छन्नः 218
अननै च ननै च इतिष्य च्छन्नः 218

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 मुं 38-47 नां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 झ 174-282

अयमभिर्वैधानरो योऽयमन्तः पुरुषे 261

अयमर्थः स्यात् 356

अयमस्मीति (विजानीयात्) 250

अयमहमस्मीति 170

अयमात्मा ब्रह्म 248

अयमात्मा ब्रह्म सर्वाणुभूः 211

अयमायात्ययमागच्छतीति 246

अयमास्येऽन्तरिति 179

अयमास्यो ह वै नामैषः 425

अयमेव योऽयं पवते 431, 435

अयमेव स योऽयमात्मा 208, 209, 210

अयं ते भगवो लोकः 450, 451, 452

अयं त्वस्य राजा मूर्धानं विपातयतात् 182

अयं पुरुषो (जायमानः) 239

अयं म आत्मा 451

अयं माऽऽत् 428

अयं यः प्राणाख्यः 325

अयं लोकः 78; (संदृश्यः) 220, 221,
233, 255; (द्वाविंशतं देवस्याहुचानि)
217

अयं लोको नास्ति पर इति मानो 16

अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः 190

अयं वा आस्य इति 425

अयं वाव यज्ञः योऽयं पवते 446

अयं वाव शिशुर्यो मध्यमः प्राणः 203

अयशा एव भवति 277

अयसे 362

अयस्कारः 345

अयस्विण्डः 331

अयस्विण्डम् (मृद्वस्तंश्यम्) 345

अयस्मयेन वर्मणा 461

अयास्येनक्तिरसेन (उद्गाथा) 424

अयाचतः (धर्मः) 306

अयाचमानाय 306

अयान्यं (याजयति) 233

अयान्ययाजकाः 355

अयास्यः 71, 179, 181, 182; (उज्जगौ)

425, 428; (आक्षिप्तः) 212, 257

अयास्य इति परोक्षमाचक्षते 425

अयास्यमाक्षिप्तम् (उवाच) 425

अयुक्तेन 19

अयुतथा 385, 396

अयुतधाम् 385

अयोधनेः (अभिज्यन्ति) 368

अयोनिः 343

अरः 165; (हृद्) 302

अरसम् 21, 224

अरसायिता 340

अरणिम् 285

अरण्यम् 261, 325, 338

अरण्यायनम् 165

अरण्यस्य वत्सोऽसि 463

अरण्ये 40, 127, 277

अरण्योः 22

अराः 31, 37, 43, 156, 210

अरा इति 109

अराधि 60

अराध्यस्मा अत्रामित्याचक्षते 60

अरिष्टम् 103

अरिष्टिम् 190

अरिणाम् 366

अरुणः 282

अरुमुलान् (यतीन्) 31

अरुक्षः 455

अरुपज्ञः 246

अरुपम् 21, 290

अरेता एव भवति 277

अरेषु (अप्रितः) 318

अर्कः 176, 177, 287, 338

अर्कत्वम् 175

अर्कस्य 34, 175

अर्क्यम् 471

स्त्रे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

अर्घ्य (चकार) 270
अर्चते वै मे कर्मभूत् 175
अर्चन् 175
अर्चयन्तः 37
अर्चयन्त्यः 40
अर्चयेत् 46, 333
अर्चिः 39, 125, 126, 127, 271,
348; (दीप्यते) 370
अर्चिताः 336
अर्चिमत् 43
अर्चिरर्चिः 271
अर्चिषः 351
अर्चिषम् 118, 127
अर्चिषोऽङ्गः 272
अर्चु 109
अर्जयेत् (आत्मन्) 380
अर्णवः 351
अर्णवे 63
अर्णवौ 165
अर्थः (स्यात्) 356
अर्थम्, 34, 277, 279; (पुरस्कृत्य)
355
अर्थाः 20; (कथिताः) 300
अर्थात् 15
अर्थान् 3, 329
अर्थेन 130
अर्थेभ्यः 20
अर्थोपार्जनम् 331
अर्षदेवताः (अन्याः) 431
अर्षवृगलम् 185
अर्षभाग्य वै स यज्ञस्य 447
अर्षमासाः 174, 225
अर्षमासान् 409
अर्षमासानिति 450
अर्षम् 124, 125; (वारुणम्) 341
अर्षं हि ते तर्हि यज्ञस्यान्तरीयुः 446

अर्षाः (दाक्षिणाः) 447
अर्षे 29
अर्षोदितः (प्रस्तावः) 387
अर्षितम् 29, 285
अर्षिताः 22, 336
अर्षुदृषा 385, 396, 397
अर्षमा 50
अर्षा 175; (अग्राण्) 175
अर्षाक् (यस्मात्) 250
अर्षाग्विलः 203
अर्षाङ् (नातपत्) 415
अर्षाचीनम् (ब्रह्मणः) 405
अर्षत् 2
अर्षेति (प्रत्याख्यातुम्) 270
अर्षाणि 130
अर्षा चकार 125
अलक्षणम् 49
अलङ्कारेण 168
अलङ्कुर्वन्ति 303
अलङ्कृतः 169
अलङ्कृते 169
अलङ्कृतौ 168
अलङ्घ्या (उपविशेत्) 306
अलम् 63, 181
अलम्भो राजा 454
अलं वा अर इदं विज्ञानाय 208
अलातचक्रमिव 344
अलिङ्गः 26, 351, 354
अलिङ्गस्य 348
अलिङ्गात् 46
अल्लसाः 54
अलेभ्यः 329
अलेलायदिव 415
अलोकतायै (विभीषात्) 429
अलोक्यतायाः 183
अलोमकम् 186

ई 1-5 के 6-10 फ 11-27 म 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 च 174-282

अलोमका 186; (हि योनिरन्तरतः) 186

अलोलुपत्वम् 287

अलोलुपन्त 16

अलोहितम् 35, 224

अल्पम् 158

अल्पमेधसः 12

अल्पवित् 151

अल्पाः 151

अवः 360

अवकाशम् (लभति) 343; (एके) 369;

(कुर्यात्) 382

अवस्ता 340

अवक्रुचेतसः 23

अवक्रीणीयात् 277

अवक्ष्यन् 137

अवक्ष्यम् 36, 125

अवघातयेत् (ग्रीहीन्) 278

अवदकृत् 346

अवदे 346

अवति 193

अवतिष्ठन्ते 26

अवतु 50

अवदत्तो हि किं स्यादिति 232

अवदन्तः 121; (वाचा) 267

अवदातमनाः 335

अवदानम् (करोति) 349

अवधाय 145

अवनयेत् 123

अवनेनिक्ते 430

अवन्ति 196

अवपयन्ते 87, 196

अवभृथः 106

अवमुरय 145

अवम्रियते 369

अवयः 85, 90; (प्रस्तावः) 85

अवयतीः (एवापास्ते) 371

अवयम्भूतेः 293

अवः वै स्त्रिल मे 311

अवरपुत्थाः 116, 117

अवाम् 40

अवरणद्धि 203

अवरन्धाम् 307

अवरुन्धे 89

अवरोध 212

अवरोधिनी 307

अवर्णः 291

अवर्णम् 38

अव वै ततः स पपने 443

अवशः 347, 366

अवशम् 359

अवशिष्टम् (यतनागरनाति)

अवशिष्यते 257

अवश्यानि 19

अवष्टम्भ्य 30, 33

अवसाद्यन् 93

अवसाय 366

अवसे (जनानाम्) 360

अवस्यः 329

अवस्यामु (तिसृषु) 339

अवस्थितम् 18

अवस्थिताः 329

अवस्फूर्जयमानाः 368

अवस्युः 360

अवहत् 175

अवहितः 186, 324

अवाकी 102, 103

अवाक् 224; (पृथिव्याः) 224

अवाक् शालः 25

अवागूहयत् 375

अवाह् 359; (पतति) 332

अवाची दिक्-अवाचः प्राणाः 237

अवाच्यम् 337

शब्दे 283-300 को 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शी 373-376 जे 377-474

- अवाच्यः प्राणाः 237
अवाच्यौ द्वौ 423
अवात् 366
अवादिषम् 54
अवाधानम् 203
अवानः 423
अवानिति (पुरस्तात्) 433
अवान्तरदिशः 126, 174; (विस्फुलिङ्गाः)
271
अवान्तरदिशाः 52
अवान्यात् 433
अवायः 358
अवायुः 224
अवारूढ 196
अवासीत् 378
अवासृजत् (सत्वे) 397
अवास्तम् 167
अविः 185
अविकलः 325
अविचिकित्सः (ब्राह्मणः) 253, 355
अविजान (?) इति 371
अविजानताम् 7
अविजानन् 157
अविज्ञातम् 7, 135, 139, 193
अविज्ञातं विजानताम् 7
अविज्ञातं विज्ञातृ 225
अविज्ञाता 153
अविज्ञातो विज्ञाता 223
अविज्ञानम् 57; (एव प्रतिपेदे) 371
अविज्ञानवान् 19, 20
अविज्ञाय (देवम्) 299
अवित्पा 81
अवित्त्वा 416
अविदितः 189
अविदितात् 6
अविदित्वा (अक्षरम्) 225
अविदुषाम् 166
अविदुर्लके 364
अविदे 453
अविद्धः 164
अविषया (मन्यते) 242
अविषया मृत्युं तीर्त्वा 3, 356
अविषा 16, 69; (क्षरम्) 294
अविषामान्यम् 42
अविषाम् 3; (गमयित्वा) 247; (उपासते)
249; (असृजत्) 356
अविषायाः 37
अविषा या च विषेति ज्ञाता 356
अविषायामन्तरे वर्तमानाः 40
अविषायाम् 16, 40; (वर्तमानाः) 356;
(बहुधा वर्तमानाः) 40
अविद्वंसोऽनुषो जनाः 249
अविद्वानमिहोत्रं जुहोति 134
अविद्वान् 56, 130, 134, 220, 276
अविधिना 39
अविध्यन् 178, 179
अविनाशी (आत्मा) 256
अविनाशित्वात् 243, 244
अविपाशः 355
अविरतः 18
अविरतिरा मेघ इतरः 185
अविवशः 345
अविविकम् (सधमायम्) 471
अविव्यत्सम् 179
अविशेषविज्ञानम् 344
अविष्टाम् 359
अवृजिनः 245
अवृषत् (प्रियम्) 254
अवृषि 81
अवेक्षां चक्राते 167, 168
अवेद्य 167
अवेत् 186, 187

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 बृ 174-282

अवेदिः (न चेत्) 250	अशनयाम् 473
अवेदिषम् 36	अशनयैव 379
अवेदिषुः 137	अशना 63
अवेदिष्यन् 137	अशनापिपासे 142
अवेदिष्यम् 125	अशनायया 175
अवेदीत् 8	अशनाया 142, 176, 218
अवैदिकम् (नाधीयीत) 356	अशनायापिपासे 13
अवैश्वदेवम् 39	अशनायाम् 82
अवोक्षणीयाः (आपः) 441	अशनाया हि मृत्युः 175
अवोचम् 104	अशनिः 126, 227
अवोदः 359	अशनिरङ्गाराः 271
अव्यक्तमुत्तः 339	अशने (मोक्ते) 430
अव्यक्तमुत्वेन 339	अशब्दम् 21, 344, 354
अव्यक्तम् 20, 26; (व्यक्त-) 284;	अशब्दे (परे) 343; (निषनमेति) 343
(अन्नम्) 339	अशयत् (?) 107
अव्यक्तत्वात् 329	अशयत् 417
अव्यक्तात्पुरुषः परः 20	अशयिष्ट 323, 366
अव्यक्तात् परः पुरुषः 26	अशरीरः 171; (प्राण) 249
अव्यक्ते (परे) 343	अशरीरम् 18, 35, 171
अव्ययमानाः 150, 151	अशरीरे वाच सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः 171
अव्ययदेश्यम् 49	अशरीरे शरीरेषु 18
अव्ययः 290	अशरीरस्य 171; (ब्रह्मणः) 345
अव्ययम् 21, 38; (सुखम्) 343	अशरीराणि 171
अव्ययमानः 327	अशरीरेण साम्ना 454, 459
अव्ययात्मा 40	अशरीरो वायुः 171
अव्यवच्छिन्नम् 308	अशान 115, 141
अव्यवहार्यः 49	अशान्तः 18
अव्यवहार्यम् 49	अशान्तमानसः 18
अव्याकृतम् 186	अशान्ताप 346
अव्यासिक्तम् (भियम्) 402	अशाश्वतम् 325
अव्याहृतम् 336	अशितम् 139, 142
अवणम् 3	अशितस्य 326
अशक्त 121, 122	अशित्वाचामन्ति 268
अशक्त 26	अशिथिलम् (भुवनम्) 471
अशक्तोत् (न) 377	अशिवम् (उद्दिशन्ति) 356
अशनया 442	अशिवम् (शिवमुद्दिशन्ति) 356

श्वे 283-300 को 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-474.

अशिषिपति 105, 142
अशिष्यन्तः 123; (विद्वांसः) 268
अशिष्यामि 115
अशिष्याय 299, 346
अशीर्यो न हि शीर्यते 230, 237, 252,
256
अशुचिः 20
अशुद्धम् (मनः) 350
अशृण्वतो हि किं स्यादिति 234
अशृण्वन्तः 122
अशोकम् (लोकम्) 261, 344, 354
अस्नन्ति 98
अस्नवत् 358, 360, 368; (न) 371
अस्नाति 105; (यदि न) 340; (सर्वम्)
378, 430
अस्नानि 329
अस्नीयाताम् 278
अस्नीयात् (गापतां न) 417, 430
अस्तुते 33, 55
अस्तुवन्ति 369
अस्तोति (जरिता न) 362; (कम्) 371;
(न तम्) 371
अस्ममयेन वर्मणा 461
अस्मसु सोमः 464
अस्मा (इव) 328
अस्मानम् 71, 179; (आस्रणम्) 383,
419, 422
अस्मा भव परशुर्भव 310
अस्यमानस्य 140
अभद्रधानम् 168
अभद्रधानाः 30
अभद्रपा 54
अभद्रा 192, 347
अभयत् 96, 97
अभयणीयम् 70; (शृणोति) 419, 422
अत्राम्यत् 176, 177

अश्रुतः श्रोता 223
अश्रुतम् 34, 135, 139; (श्रोतृ) 225
अश्रुमुखाः 438
अभ्रोता 153, 340
अभ्रोवम् 224
अश्वः 164, 172, 175, 177; (असौ)
218
अश्व इव रोषाणि विधूय पापम् 172
अश्वतरः 380
अश्वतरी 380
अश्वतरीरथः 131
अश्वतरीरथम् 109, 110
अश्वत् 177
अश्वत्थः 25, 165
अश्वत्थनामा (एकः) 336
अश्वपतिः कैकेयः 130, 326
अश्वमेधः 177
अश्वमेधयाजिनः 177, 217
अश्वमेधस्य 177
अश्वम् 63, 175
अश्वलः (होता) 212
अश्ववृषः 185
अश्वस्य 174; (शीष्णो) 210
अश्वाः 67, 85, 90; (प्रतिहारः) 85
अश्वा 120
अश्वान् 366
अश्विनोः (साम) 418
अश्विनौ 210, 212, 257, 279; (प्रतिहारः)
418
अश्विभ्याम् 210, 211
अश्वेषु 294
अश्वो मनुष्यान् 175
अश्व्यं शिरः 210
अपाठ उत्तरः पाराशर्यः 460
अष्टकैः (षड्भिः) 284
अष्टपादम् 351

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 च 174-282

- अष्टमः 68
अष्टमी 203
अष्टाक्षरा गायत्री 377, 382, 384, 390,
399, 400
अष्टाक्षरः प्रस्तावः 459
अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदम् 263
अष्टाचत्वारिंशत् 105
अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती 105, 462
अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तत्तृतीयसवनम् 462
अष्टादशोक्तम् 40; (अवरं येषु कर्म) 40
अष्टाशफाः पशवः 377, 382, 384,
399, 400
अष्टौ ग्रहाः 215
अष्टौ देवताः 382
अष्टौ प्रतिग्रहाः 215
अष्टौ वसवः 226
असंयोग्य (इन्द्रियाणि) 343
असंवत्सरवासिनम् 366
असंविदानः (इव) 371
असंविदानाः 370
असंविदानौ 167
असंस्थायै (पवमानानाम्) 446
असकृत् 129
असक्त 179
असङ्कल्पनीयम् 70
असङ्ख्यः 343
असङ्गम् 224
असङ्गायत्यः 459
असङ्गो न हि सज्यते 237, 252, 256
असङ्गो ह्ययं पुरुषः 241
असच्च सच्च 472
असञ्चरन् 196
असत् 31, 34, 56, 57, 107, 137;
(सर्क्) 413; (सा वाक्) 413;
(सोऽपानः) 413
असतः 137
असतो मा सद्गमय 183
असदेवेदमम आसीत् 107, 137
असद्वद्भोति वेद चेत् 56
असद्वा इदमम आसीत् 57
असन्नेव स भवति 56
असपत्नः 194
असमत्वम् 331
असमाहितः 18
असम्बाधान् 154
असम्भवात् 1
असम्भाव्यम् (पराभूताः) 425
असम्भूतिम् 3
असम्भेदाय (लोकानाम्) 164, 251
असर्वः (तेन सः) 431
असर्वाः (दिशः) 431
असहस्रेण 112
असाधु 149, 152; (कुर्याम्) 262
असाधुना 251
असानि 51
असाम्ना—असाधुना 83
असारम् 332
असावदो मा प्रापदिति 265
असिच्यत 417
असितो न व्यथते 230, 237, 252, 256
असितो वार्षगणः 282
असिधारायाम् (आस्ते) 443
असुः 67, 200, 321; (असूत) 405;
(साम्नः) 405
असुना (देवा जीवन्ति) 405; (पितरो
जीवन्ति) 405; (मनुष्या जीवन्ति) 405;
(पशवो जीवन्ति) 405; (गन्धर्वा-
प्सरसो जीवन्ति) 405
असुतः 240
असुमयः 396
असुर 326
असुरम् (अभवत्) 389

श्वे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

असुराः 70, 71, 168, 178, 179, 258,
324, 356, 374, 389, 419, 422,
424

असुराणां ह्येषोपनिषत् 168

असुरात् 175, 375, 425

असुरिति होवाच 228

असुरेभ्यः (क्षयाय) 356

असुरेष्वीशा 425

असुरेष्वेव श्रीः स्यात् 425

असुर्याः 1; (नाम ते लोकाः) 1

असुर्या वाक् 2

असूयन्तः 454

असूर्य 2

असृक्षि 186, 386

असृग् (आजन्म) 367

असृजत 37, 137, 177

असृष्टाः 390

असौष्ट 106

असौ गौस्तावश्चः 218

असौ-नामा 186; (इदं-रूपः) 186

असौ लोकः 77

असौ वा आदित्यः (इन्द्रः) 349; (उद्गीथः)

74, 336; (देवमधु) 96; (भाः) 380

असौ वाव लोको गौतमाग्निः 125

अस्तमयात् 87

अस्तमितः (निधनम्) 387; (संवेशे) 467

अस्तमिह...पश्चाद् ग्रहानाचलते 431

अस्तमेता 98; (उत्तरतः) 98; (पुरस्तात्)
98, 99

अस्तमेति 110

अस्तमिरे (चन्द्रमासि) 238; (आदित्ये)
238

अस्तमिरे यमो भवसि 464

अस्तम् 22, 37; (गच्छति) 197; (नाम)
431; (गता ब्रह्मणि) 343

अस्तं चन्द्रमा एति 431

अस्तं नक्षत्राणि यन्ति 431

अस्तं यतः 467

अस्तं यन् 89

अस्तवे 289

अस्त्रवत् (रसः) 352

अस्त्रामः 169, 170

अस्ति ब्रह्मेति 333, (चेद्वेद) 56

अस्ति त्वेव प्राणानां निःश्वेसमिति 315

अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते 27

अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके 14

अस्तीत्येवोपलब्धव्यः 27

अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति 27

अस्तृत् 310

अस्थि 52, 91, 139, 326, 402

अस्थिभिश्चितम् 331

अस्थिरः 347

अस्थिरत्वम् (अकामम्) 331

अस्थिषु मृत्पुपाशः 467

अस्थीनि 174; (अपजहुः) 230, 231,
367

अस्थूलम् 224

अस्नाविरम् 3

अस्नेहम् 224

अस्पर्शन्त 178, 196

अस्पर्शम् 21

अस्पृशत 358

अस्पृष्टा 340

अस्फुरद् 397

अस्मच्छ्रेयसः 54

अस्मत्कुलीनः 135

अस्मद्विया 117

अस्माकमेवायं महिमा 8

अस्माकमेवायं विजयः 8

अस्माद्ध्येवात्मनः सृजते 189

अस्माल्लोकात् मेति 469

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 छं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

अस्मिन् कामाः समाहिताः 161
अस्मिंश्चेद् ब्रह्मपुरे सर्वे समाहितम् 160
अस्मिंल्लोके (जुहोति) 225
अस्मिन् संदेशे गहने प्रविष्टः 250
अस्मिन् सहस्रं पुण्यासम् 280
अस्मै प्रयन्वि मघनन्तृजीपिन् 310
अस्मै लोकाय कर्मणे 248
अस्य यदेकां शाखां जीवो जहाति 144
अस्य लोकरूप का गतिरिति 78, 79
अस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय 239
अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतः 142
अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य 144
अस्या ऊरु निहापयति 279
अस्यैता हिता नाम नाड्यः 236
अस्यैव शरीरस्य नाशमन्त्रेण नश्यति 169
अस्यैव सर्वे रूपमसाम् 196
अस्यैवानामिदं सर्वम् 355
अस्योपसन्त्यां मा च्छैस्तात् 280
अस्वरायाम् (ऋचि) 390
अस्वर्ग्याः 355
अस्वर्ग्यैः 355
अस्वातन्त्र्यम् 332
अस्वादु 67
अहभेषसि 121
अहभेषसे (विवदमानाः) 267, 312
अहंभेषात् 121
अहः 118, 127
अह 109
अहङ्कर्तव्यम् 35
अहङ्कारः 35; (समन्वितः) 295, 336
अहङ्कारदेशः 158
अहतवासाः 278
अहतेन (वाससा) 312
अहमद्ः प्रापमिति 265
अहमदर्शम् 264
अहमन्यमनुशासामीति 130

अहममोऽस्मीति 413
अहमभौपमिति 264
अहमिति (उपनिषत्) 260
अहमित्यगस्त्यः 470
अहमेकोऽस्मि यदिदं तु किंच 363
अहमेव सामास्मि 388
अहमेवाधस्तादहमुपरिष्ठात् 158
अहमेवेद् सर्वमसानि 123
अहमेवेद् सर्वमिति 158
अहमेवेद् सर्वोऽस्मीति मन्यते 242
अहमेवोपनहर्भानि (आदित्यः) 468;
(अस्तं यन्-रात्रिः) 468
अहम् (अयमसि) 237
अहं त्वम् 363
अहं देवानामुत मर्त्यानाम् 269
अहं देवानां जनिमानि विश्वा 66
अहं देवानां प्राणोऽस्मि (यायुः) 468
अहं देवानां मुखमसि (अग्नि) 467
अहंनामा 184
अह ब्रह्म 195
अहं ब्रह्मास्मीति 187
अह मनुभान् सूर्यभेति 187
अहं मनुष्याणामेकपुण्डरीकं भूयासमिति 274
अह यज्ञः 195
अहं लोकः 195
अह वाय सृष्टिरसि 186
अहं विधरणी इति 273
अहं भेषानस्यहं भेषानिति 121
अह भेषासि 467
अहं सः 347
अहं सर्वं भवानि 374
अहं हीदं सर्वमसृक्षि 186
अह ह्यरात्र इति 109
अहरर्चिः 271
अहरहर् 34, 163, 199, 340, 472
अहरहर्वा एवैवित् स्वर्गं लोकमेति 163

भवे 283-300 को 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शी 373-376 जे 377-474

अहरिति (उपनिषत्) 259
अहरेव प्राणो रात्रिरेव रापेः 29
अहर् 29, 125, 164, 175
अहर्जरम् 51
अहर्वा अर्धं पुरस्तान्महिमान्वजायत 175
अहर्लिङ्गा 230
अह होरेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्विति 109
अहानि (पञ्चदश) 140
अहिः (शपे) 401
अहिष्म 371
अहिनिवपनी (v. l. *निवर्त्तयनी better)
249
अहिमम् (लोकम्) 261
अहिम् (अहम्) 360
अहिंसन् 173; (सर्वभूतानि अन्यत्र तर्पिष्यः)
173
अहिंसा 105
अहुतम् 39
अहृदयज्ञम् 149, 152
अहृदयस्य हि किं स्यात् 235
अहोमिः (परिवर्तते) 250
अहोरात्रः 29
अहोरात्रयोर्लोकः 450
अहोरात्राणि 174, 225, 409
अहोरात्रान्याम् (पापं कुरुते) 308
अहोरात्रे 164, 303, 392, 444
अहोरात्रेण 335
अहोरात्रो वै प्रजापतिः 29
अहौषीत् 447
अह्ना आपूर्यमाणपक्षम् 272
अह्रस्वम् 224
अह्वयत (संभविष्यत्) 417
आ
आ 122
आ इति आवृत् 459
आ इत्यादित्यस्याष्टमक्षरम् 469

आरुम्पयते 152
आकर्णयन्ति (शब्दम्) 343
आकालात् 472
आकाशः 30, 33, 35, 50, 52, 55,
57, 60, 67, 79, 101, 102, 106,
117, 126, 134, 154, 159, 172,
185; (मधु) 210, 217, 236;
(प्रतिष्ठितः) 250; (अन्तर्हृदये) 251,
336, 381; (अग्र आसीत्) 393,
394, 398; (वागेव सा) 393;
(= आदित्यः) 394; (इन्द्र एव सः)
396, 398, 450
आकाशः परायणम् 79
आकाशः प्रतिष्ठा 232, 233
आकाशः सावित्री 474
आकाशते 394
आकाशाद्वाच भूयोऽस्तीति 154
आकाशपराकाशो त आददे 278
आकाशमभिजायते 154
आकाशमयः 248
आकाशमात्रा 35
आकाशमिव 368
आकाशम् 116, 128, 132, 149, 150,
152, 154, 171, 216, 272, 299;
(तर्पयति) 394, 453
आकाशे प्रत्यस्तं यन्ति 79
आकाशवतः 154
आकाशवतो वै स लोकानभिसिष्यति 154
आकाशशरीरम् 52
आकाशात् 171; (परः) 251; (योनेः) 304
आकाशात्मा 102, 329; (एषः) 342
आकाशात्मानः 312
आकाशाद्वाग् वदति 393
आकाशाद्वायुम् 272
आकाशान् कुरुष्वेति 428
आकाशे 9, 60; (अस्मिन्) 242

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- आकाशे जायते 154
आकाशे तदोतं च प्रोतं च 224
आकाशेनाऽऽह्वयति 154
आकाशे न प्रतिशृणोति 154
आकाशे न रमते 154
आकाशेन शृणोति 154
आकाशे पुरुषः 199, 320
आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता 60
आकाशे रमते 154
आकाशे वै सूर्याचन्द्रमसादुभौ 154
आकाशो होवैम्यो ज्यायान् 79
आकाशो ब्रह्म 106
आकाशो वाव ते असौ भूयान् 154
आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता 172
आक्रीटपतङ्गपिपीलिकम् 149, 152, 153
आक्रमते 166
आक्रमन्ति 45
आक्रमम् (अन्यम्) 247; (आक्रम्य) 239
आक्रमैः (आक्रममाणः) 379
आक्रम्य (अन्यपाक्रमम्) 247
आक्रान्तिः (विशुद्धे सा) 395
आक्रोशन्ति 437
आखणम् 71; (अरुमानम्) 383, 419, 422
आस्थायन्ते 188, 282
आगच्छति (अयम्) 246; (इदं ब्रह्म) 246
आगतं पृच्छति 444
आगमदिन्द्रः 458
आगमनम् (मृत्योः) 332
आगाः (तिष्ठः) 391, 402; (वारुणी) 413
आगाता 72
आगाता ह वै कामानां भवति 72
आगाम् (गायत्रस्य) 403
आगायति 183
आगायत् 178, 179, 180
आगायन्ति (न तेन) 413
आगायमानः 390
आगासीः 181
आगीतम् 415
आगीता 413
आगीतानि (त्रीणि) 391
आगूह्य 154
आग्निर्विद्यः 211, 256
आग्नीमीयस्य 95
आग्नीध्र आन्यं जुहुयात् 447
आग्नेयः (अयं लोकः) 402
आग्नेय—(मण्डल) 353
आग्नेयम् (अर्धम्) 341; (प्रातःसवनम्) 402
आग्नेयी (आगा) 402
आक्षिप्तः 179, 181, 182, 428
आचक्षते 122, 142, 159, 227, 286
आचक्षते 358
आचक्षीन् (बहुधा) 371
आचक्षुरां वाव मिथुनं मजननम् 456
आ च परा च पथिभिश्चरन्तम् 458
आ च पूर्वेऽप च क्षीयते 194
आचम्य (अपः) 308
आचरणे 171
आचार्य 39
आचारम् 129
आचष्टे 142
आचान्तः 338
आचाम् 145
आचामति 123, 274
आचामन्ति (विद्वांसः) 268
आचामेत् 88
आचार्यः 50, 53, 114, 117, 156
आचार्यकुलम् 112, 114
आचार्यकुलवासी 93
आचार्यकुलात् 173; (वेदमधीत्य) 173
आचार्यकुले 93
आचार्यजाया 115

श्वे 283-300 को 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- आचार्यात् 116
आचार्यदत्तम् (अरुनीयात्) 414
आचार्यदेवः 54
आचार्याद्वैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापतीति 115
आचार्याय 53; (प्रियं धनमाहृत्य) 53
आचार्यवान् 146, 232, 233, 234, 235
आचार्यवान् पुरुषो वेद 146
आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता 117
आचार्यहा 156; (वै त्वमसि) 156
आचार्योक्तः 393
आच्छन्नः 441
आच्छिदन् 364
आस्थ (दक्षिणं जानुम्) 307
आजकोशिनाम् 384
आजगाम (जैवलिम्) 268
आजगमत् 167, 201
आजहार 110; (इमाः शूद्र) 110
आजहुः 70
आजानजानाम् 57
आजानदेवानाम् (आनन्दः) 245
आजानासि 406
आजायते 12
आजायन्ते (पुनर) 408
आजिम् (आच्छन्) 373; (आयन्) 392
आजेः 72
आज्ञानम् 67
आज्ञापयाचकार 125
आञ्जनम् (अमृग्) 367
आञ्जनहस्ताः 303
आज्य-352
आज्यभागौ 39
आज्यम् 364, 365
आज्यलेपेन 307
आज्यस्य 123; (जुहोति) 275
आज्याहुतीः 307
आज्येनाभ्यज्य 464
आडिक्या 79
आढ्यः 235
आण्डरूपाले 107
आण्डकोशाः 360
आण्डकोशात् 369
आण्डजम् 137
आण्डजानि 67
आण्डम् 62, 107
आण्डेन (हिरण्मयेन) 338
आण्डोपयोगात् 352
आण्डौ 433
आततः 166
आततम् 32, 108
आततानः 360
आतुराः 40
आतृष्णात् 231
आत्तः 171
आत्तम् (मृद्युना) 171
आत्ताः 172
आत्तो वै सशरीरः प्रियाप्रियाभ्याम् 171
आत्थ 258
आत्मकामाः 356
आत्मकामेन (भवर्णाथः) 337
आत्मकामम् (रूपम्) 242
आत्मक्रीडः 45, 158; (आत्मरतिः क्रियावाच) 45
आत्मगुणेन 295
आत्मगुणैः 296; (सूक्ष्मैः) 297
आत्मज्ञः 327
आत्मज्ञम् 46
आत्मज्ञाने (आधिगमः) 332
आत्मतः 159
आत्मत एवेदं सर्वम् 159
आत्मतत्त्वम् 287

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 ख 28-37 छुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 चु 174-282

आत्मतत्त्वेन 288

आत्मनः 171; (एव जनयित्वा) 185, 202;
(शरीरात्) 236

आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति 206,
254

आत्मना (प्राज्ञेन) 242, 245

आत्मना विन्दते धीर्यम् 7

आत्मना सम्भवति (कल्याणतरेण) 457

आत्मना हि कर्म करोति 190

आत्मनि 22, 26, 35; (पुरुषः) 201

आत्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्य 173

आत्मनि देवास्य तद्वैश्वानरे हुतं स्यादिति 135

आत्मने 178, 179; (श्रीणि) 191

आत्मन् (loc.) 2

आत्मन् दधे (तत्) 464

आत्मन्येवात्मानं पश्यति 252

आत्मन्येवात्मानं विभर्ति 66

आत्मन्वी 175, 177, 201

आत्मबुद्धिप्रकाशम् 299

आत्मभावात् 283

आत्मभिरेव व्यकुर्वत 418

आत्मभूयम् 66

आत्मनियुतः 158

आत्मयज्ञस्य 339

आत्मयाजी 339

आत्मयोनिः 299

आत्मरतिः 45, 158

आत्मवान् 407

आत्मचित् 148, 220; (शाकायन्यः) 325

आत्मविवृद्धिजन्म 296

आत्मविद् 148

आत्मविद्ः 44

आत्मविदे 349

आत्मविद्या 117

आत्मविद्यानपोमूलम् 285

आत्मशक्तिम् (देव -) 283

आत्मशुची 352

आत्मसंस्थम् 285

आत्मसंबोधनार्थम् 341

आत्मसंमितम् 87, 88

आत्मसाक्षिकम् (सुखम्) 344

आत्मसु 134

आत्मस्थम् 24, 25; (विश्वधाम) 297

आत्महनः 1

आत्मा 18, 20, 23, 24, 26, 33, 43,

45, 46, 48, 49, 51, 52, 55, 62,

66, 67, 76, 83, 111, 117, 129,

133, 142, 143, 144, 145, 146,

149, 158, 161, 163, 164, 167,

168, 169, 170, 172, 174, 176,

177, 184, 187; (एक एव) 190,

(सर्वेषां भूतानां लोकः) 190, 196;

(वा अरे द्रष्टव्यः) 206, 254; (मधु)

210; (पुरुषः) 210; (एकादशः)

227; (नेति नेति) 237; (शरीरः)

245; (निष्कामति) 247; (आत्मानमुप-

संहरति) 247; (महानजः) 251;

(अयम्) 252; (अनीशः) 283, 284;

(एतेषां सर्वेषाम्) 322; (प्रचोदयिता) 367;

(एवाभिचक्षते) 370; (ते) 327

आत्मा आकाशमप्येति 216

आत्मात्मकानि 348

आत्मा त्वं पुत्र माऽऽविथ 310

आत्मा देवानामुत मर्त्यानाम् 433

आत्मा देवानां जनिता प्रजानाम् 111

आत्मानः 92, 177; (सर्वे) 210,

(आत्मानम्) 324

आत्मानमात्मन्येव पश्यति 252

आत्मानमन्त उपसृत्य स्तुवीत 73

आत्मानमवेत् 187

आत्मानमेव तद्भाषयति 187

आत्मानमेव प्रियमुपासीत 187

श्वे 283-300 को 301-324 मे 325-357 बा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जै 377-474

आत्मानमेव मह्यम् 168

आत्मानमेव लोकमुपासीत 189

आत्मानम् 19, 130, 131, 158, 161,

165, 176, 185; (देवम्) 250;

(परयेत्) 277; (प्रेरितारं च) 284;

(अभिध्यायेत्) 325; (एके) 369;

(उक्त्यस्य) 433, 434

आत्मानं चेद्विज्ञासीयादयमस्मीति पुरुषः 250

आत्मानं परिचरन्नुभौ लोकाववाप्नोति 168

आत्मानं रथिनं विद्धि 19

आत्मानं लोकम् 189

आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते 32

आत्मा वा इदमेक एवाय आसीत् 62

आत्मा वा एष तस्य साम्नः 406

आत्मास्यं जन्तोर्निहितो गुहायाम् 18

आत्मा हृदि 163

आत्मेत्यानः 338

आत्मेति वयमुपास्महे 67

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तम् 19

आत्मेत्येवोपासीत 186

आत्मैवाधस्तादात्मोपरिष्ठात् 158

आत्मैवास्य कर्म 190

आत्मैवास्य ज्योतिर्भवति 238

आत्मैवास्य षोडशी कला 194

आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव 190

आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः 184

आत्मैवेद् सर्वम् 158

आत्मैवेह मह्यम् आत्मा परिचर्य्यः 168

आत्मो एकः सन्नेतत् वयम् 198

आत्रेयः 212, 257

आत्रेयमच्छावदम् 364

आत्रेयीपुत्रः 281

आयर्वणम् 148, 149, 152

आयर्ण्याय 210

आदत्ते 34, 296

आददते 105

आददाति (अचम्) 340

आददाना यन्ति तस्मादादित्याः 227

आददानि 386

आददायन् 40

आददीय 9

आददाति (तं ह) 432

आदर्शे 26, 167

आदर्शे पुरुषः 200, 229, 321

आदातव्यम् 35

आदानादादित्यः 337

आदाय 277

आदिः 49, 86, 87, 297; (इयम्) 398

आदिभाजीनि 86

आदिभाजीन्यस्य साम्नः 86

आदिमत्त्वात् 49

आदिमादत्ते (रेत एव तेन सिञ्चति) 421,

466, 467

आदिम् 386

आदिशः 361

आदित्यः 28, 33, 50, 51, 52, 62, 63,

73, 74, 75, 81, 83, 84, 91, 96,

98, 101, 106, 107, 116, 125,

133, 165, 180, 203; (मधु) 209;

(वसु) 226; (देवः) 227, 259;

(उद्दहृतेति) 272, 282, 291, 311,

333; (द्विधा विभार्ति) 335, 336;

(आदानात्) 337; (वा उद्गीयः) 375,

399; (रसस्य रसः) 377; (अग्निं

प्रविशति) 399; (उद्गीयः) 399, 400;

(दिवमेको ददते) 400; (एव उत)

417; (सोऽभवत्) 427; (प्रविशत्)

428; (तस्यैव श्रीरात्मा) 433; (सिञ्चति)

440, 443; (दिवः) 446, 457,

466, 467

आदित्यः कस्मिन् प्रातिष्ठितः 229

आदित्यः प्रतिहारः 84

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 ख 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 रे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

आदित्यः प्रस्तावः 84

आदित्यः प्राणः 471

आदित्यः सविता 337

आदित्यः साम 430

आदित्य उद्गीथः 402

आदित्य एव देवलोकः 443

आदित्य एव समित् 271

आदित्य एव सविता 474

आदित्यजयात् 88

आदित्यज्योतिः 238

आदित्यत्वम् 138

आदित्यदेवतः 229

आदित्यम् 29, 86, 87, 104, 108,

118, 119, 127, 131; (वृत्तियम्)

176, 216, 261; (उद्यन्तम्) 308;

(उपातिष्ठते) 353; (समया एतम्) 382,

385, 410; (आहुः) 456

आदित्यलोकम् 302

आदित्यलोकैषु 219

आदित्यवर्णः 344

आदित्यवर्णे पुरुषं परस्तात् 289

आदित्यश्चक्षुर्भूत्वा 63

आदित्यस्य शुक्लं भाः 76

आदित्यस्य 75, 76, 96, 97, 138,

166, 309; (रश्मयः) 407

आदित्यस्य मध्ये 351

आदित्यस्य रश्मयः 397; 407

आदित्याः 98, 105, 188; (द्वादश)

226, 227; (पश्चादुपन्ति) 354

आदित्यात् 196; (जायते) 353; (वैपुतम्)

272

आदित्यात्मा ब्रह्म 341

आदित्यादन्तरः 222

आदित्यानि (यज्ञे) 282

आदित्यानाम् 94, 375, 462

आदित्यान् (सेनान्यः) 375

आदित्ये 58, 89, 116; (अस्तमिते) 238;

(यः) 342, 349; (सोऽतिपुरुष)

395, 469, 470

आदित्ये तिष्ठन् 222

आदित्येन वाव सर्वे लोका महीयन्ते 51

आदित्ये पुरुषः 199, 319, 351, 405

आदित्ये साम तद्वेत्या इति 406

आदित्यो ब्रह्म 375

आदित्यो ब्रह्मेत्येके 341

आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः 107

आदित्यो वै प्राणः 471

आदित्यो वै ब्रह्म 435

आदित्यो वै भर्गः 474

आदित्योऽस्तमगादिति 481

आदित्योऽस्मै बलिं हरति 472

आदित्यो ह वै प्राणः 28

आदिर्वाऽस्य सः 418

आदिष्टम् 106

आदिष्टम् (पर्वतम्) 342

आदीयमाने 187

आदेशः 9, 54, 56, 107, 136; (नेति

नेति) 205

आदेशम् 135

आदेशाः 97

आदौ 291

आपस्य 32

आदवति (प्रतियोनि) 245

आमन्नम् (अमुताः) 419, 422

आदिषते 430

आदिषते 443

आधत्तां पुरःसरज्ञौ 279

आधाम् 361

आधार - 352

आधारं सम 352

आधिपत्यम् 98, 123; (परीयाप) 324,

437

श्वे 283-300 की 301-324 ने 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जै 377-174

आध्यातः श्वेते 216

आध्यायति 216

आद्यै (सधम्) 364

आ नखेम्पः 167

आनद्धम् 366

आनन 290

आनन्त्यम् 17

आनन्त्याय 21

आनन्दः 56, 57; (मानुषः) 57, 58,
59, 60, 235; (मनुष्याणां परमः)
214; (कर्मदेवानाम्) 245; (गन्धर्वा-
लोके) 245; (ब्रह्मलोके) 245;
(प्रजापति लोके) 245; (आनन्ददेवानाम्)
245; (परमः) 245, 318; (रतिः
प्रजातिः) 317

आनन्दभुक् 48

आनन्दम् 56, 58, 231, 340, 341,
345, 354

आनन्दमयः 48, 56, 58, 60

आनन्दं प्रपन्नयमिसंविशन्ति 59

आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् 56, 58

आनन्द रतिं प्रजातिम् 305, 313

आनन्दयते 34

आनन्दयाति 57

आनन्दयितव्यम् 35

आनन्दयिता 337

आनन्दरूपम् 44

आनन्दरूपाः 31

आनन्दवान् 340

आनन्दस्य 202; (मात्राम्) 244; (विज्ञा-
तारम्) 318

आनन्दाः 239; (शतं मनुष्याणाम्) 244

आनन्दाद्धयेर खल्विमानि भूतानि जायन्ते
59

आनन्दानाम् (सर्वेषाम्) 207, 255

आनन्दान् (पश्यति) 239

आनन्दिनः 153

आनन्दी 57; (भवति) 319

आनन्देन जातानि जीवन्ति 59

आनभिस्तातः 211

आनयस्व ओ 438

आनिनाय 384

आन्तरम् (अग्निहोत्रम्) 307

आन्तरिक्षाः 361

आपः 30, 35, 37, 41, 50, 51, 52,
55, 60, 62, 63, 67, 68, 77, 96,
97, 110, 116, 117, 123, 124,
127, 137, 139, 142, 149, 150,
151, 152, 153, 154, 159, 175,
176, 194, 203; (मधु) 209;
(पुरुषाचः) 269, 291, 305, 336;
(आप्यायनात्) 337, 382; (क्षीयेत्)
378; (प्रतिष्ठिताः) 385; (अपितिष्ठति)
385; (= अचम्) 394; (चतुर्थः पादः)
399; (अन्तरापः - चतुर्थः पादः) 399,
400; (तव) 449; (तस्मिन्नेतास्मिन्)
455; (अभवत्) 471; (व्यानः) 471

आपः पीताग्नेषा विधीयन्ते 139

आपः-प्रजाः-ओषधयः (उपद्रवः) 391

आपः सावित्री 473

आप एव तद्गङ्गां नयन्ते 142

आप एवेदमप आसुः 259

आप एवेसा सूर्ता येयं पृथिवी 153

आप एव यस्यायतनम् 228

आपयय 30

आपयन्ता ३ इति 269

आपयन्ते 369

आपयेत् 128

आपनेषा 16

आरयतः 69

आपयिता 69

आपयिता ह वै कामानां भवति 69

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

आपयन्ति 408	आप्तुत्य 278
आपिः 361	आवद्धाः 212
आपीनेन (वेदेन) 383	आवृत्यं (न्येत्य) 316
आपूर्यते 194	आभज (अनायम्) 428
आपूर्यमाणपक्षम् 118, 127	आभजति 426
आपूर्यमाणपक्षस्य 272	आभजस्व 181
आपूर्यमाणपक्षात् (मासान्) 272	आभजामि 63
आपोमपः 140, 141, 248	आभरस्वम् 302
आपोमयः प्राणः 140, 141	आभवाति प्रजया पशुभिः 422
आपोमयः प्राणो न पिवतो विच्छेत्स्यते 140	आभवन्ति 143
आपोमात्रा 35	आभवेत् 231
आपोमूलम् 142	आभूतिः 409; (इति कारीरादयः) 429, 448, 449
आपो रेतो भूत्वा शिश्रं प्राविशन् 63	आभूतिरसि 452
आपो वा अर्कः 176	आभूतिस्त्वाष्ट्रः 212, 257
आपो वा इदमय आसीत् 416	आमस्यामांहि ते महि 274
आपो वावात्राद् भूपस्यः 153	आमनन्ति 17
आपो वास इति 268	आमन्त्र्याचक्रे 111, 201
आपो वै बोण्यम् 474	आमन्त्रितः 184
आप्तकामः 248, 285	आमपन्ने 278
आप्तकामस्य (रूपम्) 242	आमयैः 331
आप्तकामाः 45	आमलके 149
आप्तम् (भवति) 385	आ मा यन्तु ब्रह्मचारिणः 51
आप्तव्यम् 22	आमिष-352
आप्ताः (ते सर्वे) 453	आम्रम् (प्रमुच्यते) 245
आप्तिम् 17	आयतम् (न बोधयेत्) 241
आप्तेः 49	आयतनम् 10, 14, 29, 63, 121, 122, 142, 227, 232, 233, 231, 235, 268, 413; (सत्यम्)
आप्नोति 49; (तदिदं सर्वम्) 190, 316	आयतनेन जनानाम् 267
आप्नोत् 196	आयतनेन नः प्रजानोहि 63
आप्यायत (वेदः) 383	आयतनेन स्वानां भवति 267
आप्यायते 301	आयतनवान् 114
आप्यायनवती (तनुः) 336	आयतनानि 158; (अष्टौ) 230
आप्याययिष्ठाः 309	आयतनाय 123; (स्वाहा) 273
आप्याययिष्यासि 373	आयतनेन 35, 36; (स्वेभ्यः) 429
आप्यायस्व 272	
आप्यायस्व समेतु ते 309	
आ प्रणसात् 76	

पृष्ठे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

- आयतिम् 33
 आयत्ता 192
 आयन् 27, 166, 310
 आयन्तु 51
 आयमनम् 72
 आयम् 43
 आयस्तः 124
 आयाति 32; (अयम्) 246
 आयात् 41
 आयसीः 66
 आयुः 55; (सर्वम्) 200, 250; (प्राणः) 315
 आयुकाः 54
 आयुरिति (वपास्व) 315; (द्वे अक्षरे) 434; (एतदुक्तमिति) 434,
 आयुर्माता 461
 आयुषा 462
 आयुषि 294
 आयै 153
 आरण्याः 87
 आरण्येभ्यः (पशुभ्यः) 386
 आरभस्व 375
 आरं हृदम् 303
 आरम्भणम् 136, 138
 आराग्रमात्रः 295
 आराधयति 417
 आरामम् (अस्य) 241
 आरुणिः 406
 आरुणिम् 301
 आरुणेयः 423
 आरुन्धे 306
 आरूढाः (ब्रह्मणः पन्थानम्) 346
 आरोग्यम् 287
 आर्च्छति (आर्त्तिम्) 369, 428
 आर्च्छन् (आजिम्) 373
 आर्जवम् 105
 आर्तम् (अतोऽन्यत्) 218, 219, 369;
 (इवेदम्) 369
 आर्तभागीपुत्रः 281
 आर्तमिव 370
 आर्तवम् (विन्देत्) 278
 आर्तवोऽसि 302, 304
 आर्तिः 383; (नैव काचन) 428
 आर्तिमाच्छति 369, 428
 आर्तिमृच्छति 370, 383
 आर्तिमृच्छेत् 369
 आर्तिं न्येतु 429; (न्येति) 429
 आर्त्विज्यम् 183; (करिष्यसि) 404;
 (करोति) 405 (क्रियते) 430
 आर्त्विज्यैः 80, 81
 आर्द्रम् 186
 आर्द्रं सन् दीप्तमसि 274
 आर्द्रिपात्रैः (धूमाः) 207, 255, 348
 आर्पेयम् 418
 आर्पेयोपनिषत् 368, 372
 आलम्बते 52
 आलम्बनम् 18
 आलम्बम् (वात्र) 356
 आलम्बायनीपुत्रः 281
 आलम्बीपुत्रः 281
 आलमत 177
 आलभन्ते 177
 आलम्पस्यालम्पता 454
 आलापयिष्यथाः 110
 आलोप (मधु—) 393
 आ लोमभ्यः 167; (आ नलेभ्यः) 167
 आवयतः (पुष्पाणि) 303
 आवयत् 64
 आवरीवर्ति भुवनेष्वन्तः 458
 आवर्तः (ब्रह्मणः) 456
 आवर्त (पञ्च—) 284
 आवर्तते 36, 120; (न पुनर्) 173

ई 1-5 के 6-10 प 11-27 म 28-37 छं 38-17 नां 18-19 ते 50-61 पे 62-67
छं 68-173 चु 174-282

- आवर्तनम् 326
 आवर्तान् (सृजमानाः) 378
 आवर्तानि 129
 आवर्तन्ते 29, 118, 121, (प्रजाः) 156
 आवर्तम् (मानसम्) 118
 आवर्तय 112
 आवर्माज 232, 464
 आवसयाः 65
 आवस्यन् 108
 आवस्यैः (शक्तिरन्ते) 246
 आवस्यन् 129
 आवहन्ती 51
 आवाभ्यामाभिप्रजानांशोति 63
 आनामेरेतस्य चेदिष्यारः (v. l. आम्)
 216
 आविः 43; (प्रीत्यस्पीनि) 102
 आविः सन् 315
 आविः सनिहित मुदाचर नाम 13
 आविरेव हैनत्तरोति 129
 आविर्गायति 102
 आविर्भवन्ति 153
 आविर्भावन्तिरोमायौ 159
 आविरेव 35, 353; (मर्त्यान्) 376
 आविशति 195
 आविशत् 211
 आविशन्ति 195
 आविशोपग 461
 आविष्करोति (कृत्वा पाप) 429
 आविष्कृणोमि 210
 आविष्कृतम् 349
 आविष्टम् (भित्त्वा) 344, 348
 आविष्टम्भेन 327
 आविस्तराम् (अगच्छत्) 375
 आवीत् 54
 आनुगोति (स्वम्) 298
 आनृतः 413
 आनृतम् 175; (येन) 297, (देवीम्)
 309
 आनृताः (तमसा) 249
 आनृता 307
 आनृता (एतया) 308; (एतयैः) 309,
 (प्रयनया) 442; (द्वितीयया) 442,
 (तृतीयया) 442
 आनृतान्यम् 272
 आनृतचक्षम् 316
 आनृतचक्षुः 21, 335
 आनृतचक्षुश्चतुर्विधम् 21
 आनृता लोफाः 81
 आनृतिः (न पुनर) 272
 आनृतेषु 81
 आनृत्यने 391, 417, 418
 आनृतेषुः 231
 आशसते 189
 आश 141
 आशय्ये 362
 आशयास्य सर्वे कामाः समुप्यन्ति 155
 आशा 155, 159, 183; (अमृतत्वस्य)
 205, 258
 आशाप्रतीक्षे 12
 आशामभिजायते 441
 आशाम् 92
 आशां प्रयच्छति 412
 आशां मनुष्येभ्यः 92
 आशा वा इदमत्र आसीत् 471
 आशाया वाय भूषोऽस्तीति 155
 आशा वाय स्मराद् भूषसी 155
 आशितम् 233, 255
 आशिरम् 359
 आशिप 155, 464
 आशिष्ठः 57
 आशीः समृद्धिः 73
 आशेदः 155

२२३-३०० की ३०१-३२४ में ३२५-३५७ या ३५८-३६३ या ३६४-३६७ या ३६८-३७२
श्री ३७३-३७६ जै ३७७-४७४

आशेद्धो वै स्मरो मन्त्रानधीते १५५
आश्वर्यः १६; (ज्ञाता) १६; (वक्ता) १६
आश्रमी ३३२
आश्रयवशात् ३५१
आश्रयणीयेन ४५९
आश्रययति ४६५
आश्रययन्ति ५२
आश्रयितप्रत्याश्रयिते ४६४, ४६५
आश्वलायनः २८, ३२
आसन्नवम् (आदिः) ३८७
आसते २०३
आसनम् (आहृत्य) २७०
आसनेन (v. l. आसने न) ५४
आसन् (loc.) ३५९
आसन्दी ३०३
आसन्म्यम् १७९
आसतमान् ३९
आसत्सुपुः ८२
आसहस्रसंवत्सरान्तकृतुना ३५२
आसामिः प्रस्तावः ४१८
आसाद्यकिरे ८०
आसाद्यके २३२
आसिक्तम् २३
आ सिञ्चतु प्रजापतिः २७९
आसिञ्चेत् ३९३
आसिथ ३९०
आसीनः १८, २७४
आसीनम् २३
आसीनाः १६६, ३८८
आसीनो दूर व्रजति १८
आसु तदा नाडीपु सुप्तो भवति १६६
आसुतम् १३१
आसुरायणः २११, २५७, २८२
आसुरिः २१२, २५७, २८२
आसुरो बत १६८
आस्कन्दति ३६७
आस्तावे ८०

आस्ते २३८
आस्रवति (आस्रवत्) २३६
आस्रवत् (आस्रवति) २३६
आसि ३५२
आस्पृष्टः (अग्निः) ४३०
आस्यः ४२५
आस्यम् १३३, ३५२
आस्यमाहवनीयः १३३
आस्यात् ७१
आस्ये १७९
आस्येन प्राणेन ४६९
आस्ये भीषते ४२८
आस्त्व (एहि) २०५
आहवात् (वृक्षात्) २३१
आह्वति (कायामिम्) ३५७
आ३३८ ८२
आहर सोम्य हस्तमार्तभाग २१६
आहवनीयः ३४, ११७, १३३, ३३६, ३४९,
४७३
आहवनीयः प्राणः ३४
आहवनीयम् ३५२
आहार (मविचिक-) २३६
आहारयांचकार २७०
आहारशुद्धौ १५९; (सत्त्वशुद्धिः) १५९
आहारः ४१४
आहुः २४१
आहुतयः ४०; (अन्तवत्यः) ३०८, ३३८;
(दयन्ते) ४६७
आहुतिः (प्रस्ता) ३५३
आहुतिम् १३३; (अतिमत्य) ४००
आहुतोः ३९, २१४
आहुती ३४
आहुतेः १२५
आहुती (पद्यम्याम्) १२४; (यतिम्याम्)
२६९
आहुत्ये २७१

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

आह्लादाः 154

आह्वयति 154

आह्वयितवै 368

इ

इक्ष्वाकुवंशध्वज 327

इक्षेत् 366

इक्षेत् 367

इच्छन्ती सलिले पातिम् 416

इच्छन्ती 167

इच्छस्व (वृतीयाम्) 416

इच्छाचित् 364

इच्छामयेन (इषुणा) 346

इच्छासै (तीर्थेन) 270

इत ऊर्ध्वम् 249

इतर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति 66

इतर इतरम् 208, 256

इतरे 250

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाशितौ 24

इतश्चेतः 366, 369

इतश्चेतश्च (स्तनयन्ति) 368

इतरेषु (सुख-) 283

इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति
127

इति नु कामयमानः 248

इति भगवतो वचो वेदयन्ते 167

इति वाच किल नो भवान्...अवोचः 269

इति विमृष्टं भवति 68

इतिहासः 207, 232, 255, 348

इतिहासपुराणम् 97, 148, 149, 152,

इति हैतत् 431

इतोऽपि 124

इत्थंवित् 303, 304

इत्या 358; (दहन्ते) 360; (बोभवीत्) 362

इत्येत्या 369; (उपव्याख्ये) 359

इत्येत्येति 369; (उपव्याख्ये) 359

इत्येत्येत्यभिपश्यति 371

इत्येत्येति (व्यूहिरे) 369

इत्यैव (न्यूङ्गवयन्ति) 375

इत्याः 305, 313; (भूतमात्राः) 317

इत्येतत्सर्वं मन एव 347

इत्यस्म 373

इदंरूपः 186

इदन्द्रः 65

इदन्द्रो ह वै नाम 65

इदमन्तरिक्षमनारम्भणम् 213

इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् 208, 209, 210

इदमहं तदेत आददे 277

इदं च परलोकस्थानं च (द्वे स्थाने) 239

इदं ब्रह्मायाति-इदमागच्छतीति 246

इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघनमेव 208

इदं मे भविष्यति 386

इदं वै लोम 403

इदं सर्वं परामवेत् 468

इदं सर्वं मृत्योरजम् 215

इदं सर्वं यद्यमात्मा 206, 255

इदं सर्वं विदितम् 206, 254

इद्धः 355

इध्मः (औडुम्बरः) 275

इन्दुः 338

इन्द्रः 26, 31, 50, 51, 57, 65, 67,

167, 169, 188, 194, 199, 203,

211; (सुपर्णः) 217; (स्तनयितुः)

227; (सत्याज्ञेयाय) 314, 320;

(आत्मानं न विजिज्ञे) 324, 338,

354; (अस्य जाया) 357; (जहार)

358, 360; (न प्रत्यपयत) 373,

383; (उद्गाता) 393; (स जनासः)

397; (सामैव तत्) 398; (वृतीयम्)

399; (सा वाक्) 399; (वैमृषः) 406;

(उद्गीयः) 408; (उद्गीये न

विज्ञायते) 458; (उक्यमुवाच) 445,

460; (वैकुण्ठः) 464; (सन्नच-

काले) 467; (अगस्त्याय उवाच) 470

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शी 373-376 जे 377-474

इन्द्र आदि: 418
इन्द्र इति 236, 406
इन्द्रगोपः 205 -
इन्द्रजालम् (इव) 332
इन्द्रजालवत् 356
इन्द्रजालैः 355
इन्द्रयुग्न 326
इन्द्रयुग्नं भालुनेयम् 131
इन्द्रयुग्नो भालुवेयः 129
इन्द्रमजापती द्वारगोपौ 302, 303
इन्द्रमुक्थमृचमुदशीथमाहुः 408
इन्द्रम् 412; (अवररुधिरे) 469
इन्द्रयोनिः 52
इन्द्रलोकम् 302
इन्द्रलोकेषु 219
इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च (ययस्त्रिंशौ) 226
इन्द्रभेषम् 385
इन्द्र भेषानि द्रविणानि धेहि 310
इन्द्रस्य 58, 92; (धाम) 313; (अभयाय)
356
इन्द्रस्य प्रियं धाम 434
इन्द्रस्यायं वज्रः कृतः 280
इन्द्रियकर्माणि 339
इन्द्रियधारणाम् 27
इन्द्रियविले 345
इन्द्रियम् 37, 96, 97
इन्द्रियं वीर्यम् (आदाय) 421
इन्द्रियवान् 407
इन्द्रियाणाम् 26
इन्द्रियाणि 19, 286; (संस्पृश्य) 312;
(असंयोज्य) 343, 348
इन्द्रियार्थविमूढस्य 349
इन्द्रियायान् 338; (पञ्च) 339; (प्रविष्टान्)
339; (नियम्य) 342
इन्द्रियार्थेषु 331

इन्द्रियेण ते यशसा यश आददे 277
इन्द्रियेण ते यशसा यश आदधामीति 277
इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आददे 277
इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामि 277
इन्द्रियेभ्यः 20, 26
इन्द्रियेभ्यः परं मनः 26
इन्द्रियैः 33
इन्द्रे 93; (साम) 418
इन्द्रेण 98
इन्द्रो वाचा एतदक्षरम् 373
इन्द्रोऽतितरामिवाग्यान् देवान् 9
इन्द्रोतो देवापः सौनकः 460
इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते 407
इन्द्रो राजा भूतः 449
इन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवन्नाज 167
इन्धनयोनिगृहः 285
इन्धं सन्तमिन्द्रमित्याचक्षते परोक्षेणैव (v. l.
‘णैव better) 236
इन्धो ह वै नामैवः 236
इभादयः 355
इभ्यधामे 79
इभ्यम् 79
इम एव त्रयो लोकाः (देवाः) 227
इमे नु लोकाश्च लोकपालाश्च 64
इमे विदेहा अयमहमस्मि 237
इमं चामुं च 168
इमं द्वौ प्ररनौ प्रक्ष्यामि 223
इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते 118
इमं लोकम् (अतिक्रामति) 239
इमं लोकं हिनतरं वा विशान्ति 40
इमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः 37
इमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य 144
इमाः सोम्य नयः पुरस्तात् प्राच्यः स्पन्दन्ते 144
इमामेकां पृथिवीं वस्त एकः 400
इयमेव मही 435
इयमेवर्क्-अग्निः साम 75

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सु 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

इयमेव सा-अग्निरमः 75
इयमेवैषा देवता, योऽयं पचते 455
इयं त्वेव स्थितिः 448
इयं देवतेति 406
इयं वै पूषा 189
इयं हीदं पुष्यति यदिदं किंच 189
इरा (-वेत्री) 346
इला (आसि) 281
इल्यं वृक्षम् 304
इल्यो वृक्षः 302
इषाय इषावाश्वाय (उवाच) 470
इषितम् 6
इषीकाम् 27
इषीकातूलम् 134
इषुः (अत्ययः) 436
इषुणा (इच्छामयेन) 346; (अभिमानमयेन)
346
इषुम् 289
इष्टकाः 13; (पत्र) 349
इष्टफलमेवोदानः 34
इष्टफलम् 34
इष्टम् 29, 233, 255; (ब्रह्मचर्यम्) 165
इष्टवियोग 326
इष्टापूर्तम् 40; (मन्यमाना वरिष्ठम्) 40
इष्टापूर्त 12, 29, 128
इष्टासुकृते त आददे 278
इष्टियाजुकः 191
इह 22
इहकारः 83
इह चेदवेदीदथ सत्यमासि 8
इहैव सन्तोऽथ विप्रस्तद्वयम् 250
इहैवान्तः शरीरे सोम्य स पुरुषः 36
ई
ईकारः 83
ईक्षत 62, 64, 65
ईक्षन्ति 353, 354, 355

ईक्षांचके 37, 184, 185, 276, 424
ईजानानाम् 19
ईजे 212
ईडच्यः 22
ईडचम् 13; (देवम्) 293, 297
ईदृशाः 117
ईयते 211, 240, 407
ईयमानः (उच्चावचम्) 240
ईयायते 34
ईरपति 150
ईरितम् (शरीरम्) 329; (पोणे) 334
ईर्मो 176
ईर्ष्या 326, 331
ईशः 284, 295
ईशते 187, 284, 288; (विद्याविद्ये) 294
इशानाय 299
ईशानीभिः 288
ईशानीशी 284
ईशम् 44, 45; (पश्यति) 292
ईशं तं ज्ञात्वाऽमुता भवन्ति 289
ईशसंस्थः 299
ईशा 1
ईशा (देवेषु) 424; (पितृषु) 424;
(असुरेषु) 424
ईशानः 23, 188; (सर्वस्य) 251, 260,
274, 290, 353; (एष आत्मा) 355;
(नाम) 396
ईशानम् 22; (भूतभयस्य) 250; (प्रभुम्)
291, 293
ईशानो भूतो वासि 449
ईशावास्यामिदं सर्वम् 1
ईशावास्याम् 1
ईशितम् (कर्म) 297
ईशिता 298
ईशियसि 15
ईशीमहि 368

श्वे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-474

ईशे (verb) 293, 299; (न) 360;
(भृत्योः) 440, 441

ईशोपनिषत् 1-5

ईश्वरः 187; (अन्तर्धातोः) 394; (परम-
वितोः) 414; (दुर्धायां धातोः) 430;
(हैनमभिपङ्क्तोः) 430

ईश्वराणाम् 297

ईश्वरौ जनयितवै 278

उ

उकारः 49

उका त उपनिषत् 10, 471

उकाद्रुशासना 256

उकोपनिषत्कः 235

उक्त्या उवाच 79, 106, 123, 275

उक्त्यम् 77, 198, 262; (उपासीत) 315;
(वाचा शंसति) 405, 408; (स एष
एव) 433; (सतविधम्) 435

उक्त्यं ब्रह्मेति (शुष्कभृद्भारः) 308

उक्त्येन 352

उक्षा (दशवानी) 380

उग्रः 360; (देवः लोहितायम्) 467

उग्र (पञ्चपोनिः) 284

उग्रपुत्रः 224

उग्रम् 210

उग्रं साधः 412

उग्राः (प्रतिकल्पन्ते) 246

उच्चक्रमुः 312

उच्चक्राम 121, 122

उच्चरति 236

उच्चरन्ति 348

उच्चरेत् 202

उच्चा 402

उच्चारितमात्रे 357

उच्चावचम् (निगच्छति) 202; (ईयमानः)
240, 362

उच्चिक्रमिष्यन् 122

उच्चैःश्रवाः कौपयेयः 453

उच्छिष्टम् 79, 135; (वै मे पीतं स्यादिति)
79

उच्छिष्टाः 80

उच्छिष्टोपहतम् 338

उच्छृम्पन्ति 110

उच्छृलेषयति 426

उच्छृवयति 216

उच्छृवासि 356

उच्छृवास-327; (निःश्वासौ) 34

उज्जगौ 425, 465

उज्जहीहि साम 403

उज्ज्यं धनुः 224

उज्ज्वलति 345

उज्ज्वलन्ति 214

उदुप 286

उत तमादेशमप्राक्ष्यः 135

उत शेषं वित् परी भवति 278

उताधृतत्वस्थेशानः 290

उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानः 240

उतैषां ज्येष्ठ उत वा कनिष्ठः 441

उतैषां पुत्र उत वा पितृभ्याम् 441

उत् 76; (एति) 104; (= प्राणः) 182

उत्कर्षति 49

उत्कर्षात् 49

उत्क्रमणे 27, 166

उत्क्रमते 30, 32

उत्क्रमामि 468

उत्क्रमिष्यन् 259, 261, 329

उत्क्रमीः 32, 122

उत्क्रमेत् (ऊर्ध्वम्) 343

उत्क्रम्य 66, 67, 216, 412

उत्क्रान्तः 37, 343, 400

उत्क्रान्तमाणात् 156

उत्क्रान्तिः (ब्रह्मणः) 395

उत्क्रान्ते 121, 267

ई 1-5 के 6-10 फ 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- उत्क्रान्तेषु 177
उत्क्रामति 30, 166, 181; (अस्माच्छरी-
रात्) 316
उत्क्रामन्तम् 30; (तम्) 247
उत्क्रामन् (त्रियमाणः) 239
उत्क्रामन्ति 216; (प्राणाः न) 218
उत्क्रामन्ते 30
उत्क्रिप्ता 349
उत्तब्धम् 182
उत्तमपुरुषः (v. l. पूरुषः 171)
उत्तमम् 26
उत्तमा 414
उत्तमान् (उपनेता) 365
उत्तमे अक्षरे (गाययाः) 464
उत्तमेषु 102
उत्तरतः 158; (निनेशनं लिप्सेत) 425,
433; (उपन्ति) 354
उत्तरतरम् 290
उत्तरतो वासि 449
उत्तरम् 29, 103, 106; (ज्योतिः) 384
उत्तरया (वर्तन्या) 203
उत्तररूपम् 50
उत्तरा 50
उत्तराक्षरेण 445
उत्तरायणम् 347
उत्तरारणम् 285
उत्तरेण 29, 44
उत्तस्थौ 201
उत्तानाय शयानाय 471
उत्तिष्ठत 20; (जाग्रत प्राप्य वराविबोधत) 20
उत्तिष्ठन् परिचरिता भवति 152
उत्तिष्ठन्ति 198
उत्तिष्ठतो विश्वान्सो 279
उत्थाता 152
उत्थापयति 315
उत्थायिनः 272
उत्पटः 231
उत्पतितम् 142
उत्पत्तिः (भूतानाम्) 352
उत्पत्तिम् 33
उत्पद्यमानानाम् 26
उत्पाटिका 231
उत्पाद्यते 28
उत्पादनम् 106
उत्पादयन्ते 30
उत्पूय 306
उत्प्लवतीति 366
उत्प्लवन्तीम् 370
उत्प्लवेत् 366
उत्सर्जत् (यायात्) 245; (याति) 245
उत्सृजति 340
उत्सृष्टा 337
उदक् 473
उदक 336
उदकम् 23, 107, 117, 208; (आहार-
याचकार) 270
उदकल्पयन् 373
उदकुम्भम् (सपात्रम्) 312
उदके 145, 277
उदकप्रवणः 120
उदक्रमिष्यत् 131
उदक्रामत् 177
उदक्रमीच्चित्तम् 316
उदगयने 272
उदगायत् 182
उदहः शौल्यायनः 233
उदह् 102, 118, 127; (एति) 272
उदह्मुख 94, 95
उदच्यते 257
उदज (एताः) 212
उदजसे 220

श्वे 283-300 को 301-324 भि 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

उदधः 97; (प्राणाः) 237

उदतिष्ठत् 410, 458

उदन्या 142

उदपतिष्यन्त 374, 375

उदपात्रं पूयित्वा 279

उदपानम् 80

उदयन्ति 356, 369

उदयम् 107

उदयास्तमयौ 26

उदर 103

उदरम् 57, 174, 176

उदरशण्डिल्याय 79

उदरस्थः (पचत्यन्नम्) 342

उदरे जुहोति 345

उदरोणाशनयां वेदेति वेद 473

उदरौत्सीत् (राजा) 245

उदशरात्र आत्मानमवेक्ष्य 167

उदशरात्रे 167, 168; (अवेक्षेयामिति)
168

उदस्यमानः 358

उदानः 33, 34, 52, 102, 134, 192,
328, 354, 471

उदाचकार 212

उदाजहार (प्रतीकानि) 269

उदानाय 134

उदास (!) 459

उदाहरन्ति 347, 352, 353; (अत्र)
357

उदाहरिष्यति 139

उदितः 89

उदिति सोऽसावादित्यः 426

उदिते (स्वर्गलोकः) 467

उदिते निविदमधीयन्ते 435

उदिते शुक्रमादिश 464

उदितो बृहस्पतिः 464

उदिन्धे 429

उदिपाय 99

उदीक्षते 457

उदीक्षमाणः (आदित्यम्) 325

उदीची 103, 176; (दिक्) 112, 237

उदीचीम् 28

उदीच्यः 97

उदीच्यां दिशि 230

उदीरते 311

उदुम्भारम् (प्रमुच्यते) 245

उदुल्लहम् (एकमग्नम्) 317

उदेता 98; (दक्षिणतः) 98; (पश्चात्)
98, 99

उदेति 22, 57, 100, 104, 105, 197,
370; (ह वै सर्वेभ्यः पाप्मन्) 76

उदेप्यन् विष्णुः 464

उदौदनं पाचयित्वा 278

उद् 73

उद्गन्ता 348

उद्गता 72, 76, 77, 118, 183, 213,
214; (= इन्द्रः) 393, 417, 425,
438, 439, 442, 443, 445, 446,
448, 456, 466

उद्गतातः 393, 420

उद्गतातारम् 80, 440

उद्गतातुः 408, 458

उद्गतातरेव मुखं नेक्षेतेति 414

उद्गतातुसे संभवतः 414

उद्गानत्विजेन-वायुना-प्राणेन 213

उद्गात्रा 178, 179

उद्गात्रे उद्गासीन्म इति 447

उद्गापयेत् 445

उद्गाप्य 178, 179

उद्गापति 378, 385; (रेत एव तेन सिक्तं
संभावयति) 421

उद्गास्पति 454

उद्गीतम् 284, 415

इ 1-5 के 6-10 क 11-27 ख 28-37 चु 38-47 मां 48-49 ने 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

उद्गीथः 68, 76, 79, 84, 85, 86, 87,
88, 89, 90, 91, 92, 182;
(उपग्रीः) 304, 374; (इयम्) 398;
(इन्द्रः) 408, 414; (अपिदेवतम्,
अध्यात्मम्) 417; (= प्राणः) 421,
422, 466, 471

उद्गीथभाजिनः 87

उद्गीथमसि 274

उद्गीथम् 68, 69, 70, 72, 74, 80;
(वर्षति) 352, 376; (देवेभ्यः) 386,
387, 388, 392, 408, 423

उद्गीथाक्षराणि 73

उद्गीथे 77, (अपित्वम्) 424

उद्गीथेन 178, 375

उद्गीथे वै कुशलाः स्मः 77

उद्गीथो वा अस्य सः 418

उद्गीथमानमसि 274

उद्गृह्णाति 84, 89; (तन्निधनम्) 84

उद्गृह्णीयात् (मनसा) 381

उद्ग्रेयम् 402

उद्ग्रहेणाप 208

उद्दालकः 282; (आरुणिः) 180, 141,
220, 275, 276

उद्दालकमारुणिम् 132

उद्दालकायनः 256

उद्दालकायारुण्ये 100

उद्धतत्वम् 331

उद्धरणं परस्य 347

उद्धैव तत एति 104, 105

उद्बुध्याति 356

उद्भिज्जम् 137

उद्भिज्जानि 67

उद्भूतः (अपरिमितधा) 334

उद्भूतप्रश्वांसिन् 326

उद्भवे (देवानाम्) 289, 293

उद्भवे 288

उपेक्षितो भयमपहन्ति 72

उपेक्ष्य इति 416

उपेक्ष्यसीति 416

उपेक्ष्यति 274

उपतः (Gen. Sg.) (स्वर्गः लोकः)
467

उपतम् 25

उपत् 72, 89, 174

उपन्तम् (परमतीव) 370

उपन्ति 98; (पुरस्तात्) 353

उपत् पुरुषः 464

उपत् वा एष भजाम्य उद्गापति 72

उपास्यम् 205

उद्बमान 82

उद्गर्गोऽसि 308

उद्धर्तते 199

उद्बर्त्तना (गतिः) 347

उद्गापति 110

उद्बुध्नि 308

उन्नयति 23

उन्नीयते 36

उन्मा गायतेति 415

उन्मुच्य 467

उन्मुञ्चति 466

उपकरणवर्ता जीवितम् 205, 253

उपकोसल 117

उपकोसल कामलायन 115

उपगातारः 393

उपगातृणाम् 408, 458

उपगायत 392

उपगायेत् 393

उपगीतम् 443

उपगृह्णाति तन्निधनम् 89

उपगृह्णः 348

उपग्रहाः (अस्थोनि) 367

उपधातम् (जुहोति) 279, 280

श्लो २८३-३०० की ३०१-३२४ से ३२५-३५७ या ३५८-३६३ छा ३६४-३६७ आ ३६८-३७२
श्लो ३७३-३७६ जै ३७७-४७४

उपचर्यः (नेदिष्ठम्) ४३०
उपचारी (यथावत्) ३४७
उपजगाम ३१३; (प्रियं धाम) ४३४
उपजगौ (तौ) ४३२
उपजनम् १७१
उपजीवति १९१
उपजीवन्ति ९८, १६१, १९०; (मात्राम्)
२४४
उपजीवामः (पशून्) ३८६
उपतपता (अणिमानं निगच्छति) २४५
उपतपत् ४६२
उपतपसि १०५
उपतपेत् १०४
उपतापी १६४
उपतापिनम् १४६
उपतापी सन्ननुपतापी भवति १६४
उपतिष्ठते २६५, ३५३
उपतिष्ठन्ते २०३
उपतिष्ठेत् ३०८, ३०९
उप ते ता दिशामि ४५२
उप त्वा नेष्ये न सत्यादग्राः ११२
उप त्वाऽयानीति २०१
उपदर्शयन् ३६४
उपदिष्टाः ४४८, ४४९; (प्रजाः) ४५२
उपदेशः ५४
उपद्रवः ८६; (अन्तरिक्षम्) ३९८
उपद्रवति ४२१, ४६७
उपद्रवन्ति ८७
उपद्रवभाजिनः ८७; (ह्येतस्य साम्नः) ८७
उपद्रवम् (गन्धर्वाप्सरस्यः) ३८७
उपद्रवम् (गृह्णन्त इव) ३८७
उपद्रवात् ८७
उपद्रवेत् ४६२
उपद्रवो वा अस्य सः ४१८
उपद्रष्टा (श्रेयसः) ४१४
उपधावति ४१७

उपधावन् ४१०
उपधावन्ति ३६७
उपधावेत् ७३
उपनंस्याति (यज्ञम्) ३८८
उप नो नयस्व ३६५
उपनमेयुः ८४
उपनयथाः (मा) ३६५
उपनयन्ते ३६
उपनयेत् ३२३
उपनाहः (त्वक्) ३६७
उपनिधाय ३८३
उपनिपत्य ११३
उपनिषेदेत् १०८
उपनिश्रयति १८८
उपनिषत् ५४, ५८, ६१; (असुराणाम्)
१६८; (तस्य) २०२, २५९, २६०,
३०६, ३४८; (गायत्रस्य) ४७०
उपनिषत्परम् (ब्रह्म) २८५
उपनिषत्सु २९५
उपनिषदः २०७, २३३, २५५, ३४८
उपनिषद्म् १०, ५०, ८३, १६८
उपनिषद् भो हृदीति १०, ४७१
उपनिषद्भिः २३५
उपनिषदा ६९
उपनिषसाद् ४३४
उपनिष्कायति ३१३
उपनेता ३६५
उपनेष्ये ११२
उपन्वन्ति (जिभिः) ३७६
उपन्वीत् ३७५
उपपृच्छमानः ४५४
उपप्रेयाय ८
उपबर्हणम् ३०४
उपबिद्मती (ऐन्द्री) ४०२
उपभुजामः ११६, ११७
उपभोक्ता (कृतस्य) २९५

ई 1-5 के 6-10 फ 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मो 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

उपमय्य 123

उपमन्त्रणानि 365

उपमन्त्रयते 89, 127; (स हिङ्गाः) 89

उपमन्त्रयन्ते 306

उपमन्त्रयाञ्चक्रे 269

उपमन्त्रयेत 277

उपमन्त्रिन्यौ (औदुम्बर्यौ) 275

उपमा 231; (सप्तविधा) 343

उपमासः 302

उपयन्ति 270; (स्मृतम्) 303, 362, 369

उपयेमे 196

उपरतः (तितिधुः) 252

उपरराम 214, 216, 217, 218, 219,
223, 226

उपरिष्ठात् 123, 158; (अभिनिव्ययते) 312

उपरिष्ठाद्व वासि 449

उपरिस्थः 328

उपरूष्य 113, 114

उपरोत्सीः 14

उपर्युपरि 163

उपलब्धव्यः 27

उपलब्धिः (प्रधानस्य) 339; (प्रमेयस्य) 341

उपलभते (न परिष्वङ्गाय) 453

उपलभेत 338

उपलभ्यते 27

उपलितम् 287

उपवत्या 364

उपत्ववत् 364

उपवदति (विद्वांसम्) 383, 391;

(विद्वांसम्) 417, 418, 419, 428

उपवदात् 412

उपवनिष्यन्ते 375

उपवन्वीवाहि 369

उपवसथीयाम् (रात्रिम्) 414

उपवसन्ति 40

उपवादिनः 151

उप-वायस्व 448

उपवासि 448

उपविशेत् 306

उपवेशिः 282

उपव्याख्यानम् 48, 68, 69, 74, 107,
325, 330, 339, 368, 369, 370

उपव्याख्यास्यामः 369

उपशान्ततेजाः 33

उपशाम्यति 88; (स्वयोनौ) 349

उपशाम्यति तन्निधनम् 88

उपशुभाव 108

उपशुणोति 102

उपशेते (दक्षिणतः) 413

उपश्राद्धिनः 365

उपश्रयते 142

उपभीः (उद्गीयः) 304

उपस्मिन्तीति 370

उपसंस्मृतत्वात् 331

उपसंहरति (आत्मानम्) 247

उपसंद्ध्य (आत्मानम्) 374, 375

उपसंक्रम्य 60

उपसंक्रमति 58

उपसत्ता 152

उपसद्वैः 105

उपसद्वती 272

उपसन्नः 38

उपसन्नाः 28

उपसन्ना 365

उपसन्नाय 41

उपसमाधाय 113, 114, 141; (अग्निम्)
272, 306, 307, 312

उपसमाहिता 141

उपसमीयुः 372

उपसमेत्य 365

उपसमैस्त्व 421

उपसम्पद्य 163, 171

श्वे 283-300 की 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

उपसम्पद्यते 370	उपाख्यानम् 21
उपसम्पादयामासुः 366	उपागात् 83
उपसरणानि 73	उपागायन् 459
उपसर्गः 355	उपाधासिषुः 364
उपससाद् 140, 141, 147	उपाघ्रासीत् 364
उपससार 58	उपाघ्नै (तान्) 365
उपहासम् 278	उपानेयत् 364
उपस्कन्दन् 366	उपानेष्ट 364
उपस्कन्दम् 366	उपापपातम् 386
उपस्तरणम् (सोमांशवः) 304	उपान्नवानि 52
उपस्थः 33, 35, 127; (एकायनम्) 207, 255; (वेदिः) 276, 317	उपाप्नुयात् 436
उपस्थ एव समित् 271	उपामोति 52
उपस्थमस्या अभिपृश्य 277	उपायनकीर्त्या (उवास) 270
उपस्थानम् (गायत्र्याः) 265	उपायानीति 301, 323
उपस्थे 60	उपायैः 46
उपस्थेनानन्दमामोति 317	उपावन्तः 369
उपस्थेनेति 305	उपावर्तध्वमिति 448, 456
उपस्पृष्टः 192	उपाववाज 432
उपस्मरति 10	उपावसर्पन् 235
उपस्मरत्यभीक्ष्णं संकल्पः 10	उपाभितौ 24
उपसिञ्चति 275	उपासते 3, 6, 23, 29, 46, 127, 128, 135; (अघृतम्) 250; (सत्यम्) 272; (अध्यात्मम्) 456
उपसीद् 147	उपासदन् 365
उपसीदतः (Acc. Pl.) 365	उपासनम् 83
उपसीदथाः 145	उपासनानि (श्रीणि) 308
उपसीदन् द्रष्टा...भवति 152	उपासाश्चक्रिरे 70
उपसृज्य (धेनुं वत्सेन) 429	उपासानिशितम् 43
उपसृत्य (देवताः) 428	उपांसितव्यम् 54
उपसृत्वरः 366	उपासीत् 106, 232, 233, 234, 235; (ओमित्येकाक्षरम्) 376
उपसेचनम् 19	उपासे 199, 200; (तमेवाहं) 319, 320, 321, 322
उपसेवेत् 92	उपासृजन् 179
उपांशुम् 329	उपास्तमयं लोहितायति (उपद्रवः) 387
उपाहरणात् 94, 95	उपास्ते 148, 186
उपाकल्पिन् (अल्पद्रव्यम्) 253	
उपाकल्पयन् (अंशून्) 375	
उपाकृते 118, 119; (प्रातरनुवाके) 446	

ई 1-5 के 6-10 फ 11-27 म 28-37 छं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 च 174-282

उपास्थिपत 367
उपास्मे 67, 111
उपास्मै गायता नरः 459
उपास्य (पूर्वम्) 297
उपास्यम् 54
उपास्यानि 54
उपास्ते 452
उपानहम् (विभ्रत) 464
उपेत्य 28, 135
उपेयाम् 112
उपैम्पहं भवन्तम् 270
उपोत्तिष्ठेत् 224
उपोद्स्थाम् (द्वाभ्यां प्रदनाभ्याम्) 224
उपोद्गूह्यम् 110
उपोयमानः (नितरां जमौ) 403
उपोपविवेश 80, 109, 113, 114
उप्त्वा 464
उभयतः (परिगूह्यतम्) 259, 417
उभयतःप्रज्ञम् 49
उभयत्वात् 49
उभयपाद् 119
उभयमेव सम्राडिति 232
उभयम् 186
उभयाः प्राजापत्याः 70
उभयात्मा 338
उभयान् पापान् आनन्दाश्च पश्यति 239
उभयापदी (प्रतितिष्ठति) 409
उभयीः (एनाः) 456
उभाम्यामेव मनुष्यलोकम् 33
उभे अस्मिन् यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते
160
उभे उ हैवैष एते तरति 252
उभे एते एपणे एव भवतः 218
उभे स्थाने पर्यतीदं च परलोकस्थानं च
239
उभे ह्येते एपणे एव भवतः 252

उभौ लोहौ (अनुसंचरति) 239
उमाम् 9
उरः 133, 176; (एव वेदिः) 133
उरगः 326, 355
उरणः 362
उरणम् 358
उरसि (नवनतिपिण्डः पपात) 436
उरुः 472
उरुक्रमः 50
उरुगायम् 17
उरुगायवतः 154
उलुक्पः जानश्रुतैः 382
उल्लवः 107
उल्वम् 107
उल्वावृतः 127
उल्ललन्तीभिः 366
उवाच (ब्राह्मणे) 270
उशनसं काव्यम् (उवाच) 425
उशनसा काव्येन उद्गात्रा 424
उशान् 11
उशान्ति 329
उशीनरेषु 319
उपसः 409
उपस्तश्चाक्रायणः 218
उपस्तिश्चाक्रायणः 79, 81
उपाः 174, 473; (वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः)
174
उष्णः 72
उष्णिमानम् 102
उष्णोऽयमुष्णोऽसौ 72
उद्यमानः (गुणौघैः) 330, 347
ऊ
ऊकारः 83
ऊतीः 360
ऊरुच्छिन्नः 315
ऊरु (विहापयति) 279

श्रे 283-300 की 301-324 मे 325-357 या 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

ऊर्जम् (उपजीवति) 191

ऊर्जस्वन्तम् 344

ऊर्णनाभिः 343

ऊर्णनाभिः 39, 202

ऊर्णः 33, 102, 140; (अदवत्) 383;

(आरोहन्) 401; (स न अतपत्) 415;

(स्वदेति) 408, 458

ऊर्ध्वगणेन (अपुनीत) 417

ऊर्ध्वा (नाडी) 343

ऊर्ध्वपवित्रः 53

ऊर्ध्वबाहुः 325

ऊर्ध्वबुध्नः 203

ऊर्ध्वभारु 332

ऊर्ध्वम् 23, 27, 28, 30, 44, 66,

147, 166, 294; (दिवः) 224

ऊर्ध्वमूलः 25; (अवाक्-शारः) 25

ऊर्ध्वमूलम् (विपाद् बह्) 336

ऊर्ध्वनेतसः 327, 328, 332

ऊर्ध्वाः 97; (अदवन्) 417; (प्राणाः)

237

ऊर्ध्वा (नाडी) 236

ऊर्ध्वा दिक् (ऊर्ध्वाः प्राणाः) 237

ऊर्ध्वा लोकाः 84

ऊर्ध्वे 84

ऊर्ध्वोच्छ्वासी 245; (भवति) 246

ऊर्मयः (महानदीषु) 332

ऊर्मिः (ऊर्मिस्करन्दत्) 416

ऊवध्यम् 174

ऊपतुः 167

ऊपुः (बह्वचर्यम्) 258

ऊप्सु 93

ऊष्माणः 92, 93

ऊ

ऊक् 56, 68, 72, 75, 76, 336;

(अभवत्) 389; (एतत् स्वरात्) 392;

(सा) 413, 414; (सामाम्यप्लवत्) 416;

(सामाबधीत्) 417

ऊक्च साम च मिथुनम् 68

ऊक्तः 119; (प्रेपम्) 447

ऊक्पदानि 389

ऊक्पलोकैनाभ्युक्तम् 305

ऊक्षः 341

ऊक्सामनी (एनं प्रजनयतः) 421

ऊक्सामे 416; (सदासि संभवतः) 414

ऊक्साप्नोः प्रजातिः 421

ऊगिति (उपासीत) 308; (पाप्मा) 389

ऊग्भिः 214

ऊग्मिणम् 371

ऊग्यजुपात् (अप) 364

ऊग्यजुषैः 364

ऊग्वेदः 38, 73, 96, 207, 232, 255,

348; (अग्नेः) 446

ऊग्वेदम् 104, 148, 149, 152;

(भगवोऽप्येति) 148

ऊग्वेदस्य रसः (भूः) 377

ऊङ्मयम् (होता) 308

ऊङ्मूर्तिः 305

ऊचः 31, 36, 42, 52, 96, 119,

140, 177, 292; (तिलः) 309;

(प्रस्तावम्) 387; (अभवत्) 389;

(गौ) 417; (शरीरेण मृत्पुन्वैत्)

459

ऊचः सामरसः 68

ऊचम् 408

ऊचं मीमांसन्ते 458

ऊचा 29, 47, 101, 123, 252;

(अभ्युक्तम्) 376; (अभ्यनूच्यते) 382;

(आगाता) 403; (अनुच्यते) 405;

(अभ्यनूच्यते) 407, 457

ऊचि (सामागायन्) 389; (अस्वरायाम्)

390; (एव साम गायाम्) 389; (साम

तद्वेत्था इति) 406

ऊचो यजुषि सामानि-इत्यष्टावक्षराणि 263

ई 1-5 के 6-10 फ 11-27 प्र 28-37 छ 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 बु 174-282

- कचौ 106
कच्छति 188, 428
कच्छात् (देवानां मामेव) 412
कज्वा 363
कतजाः 23
कतजातम् 371
कतभुक् 329
कतम् 19, 23, 50, 53, 56, 358, 384
कतवः 42, 174, 225, 292; (विभूतयः) 392; (संप्रसार्य) 444
कतसद् (omitted in the text) 23
कतस्य पदे कवयो निपान्ति 457
कतस्य पन्थामसि प्रपन्नः 362
कतापन् 210
कतावा 407
कताश्च 60
कतीयमानः (अहमस्मि नाम) 363
कतुष्टु 302, 304
कतुष्टु 84, 90; (पञ्चविधं सामोपासीत) 85
कतुनिति 450
कतुल 409; (अम्यत्यनयत्) 387
कतुन्न निन्देत् 90
कते 65, 121, 122
कत्वा 71, 179
कत्विक् 120
कत्विग्भिः 447
कत्विजे 130
कप्नोति 402, 448
कपमः 51, 112; (प्राणः) 260
कपयः 29, 45, 46; (सत्) 203, 295; (सवमासत्) 364, 368; (मन्वकृतः) 408; (धृतशरीराः) 454; (अमृतत्व-मगच्छन्) 460; (ह समासाचकिरे) 469
कपिः 28, 47, 52; (वामदेवः) 187; (एतत् पर्यन्त) 210, 211, 305; (पाप्मानं) हन्ति 452
कपिकल्पः (जायते) 380
कपिणा 66
कपिम् (प्रसूतम्) 295
कपीणाम् 31, 187; (लोकः) 190; (श्रीः) 415; (उद्गायत्) 454
कपीन् (अवधीत्) 415
कपेः (वचः) 269
कप्पशृङ्गः काश्यपः 460
ए
एकः (देवः) 226; (अधितिष्ठति) 283; (स्तोमो वायुः) 435
एकऋषिः 32
एकक्रियावृत्तिद्युत् 459
एकचक्रः 361; (रयः) 446
एकव्यन 125
एकतरम् 35
एकता 195
एकताम् 143
एकत्वम् 3; (एति) 333; (प्राणमनसोः) 345
एकधनम् 306
एकधनावरोधनम् 306
एकधा 159; (प्राणे भवति) 315; (भवति) 316, 362; (भवन्तीः) 456
एकधाभूयम् (भूत्वा) 262
एकधा साम भवति 430
एकधैव श्रेष्ठः स्वानां भवति 471
एकधैवानुद्रष्टव्यम् 251
एकनेमिम् 284
एकपदी 265
एकपाद् 118; (ब्रह्म) 357; (पुरुषः) 446; (वा एतत्सम्प्राडिति) 232, 233, 234, 235
एकपुत्रः (इति चैकितानेयः) 423
एकभूयम् (प्राणा गच्छन्ति) 315; (वै प्राणाः) 315

श्वे 283-300 को 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जै 377-474

एकमानम् 36
एकमेव तस्यै देवतायै रूपम् 455
एकमेव व्रत चरेत् 197
एकमेवाक्षरमभवत् 421
एकमेवाद्वितीयम् 137
एकम् (भवन्ति) 186, 456
एक रूपम् 455
एक रूप बहुधा यः करोति 24
एक शिर एकमेतदक्षरम् 259, 260
एक सत्र व्यभवत् 188
एकराह् (एव भूत्वा) 465
एकर्चे साम 416
एकपिः 212, 257
एकपिम् 47
एकर्पे 4, 265
एकविंशः 354, 365
एकविंशत्या 87
एकविंशत्यादित्यमानोति 87
एकविंश साम 391
एकविंशो वा इतोऽसावादित्यः 87
एकवीरः (एकमेवाभिसम्पद्यते) 426
एकवीर. (इति आरुणेयः) 423
एकवात्यः 449
एकशतम् 33, 171
एकशफम् 185
एकसभमसि 274
एकस्याम् (भियम्) 402
एकस्मिन्नेन पञ्चाशदीयमानेऽग्रिय भवति 187
एकस्य हैक्यमेति 342
एकहसः 240
एकाकी 184, 185, 190
एकाक्षरम् (उपासीत) 376
एकात्मप्रत्ययसारम् 49
एकादश 159
एकादशद्वारम् 23
एकादश रुद्रः 226

एकायनम् 148, 149, 151, 152, 207, 255
एकारः 83
एका ह वाय कृत्स्ना देवता 431
एकीभवति 34, 246, 217
एकीभवन्ति 34, 47
एकीभूतः 48
एके 137; (-एके) 14
एकैकः (पुरुषः) 187
एकैकम् 186, 190; (जालम्) 295, 315
एकैक देवमेतस्यैव सा विसृष्टिः 186
एकैकस्थाः 212
एकैका 139, 142, (देवता साम) 399
एकैकाम् 138
एकैकामेवानु स्म 468
एकैकेन 186
एको देवः सर्वभूतेषु गूढ 298
एकोनविंशतिमुखः 48
एको बहूना यो विदधाति कामान् 298
एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा 21
एको वापि वीर्यानाञ्जयते 426
एको ह देवो मनसि श्रविष्टः 441
एको ह तु सन् वीर्यानाम् भवति 426
एको हि प्राणः 423
एको हेवैष पुनो यत्प्राणः 423
एको हेवैष वीरो यत्प्राण 423
एजति 25, 447
एजत् 43; (विश्वम्) 269
एतन्नयं सदेकमयमात्मा 198
एतच्छेयो येऽमिन्न्दन्ति मूढाः 40
एतज्ज्ञानय सद्सद्देव्यम् 43
एतत् (वै तत्) 21, 22, 25
एतत्सत् 201
एतत्सत्य ब्रह्मपुरम् 161
एतत्सर्वम् 258

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 रे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

एतत्सर्वं प्राण एव 192
एतत्सर्वं मन एव 192
एतत्साम सर्वस्मिन् प्रोतम् 91
एतत्स्त्रियतम् 204
एतदप्रमयं ध्रुवम् 251
एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति 117, 168, 167,
168, 169, 170
एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीपते 18
एतदालम्बनं परम् 18
एतदालम्बनं श्रेष्ठम् 18
एतदुपनिषद्ः 168
एतदेकमभवत्—प्राण एव 471
एतदेव ततो भूयः 100
एतदेवाक्षरं ज्ञात्वा 336
एतदेवाक्षरं परम् 336
एतदेवाक्षरं पुण्यम् 336
एतदेवामृतम् 382
एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति 98, 99
एतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम् 88
एतद्ध स्म वै तत्पूर्वं विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते
252
एतद्दानारुद्धनिवेशनं यदुत्तरतः 425
एतद् बृहदादित्ये प्रोतम् 89
एतद् ब्रह्म 258
एतद् ब्राह्मणः 364
एतद्भयं ददर्श 169
एतयत्तदाहुः एकशतं ह वै वर्षाणि...उवाच
171
एतयज्ञायज्ञीयमज्ञेषु प्रोतम् 91
एतद्व्येवाक्षरं परम् 17
एतद्व्येवाक्षरं ब्रह्म 17
एतयो वेद निहितं गुहायाम् 42
एतद्रथन्तरमग्नौ प्रोतम् 88
एतद्राजनं देवतासु प्रोतम् 91
एतद्रूपं वै रजः 334
एतद्वा अन्ततोऽनं राक्षम् 60

एतद्दामदेव्यं मिथुने प्रोतम् 89
एतद्वियामनुशिष्टस्त्वयाहम् 14
एतद्वै खलु लोकद्वारम् 166
एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति 224
एतद्वै परमं तपो यद्व्याहितस्तप्यते 261
एतद्वै परं चापरं च ब्रह्म यदोद्धारः 35
एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यदग्निर्ज्वलति 311;
(यद्वाचा वदति) 311
एतद्वै मध्यतोऽनं राक्षम् 60
एतद्वै मुखतोऽनं राक्षम् 60
एतद्वै राजमृत्तुषु प्रोतम् 90
एतद्वै रूपं पर्जन्ये प्रोतम् 89
एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोमित्ये-
काक्षरम् 336
एतद्वै सत्यस्य रूपम् 334
एतद्वै स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं यद्वचन्द्रमाः 301
एतन्मयो वा अयमात्मा 192
एतन्मर्त्यम् 204
एतमर्हति प्रत्यक्षं गानुम् 421
एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि 108
एतमु एवान्ततोऽवित्योत्कामति 71
एतमु एवायास्यं मन्यन्ते आस्यायदयते 71
एतमु हैवैते न तरतः 252
एतमेव तदनमनसं कुर्वन्तो मन्यन्ते 268
एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रवजन्ति
251, 252
एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति 251
एतं संपदाम इत्याचक्षते 117
एतं तं वेदाम यो नोऽयमित्यमघत 425
एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि 169, 170
एतं वै तमात्मानं विदित्वा...भिक्षाचर्यं चरन्ति
218
एतं सेतुं तीर्त्वाऽपि सज्जनन्धो भवति 164
एवं सेतुं तीर्त्वाऽपि नकमहरेवाभिनिष्पद्यते 164
एवं ह वाव न तपति 57
एतयर्चा पच्छ आचामति 123

श्वे 283-300 कौ 301-324 मे 325-357 बा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
 शौ 373-376 जे 377-474

एतर्हि 184, 186, 187, 190
 एतस्मान्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च 41
 एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्गि आकाश ओतश्च
 प्रोतश्च 225
 एतस्मिन् पुरुषे कानि स्वपन्ति 34
 एतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपम् 77
 एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवतः 239
 एतस्य मनसो यौः शरीरम् 193
 एतस्य वा अ-क्षरस्य प्रशासने सूर्याचन्द्रमसौ
 विधूतौ तिष्ठतः 225
 एतस्य वै सोम्याणिम्न एवं महान्यग्रोपस्तिष्ठति
 145
 एतस्य हीयं सर्वाः प्रजाः 423
 एतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै महिम्ना रसेन 69
 एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजी-
 वन्ति 244
 एतांश्च सत्यान् कामान् 161
 एताः शक्यो लोकेषु प्रोताः 90
 एताऽस्मि 94, 95
 एतानि सर्वाण्येव प्रज्ञापयन्ति 315
 एतान्यां हि रूपान्यां ब्रह्मभवत् 189
 एतां दिशं गन्धाराः, एतां दिशं व्रजेति 146
 एतारं विद्यात् 318
 एता रेवत्यः पशुषु प्रोताः 90
 एतावदुरे खल्वमुतत्वम् 256
 एतावदिदं सर्वम् 382
 एतावद्धि 323; (एतावद्धीति) 201
 एतावद्धचनुशासनम् 27
 एतावद्वा इदं सर्वम् 195; (यदज्ञम्) 181
 एतावद्वाव साम यावान् स्वरः 392
 एतावन्तम् 176
 एतावन्तु इति 201
 एतावन्तु बालाका इ इति 323
 एतावान् वै कामः 190
 एता वै किल सर्वा देवताः 468
 एता वै व्यादृतयः सर्वप्रायश्चित्तयः 447

एतासु भागिन्यौ करोमि 63
 एतास्त्रे वा देवतासु आभजामि 63
 एति (पुनर्) 248; (ब्रह्मविद्) 249, 367;
 (रात्रिः) 431; (स्वर्गम्) 258
 एते ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते 29
 एते ऋषयः शुक्र इष्ट कुर्वन्ति, इतर इतरस्मिन्
 29
 एते ऐतेनाख्यायन्ते (प्राणाः) 196
 एते एव मृत्यवः 466
 एतेन ह्यमुं लोकं जेष्यन्तो मन्यन्ते 168
 एते पतन्ति चत्वारः 129
 एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति
 208, 255
 एते वै खलु यूयं पृथग्विेममात्मानं वैश्वानरं
 विद्वांसः 133
 एतेषु हीदं सर्वं वसु हितम् 226
 एते हीदं सर्वमाददते 105
 एते हीदं सर्वमाददाना यन्ति 227
 एते हीदं सर्वं रोदयन्ति 104
 एते हीदं सर्वं वासयन्ति 104
 एते हीदं सर्वं पद 227
 एतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यतः 28
 एत्यपानः 426
 एत्यहः 431
 एधमानः स्वे गृहे 280
 एधि 122
 एनः (जुहुषणम्) 5, 266
 एनं प्रापितोऽसि 253
 एनयोरेतत् प्रावरणम् 236
 एनयोरेतदज्ञम् 236
 एनयोरेषा सृतिः 236
 एनेन (संवदिष्ये) 237
 एभ्योऽङ्गैभ्यः संप्रमुच्य 245
 एयाय 124
 एरयध्वम् 302
 एवमेकैकः पुरुषो देवान् भुनक्ति 187

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 ख 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 चु 174-282

एवमेतयाज्ञानकस्य 229, 230
एवमेनं तत्सर्वमभिसमेति 108
एवमेन खलु सोम्येमाः प्रजाः सति सपय 143
एवमेन खलु सोम्येमाः प्रजाः सत आगम्य 144
एवमेवंविदि पाप कर्म न स्थित्यत इति 117
एवमेवात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमा-
यन्ति 246
एवमेनामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते 161
एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति 169
एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्य आत्मानम् उप-
संहरति 247; (रूप कुरुते) 247
एवमेवायं पुरुष एतामुभौ अन्तौ अनुसंचरति
241
एवमेवाय पुरुषः प्रतियोन्यादवति प्राणायैव
245
एवमेवाय पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सपरिवक्तः 242
एवमेवाय शरीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनाभ्यारूढः
245
एवमेनास्मिन्शरीरे प्राणो युक्तः 171
एवमेवेदं शरीरं ज्ञेते 249
एवमेवेनाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एत
ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति 163
एवमेवेहाचार्यनाम् पुरुषो वेद 146
एवमेवैतयाज्ञानकस्य 238, 241
एवमेवैता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ
गच्छन्ति 166
एवमेवैष मघज्जिति होनाच 169, 170
एवमेवैष सप्रसादोऽस्माच्छरीरातरसमुत्थाय 171
एवमोद्गारेण सर्वा वाक्सवृण्णा 94
एव गर्भं दधामि ते—असौ इति 280
एववित् 58, 60, 120, 135, 163, 183,
194, 195, 196, 252, 264, 265,
338, 339; (स सवित्) 351, 469
एवविदसर्वेषां भूतानामात्मा भवति 196
एवविद् उ कस्यः 457, 458
एवविद्म् 181, (आर्त्विज्यं कारयेत्) 430,
(ब्रह्माणं कुर्वीत) 147; (ह सर्वे भुवन-
मन्वायत्तम्) 447

एवंविदि 71, 117, 122
एवं विदुस्तृतास्ते भवन्ति 294
एवविदि 190
एवविदेव ब्रह्मा 145
एवविदेन एवर्गः 444
एवविद्वान् 321, 165
एवं धर्मान् पृथक् पश्यन् 23
एवं मन्वानः अतिवादी भवति 156
एवं मा ब्रह्मचारिणः 51
एव विज्ञानत्रातिमादी भवति 156
एवं संतता हीमे लोकाः 66
एव सर्वाणि भूतानि 135
एव सोम्य ते योदशानां कलानामेका कलाति-
शिष्टा स्यात् 141
एव ह वा एन स्या अभिसविशन्ति 181
एव ह वै तत्सर्वं पर आत्मनि सप्रतिष्ठते 34
एव हेव निष्प्रसमाना निष्वद्यो विनेशुः 179
एव हेवविद् सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्ते 246
एव हेवविद् सर्वाणि भूतान्यवन्ति 196
एव हेवविदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टमिच्छन्ति 190
एवं ह्याह 327, 333, 335, 336, 337,
340, 341, 342, 343, 344, 352,
355, 356
एवा ते गर्भं एजतु 280
एषः (योऽय पवते) अधिदेवतम् 435
एयोऽन्तः 453
एष आत्मा 163, (अपहतपाप्मा) 355
एष आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्यु
विशोकः 161
एष आत्मेति होनाच 163, 168
एष उ एव बृहस्पतिः 181
एष उ एव ब्रह्मणस्पतिः 181
एष उ एव भामनीः 118
एष उ एव वामनीः 118
एष उ एव साम 182
एष उ एवास्यात्मा 308

श्वे 283-300 को 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

एष उ एवैनमसाधु कर्म कारयति यमयो
निनीपते 318

एष उ एवैषु सर्वेष्वन्तेषु परित्यायते 167

एष उ वा उद्गीयः 182

एष उ वाव देवानां नेदिष्ठमुपचर्यो यदग्निः
430

एष उ स्वरो यदेतदक्षरम् 74

एष उ ह वाव सरसः 448

एष उ हेव सर्वे देवाः 186

एष एवेदं सर्वमिति 406, 407

एष एवेदं सर्वमिति उपासितव्यम् 472

एष एवेदमग्न आसीय एष तपति 421

एषणा 218; (पुत्र—, वित्त—, लोक—) 252

एषणे 252

एष त आत्मान्तर्पाम्यमृतः 221, 222, 223

एष त आत्मा सन्नान्तरः 218

एष तु वा अतिवृद्धि 156

एष देवपथो ब्रह्मपथः 118

एष देवयानः पन्थाः 127

एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य 252

एष निरोधः 29

एष पन्था ब्रह्मणा हातुवित्तः 249

एष परो दिवो दीप्यते 406, 472

एष प्राणः वाचा करोति 455

एष ब्रह्मलोकः सम्राट् 244, 253

एष भूतपालः 251

एष भूताधिपतिः 251

एष म आत्मान्तर्हृदयेऽर्णयात् 103

एष लोकपालः 318

एष लोकाधिपतिः 318

एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके 39

एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः 40

एष वै पृथग्वर्त्माऽऽत्मा वैश्वानरः 131

एष वै प्रतिष्ठात्मा वैश्वानरः 132

एष वै बहुल आत्मा वैश्वानरः 132

एष वै रयिरात्मा वैश्वानरः 132

एष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वानरः 131

एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरः 131

एष सर्वभूतान्तरात्मा 42

एष सर्वेशः 318

एष सर्वेश्वरः 251

एष सुतेषु जागर्ति 24

एष सेतुर्विधाय एषां लोकानामसंभेदाय 251

एष ह यन्निदं सर्वं पुनाति 118

एष ह वा उदकप्रवणो यज्ञः 120

एष ह वा एतदक्षरम् 385

एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यति 28

एष ह वै मा मासः 442

एष ह वै यज्ञो योऽपं पश्यते 118

एष ह वै रयिर्यः पितृयागः 29

एष हि खल्वात्मा (अन्तर्हृदये) 355

एष हि खल्वात्मा ईशानः 338

एष हि द्रष्टा स्मृष्टा... विज्ञानात्मा पुरुषः 35

एष हि वा अज्ञानां रसः 181

एष ह्यन्यमुपगृणद्धि नैतमन्यः 422

एष ह्यात्मा न नश्यति 165

एष हेवैनं साधु कर्म कारयति 318

एषां लोकानां संतत्यै 66

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः 276

एषां भूतानां पृथिवी रसः 68

एषा वै ब्रह्मेकता 351

एषा सोम्य तेऽस्माद्विषाऽऽत्मनिषा च 117

एषाऽस्य पत्नी विराट् 236

एषाऽस्य परमा गतिः 244

एषाऽस्य परमा संपद् 244

एषा ह्यन्तर्मायतैषा हि न 192

एषु हीमे सर्वे देवा इति 227

एषेय प्रतिपत् कार्या 459

एषो एन समृद्धिर्यदनुज्ञा 69

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः 46

एषोऽश्वत्थः सनातनः 25

एषोऽस्य परम आनन्दः 244

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 ख 28-37 छ 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 घृ 174-282

एयोऽस्य परमो लोः 211
एप्पन् (अध्वानम्) 235
एहि 362, (आस्त्व) 205
एहि-एहीति 10
एहि ध्येन त्वा क्षपयिष्यामि 301, 323

ते

ऐरुगयेण 315
ऐक्षत् 21
ऐक्षत 137, 177
ऐक्षन्त 8
ऐक्ष्याकः 325, (घाष्णः) 325
ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् 142, 113, 111,
115, 116, 117
ऐतदेयोपनिषत् 62-67
ऐति (पुनर्) 240
ऐतुरेयाय 473
ऐन्द्रः (असौ लोः) 102
ऐन्द्रम् (माघ्यन्दिनं सनम्) 102
ऐन्त्री (आगा) 102
ऐप्सन् (स्वर्गं लोकम्) 388
ऐप्सिष्म 388
ऐम 217
ऐमदीय सरः 165
ऐलवेन (अपुनीत) 412
ऐश्वर्ये (पुनस्य) 313
ऐषीः (गाधम्) 439
ऐष्टकम् 308

ओ

ओं वा इति द्वे अक्षरे 465
ओ इति (गायन्ति) 394
ओकारेण वाचि अकारम् 469
ओगीयः (बलम्) 264
ओघ (पथदु ख-) 284
ओघः (विष्यन्दमान) 385
ओङ्कार—48
ओङ्कारः 35, 49, 94, (नाम) 344

ओङ्कार एवेद् सर्वम् 91
ओङ्काररूपेण 316
ओङ्कारम् 35, (प्राणम्) 315
ओङ्कारेण 36
ओजः 102, (मे) 152
ओजीर्षासः 375
ओतश्चोतश्च 225
ओतम् 13, 16, 224, (प्रोतम्) 335
ओताः (प्रोताः) 219, (इमाः प्रजाः) 355
ओदनः 19
ओम् 17, 13, 18, 52, 68, 69, 74
ओश्म 82
ओमिति 166, 258, (अक्षरे) 335,
(स्वनन्ती तनुः) 336, (अक्षरम्) 356,
(आदित्यः) 378, 437, 443,
(अनुजानाति) 373; (प्रतिपद्यन्ते) 373,
(अम्यादृते) 373; (अभिनिधापयन्ति)
373; (सत्यमक्षरम्) 385; (इन्द्रः) 384
ओमिति तिलो मानाः 385
ओमिति प्राणः 378, 384, (मनः) 384,
(वायुः) 378
ओमिति वै साम 381
ओमिति शंसाति 69
ओमिति शब्दः 343
ओमिति सोऽग्निः 378
ओमिति होवाच 226, 268, 273, 438,
453
ओमिति हुद्वायाति 68
ओमिति खेप स्वरञ्चेति 74, 75
ओमित्यनेन 315, 352
ओमित्यनेनैतद्वापासति 357
ओमित्याभ्यायति 69
ओमित्युक्तेन 336
ओमित्युद्वायाति 69
ओमित्येकाक्षरमुपासति 376
ओमित्येतच्छरः 344

श्वे 283-300 को 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
इो 373-376 जै 377-474

ओमित्येतत् (पीडयितुं नाशकनोत्) 383, 448

ओमित्येतद्दक्षरम् 384

ओमित्येतद्दक्षरमिदं सर्वम् 48

ओमित्येतद्दक्षरमुद्गीयः 68; (उपासीत) 68
74

ओमित्येतदेवाक्षरं सत्यम् 385

ओमित्येतदेवाक्षरम् (समारोहत्) 390

ओमित्येतदेवाक्षरममृतम् 458

ओमित्येतस्य रसम् 377

ओमित्येतेनाक्षरेण 441, 445

ओमित्येनदुपासीत 336

ओमित्येवानुमन्त्रयेत् 447

ओ वा इति द्वे अक्षरे 443

ओवा ओवा 379

ओवा३च् ओवा३च् 378

ओवा३च् ओवा३च् ओवा३च् 459, 469

ओषति 184

ओषधयः 39, 42, 52, 55, 68, 174;

(सप्तमी) 387; (पच्यन्ते) 401;

(क्षीयन्ते) 431; (सर्वाः) 447, 449

ओषधि—62, 63

ओषधिवनस्पतयः 128; (लोमानि भूत्वा

त्वचं प्राविशन्) 63

ओषधीः (असरत्) 277; (विश्वाः) 361;

(अमृजत) 410

ओषधीनामापः (देवताः) 418

ओषधीनां पुरुषो रसः 68

ओषधीनां पुष्पाणि (रसः) 276

ओषधीषु 288

औ

औक्षेण वा 279

औदुम्बराः 275

औदुम्बरे 272

औद्दालकिः 12

औपजन्धनिः 212, 257

औपनिषद्म् 43; (पुरुषम्) 230

औपमन्यव 131

औपमानानि 365

आपस्वतोषुवः 281

औषत् 184

औषध—352

औषधीः 216

औष्यम् 348, 356; (हारीरस्य) 345

औहोयिकारः 83

क

कंसम् 123

कंसानि (प्रहीणानि) 394

कंसाय वारक्याय 470

कंसे 272, 278; (पृषदाज्यम्) 280

कंसेन 307

कंसे वारकिः 460

कंसे वारक्यः 460

कं ह वा अस्मै भवति 175

कः पुनरेतेषां षष्ठिः 30

कः स जगार 433; (भुवनस्य गोपाः) 111,
432

कः सचिता 475, 474

कः साम्नोऽसुः 405

कः स्विदेपामनूचानतमः 212

क्—इति अस्ये मर्त्यमक्षरम् 469

क इत्या वेद यत्र सः 19

क उदगासीः 417

क एतमादित्यमगासीदिति 417

कक्षाम् 87

कक्षीवान् घसदस्युः 424

कटोपनिषत् 11-27

कण्ठदेशे 357

कतमं वाच स तेन लोकं जयति 35

कतमः कतम उद्गीयः 68

कतमः स इन्द्र इति 406

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 वे 62-67
छां 68-173 चु 174-282

कतमः स षोऽक्षन् रमत इति 406
कतम आत्मेति 239, 318
कतमत् कतमत्ताम् 68
कतमत् क्षरणाक्षीयतेति 406
कतमत्तदक्षम् 406
कतमा कतमर्क् 68
कतरः स आत्मा 67
कतर एतत्प्रकाशयते 30
कतर एष देवः स्वप्नान् पश्यति 34
कतरेण चन 129
कतरेण प्रपपा इति 65
कति प्रदाः कति अतिप्रदाः 215
कति ते पुत्रानाणास्यामः 423
कति देवाः 226
कत्येव देवाः 226
कत्येव देवाः प्रजो धारयन्ते 30
कथं सुमेष इति 269
कथं सोऽनुशिष्टो ब्रवीति 124
कथं तु माऽऽत्मन एव जनयित्वा संभवति 185
कथं नो ब्रह्मिष्ठो ब्रवीति 212
कथं त्विदं महते स्यादिति 65
कथमभ्यात्मम् 32
कथमशकृत महते जीवितुमिति 267, 268
कथमशको म आविर्भावितुमिति 453
कथमसतः सज्जायेत 137
कथमायात्यस्मिन् शरीरे 32
कथं बाह्यमभिपद्यते 32
कथाम् 77; (वदिष्यामः) 464
कदर्यः 130
कदलीगर्भः (इव) 332
कद्रुनोलाः 347
कनीनका 203
कनीयः 153, 177
कनीयान् (नासाधुना) 251; (नो) 252
कनीयान् भ्राता 439
कपिलः 268

कपिलम् 295
कपिलाः 347
कपूयचरणाः 128
कपूयाम् 128
कप्यासम् 76
करु—326
कचन्ध आयवर्णः 220
कचन्धी 28
कम् 175
कमस्मै भवति 175
कम्पते 36
कं बल्ल 115, 116
कम्बरे एनमेतत्सन्तं सपुत्रवानं रैरुमितात् 108
करणम् 297
करणाधिपाधिपः 298
करणानि (अश्वाः) 367
करणैः (कारयिता) 331
करवाणि 138
कराली 40
करिष्यामः (किं प्रजया) 252
करैः 349
करोति 157
कर्णाम्याम् 51; (भूरि विश्रुयम्) 51
कर्णाविषाया 261, 329
कर्णे (दक्षिणे) 310
कर्णौ 62, 63, 433
कर्तारि (पुंसि) 302
कर्तव्यम् 11
कर्ता 35, 38, 147, 152, 153; (सहि)
239; (सर्वस्य) 250; (एतेषां पुरुषा-
णाम्) 323, 329, 337; (प्रधानः)
339, 381
कर्तारम् 45; (विद्यात्) 318; (ईशम्)
342
कर्तुभिः (हन्यमानः) 331

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-474

कर्म 1, 10, 37, 40, 42, 60, 123;
(अकृतम्) 189; (कुर्वीष) 190,
198; (कुरुते) 238; (वियाकर्मणी)
247; (तत्) 248; (विवर्तते) 297;
(भूतमात्रा) 317; (यस्य वै तत्) 323;
(प्रतोदः) 367, 384; (एकं रूपम्)
392

कर्मक्षये 297

कर्मचितान् 41

कर्मजितः 161

कर्मणः (अन्तं प्राप्य) 248

कर्मणा 195; (देवत्वम्) 245; (पुण्येन)
248; (सह) 248; (साधुना) 251;
(न वर्धते) 252; (पापकेन) 252

कर्मणा पितृलोकः 195

कर्मणाम् 198; (सर्वेषाम्) 207, 255
(संकल्पस्यै लोकः संकल्पते) 150

कर्मणामात्मेत्येतदेष्टासुखम् 198

कर्मणा हि समाप्नोति 409

कर्मणा हीदं सर्वं विक्रियते 392

कर्मणे (एति) 248

कर्मदेवानाम् 57; (आनन्दः) 245

कर्मनामानि 186

कर्मकलेः (अनभिभूतः) 329

कर्ममयम् (आत्मानम्) 308

कर्ममय्यः (आहुतयः) 308

कर्मवशानुगाः 349

कर्म वा एतत्तस्य साध्नः 406

कर्मवान् 407

कर्मविचिकित्सा 54

कर्मसिद्धिः 332

कर्मसु 39; (काम्येषु) 124

कर्म हैव तत्पशशंसतुः 216

कर्म हैव तद्रूचतुः 216

कर्माणि 39, 44, 47, 54, 56, 72,
149, 150, 155, 159, 196;
(गुणान्वितानि) 297; (केन) 305,
313

कर्माणि कुर्वीषेत्यय कुरुते 149

कर्माणि तनुतेऽपि च (विज्ञानम्) 56

कर्मातिशयेण 173

कर्माध्यक्षः 298

कर्मानुगानि 296

कर्मिणः 40

कर्मति गार्हपत्यः 473

कर्मेन्द्रियाणि 329

कर्मोपभोगाय 347

कलया (षोडश्या) 194

कलहिनः 151

कला 112, 113, 114; (एका) 141

कलाः 37, 47, 121; (पञ्चदश) 194;
(कालस्य) 341

कलानाम् (षोडशानाम्) 141

कलाशः (एनं तद् ब्रह्माविशत्) 459

कलाश एव (शरीराण्यधूनेत्) 459

कलासर्गकरं देवम् 296

कलिलस्य (मये) 293, 296

कलुषीकृतः 330, 347

कल्पः 38

कल्पते 21, 26

कल्पितस्य (शतधा) 296

कल्याणं वदति 178, 179

कल्याणतमम् 4; (रूपम्) 265

कल्याणतरम् (रूपम्) 247, 457

कवयः 20, 36, 39; (एके) 297, 329,
457

कवयमैलूपम् 364

कविः 3

कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैशत् 21

करपः 203; (नैष्ठविः) 282

करपस्य 463

करपानाम् 109

कपाय 159

कपायकुण्डलिनः 355

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

कस्त्वमसीति 444

कस्मा अयमलम् 454

कस्मिस्तदोतं च प्रोतं च 224

कस्मिन् अपानः प्रतिष्ठितः 230

कस्मिन् उदानः प्रतिष्ठितः 230

कस्मिन् प्राणः प्रतिष्ठितः 230

कस्मिन् व्यानः प्रतिष्ठितः 230

कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च 224

कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्च 219

कस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थः 230

कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठिता 229

कस्मिन्नु दक्षिण प्रतिष्ठिता 230

कस्मिन्नु यज्ञः प्रतिष्ठितः 229

कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानि 229

कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितम् 230

कस्मिन्नु वाक् प्रतिष्ठिता 230

कस्मिन्नु विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति 38

कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठिता 229

कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितम् 230

कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्ति 34

कस्मिन्नु हृदयं संप्रतिष्ठितमिति 230

कस्मिन्न्वापः प्रतिष्ठिताः 230

कस्मै कामाय स्याणुमर्षयेत् 443

कस्मै देवाय हविषा विधेम 293

कस्यैतत्सुखं भवति 34

कहोलः कौपीतिकेयः 228, 229

कांस्य 343

काकाः 367

काञ्चन (न परिहरेत्) 89

काण्डुयम् 440

काण्डीपुत्र 281

कात्यायनः 28

कात्यायनी 253

कात्यायनीपुत्रः 281

कात्यायन्या 205, 253

का त्वमसीति 413

काऽनन्तता याज्ञवल्क्य 234

काऽऽनन्दता याज्ञवल्क्य 234

कानीयसाः 178

कान्यस्मिन् जायति 34

कापालिनः 355

कापीपुत्रः 281

कापेय 111

का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य 232

का प्रियता याज्ञवल्क्य 233

काम- 326

कामः 67, 80, (1), 192, 347

काम एव यस्यापतनम् 228

कामगायिनः (ब्राह्मणाः) 428

कामचारः 158, 161, 164, 165, 453

कामदुष्टा 385

कामप्रश्नम् 237

कामप्रेण यज्ञेन 464

कामभाजम् 14

कामभिः 46

कामम् 69, 140, 188; (न कंचन) 242

(अभिध्यायमानः) 353, 414

काममयः (पुरुषः) 228, 248; (एवायं पुरुषः) 248

काममेनां यष्ट्या वा पाणिना वा उपहृत्याति-
क्रामेत् 277

काममेनामवक्त्रणीयात् 277

कामयते 46, 48, 190

कामयन्ते (न प्रजाम्) 252

कामयमानः (इति तु) 248

कामयेत् 272; (पुनरिहाजायेयेति) 453

कामयेत् मेति 277

कामरूपी 60

कामविवाजितम् 350

कामसंपर्कात् (अशुद्धम्) 350

कामाः 27, 107, 115, 161, (सत्याः) 163; (हृदि स्थिताः) 248; (समाहिताः) 347, 351, 353; (बहवः) 356; (इतरे) 420

श्वे 283-300 की 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जै 377-474

कामान् 16, 21, 25, 46, 49, 55, 66,
67, 72, 161, 167; (पुरुषस्य)
273, 313; (वृणीष्व) 325

कामानां संपद् 466

कामानां त्वा कामभाजं करोमि 14

कामानां पूर्णः (द्वदः) 417

कामाजी 60

कामान् परयन् 172

कामाय 31, (पत्युः) 206, 233, 254;
(कस्य) 250

कामा येऽस्य हृदि स्थिताः 218

कामिन्यः (श्रविष्टाः) 339

कामुकाः (इति) 365

कामे 114

कामोपभोगैः 326

कामो म उदपानमिति 80

काम्येषु (कर्मसु) 124

कापामिम् 357

कारणम् (किम्) 283, 298; (बन्धमोक्षयोः)
350

कारणानि (निखिलानि) 283

कारयिता (करणैः) 331

कारयिताम् (श्रमुम्) 330

कारयिदयः 422

कार्यण्यम् 331

कार्यकारणकर्मनिर्मुक्तम् 337

काश्कियीपुत्रः 282

कार्पायसम् 136

कार्पायसेन दारु 447

कालः 283, 333, 341. (अकलः)
341; (सकलः) 341

कालः (= वहा) 341

कालः पचति भूतानि 341

कालकालः 297, 299

कालसञ्ज्ञान् 314

कालम् (गच्छति) 89, 176, 297;
(गच्छति तन्निधनम्) 89

कालवती (तनूः) 336

कालश्चानस्य (योनिः) 341

कालसंज्ञम् (आदित्यम्) 341

कालास्यः 335

कालात्मयुक्तानि (कारणानि) 283

कालात् स्रवन्ति भूतानि 341

कालाद् वृद्धिं प्रयान्ति च 341

काली 40

काले चास्तं नियच्छन्ति 341

कालेन 297

कालो सूर्तिरसूर्तिमान् 341

काशिविदेहेषु 319

काश्यः 224

काश्यपः 460

काशायणः 257

काशभारम् 366

काष्ठा 20

काष्ठाः 361

का सत्यता याज्ञवल्क्य 234

का साम्नो गतिरिति 78

का सावित्री 473, 474

का स्थितता याज्ञवल्क्य 335

का स्वित्ता देवता यस्या मृत्युरन्तम् 215

किं विद्वान् (अनामन्व्य मधुपर्कं पित्रसीति)
418

किं स्वियमस्य कर्तव्यं यन्मयाय करिष्याति 11

किं कामाः (स्थ) 386

किङ्किणी 343

किं मोरः 111, 112

किं गोनो न्वहमासि 111

किञ्च किञ्च भवन्ति 411

किञ्च किञ्च एमांश्चरति 414

किञ्चतुपे (वहाणे) 417

किञ्च भा३इति 459

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 चृ 174-282

- किंज्योतिरयं पुरुषः 238
किंज्योतिरेवायं पुरुषः 238
किनाटम् 231
किं ततोऽवशिष्यते 160
किं तदत्र विद्यते 160
किं तथेन ब्राह्मणः 364
किदिवतः 229, 230
किदिवत्य सामवैर्यम् 418
किमर्थमचारीः पशूनिच्छन्नन्तानिति 232
किमहं पापमकरवम् 57
किमहं साधु नाकरवम् 57
किमात्मकानि 348
किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् 250
किमिच्छन्ताववास्तमिति 167
किमिच्छन् पुनरागमः 169, 170
किमिदमुपतपासि 462
किमिहान्य वावादिपदिति 65
किमु तद् ब्रह्मावेत् 187
किमुपास्ते 406
किमेतयक्षमिति 8
किं प्रजया करिष्यामः 252
किं ब्रह्म 129
किं ब्रह्म विद्वानिति 229
कियतो वा एक ईशे 424
कीट 149, 152
कीटः 143, 144, 302
कीटपतङ्गेभ्यः 268
कीटाः 272
कीर्तिः 53, 102, 313; (उपायन-) 270,
(दीक्षाया) 422
कीर्तिम् 186
कीर्तिः प्रियः 412
कीर्त्या 59, 60, 88, 106, 107
कुक्ष्यौ (हिरण्यौ) 416
कुटुम्बे 173
कुतः स्म जाताः 283
कुत इदमजनि-इति 447
कुत एतद्गात् 201
कुत एतद्गागश्रुति 323
कुत एष प्राणो जायते 32
कुचेरो वारक्यः 460
कुक्षम् 380
कुभ्रमित्याचक्षते 459
कुमार 124
कुमारः 202; (प्रदुद्राव) 269, (त्वम्)
292
कुमारश्च इति 268
कुमारम् 11, 36, 65; (जातम्) 191
कुमारस्य 125
कुमारस्यान्ते (वाचम्) 270
कुमारहारितः 212, 257, 276
कुमारानु त्वाऽशिष्यता 124
कुमारी (त्वम्) 292
कुम्भ्यया (अपुनीत) 418
कुम्भ्याम् (अब्रुवन्) 411; (शतं मुनोति)
411
कुरवः (उपोढुः) 403
कुरुक्षेत्रे 365
कुरुं जगाम 418
कुरुते (कर्म) 238; (रूपाणि) 240,
(रूपम्) 247
कुरुपञ्चालाः 438
कुरुपञ्चालानाम् 212, 229; (अनूचानः)
465
कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणाः 464
कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणान् 454
कुरुपञ्चालेषु 319
कुरुपञ्चालाः 437
कुरुषु 79
कुरुन्श्चाभिरक्षति 120
कुर्वन्ति (साधु) 445
कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छत समाः 1

श्वे 283-300 की 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जे 377-474

कुर्वीत (प्रज्ञाम्) 251

कुर्वीय 149

कुलम् 196

कुलायम् (अवरम्) 240

कुलायाद् (बहिः) 240

कुलाये (विश्वंभरः) 324

कुलुम्भाः 370

कुले 47, 49, 131; (अभिष्यायेत्) 453

कुल्मापाः 80

कुल्मापान् 79

कुल्या (तस्यैषा) 417

कुल्येषु (सत्सु) 454

कुबलपाश्व 326

कुशलः 16

कुशलम् 115

कुशलममीन् परिचचारीत् 115

कुशलाः 77

कुशलात् 53

कुशलानुशिष्टः 16

कुशलोऽस्य लब्धा 16

कुशिकासः 371

कुभिः 282

कुहकः 355

कुहा 359

कुहेव 359

कुवरः 367

कुवरणिः 366

कुवरणिम् (एव) 366

कुर्चात् 235

कुले (उभे) 211

कृकलासस्य 194

कृच्छ्री 125

कृतकर्मनाशः 297

कृतकृत्यः 66, 327, 347

कृतम् 29, 111; (स्मर) 266

कृतस्य (उपभोक्ता) 295

कृताकृतात् 17

कृताकृते (तपतः) 252

कृतात्मनः 46

कृतात्मा 172

कृतात्मानः 46

कृताय विजिताय 108, 109

कृतार्थः 287

कृतार्थाः 40

कृतिः 157

कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्या 157

कृतेन 41

कृतैव निस्तिष्ठति 157

कृत्स्नः 255

कृत्स्नदये 333, 342

कृत्स्नता 190

कृत्स्नम् 27

कृत्स्ना (देवता) 431

कृपणः 225

कृविभ्यः 268

कृशानाम् 112

कृपन्ति (कालिभिः) 368

कृष्णद्रवो लौहित्यः 461

कृष्णधृतिः सात्यकिः 461

कृष्णं तत्साम्नो रूपम् 472

कृष्णपक्षः 29

कृष्णपक्ष एव रविः 29; (शुक्लः प्राणः) 29

कृष्णम् 96, 138, 139, 203, 394,

395, 400, 471; (चन्द्रमसि) 473

कृष्णरातो लौहित्यः 461

कृष्णवर्त्मनः 351

कृष्णस्य 323

कृष्णाजिनः 438

कृष्णाम् (लोहितशुक्र—) 292

कृष्णाय देवकीपुत्राय 106

कृष्णायसमिन्त्येव सत्यम् 136

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 हुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

कल्लान् वै स लोकान् ध्रुवानभिसिष्यति 150

केतु—355

केन अहोरात्रयोरासिमितिमुच्यते 213

केन पूर्वपक्षापरपक्षयोरासिमितिमुच्यते 213

केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः 6

केन प्राणाः शरीरवन्तः 434

केन मृत्योरासिमितिमुच्यते 213

केनाक्रमेण स्वर्गं लोकमाक्रमते 213

केनेपितं पतति प्रेषितं मनः 6

केनेपितां वाचमिमां वदन्ति 6

केनोत्क्रमते 32

केनोपनिषत् 6-10

केवलः 285; (शिवः) 294, 298

केवलत्वम् 343; (आत्मने) 428

केशः (सहस्रधा भिन्नः) 236, 242;

(विपाथितः) 323

केशलोमानि 39

केशरमश्रूणि 439; (रप्त्या) 464

केशाः वनस्पतीन् (अपिपन्ति) 216

केशान्तः 52

केशी दार्ष्यः 453

कैशोर्यः काप्यः 212, 257

को अद्धा वेदं क इह प्रवोचत् 360

को न आत्मा 129; (किं ब्रह्म) 129

को न पुण्येति चक्ष्मन् 350

को नो वसिष्ठ इति 287

को न्वेनं जनयेत् पुनः 231

कोऽयम् 67

कोले 149

को वः स्थविरतमः 470

को वा को वा इति मन्यमानौ 432

कोशः 51, 103; (इव वसुना) 331

कोशम् 103; (हयाकाशमयम्) 345

कोशे 44

कोऽस्य पाप्मा 389

कोऽहम् 65

कोऽहमस्मि सुवस्त्वम् 444

को ह वै प्रजापतिः 444

कौण्डिन्यः 211, 256

कौत्सः 282

कौत्सायनी स्तुतिः 334

कौमारम् 339

कौरव्यः राजा 453

कौरव्यायणीपुत्रः 257

कौशिकः 211, 256

कौशिकायनिः 211, 257

कौशिकीपुत्रः 281

कौपीतकिः 74, 75, 306

कौपीतक्युपनिषत् 301-324

कौसल्यः 28, 32, 36

कृतवः 292

कतुः 67, 248

कतुम् 102; (प्रजापतिम्) 327

कतुमयः 102

कतो 4, 266

कतोः 17, 459

क्रियागुणैः 296

क्रियावन्तः 47

क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः

क्रियावान् 45

क्रियासु 36

क्रोडन् 171

क्रोडा मे 451

क्रोध 326

क्रोधः 331

क्रोधजम् 346

क्रोधमयः 248

क्रोधान् (स्तुन्वान्) 353

क्रौञ्चम् 92; (बृहस्पतेः) 92; (साध्रः) 412

क्रौञ्चा (बार्हस्पत्या) 402

क्रौञ्चिकीपुत्रः 282

श्वे 283-300 को 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

क्रीडा अप्रजायमानाः 268
केशैः (क्षीणैः) 285
क्षोमानः 174
क 94
क अभ्युपेययाजिनो गच्छन्ति 217
क गमिष्यसि 235
क तदभूत् 323
कथःस्थः 15
कनु सोऽभूयो न इत्यमसकेति 179
क पारिक्षिता अभवत् 217
क साम 384; (इति) 390
काणनम् (वाक्यम्) 367
काऽञ्च कक् 384; (भवति) 390
क्वार्यं तदा पुरुषो भवति 216
क्वासौ पुरुषः 36
क्वास्य तदगात् 365
क्वैप तदाभूत् 201
क्षणवेशम् 332
क्षत्ता 109
क्षत्तारम् 108, 109
क्षत्र एव तयशो दधाति 188
क्षत्रं तं परादात् 206, 254
क्षत्रम् 19, 31, 188, 189, 263
क्षत्रविद्याम् 148, 149, 152
क्षत्रस्य 125
क्षत्रस्य कामाय 206, 254
क्षत्रस्य क्षत्रम् 189
क्षत्रस्य योनिः 188
क्षत्राणि 188
क्षत्राय स्वाहा 273
क्षत्रियः 189; (ब्राह्मणमुपनयेत्) 323
क्षत्रियम् 188
क्षत्रिययोनिम् 128
क्षत्रियेण क्षत्रियः 189
क्षयं (गतम्) 350
क्षयात् (विम्पत्) 378

क्षयिष्णु 326
क्षय्यलोकाः 158
क्षरं त्वविद्या 294
क्षरम् (अक्षरं च) 284
क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः 284
क्षरात्मानावीशते देव एकः 284
क्षता 459
क्षान्तः 355
क्षिपेत् 166
क्षिमे वत मरिष्यति 380
क्षीणदोषाः 45
क्षीणलोकाः 40
क्षीणि प्राणि 287
क्षीणैः केशैः 285; (जन्ममृत्युप्रहाणिः)
285
क्षीयते 161, 189, 199, 203
क्षीयन्ते 44, 191; (आपः) 431
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि 44
क्षीयेत (सः) 378
क्षीरे 285; (क्षीरमासिच्यात्) 379
क्षीरौदनं पाचयित्वा 278
क्षुद्रमित्राणि 67
क्षुद्राः (विस्फुलिङ्गाः) 202
क्षुद्राणि 129; (पर्वाणि) 450
क्षुप् 326, 331
क्षुधिताः 135
क्षुरः 186, 324
क्षुरपाने 186, 324
क्षुरधारायाम् (आस्ते) 443
क्षुरस्य 20; (धारा) 217
क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया 20
क्षेत्र 299
क्षेत्र 328, 334
क्षेत्रभागम् 161
क्षेत्राणि 158
क्षेत्राण्यायतनानि (महिमा) 158

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 खं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

क्षेत्रे (अस्मिन्) 295

क्षेम 60

क्षीभते 97

ख

खं वायुर्न्योतिरापः 41

खचरः (जालेनेव) 330, 347

खजाम्रियोगात् 357

खयोत-287

खयोतमात्रः 141

खम् 37, 41; (लम्बरस्य) 261; (इन्दुभेः)
261; (अनसः) 379

खं पुराणम् 357

खं ब्रह्म 115, 116, 257

खलकुलाः 275

खल्वाः 275

खातम् (चारवालम्) 381

खानि 21; (भित्त्वा) 329

खेऽन्तर्भूतस्य 356

ग

ग इति गच्छन्ति 337

गच्छतीव च मनः 10

गणः 200

गणशः 188

गतम् (नाम्नः) 148, 149, 150, 151,
152, 153, 154, 155

गतिः 16, 20, 60, 77, 79; (परमा)
244; (त्वं नः) 326; (अवाञ्छी) 330,
332; (अनुमीयते) 335, 343; (सा)
344; (उद्धर्तना) 347

गतिम् 26, 117

गतिस्तु त्वमिदिति 365

गत्या (अन्तरात्मक्या) 335; (बहिरात्मक्या)
335

गन्तव्यम् 35

गन्ता 337

गन्धः (शुभः) 287; (भूतमात्रा) 317

गन्धम् 21

गन्धमाल्यलोककामः 162

गन्धमाल्ये 162

गन्धर्व 326

गन्धर्वगृहीता (दुहिता) 217; (भार्या) 220

गन्धर्वलोके 26; (आनन्दः) 245

गन्धर्वलोकेषु 219

गन्धर्वाः 91

गन्धर्वाव 175

गन्धर्वाप्सरसः (असुना जीवन्ति) 405,
415, 436

गन्धर्वाप्सरसां श्रीः 415

गन्धर्वाप्सरसोभ्यः 387

गन्धान् 67, 305; (अभिविमुजते) 316

गन्धानाम् (सर्वेषाम्) 207, 255

गन्धाय 171; (घ्राणम्) 171

गन्धाराः 146

गन्धारेभ्यः 146

गन्धो मे 451

गभीरः 353

गमध्वयी 371

गमयति 34, 118, 127

गमयतु 123

गमयन्ति 143

गमयावकार 179

गमायित्वा (अवियाम्) 247

गमायिष्यामीति 235

गयान् (घ्राणान्) 264

गर्तमिव पतति 242

गर्दभः 185, 380

गर्दभी 185

गर्दभीतरा गर्दभ इतरः 185

गर्दभीविषीतो भारद्वाजः 34

गर्भः 22, 66, 127, 380, 457, 458

गर्भ एवैतच्छयानो वामदेव उवाच 66

गर्भं ते अभिनौ देवौ 279

गर्भं घेहि पृथुष्टुके 279

गर्भं घेहि सिनीवाली 279

श्वे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जे 377-474

गर्भाः 87
गर्भिणी एव भवति 277
गर्भिणीभिः 22
गर्भे 31, 361
गर्भेण सावरां सह 280
गर्भे तु सजन्वेपामवेदम् 66
गर्हयमाणम् 389
गवां सहस्रम् 212
गवां त्वा हिंकारेणामि हिं करोमि 311
गवाम् 109, 110
गवि (आदिशाम्) 455
गहनः 353
गहने (संदेहे) 250
गह्वरेषु 17
गाः 112
गाता 76
गातारः 403
गायया (अपुनीत) 413, 417
गायया शतं भुनोति 411
गाथा 120
गाथाम् (जगाद्) 325; (अब्रुवन्) 411
गाधमैषीः 439
गान्धर्वम् (रूपम्) 247
गापथेयुः (वीणागायिनः) 417
गाम् 63
गायताम् (नास्नीयात्) 417
गायति 100
गायत्रं साम 377, 382, 384, 399,
400
गायत्रम् (साम) 88, 104, 374, (गायन्ति)
378 (गायाम्) 469
गायत्रमगायन् 469
गायत्रं प्रातःसवनम् 104, 462
गायत्रस्य उद्गीयम् 470; (उपनिषद्ममृतम्)
470
गायत्रस्य गायत्रत्वम् 458
गायत्रस्य स्तोत्रे 433

गायत्रस्योपनिषद् 470
गायत्री 100, 101, 104; (गद्यौस्तत्रे)
264, 265, 374; (इयमेव सा) 415,
417
गायत्री अध्यात्मं प्रतिष्ठिता 264
गायत्रीम् (प्रतिसंदिदेश) 373
गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयात् 264
गायत्रीविद् 265
गायत्रीषु 465
गायन्ति 52
गायात् (य एतत्) 412
गार्गी वाचनवी 219, 223, 224, 225,
226
गार्ग्यं 28
गार्ग्यः 34, 198, 199, 256;
(बालाकिः) 319
गार्ग्यायणः 256
गार्हपत्यः 34, 116, 133, 336; (पृथिवी)
349, 473
गार्हपत्यस्य 94
गार्हपत्ये 119
गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानः 34
गालवः 212, 257
गावः 67, 85, 90, 185; (उद्गीयः) 85
गिरः 73
गिरति 433
गिरयः 42
गिरा (वर्णयितुम्) 350
गिरिवः 289
गिरिम् (पन्थानः) 397
गिरिश्चिन्त 289
गिरिः 53
गी 73
गीतम् 394
गीतवादितलोककामः 162
गीतवादिते 162

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 घृ 174-282

- गीतागीतानि साध्नः 413
गीथा 182
गीयते 183
गुणः 347
गुणमयेन (पदेन) 329
गुणभुक् 353
गुणान् (सर्वान्) 295
गुणान्वयः 295
गुणान्वितानि (कर्माणि) 297
गुणी 297, 299
गुणेशः 299
गुणेषु 328
गुणौघैः (सहमानः) 330, 347
गुदं नरकः 473
गुदाः 174
गुप्तः 853
गुप्त्यै (वेदानाम्) 408
गुरुम् 41
गुरोः 129
गुरोस्तत्पमावसन् ब्रह्महा च 129
गुरौ (भक्तिः) 300
गुर्वागमेन 346
गुहाग्रान्धिम्यः 47; (विमुक्तोऽमुतो भवति)
47
गुहाचरम् 43
गुहा त्रीणि निहिता नेत्रयन्ति 382, 405
गुहानिवाताश्रयणे 287
गुहाम् 19, 22
गुहायाम् 13, 18, 42, 45, 55; (आत्मा)
291; (निहितम्) 336
गुहाशयः 290
गुहाशयाः 42
गुहाऽसि 448
गुहाहितम् 17
गुह्य—295
गुह्यतमम् 346
गुह्यतमाय 334
गुह्यम् 24; (परमम्) 299
गुह्यमुत्तमम् 342
गुह्यमेतत्सनातनम् 350
गुह्यं ब्रह्म सनातनम् 24
गुह्याः 97
गूढः 20; (सर्वभूतेषु) 293
गूढम् 15, 17
गूढे (निहिते) 294
गूढोऽत्मा न प्रकाशते 20
गृधः (मा) 1
गृध्राः 367
गृहपता इति 438
गृहान् 217; (कर्मिण्यन्ति एता देवताः)
429
गृहिम् (?) 436
गृहीतः (माणः) 201
गृहीता (वाक्) 201
गृहेषु 220
गृह्णते 39
गृह्णाति 201; (नाम) 310
गृह्णीयात् 370
गृह्यते 45, 230, 237; (न) 252,
256; (अन्तःकरणेन) 350
ग्रेष्णौ 76, 77
गोअन्धम् 158; (इह महिमेत्याचक्षते) 158
गोअन्धानाम् 270
गोकामा एव वयं स्मः 212
गोचराम् 19
गोचरे (विषय—) 350
गोत्राः 23
गोत्रम् (चक्षुः) 306
गोधूमाः 275
गोनायः 142
गोपाः 111, 288; (धुवनस्य) 432
गोपाय 51

श्वे 283-300 को 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

- गोपायति 214
गोता 38; (भुवनस्य) 293, 299
गोतारम् (तस्य लोकस्य) 453
गोप्याय 373
गोबलो वाष्पः 382
गोभगम् 385
गोभिः 109, 361, 362
गोधुत् (n. p.) 438
गोश्रुतये वैषाद्यपपाय 123
गोपु 294
गौः 185; (असौ) 218
गौतम 24, 132, 406
गौतमः 12, 125, 126, 127, 211,
212, 256, 257, 270
गौतमभरद्वाजौ 203
गौतमस्य (पुत्रः) 301
गौतमीपुत्रः 281
गौपवनः 211, 256
गौरितदुक्तम् 434
गौपूक्तये 470
गिः इति मर्त्यमक्षरम् 469
घन्थयः 27
घन्थविस्तराः 350
घान्धिः 44, 47
घान्धिम् 42
ग्रह—355
ग्रहणाय 207, 255
ग्रहाः 215; (देवानाम्) 431
ग्रहादीनाम् (नितोधम्) 326
ग्रहान्मेऽग्रहीत् 447
ग्रहीता (जवनः) 291
ग्रहो नामासि विश्वायुः 461
ग्रामः 110
ग्रामणीः 246
ग्रामम् (भिक्षित्वा) 306
ग्रामस्य (अन्तौ) 401
ग्रामाद् ग्रामम् 146
ग्रामान् 32
ग्रामे 128
ग्रामौ (उभौ) 166
ग्रावाणम् (ग्राह्यम्) 276
ग्रास्ताम्बुह्या 296
ग्रीवा 290
ग्रीष्मः 85, 90, 349, 354; (अनिरुक्तः)
401
ग्रीष्मः प्रस्तावः 85, 401
ग्रीष्मम् (प्रस्तावम्) 387
ग्लानो मेत्रेयः 82
घ
घनः 353
घर्मम् 360
घृतकौशिकः 211, 257
घृतम् 191, 280, 345
घृतस्य (घारया) 273; (औष्ण्यादिब) 356
घृतात् (परम्) 293
घृते 275
घोर आह्निरसः 106
घोषः (तस्यैव) 261, 329
घोषवन्तः 93
घोषाः 107, 108
घोषिणी (ऐन्द्रो) 402
घोषेण (स्वरस्य) 390
घ्नन्ति 170, 273; (अज्ञानायाम्) 379
घ्नन्ति त्वेवैनम् 170
घ्नन्तीन् (एनम्) 242
घ्राणम् 35, 171
घ्राणेनेति 305
घ्रातव्यम् 35
घ्राता 35, 337; (भवति) 340
घातारम् (विधात्) 318
घातुः (घातेः) 243
घातेः (घातुः) 243

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 च 174-282

च

- चक्रक 343
चक्रमिव मृत्पचेन 329, 331
चक्रवर्तिनः 326
चक्राः 367
चक्राभ्याम् (उभाभ्याम्) 119
चक्रुपः (पापं चन) 314
चक्रेण (एकेन) 118
चक्रौ 191
चक्षुः 6, 24, 30, 35, 52, 58, 62, 63, 70, 76, 85, 88, 101, 106, 110, 111, 121, 122, 126, 131, 138, 171; (देवम्) 172, 174, 178, 180; (परम्) 186, 196, 198; (एकाग्रम्) 207, 255; (गोत्रम्) 306, 313; (अप्येति) 316; (एकमत्रम्) 317; (सहाप्येति) 323; (आदित्यः) 336, 348, 385; (प्रतिहारम्) 388; (आदित्यः सः) 396; (त्रिवृच्चत्पत्) 400, 408; (नाम) 409; (उद्गाता) 420
चक्षुः कस्मिन् प्रतिष्ठितामिति 229
चक्षुः पर्यत् 315
चक्षुः पादः 405
चक्षुः प्रतिहारः 402
चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनाक्ति 6
चक्षुः श्रोत्रे 33
चक्षुः साम 430
चक्षुपीडने 287
चक्षुरक्षाराः 271
चक्षुरत्यवहत् 427
चक्षुरनुहरत् 472
चक्षुरपेतः 315
चक्षुरादित्यः 433
चक्षुरादित्यः (अभिधाति) 466
चक्षुरादित्यम् (अप्येति) 216
चक्षुरायता (पुरुषस्य महतीर्माणाः) 336
चक्षुरासीत् (स आदित्यः) 421
चक्षुस्त्रीयः 85
चक्षुरेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः 107
चक्षुरेवर्क—प्राणः साम 76
चक्षुरेव सम्राडिति 234
चक्षुरेव सा आत्माऽमः 76
चक्षुरेवायतनम् 234
चक्षुर्नरकः 473
चक्षुर्नाम देवता 307
चक्षुर्भूत्वा आदित्यः प्राविशत् 428
चक्षुर्मयः 248; (प्रत्यङ् प्रतिष्ठितः) 396
चक्षुर्मानुषं वित्तम् 190
चक्षुर्मे 452
चक्षुर्लोकः 228
चक्षुर्वाच प्रतिष्ठा 121
चक्षुर्वाच सामोऽपचितिः 404
चक्षुर्विश्वरूपः 133
चक्षुर्वै ग्रहः 215
चक्षुर्वै परमं ब्रह्म 234
चक्षुर्वै प्रतिष्ठा 266
चक्षुर्वै ब्रह्म 234
चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्युः 213
चक्षुर्वै सत्यम् 264
चक्षुर्होच्चक्राम 267
चक्षुश्च श्रोत्रं च 472
चक्षुषः प्रियः 412
चक्षुषः शरीरम् (यच्चक्षुषा पर्यति) 434
चक्षुषश्चक्षुः 6, 251
चक्षुषा 64, 121, 122; (पर्यति) 294; (उद्गापन्) 419; (उद्गाता) 420
चक्षुषा पर्यत् 312
चक्षुषा रूपम् (प्रज्ञापयितुम्) 315
चक्षुषा रूपाणि वेदेति वेद् 473
चक्षुषा रूपाण्यामोति 317
चक्षुषा वै पर्यन्तमाहुरद्राक्षीदिति 234

श्लो 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्लो 373-376 जे 377-474

चक्षुषा हि रूपानि पश्यति 215, 229

चक्षुषा ह्ययं मात्राश्रयति 337

चक्षुषि 32; (तिष्ठन्) 222

चक्षुषि पुरुषः (= इन्द्रः, प्रजापतिः) 406,
472

चक्षुषि मृत्युपाशः 466

चक्षुषी 42

चक्षुषीति 229

चक्षुषेति 305

चक्षुषे स्वाहा 273

चक्षुषोद्गात्रा दीक्षामहा इति 427

चक्षुषोऽन्तरः 222

चक्षुषोपसन्नैस्तद् 421

चक्षुष्टः 247

चक्षुष्टेतद्वात्मनः 131

चक्षुष्पातिः 52

चक्षुष्प्यः 102

चक्षुस्सिवृत् 395

चक्षुः 363

चक्षुःकर्मताम् 366

चक्षुःकमासि 358

चक्षुः 330, 347

चण्डालयोनिम् 128

चण्डालाय 135

चतस्रः 52

चतुरक्षरम् 87

चतुरङ्गुलात् (वा) 456

चतुरशीतिधा (परिणतम्) 331

चतुरौदुम्बरो भवति 275

चतुर्जालम् 331; (ब्रह्मकोशम्) 346,
353

चतुर्थः पादः 106, 107

चतुर्थम् 49

चतुर्थीम् 51

चतुर्दशविधम् 331

चतुर्था 52, 409

चतुर्भागः 382

चतुर्विंशतिः 390

चतुर्विंशतिर्वर्षाणि तत्प्रातःसवनम् 462

चतुर्विंशतिवर्षः 135

चतुर्विंशतिवर्षाणि 104

चतुर्विंशत्यक्षरं गायत्रम् 459

चतुर्विंशत्यक्षरा (गायत्री) 104, 390,
462

चतुर्विंशत्यर्धमासः संवत्सरः 459

चतुश्चत्वारिंशत् 104

चतुश्चत्वारिंशदक्षरा विष्णुर् 104, 462

चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माष्यान्दिनं सवनम्
462

चतुष्कलः 112, 113

चतुष्पदः 211, 293

चतुष्पदा 101

चतुष्पदी 265

चतुष्पात् 48, 106

चतुष्पुत्रः 423

चत्वारि अन्यानि 399

चत्वारि इमानि 400

चत्वारि चाक्षुःपरिमिता पदानि 382, 405

चत्वारि साम 455

चत्वारो हि प्राणोऽपानो व्यानः समान इति
423

चन्द्र—341

चन्द्रः 113, 172, 180, 191, (मधु)
209, 383

चन्द्र इव राहोर्मुखात्ममुच्य 172

चन्द्र एव सविता 474

चन्द्रतारकम् 25, 44; (भाति) 298

चन्द्रतारकादन्तरः 222

चन्द्रतारके तिष्ठन् 222

चन्द्रत्वम् 138

चन्द्रम् 216, 409; (प्रायः) 272

चन्द्रमसः 138, 196

चन्द्रमसम् 118, 127, 128, 261, 301;

(दृश्यमानम्) 309, 311; (इति) 452;

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 छे 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

चन्द्रमसमन्त्रायमक्षिति प्रयच्छति 445
चन्द्रमसं मनुष्यलोकं (प्रविशति) 445
चन्द्रमसां वाव ज्योतीषि महोपन्ते 52
चन्द्रमसि (अस्तमिते) 238
चन्द्रमसि पुरुषः 319, 405
चन्द्रमसि साम तद्वेत्त्या ३ इति 406
चन्द्रमाः 28, 52, 63, 75, 83, 91,
101, 116, 125, 133, 180, 226,
271, 291, 336, 354, 399, 400;
(आदित्यं प्रविशति) 399; (नक्षत्राणि)
400; (स अभवत्) 427; (प्राविशत्)
428, 441, 443, 457, 466;
(उदानः) 471
चन्द्रमाः शतिहारः 402
चन्द्रमाः साम 430
चन्द्रमा अस्य बलिं हरति 472
चन्द्रमा एव थम् 417
चन्द्रमा एवास्य ज्योतिर्भवति 238
चन्द्रमा नक्षत्राणि पितरः (निधनम्) 391
चन्द्रमा मनुष्यलोकः 443
चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत् 63
चन्द्रमा वै प्राणः 471
चन्द्रमा वै भर्गः 474
चन्द्रमा वै मासः 442
चन्द्रमा वै वरेण्यम् 474
चन्द्रमा वै हिङ्गारः 379
चन्द्रलोकेषु 219
चन्द्रसूर्यौ 42
चन्द्रात् 138
चन्द्रे पुरुषः 199
चमसः (ऊर्ध्ववृद्धः) 203; (औदुम्बरः) 275
चमसम् 123
चमसे 272
चमसेन 307
चपनम् 325

चये 79
चक्राः 217
चरति 169, 276
चरते (अन्तः) 43
चरन्ति (भिक्षार्चयम्) 218, 252
चरति 31
चरस्य (वशी) 291
चरामि 362
चरितम् 31
चरित्वा 240
चरेत् 130
चर्म 52; (अधिपवणे) 276, 326, 447
चर्मकील 367
चर्मणा 120; (अघनद्धम्) 331
चर्मणि 123
चर्मवत् 299
चलत्वम् 331
चाकशानाः 359
चाकश्यमाननिव 370
चाक्षुषः 171; (पुरुषः) 209, 246,
357
चाक्षुषम् 33
चाक्षुषी (प्रतिरूपा) 303
चाक्षुषैः 24
चाद—355
चाण्डालः (अचाण्डालः) 243
चात्वालम् (खातम्) 381
चान्द्रमसम् 29
चितिः (वृत्तीया) 349; (प्रथमा) 349
चित्तं वाव संकल्पाद् भूयः 150
चित्तं होवैशामेकाग्रनम् 151
चित्तम् 35, 46, 150, 151, 159;
(निघायेत) 342; (वृत्तिक्षयात्)
349
चित्तमध्यस्थम् 342
चित्तमात्मा 151

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 या 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

चित्तमेव हि संसारः 350

चित्तं प्रतिष्ठा 151

चित्तवान् 151

चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम्
343

चित्तात्मानि 151

चित्ताद्वाच भूयोऽस्तीति 151

चित्तान् वै स लोकानभिसिष्यति 151

चित्तैकाग्र्यनानि 151

चित्याम् (आदधति) 439, 441

चित्रः गार्ग्याणिः 301

चित्रतम 359

चित्रतरम् 342

चित्रमितिः (इव) 332

चित्वा (अग्नीन्) 325

चिन्तयति (अजस्रम्) 333

चिन्त्यः 343

चिन्त्यम् 283, 297

चिर वस 125

चिरजीविकाम् 14

चिरलोकानाम् 57

चीयते 39

चीर्णम् 47

चूर्णहस्ताः 303

चूलाय भागवित्तये 275

चेतन 25

चेतनवत् 327, 328

चेतनवती (तनूः) 336

चेतयते 150

चेतयितव्यम् 35

चेतव्यः 349; (अग्निः) 350

चेतसः 350

चेतसा 46

चेता 298, 337; (पुरुषः) 339

चेतामात्रः 328, 334

चेतामात्रम् 342

चेतोमुखः 48

चेरुः 437

चैकितानेयः 403, 423; (दान्यः) 77,
78.

चैकितानेयाः (वयम्) 406

चैतन्यम् 339, 353

च्यवन्ते 40

छ

छन्दः 38; (निधनम्) 387

छन्दतः 14

छन्दसा 73

छन्दसाम् 51; (अविदम्) 361

छन्दस्त्वम् 74

छन्दांसि 177, 292; (संभरत) 390,
441; (एवाभिसंभवाति) 441; (सावित्री)
474

छन्दोभिः 74 (समर्पयति) 442

छन्दोभिरेव वाचा 425

छन्दोभ्योऽध्यष्टतासंबभूव 51

छनम् 198

छागलेयः (भगवान्) 361

छागलेयोपनिषत् 364-367

छान्दोग्योपनिषत् 68-173

छाया 32

छायातपोरिव ब्रह्मलोके 26

छायातपो ब्रह्मविदो वदन्ति 19

छायापुरुषः 322

छायामयः (पुरुषः) 200, 229

छियन्ते 44

छिद्रम् (दिवः) 379

छिनाति 293

छिन्नपाशः 347

ज

जक्षत् 171, 240

जक्षति 105

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 छं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 च 174-282

जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन् 240	जनित्वम् (अदितिः) 405
जगत् 25; (यत्किञ्च जगत्याम्) 1, (पुरुषम्) 289; (अन्नभूतम्) 339, 374	जनिमानि 66
जगती 105, 354; (असौ) 415, 417	जनिष्यमाणः 288
जगतीम् 375	जनिष्यमाणम् 363
जगत्याम् 36; (जगत्) 1; (व्याप्तम्) 293	जनुषा 360
जगर 111; (चतुरः) 432	जन्तुः 26
जग्धवृणाः 11	जन्तोः 18; (आत्मा) 291, 350
जग्धम् 268	जन्म 66
जघनार्धः 174	जन्मनिरोधम् (यस्य) 291
जघनेन 94, 95; (अग्निम्) 274	जन्ममृत्युप्रहाणिः 285
जह्मम् 67	जन्ममृत्यू 13
जङ्घ्यमानाः 40; (परिपन्ति मूढाः) 40	जपति 123; (वंशम्) 274, 310
जट-355	जपेत् 183, 277
जटाभिरूपाः 351	जप्यस्य (अन्नचिरे) 437
जनें शार्कराक्ष्यम् 132	जबाला तु नामाहमस्मि 111, 112
जनः शार्कराक्ष्यः 129	जबालाम् 111, 112
जनकः 198; (वैदेहः) 212, 232, 235, 237, 249, 265	जमदग्निः 203; (न अनुमेने) 369; (उपनिषत्ताद) 434
जनकं वैदेहम् 237	जमदग्नेस्यायुषम् 463
जनकाय आयस्थूणाय 275	जयकः लौहित्यः 461
जनको जनक इति जना धावन्ति 198, 319	जयति (ते) 45, 197, 214, 216
जनपदम् 161	जयतीमाँल्लोकान् 259
जनपदे 130, 202	जयते 46
जनम् 179	जयन्तः पाराशर्यः 460
जनयति 66	जयन्ताय वारक्याय 470
जनयते 192	जयन्तो वारक्यः 460
जनयामास (पूर्वम्) 289	जयम् 88
जनयितवै 278	जध्यः 195
जनयित्वा 185	जय्यासम् (लोकम्) 449
जनश्रुताय वारक्याय 470	जरयन्ति 14
जनश्रुतो वारक्यः 460	जराया 13, 161; (अग्निमानं निगच्छति) 245
जनाः 198; (अविद्वांसः) 249	जरयिष्यति 303
जनि 363	जरा 164; (न) 287, 326, 331, 339
जनिता 111, 298; (प्रजानाम्) 410	

श्वे 283-300 की 301-324 ने 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जे 377-474

जराम् 218
जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति 40
जरामृत्युम् 40
जरायु 107
जरिता 362; (सर्वतोमुखः) 363
जरितारः 374
जरितृणाम् 359
जलाधुका (वृण-) 247
जलाशय-287
जवनः (ग्रहीता) 291
जवसा 66
जवीयः (मनसः) 2
जहाति 144, 200, 216, 232, 233,
234, 235; (एनाम्) 292, 359
जागतम् 105; (तृतीयं सवनम्) 105,
375, 462
जागर्तिदेशः (एवास्यैषः) 241
जागर्तिस्थानः 48, 49
जागर्तिन्तम् 21
जागर्ति 24, 342,
जागृवाद्भिः 22
जाग्रत् (पश्यति) 241; (भयं पश्यति)
242, 307
जाग्रत 20
जाग्रतः (रेतः) 276
जाग्रति 34
जाग्रन्त्यमानम् (इव) 370
जाडरः 349
जातः 65, 292
जात एव न जायते 231
जातं-जनि-जनिष्यमाणम् 363
जातपुत्रस्य 309
जातम् 22, 176; (प्रतिरूपम्) 230;
(अदितिः) 405
जातरूपेण (प्राशयति) 280
जातवेदः 8, 273

जातवेदसम् 29
जातवेदाः 22; (परमः) 361
जातान्पत्नेन वर्धन्ते 55, 340
जातूकर्ण्यः 211, 257
जाते 280
जानकिः आयस्थूणः 275
जानय 43
जानपदान् 202
जानश्रुतिः पौत्रापणः 108, 109
जानाति 229
जानामि 453
जानासि 453
जानासि मां जानासि मामिति 146, 166
जान्नालम् (प्रत्येतम्) 439
जान्नालापनः 256
जान्नालौ 437
जाय उपजायमानः 302
जायत 137
जायते 154, 194
जायन्तीपुत्रः 281
जायन्ते 58
जायमानः (अयं पुरुषः) 239
जायमानम् 107, 293; (पश्येत्) 295
जायस्व 129
जायस्व न्रियस्वेति 129
जाया 110; (मे स्यात्) 190
जायाम् (आर्तवं विन्देत्) 278
जाया मे स्यादयं प्रजायेय 190
जायायै कामाय 206, 254
जायेरञ्छाखाः प्ररोहेषुः पलाशानीति 275
जायेरन् 123
जायेरन्नेवास्मिञ्छाखाः 123
जारः 278
जारत्कारव आर्तभागः 215, 216
जारुजानि 67
जालकम् 236

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 घृ 174-282

- जालम् 295
जालवान् 288
जालेन (स्वचरः) 330, 347
जिगमिषे (महत्) 123; (संस्पर्शम्) 307
जिगीषा 331
जिघत्सन्ति 367
जिघांसते नमः 462
जिघांसन् 375
जिघ्रति 34, 67, 70; (कल्याणम्) 178,
208, 243, 246, 256
जिघ्राणि 171
जिजीविषेच्छतं समाः 1
जित इन्वसावसत् 259
जितम् (अस्पेदम्) 377, 383; (भवति)
385
जितलोकानाम् (पितृणाम्) 244
जितिः (ब्रह्मणः) 305
जितिम् (जेष्यन्ति) 377, 383, 389;
(जयति) 448
जित्वा शैलिनिः 232
जिनन्तीव (एनम्) 242
जिष्णुः 199, 320
जिह्वम् 30
जिह्वया अन्नरसानामोति 317
जिह्वया हि रसान् विजानाति 215
जिह्वयेति 305
जिह्वा 50, 51, 126; (एकायनम्) 207,
255; (एकम् अन्नम्) 317
जिह्वाः (सप्त) 40
जिह्वाप्रदेशे 357
जिह्वा मे मधुमत्तमा 51
जिह्वावान् बाष्पयोगः 282
जिह्वा वै ग्रहः 215
जीमूतान् (प्रस्तावम्) 387
जीयते 194
जीर्णः (दण्डेन वधसि) 292
जीर्यति 103, 161
जीवः 144; (भागः) 296; (प्राणसंज्ञकः)
342
जीवघनात् 36
जीवजम् 137
जीवतः 231
जीवति 194, 315
जीवन् 144
जीवनम् 79; (प्रजानाम्) 413
जीवन्ति 58
जीवम् 22
जीवस्व पुत्र ते नाम्ना 310
जीवाः 163
जीवाम केन 283
जीवापेतं वायु किलेदं म्रियते 144
जीवापेतम् 144
जीवितम् 14, 205, 253
जीविते 15
जीविष्यामः 15
जीवेन (अनेन आत्मना) 188; (आत्मना)
144
जुगुप्सेत 129, 472
जुपताम् (त्वा) 313
जुपमाणः 292
जुपेत 286
जुष्टः (तेन) 284
जुष्टम् 44, 292
जुहाव 364
जुहुयात् 119, 278
जुहुयाम् (एनः) 5, 266
जुहुवः 364
जुहुः 103
जुहोति 94, 190, 225, 272; (न)
439
जुहोमि 307
जुह्वन् 192
जुह्वतः 47

श्वे 283-300 कौ 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
ह्री 373-376 जै 377-474

जुहति 125, 271

जुह्वयकः 308

जुह्वानः (अग्निहोत्रम्) 353

जुतिः 67

जैता (ब्रह्मोयम्) 223, 226

जेष्प्यन्तो मन्यन्ते 168

जैत्रम् (अक्षाम्) 373

जैमिनीयोपनिषत् 377-474

जैवाल्लिः गल्लनसमाक्षिपणम् 403

जैवल्लिः प्रवाहणम् 263

ज्ञः 36, 297, 299

ज्ञपयते 89; (स प्रस्तावः) 89

ज्ञपायिष्यामि 301

ज्ञाज्ञौ 284

ज्ञातयः 146; (मियाः) 303

ज्ञाता 16, 165

ज्ञातिकाः 438

ज्ञातिभिः 171

ज्ञात्वा (तमेव) 293

ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः 285

ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः 284, 288,

293, 296, 298

ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति 293

ज्ञानवृक्षाः 46

ज्ञानप्रसादेन 45; (विशुद्धसत्त्वः) 45

ज्ञानबलक्रिया 297

ज्ञानम् 55; (मोक्षं च) 350

ज्ञानमयम् 39

ज्ञानवतः 152

ज्ञानसंततिम् 49

ज्ञानानि 26; (मनसा सह) 347

ज्ञाने 20

ज्ञानैः (विभर्ति) 295

ज्ञानोपसर्गाः 355

ज्ञेयम् 285; (पञ्चधा) 336

ज्यायः 91, 289

ज्यायसाः 178

ज्यायांसि पर्वाणि 451

ज्यायमान् 101, 103

ज्येये 10

ज्येष्ठः पुत्राणाम् (अग्निः) 412

ज्येष्ठपुत्राय 38

ज्येष्ठवाह्मणम् 471

ज्येष्ठम् 55, 121

ज्येष्ठमर्गं निषक् स्मृतम् 340

ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वाना भवति 266

ज्येष्ठाय 123; (पुत्राय) 100; (स्वाहा)

273

ज्यैष्ठ्यम् 123

ज्योक् 50, 88, 89, 116, 117;

(जीयति) 88

ज्योतिः 23, 29, 37, 41; (ज्योतिषाम्)

44, 60, 102, 106, 108, 250,

285; (= अमृतम्) 183; (मनः) 227;

(चन्द्रमा एव) 238; (परम्) 327,

370, 374; (= आदित्यः) 335;

(अमृतम्) 363; (एके) 369;

ज्योतिरसि 274

ज्योतिरिति द्वे अक्षरे 434

ज्योतिरेतदुक्त्यामिति 434

ज्योतिर्मयः 45

ज्योतिर्वा एतत्तस्य साक्षः 406

ज्योतिष आत्मा 322

ज्योतिषम् 38

ज्योतिषा 106; (स्वेन) 239

ज्योतिषाम् 31

ज्योतिष्मान् 113, 114, 407

ज्योतिष्पापः प्रातिष्ठिताः 60

ज्योतीषि 52, 67

ज्योतीः 61

ज्योतीरूपमयमग्निः 193

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 च 174-282

ज्योतीरूपमसावादित्यः 193

ज्योतीरूपमसौ चन्द्रः 194

ज्वलति 88, 311

ज्वलति स उद्गीथः 88

ज्वलदसि 274

ज्वलयन्ति (अग्निभिः) 368

ज्वलिष्याम्येवाहमिति (अग्निः) 197

ज्वालापनाय 470

ट

दीप्त (?) 436

ण

ण (न) अवान्यात् 433

ण-इति अस्य मर्त्यमक्षरम् 469

ण्यः 165

त

तं वा एतं देवा आत्मानमुपासन्ते 172

तं विपाकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च 247

तं वै प्रविशतेति 428

तं स्कन्द इत्याचक्षते 159

तं स्वाच्छरीरात् प्रवृहेत् 27

तं ह न मेने शाकल्यः 230

तं ह यत्किंच पप्रच्छ सर्वं ह प्रतिपेदे 141

तं ह सम्राडेव पूर्वं पप्रच्छ 237

त इमे सत्याः कामा अचूतापिधानाः 163

त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा 143, 144

त एते कणयो धूतशरीराः 454

तद्वा 366

तदौच इति 367

तदणा (अपोज्झितः) 367

तदणुवन्ति (वासीभिः) 368

तं कापेय न विजानन्त्येके 432

तं कापेय नाभिपश्यन्ति मर्त्याः 111

तच्चतुर्विंशतिः सम्पद्यते 459

तच्छब्दस्त्वस्मिन् 145

तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः 44

तच्छ्रेयोरूपमत्यमृतजत क्षत्रम् 188

तज्जालात् 102; (इति शान्त उपासीत) 102

तं चेद्ब्रूयुरतिवाक्यसीति 156

तं चेद्विध्यात् 278

तं चेन्मे न विवक्ष्यसि मूर्धा ते विपातिष्यतीति 230

तं जातमभिग्याददात् 176

तं जायमानं घोषा उलूलवोऽनूदतिष्ठन् 107

तद्विद्वर्गः 292

तण्डुल 103

तत 11; (कस्मै मा दास्यासि) 11

ततः पतिष्व पत्नी चामवताम् 185

ततः सृष्टिर्भवत् 186

तत एकश्चक्रमजायत 185

तत एव सत्यमात्मानं कुरुते 147

तत एवानृतमात्मानं कुरुते 147

तत एवास्य भयं बीषाय 184

ततम् (मया) 362

ततमम् 65

ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति 147

ततो गावोऽजायन्त 185

ततोऽजायत पश्यतः 416

ततोऽजावयोऽजायन्त 185

ततो ज्यामांश्च पूरुषः 101

ततो नैकं च न वेद 269

ततोऽन्यद्विभक्तम् 243, 244

ततो भूयः 100

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां (संभूत्यां)

रताः 3, 249

ततो मनुष्या अजायन्त 185

ततो वा सदजायत 57

ततोऽहं नामाभवत् 184

तत्केन कं जिघ्रेत् 208, 256

तत्कतुः (यथाकामः) 248

तत्तेज आचक्षते सदन्येति 142

तत्ते पदं संप्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् 17

तत् त्रेधाभिहितम् 356

श्रे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

तत्त्वतः 41
तत्त्वभावः 27
तत्त्वभावात् 284
तत्त्वभावेन 27
तत्त्वमासि 142, 143, 144, 145, 146,
147
तत्त्वं पूषन्पावृणु 351
तत्त्ववित् 325
तत्त्वस्य (योगम्) 297
तत्त्वाय 285
तत्त्वे (परे) 344
तत्त्वेन (समेत्य योगम्) 297
तत्पराः 284
तत्पुरुषोऽमानयः 118, 127
तत्पृथिव्यै मय्यम् 473
तत्पयस्तेन शोषयेत् 350
तत्प्राणांस्तवे 264
तत्प्राणे प्रतिष्ठितम् 264
तत्कलच्छिन्नपाशः 347
तत्र फो मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः 3
तत्र संजायते मनः 286
तत्रागमययत्राश्वमेधयाजिनोऽभवन् 217
तत्रान्योऽन्यत् पश्येत् 244; (जिघ्रेत्) 244;
(रसयेत्) 244; (वदेत्) 244;
(शृणुयात्) 244; (मन्वीत्) 244;
(स्पृशेत्) 244; (विजानीयात्) 244
तत्रैतच्छ्रुतमुत्पातितं सोम्य विजानीहि 142
तत्सत्यम् 142, 143, 144, 145, 146,
147
तत्सदासीत् 107
तत्समः 297
तत्समभावात् 107
तत्समम् 87
तत्सर्ममभवत् 187
तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति 34
तत्सविबुधरेण्यम् 274, 337, 474
७७

तत्सवितुर्वृणीमहे 123
तत्साम (अन्तराक्षिणि पुरुषः) 77
तत्स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति 66
तत्स्यो मुह्यंके 339
तत्स्योणाम् 187
तथा 437
तथा करिष्याम इति मन्यमानाः 419
तथाक्षरात् संभवतीह विश्वम् 39
तथा नस्त्वं गौतम मापराधाः तव च पितामहाः
270
तथा नस्त्वं तात जानीथाः 270
तथा मनुष्याणाम् 187
तथा वृत्तिक्षयाच्चित्तम् 349
तथेति वायुः पवते 437
तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यम् 294
तदग्निनैव देवेषु ब्रह्मभवत्, ब्राह्मणो मनुष्येषु
189
तदन्तरस्य सर्वस्य 2
तदन्नत्वम् (परिणामत्वात्) 339
तदन्यथाऽस्यदि मे अस्तद्धिदुः 362
तदप आचक्षतेऽशनायेति 142
तदपराजिता पूर्वह्मणः 165
तदमृतः (भवति) 312
तदमृताः 74
तदश्व ह वै ण्यश्वाण्वी ब्रह्मलोके 165
तदव्ययं परिपश्यन्ति धीराः 38
तदश्वत्यः सोमसवनः 165
तदस्मिन् समाहितम् 160
तदस्य वृत्तीयं जन्म 66
तदस्य देवा अन्वायताः 87
तदस्य द्वितीयं जन्म 66
तदस्य पशवोऽन्वायताः 86
तदस्य पितरोऽन्वायताः 87
तदस्य प्रथमं जन्म 66
तदस्य मनुष्या अन्वायताः 86
तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय 211, 107

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 छं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

तदस्य वयांस्यन्वायत्तानि 86
तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानम् 171
तदस्याख्या अन्वायत्ताः 87
तदाण्डं निरवर्तत 107
- तदात्मानं स्वयमकुरुत 57
तदात्मानमेवावेत् 187
तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय 342
तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति 187
तदिदमेव प्राणमप्येति (मनः) 431;
(ओत्रम्) 432
तदुक्तम् (अन्तराक्षिणि पुरुषः) 77
तदु नात्येति कश्चन 22, 24, 25
तदुरस उरस्तवम् 472
तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः 2
तदेकं सन्न स्यभवत् 188
तदेजति तन्नैजति 2
तदेतच्चतुष्पाद् ब्रह्म 106
तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मः 189
तदेतत् त्रयं शिदोत् 258
तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मा 186
तदेतत्पूर्णमप्रवर्ति 101
तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात् 187
तदेतत् सर्वस्योऽङ्गैस्तेजः संभूतम् 66
तदेतद्वृत्तमुभयतः सत्येन परिगृहीतम् 259
तदेतदन्न एव प्रतिष्ठितम् 434
तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् 59, 60
तदेतदेतस्यामृच्यघ्यूढं साम 75
तदेतद्दुष्टं च श्रुतं चोपासीत 102
तदेतद् ब्रह्म क्षत्रं विद् शूद्रः 189
तदेतद् विशुद्धिराह्लादाश्चरन्ति 154
तदेतन्नम्यं यदयमात्मा 194
तदेतन्नानन्दनम् 65
तदेतन्मिथुनं गायत्रम् 459
तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते 69
तदेव बहु मन्येष्वम् यदस्मान्नमस्कारेण मुच्येष्वम्
226

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते 6, 7
तदेव भूयिष्ठमन्नं भवति 137
तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म 24, 25, 291; (तदे-
वामृतमुच्यते) 24, 25
तदेव सक्ताः सह कर्मणौति 248
तदेवार्कस्यार्कत्वम् 175
तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् 177
तदेतास्मिच्छरीर एतत्सुखं भवति 34
तदैरं मदीयं सरः 165
तद् गुह्यमेव नाम भवति 280
तद्वरे तद्वन्तिके 2
तद्देवा ज्योतिषा ज्योतिषागृहोपासतेऽमृतम् 250
तद्ध वै त्रय्यै विषायै शुक्रम् 446
तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत् 2
तद्धावमृश्य न विवेद 145
तद्धास्य विजज्ञौ 147
तद्धास्यान्ततः क्षीयत एव 189
तद्धि असुपु रमते (मनः) 457
तद्धेदं तर्हि अच्यकृतमासीत् 186
तद्धेतत् पर्यन्तपिर्वाग्देवः प्रतिवेदे 187
तद्धोमये देवासुरा अनुब्रुवन्ति 167
तद् ब्रह्म (अन्तराक्षिणि पुरुषः) 77
तद्-भूयः 128
तय इह आत्मानमननुविष ब्रजन्ति 161
तय इह रमणीयचरणाः 128
तय एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति
164
तय एवैतावरं च ण्यं चार्णवौ ब्रह्मचयण
अनुविन्दन्ति 165
तयजुः (अन्तराक्षिणि पुरुषः) 77
तयत्तत्सत्तदमृतम् 163
तयत्तत्सत्यमसौ स आदित्यः 259
तयत्तत्सामन् तत्साम्नः सामत्वम् 469
तयथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इति 142
तयथा वृणजलायुका... उपसंहरति 247
तयथाऽनः सुसमाहितमुत्सर्जयायात् 245

श्लो 283-300 को 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्लो 373-376 जे 377-474

तथया पेशकारी...रूपं तनुते 247
तथया प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तः...नान्तरम्
242
तथया महामत्स्य उभे कुले अनुसंचरति 241
तथया राजानमायान्तं प्रतिकल्पन्ते 246
तथया राजानं प्रयियासन्तम् ...246
तथयाहिनिर्बयनी बल्मीके मृता प्रत्यस्ता
शयीत 249
तथयेह कर्मजितो लोकः क्षीयते 161
तथयोऽं शर आसीत्समहन्त्यत 176
तथदात्मविदो विदुः 44
तथदा मृत्युमत्यमुच्यत ता दिशोऽभवन् 180
तथदा मृत्युमत्यमुच्यत स आदित्योऽभवत्
180
तथदा मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमा अभवत्
180
तथदा स्त्रियां सिञ्चत्ययैनज्जनयति 66
तथदिदमाहुर्युं यजायुं यजेति 186
तथदेतदिदंमयोऽर्द्धमय इति 248
तथद्वयौस्तत्रे तस्माद्वायव्यौ नाम 264
तथदेत आसीत्स संवत्सरोऽभवत् 176
तथदोदयन्ति तस्माद् रुद्रा इति 227
तथो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तद्भवत्
187
तदनम् 10
तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहतपाप्माऽभयं
रूपम् 242
तद्वा अस्यैतदातकाममात्मकाममकामं रूपं
शोकान्तरम् 242
तद्वा एतदनुज्ञाक्षरम् 69
तद्वा एतदायुमागृह्णाकाशमभि तपति 154
तद्वा एतद्विद्विं मीमांसितम् 190
तद्वा एतन्मिथुनं यदाहू च प्राणश्च 68
तद्वाच विजिज्ञासितव्यम् 160
तद्विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत् 41
तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीराः 44

तद्विदः (विद्यमानस्य) 231
तद्विदे 302
तद्विद्वांसः श्रोत्रिया आशिष्यन्त आचामन्ति
268
तद्विशोकम् 87
तद्विष्णोः परमं पदम् 20
तद्वै तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितम् 264
तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठितम् 264
तद्वै तदेतदेव तदास 259
तद्वै देवे मनो येनानन्येव भवति अथो न
शोचति 196
तद वतम् 88, 89, 90, 91
तनये 294
तनुते 56; (रूपम्) 247
तनुवा 289
तनुः 32; (शिवा) 289
तनूम् 18, 46
तं ततोऽतिजने विद्वजेत् 146
तन्तस्यमानाः 386
तन्तुना 202; (उत्क्रान्तः) 313
तन्तुनाभः 298
तन्तुभिः (प्रधानजैः) 298
तं ते गर्भं हवामहे 280
तं त्या भग प्रविशानि 51
तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि 230
तं देवाः संयजिष्यताः 22
तं देवाश्चक्रिरे धर्मम् 197
तन्द्नी 331, 346
तं न कश्चन पाप्मा स्पृशति 166
तच्च तया 262
तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयः 40
तन्नाकम् 87
तन्नामरूपान्मां व्याक्रियत 186
तं नापतं बोधयेत् 241
तन्निष्ठः 335
तन्मनोऽकुरुतात्मन्वी स्यामिति 175

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 रे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- तन्मयः 43, 350
तन्यतुः 210
तन्वम् (पुपुष्वात्) 361
तपः 10, 37, 39, 42, 53, 56, 58,
93, 105, 127; (यशः) 409;
(तस्यान्तरात्मा) 455
तपः (परमम्) आस्थाय 325
तपःप्रभावात् 299
तपःश्रद्धे 40; (ये ह्युपवसन्त्यरण्ये) 40
तपाति 58, 106, 107, 180; (नैनं
पाप्मा) 253
तपन्तम् 89; (न निन्देत्) 89
तपान्ति 353, 354, 355
तपश्च श्रद्धा च 472
तपसः 22; (अलिङ्गात्) 46
तपसा 28, 29, 36, 39, 45, 59, 191;
(अनाशुकेन) 251, 383, 434;
(वतचर्येण) 469
तपसा चीयते ब्रह्म 39
तपसा प्राप्यते सत्त्वम् 332
तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व 59
तपसोऽन्तरात्माग्निः 455
तपसोऽन्तरात्मा विद्युत् 455
तपस्तनुः 385
तपस्तप्यते 225
तपस्वी 332
तपांसि 17
तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति 17
तपोऽतप्यन्त (ता आपः) 471
तपो नित्यः 53
तपो मे 449
तप्तः 115
तप्तस्य 176
तप्तो ब्रह्मचारी 115
तप्तोर्विसर्पिः 345
तप्तोर्विव सः 345
तप्यथाः 362
तप्यमानस्य (उष्णतरः प्राणः) 455
तप्यमानस्य भूयसी कीर्तिः 383
तप्यमानस्य भूयो यशः 383
तप्यमानानाम् 119
तप्स्याम्यहमित्यादित्यः 197
तमः (एके) 369
तमः (प्रविशन्ति) 249
तमः (भूयः) 249
तम एव यस्यायतनम् 228
तमक्रतुः पश्यति धीतशोकः 18
तमनः 363
तमनम् 358
तमभित आसीना आहुः 166
तमशानापिपासाभ्यामन्यवार्जत् 63
तमसः 43
तमसः (पर्यम्) 344
तमसः यारम् 347
तमसस्परि 106
तमसस्परम् 159
तमसा 1; (अन्धेन) 249
तमसि तिष्ठन् 222
तमसोऽन्तरः 222
तमसो मा ज्योतिर्गमय 183
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराः 24, 25, 298
तमाहुरभ्यं पुरुषं महान्तम् 291
तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते 65
तमिन्द्र निर्जहि 280
तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति 247
तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति 251
तमेतं नापुत्राय वाऽनन्तेवासिने वा हूयात् 275
तमेतावन्तं कालमविभद् यावान्संवत्सरः 176
तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वति ब्राह्मणः 251
तमेव भान्तमनुभाति सरिम् 25, 44, 298
तमेव मन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्माभृतोऽमृतम्
250

श्वे 283-300 को 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शी 373-376 जे 377-474

तमेव विदित्वाति मृत्युमेति 289, 298
तमेवैकं जानथ आत्मानम् 43
तमोऽतमाविष्टम् 344
तमोलदयम् 344
तमो वा इदमप्य आसीदेकम् 334
तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयत्विति 148
तयोऽन्यः पिप्पलं स्वादाति 44
तयोरेष संस्तावः 236
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति 27, 166
तरतः 164; (एतेन) 252
तरति 47, 148; (एते) 252; (याम्ना
नैनम्) 252
तरति याम्नाम् 47
तरति शोकम् 47
तरति शोकमात्मविदिति 48
तर्कः 342
तर्केण 16; (पश्यति) 343
तर्पणीयः 15
तर्पयन्तु (वृषः) 273
तर्पाभिधातिनः 256
तन्पम् 129
तवसः 358
तवसा 360; (परेण) 371
तवैव राजन्मातुपं वित्तम् 125
तस्कराः 355
तस्मा उरुरभयत् 472
तस्माच्च देवा बहुधा संनमूताः 42
तस्माच्चेन्न प्रमायाति 56
तस्मात् क्षत्रात्परं नास्ति 188
तस्मात्तत्सर्वमभवत् 187
तस्मात्तत्सकृतमुच्यते 57
तस्मात्तयोभयं वदति सत्यं चावृतं च 70
तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति शुरभि च दुर्गन्धि च 70
तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयं चादर्शनीयं च
70
तस्मात्तेनोभयं शृणोति श्रवणीयं चाश्रवणीयं
च 70

तस्मात्तेनोभयं संकल्पयते संकल्पनीयं चासं..70
तस्मात्तेषां सर्वे च लोका आताः 172
तस्मात्त्वैवोद्गाता 76
तस्मात् पराह पश्यति नान्तरात्मन् 21
तस्मात् पुत्रो नाम 195
तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुः 189
तस्मात्सर्वाधुपमुच्यते 55
तस्मात्तोऽपि दहति 455
तस्मात्त्रियमप्य उपासीत 276
तस्माद्ग्रावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते 189
तस्माद्विद्वद्विद्विः 186
तस्मादज्ञं तदुच्यते 55, 340
तस्मादपि दीक्षितामाहुः सत्यं वदेति 230
तस्मादपि प्रतियुज्यं जातमाहुः 230
तस्मादप्येवैहाददानम्...168
तस्मादप्येतर्हि एकाकी कामयते 190
तस्माद्द्राणज्जनपानन्नुद्गायति 72
तस्माद्द्राणज्जनपानन्याचममिग्याहरति 72
तस्माद्द्राणज्जनपानन्ताम् गायति 72
तस्मादप्यमाकाशः क्षिया पूर्णत एव 185
तस्मादसतः सञ्जायत 137
तस्मादात्मज्ञं ह्यच्येद् भूतिकामः 46
तस्मादात्विज्यं कल्पित् 183
तस्मादिदमर्षबुधगलमिव स्व इति 185
तस्माद् गायतां नादनीयात् 417
तस्मादहच्यधूदं साम गीयते 75
तस्मादेकाकी न रमते 185
तस्मादितदुभयमलोकमन्तरतः 186
तस्मादितद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते 39
तस्मादेनं स्वापित्तित्याक्षते 141
तस्मादेनो न दिनस्ति 66
तस्मादेवविच्छिन्नान्तो दान्त उपरतस्तिक्षुः
समाहितः 252
तस्मादेवविच्छिन्नत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेत्
278
तस्मादेव आतपति उष्णतरः पवते 455

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

तस्मादेपां तत्र प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः 187
तस्माद्धर्मत्पिरं नास्ति 189
तस्माद् ब्राह्मणः क्षत्रियमथस्तादुपास्ते राजसूये
188
तस्माद्यत्र क च वर्धति 137
तस्माद्यत्र क च शोचति स्वेदते वा 137
तस्मायदनेनानमति तेनैतास्तृप्यन्ति 181
तस्मायथापि राजा परमतां गच्छति 188
तस्माद्द्वयोर्न कुर्वन्ति 416
तस्माद्वा एतदक्षिप्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः
परिदधति 123
तस्माद्वाव पापं न क्षुर्पात् 429
तस्माद्भि यो कां च दिशं गच्छति नैवास्या अन्तं
गच्छति 234
तस्मान्न जनमिषाभ्रान्तमिषात् 179
तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति 74, 75
तस्मान्मूर्तिरेव रयिः 28
तस्माँह्योकात्पुनरैति 248
तस्मिँह्योकाः भ्रिताः सर्वे 24, 25
तस्मिन्निमानि सर्वाणि भूतान्यायसान्नीति विधात्
86
तस्मिन्त्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम् 160
तस्मिन्यावत्संपातमुपित्वा 128
तस्मिन्वसति शाश्वतीः सनाः 261
तस्मिन्विश्वमिदं भ्रितम् 103
तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने 124
तस्मै तत्र स विजिहीते 261
तस्मै ते विश्वाहा नमः 461
तस्मै मृदितकपायाय तमसस्पां दर्शयति 159
तस्य क मूलं स्यादन्ववाद्भ्यः 142
तस्य क मूलं स्यादन्ववाच्चात् 142
तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य
इति 146
तस्य त्रय आवसयाः 65
तस्य भासा सर्वमिदं विभाति 25, 44, 298
तस्य मनश्च वाक् च वर्तनी 118

तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकं एवमक्षिणी 76
तस्य यथाभितहनं प्रमुच्य प्रवृथात् 146
तस्यर्क् च साम च गेष्णौ 76
तस्य लोकः स उ लोक एव 250
तस्य वाक् च मनश्च वर्तन्यौ 446
तस्य वै वागिति प्रतिष्ठा 183
तस्य वै स्वर एव सुवर्णम् 183
तस्य वै स्वर एव स्वम् 183
तस्य सत्यमायतनम् 472
तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति 158
तस्य स्वर एव प्रजाः 455
तस्य ह मूर्धा विपपात 230
तस्य ह वा एतस्य एवं पश्यतः ... आत्मतः
प्राणः 159
तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति
163
तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वं
सुतेजाः 133
तस्य हेतस्य हृदयार्थं प्रयोतते 247
तस्याः प्राण ऋषभः 260
तस्या आग्निरेव मुखम् 265
तस्या एष एव पातिस्तस्माद् बृहस्पतिः 181
तस्या एष पतिस्तस्माद् ब्रह्मणस्पतिः 181
तस्यान्तरात्मा तपः 455
तस्यामर्थे निष्ठाय 277
तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते 234
तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च 29
तस्यार्चत आयोजायन्त 175
तस्या वेदिरूपस्थः 276
तस्याश्चत्वारः स्तनाः 260
तस्यैतदेव निरुक्तम् 163
तस्यै तनो दमः कर्मति प्रतिष्ठा 10
तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति 260
तस्यैव स्यात् पदावित् 252
तस्यैव आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् 18, 46
तस्यैव आत्मा विशते ब्रह्म धाम 46

श्वे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

तस्यैव आदेशः—घोष्य दाक्षिणेऽक्षान्तः 472

तस्यैव घोषो भवति 261

तस्यैव श्रीरात्मा समुद्भूतः 433

तस्यैवा हृष्टिर्यत्रैतदस्मिच्छरीर उष्णिमानं विजा-
नाति 102

तस्यैवा क्षुतिर्यत्रैतत् कर्णावापिगृहा निनदमिव
शृणोति 102

तस्यो हृत्स्नता 190

तस्योदिति नाम 76

तस्योपनिषदहमिति 260

तस्योपनिषदहरिति 259

तस्यो मे किमन्नं किं वासः 268

तस्यो मे बलिं कुरुत 268

तां योगमिति मस्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्
27

तां समभवत् 185

तां समेवामवत् 185

तां घृष्टा अथ उपास्त 276

तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति 249

ताः प्राण्यापानम् 471

ताः समान्योदानम् 471

ताः समुद्रात्समुद्रमेवापियन्ति 144

ता अपान्य व्यानम् 471

ता आपः सत्यमसृजन्त 259

ता इमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रान्ताः 180

ता उ एव विश्वे देवाः 421

ता एता देवताः...महत्पुण्यं प्रापतन् 63

तां गन्धर्वोऽवदद्वर्मेऽन्तः 457

तादृक् 23, 134; (तत्) 430

तानि अस्यैतानि कर्मनामान्येव 186

तानि चैतायां बहुधा संततानि 39

तानि वा एतानि अमृतानाममृतानि 97

तानि विदुर्बाह्या ये मनस्विनः 382, 405

तानि ह वा एतानि चित्तैकायनानि 151

तानि ह वा एतानि संकल्पैकायनानि 150

तां त्वा घृतस्य धारया 273

तां योतमानां स्वयं मनीषाम् 457

तान्येकशतं संपेदुः 171

तान् हानुपनोषैवैतदुवाच 130

तापसः (अतापसः) 243

ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति 269

ताभ्यां मे ध्रुव-अध्यायम् 464

ताभ्योऽभितक्ष्ताभ्यो मूर्तिरजायत 64

तापसः (अंशः) रुद्रः 334

तापसानि 331

तामाहुः परमां गतिम् 26, 347

तासु नाम्नीरयति 150

तां मे ह्यहि 270

ताम्रम् 471

ताम्रमिव बभ्रुरिव तयजुषाम् 472

ताम्राय नमः 462

ताम्रो वर्णोऽस्यैवेति 471

ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीति 144

तापन्ते 399

तारकः (अक्षिणि) 337

तारयतु 148

तारयसि 37

तालु—343

तालुके 52

ताल्वध्ययम् 343

ताल्वन्तर (चिच्छिन्ना) 343

तावदादित्यं गच्छति 166

तावदावासा (एता देवताः) 429

तावन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ 259

तावानन्तरेणाकाशः 217

तावानयमग्निः 193

तावानसावादित्यः 193

तावानसौ चन्द्रः 191

तावानस्य महिमा 101

तावेहि संभावहै 279

ता व्यान्य समानम् 471

तासां विवृतं विवृतमेकैकां करवाणि 138

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 ख 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका 166
ति-इत्येकमक्षरम् 259
तिग्म तेजसाः 327
ति-तन्मर्त्यम् 163
तितीर्षताम् 19
तिरश्ची 273, 304
तिरश्चीनवंशः 96
तिरोदधे 9
तिरोऽसानि 185
तिरोहितम् 183
तीरे 203
तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति
243
तीर्त्वा (पारम्) 343
तीर्थेन (इच्छासै) 270
तीर्थेभ्यः (अन्यत्र) 173
तिर्यङ् (अतपत्) 415
तिर्यङ् तपति 415
तिर्यङ्चः 273
तिर्यङ्चम् 294
तिर्यङ्चो घ्नन्ति पुरुषस्य कामान् 272
तिर्यङ्चो लोकाः 402
तिलमाषाः 128, 275
तिलेषु (तैलम्) 285
तिलैर्दलं पाचयित्वा 278
तिष्ठतः 225
तिष्ठन्तः 388
तिष्ठन्ति (अगिन्नः) 242
तिष्ठमानस्य (तदिदः) 231
तिष्ठसित् (बाल्येन) 218
तिष्ठामिः समपादयत् 416
तिष्ठामिरावृद्धिः श्मान् लोकान् जयति 442
तिष्ठो मात्राः 36
तुकाः (स्तुकाः ?) 361
तुरः कावयेयः 282
तुरम् 123

तुरं भगस्य धमिहि 123
तुरापाद् 358
तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति 382, 405
तुरीयं दर्शते पदम् 265
तुरीयम् (पदम्) 263
तुरीयम् (वाचः) 382
तुरीयाप 265
तुरीये दर्शते पदे (प्रतिष्ठिता) 264
तुर्यं (महत्तमम्) 357
तुर्याख्ये (धारयेत्) 342
तुल्यः 14
तुविष्मान् 396, 397
तुस्तूर्पमाणौ 311
तूर्पम् 36
तूल 134
तूष्णीम् 36, 80, 201; (आस) 323
तूष्णीमासीनाय (ब्रह्मणे) 447
तृचः 413
तृचे साम 416
तृण—326
तृणकाष्ठसंस्पर्शेन 345
तृणजलायुका 247
तृणम् (निदधौ) 8, 9
तृणवनस्पतयः 153
तृणवनस्पतीन् 149, 152
तृणस्य (अन्तम्) 247
तृणादः (in अवृणादः) 191
तृणैः 141; (नवेः) 312
तृणोदकम् 92; (पशुभ्यः) 92, 190
तृतीयः 48, 93; (पादः स्वरः) 174
तृतीयं स्थानम् 129
तृतीयम् 285
तृतीयं प्रियते 439; (यन्म्रियते) 441
तृतीयसवनम् 94, 95, 105
तृतीयसवने 389
तृतीयस्य (सवनस्य) 375

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 या 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जे 377-474

तृतीयस्यामितो द्विवि 165

तृप्तम् 344, 354

तृप्ताः (तर्पयन्तु) 273

तृप्तिः 60

तृप्तिम् 133, 134

तृप्तिमान् 154

तृप्तिरिति 451

तृप्यति 133, 134

तृप्यन्ति 98, 181

तृप्या 331

तृप्येष्वाकुण्डली 346

ते अचिरभिसंभवन्ति 272

ते कीटाः पतन्ता यदिदं दन्दशूकम् 272

ते चन्द्रं प्राप्यान् भवन्ति 272

ते छन्दोभिरच्छादयन् 74

तेजः 14, 33, 35, 66, 96, 97, 101,

137, 139, 142, 146, 149, 150,

152, 154, 159; (समूह) 265

तेजः (परम्) 356

तेजः (लोहितपिण्डः) 357

तेजः परस्यां देवतायाम् 142, 146

तेज इति (उपासीत) 308

तेज एव 249

तेज एव तत्प्रीतिं नयते 142

तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते 154

तेजसः 139

तेजस आत्मा 320, 322

तेजस एव तदध्यापो जायन्ते 137

तेजसा 33, 34, 133, 134, 166;

(अग्निः) 392

तेजसा सोम्य शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ 142

तेजसा हि तदा संपन्नो भवति 166

तेजसि 36

तेजस्यम् 351

तेजसो वायु भूयोऽस्तीति 154

तेजस्वनः 154

तेजस्वितमः 308

तेजस्विनी 199

तेजस्वी 89, 101, 154, 199, 407

तेजस्वी वै स तेजस्वतो लोकान् ... अभि-

सिष्यति 154

तेजोमण्डले 34

तेजोमध्ये स्थितं सत्त्वम् 353

तेजोमयः (पुरुषः) 208, 209, 210,

248

तेजोमयम् 287

तेजोमयी (वारु) 140, 141

तेजोमात्राः 35; (समभ्याददानः) 246

तेजोमूलम् 142

तेजो मे 449

तेजोरसः 176

तेजो वा एतत्तस्य साक्षः 406

तेजो वाद्व्यो भूयः 154

तेजोवृषः 349

तेजो वै पुत्रनामासि 310

तेजोऽक्षितं वैधा विधीयते 139

तेजोहरः 421

ते धूममभिसंभवन्ति 272

तेन तान्यसर्गाणि 431

तेन तेऽसर्वे 431

तेन त्यक्ततेन भुञ्जीथाः 1

तेन त्या परिगृह्णामि 310

तेन धीरा अपिपान्ति ब्रह्मविद्ः 249

तेन पितृलोकेन संपन्नो महीयते 162;

(मातृलोकेन) 162; (घातृलोकेन)

162; (स्वसृलोकेन) 162; (सत्ति-

लोकेन) 162; (गन्धमाल्यलोकेन)

162; (अन्नपानलोकेन) 162;

(गोतयादितलोकेन) 162; (स्त्रीलोकेन)

162

तेन प्रयोतेनैव आत्मा निष्क्रामति 247

तेन संपन्नो महीयते 162

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

तेन सोऽसर्वः 431
तेन ह वाव तत्कुलमाचक्षते 196
तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते 40
तेनासौ लोको न पूर्यते 129
ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमन्यम् 251
तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् 289
तेनेयं त्रयी विद्या वर्तते 69
तेनैति ब्रह्मवित् पुण्यकृत् तैजसश्च 249
तेनैनामभ्यसृजत् 276
तेनोद्गात्रा दीक्षामहै 426
तेपानाः (तपः) 471
ते पृथिवीं प्राप्यान् भवन्ति 272
ते प्रस्तुतिकामाः प्रशंसाकामाः 86
तेभ्यो न ज्यायः परमन्यदस्ति 91
तेभ्यो न सर्वमिव प्रतिपश्ये 130
तेभ्योऽहं भागधेयं जुहोमि 273
तेभ्यो हैतामुपनिषद् प्रोवाच 168
ते मा वृताः सर्वैः कामैस्तर्पयन्तु 273
ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् 22
ते यथा तत्र न विवेकं लभन्ते 143
ते यदन्तरा तद्ब्रह्म 172
ते यदाऽस्माच्छरीरादुत्क्रामन्ति 227
ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः 102
ते वा एते रसानां रसाः 97
ते वै माऽभिसंविशत 181
तेषां संकल्पस्यै वर्षं संकरुषते 150
तेषां सत्यानां सतामनृतमपिधानम् 163
तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति 161,
164, 165
तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति 171
तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् 298
तेषां खल्वेषां भूतानां जीण्येव बीजानि भवन्ति
137
तेषां त्वमस्पृक्षतः 463
तेषां न पुनरावृत्तिः 272
तेषां नैकं चनाशकं विवक्तुमिति 125

तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोकः 30
तेषामेव (माहिमा) 364
तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत् 47
तेषामेवैष ब्रह्मलोकः 30, 164, 165
तेषामेव सत्यम् 202, 205
ते ह पुत्रैपणायाश्च वित्तैपणायाश्च... 252
ते ह वा एते द्वे अक्षरे 443
ते हेमे प्राणा अहंशेषसे विवदमानाः 267
ते हैते रैक्वपणां नाम महावृषेषु 110
तैजसः 48, 49; (पुरुषः) 209, 249
तैत्तिरीयोपनिषत् 50-61
तैलम् 285
तोके 294
तौ चेमे वक्ष्यति, न वै... कश्चिद् ब्रह्मोपं जेता
223
तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ 110
तौ वै नौ संभवाच्च 413, 416
तौ संपरीत्य विविनाकि धीरः 15
तौ ह यदूचतुः कर्म ह वै तदूचतुः 216
तौ ह शान्तहृदयौ प्रववजतुः 168
तौ हासंविद्वानावेव मजापतितकाशमाजगमुः
167
त्य-इति अस्य मर्त्यमक्षरम् 469
त्यक्तेन (तेन) 1
त्यत् 57; (ब्रह्म) 227
त्यम् 204; (यद्वैवाश्च प्राणाश्च) 304
त्यस्य 182
त्यस्य ह्येष रतः 204
त्रपु 120
त्रपुणा लोढापसम् 447
त्रपुणा सीसम् 120
त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म 198
त्रयः (देवाः) 226
त्रयः पुरुषाः 395, 396
त्रय इमे लोकाः स प्रस्तावः 91
त्रयम् 106

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 हा 364-367 आ 368-372
हो 373-376 जे 377-474

त्रयश्व त्री च शता, त्रयश्व त्री च सहस्र 226
त्रयस्त्रिंशत् (देवाः) 226
त्रयस्त्रिंशत्त्रेव देवा इति 226
त्रयाणां मृत्युनाम् (अतिवाहम्) 439
त्रया ह प्राजापत्याः 258
त्रयीं विद्याम् 119
त्रयीविद्या 69, 74, 91, 93, 263, 264,
383, 390, 391, 393, 426, 447
त्रयीविद्याया आत्मा 308
त्रयीविद्या द्विद्वारः 91
त्रयेण वेदेन 377, 383
त्रयोदशमासाः 385
त्रयो धर्मस्कन्धाः 93
त्रयो लोकाः 91
त्रयो लोका एत एव 193
त्रयो वाक् लोकाः 195
त्रयो वेदा एत एव 193
त्रयो हि प्राणोऽपानो व्यान इति 423
त्रय्या विद्या 417
त्राणम् 165
त्रायते 100
त्रायते हेनं प्राणः क्षणितोः 263
त्रिः (अम्युक्षति) 279
त्रिः (अनुमार्ष्टि) 279
त्रिकर्मकृत् 13
त्रिकालात् (परः) 297
त्रिकालातीतम् 48
त्रिकेण (उपास्ते) 333
त्रिगुणः 295
त्रिगुणभेदपाणिमत्वात् 339
त्रिगुणम् (भोज्यम्) 339; (भुङ्क्ते) 339
त्रिणवत्रयस्त्रिंशो 354
त्रिणवाः (लोकाः) 435
त्रिणाचिकेतः 13
त्रिणाचिकेताः 19
त्रिदिवे 32

विधा 159
विधातु 471
विधा भवति पञ्चधा 159
विषदम् 336
विषदी 265
विषाद् 101; (बह्म) 336; (चराति चोत्तरम्)
357
विषादस्यामृतं दिवि 101
विपुत्रः 423
विमारेण 36
विमार्गभेदम् 284
विरात्रान्ते 278
विरुज्जतम् 286
विर्यद्विः परि मुहूर्तमागात् 407
त्रिर्वैव त्रियते 438
त्रिर्वै गृहपते पुरुषो जायते 438
तिर्ह वै पुरुषो त्रियते त्रिर्जायते 441
त्रिवर्त्मा 295
त्रिविष्टपम् (वेदान्तम्) 448
त्रिवृतम् 353, 365
त्रिवृतम् 284; (त्रिवृतम्) 138, 139,
142
त्रिवृत्ताम् 399; (चतुष्पात्) 399
त्रिवृष्टपम् 394
त्रिवेदः कृष्णरातो लौहित्यः 461
त्रिशङ्कोः (वेदानुवचनम्) 53
त्रिशोर्षाणं त्वाष्ट्रम् 314
त्रिष्टुप् 104, 354; (अन्तरिक्षम्) 415,
417
त्रिष्टुभम् 375
त्रिष्टुभा त्वेव परिदध्यात् 435
त्रिष्टुभा परिदधाति 435
त्रिसूत्रम् 351
त्रीणि त्रीणि 91
त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् 138
त्रीणि शुक्राणि (उदायन्) 446

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

ग्रीष्मस्य पुष्पाणि 463	त्वं बह्व 195
ग्रीष्मस्यीन्याविः 402	त्वं म उद्गाय य एतस्य सर्वस्य यज्ञः 425
ग्रीष्मार्धुपि मेऽकृणोः 463	त्वयि 313
शान् वेदाननुब्रवीत 278	त्वयि प्रतिष्ठायैतमुपच्छाम 469
मेतायाम् 39	त्वयैव संभवानि 413, 416
मेघा 139, 176; (अभिहितम्) 352	त्वष्टा 279
मैत्रिणः 212, 257	त्वष्टा रूपाणि पिंशतु 279
मैत्रुभम् 104, 375; (माध्यन्दिनं सवनम्)	त्वां श्विदिमे बाह्याणा अत्रारावक्षयणमकृताः
104, 462	इति 229
मक्षरम् 87; (हृदयम्) 258; (स-ति-यम्—	त्वाह्क् 14; (नो भूयात्राचिकेतः प्रष्टा) 16
इति) 259, 336, 390	त्वाम् 210
म्यणुकम् (च विद्धि) 357	थ
म्यहम् 278	य 73
म्यायुषं करयपस्य 463	द
म्यायुष्यम् 442	द (इति अक्षरम्) 258
त्वं यज्ञः 195	द (एकाक्षरम्) 258
त्वं लोकः 195	दंश-326
त्वं हि नः पिता 37	दंशः 143, 144
त्वक् 35, 52, 62, 63, 91, 134, 231;	दंसः 210
(उपनाहः) 367; (प्रस्तावः) 402	दक्षः कात्यायनिरात्रेयः 460
त्वगेकायनम् 207, 255	दक्षजयन्तो लौहित्यः 461
त्वग्वै प्रहः 215	दक्षाय कात्यायनये आत्रेयाय 470
त्वद् नरकः 473	दक्षिणतः 44, 158; (उच्यन्ति) 354,
त्वचः 231	433; (वासि) 449
त्वचा 36, 64	दक्षिणम् 29; (मुत्तम्) 294; (कर्णम्)
त्वचा संस्पर्शान् वेदेति वेद 473	280
त्वचा हि स्पर्शान् वेदयते 215	दक्षिणा 103, 128, 176
त्वचि तिष्ठन् 223	दक्षिणा (आदित्य एति) 272
त्वचि मृत्पुपाशः 466	दक्षिणाः 42, 96, 105; (प्रतिगृहीताः न
त्वचोऽन्तरः 223	हिंसन्तीति) 464, 465
त्वं नः श्रेष्ठोऽसि 122	दक्षिणामिः 336; (अन्तरिक्षम्) 349
त्वं तु खलु याज्ञवल्क्य बह्निष्ठोऽसि 212	दक्षिणामौ 119
नमहम् 363	दक्षिणा दिक् 112; (दक्षिणे प्राणाः) 237
त्वमेव वरं वृणीष्व 313	दक्षिणाभिः 417
त्वमेव वृणीष्वेति 314	दक्षिणाम् 28
	दक्षिणामभिजायते 441

ध्वे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-474

- दक्षिणां प्रयच्छति 442
दक्षिणायां दिशि 229
दक्षिणायामिति 229
दक्षिणावृत् 313
दक्षिणासु (नीयमानासु) 11
दक्षिणे (अक्षन्) 236; (प्राणाः) 237
दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः 322
दक्षिणेऽक्षिणि (अवस्थितः) 357
दग्धवान् 359
दग्धेन्यनम् (अनलम्) 299
दण्डेन 292; (न स्पृशेत्) 430
दण्डोपानहं विभ्रत् 464
दत्त-इति 258
दत्तम् 128; (पापेन) 338
ददाति (अस्मै) 258
ददतो मनुष्याः मशंसन्ति 225
द द द-इति 258
ददा 487
ददा इति अमिर्दीप्यते 437
ददाति (अशनम्) 190
दक्षाम त इति 306
ददामि 233
ददश इव ह्येपः 264
ददशिवान् 12
ददश्रे 360
ददौ (वरम्) 237
दद्यात् 277
दधनि 275
दधानि 313
दधि 280
दधिनीव (दधनीव is correct) 285
दधिमधुनोः 123
दधीचे (आथर्वणाय) 210
दधीतेति 277
दधृषुः 212; (ते बाह्व्याः) 231
दधे 313
दध्नः 140; (सोम्य मय्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वं समुदीरयति) 140
दध्यद् आथर्वणः 210, 211, 212, 257
दध्योदन् पाचयित्वा 278
दधिरे 196
दध्रे 115, 196, 197
दन्ताः (द्याश्च नखाः) 402
दन्दशूकम् 272
दन्द्रम्यमाणाः 16, 356
दध्न 7
दमः 10, 53, 472
दम इत्यन्वाहार्यपचनः 473
दमम् 258
दमायन्तु (ब्रह्मचारिणः) 51
दयध्वामिति 258
दयाम् 258
दादाः 370
दर्भ इत्याचक्षते 459
दवीम् (पितरः) 225
दर्शतः 461
दर्शितम् (पद्म्) 263
दर्शितं पद्ममिति ददश इव ह्येपः 264
दर्शिताय 265
दर्शनाय 163, 171; (चक्षुः) 171
दर्शनीयं हेनेन पश्यति अदर्शनीयं च 421
दर्शनीयम् 70
दर्शनेन (आत्मनः) 206
दर्शपूर्णमासौ 191
दर्शिवान् 12
दलसंस्थाः 335
दवीयः (अन्तिके) 370
दवीयसितमाः (एव) 371
दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति 275
दशधा 362
दशधा (क्षरति) 385; (भयति) 396
दशपदी विराट् 473

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

दशपुत्रः 423
दश पुरुषे स्वर्गनरकाणि 473
दशमः नाम्याम् 423
दशमं मानुषम् 471
दशमे मासि सूतये (सूतवे v. l.) 280
दशाङ्गुलम् (अत्यतिष्ठत्) 290
दशमे पुरुषे प्राणाः 227
दस्तौ 210
दहति (अग्निः) 455
दहरम् 7
दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः 160
दहते 147
दातव्यम् 299
दातारः 32
दातुः (परायणम्) 231
दानम् 93, 105, 258
दानेन 251
दान्तः (उपरतः) 252
दाम 203
दाम्यत इति 258
दाम्यत-दत्त-दयध्वमिति 258
दारु 120, 447; (एव भूतः) 455
दारु चर्मणा 120
दारुभूतम् (शिरये) 312
दारुणि 231
दारेण 278
दार्वोः (मन्यति) 437
दान्म्य 403, 418
दावा 359
दाशुपः 360, 361
दाशवात् 362
दासभार्यम् 158
दासीनाम् 270
दासीनिष्कः 131
दास्याः पुत्रः 364

दास्याय 253
दिक्षु तिष्ठन् 222
दिक्षु (साम) तद्वेत्या३ इति 406
दिक्षु पुरुषः 200
दिग्भविद्वाम् 277
दिग्भिः 107
दिग्भ्योऽन्तरः 222
दिदीक्षाते 438
दिदक्षन्ते 183
दिदक्षेत एवाक्षिभ्याम् 436
दिद्युतानः 361
दिवः 103, 119, 196; (छिद्रम्) 379
दिवम् 104, 131, 149, 152, 349;
(असृजत) 410
दिवमिति 451
दिवमेको ददते यो विधर्ता 400
दिवस्तम्भनीम् 385
दिवस्पृथिव्योः 369
दिवा 29, 100; (न) 294
दिवि 101; (वृत्तीयस्याम्) 165
दिविक्षिते 351
दिविक्षिद्म्यः 95
दिवि तिष्ठन् 221
दिवि साम तद्वेत्या३ इति 406
दिवे दिवे 22, 361
दिवोऽन्तरः 221
दिव्यः 41
दिव्याः 361
दिव्या गन्धर्वाः (प्रातिनन्दन्ति) 451
दिव्यान् गन्धर्वानिति 451
दिव्यान् वात्यान् 400, 408
दिव्ये ब्रह्मपुरे होष व्योम्यात्मा प्रतिष्ठितः 43
दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः 41
दिशः 42, 52, 62, 63, 90, 92, 103,
106, 116, 126, 133, 174,
180; (मधु) 209, 216, 295;

श्वे 283-300 को 301-324 से 325-357 वा 358-363 वा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जै 377-474

- (सर्वाः) 316, 323, 361; (अपरि-
मितम्) 409; (इमा अभवन्) 428;
(प्राविशन्) 428; (अभिप्रवहति)
450
दिशः-अवान्तरादिशः-आकाशः (प्रतिहारः)
391
दिशः (चतस्रः =) प्रतिष्ठाः 392
दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन् 63
दिशः समानः 471
दिश इति होवाच 228
दिश एव निधनम् 402
दिश एव सन्नाद् 234
दिशं दिशम् 142
दिशं दिशं पतित्वा 142
दिशम् 28
दिशम् 103; (सलोकताम्) 393
दिशामन्तः 179
दिशामेकपुण्डरीकमसि 274
दिशोऽङ्गाराः 271
दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठाः 229
दिशो वै प्राणः 471
दिशो वै सम्राट् श्रोत्रम् 234
दिशोऽस्मै बालं हरन्ति 472
दिशो ह्यस्य स्रक्तयः 103
दिष्टम् 127
दिष्टिः 331
दीक्षयै 364
दीक्षयन्ति 439, 440
दीक्षा 42
दीक्षाः 105
दीक्षाम् (अभिध्यातासि) 404
दीक्षामहै (तेनोद्वाधा) 420, 424
दीक्षायाः 364
दीक्षायामिति 230
दीक्षित्वा 123
दीपवत् 347
दीपोपमेन 288
दीताया (कीर्तिः) 422
दीप्यत इव हि देवलोकः 214
दीप्यते 102, 180
दीप्यमान इव 370
दुःखताम् 159, 357
दुःखम् (अपियन्ति) 250
दुःशक्यम् 325
दुग्धदोहाः 11
दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहः 73
दुन्दुभेः (तम्) 261
दुन्दुभेः (इत्यमानस्य) 207, 255
दुन्दुभ्यापातस्य (शब्दः) 207, 255
दुरत्यया 20.
दुरमुसंभ्रात्याः (इव) 456
दुरभूचानः (शूद्रः) 437
दुरुद्धीतम् 75
दुरीणसत् 23
दुर्गन्धि 70; (जिघ्रति) 419, 422
दुर्गन्धे 326
दुर्गम् 20
दुर्गे पयस्तत्कवयो वदन्ति 20
दुर्गे 23; (प्रविशति) 266
दुर्देशम् 17
दुर्धर्षां (धनैः) 430
दुर्निवारम् 332
दुर्निवारम् 158
दुर्निवारम् (इत्यै भवति) 241

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- दुहाना (अमृतम्) 385
दुहे ह वै वाचं सर्वान् कायान् 429
दूतम् (मनः) 306; (प्राहिणुयात्) 307
दूतो वरुणस्य 463
दूरं ह्यस्या मृत्युः 179
दूरं गच्छेति ब्रूयात् 456
दूरतः (नेदीय इव) 370
दूरम् 179
दूरमेते विपरीते विपुची 356
दूरमेते विपरीते विपुची अविषा या च विषा 16
दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च 45
दुरूपाः 456
दूरेदेवतः (न स्यात्) 388
दूरे वा इदमस्मत् 387
दूरो ह नाम लोकः 425
दूर्नाम 179
द्वारिका 326
दृढम् (ह वा अस्पेदं सृष्टम्) 471
दृतिरैन्द्रोतिः शौनकः 460
दृढबालाकिः 198
दृष्यानि 453
दृश्यते 167
दृश्यते त्वग्न्या बुद्ध्या 20
दृष्टं दृष्टम् 34
दृष्टं नाम प्रत्ययम् 339
दृष्टम् 65
दृष्टये 4, 265
दृष्टान्त—355
दृष्टि—296
दृष्टिः 67, 102, 315
दृष्टे (आत्मनि) 254; (यरावरे) 44
दृष्टे (द्रष्टारम्) 218; (द्रष्टुः) 243
दृष्ट्वा 64; (पुण्यं च पापं च) 245
दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च 241
देदीप्यमानमिव 370
देयम् 54
देवः 6, 34; (एकः) 111; (कुस्ते)
240, 242, 284; (भुवनानि आवि-
वेश) 353; (मर्त्यान् आविवेश)
375; (योऽयं चक्षुषि पुरुषः) 400
देवः सविता 460
देवकामान् 77
देवकार्यं 54
देवकीपुत्राय 106
देवगन्धर्वाणाम् 57
देवजातानि 188
देवतया (आनयति) 436
देवताराः श्यावसायनः काश्यपः 460
देवता 32, 81; (सत्) 138, 177, 179;
(मनः) 214; (अवला) 381
देवताः 51, 63, 119, 138; (तिष्ठः)
139, 142, 179, 197; (युक्ताः)
293; (बलिं हरन्ति) 306; (सर्वाः)
312, 418; (एताः) 388; (तर्पयन्ति)
394; (प्रतिरक्षन्ति) 400
देवतानां द्वयोः द्वयोः देवतयोः नवाक्षराणि
संययन्ते 435
देवतानाम् 120, 139, 297
देवता बलिं हरेयुः 471
देवताभिष्यानम् 349
देवताभ्यः 177
देवताम् 109; (अन्याम्) 187; (उपास्ते)
406, 408, 455
देवतामयी 22
देवतायाः 194
देवतायाम् (परस्याम्) 142, 146
देवतासु प्रपन्नं 428
देवतासु साम 402
देवते (अन्न, प्राण) 262
देवता 106, 188
देवत्वम् (कर्मणा) 245
देवनिकायानाम् 317

श्वे 283-300 की 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

देवपथः 118

देवप्रसादात् 299

देवम् 18; (आत्मानम्) 250, 284, 296

देवमधु 96

देवमनुष्याः 151, 153; (अन्नायं भरन्ति) 452

देवमिया-459

देवयानः 45, 127

देवयानम् 302

देवयानस्य 124; (पथः) 269

देवयानह्वयानि 217

देवलोकः 195, 443

देवलोकम् 214, 445

देवलोकादादित्यम् 272

देवलोकेषु 219

देवलोकौ वै लोकानां श्रेष्ठः 195

देववित् 220

देवविद्याम् 148, 149, 152

देवश्रुत् साम 388

देवाः 30, 42, 47, 65, 67, 74, 98, 125, 126, 168, 172, 178, 179; (सर्वे) 202, 210; (अष्टौ) 230; (परोक्षप्रियाः) 236; (अदेवाः) 243, 250; (प्राजापत्याः) 258, 295; (सर्वे) 348; (ऐप्सन्) 388; (अमवन्) 389; (आजिमायन्) 392; (जीवन्ति अमुना) 405; (कपयश्च) 421; (प्रजापतेः प्रियाः पुत्राः) 426; (धृतशरीराः) 454; (अमृतत्वमगच्छन्) 460

देवाः पितरो मनुष्या एत एव 193

देवाः पुरस्तादागच्छन् 424

देवाः पुरुषं जुहति 271

देवाः अर्द्धां जुहति 271

देवाः सोमं राजानं जुहति 271

देवा अर्धं जुहति 271

देवा इन्द्रमनुयान्ति 384

देवात्मशक्तिम् 283

देवान् 149, 152, 175, (भुनक्ति) 187

देवानां लोकः 190

देवानां श्रीः 415

देवानां कामाय 206, 254

देवानाम् 31, 57; (यो यः) 187, 269

देवानां विलम्प्यथाः 449

देवानिति 451

देवानेव देवलोकं दध्याम् 425

देवाय रेतो जुहति 271

देवाय सवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहा 279

देवा वाचमदुहन् 429

देवा वृष्टिं जुहति 271

देवाश्चन 187

देवामुराः 70, 167, 356; (संयत्ताः) 373; (अस्पृश्यन्त) 410, 419; (समयतन्त) 426

देवामुरा इ यत्र संयेतिरे 70

देवसुपयः 101

देवास्तेनाहं सत्येन 99

देवाध्वर्या विद्यां प्राविशन् 74

देवी 40

देवे (भरितः) 300

देवेभ्यः 92; (लोकाः) 316, 323

देवेषु 110

देवेष्वीशा 424

देवेष्वेव श्रीः स्यात् 424

देवैः 35, 45

देवैश्चापि विचिकित्सितं पुरा 14

देवो देव्या समपत्त 435

देवो भूत्वा देवानप्योति 233, 234, 235

देवौष्ण्यम् 329

देशादिगन्तारैः 34

देशे 173

देशः (विरोचते) 367

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 छं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- देहभेदे 285
 देहात् 23
 देहिनः 23, 24
 देही 287, 296
 देहे 285
 देवः परिमरः 311
 देवः प्राणः 196
 देवः स्मरः 307
 देवतम् 297
 देवम् 148, 149, 152; (रूपम्) 247
 देवं मनः 196
 देवाः 121
 देवाः प्राणाः 195
 देवीः (समाज्ञाः) 60
 देवी वाक् 196
 देवी वागनुवदति स्तनयितुः 258
 देवी परिपत् 428
 देवी संसत् 428
 देवी सभा 428
 देवेषु वै तद्वरेषु 270
 दोषक्षयात् 347
 दोषा 145
 दोषाः 342
 दोषेण 169, 170
 दोहः 73, 86
 दोहम् 83
 दाम् (आरोहन्तम्) 397
 दावा 360
 दावापृथिवी 150, (सस्त्रियतः) 381;
 (रोषसी) 394, 410
 दावापृथिव्योः मध्ये वेद 473
 दावापृथिव्योर्हृदये वेद 473
 दावापृथिव्यो (विधृते) 225
 दावाभूमी जनयन् देव एकः 288
 दुलोकम् 214
 द्योतमानम् 343
 द्यौः 43, 50, 52, 62, 73, 75, 84,
 90, 96, 103, 107, 113, 117,
 133, 151, 152, 153, 174, 176,
 193, 203; (वसुः) 226; (देवः)
 227; (तृतीया चितिः) 349, 377,
 405; (प्रतिनन्दति) 451; (सावित्री)
 474
 द्यौस्त्योत्तरं बिलम् 103
 द्यौरहं पृथिवी त्वम् 279
 द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी 280
 द्यौरेवर्क-आदित्यः साम 75
 द्यौरेव सा, आदित्योऽम् 75
 द्यौर्निधनम् 84
 द्यौर्माह्वणी 485
 द्यौर्हिष्टारः 84
 द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः 196
 द्रष्टुः 57
 द्रवन्तम् (तम्) 388
 द्रविणम् 53, 277
 द्रव्यैः 17
 द्रष्टव्यः (आत्मा) 206, 254
 द्रष्टव्यम् 35
 द्रष्टा 35, 152, 153, (एकः) 244,
 337; (भवति) 340
 द्रष्टारम् (दृष्टेः) 218
 द्रष्टुः (दृष्टेः) 243
 द्रष्टु 225
 द्रागिव 367, 370
 द्रागयन्ति 376
 द्वन्द्वतितिक्षा 346
 द्वन्द्वानि 303
 द्वन्द्वैः (अभिभूयमानः) 330
 द्वयं चाविदमग्र आसीत् (सच्चैवासच्च) 413
 द्वयाः 178
 द्वया इ प्राजापत्याः 178
 द्वान्विशतम् 167, 217

श्वे 283-300 की 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

द्वादशवर्षः 135
द्वादश वै मासाः संवत्सस्यैत आदित्याः 227
द्वादशाकृतिम् 29
द्वादशादित्याः 226
द्वादशाहम् 272
द्वादशाहेन (व्यूढच्छन्दसा) 454
द्वार 65
द्वारगोपौ 304
द्वारपाः 102
द्वारविहारः 347
द्वारा 65
द्वारवाथौ 423
द्वार्विशतिः 87
द्वासप्ततिः 33
द्वासप्ततिः सहस्राणि 202
द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया 44
द्विः 98, 99
द्वितीयः 48, 93, 200; (अनपगः) 321
द्वितीयः पादो भर्गमयो भुवः 474
द्वितीय आत्मा 176
द्वितीयम् 243; (करवामहै) 410; (म्रियते
यदीक्षते) 441
द्वितीयमिच्छस्व 416
द्वितीयवान् 200, 321
द्वितीयाद्वै भयं भवति 184
द्वितीयो म आत्मा जायेतेति 176
द्वितीयो वै सपत्नः 194
द्विधर्मन्धम् 351
द्विनिमित्तैकमोहम् 284
द्विपदः 211, 293
द्विपदी 265
द्विपुत्रः 423
द्विमात्रेण 36
द्विरणुः 357
द्विपङ्करेण 361
द्विपतः (सप्त) 203

द्विपन् 179
द्विपन्तः 60
द्विष्टिः 331
द्वे द्वे देवते 379
द्वेषा 185
द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे 259, 260
द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये 344
द्वे वाच ब्रह्मणी अभिष्येये 343
द्वे वाच ब्रह्मणो रूपे 204
द्वे वाच ब्रह्मणो रूपे कालश्चाकालश्च 341
द्वे वाच ब्रह्मणो रूपे मूर्ते चामूर्ते च 335
द्वे विषे वेदितव्ये 38
द्वे सृती अशुणवं पितृणामहं देवानाम् 269
द्वैतमिव 208, 256
द्वैतवित् 351
द्वैतीभूतम् (विज्ञानम्) 337
द्वैतीभावः (महात्मनः) 357
द्वौ (देवौ) 226
द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे 259, 260
द्वौ वेदावनुबुवीत 278
द्वौ हि प्राणापालौ 423
अक्षरम् 87

ध

धनम् 53, 81, 130
धनमात्रम् 80
धनसमयः 77
धनस्य (पूर्णास् इमाम्) 100
धनुः 43, 224; (शरीरम्) 344; (प्रव-
ज्याज्यम्) 346
धनुर्पराः 326
धनति 288
धननयः 107
धर्मे वदतीति 189
धर्मं वा चदन्तं (आहुः) सत्यं वदतीति 189
धर्मः 14, 189; (मधु) 210; (अयाचतः)
306

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

धर्मकामाः 54	धावन्तः 388
धर्मस्कन्धाः 93	धावन्ति 198; (इव) 370
धर्मम् 53, 149, 152, 189, 197	धास्यसि 301
धर्ममयः 248	धिक्षत्वास्तु 156
धर्मा (अनुच्छित्ति-) 256	धित्वा 217
धर्माः 84	धितुषुः 361
धर्मात् 17, 53	धियः 285; (भीमलाः) 417
धर्मात् परं नास्ति 189	धियाधिया 192
धर्मान् 23	धियो यो नः प्रचोदयात् 337, 474
धर्माभिष्यानम् 356	धियो विज्ञातव्यं कामाः (भूतमात्रा) 317
धर्माविहम् (भगेशम्) 297	धियो विज्ञातव्यं कामान् 305, 313
धर्म्यम् 17	धीः 192, 347
धातर 51	धीतेन (यातयाम्ना) 403
धातरायन्तु सर्वशः 51	धीमाहि 123
धातवः (उक्ताः) 471	धीमान् 358
धाता 279, 354	धीरः 15, 17, 18, 21, 26; (प्रज्ञां कुर्यात्) 251
धाता गर्भं दधातु ते 279	धीराः 24, 25, 38, 44, 46; (अपियन्ति) 249
धातुः 139	धीराणाम् 3
धातुप्रसादात् 18, 291	धीरेव प्रजानां जीवनम् 413
धातोः (दुर्धायाम्) 430	धीर्वा एषा 413
धानाः 144	धीर्वैव प्रजानां जीवनम् 414
धानारुह इव वै वृक्षः 231	धुनुते 303
धान्यानि (ग्राम्याणि) 275	धुर्याणाम् 366
धाम 46; (प्रियम्) 313; (सर्वापरम्) 354	धूतशरीरः 459
धामानि (दिव्यानि) 256	धूतशरीराः (ऋषयः) 454; (देवाः) 454
धाम्या 435	धूत्वा 172; (शरीरमकृतं कृतात्मा) 172
धारणः 51	धून्वन्तः (शरीराणि) 389
धारणा 342; (परा) 343	धूमः 88, 125, 126, 127, 271, 287, 348
धारया (धृतस्य) 273	धूमगन्धम् (मतिघ्राय) 307
धारयेत (मनः) 287	धूमम् 128; (अपीयात्) 453
धारय 20; (धुरस्य) 217	धूमस्य 356
धारिणी (विश्वस्य) 41	धूमाः 207, 255, 348
धार्मः (पुरुषः) 210	धूमाद्रात्रिम् 272
धार्मिकान् विदधत् 173	
धावति (अन्ताय) 242	

श्वे 283-300 को 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

धूमो जायते स प्रस्तावः 88

धूमो धूमः 271

धूतराष्ट्राय पार्थुश्रवसाय 473

धृतिः 67, 192, 347, 348

धृतिदण्डम् 346

धृत्या 17

धेनुं वत्सेनोपसृज्य 429

धेनुः (दुहाना) 380

धेनुम् 260

धैर्येण 27

ध्यायमानस्य (शङ्खस्य) 255

ध्यातम् 65

ध्यात्वा 64

ध्यानं वाव चित्ताद् भूयः 151

ध्याननिर्मथनाभ्यासात् 285

ध्यानपादांशः 151

ध्यानम् 151, 159, 338, 342;
(निर्धीयते) 344

ध्यानयोगानुगताः 283

ध्यानाद्वाव भूयोऽस्तीति 152

ध्यानानि (सर्वाणि) 316

ध्यानैः (सर्वैः) 316, 323

ध्यायति (मनसा) 311; (तद्वाचा वदति)
405

ध्यायतीव 151; (यौः) 151; (पृथिवी)
151

ध्यायतीव लेलायतीव 239

ध्यायतीवान्तरिक्षम् 151

ध्यायते 342

ध्यायय 43

ध्यायन् 92

ध्यायन्तः 121, 122

ध्यायन्तीव देवमनुष्याः 151

ध्यायन्तीव पर्वताः 151

ध्यायन्तीवापः 151

ध्यायमानः 45

ध्यायी 349

ध्रियते (संलयायैव) 242, 381

ध्रुवः 150, 151

ध्रुवम् 17, 21, 251; (अप्रमयम्) 251,
344, 353, 354

ध्रुवमध्रुवेषु इह न प्रार्षयन्ते 21

ध्रुवस्य (प्रचलनम्) 326

ध्रुवा 159, 194

ध्रुवान् 151

ध्रुवायां दिशि 230

ध्रुववास्य षोडशी कला 194

न

न एतासां देवतानां परमस्ति 457

न कंचन वसतौ प्रत्याचक्षीत 60

न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम् 48

न कदर्यो न मयपः 130

न कर्म क्षीयते 189

न कर्म लिप्यते नरे 1

न कर्मणि क्रियेत् 468

न कांचन परिहरेत् 89

न किंचन परिशिष्येत 468, 469

नयताम् 164

नक्षत्रलोकेषु 219

नक्षत्रविषाम् 148, 149, 152

नक्षत्राणि 52, 75, 91, 116, 125,
154, 174; (वसुः) 226, 353

नक्षत्राणि वयांसि मरीचयः स प्रतिहारः 91

नक्षत्राणि विस्तुलिङ्गाः 271

नक्षत्राणि सावित्री 474

नक्षत्राण्येवर्क, चन्द्रमाः साम 75

नक्षत्राण्येव सा, चन्द्रमा अमः 75

नक्षत्रे (पुण्ये) 306

नक्षत्रेण (पुंसा) 272

नक्षत्रेषु 60

नक्षत्रेषु साम तदेत्याश् इति 406

नपनिहन्तनेन 136

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सु 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 घृ 174-282

नखाः (दयाः) 402
नखाप्रेम्यः 186; (आ) 370
नखान् 439; (विकृत्य) 464
नखेभ्यः 167; (आ) 324
नगरी जानश्रुतेयः काण्डिद्वयः 460
न गर्भं दर्शयति 277
न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा 45
न चक्षुषा पश्यति 431
न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् 26
न च पुनरावर्तते 173
न च प्रमादात्तपसो वाऽप्यलिङ्गात् 46
नचिकेतः 14, 16, 27
नचिकेतसम् 356
नचिकेताः 11, 15
नचिकेतो मरणं पातु प्राक्षाः 14
न चेद्वेदिर्महती विनष्टिः 250
न चेदिहोवेदीन्महती विनष्टिः 8
न जातमष्ट रोदसी 398
न जायते म्रियते वा विपश्चित् 18
न जिघ्रतीत्याहुः 246
न जीवो म्रियत इति 144
नट 355
नटः (इव) 332
न तत्र चक्षुर्गच्छति 6
न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति 239
न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्ति 239
न तत्र सूर्यो भाति 25
न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्ति 239
न तथा विद्यात् 192
न तदस्नाति कश्चन 224
न तदस्नाति किञ्चन 224
न तं पश्यति कश्चन 241
न तस्य कार्यं करणं च विद्यते 297
न तस्य प्रतिमा अस्ति 294

न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति 248
न द्रुतद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तम् 243, 244
न त्वा वज्रिन्तसहस्रम् 398
नदधुः 102
न दृष्यसि 453
न हृष्टेर्दृष्टारं पश्येः 218
नद्वयः (शिराः) 367
नयः 37, 47, 107, 144, 348
न धर्मो नाधर्मो व्यज्ञापयिष्यत् 149
ननक्तु 326
न नरेणाघरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयः 16
न नवितत्सजने 216
न नोऽय कश्चनाश्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यतीति 139
न पश्यतीत्याहुः 246
न पश्यन्मुत्सुं पश्यति 357
न पश्यो मुत्सुं पश्यति 159
न पापं बदति (प्राणेन) 420
न पापं दृणोति (प्राणेन) 420
न पापं गन्धमपानिति 420
न पापं ध्यायति (प्राणेन) 420
न पापं पश्यति (प्राणेन) 420
नपिबतः (विच्छेत्स्यते प्राणः) 140
नपुंसकः 296
नपुंसकानि 305
न पुनराभवेत् 231
नपूताः (वै स्य) 416
न प्रज्ञातव्यं प्रज्ञायेत 318
न प्रतिष्ठां लोकमातिनयेत् 78
न प्रत्यङ्मिमाचामेन निक्षेवेत् 88
न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन 24
न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति 208, 255
न वताय वातोति 432
न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम् 242
न विभेति कदाचन 56, 58

श्वे 283-300 की 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जै 377-474

- न ब्राह्मणहासीति 156
नमः 174
नमसः (स्वरूपम्) 356, 361
नमसि निहितम् 345
नम्यम् 194
न भ्रातृहासीति 156
नमः 50, 60
नमउक्तिम् 5
न मतेर्मन्तारं मन्वीथाः 218
न मनसा ध्यायति 431
न मनुत इत्याहुः 247
नमस्कारेण 226
नमस्त आनिशोपण 461
नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्य 224, 235
नमस्यः 12
नमस्यान् 365
न मातृहासीति 156
न मां त्वं वेत्य प्रद्रव्य 461
नमित्यस्य मर्त्यमक्षरम् 469
न मेधया न बहुना श्रुतेन 18
न मेऽबवीत् 232, 233, 234, 235
न मे स्तेनो जनपदे 130
नमोऽकर्मति 418
नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मः 212
नम्यन्ते 60
नयते 142
न याचेदिति (उपनिषत्) 306
नयाति (इतः) 359
नर-355
नरकं गतानि नरकं गमयन्ति 473
न रसयतीत्याहुः 246
नरा (dual) 210
न लिप्यति 230, 237, 252, 256
नरेण (अवरेण) 16
न रोगं नोत दुःखताम् 159
न लिप्यते कर्मणा पापकेन 252
न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः 24
नलोम 314
नवतरः 231
नवतरम् (रूपम्) 247
न वदतीत्याहुः 246
नवद्वारे (गुरे) 291
नवधा 159
न वधेनास्य हन्यते 161, 170
नवनीतपिण्डः (उरासि पपात) 436
नवपुत्रः 423
न वर्धते कर्मणा नो कनीयान् 252
नवांशकम् 341
न वा अजीविष्यन्निमानसादिति 80
न वा ओरेऽहं मोहं ब्रवीमि 208, 256
नवाक्षराणि (सम्पद्यन्ते) 435
न वाग्मच्छति नो मनः 6
न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात् 318
न विजानातीत्याहुः 247
न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीथाः 218
न व्रितेन तर्पणीयो मनुष्यः 15
न विना प्रमाणेन प्रमेयस्योपलब्धिः 341
न वै जातु गुप्ताकामिमं कश्चिद् ब्रह्मोयं जेता
226
न वै तं विन्दामि येन संभवेयम् 413, 416
न वै तत्र न निम्लोच (न निम्लोच for
निमुम्लोच) 99
न वै ता रात्रिं प्रज्ञायन्ते 431
न वै त्वातुभवामि 414
न वै देवा अरुन्ति न पिबन्ति 98, 99
न वै नोऽयं मृत्युमत्यवाक्षीत् न पान्मानम् 427
न वै मा एका ज्येष्ठसीति 416
न वै मा प्रतिभान्ति भो इति 140
न वै वरं परस्मै वृणीते 313, 314
न वै वाचो न चक्षुषि न श्रोत्राणि 122
न वै शरण्यामन्वद्वे जीवितुम् 268
न वै स तताऽवपद्ये 443

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

न वै स ततो हिनस्ति 436
न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति 171
न वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवति 135
न वै स्वपन् वाचा वदति 431
नवो नवो भवसि जायमानः 452
न शृणोतीत्याहुः 246
नश्यति 165, 169
न श्रुतेः श्रोतारं शृणुयाः 218
न श्रोत्रेण शृणोति 432
न स तत्पदमामोति संसारं चाधिगच्छति 20
न सत्यादगा इति 112
न संहशे तिष्ठति रूपमस्य 26
न सन्न चासत् 294
न स वेद 187
न साधुना कर्मणा भूयान् 318
न साम्प्रदायः प्रतिभाति बालम् 16
न स्पृशतीत्याहुः 247
न स्वर्ग लोकमातिनयेत् 78
न स्वसृष्टासीति 156
न स्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति 80
न स्वैरी स्वैरिणी कुतः 130
न ह तेन करोति 430
न हन्यते हन्यमाने शरीरे 18
न ह पुरा ततः संवत्सर आस 176
न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति 268
न ह वा एवंविदि किञ्चानन्नं भवति 122
न ह वै तद्देवासुराः संयेतिरे 426
न ह वै देवान् पापं गच्छति 196
न हास्य कर्म क्षीयते 189
न हास्य कश्चन कामोऽनाप्तो भवति 456
न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति 187
न हि प्रातुर्गतेर्विपरिलोपो विपद्येऽविनाशित्वात् 243
न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विपद्ये...243

न हि पश्ये 265
न हि प्रज्ञापेता धीः काचन सिध्येत् 318
न हि प्रज्ञापेता वाक् किञ्चन प्रज्ञापयेत् 317
न हि मन्तुर्मते विपरिलोपो विपद्ये...244
न हि रसयितृ रसयतेर्विपरिलोपो विपद्ये...243
न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विपद्ये...243
न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विपद्ये...244
न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विपद्ये...244
न हि सुक्षेयमणुरेव धर्मः 14
न हि स्पष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो विपद्ये...244
न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः 14
न ह्येव तत्र कश्चन पाप्मा न्यद्रः परितिशिष्यते 428
न ह्येव तद्वायव्या एकंचन पदं प्राति 264
न ह्येव तेन करोति 430
न ह्येवालं भार्येभ्यो भवति 181
न ह्येवालोक्यताया आशास्ति 188
न ह्येवास्यै स कामः समुप्यते 265
न होतमानधम उपनेता इति 365
न ह्यधुचैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् 17
न होतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति 205
नाकः 53
नाकः 443; (मौडगल्यः) 276
नाकम् 87
नाकस्य 40; (पृष्ठे सुकृतेऽनुभूत्वा) 40
नाकामोऽस्माद्लोकात् प्रैति 473
नाकृत्वा निस्तिष्ठति 157
नागेन 182
नाग्नेन विह्वलंति 91
नाचार्यहासीति 156
नाचिकेतः 17
नाचिकेतम् 13, 19, 21
नाडी (ऊर्ध्वा) 236; (ऊर्ध्वांगा) 343, 352; (सारणी) 357
नाडीनाम् 33
नाडीपु 166

श्वे 283-300 को 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

नाड्यः 27, 43, 165, 166, 202; (हिताः)

236; (हिता नाम) 242

नातः परमस्तीति 37

नात्मविदस्मि 148

नानत्रं प्रतिगृहीतम् 268

नाना 22, 69; (नेह) 251; (इव)
251

नानागन्धम् 373

नाना तु विद्या चाविद्या च 69

नानात्ययाः 115

नानात्ययानाम् 143; (वृक्षाणां रसान् सम-
वहारमेकतां गमयन्ति) 143

नानात्वमुपैति 331

नानारसम् 373

नानारसाः 343

नानारूपम् 373

नानारूपाणि (आप्नोति) 331

नानार्ये 15

नानावर्णम् 373

नानाशब्दम् 373

नानास्पर्शम् 373

नानाहिताग्निर्नाविद्वान् 130

नानिस्तिष्ठन्द्वादधाति 157

नामुचन बुद्धिरे 469

नामु चनाभुत्समाहि 469

नानुध्यायाद् बहुलब्धवान् 251

नान्दतम् 65

नान्यः पन्था वियतेऽयनाय 289, 298

नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः 40

नान्यत्किञ्चन मिषत् 62

नान्यदतोऽस्ति द्रष्टु 225

नान्यदतोऽस्ति मन्तु 225

नान्यदतोऽस्ति विज्ञातु 225

नान्यदतोऽस्ति श्रोतु 225

नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा 223

नान्योऽतोऽस्ति मन्ता 223

नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता 223

नान्योऽतोऽस्ति श्रोता 223

नान्यो वस्तुल्य एतस्य कश्चित् 14

नापह्नुवीत 156

नामावरा अपिताः 318

नाभिः 63; (भुवः) 336

नाभिम् (भुवनस्य) 361

नाभौ 156; (अरा अपिताः) 318

नाभ्यां दशमः 423

नाम 37, 39, 75, 77, 148, 149,
159, 163, 184, 198; (एनं न
जहाति) 216; (भूतमात्रा) 317, 409

नामग्राहम् 373

नामत्वा विजानाति 157

नामधेयम् 136, 138; (सत्यस्य सत्यम्) 205

नामधेयानि 67

नाम मे 448, 449

नामभिः 201; (सर्वैः) 315, 323

नामरूपम् (अकुरुत) 471

नामरूपयोः 172

नामरूपाम्याम् 186

नामरूपे 37, 47, 138; (सत्यम्) 198

नाम वा ऋग्वेदः...148

नामानि 305; (सर्वाणि) 316; (तस्यैतानि)
384

नाम आत्मा 321, 322

नामा 13

नामां वागित्येतदेपामुक्यम् 198

नामाय 198

नामा वा गोत्रेण वा प्रवृत्ते 414

नाभि 150; (मन्त्रा एकं भवन्ति) 150

नामो वाच भूयोऽस्तीति 148

नामं हन्ति न हन्यते 18

नामं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् 18

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः 18, 46

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः 46

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 च 174-282

नारदः 147
नारायणः 338, 355
नाराशंसीम् (अञ्जुवन्) 441; (शतं सुनोति) 441
नाराशंसेषु (पुन्नेषु) 373
नाराशंस्या (अपुनीत) 413; (गायया) 417
नाल्पो सुखमस्ति 158
नावम् 235
नाविजानन् सत्यं वदति 157
नाशमनु 169
नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् 18
नाम्रदधन् मनुते 157
नासहस्रेणावर्तयेति 112
नासिकया (उच्छ्वसीत) 287
नासिके 62, 63; (एकायनम्) 207, 255, 433
नासिक्यम् 70
नासुखं लब्ध्वा करोति 157
नास्तिक्यम् 331
नास्त्यकृतः कृतेन 41
नास्य जरयैतज्जीर्यति 161
नास्य स्नाय्मेण स्नामः 170
नास्याब्रह्मवित् कुले भवति 47
नाह खल्वयं भगव एधं संप्रत्यात्मानं जानाति 170
नाहं तद्भगवन् वेद 235
नाहमत एकंचन वेदेति 269
नाहमतो दत्तमश्नीयामिति 306
नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति 169, 170
नाहमेतद्वेद तात यद्भोत्रस्त्वमसि 111
नाहमेवं ब्रवीमि, ब्रवीमीति होवाच 158
नाहं मन्ये सुवेदेति 7
निकाय (यथा—) 289
निकृतत्वम् 331
निकृत्य 464

निकृन्तान्ति (नखात्) 439
निखर्वधा 385, 396, 397
निलानयन्ति (शङ्कुभिः) 368
निगच्छति (अणिमानम्) 245, 380
निगूढवत् 285
निगूढाम् 283
निगूहीतानलं ततः 343
निचाम्य 13, 21, 285; (तं घृत्युपुल्लं प्रमुच्यते) 21
निचाय्मेमां शान्तिमत्यन्तमेति 13, 293
निचिक्युः (ब्रह्म) 251
नितपति 154
नित्यं विभुं सर्वगतं सुसुप्तम् 38
नित्यः 18, 25; (माहिमा) 252
नित्यप्रमुदिताः 355
नित्यप्रसविताः 355
नित्यम् 17, 21, 38, 45
नित्यमुक्तस्य 346
नित्ययाचनकाः 355
नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम् 298
निदधति 87
निदधौ 80
निदध्यात् (अमृते) 382
निदिध्यासस्व (व्याचक्षाणस्य) 205, 254
निदिध्यासितव्यः (आत्मा) 206, 254
निद्रा 331, 345
निघनं वा अस्य तत् 418
निघनकृताः (प्रजाः) 401
निघनमाजिनः 87; (हस्य साम्नः) 87
निघनम् 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, (एति) 343; (विद्वन्) 387, 388, 392, 398, 414, 443
निघनमसि 274
निघनमुपयन्ति 456
निघनमुपैति 421, 467
निघनमेव 443

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

निधनसंस्था: 387
निधनेन (उपरिष्टाम्) 417
निधनेन मिथुनं क्रियते 456
निधानम् 45
निधापयित्वा (पुत्रम्) 325
निधिम् 148, 149, 152
निनदम् 102
निपस्यते 273
निपान्ति 457, 458
निपीडनात् 343
निपूणाति (वितृभ्यः) 190
निबध्नात्पात्मानम् 330, 347
निबोध 13
निबोधत 20
निभालयसे 145
निमग्नः 44, 292
निमज्जनम् (वृत्तिव्याः) 326
निमित्त (द्वि—) 284
निमिषत् 43, 447
निमृज्यात् 277
निमेषाः 225
निमेषादिकालात् 341
निम्लोच (for मुम्लोच) 99
निम्लोचति 100
निम्लोचन् 174
नियक्ष्यन्तीति 428
नियच्छेत् 20
नियतम् 39
नियतिः 283
नियन्ता (मनः) 329, 348
नियम्य (मनः) 342
नियुजे 358
नियुतथा 385, 396, 397
निजानात् 390
निरजनः 45
निरजनम् 299

निरक्षीयम् 66
निरक्षयसायः 347
निरक्षयत 62, 63, 107
निराभिमानः 347
निरामते (पुरुषेऽन्तः) 432
निरस्ये 331
निरवयम् 299
निरवर्तत 107, 176
निराकृत्य 112
निरात्मकत्वम् 343
निरात्मकत्वात् 343
निरात्मा 328; (भवति) 343, 346,
354
निराशः 347
निरामयम् (लिङ्गम्) 342
निरिन्द्रियः 278
निरिन्द्रियाः 11, 276
निरिन्धनः (बहिः) 349
निरुक्तः (उद्गीयः) सोमस्य 92, 455
निरुक्तम् 38, 57, 163
निरुक्तम् (साधः) 412
निरुद्धम् (यन्मनः) 399
निरुपात्यम् 337
निरोद्धव्यम् 350
निरोधः 29, 166
निरोधम् 291
निरोधोऽविदुषाम् 166
निर्गुणः 298; (भोक्ता) 339, 353
निर्जीयन्ति 456
निर्जीयन्तीव वा इत एताः 456
निर्णय्य 123
निर्दहन् 325
निर्भजेत् (मनसा) 382
निर्मथन (ध्यान—) 285
निर्ममत्वात् 329
निर्माय (स्वयं) 239

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

निर्मितः (हृदयात्) 230

निर्मिमाणः 24

निर्वर्णनी 249

निर्वचनम् 337

निर्वहिता 172

निर्विष्य (पाण्डित्यं) 218

निर्मोडित्वम् 331

निर्वृतत्वम् 343

निर्वृत्तः 347

निर्वेदम् 41

निलयनम् 57; (प्रापयेत्) 366

निवर्तते 332

निवर्तन्ते 56, 58, 128, 164

निवद्यते 8

निवाताश्रयणे (गुहा—) 287

निवाते (वदनि) 343

निवित् 435; (आदित्यः) 435; (चक्षुः)
435

निविदा 226

निविदि (उच्यन्ते) 226

निविष्टम् (बहुधा) 408, 432

निवृत्तिः (विश्रमाया—) 284

निवेशनम् (लिप्सेत) 425

निवेशयित्वा 342

निवेशितस्य (आत्मानि) 350

निवेष्टमानः 378

निःशब्दः (शून्यभूतः) 344

निःश्रेयसम् (प्राणे) 312; (प्राणानाम्)
315

निःश्रेयसादानम् 312

निशाकरः 334

निशायाम् 108

निशायाम् (पितृराजः) 464

निशिता 20

निशोचति 154

निशोचति नितपाति वापिष्याति वा इति 154

निश्चरन्ति 348

निश्वासितम् 207, 255

निश्वासितम् (महतो भूतस्य) 348

निश्वासानि 207, 255

निश्चतम् (मनः) 248

निपसद् 418

निषिक्त 302

निषिञ्चेत् 275

निष्कः 131

निष्कः 401; (अभिपर्यक्तः) 401

निष्कम् 109, 110

निष्कलम् 44, 45, 299

निष्कस्य (अन्तो) 401

निष्कामः 248, 347

निष्कामत्वम् 347

निष्कामति (आत्मा) 247

निष्क्रियम् (ज्ञानम्) 299

निष्क्रियणाम् 298

निष्कुर्म 367

निष्वाताः पन्थाः 472

निष्ठा 157; (त्वेव विनिश्चासितव्या) 157

निष्ठाय (अर्थम्) 277, 279

निष्ठोवेत् 88

निष्पद्यते 164

निःसंकरूपः (तिष्ठेत्) 342, 347

निःसारो 326

निःसृतम् 25

निःस्पृहः 329

निस्तिष्ठति 157

निस्तिष्ठन्ति 143

निस्तिष्ठन्नेव श्रद्धाति 157

निस्पृशन्ति (एता देवताः) 428

निहत्य (शरीरम्) 247

निहवः 83

निहितः 18, 22; (गुहायाम्) 291, 329

श्वे 283-300 को 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
इति 373-376 जै 377-474

निहितम् 13, 42, 45, 46, 55, 163,
203; (गुहाचित्) 362; (गुहायाम्) 336

निहिताः 42, 43

निहितार्थः 291

निह्नुयात् 333

नीयमानाः 16, 40

नीयमानासु 11

नीयात् (देवता कृत्वा) 428

नीलः (पतनः) 292

नीलम् 75, 76, 249, 314; (रूपम्)
395

नीलस्य 165; (लोहितस्य) 242

नीहारः 107, 287

नुदियास्माहोकादसुरान् 425

नुनेषु (नाराशंसेषु) 373

वृक्षदाः 358, 363

वृत्तगीते 14

वृषद् 23

नेच्छंश्च नातो भूयो विन्देत् 190

नेच्छिष्या अवच्छिष्या इति 433

नेता 44, 337

नेति नेति 205; (आत्मा) 230, 252,
256

नेति नेत्येतदित्येत्येति 371

नेति हैवोवाच 269

नेति होवाच 269

नेत्यब्रवीत् 413

नेदममूलं भविष्यति 142

नेदिष्ठम् 9; (उपचर्यः) 430

नेदीयः (इव दूरतः) 370

नेदीयसितमाः (इव) 371; (एव) 371

नेदीयो न्वावेताहि 387, 388

नेन्या पाप्मा मृत्युरागवत् 197

नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमाग्निः 25

नेमिः (अरेषु अर्पितः) 318

नेमिम् (एक—) 284

नेह नानास्ति किञ्चन 22, 251

नैरुषा 362

नैकरूपाः 347

नैतं सेतुमहोरात्रे तरतः 164

नैतदचीर्णवतोऽधीते 47

नैतदत्यगादिति 364

नैतदमाहृणो विवक्तुमर्हति 112

नैतां सूङ्गां वित्तमयीमवाप्तः 16

नैतावता विदितं भवति 201

नैनं वाग्जहाति 233

नैनं श्रोत्रं जहाति 234

नैनं हृदयं जहाति 235

नैनं कृताकृते तपतः 252

नैनं चक्षुर्जहाति 234

नैनदेवा आप्नुवन् पूर्वमपत् 2

नैनं पाप्मा तपति 253

नैनं पाप्मा तरति 252

नैनं प्राणा साम्प्रायुषो जहाति 462

नैनं प्राणो जहाति 233

नैनं मनो जहाति 235

नैनां वृषलो न वृषली उपहन्यात् 278

नैनैव किञ्चनानावृतम् 211; (असंभृतम्)
211

नैमिशिपानाम् 72

नैमिषे 364, 365

नैरात्म्यवादकुहकैः 355

नैवं विद्वांसममृतं हिनस्ति 259

नैव केनचनाप्यम् (As corrected) 265

नैव बाचा न मनसा 27

नैवास्य दोषेण दुष्पति 169

नैवाहः स्यान्न रात्रिः 468

नैवेह किञ्चन परिशिष्येत् 468

नैवेह किञ्चनाय आसीत् 175

नैवैनं ह्ययुः पितृहाऽसीति 156

नैपा तर्केण मतिरापनेमा 16

नैकारुण्यम् 331

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 ख 28-37 छं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- नो एतन्नाना 318
नो एवासाधुना कनीयान् 251, 318
नो एवेमानि भूतानि 170
नोदियाय कदाचन 99
नो न वेदेति वेद च 7
न्यग्रोधः 145
न्यग्रोधफलम् 144
न्यक्तः (पाप्मा) 408, 428, 458
न्यक्तम् 380
न्यह तपति (आदित्यः) 382
न्यदधात् 427, 428
न्यधुवत 416
न्यमीमिषत् 9
न्यसुदधा 397
न्युह्यपन्तः 375
न्युह्ययिष्यन्ति 375
न्येति (अणिमानम्) 245; (सपोहमिव)
246, 316; (आर्तिम्) 429
न्येतीति (तत्र) 238
न्येतु (आर्तिम्) 429
न्येत्य (अवलम्बम्) 246; (आवलम्बम्)
316
- प
- पकः (अपाम्) 463
पक्षः 55; (दक्षिणः) 433; (उत्तरः)
433
पक्षार्थां हि संयत्त आस्ते 443
पक्षिणः (अस्ति) 309
पक्षी 211, 361; (अविष्यदासीत्) 443;
(बुद्धाभे) 443
पक्षौ (संहत्य) 242
पक्षक्तिः 354
पक्षुः 332
पचति (स्वभावम्) 295
पचन्ति (प्राणाः) 340
पचामि 361
- पच्छः 123
पच्यते 12; (अन्नम्) 261; (काल)
341
पञ्चजनाः (पञ्च) 250, 405
पञ्चतन्मात्राः 330
पञ्चदश 47
पञ्चदशः 354, 365
पञ्चदश कलाः 194
पञ्चदुःखौघवेगाम् 284
पञ्चधा 30, 33, 46, 91, 159, 362
पञ्चधात्मानं विभज्य 328
पञ्चपर्वाम् 284
पञ्चपादम् 29
पञ्चपुत्रः 423
पञ्च प्रश्नान् 125; (पञ्च) 465
पञ्चप्राणोर्मिम् 284
पञ्चबुध्यादिमूलाम् 284
पञ्चमः 26, 57, 129
पञ्चमश्वाऽऽचरन्तः 129
पञ्चमहाभूतानि 330
पञ्च मा प्रश्नान् राजन्यबन्धुरप्राक्षीत् 125,
269
पञ्चमुखः (प्रजापतिः) 309
पञ्चम्यामाहुतौ 127
पञ्चयोन्युभयनक्राम् 284
पञ्चबायुः समाश्रितः 338
पञ्चविध साम 84
पञ्चस्रोतोन्धुम् 284
पञ्च हि प्राणोऽपानः...अवान इति 423
पञ्चाग्रयः 19
पञ्चामीन् 129
पञ्चात्मके (योगगुणे) 287
पञ्चान्ये पञ्चान्ये 111; (दशसन्तस्तत्कृतम्)
111
पञ्चालानाम् 124, (परिषदम्) 268
पञ्चानर्ताम् 281

श्वे 283-300 कौ 301-324 मे 325-357 बा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

पञ्चाशद्देशम् 284
पञ्चेष्टकः (अग्निः) 349
पङ्क्तीशशङ्कून् 122, 268
पङ्क्तीशिकाभिः (अभितृन्दन्ति) 368
पणायन्ति (त्रियम्) 443
पणाय्याः 403
पण्डितः 146, 279
पण्डितम् 16; (मन्यमानाः) 16, 40, 356
पण्डिता (दुहिता) 278
पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसंपयेत 146
पतङ्ग 149, 152
पतङ्गः 143, 144, 302
पतङ्गः प्राजापत्यः 454
पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया 457
पतङ्गाः 272
पतङ्गो वाचं मनसा विभर्ति 457
पतङ्गलस्य काप्यस्य 217; (गृहेषु) 220
पतति (गतीमिव) 242
पतत्रि 67
पतत्रैः 288
पतन्ति 129, 367
पतयः (छद्वा) 295
पतिः 52
पतिः (देवानाम्) 40, 71, 181, 185;
(तस्य) 298
पतितादयः (राजकर्मणि) 355
पतित्वा 142
पतिम् (पतीनाम्) 297
पत्नी 185, 236
पत्युः कामाय 206, 254
पत्रम् (मक्षिकायाः) 217
पयः 20; (देवयानस्य) 269, 359, 366
पथि 286
पथिभिः (चरति) 458
पथो 124, 129
पदनीयम् 186

पदम् 17, 20; (महत्) 43; (गापञ्चै)
263; (वेद) 263; (प्रथमम्) 264;
(द्वितीयम्) 264; (तृतीयम्) 264;
(देवतानाम्) 457
पदवित् 252
पद्व्योमानुस्मरणम् 350
पदेनानुविन्देत् 186
पदेनो ह वै पुनर्मुत्युरन्वेति 457
पद्-गृहीतम् (अपकर्षन्ति) 444
पद्मम् 385, 396, 397
पन्थाः 39, 45, 127; (एषः) 249;
(अणुः) 249; (अयनाय) 289
पन्थाः सौभरः 212, 257
पन्थानः 239; (समुदीयुः) 397
पन्थाना (द्वौ) 335
पन्थाम् (प्रपन्नः) 362, 366
पपौ (पथुपर्कम्) 418
पमच्छ (पूर्वम्) 237
पयः 191, 409
पयसा जुह्वत् 192
पयसा पशुर 464
परं रूपम् (आत्मनः) 340
परमं व्योम (एके) 369
परः 26; (परतः) 41; (सुप्तात्) 357
परः कृष्णम् 75, 76, 97
परः परोचरीयात् 385
पर आह्वारः 424
पारता (च. l. पुरता) 333
परं ज्योतिः 163, 171
परं ज्योतिरुपसंपद्य 163, 171
परम् 26, 36; (अति इव) 370
परमं व्योम (एके) 369
परमक्राविभ्यः 37
परमतां (गच्छति) 188, 353

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 घ 28-37 छ 38-47 मां 48-49 ते 50-61 वे 62-67
छां 68-173 चु 174-282

परमं तपः 261
परमपुरुषः (यो विद्युति) 395
परमर्षिभ्यः 47
परमाकाशम् 353
परमां काष्ठम् 281
परमाम् 26
परमे व्योमन् 351
परमेश्वरः 355
परमेष्ठिन् 217
परमेष्ठी 257, 363; (भ्राजापत्यः) 460
परं पारम् 37
परं ब्रह्म 37; (आधिगच्छति) 314
परलोकस्थानम् 239
परशुः 310
परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति 147
परशुम् 147
परशुमस्मै तपतेति 147
परश्वा 302
परस्तात् 43; (प्रतिविहिता) 317
परस्परामिव 368
परस्य इन्द्रम् (वृञीत्) 381
परा 20; (विद्या) 38
पराः (परावतः) 370
पराः परावती वसन्ति 272
पराक्रान्तिः 395
परागर्वात् 384
पराद् 21, 61, (पर्यावर्तते) 246
परां गतिं (यान्ति) 317
पराचः कामाननुग्रहन्ति बालाः 21
पराचरिरे स्यन्देत् 378
परा चैवापरा च 38
पराञ्चि खानि व्यवृणत् स्वयंभूः 21
परात्परम् 36, 17
परान्तकाले 47
परापरः (देवः) 341
परान्लवत (सा) 416

परामवन् 375
परामवन्ति 168
पराभावविषय 373
पराभूताः (असुराः) 425
परामृतम् 42
परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे 47
परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् 338
परायणम् 29, 79, 227; (सर्वस्यात्मनः)
228, 229; (रातिः) 231
परार्थे 19
परार्थः 68
परावतः (परा वसन्ति) 272
परावराम् 38
परावरे 44
परामृतम् 373
परासुरा भवेयुरिति 410
परित्यायते 167
परिगृहीतम् (उभयतः) 259
परिगृहीताम् 100
परिगृह्य (इदं शरीरम्) 315
परिमृदावलम्बः 331
परिषम् 91, 95
परिचक्षते 437
परिचक्षीत 60
परिचचार 115
परिचचारीत् 115
परिचरन् 168
परिचरन्नुपसत्ता भवति 152
परिचरिता 152
परिचर्यः 168
परिचारयमाणम् 268
परिचारयस्व 11
परिचारिणी 111, 112
परिजग्रामत् 291
परिणामत्वात् (तद्वत्त्वम्) 339
परिणामयेत् 295

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-72
श्री 373-376 जे 377-474

- परिण्यविशन्त 181
परित्यक्तः 367
परिद्वानि 93
परिदधति 123
परिदधाति (अङ्गिः) 338
परिद्रष्टुः 37; (इमाः कलाः) 37
परिधानस्य 270
परिधानीया 118, 119, 435
परिधानीयायाः (आ) 446
परिपतन्ति 86
परिपश्यन्ति 38, 44
परिपश्येत् 390
परिपूर्णम् 331
परिप्रयोचन् 115
परिश्राद् 358
परिभूः 3
परिभ्रमति 329
परिमरः (ब्रह्मणः) 60; (दैवः) 311
परिमुच्यते 350
परिमुच्यन्ति 47
परिमुह्यमानाः 297
परिमोषिणः 230
परिम्रियन्ते 311
परियन्ति 16, 40; (भूदाः) 356
परियायात् 443
परिरक्षिता 31
परिलिप्य 272
परिवर्तते 250, 297
परिवर्तेत 202
परिवर्त्य 343
परिवृक्काः 169
परिवृद्धः (अमृतेन) 395
परिवोष्यमाणाः 432
परिवोष्टिताम् (विश्वस्य) 289, 293;
(विश्वस्यैकं) 296
परिवेष्टी (बाक्) 306
परिव्ययाः 37
परिवजेत् 313
परिशुष्यति 36
परिशिष्टः 141
परिशिष्यते 21, 23, 408; (पाप्मा) 428,
455
परिशोष्यते 408, 428, 458
परिपत् (दैवी) 428
परिपद्म् 268
परिपत्वजाते 44, 292
परिष्कृतः 169
परिष्कृते 169
परिष्कृतौ 168
परिष्फुतिः 286
परिष्वज्जाय (उपलभते) 453; (उपलभे)
454
परिष्वजमानः 453
परिष्वजे (त्वा) 453
परिसमुह्य 272, 306
परिस्तीर्य 272, 306
परिस्थातुम् (इच्छन्ति) 355
परिहराणि 93
परिहरिष्ये 413
परिहरेत् 89
परिश्य लोकान् कर्मचितान् 41
परियाय (आधिपत्यम्) 324
परे (अध्यये) 47
परेण मृत्युम् 427
परेऽव्यये सर्व एकीभवान्ति 47
परेऽव्यये सर्वमेकीकरोति 312
परोक्षमिया इव हि देवाः 65, 236
परोक्षम् (आचक्षते) 391, 394
परोक्षेण 65
परोक्षेणैव 236; (तत्कृतं भवति) 405
परो दिवः 102
परोरजसे (पदाय) 265

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 घ 28-37 ङ 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 च 174-282

परोरजा इति सर्वमु... 264
परोरजा य एष तपति 263, 265
परो लोकः (संहृद्यः) 220, 221, 233,
255
परोवरीयः 85
परोवरीयांसम् 371
परोवरीयांसि वा एतानि 85
परोवरीयान् 79
पर्णानि 94, 231
पर्जन्यः 31, 42, 102, 125, 134,
188, 203
पर्जन्यम् 387
पर्जन्ये 89; (साप) 401
पर्जन्यो वा अग्निगौतम 271
पर्जन्यो वाव गौतमाग्निः 126
पर्यङ्कः (अमिताजाः) 303
पर्यङ्कम् 304
पर्यगात् 3
पर्यगृह्णादरिष्ट्यै 310
पर्यचारीत् 115
पर्यम् (तमसः) 344
पर्यविशन् (अमितः समन्तम्) 386
पर्यवेक्षते (अहोरात्रे) 303
पर्यवैति 272
पर्यवजाम् 215
पर्यश्रयन् 414
पर्याप्तं श्रोत्रम् 422
पर्याप्तः अपानः 422
पर्याप्तं चक्षुः 421
पर्यादत्त 421, 422
पर्यादत्तं मनः 421
पर्यादत्ता वाक् 421
पर्याप्तकामस्य 46
पर्याप्तम् 369, (भरति) 471
पर्याप्ति 471
पर्यापेण 369; (पर्यन्तीय) 370

पर्याणः 363
पर्यावर्तते (पराह्) 246
पर्यावर्तन्ते 369
पर्यावर्तयात् 74
पर्यासः (इवैषः) 369
पर्युक्ष्य 306
पर्युपासते 135, 146
पर्येता 98
पर्येति 171
पर्येति (आधिपत्यम्) 324
पर्येत्प 121, 122
पर्येभि (लोकम्) 361; (न) 448, 449;
(न ताः) 452
पर्येषिणम् 81
पर्येहिन् 417
पर्वतम् (आदीतम्) 342
पर्वताः 107, 151, 152, 153, 174
पर्वतानाम् 360
पर्वते (शिभिषाणम्) 360
पर्वतेभ्यः (स्वेतेभ्यः) 225
पर्वतेषु 23
पर्वतौ (उभौ) 311
पर्वणि (एकस्मिन्) 307
पर्वणि 174; (क्षुद्राणि) 450; (स्थलानि)
450; (ज्यायांसि) 451
पर्शवः 174
पलावः (वेदस्य) 414
पलाशानि 123; (प्ररोहेयुः) 275, 385
पलाशे (विष्कम्भे) 391
पल्ययते 238
पल्ययमानः 453
पल्लिग्रहः लौहित्यः 461
पन्ते 42, 57, 118, 180, 391
पवनः (पवनात्) 337
पवमानपावकशुचयः 349
पवमानानाम् 183

श्ले 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

- पवमानाय (इन्द्रे) 459
पवमानेषु 374, 375
पवित्रम् (परम्) 299
पवेत (पाडेव) 378
पशवः 42, 55, 153, 339, 422, 436
पशव इति 227
पशव्यम् 92; (तेनो) 377, 382, 384, 399, 400
पशुभिः 133, 134, 199, 309
पशुम्यः 92, 191
पशुमान् 85, 412
पशुपु 60, 85
पशून् 89, 149, 152, 155, 177; (इच्छन्) 232, 386, 409, 412
पशूनां कामाय 254
पशूनाम् (लोकः) 190
पशूनामोपधयः (देवताः) 418
पशून् निन्देत् 90
पश्चात् 44, 158, 175; (चन्द्रमसम्) 309; (तत् पुच्छम्) 433
पश्चाद्वासि 449
पश्यः 45, 159
पश्यतः 416 (Nom Sg.)
पश्यतः (एवम्) 159
पश्यति 7, 34, 67; (नान्यत्) 158; (करुणाम्) 178, 208, 229; (भयम्) 242; (न कंचन स्वम्) 242; (न) 246; (आत्मन्येवात्मानम्) 252, 256, 311; (तद्वाचा वदति) 405
पश्यते 45
पश्यत्सु 45; (इहैव निहितं गुहायाम्) 45
पश्यन् (एम्) 158; (कामान्) 172; (भयानि) 240 (त्रै तत्) 243
पश्यन्तः 106, 121, 122; (चक्षुषा) 267, 268
पश्यन्ति (आरामम्) 241
पश्यामि 265
पश्येः (दृष्टारम्) 218
पश्येत् (विभक्तम्) 243
पस्पृशुः (v. l. पस्पृशुः) 9
पाङ्क्तः पशुः 190
पाङ्क्तः पुरुषः 190
पाङ्क्तम् 52, 190
पाङ्क्तमिदं सर्वं यदिदं किंच 190
पाङ्क्तो यज्ञः 190
पाचयित्वा (क्षीरौदनम्) 278
पाच्यार (सर्वारि) 295
पाजस्यम् 174
पाञ्चालो राजा 453
पाणिः (स्वः) 238
पाणिना (उपहत्य) 277; (अन्तर्धाय) 313
पाणिनापेयम् 201
पाणिना मा प्रावृद् 262
पाणी प्रक्षाल्य 274
पाणौ 201; (अभिपय) 323
पाण्डरवातः 323
पाण्डरवासाः 199, 201, 319
पाण्डित्यम् 218; (निर्विच) 218
पाण्डुवाचिकम् 205
पात्रेण (हिरण्यमेन) 4, 268
पादः 48, 101, 106; (बह्वर्णः) 112, 113, 114
पादयोः 60, (अभिपश्य) 367
पादाः 49; (दशदश) 212; (भूः) 336; (जयः) 375
पादाम्नां न स्पृशेत् 430
पादाम्नामध्वनो वेदेति वेद 473
पादाम्नामिति 305
पादाम्नामित्या आनोति 317
पादोदरः 36

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 वे 62-67
छां 68-173 च 174-282

पादोऽस्य सर्वा भूतानि 101
पादौ 35, 132, 133; (एकायनम्) 207,
255; (एकम् अन्नम्) 317
पादौ त्वेतावात्मनः 132
पादौ नरकः 473
पादवतः 153
पादैः (प्रतिकल्पन्ते) 246
पापं वदति 420, 426
पापं शृणोति 420, 427
पापः (पापकारी) 248
पापः (पापेन कर्मणा) 248
पापः (पापेन कर्मणा भवति) 216
पापकारी पापो भवति 248
पापकृत्याम् 116, 117
पापकेन (कर्मणा) 252
पापं कर्म 117
पापं कृतं भवति तद्विष्करोति 429
पापं गन्धमपानिति 420
पापनुदम् (भोगेशम्) 297
पापं ध्यायति 420, 427
पापम् 33, 58, 71, 172; (हृष्टम्) 241,
245; (अकरवम्) 252; (ध्यायति)
421
पापं पर्यति 420, 427
पापात् कर्मणः 472
पापिष्ठतरम् 121
पापीयः (शरीरम्) 267
पापीयात् 118, 188, 369; (भवति)
370, 371 (भविष्यति) 380
पापेन 33; (अनन्वागतम्) 243; (कर्मणा)
248
पापेन पापम् 33
पाप्मनः 56, 179, 184, 191; (विज-
हति) 239; (पर्यति) 239; (अप-
हृत्य) 324; (विचिष्यते) 471
पाप्मना 36, 70, 129, 178, 179;
(गृहीतः) 332; (संसृजत) 389

पाप्मनाऽनन्वागमाय 421
पाप्मना ह्येष विद्धः 70; (विद्धा) 70;
(विद्धम्) 70
पाप्मने (भ्रातृव्याय) 382
पाप्मनो मुच्यते (त्रायते सर्वस्मात्) 458
पाप्मभिः 179; (संसृज्यते) 239
पाप्मभ्यः 75
पाप्मा 166, 178; (नैनं) 252, 389;
(मृत्युः) 390; (न्यङ्गः) 408, 428,
458; (अन्वसृज्यत) 420; (तमन्-
सृज्यत) 426
पाप्मानः 134, 164
पाप्मानम् 10, 47, 179; (मृत्युम्) 180;
(हन्ति, जहाति) 259, 260; (वे
बुद्ध्यि) 308
पाप्मानम् 109
पापितम् 233, 255
पापु 33
पापुः 35; (एकायनम्) 207, 355
पापुपत्ये 33
पापौ 60
पापे गच्छति तन्निधनम् 89
पापम् 17, 19, 20; (गच्छति) 89
पापाय 43
पापाशरीरुषः 281
पापाशर्यः 211, 257
पापाशर्यापणः 211, 256, 257
पापे (समुद्रस्य) 394
पापिबः (समुद्रः) 394
पापैर् 174, 176
पाप्याः शैलनः 422
पावकात् 41
पावपेव 338
पाश (विश्वरूपेक—) 281
पाशम् 21
पाशैः (सदसत्कलमपैः) 332

श्वे 283-300 की 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

पाहि (नित्यम्) 294
पित्तलः 278
पित्तलम् 249
पित्तलस्य 165; (लोहितस्य) 242;
(अग्निः) 323
पिण्ड 236
पिण्डः (लोहितस्य) 357
पितरः 87, 91, 162, 193; (जीवन्ति
असुना) 405; (दक्षिणतः) 424
पितरम् 29; (आजगाम) 269
पितरि (प्रजापतौ) 258
पितृवाविशस्व 463
पिता 32, 37, 50, 100, 156, 191;
(अपिता भवति) 248; (नः) 318,
359, 361; (वसेत्) 313; (सिध्यति)
440
पितामहाः (तव च) 270
पिता माता प्रजैत एव 193
पिता मे अमन्यत 233, 234, 235
पिता योन्यां रेतोभूते सिध्यति 438
पितुरेवाग्नेऽभिजायते 438
पितृकार्यं 54
पितृदेवः 54
पितृभ्यः 92
पितृमान् 232, 233, 234, 235
पितृयाणः 29
पितृयाणस्य 124; (प्रतिपदम्) 269
पितृलोकः 195
पितृलोककामः 162
पितृलोकम् 128, 214
पितृलोकाच्चन्द्रम् 272
पितृलोके 26
पितृवधेन 314
पितृव्याशा 424
पितृष्वेव श्रीः स्यात् 424
पितृहा 156

पितृहा वै त्वमासि 156
पितृणाम् 31, 57; (लोकः) 190;
(आनन्दः) 244, 269
पितृन् (पितृलोके) 425
पित्त 326
पित्त्यम् 148, 149, 152; (रूपम्) 247
पित्त्यवतः 302
पित्त्ये 384
पिपासति 105, 142
पिपासा 63, 142, 218, 326, 331
पिपीलक 149, 152
पिपीलिकाभ्यः 185; (आ) 190
पिप्पलम् 44; (प्रमुच्यते) 245; (स्वाद्)
292
पिप्पलादम् 28
पिबति 105, 123
पिबन् 129
पिबन्ति 98
पिबन्तौ 19
पिबाश्म 82
पिबेत् (न) 278
पिशाच 326, 355
पिशुनाः 151
पिषाण् 275
पिहितः 51; (अग्निना) 338
पीतम् 142-
पीतस्य 165, 323
पीताः 139
पीताशितम् 328
पीतोदकाः 11
पीयमानानाम् 140
पीळयन्तः (नाशकमुवन्) 448
पीळयानि (वयं वेदम्) 383
पुंसा (नक्षत्रेण) 272
पुंसे पुत्राय वित्तये 279
पुच्छम् 55, 176, 433

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

पुण्डरीक (एक—) 274

पुण्डरीकम् 75, 205

पुण्ड्राः 370

पुष्पं ह्येतेन ध्यायति पापं च 421

पुण्यः 40; (पुण्येन कर्मणा) 248

पुण्यकृत् 249, 381

पुण्यकृत्यायै (रसः) 397

पुण्यं कर्म 189

पुण्यजितः 161

पुण्यं ध्यायति पापं च 419

पुण्यपापे 45

पुण्यम् 33; (पापं च) 241, 245

पुण्यमेवापुं गच्छति 196

पुण्यलोकः 129

पुण्यलोकविजित्यर्थाय 352

पुण्यलोकाः 93

पुण्याय (साधवे) 388

पुण्याहे 272

पुण्येन 33; (अनन्वागतम्) 243

पुण्येन (कर्मणा) 248

पुण्येन पुण्यं लोकं नयति 33

पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति 216

पुत्रः 195; (ब्राह्मणस्य) 281, 312, 318,

पुत्रपशुंस्त आददे-असौ-इति 278

पुत्रपशून् 12

पुत्रपौत्रान् 14

पुत्रम् 195

पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुः 195

पुत्रमयः (पुरुषः) 229

पुत्ररोदम् 103

पुत्राः 96; (अमृतस्य) 286; (प्रजापतेः)

346; (तेजस्य) 424

पुत्राणां व्रतम् 415

पुत्राणां कामाय 206, 254

पुत्रान् 32, 155

पुत्री (प्रजावात्) 421

पुत्रेणैव जय्यः 195

पुत्रैपणा 252

पुत्रैपणायाः 218, 252

पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत 278

पुत्रो मे पण्डितः ... जायेत 279

पुत्रो मे शुक्लो जायेत 278

पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत 278

पुनन्तु 338

पुनरशिर्षिण्या यथास्थानं कल्पन्ताम् 277

पुनरागमः (किमिच्छन्) 170

पुनरावृत्तिः 272

पुनरुत्पादनमेवास्य तत् 106

पुनरैति 248

पुनर्भवम् 33

पुनर्मामैत्विन्द्रियम् 277

पुनर्मृत्युम् 192; (अतितरति) 457

पुनश्चैकादशः स्मृतः 159

पुनस्तेजः पुनर्भगः 277

पुनाति 118

पुनानः 361

पुनीत (न्वेनाम्) 411

पुनीध्वम्, न पूता वै स्येति 416

पुनीध्व 413

पुपुष्वान् 361

पुमान् 42, 292, 296; (दक्षिणतो योषा-

मुपशेते) 413

पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायाम् 42

पुमान् वै प्राणः 471

पुरः 211

पुरः (शतम्) 66

पुराणा 181

पुरम् 23

पुरयाचकाः 355

पुरस्तात् 41, 123, 142, 158, 175;

(चन्द्रमसं दृश्यमानम्) 309, 433;

(प्रत्यर्थं प्राविशत्) 472

श्वे 283-300 कौ 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जे 377-474

पुरस्तादुक्ते 355; (तदुक्तं पुरस्तादेव भवति)

142

पुरस्ताद्वाप्ति 449

पुराकल्पे 299 .

पुरा कालात् 200; (प्रजा न प्रवर्तते) 320

321, 322

पुराकृतम् 332

पुराजाः 408

पुराण 148, 149, 152

पुराणः 18; (पन्थाः) 249, 363

पुराणम् 17, 207, 232, 255; (ब्रह्म)

251, 291, 348

पुराणी (प्रज्ञा) 294

पुराणेतिहासेन (अपुनीत) 413

पुरिशयः 211

पुरिशयम् 36

पुरिततम् (अभिप्रतन्वन्ति) 323

पुरीताति 202

पुरीयम् 139

पुरीपिणम् 29

पुरुरूपः 211, 407

पुरुषं सोम्योपतापिनं ज्ञातयः पयुं पातते 146

पुरुषं हस्तागृहीतमानयन्ति 147

पुरुषः 20, 22, 23, 24, 26, 27, 35,

36, 37, 40, 41, 42, 44, 52, 55,

68, 76, 77, 85, 90, 104, 116,

117; (अमानवः) 118, 126, 127,

140, 141, 142, 167, 171, 184,

194, 199, 200, 201, 211, 216;

(अमृता) 231; (हृयन्तर्ज्योतिः) 239;

(स्वर्गज्योतिः) 239, 241; (हिरण्यः)

240, 370; (अयम्) 242; (संपरिध्वक्तः)

242; (चाक्षुषः) 246, 357; (कामनयः)

248; (मण्डले) 259; (मनोमयः) 260;

(संभवति) 271, 283, 290, 292, 302;

(सुतः) 315; (आर्तः) 316; (चिता) 339;

(अन्तःस्थः) 339; (अन्यक्तपुत्रेण)

339; (स प्राणः) 394, 395;

(योऽयं चक्षुषि) 395; (उद्गीयः) 399,

400

पुरुष उ गर्भः 458

पुरुष उभयोपात् (As corrected) यन् भ्रेपं

न न्येति 446

पुरुष एकपाद् यन् भ्रेपनेति (भ्रेपं न्येति ?)

446

पुरुष एव सविता 474

पुरुष एवेदं विश्वम् 42

पुरुष एवेदं सर्वम् 290

पुरुषनायः 142

पुरुषम् 4, 36, 45, 47, 62, 63, 65, 139,

142, 146; (सुतम्) 201, 323;

(मेतम्) 221; (औपनिषद्म्) 230;

(अभ्यर्चयन्त) 388; (जायमानम्) 466

पुरुषम् (Neu) (जगत्) 289

पुरुषमेव प्रपदनायावृणीत् 472

पुरुषरूपम् 236

पुरुषवचसः 124, 127

पुरुषवाचः (आपः) 269

पुरुषविधः 55, 56, 184, 349

पुरुषसंज्ञः 328

पुरुषस्य 33; (रूपम्) 205; (रेतोः रसः)

276

पुरुषस्य वायसः 68

पुरुषाः 67; (अहौ) 230; (वयः) 395

पुरुषाम्नौ हूयन्ते 272

पुरुषात् 39

पुरुषान् परं किञ्चित् 20

पुरुषायणाः 37

पुरुषे 32, 58, 101; (प्राणाः) 227;

(साम) 401

पुरुषेण (पूर्णम्) 289

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छो 68-173 वृ 174-282

पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति 66

पुरुषो निधनम् 85

पुरुषो भास्वरवर्णः संभवति 271

पुरुषो मानसः 272

पुरुषो वा आसितिः 192

पुरुषो वा अग्निर्गौतम 271

पुरुषो वाव गौतमाग्निः 126

पुरुषो वाव यज्ञः 104

पुरुषो वाव सूक्तम् 63

पुरुषौ वै यज्ञः 462, 466

पुरुषो वै समुद्रः 457

पुरुषो होद्रीयः 466

पुरुषो हितदुक्थम् 435

पुरुष्यम् (तत्) 458

पुरुष्टुतम् 371

पुरे 84; (नवद्वारे) 291

पुरोगम् (प्रणवम्) 373

पुरोगाः 373, 374

पुरोगाम् (प्रणवम्) 375

पुरोगायम् 375

पुरोडाश-352

पुरोधाम् (पर्येति) 437

पुरोधाय 373

पुरोनुवाक्या 214

पुरोवातः 84; (हिङ्गारः) 84, 401

पुरोवातम् (हिङ्गारम्) 387

पुरोहितः 418

पुलुपः प्राचीनयोग्यः 460

पुष्करः 335

पुष्करपलाशे 117

पुष्करस्रजौ 279

पुष्कर (-रे) 330

पुष्करिण्यः 239

पुष्टिमान् 132

पुष्पम् 96, 97

पुष्पाणां कलानि (रसः) 276

पुष्याति 189

पूः 165

पूतः 129, 265, 328, 346, 348,
354, 355

पूतमनूक्तम् 412, 414, 417

पूताः (ऋचः) 412, 414, 417

पूतानि (सामानि) 412, 414, 417

पूतिमिव हारनीयात् 430

पूयाति 367

पूयति वा अन्नमृते प्राणात् 262

पूरयति (इमौल्लोकान्) 345

पूरुषः 101; (विजानीयात्) 250

पूर्णः 55, 56, 325; (हृदः) 417; (स्वेदः
मान आस्ते) 432

पूर्णम् 101, 199

पूर्णमदः पूर्णमिदम् 257

पूर्णमप्रवति ब्रह्म 320

पूर्णमसि 274

पूर्णमेवावशिष्यते 257

पूर्णस्य पूर्णमादाय 257

पूर्णा (वित्तस्य) 57

पूर्णाः (लोहितस्य) 242

पूर्णान्पूर्णमुदच्यते 257

पूर्णम् 100

पूर्तम् (आक्षिपत्) 286

पूर्यते 199, 320

पूर्वपक्षः 301

पूर्वमज्ञा 247

पूर्वम् (चापरं च) 211

पूर्वतपम् 50

पूर्वार्धः 174

पूर्वाह्ने 130

पूर्वे 12; (इति नः) 366

पूर्वो ह जज्ञे स च गर्भेऽन्तः 411

पुष्यं पुष्टिपः 211

पुष्पम् 4, 265

श्वे 283-300 की 301-324 के 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
 शो 373-376 जे 377-474

पूषणम् 189
 पृथक् 23, 26, 32, 130, 132, 284,
 348
 पृथक्त्वात् 341
 पृथक्भावम् 26
 पृथग्त्वम् 131, 133
 पृथिवी 30, 31, 35, 37, 41, 42, 43,
 50, 52, 55, 57, 60, 62, 67, 68,
 73, 84, 90, 100, 107, 113,
 116, 126, 133, 134, 151, 152,
 153, 174, 176, 193, 203, 205,
 207, 208, 226, 227, 253, 255,
 334, 349, 360, 377, 381, 385,
 448
 पृथिवीक्षिते 94, 351
 पृथिवी दिस्तावत्पर्येति 217
 पृथिवी निधनम् 84
 पृथिवीप्रतिष्ठः 385
 पृथिवीम् 104, 132, 149, 152, 216
 410
 पृथिवीमयः 248
 पृथिवीमात्रा 35
 पृथिवीलोकम् 214
 पृथिवी वाव गौतमाग्निः 126
 पृथिवी-श्रिताः 55
 पृथिवीश्रिताः 340
 पृथिवी सावित्री 473
 पृथिवी हिङ्गारः 84
 पृथिव्यप्तेजोऽनिलस्रानि 297
 पृथिव्यप्तेजोऽनिलस्ते 287
 पृथिव्याः 103, 119; (अन्तरः) 221;
 (आपो रसः) 68, 276
 पृथिव्यां तिष्ठन् 221
 पृथिव्याम् 33, 39; (साम्) 406
 पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः 60
 पृथिव्युपरम् 385

पृथिव्येव पादौ 133
 पृथिव्येव समित् 271
 पृथिव्यै 196
 पृथुर्वन्यः 385, 400, 408
 पृथुष्टुके 279
 पृथुशून्यम् 280
 पृष्ठतः 192
 पृष्ठम् 53, 174, 176
 पृष्ठे 40, 176
 पेरीयमानः 144
 पेशसः (माशम्) 247
 पेशस्कारी 247
 पैह्यः 306
 पोन्दूपन्ति (अग्निः) 368
 पोस्तानि (नामानि) 305
 पौतिमाधीपुत्रः 281
 पौतिमाष्यः 211, 256
 पौत्रम् (अपम्) 309
 पौरुशिष्टिः 53
 पौरुषेण 313
 पौर्णमास्याम् 123, 306, 309
 पौलोमान् 314
 पौलकसः (अपौलकसः) 243
 प्रउगः 364, 365
 प्रकल्पितम् (ब्रह्मणा) 340
 प्रकाशते 20
 प्रकाशन्ते (अर्थाः) 300
 प्रकाशप्रक्षेपकौण्यस्थानीयम् 356
 प्रकाशभूताः (तत्कराः) 355
 प्रकाशयति 28
 प्रकाशयन् 295
 प्रकाशयन्ते 30
 प्रकाशवतः 154
 प्रकाशवान् 112, 113
 प्रकाश्य 30
 प्रकीर्णानि 389

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 ख 28-37 सु 38-47 मा 48-49 ते 50-61 रे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- प्रकृतिभेदवशात् 347
प्रकृतिम् (मायाम्) 293
प्रकृतिमय. (प्रतोदः) 329
प्रक्षाल्य (पाणी) 279
प्रक्षेपकः (लवणस्य) 356
प्रक्ष्यन्ति 130
प्रगाः (दश) 391
प्रगाय. 435
प्रग्रहम् 19
प्रचलनम् 326
प्रचोदयिता 327, 328, 367
प्रचोदयिना 367
प्रचोदितम् 299
प्रजनः 53
प्रजननम् 50, (स्त्रीणाम्) 380, 412, 456
प्रजनयावहै (प्रजाः) 414
प्रजया 133, 134, 199, (किं करिष्यामः) 252, (अस्माकम्) 309
प्रजया च पशुभिः स्वाहा 280
प्रजा 33, 50, 53, 193, 199, 321, 322
प्रजाः 28, 30, 31, 42, 55, 124, 142, 143, 144, 163, 196, (प्रत्ययः) 269, (बह्वी) 292, (ततः) 353, (ओताः) 355, 361, (सतम) 387, (तर्पयति) 394, 409, 422, (तव) 449, (वस्ते) 458
प्रजाकामः 28
प्रजाकामा 29
प्रजाकामो वै प्रजापतिः 28
प्रजातन्तुम् 53
प्रजाति 53, 60, 268, (ऋक्साम्नोः) 421
प्रजातिम् 305, 313
प्रजात्यै स्वाहा 273
प्रजानम् (प्रज्ञावान्) 15, 453
प्रजाना जनयिता 458
प्रजापतये 100, 173, (स्वाहा) 273
प्रजापति. 28, 29, 30, 31, 67, 81, 83, 93, 100, 119, 167, 161, 172, 194, 196, 259, 276, 271, 282, 291, 309, 322, 328, 331, 336, (विश्वात्मा) 337, 338, 341, 355, 363, (अजयत्) 377, 381, (असृजत) 386, 389, 390, 391, (अपीळयत्) 393, 399, (मनस्तत्) 399, (योऽय पवते) 400, (अम आधीत्) 409, 412, 460, (अमृतत्वमगच्छत्) 460, (सचेष्टोऽस्तमित) 467, 471
प्रजापतिः प्राजिजनयित 445
प्रजापति. साम 410
प्रजापतिम् (पितरम्) 121, (उपाधानम्) 388
प्रजापतिमाना. 383
प्रजापतिं ब्रह्मासृजत 458
प्रजापतिरिति होनाच 229
प्रजापतिरेव निघनम् 418
प्रजापतिर्भूतोऽव वासि 449
प्रजापतिर्वै कः 433
प्रजापतिलोकम् 302
प्रजापतिलोके (आनन्दः) 245
प्रजापतिलोकेषु 219
प्रजापतिवतम् 30
प्रजापतिश्च ह वै मृत्युश्च सयेताते 426
प्रजापतिसकाशम् 167
प्रजापतेः 58, 92, 93, 172, 454
प्रजापतेः सभा वेश्म प्रपये 172
प्रजापतौ 171, (पितरि) 258, (साम) 418
प्रजाम्यः 173
प्रजाम् (न कामयन्ते) 252, (सतम) 388

श्वे 283-300 को 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-474

प्रजा मे 452
प्रजायते 231; (प्रजया) 322
प्रजायते ह प्रजया पशुभिः 267
प्रजायन्ते 28, 30, 41, 340
प्रजायमाना रेतसा 267, 268
प्रजायेय 137; (अय) 190
प्रजावान् 412, 455
प्रजास्तत्र यव विश्वाऽमृतोऽसि 338
प्रजिघ्राय 301, 307
प्रज्ञम् 49
प्रज्ञया वाचं समारुह्य 317
प्रज्ञया सत्यं संकल्पम् 315
प्रज्ञया हि विपश्यति 304
प्रज्ञयेति 305
प्रज्ञयैव धियो विज्ञातव्यम् 317
प्रज्ञा 67; (पूर्व-) 247; (सा) 304;
(एकमद्वयम्) 317
प्रज्ञा कुर्वति ब्राह्मणः 251
प्रज्ञा च तस्मात्प्रसूता पुराणी 294
प्रज्ञात्मा (भुङ्क्ते) 324
प्रज्ञानघनः 48, 255
प्रज्ञानघनम् 49
प्रज्ञानम् 67, 318
प्रज्ञा नाम देवता 307
प्रज्ञानेशः 67
प्रज्ञानेशम् 67
प्रज्ञानेशो लोकः 67
प्रज्ञानेन 18
प्रज्ञापयेत् 317
प्रज्ञापेता (वाक्) 317
प्रज्ञाम् 32
प्रज्ञामात्राः (प्राणे) 318; (दश) 318
प्रज्ञायन्ते (वाचा) 233
प्रज्ञायै 316
प्रज्ञा वा एषा तस्य साम्नः 406
प्रज्ञावान् 407

प्रज्ञैत्येनद्रुपासीत 232
प्रज्ञेन 67
प्रणयनात् 34
प्रणवः 43, 74, 75, 374; (प्रतिष्ठा) 375
प्रणवम् (पुरोगम्) 373, 375
प्रणवात्म्यम् 354; (प्रणेतारम्) 345
प्रणवेन 285
प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा 43
प्रणाम्याय 100
प्रणीती 363
प्रणीयते 7, 34
प्रणुदति 327
प्रणुदेत् 346
प्रणेतारम् 336, 345, 354
प्र णो जीवातवे सुव 463
प्रणोप 13
प्रणौति 74
प्रतरेत (विद्वान्) 286
प्रतर्दनः 314; (दैवोदासिः) 313
प्रतापवत् 353
प्रतापवती (तनूः) 336
प्रतापन्ते 166
प्रतिकल्पन्ते 246
प्रतिगरम् 52
प्रतिगुणाति 52
प्रतिगृह्णन् (ब्राह्मणः) 465
प्रतिगृह्णाति 147, 233; (बाह्वि) 264
प्रतिगृह्णीयात् 265
प्रतिग्रहः 417
प्रतिघ्राय 307
प्रतिचक्रमिरे 130
प्रतिचक्रमे 109, 301, 323
प्रतिचक्षणाय 211, 407
प्रतिजज्ञे 109, 117
प्रतिजायसे 31

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सु 38-47 मां 48-49 ते 50-61 रे 62-67
छां 68-173 घृ 174-282

प्रतिज्ञातो म एष वरः 270
प्रतिष्ठति 10, 119, 176, 180, 195;
(संमे) 266
प्रतिष्ठसि 31
प्रतिदेवतासु 47
प्रति धक्षति 92
प्रतिधीयते 66
प्रतिन्यायम् (आद्रवति) 241; (प्रतियोनि)
245
प्रतिपत् 444; (कार्या) 459
प्रतिपत्स्ये 130
प्रतिपदम् (पथः) 269
प्रतिपद्भिः (बह्नाभिः) 469
प्रतिपद्यते 102; (यमेप न) 241; (किंच)
371
प्रतिपयन्ते 29; (पन्यानम्) 269
प्रतिपयेत 106
प्रतिपश्य 12
प्रतिपादयेत् 39
प्रतिपालयाचकार 82
प्रतिपुरुषः 334
प्रतिपुरुषम् 328
प्रतिपूर्णः 115
प्रति पेक्षति 93
प्रतिपेदिरे 372
प्रतिपेदे 141, 187; (निविदा) 226
प्रतिप्रतिः 181
प्रतिबुद्धः (आत्मा) 250
प्रतिबुध्यते 316, 323
प्रतिबोधनाय 328
प्रतिबोधविदितम् 7; (मतम्) 7
प्रतिब्रूहि (इमं प्रपय) 432
प्रतिभाति 16
प्रतिभान्ति 140
प्रतिमन्वानः 111
प्रतिमा 294
प्रतिमोक्षति 333

प्रतिघन्ति 303
प्रतियोनि (आद्रवति) 241, 245
प्रतिरक्षन्ति 400
प्रतिरूपः 24, 200, 211, 234, 321,
395, 407, 409
प्रतिरूपम् 167; (जातम्) 230
प्रतिरूपा चाक्षुषी 303
प्रतिलेह्यन्ति 191
प्रतिलोमम् 201, 278
प्रतिलोमरूपम् 323
प्रतिलोमाः 278
प्रतिवक्ता 130
प्रति वक्ष्यति 92
प्रतिविधिभूतात्मनः 332
प्रतिविहिता (परस्तात्) 317
प्रतिवेशः 51
प्रतिवेशोऽसि प्र मा भाहि 51
प्रतिशरीरेषु 329
प्रतिशालनाडीभृत्प्राणि 33
प्रतिशुभाव भोः इति 268
प्रतिशृणोति 154
प्रतिशुत्कायां पुरुषः 321
प्रतिवमाने 30
प्रतिष्ठा 10, 47, 55, 60, 62, 122,
132, 151, 174, 232, 233, 234,
235; (चक्षुः) 266, 268, 359,
360, 375; (साम्ना) 404; (वा एषा
तस्य साम्नः) 406; (प्रय्यै विपायै)
418, 472
प्रतिष्ठां लोकम् 78
प्रतिष्ठां वयं लोकान् सामाभिसंस्थापयामः 78
प्रतिष्ठाः (चतस्रः) 391
प्रतिष्ठानन्द इत्येवमुपासीत 234
प्रतिष्ठापितम् 328
प्रतिष्ठाम् 13, 17, 57, 121, 183;
(अविन्दत्) 375; (जनये) 415

पृष्ठे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-474

प्रतिष्ठामे 448, 449
प्रतिष्ठायै 123; (स्वाहा) 273
प्रतिष्ठावान् 407
प्रतिष्ठासंस्तावम् 78; (हि साम) 78
प्रतिष्ठास्यामि 37
प्रतिष्ठितः 43, 132, 176, 183, 229;
(होता) 448
प्रतिष्ठितम् 30, 31, 32, 77, 100, 191
प्रतिष्ठिता 32, 59
प्रतिष्ठिताः 37, 236
प्रतिष्ठिते 37
प्रतिष्ठितौ (अन्योन्यस्मिन्) 259, 405
प्रतिसंहितानि (शरीराणि) 435
प्रतिसंदद्त् (Read प्रतिसंदिदेश !) 375
प्रतिसंदिदेश (गायत्रीम्) 373, 375
प्रतिसंपत्त 450, 451
प्रतिसुत्त्वरेण 366
प्रतिसृप्य 123
प्रति स्त्री सह होते 89
प्रतिद्वताः 386
प्रतिद्वयति 421, 467
प्रतिहरमाणानि 82
प्रतिहर्ता 82
प्रतिहर्तारम् 80
प्रतिहारः 84, 85, 86, 87, 88, 89,
90, 91; (असौ) 398, 414
प्रतिहारभाजिनः 87
प्रतिहारम् 80, 82, 386, 387, 388,
392
प्रतिहारात् 379
प्रतिहारो वा अस्य सः 418
प्रतिहृताः 87
प्रतीकम् 192
प्रतीकानि (उपजहार) 269
प्रतीकेन 191, 192
प्रतीक्षा 12

प्रतीची 103; (दिक्) 112, 176, 237
प्रतीचीम् 28
प्रतीच्छय (किमस्मत्) 365
प्रतीच्यः 84, 96, 144, 225
प्रतीच्यां दिशि 230
प्रतीतः 12
प्रतीत्य वस्तुचर्यं वत्स्याव इति 270
प्रतीदर्शः 465
प्रतोदः (प्रकृतिमयः) 329, 367; (वाक्यम्)
367
प्रचाभिः 14
प्रतिः 417
प्रतिम् (साम्न्) 437
प्रत्नस्य 106
प्रत्यक्षादिपः (देवाः) 236
प्रत्यक्षम् 50, 122; (तद्भे) 376
प्रत्यक्षमन्त्रम् 399
प्रत्यक्षमेव (गायन्ति) 421
प्रत्यग् 23, 88, 101, 288, 359
प्रत्यगात्मानम् 21
प्रत्यङ् (सर्वाणि रूपाणि) 395
प्रत्यचति 439
प्रत्यञ्चः 96, 237; (लोकाः) 402
प्रत्यञ्चि (सर्वाणि रूपाणि) 395
प्रत्यजन्ति (अङ्गानि) 439
प्रत्यनुभवति 34
प्रत्यनुभूतम् 34
प्रत्यपयत (इन्द्रः) 373
प्रत्यवध्यत 187
प्रत्यभिमुखीत् 393
प्रत्ययम् (दृष्टं नाम) 339
प्रत्यर (विशति—) 284
प्रत्यवसृज्य 202
प्रत्यस्ता (मृता) 249
प्रत्यस्य 381
प्रत्यस्यति 309

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

प्रत्यहरिष्यः 82	प्रदूयेत 134
प्रत्याख्यातुम् (अर्हति) 270	प्रदेयम् 417
प्रत्याचक्षीत 60	प्रयोतते (हृदयागमम्) 247
प्रत्याचक्षीत् 306	प्रयोतेन 247
प्रत्याजायते 302	प्रद्राणकः 79
प्रत्याद्ध्य 389	प्रधयः 367
प्रत्याधानम् 203	प्रधाक्षीः 108
प्रत्यायनम् 107	प्रधानः (कर्ता) 339
प्रत्याश्रवयति 465	प्रधानक्षेत्रज्ञपातिः 299
प्रत्याभावितमसि 274	प्रधानजैः 298
प्रत्यास्वर 72; (इत्यमुम्) 72	प्रधानम् 284
प्रत्याह 301	प्रधानस्य (उपलब्धिः) 339
प्रत्याहारः 342	प्रधानान्तःस्थ 339
प्रत्युच्यः (त्वयागम्) 432	प्रधावयांचकार 438, 439
प्रत्युदाः 163	प्रधिः 194
प्रत्युद्धेत्यववीत् 413	प्रधिना 361
प्रत्येनसः 246	प्रधिनागादित्येवाहुः 194
प्रत्येषाय 109, 111	प्रधिवित्तम् 194
प्रत्यैरयतम् 210	प्रध्यायति 146
प्रत्यौद्धत् 177, 413	प्रध्वंसनः 212, 257
प्रथमः 9, 11, 38, 48, 93; (पादः) 474	प्रपक्षः 297
प्रथमजम् 259	प्रपञ्चोपशमः 49
प्रथमजाः 60	प्रपञ्चोपशमम् 49
प्रथमजान् 373	प्रपतनम् (शिखरिणाम्) 326
प्रथमं प्रियते 441	प्रपतन्ति 340
प्रथमया आवृता 442	प्रपतिष्णुनि (वयांसि) 410
प्रथमा 31, 414	प्रपदनम् 166
प्रथमास्तमिते 87	प्रपदनाय (आवृणीत) 472
प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यम् 259	प्रपप 390, 418; (प्रतिबृद्धि) 432
प्रथमोदिते 86	प्रपपते 294, 347
प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति 9	प्रपपन्ते 24
प्रथयन्निव (गायति) 402	प्रपपस्व 51
प्रदधिष्यन्ते (अमतिष्ठाः) 446	प्रपपे 103, 101, 172; (शरणम्) 299
प्रदास्यन्ति 429	प्रपपै 65
प्रदिशः 288, 361	प्रपचः 92
प्रदीपप्रतापवत् 353	प्रपन्नम् (देवतासु) 428

श्वे 283-300 की 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

- प्रपश्यन् 358
 प्रपूर्व्याम् (v. 1. प्रपूर्व्याम्) 279
 प्रप्लवते 468
 प्रबद्धः 142
 प्रबद्धाः (एताः) 391
 प्रबवाव 115
 प्रहूते 184
 प्रभवः 151; (देवानाम्) 289, 293
 प्रभवन्ति 37, 42; (प्रजाः पशवः) 422
 प्रभवन्ते 41
 प्रभवाप्ययौ 27, 48
 प्रभाहि 51
 प्रभियन्ते 27
 प्रभुः (पुरुषः) 290; (साक्षी) 341
 प्रभुम् (ईशानम्) 291
 प्रभुम् (कारपितारम्) 330
 प्रभुविमितम् 165; (हिरण्यम्) 165
 प्रभृतिः (इति शैलनाः) 422
 प्रभूरसि 274
 प्रमदः (मा) 53
 प्रमदत (मा) 365
 प्रमदितव्यम् (न) 53, 54
 प्रमाणतः 341
 प्रमाणम् 341
 प्रमादः 331
 प्रमादात् 46
 प्रमापति 56
 प्रमापन्तम् 16
 प्र मा यन्तु ब्रह्मचारिणः 51
 प्रमायकम् 187
 प्रमीपते 322, 371; (कालः) 341
 प्रमुक्तम् 12
 प्रमुच्य 172
 प्रमुच्यते 21 (बन्धनात्) 245
 प्रमुच्यन्ते 27; (कामाः) 248
 प्रमुदः 239
 प्रमूढाः 40
 प्रमृष (अतीयात्) 427
 प्रमेयः 341
 प्रमेयस्य (उपलब्धिः) 341
 प्रमोदः 56
 प्रमोदो मे 451
 प्रयच्छानि 386
 प्रयतः 21, 142
 प्रयत्नेन 350
 प्रयत्यः (प्रजाः) 269
 प्रयाद्भिः (पुनः पुनः) 269
 प्रयन् 66
 प्रयन्ति 58, 124, 276, 301
 प्रययौ 436
 प्रयाताः (ब्रह्मणोऽन्तिकम्) 356
 प्रयान्ति 40
 प्रयिषासन्तम् (राजानम्) 246
 प्रयुक्ता 36
 प्रयुतपा 385, 396
 प्रयुपात् 383
 प्रयोगकरूपः 342
 प्रयोगस्थम् 338
 प्रयोग्यः 171
 प्रयोजयेत् 287
 प्ररोहति 231
 प्ररोहेयुः 275
 प्ररोहेयुः पलाशानि 123
 प्रलम्बिरम् 391
 प्रलोभदण्डम् (धनुः) 346
 प्रवक्ष्यन् 52
 प्रवक्ष्यन्ति 365
 प्रवक्ष्यामि 24
 प्रवचनम् 50
 प्रवचनेन 18, 46
 प्रवण 120
 प्रवृत्ता 51

ई 1-5 के 6-10 फ 11-27 म 28-37 छं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 दे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

प्रवर्तिम् 361
प्रवयति 308
प्रवरणीयः (आत्मकामेन) 337
प्रवराणाम् 270
प्रवर्तकः (सत्त्वस्य) 290
प्रवर्पति 128
प्रववज्जुः 168
प्रववाज 36, 169, 323
प्रवासांचके 115
प्रवाहः 453
प्रवाहणः जैवालः 77, 78, 121
प्रवाहणस्य जैवलेः (आस) 270
प्रविभज्य 30, 32
प्रविलीयन्ति 46
प्रविधिक्तभुक् 48
प्रविदिष्टाद्वातरः 236
प्रविवेश 121, 122, 267, 268, 312
प्रविशानि 51
प्रविष्टः 24, 186; (गहने) 250
प्रविष्टौ 19
प्रवृहेत् 27
प्रवृह्य 17
प्रवेदयते 51
प्रवेदयन्ति 40
प्रवोचत् 210, 360
प्रवजन्ति 252
प्रवजित 355
प्रवजिष्यन् 253
प्रवज्याज्यम् 346
प्रवाजिनः 252
प्रशंसन्ति 195
प्रशंसा 192
प्रशंसाकामाः 86
प्रशशंस 217
प्रशासया (उत्क्रम्य) 356
प्रशान्ताचित्ताय 41

प्रशान्ताः 46
प्रशासनम् 125
प्रशासने (अक्षरस्य) 225
प्रशास्ति (सर्वमिदम्) 260
प्ररनम् 36, 325, 333
प्ररनान् 28; (पञ्च) 125, 269
प्रभोपनिषत् 28-37
प्ररनौ 223
प्रशसितव्यम् 54
प्रष्टा 16
प्रष्टुं दत्ते 212
प्रसत्त्वान् 363
प्रसन्नात्मा 343, 350
प्रसमीक्ष्य 287
प्रसरणः 371
प्रसवेन 286
प्रसाङ्क्षीः 108
प्रसादात् 291
प्रसादेन 343; (चित्तस्य) 350
प्रसाम 389
प्रसामि (अन्नमति) 389
प्रसासहिः 358
प्रसासहिम् 371
प्रसिच्य (उदपायम्) 308
प्रसिद्धम् 339
प्रसीदति 27
प्रसृतः 199
प्रसृतम् 131
प्रसृवाति 286
प्रसृतः (देवेन सवित्रा) 447, 448
प्रसूतम् 295
प्रसूतिः 328, 339
प्रसृतम् 44
प्रसृता (प्रज्ञा) 294
प्रसृष्टम् 12
प्रस्कन्दन्ति 29
प्रस्तब्धमसि 274

पृष्ठे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

प्रस्तावः 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91;
(इयम्) 398, 414
प्रस्तावभाजिनः 86; (एतस्य साम्नः) 86
प्रस्तावम् 80, 81, 386, 387, 388,
392
प्रस्तावेन 390
प्रस्तावी वा अस्य सः 418
प्रस्तुताः (तनवः) 336
प्रस्तुतिकामाः 86
प्रस्तुवन् 390
प्रस्तोता 81, 183
प्रस्तोतारम् 80
प्रस्तौति 52, 183, 390; (तेन प्लवते)
421, 466
प्रस्पन्दि 231
प्रस्वपिति (स यत्र) 239
प्रहाणिः (जन्ममृत्यु-) 285
प्रहिणुयात् (द्रुतम्) 307
प्रहिणोति 299
प्रहीणानि (कंसानि) 394
प्रहुतम् 191
प्रहादीयान् 314
प्रा-इति प्राणस्यामृतमक्षरम् 469
प्राक् 101, 125, 359; (उदेत्य) 447
प्राकृतम् (अन्नम्) 339
प्राकृतैः (गुणैः) 330
प्राक्-शिराः संविशति 274
प्राची दिक् 103, 112, 176, 237
प्राचीनयोग 404
प्राचीनयोगीपुत्रः 282
प्राचीनयोग्य 52, 131, 211
प्राचीनशाल औपमन्यवः 129
प्राचीनशालाः 440
प्राचीनशालिः 437, 438
प्राचीनशालिम् (ब्रह्माणम्) 440
प्राचीम् 28

प्राची लोकानवादिष्य 453
प्राच्यः 84, 96, 144
प्राच्यां स्थन्याम् (अयजत) 421
प्राच्यादिदिशः (न कल्पन्ते) 342
प्राच्यान् 28
प्राच्यां दिशि 229
प्राच्यो नयः 225
प्राजापत्य 4, 265
प्राजापत्यम् 177, 247
प्राजापत्याः 70, 178, 258
प्राजापत्यानाम् 87
प्राजिजनिपत 445
प्राज्ञः 20, 48, 49, 355
प्राज्ञ आत्मा 322, 324
प्रज्ञेन (आत्मना) 242, 245, 367
प्रान्यलयेत् 141
प्रान्वाली (v. l. प्रान्वालीत्) 141
प्रावः 96, 237
प्राण 31
प्राणं वा एते मस्कन्दन्ति 29
प्राणं वाचि जुहोति 307
प्राणं वायुरभिदधाति 466
प्राणः 6, 29, 30, 32, 33, 34, 35,
39, 41, 42, 43, 45, 46, 52, 55,
59, 62, 63; (साम) 68, 72, 76,
77, 81, 83, 85, 88, 101, 104,
106, 107, 110, 114, 115, 116,
117, 121, 126, 131, 133, 139,
140, 141, 142, 146, 156, 159,
171, 174, 176, 178, 181, 182,
183, 186, 192, 193, 194,
394; (मध्यमः) 196, 197, 200,
203, 209, 216; (देवः) 227;
(अनुत्क्रामति) 247; (अशरीरः) 249;
(उत्क्रमिष्यन्) 268, 304, 311,
312; (ब्रह्मात्मा) 315, 316, (एकम्

श्रे 283-300 की 301-324 से 325-357 या 358-363 या 364-367 या 368-372
श्री 373-376 से 377-474

प्राणस्य प्राणम् 251

प्राणस्य वै कामायायाज्यं याजयति 233

प्राणस्यापः शरीरम् 194

प्राणस्येदं वशे सर्वम् 32

प्राणाः 35; (सप्त) 42, 100, 104, 105,
121, 122, 150, 153, 177;
(सर्वे) 202, 210, 216, 247,
348, 392, 393, 417, 434,
458, 465; (दश) 227; (अभिसमा-
यन्ति) 243; (उत्क्रामन्ति) 248;
(विविद्मानाः) 267; (विप्रतिष्ठन्ते)
316, 323

प्राणा इत्येवाचक्षते 122

प्राणाग्रयः 34

प्राणाल्पः 325, 345

प्राणात् (क्ते) 262

प्राणादन्तरः 222

प्राणादन्नम् 468

प्राणादित्यौ 335

प्राणादुदेति 197

प्राणाद्धेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते 59

प्राणाद्वाक् 468

प्राणाधिपः (संचरति) 295

प्राणान् 28, 122, 202; (प्रपीड्य) 287,
345, 428

प्राणानां संकल्पस्यै गन्धान् संकल्पन्ते 150

प्राणानाम् 197

प्राणापानयोः 60

प्राणापानौ 42, 278, 449

प्राणा३ प्राणा३ हुं भा ओवा इति 421

प्राणाभ्याम् 469

प्राणाय 133; (ददाति) 156; (स्वाहा)
273

प्राणायामः 342

प्राणायैव 245

प्राणारामम् 52

प्राणा वा आदित्याः 462

प्राणा वा ऋषयः 203

प्राणा वाव रुद्राः 104

प्राणा वाव वसवः 104

प्राणा वावादित्याः 105

प्राणा वै गयाः 264

प्राणा वै यशः 203

प्राणा वै रुद्राः 462

प्राणा वै वसवः 462

प्राणा वै सत्यम् 202, 205

प्राणा हीदं सर्वं रोदयन्ति 462

प्राणा हीदं सर्वं वस्वादत्ते 462

प्राणा हीदं सर्वमाददते 462

प्राणि 67, 264

प्राणिति 7, 191, 427

प्राणितुं न शक्नोति 307

प्राणी 88

प्राणे 25, 31; (अस्मेति) 197; (क्षीणे)
287; (सर्वाणि) 316; (एकधा भवति)
323, 469, 470

प्राणे तिष्ठन् 222

प्राणेद्त् (रसः) 377

प्राणेन 22, 24, 64, 121, 122; (रक्षन्)
240, 305; (अस्माकम्) 309;
(उद्गायन्) 419; (उद्गात्रा) 420;
(समर्पयति) 442

प्राणेन गन्धानामोति 317

प्राणेन गन्धान् वेदेति वेद 473

प्राणेन जातानि जीवन्ति 59

प्राणेन देवान् देवलोकेश्वात् 425, 426

प्राणेन न पापं वदति 427; (ध्यायति)

427; (पश्यति) 427; (शृणोति)

427; (गन्धमपानिति) 427

प्राणेन प्रजया पशुभिराभवति 422

प्राणेन प्राप्य 456

प्राणेन हीदं सर्वमुत्तन्धम् 182

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

अन्नम्) 317, 328, 333, 335,
336, 338; (अन्नमयः) 340; (अन्नस्य
रसः) 340, 342, 348, 353,
355; (वाचः रसः) 377; (तत्साम)
395; (वायुः सः) 396; (उद्गीतः)
399; (इति ब्रूयात्) 405; (वाचि
प्रतिष्ठितः) 405; (भूतम्) 409,
413; (एव उत) 417; (देवानामुद्गाता)
420; (श्रोत्रं गिरति) 433; (वाचं
गिरति) 433; (मनो गिरति) 433;
(चक्षुः गिरति) 433; (उक्थस्यात्मा)
433; (यदा उत्क्रामति) 455;
(उष्णतरः) 455, 456, 467, 471

प्राणः पृथग्यत्मा 133
प्राणः प्रजा 190, 193
प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः 338
प्राणः प्राणं ददाति 156
प्राणः प्राणेन याति 156
प्राणः प्राणेषु 110
प्राणः सामवेदः 193
प्राणः स्थूणा 203
प्राणः स्वसा 156
प्राण आचार्यः 156
प्राण इति (एको देवः) 227, 230
प्राण उद्गीथः 402, 423
प्राण एजति निःसृतम् 25
प्राण एनाम् जुनुदे 426
प्राण एव पुरोऽनुवाक्या 214
प्राण एव प्रज्ञात्मा 318
प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः 107
प्राण एव भूत्वा वायुमप्येति 469
प्राण एव सम्राडिति 233
प्राण एव साम 432
प्राण एवामृतम् 315
प्राण एवायतनम् 233

प्राणकर्माणि 339
प्राणात् 43
प्राणम् 186
प्राणन्तः 121, 122; (प्राणेन) 267,
268
प्राण देवा अनुप्राणन्ति 55
प्राणवन्धनं हि सोम्य मनः 142
प्राणभृत् 194
प्राणम् 23, 28, 33, 37, 58, 142;
(आसन्न्यम्) 179, 180, 192, 194;
(प्रज्ञात्मानम्) 312, 313; (धारयेत्)
342; (उद्गीथम्) 368, 408, 440
प्राणमत्यवहत् 428
प्राणमनुहरन्तम् 472
प्राणमयः 55, 192, 248, 396
प्राणमयम् 58, 60
प्राणमयात् 56
प्राणमिति द्वे अक्षरे 434
प्राणमेवोपाश्रयते 142
प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति 59
प्राणं प्राणन्तम् 315
प्राणवती (तनुः) 336
प्राणवान् 340
प्राणशरीरः 102, 329
प्राणशरीरनेता 44
प्राणसंशितम् 106
प्राणसंस्पर्शेन (उज्ज्वलति) 345
प्राणसंहितम् 385
प्राणसंचारिणी (नाडी) 343
प्राणसंज्ञको जीवः 342
प्राणसमृद्धः (भूत्वा) 340
प्राणस्तेजसि संपद्यते 142, 146
प्राणस्त्वेष आत्मनः 131
प्राणस्य 194
प्राणस्य का गतिरिति 78
प्राणस्य पुरुषः शरीरम् 434

श्लो 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्लो 373-376 जै 377-474

प्राणस्य प्राणम् 251

प्राणस्य वै कामायायाज्यं याजयति 233

प्राणस्यापः शरीरम् 194

प्राणस्येदं वशे सर्वम् 32

प्राणाः 35; (सप्त) 42, 100, 104, 105,
121, 122, 150, 153, 177;
(सर्वे) 202, 210, 216, 247,
348, 392, 393, 417, 434,
458, 465; (दश) 227; (अभिसमा-
यन्ति) 243; (उत्क्रामन्ति) 248;
(विविद्मानाः) 267; (विप्रतिष्ठन्ते)
316, 323

प्राणा इत्येवाचक्षते 122

प्राणाग्रयः 34

प्राणाख्यः 325, 345

प्राणात् (क्षते) 262

प्राणादन्तरः 222

प्राणादन्नम् 468

प्राणादित्यौ 335

प्राणादुदेति 197

प्राणाद्धेव सन्निमानि भूतानि जायन्ते 59

प्राणाद्वाक् 468

प्राणाधिपः (संचरति) 295

प्राणान् 28, 122, 202; (प्रवीड्य) 287,
345, 428

प्राणानां संकल्पन्त्यै मन्त्रान् संकल्पन्ते 150

प्राणानाम् 197

प्राणापानयोः 60

प्राणापानौ 42, 278, 449

प्राणा३ प्राणा३ हुं भा ओवा इति 421

प्राणाभ्याम् 469

प्राणाय 133; (ददाति) 156; (स्वाहा)
273

प्राणायामः 342

प्राणायैव 245

प्राणारामम् 52

प्राणा वा आदित्याः 462

प्राणा वा ऋषयः 203

प्राणा वाच रुद्राः 104

प्राणा वाच वसवः 104

प्राणा वावादित्याः 105

प्राणा वै गयाः 264

प्राणा वै यशः 203

प्राणा वै रुद्राः 462

प्राणा वै वसवः 462

प्राणा वै सत्यम् 202, 205

प्राणा हीदं सर्वे रोदयन्ति 462

प्राणा हीदं सर्वे वस्वादत्ते 462

प्राणा हीदं सर्वमाददते 462

प्राणि 67, 264

प्राणिति 7, 191, 427

प्राणितुं न शक्नोति 307

प्राणी 88

प्राणे 25, 31; (अस्तेमेति) 197; (क्षीणे)
287; (सर्वाणिः) 316; (एकधा भवति)
323, 469, 470

प्राणे तिष्ठन् 222

प्राणेदत् (रसः) 377

प्राणेन 22, 24, 64, 121, 122; (रक्षन्)
240, 305; (अस्माकम्) 309;
(उदगायन्) 419; (उद्गात्रा) 420;
(समर्पयति) 442

प्राणेन गन्धानामोति 317

प्राणेन गन्धान् वेदेति वेद 473

प्राणेन जातानि जीवन्ति 59

प्राणेन देवान् देवलोकैऽधात् 425, 426

प्राणेन न पापं वदति 427; (ध्यायति)

427; (परयति) 427; (गृणोति)

427; (गन्धमपानिति) 427

प्राणेन मजया पशुभिराभवति 422

प्राणेन प्राप्य 456

प्राणेन हीदं सर्वश्रुतव्यम् 182

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 ख 28-37 सु 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

प्राणेन व्युत्पत्ति 73
प्राणेनामृतत्वमाप्नोति 315
प्राणेनोद्गामा दीक्षामहा इति 427
प्राणेनोपसमैप्सन् 422
प्राणे भूतानि युज्यन्ते 263
प्राणे भूतानि सम्पत्ति 263
प्राणैः (देवाः) 316, 328
प्राणे मृत्युपाशः 466
प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् 59
प्राणेषु 85, 110, (विज्ञानमयः) 251
प्राणेषु पञ्चविधं साम 85
प्राणे 31, 48, 195
प्राणैरपममुष्मिन् (दक्षिणाक्षिपुरुषः) 259
प्राणोऽग्निः 349
प्राणोऽग्निं परमात्मा वै 338
प्राणोऽकारमनोयुक्त्या 343
प्राणो धूमः 271
प्राणोऽव्यात्मम् 435
प्राणो नरकः 473
प्राणो नाम देवता 307
प्राणोऽपानो व्यान इत्यष्टानक्षराणि 263
प्राणो ब्रह्म 115, (कीर्तिनिः) 306
प्राणो ब्रह्मेति 233
प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुः 262
प्राणो ब्राह्मणः 156
प्राणो भूत्वाग्निर्दिव्यते 168
प्राणो भूत्वाऽऽदित्य उदेति 468
प्राणो भूत्वा वायुः (प्राविशत्) 428
प्राणो भ्राता 156
प्राणो मनुष्याः 193
प्राणो माता 156
प्राणो मित्रम् 434
प्राणो वा अन्नाना रसः 181
प्राणो वा अमृतम् 198
प्राणो वा अयास्यः 425, 126
प्राणो वा आयुः 315

प्राणो वा आशाया भूयात् 156
प्राणो वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच 104
प्राणो वा उक्थम् 262
प्राणो वाच कः 471
प्राणो वाच ज्येष्ठः 471
प्राणो वाच ज्येष्ठश्च भ्रेष्ठश्च 121
प्राणो वाच सप्तर्षिः 110
प्राणो वाच साम्नः सुवर्णम् 404
प्राणो वाच साम्नोऽसुः 405
प्राणो वाचामः 471
प्राणो वाचैर्न तद्वारिशत् 458
प्राणो वाचोद् 471
प्राणो वै क्षत्रम् 263
प्राणो वै गन्धर्वः 458
प्राणो वै गावश्च 403
प्राणो वै गोपाः 458
प्राणो वै महः 215
प्राणो वै ज्येष्ठश्च भ्रेष्ठश्च 266
प्राणो वै पतङ्गः 457
प्राणो वै परमं ब्रह्म 233
प्राणो वै धरुम् 264
प्राणो वै ब्रह्म 458
प्राणो वै यजुः 263
प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता 213
प्राणो वै रम् 262
प्राणो वै वायुः 349
प्राणो वै साम 263
प्राणोऽसौ लोहः 193
प्राणोऽस्मि महात्मा 315
प्राणो ह पिता 156
प्राणो हिंसाः 85
प्राणो हि भूतानामायुः 35
प्राणो हि वा अन्नाना रसः 181
प्राणो ह्येदं सर्वमुत्पापयति 262
प्राणो ह्यविज्ञानः 193
प्राणो ह्यापः 141

श्वे 283-300 को 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शी 373-376 जे 377-474

- प्राणो ह्येवैतान् सर्वान् संवृद्धक्ते 110
प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति 122, 156
प्राण्य इति 436
प्राण्याच्चैवापान्यात् (एकं व्रतम्) 197
प्राण्यात् 57
प्रातः 82, 130, 145, 194
प्रातःसवनम् 94, 104, 374, 462
प्रातःसवनस्य (उद्वेगम्) 402
प्रातःसवनेषु 373
प्रातरनुवाकः 364, 365
प्रातरनुवाकस्य 94
प्रातरनुवाके 118, 119; (उपाकृते) 446
प्रातपदिप्यमुपतिष्ठते 274
प्रातर्दनम् 307
प्रातर्वैः प्रतिवृक्तास्मि 130
प्रातिशुक्लः 209, 228
प्रातिष्ठते 32, 33
प्रातिष्ठन्ते 30
प्रादुर्बभूव 8
प्रादुर्दः (पितरं प्राह) 262; (भालुः) 451
प्रादेशमात्रम् 138
प्रादेशमात्रात् (वा इत एता) 456
प्रादेशमात्रादुदक् 473
प्रादेशाद्गुष्ठमानम् 353
प्रापत् 303
प्रापतन् 63
प्रापति (v l प्रापदिति) 115
प्रापत्ति 104
प्रापयत 65
प्रापय न आचार्यकुलम् 112
प्रापापिप्य 382
प्रापितोऽसि 253
प्राप्तवान् 17
प्राप्तिम् (सुनिर्मलाम्) 290
प्राप्नोति (राज्ञः) 380
प्राप्य (अन्तं कर्मणः) 218
प्रायणान्तमोकारमभिव्यापति 35
प्रायुवन् 383
प्रार्ययन्ते 21
प्रावरणम् 236
प्रावृहत् 119
प्रायजीः 169, 170
प्रास्नीषुवः 282
प्रास्थेतरस्याः प्रयच्छति 279
प्राश्नसन् 471
प्रासिप्यन्ति (अग्नौ) 380
प्रास्ताः (उदके) 208; (अग्नौ) 380
प्रास्ता 358
प्रास्तोष्यः 81
प्रास्थमानमग्नौ 457
प्रास्त्रवणस्य 473
प्राहैयात् (?) 365
प्रियः कीर्तिः 412
प्रियङ्गवः 275
प्रियम् 56, 187; (ब्रुवाणम्) 187
प्रियमवृषत् 254
प्रियमित्येनद्रुपासीत् 233
प्रियया (स्त्रिया) 212
प्रियत्वात् 16
प्रिया (सती) 205, 254
प्रियाम्रिययोः 171
प्रियाम्रियाम् 171
प्रियाम्रिये 171
प्रिया मानसी 303
प्रियौ (अन्योन्यस्य) 453
प्रीताः 30
प्रीक्षरुवदवस्थितः 329
प्रीतम् 127, 261; (अस्माह्लोकात्) 439;
(चित्यामादपति) 411
प्रीतस्य 168; (शरीरं भिक्षया v. l. आमिक्षया)
168
प्रीताः 163

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 ख 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

प्रेते 14

प्रेत्य 6, 8, 56, 58, 60, 102, 103;
(संभवः) 231; (अभिगच्छन्ति) 249

प्रेत्यास्माह्लोकादमृता भवन्ति 6, 8

प्रेयः 15, 187

प्रेयात् 313

प्रेयाय 436, 453

प्रेयोऽन्यस्मात् सर्वस्मात् 187

प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्गृणीते 15

प्रेरयति (मारुतम्) 357

प्रेरितारम् 285

प्रेषितम् 6

प्रेष्ठ 16

प्रेष्यन् (पिता) 312

प्रेष्यामि 105

प्रेहि तु तन 270

प्रेति 6, 66, 163, 195, 225, 231,
261, 310

प्रेष्यन् 195

प्रोक्तान्पेनैव सुज्ञानाय 16

प्रोक्तेऽश्ने 430

प्रोक्षितम् 177

प्रोतम् 88, 89, 90, 134, 224

प्रोताः 219

प्रोवाच 210

प्रोवास 112

प्रोष्ठपादो वारक्यः 460

प्रोष्य 121, 122, 310

प्लक्षस्य प्राप्तवणस्य 473

प्लवाः 10

प्लवा खेतेऽदृढा यज्ञरूपा 40

प्लुपिणा 182

फ

फलकर्मकर्ता 295

फलहस्ताः 303

फलानां पुरुषो रसः 276

फलानि 272

फालिमिः (कृपन्ति) 368

व

वरुः टाल्म्यः 72, 82, 384, 465

वागिति ह भ्रिय पणायन्ति 443

वद्धः 347, 375

वाधिराः 122, 267

वाधिरात् (पर्यायः) 315

वध्यते 284

वन्धनम् 142

वन्धनमेवोपाश्रयते 142

वन्धनस्थस्य 332

वन्धनात् (प्रमुच्यते) 245, (मुच्येत) 350

वन्धम् 347

वन्धमोक्षयोः (कारणम्) 350

वन्धहेतुः 299

वन्धाय (विपयासक्ति) 350

वन्तुः 175

वन्धुता 418

वन्धुमत्ताम् 437

वभसः 111

वभूतुः (द्वे भार्ये) 253

वन्धमाजद्विषम् 424

वन्धेन आजद्विषेण 424

वन्धम्यमाणम् (इव) 370

वर्कुः वार्षाः 234

वर्वाः 370

वहिः 133, 276

बलं वाच विज्ञानाद्भूयः 152

बलं सत्यादोगीयः 264

बलम् 50, 60, 93, 152, 159, 452

बलयः 131

बलरत् 92

बलयन्तः 93

बलवान् 152

बलहीनेन 46

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-174

बलादाव भूयोऽस्तीति 153

बलिम् 31, 52, 92, 306

बलिवाहनाः (इमे प्राणाः) 472

बलिष्ठः 57

बली 152

बलीयांसः 375

बलीयांसम् 189

बलीवर्दः (पुण्यः) 380

बलेन वै पृथिवी तिष्ठति 152; (अन्तरिक्षम्)

152; (द्यौः) 152; (पर्वताः) 152;

(देवमनुष्याः) 152; (पशवो वयांसि च)

152

बस्तः 185

बास्तिः 132, 133

बास्तिरेव रयिः 133

बास्तिस्त्वेव आत्मनः 133

बहव इमेऽस्मिन् पुरुरे कामा नानात्ययाः 115

बहवो मर्याः...प्रयान्ति 276

बहवो होते आदित्यस्य रश्मयः 426

बहिः 231; (कृत्वा) 338

बहिःप्रज्ञम् 49

बहिषात्मक्या (गत्या) 335

बहिषात्या (आदित्यः) 335

बहिर्धा 101; (श्रियं कुरुते) 380

बहिर्धेव वै श्रीः 380

बहिष्पवमानम् (आसाय) 436

बहिष्पवमाने (स्तूयमाने) 381

बहिष्पवमानेन 82

बहिष्प्रज्ञः 48

बाहु 56

बाहु किंच किंच मनसा ध्यायति 419; (वाचा

वदति) 419; (चक्षुषा पश्यति) 419;

(श्रोत्रेण शृणोति) 419; (अपानेन

जिघ्रति) 419

बाहु चरन्ती 111, 112

बाहुदामी 108

बाहुधा 28, 111; (होत्रेण निविष्टः) 433

बाहुवाक्यः 108

बाहुपुत्रः 423, 426

बाहुभयावस्थम् 332

बाहुलः 133

बाहुल आत्मा 132

बाहुलासि 448

बाहु वा इदं सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः

स्कन्दति 276

बाहुविद् 151

बाहु वै किंच किंच पुमोश्चरति 411, 417

बाहुव्याहितो वा बाहुशो लोकः 453

बाहुशीभमानम् 436

बाहुशीभमानाम् 9

बाहु स्पाम् 187; (प्रजापेय) 187, 409

बाहोर्भूयः 384

बाहुर्हं चरन्ती परिचारिणी 111, 112

बाहुवि पापं कुरुते 265

बाहुभिर्बह्वीभिः प्रतिपाद्भिः 469

बाहुवृक्षाम् 435

बाहुयः 137

बाणम् 30

बाणवन्ती 224

बाहस्पत्या (क्रौञ्चा) 402

बाल 15

बालम् 16

बालाः 21, 122, 135

बालाकिः 319, 321, 322, 323

बालान् (पर्याप्तः) 315

बालिशः 365, 366

बालिशान् (उपासद्) 365

बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विषाय मुनिः 218

बाल्येन तिष्ठति 218

बाष्कलमन्त्रोपनिषत् 358-363

बाहुच्छिनः 315

बाहुस्पाम् 288

बाहुम् (दक्षिणम्) 309

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

बाहू 259, 260

बाह्यः 24, 33

बाह्यदोषैः 24

बाह्यम् 32, 242

बाह्यान् (शब्दान्) 207, 255

बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु (क्रियासु) 36

बिन्दवः 351

बिन्दुः 330

विभयांचकार (याज्ञवल्क्यः) 245

विभर्ति 198; (ज्ञानेः) 295

विभर्ति 360

विभिक्षे 110; (ब्राह्मणः) 432

विभेति 56, 58, 184

विभ्रतः (एव) 374; (अन्वागमात्) 448

विभ्रति 362

विभ्रम् 287

बिलम् 103

बीजम् (एकम्) 298; (भोज्यम्) 339

बीजसंभवाः (पशवः) 339

बीजस्य 339, 348

बीजानि 67; (बीणि) 137

बुडिल आश्वतथिः 129 132, 265

बुद्धयो वै धियः 337

बुद्धान्तम् 241

बुद्धान्ताय 241; (एव) 245

बुद्धान्ते 241

बुद्धिः 20, 26, 35, 336, 348

बुद्धिं तु साधयि विद्धि 19

बुद्धिपूर्वम् 328

बुद्धिम् 19

बुद्धिश्च न विचेष्टते 347; (विचेष्टति) 26

बुद्धीन्द्रियाणि 329

बुद्धेर्गुणेन 295

बुद्धचन्तस्यः 349

बुद्ध्या 20; (शुभया) 289, 293

बुद्ध्यादीनि (स्वादानि v. l. स्वादूनि) 339

बुध्न 103

बुभूषति 181

बुभूषति 181, 184, 266

बुभूषेत् 307

बृगलम् (अर्ध-) 185

बृहच्च तद्व्यमचिन्त्यरूपम् 45

बृहत् 89, 199, 201, 319, 323,
354

बृहती 71, 181

बृहत्यासि 448

बृहदारण्यकोपनिषत् 174-282

बृहद्रथः (राजा) 325, 327

बृहद्रथन्तरे (पूर्वपादौ) 304

बृहन्ते 284

बृहस्पतिः 50, 71, 181, 356

बृहस्पतिना उद्गात्रा 424

बृहस्पतिम् 412, 424

बृहस्पतेः 58, 92

बो इति ह वै पशवो वाहयन्ते 443

बोद्धव्यम् 35

बोद्धा 35, 152, 153

बोधयांचकार 201

बोधयेत् (तं न आयतम्) 241

बोभवीति 407

बोभवीमि 360

बोभुवे 362

ब्रह्मस्य (विष्टम्) 443

ब्रवीतु भगवानिति 235

ब्रह्म 9, 17, 19, 24, 25, 27, 28, 31,

34; 35, 39, 42, 43, 44, 46;

(धाम) 46; (परम्) 47, 48, 50,

51, 52, 55; (ज्येष्ठम्) 56, 60,

65, 77, 97, 101, 102, 103,

106, 107, 108, 115, 116,

117, 118, 129, 148, 149, 150,

152, 153, 154, 163, 167, 168,

श्वे 283-300 कौ 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

169, 170, 172, 181, 187, 188,
189, 195, 198, 199; (अनन्तरम-
बाह्यम्) 211; (स्वयंभु) 212; (त्यत)
227; (विज्ञानमानन्दम्) 231; (आयाति)
246; (समस्तुते) 248; (अमृतम्)
250, 327; (निचिक्युः) 251;
(आत्मा) 253, 283; (त्रिविधम्)
285; (उपनिषत्परम्) 285; (पूर्वम्)
286; (विद्वान्) 299, 305, 311;
(त्रिपाद्) 336; (अभिष्टूयमानम्)
353, 358; (तदेव मे) 370, 394;
(तदमृतम्) 395; (तृतीयम्) 399;
(स प्राणः) 399, 408, 460, 469

ब्रह्मकोशम् (चतुर्जालम्) 346, 353

ब्रह्म खल्विदं वाच सर्वम् 333

ब्रह्मगन्धः 304

ब्रह्मगवीः 220

ब्रह्मचक्रम् (भ्राम्यते) 297

ब्रह्मचक्रे 284

ब्रह्मचर्यम् 17, 29, 30, 42, 111, 112,
115, 135, 165, 167, 171, 258,
270, 406

ब्रह्मचर्यमेव तथद्रात्रो रत्या संयुज्यन्ते 29

ब्रह्मचर्येण 28, 29, 36, 45, 164

ब्रह्मचर्येण ह्येव यो ज्ञाता तं (यज्ञम्) विन्दते
165

ब्रह्मचर्येण ह्येव सत आत्मनस्त्राणं (सत्त्रायणम्)
विन्दते 165

ब्रह्मचारिणः 334

ब्रह्मचारिणम् 51; (स्वम्) 212

ब्रह्मचारिन् 111

ब्रह्मचारि 93, 110, 115, 393; (मधु
नारनीयात्) 414

ब्रह्मजतं देवमीड्यं विदित्वा 13

ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते 56

ब्रह्मज्योतिषः (द्वे रूपके) 352

ब्रह्मणः 58; (कामाय) 206, 254

ब्रह्मणः कौशोऽसि मेधया पिहितः 51

ब्रह्मणः पन्थानम् 346

ब्रह्मण आवर्तः 456

ब्रह्मणात्विजा मनसा चन्द्रेण 213

ब्रह्मणस्पतिः 181

ब्रह्मणा 99, 203; (अनुवित्तः) 249

ब्रह्मणा वाच सर्वे वेदा महीयन्ते 52

ब्रह्मणि (अभिष्यक्तिकराणि) 287

ब्रह्मणे (किंचरूपे) 447

ब्रह्मणे प्रब्रूतेति 447

ब्रह्मणे स्वाहा 278

ब्रह्मणो नाम 163

ब्रह्मणो रूपे 204

ब्रह्मणो लोकमिति 452

ब्रह्मतत्त्वम् 288

ब्रह्म तं परादात् 206, 254

ब्रह्म तर्केण पश्यति 343

ब्रह्मतेजः 304

ब्रह्म ते ब्रवाणि 198, 319, 323

ब्रह्मत्वम् 445

ब्रह्मदत्तः चैकितानेयः 182, 403, 418

ब्रह्मद्वारपात्म् 346

ब्रह्मद्वारम् 333

ब्रह्मविष्टम् 41

ब्रह्मनिष्ठाः 28, 47

ब्रह्मपथः 118, 347

ब्रह्मपद्वी 347

ब्रह्मपराः 28

ब्रह्मपुरम् 161

ब्रह्मपुरपाः 102

ब्रह्मपुरे 43, 294

ब्रह्मप्रातः 27

ब्रह्मन्धुः 135

ब्रह्म ब्राह्मण्या समपत 435

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छे 38-47 मां 48-49 ते 50-61 रे 62-67
छां 68-173 नृ 174-282

- ब्रह्म मे वक्ष्यतीति 201
ब्रह्मयज्ञः 325
ब्रह्मयज्ञम् (v. l. for ब्रह्मजज्ञम्) 13
ब्रह्मयशः 304
ब्रह्म यशःभिया पर्विदम् 472
ब्रह्मयोनिम् 45, 295
ब्रह्मरसः 304
ब्रह्मर्षयः 293
ब्रह्मलोकः 30, 40, 164, 165, 244;
(एषः) 245
ब्रह्मलोकम् 36, 163, 172, 173, 302
347
ब्रह्मलोकात् (गमयति) 272
ब्रह्मलोके 18, 21, 26, 172; (आनन्दः)
245
ब्रह्मलोकेषु 47, 219
ब्रह्मवर्चस् 50
ब्रह्मवर्चसकामः 402
ब्रह्मवर्चसम् 131, 313, 412, 443
ब्रह्मवर्चसा 106, 107
ब्रह्मवर्चसी 88, 101, 403
ब्रह्मवर्चसेन 59, 60, 133, 134, 281
ब्रह्म वा इदमम् आसीत् 187; (एकमेव)
188
ब्रह्मवादिनः 94; (वदन्ति) 94, 283,
291, 337
ब्रह्मवादिनी (मैत्रेयी) 253
ब्रह्मवायम् (वदन्ति) 438
ब्रह्मवान् 60
ब्रह्मवित् 55, 114, 220, 249
ब्रह्मविदः 19, 38, 117, 249, 284,
342
ब्रह्मविद इव सोम्य ते मुखं भाति 117
ब्रह्मविदाम् 45
ब्रह्मविदिव वै सोम्य भासि 114
ब्रह्मविद्यया 187, 346
ब्रह्मविद्या 327
ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठाम् 38
ब्रह्मविद्याम् 38, 41, 47, 148, 149,
152
ब्रह्मविद्यावित् 333
ब्रह्म विद्वान् ब्रह्माभिप्रैति 303
ब्रह्मविषयम् 351
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति 47
ब्रह्म वै विद्वत् 435
ब्रह्म वै बृहस्पतिः 403
ब्रह्मशालाम् (विशेषत्) 346
ब्रह्मसंसदि 21
ब्रह्मसंस्थः 93; (अमृतत्वमेति) 93
ब्रह्म साम प्रार्णं व्यानम् 408
ब्रह्म स्वर्पेषु 257, 282
ब्रह्महा 129
ब्रह्मा 38, 52, 67, 100, 118, 119,
120, 127, 173, 213, 214, 333,
334; (राजसः अंशः) 334, 447
ब्रह्माणम् (विदधाति) 299; (प्राचीन-
शालिम्) 440
ब्रह्मा तूष्णीमास्ते 446
ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव 38
ब्रह्मप्येति 248
ब्रह्मार्हः 301
ब्रह्मालङ्कारेण 303
ब्रह्मासन्दी 472
ब्रह्मिष्ठः 32, 212
ब्रह्मैव 249
ब्रह्मैव मनसान्यतराम् 446
ब्रह्मैव सत् ब्रह्माप्येति 248
ब्रह्मैवान्तत उपनिश्रयति 188
ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् 44
ब्रह्मैवैक कत्विक् 120
ब्रह्मो गायत्री 377, 382, 384, 399,
400

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

ब्रह्मोद्भवेन 286

ब्रह्मोयम् 223, 226, 368

ब्रह्मोपनिषदम् 100

ब्राह्मं रूपम् 247

ब्राह्मणः 12, 41, 52, 156, 188, 189,
218, 225; (प्रज्ञां कुर्वति) 251;
(एकमुखम्) 309; (न अधीयति)
356; (उपववाज) 432; (नागलपित्)
440; (साम विद्वत्) 454

ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयात् 201

ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विय बाल्येन तिष्ठासेत्
218

ब्राह्मणकुले 453

ब्राह्मणभक्तम् 385

ब्राह्मणयोनिम् 128

ब्राह्मणयोर्वदतोर्वाचं श्रोण्यामीति 77

ब्राह्मणस्य (नित्यो महिमा) 252

ब्राह्मणहा 156; (यै स्वमसीति) 156

ब्राह्मणाः 54; (कुरुपाञ्चालानाम्) 212;
218; (भगवन्तः) 231; (विविदिषन्ति)
251, 257

ब्राह्मणान् 125, 229

ब्राह्मणानाम् 172

ब्राह्मणाञ्च निन्देत् 91

ब्राह्मणापनाः 276

ब्राह्मणापनीः (तिस्रः) 417

ब्राह्मणा वाव स्मः 364

ब्राह्मणे (उवास) 270

ब्राह्मणो मनुष्येषु 189

ब्राह्मणो वत्सेन 429

ब्राह्मी वाव त उपनिषदमब्रूमेति 10

ब्राह्मीम् 10

ब्रुवन्तम् (एवम्) 270

ब्रूते 367

ब्रूयात् 232, 233, 234, 235

भ

भ-इति भासयति 337

भ-इति स्त्रीणां प्रजननम् 380

भकारम् 469

भक्तम् 133

भक्तिः (परा) 300

भक्षयन् 182

भक्षयन्ति 128, 272

भग 51

भगवः 124

भगवद्दृष्टेभ्यः 115, 148

भगवन्तः 130, 137

भगवन्तं वा अहं विविदिषाणि 80

भगवान् 290

भगस्य 123

भगेरय ऐश्वराकः 464

भगोः 205, 253

भजन्ते 13

भजामहे (वीदं) 412

भट—355

भद्रम् 409

भय 326

भयदस्य असमास्त्यस्य 465

भयम् 12, 57, 169, 184, 242, 284,
331

भयात् तपति सद्यः 26; (अस्याग्निस्तपति)
26; (इन्द्रश्चायुश्च) 26

भयानि 240

भयावहानि 286

भरगत्वात् भर्गः 337

भरण्डकेष्णेन 414

भरत 326

भरते 284

भरद्वाजः 203

भरोभरो 371

भरो नाम 452

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छु 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

भर्मः (भाभिर्गतिरस्य) 337, 351
भर्गाख्यः (देवः) 337
भर्गो देवस्य धीमहि 274, 337, 474
भर्जयतीति भर्मः 337
भर्ता स्वानां श्रेष्ठः पुरस्ता भवति 181
भृश 108
भवः 338, 355
भवत् 48; (भूतम्) 224
भवते 45
भवतो वाहमवित्याऽन्यानवृषि 80
भवन्तावधे ददताम् 77
भवभूतम् 297
भवानेव गच्छतु 270
भविता 12
भवितारः (Future) 403
भवितारः 437
भविष्यत् 48, 224, 336; (एव) 471
भविष्यते स्वाहा 273
भविष्यन्तः (सर्वम्) 187
भव्यम् 292, 336
भव्यात् 17
भस्मनि 134
भस्मान्तम् 4, 266
भाः 75, 76; (सत्यः) 260
भा३ इति 459
भा इति आदित्यः 459
भा इति चन्द्रमसम् 441
भा इति हैतत् परोक्षेण 442
भागः (जीवः) 296
भागकलुषिम् 373
भागधेयम् 273
भागधेयी (स्यात्) 373
भागिन्यावेवास्यामशनापिपासे भवतः 63
भाण् 176
भाति 25, 106, 107, 118
भातीव हि ब्रह्मवर्चसम् 443

भानवीषाः 348
भानुः 351
भान्तः 355
भान्ति 25
भाभिर्गतिरस्य (इति भर्मः) 337
भामनीः 118
भामितः 294
भायै 304
भारद्वाजः 28, 36, 211, 212, 257,
369
भारद्वाजाय 38
भारद्वाजीपुत्रः 281
भारूपः 102, 329, 371
भारूपम् 336, 345, 354
भार्गवः 28, 30
भार्गवी 59
भार्या (गन्धर्वगृहीता) 220
भार्ये (द्वे) 253
भार्येभ्यः 181
भालुकीपुत्रः 282
भालुचिनः 422
भावगतेन 43
भावप्राप्तम् 296
भावयति 66
भावयितव्यम् 66
भावयित्री 66
भावाः 41
भा वा एषा तस्य सास्रः 406
भावान् (lustrous) 407
भावान् (सर्वान्) 297
भावाभावकरम् 296
भाविता 279
भासा 25; (स्वेन) 239
भास्करः 354
भास्याम्यहमिति चन्द्रमाः 197
भास्वतः 154

श्वे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

भास्वती (तनुः) 336
भास्वरः 353
भास्वरम् (रूपम्) 342
भास्ववर्णः (पुरुषः) 271
भिक्षया 168
भिक्षाचर्यं चरन्ति 218, 252
भिक्षाम् 111
भिक्षित्वा (ग्रामम्) 306
भियते हृदयग्रन्थिष्ठयन्ते सर्वसंशयाः 44
भियते चासां नामरूपे 37
भिनात्ति (लोभजालम्) 353
भिन्दत् 353
भिन्दन् 361
भिन्दि 144
भिन्नः (सहस्रपा) 236, 242
भिया 54
भियक् (ज्येष्ठम्) 340
भियग्यति (विद्वान्) 447
भीः 192, 347
भीमकर्मा 358
भीमम् (मलम्) 417
भीमलाः (विषः) 417
भीरुः 294
भीषा उदेति सूर्यः 57
भीषास्मादग्निश्चेन्द्रं 57
भीषास्माद्वातः पवते 57
भुक्तभोगाम् 292
भुङ्क्ता इति 339
भुङ्गुः लाह्यायनिः 217
भुजते (वाचा) 426
भुज्जीयाः 1
भुनक्ति 189
भुवः 51, 52, 93, 104, 336; (स्वाहा)
273, 274
भुव इति (यजुर्वेदात्) 446
भुव इति बाह्व 259, 260

भुवनम् 24, 61; (विश्वम्) 288
भुवनस्य 111; (मध्ये) 298, 362;
(गोपाः) 433
भुवना (विश्वा) 359, 360
भुवनानि (विश्वा) 292, 371, 353
भुवनेशम् 297
भुवम् 119
भुवस्ते दधामि 280
भुवे 362
भूः 51, 52, 93, 104, 119, 336;
(स्वाहा) 273, 274
भूतगण 326, 355
भूतगणम् 331
भूतं च भवच्च भविष्यच्च 224
भूतपालः (एषः) 251, 355
भूतमन्यस्य 22, 23, 250
भूतम् 48, 100, 104, 292, 336,
409
भूतमात्रा (दश) अपिमहम् 318
भूतमात्राः 317; (प्रक्षामात्रासु) 318
भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोकार एव 48
भूतं भविष्यत् (पूर्वा पादौ) 304
भूतयोनित् 38
भूतविद्याम् 148, 149, 152
भूतशब्देन 330
भूतस्य (महत्) 207, 255
भूतस्य भूतस्य भूतस्य 304
भूतहनः (असुरान्) 421
भूतात् 17
भूतात्मा 330; (कर्ता) 331, 332, 339
भूताभिपतिः (एषः) 251, 355
भूतानाम् 48, 55, 137, 196, 247;
(कामाय) 206, 254
भूतानि 35, 55, 101, 107, 129, 135,
170, 196, 202, 208, 209, 210,
244, 255, 283; (एकं भवान्ति) 316,

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- 340; (इन्ति) 346; (उच्चरन्ति) 348;
(विश्वा) 348; (सर्वाणि) 373;
(अणवे प्रतितिष्ठन्ति) 375, 376; (एषिरे)
424
- भूतानि तं परादुः 206, 254
भूताय स्वाहा 273
भूतिः (इति भाल्लविनः) 422
भूतिकामः 46
भूतिरसि 448, 449, 452
भूतेन्द्रियार्थान् 346
भूतेभिः 22
भूतेभ्यः 208
भूतेषु 20, 134
भूतै 53
भूमिति चै प्रदीयते 417
भूमा 158
भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यः 158
भूमानम् 75; (गच्छेयम्) 409
भूमिं विश्वतो वृत्वा 290
भूमिशुद्धः 103; (न जीर्यति) 103
भूमिन्तरिक्षं यौत्स्यष्टावक्षराणि 263
भूमीः (अप्सु शिदिरे) 385
भूमेव सुखम् 158
भूम्यादयः (शाखाः) 336
भूपः 140, 148, 149, 150; (तमः)
249
भूषसा (यज्ञेन) 177
भूषसी 149
भूषस्ते दधामि 280
भूषात् (न साधुना कर्मणा) 251
भूषिष्ठम् 137
भूरि 51
भूरिति (ऋग्वेदात्) 446
भूरिति शिरः 259, 260
भूरिपुत्र 326
भूरिभाराः 385
- भूर्भुवः स्वः स्वाहा 273, 274
भूर्भुवः स्वरिति 93, 280, 393, 426
भूत्यः 366
भृगुः 58
भृशमिव 156
भेकः 326, 343
भेदाः (चत्वारः) 357
भेषजकृतः 120
भेषजकृती ह वा एष यज्ञः 120
भैक्षचर्याम् 40
भोक्ता 19, 285; (निर्गुणः) 339, 341;
(पुरुषः) 339
भोक्तृत्वात् (चैतन्यम्) 339
भोक्तृभावात् 284
भोक्तृभोगार्थयुक्ता 284
भोगः (चक्षुषि) 178; (प्राणे) 178;
(वाचि) 178; (श्रोत्रे) 178; (मनसि)
179
भोगात् (पर्याहृत्य) 401
भोगार्थ 284
भोगैः (मानुष्यकैः) 244
भोग्यम् 169, 170, 285
भोजनम् 123
भोग्यत्वम् (प्रधानस्य) 339
भोग्यम् (बीजम्) 339; (त्रिगुणम्) 339
भोग्या प्रकृतिः 339
भ्रमदासि 274
आजते 287
आजमानेषु 40
आतरः 162
आता 156
आतुलोककामः 162
आतुव्यः 179, 410
आतुव्यम् (द्विपन्तम्) 389, 408; (उपरु-
णद्धि) 422
आतुव्याः 60

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 से 377-474

भ्रातृव्यान् (सप्त) 203; (अपह्नानि) 374
भ्रातृहा 156; (वै त्वमसि) 156
भ्राम्यत् (लोकः) 355
भ्राम्यते 284; (ब्रह्मचक्रम्) 297
भ्राम्यमाणम् 332
भ्रुवौ 277
भ्रूणहृत्पपा 314
भ्रूणहा (अभ्रूणहा) 243
भ्रेपन् (एति) (भ्रेपं न्येति ?) 446

म

मकारः 49
मक्षिकाः 30
माक्षिकायाः (पत्रम्) 217
मघघन् 169, 170, 171
मघवान् 30, 171
मघायं (अविश्वार्थम्) 341
मज्ज—326
मज्जन्ति 16, 303
मज्जसु मृत्पुपाशः 467
मज्जा 52, 91, 139, 231, 402, 410
मज्जोपमा 231
मज्जो नाश्नीयादिति वा 91
मदचीहतेषु 79
मणिसूत्रम् (मणौ) 390, 435
मणौ (मणिसूत्रम्) 390, 435
मण्डम् 293
मण्डलम् 397; (प्रस्तावः) 399; (ऊषः)
464
मण्डलानि 353
मण्डले (पुरुषः) 259, 370
मत्तं यस्य न वेद सः 7
मतम् 6, 135
मतिः 16, 67, 157; (पिता) 461
मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्या 157
मते (आत्मनि) 254
मतेः (मन्तारम्) 218; (मन्तुः) 244

मत्वा (आत्मनः) 206
मत्वा धीरो न शोचति 18, 21, 26
मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति 17
मत्स्यैव विजानाति 157
मत्स्यः 302
मत्स्यम् 74
मयितादिव 409
मय्यमानस्य 140
मदध्यभूश्च 415
मदन्यः 18
मदामदम् 18
मदिरोन्मत्तः 332
मदेव प्राणः 468
मद्गुः 114, 349; (ते पादं वक्ता) 114
मघपः 130
मदेपु 217, 220
मद्वाक् 468
मधु 143, 208, 209, 210, 28
393
मधुकरराजानम् 30
मधुकाय पैतृचाय 275
मधुकृतः 96, 97, 143
मधु क्षान्ति सिन्धवः 274
मधुत्वम् (संपन्नाः) 343
मधु योस्तु नः पिता 274
मधुधाने 393
मधु नक्तमुतोषसः 274
मधुना (लाजान्) 383; (अपुनीत) 414
मधुनाड्यः 96, 97
मधुनाड्योभिः 393
मधुनि 275
मधुपर्कम् (यथाच) 418
मधुपुत्र इति 415
मधुपत्तमा 51
मधुमत्पार्थिवं रजः 274
मधुमानस्तु सूर्यः 274

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

मधुमात्रो वनस्पतिः 274

मधु वाता ऋतायते 274

मध्यतः 60

मध्यतोऽदृतम् 259

मध्यन्दिनः 89

मध्यन्दिने 87, (भगः) 464

मध्यमः 11, 139, (प्राणः) 197

मध्यमा 414

मध्यात् 145, (आचापेति) 145

मध्ने 22, 23, 33, 144, (न) 294

मध्वदम् 22

मध्वालोपम् 393

मनः 6, 19, 26, 30, 34, 35, 37, 39,

41, 43, 52, 58, 59, 60, 63,

67, 70, 76, 85, 88, 102, 106,

110, 114, 118, 121, 133,

134, 139, 140, 141, 142, 146,

149, 159, 166, 172, 175, 177,

179, 180, (मन्वानः) 186, 192,

196, 201, (एकायनम्) 207, 255,

(ज्योतिः) 227, 228, 229; (निपक्तम्)

248, (धारयेत्) 287, (दूतम्) 306,

(अभिविसृजते) 316, (सहाप्येति) 323;

(नियन्ता) 329, 336, (प्राणस्य रसः)

340, 348, (कारणम्) 350, (यजुः)

394, (चन्द्रमाः सः) 396, (हिङ्गारः)

399, 408, (अपरिमितम्) 409,

(साम तत्) 413, (कामाना पूर्णः

हृदः) 417, (उद्गाता) 420, (वर्तनी)

446, 455

मनःकायाग्रिमाहन्ति 357

मनःक्षयात् 343

मनःपादः 405

मनःपितरः 193

मनःपूतिम् 338

मनःप्रमह्वान् 20

मनःप्रयन्त्यभिसन्निशन्ति 59

मनःप्राणे (सपयते) 142, 146

मनःशान्तिपदम् 349

मनःआनन्दम् 52

मनःआसीत्स चन्द्रमा. 421

मन एव यम् 417

मन एव पिता 193

मन एव सप्राद् 234

मन एव सविता 474

मन एव हिङ्गारः 402

मन एव हिङ्गारम् 388

मन एवापतनम् 264

मन एवास्यात्मा 190

मनवे 100, 173

मनश्चन्द्रमत्येति 216

मनश्चन्द्रमा 433

मनश्च वाक् च 472

मनसः 193, (खन्विमानि भूतानि जायन्ते)
59

मनसः पशवः (देवताः) 418

मनसः (sic) प्राप्यते ह्यात्मा 332

मनसः शरीरम् 434

मनसः सत्त्वमुत्तमम् 26

मनसस्पतिम् 52

मनसा 26, 64, 92, 118, 121, 122,

176, 419, 420, 421, 423, 424,

457

मनसा जातानि जीवन्ति 59

मनसा जुहोमि स्वाहा 280

मनसा ध्यायन् 312

मनसा परीक्ष्याणि 473

मनसा निजानाति 192

मनसा वै द्विपमभिर्हयति 234

मनसा व्याप्तम् 385

मनसा शृणोति 192

मनसा हि कामान् कामयते 215

पृष्ठे 283-300 कौ 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

मनसा हेव पर्यति 192
मनसि 32, 33, 36; (तिष्ठन्) 223
मनसेति 305
मनसे स्वाहा 273
मनसैवानुद्रष्टव्यम् 251
मनसैवेदमातव्यम् 22
मनसोद्वाचा दीक्षामहा इति 427
मनसोऽन्तरः 223
मनसो मनः 6, 251
मनसो घाव भूयोऽस्तीति 150
मनस्यति 149, 150
मनस्वान् 340
मनांसि 122
मनाक् 367
मनीषा 26, 67, 290, 294
मनीषिणः 19
मनीषी 3
मनुः 100, 187, 334, 445
मनुते 6, 157, 165, 208, 247, 256;
(न) 396
मनुष्यः 15
मनुष्यकामान् 77
मनुष्यगन्धर्वाणाम् 57
मनुष्यम् 187
मनुष्यलोकः 195, 443
मनुष्यलोकम् 33, 36, 214
मनुष्याः 16, 55, 185, 187, 193,
258, 405, 424, 436
मनुष्याणाम् 187, 190, 244
मनुष्यान् 149, 152, 175, 425
मनुष्येभ्यः (आशाम्) 92; (अन्ये) 114
मनोऽकृतेन 32
मनोजवा 40
मनोज्योतिः 228
मनोऽत्यवहत् 427
मनो ध्यायत् 315

मनो नरकः 473
मनो नाम देवता 307
मनो निघनम् 85
मनोनुकूले 287
मनोऽनुहरत् 472
मनोनेत्रः 455
मनोऽन्तर्दिलोकः 193
मनोऽन्वाहार्यपचनः 133
मनोपेतः 315
मनो ब्रह्मेत्युपासीत 106
मनो भूत्वा चन्द्रमाः (प्राविशत्) 428
मनोमयः 44, 52, 56, 102, 192,
248; (अर्धं पुरुषः) 260, 329,
396
मनोमयः प्राणशरीरेनेता 44
मनोमयम् 58, 60
मनो मे 452
मनो यजुर्वेदः 193
मनोरूपम् 471
मनो वत्सः 260
मनो वा अमुष्म 458
मनो वा आपतनम् 267
मनो वा ऋतम् 458
मनो वा चक्षुरपानमाहुः 408
मनो वाच वाचो भूयः 149
मनो वाच साधः श्रीः 404
मनो वै महः 215
मनो वै परमं ब्रह्म 235
मनो वै ब्रह्मेति 234
मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा 213
मनोऽस्य दैवं चक्षुः 172
मनो ह वा आपतनम् 121
मनो ह वाच यजमानः 34
मनो हि द्विविधं प्रोक्तम् 350
मनो हि ब्रह्म 149
मनो हि लोकः 149

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

मनो हि विजितास्यम् 193
मनो होचक्राम 267
मनो ह्यात्मा 149
मन्तव्यः (आत्मा) 206, 254
मन्तव्यम् 35
मन्ता 35, 152, 153, 337, 340
मन्तारम् (मतेः) 218; (विधात्) 318
मन्तुः (मतेः) 244
मन्तृ 225
मन्त्रः 341, 352
मन्त्रकृतः (कपयः) 408
मन्त्रम् (पठति) 338
मन्त्रयाचक्राते 216
मन्त्रविद् 148
मन्त्राः 37, 150, 159
मन्त्राणां संकल्पन्त्यै कर्माणि संकल्पन्ते 150
मन्त्रान् 149, 155
मन्त्रानधीर्येत्ययाधीते 149
मन्त्रार्यम् 349
मन्त्रेषु 39; (कर्माणि) 150
मन्त्रैः 407
मन्यति (दाबोः) 437
मन्यनम् 72
मन्यम् 123; (संनीय) 272
मन्ये 123; (संस्रवमवनयति) 273
मन्दः 15
मन्द्रम् (स्वरम्) 357; (साध्नः) 412
मन्द्रा (आग्नेयी) 402
मन्द्रेण (अन्वाभक्तः) 374
मन्यते 195; (अवियया) 242
मन्यते (सर्वोऽस्मीति) 242
मन्यन्ते (जेष्यन्तः) 168
मन्यमानः 46; (अशाश्वतम्) 325, 359
मन्यमानाः (अन्यत्) 230
मन्ये (आत्मानम्) 250
मन्येध्वम् (मन्यध्वम्) बहु 226

मन्वानः (एवम्) 158
मन्वानस्य (एवम्) 159
मन्वानि 172
मन्वीयाः 218
मन्वीरन् 155
ममत्विनः 412, 417
मम ममेति 412, 417
मम समिद्धेऽहौषीः 278
ममेदम् 347
मयस्वि 358
मयि 313; (तेज इन्द्रियं यशो द्रविणं
सुकृतम्) 277
मयि प्रतिष्ठाप चाधुनकाधमनुभवति 468
मयि प्रतिष्ठायाभिर्दीप्यते 468
मयि प्रतिष्ठायादित्य वदेति 468
मयि प्राणास्त्वयि 280
मयि लोका मयि दिशश्चतस्रः 447
मयीदं मन्ये निमिषयदेजति 447
मयीदं मन्ये भुवनादि सर्वम् 447
मयूलाः (सूर्यात्) 345
मयूखे 351
मयैवेदं विज्ञायते मयादः (बाक्) 468
मयोभूः 463
मय्याप ओषधयश्च सर्वाः 447
मरणम् 14, 24, 62, 106
मरणमेवावभूयः 106
मरिष्यन् (पुरुषः) 316
मरीचयः 34, 62, 91, 96, 348
मरीचीः 62
मरीचीनां पदम् 457
मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः 457
मरीच्य इव वा एता देवताः 457
मरीचुशित्वा 383
मरुत् (नाम्ना) 327, 347
मरुतः 99, 188, 354
मरुत् 326

श्वे 283-300 कौ 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

मरुत्वतीयम् 364, 365
मरुत्वन्तम् 376
मर्त्यः 12, 17, 24, 27, 186, 231
(अमृतो भवति) 248
मर्त्यं चामृतं च 204
मर्त्यम् 158, 171
मर्त्यलोके 14
मर्त्याः 111, 276
मर्त्यात् (शरीरात्) 227
मर्त्यान् (आविशे) 376
मर्त्यानि (अक्षराणि) 469
मर्त्यान्तिम् 269
मर्त्यापुत्रयोः (सीराणि) 394
मलम् (भीमम्) 417
मलेन ह्येते (गायन्तः) जीवास्ति 417
मलोद्घाताः 277
मशकः 143, 144
मशकादयः 326
मशकेन 182
मसूराः 275
महः 51, 52, 56, 60, 102
महत् 123
महतः 21
महतो मह्यम् 291
महतोऽव्यक्तमुत्तमम् 26
महत्ताम् 151
महत्याप्नुयामिति 272
महत् सलिलम् 416
महदायम् (लिङ्गम्) 339
महद्वयम् 25; (वज्रमुद्यतम्) 25
मह्यशः 294
मह्यम् 168
मह्यः 168
महर्षिः 289, 293
महामासः 443
महात्मनः 111; (चतुरो देव एकः) 432

महात्मनश्चतुरो देव एकः 111
महात्मा 13, 294; (कुरुते) 295
महान् 26; (ध्रुवः) 251; (कीर्त्या) 60
महानिवेशः 443
महान्तमध्वानम् 235
महान्तमस्य महिमानमाहुः 111, 443
महान्पकारम् 332
महान् भवति प्रजया पशुमिर्ब्रह्मवर्चसेन 60
महान् महा समपत्त 435
महापयः 166
महावाद्यणः 202
महाभूतानि 67
महाभूमौ 14
महामर्त्यः (अनुसंचरति) 241
महामनाः 88; (स्पात्) 88, 135
महामांसानि (प्रपतिष्णानि) 410
महाराजः 202; (पूर्व) 424
महार्णवानाम् 326
महावीरसंभरणानि 365
महावृषेषु 110
महाशनतमः (देवानाम्) 430
महाशने (अनश्नति) 430
महाशालः 38
महाशालाः 129, 130, 139, 365
महाशोचियाः 129, 130, 139, 365
महासंहिताः 50
महासुहयः 268
महास्रम् 43
महिदास ऐतरेयः 105, 462
महिनाऽसि 448
महिना 8, 43, 101, 158, 175; (नित्यः)
252; (देवस्य) 297, 337; (ब्रह्मणः)
333; (कस्यायं) 364; (महान्) 373
महिमानः (एवैषामेते) 226
महिमानम् 18, 31, 36, 44, 111, 291,
292, 360, 369, 370; (त्वेवास्मोपास्ते)
370; (महान्तम्) 433

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 च 174-282

महिमानौ 175
महिमा महिमानं निरीक्षेत 343
महिम्नः 371
महिम्ना 69
महिम्नि (स्वे) 158; (न) 158
महीः 385
महीयते 18, 21, 162; (मांसैः) 410
महीयध्वम् 9
महीयन्ते 52
महीयमानः 169
महीया 397, 409
महीयांसः (अश्याभजन्ति) 373
महीयान् 18
महेश्वरम् (मायिनम्) 293, 297
महोरगदष्टम् (इव) 332
मां त्रियमुपाध्यमिति 467
मांस 326
मांसम् 52, 91, 139
मांसमुद्गीयः 402
मांसानि 174, 231, 410
मांसिन (अनुलितम्) 331
मांसिषु मृत्युपाशः 466
मांसौदनं पाचयित्वा 279
मां स्पृष्टोऽनुवित्तो भयैव 249
मा गृधः कस्य स्विद्धनम् 1
मां चापि सह दास्यायेति 253
मा च्छित्त्वा मा व्यथिताः 310
माष्टिः 212, 257
माण्डव्यः 282
माण्डूकायनिः 282
माण्डूकायनीपुत्रः 281
माण्डूकीपुत्रः 281
माण्डूक्योपनिषत् 48-49
मातरः 162
मातरम् 135, 281; (ययुषासते) 135
मातरि 302

मातरिश्च 32
मातरिश्वा 2
माता 32, 50, 156, 193; (अमाता
भवति) 243; (स्तनमन्त्रायं प्रयच्छति)
445
माऽतिप्राक्षीः 219
मातुः (जायते) 438
मातृकम् (विनिर्गतम्) 357
मातृदेवः 54
मातृलोककामः 162
मातृवधेन 314
मातृवान् 232, 233, 234, 235
मातृहा 156; (वै त्वमसि) 156
मा ते मूर्धा व्यपतत् 219
मातेव पुत्रान् रक्षस्व 32
माऽव तु गा यवैतयजमान इति 442
मात्रा 49, 50
मात्राः 36; (पुरुषस्य) 336
मात्राम् 95, 107; (आनन्दस्य) 244;
(पेशसः) 247
मात्रामपादाय 239
मात्रे (प्रदाय) 281
मा त्वाग्रयः परिप्रवोचन् 115
मात्सर्यम् 331
मादयेमाममूं मयीति 277
माध्यन्दिनः (उद्गीयः) 387
माध्यान्दिनम् 94, 95, 104, 105; (सवनम्)
375
माध्यन्दिनस्य (सवनस्य) 95, 374
माध्यन्दिनायनः 257
माध्यन्दिने (सवने) 389
माध्यन्दिनेन (सवनेन) 462
माध्वीर्गावो भवन्तु नः 274
माध्वीर्नः सन्त्वोपधीः 274
मानः (पुरुषः) 209, 272
मानम् (उपागाः) 301

शब्दे 283-300 को 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-474

मानवः 120
मानवमावर्तम् 118
मानवाः 299
मानसी (प्रिया) 303
मानसे (विलीने) 344
मानी 16
मानुषः (पुरुषः) 210
मानुषनिकाशनम् 445
मानुषम् 53; (मधु) 210
मानुषस्य 125
मानुषाः (आनन्दाः) 57, 121
मानुषाणां (घराणां) दूहीति 270
मानुषीः 60
मानुष्यकैः (भोगैः) 244
मापयांचक्रे 108
मा भगव उरुक्रमीः 268
मामिह दूहतेति 415
माधुपाप्रवायेति 469
मामेव विजानीहि 314
मा मैतस्मिन् संवादमिष्टाः 319, 320, 321,
322
मां प्रति मां प्रतीति 86
मायया (संनिरुद्धः) 292
मायया (अमुरस्य) 457
माया 30; (विश्व-) 284
मायाः कृष्णानः परि तन्वं स्वाम् 407
मायां तु प्रकृतिं विद्यात् 293
मायामिः 211, 360, 407
मायामयम् 332
मायिनं तु महेश्वरम् 293
मायी 292
मारुतः (उरसि चरन्) 357
मारुतम् (प्रेरयति) 357
मार्ग- (विमार्ग-) 284
मार्गस्य (चतुर्दशविधस्य) 339
माल्यहस्ताः 303
मा विराधिपि ब्रह्मणा 99

मावोचत 231
मा वो मृत्युः परिव्ययाः 37
माय 128
मायाः 275
मासः 29
मासाः 51, 127, 174, 225; (संवत्सरस्य)
227
मासान् 118, 127, 128, 409
मासार्धमासौ (सप्तमौ) 387
मासि मासि 309
मासेभ्यः (दक्षिणा) पितृलोकम् 272
मासेभ्यो देवलोकम् 272
मासो वै प्रजापतिः 29
मासहं पौत्रमघं रुद्रम् 309, 310
माहाचमस्यः 51
माहारजनं वासः 205
मा हिंसी 461
माहिषिः 282
मितेः 49
मित्रः 50; (उदितः) 467
मित्रभूतिः लौहित्यः 461
मित्रानुग्रहणम् 331
मित्रावरुणौ 354
मिश्र 359; (चेति) 371; (चिदेमि) 375
मिशुचित् 365
मिश्रुनम् 28, 30, 68, 69, 176, 185;
(समैताम्) 193; (ऐच्छत्) 413;
(वाक्प्राणश्च) 456; (तदेकम्) 473,
474; (मे) 451
मिश्रुनमिच्छमाना 416
मिश्रुनधृक्तामे 456
मिश्रुनात् 89; (मिश्रुनात्मजायते) 89
मिश्रुनाय 414; (पर्योहन्) 417
मिश्रुनी 89
मिश्रुने 89
मिश्रुनेन प्रजायते 459

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- मिथुनौ 69
मिथ्यादर्शनम् 332
मिथ्यादृष्टान्तहेतुभिः 365
मिथ्यामनोरमम् 332
मिनोति 49
मिनोति ह वा इदं सर्वमपीतिश्च भवति 49
मिश्रम् 191
मिषत् 62
मिषतः (बन्धुवर्गस्य) 326
मीमांसस्त्विति 454
मीमांसमानानाम् (एकश्चन न अभिदधाति)
454
मीमांसस्वेति 454
मीमांसा 57
मीमांसाम् 129
मीमांसितम् 190
मीमांस्यम् 7
मीपते 166, 314
मुक्तः 347
मुग्धाः (अविद्वांसः) 267
मुलं ह्यस्याः सप्ताण्य विदांचकार 265
मुखतः 60
मुखनासिकाभ्याम् 83
मुखम् 62, 110, 117; (सत्यस्य)
265
मुखं प्रतीकम् 192
मुखवती (तनुः) 336
मुखात् 172, 186
मुखे (आधत्ते) 385
मुखे (उद्गातुः) 414; (आधत्ते) 456
मुखेन 98; (मुखं संधाय) 277, 279
मुख्यः प्राणः 71, 75
मुख्येन प्राणेनोद्गात्वा 427
मुख्यते 26, 147; (सर्वपाशैः) 284
मुख्यमानः 399
मुख्येष्वम् 226
मुख्यति 195
मुखः सामर्थ्यवतः (प्रपयौ) 436
मुआत् 27
मुण्डकोपनिषत् 38-47
मुदः 239
मुनिः 218, 251
मुनेः 23
मुमुक्षुः (प्रपये) 299
मुष्को 276
मुष्टिः 149
मुहुर्दीक्षी 404
मुहूर्तम् 407
मुहूर्ताः 225, 302
मुहूर्ता घेष्टिहान् 303
मुह्यन्ति दिशः 431
मुह्यमानः 44, 292
मूकान् (पर्यायः) 315
मूढत्वम् 331
मूढाः 16, 40; (उपजीवन्ति) 356
मूलाः (प्रवद्धाः) 391
मूत्र 326
मूत्रद्वारेण (निष्क्रान्तम्) 331
मूत्रपुरीषम् (अल्पम्) 287
मूत्रम् 139
मूर्तं यदन्यत्प्राणाच्च 204
मूर्तं यदन्यद्वायोः 204
मूर्तं चैवामूर्तं च 204
मूर्तम् 28; (= असत्यम्) 335
मूर्तस्य एष रसः 204
मूर्ता 153
मूर्तिः 28, 64, 285
मूर्धनि (युजीत) 343
मूर्धा 42, 78, 80, 131, 133, 199;
(ते विपतिष्यति) 230; (इति उपात्ते)
319; (अग्रम्) 410
मूर्धा ते विपतिष्यति 220

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

मृन्मयम् 136
मृपा वै किल समवादयिष्ठाः 323
मेघः 84, 89, 128
मेघो जायते स प्रस्तावः 84, 89
मेघो यत्संश्लब्धते स हिङ्कारः 84
मेघया 18, 46, 51, 191
मेघा 67
मेघातिथिं काण्वम् 358
मेघावी 21, 146; (राजा) 245
मेघ्यम् 177
मेघ्यं म इदं स्यात् 177
मेघ्यस्य 174
मेने 201; (तं ह न) 230
मेपः 185
मेपभूयोपगतः 358
मेहति 174
मैत्रायण्युपनिषत् 325-357
मैत्रावरुणस्य वा 437
मैत्रावरुणी 281
मैत्रिः 327
मैत्रेयी 205, 208, 253, 256
मैथुनम् 105
मैथुनात् (एव उद्भूतम्) 331
मैथुनान् 21
मैव नोऽतिप्राक्षीः 418
मोक्ष 299
मोक्षम् (ज्ञानं च) 350
मोक्षलक्षणम् 343, 347
मोघम् (संविदानाः) 370
मोघाय वादाय 440
मोदः 56
मोदते 13
मोदनीयम् 17
मोदमानः 144; (स्त्रीभिः सह) 240
मोदी (भवति) 349
मोदी मे 451
मोहः 3, 296, 326

मोहजालस्य (योनिः) 355
मोहम् 30, 218; (द्विनिमित्तैक—) 284
मोहमदिरोग्मत्तम् 332
मोहयिष्याम इति मन्यमानाः 422
मोहान्तमापीपिषत् 256
मौद्गल्य 53
मौनम् 165, 218
म्रियते 144, 216; (अथ यदा) 271,
311; (प्रथमम्) 439; (तद् द्वितीयम्)
439
म्रियमाणः (उत्क्रामन्) 239
म्रियस्व 129
म्लोचन्त्यन्या देवता न वायुः 197
य
यं यमन्तप्रभिकामा भवन्ति 161
यं यमन्तप्रभिकामो भवति 162
यं रेतो न वेद 223
यं वाह न वेद 222
यं वायुर्न वेद 221
यं विज्ञानं न वेद 223
यं वै सोम्यैतमाणिमानं न निमालयसे 145
यं श्रोत्रं न वेद 223
यं सर्वाणि भूतानि न विदुः 222
यः कश्च शब्दो बागेव सा 192
यः पृथिवीमन्तरो यमयति 221
यः प्रणवः स उद्गीथः 75, 336
यः प्राणमन्तरो यमयति 222
यः प्राणापानयोः सन्धिः स व्यानः 72
यः प्राणेन प्राणिनि 218
यः शब्दस्तदोमित्येतदक्षरम् 344
यः श्रोत्रमन्तरो यमयति 223
यः सत्येनातिवदति 156
यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति 222
य (एकाक्षरम्) 258
य आत्मा अपहतपाप्मा विजयः 167
य आत्मा सर्वान्तरः 218

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

य आदित्यः स्वर एव सः 456
य आदित्यमन्त्रो यमयति 222
य आहुतीरत्यमन्यन्त देवाः 400
य इत्ताद्विदुस्त इमे समासते 292
य इदमविर्दासोऽधोपहासं चान्ति 276
य इह मनुष्याणां महर्तां प्राप्नुवन्ति 151
य उ एनं हिनस्ति 188
य उदानेन उदानिति 218
य उद्गीथः स प्रणवः 336
य उ हवैर्विदं स्वेषु प्रतिप्रतिर्बुभूयति 181
य उ हवैर्विदा स्पर्षतेऽनुशुष्यति 196
य एतदक्षरं विदित्वा प्रैति स ब्राह्मणः 225
य एतदेवंविद्वानक्षरमुद्गीयमुपास्ते 69
य एतद्विदुरमुपास्ते भवन्ति 25, 26, 288,
290, 294
य एनमेतद्विद्वान्ति तद्वितीयं प्रियते 439
य एवं विद्वानेतदुपास्ते 233, 234, 235
य एवमदितेरदितित्वं वेद 177
य एवायं शारीरः पुरुषः स एयः 227
य एवायं श्रौत्रः प्रातिष्ठत्कः पुरुषः स एयः
228
य एवायं काममयः पुरुषः स एयः 228
य एवायं छाग्रामयः पुरुषः स एयः 228
य एवायमनु पुरुषः स एयः 229
य एवायमादर्शो पुरुषः स एयः 228
य एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एयः 229
य एय एतस्मिन्मण्डले पुरुषः 259
य एय स्तन इवालम्बते 52
य एय स्वने महोपमानश्चरति 169
य एयोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एय आत्मा 117,
167
य एयोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्छेते 251
यकृत् 174
यक्ष 326, 355
यक्ष्म 8, 9, 259
यक्ष्म राजन् मा मो हिंसीः 462

यक्ष्यन्ते 377, 383
यक्ष्यमाणः 130, 301, 454, 464
यच्चक्षुषा न पश्यति 7
यच्चान्यत् निकालातीतं तदप्योक्त एव 48
यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति 160
यच्चितः 33; (तन्मयो भवति) 350
यच्छेत् 20
यच्छ्रेयसो देवानमृजत 186
यच्छ्रेष्ठं तदसाम 469
यच्छ्रेष्ठेण न शृणोति 7
यजते 190, 225; (न) 439
यजन्ते (मनुष्याः) 445
यजमानः 34, 42, 81, 94, 95, 118,
119, 325, 349
यजमानम् 34, 40; (देवाः) 225, 349,
379
यजमानस्य 94
यजमानाः (विलीयन्ते) 351
यजमानाय 92, 183
यजुः 56, 77, 263, 336, 351;
(वाचाजुर्वर्तते) 405, 458
यजुरिति (उपासीत) 308
यजुर्मिः 36
यजुर्मयम् (प्रवयति) 308
यजुर्वेदः 38, 73, 96, 207, 232, 255,
348; (वायोः) 446
यजुर्वेदम् 104, 148, 149, 152
यजुर्वेदस्य रसम् (भुवः) 377
यजुषि (साम) तद्वेत्थाश् इति 406
यजुष्टः 119; (त्रेपत्) 447
यजुदरः 305
यजुषि 31, 42, 52, 96, 119, 140,
177; (तिस्थीनानि) 304; (हिंसाय)
387; (पुत्रानि) 412; (यम्) 417
यजे 273; (संराधनीमहम्) 273
यज्ञरायु ते पर्वताः 107

ई 1-5 के 6-10 फ 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 घृ 174-282

यजुहोति ययजते तेन देवानां लोकः 190
यज्ञः 31, 93, 101, 118, 150;
(ब्रह्मचर्यम्) 165, 193; (संपद्यते)
325, 341; (इयात्) 417
यज्ञः प्रजापतिरिति 227
यज्ञ इति 229
यज्ञ एव साविता 474
यज्ञकामः 388
यज्ञम् 80, 319; (अम्पत्यनपत्) 387;
(उपनंस्यति) 388; (अपिगच्छतः)
461
यज्ञमधीषानाः 220
यज्ञरूपाः 40
यज्ञवचा राजस्तम्यायनः 282
यज्ञयास्तु (अम्पायन) 373, 374, 375
यज्ञस्य (मात्राम्) 95
यज्ञाः 42, 292; (सर्वे) 373
यज्ञात् (जायते) 438
यज्ञान् 177
यज्ञानाम् 361
यज्ञायज्ञीयम् 91
यज्ञे 178, 183
यज्ञेन 177; (बहुदक्षिणेन) 212, 251
यज्ञे स्वरवन्तं दिदक्षन्त एव 183
यज्ञोपवीतम् 308
यज्ञो भ्रेषन्न (i. e. भ्रेषं न) न्येति 416
यज्ञो भ्रेषन्नेति (भ्रेषं न्येति !) 416
यज्ञो वै प्रचोदयति 474
यं चक्षुर्न वेद 222
यं चन्द्रतारकं न वेद 222
यं च वयं द्विष्मः 309
यं जनपदं यं क्षेत्रभागम् 161
यं ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुः 26
यत् (going) 204
यतते 46
यतयः 45, 47
यतर एतदुपनिषदो भविष्यन्ति ते पराभवि-
ष्यन्ति 168

यतयार् (अश्नाति) 338
यतिष्याम् (आहृत्याम्) 269
यतो यत आवर्तते तद्वच्छति 120
यतो वाचो नियतन्ते 56, 58
यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते 248
यत्कर्मगात्रयतिरिचम् 280
यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात् 40
यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति 108
यत्किञ्च वाचो ह्रमिति स हिंसाः 86
यत्किञ्च विजिज्ञास्यं मनस्तदद्रूपम् 193
यत्किञ्च विज्ञातं वाञ्छस्तद्रूपम् 193
यत्किञ्चाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपम् 193
यत्किञ्चिदिदमा श्वस्य आ शकुनिष्य इति 122
यत्किञ्चेदं प्राणभृदिति 214
यत्किञ्चेद् करोत्ययम् 248
यत्कतुर्भवेति तत्कर्म कुरुते 248
यत्क्षरन्नाक्षीयतेति 406
यत्क्षन्तु साधु तत्तामेत्याचक्षते 83
यत्ते कश्चिद्व्यतीतच्छृण्वाम 232; (यदेव
कश्चित्तेऽवधीत् ...) 233, 234, 235
यत्पशुम्यस्तृणोदकं विन्दति 190
यत्पशुपु (साम) तदेत्या 3 इति 406
यत्पितृम्यो निपृणाति तेन पितृणाम् 190
यत्पुरोदयात्स हिंसाः 86
यत्प्रजापतौ तदेत्या 3 इति 418
यत्प्रजामिच्छते तेन पितृणाम् 190
यत्प्रतीति स प्रतिहारः 86
यत्प्रथमास्तमिति तन्निपनम् 87
यत्प्रथमोदिते स प्रस्तावः 86
यत्प्राणेन न प्राणिति 7
यत्प्रेति तत्प्राणः 426
यत्प्रेति स प्रस्तावः 86
यत्र कामम् 240
यत्र चन्द्रस्तत्रक्षत्राणि 474
यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् 45

श्वे 283-300 को 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जै 377-474

यत्र तपति तदेवामृतम् 382
यत्र...नान्यच्छृणोति स... भूमा 158
यत्र नान्यत्पश्यति...स भूमा 158
यत्र...नान्यद्विजानाति स भूमा 158
यत्र पुरुषस्तत्स्री 474
यत्र मनस्तद्वाक् 474
यत्र यज्ञस्तच्छन्दांसि 474
यत्र वरुणस्तदापः 473
यत्र वा इषुत्यग्रो भवति 430
यत्र वाऽऽकाशस्तद्वायुः 474
यत्र वायुश्चरति 238
यत्र वा छन्दांसि तयज्ञः 474
यत्र वा पौस्तदादित्यः 474
यत्र वा नक्षत्राणि तच्चन्द्रः 474
यत्र वान्यादिव स्यात् 244
यत्र वाऽऽपस्तद्वरुणः 473
यत्र वा पृथिवी तदग्निः 473
यत्र वायुस्तदाकाशः 474
यत्र वा वाक् तन्मनः 474
यत्र वा विद्युत्तत् स्तनयित्नुः 471
यत्र वा स्त्री तत् पुरुषः 474
यत्र वायु सर्वमालंबामृतम् 208; (यत्र त्वस्य)
256
यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् 46
यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते 48, 242
यत्र स्तनयित्नुस्तद्विद्युत् 474
यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञायते 238
यत्र हि द्वैतमिव भवति 208, 256
यत्राग्निस्तत्र पृथिवी 473
यत्रादित्यस्तयौः 474
यत्रान्यच्छृणोति...तदल्पम् 158
यत्रान्यत् पश्यति...तदल्पम् 158
यत्रान्यद्विजानाति तदल्पम् 158
यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा 40
यत्रार्थं पुरुषो म्रियते 216; (किमेतं न
जहाति) 216

यत्रारे ब्राह्मणस्यान्वेष्टव्या तदेनमर्च्येति 109
यत्रासौ केशान्तो विवर्तते 52
यत्रैत (sic) उपास्तत् पृथिव्यै हृदयम् 473
यत्रैतत् कृष्णं चन्द्रमसि तद्विवो हृदयम् 473
यत्रैतत् पुरुषः स्वपिति नाम 141
यत्रैतत् पुरुषोऽशिशिषति 142
यत्रैतत्सुतः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजा-
नाति 166, 170
यत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यसि 230
यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति 245, 246
यत्रैते सतर्पयस्तादिवो मध्यम् 473
यत्रो ह वै क्वचैता देवता निस्पृशन्ति 428
यत्सङ्गवैलापां स आदिः 86
यत्सत्तत्ताम 418
यत् सत्त्वायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् 105
यत्संप्रति मध्यन्दिने स उद्गीयः 87
यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म 218
यत्ताम स उद्गीयः 72
यत्सुवर्णं सा द्यौः 107
यत्स्तोमं बृहस्पत्योस्तद्वेत्या३ इति 418
यथाकर्म 24, 196, 302
यथाकामः (तत्क्रतुः) 248
यथाकामचारः 148, 149, 150, 151,
152, 153, 154, 155
यथामामय 28, 202
यथाकारी यथाचारी तथा भवति 248
यथाकालम् 40
यथा कृतायविजितायाधरेयाः संपन्ति 108
यथाक्रतुः 102
यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति 102
यथाक्रमः 239
यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवाहितः 186
यथाग्निगर्भा पृथिवी 280
यथाज्ञारानधोऽहं भस्मानि जुहुयात् 133
यथाचारी (तथा भवति) 248
यथादर्शं तथात्मनि 26

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 खे 38-47 मां 48-49 ते 50-61 वे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

यथा दुन्दुभेः खम् 261
यथादैवतम् 197
यथा धूमं वापीयात् 453
यथानिकायम् 289
यथा निरिन्धनो बाहिः 349
यथानुशासनम् 161
यथापः प्रवता यन्ति 51
यथा पशुरेवं स देवानाम् 187
यथापि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्राः 163
यथा पुष्करपलाश आपो न स्तिप्यन्ते 117
यथाप्सु तथा गन्धर्वलोके 26
यथा विन्धेन मृगमानयेत् 436
यथा मत्स्यमुदके परिपरयेत् 74
यथा मधुना लाजान् प्रमुपादेवम् 383
यथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छति 166
यथा महासुहयः पद्मीशशङ्खं संवृष्टेत् 268
यथा मातृमात्रं पितृमात्राचार्यवान् ब्रूयात् 232,
233, 234, 235
यथा मासा अहर्जरम् 51
यथायतनम् 63; (विप्रतिष्ठन्ते) 316, 323,
390
यथा यदहं किञ्च वेद् सर्वमहं तत् तुभ्यमञ्जोचम्
270
यथा रथचक्रस्य खम् 261
यथा रथो वैकेन चक्रेण वर्तमानः 118
यथा रथो वोषाम्यां चक्राम्यां वर्तमानः 119
यथा राजैवम् 189
यथा लम्बरस्य खम् 261
यथा लवणेन सुवर्णं संदध्यात् 120
यथा वा अरा नामौ समर्पिताः 156
यथा वायुः पुष्करिणीम् 280
यथावियम् 302
यथाविधानम् 173
यथा वेत्य तथा ब्रूहीति 220
यथा वेदो वाऽननूक्तः 189
यथा वै द्वे वामलके द्वे वा कोले 149

यथा शङ्खना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णानि 94
यथास्मानमात्तणमुत्वा विध्वंसेतैवम् 71
यथास्मानमुत्वा लोष्ट्रे विध्वंसेत 179
यथाभुतम् 24
यथा श्वः प्रैष्यम् पापात्कर्मणः जुगुप्सेत 472
यथासंकरूपितम् 33
यथा सोम्य पुरुषं गन्धर्वाभ्योऽभिनन्दाक्षम् 146
यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठति 143
यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकोद्गारः 141
यथा सोम्यैकेन नखनिःकृन्तनेन 136
यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयम् 136
यथा सोम्यैकेन लोहमणिना 136
यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिष्वक्तौ 185
यथा स्वप्ने तथा पितृलोके 26
यथा स्वप्नं तथा 66
यथा ह वै पदेनामुविन्देत् 186
यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुङ्क्षुः 187
यथा ह वै स्वाय लोकायारिणिमिच्छेत् 190
यथा ह वै वेह प्रजा अन्वाविशन्ति 161
यथेत् 128, 274
यथेयं विधेतः पूर्वं न कस्मिंश्चन ब्राह्मण उवाच
270
यथेयं न प्राक् त्वत्तः पुत्र विद्या ब्राह्मणम्
गच्छति 125
यथेयीकात्तुलमश्रौ मोतं प्रवृषेत् 134
यथेह क्षुधिता बालाः 135
यथैकपादं व्रजम् 118
यथैतां देवतां सर्वाणि भूतान्यवन्ति 196
यथैतान्धमुष्मादाकाशास्तसमुत्थाय 171
यथैव सत्त्वयं भगवोऽस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते...
169
यथैवेदमावां भगवः साध्वलंकृतौ 163
यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते स्यात्
205, 253
यथैवा देवतैवं सः 196
यथैवा प्राणानां मध्यमः प्राणः 197

श्लो 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

- यथोक्तम् 13
यथोच्छ्रायम् 381
यथोपयातम् 370
यथोभयपाद वजन 119
यदक्षरत् तस्मादक्षरम् 394
यदग्नौ तद्वेत्प्रा ३ इति 418
यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्
165
यदनुब्रूते तेनर्षणाम् 190
यदन्तः करोति तेऽङ्गाराः 271
यदन्तरा पितरं मातरं च 269
यदन्नेनातिरोहति 290
यदन्यत्र ब्रह्मोपादिश्यते 405
यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यम् 160
यदपानिति सोऽपानः 72
यदमुत्र तदन्विह 22
यदमुताः 74; (देवाः) 312
यदयं वेद नेत्यमचित्तं स्यात् 151
यदयमात्मा 186, 187
यदयमेक ईवैव पथते, अय कथमन्यर्थ इति
227
यदण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्
165
यदल्पं तन्मत्स्यम् 158
यदशरीरं तदमृतम् 459
यदश्वत्तन्मेध्यमभूदिति 177
यदधिनोस्तद्वेत्प्रा ३ इति 418
यदसत् सक्तं 413
यदसाधु तदसामेति 83
यदस्मिन्नापोऽन्तस्तेनारुहः 455
यदस्मिन्निदं सर्वमप्याग्नौ त् तेनाप्यर्थ इति 227
यदस्य गृहेषु श्वापदा वपांसि तेन तेषां लोकः
190
यदा कर्मसु काम्येषु 124
यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति 110
यदा न कस्यचन वेद 202
यदाप उच्छ्रुप्यान्ति वायुमेवापियन्ति 110
यदा पञ्चावतिष्ठन्ते 347
यदा बली भवत्ययोत्थाता भवति 152
यदार्पयम् 73; (तमृषिमुपधावेत्) 73
यदा वा अग्निरुद्धायति वायुमेवाप्येति 110
यदा वाव ते स्नेयुरथ शृणुषुः 155
यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति 157
यदा वै चेतयतेऽथ संकल्पयते 150
यदा वै निस्तिष्ठति, अय भ्रद्धाति 157
यदा वै पुरुषोऽस्माह्लोकात्र्यैति स वायुमागच्छति
261
यदा वै मनुतेऽथ विजानाति 157
यदा वै मिथुनौ समागच्छतः, आपयतो वै
तावन्योन्यस्य कामम् 69
यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति 157
यदा वै भ्रद्धात्यथ मनुते 157
यदा वै संकल्पयतेऽथ मनस्यति 150
यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति 157
यदा सर्वे प्रणिपन्ति हृदयस्येह ग्रन्थयः 27
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते 27, 248
यदा मुक्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति 323
यदा मुवृष्टिर्न भवति 153
यदा मुवृष्टिर्भवति 153
यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति 110
यदा होव भ्रद्धतेऽथ दक्षिणां रुदाति 229
यदि गोर्योरेव 456
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति 17
यदि तस्याकर्ता भवति 147
यदिदं सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं च 219
यदिदं किंचा श्वस्य आ कृमिष्यः 268
यदिदं चक्षुः सोऽसावादेत्यः 213
यदिदमयते 261
यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेष्टम् 160
यदिदं मनः सोऽसौ चन्द्रः 213
यदिदं मनुष्यानागतम् 434
यदिन्ने तद्वेत्प्रा ३ इति 418

श्वे 283-300 की 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जे 377-474

ययु चरेत् समापिपयिषेत् 197
ययु ह जीवेत् 153
यद्रजतं सेयं पृथिवी 107
यदः कश्चनातृतस्तदहं परिहरिष्ये 413
यद्वर्षति स प्रस्तावः 84
यद्विज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवतानां समास
इति 189
यद्वा अयं विद्वानैत्यमचित्तः स्यादिति 151
यद्वा एतेऽमुर्हि अभ्रियन्त तदेवाप्यय कुर्वन्ति
197
यद् वागिति तद्वह् 459
यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युपयते 6
यद्वायुनामिहाकरम् 280
यद्वा मज्ञामात्रा न स्युर्भूतमात्रा न स्युः 318
यद्वाच कं तदेव त्वम् 116
यद्वाच ते मयि तद्वाच मे पुनर्देहि 449, 450,
451, 452
यद्वायौ तद्वेत्या ३ इति 418
यद् विजृम्भते तद् विद्योतते 174
यदिधुनुते (As corrected) तत् स्तनयति
174
यद्विधेयु देवेषु तद्वेत्या ३ इति 418
यदेत्य तेन मोपसीद् 147
यदेव (अयम्) आस्ये रमते तस्मादेवायास्यः 428
यदेव समः प्लुषिणा 182
यदेवैषामज्ञानां रसस्तस्मादेवाज्जिरसः 428
यदै किञ्चानुक्तं सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता 195
यदै किञ्चेतदध्यगीष्टा नामैवेतत् 148
यदै चतुर्यम् तत्तुरीयम् 263
यदै तत्र जिघ्रति 243
यदै तत्र पश्यति 243
यदै तत्र मनुते 244
यदै तत्र रसयते 243
यदै तत्र वदति 243
यदै तत्र विजानाति 243
यदै तत्र शृणोति 244

यदै तत्र स्पृशति 244
यदै ते पुरा रूपमासीत् 454
यदै प्राणिति स प्राणः 72
यदै मां विद्यात ततो वै स्यात् 410
यदै वाङ्माभविष्यत् 149
यन् (न पतता रथेन) 361, 446
यं तमो न वेद् 222
यन्तं पश्चाच्छब्दः 200
यन्तारम् 366
यं त्वद् न वेद् 223
यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस इति 313
यं दिशो न विदुः 222
यं यौनं वेद् 221
यं द्विष्यात्-असावस्मै कामो मा समृद्धीति 265
यन्नाम तन्नाम 77
यन्नीति तन्निधनम् 86
यन्नु न एकाचन न स्यात् 469
यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु विभेति 181
यन्मनश्च प्राणश्च तत्समानम् 413
यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् 6
यन्मनुष्यान् वासयते तेन मनुष्याणाम् 190
यन्मे त्वमुद्गाथेः किं ततः स्यात् 424
यन्मेऽय रेतः पृथिवीमस्कान्त्सीत् 277
यन्मेहाति तद्वर्षति 174
यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् 165
यम् (यद्) 163
यम् 4, 265
यम् 188, 333, 334
यमाग्निं वेद् 221
यमदेवत इति 229
यमन्तरिक्षं न वेद् 221
यमयम् (अभीके) 360
यमाग्नयम् 352
यमाविषयस्थस्य 332
यमस्य 11
यमादित्या अंशुमाप्याययान्ति 309

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 चृ 174-282

यदि मृगस्य मृग एव 456
यदि वा इममभिमंसे कनीयोऽन्नं करिष्ये 177
यदि विज्ञास्यामः सर्वे ह वो वक्ष्यामः 28
यदि वै पुरुषस्य पुरुष एव 456
यदिष्टमिदयाचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् 165
यदि ह वा अप्यनेवंविग्महत् पुण्यं कर्म करोति
189
यदु किंचेमाः प्रजा शोचन्ति 196
यदुदिति स उद्गीयः 86
यदुदित्युदिव श्लेषयति 426
यदुपेति स उपद्रवः 86
यदुल्वं (स) समेधो नीहारः 107
यदूर्ध्वं मण्यन्दिनात्प्रागपराह्णात् 87
यदृच्छा 283
यदेतत्सर्वं प्राणमप्येति 432
यदेतत्सर्वं बाष्पमप्येति 431
यदेतद्बृहदयं मनश्चैतत् 67
यदेतन्मनुष्या विष्णुः 187
यदेति स आदिः 86
यदेनं साधवो धर्मा आ च गच्छेयुः 84
यदेभिरेच्छादयंस्तच्छन्दसां छन्दस्त्वम् 74
यदेभ्योऽदानं ददाति तेन मनुष्याणाम् 190
यदेव खं तदेव कम् 116
यदेव जाग्रदग्रं पश्यति तदत्राविषया मन्यते
242
यदेव विषया करोति श्रद्धोपनिषदा तदेव
वीर्यवत्तरं भवति 69
यदेव यज्ञस्याजो यत्सुविदितं तत्पृच्छति 437
यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म 218
यदेवेदमप्रतिरूपं वदति 178; (जिघ्रति)
178; (पश्यति) 178; (शृणोति)
179; (संकल्पयति) 179
यदेवेह तदमुच 22
यदेतमनुपश्यत्यात्मानं देवमजसा 250
यदेनज्जरा वामोति प्रध्वंसेते वा 160
यदेवैतदक्षः शुक्लं भाः सैव सा 76;
(यकीलं तदमः) 76

यद्वायवत्रायत तद्वायवस्य गायवत्त्वम् 458
यद्वायवः 111, 112
यदेवत्यासु स्तुवते इति 418
यद्वोषा लवणमुदकेऽवाधाः 145
यद् वाव इन्द्र ते शतम् 398
यद्वि किंचिनात्रमपतेऽनेनैव तदपते 180
यद्वि किंचानुजानाति ओमित्येव तदाह 69
यद्वि भूतमात्रा न स्युर्न प्रज्ञामात्राः स्युः 318
यद्वैतत्र कुर्यात् क्षीयते ह 192
यद्वचेतद्वेदिष्यम् कथं मे नावक्ष्यत् 137
यद्वचेतदन्यत्रास्मात् स्यात् श्वानो वै नदद्युः 230
यद् वास्तेषमुदकं स समुद्रः 107
यद् ब्रह्मविषया सर्वे भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते
187
यद्भूतं यच्च भव्यम् 290
यपच्छरीरवत्तन्मृत्योरात्म 459
ययज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् 165
ययत्क्रामयते तत्तत्सृजते 189
ययद् भवन्ति तदाभवन्ति 143, 144
ययपि चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् 135
ययपि दश रात्रीर्नाशनीयात् 153
ययपि बहव आसीरत्र स्मरन्तो नैव ते कश्चन
शृणुयुः 155
ययपि बहुविदचित्तो भवति नायमस्तीत्येवैन-
माहुः 151
ययपीदं शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति
169
ययप्यल्पविच्चित्तवान् भवति तस्मा एवोत
शुश्रूषन्ते 151
ययप्यास्मिन् सार्वैर्वादिक् वा सिद्ध्यति वर्त्मनी
एव गच्छति 117
ययप्येनच्छुक्राप स्थाणवे ब्रूयात् 123
ययप्येनानुत्क्रान्तप्राणाच्छूलेन समासं
व्यतिषेदहेतु 156
ययश्वस्याश्व एव 456
ययहमिमानवेदिष्यं कथं ते नावक्ष्यम् 125

श्वे 283-300 की 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-474

ययु चरेत् समापिपयिषेत् 197
ययु ह जीवेत् 153
यद्वज्रतं सेयं पृथिवी 107
यदः कश्चनातस्तदहं परिहरिष्ये 413
यद्वर्पति स प्रस्तावः 84
यद्विज्ञातमिवाभूदित्येतासमेव देवतानां समास
इति 139
यदा अयं विद्वानैत्यमचित्तः स्यादिति 151
यदा एतेऽमुर्हि अधिपन्त तदेवाप्यय कुर्वन्ति
197
यद् वागिति तद्ब्रह्म 459
यदाचानभ्युदितं येन वागभ्युपयते 6
यदान्यूनमिहाकरम् 280
यदा भक्षामात्रा न स्युर्भूतमात्रा न स्युः 318
यदाव कं तदेव खम् 116
यदाव ते मयि तदाव मे पुनर्देहि 449, 450,
451, 452
यदापौ तदेत्या३ इति 418
यद् विजृम्भते तद् विद्योतते 174
यदिष्टुते (As corrected) तत् स्तनयति
174
यदिष्वेषु देवेषु तदेत्या३ इति 418
यदेत्य तेन मोपसीद् 147
यदेव (अयम्) आस्ये रमते तस्माद्वेवापास्यः 428
यदेव समः प्लुषिणा 182
यदेवैषामन्नानां रसस्तस्माद्वेवाग्निरसः 428
यदै किञ्चानूक्तं सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता 195
यदै किञ्चैतदध्यगीक्षा नामैवेतत् 148
यदै चतुर्थम् तचुरीयम् 263
यदै तन्न जिघ्रति 243
यदै तन्न पश्यति 243
यदै तन्न मनुते 244
यदै तन्न रसयते 243
यदै तन्न वदति 243
यदै तन्न विजानाति 243
यदै तन्न शृणोति 244

यदै तन्न स्पृशति 244
यदै ते पुरा रूपमासीत् 454
यदै माणिति स प्राणः 72
यदै मां वियात ततो वै स्यात् 410
यदै बाह्नाभविष्यत् 149
यन् (न पतता रथेन) 361, 446
यं तनो न वेद् 222
यन्तं पश्चाच्छब्दः 200
यन्तारम् 366
यं त्वद् न वेद् 223
यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस इति 313
यं दिशो न विदुः 222
यं यौनं वेद् 221
यं द्विष्यात्-असावस्मै कामो मा समृद्धीति 265
यन्नाम तन्नाम 77
यन्नीति तान्निधनम् 86
यन्तु न एकाचन न स्यात् 469
यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्तु विभेमि 184
यन्मनश्च प्राणश्च तत्समानम् 413
यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् 6
यन्मनुष्यान् वासयते तेन मनुष्याणाम् 190
यन्मे त्वमुद्गायेः किं ततः स्यात् 424
यन्मेऽय रेतः पृथिवीमस्कान्तीति 277
यन्मेहति तद्वर्पति 174
यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् 165
यम् (यद्) 163
यम् 4, 265
यमः 188, 333, 334
यमाग्निं वेद् 221
यमदेवत इति 229
यमन्तरिक्षं न वेद् 221
यमयन् (अभीके) 360
यमराज्यम् 352
यमाविषयस्थस्य 332
यमस्य 11
यमादित्या अंशुमाप्याययन्ति 309

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 छे 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छो 68-173 च 174-282

यमादित्यो न वेद 222
यमापो न विदुः 221
यम्-इत्येकमक्षरम् 259
यमेतत्कर्णविषयाय शृणोति 261
यमेभ्यो लोकेभ्य च निनीयते 318
यमेवंविद् ब्राह्मणः शपति 278
यमेवैष घृणुते तेन लभ्यः 18, 46
यमेव न प्रतिपद्यते 241
यमो राजा 322
यं पश्यन्ति यतः क्षीणदोषाः 45
यं पृथिवी न वेद 221
यं प्राणो न वेद 222
यं प्रेतमग्रावम्यादधति 261
यं प्रेतमरण्यं हरन्ति 261
यं ब्रह्मचर्येणानुबिन्दते 165
यं मनो न वेद 223
यम्यते (भ्रैष्ठ्याय) 322
यया कया च विधया बह्वर्णं प्राप्नुयात् 60
यया च (मधुपर्कम्) 418
ययाति—326
यक् तत्ताम 72
यव 128
यवः 260
यवाः 275
यवात् 103
यशः 50, 51, 60, 96, 97, 101, 172,
177, 188, 203, 313, 390, 409
यश इति (उपासीत) 308
यशसः 351
यशसा 106, 107
यशसा (तपति) 264, 281
यशसां यशः 172
यशस्वितमः 308
यशस्विनावेव भवतः 277
यशस्विनीम् 277
यशस्वी 407

यशस्वी जयन्तो लौहित्यः 461
यशोजनेऽस्मानि 51
यशो राज्ञां यशो विशाम् 172
यशो वा एतत्तस्य साम्नः 406
यशोऽहमत्र प्रापत्ति 172
यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानाम् 172
यशश्चरन्तरो यमयति 222
यशश्चरन्तारकमन्तरो यमयति 222
यशश्चन्द्रमा मन एव तत् 456
यशायं दक्षिणेऽक्षम् पुरुषः 259
यशायमादर्शं कतम एष इति 167
यश्चेतदेवं वेद यश्च न 69
यश्छन्दसामृपभो विश्वरूपः 51
यष्टव्यः (अग्निः) 349, 350
यष्टव्यम् 352
यष्ट्या (विचिक्षेप) 323
यस्तं वेद स वेदवित् 341
यस्तद्देद यस्त वेद स मयैतदुक्त इति 108
यस्तद्देद स वेद सर्वम् 92
यस्तं न विद्यात् कथं कुर्यात् 94
यस्तं न वेद किमुचा करिष्यति 292
यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति 167
यस्तमोऽन्तरो यमयति 222
यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्वेवानुपश्यति 2
यस्तोऽयं मय्यात्माभूदेव ते स इति 444
यस्तो स्तनः शशयो यो मयोभूः 281
यस्त्वचमन्तरो यमयति 223
यस्त्वमसि सोऽहमसि 304, 445
यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिधिमामात्मानम्
133
यस्त्वेताहं ब्रूयान्-सूयान् ते विपतिष्यतीति 78
यस्मात्तत्सर्वमभवदिति 187
यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् 289
यस्मादूर्वाकं संवत्सरोऽज्ञोभिः परिवर्तते 250
यस्माद्दृष्टमुत्क्रमामि ततः स प्रप्लवते 468
यस्मान्प्राणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित् 289

श्लो 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

यस्मिन्स्तु पच्यते कालः 341
यस्मिन् पञ्च पञ्जना आकाशश्च प्रतिष्ठितः 250
यस्मिन् व चक्रान्त इदं शरीरं पापीयो मन्यते
267; (पापिष्ठतरमिव दृशते) 121
यस्मै वा एतद्वर्जं तस्मा एतन्न दत्तमिति 111
यस्य चक्षुः शरीरम् 222
यस्य चन्द्रतारकं शरीरम् 222
यस्य ज्ञानमयं तयः 39
यस्य तमः शरीरम् 222
यस्य त्वक् शरीरम् 223
यस्य दिशः शरीरम् 222
यस्य यौः शरीरम् 221
यस्य नाम महयशः 294
यस्य पृथिवी शरीरम् 221
यस्य प्राणः शरीरम् 222
यस्य मनः शरीरम् 223
यस्य रेतः शरीरम् 223
यस्य बाहु शरीरम् 222
यस्य वायुः शरीरम् 221
यस्य विज्ञानं शरीरम् 223
यस्य श्रोत्रं शरीरम् 223
यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरम् 222
यस्य स्यादद्धा न विचिकित्साऽस्ति 103
यस्याग्निः शरीरम् 221
यस्यादित्यः शरीरम् 222
यस्यानुचितः प्रतिबुद्ध आत्मा 250
यस्यान्तरिक्षं शरीरम् 221
यस्यापः शरीरम् 221
यस्यामृतं तस्य मतम् 7
यस्याग्राचि तापुचमुपधावेत् 73
यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते 63
यस्यैव रेतो भवति तदेव संभवति 456
या (अन्नम्) 83
यां यां च दिक्षामनु 225
याः काश्च पृथिवी* धिताः 340
याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः 84

याः प्राच्यः स्पन्दन्ते स उद्गीयः 84
याचमानः (प्रजहौ) 454
याज्ञवल्क्य 237
याज्ञवल्क्यः 185, 205, 208, 212,
213, 214, 226-231, 232, 233,
234, 235, 236, 237, 238, 255;
(अनुशशास) 244; (विमयाचकार)
245, 253, 256, 282
याज्ञवल्क्यस्य (द्वे भार्ये) 253
याज्ञिकान् 220
यान्या 214, 364, 365
यातयाम्ना 403
याति (उत्सर्जन्) 245
या तिरश्चो निपद्यते 223
याथातथ्यतः 3
यादृशस्यो रेतो भवति तादृशं संभवति 456
या धमनयस्ता नयः 107
यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातःसवनम् 104
यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माप्सन्दिनं सवनम्
104
यानि पञ्चषा त्रीणि त्रीणि 91
यानि धीर्यवन्ति कर्माणि 72
यानि ह्येव जायत परयति तानि जुष इति 241
यानैः 171
यां तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषयाः 270
यां दिशमभिष्टोष्यन् स्यात् 73
यां देवतामभिष्टोष्यन् स्यात् तमुपधावेत् 73
यान्यन्यानि गीतानि काम्यानि तानि 461
यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तचुतीयं सवनम् 105
यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते
188
यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणि 188
यायात् (उत्सर्जन्) 245
यावतीः 13
यावती क्षुरस्य धारा 217
यावतीयं ययी विद्या तावद्ध जयति 263

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 च 174-282

यावती वै वेदिस्तावतीयं पृथिवी 381

यावत्येव वाक् तावती पृथिवी 193

यावत्संपातम् 128

यावदायुषम् 127, 173

यावदावासाः (इमे प्राणाः) 429

यावदिदं प्राणि तावद्ध जयति 263

यावदेव मनस्तावती यौः 193

यावदेषु लोकेषु तावद्ध जयति 263

यावद्वा माक्षिकायाः पत्रम् 217

यावदै पुरुषः प्राणिति न तावद्वापितुं शक्नोति
307

यावदै पुरुषो भापते न तावत्प्राणितुं शक्नोति
307

यावन्तो वैश्वदेवस्य निवियुच्यन्ते 226

यावन्न वाङ्मनसि संपत्यते 146

यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति 146

यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारः 148

यावमुष्य मेष्णौ तौ मेष्णौ 77

या वाक् चापानश्च तत्समानम् 413

या वाक् सर्क् 72

यावानेव प्राणस्तावत्य आपः 194

यावन्तो देवास्त्वयि जातवेदः 273

यावान् वाऽयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय
आकाशः 160

या वा प्रज्ञा स प्राणः 315, 316

या वितैषणा सा लोकैषणा 218, 252

या वै सा मूर्तिरजायतात्रं वै तत् 64

या सा वाक् ब्रह्मैव तत् 429

यास्क 211

यास्कात् 257

याऽस्मान् धीरवतोऽकरदिति 281

या हुता अतिनेदन्ते 214

या हुता अधिशेते 214

या हुता उज्ज्वलन्ति 214

या ह्येव पुत्रैषणा सा वितैषणा 218, 252

युः-इति अस्य मर्त्यमक्षरम् 469

युक्तः 6, 33, 171; (एष एवापि) 436

युक्तचेष्टः 287

युक्ताः 54

युक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्ति 46

युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश 407

युक्तिं ददर्श 436

युक्तेन 20; (मनसा) 286

युक्त्वाय (मनसा) 286

युग्मम् 367

युज्यते 296

युज्यन्ते 308

युजते (मनः) 286; (धियः) 286

युजानः (मनः) 285

युजीत (आत्मानम्) 385; (मूर्धनि) 343

युद्धेन 313

युधम् 371

युनक्ति 6

युनक्ति युजते वापि तस्माद्योग इति स्मृतः
345

युषोध्यस्मज्जुदुराणमेनः 5, 266

युवा 57

ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्ते 245

ये चामी अरण्ये...उपासते 272

ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति 250

ये ददन्ते पञ्च दिशः समीचीः 400

येन चक्षुषि पश्यति 7

येन च्छन्दसा स्तोष्यन् स्यात्तदुपधावेत् 73

येन प्रजायतिः प्रजाः 310

येन प्राणः प्रणीयते 7

येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि 281

येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् 7

येन साम्ना स्तोष्यन् स्यात्तमुपधावेत् 73

येन हैवार्धेन पुरुषश्रेतं हैव वदेत् 130

येनाक्रमन्ति कपयो ह्याप्तकामाः 45

येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम् 41

श्रे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

येनापहत्य मृत्युम् 426

येनाश्रुतं श्रुतं भवति 135

येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्याम् 205,
254

येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्
208, 256

येनेदमन्नं पच्यते 261

येनैष भूतैस्तिष्ठति ह्यन्तरात्मा 42

येऽन्यथातो विदुरन्यराजानस्ते क्षम्यलोका
भवन्ति 158

ये प्रभवो ष्यानापादांशा इवैव ते भवन्ति 151

ये प्राणं रक्षन्ति ते मा रक्षन्तु 473

येभिर्वाति इषितः प्रवाति 400

येयं बाहुः सोऽयमग्निः 213

येऽल्पाः कलाहिनिः पिशुना उपवादिनस्ते 151

ये विदुस्ते जहृस्तनुम् 296

ये वै के च यज्ञास्तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येकता
195

ये वै के च लोकास्तेषां सर्वेषां लोक इत्येकता
195

येषां नोऽयमात्मा अयं लोकः 252

येहिहाः 302

ये ह वै तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनम्
उत्पादयन्ते 30

योऽक्षत् रमत इति 406

योगः 56; (पङ्क्तः) 342; (सर्वभावपरि-
त्यागः) 345

योगक्षेमः 60

योगक्षेमात् 15

योगप्रवृत्तिम् (प्रथमम्) 287

योगम् 27

योगविधिम् 27

योगाग्निमयम् (शरीरम्) 287

योगाभ्यासात् (अवाप्नोति) 346

योगी 339

योगीश्वरः 353

योगे 287

योगो हि प्रभवाम्ययौ 27

योऽग्निमन्तरो यमयति 221

योऽग्निर्धृत्युः सः 429

योऽग्निर्वागिव सा 456

योऽप्रेऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेत् 144

योजनात् 284

यो दिवमन्तरो यमयति 221

यो दिशोऽन्तरो यमयति 222

यो न वेद न हृतं हरन्तम् 359

योनि 128; (पञ्च-) 284

योनिः 48, 127, 175, 186, 283;
(मोहजालस्य) 355; (अन्धमिव वै तमः)
439

योनिं योनिम् 293, 295

योनिगतस्य 285

योनिम् 24, 128; (स्वात्) 188;
(कृण्वसे) 286

योनिमन्ये प्रपयन्ते 24

योनिमुक्ताः 284

योनिरर्चिः 271

योनिस्वभावात् 295

योनी (ते द्वे) 473, 474

योनीः (सर्वाः) 295

यो नु कथं सपुत्रा रैवः 108

योनेः 186

यो नो भगवन्नभयं वेदयसे 237

योऽन्तरिक्षमन्तरः 221

योऽन्तरो यमयति 220

योन्यां (रेतोभूतम्) 440

योऽपानेनापानीति 218

योऽपोऽन्तरो यमयति 221

यो भारतीत्याचक्षते 459

यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेत् 144

यो मनोऽन्तरो यमयति 223

यो मां विजानीयात् नास्य लोको मीयते 314

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

यो मूलेऽभ्याह्न्याज्जीवनं स्रवेत् 144
योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु 239
यो यदिच्छति तस्य तत् 17, 336
योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः 260
योऽयं पवत इति (अघ्यर्थो देवः) 227, 455
योऽयं प्राणः स वायुः 213
यो यो ह्यस्येतः प्रैति न तमिह दर्शनाय लभते
163
यो रत्नधा वसुविषः सुदन्नः 281
यो रेतोऽन्तरो यमयति 223
यो वः कामयते तं वः पृच्छामि 231
यो वः कामयते स या पृच्छतु 231
यो वा एतदक्षरमविदित्वाऽस्माहोत्वैति स
कृपणः 225
यो वा एतां सावित्रीमेवं वेद 474
यो वाक् सामेत्पुपास्ते स एवानुष्टया साम वेद
430
यो वाचमन्तरो यमयति 222
यो वायुः प्राण एव सः 456
यो वायुमन्तरो यमयति 221
यो विज्ञानमन्तरो यमयति 223
यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् 55
यो वै काप्य तत्सूत्रं विधात् 220
यो वै गायत्र्यै मुखं वेद 465
यो वैतमनु भार्यान् वुभूर्पति 181
यो वै तं पुरुषं विधात् सर्वस्यात्मनः पतयणम्
227, 228, 229
यो वै प्राणः सा प्रज्ञा 315, 316
यो वै भूमा तत् सुखम् 158
यो वै भूमा तदमृतम् 158
यो वै स धर्मः सत्यं वै तत् 189
यो वो बह्निष्ठः स एता गा उदजताम् 212
यो व्यानः सा वाक् 72
यो व्यानेन व्यानीति 218
योऽज्ञानायापिपासे...अत्येति 218
योषा 127

योषाग्री जायन्ते 272
योषाम् (उपशेते) 413
योषा वा अग्निर्गौतम 271
योषा वाव गौतमाग्निः 127
योषितं न चरति 439
योषितायाम् 42
योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि 4, 265
योऽस्मान् द्वेष्टि 309
योऽहमनेनोपतपता न प्रेप्यामीति 462
योऽहमस्मि स त्वमसि 445
यो ह वा भायतनं वेद 267
यो ह वास्माहोकात् प्रैति 189
यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद 266
यो ह वै प्रजातिं वेद 267
यो ह वै प्रतिष्ठां वेद 266
यो ह वै वसिष्ठां वेद 266
यो ह वै संपदं वेद 266
यो हीमानि न विधात् 124
यौवनम् 339
यौवनाश्च 326
यौवने 111, 112
र
र इति रजयति 337
रक्षन् (प्राणेन) 240
रक्षस्व 32
रक्षांसि (अन्वसचन्त) 458
रक्षावतारिणः 355
रजतम् 107, 120
रजतमयेन चर्मणा 461
रजतेन वपु 120, 447
रजस्तमोभ्यां (विद्धस्य) 346
रताः 249
रतिः 331
रतिम् 305, 313
रतिमात्रम् (फलम्) 356
रत्या 29

श्रे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

रत्ना (चरित्वा) 241, 245
रथ 131
रथः 118, 119; (शरीरम्) 329;
(एकचक्रः) 446; (उभयचक्रः) 446
रथकट्याम् 366
रथचक्रस्य (रथम्) 261
रथचक्रे 303
रथनाभौ 31, 37, 43, 210
रथनेमौ 210
रथन्तरम् 88, 353
रथम् 19, 36, 235 (आस्थाय) 438
रथयोगाः 239
रथश्रेणयः 131
रथस्य (रथम्) 379
रथाः 239
रथितः 838
रथिनम् 19
रथेन (धावयन्) 303; (अपतता) 361
रथसः (न सूनुः) 433
रथणीयचरणाः 128
रथणीयाम् 128
रथते 105, 154; (पश्यन्) 172, 185
रथन्ते 262
रथमाणः 171
रथ-इति 262
रथिः 29, 31, 132, 133
रथिम् 28
रथिमान् 132
रथितेव चन्द्रमाः 28
रथिर्वा एतत्सर्वम् यन्मूर्तं चामूर्तं च 28
रथिणाम् (अविदम्) 361
रथितुल्यरूपः 295
रथिमध्ये स्थितः सोमः 353
रथमयः 40, 96, 97, 125, 166;
(प्रत्यापन्ति) 259, 347; (हिङ्गारः)
399; (आदित्यस्य) 407, 458

रथमयस्तेऽस्य पुत्राः 426
रथमयो धूमः 271
रथिः (वाङ्मयः) 396; (मनो भूत्वा) 396;
(अन्नं भूत्वा) 397
रथिना (असुमान्) 396
रथिना (प्राणिनि) 396; (शृणोति) 396;
(पश्यति) 396; (वदति) 396;
(अस्नाति) 397
रथिभिः 329; (आददात्यन्म्) 340,
348; (वर्षति) 352; (संछन्म्) 379
रथिभिरेषोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः 259
रथिशतम् 347
रथिषु 28
रथीन् 4, 74, 265, 382
रथः 35, 42, 57, 68, 96, 97, 143,
179, 204; (प्राप्तवत्) 334;
(अप्तवत्) 352; (= तपः) 383;
(प्राणेदत्) 393, 409
रथचनः 255
रथतमः 68
रथनाम् 343
रथम् 21, 143, 152 377, 383, 392,
428
रथयते 34, 246
रथयतेः 243
रथयितव्यः 35
रथयिता 35, 337, 340
रथयितुः 243
रथस्य रसः (अग्निः) 377
रथाः 97
रथान् 119, 143
रथानां (सर्वेषाम्) 207, 255
रथेन 394
रथसीव कुर्वन् मन्यते 429
रथस्यम् (परम्) 343
राक्षस 326, 355

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 च 174-282

- रागः 331
रागात् 40
रागान्धम् 332
राजकर्मणि (पतितादयः) 355
राजकुले 453
राजन् 323
राजनम् (साम) 91
राजन् यक्ष मा हिंसीः 462
राजन्यबन्धुः 369
राजपुरुषं वा 366
राजयः 203
राजसानि 331
राजसूये 188
राजा 123, 182, 199; (इव) 242;
(मेधावी) 245, 274
राजानं वा 366
राजानम् 182; (आयान्तम्) 246; (प्रपि-
यासन्तम्) 246
राजाभिक्रयणानि 365
राज्ञः (अस्ति) 309; (प्राप्नोति) 380
राज्ञा 189
राज्ञाम् 172
राज्ञी 103
राज्यम् 123
राज्याय 94
रातिः 231
रात्रयः 194
रात्रिः 29, 126, 175; (न) 294
रात्रिम् 128, 194
रात्रिरार्षिः 271
रात्रिरेनं पश्चान्माहिमान्वजायत 175
रात्रीः (दश) 153
रात्रेरपक्षीयमाणपक्षम् 272
रात्रौ 29, 123
राथीतरः 53
राथीतराष्ट्रः 282
राष्ट्रः 244
राष्ट्रम् 60
राप्नोति (एतान् कामान्) 413
रामः क्रातुजातेयो वैयाघ्रपयः 460
रामाः 14
रामान् 473
रामाय क्रातुजातेयाय वैयाघ्रपयाय 470
रामे (नय) 5, 266
राशिम् 148, 149, 152
राहुः 355
राहोः 172
राच्यते 417
रिषा 358
रिष्यति 118, 196, 230, 237; (न)
252, 256
रिष्येत् 119
रीरिषः 294
रुक्मवर्णम् 45, 342
रुद्रम् 103
रुद्र 294
रुद्रः 31, 188, 203; (तस्ये) 238,
289, 293, 333, 334; (तामसोऽज्ञः)
334, 338, 355, 363, 383
रुद्रस्य रुद्रत्वम् 345
रुद्राः 98, 104, 105, 188; (एकादश)
226, 227, 354, 390
रुद्राणाम् 94, 98, 462
रुद्रान् (सेनान्यः) 375
रुधिरम् 231
रुषीत 367
रुषतः (ते) 452
रूपके (ब्रह्मज्योतिषः) 352
रूपैरूपम् 24, 211, 360, 407; (मघना
बोधवीति) 407
रूपम् 21, 24, 26, 39, 76, 96, 97,
98, 138, 139, 193, 196, 198,

श्वे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शी 373-376 जे 377-474

205; (अभयम्) 242; (शोकान्तरम्)
242; (तनुते) 247; (कल्याणतमम्)
265; (अस्य) 294; (भूतमात्रा)
317; (पर्याप्तम्) 369; (एकम्) 391;
(सर्वम्) 409; (मृतस्य) 439; (न
किञ्चन) 455
रूपविद्यम् (विद्यात्) 318
रूपार्णा चक्षुरित्येतेषामुक्तम् 198
रूपानाम् 198; (सर्वेषाम्) 207, 255
रूपाणि 138, 198; (मृत्योः) 239;
(कुरुते) 240; (पुर-सराणि) 287;
(विश्वानि) 295; (अभिसंप्रपद्यते)
296, 305; (सर्वाणि) 316, 374;
(अधिगम्यन्ते) 409
रूपाणि देवः कुरुते बहूनि 240
रूपाण्येव यस्यापतनम् 228
रूपाम्नाम् 189
रूपे 204
रूपेण 171; (स्वेन) 327, 375, 392
रूपेणिति 229
रूपैः (सर्वैः) 316, 323
रेचयिष्यथ 365
रेतः 30, 42, 63, 66, 126,
127, 128, 176; (अप्सु निधीयते)
216, 271, 276; (अस्मा-
न्त्सीत्) 277, 302, 304, 388,
409, 417, 440, 441
रेत एव यस्यापतनम् 229
रेतसः 106, 186, 231
रेतासि तिष्ठन् 223
रेतसीति 230
रेतसे स्वाहा 273
रेतसोऽन्तराः 223
रेतोभूतम् 440
रेतो मे 452
रेतो वा एतत्तस्य साधः 406

रेतो वै प्रजातिः 267
रेतो होच्चकाम 268
रेमे 185
रोहिता 53
रोह्यः 90
रोम्माणम् 378
रैश्व 108, 109, 110
रैश्वपर्णाः 110
रैश्वम् 108
रैतसः (पुरुषः) 209
रैभीम् (अङ्गुवम्) 411
रैम्या 417
रोग 326
रोगः 287
रोगम् 159, 357
रोचिष्णुः 200
रोत्स्यति 187
रोदयन्ति 104; (रुद्राः) 227
रोदस्योः (एव) 369
रोदिति 103
रोदितान् 170
रोमाणि 172
रोत्सीति 376
रोपन्ति 437
रोहति 231
रोहिष्यसि 448
रोहितम् 96, 138, 139
रोद्रं (साम) 95
रोहिणम् 397
ल
लक्षणम् (अतीत्य) 313
लक्षयेत् 350
लक्ष्यं तदेवाशरं सोम्य सिद्धि 43
लक्ष्यम् 43
लक्ष्येषु (निधीयते) 311
लघुत्वम् 287

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- लब्धा 16
लभते 163
लभते हैव 307
लभन्ते 143
लभ्यः 14, 16, 18, 45, 46
लम्बरस्य (तम्) 261
लम्भनीयाः 14
लम्भुकः 123 (ह वासो भवति) 123
लयविशेषाहितम् 350
लवणम् 145, 208
लवणस्येव 356
लवणेन 120, 447
लाजान् 283
लिङ्गनाशः 285
लिङ्गम् 298, 339, 342, 348
लिङ्गं मनो यत्र निपक्तमस्य 248
लिङ्गवती (तनुः) 336
लिङ्गैः (स्वकैः) 348
लिङ्गुम् 172
लिप्सते 1, 24, 129, 252
लिप्सते 425
लीनाः (ब्रह्मणि) 284
लुप्यमानः 330, 347
लेलायत् 412, 417
लेलायति 408; (उपरि मूर्धः) 458
लेलायतीव 239
लेलायते 39, 291
लेलायन्तीः 371
लेलायमानाः 40
लेलिहानम् 370
लेशेन 93
लोकः 16; (अयम्) 83, 193, 252;
(असौ) 125, 129, 149, 150,
161, 190, 193, 195; (अग्निः)
227; (परमः) 242, 244; (तस्य)
250, (स च) 250
लोकक्षिते 94, 95
लोकजित् 183; (असि) 449
लोकदुःखेन 24
लोकद्वारम् 94, 95, 166
लोकपालान् 62
लोकम् 29, 33; (इमम्) 152; (अमुम्)
152; (स्वम्) 189; (एतम्) 252
लोकमभिजायते 441
लोकपूणा 361
लोकवती (स्थविष्ठा तनुः) 336
लोकवित् 220
लोकस्पृते (अग्नये) 351
लोकस्य संकल्पत्यै सर्वे संकल्पयते 150
लोकाः 11, 24, 25, 37, 39, 42, 43, (सप्त)
42, 172, 195, 202, 210; (अष्टौ)
230; (अनन्दाः) 249; (असुर्याः) 1;
(अधिभिन्नाः) 293; (सर्वे) 348; (वयः)
382; (पृथिव्याम्) 385; (संवृणाः)
385; (ऊर्ध्वाः धिताः) 385; (आदिः)
391; (आगाः) 391; (विगवाः) 435
लोका अलोकाः 243
लोकात् 6, 58; (पुनरैति) 248
लोकादिम् 15
लोकान् 39, 41, 62, 117, 119, 167,
172; (इमान्) 264
लोकानां कामाय 206, 254
लोकानाम् 120; (असंभेदाय) 251
लोकानामन्तानपृच्छाम 217
लोकाच्च निन्देत् 90
लोकान् शुजा इति 62
लोकाय (अस्मै) 248
लोकास्तं पराङ्मुः 206, 254
लोकिनः 43
लोकी भवति 116, 117
116,

श्रे 283-300 को 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

लोकेषु 26, 102, 125, 134, 263

लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत 84

लोकैः 182

लोकैषणा 252

लोकैषणायाः 218, 252

लोकौ (उभौ) 166, 168

लोक्यम् 195

लोभ 326

लोभः 331

लोभजालम् (भिनत्ति) 353

लोभ 91

लोभस्यः 167; (आ) 324

लोभशानि (इमशानानि) 403

लोभशाम् 51

लोभसु मृत्युपाशः 466

लोभानि 62, 63, 133, 174, 216,

281, 410

लोभानि धूमः 271

लोभानि बहिः 183, 276

लोभैव हिङ्कारः 402

लोलुपन्ते 356

लोहः 179; (विध्वंसते) 383; (विध्वंसेत्)

419, 422

लोहम् 120, 136

लोहमणिना 136

लोहमयम् 136

लोहमयेन वर्मणा 461

लोहमित्येव सत्यम् 136

लोहायसेन कार्णायसम् 447

लोहितापिण्डः 236

लोहितम् 139; (अणु) 216, 249

लोहितशुक्लकृष्णम् 292

लोहितस्तोकः 439

लोहितस्य 165, 323; (पूर्णाः) 212

लोहिताक्षः 278, 292

लोहिन्यः 203

लोहेन दातु 120

व

वंशः 96, 211, 212, 281

वंशम् (जपति) 274

वक्तव्यम् 35

वक्ता 14, 16, 117, 337; (भवति)

340

वक्ता चास्य त्वाद्यग्न्यो न लभ्यः 14

वक्ताम् 50, 54; (विधात्) 318

वक्तुः (वक्तेः) 243

वक्तेः (वक्तुः) 243

वक्त्र (पञ्चयोन्युप—) 284

वक्षति 28

वक्ष्यामः 28

वक्ष्यामि 147, 235

वह्मणाः 360

वचः 167

वचः (रुपेः) 269

वज्रबाहुः 397

वज्रम् 25; (वाचः) 448

वज्रेण 375; (हिङ्गरेण) 425

वञ्चसि 292

वडया 185

वड्वेतरामवदन्वृष इतरः 185

वत्सः 103; (मनः) 260

वत्सनपाद् (बाध्रवः) 212, 257

वत्सम् (जातम्) 191

वत्सरम् 341

वत्सेन (वद्वगः) 429

वत्स्यामि 112

वत्स्यावः (वद्वचर्यम्) 270

वदाति (कन्याणम्) 178; (न) 216;

(न) 311

वदन्तः (वाचा) 267, 268

वदन्ति 297

वदन्तीति 269

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

वद-वद-वदेति 429

वदिष्यामि 50

वदिष्याम्येवाहमिति वाक् 196

वदेत् 47

वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति 227, 228,
229

वद्धीभिः (अभिर्पावयन्ति) 368

वधाशङ्कम् 233

वधीः 294

वधेन 161, 170

वध्यश्च 326

वनस्पतयः 52, 62, 63, 174, 326,
(क्षीयन्ते) 431

वनस्पति 128

वनस्पतिः 231

वनस्पतीन् 216, 410

वनस्पतीषु 288

वनाम् (देवानाम्) 421

वन्ध्या (इव) 356

वपन्ति (केशश्मश्रूणि) 439

वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः 40

वयं देवस्य भोजनम् 123

वयांसि 104, 105

वयांसि 34, 42, 86, 91, 149, 152,
153, 190, 230, 410

वयुनानि 5, 266

वयुनावित् 286

वयोगतः 66

वयोम्यः 386

वरः 15

वरणीयः 15

वरत्राभिः 368

वरत्रिका 367

वर्दम् 293

वरं ददानीति 313

वरम् 13, 125, 183, 237, 2

वरसद् 23

वरान् 12, 20

वराहः 143, 144

वरिष्ठः 30, 45

वरिष्ठम् 40, 43, 44

वरिष्यते 412

वसिर्वाति 458

वरुणः 50, 82, 188, 334, 354

वरुणः कस्मिन् प्रतिष्ठितः 230

वरुण इति होवाच 229

वरुण एव सविता 473

वरुणदेवत इति 230

वरुणपरियतनम् 385

वरुणम् 58, 59, 413

वरुणलोकम् 302

वरुणस्य 92

वरुणाय नमः 462

वरुणेन 98

वरुणोऽन्तर्दधातु मा 461

वरुणो राजा भूतो वासि 449

वरेण्यः 295

वरेण्यम् 43, (इन्द्रम्) 371

वरेषु (दैवेषु) 270

वर्गोऽसि 308

वर्जयेत् 92

वर्णः 50

वर्णप्रसादः 287

वर्णयितुम् (न शक्यते) 350

वर्णरतिप्रमोदात् 15

वर्णान् (अनेकात्) 291

वर्तनिम् 446

वर्तनी 118

वर्तन्या (अघरया) 203

वर्तन्यौ (वाक् च मनश्च) 446

वर्तमानः 29, 118, 119

श्वे 283-300 को 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-474

वर्तयन् (एवम्) 173

वर्तामहे 283

वर्ति-352

वर्तेथाः 54

वर्तेरन् 54

वर्त्मनी 117

वर्धते (न) 252

वर्षगणम् 112

वर्षति 84, 89, 137, 174; (तन्निधनम्)

401; (पर्जन्यः) 431

वर्षति स उद्गीयः 84, 89

वर्षन्तम् 89; (न निन्देत्) 89

वर्षन्ति 353, 354, 355

वर्षपवित्रम् 385

वर्षम् 126, 401

वर्षशतम् 105

वर्षसहस्राणि (बहूनि) 225

वर्षस्य संकलप्या अजं संकल्पते 150

वर्षाः 85, 90, 349, 354, 401

वर्षाणि 104, 105, 167, 169, 170

वर्षामुद्गीथम् 387

वर्षिष्यति 154

वर्षीयांसः 365

वर्षुकः (पर्जन्यः) 401

वन्तु साम्नः (वृणे प्रियम्) 412

वल्मीके 249

ववृजे (इन्द्रम्) 384

ववे (कामप्ररन्म्) 237

वशः 67

वशम् 16

वशी 24; (सर्वस्य) 251; (लोकस्य)

291, 298; (दीनाय इति) 422

वशीभवति 422

वशे 32; (कुरुते) 422; (स्वान् कुरुते)

422

वश्यानि 20

वषट् अकर्म 447

वषट्कार (सप्तम्) 387

वषट्कारः 260, 414

वषट्कारात् (आ) 446

वषट्कारेण 465

वषट् कुर्वन्ति 392

वसतिम् (अनादृत्य) 269

वसतीन्दीः (उपाकल्पयन्) 374

वसतौ 60

वसत्या (उपमन्त्रयांचके) 269

वसनान्तेन (प्रच्छाय) 313

वसनेन 168

वसन्तः 85, 90, 349, 353; (हिङ्गारः)

401

वसन्तम् 111, 387

वसन्तम् (एतासु) 428

वसन्ता (loc) 401

वसन्तु 130

वसन्तो हिङ्गारः 85

वसवः 98, 104, 188, 226, 353,

374, 390

वसव्यम् 374

वसापराणि द्वात्रिंशत् वर्षाणि 169, 170;

(पञ्च वर्षाणि) 170

वसिष्ठः 121, 122, 266; (स वः) 267,

268

वसिष्ठः (नानुमेने) 371, 431; (प्रजाति-

कामः) 448

वसिष्ठस्त्रयपौ 203

वसिष्ठस्य 447

वसिष्ठाय 123; (उवाच) 445

वसिष्ठायै स्वाहा 273

वसीयान् 369, 370, 371

वसुः 23; (हितम्) 226; (विन्दते) 253

वसुदानः 253

वमुधानः 103

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 घ 28-37 छ 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

वसुन् (पुरोधाय) 373

वसूनाम् 94, 462

वसोः पवित्रम् 338

वस्यसः 51

वहम् 361

वहामि (अमृतम्) 361, 362

वह्निः (निन्धितः) 349

वह्निमः 31

वह्नेः 285; (विस्फुलिताः) 345

वा-इति वाचोऽमृतमदारम् 469

वा-इति वायोः शुद्धमक्षरम् 469

वाक् 30, 35, 43, 50, 52, 62, 63,
68, 71, 72, 76, 83, 85, 88,
94, 100, 101, 106, 110, 118,
121, 126, 134, 139, 140, 141,
142, 146, 149, 159, 171,
174, 176, 181, 182, 183;
(वदन्) 186, 192, 207, 255,
282; (परिवेष्ट्री) 306; (आहन्धे)
306, 309; (प्रविशे) 312; (अप्येति)
315; (अभिविसृजते) 316, 317;
(सहाप्येति) 323, 348; (ओमेव नाम)
377; (पिन्बते) 384; (अग्निः सः)
396; (सर्वासु प्रजासु) 396; (प्रस्तावः)
399, 409; (असत्) 413;
(तस्यैषा कुल्पा) 417; (उद्गाता) 420;
(साम) 430; (वर्तनी) 446, 455,
456, 467; (गी) 471

वाक्-आगायत् 426

वाक्-ऊक् 394, 471

वाकोवाक्यम् 148, 149, 152

वाक्च मनश्च 472

वाक्पतिः 52

वाक्प्रभूतम् 385

वाक्प्रस्तावः 85, 402

वाक्यम् (काणनम्) 367

वाक् सा 471

वाक् सावित्री 474

वागग्निम् 216

वागनुष्टुप् 264

वाग्भूतः 315

वागर्चिः 271

वागष्टमी 203

वागासति (सोऽग्निः) 421

वागिति (उक्थम्) 445

वागिति अन्तरिक्षम् 378

वागिति ऋक् 384

वागिति चन्द्रमाः 443

वागिति तद्वह्म 426

वागिति वौः 378, 471

वागिति मनः 471

वागिति पृथिवी 378, 471

वागिति वाक् 384

वागिति श्रोत्रम् 471

वागिति सर्वे देवाः 384

वागिति स्त्री 471

वागित्यग्निम् 441

वागित्यन्तरिक्षम् 471

वागित्येव वाक् 378

वागु प्राणे प्रतिष्ठिता 405

वागेव गी 417

वागेव तत् (यत्किंचार्वाचीनं ब्रह्मणः) 405

वागेव देवाः 193

वागेव पादः (चतुर्थः) 405

वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः 106

वागेव भूत्वाऽग्निः प्राविशत् 428

वागेव यजुः 405

वागेवर्क 68; (प्राणः साम) 76

वागेवर्गदः 193

वागेव सप्ताङ्गिति 232

वागेव सा प्राणोऽयः 76

वागेव साम 405

श्वे 283-300 को 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

वागेवाचि: 203
वागेवाच्यं लोकः 193
वागेवाच्यतनम् 232
वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति 238
वागेवैतत् सर्वं विज्ञापयति 149
वागेवोक्त्यम् 405
वाग्निं बृहती तस्या एष पतिः 71
वाग्निं विज्ञाता 193
वाग्धोच्चक्राम 267
वाग्जाया 190'
वाग्देवत्यं साम 418.
वाग् ब्राह्मणम् 471
वाग्वा अग्निः 438
वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापयति 149
वाग् वाग् इति विः 280
वाग्वात्र नाम्नी भूयसी 149
वाग्वात्र वसिष्ठः 121
वाग्वाच साम्नः प्रतिष्ठा 404
वाग्विवृताः 42
वाग् वेच वाक् 430
वाग्वै ग्रहः 215
वाग्वै परमं ब्रह्म 233
वाग्वै बृहती 181
वाग्वै ब्रह्म 181; (इति) 232
वाग्वै यज्ञस्य होता 213
वाग्वै वसिष्ठा 266
वाग्वै साम 182
वाङ् नरकः 473
वाङ् नाम देवता 307
वाङ्मनः प्राणनिरोधनात् 343
वाङ्मनसी 20
वाङ्मयः (पुरुषः) 209
वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः 192
वाङ् माता 193
वाङ् मे 449
वाचंयमः 123, 307, 446

वाचं वदन्तीम् 315
वाचं समारुह्य 317
वाचं सर्वान् कामानब्रुहन् 429
वाचः (अन्याः) 43, 56, 58, 384, 405
वाचः पादाः 405
वाचः पृथिवीं शरीरम् 193
वाचः शरीरम् (यद्वाचा वदति) 434
वाचः सत्येनातिमुच्यते 448
वाचः स्वरः (सोऽग्निः) 430
वाच कप्रसः 68
वाचं च नाम च मनोऽनुभवति 149
वाचकनवी 223; (Cp गार्गी-वाचकनवी)
वाचं देवीम् 429
वाचं धेनुमुपासीत 260
वाचम् (मियाम्) 40, 58, 70, 149,
176, 178, 180, 192; (अभाषयाः)
270; (तर्पयति) 394; (अत्यवहत्)
427; (पुरुषेऽन्तर) 457
वाचमग्निरभिदधाति 466
वाचमनुहन्तीमग्निर्बलिं हरति 472
वाचं प्रस्तावम् 388
वाचं प्राणे तदा जुहोति 307
वाचं प्राणो गिरति 433
वाचं मनसा विभति 458
वाचं मे त्वयि दधानीति 318
वाचा 64, 177; (प्रज्ञायन्ते) 233; (अति-
रिच्यन्ते) 417; (उदगायन्) 419;
(उद्वाचा) 420; (उपसमैप्सन्) 421;
(करोति) 421
वाचा नाम प्रज्ञापयितुम् 315
वाचा नामान्यामोति 317
वाचास्मभ्यम् 136, 138; (विकारो नाम-
धेयम्) 136, 138
वाचा रसान् वेदेति वेद 473
वाचा वज्रमुद्गृह्णाति 448
वाचा वदत् (शिरस्ये) 312

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 सां 48-49 ते 50-61 रे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- वाचा वै सम्राड् बन्धुः प्रज्ञायते 232
वाचा स्वरसंपन्नयाऽत्विज्यं कुर्यात् 183
वाचा ह नामान्यभिबदति 215
वाचा ह साम्नात्विज्यं क्रियते 430
वाचा ह स्मैव पूर्व उपपन्ति 270
वाचा ह्यनमयते 203
वाचा ह्येव एतन्मनसा च वर्तते 446
वाचि 32, 60; (ज्ञान्तायाम्) 238, 469,
470
वाचि तिष्ठन् 222
वाचि धृत्युपाशः 466
वाचि सप्तविधं सामोपासीत 86
वाचि स्वामिच्छेत 183
वाचीति 230
वाचेति 305
वाचे स्वाहा 273
वाचोद्भावा दीक्षाग्रहा इति 426
वाचोन्तरः 222
वाचो मध्यम् 402
वाचो मनो देवता 418
वाचो वाव भूयोऽस्तीति 149
वाचो विग्लापनं हि तत् 251
वाचो ह गिर इत्याचदति 73
वाचो ह वाचम् 6
वाजपेयेन 276
वाजश्रवसः 11, 282
वाजसनेयाय याज्ञवल्क्याय 275
वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येन 282
वाजिनीव 53
वाजी 175
वाजी गन्धर्वान् 175
वाट्ये 355
वातः 57, 174, 326
वातम् 216
वातरज्जुनाम् (वश्चनम्) 326
वाताः 338
वातात् 307
वाति (अयम्) 378
वात्सीपुत्रः 281
वात्स्यः 212, 257, 282
वादाय (योदाय) 440
वायमानयै (वीणयै) 207, 255
वामकक्षायणः 282
वामदेवः 66, 187
वामदेव्यम् 89
वामनम् 23
वामनीः 118
वामानि 117, 118
वामे आक्षिणि 236
वायवे 95, 217, 349
वायु 336
वायुः 4, 24, 26, 30, 31, 33, 35, 37,
41, 42, 50, 51, 52, 55, 62, 63,
64, 67, 73, 75, 83, 91, 102,
103, 106, 110, 126, 134, 150,
171, 180, 197, (मधु) 209,
(आत्मानि धित्वा) 217; (वसुः) 226;
(देवः) 227, 266, 291, 328,
333, 334, 336; (रसस्य रसः) 377;
(अन्तरिक्षं परिवभूव) 400; (सोऽभवत्)
428; (प्राविशत्) 428, 457; (पवते)
459, 466, 467
वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत् 63
वायुना 107; (सूत्रेणायं लोकः) 221
वायुं तृतीयम् 176
वायुप्रतिष्ठाः 312
वायुम् 104, 119, 131, 149, 152,
154, 261, 311; (उपहृयते) 382,
409, 453
वायुमप्येति 469
वायुमयः 248
वायुमात्रा 35

श्वे 283-300 को 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-474

वायुमिति 449
वायुमेव प्रशंसत् 217
वायुरं त्वम् 257
वायुरन्तरिक्षम् 446
वायुरस्मै बलिं हरति 472
वायुराकाशमनुभवति 468
वायुरेव देवेषु 110
वायुरेव व्याप्तिर्वायुः समष्टिः 217
वायुरेव सविता 474
वायुरेव साम 431
वायुरेव हिङ्कारः 402, 418
वायुर्दिशा यथा गर्भः 280
वायुर्वाव संवर्गः 110
वायुर्वाऽस्माकमीशे 412
वायुर्वै गौतम तत् सूत्रम् 221
वायुर्वै देवः 435
वायुर्वै प्राणः 471
वायुर्वैवैतान् सर्वान् संवृहस्ते 110
वायुलोकम् 802
वायोः 92, 204; (पृष्ठे) 394; (वृष्टिम्)
272; (आधि अग्राणि) 469
वायोरन्तरः 221
वायौ 219, 469, 470
वायौ तिष्ठन् 199
वायौ पुरुषः 199, 320
वायौ साम तद्वेत्या३ इति 406
वारुणं त्वेव वर्जयेत् 92
वारुणम् 92
वारुणिः 58
वारुणी 59; (आगा आगीता) 413
वारुणीमामां न गयेत् 413
वारुणीपुत्रः 281
वार्षिः 366
वार्षभेण वा 279
वालखिल्याः 327
वालाग्रशतभागस्य 296

वालुकाविवर्जिते 287
वाव 110, 125, 126, 144, 145,
195
वावदिपत् 65
वावयमानम् (आसीनम्) 446
वावयमाने 446
वावृहाणम् 371
वाश्यन्ते (पशवः) 443
वासः 123, 205; (किम्) 268; (अग्रे
दीप्यते) 422
वासयते 190
वासयन्ति 104
वासवम् (साम) 94
वासांसि 51
वासि (पुरस्तात्) 449
वासिष्ठं चैकितानेयम् 406
वासिष्ठमेव ब्रह्म 445
वासीभिस्तदणुवान्ति 368
वासोवृक्षम् 34
वातोहस्ताः 303
वास्तेयम् 107; (Cp वास्तेयम्)
वास्थम् 1
वाहम् 287
वाहाः 14
विंशतिः 159
विंशतिप्रत्ययानिः 284
विकरवामहै 418
विकरोमि (अन्नम्) 467
विकारः 136, 138; (उत्तरः) 339
विकिरति 42
विकुर्वन् (बहुधा) 295
विकृत्य (षोडशधा) 410
विकृन्धिका 343
विक्रियेत (न अन्नम्) 468
विक्षेप (लय-) 350
विगतनिद्रम् 336, 345, 354

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- विगतभयः 347
 विगीतः 279
 विगृह्यते 448
 विग्रहवानेप कालः 341
 विग्रहे सन्निविष्टः 337
 विग्लापनम् (वाच) 251
 विघसः 371
 विचक्षण (राजा) 309
 विचक्षणम् 29
 विचक्षणा (आसन्दी) 303
 विचक्षणात् 302
 विचक्षणमासन्दीम् 304
 विचक्षते 371, (अन्तर्) 371, 457
 विचक्षन् (विश्वा भुवनानि) 359
 विचक्षो 358, (विश्वम्) 360
 विचक्षेप-इति 365
 विचक्षाक्षिरे 8
 विचर्पणम् 51
 विचालितम् 449
 विचिकित्सन्ति 15
 विचिकित्सा 14, 103, 192, 347
 विचिकित्सितम् 14
 विचिकित्सीम् 363
 विचिक्षेप (यष्ट्या) 323
 विचित्य 8
 विचिनोति 349
 विचेष्टति 26
 वि चैति चान्ते 291
 वि चैमि स च 360
 विच्छादयन्ति 170
 विच्छादयन्तीम् 170
 विच्छादयति (हस्तीम्) 242
 विच्छिन्नात् 194
 विच्छेत्स्यते 140
 विजघ्नुष 360
 विजज्ञे (धालाकिः) 323, (आत्मानम्)
 324
 विजिह्वौ 8, 141
 विजये 8
 विजः 161, 167, 355
 विजरन् 340
 विजरम् 336, 345, 354
 विजरा (नदी) 302
 विजराम् (नदीम्) 303
 विजहाति (पाप्मनः) 239
 विजहार (याज्ञवल्क्यः) 256
 विजानतः 3, 23, (एवम्) 159
 विजानताम् 7
 विजानन् 45, (एवम्) 158
 विजानन्ति 438
 विज्ञानत्रेय सत्य वदति 157
 विज्ञानम् विद्वान् भवते नातिवादी 45
 विजानाति 21, 67, 157, (नात्पत्)
 158, 166, 172, (न) 208, 247,
 256
 विजानीतः 18
 विजानीयाः 218
 विजानीयात् (आत्मानम्) 250, (केन)
 256
 विजानीयाम् 25
 विजानीरन् 155
 विजानीहि 138
 विजिग्याताः (देवाः) 410
 विजिग्ये 8
 विजिघत्सः 161, 167
 विजिज्ञासमाना. (इव चरन्ति) 386
 विजिज्ञासस्व 58
 विजिज्ञासा 212
 विजिज्ञासितव्य. 167, 338
 विजिज्ञासितव्यम् 156
 विजिज्ञास्यम् 193
 विजिति-352, 368
 विजिहीते 261

श्वे 283-300 को 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
औ 373-376 जै 377-474

विजिहीषां यावापृथिवी 279
विजुगुप्सते 2, 22; (न ततः) 250
विजृम्भते 174
विजेष्पध्वे 373
विज्ञातं विजिज्ञास्यमाविज्ञातमेत एव 193
विज्ञातम् 38, 135, 136
विज्ञातमाविज्ञानताम् 7
विज्ञातव्यम् 313
विज्ञाता 152, 153
विज्ञातारम् (विज्ञातिः) 218
विज्ञातारमरे केन विजानीयात् 208, 256
विज्ञातुः (विज्ञातेः) 244
विज्ञातृ 225
विज्ञाते (आत्मानि) 254
विज्ञातेः (विज्ञातारम्) 218, 244
विज्ञान 47
विज्ञानं यज्ञं तयुते 56
विज्ञानं वायु प्यानाद् भूयः 152
विज्ञानघनः 208
विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यम् 157
विज्ञानं देवः सर्वं 56
विज्ञानपतिः 52
विज्ञानम् 56, 57, 59, 67, 152, 157,
159, 201; (ब्रह्म) 231, 315;
(एतद्) 316; (द्वैतीभूतम्) 337;
(मनसः रसः) 340, 369, 384
विज्ञानमयः 47, 56; (पुरुषः) 201,
239, 248
विज्ञानमयम् 58, 60
विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति 59
विज्ञानं ब्रह्म चेदेदं 56
विज्ञानवतः 152
विज्ञानवतो वै स लोकान् (अभिसिष्यति)
152
विज्ञानवान् 20, 340
विज्ञानसाराथिः 20

विज्ञानात् 43; (हि एव सत्त्वमानि भूतानि
जायन्ते) 59
विज्ञानात्मा 35
विज्ञानादन्तरः 223
विज्ञानाद्वायु भूयोऽस्तीति 152
विज्ञानाय 208
विज्ञानार्थम् (तद्विज्ञानार्थम्) 41
विज्ञाने तिष्ठन् 223
विज्ञानेन 44; (आत्मनः) 206
विज्ञानेन जातानि जिवन्ति 59
विज्ञानेन वायु क्रम्येदं विजानाति 152
विज्ञापयतु 140, 142, 143, 144, 145,
146
विज्ञाप 33; (धीरः) 251
विज्ञापते 270
विज्ञापामृतमश्नुते 33
विज्ञास्यति 141
विज्ञास्यामः 28
विज्ञेयः 49
विद् 189
विद् 326 (Excre)
विततः 45; (पन्याः) 249; (v.l. वितरः)
391
विततम् 80
विततस्य 21
वितन्वाना 51
वित्तम् 14; (मानुषम्) 125; (ये स्यात्)
190, 194
वित्तमयीम् 16
वित्तमोहेन 16
विचं मे स्याद्य कर्म कुर्वीय 190
विचये 279
वित्तस्य 125
वित्तस्य कामाय 206, 254
विचिन् 15
विचिन् पूर्णा 205, 253
वितैपणा 252

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छ 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 च 174-282

- वित्तैपणायाः 218, 252
वित्य (न वै माम्) 410
विद् 27
विदग्धः शाकल्यः 226, 235
विदग्धत् 173
विदधाति 25, 299
विदध्वंसुः 71
विदर्भी कौण्डिन्यः 212, 257
विदांचक्रुः 139
विदानः 358
विदानादियुत् 260
विदिग्धः (शेते) 445
विदिग्धम् (अण्डम्) 445
विदितम् 7
विदितात् 6
विदिष्ट्वा (आत्मानम्) 218; (एतम्) 251;
(तम्) 252
विदियुते 374
विदुः (ये तत्) 250, 257
विदुषः (त्रयीं विद्याम्) लोकः 446
विदुषाम् 166; (प्रपदनम्) 166
विदुषे 262
विदुष्कृतः 303
विदेहाः (इमे) 237
विदेहाम् (दशमि) 253
विद्धः 164; (सन्नविद्धो भवति) 164
विद्धि (त्वमेतं निहितं गृह्यायाम्) 13, 43
विद्यः (तद्वयम्) 250
विद्यते (विपरिलोपः) 243, 244
विद्यत्येनं पाप्मनः 260
विषया 7, 29; (तपसा चिन्तया चोपलभ्यते)
333
विषया देवलोकः 195
विषयाऽभूतमभ्युते 3, 356
विषया विन्दतेऽभ्युते 7
विषा 16, 50, 59, 69, 115, 125,
270; (अमृतम्) 294
विषाः 207, 232, 255, 348
विषाकर्मणी 247
विषां चाविषां च 6, 356
विषात् 123
विषयानाम् (सर्वाप्तम्) 207, 255
विषयान्तरं वेद 355
विषाभीक्षितम् 356
विषाभीक्षितम् 16
विषयम् 27, 195
विषयाम् 3; (रताः) 249
विषयविषे (निहिते) 294
विषुत् 113, 117, 126, 134, 154,
171, 209, 287
विषुतः 9, 25, 44, 138, 298; (आत्मा)
322
विषुतम् 118, 127, 311; (प्रतिहारम्)
387
विषुति 60; (विभाति) 344; (सर्वरूपः
पुरुषः) 395
विषुति पुरुषः 199, 320, 395, 405
विषुतम् 205
विषुत्वम् 138
विषुत्सावित्री 474
विषुयचिः 271
विषुयध्यैव ब्रह्म 260
विषुय् ब्रह्मेत्याहुः 260
विषुदिः 154
विषे (द्वे) 38
विषोतते 84, 89, 154, 174, 311, 401
विषोतते स्तनपाति स प्रतिहारः 84, 89
विषोतमानाः 368
विषोतमानायै 395
विषोतपाति 357

श्लो 283-300 को 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-474

विद्योतयितव्यम् 35

विद्वत्तिः 65

विद्वत्सः 40, 133, 139; (पूर्वे) 252,
308; (उपजीवन्ति) 356, 408,
423

विद्वत्सम् (एवम्) 383; (एवमुपवदति)
417, 418, 419

विद्वत्सो मनसा 267, 268

विद्वान् 33, 35, 36, 41, 45, 46, 47,
56, 58, 66, 69, 72, 94, 108,
113, 116, 117, 134, 151, 176;
(अमृतः) 250; (द्युनाति) 266,
276, 390, 394, 397, 408;
(तत्सर्वे विपश्यन्ति) 447

विद्वान्मिहोत्रं जुहोति 134

विद्वानपा मधुपर्कम् 418

विद्वान् नामरूपादिमुक्तः 47

विद्वान् पुष्पपात्रे विधूय 45

विद्वान्मनो धारयेतामस्तः 287

विधमेत् 327

विधया 60

विधरणः 251, 355, 363

विधरणी 273

विधर्ता 400

विधाता 338

विधारयन्ते 30

विधारयामः 30

विधारयितव्यम् 35

विधावाति 23

विधिः 42, 332

विधिना (अनेन) 338

विधिवात् 38, 47; (उपसन्नः) 38

विधीयते 139

विधूनुते 174

विधूय 45

विधृताः (तिष्ठन्ति) 225

विधृतिः 164

विधृतौ 225

विधेम 5; (हविषा) 293

विधेहि 32

विध्यान्ति (सूचीभिः) 368

विध्वंसते (लोटः) 383

विध्वंसते 179; (लोटः) 419

विनाद्धिः 363

विनर्दि 92; (साम्नो वृणे पशव्यम्) 92

विर्गष्टिः (महती) 8, 150

विनाशम् 4, 170

विनाशमेवापीतो भवति 170

विनाशेन मृत्युं तर्त्वा 4

विनिनीषमाणः (अप्रियम्) 453

विनिगृह्यते 32

विनिगोत्रयेत् 295, 297

विनिर्गतम् (मातृकम्) 357

विनिर्गताः (ऊर्ध्वेन) 347

विनिर्हासिते 238

विनिर्गुक्तः 36

विनिर्मुच्यते 36

विनिवर्त्य 297

विनिश्चरन्ति 207, 255

विनुदन्ति 345

विनेशुः 179

विनेर्यामि (अनियम्) 453

विन्दते 163, 190, 253

विन्देत् (आर्तवम्) 278

विन्देयुः 163

विन्द्यधात् 179

विपतिष्यति 78, 80; (सूधा) 230

विपपात (तस्य ह सूधा) 230

विपरित्य 242

विपरिलोपः (हृष्टे) 243, 244

विपरिते 16, 356

विपश्येति 238

विपश्चित् 18

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 ख 28-37 छं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 चृ 174-282

विपश्चित्: 286, 457
विपश्चिता 55
विपश्चिद् दृढजयन्तो लौहित्यः 461;
(शकुनिमित्रः पाराशर्यः) 460
विपाटितः (सहस्रधा) 323
विपातयात् 182
विपापो विरजोऽविचिकित्सो ब्राह्मणो भवति
253
विप्रचित्तिः 212, 257
विप्रतिपद्यन्ता इति 269
विप्रतिष्ठेत् 316, 323
विप्रमोक्षः 159
विप्राः 286
विशोधा 328
विब्रूयात् 218
विभक्तम् 243
विभक्त्यानि (अहमेव वः) 412
विभजामहे 412
विभज्य (आत्मानम्) 345
विभवति 46
विभागे (न समपादयन्) 412
विभातः 164
विभाति 25, 44, 45
विभुः (विग्रहे संनिविष्टः) 337
विभुत्वम् 33
विभुत्वात् 291
विभुत्वेन (वर्तसे) 292
विभुप्रमितम् 303, 304
विभुम् 18, 21, 38
विभुः परस्तात् 452
विभूतयः (पद्) 391
विभूतिम् 36
विभूतिमान् 407
विभूतिर्वा एषा तस्य साम्नः 406
विभूरसि 274
विमय्नीरन् 230

वि मा यन्तु ब्रह्मचारिणः 51
विमुक्तः 23, 47; (च विमच्युते) 23
विमुक्ताः (अपियन्ति) 249
विमुक्तिः 60
विमुच्यते 23
विमुच्यमानः (इतः) 235
विमुच्यमानस्य 23
विमृत्त्युः 27, 161, 167, 355
विमृत्त्युम् 336, 345, 354
विमृष्टम् 68
विमोक्षः 347
विमोक्षाय (ब्रूहि) 241; (एव) 245
विमोक्ष्ये 146
विपन्तु 51
विपि (?) 436
विशोग 326
विरजः 27, 30; (ब्राह्मणः) 253
विरजः पर आकाशात् 251
विरजम् 44
विरजाः 40
विरग्शी 360
विराजति 90
विराज्ये 325
विराद् 83, 111, 236
विराड्भूत्वा प्रजनयाव 414
विराघ्रे भवो भवसि 464
विराधिपि 99
विरिष्टम् 119, 120
विरूपाम् 89
वीरे वीरमजीजनत् 251
विरोचनः 167, 168
विरोचनेन 169
विरोचनोऽमुराणाम् 167
विलीनम् 145
विलीने (मानसे) 344
विलीयन्ते (यजमानाः) 35

शब्दे 288-300 को 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-474

- विलोक्षाय 104, 105
 विवक्षुम् 112, 125
 विवक्षसि 230
 विवक्ष्यामि 111
 विवदमानाः 267; (अहंभेयसे) 312
 विवदमानौ (एषाताम्) 264
 विवद 359
 विवरेण 353, 354, 355
 विवर्जितम् (काम—) 350
 विवर्जिते 287
 विवर्तते 52, 297, 366
 विवाचनम् 384
 विविदिषाणि 81
 विविधा (शक्तिः) 297
 विविधुः 70
 विविनक्ति 15
 विवृणुते 18, 46
 विवृतम् 17
 विवृताः 93
 विवृद्धि 296
 विवेकम् 143
 विशः (आत्ति) 309
 विशते 46
 विशन्ति 262; (पुनर्) 353, 351, 355
 विशन्तु त्वामाहुतयश्च सर्वाः 338
 विशम् 188
 विशाम् 172
 विशुद्धम् 288
 विशुद्धसत्त्वः 45, 46
 विशुद्धे 46
 विशुद्धे विभक्त्येष आत्मा 46
 विशृणुः 374, 375
 विशेषम् (उपगच्छति) 311
 विशेषान्तम् (लिङ्गम्) 339
 विशोकः 161, 167, 355, 363
 विशोकम् 87, 315, 351
 विवृत् 51
 विश्वः 334
 विश्वकर्मकृत् 331
 विश्वकर्मा 291
 विश्वकृत् 250, 299
 विश्वकर्माद्यतिप्रभुः 334
 विश्वचक्षुः 337
 विश्वतः 362
 विश्वतःपृष्ठे 102
 विश्वतश्चक्षुः 288
 विश्वतस्पात् 288
 विश्वतोबाहुः 288
 विश्वतोमुखः 288, 292
 विश्वधाम 297
 विश्वनामा 463
 विश्वं त्वया धार्यते जायमानम् 338
 विश्वभुक् 334, 338, 371
 विश्वभूत (तनूः भगवतः) 337, 310
 विश्वम् 89, 12, 103, 281
 विश्वमायानिर्गुतिः 284
 विश्वभरः 186, 321
 विश्वभरकुलाये 186, 321
 विश्वयोनिः 295
 विश्वरूपी 40
 विश्वरूपः 29, 51, 131, 133, 281,
 295, 355, 363
 विश्वरूपम् 131, 203, 297, 338
 विश्वरूपस्त्वाप्तः 212, 257
 विश्वरूपाय 355
 विश्वरूपैकपाशम् 281
 विश्ववित् 299
 विश्ववेदसम् 371
 विश्वशास्ता 363
 विश्वमूर्त् 338, 355
 विश्वस्य कर्ता 38; (पुनस्य मोक्ष) 38
 विश्वा आशाः 100

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 छं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 च 174-282

- विश्वारूप्यः 328
विश्वारूपा 334
विश्वाधिकः 293
विश्वाधिपः 289, 293
विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् 266
विश्वाभिरक्षणः 463
विश्वामित्रः 368, 434
विश्वामित्रजमदग्नी 203
विश्वामित्राः (वाचमेवोपासते) 445
विश्वामित्राय 445
विश्वामृतः 338
विश्वाय स्वाहा 273
विश्वावसु 279
विश्वाहा नमः 461
विश्वे देवाः 83, 188, 216, 354, 390,
405, 418, 428
विश्वेश्वर 334
विश्वेषां देवानाम् 94
विश्वेषु देवेषु 418
विश्वैश्वर्यम् 285
विश्वोऽसि विश्वानरोऽसि 338
विषमत्वम् (प्रपाति) 334
विषयगोचरे 350
विषयदष्टम् 332
विषयान् 19; (अत्ति) 329, 348
विषयासान्नि (बन्धाय) 350
विषादः 326, 331
विषासाहिः 200, 321
विषुम् 471
विषूची 16
विषूचीः 458
विष्कब्धे (पलाशे) 391
विष्कब्धौ (लोकाँ) 391
विष्टपम् (ब्रह्मस्य) 443
विष्टानि (भूतानि) 262
विष्णवे (सत्यधर्माय) 351
विष्णुः 50, 279, 333, 334, 338,
341, 355; (योनिं कल्पयतु) 279
विष्णुसंहितम् 344; (धाम) 353, 354
विष्णोः (परमं पदम्) 20, 345; (तनुः)
340
विष्कुलितः (विप्रविष्टित्) 316
विष्यन्दमानः (ओषः) 385
विष्वक् 27, 166, 360, 361, 363
विष्वङ्द्वन्या उत्क्रमणे भवन्ति 27, 166
विष्वङ्गः 179
विसर्गाणाम् (सर्वेषाम्) 207, 255
विसर्जयितव्यम् 35
विसृकृतः 276, 278, 303
विसृजते 34
विसृजेत् 146
विसृज्य 64
विसृष्टम् 65
विसृष्टिः 186
विस्ताराः (ग्रन्थ-) 350
विस्तृतिः (अभिध्यातुः) 357
विस्फुरन्तीः 371
विस्फुरन्तीव 370
विस्कुलिन्नाः 41, 125, 126, 127,
202, 271, 323, 345, 348
विस्फूर्जयतः (एव) 371
विस्तेतमानस्य 23
विस्मयः 26
विस्मयन्ते 369
विहगः 355
विहृत्य (स्वयम्) 239
विहितः 176
विहृर्छति 91
वीह्ययन्निव 402
वीचिभिः 366
वीणागायिनः (मापयेयुः) 417
वीणायाम् 77

श्रे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 श्रे 377-474

वीणायै (वायमानायै) 207, 255
वीणावादस्य (शब्दाः) 207, 255
वीत इति 366
वीतमन्युः 12
वीतरागाः 46
वीतशोकः 18, 44, 287, 291, 292
वीति (वि-इति) 262
वीदं करवामहा इति 418
वीयाय 115, 184
वीरः 102, 262
वीरान् 294
वीर्यम् 7, 8, 9, 37, 96, 97, 177,
374
वीर्यवत्तमम् 69
वीर्यवन्ति 72
वीर्येण 119, 120; (इन्द्रः) 392
वीव पपेत् 370, 371
वीत्र पपेत् 369
वीव यन्ति 371
वृकः 143, 144
वृक्षाः (मृत्पुना) 231; (वृक्षः) 231
वृक्षः 231; (इव स्तम्भः) 289
वृक्षकालाकृतिभिः 297
वृक्षम् 44; (आहृष्ट्युः) 231; (समानम्)
292
वृक्षस्य 53, 143, 144
वृक्षायम् (गच्छति) 443
वृक्षाणाम् 143
वृक्षत् (आहतात्) 231
वृक्षे (समाने) 292
वृद्धके 12; (सुकृतम्) 276, 471
वृद्धीत परस्येन्द्रम् 384
वृणीताम् (मामेव) 388
वृणीमहे 123
वृणीष्व 12; (प्रथमः) 412
वृणीष्व वरम् 325
वृणुते 18, 46

वृणोति 296
वृत्तच्युतस्य 356
वृत्तम् (अन्यत्) 253, 325
वृत्तविचिकित्सा 54
वृत्तिक्षयात् (चित्तम्) 349
वृथा 355
वृथातर्क-355
वृन्दाकः 235
वृषभः 185, 358; (रोवती) 375,
376, 380, 396, 397; (इत्याचक्षते)
459
वृषभम् (वावृषानम्) 376
वृषलः 278
वृषली 278
वृष्टम् 23
वृष्टिः 271, 296; (भूत्वा) 301, 343;
(जायते) 353
वृष्टिम् 210; (निधनम्) 387
वृष्टेः पृथिवीम् 272
वृष्टेः ततः प्रजाः 353
वृष्टौ 60, 84
वृष्ट्यैवेमं लोकमनुविभवति 469
वेग (पञ्चदुःखौघ-) 284
वेत्ता (तस्य) 291
वेत्ति (वेपम्) 291
वेत्थ 7, 220
वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतौ 124
वेत्थ यथा पुनरावर्तन्त इति 124
वेत्थ यथासौ लोको न...124
वेत्थ यथेमाः प्रजाः प्रथमः...269
वेत्थ यथोर्देवयानस्य... 124
वेत्थ यादितोऽपि प्रजाः 124
वेत्थो देवयानस्य वा पथः 269
वेत्थो याति यथामाहुत्वा...269
वेत्थो यथासौ लोकः...269
वेत्थो यथेमं लोकम्...269

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

वेद 7; (नान्तरम्) 242; (एनेन यद्वेदितव्यम्)

257

वेदः (अननूक्तः) 189

वेदः (अपम्) 257

वेदः (आप्यायत) 383

वेदगुह्योपनिषत्सु 295

वेदम् 53; (वेदान्तम्) 148, 149, 152,
173

वेदमनुब्रवीत 278

वेदयते 35

वेदयन्ते 36, 40, 167

वेदयसे 237

वेद वा अहं गौतम तत्त्वम् 220

वेदवित् 220

वेदविद्याधिगमः 332

वेदस्य पलाश इति 414

वेदाः 42, 52, 97; (अवेदाः) 243;

(अभिसंपन्नाः) 266; (सर्वे) 348,

373

वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम् 10

वेदान् (सर्वान्) 135, 141, 299;

(तर्पयन्ति) 394

वेदानाम् (कामाय) 254

वेदानाम् (सर्वेषाम्) 207, 255, 361;

(गुप्त्यै) 408

वेदानुवचनम् 53

वेदानुवचनेन 251

वेदान्त 299

वेदान्तविज्ञानस्तुतिश्रितार्थाः 47

वेदाम 425

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् 289

वेदा हि रसाः 97

वेदा ह्यमृताः 97

वेदिः 133; (उपस्थः) 276, 381

वेदितव्यः 46; (सः) 323

वेदितव्यम् 257, 285

वेदितव्ये 38

वेदिता 227, 228, 229

वेदिपत् 23

वेदिष्य 366

वेदिष्यावः 216

वेदेति वेद 473

वेदेषु (उक्तम्) 356

वेदोपनिषत् 54

वेदो ब्रह्म 472

वेदोऽसीति 280

वेद्व्यम् 43

वेद्यम् 37; (वेत्ति) 291

वेशान्ताः 239

वेरम् 172

वेष्टयिष्यन्ति 299

वैकुण्ठः 199, 320, 467

वैजवापायनः 211

वैदभृतीषुः 282

वैदर्भिः 28, 30

वैदिकेषु 355

वैदेहः 224

वैद्युतः 50, 357

वैद्युताम् 272

वैपश्चिताय दार्ढजयन्तये 461

वैपश्चितो दार्ढजयन्तिः 461

वैशाखपक्षीषुः 281

वैशाखपक्ष 131, 132

वैराग्यम् (उपेतः) 325

वैराजः 354

वैराजगानि 303

वैराजम् (साम) 90

वैराज्याम् 95

वैरूपम् (साम) 89, 354

वैरूपवैराज्ये (अनूच्ये) 304

वैर्यम् (= वीर्यत्वम् ?) 418

ध्वे 283-300 को 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जे 377-474

वैवस्वत 12	व्यपदिष्टम् 218
वैश्यः 189	व्यपश्यत 22
वैश्ययोनिम् 128	व्यपोह 52
वैश्येन वैश्यः 189	व्यभेत्स्यत् 132
वैश्वदेवः 402	व्यम्लास्येताम् 132
वैश्वदेवम् 95; (तृतीयसवनम्) 402, 412	व्यमानः 327
वैश्वदेवी (आगा) 402	व्यालिष्ट 366
वैश्वानरः 12, 29, 48, 49; (आत्मा)	व्यवच्छेत्सीः 53
131, 132; (अग्निः) 174, 261,	व्यववदति 118, 119
329	व्यवदन्त 467
वैश्वानरम् 130, 132, 371	व्यवस्थाम् 283
वैश्वानरे (आत्मनि) 135	व्यवायः 358
वैश्वामित्रमुक्थम् 434	व्यविनक् 471
वैसर्जनीयाम् 440	व्यशीर्यत् 182
बोद्धुम् 389	व्यशुवानः 362
व्यकुरुत 176, 385	व्यष्टिः 212, 217, 257, 305
व्यकृताम् (गतस्य) 339	व्याकरणम् 38
व्यक्तम् (अक्षम्) 339	व्याकरवाणि 138
व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः 284	व्याकरोत् 138
व्यक्षत् 96, 97	व्याकरोति 67
व्ययः 330, 347	व्याक्रियत 186
व्ययत्वम् 331	व्याक्रियते 186
व्यजिगीषन्त 373	व्याक्रोशमानः 437
व्यज्ञापयिष्यत् 149	व्याख्या (कृता भवति) 339
व्यज्ञासिपुः 367	व्याख्यातम् 339
व्यज्ञासिष्टाश्च इति 258	व्याख्याताः 50
व्यज्ञासिप्तेति 258	व्याख्यानानि 207, 255, 348
व्यतिषंदहेत् 156	व्याख्यास्यामः 50; (तत्) 316
व्यतृणत् 21	व्याख्यास्यामि (ते) 205, 254
व्यथते 196, 230, 237, 252, 256	व्याघ्रः 143, 144
व्यदधात् 3	व्याचक्षाणस्य (मे) 205, 254
व्यद्युतत् 9	व्याचक्षते 6
व्यद्रवताम् 414	व्यात्तम् 174
व्यध्वंसन्त 419	व्यात्तमेव समित् 271
व्यपतिष्यत् 81	व्याददाति 71
व्यपतिष्यन् 131	व्याधिना 115

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मं 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

व्याधिभिः (प्रतिपूर्णाऽस्मि) 115

व्याधीयन्ते (प्राणाः) 153

व्यानः 33, 34, 52, 55, 133, 192;
(शस्त्रा) 214, 230, 328, 336,
354, 409

व्यानम् 72, 408

व्यानाय 133

व्यानेन (पितृन्) 425, 426

व्यानोऽन्वाहार्यपचनः 34

व्यापकः 26

व्याप्तम् (सर्वमिदं जगत्) 293

व्याप्तिः 418

व्याप्तिमात्र 407

व्याप्तिर्वा एषा तस्य साक्षः 406

व्यापच्छमानः 402

व्यावर्तते 191

व्यावर्तनाश्च इति 124

व्यावर्तन्ते 390

व्यावर्तयात् 489

व्यावर्तते 335

व्यावत्स्यर्थ 390

व्यावृत्तत्वम् 331

व्याहरात् 184

व्याहितः 261

व्याहृतयः (तिष्ठः) 51, 52, 393, 426

व्याहृतिभिः 335, 447

व्याहृतीः 394, 435

व्युत्तरन्ति 202

व्युत्थाय 218, 252

व्युपि सविता भवसि 464

व्युष्टिः 102

व्यूढः 400

व्यूढच्छन्दसा (द्वादशाहेन) 454

व्यूढिरे 121, 369

व्यूह 4, 265

व्यूहति 382

व्येति 314, 428

व्येव त्वा ह्यपविष्यामि 201

व्योमम् 55, 59, 292

व्योमसद् 23

व्योमान्तः 384, 385, 396, 397

व्योमि 43; (व्योम न लक्षयेत्) 350

व्रजतः 168

व्रजति 18

व्रजन्ति 161

व्रतचर्येण 434, 469

व्रतम् 59, 60, 88, 89, 90, 92,
197, 332; (पुत्राणाम्) 415

व्रतमीमांसा 196

व्रतानि 292

व्रत्यम् (आददानः) 430

व्रश्नम् (वातरज्जुनाम्) 326

व्रात्यः 32

व्रात्यान् (दिव्यान्) 385, 400, 408

व्रात्योऽसि 449

व्रीहिः 260

व्रीहियवाः 128, 275

व्रीहियवौ 42

व्रीहीन् (अवघातयेत्) 278

व्रीहिः 103

श

शंसन्ति 52, 435

शकटम् 327

शकटस्य 109

शकराणि 231

शकुन्तः (हिरण्यवर्णः) 319

शकुनिः 142, 302

शकुनिभ्यः 122

शक्नेमहि 19

शक्तिः (परा) 297

शक्तिम् (देवात्म -) 283

शक्तिर्योगात् 291

श्वे 283-300 को 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शी 373-376 जे 377-474

- शक्नुयात् 315
 शक्नुवतः 368
 शक्यः 90
 शङ्कु 122
 शङ्कु (पङ्कीश-) 268
 शङ्कुना 94
 शङ्कुभिः (निखानयन्ति) 368
 शङ्खः बाधयः 460
 शङ्खस्य (शब्दः) 207, 255
 शङ्खस्य (ध्यायमानस्य) 207, 255
 शङ्खाय बाधय 470
 शङ्खः शारचायनिरत्रेयः 460
 शतं शरद् आयुषः 310
 शतं च दश चैकं 159
 शतं चैका च हृदयस्य नाड्यः 27, 166
 शतधा 29, 385, 396
 शतम् 27, 57, 159; (नाड्यः) 166
 शतं भूमीरुत स्युः 398
 शतं मा पुर आयसौरक्षत् 66
 शतसनिः 411
 शता दश 211, 407
 शतार्थम् 284
 शनैः 346
 शनि-355
 शतमथा (तनुवा) 289
 शं न इन्द्रो बृहस्पतिः 50
 शं नो भवत्वर्थमा 50
 शं नो मित्रः शं वरुणः 50
 शं नो विष्णुरुक्मयः 50
 शपमानम् 359
 शकाभिः 366
 शबलम् 172
 शबलाच्छचामं प्रपद्ये 172
 शब्दः 192, 200; (भूतमात्रा) 317;
 (पुरुषमन्वेति) 321
 शब्दजलाभयादिभिः 287
 शब्दबद्धाणि निष्पातः 344
 शब्दबद्ध परं च यत् 344
 शब्दं मनसा ध्यातुम् 315
 शब्दवादिनः 343
 शब्दश्चाशब्दश्च 343
 शब्दरूपशब्दयः (अर्थः) 332
 शब्दस्वात्मा 320
 शब्दात् 21; (बाह्यात्) 207; (बहून्)
 251, 255, 305, 316
 शब्दानाम् (सर्वेषाम्) 207, 255
 शब्देनाशब्दमाधिक्रियते 343
 शब्दैः (सर्वैः) 316, 323
 शम् 50
 शमः 53, 472; (इत्याहवनीयः) 473
 शमयामः (इति ब्रुवाणः) 355
 शमाग्निताय 41
 शम्भुः 338, 355
 शयानः 18, 66
 शयानम् (अर्णवे) 371; (ब्रह्माविशत्)
 458
 शयानाः 388
 शयानो याति दूरतः 18
 शयिता 12
 शयित्वा 127
 शयीत 202; (मृता मृत्यस्ता) 249
 शरः 176
 शरणम् 92, 93; (सर्वस्य) 291; (प्रपद्ये)
 299; (मन्यमानः) 359
 शरत् 85, 90, 349, 354
 शरप्रतिहारः 85, 401
 शरद्ः 14
 शरदं प्रतिहारम् 387
 शरवर्हिः 278
 शरभृष्टीः 278
 शरम् 43
 शरवत् 43
 शराहः 362

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 ख 28-37 छं 38-47 झं 48-49 णे 50-61 वे 62-67
छां 68-173 चु 174-282

व्याधिभिः (प्रतिपूर्णाऽस्मि) 115

व्याधीयन्ते (प्राणाः) 153

व्यानः 33, 34, 52, 55, 133, 192;
(शस्या) 214, 230, 328, 336,
354, 409

व्यानम् 72, 408

व्यानाय 133

व्यानेन (पितृन्) 425, 426

व्यानोऽन्वाहार्यपचनः 34

व्यापकः 26

व्याप्तम् (सर्वमिदं जगत्) 293

व्याप्तिः 418

व्याप्तिमान् 407

व्याप्तिर्वा एषा तस्य साम्नः 406

व्यापच्छमानः 402

व्यावर्तते 191

व्यावर्तना३ इति 124

व्यावर्तन्त 390

व्यावर्तयात् 489

व्यावर्तते 335

व्यावर्त्त्य 390

व्यावृत्तत्वम् 331

व्याहरात् 184

व्याहितः 261

व्याहृतयः (तिस्रः) 51, 52, 393, 426

व्याहृतिभिः 335, 447

व्याहृतीः 394, 435

व्युच्चरन्ति 202

व्युत्पाय 218, 252

व्युपि सविता भवसि 464

व्युष्टिः 102

व्यूढः 400

व्यूढच्छन्दसा (द्वादशाहेन) 454

व्यूढिरे 121, 369

व्यूह 4, 265

व्यूहति 382

व्येति 314, 428

व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामि 201

व्योमम् 55, 59, 292

व्योमसद् 23

व्योमान्तः 384, 385, 396, 397

व्योमि 43; (व्योम न लक्षयेत्) 350

व्रजतः 168

व्रजति 18

व्रजन्ति 161

व्रतचर्येण 434, 469

व्रतम् 59, 60, 88, 89, 90, 92,
197, 332; (पुत्राणाम्) 415

व्रतमीमांसा 196

व्रतानि 292

व्रत्यम् (आददानः) 430

व्रश्चनम् (वाताज्जूनाम्) 326

व्रात्यः 32

व्रात्यान् (दिग्भान्) 385, 400, 408

व्रात्योऽसि 449

व्रीहिः 260

व्रीहियवाः 128, 275

व्रीहियवौ 42

व्रीहीन् (अवपातयेत्) 278

व्रीहेः 103

श

शंसन्ति 52, 435

शकटम् 327

शकदस्य 109

शकराणि 231

शकुनः (हिरण्यवर्णः) 349

शकुनिः 142, 302

शकुनिभ्यः 122

शक्रेमहि 19

शक्तिः (परा) 297

शक्तिम् (देवात्म-) 283

शक्तियोगात् 291

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

- शान्तात्मने 334
शान्तादिलक्षणोक्तः 348
शान्तायां वाचि 238
शान्ता विद्वांसो मैत्राचर्या चान्तः 40
शान्तिः 25, 50
शान्तिकः 463
शान्तिम् 12, 13, 293
शान्तिमान् 407
शान्तिर्वा एषा तस्य साम्न् 406
शान्तिसमुद्भूतम् 52
शान्ते 20; (अग्नौ) 238
शान्दः (पुरुषः) 209
शामूलपर्णाभ्याम् 403
शारीर 55; (आत्मा) 245
शारीरः (पुरुषः) 208, 322
शारीरम् 240
शारीरात् (आत्मनः) 236
शार्कराक्ष्य 132
शार्दूल 302
शालावत्या 403
शाश्वतः 18, 328, 346
शाश्वतम् 24
शाश्वती 25
शाश्वतीः सप्ताः 261
शाश्वतीभ्यः 3
शास्ता 338, 355
शास्त्रविद्वांसः (शूद्राः) 355
शास्त्रहिंसक-356
शिक्षा 38
शिक्षणिनाम् 326
शिवास्य मनः 344
शिपिलं भुवनम् 471
शिरः 55, 174, 176; (चपतः) 203,
259, 260; (स्वर इति) 336;
(उक्थस्य) 433
शिरःपक्षसीपृष्ठपुच्छवान् (अभिः) 319
शिरा नद्धयः 367
शिरोवतम् 47
शिलकः शालावत्यः 77, 78
शिल्पः ऋषयः 282
शिल्पोपजीविनः 355
शिवः 49, 290; (एव केवलः) 294
शिवतमः (रसः) 348
शिवम् 49, 296; (अशिवमुदिशन्ति)
356
शिवा (तनुः) 289
शिवाः 367
शिवाम् 32
शिशुः 203
शिशुम् 203
शिरानम् 63, 433; (नरकः) 473
शिरनेन 64
शिरनेन रामान् वेदेति वेद 473
शिरिषे 385
शिरये (दारुभूतम्) 312; (एन) 323
शिभिषाणम् (पर्वते) 360
शीक्षाध्यायः 50
शीक्षाय 50
शीमम् 327
शीयते 230, 237; (न) 252, 256
शीर्षकपाले 52
शीर्षे (द्वे) 375
शीर्ष्णा (अश्वस्य) 210
शुक्लस्वरोन्नतत्वम् 331
शुक्र 326
शुक्रः 354; (भूत्वा) 356
शुक्रः (Proper Noun) 438
शुक्रम् 3, 24, 25, 27, 46; (आदाय)
240; (वह्म) 314, 374
शुक्राणि (शीणि) 416
शुक्र 292; (लोहित-) 292
शुक्रः 29, 278

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

शरीर 44; (भूतात्मा) 330; (प्रादेशाङ्गुष्ठ-
मात्रम्) 353

शरीरत्वाय 24, 26

शरीरदेशेभ्यः (अन्येभ्यः) 247

शरीरभेदात् 66

शरीरम् 4, 19, 51, 59, 100, 101, 121;
(प्रेतस्य) 168, 171, 172, 177,
193, 194; (निहत्य) 247, 249;
(अनुसञ्चरेत्) 250; (भस्मान्तम्)
266; (पापीयः) 267; (समम्) 286,
296; (एकमज्ञम्) 317; (अज्ञाश्वतम्)
325, 329, 434; (अनुचरः) 435

शरीरमाभिसंस्पृशमानः 239

शरीरमात्मानम् 324

शरीरं पृथिवीमप्येति 216

शरीरं मे 448, 449

शरीरं मे विचर्षणम् 51

शरीरवन्तः (प्राणाः) 434

शरीरस्थस्य 23

शरीरस्य 169

शरीराणि (संचित्य) 389; (धुन्वन्तः)
889; (पुरुषस्य) 435; (अधुनोत्)
454, 459

शरीरात् 27, 163, 166; (मर्त्यात्) 227,
312

शरीरे 18, 32, 34, 37, 169, 171,
177; (स्वे) 202, 326

शरीरेण 305

शरीरेण सुखदुःखान्याप्नोति 317

शरीरे पाप्मनो हित्वा 56

शरीरे प्राणः प्रातिष्ठितः 59

शरीरेषु 18

शर्करागङ्गिवालुका-287

शर्यातः मानवः 424

शर्यातं मानवम् 425

शर्यातस्य मानवस्य 425

शर्याति 326

शर्वः (समावर्तमानः) 467

शवशयितम् 364, 365

शव्यम् 118

शशबिन्दु 326

शशीनाम् 287

शश्वत् 145

शश्वत् (अस्ति) 358, 414, 433

शस्त्राणाम् 308

शस्त्राणि 52

शस्त्रे 435

शस्त्रमाने 446

शस्या 214

शाक्यम् 227, 228, 229, 230

शाकायन्यः 327, 346, 347

शाकुनिकः 345

शान्वरैवते 304, 354

शास्ताः 123, (परोद्दिष्टः) 275, 336

शाखाम् 144

शाट्यायनये 470

शाट्यायनिः 382, 397, 421, 422,
426, 443, 453

शाट्यायनी गायत्रस्योपनिषत् 470

शाण्डिलीपुत्रः 282

शाण्डिल्य 103, 211, 212, 256, 257,
282

शापि 358

शान्तः 102; (दान्तः) 252, 328,
346, 354, 355

शान्तस्वम् 346

शान्तम् 36, 49, 344; (एकम्) 352,
354

शान्तसंकल्पः 12

शान्तद्वयः 168, 169, 170

शान्तद्वयो 168

शान्ताः 40

म्बे 283-300 को 301-324 में 325-357 या 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-474

- शान्तात्मने 334
शान्तादिलक्षणोक्तः 348
शान्तायां वाचि 238
शान्ता विद्वांसो भैक्षार्थो चरन्तः 40
शान्तिः 25, 50
शान्तिकः 463
शान्तिम् 12, 13, 293
शान्तिमान् 407
शान्तिर्वा एषा तस्य साम्नः 406
शान्तिसमुद्भूतम् 52
शान्ते 20; (अग्नौ) 238
शाब्दः (पुरुषः) 209
शामूलपर्णाम्याम् 403
शारीर 55; (आत्मा) 245
शारीरः (पुरुषः) 208, 322
शारीरम् 240
शारीरात् (आत्मनः) 236
शार्कराक्ष्य 132
शार्दूल 302
शालावत्या 403
शाश्वतः 18, 328, 346
शाश्वतम् 24
शाश्वती 25
शाश्वतीः समाः 261
शाश्वतीभ्यः 3
शास्त्रा 338, 355
शास्त्रविद्वांसः (शूद्राः) 355
शास्त्रहिसक-356
शिक्षा 38
शिक्षारिणाम् 326
शिक्षास्य मनः 344
शिक्षिलं भुवनम् 471
शिरः 55, 174, 176; (चमसः) 203,
259, 260; (स्व इति) 336;
(उक्थस्य) 433
शिरःपक्ष्मतीवृषपुच्छवान् (अग्निः) 349
शिरा नद्धयः 367
शिरोवतम् 47
शिलकः शालावत्यः 77, 78
शिल्पः कश्यपः 282
शिल्पोपजीविनः 355
शिनः 49, 290; (एव केवलः) 294
शिवतमः (रसः) 348
शिवम् 49, 296; (अशिवमुद्दिशन्ति)
356
शिवा (तनुः) 289
शिवाः 367
शिवाम् 32
शिशुः 203
शिशुम् 203
शिश्नम् 63, 433; (नरकः) 473
शिश्नेन 64
शिश्नेन रामान् वेदेति वेद 473
शिदिधरे 385
शिद्ये (दारुभूतम्) 312; (एन) 323
शिभिषाणम् (पर्वते) 360
शीक्षाध्यायः 50
शीक्षाम् 50
शीघ्रम् 327
शीर्यते 230, 237; (न) 252, 256
शीर्षकपाले 52
शीर्षे (दे) 375
शीर्ष्णा (अश्वस्य) 210
शुक्तस्वरोन्नतत्वम् 331
शुक 326
शुकः 354; (भूत्वा) 356
शुकः (Proper Noun) 438
शुक्म 3, 24, 25, 27, 46; (आवाय)
240; (बह्व) 344, 374
शुक्राणि (श्रीणि) 446
शुक्र 292; (लोहित-) 292
शुक्रः 29, 278

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 छे 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

शुक्लकृष्ण 471
शुक्लं कृष्णं पुरुषः 395
शुक्लं तद्वत्त्वां रूपम् 472
शुक्लम् 75, 76, 96, 138, 139, 203,
249, 351, 394, 395, 400, 471
शुक्लं भाः सैवर्क 75
शुक्लस्य 165; (लोहितस्य) 242, 323
शुक्लानि (यजुंषि) 282
शुक्लम् 142
शुक्लेन 142
शुचिः 20, 352
शुचिपत् 23
शुचौ (देशे) 173; (आश्रयणे) 287;
(देशे) 347
शुद्धः 129, 265, 328, 346, 348,
353, 354, 355
शुद्धतमया पिपा 345
शुद्धपक्षे 306
शुद्धम् 28; (मण्डलम्) 259; (मनः)
350
शुद्धसत्त्वाः 47
शुद्धेषु (अक्षरेषु) 469
शुनकाः 364, 365
शुभया (बुद्ध्या) 289, 291
शुभाशुभम् 341; (कर्म) 343, 350
शुभ्रः 41, 45
शुभ्रम् 35, 44, 46; (इत्याचक्षते) 459
शुभ्रपन्ते 151
शुभ्रपितां वाचं भाषिता 279
शुभ्रपेतैव कर्णाम्याम् 436
शुष्कभृद्भार 308
शुष्काय 123
शुष्के (स्याणौ) 275
शुष्यति 144, 181
शुष्यति वै प्राण कते अजात् 262
शूकम् 359

शूद 109, 110
शूदः 189; (दुनूचानः) 437
शूदकः 489
शूदशिष्याः 355
शूदाः (शास्त्रविद्वांसः) 355; (इव) 437
शूदेण शूदः 189
शून्यः 328, 346, 348, 354
शून्यभूतः 344
शून्यागारे 339
शूलेन 156
शूपः (ऊर्ध्वः) 417
शूतम् 375
शूतयोः 212
शूता (चत्वारि) 375
शूणवानि 171
शूणुयाः 218
शूणुयुः 155
शूणोति 34, 67, 154, 208, 214,
256, 311
शूणोति (नान्यम्) 158, 179, 190; (न)
246; (घोषम्) 261; (तद्वाचा वदति)
405
शूण्वन्तः 121, 122
शूण्वन्तः श्रोत्रेण 267, 268
शूण्वन्ति (विश्वे) 286
शूण्वन्तोऽपि बहवो यं न विदुः 16
शूते 89, 202; (आप्तातः) 216, 249;
(तस्मिन्) 251
शूवधिः 17; (इति अनित्यम्) 17
शूवधेः 347
शूषाः 350
शूष्य 28
शूष्यः 35
शूलनाः 378, 422
शूकः 3, 164, 331

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 वा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

शोकम् 47, 148, 218

शोकस्य पारम् 148

शोकातिगः 13; (मोदते स्वर्गलोके) 13

शोकायैः 326

शोकान् (तीर्णः) 243

शोकान्तरम् (रूपम्) 242

शोचति 44, 137, 196

शोचामि 148

शोणित 326

शोधयेत् (प्रयत्नेन) 350

शोश् 52

शोषणम् (महार्णवानाम्) 326

शौक्ष्णीयः 281

शौद्रम् (वर्णम्) 189

शौनरुः 38; (भगवान्) 376, 418,

शौनकः कापेयः 110, 111

शौनकं कापेयम् 432

शौनकोपनिषत्-373-376

शौव चन्द्रीयः 82

श्मशानानि (लोमशानि) 403

श्यामः 278

श्यामजयन्तो लौहित्यः 461

श्याममुजयन्तो लौहित्यः 461

श्यामाकतण्डुलात् 103

श्यामाकात् 103

श्यामाच्छबलं प्रपये 172

श्येत रूपम् 375

श्येतः 312

श्येतमदत्कमदत्कं श्येतम् 172

श्येनः 66, 242; (एकं मुखम्) 309

श्येतनौधसे 304

श्रद्धदेव मनुते 157

श्रद्धाति 157

श्रद्धानाप 13

श्रद्ध्याम 264

श्रद्धते 229

श्रद्धत्स्व 145; (सोभ्येति) 145

श्रद्धयन्तः 47

श्रद्धया 28, 29, 36, 54, 69; (समर्थयति)
442

श्रद्धा 11, 42, 56, 127, 157, 192,
347; (च तपश्च) 472

श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्या 157

श्रद्धादेयः 108

श्रद्धाम् 37, 125; (उपासते) 272

श्रद्धा यज्ञदक्षिणा 391

श्रद्धायां एव दक्षिणा प्रतिष्ठिता 229

श्रद्धापामिति 229

श्रमः (= मृत्युः) 196

श्रमणः (अभ्रमणः) 243

श्रमेण 434; (तपसा) 469

श्रवणाङ्गुसयोगेन 343

श्रवणाप 16, 171; (श्रोत्रम्) 171

श्रवणापापि बहुभिर्यो न लभ्यः 16

श्रवणीयं चैतेन शृणोत्यश्रवणीयं च 419,
422

श्रवणीयम् 70

श्रवणेन (आत्मनः) 206

श्रविष्ठार्धम् 341

श्राद्धकाले 21

श्रान्तः 242

श्राम्यति चक्षुः 196; (श्रोत्रम्) 196;
(एव वाक्) 196

श्रावयेत् 21

श्रावितमसि 274

श्रितम् 103

श्रिताः 24, 25, 27

श्रियं वः प्रपच्छेयम् 415

श्रियम् 51

श्रिया 54; (तपति) 264, 281; (प्रजा-
पतिना) 442

श्रीः 32, 101, 205; (उपवर्णम्) 304;
(बहिर्ध्वं) 380, 389, 390; (सात्रः)
404, 409

ई 1-5 के 6-10 फ 11-27 म 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 घृ 174-282

श्रीमत्तम 308
श्रीमान् 353, 107, 112
श्रीसिति (उपासीत) 308
श्रीर्वा एषा तस्य साम्नः 406
श्रीर्वा एषा प्रजापतिः 112
श्रीर्वा भा. 380
श्रीर्वा साम्नो हिङ्गारः 380
श्रीर्वा वा एषा घ्राणां यन्मलोद्गाता 277
श्रीश्वेरा (अपरी) 304
श्रुत श्रुतम् 31
श्रुत होत मे भगवद्गुरुः 118
श्रुतम् 7, 31, 51, 65, 115, 135,
(मे) 119
श्रुतिः 102
श्रुतिम् (साम्नः) 101
श्रुतिमान् 401
श्रुते (आत्मनि) 254
श्रुतेः (श्रोतारम्) 218, 211
श्रुतेन 18, 46
श्रुत्वा 64
श्रुपो वाहेयः कारयपः 460
श्रेयः 15, 40, (जायते) 380, (पापीयसः)
380
श्रेय आददानस्य साधु भवति 15
श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेत 15
श्रेयसः (देवान्) 186
श्रेयस उपद्रष्टा 415
श्रेयसा सिद्धः पापीयान् प्रतिविजते 442
श्रेयसीयु (चरति) 380
श्रेयासम् 188, (परिवेष्ट्यै ब्रूयात्) 430
श्रेयान् 51, 119, (वस्यसोऽसानि) 51
श्रेयोर्लपम् 188, 189
श्रेयो वा इदमस्मत् 418
श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते 15
श्रेष्ठः 122, 196, 266
श्रेष्ठम् 18, 121, (सर्वधातमम्) 123

श्रेया (देवानाम्) 383
श्रेयाप 123, (स्वाहा) 273
श्रेयिन् (स्वाः) 324
श्रेयी (स्वेर्भुङ्क्ते) 324
श्रेय्यम् 123, (देवानाम्) 324, 437
श्रेय्याप 263, 308
श्रेय्ये 167
श्रोतव्यः (आत्मा) 206, 254
श्रोतव्यम् 35
श्रोता 35, 152, 153, 337, (भवति)
340
श्रोतारम् (श्रुतेः) 218, (न्यात्) 318
श्रोतुः (श्रुतेः) 244
श्रोतृ 225
श्रोत्र वान सपद् 121
श्रोत्र वान साम्नः श्रुतिः 404
श्रोत्र विस्फुलिङ्गाः 271
श्रोत्र वै ग्रहः 215
श्रोत्र वै परमं ब्रह्म 234
श्रोत्र वै ब्रह्म 234
श्रोत्र वै सपद् 266
श्रोत्र शृण्वत् 315
श्रोत्र श्रोत्रिया बहुधा वदन्ति 408
श्रोत्र साम 430
श्रोत्र होच्चक्राम 267
श्रोत्र च चक्षुश्च 472
श्रोत्र चन्द्रमा अभिदधाति 466
श्रोत्र दिशः 433
श्रोत्र दैवम् 190
श्रोत्र नरकः 473
श्रोत्र नाम देवता 307
श्रोत्र निषतम् 402
श्रोत्रपति. 52
श्रोत्रम् 6, 30, 35, 52, 58, 62, 63,
70, 76, 85, 88, 101, 106, 107,
110, 114, 121, 122, 126, 133,

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जै 377-474

- 171, 178, 180; (शृण्वत्) 186,
196, 201; (एकायनम्) 207,
216, 255; (संभावयितृ) 306, 312,
313, 316; (एकमद्गम्) 317;
(सहाप्येति) 323, 348, 385;
(निधनम्) 388, (दिशस्ताः) 396,
408; (उद्गाता) 420, 450, 472
श्रोत्रमत्यत्रहत् 427
श्रोत्रमप्येति 316
श्रोत्रमयः 248, 396
श्रोत्रमासीत् (ता इया दिशः) 421
श्रोत्रमेव वक्ष्यमाणतुर्थः पादः 107
श्रोत्रमेवर्क-मनः साम 76
श्रोत्रमेव सा-मनोऽमः 76
श्रोत्रमेवापतनम् 234
श्रोत्रं पादः 405
श्रोत्रं प्रतिहारः 85
श्रोत्रं भूत्वा दिशः प्राविशन् 428
श्रोत्रस्य क्षीरम् 438
श्रोत्रस्य श्रोत्रम् 6, 251
श्रोत्रादन्तरः 223
श्रोत्रापेतः 315
श्रोत्राय स्वाहा 273
श्रोत्रियः 245
श्रोत्रियम् 41
श्रोत्रियस्य 57, 58
श्रोत्रियाः 47, 408, 424
श्रोत्रे 32, 42
श्रोत्रेण 64, 121, 122, 419, 420,
422
श्रोत्रेण शब्दम् (प्रज्ञापयितुम्) 315
श्रोत्रेण शब्दानामोति 317
श्रोत्रेण शब्दान् वेदेति वेद 473
श्रोत्रेण शृण्वत् 312
श्रोत्रेण हि शब्दान् शृणोति 215
श्रोत्रेणेति 305
श्रोत्रेणोद्गाता दीक्षामहा इति 427
श्रोत्रे तिष्ठन् 223
श्रोत्रे मृत्युपाशः 466
श्रोत्र्याम्यहमिति श्रोत्रम् 196
श्रोत्रः (पुरुषः) 207, 228
श्रद्धणम् 92; (बलवदिन्द्रस्य) 92
स्त्रिप्यन्ते 117
श्लेष्मणा 447
श्लेष्मा 326
श्लोकः 29, 33, 35, 37, 55, 56, 57,
58, 91, 123, 129, 135, 166,
197, 203, 248; (एषः) 416,
441, 447
श्लोककृत 60
श्लोकम् 186
श्लोकाः 191, 207, 233, 239, 240,
249, 255, 286, 348, 349
श्लोकैः (पप्रच्छ) 231
श्लोकौ 36
श्वः 23, 113, 114; (प्रेष्यन्) 472
श्वस्यः 122, 268
श्वभ्रम् 87
श्वयितुम् 177
श्वयोन्यम् 128
श्वसिति 367
श्वजनिः वैश्यः 436
श्वानः 82, 230, 367
श्वापदाः 190
श्वापदानि 149, 152, 153
श्व श्वेतः 82
श्वेतकेतुः आरुणेयः 124, 135, 268
श्वेतकेतुम् 141, 301
श्वेतकेतो 142, 143, 144, 145, 146
श्वेताश्वः 461
श्वेताश्वतः 299
श्वेताश्वतरोपनिषत् 283-300
श्वेतम् पर्वतेभ्यः 225

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 रे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

श्वोभावाः 14

प

पट्पुत्रः 423

पद् (देवाः) 226

पडहः (योगः) 342

पडरे 29

पड्ड वै देवताः 467

पड्दि प्राणोऽपानः...423

पड्भिर्मासैस्तु युक्तस्य सम्यग्योगः प्रवर्तते
346

पड्विधा 101

पण्मासान् 272

पोडश 37

पोडशकलं वै ब्रह्म 459

पोडशकलः 140, 194

पोडशकलः सोम्य पुरुषः 140

पोडशकलम् 36, 472; (अन्येति) 472

पोडशकलो वै पुरुषः 459

पोडशधा (व्यकुलत) 409

पोडशम् 105

पोडशशतै वर्षाणि जीवति 462

पोडशक्षरम् 459

पोडशान्तम् 284

पोडशिना (सूर्यराज्यम्) 352

पोडशी 194

पोडश्या कलया 194

स

संषत्ताः (आसन्) 373

संषद्दामः 117

संषन्ति 108, 109

संयुक्तम् (एतत्) 284

संयुज्यन्ते 29

संयुनक्तु 289, 293

संयिताते (प्रजापतिश्च मृत्युश्च) 426

संयित्तिरे 70, 426

संयोगः (एषाम्) 283

संयोगनिमित्तहेतुः 297

संयोगहेतुः 296

संख्याः 82

संराधनीम् 273

संलयाय (ध्रियते) 242

संवत्सरः 29, 42, 126, 174, 176,
177, 194; (परिवर्तते) 250, 341,
349; (साम) 459

संवत्सर एव समित् 271

संवत्सर एव साम 401

संवत्सरम् 28, 118, 121, 122, 127,
128, 192, 267; (वत्स्य) 366,
409

संवत्सरानिति 451

संवत्सरं मज्झो नाश्नीयात् 91

संवत्सरस्य 107, 177, 227, 304,
470

संवत्सराः 225

संवत्सरो वै प्रजापतिः 29

संवत्स्यथ 28

संवदिष्टाः 199

संवादिष्यामहे (न) 437

संवादिष्ये (tmesis सम् एनेन वादिष्ये)
237

संवननम् 340

संवर्गः 110

संवर्गोऽसि 274, 308

संवर्गो 110

संवर्तते 145

संववर्ह (प्राणः) 268

संवसेत् (न तैः सह) 355

संवादः 437

संविक्ते 203

संविदा 54

संविदानयोः 462

संविदाना 203

संविदानाः (मोघम्) 370

श्वे 283-300 की 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
इति 373-376 जे 377-174

सनिदते 371
संविभाति 16
सविवेश 46
सनिशाति 49, 123, 316
सनिशत्यात्मनात्मानम् 49
संवृद्धते 110, 308
संवृद्धि 308
समृतम् 301
समृद्ध्युपेतम् 331
संवृहेत् 268
सवेक्ष्यन् 310
संवेदितः 36
सनेशे (अस्तमितः) 467
सशय 44
सशाम्पाति 88, (तन्निधनम्) 88
संभ्राजयितुं (श्रीत्रम्) 306
संस्थितः (यानापृथिवी) 381
ससत् (दैवी) 428
संसने 384
ससारचक्रम् 346
ससारम् 20
ससारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः 299
संसारे 326
संसृजत (पाप्मना) 389
संसृज्य 288
समुन्यते 69, (पाप्मभिः) 239; (देवताभिः)
379
सस्क्रोति 118, 308
सस्तुर्वन्ति 168; (वाचा) 446
सस्कृत्य 272
सस्तावः (तयोः) 236
सस्तीर्य (अगारम्) 312
सस्तुतानि 464
संस्थाः (सप्त) 391
सस्थानम् 302
सस्थितिः 334, (दीपस्य) 352

संस्पर्शम् 307
संस्पर्शान् 473
सस्पर्शेन 102
सस्पृष्टः 319
सस्फुरति 351
सस्रपम् (अग्रनयति) 273
सहताः 43
सदस्य (पक्षौ) 242
संहरति (एष देवः) 295
सं हामै पयते य काम कामयते 266
सहितायाः 50
स आत्मा 142-147
स आत्मान वेद 456
स आहादाक्षमिति तत्सत्य भवति 234
स इतः प्रयत्नेन पुनर्जायते 66
स—इत्येकमक्षरम् 259
स इदं सर्वं भवति 187
स इममेनात्मान द्वेषाऽपातयत् 185
स ईक्षत-लोकान्मु मुजा इति 62
स उत्तमः पुरुषः 171
स उ प्राणस्य प्राणः 6
स एकधा भवति 159
स एतमेव पुरुष ब्रह्म ततममपश्यत् 65
स एतमेव सीमान विदार्थ 65
स एतमेनाप्येति 431
स एतस्मान्जीरिषनात् परात्परम् ईक्षते 36
स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानः 246
स एतेन प्रज्ञेनात्मना 67
स एन यममानमहरहर्ब्रह्म गमयति 34
स एनमसिदितो न भुनक्ति 189
स एताम् ब्रह्म गमयति 118, 127
स एव विद्वान्स्माच्छरिभेदात् 66
स एवाय स उ श्वः 197
स एनाधस्तात् स उपरिष्ठात् 158
स एनास्मि य मा मन्यस इति 453
स एवेदं सर्वमिति 158

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 वे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

स एष इन्द्र उद्गीथः 458
स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्नेभ्यः 186
स एष एवायास्वः 428
स एष कोशो वसुधानः 103
स एष जीवेनात्मनाऽनुप्रभूतः 144
स एष नेति नेत्यात्मा 230, 237, 252, 256
स एष परोवसिमानुद्गीथः 79
स एष पाङ्क्तो यज्ञः 190
स एष पुत्री प्रजावान् उद्गीथः यः प्राणः 421
स एष प्राणस्रेधा विहितः 176
स एष ब्रह्मण आवर्तः 456
स एष रसानां रसतमः परमः ... 68
स एष वशीं दीप्ताग्र उद्गीथः यत्प्राणः 422
स एष सर्वस्वज्ञानः सर्वस्याधिपतिः 260
स एष सर्वभ्यः पाप्मभ्य उदितः 76
स एषोऽकलोऽमृतो भवति 37
स एषोऽश्माऽऽखणः 71, 419, 422
स ओमिति वा होद्वा मयिते 166
स कर्मणातिग्राहेण गृहीतः 215
स कामेनातिग्राहेण गृहीतः 215
सकृत् 100
सकृद्विवा हैवास्यै भवति 100
सकृद्विद्युत्तम् 205
सकृद्विभातः 164
सकृद्विभातो ह्येवैव ब्रह्मलोकः 164
सक्तः (एति) 248
सक्तः (भूतात्मा) 332
सक्तस्य (पुत्रदारकुटुम्बेषु) 346
सकथ्यौ 176
स सत्येवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकम्
अभिसंपपते 176
सखायः 162
सखाया 44, 292
सखिलोककामः 162
स मामाह् मार्मं पृच्छन् 146

संकल्प—339
संकल्पः 10, 67, 150, 159, 192, 347
संकल्पनस्पर्शनद्वयमोहैः 296
संकल्पनीयम् 70
संकल्पयति 150, 179
संकल्पयते 150
संकल्पात् 162
संकल्पात्मकानि 150
संकल्पादस्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति 162; (मातरः) 162; (भ्रातरः) 162; (स्वसारः) 162; (सखायः) 162; (गन्धमान्ये) 162; (अन्नपाने) 162; (गीतवादिते) 162; (द्विपः) 162
संकल्पाद्वाच भूयोऽस्तीति 159
संकल्पाप्यवसायाभिमानलिङ्गः 328, 334
संकल्पानाम् (सर्वेषाम्) 207, 255
संकल्पाहंकारसमन्वितः 295
संकल्पैकाग्र्यानि 150
संकल्पो वाच मनसो भूषात् 150
संकल्पस्यै 150
संकीडत एव 366
संकीडतीति 366
संलिदेत् 122
संगतम् 12
संगवकाले 467
संगववेलायाम् 86
संगृहीता 438
संगृहीतारम् 438
संग्रहेण 17
संग्रह 299
संघात 349
संघाते 326
स चानन्त्याय कल्पते 296
सचारकविधम् 341
सच्च त्वं च 204

श्लो 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

- सत्त्वासत्त्व 472
सत्त्वैवासत्त्व (द्वयमथ आसीत्) 413
सजने 216
सजातवनस्याम् 464
सजाताः 409
स जीवति यावज्जीवति 271
स जीव शतदः शतम् 310
सज्यते 237, 252; (न हि) 256
संचरः 83
संचरणी (सृतिः) 236
संचराति (स्वकर्माभिः) 295
संचरत् 196
संचरन्तः 163
सं च वि चैति सर्वम् 293
संचुकोच 288
सं जायते पत्या सह 279
संजिहानः 80, 108, 130
संजिहाना इव 371
संज्ञा 208, 255
संज्ञानम् 67
सत् 34, 57, 163; (देवेभ्यश्च प्राणेभ्यश्च-
न्यत्) 304
सतः 39
सत आगम्य 144; (न विदुः सत आगच्छामह
इति) 144
स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन्...171
सतनुः (सात्रः) संभवति 433, 434
सतनुम् 466
स तपोऽतप्यत 421
सता सोम्य तदा संपन्नो भवति 141
सन्ति-यम् इति 259
सति संपद्य 143; (न विदुः सति संपद्यामह
इति) 143
सति संपद्यामह इति 143
सन्ती-यम् इति 163
स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते 20
सतूयाः 14
सतो ह्येव रसः 204
सत्तमाः 87
सत्यम् 136, 305
सत्त्वायणम् 165
सत्त्वम् 26
सत्त्वमध्ये स्थितोऽच्युतः 353
सत्त्वशुद्धिः 159
सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा सृतिः 159
सत्त्वस्थः 347; (प्रवर्तकः) 290
सत्त्वात् संप्राप्यते मनः 332
सत्त्वान्तरस्थम् 353
सत्त्वैव सोम्येदमथ आसीत् 137
सत्पतिः 32
सत्प्रतिष्ठाः 142
सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति 189
सत्यं वै चक्षुः 337
सत्यं हीन्द्रः 314
सत्यं ह्येषा देवता 381
सत्यं ह्येव ब्रह्म 259
सत्य इति 230
सत्यकाम 28, 113, 114
सत्यकामः 167, 355
सत्यकामः 35; (आत्मा) 161
सत्यकामः जाबालः 111, 112, 123,
234
सत्यकामतः 349
सत्यकामत्व- 353
सत्यकामाः 39
सत्यकामाय जाबालाय 275
सत्यकामे जाबाले 115
सत्यकामो नाम त्वमसि 111, 112
सत्यं च ह्येनया वदत्यसत्यं च 421
सत्यं चैनया वदत्यनृतं च 419
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म 55
सत्यधर्मः 351
सत्यधर्माय 4, 265; (विष्णवे) 351

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 सं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 वे 62-67
छं 68-173 नृ 174-282

सत्यधृतिः 16
सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यम् 156
सत्यप्रसवाय 279
सत्यभूयमेव भवति 259
सत्यम् 8, 10, 12, 30, 31, 39, 41,
42, 43, 45, 47, 53, 55, 56,
70, 138, 142, 143, 144, 145,
146; (आत्मानम्) 147, 149, 152,
156, 157, 161, 163, 189, 202;
(मधु) 210; (उपासते) 272;
(आत्मा) 338, 355; (तत्) 356;
(एकम्) 362, 384
सत्यमक्षरम् 385
सत्यमिति 304
सत्यमित्येनदुपासीत 234
सत्यमिवावृतं पश्यन्ति 356
सत्यमुपैव हृषते 381
सत्यमेव 259; (जयति नानृतम्) 45
सत्यं ब्रह्म 259
सत्ययज्ञः पौलुपिः 129
सत्ययज्ञः पौलुपिः प्राचीनयोग्यः 460
सत्ययज्ञं पौलुपिम् 131
सत्ययज्ञं पौलुपितम् (sic) 404
सत्यवचनम् 105
सत्यवचाः 53
सत्यवहाय 38
सत्यमवाः लौहित्यः 461
सत्यसंकल्पः 102, 161, 167, 329,
355
सत्यस्य (मुखम्) 265
सत्यस्य आत्मा 322
सत्यस्य पन्था न त्वा जहाति 452
सत्यस्य सत्यम् 202
सत्यस्य सत्यमिति 348
सत्यस्यापिहितं मुखम् 351
सत्याः (कामाः) 163

सत्यात् 53, 112
सत्यात्म 52
सत्याधिवाकश्चैवरायिः 404
सत्यान् 161
सत्यानृतोपभोगार्थः 357
सत्यामिलापिणि 347
सत्याभिर्बंधः 147
सत्येन 45, 99, 156, 198; (तपसा)
285
सत्येन पन्था विततो देवमानः 45
सत्ये नभसि द्विताय 355
सत्येन लम्पस्तपसा ह्येव आत्मा 45
सत्ये होव दीक्षा प्रतिष्ठिता 230
सत्रम् (आसत) 364
सत्रासाहम् 371
स त्रैधाभ्यां ध्यकुल 176
स त्वमङ्गकपायोऽसि 277
स त्वां स्वर्ग्यं स्वर्गाम् 444
सत्वादधि महानात्मा 26
सद् 31, 107; (= अमृतम्) 183;
(cp सत्)
सद् 414
सदधीपानः 347
सदम्बाः 20
सदसत् 43
सदसत्कलमयैः (पार्श्वैः) 332
सदसि 301; (न शयीत) 414
स द्वाते, अथ हन्यते 147
सदा जनानां हृदये संनिविष्टः 27
सदाम् 203
सदायतनाः 142
सदशी (रिच्यते) 417
सदेव सोम्येदमम आसीत् 137
सद्ध्यापी 347
सद्ब्रह्मणि 347

श्वे 283-300 को 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-474

- सम्पन्न 17
सयाजी 347
सदादी 347
स द्वितीयमैच्छत् 185
सधमायम् (आसीत्) 471
सधोचीः 458
सनगः 257
सनगः (वंश) 212
सनत्कुमारम् 147
स न दहतेऽय मुच्यते 147
सनये 210
स न साधुना कर्मणा भूपान् 251
सनातनः 25; (वंश) 212, 257
सनातनम् 21, 24, 350
सनात्कुमारः (v.l. सनत्कुमार as corrected)
159
स नाम्नातिप्राहेणगृहीतः 215
स नारमतैकः 328
सनारुः 212, 257
स निरुक्तः 455
स नैव व्यभवत् 188, 189
स नो बुद्ध्या ह्युभया संयुनक्तु 291
संततम् 308
संतता 32
संतताः 66
संततानि 39
संतत्यै 66
संततादिव (जायते) 409
संवमेनं ततो विदुः 56
सं तं पर्यासि समु यन्तु बाजाः 309
संतानः 50
संवृण्वानि 94, 385
संतोषम् 346
संदधाति 119, 120
संदध्यात् 120
संदीवमासि 274
संदग्धानि 220, 221
संदहो 26, 294
संदेहः 132, 133; (बहुलः) 133
संदेहस्त्वेष आत्मनः 132
संदेहो (गहने) 250
संद्वन्तम् 394
संद्वन्त्यै 395
संधत्तः (एतौ अन्तौ) 401
संधधीत (Read संदधीत!) 43
संधाः (अतिक्रम्य) 314
संधानम् 50
संधिः 50
संधिम् 13
संधीयते 50
संध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम् 239
संध्ये स्थाने तिष्ठम् 239
संनस्यान्ति-इति 429
संनमन्ते 308
संनिगच्छति 200
संनिधत्ते 28, 32
संनिधाय 44
संनिरुद्धः (मायया) 292
संनिविष्टः 27; (जनानां हृदये) 290;
(हृदये) 294
संनिहितम् 43
संनीय (मन्यम्) 272, 280
संन्यासयोगात् 47
संन्यासी 330
सन्मूलम् 142
सन्मूलाः 142
सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः
142
सपत्नः 194
सपत्नाः 60
सपत्नातिव्याधिनौ 224

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 चू 174-282

स पापीयान् भवति यथा श्रेयांसं हिंसित्वा 188
सप्त आदित्यस्य रश्मयः 397
सप्तकृत्वः 456
सप्तगीतानि 413
सप्तचक्रे 29
सप्तदशः 354, 365
सप्तधा 159; (स्वर्गे लोके दधाति) 467
सप्तधा नवधा चैव 159
सप्तपुत्रः 423
सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् 42
सप्ताभिरनं स्वारयन्ति 376
सप्तमौ 387, 388
सप्तरश्मिः 396, 397
सप्तर्षयः 473
सप्तविधम् 86
सप्तविधम् (साम) 398; (साम्नः) 456
सप्त हि शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ (नवपुत्रः)
423
सप्त हीमे शीर्षण्याः प्राणाः 423
सप्ताहः 48
सप्तान्नानि 191
सप्ताचिपः 33, 42
सप्तत्याधानम् 203
सवाह्याभ्यन्तरः 41
सब्रह्मचारिणः 437
स ब्रह्म त्यादित्याचक्षते 227
स ब्रह्म वेद 456
सभा (देवी) 428
सभागः 125, 464
स भाणकरोत् 176
सभाम् 172
समः 182, 366; (hence साम) 387
समः (आकाशेन) 406, 472; (दिवा)
406; (सर्वेण भूतेन) 406
समः पृथिव्या 406, 472
समः सर्वेण भूतेन 472

स म आत्मेति विद्यात् 318
समकल्पन्तापश्च तेजश्च 150
समकल्पेतां वायुश्चाकाशं च 150
समकल्पतां यावाण्यथिवी 150
समतपत् (ताम्) 446
समतिमृष्टाः 81
स मनसा वाचं मिथुनं समभवत् 176
समनस्कः 20
स मनोरूपमकुरुत 471
समन्तम् 181; (तम्) 217; (पर्यविशन्)
386
समन्वारभेते (विष्णुकर्मणी) 247
समन्त्रालभध्वम् (इति) 373
समभवत् 66, 67, 107, 176, 185
समग्याद्दानः (तेजोमात्राः) 246
समम् 33, 87; (सर्वैः नामभिः) 198
समयतन्त 426
समया (अतिमुच्यते) 379
समया एतुम् (कः अर्हति) 382
समर्पयति 442; (अज्वायेन) 445
समर्धयिता 69; (ह वै कामानां भवति) 69
समर्पितम् 43, 156
समर्पिताः 210
समवदत् (एकपात्रे) 416
समवहारम् 143
समरनुते 27, 56; (ब्रह्म) 218
समष्टिः 217
समसृजन् 389
समस्तः 166, 170
समस्तस्य 83; (सलु साम उपासनं साधु) 83
समस्तेन 86
समस्त्राहुः 389
समहन्यत 176
स महात्मा देवः 433
समाः 1, 194; (शाश्वतीः) 261
समाः सहस्रं सप्ततीः 416

श्रे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

समागमः (तयोः) 357
समाज्ञाः (मानुषीः) 60
समाददीत (Read समादधीत ?) रथम् 235
समाधिः 342
समाधिनिर्भूतमलस्य 350
समानः 33, 34, 49, 52, 72, 102,
134, 192, 239, 354, 471
समान इति 230
समानबुद्धः 461
समानम् 44, 282; (पुरुषम्) 408;
(मनश्च प्राणश्च) 413; (वाक् आपानश्च)
413
समानसंज्ञः 328
समानाय 134
समापयति 313
समापयितव्यः 313
समापिपिपित् 197
समातिः 409
स मा भग प्रविश 51
समाभ्यः 3
समारताः 80
समारुह्य 317; (अक्षरम्) 390
समारोहन् 421, 422
समावतीः 447
समावर्तयति 115
समावर्तयन् 115
समासः 139
समासकम् (चित्तम्) 350
समासते 292
समासम् 156
समाहितः (भूत्वा) 252
समाहिताः 161; (कामाः) 353
समाहितात्मा (उपनिषद्भिः) 235
समिद्ध्यति सर्वतः 280
समित् 125, 126, 127, 271
समितिगमः 279

समितिम् 124
समित्प्राणयः 28, 130
समित्प्राणिः 41, 169, 170, 301, 323
समित्प्राणी 167
समिद्धः (मध्यतः) तौ मुष्कौ 276
समिद्धे 39
समिधः 42
समिधम् 112, 113, 114
समिन्त्स्वाग्निमिति 430
समीचो मनुष्यान्तरोपीः 452
समीरणे 356
स भुक्तिः सातिभुक्तिः 218
स सुखाच्च येनेहस्ताम्पां चाग्निममृजत 186
समुत्तस्यौ 312, 323
समुत्तिष्ठन्ति 162
समुत्थाय 163, 171, 208
समुत्थिते 287
समुदपारयत् 276
समुदयम् (शरीरम्) 330
समुदायन्ति 401
समुदीयति 140
समुद्बुहन्ति 448
समुद्रः 84, 90, 107, 113, 144, 207,
255, 292, 383, 394, 409
समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः 175
समुद्रम् 37, 144
समुद्रवेला (इव) 332
समुद्राः 42
समुद्रायणाः 37
समुद्रे (अपरे) 175; (पूर्वे) 175
समुद्रे अन्तः क्वयो निचक्षते 457
समुद्रो द्विस्तावत्पर्येति 217
समुद्रो निधनम् 84
समुपविशिशुः 77
समुदाते 237
समूदिरे 115

ई 1-5 के 6-10क 11-27 म 28-37 सं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

स यावत् क्षिप्यन्मनः 166
स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोति 190
स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो भवति 166
स युक्तः करोति 436
सयुग्मानम् 108
सयुग्वा रैकः 108, 109, 110
सयुजा 44, 292
स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते 148
सरः (ऐरमदीयम्) 165
सरणम् (आज्ञे) 72
सरथाः 14
सरसः (एषः) 383, 448
सरसः (परस्प) 361
सरसया (विषया) 448
सरसा (वपी विषा) 383, 448
स रसेनातिग्राहेण गृहीतः 215
सरस्वति तमिह धातवे करिति 281
सरस्वत्याम् 364
सरिरस्प (मध्ये) 361
सरूपाः 41, 292
स रूपेणातिग्राहेण गृहीतः 215
सर्गहेतुः (आदित्यः) 347
सर्गेषु 26
सर्तवे 397
सर्पदेवजनविद्याम् 148, 149, 152
सर्पन्ति 82
सर्पाः 91, (गन्धर्वाः पितरः) 91
सर्पिः 117, 140, 285
सर्पिषाकः 278
सर्पिष्यन्तम् 278
सर्वे वा अस्तीति तददितेरदितित्वम् 177
सर्वे सन् 195
सर्वे ह परयः परयति 159
सर्वे हि परयन् परयति 357
सर्वे 34, 35; (अस्मि) 242
सर्व ऊष्माणोऽभस्ता अनिरस्ता विवृता वक्रय्याः
93

सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति 93
सर्वकर्मा 102, 103
सर्वकामः 102, 103
सर्वकामयः (पुरुषः) 347
सर्वक्षिते (ब्रह्मणे) 351
सर्वगः 299
सर्वगतः (शिवः) 290
सर्वगतम् 38, 291
सर्वगन्धः 102, 103
सर्वगम् 46
सर्वगुणसंपन्नाय (दयात्) 346
सर्वग्रन्थीनाम् 159
सर्व खल्विदं ब्रह्म 102
सर्वजवेन 8, 9
सर्वजितः कौपीतकेः (उपासनानि) 308
सर्वज्ञः 35, 39, 43, 43, 353
सर्वज्ञत्व—353
सर्वज्ञ्यानिम् 194
सर्वे जहाति सर्वे शुष्यति 144
सर्वे जितम् 456
सर्वतः 46
सर्वतः पाणिपादम् 290
सर्वतः पृष्ठेषु 102
सर्वतः श्रुतिम् 290
सर्वतस्त्वैः 288
सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् 290
सर्वतोद्धारम् (साम) 397
सर्वतोमुखः 288
सर्वदा समस्तेन साम 86
सर्वदेव्यम् 177
सर्वधातमम् 123
सर्वे तत् प्रह्वानेनम् 67
सर्वे तद्वद् गत्वा निवृत्ते 163
सर्वे तं परादात् 206, 255
सर्वपाशः 281
सर्वे प्रोक्तं विविधं ब्रह्मेतत् 285

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शो 373-376 जे 377-474

संभवति 22, 125, 185, 265, 271,

440, 459

संभवतोः (तपोः) 417

संभवन्ति 39

संभवन्नत्यरिच्यत् 414

संभवात् 2

संभवावहै 414

संभविष्यत् 414, 417

संभवे 288

संभवेयम् (येन) 413

संभावयति 421

संभाषमाणः 307

संभूः (देवः) 448, 449

संभूतः 127

संभूतिः 409; (इत्युपास्ते) 422

संभूतिम् 4, 465

संभूतिर्मे 452

संभूत्याम् 3

संभूत्याऽमुतमश्रुते 4

संभूदैवः 452

संभृत्य 272

संभर्त्तिनः 54

संमितम् (एव) 370

संमूढत्वम् 330

संमोहः 331

संमोहम् (न्येति) 316; (एति) 321; (छित्त्वा)

353

संमोहमिव (न्येति) 246

संमोहमौली 346

सम्पन्नप्रयुक्तासु (क्रियासु) 36

सम्पृषिसंघजुष्टम् 299

सम्पृग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् 45

सम्पृग्योगः (प्रवर्तते) 346

सम्पृङ् त्वमासि 452

सम्पृङ् लोकाः 402

सम्पृष्टि 263

सम्प्राद 32, 232-235, 338

स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते 189

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वम् 142-146

स यहेनैव जायते 445

स यत्कुमारं जन्मनोऽग्नेऽपि भावयति 66

स यत्तत्र किञ्चित् पश्यति, अनन्वागतस्तेन भवति 241

स यत् पूर्वोऽस्मात् सर्वस्मात्.... पुरुषः 184

स यत्र प्रस्तुयात् तदेतानि जपेत् 183

स यत्राणिमानं न्येति 245

स यत्रापमात्माऽवश्यं न्येति 246

स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराद् पर्यावर्तते 246

स यथा कामो भवति तत्क्रतुर्भवति 248

स यथा तत्र नादाद्येत 147

स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्तः 171

स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धः 142

स यदा मृत्युमर्त्यमुच्यत स वायुरभवत् 180

स यदि तस्य कर्ता भवति 147

स यदि पितरं वा मातरं वा ... भृशमिव म्रत्याह 156

स यदि पितृलोककामः भवति 162

स यदि त्रिर्यं पश्येत् 123

स यद्वैतच्चक्षुषाऽग्रहैष्यत् 64

स यद्वैनच्छिन्नेनाग्रहैष्यत् 64

स यद्वैनच्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यत् 64

स यद्वैनच्चक्षाऽग्रहैष्यत् 64

स यद्वैनत् प्राणेनाग्रहैष्यत् 64

स यद्वैनद्वाचाऽग्रहैष्यत् 64

स यद्वैनन्मनसाऽग्रहैष्यत् 64

स यद्वैत्कामिष्यन् भवति 261

स ययदेवास्तुजत तत्तदुत्तुमाध्रियत 177

स यमः कस्मिन् प्रतिष्ठितः 229

स यस्तान् पुरुषान् निरुह्य म्रत्युह्य... 230

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 छे 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

समूलः 36; (वा एष परिशुष्यति योऽनृतम्
अभिवदति) 36

समूलम् 231

समूह 4, 265

समुद्धः 244

समुद्धम् (कर्मति वियात्) 123; (एकम्)
352

समुद्धिः 69

समुद्धि तत्र जानीयात् 124

समे (प्रतितिष्ठति) 266; (शुचौ) 287

समेधः 107

समेतं साम प्रजनयतम् 410

समेति (विश्वम्) 269

स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु 51

समेवाभवत् (tmesis) 185; (cp. सम-
भवत्)

सनो दिवा 472

संपत् 121, 122, 268; (पश्चात्) 452,
(परमा) 244,

संपत्त्ये 146

संपदः 213

संपदे 123; (स्वाहा) 273

संपयाति (तद्भाषम्) 345

संपयते 36, 142; (यत्नः) 325; (पौत्रे)
371

संपयमानाः (न पराः) 371

संपयमानैः 33

संपयामहे 143

संपन्नः 36; (सता) 141, 162;
(तेजसा) 166

संपन्नतमः (मानुष्यकैर्मणैः) 244

संपन्नम् (एवैतत्) 370

संपरिगृह्य 17

संपरिष्वक्तः (स्त्रिया) 242

संपरिष्वक्तौ (स्त्रीपुमांसौ) 185

संपरीत्य 15

संपर्कात् (काम-) 350

संपश्यध्वे 365

संपातम् 123, 128

संपादयांचकार 130

संपादयांचकुः 130

संपूर्यता इति 269

संपूर्यते 124, 129

संपेष्टः 112, 171

संप्रति 130, 170, 408, 454

संप्रतिविद्ः 303

संप्रतिष्ठान्ति 35

संप्रतिष्ठन्ते 34

संप्रतिष्ठाः (क च) 283

संप्रतिष्ठाप्य 173

संप्रतिष्ठिताः 34

संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमप्येति 180

संप्रतिः 195

संप्रदानम् (पितापुत्रीयम्) 312

संप्रद्वते 366

संपन्नवामहै 467

संप्रमुच्य (अद्भ्यः) 245

संप्रयच्छति (अथास्मै) 313

संप्रयोगः 326

संप्रसजः 166, 170

संप्रसादः 163, 171, 327

संप्रसादे (एतस्मिन्) 241

संप्रसूताः 42

संप्राप्तवत् 93, 94

संप्रोतम् 425, 436

संप्लवन्ते 89

संप्लावयति 401

संप्लाय 265

संबभूव 38

संबभूवतुः 175

संबोधयिता (एकोऽस्य) 336

संभत (छन्दांसि) 390

संभवः (प्रेत्य) 231

संभवतः 414

श्वे 283-300 कौ 301-324 मे 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शौ 373-376 जै 377-474

संभवति 22, 125, 185, 265, 271,

440, 459

संभवतोः (तयोः) 417

संभवन्ति 39

संभवन्नत्यरिष्यत् 414

संभवात् 2

संभवावहै 414

संभविष्यत् 414, 417

संभवे 288

संभवेयम् (येन) 413

संभावयति 421

संभाषमाणः 307

संभूः (देवः) 448, 449

संभूतः 127

संभूतिः 409; (इत्युपास्ते) 422

संभूतिम् 4, 465

संभूतिर्मे 452

संभूर्याम् 3

संभूत्याऽप्युत्तमभूते 4

संभूर्देवः 452

संभृत्य 272

संभर्त्तिनः 54

संमितम् (एन) 370

संमूढत्वम् 330

संमोहः 331

संमोहम् (न्येति) 316; (एति) 321; (छित्त्वा)
353

संमोहमिव (न्येति) 246

संमोहमौली 346

सम्पक्प्रयुक्तासु (क्रियासु) 36

सम्पृक्सिंसंघजुष्टम् 299

सम्पृग्शानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् 45

सम्पृगयोगः (प्रवर्तते) 346

सम्पद् त्वमासि 452

सम्पद्वाः लोकाः 402

सम्यक्चि 263

सम्राट् 32, 232-235, 338

स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते 189

स य एषोऽणिमैतदात्म्यामिदं सर्वम् 142-
146

स यज्ञेनैव जायते 445

स यत्कुमारं जन्मनोऽप्येऽपि भावयति 66

स यत्तत्र किञ्चित् पश्यति, अनन्वागतस्तेन
भवति 241

स यत् पूर्वोऽस्मात् सर्वस्मात्....पुरुषः 184

स यत्र प्रस्तुयात् तदेतानि जपेत् 183

स यत्राणिमानं न्येति 245

स यत्रापमात्माऽवर्त्य न्येति 246

स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्यावर्तते
246

स यथा कामो भवति तत्क्रतुर्भवति 248

स यथा तत्र नादाद्येत 147

स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्तः 171

स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धः 142

स यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायुरभवत् 180

स यदि तस्य कर्ता भवति 147

स यदि पितरं वा मातरं वा ... भृशमिव
प्रत्याह 156

स यदि पितृलोककामः भवति 162

स यदि स्त्रियं पश्येत् 123

स यद्वैतच्चक्षुषाऽग्रहैष्यत् 64

स यद्वैतच्छिस्नेनाग्रहैष्यत् 64

स यद्वैतच्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यत् 64

स यद्वैतच्चक्षाऽग्रहैष्यत् 64

स यद्वैतत् प्रायेनाग्रहैष्यत् 64

स यद्वैतद्वाचाऽग्रहैष्यत् 64

स यद्वैतन्मनसाऽग्रहैष्यत् 64

स यदोत्कामिष्यन् भवति 261

स ययदेवाद्युजत तत्तदनुमाध्रियत 177

स यमः कस्मिन् प्रतिष्ठितः 229

स यस्तान् पुरुषान् निरुह्य प्रत्युह्य...230

ई 1-5 के 6-10क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

स यावत् क्षिप्येन्मनः 166
स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोति 190
स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो भवति 166
स युक्तः करोति 436
सयुग्वानम् 108
सयुग्वारैकः 108, 109, 110
सयुजा 44, 292
स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते 148
सरः (ऐरंमदीयम्) 165
सरणम् (आज्ञे) 72
सरथाः 14
सरसः (एषः) 383, 448
सरसः (परस्य) 361
सरसया (वियया) 448
सरसा (वयी विया) 383, 448
स रसेनातिग्राहेण गृहीतः 215
सरस्वति तमिह धातवे करिति 281
सरस्वत्याम् 364
सरिरस्य (मये) 361
सहपाः 41, 292
स रूपेणातिग्राहेण गृहीतः 215
सर्गहेतुः (आदिष्यः) 347
सर्गेषु 26
सर्तवे 397
सर्पदेवजनविधायम् 148, 149, 152
सर्पन्ति 82
सर्पाः 91, (गन्धर्वाः पितरः) 91
सर्पिः 117, 140, 285
सर्पिषाक्तः 278
सर्पिष्मन्तम् 278
सर्वं वा अस्तीति तददितेरदितित्वम् 177
सर्वं सन् 195
सर्वं ह पश्यः पश्यति 159
सर्वं हि पश्यन् पश्यति 357
सर्वः 34, 35; (अस्मि) 242
सर्वं ऊष्माणोऽप्रस्ता अनिरस्ता विवृता वक्रव्याः
93

सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति 93
सर्वकर्मा 102, 103
सर्वकामः 102, 103
सर्वकामयः (पुरुषः) 347
सर्वक्षिते (ब्रह्मणे) 351
सर्वगः 299
सर्वगतः (शिवः) 290
सर्वगतम् 38, 291
सर्वगन्धः 102, 103
सर्वगम् 46
सर्वगुणसंपन्नाय (दयात्) 346
सर्वग्रन्थिनाम् 159
सर्वं खड्गिदं ब्रह्म 102
सर्वजनेन 8, 9
सर्वजितः कौपीतकेः (उपासनानि) 308
सर्वज्ञः 35, 39, 43, 48, 353
सर्वज्ञत्वं—353
सर्वज्ञ्यानिम् 194
सर्वं जहाति सर्वं शुष्यति 144
सर्वं जितम् 456
सर्वतः 46
सर्वतः पाणिपादम् 290
सर्वतः पृष्ठेषु 102
सर्वतः श्रुतिमत् 290
सर्वतत्त्वैः 288
सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् 290
सर्वतोद्धारम् (साम) 397
सर्वतोमुखः 288
सर्वत्रा समस्तेन साम 86
सर्वदेवत्यम् 177
सर्वधातमम् 123
सर्वं तत् प्रज्ञानेनम् 67
सर्वं तद्वन्न गत्वा विन्दते 163
सर्वं तं परादात् 206, 255
सर्वपाशैः 284
सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् 285

श्रे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 टा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

सर्वभावपरित्यागः (= योगः) 345
सर्वभुक् 353
सर्वभूतगुहाशयः 290
सर्वभूताधिवासः 298
सर्वभूतानि 173
सर्वभूतान्तरात्मा 24, 42
सर्वभूतेभ्यः (अपयं दत्त्वा) 338
सर्वभूतेषु (गूढम्) 289; (गूढः) 293
सर्वभूतेषु चात्मानम् 2
सर्वभूतैः 45
सर्वम् 34; (असुना जिवति) 405, 409;
(आतं भवति) 456
सर्वमयः 248
सर्वमस्याजं भवति 177
सर्वमहोवाक्याम्यामातम् 213
सर्वमात्मा जानीते 337
सर्वमात्मानं पश्यति 252
सर्वमाप्नोति सर्वशः 159
सर्वमायुरयान्यहम् 462
सर्वमायुरियात् 278, 279
सर्वमायुरेति 370, 371, 380
सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किं च 260
सर्वमृत्योः स्पृणातीति 466
सर्वमेव तत् संदहति (अग्निः) 265
सर्वमेव तत्संप्नाप शुद्धः पूतः...संभवति 265
सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं पश्यावः 167
सर्वमेवैता देवताः पाप्मानं निषक्षन्ति 428
सर्वे पश्यति सर्वः पश्यति 34
सर्वे पाप्मानं तपति 253
सर्वे पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामातम् 213
सर्वे मृत्युनातम् 213
सर्वे मृत्युनाभिपन्नम् 213
सर्वरसः 102, 103
सर्वरूपः 395
सर्वरूपम् 374
सर्वरूपाः 42

सर्वलोकस्य 24
सर्ववित् 39, 43, 220, 371
सर्ववित्तमः 358
सर्ववियः 297, 299
सर्वविद्यापतिष्ठाम् 38
सर्ववेदसम् 11
सर्वव्यापिनम् (आत्मानम्) 285
सर्वव्यापी 290; (सर्वभूतान्तरात्मा) 298
सर्वशः 159
सर्वसंशयाः 44
सर्वसंस्थे 284
सर्वसृक् 353
सर्वसृष्टे (ब्रह्मणे) 351
सर्वस्य कामाय 206, 254
सर्वस्य वशी 251, 371
सर्वस्यात्मा 353
सर्वस्याधिपतिः 251
सर्वस्येशानः 251, 353, 371
सर्वस्यैतस्यात्ता भवति 177
सर्वाश्च कामान् यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति
172
सर्वा सावित्रीमन्वाह 274
सर्वाहानि 10
सर्वाजीवे 284
सर्वाणि भूतानि 220, 221, 233; (सर्वे
च कामाः) 160
सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव
समुत्पद्यन्ते 79
सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति 233, 234,
235
सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति
67
सर्वात्मानम् 291
सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः 237
सर्वा दिशो बल्लिमस्यै हरन्ति 92
सर्वाधिपत्यम् 295
सर्वान्नशिरोम्रीवः 290

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
ऊं 68-173 वृ 174-282

सर्वानुभूः 211
सर्वान् कामान् समश्नुते 56
सर्वान्तरः 355
सर्वान् वा वः पृच्छामि 231
सर्वान् वेदाननुब्रवीत 279
सर्वापरत्वाय (उपासीत) 344
सर्वापरम् (धाम) 353, 354
सर्वाप्तिः (प्राणे) 316
सर्वा भूतानि (अति इव) 370
सर्वाय स्वाहा 273
सर्वायुषम् 55
सर्वार्थेषु (चरति) 337
सर्वायतः (लोकस्य) 234
सर्वाश्च मधुमतीरहमेवेद् सर्वं भूयासम् 274
सर्वास्वप्नु पञ्चविधं सानोपासीत 84
सर्वे (प्राणाः) 202, 237
सर्वे ऊष्माणः प्रजापतेरात्मानः 92
सर्वे देवाः 186
सर्वेन्द्रियगुणाभासम् 291
सर्वेन्द्रियविवर्जितम् 291
सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः 14
सर्वेन्द्रियाणि 41, 173
सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते 164
सर्वे प्राणा अनुशृण्वन्ति 315
सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरः 222
सर्वे वा मा पृच्छत 231
सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति 17
सर्वेश्वरः 48, 251
सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् 222
सर्वे स्पर्शा मृत्योरात्मानः 92
सर्वे स्पर्शा लेशेनानभिहिता वक्तव्याः 93
सर्वे स्वरा इन्द्रस्यात्मानः 92
सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्याः 93
सर्वोपनिषद्विद्या 327
सर्वोपिधम् 55, 272
सर्वोपिधस्य 123

सर्पपात् 103
सलिलम् 385
सलिले (द्रष्टा) 244; (संनिविष्टः) 298
सलोकताम् 182, 197, 262, 263, 402
स लोकमागच्छति अशोकमाहिम् 261
सवनम् 104, 105
सवनस्य (तृतीयस्य) 375
सवनात् सविता 337
सवर्चसम् 53
सवशमत्प्रेषु 319
स वा अपानोऽभवत् 471
स वा अपमात्माऽनन्तः 371
स वा अपमात्मा ब्रह्म 248
स वा अपमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः 210
स वा उदानोऽभवत् 471
स वा उद्गाता यो यजमानस्य मृत्युपाशान् 466
स वा एष आत्मा हृदि 163
स वा एष एतस्मिन् संप्रसादे रत्वा...241
स वा एष एतस्मिन् स्वप्नान्ते रत्वा 245
स वा एष एतेन दैवेन चक्षुषा 172
स वा एष एवं पश्यन्...अतिवादी भवति 156
स वा एष एवं पश्यन्...स्वराद् भवति 158
स वा एष निरिन्द्रियो विमुक्तः...278
स वा एष महानज आत्मा 253
स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः
प्राणेषु 251
स वाच प्राणोऽभवत् 471
स वाच व्यानोऽभवत् 471
स वाच समानोऽभवत् 471
स विजिज्ञासितव्यः 167
सविज्ञानः (भवति) 247
सवित् (i. e. एकवित् cp ससृत्) 351
सविता 82, 285; (सवनात्) 337, 338,
467
सविता वै देवः 337
सविता वै देवानां प्रसविता 447

श्रे 283-300 की 301-321 से 325-357 का 358-363 का 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-174

सवितुः 123
स विश्वमसृजत 188
स विश्वकृत् स हि सर्वस्य कर्ता 250
स वै दैवः प्राणः यः संचरश्चासंचरंश्च 196
स वै नैर रेमे 185
स ये नो ब्रूहि याज्ञनल्क्य 232-235
स वै वाचमेव प्रथमामत्यवदत् 180
सव्यमसम् 313
सव्ये अक्षत् पुरुषः 322
सव्येऽक्षिणि (अवस्थिता) 357
स शब्देनातिग्राहेण गृहीतः 215
सशरीरः 171
सशरीरस्य 171
स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणम् 189
स श्रेयोत्पत्त्यसृजत धर्मम् 180
स सत्पाभिसेधः सत्पेनात्मानमन्तर्धाय 147
स सदस्योनिमापयता (ते) 330
स सध्रीचीः स विप्रचीर्षसानः 458
स समुद्र एव भवति 144
स सर्वज्ञः सर्वमेवानिवेश 35
स सर्वज्ञः सर्वो भवति 35
स सर्वाश्च लोकानामोति 167, 172
स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु...अजमपत्ति 133
ससृजे 196
स त्रिप ससृजे 276
सत्पूणम् 203
स स्पर्शोनातिग्राहेण गृहीतः 215
सस्पृहः 330, 347
सस्पामिव मर्त्यः पच्यते 12
सस्पामिवाजायते पुनः 12
स ह कामप्रदन्मेव धने 237
सह नात्रय लोकः 448, 449, 451, 452
सहमाना 103
सह रेतो दधावहै 279
सह वसतः 315

स ह वाच ब्रह्मा य एवं वेद 447
सह शरीरे वसतः 316
स ह शान्तहृदयः प्रपवाज 169
स ह शान्तहृदय एव विरोचनोऽसुराजगाम 168
स ह षोडशशतं वर्षाणि जिजीय 462
स ह समित्पाणिः पुनरेवाय 169, 170
सहस्रं हेत आदित्यारम्भः 424
सहस्रधा (भिजः) 236, 242; (विपादितः) 323, 362, 385, 396
सहस्रपात् 290
सहस्रपुत्राः (आसुः) 424
सहस्रमेतस्यां वाचि दस्रः 198
सहस्रदिग्भिः 29; (शतधा वर्तमानः) 338
सहस्रशः 41
सहस्रशाखे 51
सहस्रशीर्षा 290
सहस्राक्षः 290
सहस्राक्षरम् 385
सहस्राक्षेण 338
सहस्राणि 159; (विंशति-) 159
सहस्रैतु जरायुणा 280
स शहं यशसां यशः 172
स हि कर्ता 239
स हि सुवर्गच्छति 444
स हि स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति 239
स हैतज्जगाद् 433
स हैतयैव निविश प्रतिपेदे 226
स हैताशानास 185
सहैन वाचा प्राणेन स्वरेण हिङ्गुर्वन्ति 456
स हैपोऽस्त नाम 431
सहोत्क्रामतः 315, 316
सायमनम् (अग्निहोत्रम्) 307
साक्षी 341
साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च 298

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 हु 174-282

सा गौरभवद्बुधम इतरः 185
साङ्कृतीपुत्रः 281
साङ्ख्ययोगाधिगम्यम् 298
साङ्गः (सतनुः) 433, 434, 466
साङ्गम् 466
सा चामञ्च साम 413
सा चामञ्चेति साम्नः सामत्वम् 182
सा चेदस्मै दयात् 277
सा चेदस्मै न दयात् 277
सा चेदस्मै नैव दयात् 277
साजीवीपुत्रः 282
सात्विक—(मण्डल) 353
सात्यः (पुरुषः) 210
सात्यकीर्ताः (आहुः) 455
सात्ययज्ञयः 422
सा त्वं वीरवती भव 281
सा त्वमसि अमोऽहमिति 279, 414, 417
साधवः 108
साधानम् 203
साधारणम् 191
साधिष्ठम् 115
साधीय इति 366
साधु 15, 58, 83, 108, 109, 149,
152, 168
साधुः (साधुकारि) 248
साधुकारी साधुर्भवति 248
साधु कुर्याम् 262
साधुयुवा 57
साधूपचरेत् (तम्) 430
साध्याः 42, 99; (उत्तरतः उपयन्ति) 354
साध्यानाम् 99
साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वा 168
साध्वेव प्रत्युक्तम् 418
साऽन्वेनोपसमाहिता प्राञ्चाली 141
सा ब्रह्मेति होवाच 9

साम 42, 50, 56, 60, 68, 72, 73,
76, 77; (पञ्चविधम्) 84, 85;
(सप्तविधम्) 86, 87, 182, 183,
198, 263, 336; (एव) 386;
(प्रायच्छत्) 387; (सर्वलोकैः समः)
387; (स्वरः) 392; (यत्संपन्ति)
399; (एवोपास्महे) 406, 408;
(प्रजापातिः) 410; (तन्मनः) 413;
(स प्राणः) 413; (अन्नवीत्) 414;
(अध्याहिं तपति) 415; (अदम्नो
जातम्) 418; (यद्वाक्) 430, 458,
471

साम गायन् (अत्रायत्) 458; (आस्ते) 60
सामतः 119; (ज्ञेयम्) 447
सामत्वम् 182
सामन् (Vedic locative) (अस्मिन्)
413

सामन्वी 407
सामपथः 382
सामभिः 36
साममयम् (उद्गाता) 308
सामवर्णं इति 471
सामचित् 387, 399, 405, 431, 432
साम विद्वान् 404
सामवेदः 38, 73, 96, 207, 232,
255, 348; (आदित्यात्) 446
सामवेदम् 104, 148, 149, 152
सामवेदस्य रसम् (स्वरः) 377
सामवैर्यम् (प्रपद्य) 418
सामशिराः 305
सामश्चत्वा इति 212
सामानि 31, 52, 96, 119, 140, 177;
(उद्गीयम्) 387; (उद्) 417
सामाहमस्मि क्क् त्वम् 279
सामेति (उपासीत) 308
सामेति या नपाद्यम् 410

शे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 या 364-367 आ 368-372
शो 373-376 से 377-474

सामैव (भगवन्तः) 406

सामैव द्वितीयम् 410

साम्नः 77, 183; (आजिम्) 392; (अगुः)
405; (ज्ञीणि) 415; (प्रत्तिम्) 437

साम्नः श्रिये विद्वान् 404

साम्नः सामत्वम् 410, 412, 413, 416,
469

साम्न उद्गीयो रसः 68

साम्ना (= साधुना) 83; (उद्गायत्) 454;
(आर्त्तिज्यं कारयेत्) 430

साम्नाऽवृत्तेन स्वर्गे लोकं प्रपातेति 388

साम्परायः 16

साम्पराये 15

साम्यम् 45

साम्यायुषः 462

साम्नाज्याय 95

सायकायनः 257

सायकी जानकुतेयः काण्डिपः 460

सा यदा मृत्युमत्यमुच्यते सोऽग्निरभवत् 180

सायाहनि 366

सायुज्यत्वम् (Double abstraction)
343

सायुज्यम् 182, 197, 262, 263, 332,
333

सारणी (नाडी) 357

सारथिम् 19

सारथेः 19, 20

सार्गलः सपरिभ्रमः 280

सार्धं समेत्य 469

सार्धं समैत् 410

सार्धम् 169

सार्पायम् (श्राविधार्धम्) सौम्यम् 341

सालज्यं संस्थानम् 302, 304

सालावृक्षेभ्यः 314

सा वा एषा देवता द्रुताम् 179

सा वा एषा देवतैतासां याम्पानं मृत्युम् 180

सावित्रीम् 264

सावित्र्या 335

सावित्र्या एव सलोक्ता जयति 474

साऽस्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति 66

साहमस्मीत्यवर्षात् 413

सा हैषा वज्रासन्दोमाहूय 472

सिंहः 143, 144, 302

सिकताः 174

सिकम् (रेतः) 421

सिन्धवे 42, 66, 117, 128

सितासिताः 347

सितासितैः (कर्मकलैः) 329, 330

सिद्धिः (तत्सैया) 316

सिनीतः 15

सिनीवालि 279

सिन्धवः 42, 174

सिन्धुप्राजः (प्रजानाम्) 341

सिन्धून् (सप्त) 397

सीमानम् 65

सीसम् 120

सीसेन लोहम् 120

सुकृतमुपकृते (पुपुते) 303

सुकृतम् 57, 63, 164; (वृद्धते) 276,
277

सुकृतरसम् (प्रविशति) 445

सुकृतस्य 19, 39, 40

सुकृते 40

सुकृशा 28, 36

सुखं लभते 157

सुखदुःखभाक् 343

सुखदुःखमोहसंज्ञम् 339

सुखदुःखहेतोः 283

सुखदुःखे 305, 313

सुखदुःखे भूतमात्रा 317

सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यम् 157

सुखम् 24, 25, 34, 157, 158;

(वर्णापेक्षं न शक्यते) 350

ई 1-5 के 6-10 फ 11-27 म 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

सुखमव्ययमरनुता इति 343
सुखमव्ययमरनुते 350
सुखमेव लब्ध्वा करोति 157
सुखेतेषु 283
सुचरितानि 54
सुचित्तः शैलनः 388, 393
सुज्ञानाय 16
सुज्ञेयम् 14
सुतः 199
सुतेजाः (haplology for सुततेजाः)
131, 133
सुत्राणि 207, 255
सुदक्षिणः 438, (क्षैमिः) 437
सुदत्तः पाराशर्यः 460, 470
सुदीप्ताद् 41
सुद्वे 45
सुपुम्न 326
सुपन्वा आद्विरसः 217
सुधृङ्गवर्णा 40
सुधौतम् 287
सुनिर्मलाम् 290
सुनिश्चितार्थाः 47
सुपया 5, 266
सुपर्णः (इन्द्रः) 217, 212
सुपर्णा 44, 292
सुनः 48, 166, 170, 201, 241, 242,
322, 357
सुनम् (पुरुषम्) 323
सुनस्य (रितः) 276
सुतान् 240
सुतेषु 24
सुप्रतिष्ठाशक्तम् 284
सुभिक्षा 80
सुभृता 103

सुभृतः 22
सुमनाः 12
सुमानुपपत्ति 464
सुमेधः (इति) 269
सुमेधाः 53
सुयज्ञाय शाण्डिन्याय 170
सुयमान् 438
सुयुक्तः 333
सुरभि 70, 419, 422
सुराम् 129
सुरूपान् 89
सुरोहिता 40
सुनर 51, 52, 61
सुवर्गेयाय (शक्त्या) 286
सुवर्गेय 50
सुवर्चसः 40
सुवर्गः 76
सुवर्णम् 107, 120, 183; (साप्रः) 101,
(गम्यते) 104
सुवर्णमयेन वर्मणा 461
सुवर्णेन रजतम् 120, 447
सुवर्पतः 286
सुवसनः 169
सुवसने 169
सुवसनी 168
सुविज्ञेयः 16
सुवृष्टिः 153
सुवेद 7
सुशेवम् 358
सुविः 101, 102
सुप्रतः 202
सुप्रनम् 48
सुप्रनम्पानः 18, 19
सुप्रप्राप्त्या (मात्री) 343
सुप्रो (इदयान्तमते) 357
सुप्रमादिनम् (अनः) 245

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

सुसमिदस्य (देहिनः) 346

सुसमी (हृदयम्) 309

सुसुक्ष्मम् 38

सुहयः 122

सुहृत् (सर्वस्य) 291

सुहोता 464

सुह्राः 370

स्रः (अहमस्य) 361

स्रकरपोनिम् 128

स्रक्तम् 435

स्रक्ष्मः 328

स्रक्ष्मतरम् 45

स्रक्ष्मदक्षिभिः 20

स्रक्ष्मया 20

स्रक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरम् विभाति 45

स्रक्ष्माणि 296

स्रक्ष्मातिसूक्ष्मम् 293

स्रक्ष्मैः (आत्मगुणैः) 297

स्रक्ष्मपसि 330

स्रक्ष्मीभिः (विष्मन्ति) 368

स्रक्ष्म्या 385

स्रक्ष्मामण्यः (प्रतिकल्पन्ते) 246

स्रक्ष्म (वेत्थ) 220, 221

स्रक्ष्मयन्त्रेण (उद्धृत्य) 345

स्रक्ष्माणि 233, 348

स्रक्ष्मेण 142

स्रक्ष्माता 464

स्रक्ष्नुः 433

स्रक्ष्नुत्सो ह्येष स्रक्ष्नुः 433

स्रक्ष्नुताम् 12

स्रक्ष्मानात् (सूर्यः) 337

स्रक्ष्नुः 286

सूर्य 4, 262

सूर्यः 22, 24, 25, 26, 29, 31, 42,

44, 57, 110, 113, 174, 187,

197, 336; (शब्दत् सूर्यमानात्) 337;

(आददात्यन्तम्) 340; (रक्षिभिः) 352

सूर्यद्वारेण 40; (ते विरजाः प्रयान्ति) 40

सूर्यम् 106, 385

सूर्यमण्डलम् 347

सूर्यराज्यम् (पोडाशना) 312

सूर्या अनु 398

सूर्याचिन्द्रमसौ 154, 225

सूर्यात् (मयूखाः) 345

सूर्य 36

सूर्यो भाति 298

सूर्यो योनिः कालस्य 341

सूर्यकाम् 13, 16

सूर्यते 39; (आनन्दान्) 239; (विश्वम्)
292

सूर्यमानाम् 292

सूर्यै 62, 64

सूर्यतिः (संचरणी) 236

सूर्यती (द्वे) 269

सूर्यः (हृदयात्) 230

सूर्याः 166; (वायौ) 311

सूर्यरः 362

सूर्यम् (सुवनम्) 471

सूर्याणि 196

सूर्यिः 186

सूर्य्याम् 186

सेतुः 19, 43, 161; (एषः) 251,
355

सेतुम् (अमृतस्य) 299

सेना 199

सेनान्यः (रुद्रान्) 375

सेनान्याः 373

सेयमेव प्राणमप्येति (वाहू) 431

सेवितव्यानि 54

सैतव-211

सैतवः 256

सैन्धवः 351

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 ख 28-37 छ 38-47 झ 48-49 ञ 50-61 ट 62-67
ठ 68-173 ड 174-282

श्री 292, 296
श्री च वै पुरुषश्च प्रजनयतः 474
श्रीनामानि 305
श्रीपुनर्मुसकेति 336
श्रीपुमांसौ 185
श्रीप्रज्ञा (एन) 253
श्रीभिः 171; (सह मोक्षमानः) 240
श्रीम् (शक्ति) 89
श्रीलोककामः 162
श्री सावित्री 474
श्री सैनामे संचरन्तो 416
स्यण्डिले 123
स्यविष्टः 139
स्यागने 123
स्याणुः (इन्) 328
स्याणुम् 24; (अर्पयित्वा) 443
स्याणुमन्येऽनु संयान्ति 24
स्याणी (झुप्के) 275
स्थाता (मध्ये) 99
स्थानम् 33, 129, 240
स्थानात् (अस्मात्) 205, 253
स्थाने 239
स्थानेषु 296
स्थाप्य (समं शरीरम्) 286
स्थालीपाकादिभिः 352
स्थालीपाकादृतान्यम् 279
स्थाररम् 67
स्थाररस्य (लोकस्य) 291
स्थितं च यच्च 201
स्थिताः (हृदि) 248
स्थिति 299
स्थितिरित्येनदुपासीत 235
म्यारः 328, 316
स्थिरम् (स्थाव) 231, 314, 354
स्थिरम् 27
स्थूणा

स्थूणाम् (दिवस्तम्भनीम्) 385
स्थूलभुक् 48
स्थूलानि 296; (पर्वाणि) 450
स्नायु—326
स्नाय 52, 231
स्नानसु मृत्प्रपाशः 467
स्नेहः 331
स्नेहयोगात् 352
स्पन्दते 366
स्पर्शन 296
स्पर्शयितव्यम् 35
स्पर्शाः 92, 93
स्पर्शान् 21
स्पर्शानाम् (सर्वेषाम्) 207, 255
स्पृणाति 466, 467
स्पृणुते 58
स्पृणोति 52
स्पृणोतु 51
स्पृशतः 171
स्पृशति (न) 217, 339
स्पृशते 34
स्पृशन्ति 166
स्पृष्टः (माय) 219
स्पृष्टम् 65
स्पृष्टेः (स्पृष्टुः) 211
स्पृष्ट्या 64
स्पृष्टा 35; (मयति) 310
स्पृष्टः (स्पृष्टेः) 214
स्फटिक- 287
स्फुल्लम् 341
स्फुल्लिहिनी 40
स्मयमानः 365
स्मर 4
स्मरः 155, 159; (देवः) 307
स्मरन् 171
स्मरन्तः 155

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
शी 373-376 जे 377-474

सोऽहं मन्त्रविदेवासि 148

सौकरायणः 257

सौक्ष्म्यत्वात् (Double abstraction)

341

सौक्ष्म्यात् 329

सौम्य- 353

सौर- 353

सौरः 335

सौरं द्वारम् 347

सौर्यामणिः 28

सौर्यामणी 34

सौवरः (पुरुषः) 209

स्कन्दः 159

स्कन्दति (रेतः) 276

स्कन्धाः 93

स्कन्धात् स्कन्धमनुसरति 356

स्तलन्ति (इव) 369

स्तनः 52

स्तनम् 191; (प्रयच्छति) 281

स्तनयति 84, 89, 154, 174, 401

स्तनयन्ति 368

स्तनयित्तुः 171, 209, 258

स्तनयित्तुम् 387

स्तनयित्तुरेव सविता 474

स्तनयित्तुरेवेन्द्रः 227

स्तनयित्तौ पुरुषः 320

स्तनाः (चत्वारः) 260

स्तनावमि 445

स्तनौ 277

स्तनौ (बाक् च प्राणश्च) 464

स्तब्धः 135, 289

स्त्वम्बशाखा 332

स्तिमितमिव 370

स्तीर्त्वा 278

स्तुतशस्त्राणाम् 446

स्तुतशस्त्रैः 105

स्तुन्वन्ति 30

स्तुन्वानः (कोधात्) (Read कोधम् ?)

353

स्तुवत इव 386

स्तुवान्ति 353, 354, 355

स्तूयमाने 446

स्तृण्वीयाताम् 311

स्तेनः 129, 130; (अस्तेनः) 243

स्तेनो हिरण्यस्य सूर्यं पिबंश्च 129

स्तेयम् 147

स्तेयेन 314

स्तोकात् 373

स्तोतव्यः 349, 350

स्तोत्राणि 183

स्तोत्रियः 435

स्तोत्रियाः 214

स्तोभः 88

स्तोभेन 417

स्तोभौ (द्वौ) 391

स्तोमः 435

स्तोमभागान् 447

स्तोमभागानुमन्त्रः 447

स्तोमम् (प्रतिहारम्) 387

स्तोमम् (ददर्श) 436

स्तोममहत् 17

स्तोमवाक् 407

स्तोमो वा एष तस्य साम्नः 406

स्तोष्यति 214

स्त्रियं स्वमेष्टु पश्यति 124

स्त्रियः 162; (वृजते) 276

स्त्रिय इति होवाच 228

स्त्रियम् 9, 123, 124

स्त्रिया 89; (पूर्यते) 185; (म्रियया) 242

स्त्रियाम् 66

स्त्रिया सह शेते स उद्गीयः 89

स्त्रियो मधु नाश्नन्ति 415

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 हुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

- सैन्धवखिल्यः 208
सैन्धवघनः 255
सैवर्क (अन्तरिक्षाणि पुरुषः) 77
सैषा ऋषीणां श्रीः 415
सैषा क्षत्रस्य योनिः (यद्ब्रह्म) 188
सैषा गन्धर्वप्तिरसां श्रीः 415
सैषा गायत्री—परोरजसि प्रतिष्ठिता 264
सैषा चतुर्विधा विहिता श्रीः 471
सैषा देवानां श्रीः 415
सैषाऽनस्तामिता देवता यद्वायुः 197
सैषा प्राणे सर्वातिः 316
सैषा ब्रह्मणोऽतिष्ठतिः 186
सैषा विद्वतिर्नाम द्वाः 65
सैषा विराड्ब्रह्मादी 111
सैषोऽश्वस्य ग्रहो यद्वायुः 64
सोऽकामयत् 190; (जाया मे स्यादथ प्रजायेथ)
190, 409
सोऽग्निः कस्मिन् प्रतिष्ठितः 230
सोऽध्वनः पात्मानोति 20
सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत् 184
सोऽनुतामिसंधोऽनुतेनात्मानमन्तर्धाय 147
सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः 167
सोपानात् एव 438
सोपानेनातिग्राहेण गृहीतः 215
सोऽविभेत्तस्मादेकाकी विभेति 134
सोम 323
सोमः 42, 186, 188, 354
सोमः कस्मिन् प्रतिष्ठितः 230
सोमः पवत इति 448
सोमः पयते 456
सोमं राजानम् 272
सोम एवाश्वमभिराजः 186
सोमदेवत इति 230
सोम वृद्धस्पती उद्गीथः 418
सोमवृद्धस्पत्योः (साम) 418
सोममप्ये हुताशनः 353
सोमराज्यम् (उक्थेन) 352
सोमलोऽरुम् 36
सोमशुष्मः सात्ययज्ञिः प्राचीनयोग्यः 460
सोमसंज्ञः (भूतात्मा) 339
सोमसवनः 165
सोमस्य 92
सोमोऽश्वः (उपस्तारणम्) 304
सोमात् 42
सोमाय स्वाहा 273
सोमेन 99
सोमोऽजम् 339
सोमो राजा 125, 128, 199, 201, 271,
320, 449
सोम्य 34, 35, 37, 41, 42, 43, 112,
135, 136, 137, 140, 141, 142,
143, 144, 145
सोम्याः 367
सोऽयं वायुः परेण मृत्युम् 180
सोऽयमग्निः परेण मृत्युम् 180
सोऽयमात्माप्यक्षरमोकार एव 49
सोऽयास्य आन्निरसोऽज्ञानां रसः 181
सोऽयास्य आन्निरसोऽज्ञानो हि रसः 179
सोऽप्यति 106
सोऽप्यत्यसोऽप्येति 106
सोऽप्यन्तोम् (अम्युक्षति) 280
सोऽसानादित्यः परेण मृत्युम् 180
सोऽसौ चन्द्रः परेण मृत्युम् 180
सोऽस्य परमो लोकः 242
सोऽस्य संकल्पदेन समुत्तिष्ठति 162
सोऽस्यायमात्मा ... प्रतिधीयते 66
सोऽहमस्मोत्यमे व्याहरत् 184
सोऽहं भगवः शोचामि 148
सोऽहं भगवः सत्येनातिवशनीनि 156
सोऽहं भगवते विदेहान् ददामि 253
सोऽहं भगवते सद्गन्धं ददामि 241, 245,
249

श्वे 283-300 की 301-324 से 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जै 377-474

सोऽहं मन्त्रविदेवास्मि 148

सौकरायणः 257

सौक्ष्मत्वात् (Double abstraction)
341

सौक्ष्म्यात् 329

सौम्य- 353

सौर- 353

सौरः 335

सौरं द्वारम् 347

सौर्यामणिः 28

सौर्यामणी 34

सौवरः (पुरुषः) 209

स्कन्दः 159

स्कन्दति (रेतः) 276

स्कन्धाः 93

स्कन्धात् स्कन्धमनुसरति 356

स्वलन्ति (इव) 369

स्तनः 52

स्तनम् 191; (प्रयच्छति) 281

स्तनयति 84, 89, 154, 174, 401

स्तनयन्ति 368

स्तनयित्नुः 171, 209, 258

स्तनयित्नुम् 387

स्तनयित्नुरेव सविता 474

स्तनयित्नुरेवेन्द्रः 227

स्तनयित्नुः पुरुषः 320

स्तनाः (चत्वारः) 260

स्तनावभि 445

स्तनौ 277

स्तनौ (वारु च प्राणश्च) 464

स्तब्धः 135, 289

स्तम्बशाखा 332

स्तिमितमिव 370

स्तीर्त्वा 278

स्तुतशस्त्राणाम् 446

स्तुतशस्त्रैः 105

स्तुन्वन्ति 30

स्तुन्वानः (क्रोधात्) (Read क्रोधम् !)
353

स्तुवत इव 386

स्तुवन्ति 353, 354, 355

स्तूयमाने 446

स्तूयवीयाताम् 311

स्तेनः 129, 130; (अस्तेनः) 243

स्तेनो हिरण्यस्य घुरां पिबेच्च 129

स्तेयम् 147

स्तेयेन 314

स्तोकात् 373

स्तोतव्यः 349, 350

स्तोत्राणि 183

स्तोत्रियः 435

स्तोत्रियाः 214

स्तोभः 83

स्तोभेन 417

स्तोभौ (द्वौ) 391

स्तोमः 435

स्तोमभागात् 447

स्तोमभागानुमन्त्रः 447

स्तोमम् (प्रतिहारम्) 387

स्तोमम् (ददर्श) 436

स्तोममहत् 17

स्तोमवात् 407

स्तोमो वा एष तस्य सामः 406

स्तोष्यति 214

स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति 124

स्त्रियः 162; (वृजते) 276

स्त्रिय इति होवाच 228

स्त्रियम् 9, 123, 124

स्त्रिया 89; (पूर्यते) 185; (प्रियया) 242

स्त्रियाम् 66

स्त्रिया सह शेते स उद्गीयः 89

स्त्रियो मधु नाश्नन्ति 415

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 छ 38-47 मौ 48-49 ते 50-61 दे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

स्त्री 292, 296
स्त्री च वै पुरुषश्च प्रजनयतः 474
स्त्रीनामानि 305
स्त्रीपुनपुनकेति 336
स्त्रीपुमांसौ 185
स्त्रीप्रज्ञा (एर) 253
स्त्रीभिः 171; (सह मोदमानः) 240
स्त्रीम् (प्राति) 89
स्त्रीलोककामः 162
स्त्री सावित्री 474
स्त्री सैराभे सचरन्ती 416
स्थण्डिले 123
स्थविष्ठः 139
स्थाणये 128
स्थाणुः (इर) 328
स्थाणुम् 24, (अर्पयित्वा) 413
स्थाणुमन्येऽनु सयान्ति 24
स्थाणौ (शुष्के) 275
स्थाता (मन्ये) 99
स्थानम् 33, 129, 240
स्थानात् (अस्मात्) 205, 253
स्थाने 239
स्थानेषु 296
स्थाप्य (सम शरीरम्) 286
स्थालीपाकादिभिः 352
स्थालीपाकावृताग्न्यम् 279
स्थानरम् 67
स्थावरस्य (लोकस्य) 291
स्थित च यच्च 204
स्थिताः (हृदि) 218
स्थिति 299
स्थितिरित्येनदुपासीत 235
स्थिरः 328, 346
स्थिरम् (स्नाव) 231, 344, 354
स्थिराम् 27
स्थूणा 203

स्थूणाम् (द्विवस्तम्भनीम्) 385
स्थूलभृक् 48
स्थूलानि 296, (पर्वणि) 450
स्नायु—326
स्नाय 52, 231
स्नायसु मृदुपाशः 467
स्नेहः 331
स्नेहयोगात् 352
स्पन्दते 366
स्पर्शन 296
स्पर्शयितव्यम् 35
स्पर्शाः 92, 93
स्पर्शान् 21
स्पर्शानाम् (सर्पेषाम्) 207, 255
स्पृणाति 466, 467
स्पृणुते 58
स्पृणोति 52
स्पृणोतु 51
स्पृशतः 171
स्पृशति (न) 217, 339
स्पृशते 34
स्पृशन्ति 166
स्पृष्टः (माम्) 249
स्पृष्टम् 65
स्पृष्टेः (स्पन्दुः) 244
स्पृष्ट्वा 64
स्पृष्टा 35, (भवति) 340
स्पृष्टुः (स्पृष्टेः) 211
स्फटिक— 287
स्फुरन्तम् 341
स्फुरलिङ्गिनी 40
स्मयमानः 365
स्मर 4
स्मरः 155, 159, (देव) 307
स्मरन् 171
स्मरन्त 155

श्वे 283-300 की 301-324 में 325-357 वा 358-363 वा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 से 377-474

स्मरन्ति हेवास्य 307
स्मराद्वाव भूयोऽस्तीति 155
स्मरेण 155; (वै पुत्रान् विजानाति) 155
स्मरो वावाकशार् भूयान् 154
स्मियानः 359
स्मृतिः 67, 159, 348
स्मृतिलभ्ये 159; (सर्वग्रन्थानां विप्रमोक्षः)
159
स्यन्दन्ते 42, 144, 225
स्यन्दमानाः 37, 47
स्यन्देरन् 378
स्योनः (तनुवे) 463
स्रक्तयः 103
स्रस्ये 446
स्रवन्त्यः 239
स्रवेत् 144
स्रष्टास्व (विश्वस्य) 293, 296
स्रामः 169, 170
स्राम्येण 170
स्रुवः (औदुम्बरः) 275
स्रुवेण 447
स्रोतः (पञ्च—) 284
स्रोतःस्रु 285
स्रोतांसि 286
स्वं लोकमहद्वा 189
स्वं ह्यपीतो भवति 141
स्वः 103, 104, 106
स्वः स्वाहा 273, 274
स्वकर्माभिः (संचरति) 295
स्वगुणैः 283, 296
स्वचित्तस्यम् (देवम्) 297
स्वतन्त्रः 328; (स्वे महिम्नि तिष्ठति) 346,
354
स्वतन्त्रम् 353
स्वदेहम् (अरणिं कृत्वा) 285
स्वधया (पितरः) 392

स्वधर्मः 332
स्वधर्मातिक्रमेण 332
स्वधा 31
स्वधाकारः 260; (पितरः) 260
स्वधाम् 92; (पितृभ्यः) 92
स्वधामानि 347
स्वधर्षुः 464
स्वनवती (तनूः) 336
स्वन्तस्थः (अन्नमति) 340
स्वपन् 308
स्वपन्तं पुरुषम् 461
स्वपन्ति 34
स्वपिता 359
स्वपिति 34, 110, 141, 201, 433
स्वपितित्याचक्षते 34
स्वमः (भूत्वा) 239; (इव) 332
स्वमचारी च 357
स्वमनिदर्शने 124
स्वमम् 48, 166, 170; (न कंचन) 242;
(न परशति) 315
स्वमस्थानः 48, 49
स्वमस्थानम् 239
स्वमाः 65
स्वमाय 34
स्वमान्तम् 21, 141, 241; (मे सोम्य
विजानीहि) 141
स्वमान्तायैव 241
स्वमान्ते 240, 245
स्वमे 26, 34, 169, 241; (इव) 345
स्वमेव 240
स्वमे मनुष्यान् प्रविशति 464
स्वमेषु 124
स्वप्नया (चरति) 202, 322
स्वभावः 283
स्वभावतः 298
स्वभावम् (पचति) 295, 297

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 घ 28-37 छं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 पे 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

स्वम् 183
स्वमपीतो भवाति 141
स्वमृतम् 53
स्वयं विहृत्य 239
स्वयं ज्योतिः (पुरुषः) 239, 241
स्वयंधीराः (पण्डितं मन्यमानाः) 16, 40, 356
स्वयं निर्माय 239
स्वयमिदं मनोयुक्तम् 436
स्वयमु तत्र यत्रैनं विदुः 437
स्वयंभुवः 467
स्वयंभूः 3, 21
स्वयोनानुपशाम्यति 349
स्वर 93, 119, 336
स्वरः 50, 72, 77, 83, 183; (वाचि) 430, 455
स्वर इतीममाचक्षते 72
स्वर एतीति 456
स्वर एव प्रजाः 421
स्वरत् 74
स्वरपक्षं कृत्वा 443
स्वरम् 74; (मन्द्रम्) 357; (प्राविशत्) 390; (प्रायच्छत्) 392
स्वरवन्तम् 183
स्वरसंपन्नया 183
स्वरसौधवम् 287
स्वरस्य (घोषेण) 390
स्वरस्य का गतिरिति 78
स्वराः 92, 93
स्वराद् 158
स्वरिति (सामवेदात्) 446
स्वरिति प्रतिष्ठा 259, 260
स्वरीयुः 312
स्वरूपम् (नभसः) 356
स्वरेण 403
स्वर्गं लोकम् 77, 92, 163, 249 (यज-
मानाय) 92

स्वर्गं लोकमियाम 420, 426, 469
स्वर्गं वयं सामाभिसंस्थापयामः 78
स्वर्गं वै लोकमैप्सिष्म 469
स्वर्गः (लोकः) 390
स्वर्गकामः (जुहुयात्) 352
स्वर्गं गतानि स्वर्गं गमयन्ति 473
स्वर्गमु त्वा गमेयमिति 424, 425
स्वर्गलोकाः 13; (अमृतत्वं भजन्ते) 13
स्वर्गलोके (सोऽसत्) 412
स्वर्गसंस्तावम् 77; (हि साम) 78
स्वर्गस्य लोकस्य 102; (द्वारम्) 469
स्वर्गहेतुः (आदित्यः) 347
स्वर्गे 66
स्वर्गे लोके 13; (अविभ्यदास्ते) 443
स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति 13
स्वर्गे लोके सन्तं मृत्युर्गन्वेति 442
स्वर्गे लोके सतथा दधाति 467
स्वर्ग्यः 14
स्वर्ग्यम् 13, 412
स्वर्ग्यस्य 355
स्वर्ग्यः 456
स्वर्ग्यं ह्येषा मनीषा यद्वाक् 458
स्वसा 156
स्वसारः 162
स्वसा वै मम त्वमसि 416
स्वसृलोककामः 162
स्वसृष्टा 156; (वै त्वमसि) 156
स्वसो वै मम त्वम् 413
स्वस्ति 12, 43, 473
स्वस्ते दधानि 280
स्वस्थः 329
स्वस्तीयः 453
स्वाः (श्रेष्ठितम्) 324
स्वाच्छरिरात् 338
स्वातन्त्र्यम् 343

श्वे 283-300 की 301-321 ने 325-357 वा 358-368 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जी 377-474

स्वादु 41, 67; (अक्षरम्) 121

स्वादुनि 339

स्वादुपरिमहः 339

स्वाध्यायप्रवचने 53

स्वाध्यायम् 82, 173, 301

स्वाध्यायात् 53

स्वानां श्रेयः 181

स्वानाम् 121; (वसिष्ठः) 266

स्वामादिनि (शक्तिः) 297

स्वामादिके अर्थे 334

स्वारान्ति (सप्तभिः) 376

स्वारान्यम् 52, 98, 324, 352

स्वारान्याय 95

स्वार्थे 334

स्वाध्याये च 258

स्वाहा 51, 119, 123, 133, 134,

273, 280, 307

स्वाहाकारः 260, 387

स्विष्टं ह्यदृतं करोतु नः स्वाहा 280

स्वेदजानि 67

स्वेदते 137

स्वेदमानः 432

स्वेन ज्योतिषा 239

स्वेन भासा 239

स्वेन रूपेण 163, 171

स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यते 163; (निष्पद्यन्ते)
171

स्वे महिम्नि (तिष्ठति) 328, 346;
(तिष्ठमानम्) 353

स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नि 158

स्वैः (भुङ्क्ते) 324

स्वैरिणी 130

स्वैरी 130

स्वेनैरैरनुत्तुपा कृतावा 407

ह

हंसः 23, 108, 113, 240, 284;

(लेलायते) 291; (एकः) 298, 338

349, 355, 363

हंसम् (शुचिम्) 351

हंसस्ते पादं धकेति 113

हंसाः 108

हतः 18

हनिष्यामः 373

हनुः 50

हन्त 21, 185, 205, 223, 253

हन्तकारः 260

हन्तकारं मनुष्याः 260

हन्त तणात्मानमन्विच्छामः 167

हन्त तिरौत्सानि 185

हन्ता 18

हन्ता इति 437

हन्तामुपानमिति 79

हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीयेनाक्षयामेति 178

हन्तास्मै (रेतसे) प्रतिष्ठां कल्पयामीति 276

हन्ति कर्म शुभाशुभम् 350

हन्ति पाप्मानं जहाति च 259, 260

हन्तेति चन्द्रमाः 437

हन्तोद्गीथे कथां वदामः 77

हन्त्यते 147, 161, 170

हन्त्यमानः (कर्तृभिः) 331

हन्त्यमानस्य 207, 255

हन्त्यमाने 18

हयः 175

हयाः 329

हयान् 19

हयो भूत्वा देवानवदत् 175

हरः 284

हरयः 211, 407

हरसा (उदजयत्) 392

हरामहे 301

हरिणम् 29

हरितः 292

हरितः करयपः 282

हरितवृणाभ्याम् 309

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 मुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 वे 62-67
छां 68-173 घृ 174-282

हरितम् 249
हरितस्पृशः 461
हरितस्य (लोहितस्य) 242
हरिर्नीलः 461
हरिश्चन्द्रः 326
हरी मे देवाभ्यामायेति 466
हर्षशोकौ 17
हवामहे 294
हविः 63, 341; (हूयते) 352
हविष्माद्भिः 22
हविष्मन्तः 294
हव्यवाहने 39
हसति 105
हसो मे 457
हस्तगृहीताम् 147
हस्ताम् (आहर) 216
हस्तयोः 60
हस्ताभ्यां हि कर्म करोति 215
हस्ताभ्यां कर्माणि आनोति 317
हस्ताभ्यां कर्माणि वेदेति वेद 473
हस्ताभ्याम् 186, 305; (न स्पृशेत्) 430
हस्तासः (सत) 375
हस्तिनः 67
हस्तिना 439
हस्तिहिरण्यं दासभार्यम् (महिमा) 158
हस्तिहिरण्यम् 158
हस्तीभूतः 265
हस्तीव विच्छायायति 242
हस्ते कृत्वा 224
हस्तौ 35; (एकायनम्) 207, 255;
(एकमन्त्रम्) 317
हस्तौ नरकः 473
हस्तौ वै ग्रहः 215
हस्त्युपभम् 233
हाङ्कारः 83
हाउकारः 83

हातुकामः 346
हारिद्रुमतः (गौतमः) 112
होत्वा 109
हारु 60
हास्तिहिरण्यस्य 270
हिंसा 331
हिंसित्वा 188
हिंसीः (मा) 289
हिङ्कारितः (पशवः) 386, 401
हिङ्गोति 379; (अभ्येव तेन क्रन्दति) 421;
(एवं विद्वान्) 466, 467
हिङ्गाः 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89,
90, 91; (प्राचीं दिक्) 398, 414
हिङ्गारभाजिनः 86; (अस्य सान्नः) 86
हिङ्गारम् (प्रायच्छन्) 386, 387, 388,
392
हिङ्गारस्य (एव) 442
हिङ्गाराणाम् 443
हिङ्गारात् 379, 469
हिङ्गारेण 403, 417; (मिथुनं क्रियते) 456
हिङ्गारेण वज्रेणासुराननुदत् 425, 426
हिङ्गारे वा अस्य स इति 418
हिं कुर्यात् 311
हिं कुर्वन्ति 86, 374
हिङ्कृतमासि 274
हिङ्कियमाणमासि 274
हिं चक्रुः 82
हिततमम् (मनुष्याय) 313, 314
हिताः (नाड्यः) 236, 242
हिताः (हृदयस्य नाड्यः) 323
हिता नाम नाड्यः 202
हिनस्ति 39, 66, 188; (अवृत्तम्) 259
हिं भा इति हिङ्कुर्वन्ति 379
हिं भा ओवा 437
हिरण्यम् 52, 76; (पुरुषः) 240, 335,
370, 410

श्वे 283-300 की 301-324 के 325-357 वा 358-363 छा 364-367 आ 368-372
श्री 373-376 जे 377-474

हिरण्यम् 165
हिरण्यमी अरणी 280
हिरण्ये 44
हिरण्येन 4; (पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्)
4; (आप्णेन) 338; (पात्रेण) 265,
351
हिरण्ये परे कोशे चिरजं ब्रह्म निष्कलम् 44
हिरण्यौ (कुक्षौ) 416
हिरण्यकेशः 76
हिरण्यगर्भः 338, 355
हिरण्यगर्भम् 289, 293
हिरण्यदंष्ट्रः 111; (बभसोऽनसूरिः) 111
हिरण्यदन्तो रपसो न सूनूः 433
हिरण्यनाभः 86
हिरण्यनिधिम् 163
हिरण्यम् (अविष्कृतम्) 417, 418
हिरण्यमस्तुतं भन 310
हिरण्यवर्गः (शकुनः) 349, 370
हिरण्यवस्त्रात् 335
हिरण्यरम्यः 76, 370
हिरण्यस्य 129
हीनतरम् 40
हीयते 33
हीयतेऽर्षाय च प्रेयो वृणीते 15
हुद्धारः 83
हुतम् 33, 39, 134, 135, 191, 233,
255; (आदित्यं गमयति) 352
हुताशनः 353
हुत्वा (अग्नौ) 273
हुत्वोद्भूत्य प्राशनाति 279
हुम् 86
हुमिति वायुम् 441
हुं धगिति श्रीकामस्य 443
हुं वो इति पशुकामस्य 443
हुंभा—459

हुं भा इति ब्रह्मवर्चसकामस्य 443
हुं भा ओं वाग् इति अरमे 465
हुं भा ओवा 378, 379, 459
हु भा ओवा इति 421
हुं भा ओवा इत्येतदेवोपगमितम् 443
हुं भा वो वा 469
हुमिति चन्द्रमाः 459
हुं मेत्याह 442
हुस्सित्येव भार्वाः प्राशसन् 471
हुतः (प्रतिश्रुणुयात्) 445
ह (एकमक्षरम्) 258
हृत्पुष्करे 335
हृत्वाशयः आल्लकेयः महावृषः 460
हृदन्तरात् 329
हृदयं लोकः 228, 229
हृदयं वै परमं ब्रह्म 235
हृदयं वै ब्रह्म 235
हृदयं वै सर्वेषां भूतानामायतनम् 235
हृदयं वै सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा 235
हृदय इति 230
हृदय इति शोराच 229, 230
हृदयग्रन्थिः 44
हृदयं गार्हपत्यः 133
हृदयश्च 149, 152
हृदयम् 42, 44, 68, 67, 101, 133,
163; (एकायनम्) 207, 255, 258;
(मद्रम्) 109
हृदयमेव (अन्वयकामिति) 246
हृदयमेव समाद् 235
हृदयमेवायतनम् 235
हृदयस्य 27, 101, 165, 166; (शोकान्)
243; (अग्रम्) 247
हृदयाम् 385
हृदयात् 202; (ऊर्णा) 236; (पुष्टिनम्)
323

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 प्र 28-37 सुं 38-47 मां 48-49 तै 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282

हरितम् 249
हरितस्पृशः 461
हरितस्य (लोहितस्य) 242
हरिनीलः 461
हरिश्चन्द्रः 326
हरी मे देवाश्चागायेति 466
हर्षशोकौ 17
हवामहे 294
हविः 63, 341; (हूयते) 352
हविष्मद्भिः 22
हविष्मन्तः 294
हव्यचाहने 39
हसाति 105
हसो मे 457
हस्तगृहीतम् 147
हस्तम् (आहर) 216
हस्तयोः 60
हस्ताभ्यां हि कर्म करोति 215
हस्ताभ्यां कर्माणि आभोति 317
हस्ताभ्यां कर्माणि वेदेति वेद 473
हस्ताभ्याम् 186, 305; (न स्पृशेत्) 430
हस्तासः (सप्त) 375
हस्तिनः 67
हस्तिना 439
हस्तिहरिण्यं दासभार्यम् (महिमा) 158
हस्तिहरिण्यम् 158
हस्तीभूतः 265
हस्तीव विच्छाययति 242
हस्ते कृत्वा 224
हस्तौ 35; (एकाग्रम्) 207, 255;
(एकमङ्गम्) 317
हस्तौ नरकः 473
हस्तौ वै ग्रहः 215
हस्त्युपभम् 233
हाङ्कारः 83
हाडकारः 83

हातुकामः 346
हासिद्रुमतः (गौतमः) 112
हारेत्वा 109
हाश्च 60
हास्तिहरिण्यस्य 270
हिंसा 331
हिसित्वा 188
हिंसीः (मा) 289
हिङ्गारिकतः (पशवः) 386, 40
हिङ्गरोति 379; (अभ्येव तेन क्रन्द) (एवं विद्वां) 466, 467
हिङ्गारः 83, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 91; (प्राची दिक्) 398,
हिङ्गारभाजिनः 86; (अस्य साधनः) 81
हिङ्गारम् (प्रायच्छन्) 386, 387, 392
हिङ्गारस्य (एव) 442
हिङ्गाराणाम् 443
हिङ्गारात् 379, 469
हिङ्गारेण 408, 417; (मिथुनं क्रियते)
हिङ्गारेण वज्रेणासुराननुदत् 425, 426
हिङ्गारो वा अस्य स इति 418
हिं कुर्यात् 311
हिं कुर्वन्ति 86, 374
हिङ्कृतमसि 274
हिङ्कियमाणमसि 274
हिं चक्रुः 82
हिततमम् (मनुष्याय) 313, 314
हिताः (नाड्यः) 236, 242
हिताः (हृदयस्य नाड्यः) 323
हिता नाम नाड्यः 202
हिनास्ति 39, 66, 188; (अन्त)
हिं भा इति हिङ्कुर्वन्ति 379
हिं भा ओवा 437
हरिणमयः 52, 76; (पुरुषः) 370, 410

ई 1-5 के 6-10 क 11-27 म 28-37 नुं 38-47 मां 48-49 ते 50-61 ऐ 62-67
छां 68-173 वृ 174-282 श्वे 283-300 की 301-324 मै 325-357 वा 358-363
छा 364-367 आ 368-372 झी 373-376 जै 377-474

हृदयादायि जायसे 277, 310
हृदयादायता (नाडी) 357
हृदये 27; (संनिविष्टः) 294; (यः) 342
हृदयेन हि रूपाणि जानाति 229
हृदयेन हि श्रद्धां जानाति 229
हृदयेन हि सत्यं जानाति 230
हृदये होव रेतः प्रतिष्ठितं भवति 230
हृदये होव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवति 229
हृदये होव सत्यं प्रतिष्ठितं भवति 230
हृदये होव सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति
235
हृदा 26; (मनीषा) 290, 294
हृदा मनीषा मनसाभिकल्पः 26
हृदा पश्यन्ति मनसा विपश्चितः 457
हृदि 27, 33, 163; (स्थिताः) 248;
(संनिवेश्य) 286, 349, 350;
(संप्रयुक्तम्) 357
हृदिस्थम् 294
हृदि होष आत्मा 33
हृदन्तर्ज्योतिः पुरुषः 239
हृदयम् 163
हृदयमिति तस्माद्धृदयम् 163
हृयाकाशः 210
हेतुः 299

हेमन् (loc.) 401
हेमन्तः 85, 90, 349; (निधनम्) 401
हेमन्तम् (निधनम्) 387
हेमन्तशिखिरी 354
हेमन्तो निधनम् 85
हैमवतीम् (उमा) 9
हो 108
होता 23, 118, 213, 214; (अप्थलः)
212, 308, 341, 446, 448
होतुर्वाऽऽज्ये गायेत् 437
होतृपदनात् 75
होत्रत्विजाऽग्निना वाचा 213
होत्रा 286
होत्राः (सप्त) 392
होत्रे 447
होत्राः (सप्त) 42
होमीयम् 133
होऽपि 108
होष्यति 214
हो होऽपि भद्राक्ष भद्राक्ष 108
हृदः 302; (स एषः) 417
हाडुनयः 126; (निस्कुलिङ्गाः) 271
ह्रिया 54
ह्रीः 192, 347